

વર્ષ ૪

૧૯૮૫

પૃ ૭

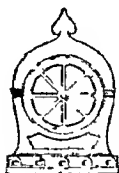
અંક ૨

માગશર

અંક ૨

પ્રસ્થાન

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

તત્રીચ્છા

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૭

માસિકાં: ૧૯૮૫

અંક ૨

૧	કેટલાંક પદ્યોની ગીતા: સમ્બલિક પ્રાસનગ્રામ મહેતા { ... અંગ્રેજી મેગાસી }	૭૩
૨	વિમળા અને જ્યોતિ (નાટક): પ્રાચીન વિ. પાંડક ...	૮૫
૩	આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ?: વિનયક નંદગંધ મહેતા ...	૧૦૨
૪	ચિત્તકંઠવિનોદો (કાવ્ય): જગદંભદાસ ક. હોર ...	૧૦૮
૫	કન્હનું પહોણું પદું અને નાવિકો: હુમડાની વંમળી સંપદ ...	૧૦૬
૬	કલકતા: સૌગમિની મગનવિદારી મહેતા ...	૧૧૭
૭	અમેરિકાના પત્રો: નંદગ્રામ મ. સદ ...	૧૨૧
૮	આરંભાલીનો પત્ર: રામનાથશ્યામ વિ. પાંડક ...	૧૨૭
૯	લોકવ્યયો	
	(૧) આરંભાલી અને કાળી: સુખન મહેતા ...	૧૩૪
	(૨) નંદગ્રામની બીજી સમાજનું સામાજિક કાર્ય: આયુભાઈ મહેતા ...	૧૩૫
૧૦	નોંધ	૧૩૮

શુદ્ધિ: પૃ. ૧૦૭ કોરી ૧૫ આ- શું દયાનંદ કે આયગન વીર રસક વિશેષ દત્તા ?
ને ખરે ' શું દયાનંદ કે આયગન વીર રસક વિશેષ દત્તા ? ' એમ વાંચો.

પ્રસ્થાનના જોગ નોંધો

અમદાવાદ: જુનવાન સાહિત્ય મંદિર, રીચીરોડ
વડોદરા: મોતીલાલ શામળદામ શમી, ઢોડી ગ્રામી
ભરૂચ: ગિરધરલાલ ચતુરભાઈ શેઠ, નવચોકી
સુભાષ: સી. લક્ષ્મીદાસની કું. પ્રો.એસ રૂપીટ
આદ. આર. શેઠની કું. કેશવભાગ,
હવનલાલ એન્ડ સન્સ, કાલણદેવી રોડ
મદુલાલ એન્ડ કું. પ્રાર્થના સમાજ પોસ્ટ
૨૭૦, ગિરગામ બેકરોડ.

પ્રકાશક: રાજગોપાલ કેમુરભાઈ મીશી પ્રગ્ધાન માર્ગદર્શક. પાસથી અગ્રિયારી સામે, અમાસા માર્ગ, અમદાવાદ
મુદ્રક: જ. નંદગ્રામ વિજયનાથ પાંડક & આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાજામદ રોડ, અમદાવાદ.

પ્રસ્થાન

આ નવા વર્ષની ખાસ નવીનતા

- (૧) પ્રિમાનદનો હાસ્યરસ, સરસ્વીચંદ્રનુ માનસ, વગેરે અવૂરી રહેલી લેખમાળા પૂરી કરવામા આસે
- (૨) 'શાકુન્તલ' 'રાધાનો પર્વત' વગેરેનો અખ્યાત વાચકો મમક્ષ તત્રીશ્રી રણુ કચે
- (૩) બો'રોવિઝમ અને જગતના બીજા રાષ્ટ્રોના રાજતરાની ચર્ચા લેખમાળા રૂપે આપવામા આસે
- (૪) પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના ઇતિહાસના વીગ પુરોના જીવનચરિત્રો કે ઇતિહાસના ગદ્યપૂર્ણ બનાવોની ચર્ચા થશે
- (૫) અનુકૂળતા મુજબ ત્રણેક ખાસ અકે આપવામાં આંવશે

આ સિવાય

દુ કી વાતોઓ, નાટકો, સ્વેરવિહાર, અમેરિકાના પત્રો, જ્ઞાનગોચરી,
લોકચર્ચા વગેરે વિલાગો તે હશે જ

સં. ૧૯૮૫ના ગ્રાહકોને
રૂપિયા ત્રણનાં પુસ્તકો

ભેટ

ભેટ માટેની સુચનાઓ

પુસ્તકો નીચેની રીતે પ્રસ્થાન ના ચાફોરે ભેટ મંજૂર આપવામા આસે

(૧) જે ગ્રાહકનું સં. ૧૯૮૫ ના કાર્ડમાંથી આસે સુધીનું લનાજન મળી ગયું હશે તેમને જ આ વાજા મળી રહેશે

(૨) પુસ્તકોના નીચે પ્રમાણે મેટો પાડ્યા છે જે મદકને જે મેટ જોઈતો હોય તે પ્રમાણે લખી જણાવવા અમુક જ મખ્યામા નમતો મળેલી હોવાથી કદાચ એક સેટ ખવામ થઈ જાય માટે દરેક ગ્રાહકે આ ૧૨ સેટમાથી ૩ સેટ પસંદ કરી લખી જણાવવા, જેથી એમ ખવામ થશે હોય તે મીજે અથવા નીજે મોકલી રાકાય મેમનો નમ્ર જણાવશે તે પણ માનશે ત્રણે મેટ પાયામ થયા હશે તે મગે તે મોકલાશે

(૩) જે પુસ્તકો મોકલવાનો ખર્ચ ગ્રાહકને શિંગ ન્દેશે એમ એના ટપાલખચના ૮-૮-૦ દરેક ગ્રાહકે લના તમ સાથે જ મોકલના

સે ટો

(૧) અસહકાર (ખાદી)	રૂ ૩-૦-૦	(૭) કાળાપાણીની કથા (પાક)	૧-૮-૦
(૨) અસહકાર (કાર્ડબોર્ડ)	૨-૮-૦	કારાવાસની કદાણી	૦-૧૦-૦
કોરીઆની લગત	૦-૪-૦	અનતા	૦-૮-૦
૩) કારાવાસની કદાણી	૦ ૧૨ ૦	કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
મહિરાપ્રતાપ (કાચુ)	૧-૪-૦		૩-૦-૦
કોરીઆની લગત	૦-૪-૦	(૮) મહિરાપ્રતાપ (કાચુ)	૧-૪-૦
રાષ્ટ્રગીત (કાચુ)	૦ ૧૨ ૦	કાળાપાણીની કથા (પાક)	૧-૮-૦
	૩-૦-૦	કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
			૩-૦-૦
૪) ખેડાની લગત	૧-૮-૦	(૯) ખેડાની લગત	૧-૮-૦
કારાવાસની કદાણી	૦-૧૨-૦	કાળાપાણીની કથા	૧-૪-૦
અનતા (નાનક)	૦-૮-૦	કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
કોરીઆની લગત	૦-૪-૦		૩-૦-૦
	૩-૦-૦		
૫) અપારણ્યમા માધીછ	૧-૮-૦	(૧૦) અપારણ્યમા માધીછ	૧-૮-૦
કારાવાસની કદાણી	૦-૧૦-૦	કાળાપાણીની કથા	૧-૪-૦
અનતા	૦-૮-૦	કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
કોરીઆની લગત	૦-૪-૦		૩-૦-૦
	૩-૦-૦		
કાળાપાણીની કથા (કાચુ)	૧-૪-૦	(૧૧) ખેડાની લગત	૧-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત	૦-૧૨-૦	મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કદાણી	૦-૧૦-૦	કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
કોરીઆની લગત	૦-૪-૦		૩-૦-૦
	૩-૦-૦		
		(૧૨) અપારણ્યમા માધીછ	૧-૮-૦
		મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
		કોરીઆની લગત	૦-૪-૦
			૩-૦-૦

આ ઉપરાંત 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોની મગવડતા ખાતર

પ્રસ્થાન પુસ્તક ભંડાર

૫૧ રિયાર માલે છે. 'પ્રસ્થાન' તથા 'મરુવતી અન્ધમાળા' ના મગ ઉપરાંત આ પહેલો વગવ એમ વાગશે તો બેએક મામ પડી એ ચાલ મળ્યા ઉમે છે તાન 'ના ગ્રાહકોને એવો ખામ તાબા મળશે એ માટે તે વિશે જાણતા નહીં થશે ના'મા મળુ કરીશ

વ્યવસ્થાપક- 'પ્રસ્થાન'

જોઈએ છે !

જોઈએ છે !

ગુજરાતભરનાં મોટાં શહેરોમાં
તથા કસબાઓમાં

એજન્ટો

શા માટે ?

પ્રસ્થાન માસિક

સરસ્વતી ગ્રંથમાળા

અને

બીજાં પ્રકાશનો માટે

મહાવાદ, ખેડ, પચમહાત્મ્ય, ભાર્ય અને
સુરત શ્રદ્ધા તથા કાર્યાવાહ માટે,
તેમજ બૃહદ ગુર્જનાત માટે

સોલ એજન્ટો

પ્રકાશનો વેધતા ભવિષ્યમા

સારો લાભ મેળવવો હોય તો

આજની તક

ગૃમાવશો નહિ

ઠારતો માટે પત્રવ્યવહાર કરો.

પ્રસ્થાન માસિક

તથા

સરસ્વતી ગ્રંથમાળાના

એ જ ન્હો

મુખાઈ : સી. જમનાદાસની કું.

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

આર આર શેઠની કું પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

વલસાડ શા જેવચલાલ મગનલાલ

કાપડીઆ, ઠે બનરમાં.

કછોલી. ભગુભાઈ મકનજી મીસી.

ભરૂચ. ગિરધરલાલ ચતુરભાઈ શેઠ,

નવચોકી

વડોદરા : મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા

કાઠી સામે.

અમદાવાદ એસ. જે. શાહ,

માઠલપુર.

ગોહલ. મેસર્સ પીપળીઆની કું.

ભોજરાજપરા

રાજકોટ : મેસર્સ આથા બ્રધર્સ

વાંકાનેર : છોટાલાલ માનસિંહ કામદાસ

ખી. એ, મોરબી દરવાજો

પ્રસ્થાનની ફાઈલો

એટલે.

અભ્યાસમા ઉપયોગી થઈ પડે એવા

વિવિધ જ્ઞાનમા વધારો કરે એવા

૪૫૦-૫૦૦ પાનાના

પાકાં પૂઠામાં બાંધેલાં ગ્રંથો

દરેક પુસ્તક ૭ અકનું છે.

પુસ્તક ૧ થી ૬

કિ. દરેકની રૂા ૩-૦-૦

ટપાવખર્ચ જુગે

માત્ર થોડા સરોજ સિલકમાં છે.

પ્રસ્થાન, કાર્યાલય : અમદાવાદ

સી. જમનાદાસની કું. મુખાઈ

‘પ્રસ્થાન’ વિશે મતપ્રદર્શનની જરૂર હોય? ગુજરાત એની કદર કરશે જ ...

આચાર્ય આનંદશંકર ત્રિવેદી

‘પ્રસ્થાન’ વિશે મારો લેખો મત છે ‘પ્રસ્થાન’ એક ઉચ્ચ કોટીનું માસિક છે અને તે વાચકવર્ગના આદરને પાત્ર છે

કેશવલાલ દુર્ધારાવ ધ્રુવ

‘પ્રસ્થાન’ આચાર મુધીમા ગુજરાતી ભાષાની મુદર સેવા કરી છે. અને હવે તો ત્રી ગમનારાયણભાઈ અનન્ય નિદાથી એને ખીલવનાના છે એટલે ‘પ્રસ્થાન’ પાસેથી બહાર સેવાની ઘણી આગા રખાય થી ગમનારાયણભાઈના મરકારી અધ્યયનનો નીચોડ ‘પ્રસ્થાન’ મારફતે પ્રગટને મળવાનો છે, એને પધાવી લેવામા પ્રગ્ન પોતાનો સ્વાર્થ જ સાધશે

હાકી કલિલકર

...હાલ ચાલતા માસિકોમા ‘પ્રસ્થાન’ ઉચ્ચ અને શુદ્ધ લાભનાઓ મેવારસિક અને મનનીય રૂપોમા સમર્પવા મારે પ્રથમ વર્ગમા જ બાણીતુ થઈ ચૂકેલ છે અને એનું કાર્યક્ષેત્ર તેમ એનું વગદોન ઝડપથી વધે એમ અત કમણથી ધ્વજી છે

ગો. બલવંતરાય કં ઠાકોર

આચાર લગીના ‘પ્રસ્થાન’ ના જે જે અંકો મેં દોઢા છે તે ઉપરથી આ પત્રની અનેકદેશીયતા તથા ઉચ્ચ ભૂમિકા એ બનેલી બહુ મારી છાપ મહાન મન ઉપર પડી છે વર્તમાન ગુજરાતમા એનું સ્થાન મળે અનોખું જ લાગે છે, અને મૂળન ગુજરાતને વિદ્વાતા, રમિકતા, દેશભક્તિ તેમ જ વિશાળ દષ્ટિ એ સર્વેનું આસ્વાદન કરાવનાર, આલુ ખીણ ગુજરાતી પત્ર મહારા બાણુમા આચારે નથી

પ્રા કલિલકલ છે પડયા

The ‘Prasthan’ is, in my opinion, easily the best monthly in Gujarati. Most of our magazines are indifferently edited and contents of an average monthly are generally ill-assorted. The ‘Prasthan’ is an exception, primarily on account of the exceptional discrimination exercised by Mr. Rathak. To him also must be given the credit for introducing a new feature in our periodical literature, of concisely but adequately reviewing new books. The ‘Prasthan’ has undoubtedly set up a new standard for our periodicals.

N. C. Mehta. i c s

। ऋते ज्ञानप्रसाराय हि राष्ट्रमुक्तिः ।

જાનપ્રચાર એ જ રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારનો રાજમાર્ગ છે.

ગુજરાતભરની સસ્તામાં સસ્તી ગ્રન્થમાળા

सरस्वती ग्रन्थमाला

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૭૦૦;

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. દોઢ; પરદેશના રૂ. અઢી (ટપાલખર્ચ માફ)

: : યો જ ના : :

ગુજરાતમાં જે વ્યવસ્થિત આવી છે તેને પોષે, ટકાવે અને વધારે; દેશાભિમાન વ્યવસ્થિત થાય; તેમ જ રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવામાં જોઇતા સદ્ગુણો ખીલે તે માટે જુદા જુદા દેશોમાં યથેલી પ્રાંતિઓના ઇતિહાસ, કાન્તિ-કારક મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો; ઐતિહાસિક વાતોઓ, તેમ જ એકુતો, મનુરો, કારીગરો અને સ્ત્રીઓ જે આજના જીવનમાં કળરાઈ રહેલાં છે તેમનાં જીવનમાં નવું ચેતન પ્રગટે એવું સાહિત્ય આ ગ્રન્થમાળા દ્વારા આપવામાં આવશે.

દર મહિને ૪૮ થી ૬૪ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક આપાશે.

આઠઠી સસ્તી યોજના આજે ગુજરાતમાં જીજી નથી. કારણ કે ૬૪ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક તમને માત્ર બે આનામાં ઘેર એકાં મળશે; બધાંરે એની છુટક કિંમત અઢી કે ત્રણ આના તથા અધો આનો ટપાલ-ખર્ચનો હશે. અને અમારા તરફથી તો તમને ૬૪ પૃષ્ઠ દોઢ આનામાં જ આપાય છે કારણ કે અધો આનો ટપાલખર્ચનો બાય છે. લખાણ તો સારું જ હશે.

તો જીવનમાં ઉપયોગી એવું વિવિધ જ્ઞાન મેળવવા

રૂપિયા દોઢ મોકલી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પ્રસ્થાત કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

સૂચના : એજન્ડાને ત્યાં લવાજમ ભરનારે મ. એ. ખર્ચના ૦-૨-૦ તથા આપના.

મ. એ. કરી ટપાલખાતાને બરાબર કરતાં અમારા એજન્ડાને ત્યાં

લવાજમ ભરી સ્પર્દેશી વ્યવસ્થાને હિતજન આપો

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા માટેના

અભિપ્રાયો

શુજરાતમા આજમુધીમા આરણ્યોરી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ અન્યમાળાઓમા માહિત્યના પ્રમાણ અને નસનાપણામા - તથા સૌને પાઠ્ય મુદ્દા દેતી આ સરસ્વતી અન્યમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે મહાદેવ દેમાણની મન્યતા પ્રસાદ રૂપ વીર રક્ષભભાઈ મળે છે ઇચ્છીએ કે શુજરાત આ નવીન અન્યમાળાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવશે

સૌનાથૂ તા ૬-૧૦-૨૮

આ અન્યમાળાની યોજના પણ અ રખીર છે દેહ ઉપિયામા આવા ૭૦૦ રૂપિયા પુસ્તકો એક વર્ષમા સાપસાતી તે યોજના છે તે જોતા તેને સરસુ માહિત્ય પ્રવાન માની જ એક યોજના કહેવામા સાધા નથી

પ્રજાબંધુ તા ૨૦-૧-૨૮

પ્રથમે પુસ્તક (વીર રક્ષભભાઈ) તો વખાણવા નામક છે જ, પરંતુ આ અન્ય માળાની યોજના તેનાથી ય વધારે પ્રત્યાષા છે

બ્રહ્મદેશ તા ૬-૧૦-૨૮

બની શકે તેમજો તો આ અન્યમાળાના જ નાક નીતે તેના ઉમાહી સત્યાગ્રામે કિસેજન આપવું જોઈએ

આર્યપ્રકાશ ૧૪-૧૦-૨૮

પ્રસ્થાનની રૂ ૧-૮-૦ મા વાર્ષિક આ પુસ્તકો મેળવવાની યોજનાને પણ મૌ સત્કારજો એમ આશા રાખીએ છીએ

પ્રતાપ તા ૧૦-૧૦-૨૮

શુજરાતમા સરસુ માહિત્યર્થ ન્યાયન વરકથી નવું સાહિત્ય બહાર પાવામા આવ્યું ત્યારપછી નવજનન પ્રમશન મદિર તરફથી તેથી પણ સગું સાહિત્ય બહાર પાડનામા આ પુ અને દવે પ્રસ્થાન મળ્યાંવા તરફથી તેથી પશુ સરસુ માહિત્ય બહાર પાવામા આવે છે તે જોઈ મ્યા માહિત્યપ્રેમીને આનન્દ નહિ આવે ?

દાનન શુજરાત તા ૨૦-૮-૨૮

રૂપિયા દેહ મોકની આહુક તરીકે નામ નોવાયો

બહાર પડેલા પુસ્તકો |
વીર વસુભભાઈ (મગિય) |
ત્રીજી આગમિ ૦-૩-૬ |
રાજકુળની વાતો ૦-૩-૦ |
સેક્ટોર રૂપ રૂપમીતો અધી આનો વધ |

તયાર થાય છે
પ્રજાબંધુમગી લાલાલ
બજાવાની નાનો
અમેન્ડિયુ આત્યયુદ્ધ

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા તુ પહેલું પુસ્તક

: ત્રણ અભિપ્રાયો :

વીર વલ્લભભાઈ

લેખક મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ત્રણ જ અઽવાડિયામાં ત્રીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ ૩૦૦૦ ભાદરવા સુદી ૧

બીજી આવૃત્તિ ૧૨૦૦ ભાદરવા સુદી ૧૦

ત્રીજી આવૃત્તિ ૪૦૦૦ ભાદરવા પરી ૨

માત્ર ત્રણ જ અઽવાડિયામાં ચાલુ હજાર નકલ ખત્રાસ થઈ ગઈ એ એની લોકપ્રિયતા સામીત કરે છે

ત્રણ તુલ્ય ફોટો-ચિત્રો

૫ નખ્યા ૧૪

કટકે મુદ્રિત ૦-૨-૬

કુટક નકલો માટે પ્રત દીઠ ૦-૨-૦ ની

દીખા બીડવી

દહાણી માટે ખાસ ભાવ

૧૦૦ કે તેવી વધુ ૦-૨-૦ પેકેજિંગ વેબર્ચ બુદ્ધ

આમાં સરદાગ્ના સ્વભાવનું માર્મિક નિવરણ કર્યું છે સરદારના ઘડતરમાં જેનો મોટો હિસ્સો છે એવા નાનપણનાં ધીંગાણાના રમુજી કિસ્સાઓ...આખ્યા છે, તે ઉદાસીનભાવે પત્તાં ખેલવામાં દિવસો ગાળનાર આખરે ગાંધીજીને મરતે કેમ વળ્યા એ અદ્ભુત પરિવર્તનનું રહસ્ય ઘટનાયુ છે

બારડોલી બાત્રકા-૧૯૧૨.

બારડોલીમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને નમાવનાર એ વીર વલ્લભભાઈની જીવન કથા વાચવા ગૂજરાત બહાર આતુર બન્યું છે. . . આ નાની, મનોહર, વલ્લભ ભાઈની અને તેમના કુટુંબની સુદર છબીલાળી અને અત્યંત સરસી કિમતે સુપ્રાખ્ય બનેલી પુસ્તિકા ગુજરાતના ઘરઘરમાં પહોંચવી જોઈએ છે.

સૌરાષ્ટ્ર તા ૬-૧૦-૨૮

આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી શ્રી વલ્લભ ભાઈનું તોફાની ગાળપણ અને તેજસ્વી યુવાવસ્થા વાચનારને ઠીક રસ આપનારા થઈ પડશે જગાની તગથ ન હોત તો આખું જીવનચરિત્ર કટકે કટકે ‘આર્યપ્રકાશ’ મા પ્રગટ કરત એલુ એ પુસ્તક અમને ગમી ગયું છે.

આર્યપ્રકાશ ૧૪-૧૦-૨૮

જાહેર ખખર આપો જો જાહેર ખખર આપો જો જાહેર ખખર આપો
 એ વિષે તો હવે બે-મત છે જ નહિ

કે

જે માસિક ઉચ્ચ કોટિનું હોવા સાથે ફેલાવો પામ્યું હોય તેમાં જ
 પ્રધાદારીઓએ પોતાની જાહેરખખર આપવી જોઈએ.

પ્રસ્થાન

એક તેવું જ માસિક છે.

એની સ્થાપિતી માટે 'પ્રજામિત્ર અને કેસરી'એ મેળવેલા મતો બેશો.
 એણે 'મૂજરાતનું ઉત્તરોત્તમ માસિક કયું?' એવો એક પ્રશ્ન ઇનામી
 હરિકાર્ધમાં પૂછી જાહેર પ્રજાના મતો નિમગ્ન્યા હતા; અને તેમાં 'પ્રસ્થાન'
 ને સર્વથી વધારે મતો મળ્યા હતા.

આમ હકીકત છે તો

તમે તમારી જાહેરખખર પ્રસ્થાનમાં જ આપો.

આવતા અંકથી.

ભાવનાસ નીચે પ્રમાણે:-	૧ પાનું	૦૧ પાનું	૦૧ પાનું
ગામી વર્ષ	૮૦	૫૦	૩૦
૫ મામ	૫૦	૩૦	૨૦
૩૫ મામ	૩૦	૨૦	૧૨
એક મામ	૧૨૫	૮	૫

* ૧ પાનાનું કદ ૮" x ૫" ઇંચ ગેરો

† દા. ૫ અ. ૫ કાગળ ૫૨ રૂપાંબો.

+ ૩૫. ૫ ના નામ નામ ઉપર ચેસમા નામને

• દા. ૫. મુંદર અને આદર્શિક સેવામાં ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવશે.

જાહેર ખખર આપો જો જાહેર ખખર આપો જો જાહેર ખખર આપો

હિંદુસ્થાન સરકાર તથા જર્મન સરકારથી
રજિસ્ટર થયેલી દવા ૧૦૦૦૦૦ એનન્ડથી
વેચાય છે. દવાઓની મફતતા માટે
ખધાથી આ ઉત્પન્ન પ્રમાણ છે.
૩૮ વર્ષનું પરીક્ષિત

કફ, ખાંસી, કોલેરા, દમ, મૂળા, નેચલણી,
અતિસાર, પેટ દુખવું, ઝાડા, ઉલટી
મનુકલુએ આ વગેરે રોગો ઉપર અનુપાત
સિવાય સ્વાદિષ્ટ દવા, કિંમત હરેક પાઉલીની
૮ આના, પોસ્ટ ખર્ચ ૧થી ૨ સુધી ૧ આના.

પાઉલી દવા

હાલ અને આદ્ય સિવાય હાલને ૨૪ કલાકમાં
આપનારી કફ આ એક જ દવા છે.
શીશી એકની ૪ આના પોસ્ટ ખર્ચ
૨ સુધી ૧ આના. ૧૨ પાઉલી લેવાથી
૨ માં પર બેકા મળશે.

દુખખાં પાતળાં અને લગેશાં ગાગી રહેનારા
ઉકશોને મોટા અને તંદુરસ્ત અનાવવા હોય
તો આ માફી દવાને ખાધાથી ખીવડાવો ઉકશો
આને આનંદથી પીએ છે કિંમત એક શીશી-
ના ૧૨ આના પોસ્ટ ખર્ચ ૮ આના.

ખાધી માલીતી માટે મોટું સુચીપત્ર મળાવો
મફત મળશે ખધા દવા વેચનારાઓ પાસે
પણ મળશે.

લખો-સુખ સંચારક કુ. મથુરા

ખર્ચના ચૂલકાની સાહિત્યના ઇતિહાસમાં
નવું પ્રકરણ ખૂલે છે !!

ક. રા. ૧૯૨૯ના જાનેવારી મહિનામાં
પ્રગટ થયે-

‘બ્રહ્મદેશ’ના બીજા વર્ષના ખાસ અંક

તમારા માનીતા “બ્રહ્મદેશ”નો ઇકાદશ અને
ચૂલકાની વિભાગો વાળો

વાર્ષિક અંક ! વાર્ષિક અંક !

એ ખાસ અંકને મેધધનુષ લેવો આકર્ષક
તથા કલા, જ્ઞાન, માહિતી, રસિકતા,

અને લાવતી શલકનો જાંઠાર
ખનાવવામાં ખર્ચ કે મહેનતની

કશી મજા રાખવામાં

નહિ આવે

ખર્ચો તો થુ પણ દિવના થે ચૂલકાની છાપાઓના
ખામ અંકોને કોગળે મૂકે એવો નમૂનેદાર
અંક ખનાવનાની તૈયારીઓ ચાલે છે

વેપારીઓ:-

જોજામા જોગ ૨૫૦ પાના, અખ્યાઅંક
કવર ખોળે અને બીજાં ચિત્રો, ગુનગત
મગચગતના પ્રખ્યાત લેખકોના વિવિધ
ઉત્તર લેખો અને પ્રખ્યાત આદ્યરસિક “ગેટ-
અપ”વાળા આ અંકને ખાદેલો ફેલાવો તેમાં
જાહેરખત દેનારાઓને ઉત્તમ જાહેરાતની
ઝગડીયા છે.

ભાવતાલ માટે વેળાસર મળો ચાલખો.-

મેનેજર. ‘બ્રહ્મદેશ’

પોષ્ટ બોક્સ નાં ૮૫૩-
નાં ૧૫૮, ૩૨ મી ગાદી, રંજુન.

હવે તમોને મોંઘી નહીં જ લાગે,

પહેલી આવૃત્તિની કીંમત રૂ. ૧૫ હતી તે ઘટાડીને આ ત્રીજી સુધારા
વધારા સાથેની આવૃત્તિની લગભગ પડતર કીંમત રૂ. ૧ રખાઈ છે.

બાલ વાર્તાવલિ

(સંપાદક સી. હમા મહેતા, બી. એ.)

જાળદોની કાચી થેરી બાનમા વખાવણ, હિંચા યોન્ટિક નાગ, નિગી ચિત્રો, પાક
કેમ્બ્રીય બાઇ-ડીંગ જૂના મુદ્દ્ય રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ૪ આના

બાળક જોનાર્વેન પુસ્તકને ઝડપી લે છે તથા પુર ક્યાં પડી જ નિષ્કુટ પડે છે

આપની લાઈબ્રેરી શોભાવે તેવાં

ઉત્તમ પુસ્તકો

દ્વિચક્રની વાર્તા : (રામનાથપલ પાઠક)	૧૧	ગગતરગિણી (બોનાઈક)	૧૧૦
દે નવી વાર્તા (અધિયા)	૧૧	અદભુત ચોગિની (મચિન)	
વણ નાટકો : (દગા મહેતા બી. એ.)	૧૧	(મલેન્ડ્રપ્રસાદ મહતાકત)	૭
કલાચીના પત્રો	૧૧	મુશીલાના પત્રો	૧૧
મસ્તફીરની મસ્તી હામ્યગચથી		બાર મુદર વાર્તાઓ. (મચિન)	૧
હયળની ગમિત મચિન વાર્તાઓ	૨	મૃગાર ત્રિવેણી (સચિન)	૧૧
'માલાદેવી અને ઊજા નાટકો'		પર્માની વિવિધ વાર્તાઓ (મચિન)	૨
(જટુ ઉમરવાડિયા કૃત)	૧૧	ચિત્રાંગદા (દાગો)	૧૧
પ્રભાતના રંગ : નિગ્ધરાય ૪ વૈદ્યકૃત	૨૧	મહામહાન મુદર આદ્યમન વૈદ્યકૃત	
કોતનો પૂર્વાલાપ (નવી આવૃત્તિ)	૨	૧ થી ૫ દૈનિકના	૧૧૧
ચિત્રા અને માલિની (દાગો)	૧૧	આનંદમય (અદિત્ય)	૧૧
કપતી વાર્તાલાપ દરેક પતિ પત્નીએ		વીરની વાર્તા ભા. ૧-૨-૩ (મચિન)	
મનન કરતા ચોગ્ય	૧૧	દરેકના	૨૧
ગીતમંજરી (કવિ ન્હાનાવાન)	૧૧	'પડના પાછળ' (વસવત પડયા)	૧૧

બાલ લાભ—એક સાથે ૨ ૫) અથવા વધુના પુસ્તકો મંગારનાને પોસ્ટેજ માફ

સી. જમનાદાસની કું. બુકસેલર્સ

ચિન્સેય સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

The General Assurance Society Ltd-Ajmer

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લીડ

સરકાર દર

સરખ ચાર્જ

વિવિધ ચોજનાઓ

એમેટસ એકસીડ

૧૯૨૮ ના જુન સુધીનો છ મામળાં સોમાપટીએ

કર્ચેઇસ પેઇડ ઓનર.

રૂા. ૨૨,૦૦,૦૦૦

કરેલો રેકૉર્ડ. -

રૂા. ૧૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૨૭ ના છ માસિક કામના પ્રમાણમાં.....૧૨૨.૫ % નો વધારો.

૧૯૨૬ ના " " " ".....૧૭૨.૬ % નો વધારો.

સોમાપટીની મિનિમમિન વધતી જતી પ્રગતિ જ બનાવી આપે છે કે તે દિલ્લી એક સૌથી મોટી અને સદર વીમાકંપની છે અને કોઇ પણ કંપની માથે હરીફાઇમાં ટક્કર આપે તેમ છે.

:: નોંધ ::

દિલ્લી કોઇ પણ વીમાકંપની કરતાં સૌથી વધારે નોંધ વહેંચતી આ એક જ કંપની છે.

૨૨૬ % છંદગીના વીમા ઉપર.

૧૮ % હયાતિના વીમા ઉપર

ગમે ગમે લાગવગરાળા પ્રમાણિક ને મહેનતુ એજન્ટો જોઇએ છે.

બી. એસ. પેથ

મીક એજન્ટ

મદન આપારોડ

વડોદરા

અથવા

સી. જયંતિલાલ એન્ડ કું.

દોશીવાડાની પોળમાં

ગોમાઈલ મદારાજની પોળ.

અમદાવાદ.

હિંદુ સમાજ! ત્હારે ખાતર

નહીઆદ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લું છે.

ઠાન કરો.

દેશનાં નિરાધાર રખડી પડેલાં બાળકો કાળે

એક પંથ અને દો કાળ.

હરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી છે શિવલેખ, સુધારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, લેખાટકામ ઇ. ઓર્ડરથી કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથ સંઘ નં-૨, વિદ્યાર્થીઓ સાથે બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળામાં સાધનો, યુનીફોર્મ પોળાક માટે શુદ્ધ ખાદી અને ઓઢવા માટે પીટીટ ચોરસા. વીગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ આશ્રમ, નહીઆદ.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

ભાગશીઃ : ૧૯૮૫

અંક ૨

કેટલાંક પંતળી ગીતો

[નીચેના પંતળી ગીતોને મળતા આપણા લોકસાહિત્યમાં પણ ગીતો હશે એવી શ્રદ્ધાથી અમે આપણા લોકસાહિત્યના રોધક અને અજ્ઞાતી બાળકોને જનરચક એકાગ્રીને તે શોધી આપવા વિનંતિ કરી તેમજ તે પ્રમાણે ગીતો શોધી આપી તથા તે વિષે નોંધો આપી અમને હપકત કર્યા છે. હિન્દુસ્થાનના વિવિધ પ્રાંતોમાં ૨૯૬ હાર્ફિક એન્ડ છે તે આથી મુખ્યત્વે યાજ છે તત્રી]

દેશનું સાહિત્ય એના પ્રચલિત ગીત, એની લોકોક્તિઓ તથા એની વાતો, એ દેશમાં વસતા લોકોના તે સમયના સામાજિક, માનસિક અને આચારવિષયક સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવે છે એ દિગ્દર્શનમાં આપણે જનનાના માનસોપરના બેઠા તરંગો, એની પ્રવૃત્તિઓ અને મનોવિકારોની રેખા સ્પષ્ટ અરૂપે જોઈ શકીએ છીએ એ ભાર તો એવા છે કે તેમાં તે જાતિના મનુષ્યપ્રકૃતિ તથા દેશકાળને લગતો અનુભવ ભરેલો જ રહે છે કૃષિ તથા વ્યવસાય સાથે સંબંધ ધરાવતાર કહેવતો આ કથનની સામિતી આપે છે પગલમાં સામાન્ય કહેવતો અને ગીતો સિવાય બીજી ઘણીયે કહેવતો અને ગીતો મળી આવે છે કે જેનો સંબંધ વિશેષતઃ જનસમાજ સાથે મકળાયેલો છે મજના તરીકે કેટલાંક ગીતો એવા છે કે જેનો મધ્યક વ્યાપાર અગર તો નોકરી કરતાર બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો માથે છે એ ગીતો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોની જીઓજ ગાય છે એમાં એમના સમાજનું ચિત્ર આનેખાયેલું હોય છે કેટલાંક ગીતો એવાયે છે કે જેને ખેડૂત વર્ગની જીઓજ ગાય છે એમાં કૃષક જીવનના દરેક અને ઘટનાઓનું વર્ણન હોય છે

મરકારે લિન્ન લિન્ન જીનાના એક્ટિયરોમાં તે તે જીનામાં વસતી જૂદી જૂદી જાતિ એમાંથી મેળી આવતી કહેવતોનો સંગ્રહ કર્યો છે, અને તેનો અનુવાદ પણ સાથે સાથે આપવામાં આવે છે પગનું આર્જવન સૂધી જીઓના ગીતોનો સંગ્રહ જેવામાં નથી

આગ્યો, અને તેના અનેક કારણ છે કેટલાક સમ્યક્તાના અભિમાની લોકોની ફરિયાદ મુજબ સ્ત્રીઓ બીલાતમ ગીતો ગાય છે અને તેથી લગ્ન ઇત્યાદિ પ્રસંગોએ સ્ત્રીઓને એવા ગીતો ગાતા અટકાવે છે. તેઓ એ કાર્ય હાર્મોનિયમ અને તબલા સાથે ગાનારા ભજનિકો અને ગવૈયાઓ પાસેથી લેવા ઇચ્છે છે, પરંતુ સાચું કહીએ તો જે ગ્રસ અને પ્રભાવ સ્ત્રીઓના હાર્મોનિયમ અને તબલાવિદોન સીધા સાદા ગીતોમાં હોય છે એવો દશાશ પણ એ ગાયનાચાર્યોના ગાનમાં નથી હોતો સાથે માથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સ્ત્રીઓના બધા જે ગીતો અશ્લીલ અને ગદા અને ગાયનાચાર્યોના બધા જે ગીતો માગ જ હોય છે એમ પણ નથી સ્ત્રીઓને ગાતા અટકાવવી એ એમને એક જ-મસિદ્દ અધિકારથી વચિત કરીને મનુષ્ય સમાજને શોક સમાજમાં ફેરવી નાખવાની કુચેષ્ટા કહવા બરાબર છે આગળ જે થોડાક પંક્તીઓ ગીતો આપવામાં આવ્યા છે એ ઉપરથી ખાતરી થશે કે તે કેટલા નિર્દોષ અને કરુણારસપૂર્ણ છે એ લોકોમાં અનેક ગીતો એવા છે કે જે લગ્નપ્રસંગે પુત્રીને વિદાય આપતી વેળાએ ગવાય છે. એ સમયે ભાગ્યે જ કોઈ એવું પાપાણુહ્રદય દર્શે કે જે સમજ નયન ન અને

પંક્તિમાં ચાર પ્રેમકાવ્ય ખડું પ્રમિદ્ધ છે, અને તે (૧) હીર-રાજા, (૨) સરસી-પુન્ન (૩) સોહની-મહિવાવ અને (૪) મીર્મ-માદિઓ છે એમાં હીર, સરસી, સોહની અને સાદિતો પ્રેમિકાઓ અને રાજા, પુન્ન, મહિવાવ અને મીર્મ પ્રેમી દત્તા એમના પ્રેમના પદ્યાત્મક કિરસા લાખખોની સખ્યામાં વેચાય છે ગામડાના લોકો મઝાઓમાં એમને એ ગાય છે ઘણા ભણેલા લોકો એને અશ્લીલ સમજે છે, પરંતુ એવા વિદ્વાનોની સખ્યા પણ ઓછી નથી કે જેઓ તેને સુંદર દૃષ્ટિએ નિદાજે છે હીર-રાજાનો તો અગ્રેષ્ઠમાં પણ અનુવાદ થઈ ગયો છે અને તે એક વિદ્વાન પાદરીએ કર્યો છે, અને તેથી જ આ કિરસા પર તો શિષ્ટતાની છાપ વાગી છે

કેટલાક સદાચાર અને શિષ્ટતાના ગોળીદારો સૂચાવ અને અશ્લીલતાનો કાષ્ઠ કોદ નથી પાડતા સ્ત્રીઓના ઘણા ગીતો સૂંગારરમ્યા તરબોળ હોય છે એવાન સાચી છે, પરંતુ એને અશ્લીલ કહેવા એ મૂર્ખાઈ છે જે લોકો 'શાકુન્તલ' અને 'As You Like It' ની પ્રસસા કરતા થાકતા જ નથી તેઓ કદા મુખે સ્ત્રીઓના લગ્ન મંજરી ગીતોની નિન્દા કરવાનું આદસ કરે છે એ મગજનુ નથી.

પંક્તીઓ ગીતો આપતા પહેલા એક વાતનો ખુલાસો આપવો જરૂરનો છે એ ગીતોને અર્થ પૂરેપૂરો આપવો અસમ્ભવ છે, પરંતુ જે મલ્લજનોને પત્નની ભાવાનુસારી પદ્ય રાગ દગો, અને જે પત્નજના રીતરિવાજોથી કાષ્ઠિ અંગે પણ પાનિચિત દગો તેઓ જા ગીતોનો આનન્દ પૂરેપૂરો માણી શકશે

(૧)

એક યુવતિનો એક ભાષ છે. એની માતા મળ પાળી છે. પિતાએ ફરીથી-બીજી વારનું લગ્ન કર્યું છે પરંપ્ર પછી પુરુષ પોતાને મામરે ગોંડ છે ત્યાં મદિવરને મનાઈ કહે છે:

ઉડ જા ચિડિયે ની ઉડ બહ જા ખિડકી
મેરી અમ્બડી બાઝોં ની સળ દેવન ઝિડકી

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે

ઉડ જા ચિડિયે ની ઉડ બહ જા છતની
મેરી અમ્બડી બાઝોં કોન લેજે કતની ?

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે.

ઉડ જા ચિડિયે ની ઉડ બહ જા રેતે
મેરી અમ્બડી બાઝોં ની કોન કરદા ચેતે,

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે.

ઉડ જા કામો, બે તેરિયો લગ્નિયો છામો
મરણ મતેઇયો જુગ જીવન મામો

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે.

ઉડ જા ચિડિયે ની ઉડ બહ જા રોડી
મેરી અમ્બડી બાઝોં કોન લેજે ઠોરી

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે.

ઉડ જા ચિડિયે ની ઉડ બહ જા કાને
મેરી અમ્બડી બાઝોં ની સસ દેવે તાને

મેરે બાબલ દિતડી ફરે,
ફરે, બે સુન ધર્મી વીરા, પરદેસન બેઠી જૂરે.

[હે ચકલી તું બીડી જા અને બારણા પર જઈને બેસ. મારી મા નદિ હોવાથી
સૌ મને મહેણાં મારે છે. મારા પિતાએ મને દૂર દેશમાં વળાવી છે. હે મારા પ્રિય ધર્મી
ભાઈ! હું પ્રવાસિની તને મળવાને કાળે જૂરી રહી છું.

હે ચકલી તું બીડી જા અને છત પર જઈને બેસ. મારી માતા વિના કોણ મને
કતની મોકલશે ? (કતની એક નાનીસી પેટી હોય છે, જેમાં છોકરીઓ પૂછીઓ રાખે
છે.) હે મારા પ્રિય ધર્મી ભાઈ! હું પ્રવાસિની તને મળવાને કાળે જૂરી રહી છું.

હે ચકલી તું બીડી જા અને રેતમાં જઈને બેસ. મારી માતા સિવાય મને બીજું
કોણ માદ કરે ? હે મારા પ્રિય ધર્મી ભાઈ! હું પ્રવાસિની તને મળવાને કાળે જૂરી રહી છું.

હે કાગડા તું જીડી જા. તારી છાયા લાંબી થાઓ; વિમાતાઓ મરી જાય અને માતાઓ યુગ યુગ સૂકી જીવતી રહે! હે મારા પ્રિય. ધર્મી ભાઈ! હું પ્રવાસિની તને મળવાને કાળે જૂરી રહી છું.

હે ચકલી તું જીડી જા અને રોડી (સ્તૂપ) પર બેસી જા. મારી માતા વિના મારે માટે ડોળા કોણ મોકલે! અર્થાત્ માતાના મૃત્યુ બાદ મારી ઝંભાળ રાખનાર પિયરમા કોઈ નથી રહ્યું.

હે ચકલી તું જીડી જા અને ડાળા પર બેસી જા. મારી માતા નથી: એટલે સાસુડી મને મહેણાં મારી રહી છે. *]

અમુક દિવસે અને તહેવારોના પ્રસંગે પુત્રીને પિયરથી કાંઈ ચીજ ન આવે તો અનેક ધનલોહુપ કર્કશા સાસુઓ એને અનેક પ્રકારના મહેણા ટુણા મારે છે. માતાના મરણ બાદ પિયરથી ખીન્તું કોઈ કાઈ નથી મોકલતું. આવા વખતે પુત્રીને માતાની યાદી દુઃખ આપે છે અને તે પોતાના પ્રિય સહોદરના દર્શનને કાળે હિત્તુક બસે છે.

માતા અને પુત્રી, અને જ્ઞેન તથા ભાઈના પવિત્ર પ્રેમનો કેવો નિર્મળ અને કરુણા-જનક ચિંતા છે !

(૨)

દીકરીને વિદાય આપતી વેળાનું ગીત:

સઠ સહેલી બાબલ દર બડી,
મૈનૂ નહીં મિલન દા આવ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન આવ રે,
કિ દિલ દરિયા ઓ રે.

* પંજાબી ગીત ૧. આપણા લોકસાહિત્યમા માતા મરી ગઈ હોય તેના પર વિદાયપત્રું કોઈ ગીત બજાવામાં નથી. પરંતુ સાસુના સત્તાપથી પીડાતી દીકરી માવતરને પ ખી સાથે સહેરા મોકલતી હોય તેવા ગીતો છે. જેવા કે

દાદા તે દીકરી વદીઆરે તો દેલે લે !
વદીઆરી સાસુડી દાદા દોહાડી.
દિ'એ દળાવે અને રાત્રીએ કતાવે લે,
પાછલે ને પરાડિયે પાણીઠાં મોકલે.

ઈત્યાદિ

અથવા

એક અદ્દર સમળી સમસમે
બેતી ! મારે સહેરો લઈ જા !
મારા દાદાને એટલું જઈ કે'ને
તારી દીકરીને પડિયાં દુઃખ.
દીકરી દુઃખ રે હોય તો વેઠીએ
દીકરી સુખ તો વેઠે સૌ.

ઈત્યાદિ

ગલિયૌં તે બાબલ તેરિયૌં પર્વત હોઈયૌં,
અર્જુન હોઈયા પરદેસ રે, સુન બાપ મેરે,

કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે.

સોફા તે ડોલા બાબલ દર ખડા,
મૈનૂ નહીં ચઢન દા ચાવ રે, સુન બાપ મેરે,

કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે.

તાકિયૌં ભરિયૌં બાબલ ગુફિયૌં છડિયૌં,
મૈનૂ નહીં ખેડન દા ચાવ રે, સુન બાપ મેરે,

કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે.

માં રોહી દી ઐગિયા ભિજ ગઈ,
લાઓ દે મન ચાવ રે, સુન બાપ મેરે,

કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે.

[ભાવાર્થ: પિયરથી સાસરે જતી વખતે પુત્રી કહે છે કે હે પિતા ! સાક સાહેલિયો દરવાજો ઊભો છે પરન્તુ મને એમને મળવાની હોશ નથી. હે પિતાજી ! સાંભળો, પ્રત્યેકના મનમાં આ સમયે ઉમંગ હોય છે અને હૃદય નદી સમું વિશાળ બની રહ્યું છે. (ખીંને અર્થ એ પણ થઈ શકે છે કે મારા મનમાં પતિમિલનના હોંશ છે, અને મારું હૃદય નદીના જેવું ભરપૂર છે.)

હે પિતા ! તમારી ગલીઓ મારે કાજે પર્વત સમાન જાતી રહી છે અને આંગણું પરદેશ બન્યું છે; કારણ કે લગ્ન પછી પિતાનું ઘર કન્યાને કાજે પરાયું બને છે.

હે પિતા ! સુંદર પાલખી દ્વાર પર ઊભી છે; પરન્તુ મને એમાં બેસવાનું મન નથી.

હે પિતા ! હું રમકડાં ભરેલાં તારાં છોટીને જાઉં છું, મને હવે રમવાના કોડ નથી.

ફદનથી માતાનું અંગ ભીંજાય ગયું છે, પરન્તુ લાભી પ્રસન્ન છે. હે પિતાજી, સાંભળો. x]

આ ગીત સ્ત્રીઓ એવા હૃદયદ્રાવક શ્રે ગાય છે કે વર અને કન્યા બન્ને પક્ષનાં લોકોની આંખમાંથી આંસુ સરી પડે છે.

x પંજાબી ગીત. ૨-૩-૪. એ ત્રણે પુત્રીને વિદાય દેતી વેળાનાં ગીતો છે. એને મળતાં વિદાય ગીતો આપણે ત્યાં પણ છે. પરન્તુ ગીતેગીત મળતું નહિ આવે. સમગ્ર કાવ્ય ગરબર લોક છે. ચોથા ગીતમાં દીકરીએ પોતાને 'ચિડિયાં'ની ઉપમા આપી છે, તે જ પ્રમાણે આપણે ત્યાં—

(૩)

પુત્રીને વિદાય કરતી વેળાનું ખીજી ગીત

બાબે હી મૈ લાડલી, મૈ નુ દાદી દિતડા ફર વે,
 લખલાતી દિતડા ફર.
 બાબા ધમ્ કરે દિયા, મૈ નૂ રખ લૈ અજ દી રૈન વે,
 મૈ નૂ રખ લે અજ દી રૈન.
 બારો બરસો રખ કે, મૈ નૂ ઇક ન રખિયા રૈન.

[ભાવાર્થ હું દાદાની લાડકી હતી, પરંતુ લાખખોતું દાન કરનારા દાદીએ મને દૂર દેશમાં વસાવી હે ધર્મી દાદાજી ' મને આજની રાત તમારે ત્યાં ગએ મને તમારે ત્યાં બાર વર્ષ સુધી રાખી છે તો શું એક રાત વધુ રહેવા દેવાની કૃપા નહિ કરો ? x]

જૂના સમયના હિન્દુઓ બાર વર્ષથી મોટી ઉંમરની કન્યાને અવિવાહિત રાખવામાં પાપ ગણતા હતા

(૪)

સાંઠા ચિડિયો દા અખા વે, બાબલ અસો ઉડ જાતા,
 સાડી લગ્ની ઉડારી વે, બાબલ કેહડે દેસ જાનાં.
 તેરા ચાંકા-લાણડા વે, બાબલ તેરા કૌન કફ ?
 તેરે મહલો દે બિચ બિચ વે, બાબલ મેરી મો રાવે.

મો ફેર મિલા દેહંગા, ધીએ ઘર જા અપને,

તેરે તાકા દે બિચ બિચ વે, બાબલ સાડિયો શુડિયો ફલન

[ભાવાર્થ " હે પિતા ! અમારો પખીઓનો મેળો છે, અમારે એક દિવસ બિડી જવાનું છે. અમારૂં બડણુ લાણુ હશે અમે બિડીને ક્યા દેશમાં જઈશું એ જાણતા નથી. હે પિતા ! મારા ગયા પછી તમારે માટે રસોઇ કેણુ કરશે ? તમારા મહેલોમાં મારી માતા રહેન કરી રહી છે " પિતા કહે છે કે " હે પુત્રી ! તારી માતાને ફરી મેળના આપશિ, તું જવે તારે ઘેર જા " ' પિતાજી ! તમારા કપાટમાં મારા રમકડા છૂટા છવાયા વિખરાયેલા પડ્યા છે. " " એની સાથે તારી લત્રિજીઓ રમશે, પુત્રી ! તું જવે તારે ઘેર જા " x]

જીવનો અસાર સસારની સાથે કેવો મોહ જતાવવામાં આવ્યો છે !

૧

દાદાને આંગણે આંખલો, આંખલો ઘેર ગબીર જો !
 એક તે પાન મેં ચુટયુ, દાદા નો દેજો ગાળ જો !
 અમે રે લીલૂડા વનની અરકલડી, બિડી જશુ પરદેશ જો !
 આજ રે દાદાજીના દેશમાં દાલો જશુ પરદેશ જો !
 દાદાને વાલા દીકરા, અમને દીધાં પરદેશ જો, !

શુદ્ધી (આવૃત્તિ ૨ જી) પૃ. ૮૪.

(૫)

રાત અંધેરી બિજલી ફૂકે કૌન લંઘાવે પાર,—
મેં પરદેશન દેસ બેગાને કોઇ ન અપનાં યાર.
ડૂંહળી નહિયા બેડી ન પત્તન, મેં હોઇ લાચાર,
એસ જંગલ બિચ કોઇ ન સુનદા બે ફૂંકાં બારમ્બાર.

૨

આ દશ આ દશ પીપળો, આ દશ દાદાનાં બેતર !
દેલી વળામણુ મારો દાદોછ, દીકરી ડાયલાં થાને !

ઈત્યાદિ ચું. પૃ. ૬૬

આજ રીતે એની એ પંક્તિઓની આગળ—

શેરી વળામણુ મારી સૈયરૂં, એની ડાયલાં થાને !

*

અંપલા વળામણુ મારી માતાછ, એની ડાયલાં થાને !

*

સીમડા વળામણુ મારો વીરોછ, એની ડાયલાં થાને !

(ચું. પૃ. ૬૬)

મૂંઝીને ફરી ફરી ગવાય છે. પંજાબી ગીતમાં રમકડાનો ઉલ્લેખ છે, એજ રીતે આપણા વિદાય. ગીતમાં નીચે મુજબ છે:—

૩

એક આબોયોતો પરદેશી પોપટો,
એની રમતાંતાં માંડવ હેઠ ધૂતારો ધૂતી ગયો !
એની મેલ્યાં હાંગલ મેલ્યાં પોતીયાં,
એની મેલ્યો સૈયરીઓનો સાથ ધૂતારો ધૂતી ગયો !

ચું. પૃ. ૬૮

૪

વાળી વાળી દાદા પૂછે વાત,
આજ માંડવ કેમ અણોહરો રે.
દીવડો તે હતો એની બાને હાથ
મેલીને આલ્યાં સાસરે રે.

ચું. પૃ. ૬૭

પરંતુ પંજાબી ગીતોની માફક મુખ્યવસ્તિત ઇલાતક સૈલીનો વિકસેલો કમ્પ્યુરસ આપણું આ ગીતોમાં નથી. વળી આમાં કન્યાની પોતાની ઉક્તિ ઓછી છે. મને પંજાબી ગીતો ઘણાં ચડિયાતાં લાગે છે.

આના સંબંધમાં આપનું ખાસ લક્ષ્ય હું ગુજરાતનાં 'આયણાં' તરફ ખેંચું છું. એ 'આયણાં' નો સંબંધ સુરતવાળા બાઈ ઉર્ધ્વરલાદ વીમાવાળા તરફથી બહાર પડવાની તૈયારીમાં છે. એની અંદર શીકરીએ માતાને સંબોધીને ગયેલાં કલ્યાંત આ પંજાબી ગીતોને પણ મળતાં આવે છે. કેટલાંક આયણાં તો ખૂબ જ ભાવવાહી છે.

એધર તક્કા એધર તક્કા નજર કોઈ ન આવે,
જો કોઈ અપના હાથ ફેરવે પાર હાંધાદા જાવે.
એહસી કેહડા બેલાલેકા જદ છડ કે ઘર મેં હાય.
ચઘી પેરડે દૂર દુરડે આઈ દેસ પરાય.
ઠાઠા મારે પાની નદી દા ઘર થર કમ્બે છ,
પેર ન પાવો ડરદી મારી દૂર ખડી ડર દી.
રખા કિસ નૂ ફૂક યુનાવો કોઈ ન હમદર્દી,
કિસે નૂ કેહા દોસ મેં દેવો લેખ બિચ એહો સી.
રખા મેં નૂ કોન બચાવે તૂ હી આન બચા,
જો કોઈ એતોં બુલચુક હોઈ તૂ ઉસ તે પરદા પા.
એક અંધેરી રાત બિચ મેં નૂ સમયા રાહદિખા,
છસ કણ્ડે મેં જા કે પહુચના તૂ ઉસ કણ્ડે પહુચા.

[અર્થ: અન્ધારી રાત છે. વિગળા ચમકી રહી છે. આવા ચમચે મને કોણ પાર ઉતારશે? હું પરદેશી અજાણ્યા દેશમા છું, અહિં કોઈ મારો મિત્ર પણ નથી.

નદી જાડી છે અને નાવ કે ધાટ કાઢ નથી એથી હું લાચાર છું. હું મને તેટલી વાર યોગદાર કથી કદે; પરંતુ આ ભચારણ્યમા મારે સાબાજનાર કોઈ નથી.

હું મારે તરફ નજર ફેરવું છું પણ કોઈ એવી વ્યક્તિ નથી દેખાતી કે જે મારો હાથ પકડી પાર ઉતારે.

એ કેવો કસમય હતો જ્યારે મેં ઘર છોડ્યું અને આ દૂર દૂરનો માર્ગ લઈ પરાયા જગ્યા આવી પહોંચી.

સરિતાનું જળ અદ્વાર્ય કરી રહ્યું છે. મારો જીવ ધરધર કંપી રહ્યો છે. ડરને મારો પગ એમાં મૂકતી નથી, દૂર જ જોખી રહી ડરી રહી છું.

હે ભગવન! મદદ કરી હું કોને સંભાળાવું? મારી સાથે સદાનુભૂતિ ધરાવનાર કોઈ નથી. હું બીજા કેહને શા મારે દોષ દઉં? મારા ભાગ્યમા જ એવું લખ્યું હતું.

હે પ્રભુ! મને કોણ બચાવે? તુ જ આવીને ઉગાર. મારાથી જો કોઈ બૂલચુક થઈ જાય તો એના પર તુ પડશે નાખી દે.

અન્ધારી રાત્રિમા મને ખરો માર્ગ જતાવ જે કિનારે મારે પહોંચવું છે ત્યાં તુ મને પહોંચાડી દે]

(૬)

ઠઠી મિલીની માએ લોલિયે,

કિતે મિલે તો દુઃખ ફેરોલિયે.

મામો મિલન તો પે લંદી ઠંડ ની,

(આગળનાં ચરણ મળી શક્યાં નથી)

[અર્થ: કન્યા પોતાનાં મુખદુઃખ જ્યાં માતાને કહી શકે છે તેવાં પિતાને કે અન્ય કોઈને કહી શકતી નથી. આથી સાસરે વસતી દુઃખી દીકરી માને પાદ કરી કહે છે કે હે મારી બોણા માતા, જો કદિ તું મને મળે તો હું મારું દુઃખ તને દિલ ખોલીને કહી સંભળાવું. માતાના મિત્રનથી હૃદયને શાન્તિ પ્રાપ્ત પાપ છે. ઇત્યાદિ.]

(૭)

ઘોડો

લોક કહે તેરા પુત ખીવા, (બે વાર)
મા કહે મેરે કુલ બિચ દીવા, મેરે લાડ લડિકિયા,
તુરિયો પલાના.

લોક કહે તેરા પુત ફતી, (બે વાર)
મા કહે મેરે કુલ બીચ ખૂટી, મેરે લાડ લડિકિયા,
તુરિયો પલાના.

લોક કહે તેરા પુત કાલા, (બે વાર)
મા કહે મેરા સત-મતવાલા, મેરે લાડ લડિકિયા,
તુરિયો પલાના.

આ ગીત પુત્રજન્મના દિવસે અને લક્ષ્મી કેટલાક દિવસો પહેલાં ગવાય છે.

[ભાવાર્થ: લોકો કહે છે કે તારો પુત્ર આંધળો છે, પરન્તુ મા કહે છે કે મારો પુત્ર કુલદીપક છે. હે મારા લાડકવાપા, તું ઘોડાની સ્વારી કર.

લોકો કહે છે કે તારો પુત્ર પરનિન્દક અને આચારબદ્ધ છે, પરન્તુ મા કહે છે કે એ મારા કુળમાં રત્ન છે.

લોકો કહે છે કે તારો પુત્ર કાળો છે; પરન્તુ મા કહે છે કે મારો પુત્ર સાત શુદ્ધિવાળો છે. x]

(૮)

ભાષ્ટને ઘેર પુત્રજન્મ થયો છે. ખુદન વધામણી દેવા આવે છે. ભાભી એનું સ્વાગત અને સત્કાર કરે છે. પુત્રજન્મના પ્રસંગ નિમિત્તે ભાભી નણદીને કાંઈક ભેટ આપવા ઇચ્છે છે. નણદી કોઈ પણ મીઠા ન સ્વીકારતાં “ ફૂલઝડિયો ” નામનું આભૂષણ સેવાનો આગ્રહ કરે છે. ભાભી કહે છે કે અમે નિર્ધન છીએ, અમારામાં એટલો કિંમતી અલંકાર આપવાનું સામર્થ્ય નથી; પરન્તુ નણદે એકની બે નથી થતી. તે રિસાઈને પોતાના ઘેર ચાલી જાય છે. ત્યારે ભાષ્ટ એને મનાવીને પાછી તેડી આવે છે અને એને માટે “ ફૂલઝડિયો ” બનાવરાવે છે. હવે ખુદન પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપતી ઘેર જાય છે. નીચેના ગીતમાં એ બધાનું વર્ણન છે, અને તે પુત્રજન્મ વેળાએ ગવાય છે.

* પંક્તી ગીત ૭ મું : દાહરદું લાગે છે. આપણું કોઈ દાહરદુંમાં આવે ભાવ નથી પરન્તુ એક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના ‘ ચિયુ ’ નામક સંમદમાં એક ગીત બરાબર આને જ મળતું છે.

ખીરે દે ઘર પુત જન્મિયા, ની બીબી, ચલ બધાઈયો દેઃ
 નનદ આઈ સાટે પરીહની કિ પિયા કૈસા કે બહના દે.
 ચન્દન, ચીર, ચૌકિયો કિ પિયા સો મેરી નનદ નૂ દેઃ
 ચન્દન-ચૌકિયો ઘર રખ, બાબો, અસી લેણિયો કુલ-ઝડિયો.
 કુલઝડિયો બડિયો રાજ્યો, ની બીબી, સાટે ન કુલ-ઝડિયોઃ
 ગહનયો દે બિચોં આરસી વે પિયા સો મેરી નનદ નૂ દેઃ
 આરસી-ઉરસી ઘર રખ બાબો, ની અસી લેણિયો કુલ-ઝડિયો.
 બાણડિયો દે બિચોં દેગચા વે પિયા સો મેરી નનદ નૂ દેઃ
 દેગચે-બલટોહિયો ઘર રખ બાબો, ની અસી લેણિયો કુલઝડિયો.
 કુલઝડિયો બડિયો રાજ્યો, ની બીબી, સાટે ન કુલઝડિયો.
 ફરસી તો ઉઠી નનદ ઔહ ગઈ રે પિયા લઈ ગઈ દરિયા,
 ખીરે ને ઘોડા બીડિયા ની બીબી લેન નૂ લઉંઘા મના.
 ઘર સુનિધારા બુલાય દે ની બીબી ઘડીયો પુલઝડિયો
 ચાલ ભરયા સુચયો મોતિયો દા બીબી ઉપર પુલઝડિયો
 પહેન તો ઔહ દી ઔહ ગઈ ની બીબી તો સુઢ કે દેની અસીસ,
 વીર જીવે પુત્તા-પોતયો ની મેરી બાબો દા અટલ સુહાગ,
 હુદ પોવે ભર ભાઈયે ની અડિયે ગોદી તો બાલ બિલા.

[બાવાઈઃ બાબને ઘેર પુત્રજન્મ થયો છે શ્રીમતીજી જઈને વધામણી દઈ આવો.
 નણુંદ આપણે ઘેર પરાણા યઈને આવ્યા છે. હે પતિ ! એનો આદરસત્કાર કરો.
 રવામિન ! મારી નણુંદને ચન્દન, ચીર અને ચૌકિયાં આપો.

બાબી, ચન્દન ચીર ને ચૌકિયા તારે ઘેર રાખ, હું તો ફૂલઝડિયાં લઈશ.

નણુંદજી, ફૂલઝડિયાં તો મોટા મોટા રાજવીઓને ત્યાં હોય, અમારે ત્યાં એ ક્યાંથી હોય ?
 પ્રિયતમ, આબૂષણોમાથી આરસી મારા નણુંદને આપો.

બાબી, આરસી તું તારે ઘેર રાખ, હું તો ફૂલઝડિયાં લઈશ.

પ્રિયતમ, વાસણોમાથી દેગડા મારાં નણુંદને આપો.

બાબી, દેગડા અને વટસોઈઓ તારે ઘેર જ રાખ. હું તો ફૂલઝડિયાં લઈશ.

દેવીજી, ફૂલઝડિયાં તો મોટા મોટા રાજવીઓને ત્યાં હોય, અમારે ત્યાં એ ક્યાંથી હોય ?

નણુંદ રિસાઇને ઉભી થઇ અને જ્ઞેનજ્ઞેતામા તે ક્યાંની ક્યાં ચાલી ગઇ, અને નદીની

પાર જઇ પહોંચી.

ભાઈએ ઘોડો તૈયાર કર્યો અને પ્રિય જ્ઞેનડીને મનાવી પાછો તેડી લાવ્યો.

સોનીને ઘેર બોલાવી ફૂલઝડિયાં તૈયાર કરાવી.

પછી મણિમુક્તાથી ભરેલા યાજ્ઞમાં ફૂલઝડિયાં ચૂકીને જ્ઞેનને બેટ આપી.

જ્ઞેને એ ફૂલઝડિયાં પહેરી અને ઝટપટ ઉભી થઇ ચાલવા માડી. બાબીએ કંઈયું

દેવીજી આશીર્વાદ તો આપતાં જાઓ, ત્યારે જ્ઞેન કહે છે—

મારા ભાઈ પુત્ર પૌત્રાદિક જુવે ત્યાં લગી જીવતો રહે, અને મ્હારી બાબીનું સૌભાગ્ય અમર રહે !

હે બાબી ! તારા ઘરમાં સદા એ દર્શિદ્ધની નદીઓ વહેતી રહે અને તારી જોડ બાળકોથી ભરેલી રહે ! *]

(૯)

પહેરામણી આપતી વખતે વરપક્ષવાળાઓને સંબોધીને કન્યાપક્ષની ઓઝો નીચે પ્રમાણેનું ઉપદેશાત્મક ગીત ગાય છે. એ સમયે એમનો સ્વર અત્યંત કરુણ હોય છે.

સુનિયો સુનિયો, નમયોં, કુડમોં, અર્બ બન્દી
હી સુનિયો વે.

જે અસીં દિત્તે ક્ષ્ટેપુરાને, રેશમ કરકે બાણુયો વેઃ
જે સાડી બીબી મન્દા જોલે, અન્દર બડ સમઝાયો વેઃ
જે અસીં દિત્તી ગોલી-બાંદી, રાણી કરકે બાણુયો વેઃ
જે સાડી બીબી ઘેઉ રૂઢાવે, પાની કરકે બાણુયો વેઃ,
જે સાડી બીબી મોટા કર્તે, રેશમ કરકે બાણુયો વેઃ
સુન ઓઝે લાડયા, બે મુહારયા, મોં દી ગોલી ન દેવીં વે.

[ભાવાર્થઃ હે અમારા નવીન વેવાઈઓ, અમારી દીનની વિનંતી સાંભળોઃ

જે અમે કાઢ્યાં તૂટ્યાં કપડાંઆપ્યાં હોય તો તમે એને રેશમી સમજી લઈ સ્વીકારજો.
જે અમારી દીકરી કાંઈ સાફ ખોટું કરે તો એને એકાન્તમાં લઈ જઈ સમજાવજો.
જે અમે એને ગોલી-બાંદી ગણીને આપી છે તો પણ તમે રાણી સમાન સન્માન કરજો.
જે અમારી દીકરી ઘી ટોળે તો તમે એને પાણી ગણજો.
જે અમારી દીકરી જાડું કાંતે તો પણ તમે એને રેશમના ઝીણા તાર માની લેજો.
હે ઉન્નત્તમ જમાઈ, સાંભળ, વહુને કદિયે મા રહામી ગાળ ન દઈશ. x]

* પંજાબી ગીત ૮ મું : આને ઘણે અરે મળતું આવતું આપણું 'લેરીયા'નું ગીત છે. રચનામાં સમાનતા સારી પડે છે. 'લેરીયા'માં પુત્ર-જન્મ જેવું કંઈ નથી. પણ 'કદાચ એવી કોઈ પંક્તિઓ ખોવાઈ ગય હોય :

મારા લેરીયામાં લાગી લૂંટાલૂંટ હો.....

નણુદલ મારે લેરીયું રે બાઈ !

મારા હાથાનું દીધેલ લેરીયું રે બાઈ !

મારી માતાની આંધેલ લાંક હો.....

નણુદલ

ઉત્પાદિ રટીઆંબી રાત-આ. ૧. પૃ. ૪૦-૪૧

આ છેલ્લો પ્રસંગ પંજાબી ગીતથી નૂહો પડે છે. આને જ અનુસરતું 'કાપડું' બરતે લયું રે' એનું ગીત ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે.

x પંજાબી ગીત ૯ મું :

હ્યોને રે બેની કચોળડાં ! જમ્મોને વાર બે વાર રે
પછે રે જમરો રે સાસરે, જમરો એકડાં ધાન રે.
ફર જમરો દીવાલડી, રોટલી આદિત વાર રે.
એક જમરો રે ખેપારે કે બીજલું માઝમ રાંત રે.

ઉત્પાદિ મું. પૃ. ૬૪.

(૧૦)

દવે ઝૂંગારસનું એક ગીત આપી-આ લેખ પૂગે કરીયું.

ઉચ્ચી માડી લાલ દી, જીથે વગદી હે વાય ઠંડી:

હાથ કટોરા ફુલ દા તેરે પલંગો દે પાસ ખડા:

રખ્યા ચીરેવાલે નૂં સુરત નહીં.

કી સુત્તા, કી જગદા, તેરે પલંગો દે પાસ ખડી:

રખ્યા ચીરેવાલે નૂં ખખર નહીં.

જુત્તી નારેવાલ દી સલમે-સતારે જડી:

સુચે મોતી લોં પચે, ઉન્હાં હુલ્હાયાં દી આળ ગધ:

રખ્યા ચીરેવાલે નૂં ખખર નહીં,

મોટે મોટે ચુગ લયે છોટયાં નૂં રાત પધ:

રખ્યા ચીરેવાલે નૂં દર્દ નહીં.

[ભાવાર્થ: પ્રિયતમની ઊંચી આટારી છે. જ્યાં શિતલ પવન ટુંકાઈ રહ્યો છે.

દાયમા દૂધનો કટોરો લઈ હું તારા પલંગ પાસે ઊભી છું. દા ભગવાન! સુંદર હોગાવાળા વ્હાલમને જરાયે જાન નથી.

તમે ઉઘી ગયા છો કે જગો છો? હું તમારા પલંગ પાસે ઊભી છું. દા પરમેશ્વર! સુંદર હોગાવાળા પ્રિયતમને મારી જરાયે ખખર નથી.

મારી મોજડીઓ મખમલની બનેલી છે, એના પર કસબનું જાતકામ કરેલું છે.

ખટ્ટુ મૂંચ મોતી (મારા અદિતીય રૂપબોધનનાં) પૃથ્વી પર વિખરાઈ જઈ પડ્યાં છે (નિરાશર યદ્ય રહ્યાં છે). એનું પાણી ઊતરી ગયું છે. (કાન્તિ શીછી પડી ગઈ છે.)

મોટાં મોટા બધા વીણી લીધા, નાના વીણતા રાત પડી ગઈ. અર્થાત્ જ્યારે માફે યૌવન ઊભરાઈ જતું હતું, શરીરમા સૌન્દર્ય હતું ત્યારે તમે મારા પર પ્રેમ ધરાવતા ના. દવે માફે યૌવન છુટી લીધા બાદ તમે મારો ત્યાગ કર્યો છે.

દા પ્રભુ! સુંદર હોગાવાળાના દિલમા જરાયે દયા નથી. *]

રમણિક દીશનલાલ મહેતા

પરસાજેથી કેસર ઉટે

પોઠવેલું આવે રે ઉતાવળી,

પોઠવેલે બેસી બેનાબા આંધ્યાં

દાદા તે... ભાઈ વજામજે.

વજો વજો રે મારા સમરથ દાદા,

અમને દીધાં તમે વેગળાં.

ચુ. પૂ. ૯૫

* પંક્તિથી ગીત ૧૦: આવા ભાવનું કોઈ ગીત સાદ નથી આવતું.

પંક્તિની બીજો તો મને પણ ૧૧ મીઠા લાગ્યાં છે. આપણાં બીજાં એટલાં બધા કલાત્મક નથી.

અવેશચંદ મેધાણી

૧ સંપાદક: ભાઈ સન્દરામ. * દિન્દી સરવતી*માંથી.

વિમળા અને જ્યોતિ

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો

વિમળા જ્યોતિ રમણ

[આ કથરાંત રામુ-નોકર, સોનાં-ચાકરડી, મનુરો, મનુરસ્રીઓ, પટ્ટાવાળા, રીપોર્ટરો, સીપાર્કો વગેરે વગેરે]

પ્રવેશ પહેલો

જ્યોતિ : તદન નવી દબે રાજગારેલું એક દિવાલખાનું. વચ્ચે ટેબલ ખુરશીઓ છે. ટેબલ પર ન્યૂસ-પેપરો પડ્યા છે. એક ઘોડા ઉપર કેટલાએક મોટા મોટા રીપોર્ટરો પડ્યા છે. બાજુના એક કબાટમાં થોડોએક દાકતરી સામાન પડ્યો છે.

રમણ : શિયાળાની સમી સાંજનો.

(રામુ આવી ઘાતી ફરે છે. ટેબલ ડીપાઇ વગેરે પરની ચીજો બરોબર ગોઠવે છે.)

વિમળા (બહારથી આવતાં) : કેમ હજી બાઇ આવ્યા નથી ?

રામુ : સ્થાપ્ત નથી આવ્યા.

વિમળા (ખાસ રામુને હિંદુસ્થાન વગર બોલતી હોય તેમ) : ‘સુરતી’ મીલમાંથી ઘેર જ આવવાના હતા.

(ટેબલ પરનાં ન્યૂસપેપર આમતેમ ફેરવે છે. જુલાખુરશીમાં બેસે છે.)

વિમળા : સોનાંને કહે આ બનાવે. (રામુ જાય છે.)

(વિમળા થોડી વાર અહીં તહીં વાંચે છે. બહારથી મોટરસાઈકલનો અવાજ આવે છે. વિમળા ફક્ત થઈ બારીમાંથી બહાર જાય છે. સમજા પર રમાઈ રાખી જ્યોતિ દાખલ થાય છે.)

વિમળા (પાછું ફરી જોતાં) : ઓ મી. મહેતા, આવો, આવો. ઘણું દિવસે !

જ્યોતિ : માફ કરજો, અસારે તો તમારી દાકતરી મદદ લેવા આવ્યો છું.

(રમાઈ દ્વાર કરી પત્થર વાગ્યો છે તે જગ્યા બતાવે છે.)

વિમળા : આ શું ? જોડ.

જ્યોતિ : તમારા બાઇ મનુરોમાં હડતાલ પડાવે છે તે —

વિમળા (જોતાં જોતાં) : કંઈ બહુ નથી વાગ્યું. પત્થર ઘસાઇને જ ચાલ્યો ગયો છે.

જ્યોતિ : સેપ્ટીક ન થાય માટે પાટો તો બંધાવવો જોઈએને !

વિમળા : હું ક્યાં ના પાડું છું ? (કબાટમાંથી દવા, થોડું રૂ અને પાટો કાઢે છે. નીચેની વાત દરમિયાન વિમળા પાટો બાંધે છે.)

વિમળા : ગવર્મેન્ટ લેખર ઓફીસર કંઈ અમરથા થવાય છે ?

જ્યોતિ : લોકોને એમ જ થાય છે નહિ કે ગવર્મેન્ટ ઓફીસર થયા એટલે એમનામાં સ્વદેશભિમાનની લાગણી હોય જ નહિ ?

વિમળા : દેશભક્તિ અને સરકારી નોકરી એ બન્ને સાથે થઈ શકે એ જમાનો હવે ગયો.

જ્યોતિ : એ જમાનો ગયો હશે, પણ જેઓ વધારે ક્રાન્તિકારક ઉપાયોમાં માને છે તેઓમાના ધણા હાલ તો સરકારમાં નોકર છે. તમારી જેમ દૂધ દહીંમાં પણ રાખી અને ખાણુ ટોણકી વગાડવી એમને પસંદ ન પડે તેથી સરકારમાં નોકરી કરે છે.

વિમળા : એ પોતાની જાતને હેતરવાની વાત તમે કરી. બધું છોડીને સાધુ ન થઈ જવાય એટલે દુનિયામાં રહીને પણ સારા થવા પ્રયત્ન ન કરવો એના જેવી વાત તમે બોલ્યા.

જ્યોતિ : તમે ગવર્મેન્ટ ઓફીસરોને વગર મક્કતના વગોવો છો. સરકારી નોકરો કરતા તમારા ભાઈ જેવા દેશભક્તો કંઈ બોલો પગાર નથી લેતા.

વિમળા : બોલો પગાર શા માટે લેવો ?

જ્યોતિ : હું પણ એ જ કહું છું, કે બોલો પગાર શા માટે લેવો ? આજકાલ દેશ-ભક્તિનો પણ એક ધંધો થઈ પડ્યો છે.

વિમળા : એટલે સરકારી નોકરો અને દેશભક્તોમાં 'કંઈ જ ફરક નહિ એમ ને ? (પાટો બાધવાનું પૂરે કરતા) હોય, જસ.

જ્યોતિ (ઉભા થઈ સામેના અરીસામાં જોતા) : ઝખમ નાનો અને પાણ્ડી તમે મોટી બંધાવી. (અવાજ બદલતા) ના કંઈ ફરક નહિ. અત્યારે મી. ઠાકોર મજૂરોની ચળવળ લઈને બેઠા છે, પણ હમણાં જો એમનો પગાર બંધ થાય તો પછી જોવાનું છે કે એમને મજૂરો માટે કેટલી ધગણ રહે છે ? (અવાજ બદલતા) પણ વાર હું રજા લઉં.

વિમળા : બેસોને હમણાં રામુ ચા લઈ આવશે. (જ્યોતિ બેસે છે.) (અવાજ બદલતા) પગાર માટે એક માણસ સેતાનની નોકરી કરે, અને બીજો હિંદુની કરે તે બેમાં કંઈ જ ફરક નહિ એમ ને ?

જ્યોતિ : માફ કરજો, અત્યારે મારાથી સાચું બોલાઈ જવાશે, પણ હું તો એ બેમાં કંઈ ફરક જોતો નથી.

વિમળા : આજે આ તમે નથી બોલતા, પણ તમને વાગ્યું છે તે બોલે છે.

જ્યોતિ : તારે, વાગ્યું તો કંઈ નથી. માત્ર આજે પ્રસંગ ઉભો થયો ને હું મારા અફસરના વિચારો જણાવું છું. મારું મગજ તદ્દન ઠંડું છે. જેણે પાંચરે ફેંક્યો તેને હું બોળાવું છું. મારે કરવું હોત તો એને પોલીસને સોંપી શકું—પણ નહિ.

વિમળા : ત્યારે તમે ફરક ક્યાં ગણો છો ?

(સોના આવી ટીપાઈ પર આની કીટકી વગેરે ચૂકી દલી રહે છે. નીચેની વાત દરમિયાન આ દૂધ મેળવી બન્ને પીએ છે.)

વિમળા : કેમ બોલોને ?

જ્યોતિ : આ બાધને કંઈ કામ છે.

વિમળા (જુદી રીતે સોનાં તરફ જોઈ) : કેમ ? શું છે ?

સોનાં (નીચી નજર રાખી) : બા, મારે રજા જોઈએ છીએ.

વિમળા : વાર, હું બાધને કહીશ. જા. (સોનાં જાય છે.)

જ્યોતિ : એમાં બાધને શું પૂછવાનું ? ગિયરીને પૂરા દલાડા જતા દશે ! એની રિયલિટી તો જુઓ.

વિમળા : એને રગ અપાવીશ.—આપણે આપણી વાત કરોને ! બોલો તમને ફરક શેમાં લાગે છે ?

જ્યોતિ : તમારો એ સવાલ બ્યાજખી છે. (થોડી વાર વિચારમાં) પોતાનું અંદરનું સ્વાર્થજી ખરેખર છે કે નથી—હાં જ મોટો ફરક છે. ખરા સ્વાર્થજી સિવાય જેટલા લોકો કામ કરે છે તે બધાને હું તો સરખા ગણું છું. જીંદગીમાં સ્વાર્થજી આવવું એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. માફ કરજો હું મારો અંગત અભિપ્રાય આપું છું પણ શું મીઠતર દીકરનું મજૂરી તરફનું પર્તન સદાનુભૂતિવાળું છે ? એ તો એમને ગમે તેમ સમજાવી દઈ દાકે છે. એમનો પોતાનો સવાલ આવે તો તે પણ એક ગ્રીલ એજન્ટ જેવા જ નિર્દય યાવ તો નવાઈ નહિ.

વિમળા : તમે બૂલો છો.

જ્યોતિ : કાંઈ દિવસ વખત આવશે તો ખતાવીશ. તમે (દિવાનખાનું ખતાવતાં) આવી રીતે અહીં રહો તે કદા મજૂરીને સમજી શકવાનાં જ નહિ.

(વિમળા આમતેમ જીએ છે. થોડી વાર કાંઈ બોલતું નથી.)

જ્યોતિ : તમે ખુશ થાઓ એવી એક ખબર આપું.

વિમળા (ઉદાસીન રીતે) : શી ?

જ્યોતિ : પેલું મલુર સ્ત્રીઓને એમના બારે દિવસોમાં આખા પગાર ત્રણ માસ રગ અપવાનું બીલ સરકારે દાક અખતરા તરીકે આપણા જીલ્લાની મીલોમાં અજમાવવા કરાવ ક્યો છે.

વિમળા : કેમ આ બીલથી અમે ખુશ થઈએ અને તમે નહિ થાઓ ?

જ્યોતિ : અમારે તો બધું ઠીક છે !

વિમળા : એમ કેમ ?

જ્યોતિ : જવા દો ને—હું તમારી સાંજની ચા ખગાડું છું.

વિમળા : ના, તોપણ.

જ્યોતિ : હું માનું છું આ કાયદાથી ઉગ્રતાં છોકરાં વધારે પેદા થશે !

વિમળા : આજે તમારી મનોવૃત્તિ કેમ આવી થઈ ગઈ છે ?

જ્યોતિ : આજ સુખી રવિવારે જ અહીં આવતો એટલે આ બધા વિચારો તાળા-ડુંગીમાં મૂકીને આવતો, પણ આજે બધા બહાર નીકળી પડે છે !

વિમળા : એટલે બેજીવવાળા સ્ત્રીઓ પાસે પણ મજૂરી કરાવવી એમ તમે માનો છો ?

જ્યોતિ : ધારો કે આપણે મજૂરી ન કરાવીએ,—એમને મદત પગાર મળે, ધારો કે એમના મજૂરીના દર એમની માગણી પ્રમાણે વધારવામાં આવ્યા, તેથી શું કંઈ એ લોકો ખરેખર સુખી થઈ જશે કે સારા થઈ જશે ? એ તો બીજાઓને આપણે સુધારી નાંખવાના છીએ એવો આપણો માત્ર અલંકાર છે.

વિમળા : ત્યારે તમારા મત પ્રમાણે એમને એ સ્થિતિમાં રહેવા દેવા, ખરું ને !

જ્યોતિ : હું માનું છું કે પશ્ચિમના પ્રશ્નોના ચોકઠામાં આપણે આપણા જીવનને ઉતારી નહિ શકીએ. મજૂરીને આપણે બંધ કરાવતાં શીખવીએ ત્યાર મહેલાં સ્ત્રીઓને આપણે બંધ કરતાં શીખવવું જોઈશે. એક મજૂરનું ઘર જૂઓ. ત્રણ ચાર જણ કુટુંબ—સાંક રૂપિયા લાવે, ઝુંપડામાં રહે. બીજું કંઈ ખર્ચ નહિ—તેમની સ્થિતિ સુધારવા તમે જાઓ

છો, પણ પચીસ ડિગ્રીના બિચારો કારકૂન પોતાનું ધર કેવી રીતે ચલાવતો હશે તેની તમને સમજ પડે છે? મીનમારેકો પણ કારકૂનોના પગારો કાપવા ઉભા થાય છે— મજૂરોના કાપે જોઈએ! કારકૂન બહોતો ગણાય અને તમારા વર્ગના ગણો એટલે એના તગ્ન તમે જોતા નથી અને મજૂરોનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળો છો! એમ કહી એમનો ઉદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી ઝીઝો જો બડ કરે—

વિમળા (ખાતો નીચે મૂકતા) ગાફરજો મીરતર મહેતા, પણ તમારા જેવા માણસો જ આ પરદેશી રાજ્યને ટપ્પરી રાખે છે

જ્યોતિ (અપમાનિત થયો હોય તેમ) તમે બૂલો છો બધા શા કઈ સરેશ બક્તિનો ધધો વરી શકે? (ધોડી વારે) એટલું જાણ્યો કે ઘણાખત સરકારી નોમરો અણીને વખતે તમારી સાથે આવીને ઉભા ગેરો ત્યાર તમને પણ ભાષ લાગશે મને પોતાને સરકારી નોમરી જરાય પસંદ નથી

વિમળા એ અણીનો વખત આવવાનો નથી એટલી તમને ખાતરી છે એ પણ પૂક છે

જ્યોતિ ગમે તેમ પણ મજૂરો પોતે જેટલું કરી શકશે તેટલું જ થઈ શકશે બદારની દુનિયા એમ કહે છે કે અહીંના મજૂર નેનાઓની મનોદશા મૂડીવાદી છે, અને તેમની સાથે તેમજો સપ કયો છે

વિમળા દુનિયા ગમે તેમ કહે તેથી શું?

જ્યોતિ ઘણી વાર દુનિયા બદુ ખર્ચ કહી દે છે (ઉભા થતા) વાઝ, સાહેબજી, આજે મેં બદુ બોલી નાખ્યું માફ કરજો

વિમળા નારે, તેનું કઈ નહિ આજે મને ના જાણવાનું મ મચ્યું ને! (શિષ્ટાચાર ખાતર ઉભી થતી હોય તેમ—ગાળ્યા સુધી મૂકવા જાય છે) વાઝ, સાહેબજી, આવજો (જ્યોતિ જાય છે એકલી—) આજે વગર મીસ્ટર મહેતાનો કોણ જાણે મ્મ નાડે છવ હશે! (દવા પાટા ૩ વગેરે મ્માગમા મૂકે છે બદારથી મોગ આઈકલના જવાનો અવાજ સમગામ છે) કોણ જાણે? આજે આજો દિવસ કઈ આવજા બનાવો થયા હશે!

(બદારથી રમખ આવે છે)

રમખુ કેમ જ્યોતિ અહીં આવ્યો દતો શું?

વિમળા (વિચારમા) મજૂરોના એમ ટોળામાંથી કોઈએ પથર માર્યો દતો તે બે-ડેગ કરાવવા આવ્યા દતો

રમખુ સાંકે થયું, આવો

વિમળા આપણે એમ શા માટે બોલીએ?

રમખ (ટોપી કાઢતા) બપોરના કઈ કામજો? રાયુ કામગ હોય તો લાવને (ખુરશી પર બેગી ટેબલ પરના ડાયા જૂએ છે)

વિમળા બાઈ, સોનાને આક્રમો મરિનો જાય છે તે એને રગ જોઈએ છીએ

રમખુ (ન્યૂમપેપરમાંથી ડોકુ બદાર કાઢતા) એમા રગ ચાતી? બેસાઓ મામ કરે અને દરે કરે તો એમની નુવાવડ ઉત્તમી સુખેથી પમાર થાય!

વિમળા એને એના ધત્તું કાલ છે જ ને!

રમખુ (વચના વાચના) એમ કઈ રમખમ્મ નહિ મળે

વિમળા : પણ—આધને પૂરા દહાડા જાય છે.

રમણુ : એથી કંઈ હું રજા નહિ આપું. એ તો ગમે ત્યારે સુવાવડ લાવીને બેસે!
આખા શહેરમાં હડતાલ પડશે તો તારાથી પણ કંઈ ધરકામ નહિ કરી શકાય.

(રામુ આવીને કાગળ આપે છે.)

વિમળા (રામુને) : કીટલી લઈ જા. ભાઈ, આ પીસો ?

રમણુ (કાગળ વાંચતાં) : મેં પીધી છે.

વિમળા : કેમ શાનો કાગળ છે ?

રમણુ (આમુ વાત સાથે કંઈ સંબંધ જ ન હોય એવી મુખમુદ્રા રાખીને) : જે બીલ માટે આપણે લડત ચલાવી હતી તે બીલ ગવર્મેન્ટે કામચલાઉ અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

વિમળા (વિચારમાં) : હં. (ટકોર કરતી હોય તેમ) જીને પ્રસન્નિ પહેલાં અને પછી એમ બધી મળીને કુંદ ત્રણ માસની ચડતે પગારે રજા આપવી એ જ ને !

રમણુ : (બહાર જતાં, ટકોર ન સમજ્યો હોય તેમ) હા, એ જ.

વિમળા : (એકલી) ત્યારે મીસ્તર મહેતા કહેતા હતા તેવા જ મારા ભાઈ નીકળ્યા !
(ઘોડી પારે) ... કાણ જાણે ! પુરુષોનાં હૃદય જ કેવાં હોય છે !

(ઘોડામાં આમ તેમ જુએ છે. કંડીની ચમકારી લાગી હોય તેમ વિમળા મૂળ ઉઠે છે. એકલી)
બહારથી હંડી અરવા માંડી ! (હડિયાળ તરફ જોતાં) —હજી તો આઠે ય નથી પાગ્યા અને આટલી હંડી ! (આમ તેમ જુએ છે.)

[પડો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

સ્થળ : ગવર્મેન્ટ હોબર ઓફીસ. ખૂણમાં આમ તેમ શેં ફરવતો બહુ જોતો હોય તેમ વીજળીનો પંખો ચાલે છે. વચ્ચે ટેબલ પર થોડાં પુસ્તકો કાચેલા વગેરે પડ્યાં છે. ટેબલ પાછળની ફરતી ખુરશી ઉપર જ્યોતિ બેઠો બેઠો કંઈ લખે છે. બાજુમાં બે એક ખુરશીઓ પડી છે. સામે બાજુ છે. જ્યોતિની પાછળના બારણા આંધે એક પડો છે. સમય : સંધી સાંજનો.

જ્યોતિ : (ઘંટડી મારતાં) હોકરા ! (પરખીડીઆ ઉપર સહી કરે છે.)

ઘંટડીખાજો : (આખતાં) જી સાખ :

જ્યોતિ : (હિંચુ બોલા વગર) મીસ્તર જોશી કુ બોલો કે (ટેલીફોનની ઘંટડી વાગે છે.) યે ખત આખી ને આખી બેજ દે.

પટાવાળો : (કાગળ લેઈ જતાં) જી સાખ. (જાય છે.)

જ્યોતિ : (ખુરશી ફેરવી ફોન લાયમાં લેતા) હેલો, હેલો—નંબર—ખી—હા, કોણ ?
મીસ્તર પંડ્યા ? અર્દોઆં ક્યાંથી ?—હં—શું એસોશીએટેડ પ્રેસના ખબરપત્રી તરીકે ?—નારે—
તમને કંઈ જાણી ગયો નથી—હા—ખુશીથી.—હું તો બહુ જોઈને ધરાઈ રહ્યો છું.—કીક છે.
(બહારથી અંતિશય સાંઘા પોષાકમાં વિમળા આવી ઉભી રહે છે. પહેલા પ્રવેશ કરતાં અત્યારે એનો વર્ણુ જરા રચાઈ લાગે છે.) હં—પણ થોડા જ માણસોનો ચોખ્ખો સ્વાર્થ પરમાર્થની દૃષ્ટિએ ખરો ને સારો છે એ તમે બીજાના મન ઉપર કેવી રીતે ઠસાવી શકો ? મનુષ્યો એમ કહેશે કે નહિ, મનુષ્યોનો સ્વાર્થ ઉલ્લોમને વંધાવે પોષક છે. (વિમળા

ધીમેથી ખુરશી પર બેસે છે.) હ-ગમે તેમ કહો એ આખું તંત્ર, આખી સીસ્ટમ જ એવી છે કે એની મેળે એનો નાશ થાય.—ના-એમ કંઈ નહિ. મનુરોમાય કાટકૂટ છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોના પગાર વધારવાની વિરુદ્ધ છે.—હું જાઉં છું ખરો.—હા. મીસ્તર ઠંકોર ખરા ને-એમના બેન વિમળા તરફથી હીક મદદ મળશે એમ મને લાગે છે.—સરકારને તો મીલ માઈકિનો પક્ષ લેવો જ છે—હા, હા, તેથી શું? નોંધ કરજો બે-અપર્મેન્ટ લેખર ગોરી-સમાથી બોલુ છું સમજ્યા?—વાર, બલે, કાલે સાન વાગ્યે—સાહેબજી.

જ્યોતિ : (ટેલીફોન પાછો મૂકી, ખુરશી ફેરવી, વિમળાને જોતા) ક્યારે આવ્યા?

વિમળા : તમે ટેલીફોન કરતા હતા અને હું આવી તે માફ કરજો.

જ્યોતિ : તમે સાબળી તો સારૂ થયું

વિમળા : 'કોલુ જાણે' (થોડી વારે) હું દિલ્લીગીર છું કે તમે મારો પણ માન ઉપયોગજ કરવા માગો છો?

જ્યોતિ : તમે ગ્રામ બોલશે અને હું પણ તણાઈને બેલીશ તેથી કંઈ માફ પરિણામ નહિ આવે. તમારા તરફ એ દૃષ્ટિથી હું જોતો જ નથી. કદી નહિ.

વિમળા : ત્યારે તમે ટેલીફોનમા એમ શા મારે કહ્યું?

જ્યોતિ : મારા મતના તમામ હેતુઓ જાતે તો તમારી આગળ પાથરું, કે ખુલા કરે. પણ જીવન એ કંઈ કોટનુ ગજવું છે કે હું એને ઉઘડાવી બધું એકદમ દેખાડી શકું? માફ જીવન તદ્દન હાથી છે એ મેં તમને કહ્યું હતું અને બીજા કોઈ તરફ મને માન કે લાગણી પણ નથી, અને તેથી જ ગમે તેમ ગમે તેની સાથે આગવચળા મારા વિચારોના ટુકડાઓ એમના તરફ ફેંકું છું. પછી ભલેને એ લોકો ભેગા થાય ત્યારે એમના વિરોધી અભિપ્રાયો મેળવી જાય.

વિમળા : (ઉદાસીન રીતે) હીક?

જ્યોતિ : હજી આપણે માથે રહી ઘણું કામ કરવાનું છે, અને તમે એમ થઈ જશો તો ક્યા પાર આવશે? મારે તમને કહેવાનું તો ઘણું છે પણ અત્યારે તમારા બાઈ મનુરોનું ડેપ્યુટેશન લઈને આવવાના છે મરકાત આ ગ્રામમાં વચ્ચે પડ્યા માગે છે તે વિશે મનુરોનું મેં વલણ છે?

વિમળા : 'કોલુ જાણે' (થોડી વારે) હું તો જેમ જેમ મનુરોમા ફરે છું તેમ તેમ મને લાગે છે કે આપણું કોઈક બહુ જ ધુમધામું છે.

જ્યોતિ : હજી તમે શાજ બોલો છો એવી રચાલાવિક રીતે નથી બોલતા. મને આથી જ અમરો અમરો માફ લાગે છે.

વિમળા : (પ્રયત્ન પર્વક બોલતી ક્ષોભ તેમ) હવે મને કંઈ નથી.—તમે કહેતા હતા તેમ સ્ત્રીઓ પુરુષોના પગાર વધે અને તેઓ દાંડ પીએ તેની તદ્દન વિરુદ્ધ છે એમને તો કોઈ વધારો નથી જોઈતો.

જ્યોતિ : ઘણું જ સારું જો આવી બેચનાનું થાય તો જ કંઈક રચાવી પરિણામ આવી શકે. આપણી ગજવારી પ્રતિ કે સામાજિક સુધારો કે મનુરોનો ઉદ્ધાર કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ એ કરાવે આપણે જુદા નહિ જ પાડી શકીએ જ્યાં સુધી જુદા રાખીશું ત્યાં સુધી આપણો મોક્ષ થવાનો નથી.

વિમળા : ખરૂં છે. જે માણસ એક ક્ષેત્રમાં કામ કરતો હોય, તેના અભિપ્રાયો ખીન્ન ક્ષેત્રમાં પણ તેટલા જ આગળ પડતા હોવા જોઈએ.

જ્યોતિ : મનુરોની ઉન્નતિ કરવી અને સ્વરાજ્યની વિરુદ્ધ બોલવું તેટલુંજ સ્વરાજ્ય મેળવીને મનુરોને વધારે દયાવાની વૃત્તિ રાખવી એ ખોટું છે.

વિમળા : આ બધું સમજીએ છતાં વિચાર કરવા જઈએ છીએ તો વમળમાં જ પડીએ છીએ.

જ્યોતિ : કારણ માણસો પોતાનો સ્વાર્થ છોડી નથી શકતા એ જ મુખ્ય વાંધો છે. ઈન્ડીઆ સોસાયટીએ અહીં મનુર ઓશીસ કાઢી, હવે તમારા ભાઈને કંઈ નહિ તો અકવાડિયામાં ચાર દિવસ ચમનભાઈ શેઠ સાથે ચા પીવા જોઈએ, પછી કપાસીઆ મીઠ રાતે ચાલે અને શેઠ પોતે મનુરોને દારૂ પાઈને કામ લે તેમાં મીસ્તર કોકોર કશું નહિ કહી શકવાના ! (ધંટડી મારી) સીપાહી. જે કોઈ મીઠનેડું આને ઉનકો નીચે રખના. (સીપાઈ આવીને સલામ ભરી પાછો જાય છે.) એ તો કેળવણી, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, દારૂ છોડવાનું એ બધું એક સાથે જ લેવું જોઈએ.

વિમળા : આ બધા સલાહોને આપણે એકી સાથે કેવી રીતે પહોંચી શકવાના હતા ? હજી મારી સમજ પ્રમાણે કકડે કકડે આપણે કામ કરતા જઈએ અને જોઈતા વસ્તુ આપણે મેળવતા જઈએ એમ જ બની શકે.

જ્યોતિ : ના, ના, ના—કકડે કકડે એમ કહી જીવનના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ન જ થઈ શકે. તમે શું માને છો ? મેં જ જે તમને આપણા શાન્ત સંબંધમાં પાથરે પડે એવી રીતે અમુક સંજોગોને લઈને વાત ન કરી હોત, તો આખી હંદગી મનુરો વિશે ચર્ચાઓ કરીને આપણે એક ખીન્નને કકડે કકડે સમજવા પ્રયત્ન કરત, અને કહી ન સમજી શક્યાં હોત. (વિમળાના ચહેરા ઉપર આજુ રિમ્લ દરેક છે.)

જ્યોતિ : તમને લાગશે કે હું આપણા અંગત સંબંધોને દાખલો કેમ આપું છું ? હું તો બધે એમ જ જોઉં છું. પહેલાં દષ્ટિ ઉગે છે, પછી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને પછી જ એનું નિરાકરણ આવે છે. જે દષ્ટિ જ ન હોય તો પ્રશ્ન પણ શી રીતે દેખાવાનો હતો ?

વિમળા : એમ કંઈ નહિ. સમાજમાં બધા સલાહો ધીમે ધીમે જ ઉગે છે ને !

જ્યોતિ : ના, પહેલાં નવું જીવન આવે, અને પછી પ્રશ્નો ધાય. કકડે કકડે આપણે પ્રગતિ કરીશું ત્યાં સુધી કંઈ વળવાનું નથી. જુઓ, આપણે ત્યાં ધનવાન લોકો બહુ છે એ એક નડતર જ છે. દક્ષિણમાં એ લોકો બીખારી છે, તે એમને કાપે છે. એમણે મનુરોમાંથી જ શેર ઉઘરાવી એક મીઠ કાઢી !

વિમળા : આપણે ત્યાં એવા માણસો ક્યાં છે ?

જ્યોતિ : છે તો ખરા પણ એમને પૈસા કમાવા છે, અને ખુશામંત કરવી છે. વિદ્વાનો પણ પૈસા કમાવાના સાધન તરીકે જે પ્રાંતમાં ઉપયોગ ધાય, એનો ઉદ્ધાર ક્યાંથી ધાય ? (જરા ભવાં યાડાવીને) પણ મારે કંઈ બોલવાનો હક નથી. હું પોતે ખીન્નું શું કહું છું ?

• વિમળા : કોઈ કામ કરવા બહાર ન પડતું હોય તો રહું ત્યારે.

જ્યોતિ : મનુરો અને સ્ત્રીઓ એમનાથી જ એ કાર્ય થઈ શકશે એમ મને લાગે

છે. મજૂરો અને સ્ત્રીઓને હું સાથે મૂકું છું એમા કંઈ સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. એમનામાથી જ નવી દૃષ્ટિ અને શક્તિ ઉગશે એમ મને લાગે છે. (જૂના કડવું મોં કરીને) બાપી અમે તો અમારી જાત દુનિયાને વેચી દીધી છે. એટલા જ માટે આ કામ તમે કરો એમ મેં કહ્યું.

વિમળા : હં-સ્ત્રીઓ બહુ જ મજ્જમ છે; મને નવાઈ લાગે છે કે તૃપ્તિ વિચારો મજૂર પુરુષો કરતા મજૂર સ્ત્રીઓ બહુ જલદી પકડી લે છે.

જ્યોતિ : ખરી જ વાત છે. કેટલાક કહે છે કે સ્ત્રીઓએ એમનાં રિશ્તિશીલ વલણને લઇને હિંદુ ધર્મની સંસ્કૃતિ હજી સાચવી રાખી છે તે હું બિલકુલ નથી માનતો, કારણ મને લાગે છે જ્યારે ત્યારે પણ ત્યાંથી જ બંડ ઉઠશે. (વિચારમાં પડે છે,)

સીપાર્ઠ : (આવી સત્તામ ભરી) જીસાજ, હકાર સાહેબ મજૂરો કુ લે કે નીચે આવે છે.

જ્યોતિ : (વિચારમાંથી જાગી ઉઠે તો હોય તેમ સીપાર્ઠને) ત્રીન ચાર મીનીટ પીછે ઉપર લે કે આવ. (સીપાર્ઠ જાય છે.) વાતમાં ને વાતમાં મને ખબર જ ન રહી કે તમારા ભાઈ આવવાના છે.

વિમળા : હું હમણા સ્ત્રીઓમા જે કામ કરું છું તે રમણભાઈને પસંદ નથી.

જ્યોતિ : હું માનતો જ રહ્યો, પણ તમને તો પસંદ છે ને ! મારે હજી તમારું કામ છે તો તમે આ બાલુના ઓરડામાં બેસશો ?

વિમળા : અહીં જ શા માટે નહિ ? મારા ભાઈ ભક્ષેને આવે ?

જ્યોતિ : ના, ના. તમે બેસો તો ક્યાં અધીરાઈમાં મારાથી કંઈ બીજું બોલાઈ જવાય.

વિમળા : હું દાગર હોઉં તો તમારામાં અધીરાઈ આવી જાય એમ ?

જ્યોતિ : (ડોકું દલાવતાં) મારે કહેવું હોય કંઈ અને ખરું કહેવાઈ જાય. (થોડી વારે) કોણ જણે કેમ, કોઈ વાર હજી તમારો વિચાર આવે છે ત્યારે હું બધી સ્વચ્છતા બોઈ બેસું છું.

વિમળા : એમ કેમ ?

જ્યોતિ : એ તો તમને હું પૂરેપૂરા જાણીશ ત્યારે જ એ જશે.

વિમળા : (ચાલુ પંખો પહેલી વાર જોતી હોય તેમ) શિયાળો છે તોપણ અહીં કેટલો તાપ છે ? (ઓરડામાં એક દૃષ્ટિ નાખી અંદર જાય છે)

(જ્યોતિ સીગરેટ સળગાવે છે. થોડી વારે રમણ પાંચ મનુષ્યો સાથે અંદર આવે છે.)

જ્યોતિ : આવો, મીસ્ટર હકાર. (ખુરશી બતાવતા) બેસો (માથેનું બાક બતાવતાં મજૂરોને) બેસોને (રમણને સીગરેટ આપી દીવાસળી સળગાવી ધરે છે.)

રમણ : (સીગરેટ સળગાવતાં) ચેન્ક યુ ફોર ધી લાઈટ.

જ્યોતિ : મારી પામે તો એવા ઘણા લાઈટ છે, પણ લોકો એનો પ્રકાશ લેવાની ના પાડે છે. (મજૂરોને સીગરેટનો ડબ્બો આપતા) જ્યોતિ, આપણે બધા ભાઈઓ છીએ, આપણે મજ્જાનું ભલે કંઈ પરિણામ ન આવે પણ સાથે ધૂમાડા તો કાઢીએ ! સરકારી ઓફિસ છે ત્યાં બીજું શું કરશો ?

રમણ : બીડી આપી તમારે એમને કંડા કરી દેવાના નથી.

જ્યોતિ : ના રે, મારે તો ઉલટા એમને મરમ કરવા છે. (મનુરોને) બોલો, ઠાકાર સાહેબે કહ્યું છે તે કે આ ઝઘડામાં સરકાર એક પંચ નીમવા માગે છે ?

પહેલો મનુર : હા, સ્વામ્ય.

જ્યોતિ : બે માણસો તમારા, બે ગ્રીલ માલેકો તરફથી, અને એક સરકાર તરફથી એમ પાંચ જાણ બેગા થઈ ને ફેંસલો આપે તે બધાએ કબૂલ રાખવો. (મનુરે એક બીજા સાથું જુએ છે.)

બીજો મનુર : સ્વામ્ય, સરકાર વચ્ચે પડે એ ખરું, પણ પછી અંદર બીજો કાયદો લગાવે એ અમારે નો જોયે. અમારે તો તેતરી ટકા વધારો જોયે.

જ્યોતિ : ફુનિયામાં આપણે જેટલું ધારીએ એ બધું કંઈ મળી જતું નથી, બગરમાં લેવા જાઓ ત્યાં ફુકાનદારનો મોં માગ્યો ભાવ તમે આપો છો ? કંઈક છૂટછાટ તો મૂકવી જ પડે ને ?

ત્રીજો મનુર : હા સ્વામ્ય, એટલા રહાડુ તો પહેલેથી તેતરી ટકા માગ્યા છે.

જ્યોતિ : તે ખરું,

ચોથો મનુર : (માથે હાથ ઘર્ષ દેખાડતાં) ઈધર આંકે અઠસરે કમ હો ગયા ?

જ્યોતિ : કમ કંઈ નહિ. એ શું ખોટું કહે છે ?

રમણ : મનુરોને મોટો ભય એ છે કે આ મોંઘવારીમાં પંચને તમામ મુખત્યારી આંપવાથી એમનો ફેસ ખરાબ થાય. એમને ખીક એ છે કે પહેલાંના જે ટકા કપાએલા છે તે પણ એમને ન મળે.

ત્રીજો મનુર : હા સ્વામ્ય, એજથી ચાર વરદ ઉપર અમેને કંઈ નો આશ્ચું ને ઉલટાં અમારાં સોઠરાં આપો દલાડો ભરતાતાં તેય બંધ કર્યું.

પાંચમો મનુર : (ત્રીજાને) મૂંઝો મરને.

જ્યોતિ : એમ કર્યું એમાં ઊંઠરાંઓનું બહું થયું ને ! તમે ઊંઠરાંઓને બહુવા નહિ અને નાનપણથી ખાતામાં મોંઘી રાખો એથી એમની અરધી છંદગી લેવાઈ જાય. બીજા દેશોમાં એવો જ કાયદો છે સમજ્યા ?

પાંચમો : તે બીજો તો ઝોણા દલાડો છે ને બદ્દેખમ છે.

રમણ : મીરતર મહેતા અમે જ એમની સાથે કામ પાટી સપીએ.

જ્યોતિ : હું પણ એમની સાથે કામ પાડું છું, પણ મારી અને તમારી રીત જુદી છે. (મનુરો) જુઓ તમારે તેત્રીસ ટકા વધારો જોઈએ છીએ (સામેનો ચાર્ટ બતાવતાં) મોંઘવારી માત્ર વીસ ટકા જેટલી વધી છે, અને રૂનો ભાવ જેટલો વધ્યો છે, તેટલો કાપડનો ભાવ વધ્યો નથી. એટલે મીલમાલિકાની એ ખોટનો પણ તમારે વધારો માગતાં પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ ને ?

પાંચમો : સ્વામ્ય અને બીજું કંઈ નો હમજીયે, અમારા હાથમાં પૈસા આવે તારે લાગે કે આવ્યા !

જ્યોતિ : હું તમારે ઘેર આવું છું ત્યારે તો તમારે શેમાં ખર્ચ થાય છે એ બતાવી સકતા નથી, અને વધારો કેમ માગો છો ?

રમણ : (સ્નાન કરતો હોય તેમ ધીમેથી) તમે એવો સવાલ ન કરો, એ લોકોને ઉધો અભિપ્રાય ઠંસી જશે.

જ્યોતિ : (રમણને) મને જાણવા તો દો ! (મનુરોને) બોલો.

પહેલો : સ્થાળ, અમારે ખરચ તો ઘણું થાય !

જ્યોતિ : પણ ગેમા ?

પહેલો : સ્થાળ માદણ આવે જાય એમા

જ્યોતિ : પીવામાને ?

પહેલો : નારે સ્થાળ !—પણ થાય અમારે, ખરચ તો થાય !

રમણ : એ લોકોને એમનો કેસ મૂકતા આવડતો નથી અહીં મનુર ઓશીસ ન સ્થપાઈ હોત તો એમની સ્થિતિ અતિશય ખરાબ હોત

જ્યોતિ : (તદ્દન ઠંડી રીતે) મને ખબર છે કે તમને એમનો કેસ મૂકતા આવડે છે. (મનુરોને) તમને કોઈ દિવસ એવો વિચાર નથી આવતો કે તમે પોતે કઈ જાતની ઇંદગી ગણો છો ?

પાંચમે : સ્થાળ એ તો પંદરા હોય તો બધું થાય. "

જ્યોતિ : એમ નહિ તમને જેટલો ખચાર મળે છે, એટલા પગારમા તમને છોકરાઓને લાજુવધા જોઈએ, વાચનાલયો કાઢવા જોઈએ, તમારા લતાઓનું આરોગ્ય સુધારવું જોઈએ—

ઘીંજે : સ્થાળ અમે એ કરીએ તો પછે સરકાર રજું કરશે ?

જ્યોતિ : તમારે આ પરદેશી સરકાર ઉપર આધાર જ શુ કામ રાખવો ? તમે આ વધારો માગો છો, એના કરતા શેડીઆઓ પાસેથી સુધારા માગો તમારે કીટી ખાવી ન પડે, તમને બહુ તાપ ન લાગે, શાળખાતામા બહુ બેજ ન ગળે, તમારા છોકરાઓને લાજુવે !

રમણ : માફ કરજો મીરતર મહેતા, અમે આ બધી ચર્ચા કરવા અહીં આવ્યા નહોતા. આનો વિચાર અમે મનુર સપ્તમા કરીશુ.

જ્યોતિ : મનુર સંધ ચાર વર્ષથી કરી વિચાર નથી કરતો એટલે જ હુ પૂછુ છુ.

રમણ : અમે અહીંઆ આવ્યા છીએ ત્યારે જ તમારે અમારે અપમાન કરવું હોય તો ત્યાર પહેલા અમે ઉઠીને ચાલના માઢીએ !

જ્યોતિ : માફ કરજો મીરતર દોકાર, તમને એમ લાગ્યું હોય તો.

પાંચમે : એ તો કોઈ વળવાનું નથી એની અમને પહેલેથી ખબર હતી. (ઉડવા જાય છે. રમણ એને ખેસવા સાન કરે છે.)

જ્યોતિ : મીરતર દોકાર, એમને જુવું હોય તો જ્યાં દો !—તમને જે ઉતાવળ ન હોય તો આપણે બે ત્રણ મીનીટ વાત કરી લઈએ.

રમણ (મનુરોને) તમે નીચે ઉભા રહો હુ હમણા આવું છુ.

જ્યોતિ : (મનુરોને) દોકાર માહેજ ને કરશે તે ધીજોળ કરશે સમજ્યા ને ?

પહેલો : (મનુરો સાથે જતા જતા) સ્થાળ પચ નેમનું હોય તો નેમો ને કરવું હોય તે કરો, અમે કોઈ નો હમણે, અમારે તો તેતરી ટકા જોઈએ. (બધા મનુરો જાય છે.)

જ્યોતિ : મીરતર દોકાર, તમે ગમે ત્યાં બોરોશીકમ વિશે બોલો છો, પણ એને અહીં આવવાને હજી ઘણી વાર છે, અને જે આવશે તો તમારે પણ તમારા બે બગલા બધાવ્યા છે તે આપી દેવા પડશે.

રમણ : મીરતર મહેતા, જે સુદા ઉપર વાત કરવાની છે તે ઉપર બોલો તો સાઈ.

જ્યોતિ : હું તે વિશે જ બોલું છું. જુઓ આપણા મન્દિરોની હીલચાલ હજી હમણાં જ ઉગી છે. હજી તમારો, અને મન્દિરોની હીલચાલ એ બધાનો આધાર સરકાર અને ધનવાનો ઉપર છે.

રમણ : તથી ?

જ્યોતિ : તથી તમારે એ લોકોને સમજાવવું જોઈએ કે એમનું ખર્ચ હિત શેમાં છે ? હું માનું છું કે તમે પોતે જો મક્કમ રહો તો મન્દિરો નમતું આપે જ. એમના તરફ તમે દ્રોહ કરો એમ કંઈ હું નથી કહેતો. પણ આપણે મામલો એવો છે કે તમે ખેંચી તાણશો અને હડતાલ પડશે, તો જે મહીનો જે મહીના મીલો બંધ રહેશે તેમાં મન્દિરોની કમબખ્તી થશે; અહીંની તમારી મજુર ઓશીસને સમય સાચવતાં ન આવડે એમ કહેવાશે, અને સામાન્ય હડતાલ નબી શકે એટલાં નાણાં તમને નહિ મળે !

રમણ : (વિચારમાં) હં.

જ્યોતિ : એટલે હું એ વિચારનો છું કે કાલે નહિ તો એક અડવાડીઆમાં આપણે બધા મન્દિરોની એક સભા રાખીએ અને તેમાં તમે અને હું બંને સરકાર તરફથી પંચની જે દરખાસ્ત આવી છે તેની સમજુત આપીએ, અને જો તે માન્ય ન કરવામાં આવે તો તેમના પર કેટલી હાડમારીઓ પડશે તેનો ખચાચ આપીએ.

રમણ : આ પાંચ જણ નથી માનતા એ બધા ક્યાંથી માનશે ?

જ્યોતિ : છૂટા છવાયા માણસોને સમજાવવા કરતાં આખા સમૂહને સમજાવવું કેાઈ વાર સહેલું પડે છે.

રમણ : એ તો કોઈ વાર !

જ્યોતિ : એ સદે છે જ, પણ મને શ્રદ્ધા છે કે આપણે સમજાવી જ શકીશું.

રમણ : હું થોડા દિવસ પ્રયત્ન કરી જોઈ, અને પછી જો જરૂર લાગે તો આપણે સભા બોલાવીએ ?

જ્યોતિ : નહિં એમ નહિ, એથી મન્દિરો ઉલટા વહેમાઈ જાય, અને પાછળથી સભામાં માને નહિ (થોડી વાર વિચાર કરી) આપણે કાલ ને કાલ જ સભા બોલાવીએ; અને આ લોકો બધે વાત કરે ત્યાર પહેલાં તમારાં પંચની સમજુત આપનારાં હેંડબીલો તમે વધે વહેંચાવી નાખો.

રમણ : કાલે જ ! કેટલા વાગ્યે ?

જ્યોતિ : સભાને ? (વિચાર કરી) રાતના આઠે રાખીએ તો કેમ ? ઘોળા કૃષ્ણના મેદાનમાં

રમણ : હંડી બહુ લાગશે.

જ્યોતિ : સાડાસાતે રાખો. એક કલાકમાં ખલાસ કરીશું.

રમણ : પ્રમુખ કોને કરીશું.

જ્યોતિ : તમે અને હું તો નહીં જ (જરા પાછળ નજર નાખતાં) તમારાં બેનને પ્રમુખ કરીએ તો કેમ ? એ હમણાં હમણાં બહુ જાણીતાં થયાં છે.

રમણ : મારાં બેન પ્રમુખ હોય અને તમે બોલશે ખરા ?

જ્યોતિ : ઘણી જ ખુશીથી.

રમણ : વાર, કાલે નક્કી ત્યારે.

જ્યોતિ : વાર સાહેબજી. (નય છે.)

(જ્યોતિ વિચારમાં રૂઝેડો બેઠો છે. થોડી વારે વિમળા અંદરથી આવે છે. એનું મુખ પ્રસન્ન લાગે છે.)

જ્યોતિ : (વિમળાને નમન કરી ટેન્ડીફાન હાથમાં લઈ) હેલો : હેલો :—ગસો બત્રીસ-હેલો હેલો-કોણ મીસ્તર દારાશા ? હં-કાલે સાંજે સાડા સાતે ધોળા કૃષ્ણા મેદાનમાં મજૂરોની સભા છે.-એકાદ-દ-સરકારની દરખાસ્ત તેમની પાસે છેવટ મૂકી જોવાની છે, તો જરા પોલીસનો બંદોબસ્ત રાખજો ને ! જરૂર હં-વાર સાહેબજી (ટેન્ડીફાન બાજુ પર મૂકતાં) મને કંઈ સમજતું નથી કે કાલે શું થશે ? તમે શું માનો છો એકલાં સ્ત્રી મજૂરોથી મીલ ચલાવી શકાય કે નહિ ?

વિમળા : હા ચાલો; એન્જીન અને શીટીંગ માટે થોડા પુરુષો જોઈએ, પણ ત્યાં પણ ચલાવી લેવાય. પણ આ બધું તમે સામાટે પૂછો છો ?

જ્યોતિ : જો માફ અને તો આવતી કાલેજા હું આ બધું ફેંકી દઉં-પણ મને કંઈ સમજ પડતી નથી. જોઈએ દલે કાલે બધું કેમ પાર ઉતરે છે ? મેં આ પોલીસનો બંદોબસ્ત કરાવ્યો પણ મને ગમતું નથી.

વિમળા : તો ના પાડી દો.

જ્યોતિ : ના, હવે ના ન કહેવાય. સ્ત્રીઓ બધી મક્કમ છે ખરૂં ને ?

વિમળા : બહુ જ. ધણીની સાથે પણ લડે છે, અને રાતે દારૂ પીને મોડો આવ્યો હોય, તો ખારણુ પણ ઉઘાડતી નથી, પછી માર તો ક્યાંથી જ ખાય ?

જ્યોતિ : અને પુરુષોના પગારના વધારા વિરુદ્ધ પણ મક્કમ જ છે ને ?

વિમળા : તદ્દન મક્કમ. આ ડેપુટેશન આવી પહોંચ્યું, નહિ તો મારે ઘણું કહેવાનું હતું. સ્ત્રીઓએ તો એક યોજનાનો આખો ખરડો તૈયાર કર્યો છે. પુરુષોના અને સ્ત્રીઓના પગાર સરખા કરવા; એટલે કે અત્યારે જે તફાવત છે તેનો અરધો અરધ પુરુષો જતો કરે અને એ સ્ત્રીઓને મળે. આ ઉપરાંત પગાર ન વધારતાં સેનીટરિયન, નિશાળ, દવાખાનું વગેરે તમામ જરૂરી સંસ્થાઓ તેમના હિત માટે ખોલવી, અને દારૂબંધી માટે પણ...

જ્યોતિ : ચાલો આપણે જતાં જતાં વાતો કરીશું.

વિમળા : પગારનો વધારો મેળવવા કરતાં એમને એમનું જીવન બદલવાની જરૂર વધારે લાગે છે.

જ્યોતિ : હું ધારતો જ હતો કે એ સ્ત્રીઓથી જ થઈ શકશે. કાલે સ્ત્રીઓની પૂરેપૂરી હાજરી જોઈશે હં કે ! મને તમારી બહુ જરૂર પડશે. ચાલો.

(વિમળા મહેવાને જવા માટે માર્ગ કરે છે.)

જ્યોતિ : તમે આગળ ચાલો તમારી પાછળ પાછળ.

(આગળ વિમળા અને પાછળ જ્યોતિ એમ બન્ને નય છે)

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ : ધોળા કૃષ્ણ મેદાન સમય : સાંજના સાડા સાત

અહીં તહીં યાંલવા પર લટકાવેલી બત્તીઓ બળે છે. અધારાને આલેખતાં હોય એમ દૂર બાડ લાગે છે. લોકોની દહ એટલી જમી છે કે મેદાન નાનું થઈ ગયેલું લાગે છે. બાજુમાં ચાચડો છે તેના પર

હાથ કોઈ દેખાતું નથી. સ્ત્રી અને પુરુષોને બેસવાની જગ્યા જુદી છે, અને એમની વચ્ચે આવવા જવાનો માર્ગ છે. 'મનુર સ્વયંસેવિક' એવાં કપડાંનાં ખીકાં લગાવીને કેટલાક 'પુરુષો' શ્રોતાઓને બેસી જવા કહે છે. પુરુષોની પાછળ થોડે દૂર એક બત્તી પાસે કેટલાએક લશ્કરી સીપાઇઓ તમારો જોતા હતા છે. સ્ત્રીઓમાં કેટલીક ઉત્તખીઆત કામગીરી સ્વયંસેવિકાઓ હાથમાંનાં હેન્ડખીલ મનુર સ્ત્રીઓને વાંચી સંભળાવે છે. વચ્ચે વચ્ચે ટાળામાંથી "ઓ ધનીયા!" "ઓ રામી" "ઓ અમરીઆ" વગેરે શબ્દો સંભળાય છે.

એક મનુર : (હેંડખીલ લઈને આવતાં) તેતરી ટકા વધારો. (સ્ત્રીઓ ઉપર હેંડ-ખીલ ફેંકે છે. એક સ્વયંસેવિકા એ વાંચે છે.)

સ્ત્રી સ્વયંસેવિકા : (માંચડા પર ચડી) ભાઈએ, જો તમે મનુરસંધના મંત્રી. હકીર સાહેબની સહી સિવાયનાં હેંડખીલો વહેંચશો, તો અમારે પણ અમારાં હેંડખીલો વહેંચવાં પડશે.

(પુરુષ મનુરોમાંથી—“ઓહો બોલવા આવી છો!”—“તો બોલ લાવોને તમારાં ચ છાપાં” વગેરે વાક્યો સંભળાય છે.)

ખીલ સ્ત્રી સ્વયંસેવિકા : (આગળ આવી હેંડખીલો પુરુષો તરફ ફેંકતાં) મનુર મનુરોની તેનીસ ટકાની માગણી સામે મનુર સ્ત્રીઓનો સખન વિરોધ !

(મનુરોમાં કોણાહલ ઘાય છે. “બેસને બહાર કાઢો” “તેતરી ટકા વધારો” “બંધ કરો” વગેરે અવાજો સંભળાય છે. બાલુમાંથી કેટલીએક સ્ત્રીઓ સાથે વિમળા, જ્યોતિ, રમણ તથા પ્રેસ અને પોલીસના રિપોર્ટર આવે છે. વિમળા પ્રમુખની ખુરશી લે છે. થોડાં વારે બધે શાંતિ પથરાય છે.)

એક વૃદ્ધ મનુર : (આગળ આવી) મનુર ભાઈએ અને બેનો ! આજે આપણાં ધનભાગ્ય છે કે વિમળા બા જેવાં આપણને પ્રમુખ મળ્યાં છે. આ થોડા રોજમાં આપણા એમણે મનુર ભાઈઓની જે પ્રીતિ મેળવી છે, તે તમારાથી અગાધ તરી. તમે બધાં આપણી સલાહું કામ સારી રીતે પાર ઉતારશો એવી મારી અરજ છે.

(પુરુષ મનુરોમાંથી એક અવાજ : અમારે બેરી પ્રમુખ નો નેહએ.)

વિમળા : (ઉભા થઈ પુરુષો તરફ નેહને) હું તમારો આભાર માનું છું. ભાઈઓ અને બહેનો—(રમણના હાથમાં બને હેંડખીલો આવે છે તે વાંચે છે.) તમને સૌને ખબર છે કે આપણે અહીં શા માટે આવ્યા છીએ. મનુરો જે વધારો માંગે છે, તથા હાલ મીલ-ઉદ્યોગની જે રિયલિટી છે અને સરકાર આપણા જવડામાં જે રીતે વચ્ચે પડવા માંગે છે તે વિશે આપણે સમજુત લેવાની છે. પહેલાં મારા ભાઈ અને પછી સરકારી લેખર એક્સિસર પંચની દરખાસ્તનો ખ્યાલ આપશે. એ દરખીઆત તમે સૌ શાન્તિ રાખશો એમ આશા રાખું છું.

રમણ : (બને હેંડખીલો સાથે ઉભાં થતાં) મનુર ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે મને લાગે છે કે ખીલ કોઈ પણ બાબત ઉપર હું ન બોલું, અને માત્ર આ બે હેંડખીલો ઉપર અને તમારા ઉપર જ બોલું—તો જસ થશે. આત્યાર સુધી આપણા મનુરસંધનો એવો ધારો પગાતો આવ્યો છે કે મારી સહી વગરનાં હેંડખીલો કોઈથી કાઢી શકાય નહિ. એ ધારાનો આજે પુરુષોએ તેમ જ સ્ત્રીઓએ લાંબ કર્યો છે, અને ચાર ચાર વરસની મહેનત ઉપર તમે આજે પાણી ફેરવવા ઉભા થયા છો. આપણે હજી તો આપણી બધી ફરીઆદો પણ એક રૂપે મૂકી શક્યા નથી; અને આજે જ્યાં એમ કરવા વખત આવ્યો હતો ત્યાં

તમે આવી રીતે અદર અદર લડી મરો તો મીલમાલીકા કાવી જાય તેમા કઈ નવાઈ નહિ (પુરુષોમાંથી-અમે હડતાવ પાડીશું) આ લડત જીતવા બધા મનુષ્ય ભાષમેનોએ એકસપ રહેવાનું છે જે પહેલેથી જ આવી રીતે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે કાટકૂટ રહે, તો આપણે મીલમાલીકા સામે કશું પગલું ભરી શકીશું નહિ તમે હડતાવ પાડવાની વાત કરો છો, પણ એકદિવ મેળાવા સિવાય તમે મોલો બધું પણ ક્યાંથી કરી શકો ? સ્ત્રીઓએ એમના દેહબોધમા જે સુધારા માગ્યા છે તે એકદમ મળી જાય તેના નથી, તમે આપણા ધારા વિરુદ્ધના દેહબોધમા જાણી રહ્યા છો તે માગણી પણ તમને મળે નેમ નથી (પુરુષોમાંથી અમારે વધારો જોઈએ જ સ્ત્રીઓમાંથી અમારે સુધારા સિવાય કઈ લેવું નથી) સ્ત્રીઓ અને પુરુષો આમ મળે લડશે, જે વરનદુ વચ્ચે જ ઝઘડો રહે, તો જે બીવાદીની વાતની જેમ વાદો આખો રોટલો ખાધ જશે આપણે અદરની લડવાડ મુલતવી રાખી સ્વાર્થ મીલમાલીકા સામે લડવાનું છે તો હું બીજું કંઈ પણ ભયાનક કરું ત્યાં પહેલા તમને સૂચના કરું છું કે પુરુષોએ તેમ જ સ્ત્રીઓએ આપણા મનુષ્ય સઘના ધારા વિરુદ્ધ જે દેહબોધ કાઢ્યા છે તે તેમણે પાઠા ખેંચી લેવા (પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ તરફ જુએ છે) તમાર્ગમાંથી કોઈ પણ મનુષ્ય અહીં આવી આ દેહબોધને રદ જાહેર કરો તો તેમા તેને નામોશી નહિ વાગે, પણ તે ઉત્તરો મહાદ્વર ગણાશે (પુરુષોમાંથી-પહેલા મૈરા એમના ગપા ખેંચી લે-) તમે મરદ છો તો તમારે વધારે બહાદુરી દેખાડવી જોઈએ

સ્ત્રીઓમાંથી એક (આગળ આવી) અમારે મરદોને વધારો લેના દેવો નથી, તો પાછી અમે અમારા છાપા કેમ પાડી ખેંચીએ ?

પુરુષોમાંથી મૈરાઓને બહાર કાઢો-અમે હડતાલ પર જઈશું

સ્ત્રીઓમાંથી અમે મીલો ચલાવીશું

રમણ : હાત યાઓ-ગાન યાઓ-તમારે જે સલામાત વચરથા ન જાળવી હોય તો બહેતર છે કે આપણે અત્યારે જ છૂટા પડીએ (ચોડી વાર સલામાત ગાત ચાલ છે)

સ્ત્રીઓમાંથી એક (ઉભા થઈ રમણને) અમારે વધારા માટે લડવું જ નથી અમે મરદો સામે લડવા આજીવી જીએ રાતે દાડ પીને મગ ઘેર આજીવી હોય ત્યારે તમે આડા હાથ નવા નથી આવતા અમારે પચ પણ ન જોઈએ ને વધારો પણ ન જોઈએ

(પુરુષોમાંથી “ બેશ બેન, રાટ ઘેર તો આવજે, અજર પાડીના પડે તો વધારો નથી જોઈતો તે ”- તેનરી ટકા વધારો ’) (મહામા ઘોષાટ વધે છે)

વિમળા : (ઉભા થઈ સ્વચ્છ રીતે આખી મેદની ઉપર હાથ ફેરવતા) બાઈઓ, અને બહેનો-શાન્ત યાઓ-શાન્ત યાઓ (લોકો શાન્ત પડે છે) આજે આપણે અહીં વડવા એટલા નથી મળ્યા આપણે બીજાની સામે વડવા જઈએ ત્યાર પહેલા અદર અદર સમજીત કરી લેવી જોઈએ (સ્ત્રીઓમાંથી વિમળા મા અમને બોનાયા છો) અત્યારે બોલવાનો મારો વારો છે બાઈઓ શાન્ત યાઓ (બોલોતિ એક યાત્રી આપે છે તે વાચતા) આપણે જે કામ માટે આ સલામો બોનાવી છે, જે કામ મુતતરી રાખીએ પણ અદર અદર ખડ દુખ ક્યા છે તે જાણી લઈએ તોપણ આપણે ઘણું કર્યું કહેવાશે

રમણ પ્રમખથી આ તમે મજા નુ કશું કાર્પ કરો છો ?

વિમળા (રમણને) મેળાની કરી તમે બેચી જાઓ અત્યારે હું પ્રયુખ છું

(સલા તરફ જોઇને) આપણને દુઃખતું હોય પેટમાં, અને માયું ચંપાવીએ તો કંઈ કાયદો ન થાય.

દારૂડીઓ : (પુરુષો અને સ્ત્રીઓના માર્ગમાં સામેથી લથડીઆં ખાતાં ખાતાં આવતાં)
ખ ફ-ક હ્યું-આ-ધ-હું છુ વો-આ !

વિમળા : (સ્વયંસેવકો એને દૂર ખસેડવા જાય છે તેમને) થોડી વાર એને રહેવા દો કે આ લોકો એને જોઈ શકે. (પુરુષોને) તમારે એ ભાઈની સ્થિતિ જોઈને કંઈ દસવાનું નથી. તમારામાંના ધણા આવી પણ વધારે પીતા દરો. (દારૂડીઓને) ભાઈ, જ તને ભાન નથી.

દારૂડીઓ : ભા-ન-થી ભા ન કા ને છે ? ભા ન યા ? હેં ભા ન થી !
(સ્વયંસેવકો એને લઈ જાય છે.)

વિમળા : (થોડી વારે) આજે આપણે અંદર અંદર બાધછાડ કરી લઇએ તો સારું. એ માટે બંને પક્ષોના મત આપણે જાણવાની જરૂર છે. (સ્ત્રીઓ તરફ જોતાં) તમારામાંથી કોઈ આવીને જોલો ! (પુરુષોમાં ઘોંઘાટ થાય છે તેમના તરફ જોતાં) તમારો વારો પણ આવશે. આપણે આપણી સલાઓ જ ને શાન્તિથી નહિ ચલાવી શકીએ, તો છેવટ શાન્તિ જળવનારા પછે તો હજા જ છે !

એક મજૂર સ્ત્રી : વિમળાબાએ આજકાલ અમારાં મૂંગાં મોંમાં છાલ આપી છે; તો બેરોજગી તરફથી હું જાહેર કંઈ છું કે અમારે મરદો જે પગારનો વધારો માગે છે તે જરાય જોઈતો નથી. અમને મરદો કરતાં પગાર ઓછો મળે છે છતાં હેંયાંછોડાંના ભરણ-પોષણનો ભાર અમારા ઉપર જ પડે છે.

(પુરુષોમાંથી : “ અમારે સાંભળવું નથી ” “ ઘેર જઈ સંભળાવજો. ”)

મજૂર સ્ત્રી : મરદો એમનો પગાર...

(પુરુષોમાંથી : બેરોજગી-બોલવા ઉભી થઇ છે તે !)

દારૂડીઓ : (દૂરથી) નાંચ-બો લે જ મ ને ચેં-મા રે બોલ્લેઝમ—!

(પુરુષોમાંથી : અલ્યા ધનકા બલ્લેઝમ-મીલમાલીકો નહિ...)

વિમળા : (ન્યોતિને) કેમ તમારે જોઈવું છે ?

ન્યોતિ : આવી તક બીજી વાર નહિ આવે !

રમણ : તમારે આવી રીતે સલા ચલાવવી છે ?

વિમળા : (રમણને) જે યાય છે તે સારા માટે જ થાય છે.

સ્ત્રીમજૂર : આટલાં માટે જ અમારું કહેવાનું છે કે... (આગળ બોલાવું ન હોય તેમ બોલવું બંધ કરી બેસી જાય છે.)

(સલામાં ઘોંઘાટ વધે છે. પુરુષોનું આજુ દબ એક ધનસમૂહની જેમ જે પગલાં આગળ આવે છે. વિમળા ઉભી થઇ કંઈ બોલે છે. પહેલાં કંઈ સંભળાતું નથી, પણ થોડી જ વારે વિમળાનો અલેખ શાન્તિમય ચહેરો જોઈને સજ્જા શાન્ત થાય છે.)

વિમળા : (પોતાની અડગ શ્રદ્ધાના શિખર પરથી નીચે ઉમેલાને નીહાળતી હોય તેમ) ભાઈઓ શાન્ત થાઓ, શાન્ત થાઓ તમારે બોલશેવીઝમ જોઈએ છીએ તો મોસ્તર મહેતા તમને આપશે. તમને એ પડે છે કે નહિ એનો આધાર તમારા ઉપર છે.

(જ્યોતિ બોલે છે તે દરમીયાન મનુરોનો રોષ વધે છે. પહેલા તેઓ સમજતા હોય એમ લાગે છે, પણ પાછળથી પવનના દિશા ફેરે અને લીલા મોટા ઘાસના માથા બીજ બાજુ ટળી પડે એમ તેઓ જાણે અજાણ્યે વિરોધ કરી બેસે છે.)

(જ્યોતિ બોલવા ઉભો થાય છે. નજીક આવેલા ચોતાના આદર્શથી જાણે અંગેઅંગ ભરાઈ ગયા હોય એવો એ લાગે છે)

જ્યોતિ : ભાઈઓ, અત્યાર સુધી તમે માત્ર અંધારામાં જ રહ્યા છો. (વિમળા દ્વારા અંધારા આકાર તરફ દર્શિ નાખી પ્રસન્નમુખે સાબળે છે) હું આ સરકારી નોકર તરીકે નથી બોલતો. હું માફ રાજનામું ધેરથી લખીને જ લાવ્યો છું (ખીસામાંથી કાગળ કાઢી બતાવે છે.) હું તમારી સાથે રહી હવે કામ કરવા માગું છું (તાળીઓ પડે છે.) તમારે બોલશેવીઝમ જોઈએ છીએ ? ('હા, હા,' ની બૂમો) તો તમારો આ મનુરસંધ એ તમને કદી નહિ આપી શકે. સંધ આજ સુધી અવળે માર્ગે ગયો છે : (પુરુષોમાંથી તેતરી ટકા વધારો ') માત્ર તેતરી ટકા જ શા માટે ? તમે આખી મીલના માલિક યાઓ. ('હા, હા, અમારે મીલ જોઈએ') જોઈએ એ ખરી વાત, પણ કોઈના પર ધાડ પાડીને તમે મીલમાલિક નહિ થઈ શકો. જે તમારે મીલ જોઈતી હોય, તો તમારે તેને અણુથી જોઈએ, તમારે શરૂ કરવી જોઈએ ('એમ તો બે ચાર વરસ નેંકળા જાય') હા, બે વરસ પણ લાગે અને ચાર વરસ પણ લાગે. ('એવી મીલ અમારે નો જોઈએ') તમારે પાચ પાચ દસ દસ રૂપીઆના શેર ભરવા પડે. ('લે આ તો ગજવામાંથી પૈસા લેવા આવ્યો છે' મનુરોમાં કોલાહલ વધે છે.)

રમણુ : મીસ્તર મહેતા ' અમારા મનુરો સાથે તમારે આવી રીતે વાન કરવાની નથી.

જ્યોતિ : (તિરકારમાં) કોના મનુરો ? શું મનુર સંધના સળાસંદો જેવું એમનું વર્તન છે ખરું ? (મનુરો ઉત્કેરાએલા દેખાય છે. દૂરથી એક પથર આવી બાજુની એક છીટસન લાકડેને ફેડી નાખે છે) મનુરો તો તમારાય નથી અને મારાય નથી ! (મનુરોને) તમારા કહેવાતા નેતાઓ પિસાદાર લોકો સાથે મળી ગયેલા છે તો પછી તમારે જ તમારે હિત સાધવાનું છે નહિ તો—

(પુરુષોમાંથી : " અમારે એ મીલનું કામ નથી " " સરકારી શી. આઈ ડી. થઈ-ને આવ્યો છે. ")

શ્રીઓમાંથી એક : (ઉભા થતા) અમને એ મીલના શેર આપો.

(પુરુષોમાંથી : જો ને મીલ કાઢવા આવીયું છે)

શ્રીઓમાંથી વિમળાખા : વિમળાખા ! અમારે પગે ના જોઈએ ને મીલમાલિકે ના જોઈએ અમારે મરદોનું કામ નથી

(સત્રમાં લગાણ પડે છે. શ્રીપુરો વચ્ચે ઉભેલા સ્વયંસેવકો ઉપર માર પડે છે. શ્રીઓમાં નાસલાગ થાય છે. રીપોર્ટરો બાજુમાંથી ચાલ્યા જાય છે. બસીઓ એક પછી એક પડે છે.)

રમણુ : આ જોઈું, તમે આ લોકોને આડે રસ્તે દોખો એનું પરિણામ !

જ્યોતિ : અત્યાર સુધી તમે એમને હાથે રસ્તે દોરતા હતા એનું આ પરિણામ છે (વિમળાને) હું ટોળામાં જઈ છું, તમે અને તો સ્વયંસેવિકાઓ પામે જાઓ નાહિમત ન થતા

(જ્યોતિ જાય છે, વિમળા તેની પાછળ ઉતરે છે. યોગી વારે રમણુ માવડા ઉપરથી બાજુ પર ફરી પડી ટોળામાં અદરય ધઈ જાય છે. સત્રમાં બે બે બૂમરાણુ મચી રહે છે. યોગી વારે બે ફક્તા એકી

સાથે દસેક અવાજ સંભળાય છે. જ્યોતિને વાગ્યું હોય તેમ તે પડે છે, અને સ્ત્રીઓમાંથી એક ચીસ સંભળાય છે. પુરુષો આડા નાસભાગ કરે છે. સ્ત્રીઓના રોળામાંથી આવી, પોતાના સાજુમાંથી પાટો ફાડી વિમળા જ્યોતિના ઝખમ ઉપર બાંધે છે. બધે શાન્તિ લાગે છે.)

જ્યોતિ : (ક્ષીણ અવાજે) આજે મજર સંઘ તૂટયો.

વિમળા : અને આપણે એક થયાં !

જ્યોતિ : મને લાગે છે મારા ધા તમારે જ રૂઝવવા પડશે.

વિમળા : હું તમારી પડખે જ છું.

જ્યોતિ : સ્ત્રીઓમાંથી કોઇને વાગ્યું નથી ને ! એ ચીસ કોણે પાડી ?

વિમળા : મને લાગે છે એ ખાલી ખારમા એક જ ગોળી હતી અને તમને વાગી !

જ્યોતિ : (વિચારમાં ન સાંભળ્યું હોય તેમ) બધી ખેતો હજી છે ખરું ? (ઘોડી વારે)

આજે મને સમજાયું !

વિમળા : શું ?

જ્યોતિ : કે સ્ત્રીઓ સક્રિય છે. (છૂટા છૂટા શબ્દો બોલતો હોય તેમ) મને પ્રહેલાં લાગતું કે મજુરોમાંથી નવી દરિયો જન્મ થઈ શકશે, પણ નહિ-સ્ત્રીઓ જ માતા થઈ શકે એમાં કંઈ નવાઈ છે ! આ થોડા દિવસોમા શું શું બની ગયું ?

(પુરુષો બધા નાસી ગયા છે. સ્ત્રીપાઈઓ કે કોઈ દેખાતું નથી. માંચડામાંથી એક પાટીયું કાઢી તેના પર જ્યોતિને સુવાડી સ્ત્રીઓ જ ચડી હજી બચે છે. સાથે સાથે વિમળા ચાલે છે. બધા બચે છે. અર્થહીન માંચડો એક હાડપાંજર જેવો લાસે છે. મેદાન ઉપર જે જાડ અધકાર પથરાયુ છે તેને દીવો હજી દેખાડવા નોણું કહી હોય તેમ દ્રક્ષ બામુની એક કીટશન લાઈટ વાસડા પર દીગાઈ બળે છે ! દૂરનાં જાડ અધકારમાં વિડીન થઈ ગયાં છે. મેદાન મોટું લાગે છે. બધે રમશાનવત્ નિરવ શાન્તિ છે !)

[પડો પડે છે]

આપણું સાહિત્ય ગરીબ કેમ ?

રાજેશી ડા ના કે માહેખના દરખત નીચે ઉપર દર્શાવેના વિનય ઉપર ચર્ચા 'પ્રસ્થાન'માં કરવામાં આવેલી ને વાર્તાકારે હાનની ન્યા ઉપર ઝીકા કરના ભારી નિરાશા પ્રદર્શિત કરેલી આ નિરાશા દીર્ઘ દૃષ્ટિએ સકારણ નથી એમણે જ હુ અતલાવના માણ હુ ઉપર દર્શાવેના લેખકનો લેખ એટલો જોરદાર ને સચોટ છે કે તે આખા કાષ્ટક વિવેચન કરવાની અગત્ય છે ભાષ માહેખ પોતાના પૂરેપૂરા રૂપમાં પ્રગટ્યા હોત ને માધન બોર્ડની પદ્ધતિ ન સ્વીકારી હોત તો કેવું મારું થાત' નોકરીના અંગે હુ ઉત્તર દિલ્હી ૨૧ વર્ષ ઉપરાંત હુ ને ગુજરાતના સાક્ષર સાતાનરખમાં શ્વાસોશ્વાસ લેવાનું મને મોભાગ્ય પ્રાપ્ત નથી તેથી આ મૂળાક્ષરથી કપી વ્યક્તિ ગુજરાતમાં વિદિન છે તેથી અજાત હુ કદાચ આથી નિષ્પક્ષપાતે વાર્તિક વખાણ ખરે પણ જેમ આ માતોન કાસે કહ્યું છે તેમ " Le bon conteur est celui raconte les aventures de son ame au milieu de chefs-d'œuvre એ પ્રમાણે ન્યા વગી વ્યક્તિના પરિચય રૂપ હોકાયત્ર હાથમાં ન હોય ત્યાલગી તેના લખાણ રૂપ માગરમાં પ્રયાણ કરતુ મુરિજન છે ને પછી પોતાના આત્માની વાત્રાનુ સહાય કથન તે કેમ થઈ શકે ? મનુષ્યકૃતિ ગણિતના વિષયથી આટલી જ જુદી કે એના પ્રકરણમાં બે ને બે પાચ થઈ શકે ગણિતમાં બે ને બે ચા જ હોનાના પછી તે બે ગીદનાય ને જમદીસયત્ર હો કે પછી જુધુ ને બોદુમિયા હો આથી જ 'નામ્બીન્ય મેન્ચરી'ના તત્ત્રી નોર્સે વાયદો ગખ્યા હનો કે પૂગ દરખત વિનાના તખતો સ્વીકાર ન કરવો " ધૂમકેટુ, " " રા રા મ એમ એ " (નામ જગ્તા પૂછકુ ભારે લાણુ ચારે લાણ, અમે નામના જૂખ્યા છીએ યુનિવર્સિટીની દારકા છાપના તસ્વા નથી) ' મત્યાનર " વગેરેના દરખતના લેખો અમને તો વ્યક્તિત્વને અભાવે (absence of personality), ન મલૂણા કે મરમ લાગે છે અસ્તુ

પાને " ૯૧ " એ એમણે લખ્યુ છે ' આ ઉપરાંત ઉમેશ ભાપાના શિક્ષણે આપણને નિર્બેજ બનાવ્યા છે " આ ' શીનરેન'ની પતાકાણા' મારૂ માનવુ છે કે આ શિક્ષણથી જ આપણે સજીવન ગ્લા છીએ શુ ઉપરો લખ સાતમાં ધોરણ પાસ થયેલો ગુનરાતી પડિત, પછી તે આચાર્ય કે મુક્તા શાહિની પરીક્ષા ગ્યા ના ઉત્તીર્ણ હો લખી શકશે ' શુ ગોષ્ટેએ ગનિદામના વખાણુ કર્યા તેથી એની જર્મનગિરા પાગળા થઈ ? " Nenne ich Sakontala reich und alles ist gesagt " તાર નામ લેતા " શાકુતલ " બધા વાના કહેવાઈ ગયા આ તારીફની પરિસીમાં " મકેત્ર " એ આર્થ દૃષ્ટિ નહિ આર્થ તો હુદારો પારકુ લેતા રતો નથી ને તે પોતીક કરતા અચકાતો નથી અતની મતાથી સવુષ્ટ નથી તેને તો સનખાદની માતમી સદ્ બાદ પણુ ચાતા નથી વળતી તે ભટક્યા જ કરે છે ને મુલક કાકાતરથી જોદરો લાવે છે માત્ર માનવુ છે કે અમેશ ભાપા ગીખ્યા તેથી જ આપણે યે સસ્કૃતિનો " ઉચક તલમન " પ્રાપ્ત થયો છે

ફુનિયાની તવારીખમાં જોઈશુ તો બે ઉત્કાન્તની હિમ બિજળતી જણાશે એક તો રાકારમ જીવનની, એક સસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિની કાષ્ટક જ એવો અને અનોખો મુલક

દશે કે બધાં સંસ્કારમય જીવન (culture) અને સંસ્કૃતિ પરિણત પરિસ્થિતિ (civilisation) એક સાથે પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં હોય ! શ્રીકે પ્રગતિ ને પેરીકલીઝના સમયની સમ્યક્તા ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં સહેજે કહી શકાશે. તે વેળાની શિષ્ટતા ને શિષ્ટાચાર રાજ્યતંત્ર કે સમાજ-બંધારણમાં પરિણત થયાં ન હતાં. તે વેળાનું આર્થિક જીવન શુદ્ધાત્મક પર નિર્ભર હતું. સામાન્યોનો મરો, કચડો.-વ્યક્તિઓની તેમની લાગો ઉપર ઉત્પતિ ને વિકાસ. રાજમાં આ જ દાખલ હતી. પણ ત્યારે એના રાજ્યતંત્રની જાણાં બંધાઈ, ને સાર્વભૌમ એકજન થવાનો આડંબર કર્યો ત્યારે તેનું સાક્ષર જીવન અસ્ત પામવા લાગ્યું. પાંચમા સૈકા પાદ જર્મનીનીયનના થવાનો કાવધનો સંબંધ મળશે નહિ કે એવિડ કે લુક્રેશીયસની શૃંગારમય પદ્યરચના કે વર્ણવતી ગર્જનામય સ્વારી. તે વેળાની જે સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ બંધાઈ તેની જ દિવાલ પાર કરી ઉત્તર યુરોપના કુટારા ઇટાલીમાં આવ્યા તો ખરા પણ જાતે જતાયા ને દુર્ગંધની પુત્રી જોડે પરણનાં સાસરાની રહેણી સ્વીકારી, પણ “ દેવ ” ને રીસાવા-રૂક્યા હતા-તેમની દેવ ઉડી અગ્યારસ તો “ કાતો ચેતો ” લગી (ચોરમાં સૈકા) મુત્તરી રહી, ને ઘરે પેટ્રાર્કેના જ ઉપકાળ સંગીતમાં ઉજવાઈ, અત્યારે લગી યુરોપના આત્માનું રક્ષણ કેણે કર્યું ? રામન કેથોલીક ધર્મશુરની પ્રભાવશાળી સત્તા નીચે જે પ્રનાલી પ્રવર્તે તે જ પ્રનાલી રાજ્યતંત્ર ને સમાજ બંધારણમાં આત્મા રૂપ રહી. એક એરી મકલીની જળમાં તે આત્માને બાંધી રાખ્યો કે તેનો વિકાસ તો ન થયો પણ ક્રાંસ થતાં અટક્યો. દાક્ષનાં ક્રાંસનાં જીવનમાં દષ્ટિપાત કરો. ત્યાં શિષ્ટાચાર સમ્યક્તા ફેમેલી છે. ચુંકલી થકારો કે સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ પાકે પાણે અણાઈ છે ? ત્યાંની મુકારાઈ જુવો ! સમાજ ને વ્યક્તિની મુકારતા જુવો. રાજ્યતંત્ર જુવો. ગ્રામ નિયમ જુવો ! ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકાથી કાંઈ દરજ્જે નીચી ઉતરતી. ને છતાં ક્રાંસ તે રમણી અનેરી છે. તેનું ઉપરલું જ એક નિરૂપમ છે. ને જન સમાજના આત્મિક શ્રેણબેળ ને શ્રેણજેળમાં તે મોદિનીમય નીપડે છે. આ મોદિની આગળ તેનો પડોશી આખરો કે મમુદપારનો પંસા ગણતો સાહુકાર સા દિસાજતો. તે છતાં ક્રાંસમાં મુસાફરી કરતાં રખે પૂજ્યા વિના કોઈ વિધીનું પાણી પી લેના. ટાઇફોઇડના કીડા જ્યાં ત્યાં કોઈકોં દરે છે. તેથી ઉગટા અમેરિકાનાં શીન પાણીના જવારા જેમાંનું જેને મન હો નિદિન પાણી લઈ લૂગા તૂમ કરે એ કોણે નથી સાંભળ્યા ! રેન્ડીનેવીયામાં સંસ્કૃતિ-મય પરિસ્થિતિ વિશેષ, સંસ્કારમય જીવન કમ નગરે પડે છે. દિલ્હુતાન તરફ દષ્ટિ કરો. જાપાનીઝ લેખક ઓકાકુરા કાકુઓ લખે છે : “ એશિયા એક છે પણ તેની એ પુત્રી છે. વ્યક્તિપૂજક હિંદ, ને સમષ્ટિ પરિણત ચીન. ” બૌદ્ધ માર્ગે, કાંઈક વૈષ્ણવ માર્ગે, સમાજને તારવા માટે પરિસ્થિતિ બદલવાની કોશીશ કરી; પણ એ રામ એના એ જ. મનુસ્મૃતિના લાવામાં જડ થઈ ગયેલી અમાજની બાંધણી, સંસ્કારમય જીવનમાં ગાત્ર વ્યક્તિગત સ્વર્ગારોદણ સોપાન તરફ જ દષ્ટિ ખેંચે છે. સુસલમાનોનો દુમરો આવ્યો કે તે સંતાનન સ્વરૂપ પોતાના કારામદમાં મૂસી મથું. ને ઇનિદાસવેતા કોણ નથી જાણતું કે અજ જરનીના લેખ પત્રી ને શેરશાદ ગદિનદીન થયો ત્યાં લગી દિલ્હું સાક્ષર જીવન સમાજના બંધારણમાં, તેને દદ કરવામાં, તેના ઉપર વર્તિક લખવામાં જ શુંચાલું રહ્યું-સા મારે-કે જારનવર્તનો આત્મા નવારે દેદ પામે ત્યારે તે દેદ તેના વિકાસમાં, તેના ઉદ્ધ-જનમાં બાધા રૂપ ન થાય. તે આત્માને સમાજને સ્વર્ગારોદણ ઉપર સમ જવા વિશેષ

રૂઠિ ન હતી. લેખકે લખ્યું છે “ હાલમાં સૌ કે ઈસિસ નેચા લેખક નથી. ”
 હું યુરોપમાં ન્યારે હતો તે વેળા ઈસિસ ઉપર યેનાઈ હતી. ૧૯૦૪ માં તે જીવતો
 હતો. પરિણતતાની લાગી તેના લખાણમાં આવી હતી. ગુરુદેવનો ઓપ ન્યારે તારે
 ગરી રહેતો. અરત ચનાદ સૂર્યનારાયણની ઝગઝગતી કીર્તિ ખેડે પ્રમોદની હતી
 પણ એનો ઉપકાળ લુભો. ન્યારે તેણે લખ્યા માંડ્યું ત્યારે નોવેની લાગત પડેલી
 હતી. તેણે પોતાના જાત લાઈનું નિરૂપણપણ અમાદમ ને નિર્માણનાનું પૂનર્નું
 “ પીયર ગ્રીટ ”ના સ્વરૂપમાં દમેશ માટે ઉત્તું કર્યું છે. પોને ખાસ કે ડો. રોડક-
 મેનના રૂપમાં આલેખાયો. “ The Strongest Man is He who stands
 alone. ” પ્રજા મતાકે રાજ્ય જે વ્યક્તિને પોતાના નજીમાં નજીમાં અંગના સરખી
 નિ.સત્વ કરી નાખે છે. જ્યાં મજસામન “ નાક ”ની ગળીનીથી, નાદિ કે જીવિતાં
 પ્રાધાન્યથી થાય છે, તે વેળાના રાજકીય જીવનનો દુરમન-આ પ્રજા પોતાકે અદરીમનનો
 મન્યુ-નીટશે (Nietzsche) જે જર્મન લેખકે ચર્ચ ગયો તેનું જ અનુકરણ પ્રાંતને
 ડો. રોડકમેનના સરજનારે કર્યું. તે વેળા નોવેની સરકારમાં જીવન કે સંસ્કૃતિમાં પરિસ્થિતિ-
 બનેલી હાલત નિર્ગોળ હતી ત્યાં વ્યક્તિગત જીવન આબ્યું-ચેત્યું. પણ વ્યક્તિ જીવનનું
 ઓજસ સમષ્ટિકરણ વ્યવસાયમાં ફેલાવવાથી અધું પડતું, ઉત્પાદકીન બનતું જાય છે. તેમ
 બન્યું. ને જેનું સાત મામાન્ય થયું કે તેની ખાસીયત ઉણી થઈ ગઈ, તેમ હાલમાં નોવેની
 સંસ્કૃતિમાં પરિસ્થિતિ કોયે પારે છે, પણ ઈસિસે “ સાની ” બીજો દષ્ટિગોચર થાય
 છે ? જવાબમાં નકાઃ ‘ શોનો પણ આ જ દિસાજ છે. આ લેખકે જાહેરાતું જાહેર
 પીરસી રહ્યો છે. નિટશેમાથી ઈસિસે લીધું ને Quintessence of Ibsenism
 લખવાથી પોતાની આસર કારકીર્દી યર કનાર સૌ, ઈસિસેનું ઉચ્છિષ્ટ ઇચ્છામાં ને
 ઈચ્છિય વાચનાર પ્રજા આગળ પીરસે છે. આમાં આત્મનિષ્ઠ, નિજનું જીવનજીવન એણે
 ધણું ચાલખા માર્યું છે. જોગ્ય ભજતના ચાલખા ખાઈ ખાઈ ન્યારે મુલકે જમશે ત્યારે
 શુ થશે તે જોવાનું છે. ઈચ્છામાં સંસ્કૃતિમાં પરિસ્થિતિની હાથ દિન પ્રતિદિન સુધરતી
 જાય છે. ત્યાંની સંસ્કૃતિની જીદ મરકાનમ જીવનના પ્રાસ માથે દલુ સુધી જોડાયેલી નથી.
 ત્યાં પપટો કેમ ખાશે—કાયા કયેવર કેમ ખજાગે એ કહી ન મકાય.
 જ્યાં એ વિકાસરિપન સેકાનું સાદરજીવન જોના હાપનું નાદરજીવન મંદ નથી
 દેખાતું ? ન્યારેની જીવન બર્સ કંબીનેમાં આગો, ત્યારથી જ સિવાજો ગયો, વસંત આવી
 એમ પ્રગતે ત્યાં ભામવા માડ્યું છે ને થોડાક મદિના પ્રગતો કોઠા મેકેડોનકે ક્યાં નથી
 વગાડ્યો ? અમેરિકા લુભો ત્યાં સંસ્કૃતિમાં પરિસ્થિતિ વધી છે, વધતી જાય છે ને ક્યા
 તે અટકશે એ કહી મકાતું નથી—ત્યાં મેરમાર નથી તે મળ્યા આપતું મોકેમેરની નવન-
 ક્યા વાચવાની અગત્ય નથી. અરજી ’

તાત્પર્ય આટલું જ કે ઇંગ્લાન્ડના પ્રાદ આર્થિકજનમાં આવના વાર જ એક નવીન
 મત્ત આદિ જાડ્યું છે. એક નવો સ્રોત દિલના જીવનમયરમાં રેડાયો છે. આ સ્રોત
 સમષ્ટી સ્વરૂપ છે. ને જિંદગી નીરાળા વાદિને ટંગી નાખ્યું છે. પ્રજાકીય જીવન આ મંથન
 કાળે, રાત ભરેલી વસંધાર્યું, શોખી રહ્યું છે. જ્યાં ત્યાં મટીય, ધાર્મિક, મામાનિક મંથન-
 એમાં વિકાસ થવા મળ્યો છે. મામાન્ય કહેણી છે.

દેવ ગયે ડુંગરે, પીર ગયે મકે;

અંગ્રેજના રાજ્યમાં, ઢેક મારે ધકે.

આ "વોદ" જે વલ્લો છે તે જાયાં નસકોરાવાળા મગજના ફાટેલાને મન ગમતો નથી તેથી જ ઉપરનું મહેણું મરાયું છે. ઇંગ્રેજના રાજ્યને લીધે-અંગ્રેજ સાહિત્યને લીધે જે નવી પ્રનાલી ગાતી છે તેનું એક જ પરિણામ દેખાય છે ! સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિનું મંડાણ શું ગાતી મુસ્તક કમાલના સમયમાં સાહિત્ય ગરીબ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પૂછાય છે ? પરિસ્થિતિ સુધારવામાં દેશના દીપકો જવલન રહ્યા છે. શું સાદા અલુગને ત્યાં ઇજ્જતીયન સાહિત્ય સજીવન છે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે ? ત્યાં તો પ્રશ્ન છે કે સામાજિક, ધાર્મિક ને રાષ્ટ્રીય જીવનતંત્ર વિકસિત થતો જાય કે ઢાસ પામતો ! સરસ છે કે નિરસ ! જો ટર્ફનાં સાક્ષર જીવનનો ખ્યાલ આણવો હોય તો મામૈંદુક પીડિયોગની નવલકથા વાંચો. એ જ આપણો દિસાળ છે. ઉપકાળમાં કવિઓ ને કાવિદો ગણાવવા ને તફકવા. જવાળાઓ પ્રકટાવીને દીપ સમાધા, સતેજ ક્યાં. પણ જ્યારથી જવાળામાથી જવાળા પ્રકટવા માંડી છે, જ્યારથી પ્રગ્જીવનમાં નવી લેદ લાગી છે ત્યારથી શું જીવો છો ? નથી જોવા મળતી ધોણાગની ચમકતી આકૃતિ, ન નોર્ટનનો ફોક. કોટ ને સીક લેટ, કે ફિરોઝશાહની પ્રકૃષ્ઠ નેકટાઇ કે કૃત્રિમ ઝુંલકાં. આનાથી કોએસ દૈદિધમાન નથી લાગતી. કે નથી ત્યાંનું વકૃત્વ ઇંગ્રેજ વકૃત્વનો નિયોડ. તેની ગચ્ચા શું જીવો છો. ખદરધારી ખડખડી વ્યક્તિ. કદર્યાં ને વધારે બેડોળ જનાલની ગાધીજની ટોપી પહેરેલી નરરતોના દાર-જે વાણી વહે છે તે મસ્તિકમાંથી નહિ, પણ જર્જરિત હૃદયમાંથી—જે રથાને જાતિ વાદ વાદની અપેક્ષા રખાતી કે શું બાપણ યથ રહ્યું છે ! કેટલા પ્રચકારની લૂંટ ! શો પટ વણ્યો છે ? તે જમાનો મથો. આદિ તો જે પટ વણ્યો છે તે હૃદયના રનાણુ-ઓનો. તેમાં જળસિંચન સમાજના રહિરનું ને બાપાપદ જીવનપદની સાથ ઉપમા યોગ્ય છે.

અમે વસુધૈવ કુટુંબકમ એ સાંજે ન્યાયો દોરીએ છીએ: જોવર્ધનભાઈને મનઃસુખરામ-ભાઈની ગિરા સન્નુખ આ ખદરધારી નવજીવન મુંદરી ઉભી છે. વ્યક્તિ મંસ્કાર કમ થયો છે. સામાન્ય સંસ્કૃતિ વધી છે, ને તે સમાજતંત્ર રાષ્ટ્રતંત્રમાં પરિણતિ પામતો જાય છે. આ સમય કવિઓના કવજનો દિસતો નથી. વિરામાનો કર્મયોગ છે. મુદ્દની પ્રગતિમાં પણ યોગો આવે છે પણ અત્યારે "કર્મયોગો વિશિષ્યતે" ! તે વાત છે. આ વાત ક્યાંથી આવી ! કેણે પ્રેરી ! દયાતાને જુદા મદાતમા જેવું અલખદાન કોણે આપ્યું ? પુરોષીય સંસ્કૃતિના પદનથી ને તે પદનની કુંગી અંગ્રેજ બાપા ! જેવી રીતે મુસ્તક કમાલે પોતાની સ્ત્રીને તિલાક આપતાં એક જ વેણ કહ્યું કે "સેલોનીયર" થવું હોત તો મારી જોડે લમ કરવાં ન હતાં. જેમ આત્મી ઉપરણું કદારી જાયું મુકે છે ને પ્રસંગો-પાત પહેરવાં રાખે છે તેમ કળા-પ્રધાન સર્વ વ્યવસાય અગ્રગ રાખવામાં આવ્યા. કાળે તે પણ કરારો. દાસ સમય નથી. જેમ આ 'ખાનુમ' ખાંજરે નંખાઈ તેમ દિલ્લુસ્તાનમાં પણ કળાદેવીનું મંદિર બંધ છે. તેના ઉપાગ્રહો દરી ગયા છે. દિલ્લી જુલજુલ પણ ગાતી મેંદ પડી છે ને દુર્ન્યપગાયળ ઘઈ દેસ દેસ બટકી, મુસીબત ખેડી, બાપણો કરે છે. સાક્ષરે પાંગો ખોલ્યો; દવે પાયો ચળવાનો છે. આ અંગ્રેજ નાઝીમથી પુરોષીય સંસ્કૃતિમાં પરિપકવ પામેલો દાલમાં મીંચી ગામગ પડેનો વીર આપણે એક ગણાવીએ તો તે કર્મ-

વીર ગાંધીજી છે. હાલ કેટલાકને -દુઃખ લાગે પણ કોઈનામાં જો કેટલીક રીતિદુસ્તાની ખાસીયત કમ હોય ને યુરોપીય ખાસીયત વધતી હોય તો તે ગાંધીજીના વેળાસર કરવું, વખત સાચવી કરવું, દુકામાં કરવું, સંયોગ કરવું, બ્યવહારીયો કરવું આ મહત્વળું " હોતી છે " " સૌ થઈ ગરેશ " " કાલે થશે " તે તબીબના કિરમતની પરિતગ કંવાવાળા દિદીવાસીનો છે ? અગ્રેજી ભાષા શીખવાથી એક મદાન લાભ એ થયો કે રાજ્યબંધાણમાં જે કારીગરો વળગ્યા હતા તે ટાવર ઓફ બેમેન પ્રમાણે, ભાષાના નાનાપણાને લીધે ને લિપિના પરસ્પર ભેદથી કદાપિ એકતારે કામ ન કરી શકત તે લોકમાં આ ભાષાના જ્ઞાનથી એક નહીન મત્ત આવી ગયું ને ગભ્યનો પાયો ચણાઈ રહ્યો છે અગ્રેજી ભાષાએ મલકમાં રેતગાડીના અનેક જેને-અનેક ચોડાઈની રેલોને ઉતરી નાખતી એકસમાન ૬૬ ઇંચી રેલની સડક છે જે નત્યાગ લગી એક ગેઝેટી બીજામાં ઉતરતા મુશ્કેલી પડતી તે દૂર થઈ ને સારા દિદની મનોરથ ગાઢી એક જ ચોડાઈના પાટા ઉપર ચાલી ગઈ છે આ જ રીતે મુરતકા કમાણે દર્શમાં રોમન લિપિ પ્રખય કરી કે યુરોપની ભાષાના વિવિધ બળદમાં એક જ તરેદનું નાણું હોય તો પત્રી યીએ વેચના ખરીદવાની જે મશિકો નડતી તે દૂર ચાલ આપણે અગ્રેજી ભાષા શીખ્યા તેથી દુનિયાના વતની બન્યા છીએ કૃષ મહુક નથી રહ્યા રશિયામાં ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી નીમળએ કે જેને જર્મન ને ફ્રેંચ નહિ આવડતા હોય રકેન્ડીનેરીયન મુલકમાં અગ્રેજી ને જર્મન લગભગ બધા મળ્યને આવડે છે તેથી શું " એએલ " કે ગોર્ડિ ત્યા નથી ? પ્રિન્સ મીસ્કોએ લાનમાં રશિયાના આદિત્ય ઉપર પુરતક લખ્યું છે ને અગ્રેજી ભાષાના અબ્યાસથી રશિયાના વેપાર ઉપર કેટલી મારી અસર થઈ છે તે તેમાં વર્ણ્યુ યુ કે માસારિકના લેખ વાચનો તો જણાશે કે અગ્રેજી સાહિત્યને જ બળ " છેક " નું સ્વાતત્ય નિર્ભર છે લાનમાં ગુન્ગરાતી ભાષામાં લખાણ કમ છે તેના બે જ મુખ્ય કારણ પહેલુ તો એ કે એ રાષ્ટ્રીયભાષા નથી બીજી એ કે ન એ નગરથી ગળ રજવાડામાંથી મરકારમય જીવનની માગ, કે ન પ્રજા તરફથી ગાંધીજી કે સામાજિક વિષય સિવાય બીજા વિષયની માગ સાથે જીવન કુમુદિની જેવું મુકુમાર છે એના ઉપરથી ઉત્તેજનનું ચાદરણ અડક્યુ કે ત્યુ કે તે કરમાંય દેરી રાજ્યએ મરકારી દળી રોખીન થયા ગામના માલેમ જી દુનિયાના વતની બન્યા એમને ગામડીયા તાતાવરણ ગુમળામણીયુ લાગ્યુ મ્વિતુમુ ની રીતે ખીરે ' પ્રજા, કનાપિનો કેમર કે દેરાસરીજીનું જુનજુલ નથી ગામની પખુ ગાંધીજીન નાજીવ : આ થ નિર્કૃતિ છે ? અધીમનિ છે ? ના ' ના ' નવીન પ્રમતિ છે ગોચનીય છે ? ના જ બળતામાં કેમ આદિત્ય નોગદાર કે ને ગુન્ગરાતમાં નથી આનો આગે જ ઉતાર કે ગુન્ગરાતમાં અમૃતિમય પરિસ્થિતિ કુધાવાની પુરી મારીસ જારી છે ને તેનો આત્મા ગાંધીજીના દેહીજીત થયો છે બન્યામાં રકારમય જીવન તરફ વધારે ખ્યાલ છે-પછી પ્રજાજીવ : ચાલે તેટલુ નિર્મોલ્ય કે નિર્મલ્ય કે ને તે ગર્વિનાયના મરિગા-સાનિનિડેતામાં જોનો સાનિનિન ત્યા દેખાદેખી તલુ મુગાય છે કામયાતી ' મીઠું માગ મિત ન નાનુભાઈ (નાનાનાત ચમનલાલ દેના આઈ બી એન) પડેરાના નાગમગદ જીલ્લામાં ૧૯૫૫ ને જન્મતા કે ત્યુએ નીમ્માં મનના જીવ છે પદવાની માફક જખના નથી લખવાના ગોખી રી લખવા તરફ તમેજ દત્ત ને સુગેન્નાય ન મ જખાવે છે તમના પુસ્તકોમાં નન કાળ

માટે કાયમ રહેવાનો શક્તિ ગંભીર છે ? શું તેમનાં 'જીવન પ્રમાણ' 'જીવન સંધ્યા' 'માધવી કંકણ' 'તાવપોખર' દાલમાં કોઈ વાંચે છે ? તેમનાં 'દિલના આર્થિક ઇતિહાસ'ના ઉપાસક કેટલા છે ? કે પ્રાચીન દિલની તવારીખ કોણ વાંચે છે ? એ તો એમનાં પુસ્તક તે જમાનાના અધિકારને તેજોમય કરવાવાળાં હતાં. હમેશ માટે નહિ. હું તો સાક્ષર પુસ્તકમાં તેમને સેધું નહિ. તે વેળાની એકમિનિરૂદ્ધેશન, રાજ્યશાસનની પદ્ધતિ પણ સરલ ને સદલ હતી. દલે તો જેમ નવી ખાણ મળતાં-ઉપરનાં યુરોપમાંથી જવેરાત ખજાસ યઈ જતાં જિંદુ ખોદવું પડે છે ને તે માટે કળા વાપરવી પડે છે, તેમ રાજ્યશાસન પણ મુશ્કિલ થયું. એક મનુષ્યનો ખર્ચ વખત રોડી પાડનાર બન્યું છે. એસિરન્ટ કલેક્ટરનું કામ પણ થતું જાય ને 'હદયા વીણા' સાથે સાથે લખાતી જાય એ અધરું યઈ ગયું છે. શાસનશ્રી સપત્નીને ખમી શકતી નથી. વૈરાગ્ય ઓછું થયું તો ઊંડાણ વધ્યું. "સખ જનતે વાલે" દલે રહ્યા નથી. દલે તો સારો મુત્સદ્દી કે સારો કનિ કે લેખક તે જુદા જુદા નિરાળા થયા છે. ને કવિ કોણમાં ગયો છે. મુત્સદ્દી આગળ આવ્યો છે. અણતર કરવાનું છે. તે વેળા ગાયન પણ ગવાશે તે કોખાગાળાના, ઝીલવાનાં-સર્વ સામાન્ય, સૌની જીલ્લાયા નીકળી શકે એવાં. 'પ્રસ્થાન'ના લેખક લખે છે કે "અહ્યય નથી તેથી લેખકોના લખાણ નિસ્તેજ થઈ ગયા." શું દયાનંદ કે બાવરન પીર રક્ષક વિશેષ હતા ? રચનાત્મક શક્તિ-ખસોતેજ Holy ghost નવનરં ૩૫ ધરે છે. દાલમાં તે નટ નારી "કડિયા" ના બનુશ્પીયા વેશમાં છે ને પાયો ચણી રહી છે. વસ્તુચિતિ સંસ્કૃતિમય કરી રહી છે.

"રાજકીય પરંતંત્રતા આપણી માનસિક ગરીબીને માટે જોખમદાર છે." પરંતંત્રતા સારી તો નથી જ એ નિઃસંદેહ પણ એટલું જ કહીશ તો સાલશે કે જર્મનીમાં ન્યારે ખોઈડે ને શીલર, વિલિયમ હમખોલ્ટ ને ઠાંટ ઉત્પન્ન થયા તે વેળા જર્મનીની રાજ્યતંત્ર ટ્રેણી કેવા પ્રકારની હતી ! ફ્રાંસમાં જે વેળા રસોએ રસ રેલાવ્યો ત્યારે જુરખોનોના રાજ્યમાં શું અંકુર પુટાવે એવી સ્વતંત્રતા હતી ? જર્મનીમાં જેને Zeit-geist કહે છે કે જેને આપણે રચનાત્મક ગીય કહ્યું છે તે નૂતન નૂતન ૩૫ ધરે છે. તેથી તેની શક્તિ કમ યઈ છે કે વિશેષ તે કહેવા તૈયાર યઈ શકાશે ? આપણે ઉપમા આપીએ તો મોગની અપાલ-ચીચી ઉડી, ઉપર આવી, પાછી વિરમી, પાછી ઉડી. "આદેશ"-અત્યાદેશ "અમાવેશ" આ જ જીવનપટ ને આજ સમુદ્રપટની દાલત છે. ને આ જ મનુષ્યના સંસ્કારનો ઇતિહાસ છે. વ્યક્તિગત સંસ્કાર-સામાન્ય થતું. સમાજમાં પરિણીત પામવું-સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ ખીલવી-પૂરું કળામાં આવવી-પછી બદ્ધમૂર્ત થવી, પાછી વ્યક્તિ પરિઅમથી સજીવન થવી. આમાં કયો સંકેત ઉઘો, કયો નીચો એ કોઈ કહી શકે ?

લોહનું માનવું છે કે યુરોપની સામાન્ય સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિ દુર્બળ યઈ પડી છે. મનુષ્યના સંસ્કારમય જીવનના આવિસ્કારમાં તે તૂટશે. મદાન પુદ્ધમાં એ જ સાબિત થયું. નીતિ વ્યક્તિગત એક છે, સમાજ માટે જુદી છે એ મન જર્મનીમાં સાલ્યો તેણે આ મદાન પુદ્ધમાં પરાજય ખાધો. નીતિ તે સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિમાં પરિણત પામે છે ને રાજ્યને દૈક ખધાને એક ધોરણે ચઢવે છે. આ ધોરણ આપણે ત્યાં આવશે ! યુરોપમાં આવવું જોઈએ આવે બોધ "Down"ના દિગ્ગ બનાવનારનો છે. નર્સ કેવેલને મારી નાંખવી એ શાસન, રાજતંત્ર સલાવનારે આપ્યું. નર્સ કેવેલ સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિને દરીબૂત કરતી

જૂતદયાની દેવી હતી. આ પરસ્પર વિરૂદ્ધતા ક્યારે મટશે-જ્યારે દેશની ખાસ જે ખાસીયત છે, જેને પોષવા કવિ ને ધર્મગુરુઓ મથી રદયા છે તે ગાર્વભૌમ ને સાર્વજનિક સંસ્કૃતિમય પરિસ્થિતિને ધોરણે આવશે. પછી થોડા ઓતાજનને ખુશ કરનારા કવિ, ખાસ ખાસ બોલીમા બોલનાર વક્તા કયા રહેશે ? આવો જમાનો હિંદમાં આવવા લાગ્યો છે. ત્યાં “સુંદર તદાર્ ગીતકું” ના ગજરાની જરૂર છે ! કે બીજી તરેહની કંઠમાળાની ? એક નવીન પ્રશ્ન મેં મુક્યો છે; જ્યારે culture સામાન્ય થતું જાય છે ત્યારે culture પોષી કવણુ ધણુખરું જોવામા કમ આવશે ? ને પછી તો અખાના શબ્દમા કહીશ:

અખો કહે અંધારો કૂવો

જઘડો મુકવી કોઈ નવ મૂવો

ઉપરનું ઓખાણુ ઉકેલનામા મેં જૂલ કરી હોય તો દામા મારું છું.

વિનાયક ન દશંકર મહેતા

ચિત્તકંડૂવિનોદો

૫૬

સમઝ સમઝ મન ગંડું
બિધય બિધય પર શિદે કર કંડૂ,—સ૦
એકે પ્રિયા બસ, નહીં બસ ત્રિય લખ;
લંગોટી બસ, નહીં બસ ગજ લખ;
ભૂશ્યા, નહીં મશરૂ મબલખ:—સ૦
ખોખો કણ, ન મિઠાઇ શાક લખ;
ચપટી લવણ, ન ખટરસ ખટલખ;
જલબસ, નહીં બસ પીછું વિધ લખ:—સ૦

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ગજ : ભાતભાતનાં કાપડ લાખો ગજ,

કણ : મર બાજરી ધડ ચોખા કે કોમ્પિલુ દાણાનો એક ખોખો.

પીછું : આ ચરખત ફરસ આદિ લાખ વિધ પીછું.

કચ્છનાં વહાણવટું અને નાવિકો*

કચ્છના વહાણવટાનો પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે અને સંખ્યા-બદ્ધ એ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી. રાજ્ય પાસે તેને લગતા જીના દસ્તાવેજો હોવાની માન્યતા રહે છે. પરંતુ કચ્છરાજ્યની શાસનપદ્ધતિ બહુ પ્રાચીન અને એકતંત્ર હોવાથી આવા વિષયો તરફ કેવળ ઉદાસીનતા જ સેવાય છે. એટલે આ વસ્તુઓ રાજ્ય પાસેથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. આથી બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે. વેપારીઓ પાસે પણ માત્ર ૧૦૦-૧૫૦ વરસનાં પત્રો અથવા નામુંલેખું ભાગ્ય-વશાત્ જ નીકળી શકે છે; કારણ કે પ્રાચીન વસ્તુઓનો શોખ તેમને વારસામાં ન મળ્યો હોવાથી જીના ચોપડા અને કાગળોનો નાશ કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્ર-લેખો, સિક્કાઓ અને દાનપત્રો એ પણ આ દેશમાં કેાઈ પ્રાચીનવેત્તાએ સંગ્રહી હોય એ અચાત જ છે એટલે લગભગ અદારમા સૈકાથી કચ્છનાં વહાણવટા સંબંધી સાંભળેલી, વાંચેલી અને અનુભવેલી વાતો જ વાચક સમક્ષ મૂકું છું.

પ્રોફેસર રાધા કુમુદ મુકરજી પોતાના પ્રખ્યાત ગ્રંથ “ હિંદના વહાણવટા ”માં કચ્છનું વહાણવટું અતિ પ્રાચીન હોવાનું જણાવે છે. હજી સૈકામાં સિંધ અને કચ્છના “ જત ” લોકોને સફેદ હુણોએ હાંકી કાઢ્યા જેથી તેઓ બહેરીનના ટાપુઓમાં વસ્યા એ રીતે ઉત્સેખ છે. આ જત લોકો સાતમા અને આઠમા સૈકામાં ચીનાઓનાં વહાણોને દીવ બંદરે લઈ આવ્યા હતા.

કચ્છની પ્રાચીન ભદ્રાવતી નગરી એ એક ભવ્ય બંદર પ્રાચીન કાળમાં ગણાતું હતું. તેનો બહોળો જળવટી વ્યાપાર હતો. એ બંદરમાં ઘણા સાહસિક વેપારીઓ જગતનાં તે વખતનાં જાણીતાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. તેથી એ બંદર બહુ સમૃદ્ધિશાળી બન્યું હતું. સને ૧૩૧૫ ના વરસમાં આખા હિંદમાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે ભદ્રાવતીના મુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી જમકુ શાહ, જેની દુકાનો હિંદનાં ઘણાંખરાં જાણીતાં બંદરોમાં હતી તેણે સર્વત્ર મોટા જયામાં અનાજ મોકલી, દુકાળીઓએને એણે ભાવે અને મફત પુરે પાડ્યું હતું. માંગવીથી એક ગાઉ છેટે રિયાણ અથવા રાયપુર બંદરની નિશાનીઓના હજી અવશેષ છે. એ પ્રાચીન સમયમાં મોટું બંદર ગણાતું હતું. ત્યાં બે હજાર વરસો ઉપર નૌકા વ્યવહાર ધીકતો ચાલતો હતો.

રાયપુર કે માંગવી, મુંદ્રા, તુણા, ખારી રોહર, કોટશ્વર, જખૌ, લખપત અને લકેશ્વર એ કચ્છનાં આઠ મુખ્ય બંદરો છે અને હવે કાવા નામનું નવું બંદર વસાવવામાં આવે છે. આમાં મુખ્ય બંદર માંગવી છે તેનો વેપાર કચ્છનાં સર્વે બંદરો કરતાં વધારે ધીકતો હતો.

* મી. સારાવાઈ હાજરું હિંદી વહાણવટા સંબંધી પાસાસલામાં ખીલ ચાલે છે તે પ્રસંગે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને આ લેખ પાસ ઉપયોગનો લાગશે. ગુજરાતના વહાણવટા સંબંધી વધારે માહિતી મેળવવા અમે રા. રત્નમણિરાવનો વિદ્વાતપૂર્ણ લેખ જોવા ભલામણ કરીએ છીએ. જુઓ ‘વસન્ત-રત્નમણિરાવ’ પૃ. ૧૮૨-૨૧૯. તન્ત્રી.

અને હજુ પણ છે; કારણ કે આફ્રિકા અને ખીજાં બંદરો સાથેના લગભગ ૧૫૦ વરસો થયાં સારો વેપાર એ બંદરને આપે છે. તે પછી તુણા બંદર અગત્યના બંદર તરીકે મહત્વ છે. હવે કડવા બંદરને વિશેષ અગત્ય આપવાની કચ્છના નામદાર ગદાદારશીની ઇચ્છા છે. તે વિષે હવે પછી વર્ણન થશે.

ટોડોના વર્ષો પહેલાં સેંકડો કોટીયા, ખતેલા, નાવડી અને ખીજાં ગંગા વહાણો કચ્છના વેપારીઓની માલેશીના દરિયામાં ફરતા હતા. તે વખતે સ્ટીમરોનો જમાનો નહોતો. કચ્છનાં પ્રખ્યાત સાહસિક નાવિકો વહાણોને ઘણા ઘણા દૂરનાં બંદરોએ લઇ જતાં હતાં. ખાસ દરિયાઈ વેપાર મોટે પાયે ચલાવવામાં આવતો હતો અને કચ્છ રાજ્યની પેદાશનો મુખ્ય ભાગ એ દરિયાઈ આવક જવક ઉપરની જગતમાંથી પેદા થતો હતો. હજુ પણ તેમ જ યાય છે. મુખ્ય વેપાર મુખર્ષ, મજખાર, સિંધ, મરકત, મકરાન અને ખરસીબન ગદ્દનાં બંદરો, રાતા સમુદ્રના બંદરો, સીસૌન અને આફ્રિકાના બંદરો સાથે હતો.

માડવી ઊન, રૂ, દાથીદાત, ઝેડના ચામડા વગેરે માલ વહાણોમાં ભરી દર વર્ષે કશીકંટ, કેચીન, અલપછ વગેરે મલખારના બંદરો તરફ ચલાવવામાં આવતો હતો. ત્યાંથી લગભગ બે લાખ રૂપિયાનું લાકડું, પચાસ લાખ શ્રીફળ, એક દળદર ખાડી કાશી, એક દળદર ગુણી ટોપરા, બસો પચાસ લાખ સોપારી, એક દળદર બેટા મુડાના ચોખા તથા ખીજાં જુદી જુદી જાતના ચોખાની પચાસ દળદર ગુણીઓ, વગેરે માલ લાવવામાં આવતો હતો. મદાસના બંદરોથી કાપડ, સેસા, પટકા વગેરે ધણો માલ આવતો હતો.

તે વખતે માડવી બંદરના વેપારીઓ પાસે દરિયાઈ વેપાર ખેડવા સારું ચારસો કોટીયાં, નણસો ખતેલાં, સાડ નાવડી અને ખીજાં ગંગા વહાણો હતા. ઘણો માલ આફ્રિકાનાં જુદાં જુદાં બંદરો ઉપરથી લાવવામાં આવતો હતો અને તે માલ કાશિયાવાડ અને ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં બંદરો ખાતે ચલાવવામાં આવતો હતો એ પ્રમાણે દરિયાઈ વેપાર ઘણા મોટાં પ્રમાણમાં ચાલતો હતો અને માડવીના ઘણા કરાડખનિ વેપારીઓ હતા. તેમનું ચત્રણ રાજ્યમાં અને પરરાજ્યોમાં ઘણું ભારે હતું. ક્યારેક ક્યારેક તેઓ રાજ્યદારી વિષયોમાં પણ આગેવાની ભરેલા ભાગ લેતા હતા અને મદાસવંશીને માડવી, અમર, મુગ અને ખીજા બંદરોના મોટા વેપારીઓ ઘણી વખતે રાજ્યને પ્રગતિકૃત રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડતા હતા. દેશમાં અંધાધુંધી અને લડાઈઓ ચાલતી તે વખતે રાજ્યને નાણાનો મોટો રકમો ઉછોની આપતલ હતા અને વખત આગે લડવૈયાઓ બેગા કરી લડાઈઓ પણ કરતા હતા. સોના ધરોમાં દરિયાયારો રહેના. સૌ વેપારીઓ દરિયાયારોનો ઉપયોગ જનજના, બંદો સમાવતા, લુટારાઓને દટાવતા અને દેશ ઉપર હક્કો આપે રાજ્યને મદદ કરવા બંધાર પડતા હતા. દંસરાજ શાહ, આસકરજી શાહ એ મોટા વેપારીઓ હતા ઘણી વખતે તેઓએ માડવી બંદર પોતાના કબજામાં લીધું હતું. કોદમામથ જમાદાર તેમને સ્વાધીન કરી રાખે નહોતો. તેમણે છિટ્ટીય મરકાર સાથે મીઠા તદનામાં કર્યા હતા. શિવરાજ શાહ પણ મોટો વેપારી હતો. તેણે પણ કચ્છી લશ્કરમાં સારી નામના મેજરી હતી.

આસકરજીશાહ બહુ પંસાતળો વેપારી હતો. તેની પાસે કોદમામથ જમાદારે આઠ લાખ કોટી દંડ તરીકે મદનની લીધી નેથી આસકરજી શાહે લાગ બેઈ જમાદાર ખીજા તરફ દત્તા ત્યારે દંસરાજ શાહ સાથે મળી અંજાર ઉપર દુમસો કર્યો. પણ જમાદાર સારો

બંદોબસ્ત કરી ગયા હતા એટલે તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને પાછા જવું પડ્યું. પછી આશકરણ શહે ચીરબંધીને લાંચ આપી પોતાની ઉપરી સત્તા જૂઠ્ઠામાં રચાવી. હંસરાજ શાહ પણ માંડવીમાં સ્વતંત્ર ચમ બેઠો હતો. તે જ સમયે શેઠ સુંદરજી શિવજી સોઢાગર મોટા વેપારી હતા અને ટીપુ સાથેની લડાઈ વખતે અંગ્રેજોને તેમણે મોટી મદદ આપી હતી. ધણી દેશી રાજ્યો ખંડણી ન આપી શકે ત્યારે સુંદરજી શેઠને જાગીત આપતા હતાં. અને દેશી રાજ્યો સાથેની તકરારોની સમાધાની કરાવવામાં તેઓને ફત્તેહ મળી હતી. અંગરના તેજપાળ શેઠ પણ બહુ ગૌરવશાળી હતા. જમાદાર ક્ષેત્રમામદના સાળાએ એક ગાયને મારી તે માટે જમાદારની ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેમના સાળાને સખ્ત સજા કરાવવાની તેમણે ફરજ પાડી હતી. તે વખતનાં મદાજનો એવાં વગવાળાં અને શક્તિશાળી હતાં.

તે વખતે મુંબઈ અને સુરતથી કચ્છ માંડવી ખાતે ચારસો ખાંડી પોલાદ અને લોખંડ આવતું. તે સિવાય એક હજાર ખાંડી સાકર, એક હજાર ચુણી જુટાસાર ચોખા આવતા હતા. ધણો માલ પરબારે સિંધ ખાતે પણ મોકલવામાં આવતો હતો. મગજારનાં બંદરો કલિકાટ, કોચીન, તેલીચરી, અલપ્પી વગેરેથી કચ્છ માંડવીનાં વહાણો સોપારી, બાંધકામનું કાકડું, ફરા લાખ શ્રીફળ, કાચળોટ, ચંદન, તમાકુ વગેરે લાવતાં હતાં. બસરાથી હજારો ખાંડી ખજુર, બહીરીનથી ખારેક વગેરે આવતા હતા. આફ્રિકાનાં બંદરોથી ગેંડાનાં ચામડાં, હાથી-દાંત, હાથીનાં ચામડાની દાસો, કાપડ, લોદુ, લર્વાંગ વગેરે લાવવામાં આવતાં અને નેપાળમાંથી ધણો માલ સિંધ અને ચુરરાત ખાતે પાછો ચડતો હતો. મરકતથી ખજુર, ખારેક અને ધઉનાં વહાણો આવતાં હતાં. માંડવીથી સાગ, સીસમ, મરી, રંગીન કાપડની પાંચ હજાર ગાંસડીઓ અને ધાતુઓ, મકરાનાં બંદરો ખાતે ચડતાં હતાં અને એ બંદરોથી ઘી, સરસ, ધઉ, મગ છત્તાદિ આવતાં હતાં.

માંડવીથી મીઠું, અરીસું, સુતરાઉ કાપડ, કાચની ચીજો, ચામડાનાં પીપો, કટલરી, ખીલા વગેરે માલ જંગમાર તરફ જતો હતો, અને ત્યાંથી નાણાંચેર, જુવાર, ગેંડાનાં ચામડાં આવતાં હતાં. તે સિવાય રાજપુરથી પત્રાવળી, ગોળ, ચોખા વગેરે આવતાં. આ વેપાર બહુ મોટા પ્રમાણમાં અરરપરસ ચાલતો હતો અને કચ્છના વેપારીઓ સારી સમૃદ્ધિવાળા અને પૈસે ભરપૂર હતા.

માંડવી, સુકા, જખી અને તુણા બંદરોમાં વહાણો બાંધવાનો ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચાલતો હતો. જાતજાતનાં વહાણો, મછ્યાં, હોડકાં ઉપરાંત પડાવ, નાવડી, હોઠીઆ, અગલા, ખતેલાં એ વહાણો પણ મોટી સંખ્યામાં બંધાતાં. કચ્છના વેપારીઓ ઉપરાંત બીજા દેશના વેપારીઓને પણ વહાણો કચ્છ જ પુરું પાડતું હતું. આફ્રિકાનાં બંદરો જંગમાર, મોસાંબીક, બેરા વગેરે વચ્ચે જે વહાણો ચાલતાં હતાં તે ધણાંખરાં કચ્છનું વહાણવહુ જ પુરું પાડતું. સીલોન અને માલદીવના વેપાર માટે પણ કચ્છ જ વહાણો આપતું હતું. એમ કહેવાય છે કે યુરોપિયનો વેપાર અર્થે દિંદમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે મજબૂત સારાં વહાણો જોઈ કેટલાંક વહાણો કચ્છમાંથી જ ખરીદ્યાં હતાં. અગ્રે એમ મનાય છે કે તે સમયે એક જર્મન પેઢીએ મોટા જથ્થામાં કચ્છ માંડવી ખાતેથી વહાણો બંધાવી મેંગાળમાં હતાં.

કચ્છના માંડવી જહામાં અતિ સુંદર રેશમ બનતું હતું. હજારો સાળો ચાલતી અને રંગાં સુંદર રેશમ તૈયાર થતું. હજી સુધી એ રેશમ તૈયાર થાય છે પરંતુ જાંબાનીજ અને

ફ્રેન્ચ રેશમે તે વેપારને મોટો ઘડકો પહોંચાડ્યો છે. હવે સોજેક સાળ માત્ર ચાલે છે. કાપડ પણ મોટા જગ્યામાં બનતું હતું. એ સર્વે માલની હજારો ગાંસડીઓ જંગમ્યાર અને આફ્રિકાનાં બીજા બંદરો ખાતે ચડતી હતી. કચ્છનું ભરતકામ પણ ઘણું વખણાતું હતું. મેંકડો મોચીનાં કુટુંબો એ આરનું ભરતકામ તૈયાર કરી પરદેશ ખાતે મોકલતા હતા. ટેબલ ક્યોથો, ટોપીઓ, કોરો, છુટાનું કપડું, પદાઓ વગેરે માટે એ મુંદર ભરતકામ મોટા જગ્યામાં તૈયાર થતું હતું. હવે રાજ્યની ઉદાસીનતાથી એ દુનર પણ મંદ રિથિતમાં છે. સોનારૂપા પરની કળામય નકશીએ કચ્છને જગમગદૂર બનાવ્યો છે. નાણુક વેલો, છુદાઓ, ફૂલો અને પદ્મીઓની રૂપા અને સોના ઉપર ઉત્તમ કારીગીરી થતી હતી. કળામય ભાવ, વસ્તુની મુંદર ગોઠવણી અને ઘાટવાળા કોતરણીથી એ વસ્તુઓના દર કારીગરની પરાકાષ્ટિ રૂપ હતી. રાજ્યની હુકિયામણની નીતિ અને ધિરીય સરકાર તરફની મોટી જકાતને લીધે આ દુનર પણ અધોગતિએ પહોંચ્યો છે.

એ કચ્છી વહાણો મહાસાગરમાં ખૂબ મોટી સફરો કરતા હતા, ઠેક માહાગારદર સુધી વેપાર ખેડતાં હતા. એ વહાણોના કાફલાની મદદથી કચ્છના વેપારીઓએ આફ્રિકા સાથે પોતે વેપાર ચલાવ્યો હતો. ત્યાં એટલે મગ્ગત અને જંગમ્યાર ખાતે મોટા ઠંકડા મેળવ્યા હતા અને કચ્છી વેપારી તરીકે મોટી નામના મેળવી હતી. આજે પણ મુરોપિષ્ઠન તત્ત્વ બાદ કરતા મોટા સાહસિક વેપારીઓ તરીકે બૃહદ્ યુજરાતના કચ્છી વેપારીઓએ બહુ આમળ પડતો ભાગ લીધો છે. રચુન, કોલંબો, અકલા, મોલમીન, કલકત્તા, મુંબઈ, કરાંચી, મદ્રાસ, મલખાર કિનારાના બંદરો ખાતે કચ્છના દિંદુ, મેમણ, બોખ, વહોરા વેપારીઓએ બહુ સારો વેપાર જમાવ્યો છે અને પોણોસોથી સો વરસની કચ્છી વેપારીઓની જુની પેઢીઓ ધણી દૂરના દેશવરોમાં હજી અસ્તિત્વમાં છે. બે ત્રણ યુજરાતી ચોપડીઓ બણેલા, વેધારમાં પડેલા કચ્છી વેપારીઓ પોતાની સહાસિકતા અને વેપારકુશળતાથી દિંદનાં નાના મોટાં બંદરોમાં આજ પણ કીકતો વેપાર કરે છે. બેંકોમાં અને વેપારીઓમાં તેમની ભારે શાખ છે. મુજબના મીલકેટોગની ચર્યાચરમાં કચ્છીઓને મોટો હાથ હતો અને હજી છે. કલકત્તામાં જુની એક જ દેશી મીલ બાધના કચ્છી વ્યાપારી હતા. રચુનો ચોખાનો મોટો વેપાર મોટે ભાગે કચ્છી વેપારીઓ મારફતે નજે છે. મલખારમાં ૧૦૦-૧૨૫ વરસનાં જુનાં કચ્છી વેપારીઓ હજી છે. મોરીસીઅસ, બના, મીલોન વગેરે રથને ધણી જુની કચ્છી પેઢીઓ હજી પણ સારી હાલતમાં વેપાર કરે છે.

કચ્છી વહાણોની આગલી ગહોળવાણી હવે રહી નથી. દિનપ્રતિદિન વહાણો એજાં થતાં જાય છે. બહુ જ થોડા બંધાય છે અને વેપારીઓને વહાણપટામાં સારો લાભ રહેો નથી. છેલ્લાં ત્રણ વરસ તો બહુ મંદીના ગયાં છે. સ્ટીમરોની મોટી હરીફાઇને લીધે નરોના ઘટાડો થયો છે, ધણુખરા બંદરોએ નાની નાની સ્ટીમરોની આવજ ચર ચર્ધ ગમ્મ છે. એની હરીફાઈમાં વહાણોને બહુ ખમવું પડે છે. પેદાશ એજી થઈ ગઈ છે, ખર્ચો વધી ગયા છે, લોકડાના ભાવો ધણી વધ્યા છે, વહાણ બનાવવાને માટે સુતારોના રોજ ઉંચા થયા છે, ખલાસીઓનાં ભથ્થાં પણ વધ્યાં છે, ચાંકળો, દોરડાં, ખીલા વગેરે અનેક વસ્તુઓના ભાવો વધ્યા છે. રાજ્ય તરફથી કશી આર્થિક સહાયતા મળતી નથી અને જમતનું બંધારણ પણ વહાણોના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપે તેવું નથી જેથી વહાણોનો ધંધો ધમતો જાય છે.

યુરોપના મહાન યુદ્ધને સમયે વહાણોનો ધંધો સારી રીતિ ઉપર આવ્યો હતો. ધણીખરી વેપારી રીમરો લગાઈ માટે સામગ્રી પહોંચાડવાના કામમાં રોકાઈ હતી તે સમયે વહાણોનો ઉદ્યોગ ક્રીકે સજીવન થયો હતો. વેપારને રીમરોનો આધાર ગયો. એટલે આવકજનક વેપાર ચાલુ રાખવાને માટે વહાણો મળી શકે તેટલી સંખ્યામાં, ઉપયોગમાં સેવાયાં. કાચો માલ મોટી સંખ્યામાં બંદરો ઉપર પડ્યો હતો તેને દેશાવરો ખાતે લઈ જવા માટે. વહાણોની ખૂબ માગણી નીકળી, નૂરો વધવા લાગ્યાં, વહાણોની અછત થઈ પડી, નવાં વહાણો બંધાવા માંડ્યાં, પરંતુ સાધનોને અભાવે તેની પ્રગતિ બહુ મંદ હતી. નૂરોના ભાવ જ ગણ્યા થઈ ગયા અને જે વહાણો રૂપિયા પાંચ હજારમાં મળતાં હતાં, તેની કિંમત રૂપિયા પચીસ હજાર સુધી ગઈ. વહાણવટાને છેલ્લાં પચાસ વરસમાં આવો જાહોજલાલીનો મોઢો મળ્યો નહોતો. એક વખત વહાણ ઘોષ કરી આવતું હતું કે વહાણની કિંમત મળી જતી હતી. આ તેજ ૧૯૨૦ માં પુરી થઈ.

સને ૧૯૨૧ થી ફરી પાછી મંદી શરૂ થઈ છે. વેપારીઓ પાસે વહાણો ધટવા લાગ્યાં છે. જુતાં ભાંગી અથવા કુખી જાય છે એટલે નવાં વહાણો કોઈ કરાવતું નથી. આખા માંડવીના બંદરમાં માત્ર એક જે વહાણ બંધાતાં હોય તો ભલે. તુલ્યા બંદરે એક પથુ વહાણ બંધાતું નથી. કચ્છના વેપારીઓએ કેટલાંક વહાણ કસીકોટમાં અને એકાદ વહાણ રંમુતમાં પણ બાંધ્યું હતું, છતાં મોટી મંદી આવવાથી તે દેશાવરો ખાતે પણ દમણાં વહાણો બંધાતાં નથી. કચ્છના મુંબઈના એક સુપ્રસિદ્ધ વેપારીએ વેસવા ખાતે એક વહાણ બંધાવાનો મોટો વાડો (yard) તૈયાર કરાવ્યો હતો તેમાં અંદર મોટરો મુકીને ત્રણ રીમરો અને નાનાં વહાણો તેણે બાંધ્યાં હતાં પરંતુ તે વેપારીને મોટી ખોટ જવાથી એ વાડો બંધ કરવો પડ્યો અને ત્રણ રીમરો કેટલોક વખત ચાલી દમણાં નિરુદ્ધ થઈ થઈ પડી છે. દમણાં નૂરો ઘટી જવાથી વેપારીઓ પાસે ધણાં વહાણો ઘટી ગયા છે. મારા એક મિત્ર પાસે કરાચીમાં ખાર વહાણોનો કાફલો હતો અને તેમાંથી સારો લાભ તેણે મેળવ્યો હતો. દમણાં માત્ર ચાર વહાણો છે. ખીજા મિત્ર પાસે ત્રીસ નાનાં નાનાં વહાણો હતાં પણ દમણાં મંદાં છે. ધણીખરા વેપારીઓએ વહાણો ઘટાડી નાંખ્યા છે. વેપારીઓ પોતાના હિસાબે અને નેંબમે આખું વહાણ માલથી ભરતાં હતાં પરંતુ દમણાં નાના નાના વેપારીઓ પાસેથી દસ દસ અને પંદર ખાંડી નૂર ભાડે આવે છે. અને તેમને હિસાબે માલ મંગાવે છે એવો મંદીનો વખત આવી ગયો છે.

કચ્છના મહત્વા તથા વહાણ ગદુ વખણાય છે. મહત્વા રૂ. ૫૦ થી ૫૦૦ સુધીની કિંમતના તૈયાર થાય છે. દરિયા કિનારે રેતી ઉપર જુલામાં એ વહાણો તૈયાર થાય છે. તેના સુતારોને વાદા કહે છે. તેમનો રોજ રૂ. ૨ થી રૂ. ૨૦ દરરોજનો હોય છે. મોટા મીસ્ત્રીને રૂ. ૩) મળે છે. પ્રથમ આખા વહાણના જરડા જેવું નીચેનું મજબુત લાકડું (પંડાણ) મુકે છે, તે પછી તેને પાંચળાઓ જડી આડાં મોટાં વાંસો લાંબા ખીસાઓથી જડે છે. તે પછી આખું ખોણું તૈયાર થાય છે, પાટીઆઓ જડાય છે અને છેવટે મોટો કુવાચંબ ઉભો કરાય છે. એક વહાણ તૈયાર કરાવતાં દળરો ઝીણી ઝીણી ચીજોની જરૂર પડે છે. ૨૦૦-૨૫૦ ખાંડીના વહાણ બનાવતાં રૂ. ૫૦૦૦) થઈ જાય છે. કચ્છમાં દમણાં મોટી રકમ ગંગા વહાણો જ માલ લઈ જાય છે, ગંગાની કિંમત રૂ. ૪૦૦૦-૭૦૦૦ સેકન્ડ હેન્ડની પડે

છે. વડાણો આવણુ માસની સરખાતમા દંકાસય છે. પ્રથમ કરાંચીની એક બે સફર કરી બસરા અને બહેરીન તરફ ખજુર અને ખારેક લરવા સારુ જાય છે. ત્યાંથી દિવાળી પછી પાછા ફરી આવે છે. અને મલખાર જોઆ અથવા કોલાપુર તરફ જાય છે. કેટલાંક વડાણો રંચન, કોલંબો અને જંગખાર પણ જાય છે. આ વડાણો આઠ માસ મુસાફરી કરે છે. નાવિકો મફર કરી આવ્યા બાદ બંદર ઉપર પોતાના કુટુંબને મળે છે. વડાણુ ૫૦-૬૦ શીટ લાખ, ૧૫ શીટ પહોળા અને ૧૨-૧૫ શીટ ઊંડા થાય છે. વડાણોની બંદર એક કેબીન હોય છે તેમા ખજાસીઓના કપડાં અને સરસામાન પડાયે રહે છે. વડાણના મુખડાના ભાગને સુંદર કોતરકામથી શણગારે છે. વડાણમાં લગભગ ૧૦૦ ધડા પાણી રહે એવી લાકડાની ટાકી હોય છે તેમા મીઠું પાણી ભરી મુકવામા આવે છે.

દરેક વડાણને રાજ્ય તરફથી પટો અથવા કોલ (Pass Port) આપવામાં આવે છે. તેમા વડાણનું નામ અને ખજાસીઓની સંખ્યા તથા વડાણુ કેટલો ગાલ ઉપારી શકશે તે જણાવેલું હોય છે. આ કોલ દરેક બંદરે કર્સ્ટમગા અને પાર્ટવૉશીસમાં નોંધાવવા પડે છે. મોટાં શહેરોની પાર્ટવૉશીસો અને કર્સ્ટમવાળા આ દેશી વડાણો તરફ મીઠી નજર રાખતાં જણુતા નથી. સાધારણ બુદ્ધ માટે પણ પચીસ ત્રીસ રૂપિયા દંડી નાખે છે. એ વિશે દેશી વેપારીઓની મેંડળી ઠીક ધ્યાન આપી રહી છે. પરદેશના બંદરો ખાતે માલ ચઢાવવાનું અને વડાણને કર્સ્ટમમાંથી છુટા કરવાનું કામ વેપારીના તે બંદરના આડતિયા કરે છે. પરંતુ જે બંદર ઉપર તેવા આડતિયાની સગવડ હોતી નથી, તે બંદરે વડાણનો નાખુદો માલ ખરીદી ચઢાવવાની જોખમદારી લે છે. કોઈ છેટેના દેશાવર ખાતે દંડીની સગવડ મળતી નથી. તે માટે રોકડા નાણા વડાણને માણસ પોતાની સાથે લઈ જાય છે. કોઈ કોઈ ગખત ચાંગીઆ તેને છુટી પણ લે છે. તેવા બનાવો પણ જન્યા છે.

કચ્છના ખારવાઓ ધણા મુસવમાન છે તેમા ભાડેરા, વાઢેર, વાધેર, મિયાણા, વગેરે જતો હોય છે ધણાખરા તદન અબળ હોય છે પરંતુ ધણા દેશાવરોના અને મનુષ્યોના સદવાસના અનુભવથી માલની જતો, વજન અને કિંમત સમજે છે. અમળપયા દેશમાં પણ ફૂંતા નથી. નાણોનો વ્યવહાર જરાગર માયવે છે. વડાણુ ઉપર બહુ સાદાઈથી રહે છે, પણ શહેરમા ફરવા નીકળે ત્યારે નવા કપડા પહેરી સોદાગર જેવા બને છે. આ ખારવાઓ બહુ દિમનખાજ અને માદમિક હોય છે પોતાના નાના વડાણો મદાસાગરમાં મહિનાના મહિના સુધી મફર કરાવી કેઠ માડાગારકર સુધી જાય છે. તેઓની બંદર એક ખારવો માલમી વિદ્યા જાણે છે. એ વિદ્યા વંશપરંપરાથી જનરી આવે છે. સૂર્યમંડની ગતિ ઉપરથી સરવાળા બાદખાપા કરી તે વડાણને તેના નિયત બંદરે દંકારી લઈ જાય છે. અમાઉ નંકશા અને એકમંનક નહોના ત્યારે એ માત્રમી વિદ્યા ઉપરથી જ વડાણુ દંકારનાં જતાં. હાલ માલમો નકશાઓનો ઉપયોગ કરે છે.

મોંડવીમા દિંદુ ખારવાઓ વધારે પ્રમાણમા છે. દિંદુ ખારવાઓ વધારે નિમકહલાલ અને સાન્ન્યા ધણાય છે એઓમા ધણા બજોશા એટલે અક્ષરજ્ઞાન વાળા હોય છે. માલમી વિદ્યા જાણનાર પણ તેઓમા ધણા નીકળે છે. તેઓ અરબીસમુદ્ર અને દિંદી મદાસાગરનાં ધણાંખરાં બંદરોના જાણીના હોય છે કચ્છના દિંદુ ખારવાઓને બગમા કહે છે. તેઓ તાટી પીએ છે, મચ્છી પણ ખાય છે. જના દિંદુ તહેવરોને દિવમે માછલી પકડના અને ખાતા

નથી. એ લોકોની ભાષામાં તુંકાર જ છે. મને એવા પૈસાદાર અને અધિકારીને પણ તુંકારે બોલાવે છે. આ જાત વધારે મહેનતુ અને ઉલોગી છે અને સ્ત્રીઓ પણ નવરી બેસતી નથી. તેઓ સોદા કરવામાં વધારે હોશિયાર છે. અમારી આડતમાં કોલંબો ખાતે માંડવીનાં વહાણો આવતા તેમાં હિંદુ ખારવાઓ વધારે હોશિયાર અને પ્રામાણિક માલમ પડ્યા હતા. મુસલમાન ખારવા કચ્છી ભાષા બોલે છે, હિંદુ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે.

આ ખારવાઓને કચ્છમાં નાખવા કહે છે. તેઓ શરીરે બહુ કઠાવર, સશક્ત અને નિમકદલાવ હોય છે. મુસલમાન ખારવાઓમાં જીવતા ધણીએ સ્ત્રી ખીમતી સાથે ચાલી જાય છે તેથી તેમનામાં ધણા ઝગડા થાય છે. ભાગ્યે કોઈક જ અક્ષરજ્ઞાનવાળું નીકળે છે. વહાણમાં નાની નાની ચોરીઓ માલની કરે છે. પણ વ્યવહારમાં પ્રામાણિક રહે છે. સ્ત્રીઓ ધણીની ગેરહાજરીમાં ઘર સંભાળે છે. સીંદરી વગેરે વેચે છે. જાત બહુ સશક્ત અને મહેનતુ છે. ફકીરો અને મુશ્તાઓના બહોળા લાગવગ હેઠળ મુસલમાન ખલાસીઓ રહે છે.

એ નાખવાઓના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો વહાણવટાની બહાર અજાત છે. તે નીચે મુજબ છે:- ૧ સચો-તુતક. ૨ તીરમ-વહાણો સમતોલ રાખવા રેતી અથવા કાંકરા ભરે છે તે. ૩ ફનો-સંગરના દોરડા વગેરે રાખવાનું રથળ. ૪ કુઓ-વહાણની વચ્ચેનો મોટો ઘંભ. (૫) પઠાણ-વહાણના ખરડનું લાકડું. (૬) મહોરો-ઓહું. (૭) પરમાણુ-સડને બાંધવાનું લાકડું. (૮) જળા-વાકનું લાકડું. (૯) ધામત-સાંધોમાંથી નીચે પાણી ભરાય તે. (૧૦) છત્રી-ભંડાર ઉપરનું છાપડું. (૧૧) વીણા-મુકાબ ફેરવવાનો દાડો. (૧૨) ડખર-દોરડાં બેંચવાનું સાધન. (૧૩) ગાયમ-વહાણના પાછલા ભાગમાં છેડો બાંધવાનું સાધન. (૧૪) કાવરાન-વહાણમાં વધારે ભરતી કરવી. (૧૫) મરફ-શીશાનો કટકો પાણી માપવાનો. (૧૬) શુડ-સાંધો ૩ તથા તેલથી પુરવી. (૧૭) ગોસરાખ-ચાલતા વહાણને ધીમું પાડવું. (૧૮) હેરીઓ-સડને પવન ફેરે તે મુજબ ફેરવવું. (૧૯) લાંબાકાર-સડ ચઢાવવો. (૨૦) ખારગોસ તાણુ-પરમાણુ સાથે બાંધેલ દોરડાને છુટો ચુકવો. (૨૧) ખારગોસ છોડ-અંદર રેતી કે કાંઠો વીરમ માટે ભરવો.

ખલાસીઓને કચ્છમાં પગાર સફરના પ્રમાણમાં અપાય છે. સૌ સૌ બંદરોનાં સફર ઉપર એક સામટા પગાર ઠેરવ્યા હોય છે. સફરમાં મને તેટલા દિવસો લાગે છતાં પગાર તો સફર ઉપર જ મળે છે. તેને ખલાસ કહે છે. દાખલા તરીકે ખસરાતી સફરની ખલાસ દરેક ખારવાની લગભગ રૂ. ૨૪ હોય છે. નાખુદાને જમણો ખલાસ એટલે રૂ. ૪૮ મળે છે. ખસરાથી ફરી આવતાં બે માસ લાગે છે તેનો આ બાંધેલો સફરનો પગાર છે. તે ઉપરાંત બચ્ચાનું અનાજ દર માણસ દીઠ એક પાયલી આપવું પડે છે. અને ગા પાયલી અનાજ ખલાસીઓની ગેરહાજરી દરમ્યાન તેમનાં કુટુંબને મફત પહોંચવું કરવું પડે છે. તે સિવાય નાખુદો અને ખલાસીઓ પોતાના હિસાબે થોડો માલ વેપાર માટે લાવે તો તેનું નર વહાણ ધણી લેતો નથી. આ ખલાસીઓ પાસે પૈસો નથી પણ આખરથી ગુજરાન કરી શકે છે. છોકરાઓને અડધો ખલાસ મળે છે.

વહાણના સડો અને ખીલા તથા દોરડાં વગેરે અહિંના કારીગરો તૈયાર કરે છે. વહાણ ઉપર દર સફરે ચોપડ એટલે માછલીનું તેલ અને રંગ લગાડવામાં આવે છે. દરેક વહાણમંદે જળવાની ધંતી રહે છે. જેથી ખલાસીઓ રોટલા ખનાવી શકે છે. તોફાનના વખતે ખલાસી-

ઓને બદલે સાવચેત રહેવું પડે છે વહાણનો અને માનનો વીમો જેને “ આવગ ” શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે તે લાખા કાળથી જ ચાલુ છે વેપારીને વહાણની ભરતી ચવાની ખર્ચ આવતા જ તે માડવી ખાતે વાલને બોનાવી વહાણ તથા માવનો આવગ ઉતારવા માટે તેને કહે છે દલાલ પોતાના નિયમિત વેપારીઓ પાસે જઈ એક વહાણનો વીમો દશ ખાર વેપારીઓ વચ્ચે જોખમ વહેંચી આપે છે વીમો ઉતરાવનાર બાના તરીકે ૩૦-૪૦ ટકા રકમ અગાઉથી લે છે અને વહાણ પાછું આવે છ થી આઠ આનાના વ્યાજ સહિત નાણા પાછા આપે છે વીમાનો ભાવ ખર અને ઋણ પ્રમાણે દનાશે મળીને ભિન્ન ભિન્ન કાંદે છે વહાણ નબળું અથવા વેપારી આત્મરક્ષાર ન હોય તો પણ ભાવ વધારે આપવો પડે છે માલને નુકશાન થાય તો બે વેપારીઓ પાસે માનની ખરી કિંમત કરાવી તે રકમના ૭૫-૮૦ ટકા વેપારીને સુમવાય છે વેપારીઓ મળીને ૧ થી ચાર વેપારી નીમી પચથી વધુ વાપાઓનો નીકાર લાનમાં આવે છે તાપા પણ ઘણા ઉંડે છે માધાગણ મીડી એ એ વીમાની પોલીસી ગણાય છે પણ વાપાની પાસે મળે નિયમે થાય છે ઘણા વેપારીઓ સારી ઋણમાં વીમાનું જોખમ પોતાના જ ઉપર રાખે છે

એક વહાણમાં ઘણા વેપારીઓનો માલ ચઢે છે વહાણને નુકશાન થાય છે તો માલ ધણીઓ પાસેથી ખરચ પેઠે અમુક ટકા એક લેનાર (રીમીવર) વેપારી વસુલ કરે છે અને પછી બનતા પ્રમાણે જેટલો માન ખરો હોય તે મળે આવે વેચી નાખે છ અને ઉપજેના નાણા માલધણીઓને ખર્ચ બાદ કરી માનના પ્રમાણમાં વહેંચી આપે છે કોઈના માલને વધુ નુકશાન થયું હોય, કોઈને ઓછું નુકશાન થયું હોય છતાં મરખે પ્રમાણે નાણા વહેંચાય છે આને “ નરાડ ” શબ્દથી સૌ વેપારીઓ ઓળખે છે

રાત્રીની જગતનીતિ અને હુડિયામણનીતિ ઘણી ગુચ્છવાડા ભરેલી અને વહાણનટાના ઘવાને નુકશાન પહોંચાડનારી છે હમણા રૂપિયા એકની કોરી ૧૧૧-૨ થાય છે છતાં કેટલાક માલની જગત એક રૂપિયાની ૪-૫-૬-૭-૮-૧૦ કોરી ગણીને પણ લેવાય છે સાકડા વગેરે માલ ઉપર ૩ ૧૦૦ ની કે ૧૮૨ ને બદલે કે ૧૦૦૦ ગણી તે ઉપર જગત લે છે સાધારણ માલની પણ ૩ ૧૦૦ ની કે ૧૮૨ બદલે કે ૪૦૦ થી ૪૫૦ ગણી જગત લેવાય છે જગતનું ધોરણ સેકડે આઠ ટકાનું છે પણ આ હુડિયામણને લીધે રાત્રી ત્રણગણી જગત વસુલ કરે છે બદર ઉપર જગત ચુકવ્યા પછી કોઈ પણ કંચના શહેર અથવા ગામમાં લઈ જવાથી ત્રણગણી જગત જુદી આપવી પડે છે જેટલા ગામડાઓમાં માલ કરે તે સૌની જુદીજુદી જગત લેવાય કે ગામડે આમદારી વધે છે પણ પ્રજા મીઝોનાય છે દેશના કુતર ઉઘોગના રક્ષણ માટે જગતમાં મોગ્ય રક્ષણ પણ મળતું નથી ધાર્મિક અને વાચનના પુસ્તકો, મૂર્તિઓ અને માળાઓ વગેરે માટે પણ જગતમાંથી ચુકત નથી બદર ઉપર ઉતરતા ઉતારોની પેગીઓ પણ બારીકાથી જગત માટે તપાસાય છે કચ્છમાં ચલણનો સીકા “ પાચીઆ ” મોગી સમ્મામાં બતાવતી આવતા હોવાથી વેપારીને બહુ જ ત્રાસ થાય છે

ઘણાખરા દેશી રાત્રીના બદરોનો સારો વિકાસ થયો નથી જેથી જેગી, ડાક વગેરેના અભાવે રીમીવરને ફાવતું નથી તેમ તેમાંથી માન ઉતારવા મળવા જોઈએ એટલે વહાણોનો વેપાર મગવડ ભરેલો થઈ પડ્યો છે તે સિવાય વહાણોનું નુ ઓછું હોય છે ખર્ચ અને

મુંડી પણ ઓછી રોકાય છે. થોડો માલ લાવે છે, એટલે બજારમાં ઠંગસો પણ થતો નથી. સ્ટીમરોમાં સાંચાકામ ખોટાં થઈ જતાં, મોટું ખર્ચ કરી મુંગાર્ધ સુધારવાં મુકવા પડે છે, વહાણમાં તે કડાકુટ નથી. ગમે ત્યારે ભરો, ગમે ત્યારે હંકારો એ સ્વતંત્રતા વહાણો જ આપી શકે છે. સ્ટીમરોનાં માણસોને નિયમિત અને વધારે પગાર આપવો પડે છે. વહાણોમાં ખર્ચ ઓછો આવે છે. તરત ન બગડે અને હંડા ખરનો માલ વહાણમાં મંગાવવો સગવડ ભરેલો થઈ પડે છે. એટલે વહાણોનો ઉદ્યોગ હિંદમાંથી નાશ પામે તેમ નથી.

વહાણવટાનો ધંધો સહકારથી ઘણો જ સુધરી શકે તેમ છે. જો વેપારીઓ વહાણો બાંધવામાં, નીભાવવામાં, માલ ખરીદ કરવામાં, માલ વેચવામાં અને બજારોને હાથમાં રાખવામાં પરસ્પર સંપ રાખે તો વહાણનો ઉદ્યોગ ઘણો ફાયદે-ફૂલે. મારા જત અનુભવથી જણાયું છે કે નાની સ્ટીમરો ઘણી ખર્ચાળ માણસ પડે છે. જર્મનીના વેપારીઓની પેઠે મોટે પાયે સહકાર કરવાથી વેપારીઓ વહાણનાં ઉદ્યોગને વધુ સુધારી શકશે. જર્મનીમાં નાનાં નાનાં ગામડાં, મોટાં ગામો, શહેરો, મોટાં શહેરો, શુદ્ધાઓ અને આખા દેશના જુદા જુદા વેપારીઓએ સહકાર કર્યો છે. એક ધંધાના વેપારીઓ સહકારથી કામ કરી છેવટે એક મોટા વેપારીના હાથમાં લગામ અપે છે. એવા ઘણા મોટા વેપારીઓ મળ્યા કેટલાક અનુભવી ડાયરેક્ટરો નીમી તેમના હાથમાં લગામ સોંપે છે. આવા વિભાગી ડાયરેક્ટરો પોતાના પ્રાંતનો સર્વે વેપાર પોતામાંથી કેટલાકને ચુંટીને સોંપે છે. આ પ્રાંતીય ડાયરેક્ટરો આખા દેશના વેપારનાં નિયંત્રણ માટે મંડળ મુંડે છે. આવી રીતે સહકારથી જુદા જુદા અનેક વેપારો એક તંત્ર નીચે આવે છે. આપણા દેશમાં પણ એવા સહકારની અગત્ય છે.

કુંગરશી ધરમશી સંપદ

કલકત્તા

૪૩ મી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું સ્થળ

આખા ભારતવર્ષમાં વિસ્તારમાં અને વસ્તીમાં મોટામાં મોટું શહેર તે કલકત્તા. બૂગોળની દૃષ્ટિએ કલકત્તા સહુથી મોટું શહેર છે એટલું જ એનું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ અનેક રીતે, આખા દેશમાં બધાં શહેરોમાં એ પ્રથમ સ્થાન ભોગવવાને યોગ્ય છે. અનેક સુવિખ્યાત નરસોનોની જન્મભૂમિ હોવાનું સુભાગ્ય કલકત્તાએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હિંદના મહાન કવિ શ્રીયુત ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પોતાના શહેરી કહેવડાવવાનું માન કલકત્તાને છે; હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા નિઘાલચાત્રી શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર બોઝ કલકત્તાનિવાસી છે. હિંદની સ્ત્રીઓના રાજકીય નેતા શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ તે પણ મૂળ વતની કલકત્તાનાં. તે ઉપરાંત શ્રીયુત પી. સી. રાય, શ્રીયુત અરવિન્દ ગોપ, શ્રીયુત સુભાષ બોઝ, અને શ્રીયુત રામાનંદ ચંદ્રશંકર

એ સહુને પોતાના કહેવડાવવાનું ગૌરવ કલકતા ધરાવે છે. વર્તમાનકાળની આ શુવન્ત મહાન વ્યક્તિઓ ઉપરાત અનેક સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ ભુતકાળમાં કલકતામાં યદ્ય ગદ્ય છે.

ઈ. સ. ૧૬૯૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કલકતાને પોતાના વેપારના મથક તરીકે પસંદ કર્યું ત્યારથી અંગ્રેજ પ્રજાની સત્તાનો આ દેશમાં આરંભ થયો. દિનપ્રતિદિન તેમની સત્તા વધતી જ ગઈ. ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં બક્સરના યુદ્ધમાં બંગાળના નવાબ સુરાજ-ઉદ્દૌલાને હરાવીને, બંગાળ બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની અંગ્રેજોએ પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી કલકતા ઉપર અંગ્રેજનું રાજ્ય ખરેખરી રીતે શરૂ થયું. ઈ. સ. ૧૭૭૩માં વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલા મર્બનર જનરલ તરીકે આવ્યો ત્યારથી તે ૧૮૧૧ સુધી કલકતા દિલ્હીસ્તાનની રાજ્ય-ધાની રહ્યું. તે દરમિયાન અંગ્રેજ લોકોએ એવી પ્રજા સત્તા આ શહેરમાં જમાવી દીધી છે કે આખા હિંદમાં બીજા કોઈ સ્થળે અંગ્રેજ લોકો એટલી સત્તા નહિ ભોગવતા હોય. જે લક્ષાધિપતિ અંગ્રેજ વેપારીઓ કલકતામાં વસે છે તેમને સત્તાનો અને પૈસાનો જેવો મહ છે તેવો ભાગ્યે જ હિંદમાં બીજા કોઈ સ્થળે વસતા અંગ્રેજોને મળે. કલકતામાં સારામા સારા બંગલા અને સારામાં સારી મોટરો અંગ્રેજોની જ હોય છે. કલકતા અતિ મનવાન શહેર છે પરંતુ પોણા ભાગનું ધન અંગ્રેજોના હાથમાં છે.

દુગલી નદીને કિનારે બાધેલા કલકતા શહેરની લગભગ એની પહોળાઈ કરતાં ઘણી જ વધારે છે. કલકતામાં દાખલ થવા માટે હાઉરા (કલકતાની નજીકનું ગામ) રોડને ઉતરવું પડે છે. રોડનર્તી સામે જ હાઉરા બ્રીજ (દુગલી નદી ઉપર બાધેલા) છે. એ પૂલ દ્વારા કલકતામાં પ્રવેશ કરાય છે હાઉરા પૂલ ઉપરથી કલકતાનું એક રમણીય ચિત્ર દર્શિગ્ય થાય છે. જમણી બાજુએ નદીમાં ઉભેલી અસંખ્ય નાની મોટી સ્ટીમરો, સ્ટીમ લોન્ગો, વહાણો અને નાની ડોંગીઓ નજરે પડે છે. એ સ્ટીમરોનાં ઉચાં બૂંગાની પાછળની ભૂમિકામાં જનરલ પોસ્ટ ઓફિસનું મકાન, બ્રિટીશ ઇન્ડિયા સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીનું મકાન તથા હાઈ કોર્ટનું મકાન દેખાય છે. હાઉરા પ્રજાની ડાબી બાજુએ પશ્ચિમ તરફના કિનારા ઉપર હુનર ઉદ્યોગના ભતભતના ટારખાના બાધેલા છે અને પૂર્વના કિનારા ઉપર ઘાટ બાધેલા નજરે પડે છે. અને ત્યાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે સંખ્યાબંધ સ્ત્રી પુરુષો ગંગાશ્રમા પવિત્ર થવાની આરાએ રનાન કરતા જણાય છે. હાઉરાના પૂલ ઉપર ગમે તે ભાગમાં જવ, પુષ્કળ ભીડ જોવામાં આવે છે. મોટરો, ગાડીઓ, રીક્ષા, ટેક્સી, બજારના ગાડાઓ, ચેલા ગાડીઓ, મોટરબસ અને લોરીઓ મળીને શોરબકોર મચાવી મૂકે છે. કલકતામાં નવા આવનાર માણસને આ ભીડ જોઈને શહેરની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવી શકે છે. પૂલ મૂક્યા પછી જમણે હાથે રૂંદ રોડ આવે છે. એ રસ્તામાં થઈને શહેરના મધ્ય ભાગમાં દાખલ થવાય છે. ત્યાંથી જરાક આગળ ચાલતા કલાધવ સ્ટ્રીટ આવે છે. આ રસ્તા ઉપર ઓફિસો તથા બેંકોના ગંગવર મકાનો આવેલા છે. આ શોભા વિનાનાં વિશાળ મકાનો જોઈને કંટાળેલી આંખોને, જરાક આગળ ચાલતાં, હલદાહિરી સ્કેવરનું લીલુંભ મેદાન, તેની અંદરનો બગીચો અને જગીયાની મધ્યમાં આવેલું મુંદર તળાવ આનંદ આપે છે. સ્કેવરની બાજુબાજુ આવેલું મેન્ટ એન્ડ્રુઝનું ચર્ચ તથા જનરલ પોસ્ટ ઓફિસનું ભવ્ય મહાન સ્કેવરની શોભામાં શુદ્ધિ કરે છે. ત્યાંથી જરા દૂર બંગાળના મર્બનરને રહેવાનું ભવ્ય અને વિશાળ મર્મેન્ટ હાઉસ આવેલું છે. તેના મુખ્ય દરવાજાની સામે એક

રેડ રો નામનો બહુ જ સુંદર રસ્તો છે. રસ્તાની બંને બાજુએ કંઠરા ચણેલા છે અને કંઠરાની પેલી તરફ થોડે થોડે અંતરે પૂતળાં ગ્રાઉન્ડવાં છે. કલકત્તા શહેર મેદાનો, બાગબગીચા અને તળાવોથી ભરપૂર છે. લગભગ દરેક રસ્તાને એક નાનકડું ખુલ્લું મેદાન, અથવા એક બાગ અને તેની વચ્ચે નાનું સરખું તળાવ નજરે પડે જ છે. આ બગીચાનો લાભ શહેરનાં બાળકો ખૂબ લે છે. રોજ સાંજે મેદાનો અને બગીચાઓમાં પુષ્કળ નાનાં બાળકો કંઠેલ કરતાં હોય છે અને મોટાં મોટાં બાળકો રમતાં રમતાં હોય છે તે દ્રશ્ય જોઈને કેને આનંદ થયા વગર રહે? ઉપર કહેલી રેડ રોની સમાંતરે ચૌરંગીનો જાણીતો રસ્તો આવેલો છે. ચૌરંગીની એક બાજુએ મોટાં મોટાં મેદાનો આવેલાં છે અને બીજી બાજુએ ઝંઝવર મકાનોની સોદી દાર છે. એ મકાનોનાં નીચેનાં ભાગમાં સુંદર રીતે શણગારેલી અસંખ્ય અંગ્રેજી દુકાનો છે અને ઉપરના ભાગમાં અંગ્રેજ લોકોને રહેવાનાં માળાઓ છે. કલકત્તાની બધી પ્રખ્યાત હાટલો, રેસ્તોરાં, સીનિમા વગેરે અર્ધાં મોજમજાનાં સાધનો ચૌરંગી ઉપર આવેલા છે. કલકત્તાના બે વિભાગ પાઠી નાંખેલા છે. ઉત્તર કલકત્તા અને દક્ષિણ કલકત્તા. ગવર્મેન્ટ હાઉસ આ બે વિભાગની વચ્ચે આવેલું છે એમ કહીએ તો ચાલે. ઉત્તર કલકત્તા એટલે જુનું શહેર અને દક્ષિણ-કલકત્તા એટલે અંગ્રેજ લોકોએ વસાવેલું નવું ફેશનેબલ અને સ્વચ્છ શહેર. ઉત્તર કલકત્તામાં દસ લાખ માણસો વસે છે. ત્યાંના રસ્તા સાંકડા અને અસ્વચ્છ હોય છે, અને ત્યાં ધીમીધીમી મકાનો બાંધેલાં હોય છે. કેટલીક ગલીઓ તો એટલી સાંકડી-અને અંધારી હોય છે કે એમાં જતાં ત્રાસ થઈ જાય છે. આપણું ગુજરાતી ભાષ્યો લગભગ અર્ધા જ ઉત્તર કલકત્તામાં વસે છે. દક્ષિણ કલકત્તાની રચના સુંદર છે. બંગલા છૂટા છૂટા અને મોટા બાગ વાળા, બાંધેલા છે. રસ્તા ખૂબ પહોળા અને સરસ બાંધેલા છે. દક્ષિણ ભાગમાં મોટે ભાગે અંગ્રેજો રહે છે પણ તે ઉપરાંત પૈસાદાર બંગાળીઓ તેમ જ બીજા પરદેશીઓ પણ રહે છે. શહેરના એક દક્ષિણ ભાગમાં ભવાનીપૂર આવેલું છે. તેમાં મધ્યમ વર્ગના બંગાળીઓ, ઘણા મદ્રાસીઓ તથા પંજાબીઓ અને કેટલાક ગુજરાતીઓ રહે છે.

હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ બે પ્રાન્તના લોકો કરતાં ગુજરાતીઓ અને બંગાળીઓ વચ્ચે વધારે સામ્ય છે. સહુથી પહેલાં તો દેખાવમાં, કદમાં અને રૂપરંગમાં ગુજરાતીઓ અને બંગાળીઓ મળતા હોય છે. ગુજરાત અને બંગાળ બંને ફળદ્રુપ સપાટ જમીનમાં આવેલા પ્રાન્તો છે તેથી એ બે પ્રાન્તના લોકોના સ્વભાવ તથા તેમની-રહેણીકરણીમાં ઘણું સરખાપણું છે. તે છતાં આપણી અને બંગાળી લોકો વચ્ચે ભેદ પણ ઓછો નથી. ગુજરાતીઓ જેવા બંગાળીઓ વેપારમાં કુશળ હોતા નથી અને પૈસા મેળવવા કરતાં વાપરવામાં તેઓ વધારે ચતુર હોય છે. એકંદરે બંગાળી લોકો સ્વભાવથી આગ્રહુ હોય છે અને મોજમજાના શોખીન હોય છે; વળી તે સાથે અભિલાષની ભેરકારીનો અંશ તેમનામાં હોય છે. એ લોકોનો મુખ્ય ખેતર ભાત અને માછલી છે. શાકભાજી પણ તેઓ ખાય છે ખરા. મીઠાઈના તેઓ જબર શોખીન હોય છે અને દરરોજનું જમણું મીઠાઈથી જ સમાપ્ત કરે છે. સમગ્રતા અને સદિસાઈ બંગાળની પ્રખ્યાત મીઠાઈ ગણાય છે. બંગાળી લોકોને પાન ખાવાનો ખૂબ શોખ હોય છે. હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ લોકો કરતાં બંગાળીઓ વધારે કલામય હોય છે એ તો નિઃસંશય છે. બંગાળીઓને સંગીત ઘણું પ્રિય છે અને

એ કલામા ખૂબ પ્રવીણતા એ લોકોએ મેળવી છે. કલકત્તામા ખીન્ન કોઈ શહેર કરતા સંગીતના ઉત્તરદો વધારે હશે કે નહિ તેની ખાતરી નથી, પરંતુ એટલું તો એકસ કહી શકાય કે ખીન્ન કોઈ ગામ કરતા અહિં ઘણા વધારે સામાન્ય કોટિના સ્ત્રી પુરુષો એવા મળી આવે કે જેમને ઉચ્ચ પ્રકારનું સંગીત સારી રીતે આવડતું હોય. સંધ્યાકાલે બંગાળી મહોલોલામા ફરવા નીકળીએ તો ઘણા ઘરોની ઉંચી અટારીઓમાથી વાજતના મુયોગ સાથે ઉત્તમ પ્રકારના સંગીતનો ધ્વનિ કાને પડ્યા વગર રહેતો નથી. કલકત્તામા હમણા થોડા સમયથી નૃત્યકલાનો શોખ શિષ્ટ જનસમાજમા ઉદ્ભવ્યો છે ઉચ્ચ કુટુંબની સંસ્કારી બાલાઓ જાહેરમા રંગભૂમિ ઉપર નૃત્ય કરતા એક એ વાર જોઈ છે ચિત્રકલામા પણ બંગાલી લોકો ખૂબ આગળ વધેલા છે. પરંતુ સંગીતની પેરે ચિત્રકલાનો સામાન્ય વર્ગના લોકોમા બહેનો પ્રચાર થયેલો નથી, પણ પ્રખ્યાત ચિત્રકારો ઘણા છે.

કલકત્તાની એક વિશેષતા એ છે કે સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી (cultured) સ્ત્રીઓની સખ્યા આપણા દેશના ખીન્ન કોઈ પણ મોટા શહેર કરતા અહિં વધારે છે. અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર ખીન્ન પ્રાન્તો કરતા અહિં વહેશે શરૂ થયેલો તેથી સાં કે રીતે વર્ગની અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલી સ્ત્રીઓ પણ અહિં હોય છે બંગાળી સાહિત્યનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હોય એવી વિદ્યુષી સ્ત્રીઓ, તેમ જ સ્ત્રી લેખકો અને કવિઓ પણ કલકત્તામા મુલતઃ છે. સ્ત્રીઓની સામાજિક ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયાસ કરતી બંગાળી બહેનોની પણ ખોટ નથી અનેક સંવિધેયોગી સરથાઓ પરાપકારી બહેનો બગીચા શ્રમ લઈને ચલાવે છે તેમની મુખ્ય સરથાઓ નીચે પ્રમાણે છે - વિદ્યાસાગર બેનીમુવન વિધવા આશ્રમ, સરોજ નસિની દત્ત મેમોરિયલ એસોસિયેશન, સારનામોદ અનાથ આશ્રમ, આનંદમયી દારિદ્ર ભંડાર, Woman's Friendly Society, બંગાળ હિતસાધક સભા, બ્રહ્મો કન્યાશાળા, Industrial Home for Women and Children, ગોખલે મેમોરિયલ ગર્ભ તાલ્લરકૂલ, ગંગકૃષ્ણ મેસાઈટીનો સ્ત્રી વિભાગ, અને માત્રી જાતિ સેવક સમિતિ.

કલકત્તાની પ્રગ અને તેના વર્તમાનપત્રો કલકત્તા યુનિવર્સિટીમા જેટલો રમ ભે છે તેના અડધા ભાગનો રમ આપણે આપણી યુનિવર્સિટીમા લેતા નથી. યુનિવર્સિટી કેળવણી તેના વિદ્યાર્થીઓ, કલકત્તાની જનસમાજમા જેનું સ્થાન જોગવે છે. એમની મુજબીય મળવણીમા પ્રજાની હમેશ સદાનુભૂતિ હોય છે. અહિંના વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહી અને જ્વદેશપ્રેમી હોય છે. પરંતુ ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓ લામણીના પ્રગળથી દોગાધ એટલા ઉત્કેષાઈ જાય છે કે પોતાની વિવેકશક્તિ ઉપરનો કાણુ બળવવાને અમમથ બને છે અને પરિણામે અયોગ્ય વર્તન કોલેજમા ચલાવે છે.

કલકત્તાની બંગાળી રંગભૂમિની સ્થિતિ ગુમરાતી રંગભૂમિ કરતા ઘણે દરજ્જે ચડી-જાતી છે. બંગાળી નાટકોમા સ્ત્રી પાત્રોનો ભાગ સ્ત્રીઓ ભે છે તેથી ગુમરાતી નાટકોનાં કૃત્રિમ સ્ત્રી પાત્રો જેવી અનાકર્ષક વસ્તુ તેમા નથી હોતી. વળી બંગાળી નાટકકારોએ અભિનયનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે તેથી ગુમરાતી નાટક ભજવનારાઓ પેકે તેઓ અભિનય કલાને રસહીન નથી બનાવતા એકદરે બંગાળી નાટકો ખુબ જ સુતિપાત્ર હોય છે એ તો નિર્વિવાદ છે.

કલકત્તામા જોવા લાયક અલ્પ ઘણા છે. કલકત્તાની શિષ્ટ જનમમાજનું ફરવા જવાનું

ગ્રિમ ધામ વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ ખરેખર જોવા લાયક છે. એનું ઘોળું, લખ્ય અને વિશાળ મકાન ચાંદનીમાં બહુ સુંદર લાગે છે. મકાનની આજુબાજુનો મોટો બાગ અને તેની અંદરનાં નાનાં તળાવો બહુ જ રમણિય લાગે છે. વિક્ટોરિયા મેમોરિયલની અંદરનું ચિત્રાનું તેમ જ જીનું દર્શાવેલું, રાજવંશી પહેરવેશો વગેરેનું સંગ્રહસ્થાન પણ જોવા લાયક છે. કલકત્તાનું મ્યુઝીયમ ઘણું જ મોટું છે એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનનાં મ્યુઝીયમોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં આવે એવું છે. ઝુઓલોજીકલ ગાર્ડન (જેને અદિની ગ્રામ્ય બાપામાં સેક્રે ઓરીયન્ટાલ કહે છે) બહુ જ સરસ છે. કલકત્તાના ઝુની સરખામણીમાં આવે એવું આખા દેશમાં બીજું ઝુ બાગ્યે જ હશે. કલકત્તાનો બોટેનીકલ ગાર્ડન પણ ઘણો પ્રખ્યાત છે. એનું બાગીચું વિશાળ વટવૃક્ષ દહાડાલ છે. જે કે મૂળ યડનો હવે નાશ થયો છે પણ એની વડવા-પત્ની જોવા જેવી છે. સર જગદીસચન્દ્ર બોઝની સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને તેને લગતો બગીચો બહુ જોવા લાયક છે. ડૉ. પી. સી. રોયની બેંગ્લો ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ અને ડૉ. સી. પી. રામનની 'હેલોરેટરી વિશાળમાં રસ લેનારાઓ માટે જોવા જેવા સ્થળો છે. જેન લોકોનું પારસનાથનું મંદિર સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. જેનું સુંદર છે તેવું જ સ્વચ્છ છે. અહિં એક માર્બલ પેલેસ પણ જોવા લાયક સ્થાન છે. કલકત્તાની ન્યુ મારકેટ કલાની કે સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ નહિ, પરંતુ પરદેશી અને સ્વદેશી વિધવિધ પ્રકારની ચીજોના અખૂટ ભંડાર તરીકે જોવા લાયક છે. તેમ જ સંધ્યાકાળે મારકેટના ઝગઝગાટીયાની રોશની સાથે, મારકેટના પચંગી વેપારીઓનો અને બંગાળી, અંગ્રેજ, મારવાડી, ગુજરાતી, પંજાબી, તિબી, મુલતાની અને મદાસી ઘરાકોનો જે મેળો ત્યાં ભરાય છે તે એકવાર જોવાલાયક દ્રશ્ય તો ગણાય જ.

કલકત્તાને છેક દક્ષિણ ખૂણે ઢાકરીયા લેક નામનું નવું તળાવ હમણાં ધધું છે તે ફરવા જવાના સ્થળ તરીકે સારું છે, બાકી તેમાં ખાસ સુંદરતા કંઈ નથી.

કલકત્તામાં ગુજરાતીઓની (હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી મળીને) લગભગ પંદર હજારની વસ્તી છે. આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર માંગરોળ અને પોરબંદરના સોરઠી વાણિયાઓએ વેપાર અર્થે કલકત્તા આગમનું સાદસ ખેડ્યું હતું. તથા ગુજરાત કરતાં કમ્મ અને કાઠિયાવાડના લોકોની વસ્તી અદિ ઘણી વધારે છે. ગુજરાતીઓ ખાસ કરીને ચોખાનો, કોલસાનો અને મ્હાનો વેપાર કલકત્તામાં કરે છે. કેટલાક ગુજરાતીઓ ઝવેરીનો ધંધો પણ કરે છે ખરા. તે ઉપરાંત અનેક જાતના નાના વેપાર ગુજરાતીઓ કરે છે. ગુજરાતીઓની આટલી બધી વસ્તી હોવા છતાં તેઓ કલકત્તાની રાજકીય કે સામાજિક ગહેર પ્રવૃત્તિઓમાં બિલકુલ ભાગ લેતા નથી એ ખરેખર શોચનીય છે. ગુજરાતી શ્રીમંતોને મળવાની એક બોમ્બે કલબ છે પણ તે દાખ છેક નિર્ણય અવરથામાં છે. એક ગુજરાતી યુવક મંડળ છે તે કોઈ વાર ઝગઝગીને જાગી ઉઠે છે ત્યારે કંઈક સામાજિક પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહથી ચક્કાવે છે પણ ટૂંક સમયમાં તેનો ઉત્સાહ સખી જાય છે. એક ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ કદાચવાની ચળવળ હાથ ચાલે છે. બાકી તે સિવાય ગુજરાતી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અત્યંત ખેદજનક છે. એક સાધારણ સારી છોકરાઓની હાઈસ્કૂલ અને એક કન્યાશાળા ગુજરાતીઓ સંસ્કૃતતાથી ચક્કાવે છે એટલું કમ્મ કરવું જોઈએ. “નવરોજ” નામનું એક અદ્વૈતિક પત્ર એક પારસી શૃદ્ધં ચક્કાવે છે પરંતુ તે વર્તમાનપત્રની દૃષ્ટિએ તેમ જ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ છેક નિર્માણ ગણાય એવું છે. કલકત્તામાંથી નીકળતું ‘નવચેતન’ ગુજરાતમાં બહુતું છે એટલે તે વિશે વધુ

લખવાની જરૂર નથી. એક ખેડકારક વાત એ છે કે ગુજરાતીઓ આઠલા લાંબા સમયથી અને આઠસી મોટી સંખ્યામાં કલકત્તામાં રહે છે જ્યાં બંગાળી લોકો સાથે દળતા મળતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે બંગાળીઓ સ્વભાવે અતઃ અને પ્રાન્તિક લાગણીવાળા હોય ગુજરાતીઓ સાથે મળતા નથી. બીજી બાલુએ બંગાળી લોકોની માન્યતા એવી હોય છે કે ગુજરાતીઓ માત્ર ધન પ્રાપ્તિ માટે કલકત્તા આવે છે અને પોતાનો સ્વાર્થ માધવા મિયાય બીજા કશાની તેમને પરવા હોતી નથી. જાતે પક્ષની દલીલમાં કંઈક સત્ય છે ખરું. કલકત્તામાં ગુજરાતીઓ ઉપરાંત મારવાડી, પંજાબી તથા ગદાસીઓની ભારે વસ્તી છે.

કલકત્તા જોવા આવનાર મુસાફર કાલીમાતાનું મંદિર જોવાનું કવચિત જ ચુકે છે, જે ગામમાં કાલીમાતાનો અનદદ મહિમા છે તે ગામમાં એ માતાનું મંદિર કેવું જે ભવ્ય અને મુંદર દેશે એમ અગત્યેશો માણસ ખ્યાલ જાધે છે. પરંતુ જ્યારે એ માતાના સાક્ષાત દર્શન કરવા જાય છે ત્યારે એ જાધા ઉચ્ચ ખ્યાલો એક ક્ષણમા નષ્ટ થઈ જાય છે. કાલી માતાનું મંદિર બહુ જ નાનું, અંધારિયું અને અસ્પષ્ટ છે. તે ઉપરાંત માતાની મૂર્તિ ભયંકર અને ક્રોધાળીન છે. મંદિરના પૂજારીઓ દર્શન કરવા જનારને એટલો ગ્રામ આપે છે અને એમની પાસેથી એટલું ધન લૂંટે છે કે એ જોઈને આપણા ધર્મમંદિરની સ્થિતિ માટે ખરેખર દયા અને દુઃખની લાગણી યાય છે. દુઃશણમા, કાલીમાતાના મંદિરમાં પ્રવેશના દિવ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે એવું કંઈ જ નથી. શ્રદ્ધાપરાયણ ભક્તિપૂર્ણ આત્માને માતાનાં દર્શનથી સંતોષ થતો હોય તો કોણ જાણે, જાકી પામર મનુષ્ય પાપિતાથી છૂટી જઈએ જાનું દિવ્ય દર્શન કરવા અથવા તેની પ્રેમમય દર્શિ અનુભવવા ત્યા જાય તો એનો ફેરો તો સમજીએ વ્યર્થ જ જાય.

સૌહાર્મિની ગગનવિહારી મહેતા

અમેરિકાના પત્રો

પત્રાંક ૧૪ મો

કેમ્બ્રીજ માસ,

તા. ૧૪-૧૦-૨૮.

[આજે આપણા આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને સુરત જિલ્લા તમા નવસારી પ્રાંતમાં દારૂ-નિષેધની પ્રવૃત્તિ જોરથી ચાલી રહી છે એવા વખતે ભાર્ગવ નંદલાલે ચર્ચિત કરેલી અમેરિકાની વસ્તુસ્થિતિ વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે. અમેરિકામાં દારૂનિષેધની ચળવળ લાંબા સમયથી ઉપાડી લીધી હતી અને ઘણાં મે વર્ષો સુધી હાલ ચાલ્યા પછી દારૂનિષેધનો કાયદો પસાર થયો હતો. કાંઈ પણ ખાખત પર સંગીન પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ ત્યાર પછી જ તેના અમલને ટેકો આપવા માટે તથા તેના ભંગાણને અટકાવવા માટે કાયદાની જરૂર હોય છે. આપણા દેશમાં દારૂની સરકારના રાજકારણમાં પ્રત્યક્ષ તથા કાયદા અટકાવે આ પ્રકારનો માલો રાખવા નથી, ઘણાં મે કાયદા પ્રત્યક્ષને ઠોકરે મારીને પસાર કરવામાં આવે છે, તેથી તેવા કાયદાઓનો અમલ થતો નથી અને તેને તોડવા પડે છે. અમેરિકામાં પ્યુરીટન લોકો જોઈએ આત્મશુદ્ધિનો આગ્રહ પ્રસાધનારનું જોર દુષ્ટ નરમ પડ્યું તથા પણ એ વિશાળ દેશમાં આખા યુરોપખંડનો કચરો વસવા માટે જાય છે, અને આ નીચવૃત્તિવાળા નવા વસાવા તથા તેમનાં કુટુંબોમાં દારૂના વ્યસન તરફ વિશેષ પ્રેમ અને આગ્રહ છે. ભાર્ગવ નંદલાલે જે ચિતાર રજૂ કર્યો છે તે માત્ર દારૂનિષેધના કાયદાનો ભંગ કેવી રીતે અને કેટલો થાય છે તે બતાવવા પુરતો છે. સામે સામે દારૂનિષેધને ફોલોઅપ કરવા માટે કેટલું લગીરય કામ થઈ રહ્યું છે અને નિષેધથી પ્રબળ કેટલો ફાયદો થયો છે એ ચિત્ર મૂક્યું હોય તો આખા પ્રશ્નનો પુરો સાથે પચાણ આવે.

જે પ્રલભાં કે કામમાં દારૂનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે તેમનામાં માનસિક નબળાઈ પણ હોય છે. દાખલા તરીકે અહીંના ફુલજાઓમાં માનસિક ફુલજાઈ પણ હોય છે એટલે ઉપદેશ તથા સત્સંજયી દારૂ પીવાનો છોડી દીધો હોય તે જતાં પીકામાં જાય તો રહેવાઈથી લપસી પડે. આટલે દારૂની ફાળોનું લાભ જોઈએ યવું જ લોકોએ, અને શિક્ષણ તથા ઉપદેશ ઉપરાંત કાયદાથી દારૂખંડોનો અમલ લોકોએ જોઈએ.

સરભણ આગ્રમ

૩

સુમન્ત મહેતા]

પૂજ્ય ડૉક્ટર સાહેબ,

આપનો પત્ર મળ્યો વાંચી આનંદ થયો. આખરે સરકાર સામેની લડતમાં શોકપક્ષનો વિજય થયો છે અને હવે 'સરદાર સાહેબે' લોકોના હુકમોની સામે લડત માંડી છે. પાર્ટીદાર કામના દરતો અને દારૂનાહીનો નાશ કરવા માટે રથપાયેસું નવું મંડળ આ નવી લડતનો આરંભ મૂક્યો છે. સરકાર સામેની લડતમાં જે આકર્ષણ રહેલું છે તે આ નવી લડતમાં નહિ હોય, તેને ટેકવવા માટે ગૂંચરાતના જીવે જીવે અને તાલુકે તાલુકે ન તો પરિપક્વ ભરાશે, ન તો યુવકસંઘની સલામો થશે, તેને માટે ન તો જાણીઓના ખાસ અંગે પ્રગટ થશે કે ન તો સરખો કદાચે જતાં આ નવી લડત એ જૂની લડત કરતાં વધારે ફલદાયી નીવડશે, કારણ કે

એ કુચીથી જ આપણું સ્વગતનું દાર ઉપકવાનું છે. એ કુંચી મરકાર આપણા દાયમા મુકી શકે તેમ નથી, એ તો આપણા પોતાના જ દાયમા છે. માત્ર તેના પર ચઢી ગયેલા કાટને આત્મ-શુદ્ધિની કાનમથી ધસી, માફ કરી તાળામા બેસાડવાની છે એટલે દાર આપોઆપ ખૂંચી જશે.

આ દેશની નિર્બંધ બાણુ મેં જોઈ છે પણ અન્યાર સુધી જાણી જોઈને જ મેં તે વિશે મૌન સેવ્યું છે. એક તો પરદેશીને પ્રથમ દષ્ટિએ અંપૂર્ણ નવ્ય નજરે જ પડતું નથી અને સપાટી પર જે નજરે પડે છે તે ઊંડાણમા વહેના વળગેલા ખ્યાલ આપી શકે તેમ નથી. પણ આ મેસાચ્યુએટ્સ સ્ટેટમા એક વર્ષના વમરાટ પડી એક ત્રિવલની બાવતમા મારા નિશ્ચયની ટોચે જરા દીક્ષી કન્વાની અને મન્દ્રાઈ ચર્ચ આવી છે અને તે માત્ર એક જ દેવુથી કે આપ મોને આપના ભગીચ્ય કાર્યમા નવરોના અનુભવોનો લાભ મળે.

દાર, તાડી અને કેરી પીણાઓનો ત્યાગ કરવાની ચળવળ આપણા દેશમા ધણી જૂની છે મગ્ગાનમા આપણે દેશ બાજે છે તેમજ ઉદ્યોગપ્રધાન નદનો અને એથી દાર તાડીનું આપણા કારીગર ગર્ભ પર બાજે છે એટલું જ નહીં નદનું પાણુ પછી તેા મિચેા અને કારખાના ગધ્યા, કારીગરો ગધ્યા અને મરકારે ગધેલી જતી માગને પૂરી પાડવા માટે પીતા પણ પધાર્યા કેટલીક જગ્યાએ જ્યા માગ નદતી ત્યા પીકે ઉધાઠી માગ પેદા કરી અને દિદુધર્મ તેમ જ દરપામધમ ખજનો વિરોધ છતાં એ આ ખદીએ પ્રગતના શરીરમા ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરવા માડ્યો મદાતમાહુએ મરકારની આ અધમ નાંતિ આપ્પના પવકારમા જોઈ બીધી અને એની સામે જતગનાજોઈ લુગાનોતો ચોકી પડેગે શરુ કર્યો એમા કેટલી મહત્તા મળા એ તો રોઈ ભનિધનો દનિદાસકાગ તોધરો, પાણુ એના કાટા રૂપે કાળા પગજ કોમમા 'દેવી' નો વા તાગો અને પછી 'દેવી' જેવી રીતે પ્રગટ થઈ દની તેરીજ રીતે અંતર્યામીન ચર્ચ ગઈ

બાજે જ્યારે ફરીથી એ ચળવળ આપણે મઠ કરી છે ત્યારે દુનિયાના ખીમ દેશોનો એ ત્રિવલનો અનુભવ આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે. માત્રી કે બોગી રીતે શરાગ એ પાત્રાત્ય સુધારાનું એક અંગ ગનાય છે. અમેરિકાએ એ અગતો મોડી પારખો અને એની સામે લડત જાહેર કરી. આખરે એ લડનનો વિજય થયો અને કાયદાની એક જ કલમથી દારના પીતા આ દેશમા એકાએક બંધ થઈ ગયા.

પણ એથી વેઠોની ચળવળ ચીરાની દેવ બંધ થઈ નહિ ખીનાગઓએ પર મેલે દાર માગવો શરુ કર્યો અથવા તો ખાનગી મેલે વેચતી દુકાનોએથી ગમણા-વમણા દામ આપી પોતાની સુખાઈ જતી જીભને બીની કંગામાટી આને લીધે આ દેશમા જેને bootleggers કહે છે એવી એક જન દસ્તિમા આવી અને એમણે કેનેડા અને ઈથાપાગના મુકો-માથી ચોરીખીથી દાર આણુવો શરુ કરી દીધા. મરકાર આરી પ્રજાતિ પર જાખો મુક્યો છતાં મે ચોરી કરનાના તો ચોરી કબે જ તથા અને એમની ચીકની કમાણી જોઈ મોટ મોટા મદીદારો એ પ્રધામા આકર્ષ્યા. આ મદીદારએ આરી મોટા પાયા (scale) પર એ ધધો મુકી દીધો, કાગ્ન કે તેમને મોટા પાયા વિનાનો ધધો પમંદ જ દેતો નથી. એમની લાગવમથી એમણે જનમાનો દોગ દીધો કરી નાખ્યો અને બાજે આ પ્રેટમા એવી રિયનિ થઈ ગઈ છે કે ભાગ્યે જ કેઈ ખીનારને દાર વિના નગ્નવા મેદનું પડે ખિમામા

પૂરા પૈસા હોય તો સારો, મળેતો દારૂ ત્રણમણા દામ આપી તે ખરીદી શકે છે—સ્કૅવ વિરુદ્ધ અને ફ્રેન્ચ શેન્પેયન પણ એને માગે તેટલો મળી શકે છે, માત્ર ગરીબ કારીગરવર્ગને પૈસાને અભાવે દારૂને બદલે કાઈ પાંદડાંમાંથી નીચોવેલા ઝેરી રસને કે ભેળસેળ કરેલા આલ્કોહોલને પેટમાં નાંખવો પડે છે. આની આ લોકો ઠેર ઠેર ફરિયાદ કરે છે અને આથી પ્રમુખપદના એક ઉમેદવાર આલફ્રેડ રિમથે જે રોટની ઇન્જિન હોય તે રોટને ખાત્રીદાર દારૂ લોકોને માફકસર આપવાની ટૂટ આપવાની જે local option ની નીતિ જાહેર કરી છે તેને તેઓ વધાવી લે છે. આ નીતિ જાહેર થયાથી અહીંનાં દારૂનિષેધક મંડળો અર્લ રિમથની સામે છેડાછ પડ્યાં છે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ તેની સામે મોરચો માંડ્યો છે. તેઓ દારૂની નીતિમાં જરાયે લીલદાર મૂકવાનું પસંદ કરતી નથી, કારણ કે ગયેલાં પીકાં કેમ પણ સ્વસ્થમાં તે જોવા ઇચ્છતી નથી. અર્લ રિમથ પ્રામાણિકપણે એમ માને છે કે સરકારની દાક્ષીની નીતિથી Bootleggers—દરમખોરો—લાભ ઉઠાવે છે, માટે એમનો એ ધંધો તોડી પાડવા તેણે આ વચ્ચે માર્ગ બતાવ્યો છે. સાધારણ રીતે Republicans અને Democrats ના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વચ્ચે બહુ જ ઓછું અંતર છે; બન્ને લોકપક્ષના હોવાનો દાવો કરે છે અને તે સાચ છે. બન્ને કારીગર વર્ગ અને ખેડૂતવર્ગની ઉત્થતિ સાધવાનું ખીડું ઝડપે છે, અને તે યોગ્ય છે; બન્ને સ્ત્રીઓની દશા સુધારવાનું પણ લે છે, કારણકે મતદારોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે અને એમ મનાય છે કે પુરુષોના મત પર, સ્ત્રીઓનો કાણુ વિશેષ છે. આથી આ દારૂનિષેધનું ૧૮મું પોઇન્ટ વિશિષ્ટ મતભેદનો વિષય થઈ પડ્યું છે અને અહીં ઘણી જગ્યાએ ગિ. હવરના અનુયાયીઓ દારૂમાં દારૂનો ખાસો છતાં અર્લ રિમથ “દારૂના પીકાની તરફેણમાં” છે માટે એને મત નહિ આપીએ એમ જાહેર કરે છે. એક પેપરવાળાએ તો એમ લખી માર્કિંગ કે અર્લ રિમથ એના એક બાપણ વેળા દારૂના ઘેનમાં એટલો ચકચૂર બની ગયો હતો કે એની જીભ લથડી ગઇ અને એને દોરીને દારૂની બહાર લઇ જવો પડ્યો ! આ માત્ર એક લુકાણું જ હતું અને અર્લ રિમથ બીજો જ દિવસે તેનો મ્હોતોડ જવામ આપ્યો, છતાં આ વિષય પરની લોકોની મૂઠુ લાગણીએને ઉરેરવાના પ્રયાસો ચાલુ જ છે અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ અને પાદરિયાણીઓ પણ, રખેને અર્લ રિમથ ચૂંટાઇ જાય એ બ્હીકથી, પોતાનાં નામ મતદારોની યાદીમાં રજીસ્ટર કરાવવા લાગ્યા છે.

અહીંના બોસ્ટન શહેરની ૭ લાખની વસ્તિમાં ૨ લાખ ને ૭૫ હજાર મતદારોએ આજ દિન સુધીમાં પોતાનાં નામ રજીસ્ટર કરાવ્યાં છે અને હજુ નોંધાવ્યે જાય છે. કારણ કે બન્ને પક્ષો તરફથી માણસો ઘેરેઘેર ફરી મતદારોને સીટી હોલમાં લઇ જાય છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ પણ હવર કે અર્લ રિમથની ‘પિનો’ ધાલી ફરે છે અને મોટરો પણ એ નામનું પાટિયું લગાવી દોડાદોડ કરે છે. આપણા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે રાજકીય વિષય નિષિદ્ધ મનાય છે ત્યારે અહીંઆ ખુદ કોલેજના પ્રિન્સિપાલો જ Vote for the Engineer as President, Enroll your name as a worker, એવી મોટી જાહેરાતો કોલેજનાં પાટિયાં પર ચોટ્ટે છે અને વિદ્યાર્થીઓને—active part—સક્રિય ભાગ લેવા પ્રેરે છે. દુકાનાં, ચાલે એ ચૂંટણીની ધમાલ ખૂબ જ ચાલી રહી છે અને સીનેમામાં કે રેડીઓમાં, છાપાઓમાં કે ચિત્રોમાં અર્લ રિમથ અને હવર દંપતિનાં જ ચિત્રો અને લાપલો

હે મનનવિહારી સિન્ડી પણ આજ જરા વિમારે પડ્યો છે અને સૌ એક જ મુખે આ ચૂટણીના પરિણામની વાતો કરે છે

પણ એ ચૂટણીના ભાવિ પરિણામમાં આ દાંડનો પ્રશ્ન અમત્યમે ભાગ ભગવશે એમાં જરાયે રાકા નથી આજે આ એટલા ભાગ્યે જ પીનાગએાનું એવું એક ઘર દશે ત્યાં ખાનગી મેજે અનારનવાર ૪ આને શેર મળતી દાક્ષિણી ૨૫ નીચેની નીચેની, અદર ખાડ નાખી કહાવડાવાતો (ferment) નહિ હોય કે દડો ફટખીયો પીવાતો નહિ હોય ગોખીન પીનારાએામાં ભાગ્યે જ કોઈ એવા દશે કે જેએ વાગનહવારે મોટા લઈ નચકતી દેનેડાની સરદદ એાળગી ' મ્હો મીર ' નહિ કરતા હોય કે ઘેર મ્હેવાએાને માટે " મ્હો મીર " કરવા થોડી બાટલીએા ' ૨૫ / કાગળ)ની નીચે સતાડી નહિ વાવતા હોય અહીંઆ આ ખૂન સામાન્ય વસ્તુ છે અને ઈ યાકારે મેનાના લોકો તો ઉનાડેછાગ તે પીએ છે, ટૂંતો અને ટ્રામેમાં એમ ખાય છે ગીતો ગાય છે છતાં પોલિસ તેમની માએ આખર્ખોઆમણા કરે છે, નાજુ કે તેનની સજ્જાતો પાગ નથી કેટલીક વાર તો તેએા પોલિસને જ જઈ ગરતો પૂડે છે અને પોલિસ તેમને હાથ પકડી, મેલરાના ગપાટામાંથી બચાવી, કુટપાય પર મૂકે છે સની-વિનારે જના કે જેએ એ બહો તદ્દુસ્તીનું ચિહ્ન મનાય છે અને માગ દેખાતા જીવાનો પગ મા મદીથી મુખ નથી રાનિનારે યના નાચોઆ કેટલાયે જીવાનો ખિસ્માંમાં ' આ ની બાટલી નાખે છે અને પોતાની ' મગિની 'ને એમાંથી થોડી પાય છે એ પીનાગએામાં બાનુવાની ભાવના એટલી પ્રમગ હાય છે કે સાથે એઠેવાએાની આગળ એ પ્રસાદી ' ત્યાં વિના તેએાનાર્યા નહેનુ નથી (ગાને ભાગ પીનારા, ઈંકણી સુધનારા, તમાકુ ખાના બીડી પીનારા નહા પીનારા તમામ વ્યસનીએામાં આ વસ્તુધેય કુદુમ્પિકમ્તી ભાવના એટલી જ પ્રમગ રાય છે) અને બદલ તૌના દેખતા પીવાનો ગિવાજ નથી એના Toilette roomમાં જાને પીરાનું આમાગ મગે છે એ તણ માણએા એક માથે Toilette roomમાં જાય મેમે હેતુ દ્રેધનના કેન્ડમટગી અજબએા રહેતો નથી પણ તે પા પોલિસની માફક આ પાડુ બેયુ ન બેયુ કરે છે આથી કાયદાનું બધન જતા મ આ એટલા ને બધા અમરગા (pariahs) ટીકુ પડી ગયુ છે એમ રોકે ગાંભિ મુઆર બેલ રોકે છે અને મનમાં તમા કરે છે કે કેવગ કાયદાથી જ આ કાળજીની મલીતી જા ઉખડતી રામ્ય છે ન ?

આ બધુ જખનાનો મારગ ઉલ્લસ એ છે કે માનવસ્વભાવ મર્વન નગખો છે અને એથી અહીંના પીનાગએાએ જે જના ગાધ્યા છે તેમ આપણા પીના-એા પણ મોખરો જ કાયદાનું બધન આપણે અગરમાં મુખી રાખીએ તેમ નહી, કાજુ કે એ મલીન માર્ગોના ત્યાગ કરવાની આપણા દ્રધનોમ્યા દિગમન નથી-સમિત નથી છતાં આપણે ત્યાં મર્મનું બધન છે અને એને દમિત ઉપાડા ને આપણે કરીએ તો એ ફાટાથી થવા વિના રહે નહિ આપણને મૌને રહે કીવા જેતુ દેખાતે યુ છે કે રેલો ' મા મણિ- રાથી લાલ એમાદ નળિયુ ખમે પણ પીદાએા ૧૧ હાય ૧ ને ૧૫ ૧ તે અમબાનિ ૧, મે નામે તો નેકોા ધન ડી માથી ભાવના જગાડતી પડે જા ૧ મગીએા દાગ મૂતેતી રામિતે દમન કરતો પડે, અને આર્યને વસ રમ્મ હમના નખવા કે-આ નોમ પ મખન ને ખીવદેરા ગો રવો પડે, મા-નુ કે અહીંના જેવા Bootleggers છે તેમ જ આપણે ભના ઇખરદામે કે માન

સરકાર તેમની સાથે લાગે અને તેમને દાદ માગવાની અને વેચવાની પરવાનગી (license) આપે એથી તેમનો પ્રજા સામેનો ગુન્હેા મટી જતો નથી. તેમને સમજાવવા અને લોકોને સમજાવવા (કારણ કે સરકારને તો આ બાબતમાં સમજાવી શકાય તેમ જ નથી) એ બંને કામ કરવાનાં છે અને પીનારાઓ પ્રતિષ્ઠા લઈ ખાનગી મેળે કે ઘર મેળે પીતા ન થઈ જાય એ સમાજવાનું છે. “માત્ર કાયદાની એક કલમથી આપણે આ બધું અટકાવી શકીશું અને નાદર ગાંધીજી આ દારૂનિષેધની અને આત્મશુદ્ધિની વાત લઈ બેઠા છે” એમ માનનારાઓને માટે જ હું અનિચ્છા છતાં મેં આ દેશનો ચિતાર આપવા પ્રેરાયો છું અને તેઓની બે ખાત્રી થાય કે કાયદો બીચારો લોકમત વિના અપંગ છે અને દારૂનિષેધની કે સંમતિવધની કે એવી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં લોકમતના પીડબળ વિના કંઈ પણ પ્રગતિ સાધી શકાય તેમ નથી અને તે માટે લોકમતને કેળવવો એ જ એક સાચો ઉપાય છે તો મારો આ પ્રયાસ હું સફળ થયો સમજીશ. જેમની દરજ્જા એ બાબતમાં ખાત્રી ન થઈ હોય તેમને આ દેશમાં મોકલી આપવા હું આપને વિનંતિ કરું છું.

માટે આ દારૂનિષેધનું કે બાળલગ્નનું કે બીજા કુરિવાજો દૂર કરવાનું આપે જે કામ ઉપાડ્યું છે તે મારે મન તો આપણી સ્વરાજની કટાક્ષ મળેલી કુચીનો કાટ ઉતારવાનું જ કામ છે અને બે બારડોલીનું જોઈ આપણા દેશના બીજા તાલુકાઓ એમ કાટ ઉતારવા લાગી જશે તો સ્વરાજ દૂર નથી, દાયમાં જ છે.

બાકી કાટ તો ક્યાં નથી ? દરેક દેશમાં થોડો ઘણો કાટ છે. પણ ચાલુ વપરાશની કુચીઓને એ કાટ નડતો નથી, ઘણા વર્ષની નહિ વપરાયેલી જુની કુચીઓને જ તે નડે છે અને તે દૂર ક્યાં વિના કેળ બેસે તેમ નથી.

આપ સૌના કાર્યની ધીરી પણ અતિ પરિશ્રમજનક પ્રગતિને શ્રદ્ધાથી નિરખનાર

લે. નંદલાલના પ્રણામ.

~*~*~*~

બારડોલીનો પત્ર

ભાઈશ્રી,

માસિક પણ માસિક પત્ર કહેવાય છે, છતાં માસિકમાં બધું પત્રરૂપે લખાય એમ તો કોઈએ નહિ જ ધાર્યું હોય. ‘પ્રચનાન’માં અમેરિકાના પત્રો આવે છે, જર્મનીનો આ વખતે આવ્યો, બારડોલીના પત્રો આ પહેલાં આવી ચયા છે છતાં બારડોલીની દરકીકત હું આ પત્રરૂપે લખું છું તેનું એક જ કારણ છે કે કેટલીક દરકીકતને પત્રરૂપ જ વધારે અનુકૂળ છે. હું બારડોલી સંબંધી સંપૂર્ણ અવ્યાસ કરીને આ લખતો નથી, દરજ્જા મને જે છૂટક છૂટક વિચારો આવ્યા તેજ લખું છું; બેના પર મારી અંગત લાગણીઓનો રંગ લાગેલો હોય, જે કોઈ જોઈ હોય તે મારા દષ્ટિબિન્દુથી જ જોઈએ હોય, અને છૂટા છોટા વિચારો હોય તેને પત્રરૂપ જ વધારે અનુકૂળ છે માટે એમ લખું છું.

બારડોલી તપાસ સમિતિને અંગે આવતા કામમાં સૌથી વધારે ધ્યાન બેચે બેચું તો

એ લાગ્યું કે આપણા દેશમાં ખેતી કરનારને ચોખ્ખો નફો કે ચોખ્ખી ઉપજ રહેતી જ નથી 'નવજીવન'માં આ મળેલી આકાશ આવેના છે તે ઉપરથી એ સમજાય તેમ છે તે હિસાબ કરવાની રીત પણ શાસ્ત્રીય છે હું ધાર છું દરેક મામે અને દરેક ખેડતે આ રીતે હિસાબ કરી જોવો જોઈએ પ્રથમ આખા ગામમાં કુલ કેટલા દલો છે તેની મજ્યા કાઢવી પડી એ દલ જે જે જમીન ખેડે છે તેનો કુલ સગવળો કાઢી દલો ભાગી સરેરાશ કાઢી એટલી જમીન દર દળને ખેડનાની મળે છે એવો અર્થ થયો પડી એ જ રીતે હિસાબ કરતા તે જ જમીનમાં કેટલામાં કચારી, કેટલામાં કપામ કે જીવાર કે બીજા તુલ થાય છે તેનો હિસાબ કરવો અને તેની ઉપજ કાઢવી બીજા બાજુ ખાતર, બજાર, બજારનો ઘસારો, તેની કિંમતનું વ્યાજ, ખેતીના માધનો તેના ઘસારો તેનું સમરામલ તેનું વ્યાજ, ખેતીની મજૂરી એ બધાને ખેતીનું ખર્ચ ગણવું એ ખર્ચ ખેતીની પેદાશ કરતા દરેક વધારે થાય છે ખેડતને ફાયદો માત્ર એટલો કે પોતાને ઘેર બેઠા પોતાની મિલકત ઉપર પ્રતિષ્ઠા સાથે મજૂરી કરવાનું ગળી ગ્હે છે ધરતા માણસો મજૂરી કરે, ધનની ભેંશોનું ગણ વગેરે, ખાન-ગા કામ આવે એટલે તેનો નિભાવ માલે છે પણ લગભગ દરેકને માથે દેવું છે, દેશ વધતા જાય છે, અને આફ્રિકાની કમાણીથી એ દેશ જાય છે આ પ્રમાણે ખેતીમાં ખોટ હોવા છતાં લોકો તેને વગળી રહે છે, અને જમીનદારની જ પ્રતિષ્ઠા રોડાથી આફ્રિકાની કમાણીથી પાછી જમીન માઠી થવા કિંમતે વેચાતી થવાય છે બહારથી જોનારને એમ જ લાગે કે જમીન માટે આટલોટલી કિંમત અપાય છે માટે જમીનમાં નફો ધણો હોવો જોઈએ, અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નફો ન હોય તો કોઈ જમીન ન લે, પણ સસાર બધો અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નથી ચાલતો જમીનદારની પ્રતિષ્ઠા છે અને તે સકારણ છે મિનમજૂરી જેવી મજૂરી, કે નોકરી કરનાગની સ્ત્રી વિધવા થાય ત્યારે તેને પારખી મજૂરી મેવી પડે જમીનદારની સ્ત્રી પોતાની જમીન ઉપર મજૂરી કરી આવે તે વધારે પ્રતિષ્ઠિત છે

દશ પ્રશ્ન તો રહે છે જ અહીંના લોકો ખેતીની ખોટ આફ્રિકાથી પૂરી કરે છે પણ બીજો શું થતું હશે ? જો ખેતીમાં ખોટ જ હોય તો ખેડત પોતાનો ચાલુ નિર્વોહ કેવી રીતે કરે છે ? જવાબ એ છે, અને છે તેગલે અશી માચો છે, કે દેવું કરીને પણ એ રીતે ખેડત થા માટે દેવું કરીને ખેતી જ કરે છે ? કારણ કે તેને બીજો ધધો નથી, તેણે કંઈ પણ ધધો કરવો જ જોઈએ, વસપગપથી તે આ જ ધધો કરે છે, અને ધધો કરે તો તેને ધીંગનાર પણ મળી શકે પણ તેને ખોટ જ આવતી હોય તો તેને ધીરનાર કેમ મળી રહે છે ? ધીરનાર પણ થ કરે ? તેના પૈસા ખેડતોમાં જ પથરાયા હામ, તે ધીંગતો રહે તો જ વ્યાજ આવે, તેને ન્યા સુધી પૈસા પાછા મળવાની જરા પણ આશા હોય ત્યાં સુધી ધીમી કરે, અને ધીરધારની અનિશ્ચિનતાનો રોષ તે વ્યાજમાં કાઢે જેમ ખેડત ખેતી માથે ભેંસ રાખે અને બન્ને ધધા પગપર પોપાય તેમ ધીંગનાર ધીરધાર માથે મ્પામ વગેરેના વેપાર કરે, ખેતીનું હરપલ લી વગેરે પોતાના ઘરડો પામેથી ઝોણે ભાવે ખડે, અને વેપાર કરે, પાછો પોતાના ઘરડોને જ માલ વેચે, તેમાં તેન કામ ચાલ્યા કરે આવી રીતે ખેતી, પશુપાલન, ધીરધાર, અને વેપાર બધું અંગ અદ્ય ચૂચાયા કરે, એકાદ વાગ કપાસનો મારો ભાવ આવી જાય તો વળી ખેડત અને ધીંગનાર ઘોડી વાર ગેંચા આવે, નદિતર તો બધાને ભાવ આવી જાય તો વળી ખેડત અને ધીંગનાર ઘોડી વાર ગેંચા આવે, નદિતર તો બધાને ભૂખમરાતી આઈ ઉપર, જીવનની કંગાને તોણડે રમ્તે જ ચાલવાનું જરા ધક્કો લાગે તો નીચે

ખાખમાં. તેમાં પણ ખેડુત અબણ, અને ધીરનાર કાખેલ, તે ખેડુતને, કરોળિયો માખીની આસપાસ જળ ખાધી તેને ગૂંચવે, તેવી રીતે હિસાખના ગોટાળામાં ગૂંચવતો જ રહે, કરોળિયાની પેઠે વચમાં વચમાં ચૂસતો રહે, ફેર માત્ર એટલો કે ખેડુત તલન મરી ન જાય એટલી સાવચેતી રાખે. એવા અનેક દાખલા જોવામાં આવે છે કે શાહુકારો પ્રથમ ખેડુતને જમીન લેવા લલચાવે, તેને, નાણું ધીરી જમીન લેવાયે પછી તે દેવાની આડમાં એ જ જમીન પોતાના નામ પર કરી લઇ ખેડુતને ગણોતે આપે અને બાજુ જેટલી રકમનું ગણોત દરાવે. આ ગણોત ખેડુત ભરી શકે નહિ એટલે તેના પર દેવું વધતું જાય અને ખેડુતની બીજી જમીન હોય તે પણ શાહુકારને ત્યાં પાછી વેચાય. અને ૧૯૨૨-૨૩ માં કપાસના ભાવ ધણા વધી ગયા તેથી ધણા ખેડુતો આવી રીતે જમીન લેવા લલચાયા, અને અત્યારે તે બધા ધરતી જમીન પણ ખોઈ ખેડા છે. રૂના લાવથી તત્કાળ ધણાને ફાપદો થયો પણ એકંદર આ અબણ ખેડુતોને તેથી નુકસાન જ થયું છે. કપાસના ભાવો એકલા ગુજરાતના જ કે હિન્દના જ રૂ. પર આધાર રાખતા નથી પણ પરદેશના રૂ. પર આધાર રાખે છે, એ સમજવા જેટલી આપણા ખેડુતને જુદા કે માહિતી હોતી નથી. કપાસના ભાવ ધણા મારા હોય ત્યારે પણ તેનો લાભ ખેડુત ઓછામાં ઓછો લઈ શકે છે, અને ખીજને કપાસથી પેસાદાર થતા જોઈ તે જ્યારે નવી જમીન લે છે કે કપાસ વાવે છે ત્યારે તેને નુકસાન જ જાય છે. કપાસના સારા ભાવ વખતે અનેક ખેડુતોએ મોટા ગણોતના લાંબી મુદતના પદ્દા કરી જમીન લીધી, અથવા મોટી કિંમત આપીને જમીન ખરીદી તે સર્વ અત્યારે પાવમાલ થયા છે. ગુજરાતની ખેતીને આ ત્રીસીમાં બેવડો માર વાગ્યો છે, પહેલાં સારી જમીનમાં ગુજરાતમાં શેરડી થતી પણ જ્યારથી રેલવેને લીધે દક્ષિણનો ગોળ અહીં આવવા લાગ્યો ત્યારથી દેશી ગોળ પેસાલો બંધ થયો. શેરડી અત્યારે ધણી ખરી ખાવાના ઉપયોગની જ થાય છે. શેરડીને બદલે આપણો ખેડુત કોઇ બીજું વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નહિ. પક ના દુકાળ પછી કુવાનાં પાણી જાડ ગયાં. ખેડુતે ભાવ દેખી કપાસ વધારે વાગ્યો તેમાં લાવની ગડ-ઉતર બનેતો ગેરફાયદો જ માત્ર તેને મળ્યો. અને કપાસને લીધે તેને અને તેના બળદને ખોરાકને માટે જુવાર વગેરે જે કાંઈ થતું તે બંધ થયું. આવી રીતે ખેતી, જે એક જ ધંધો આપણા દેશમાં ખરેખરો હોવાદક છે, અને જેના ઉપર જ બધા દેશની આત્માહીનો આધાર છે તે અતિ દીન અવસ્થામાં છે.

આની આ સ્થિતિ જો કામચલાઉ રહે તો ખેડુતોની જમીન શાહુકારોના હાથમાં છેવટ જવાની. ખેડુતોમાંથી ચઢી શકે તેટલા બીજા મજુરીએ ચઢી જવાનાં અર્થોત વરતી શહેર તરફ ખેંચાવાની. જેઓ ખેતી સિવાય બીજું નહિ કરી શકે તેઓ શાહુકારોની જમીન ગણોતે રાખશે, શાહુકાર ગણોતના હિસાબમાં ખેડુતને દેવાદાર કરી નાંખવાનો, તેથી ખેડુતને ખેતીમાં રસ નહિ રહે, તે આજસુ કામનો ચોર અને અતિચારી બનવાનો, અને ખેતી બગડવાની. અને આ સ્થિતિ ખારડોલીમાં ધણાં ગામોમાં છે; ગુજરાતનાં ધણાં ગામોમાં છે.

પણ સમાજમાં બધાં બજો એક જ દિશામાં કામ કરતાં નથી. તેની વિરુદ્ધનાં બજો પણ છે. વધારે જુદિયા, વધારે સારા અવેરથી કરકસરથી ખેતી કરનારો વર્ગ પણ છે. શાહુકારની ખેતી કદી સારી નહિ થવાની અને આખી ખેતી સરખામણીમાં સારી રહેવાની. પરિણામે જમીન સાચાં ખેડુત પાસે જ આવવાની. આ જાનનું વચણ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અહીંનાં શાહુકારો અને અનાવિચ ગૃહસ્થો જેઓ જાતે ખેતી કરતા નથી પણ દુન્યા કે

નોકરો રાખી કરાવે છે, જેમના ધરના માણસો ખેતરનું કામ કરી શકતા નથી, જેમની રહેણું કરણી ખરચાળ છે, તેમને જતે દહાડે જમીન વેચવી પડે અને તેમની જમીન ખર ખેડુતોના હાથમા આવશે આમ સમાજમા એક સારી અને બીજી ખરાબ બંને દિશાએ બળો કામ કરે છે તેમા સારા બળોને ઉત્તેજન આપવું એ આપણું કામ છે.

આનો ઉપાય શાહુકારને સારા થવાની શિખામણ આપવી એ નથી, પણ ખેડુતને બળાવવો, તે શાહુકારની જાળમા ન મપડાય તેમ કરવું, તે ઉપજ ખરચનો હિસાબ સમજે અને ખેતીમા કરકસર કરતા શીખે એમ કરવું એ છે. ખેડુતો વધારે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ખેતીનો અભ્યાસ કરશે, તો જ આ સ્થિતિમાથી બચશે ખેડુતોના દિન સાચવવા માટે ખેડુતોથી જ આશ્રતા મેડવો થયા જોઈએ અને અનુભવી અને વિચારશીલ માણસોથી તે ચાલવા જોઈએ. લોકલબોર્ડમા કે ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડમા ચૂંટાઈ જવા આવા મડળોને પોતાનું યંત્ર બનાવવાના લોભથી પર રહે તેમા માણસોએ આમા કામ કરવું જોઈએ. અને તેવા માણસો મળી ગમે તો કરવાનું થાય છે. સરકારના દફતરો જ થણીવાર ખોટા હોય છે અને તે ઉપર આધાર રાખી સરકાર પછી આકાશ બેગા કરે છે અને તે ઉપર સેટલમેન્ટો થાય છે. સર્વેની અને રેવન્યુની ફરિયાદોમા કષ્ટક મોટાળા ચાલે છે તેવી માર્વત્રિક ફરિયાદ છે. ખેતીનું અને રેવન્યુના કાયદાનું—ખરી રીતે રેવન્યુનો કાયદો જ નથી પણ રેવન્યુના માહિત્યનું—સર્વે રાન ધરાવે તેવા લોકપક્ષના સલાહકારો વડે આ મડળ ચાલવું જોઈએ લોકોની જુદી જમીનને એકત્રિત કરવાનું બિલ નથી આવ્યું અને કદાચ ફરી આવતા પસાર ન થાય પણ એ જાતનું કામ ખેડુતોએ અંદર અંદર મમળને કરવું જોઈએ. આ મયજી મડળો મારફત જ થઈ શકે.

પૂ. ગાંધીજી જે હૃદયપક્ષે થવાની જરૂર કહે છે તે ગામડામાં પણ થવાની જરૂર છે. માન કીસના સવાયથી અહીં અટકવાનું નથી ધારો કે આપણી વાત માનીને સરકાર બધી કીસ માફ કરી દે તો પણ જો ખેડુતો અલણુ દગે, તેમના ખરચો અવિચારી દશે તો તેમની સ્થિતિ સુધરવાની નથી માત્ર નાતજાતમા પ્રતિષ્ઠા વધારવા મોટા ધરો કરાવવા, છોકરા છોકરીના લગ્ન પ્રસંગે કરને કાદીને પણ ખરચ કરી વાહવા કહેવરાવવી, અને છોકરાને ખવરાવવામા અને લણાવવામા વરકસર કરવી એ રીતે ખેડુત કદી જીવો નહિ આવે તેની જીવનની દૃષ્ટિ જ ફરી જવાની જરૂર છે. પૈસો એ ધ્યેય નથી. કીસ જોઈથી ચઢને કે કોઈ પણ બીજી રીતે પૈસો બચાવ પછી મુખ્ય પ્રશ્ન તે કેવી રીતે ખરચાય છે એ છે, અને તેમા મોટા મુદ્દારાની જરૂર છે આ મુદ્દારણાનું કામ વધારે અથડ છે પૈસો પેદા કરવાની કે બચાવવાની તો દરેકમા ધ્રુજા હોય છે, પણ તેને અચુક રસ્તે ખરચાવવાની તો વૃત્તિ જ નવી પેદા કરવાની છે. માણસનું બધું ભાગે એક ઉપર ધ્યાન હોય છે, બીજા ઉપર નથી હોતું

દરમિયાન ગામડા તો પૈસાનો એક જ ઉપયોગ જાણે છે—શહેરના જેવા મોજશોખો માણવાનો. ગામડાના લોકો ધરો શહેરના જેવા કરે છે, ચાલ, કોશી, કોકો, રૂઠપ રૂકાળી ખાવા વગેરે સાધનો રેશનથી વીસ વીસ માછલ સુધી અંદર પેટેલા છે દૂરના દૂર ગામમા પણ કાઠા ઘડિયાળ, માથામા તેલ, અને ફાઉન્ટન પેન પેટેલા છે... ..

આ લખતા લખતા પણ મને વિચાર થાય છે કે ગામડાનો માણસ આવી ચીજો વાપરે તે મારી કે કોઈની નજરે આ માટે ચડવી જોઈએ ? શહેરના માણસને ગામડાના

માણસ કરતાં આ ચીજો વાપરવાનો શો વધારે હક છે ? શહેરનો માણસ વાપરે તો ગામડાનો કેમ ન વાપરે ?

મારે અહીં કહેવાનું એ છે કે બન્ને જગ્યાએ નહિ જોઈતી ચીજો વાપરવી એ મૂર્ખતા છે. કોઈ પણ ચીજ ઉપયોગ વિના માત્ર દેખાવને માટે વાપરવી એ મૂર્ખતા છે. પણ શહેરમાં આવી ચીજો કોઈક રચણે પણ સાર્યક હોય છે, ગામડામાં તો તે નિરર્થક, દેખાદેખી, વધારે ઉતરતા પ્રકારની, હલકી રસવૃત્તિની, અને વધારે ખર્ચાળ હોય છે. હમણાં વાલોડમાં ત્રણ ચાર લઘો દતાં. લગભગ દરેક લઘમાં બેન્ડવાળા આવેલા હતા. ગામમાં નાનામાં નાની ચીજ કે વાત પણ ગામની પૌલીટીકસમાં ગૂંચાય છે તેમ બેન્ડવાળા લાંબવા કે ન લાંબવા તે ઉપર ગામમાં પુષ્કળ ખટપટ ચાલેલી હતી. અને છેવટે બમણા ખર્ચે હિંદુ બેન્ડવાળા આવેલા હતા—કદાચ સુરતના મુસલમાન બદિષ્કારનું એ પરિણામ હશે—તે બૂંડું બૂખ જેવું વગાડતા હતા. તેને બદલે જૂના રિવાજ પ્રમાણે જે સરણાઈ અને નગારાં વાગતાં હતાં તે ઘણાં જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં, મંમળ અને અલિંગન લાગતાં હતાં. પણ આપણો સમાજ અત્યારે કલા કે સૌંદર્ય પારખી શકતો નથી, તેથી પોતાની ખરી કલા ગુમાવતો જાય છે અને પારકાનું અનુકરણ કરી છવન બગાડે છે. શહેરની વસ્તી જેમ ઇંગ્લેન્ડનો ઉતરેલો માણ વાપરે છે, ઇંગ્લેન્ડની ઉતરેલી ફેશનો ભોગવે છે, તેમ ગામડાની વસ્તી શહેરની ઉતરેલી ફેશનોનું અનુકરણ કરે છે. શહેરની વસ્તી હવે જ્યારે એલ્યુમિનમને ધિછારી પાછી તાંબા-પીતલનાં વાસણ પર આવી છે ત્યારે ગામડામાં ઘી તાવવાની તાવણી અને દાંધાં પણ એલ્યુમિનમનાં આવવા માંડ્યાં છે. આ હામ તરત ચીકટાય છે, તેને ઘોખા એકદમ પડે છે, અને બેડોળ થાય છે છતાં અત્યારે તો વપરાય છે. વળી આ પતરાં તો ગામમાં ફેર જ કરે છે. દેશી નળિયાંની દારોવાળાં છાપરાં કેટલાં સુંદર દેખાય છે ! તેથી ધરની અંદર કેટલી થંઢી રહે છે ! તેને બદલે લોકો પતરાં જ વાપરે છે. તેમાં પણ આ રેલસંકટ પછી તો ગુજરાત આખું લગભગ પતરાંનાં છાપરાંવાળું થયું છે. ધરની અંદર બેસાય નહિ, બેસાય તો જરા પણ સ્વસ્થ ન રહી શકાય એટલો તાપ તેથી પડે છે પણ લોકો પતરાં જ વાપરે છે !

આપણે આ રીતે આપણી રહેણીકરણી બદલાવીએ છીએ તેથી આપણા ધંધા એક પછી એક નષ્ટ થાય છે તેનો કોઈને વિચાર પણ આવતો નથી. ધરમાં દાણા ભરવાને આપણે લાસલેટના ટિનના ડબ્બા વાપરવા માંડ્યા. તે તો ફીક કે ડબ્બા ઉપયોગમાં આવ્યા. પણ દાણા ભરવાની માટીની કોઠીએને બદલે લોઢાનાં પીપો તો કોઈ રીતે સારાં નથી. બારડોલી તપાસ સમિતિમાં કુંભારો કેમ પોતાનો ધંધો છોડતા જાય છે તે પ્રશ્ન સહેજ ચર્ચાતાં મિ. મેક્સવેલે કહ્યું કે પીપો તો દાણાને માટે સારાં પણ નથી કારણ કે માટીનાં વાસણોમાં દવાની આવજા રહે તે પતરાંમાં ન રહે. વળી પીપ ગરમ થઈ જાય તેથી દાણો પણ સડે. પણ આપણે વિચાર નથી કરવો. પતરાં કેમ વાપરો છો એમ પૂછતાં એક જ જવાબ મળે છે ‘વાંદરાંનો ઉપદ્રવ’ ! પતરાંથી કુંભારોનો ધંધો લાંબી પડ્યો છે, ઘણા સુતારો થયા છે, અને તે કામ પણ ન મળવાથી પરદેશમાં કે શહેરોમાં ગયા છે. કુંભારની રોજી લાગે અને તેમને દેશ છોડવો પડે તે દહક, પણ વાંદરાંને ગામ ન છોડવાય, કુંભારો બુખ્યા મરે તે દહક પણ વાંદરાંને ખવરાવવું જોઈએ ! એ આપણો ધરમ !

આવી જ ધરમ ઘેલણને લીધે આપણામાંથી બજા બનાવવાનો ધંધો નષ્ટ થયો છે

અને તેથી ખેતી મોટી થઈ છે વાછડાનો બળદ કુચો એમા લોકો પાપ મમજો છે અને તેનું પરિણામ તો એ થયું છે કે દરે આપ પરવડતી જ નથી બળદ મોટી કિંમતે વેચાતા લેવા પડે છે—અર્થાત્ સાતમે માનસેની નેક જોવા મળે છે અર્થાત્ ખેતી એવી તાકીદી કરવી પડે છે અને જમીન એવી ચીકણી છે કે બળદ બહુ સાગ રાખવા પડે છે—અને ગાય ઘટતી જાય છે અને તેને બદલ લેવા વધતી જાય છે લેવાના પાડા પાડા નજીગા હોવાથી પાડા જીવતા નથી—અર્થાત્ લોકો પાડાને બૂખા ગળી મારી નાખે છે તેથી એલાદને મારે પણ સાતો પાડો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે છૂટો ગાયપાડો સીમમાં નુકસાન કરે છે એટલે રખાતો નથી એવાદને મારે ખાનગી માલિકોનો પાડો ગળ્યો એ દરમિયાન ધંધો ગળાય છે. ક્યાક ક્યાક તો આદ આદ દસ દસ ગામ વચ્ચે એક જ પાડો હોય છે અને તેથી લેવની એલાદ પણ બગડે છે

લોકોની ધાર્મિક લાગણીના એક રમુજ રાખતા દમણા સાબરો અર્થાત્ ગાયક બહુ જ ગાય છે તેથી અર્ધોના ખાટવાના ગામા ઘણા હોવા રખાવ જ મોટાદરના ધોતિયું અને કપડા બદલાવને સૂવાનો સારો રિવાજ લોકોમાં છે દરે એકાદ જગાએ જાવણીના એક માથુસે રાત સૂતી વખતે કિચ્ (ઘા) નો ઉપયોગ કરવા માગ્યો દરે તો એ લાઈ ફિક્સ થઈ રહ્યા પછી તેની જ પિયકારીમાં ઘાસલોટ લરીને છાટે છે ગામના જોનોએ મહાભાજને આ બાબત રિવાજ કવનો વિચાર કર્યો પાનુ એટલામાં તો મહાભાજના આશ્રમમાં એક વાહડો મગવાના ખપર આવ્યા એટલે અદિમાનુ ડેપુટેશન આગળ ન વધી શક્યુ આ અદિસાના આકર્ષકને મહાભાજની નકર્ષક અદિમા દીક આધાર વાપરે છે

ગીતામાં કહ્યું છે તેમ જો અર્ધમાં પાપ આપણે કર્મ દેખી ગણ્યો તો આ આકર્ષક અદિસકોને, તેઓ જે અનાજ ખાય છે તેની ખેતીના બગદારનું તો પાપ લાગે જ, પણ તે ઉપરાંત આવી અદિમાને બીજે જે જે ધંધો પડી ભાગે જે તે સર્વ ધંધાકારીઓને દેશ છોડાવવાનું, અને દેશને દરિદ્ર કરવાનું પણ પાપ લાગે જ

આ બગદારો ધંધો પડી ભાગસમાં મરકાવે પણ થોડે અંશે જવાબદાર છે સરકારે પૈમાના ચેલે ફરી જમીન ગળી જ નહિ, બધી જમીન ખેતીમાં નહિ આ બારડોવીના ફેટવાય ગામોમાં ગાયની જમીન જ નથી, અને તેથી જે ભરવાડો ગાયોના ઘણું રાખી બગદાર કરતા, તેમને નારી જવું પડ્યું આપણા જગતો અને જાડોનો નાશ કરવાને મરકાવે જોડી જવાબદાર નથી એ દમણા એક પ્રમાણુત માણસ પાસેથી સાબરુ કે આગળ ગુજરાતમાં પહોંતા ચંનના ઝાડ થતા દતા પછી તે પરની માવેથી સરકારે પોતાની દગબ્યાથી તે સર્વનો નાશ થયો મહુડાના જાડનું પણ એમ જ થવા બે છે જાડના રણજીથી પાકને નુકસાન થાય ત્યારે તે જાડની સંપૂર્ણ માલિક પોતાની હોય તો જ ખેડુ જાડને ગળે, નહિતર શા મારે ગળે ? મરકાવતી મીઠી નજર માત્ર ખનુગ અને નાક ઉપર છે જેમથી દારૂ નીકળી શકે છે. એટલે જ્યાં ત્યાં એ જાડને ઉત્તેજન મળે છે બીજા જાડની અવરસા બેવી છે

બદારનો મોબીડીય ગાયકમાં વતો જાય છે પણ લોકોને બોમક બહુ જ દરિદ્ર છે, પૂરનો પુષ્ટિકારક નથી ક્ય તો બહુ એલા ખાય છે આમાન રીતે મારી રિયતિનો માણસ પણ સરકારે માવ ડ્યુ (કદી) નને અર્ધો થને માવ ખાય છે અર્ધોને કે ગમે કે નુખવેલ જેવો સાગમાં સારો બાન કે દડાનો દડો તાર પણ ધણે જ રાખા મનુષ્ય છે.

ગુજરાતના બીજા ભાગના લોકોને તે પચતો નથી, તે સ્વાદમાં પણ સારો નથી એવી ફરિયાદ છે. સવારે તે ભાત અને કઢી, અને સાંજે જુવારના રોટલા એ અહીંના સામાન્ય ખોરાક છે. તે કરતાં તો લોકો બળદને ઘી તેલ ગોળ વગેરે કઢાય વધારે સાફ ખવરાવતા હશે. કાળીપરજના લોકો તો આથી પણ દસકો ખોરાક ખાધને રહે છે. તેઓ ભાત કે જુવારની માત્ર મીઠું નાંખેલી પાતળી રાખડી ખાય છે. કાળીપરજના એક માણસ સાથે વાત કરતાં તે કહેતો હતો કે તેની બેરી જાની રીતે ભાત કરીને ખાઈ જતી હતી માટે તેણે તેને કાઢી મૂકી.—તેમને મન આપ્યા ભાત કે જુવારના રોટલા એ તો પકવાન સમાન છે ! પણ આ કાળી કે રાતીપરજ વિશે હું જુદા પત્રમાં લખવાનો છું. અસહકારનાં બીજાં પૂરેપૂરાં ઊગી નીકળ્યાં અહીં ગણાય. મહાત્માજીનો રેટિયાનો સંદેશો અહીં ઝીંકાયો છે અને તેની અમલ અહીં બરાબર સમગ્ર છે. તે પ્રજામાં અદ્ભુત જાગૃતિ આવી છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે કાળીપરજના જાગૃતિ નથી. જો કે ગોદરૂમિથે કહેલું હું કંઈક માનું છું કે સુધારો ઉત્તમ ગણના વર્ગોથી નહિ પણ તેથી ઉત્તરતા લોકોમાંથી પ્રસરે છે. રાતીપરજ જેટલે માટે પગલે સુધારા કરે છે તેટલે પગલે પાટીદારો નથી કરતા અને પાટીદારો કરે છે તેટલે પગલે અનાવલા નથી કરતા. પાટીદારોએ પણ પોતાની નાતમાં ઘણા સુધારા દાખલ કર્યા છે તે હું સુમનત મહેતાના લેખોમાં આવી ગયું છે. પણ જે ખરી જાગૃતિ તે તો દલે પછીના જમાનામાં દેખાશે. નાના જાળકો ઉપર આની અદ્ભુત અસર થાય છે. અમારી મોટર નીકળે ત્યારે રસ્તા પર સરસ ઉત્સુકતાથી જીભેલાં ઠોઢરાં ઘન્ટે માતરમ્ ઝીંકે છે અથવા ઝીંકાવે છે, ત્યારે મને યાદ આવે છે કે હું બી. એ. ક્લાસમાં હતો ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ પોતાની નોટબુક પર એ શબ્દો લખ્યા માટે પ્રોફેસરે તેને ટપકો આપેલો હતો. એટલે દૂર પણ શા માટે, થોડા માસ પર ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીએ પોતાના વાર્ષિક હાસ્યમાં એ ગાઈ નહોતા શક્યા ! અને બારડોલીમાં બીજા પ્રાન્તો કરતાં કેટલાક ખાસ ફાયદા છે. અહીં સ્ત્રીઓએ જરા પણ આડંબર વિના સ્વતંત્રતા લીધી છે. અને આ પ્રાન્તમાં પહેલેથી જ કેટલાક સામાજિક સંસ્થાઓ છે. ચોરી વગેરે ગુનાઓ બારડોલીમાં આજ સુધી કદી થયા જ નથી. માણસોના વર્તનમાં એક પ્રકારની સરક્ષતા દેખાય છે જે ગુજરાતમાં મેં બીજે નથી જોયું. અને અહીંના કેટલાક કાર્યકર્તાઓમાં સત્યાગ્રહ પૂરેલો ઉત્સાહ હમેશને માટે રહેશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અહીંના કેટલાય કાર્યકર્તાઓ, બહારના તેમ જ સ્થાનિક, સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, કેવળ નિઃસ્વાર્થ રીતે આ સર્વ કામ જાણે પોતાના ઘરના ઉત્સવ હોય એવા ઉત્સાહથી કરે છે. પ્રજા જાણે આજ સુધી નહિ લીધેલો એવો, કોઈ નવા ઉત્સાહનો અનુભવ છે. એક નવી જ વૃત્તિ અને દૃષ્ટિવાળો વર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે, સામાજિક કામને માટે આદર ઉત્પન્ન થયો છે, અને નવા જમાના ઉપર તેની સચોટ અસર થશે એવી મને આશા રહે છે. ખર્ચ પૂરો તો નવા જમાના પર થશે એમ કહેવું એ પણ એક મંદ આશા છે. આ જમાનો જ હજી આગળ ચાલી ઘણું કામ કરશે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

તા. ૬. દલ બારડોલી તથા સમિતિ નાતાલની રજાઓ પાળશે. સમિતિના રેવન્યુ સંઘ મિ. મેક્સવેલ, તહેવારના થોડા દિવસો ડાંગના જંગલમાં ગાળશે. તેઓ માંખીઓના ખાસ અભ્યાસી છે અને એ જંગલમાં ઘણી જાતની માંખીઓ થાય છે માટે તેઓ ત્યાં જશે. અંગ્રેજ લોકોની વિદ્યાર્થિયતાને માટે જેટલું માન ન થાય તેટલું આણું ! રા. વિ.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના ઇવનમા રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમન પોતપોતાના સ્થાનના લોક ઇવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે એમથી બચવા ચો ચ અને ચોકસાઈ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું

ત્રી]

બારડોલી અને કાશી

હાલમાં હિંદુ ધર્મોચારમાં બજાર દરકાર થાય છે ન્યાતનું બધન ઢીલું પડી ગયું છે, આતુર્વર્ણ્ય જન્મસિદ્ધ હોય તે ઉપરાંત કર્મસિદ્ધ છે એવું યોગ વગદાર લોકો માનતા થયા છે અત્યંતેની અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા માટે ખૂબ આગ્રહ થવા માડ્યો છે, બધી ન્યાતોમાં નિધવાવિવાહની સખ્યા વધતી જાય છે, કન્યાઓ ૧૪-૧૬-૧૮-૨૦ વર્ષ મુધી કુવારી ગહે છે, બધે થયેના હિંદુઓ અને પરધર્મી મુસનમાન, ખ્રીસ્તીઓને હિંદુ ધર્મમાં જાપસ કરાય છે, એક બે જગતગુરુ રહેવાતા શકરાચાર્યો મુધારાના પક્ષમાં ભેગાઈ ગયા છે અને વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોને પ્રમાણ રૂપ ગણના વિશે સકા ઉઠાવવામાં આવે છે તેથી મમરત હિંદુના બ્રાહ્મણોનું એક મગેનન કાશીમાં ભેગું થયું હતું અને આ દિવસ મુધી શાસ્ત્રાર્થ કરીને કેટલાક મદરનના દરાવો પસાઈ ર્થાં હતા

ગયા અકમાં બારડોલીના પાગીદારોમાં જે સામાજિક મુધારા થઈ ગયા છે તેનું કુદ જણું કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારપછી મરબજા વિભાગના લેઉઆ પાગીદાર પન પણ ભક્ત અને મતિયા પાગીદારોના જેવા દરાવ પસાઈ કરી કે, અને તેમાં કેઈ પણ કન્યાને ૧૪ વર્ષ પહેલાં પદણાનની નદિ એવું નક્કી હતું છે આ સુરત છ નાના પાગીદારોના મુધારાઓની અમર આખા મુજગતમાં થવા માડી છે મશીમાં ભેગા થયેના પડિતો તે ચોકખુ માને છે કે જે કન્યાનું લગ્ન રજેદર્શનના પહેલાં ન થઈ જાય તો તે ‘ગપની’ રહેવાય છે અને એની કન્યાનું પાપ કેઈ પણ જતના પ્રાયશ્ચિત્તથી ઘોષી રોકાતું નથી એમ પ્રમિદ્ધ થયું છે કે એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણે બધી દલીલ કરી કે પ્રાયશ્ચિત્તથી દોષ દૂર થવો નોમએ, અને તે ન થાય તો એની કન્યાને શ કરવું ? બગાળી પડિતોએ કહ્યું કે એની કન્યાને જગવમાં મુકી આવવી

એ પગિદમાં જે નિર્ણયો થયા છે તે નીચ પ્રમાણે છે—

(૧) કન્યાને વિવાહકાળ ૮ વર્ષ મુધીનો મુખ્ય, ૮-૧૦ વર્ષનો મધ્યમ તે પછીનો રજેદર્શન મુધીનો ગોણ અને ત્યાંપછીનો સવયા નિધ છે (૨) તેથી નાગવમાં પ્રનિગધનો મધ્યમ થાય તે સપા અગોમ્ય છે (૩) રજેદર્શન પછી કન્યા ૧૨થી (૨૬) દરેકાય છે, જેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી અને તેને માટે ‘ભંમર્યો’ અગોમ્ય છે (૪) જનાનું શ્રધ્ધી-નાખામાં વિવાહ નિધ છે (૫) મન્યાનું અભિદાન જ ધર્મનું દતા, તે પણ સ્વાત યથી ધર્મ પાનન કરી જના નદિ (૬) શાસ્ત્રપુ, શાસ્ત્રિય, વેદ્યમાં નિધવાવિવાહ અને દુટાછેડા

સર્વથા નિષિદ્ધ છે. (૭) મ્લેચ્છ ચાંડાલાદિની અસ્પૃશ્યતા જાતિ છે, માત્ર કર્મથી નહિ. (૮) માટે દેવાસયોમાં, સભાઓમાં જવાની અને જાહેર કુવાઓમાંથી પાણી ભરવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. (૯) મંત્રગ્રહણાદિ પ્રકારથી લીધેલી લાગવનધર્મદીક્ષાથી આ જન્મમાં ઉત્કૃષ્ટ જાતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧૦) યવનાદિ જાતિ જન્મસિદ્ધ જાણતી. (૧૧) ઝોંકાર સિવાયના કેટલાક નામમંત્રોનો અધિકાર સર્વ જાતિને આપી શકાય છે (તેમાં તેલંગી આચાર્યો પુરેપુરા સંમત નથી.) (૧૨) શલપાણિની વ્યવસ્થા પ્રમાણે દેવકરમૃતિનું પ્રામાણ્ય માનવામાં હરકત નથી. (૧૩) જળાત્કારે વટસેવાને ત્રણ વર્ષ જો મ્લેચ્છાદિનો સંસર્ગ થયો હોય તો મન્યાદિએ કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થઈ શકે. (૧૪) મ્લેચ્છાથી મ્લેચ્છ સ્ત્રીનું ગમન એકવાર કરવાથી, એક જ પાત્રમાં ૨૪ કરતાં વધુ વાર મ્લેચ્છાદિની સાથે બોજન કરવાથી, એક પંક્તિએ એક વર્ષ સુધી જમવાથી પતિત થવાય છે. (૧૫) ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ પતિત થયેલા મનુષ્યો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી લૌકિક વ્યવહારને પાત્ર થતા નથી. પર-દેશથી આવેલા વ્યવહારને યોગ્ય થઈ શકે નહિ. (૧૬) જન્મનામાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવાની રૂઢિના લોપ થયો હોય તેમને કરીથી તે ધારણ કરવાનો (પ્રાણ) સંસ્કાર ત્રણ પેઢી સુધી પ્રશસ્ત છે. (૧૭) ચાતુર્વર્ણ્ય જન્મસિદ્ધ છે, કર્મથી ઉચ્ચ વર્ણમાં જઈ શકાય નહિ.

આ ઠરાવો વિશે એટલી જ રીકા કરવાની આવશ્યકતા છે કે જો કોઈ પણ અણધાર્યા પ્રસંગને લક્ષ્યને આ દેશનું નેતૃત્વ આપા પંડિતોના હાથમાં આવી જાય તો દેશની કેવી રીતે થાય તે ફરક વાચકે વિચારી લેવું.

સુમન્ત મહેતા

ગામ નટાવદ (પશ્ચિમ ખાનદેશ)ના ગાળાના લીલ સમાજનું સાંસ્કૃતિક કાર્ય

[શ્રી. આણંદજી મહેતાએ હાલોદના બીલરોવા મળતી એક વખત મુલાકાત લીધી છે. તેમને ખાતરી અને દેશિયામાં ધળી શ્રદ્ધા છે. પોતે અસલ ગુજરાતી છે, પણ એ ત્રણ કે વધારે પેઢીઓથી ખાનદેશમાં તેમના વટવાઓએ વાત કર્યો હોવાથી હવે તે મહારાષ્ટ્રી બની ગયા છે. તેમણે ગ્રામ-મુધારણા અને બીલરોવા માટે નટાવદ ગામ પસંદ કર્યું છે. તેઓ સુરિશક્તિ વર્ધક અને મહાસભાના ચારા કાર્યકર્તા છે. તેમના ૭ માસની સેવાનું કળ તેમના એક ખાતમી પત્ર(તા. ૬-૬-૨૮ નો)માંથી જાણી 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો માટે મોકલું છું.

અ. વિ. ઠક્કરજી

પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ૨૧ લાખ બીલોની વસ્તી છે. તેમાં 'નટાવદ', 'કામંદ' તથા 'ચિંચપાડ' એ ત્રણ ગામો સહેજ સુધરેલા અને ભણેલા ગણાય છે. એ ત્રણેમાં નટાવદ અગ્રસ્થાને છે. તેથી આ રચણ જ મારા કાર્ય માટે મેં પસંદ કર્યું છે. અહીં બે નદીઓનાં સંગમ ઉપર એક બસો વર્ષનું જુઠું મદાદેવનું મંદિર છે. તેની પાસે એક ઝુંપડી બાંધી દે રહેા છું.

'૧૯૮૪ ના ચિત્ર મુદ ૧ થી અહીં આવી રહેા છું. અહીં આવ્યા પછી સમાજનું મેં જે કાંઈ સુદમ નિરીક્ષણ કર્યું તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

૧ મમાજના દોષો—

(૧) સમાજની નીતિમત્તા વણી જ નગરેલી છે વિરોધન આર્થિક વ્યવસ્થામાં તો ખરેખર બોલવું એ બોકો જાણતા જ નથી અમુક કામ મનથી ન કરવું હોય છતાં પણ ઉપરથી, કઠીન કહી પાછળથી ન કરે એવું વારંવાર બને છે બીજાના બેનરેમાં પોતાના દોર ચરવા છોડી દે, પણ પોતાના બેનરમાં કોઈ દોર આવે તો એના કોધાગ્નિ ભઠ્ઠી ઉઠે છે સાહુકારના પેસા વખતસર પાછા આપવાની શક્તિ જ નથી

(૨) અહીંઆ આપણી નૃતિઓમાં વણીવેલા ‘ગણસ’ અને ‘પેશાચ’ વગના પ્રકારો પ્રચલિત છે જેને તે યુવાન કોઈ છોકરીને તેની ખુશીથી, અગર જીવનદરતીથી, પોતાને ઘેર લઈ આવે છે, અને તેને પોતાની સ્ત્રી તરીકે રાખે છે પણ કોઈનીના બાપ છોકરાના બાપ પાસે ફરિયાદ લાવે છે અને રૂ ૪૦૦-૫૦૦ લઈને ગુપચુપ પેસી જાય છે.

(૩) ‘અનેક પત્નીત્વ’ (Polygamy) તો અહીં સામાન્ય થઈ પડ્યું છે સામાન્ય માણસને પણ સાધારણ ગીતે બે સ્ત્રીઓ હોય જ વળી જો તે વધારે શ્રીમંત હોય તો તે નવું ચાર સ્ત્રીઓ પાસે છે અને બધીને એક જ સાથે ઘરમાં રાખે છે

(૪) વગનો વિધિ ખાસ આવશ્યક નથી અને જે છે તેમાં પણ ધર્મ, શાસ્ત્ર, પુરાણ વગેરેના કોઈ સુસંગત પડે તેવું કાઢ નથી

(૫) સમાજમાં દારૂનો સડો ખૂબ જોમમાં છે દારૂ પીગમથી લાવીને અને વિશેષ તો છાનોમાનો ગાળાને પીવાનો ઠીક પ્રચાર છે સામાન્યતઃ ગ્રાણીઓની દિસા કરીને માસ ભક્ષણની પ્રથા જરૂર છે

(૬) કે-ઓપરેટિવ માયાદત્તીઓથી તેમને ફાયદાને રથાને ઉતરુ નુકસાન થયું છે એમનું દેવું ઓછું ન થતાં ઉતરુ વધ્યું છે સોસાયટીઓથી તેમની આર્થિક, નૈતિક કે આરોગ્ય વિષયક રિપતિ કોઈ સુધરી નથી

(૭) ખેતીનું પૂરેપૂરું ભાન ન હોવાથી કયાં પાક બપોરે લેવો, જમીનને વિશેષ ફળ દ્રુપ કેમ કરવી તે જાણના નથી જાણમૂત્રનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવાનું તો મમજ વામાં જ આવ્યું નથી

(૮) દોરની સારવાર ચરાળા કરતા નથી પેટપરતો આગ નહિ આપવાથી કામની અણી પર દોર માદા પડે છે અગર તો મરી જાય છે

(૯) ખેતીનું કામ હોતું નથી ત્યારે આ બીયો નગર એસી વખત ગામે છે તેમને બીજા એક ઘરગથ્થુ ધધાની જરૂર છે

૨ મમાજના ગુણો—

આ મમાજમાં “સાવલખી” શક્તિ દેખેકાણે દુઝોચર થાય છે. (૧) મુતારીકામ (૨) પુદારીકામ (૩) છોટા પાકવી (૪) દોગઝ તૈયા કરવા (૫) તૈયી અનાજમાંથી તેવ કાઢવું (૬) ઘર ચાળવા (૭) રૂપામની સોગીઓ નુચવી (૮) દળમન કરવી વગેરે બાજતોમાં બીજા ઉપર અવનમીને રહેતા નથી

૩ નવી કસથાઓની આવશ્યકતા—

(૧) લોકોમાં મુતારી અને પુદારી કામની પ્રવૃત્તિ તે વણી જ દેખાય છે. તેમના છોકરાઓમાં પણ આ પ્રવૃત્તિ નૈમર્મિક છે એમ જણાય છે તો અહીં એક ‘Technical school’

હુત્ર ઉદ્યોગની કેળવણીની સંસ્થા હોય તો લોકોની તથા છોકરાંઓની જે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે તેનો વિકાસ થવા માટે સારું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય. અને તેઓ ઉભી અને વ્યવહાર કુશળ બને.

(૨) અહીંનાં જંગલોમાં દરેક જાતની વનસ્પતિ છે તેનું સંશોધન થાય તો અહીં એક મોટું “Pharmaceutical work” ચાલે એવી કદરતી પરિસ્થિતિ છે.

હવે લગભગ છ મહિનાથી હું જે અભ્યસિતથી અહીં અભ્ય સેવા કરી રહ્યો છું તેનો ખ્યાલ આપું.

(૧) ખાતરના ખાડા:—ખાતરનું મદત્વ એ લોકો ખરાબર સમજ્યા નથી. તેથી ૧૦x૧૦ ફાઇનો ખાડો ખોદી તેમાં ખાતર નાંખવું એવો સરકારી ખેતીવાડીખાતા તરફથી પ્રયત્ન થાય છે, તેને અનુસરીતે મેં લોકોને વિનંત્યા અને લગભગ ૧૦ ખાડાઓ ખોદાવ્યા. ‘નવજીવન’માં શ્રી વાલજીભાઈના ‘ગોરક્ષણ’ના લેખોમાં આવા ખાડાઓમાં ખાતર નાંખવાનું મદત્વ વર્ણવેલું છે.

(૨) પુસ્તકાલય:—જે લોકો થોડું ધણું ભણેલા છે તે લોકોની વાંચવાની પ્રવૃત્તિ વધારવી એ ઉદ્દેશથી ગામના એક ગૃહસ્થની મદદથી એક નાનું સરખું પુસ્તકાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

(૩) રાત્રિશાળા:—જે લોકો દિવસના ખેતીનું અને ઢોર ચારવાનું કામ કરે છે તેમને ભણવાને માટે રાત્રે જ વખત મળી શકે છે. તેમના માટે એક રાત્રિશાળા ખોલી છે. લગભગ ૧૦-૧૨ મોટા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

(૪) અનાજની વખાર: અહીંના ગરીબ લોકો પાસે અનાજ જ્યારે ખસાસ થાય છે ત્યારે તેઓ શાહુકારના પાસેથી ‘દોડું’ અનાજ પાછું આપવાની સારતે અનાજ લાવે છે. આથી તેમને ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે સાર્વજનિક ફાળો કરી તેમાંથી ગરબુ-ગરીબ-લોકોને “સવાયા” દિસાણે અનાજ આપવાની વ્યવસ્થા માર્ગ છે.

(૫) ગામનું સાર્વજનિક ફૂડ : ગામની કાંઈ પણ સુધારણા કરવી હોય તો પૈસાની જરૂર લાગે જ છે. એ દૃષ્ટિએ ગામમાંથી લગ્ન કે ગેર પ્રસંગોએ ફૂડ બેંકનું કરવાની પ્રયાશ કરી છે. અલ્પાર સુધી રૂ. ૮૬) ભેગા થયા છે.

(૬) નિંદણીના કામમાં સહકાર : ખેતરોમાં જ્યારે કંઈ પણ વાવેતર થયેલું હોય અને વરસાદ તો પડતો હોય ત્યારે ઘણું અનાવરણક ધાસ અથવા તો નિરર્થક લીલોતરી ઉત્પન્ન થાય છે. તે કાઢી ન નાંખવામાં આવે તો મુખ્ય પાકને પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને તેને વિકસવાનો માર્ગ અટકી પડે છે. તે ધાસને નિંદી નાંખવું જરૂરનું છે. એ નિંદણીનું કામ સામાન્ય ખેડૂતને બહુ હારે થઈ પડે છે. આ માટે એવી યોજના કરવામાં આવી છે કે દરેક ઘર દીઠ એક એક માણસ જોડાય અને વારાફરતી નિંદણી કરવી. આમાં ૨૮ ખેડૂતો જોડાયા છે અને એનો અનુભવ સારો આવ્યો છે. ખેડૂતોનું કામ જલદી પતી જાય છે અને તેનો ખર્ચ પણ બહુ બચે છે.

(૭) પ્રવચન : લોકોને નીતિશિક્ષણ આપવા માટે હું રોજ ધાર્મિક પ્રવચન કરું છું.

હવે પછી કરવા ધારેલું કાર્ય

(૧) ખેતીના કામમાં સહકાર - જે પ્રમાણે નિંદણના કાર્યમાં સહકારી પદ્ધતિએ કામ લેવાથી લોકોને ફાયદો થયો, તેમ આવતી સાલમાં જો બધા ખેતીના કામોમાં ખેડુતોમાં સહકાર થાય તો ધણું ઉપયોગી નીવડશે.

(૨) ગૌ-સેવા : દેશની ઉછેર સારી થાય માટે એક સારી ઓલાઈનો ખુંદ ખરીદ કરવો અને ગાયોનું સાફ પોષણ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી એક દુધાનય શરૂ કરવું.

(૩) અનાજ વેચાણ : ખેડુતોનાં અનાજના વેચાણના સારા બાવ ઉપજો તે માટે એક મારી યોજના કરી તેનો અમલ કરવો.

(૪) જોડીઆ ધંધા તરીકે રેટિયા દાખલ કરવો. લોકોની સ્વાવર્થથી પ્રકૃતિ તો છે જ. અનાજ પોતાના ખેતરનું જ વાપરે છે. અહીં 'ખાનદેશી' અને 'ગુજરાતી' બંને જાતનો કપામ પેદા થાય છે માટે બીજોના નવરાસના વખાનનો મદુપયોગ રેટિયા ઉપર સુતર કાતવામાં કરવો.

બાહુબાઇ મહેતા

૧૯૩૨

નોંધ

દેશી રાજ્યોનું ઘડતર

આફ્રિકન કમિશનની નીમણૂક થઈ ત્યાર પહેલાથી કેટલાક ગંદકાર પણ સ્વાર્થી ગભ-ઓએ પોતાને ચના આર્થિક અન્યાયો સામે લડત શરૂ કરી હતી અને જકાત, પોરટ, તાર વગેરેની આવકમથી થોડો ટુકડો માગ્યો હતો. ધીમે ધીમે નવા રિયારોએ પગપેસરો ક્યો અને એવું ધર્તિય કમ્પુ કર્યું કે ગભ-ઓનો સંબંધ દિન્દી મરકાઠ માથે નથી પણ બ્રિટિશ તાજની માથે છે. ગભ-ઓને વધારે સ્વતંત્રતા મળે અને દિન્દી મરકારનો કાણુ ઓછો થઈ જાય તો દેશી પ્રજા કમગ્રાસ જાય એવી દલીલ મોકલે તરફથી ઉપાધ્યાય આવી દિંદી પ્રજાએ કે દિંદી મરકારે ગભ-ઓના કારભારમાં દામ નાખવો નહિ એ જીસગણુ કરવામાં કાંઈ વળે એવું નહોતું પણ દિંદી

સરકારમાં ધીમે ધીમે પ્રજાપીય પક્ષ વધતો જાય છે એટલે દેશી રાજ્યોનો એવો મત થયો કે અંગ્રેજ હુદારા સારા, પણ માધી, નહેરુ, માનવીયા, રાસ્ત્રી જેવા દિન્દી લોકો એમનું નિકંદન કરી નાખશે ત્યારે રાજ્યો પર એવો આક્ષેપ આપ્યો કે તેમની ઈચ્છા દિન્દી પ્રજાને સુધારા મળે તેની નિરૂદ્ધ છે ત્યારે તેમણે થોડા સમય પછી ઈન્કાઠ ક્યો.

આવી રીતે બાજી પકડાયા કરે છે પણ આપણે ભોંઈ રાજ્યો દીએ કે ધીમે ધીમે પણ મચોટ રીતે રાજ્યોનું સ્થાન જાણું ચતું જાય છે, તેમની પ્રજાનું સ્થાન પણ જાણું ચતું જાય છે અને દિન્દી ગભ-ઓ તથા દિન્દી પ્રજા અને અસ્થાનિક પ્રજા એ નાખે પક્ષે એકન ચર્ચાને ત્યાં સુચનાયતા પ્રજાનો ઉકેલ કમો પડ્યો. થોડા જ દિવસ પહેલાં અંબુખ

પ્રાંતના ગવર્નરે જાહેર ભાષણમાં કહ્યું હતું કે રાજ્યોનું સ્થાન કયું છે તેનો નિર્ણય જુના કોલકારો, સનદો વગેરેથી ભાગ્યે જ થાય; પણ ત્યાંની પ્રજા તથા રાજ્ય કેટલી પ્રગતિ કરી શકે છે અને પ્રગતિવાન હિન્દી પ્રજા સાથે કેટલે અંશે આગળ વધી શકે છે તેનાથી નહીં થતો જશે.

આવા મહત્વના ફેરફારોમાં એ પણ સક્ષમાં રાખવાનું છે કે કોઈ વાર એક પણ તો બીજી વાર બીજો પણ વધારે જગવાન થશે, પણ એકંદરે તો આખી હિન્દી પ્રજા, આજે બ્રિટિશના હાથમાં છે તે તથા જે દેશી રાજ્યોમાં છે તે, એ બધી સ્વરાજ્ય ભોગવતી થઈ જશે. આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત આખા જગતમાં ફેલાઈ રહેવાનો છે અને સ્વાધ્યય, આત્મનિર્ણય, સ્વતંત્રતા, સંયમ, સેવા અને ઉદારતા એ તત્વોને લીધે જ સ્વરાજ્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ આંધી શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનાં કાર્યક્રમ અને બૂદ્ધિચંચના કરવાં બેઠાં છે. રુ. મ.

૨ * ૨

લાહી કમીશનની અનર્થ પરંપરા

‘ પ્રથમ ’ ના કેાઇ પણ વાંચકને ઉપરનું મથાણું સમજાવવાની જરૂર ન હોય. છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર જણાવીએ છીએ કે એ, સાયમન કમીશનને લખનારોમાં મળેલું માન છે. ‘તમે અમને જો એમને એમ માન નહિ લેવા દો તો અમે તમને લાહીઓ મારી આપા રાખી માન લાઇશું; ’ ‘ અમને હિન્દુસ્થાન માન આપે છે એમ જાહેર કરવામાં કેાઈ પણ વિધિ આવશે તો અમે એને મને તેમ દૂર કરી સજીશું-એમ એ બીરુદ સરકારને અને સાયમન કમીશનનો નિમજ જાહેર કરે છે.

વાત આટલેથી અટકતી હોત તો મુમ્સિદ સંસ્કૃત હિંતિ ઘટં મિત્થા પટં છિત્વા કુટ્યા વા રાસમસ્થરમ્ । યેન કેન પ્રકારેજ

પ્રસિદ્ધઃ પુરુષો ભવેત્ ॥ વાદ કરી આપણે દસત. પણ વાત એટલેથી અટકતી નથી. તે દસ-વાની ખાખત રહેતી નથી. તે દેશમાં અતિ ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. સાયમન કમીશનના આવકારનો દેખાવ જગદી ગયો એટલે લાક્ષ-છને માર ખાવો પડ્યો. લાક્ષના દાકતરો કહે છે એ માર-એ આઘાત-શારીરિક અને માનસિક તેમના મૃત્યુની કારણપરંપરામાં નજ-કનો હતો. લાક્ષના મૃત્યુથી આખો હિન્દુ-સ્થાન ખળભળી ઉઠ્યો છે. સરકારને એની કાંઈ જ પડી નથી. પોતે જ ગુન્હેગાર અને પોતે જ ન્યાયાધીશ. એ સર્વ આપખુદી સત્તાધારીઓના ન્યાયે ન્યાય થયો પોલીસનું કાર્ય વ્યાજબી ગણાયું. એમ ન થયું હોત તો શું ને શું એ થઈ જત એવો મોટા સર-કારી અમલદારો મોટા સ્થાનેથી ભય ખતાવે છે. સાયમન કમીશન સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાનો ‘ વરધોડો ’ આગળ ધપાવે ગયો છે. લખનારોમાં વળી એના આવકારના દેખાવમાં સખળ વિધિ આવતું દેખાય છે. પોલીસ ટુરત જ લાહીઓનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. લોકો ઉપર ઘોઝં દોડાવે છે, પં. જવાહીરલાલ નેહરૂને પણ સારી પેઠે લાહીઓ ખાતી પડે છે. લાક્ષના મૃત્યુની આગ દજ દેશમાં ધુંધવાતી દતી ત્યાં આ ખનાવથી જગનામાં ઘી હોમાય છે.

આ તંત્ર વાતાવરણમાં ખગર આવે છે કે લાહોરમાં આસીસ્ટન્ટ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. સ્નાન્ડર્સનું ખૂન થયું. આ ખૂન કેાણે કર્યું, શા માટે કર્યું એની દજ તપાસ ચાલે છે. પણ આ ખૂનને રાજકીય રૂપ આપવાનાં ચિન્હો જણાય છે. અને જો ખરેખર એમ જ સાબીત થાય કે સાયમન કમીશનના લાહોર અને લખનારોમાં આગમન પ્રસંગે બનેલી ઘટનાઓના ખલ્લા રૂપ આ ખનાવ જન્યો છે તો સાયમન કમીશને, આપણી મૃતી રીતે બોલીએ તો, આ બીજો ભોગ

લીધો કહેવાય; પણ આપણને દેશના હિતની દૃષ્ટિએ એમાં કાંઈ પણ ખુશી થવા જેવું ન ગણાય; રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં એ બાધક બનાવ ગણાય; અને ગાંધીજીએ છેવટના ‘નવજીવન’ અને ‘યુગ ઇન્ડીઆ’માં ‘ફેલાયેલી બળ’ વિષે આપેલી ચેતવણી વ્યર્થ ગઈ ગણાય.

ઉપર જે છેવટના પાંચ સાત અઠવાડિયામાં સાયમન કમીશનના અંગે હિપત્ર થયેલી પરિસ્થિતિનો દુકામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, એવી પરિસ્થિતિ બીજા કોઈ સ્વનન્ન દેશમાં હિપત્ર થઈ હોત તો કેટલી અધાધુધી થાત તેની કલ્પના કરવી કંઈ નથી. પણ આપણે આપણી ગજનીતિ અહિંસાના સાધનથી અકિત કરી છે. એવા પ્રસંગે આ ખૂનનો બનાવ અતિશય દુઃખજનક કહેવાય. આથી રાષ્ટ્રહિત કાંઈ પણ સંધાવાનું નથી, એટલું જ નહિ પણ ગદાસભાએ રવીકારેલી અહિંસાની નીતિ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉલટો તે રાષ્ટ્ર હિતનો બાધક ગણાય. સરકાર એના સ્વભાવ પ્રમાણે કદાપિ લોકોમાં ફરકેરણી અને તાસ હિપત્ર કરવા આ બનાવનો યોગ્ય ઉપયોગ કરશે. પણ લોકની અને લોકનામકોની ફરજ છે કે ફરકેરામાં વિના, બીજા વિના, સ્વયં ચિત્તે પોતે નક્કી કરેલા અહિંસાના માર્ગે પોતાનું યુદ્ધ ચાલુ રાખવું.

૨.

તરુણીના તરંગ ઉર્જા કોલેજની કન્યા

કોઈ વાર નાના બનાવો એક અથવા બીજી જનના આકર્ષક મળધણી બેટુ રૂપ પડે છે. યુગ્મનમાં અનેક નાટક મંડળાઓ અનેક નાટકો લગવે છે, એની લાગે જ કોઈ જવાબદાર માણસ કે જાણ તોય લે છે. (આ રિયલિટી કાંઈ પણ રીતે ઈદિ નથી; પણ વસ્તુરિયનિ આવી હરેશ્વરી છે

એટલું જ સૂચન કરીએ છીએ.) ત્યાં બોચિતે આ એક ખેત જે અમદાવાદમાં ‘નરભૂમિ’ તરંગ’ નામે લગવણો હતો તે મુખ્ય ‘કોલેજની કન્યા’ એ નામ ધારણ કરે લગવણતા યુગ્મગતી છાપામાં અને સંસ્કાર જનતામાં ઉત્પાત મચાવે છે. અમે આ ખેત અમદાવાદમાં જોયો ત્યારે તે વિષે કાંઈ લખવાની ઇચ્છા જતા એમાં કાંઈ લખવા જે ન લાગવાથી અમે એની નોંધ લીધી ન હતી પણ ત્યારે એને આટલી બધી ચોગ્ય ૧ અથોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મળી ત્યારે—શ્રી. નરસિંહ રાવ પણ એના ઉપર ‘વસંત’માં વિવેચન કરે છે—અમને પણ કાંઈક લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ખેત આટલી બધી ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે તેનું કારણ અમને તેનું ‘કોલેજની કન્યા’ એવું નામ લાગે છે. એ ઉપરથી એવો આભાસ થાય છે કે નાટકકાર એ નાટકમાં કોલેજમાં શિક્ષણ લેતી કન્યાઓનો પ્રશ્ન ચર્ચો છે,—અથવા એ નાટકના ટીકા-કરો, અને ત્યાં પછી નાટકકાર પોતે, માને છે એ પ્રમાણે છાંકરા છાંકરીઓના સહચિદ્ધાનુ પ્રશ્ન ચર્ચો છે, અને નાટકકાર પોતે અને પછી છાપાઓમાં ખમર આવે છે તે પ્રમાણે કંપનીના માલીક અને મુખ્ય નટ શ્રી. જાણવાય પણ, મહાશિક્ષણની વિરુદ્ધ છે એમ એમણી ફલિત થાય છે. દવે જે એમાંથી એ ખરેખર ફલિત થતું હોય તો એ પ્રશ્ન ચર્ચાનો ચોગ્ય છે પણ એ અતિપ્રાચ ધારવા માટે નાટક-કારને કંપકો આપવાની જરૂર ન હોય. પણ અમને એમ લાગે છે કે ત્યારે કોઈ પણ માહિત્ય કે કન્યાની કૃતિ તપામવી હોય ત્યારે પ્રથમ તો તે કતા તરીકે સંજ્ઞા છે કે નહિ એ તપામવું જોઈએ એ તપાસવા પછી તેનું તાત્પર્ય કેટલું સાચું છે, નમાગને કેટલું દિતા-વદ છે આદિ પ્રશ્નોની ચર્ચા કંવાનો પ્રમંગ આવે છે.

અને શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ અમને આ નાટક નાટક તરીકે એટલું બહુ હલકી પંક્તિનું લાગે છે કે એમાંથી કંઈ પણ એક પ્રાપ્ત ફલિત થાય છે એમ અમે માની શકતા નથી. નાટકમાંથી કોઈ પણ એક તાત્પર્ય નીકળે એ માટે નાટકના સંવિધાનમાં જે ઝંકય જોઈએ તેની આ નાટકમાં ગંધ સરખી થે નથી. નથી એમાં વસ્તુસંકલનાનું ઠેકાણું, કે નથી એમાં પાત્રનિરૂપણનું ઠેકાણું. સ્વાભાવિકતાની આવી કૃતિમાં આશા રાખવી જ વ્યર્થ ગણાય. નાટકદરે સવિતાનું પાત્ર સારું ચિત્રિત છે એમ માનવામાં આવે છે. સવિતા એન્યુએટ થયેલી છે એમ નાટકકાર આપણને ખબર આપે છે, પણ સવિતાના પહેરવેશ સિવાય એનામાં કેળવણીના ખીખ કોઈ સંસ્કાર હોય એમ જણાતું નથી. સવિતાના દીવાનખાનામાં—કે તેના ઘરના ગમે તે ભાગમાં—કેતકી એના લોહર મિત્રોનું ટાણું લઈ આવે છે, તે બધા પાંચ દશ મીનીટ સુધી એનું આપમાન કર્યા કરે છે—અને સવિતા બોલકની માફક આ પ્રશ્નણે પોતાના ઘરમાં ચાલવા દે છે. આને કઈ સંસ્કારિતાનો નમુનો ગણવો ? સવિતા બે શુદ્ધ મારિતના સંસ્કારવાળી કેળવણીથી બાહ હોય તો પ્રથમ તો આવા ટોળાને પોતાના ઘરમાં જ દાખલ ન થવા દે, અથવા થવા દે તો એ લોકો બે ચાર શબ્દો બોલતાં એમને લેવા પાસે ધક્કો મરાવી ઘરની બહાર કઢાવી મુકે. આ તો એક બહોળા દાખલો છે. પણ એક સામાન્ય પ્રશ્ન વિચારીએ. આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય કયું ? નાટકનું મુખ્ય કાર્ય એ કહેવાય કે જે પ્રેક્ષકોના મન ઉપર પોતાની બહુતાથી અસર કરે. આ નાટકમાં કિશોરી-રોમીઆના દ્વારસ સિવાય ખીલું કશું ધ્યાન ખેંચે છે ? અમલવાદમાં તરુણીના તરંગ રૂપે આ નાટક મુકાયું ત્યારે એમાં અનેક તરુણીઓના તરંગો આવે છે એ રીતે ઐક્ય

કહેવાનું હતું. કોલેજની કન્યા નામ ધારણ કરતાં કેતકીનું જીવન જ આ નાટકનો પ્રધાન અંશ બનવો જોઈએ એમ ફલિત થાય છે. પણ આખી વસ્તુસંકલનામાં એ ભાગ પ્રધાન પદે તરી આવે છે ? નાટકનું આખું રૂપ જ એવું હોય—જે રૂપના અભાવને રૂપ કહેવાય તો—કે એમાંથી કંઈ એક તાત્પર્ય જ ન નીકળતું હોય તો પછી તાત્પર્ય અર્થવાનો શો અર્થ છે ?

પણ નાટક આવું બેહુલુ દેખાય છે તે માટે દોષ કેનો કાઢવો ? શ્રી. ગજેન્દ્રસંકર પંડ્યા એમ. એ. થયેલા છે, અંગ્રેજી સંસ્કૃત નાટકોના અભ્યાસી છે, એમને નાટક કેને કહે એની ખબર ન હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. ખરી રીતે જોતાં આ નાટક એમણે પોતે કેવું લખ્યું હશે એ એમનું મૂળ લખાણ પ્રકટ કરે ત્યારે જણાય—અથવા કંપનીના માલિક અને ખીખ મુખ્ય નટોને વશ થઈ એમણે કેતકી ફેરફાર કર્યા છે એ જણાવે ત્યારે થાય. નાટક રચનાતત્ત્વમાં એટલું બહુ ક્ષીન છે કે અમારે આવો કોઈ તર્ક કરવો પડે છે. નટો અને કંપનીના માલિકો આવું કરે છે એમ અમે સાંભળીએ છીએ. આ વિષે શ્રી. ગજેન્દ્રસંકર પંડ્યા ખુલાસો કરશે તો નાટકકારોની એમણે ભારે સેવા કરી ગણાશે. અને એમણે પોતે જ એવું લખ્યું હોય તો મૌન સર્વાયસાધનમ્.

આ નાટકમાં કુલશ નટોની કારીગીરી છે. શ્રી. બાપુલાલ અને શ્રી જયસંકર સુપ્રસિદ્ધ કારીગરો છે. પણ એ કારીગરી જિંમી કલા ત્યારે જ કહેવાશે કે જ્યારે તેઓ કોઈ સૌંદર્યસુક્ત નાટક લખવી બતાવશે. હંદગીના અત્યારના ભાગમાં જ્યારે તેઓ સ્વતંત્ર છે—કોઈ શેઠીઆને અનુસરી નાટકો લખવાના નથી—ત્યારે તેઓ ચોખ્ખા કૃતિઓ રંગભૂમિ ઉપર રજુ કરશે એવી આશા અર્થ ન ગણાય.

અત્યજ સેવામંડળ

આ મંડળના પાત્રમા વર્ષ (૧૯૮૩) નો હોવાય હમણા જ પ્રગટ થયો છે જે પ્રગ્ન ધણી અગાન અને પબત રહી ગઇ છે તેની ઉન્નતિ કરવા માટે ખાસ સેવા મંડળો ગઠવાની જરૂર હોય છે અત્યજોદ્ધાર અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રશ્નને મ ગાધીજીએ મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું પણ હાલમા તે સાધન કમિયને એવી બાજુ બેનવા માઠી છે કે એ પ્રશ્નનો નીકાય આપણે ધારતા હતા તેના કરતા ધણો ઝડપથી આવી જશે અત્યજ ગણાતા વર્ગમા પણ એવી નવૃત્તિ અને સ્વમાન આવ્યા છે કે તેમને સમાન હક્ક સિવાય જગા જે સતોય ચરાનો નથી, એટલે એમને માટે જુદી શાળા સ્થપાય તેમા એ વર્ગ પોતાનું અપમાન યજ ન્યું છે એમ માને છે અન્યત્ર એવા છેને પાટલે એમનાગ, લખી અને બોની શકે એવા ભાઇઓની સખ્યા અત્યત જુગ છે તેમને જીવી માર્ગજનિત શાળાઓ, વમશાળાઓ, કુંચ, ગંસ, તળાવ, ધર્મમંદિરો, ગાદેર પ્રતા, ભાદેર ખાત્ર, ગાદેર મકાનેનો ઉપયોગ કરવો જે એ હક્ક એમને મળવો નેઇએ અને મારો એમા જગા જે ગઠા નથી કોઇ પણ ખાનગી સરચામા એમનાનો આગ્રહ હોઈ ગકે જ નહિ હમણા જ થોડા બાલજી કહવાતા બદલદો વરલગા મદારાજના પ્રમુખપદ નીમે દાશીમા મળ્યા હતા અને તેમણે પણ અત્યજોદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા જણાવી હતી અત્યજ કહેવાનો વર્ગ અસ્પૃશ્યતા કહાવી નાખવા ઇચ્છે છે તે પ્રશ્નને ઢાકી દેવા માટે આટની ઉદારતા જનાવરામા આવી હને એડુ અનુમાન માા છે પપુ દવે તો, એવો સખત આરી લાગે છે કે 'મરગની' માણમેની માફક અસ્પૃશ્યતામા મનનાગ માણુએને જવનામાજીથી દૂર બેસવું પડશે

અત્યજની એવા કરવા માટે માન શાળાઓ કાઢનાથી નેઇએ તેવો ફાયદો થતો નથી એ સત્ય વડોદરા ગમન્યના અનુભવ પછી જણાઈ આવે છે એક સખત એ ગમન્યમા ૧૮,૦૦૦ અત્યજના છોકરા શાળાઓમા બણતા હતા પણ અયોગ્ય શિક્ષણ અને સારા તરકારની ખામીને લીધે એ કેળવણીથી બદ જ થોડો લાભ અત્યજોને થયો છે વમતિગૃહ અથવા આશ્રમમા મારા સરકારી શિક્ષકો હોય તો લા જ મારા વિચાર અને સારી રહેણીકરણની છાપ પાડી શકાય

અત્યજ સેવામંડળમા તર મજાસદો છે તેમા ધણા ભાઇઓ ઉચ્ચ ચારિત્રના સારી કેળવણી થીધેના છે નાગર, બ્રહ્મશાત્રિ અને કાયરથ જેવી ન્યાતોના જુવાનિયા અત્યજની સેવા કન્યા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરે એ નવા જમાનાની બિલ્દારી છે નવસારી નયા બોદાવમા આશ્રમો સ્થપાયા છે અને તે ઉપગત નડિવાદ, માણસા, રસોડા, સખતર, વાસણા, પામોન, અને નવમાગીમા શાળાઓ સ્થાપવામા આરી છે આ સરચાઓનો લાભ ૩૦૬ છોકરા લે છે અને તેનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૪૭૫ રૂ ૭૭૫૦ થયો કે એવામંડળના પ્રમુખ થી ચાજનાર હજી છે

અત્યજ મરિયગદનું કામ ઉપયોગી અને માગદર્શક યજ પડ્યું છે અત્યજ ર્ગની ઉન્નતિ તરફ દિન્દુ ગમાજનું દર્શક છે અને તેમને કેળવણી, પાણી નગેરની જે બચકર અગરો પડે છે તે વિરો નજર પ્રગમન કેળવવાની ખામ આવશ્યકતા છે તે કામ માા અત્યજ સેવામંડળનું નથી અને તેમા રાજકીય તથા મામાનિક કાર્યકર્તાઓ જુદીથી લાગ વેરો પણ તે ખામની આગેવાની અને વ્યવસ્થા અત્યજ સંસા મંડળથી થવી નેઇએ જમા સુધી અત્યજ વર્ગને નાગરિક લાભ તથા દહાની બકીસ મેગરી આપીવું નહિ ત્યા નુવી એવામંડળના કાર્યમા તેજ અને ઉમગ આવશે નહિ

મુક્તિદાતા

લંડનના કંગાલ તથા પતિત દુઃખી જનતાના ઉદ્ધાર માટે તનતોડ શ્રમ લેનાર “ જનરલ ” ખુદે એક લશ્કર ઉભું કર્યું. તેના કાર્યકર્તાઓએ દુઃખીને દિવાસો આપવાનું, પતિતને પાવન કરવાનું, શૂંખાને ખવડાવવાનું, માંદાની સારવાર કરવાનું, - ધાકેમને આરામ આપવાનું, દર્દીને દવા આપવાનું, બેકારને કામ શોધી આપવાનું, ગુન્હેગારોને સુધારવાનું, અશ્રદ્ધાવાનને શ્રદ્ધા આપવાનું કામ ઉપાડ્યું. આજે આ લશ્કર આખી દુનિયાના દશે ખુણામાં કામ કરી રહ્યું છે અને તેની મારફત લાખો માણસોને ફરીથી જીવનદાન મળ્યું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થઈ ન કહેવાય. આ લશ્કરની સાખા આપણા દેશમાં પણ છે અને ખીજા ખ્રિસ્તી મિસનરીઓ કરતાં તેમની રહેણી કરણી વધારે સારી અને આત્મભોગી હોય છે. જે દેશમાં જાય તેમના જેવો પહેરવેશ ધારણ કરે છે અને જે લોકોમાં કામ કરે છે તેમના જેવું જીવન ગાળે છે. ટાઈપ્રોએ ઠાકર ખામને જોઈ લીધું હતું કે જે માણસને જનમેલા કરવાની ધમ્મણ છે તેણે લોકોમાં ભળી જવું જોઈએ, અને જેમના શ્રેયને માટે કામ કરવું છે તેમના જેવું જીવન ગાળવું જોઈએ. “ જનરલ ખુદ ” ખ્રિસ્તી હોઈને એ ધર્મના આશ્રમ શોધે અને ખીજાને આપાવે એ સદગ્ર સમજાય એવું છે. પીડિત કે પતિત વર્ગને ધર્મ શિખવવા પહેલાં તેમાં દુઃખનું નિવારણ થવું જોઈએ એ મુક્તિ દેખવું સૂત્ર છે. માનસિક કે શારીરિક બાધા થઈ હોય તેને મટાડવા પછી આધ્યાત્મિક ટેકા આપવો એ ડાપપણુકાર્ય જણાયું છે. મનુષ્ય મોત તરફ પ્રેમભાવ રાખવો અને આપણા કરતાં વધારે ગરીબ કે દુઃખી હોય તેને સુખી કરવો તેને ખ્રિસ્તી અદિસા (Christian Charity) કહે છે, અને આ ધર્મને અમલમાં મુકવાનો રસ્તો જનરલ ખુદે શોધી કાઢ્યો.

મુક્તિ દેખના સિપાઈઓ ગોરી ચામડીવાળા હોય છે પણ કંપડાંમાં ગેરઆ રંગનું ધોતિયું, કમરો, ખેસ અને ફાળિયું વાપરે છે, અને સ્ત્રીઓ એ જ રંગની સાડી ઓટે છે. આ દેશમાં તેમની ચાર સાખા છે અને તેમના તરફથી કેવા પ્રકારનું કામ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે નીચેની હકીકત ટાંકવામાં આવે છે. આપણાં ૫૦ લાખ સાધુ સન્યાસીઓમાંથી થોડા (બહુ થોડા) સારા છે, બાકી તો જેમનાં ઘાટકાં સુવાળાં હોઈ કામ કરવાની ધાવત નથી તે સાધુ જનીને આ જીવન સંતોષી જીવન ગાળે છે. તે જીવન હમેશાં સંઘર્ષી કે પવિત્ર હોય છે એમ માનવાને કારણે નથી. જો આ સાધુ સન્યાસીઓ, (હિંદુ, જૈન કે મુસલમાન) ધર્મોપદેશ તથા જનસેવાનું કામ ઉપાડી લે તો આપણી ઉત્તિ થતાં બહુ વાર ન લાગે. મુક્તિ દેખના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે અને તેમનાં કાર્યો તો દુઃખ અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્તર વિભાગ—પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતનો સમાવેશ થાય છે. ભામટા જેવા ગુન્દા કરનાર કોમોને સુધારવા માટે અનેક આશ્રમો અને પ્રાંતમાં સ્થાપ્યા છે. પંજાબમાં એક આશ્રમ છે તેમાં ૧૮૦૦ માણસોને ખેતીએ લગાડ્યા છે અને ૨૦૦૦ એકર જમીન રાખી છે. તે ઉપરાંત ઘણી વણાટશાળાઓ, ખેતી, કેરી (દૂધ, માખણનાં કારખાનાં) શાકફળની વારીઓ, સામાન્ય તથા ખોર્ડિંગ શાળાઓ, રખડેલ અંગ્રેજો તથા સિપાઈઓ માટે આશ્રમ, ધરપીતામ અને દવાખાનાં ચલાવે છે. એમના કાર્યપ્રદેશનો વિસ્તાર મોટો છે, એકંદરે ૧૭૭૮ ગામડાંઓમાં કામ થાય છે, ૩૫૬ ઔદિસરો તે કાર્યમાં રોકાયેલા છે, ૩૬૪ મંદિરનાર નોકરો છે અને ૨૩ સંસ્થાઓ છે.

પશ્ચિમ વિભાગ—ગુજરાત, મુંબાઈ અને મદારાજના પ્રદેશને માટે છે. એમાં પણ દવા-

ખાના, એક મોટી ઇસ્પીતાય, ૨૪૦ શાળા અને બોર્ડિંગ સ્કૂલો, બીય છોકરા માટે એક આશ્રમ, બાનક ગુન્હેગારો માટે એક આશ્રમ સ્ત્રીઓ માટે ઉલ્લોમાનય, બ્રિટિશ મિપાઇ તથા ખતારીઓ માટે આશ્રમ, વખાટ તથા રેશમની શાળાઓ, અને “ વિશ્વાસ્તુ ” ને માટે એક ગામડું વમાવ્યું છે આ કામ માટે ૭૪ ઑફિસરો છે અને બધુ મળીને ૧૫ મરચાઓ છે

મદ્રાસ અને તેલુગુ વિભાગમાં ૧૦૩ પ્રાથમિક શાળાઓ, ગુન્હેગાર મગ માટે ૪ આશ્રમો જેમાં ૩૫૬૮ માણોને આશ્રય આપવામાં આવે છે એક પતિત સ્ત્રીઓ માટે આશ્રમ, રેશમનું ખેતર અને કારખાનું (જેમાં ૭૫ છોકરાને શિક્ષણ અપાય છે) ઑફિસરોને કેળવવા માટે ૨ સરચાઓ, ૧ કન્યાઓ માટે બોર્ડિંગ સ્કૂલ

દક્ષિણ વિભાગમાં ૧૨૦૭ ગામડાઓમાં કામ ચાલે છે આશરે ૧૦૦૦ સ્ત્રીઓને લેખસ અને શિવલુકામ શિખવ્યું છે, એક મોટી અને પાંચ નાની ઇસ્પીતાઓ છે અદિ, ૧૦૦૬ ઑફિસરો અને શિક્ષકો કામ કરે છે, ૨૬૬ શાળાઓ ચાલે છે, ૨ બોર્ડિંગ સ્કૂલો તથા ૪ કાર્પેક્ટોને કેળવનારી શાળા છે

આ બધા કાર્યોની સાથે ધર્મોપદેશન કામ તો ચાલુ છે જ

થોડા સમય પહેલાં મુકિતદોગે ગુલપીતીયા માટે આશ્રમો કાઢવાનું ગાયે લીધું છે અને તે કામ માટે મગદાગ નગરથી એમને દરેક પ્રકારની મદદ મળે છે આપણા ગુલપીતીયા માટે પરદેશી લોકો ઇવ બાગે છે પણ આપણી “ ધર્મશ્રુતિ ” માં રહેનાર દિલ્હીમાં દરકાર કરે છે ?

ડક્ટરીન ઇંડ ૧૮૮૬ માં ગરબાલ થઇ હતી એને ઉદેશ સ્ત્રીઓ માટે દવાખાના કાઢવા, સાનાન્ય દવાખાનાઓમાં સ્ત્રી ઉપરોગી વાંડ કાઢાવવા, સ્ત્રી દાખર, નર્સ તથા દાયજોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવા માટે આવરણ કરવી, અને

યુરોપમાંથી એવા દાખર, નર્સ, દાયજોને બહુ પડે તો લઇ આવવા આ ફંડના ૭ લાખ રૂપિયા છે અને તેના બાજુમાંથી આ મરચાની સાખાને આર્થિક મગ કરવામાં આવે છે મગ કાર તરફથી આ ફંડને વાર્ષિક રૂ ૭,૭૦,૦૦૦ મળે છે, તેમાંથી જાનન સ્ત્રી દાખરો તથા ગાર આગીરટ દાખરોને રોખામાં આવ્યા છે

લેડી ઇંડને વિન્ટોનિયા નગરક ફંડમાંથી શિખવતિ આપનારી ગોરનગુ સ્ત્રી છે એ ફંડ રૂ ૬,૫૦,૦૦૦ લગતરનું છે દાયજો તૈયાર કરવી અને દાનમાં જે અશિશુની કામ કરે છે તેમને બપવદાર શિક્ષણ આપવું આ ફંડમાંથી ૨૦૦૦ દાયજો તૈયાર થઇ છે અને અલખ્ય દેગી લાર્ડઓને વાડાર શિક્ષણ અપાયું છે, તે ઉપરાંત પ્રનારકામ કરે છે

સેંટ જોન એમ્બુલસમાં એરોસિયેશન નતા ઉદેશ નીચે પ્રમાણે છે

(૧) કોઇને અકસ્માત થયો હોય તો તેને તાત્કાલિક મદદ કેવી રીતે કરવી, કોઇ અચાનક માફ પડ્યું હોય તો તેની સાગવા કેવી રીતે કરવી, અને અકસ્માત થયેલા અમર બિમાર માણસને કેવી રીતે ઉપાડી જવું એ બાબતોની પ્રચાર કરવી

(૨) માદાની માગવાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું અને આરોગ્ય અને ગરબતાની કેમવળી આપવી

(૩) એમ્બુલસમાં નેમતી ગાળે બનાવવી, અને તેને વેચનાતમા બ્લેમાં માટે મધરી નાખવી

(૪) ઉપર બનાવેલ કામ કરી શકે એવા સ્ત્રી પુરોના મગી કરવા.

આપણા રેશમાં આ મગમાં ૧૯૧૦ માં રચના છે અને ૧૯૨૪ સુધી એ પાળ માણસોને તૈયાર કર્યા છે

મુ. મ.

ગણીકૃષ્ણી પદ્ધતિનું મૂળાનવધારા આપેનું પુસ્તક આ નામાવનિમાં એથું બાંધવામાં આવ્યું છે.

પુસ્તકનાં એકંદર જુદાં રૌપ્ય આદ્યેજ ચમત્કર્મ ૬૦૦ છે. ગાંધીજી કપડાની પાંખી છે પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૮૦ મળી છે વહેદમ ગરબાં આમ પુસ્તકાલયોને રૂ. ૬૦ માં, અને કમ્પા પુસ્તકાલયોને રૂ. ૭૦ માં મળે છે. વહેદમ રાજ્ય બહારના પુસ્તકાલયોને પણ આ પુસ્તક રૂ. ૭૦ માં મળી શકે છે.

આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિનું કામ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.,ને મોંઘું છે; પરંતુ ખર્ચેલાં નાણાં પૂરેપૂરાં વપરાયાં નથી એ કદાચ રક્ષક વચે ને મંજૂર દ્રવ્ય ફક્ત તરીકે રાખવી અને આ નામાવનિમાં નો પુસ્તકોનાં નામ પ્રસિદ્ધ થયાં વધી ગયાં હોય તેને પુસ્તકાલયોમાં લખાવ કરી આ નામાવનિનો ખીલો લાગ પ્રસિદ્ધ કરવો એવી ગોત્તના યત્ન છે. વળી નવીન પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકોની નામાવનિ આ જ ધોરણે જન-પ્રચારી મામના અંકથી 'પુસ્તકાલય' નામિકમાં પ્રસિદ્ધ થશે. એટલે નામાવનિનું કામ મનત આપ રહેશે; અને કોઈ પણ પુસ્તકની જોઈતી ખર્ચિતી આ નામાવનિઓમાંથી મળી શકશે. આ પુસ્તકની કિંમત ૧૦૦ નં.યો પ્રસિદ્ધ થઈ છે, અને એ વના દસ વર્ષ સુધીમાં આ પુસ્તકની ખીલ આગતિ નીકળવાનો સંભાર નથી; એટલે પુસ્તક વેચાઈ ગયા પછી જમણી કિંમતે પણ આ પુસ્તક ખજાનું સુરક્ષિત થશે માટે પુસ્તક ખરીદના છાંજા રાખનાર નીચેને કિંમતોને કિંમત મોકવવી.

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.
વડોદરા

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો

ગે. લા. ડિ. ના સરકારી સંચાલનો જાહેરના વર્ગેનું એકીકરણ	૧-૪-૦
વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિ (આર્ટ ગેલેરી ૧૭૮ વિશેષ કાંચ)	૮-૦-૦
શ્રી ધો.કે. કે.વે.નું આત્મચરિત્ર (કિશોરપ્રિય ગ્રંથ)	૩-૦-૦
રાજપૂત જીવનસંસ્કૃતિ (નરસિંહજી ઇ. પટેલ)	૧-૦-૦
મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રવાસ	૧-૮-૦
કુમારના સ્ત્રીચિત્રો (સુન્દરવાય ક. યાદવ) પાકું પૃ. ૧-૪- કાચુ ૧-૬	૧-૦-૦
મોલ એન્ડ ગ્રી તરીકે રાખેલાં પુસ્તકો	
વિશ્વકર્મ દેવ (નરસિંહજી ઇ. પટેલ)	૨-૦-૦
કલિયાવાડી હાલ (ગોપાલજી ૬૧. રામચંદ્ર)	૧-૦-૦
સંસમરિ	૧-૬-૦

પ્રસ્થાનના ગ્રાહકોને

૧ (ક) તમે જે સં ૧૯૮૫ ના લવાજમના રૂપિયા પાત્ર મોકલ્યા હોય, તો બેટના ટપાલ ખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે ક્યો સેટ જોઈએ છે તે લખી જણાવશો. ટપાલ ખર્ચ નહિ મળ્યું હોય તેમને બેટ રવાના થશે નહિ.

(ઘ) તમે રૂ. ૫-૮-૦ મોકલ્યા હોય પણ ક્યો સેટ જોઈએ છે તે ન લખ્યું હોય, તો હવે તરત જ લખી જણાવશો જેથી જોઈતો સેટ મોકલી શકાય.

૨ તમે જે સં ૧૯૮૫ ના ચેત્ર સુધીના આદક હો, તો બાકીના છ માસના લવાજમના રૂ. ૨-૮-૦ તથા બેટના ટપાલખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે જોઈતો સેટ મંગાવી લેશો, નહિતર પાછળથી મનપસંદ સેટ નહિ મળે અને જે બાકી હશે તેમાંથી જ મળશે.

૩ અમદાવાદના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ભરી જઈ બેટનો સેટ લઈ જવો.

આ વર્ષથી ગ્રાહક નંબર બદલાયા છે અને તે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. માટે એ નળ નોંધી રાખશો અને પત્રવ્યવહાર કરો ત્યારે અચૂક ગ્રાહક નંબર જણાવશો.

વ્યવસ્થાપક, 'પ્રસ્થાન'

બહાર પડ્યું છે

બહાર પડ્યું છે

સરસ્વતી ગ્રંથમાલાનું બીજું પુસ્તક

રાજાજીની વાતો

લેખક : ચક્રવર્તિ રાજગોપાલાચારી

આ પુસ્તકમાં

ગાંધીજીના પદશિષ્ય રાજાજીની ત્રણ વાતોઓ આપવામાં આવી છે.

પૃ. સંખ્યા ૬૪

ગ્રાહકો કાળે -

૦-૨-૦

ટપાલખર્ચ માફ

છુટક નકલ મંગાવનારે સાત્ર ત્રણ

આતાની ટીપીટ બીડવી.

છુટક મુદ્દા -

૦-૩-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૦-૬

દરેક ઘરમાં આ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો હોવાં જ જોઈએ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ત્રીજું પુસ્તક - 'અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય સુધ્ધ'

તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સુધીમાં બહાર પડશે

બાળકો રાષ્ટ્રની સાચી સંપત્તિ બાળકો માટે સુંદર ચોપર

છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે છે.

માઈકાંગલાં, નિર્જળ, બીકણ ને સંસ્કારવિહીણ બાળકો કવિવ્યમાં આ દેશને બોળાવેજી થઈ પડે. આજની આપણી શિક્ષણ પ્રણાલી ખામી ભરી છે તેની ચીસો પાડ્યાથી કાંઈ નહિ વળે એના ઉપાય તરીકે બાલકોને ગારિત્ય શીલ ને સંસ્કારી બનાવવા

બાલજીવન

માસિક બાળકોને જ માટે

છેતલાં નવ વર્ષથી પ્રકટ થાય છે. દર મહિને હજારો બાળકો તેમાંથી પ્રેરણા, જ્ઞાનદ, સંસ્કાર ને જ્ઞાન મેળવે છે. તમે પણ તમારા બાળકો માટે એ મંગાવો તો ?

લવાજમ માત્ર રૂ. ૩)

પદ્દેશમાં રૂ. ૪) છુટક ૫ જ્ઞાતા

દર મહિને સંખ્યાબધ ચિત્રો સાથે સારામાં સારા રૂપરંગ સહિત નિયમિત બહાર પડે છે

બાળકોની કલ્પનાને ઉત્તેજે, તેમને

વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે, અને તેમજ આત્માને પ્રકુલ બનાવે એવી સચિત્ત રસભરી બાલ વાર્તાઓનાં, બાલજીવનનાં સંવાદકોએ તૈયાર કરેલાં ઉપરંગે સર્વોત્તમ

પુસ્તકો

(૧) ચરોપરનાં મુંદરી (પ્રા. બેઈન) ૦-૨-૦
(૨) અજીત ... ૦-૧-૦
(૩) હંસરાણી ... ૦-૮-૦
(૪) દેશ દેશની કતકથાઓ... ૦-૮-૦
(૫) આનંદકુંજ ... ૦-૮-૦
(૬) ફુલમાળા ભાગ ૧ ... ૦-૧૨-૦
(૭) " " ૨ ... ૦-૧૨-૦
(૮) બાલહાસ્ય ... ૦-૬-૦
(૯) અમારી બીજી વાર્તાઓ ૦-૮-૦
(૧૦) અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ ૦-૧૨-૦
(૧૧) આનંદધારા ભાગ ૧ ૦-૬-૦
(૧૨) આનંદધારા ભાગ ૨ ૦-૭-૦
(૧૩) આનંદધારા ભાગ ૩ ૦-૮-૦
(૧૪) આનંદધારા ભાગ ૪ ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત બીજાં નવાં તૈયાર થાય છે. વિગતવાર સૂચીપત્ર મંગાવો. તમામ બાલોપયોગી પુસ્તકો. અમારે ત્યાંથી મળે છે.

રમણલાલ નાનાલાલ શાહ:

તાંત્રી, 'બાલજીવન' બાજવાડા-વડોદરા.

સુગંધમાં: આર. આર. શેઠની કું. બુકમેલર્સ, પ્રી-મેસ રીટ.

Dinker Brothers

The Only Manufacturer of
Up-to-date Commercial Stationery

... Such as ...

Account books, Embossing works,
Writing Pads, All sorts of Note-Books,
Graph Books, Files, Diaries, Portfolios
Calenders &c &c

Work is done by latest patterns of
machinery run by *Electricity* in such an
up to date style as to compete with any
English work and delivery is promptly made.

Those desirous of having such work
need not go elsewhere,

but to come to us only.

Send four annas Stamps for Samples

Dinker Bros. Dhalgar Vada Ahmedabad.

સારામાં સારી સુરતી રૂની સરસ પુણીઓ માટે

લખો:

ધીરજલાલ એન્ડ પોપટલાલ

C/o પ્રધાન કાર્યાલય અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

પાપ: ૧૯૮૫

અંક ૩

ખરેલો તારો ?

(૫૫૫)

(૧)

સુરમ્ય રજની તણી મધુર, કોમળો ગોદમાં
પ્રશાન્ત હર શાં બધાં પ્રકૃતિ-બાલ ખોડી રહ્યાં !
સતેજ સ્મિતપુષ્પ શાં રજનિ-આસ્યથી વર્ષતાં,
સુહાગો જગકુંજને સલર આજ ફેરી રહ્યાં !
અશાન્ત હર શું અરે પ્રકૃતિસિન્ન હું માનવી ?
ન કેમ રજની મ્હને સદય સ્હોડમાં હુંડતી ?
મહા અનલ ઠાંઠ આ દૃઢયકુંજને બાળતો;
અસહ્ય પરિતાપ કે દૃઢયધારિ શોષી રહ્યો.

(૨)

રુડા પ્રકૃતિ-અર્લકો, વિમલ, તેણે તારકો !
હસો મધુર સ્વપ્નમાં, જનની-અંકમાલિ લસો;
મ્હને કદિય શું ત્વમે વિરલ હવે કેરા કલો,
ગણી વ્યયિત બંધુ, ને, દૃઢયલેર ના અર્પણો ?
ખરેલ શું હર્ષય હું ગહનવ્યોમથી તારલો ?
નિહાળું ત્વમને હું ત્યાં દૃઢયવેગ ઠાં આટલો ?
જેણી કદિક હું ખરે જગપિતા દોધી પાંખથી,
વિહાર તમ સંગ, હા, કરોય હું મહામોદથી.

મુંદરજી ગો. બેરાહ

ગ્રામસુધારણા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ

જાઈ શકેલાલ જેકરે સલામત આશ્રમની મને જપારે વ્યવસ્થા સમજાવી ત્યારે મને જ્ઞાન થયું કે આપણા ગ્રામજીવનની સુધારણા માટે હજી ઘણા સંશોધનની જરૂર છે ગાંધીજીના રેડિયામાંથી રાજકીય અથવા બાદ કરવાનો વખત તો ઘણા વખતથી આવી ચૂક્યો છે, પરંતુ એ રેડિયા સળધી જે ઝીણા વિગત અને સમજની આવશ્યકતા છે તેનું જ્ઞાન હજી આપણા શિક્ષિત વર્ગને, ખાસ કરીને ગ્રામસુધારકોને થયું નથી ગૂર્ગાવ (પળળ) જીલ્લામાં મિ. બ્રેઈને જે જે સુધારાની યોજનાઓ ધરી છે તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વથા પ્રખ્યાત થઈ છે એના અનુકરણો પણ ખીજે રથજે થયા છે, પરંતુ આપણા ગ્રામજીવનનો જે ખાસ પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્ન દલ કરવા માટે જે ખંત અને જે ગાંઠ સમજણની જરૂર છે તે હજી નજરે પડતી નથી ગરીબાઈ એ આપણો મુખ્ય પ્રશ્ન છે પણ ગરીબોને મદદ કરવી એ બહુ સહેલું નથી કારણ કે મારામાં સારી શોધ, સારામાં સારી વસ્તુ, જ્યાં સુધી આપણા ગ્રામ નિવાસીઓ સમજી શકે નહિ અને એને ગ્રહણ કરીને ફાયદો ઉઠાવી શકે નહિ, ત્યાં સુધી એ ઉત્પત્તિમાર્ગમાં સહાયક થઈ શકે નહિ જેમ મત્તાગ્રહ આશ્રમમાં ૩ કાતવા પાછળ બારીક સંશોધન થાય છે એ જ પ્રમાણે ગ્રામજીવનના પ્રત્યેક અંગમાં ઝીણી સમજ અને ઝીણું સંશોધન આવશ્યક છે. દા.ત. ગામડાઓમાં ઉત્તમ અને સફાઈ, સ્વચ્છ પાણી અને ખેડૂતની ખેતી કેમ સુધરે એની યુક્તિઓ શહેર નિવાસીઓ ગમે તે કરે પણ તે યુક્તિઓ ગામડામાં બહુ સહાયક થતી નથી. આપણા ગ્રામ અને શહેરની વચ્ચે એટલું બહુ અંતર પડી ગયું છે કે ગામડાના વિચારો, એમના વહેમો, એમની શૈલીકરણોના પુરો ચિતાર આપણને સહજ આવતો નથી ગામડાઓનું સ્થાન રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિમાં પ્રથમ છે એ તો સૌ સ્વીકારે છે પણ ગ્રામ નિવાસીઓને સમર્થ નાગરિક બનાવવા તે માત્ર દયાથી કે જેને આપણે આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં રામજાણુ ઉપાય માનીએ છીએ તે કેણવણીથી થઈ શકે તેમ નથી જ્યાં સુધી ગ્રામ જનોની વિચારસૂષ્ટિમાં આપણે ઓતપ્રોત ન થઈએ ત્યાં સુધી એમની તુટિઓનો ઇલાજ આપણે ન કરી શકીએ હું ઘણા વર્ષથી આપણા આર્થિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસી છું. સરકારી કર્મચારી તરીકે હજારો ગામડામાં ગયો છું, પણ જ્યાં સુધી મેં મારા ખંડામાં જ ખેતી ન કરી ત્યાં સુધી ખેડૂતની મુશ્કેલીનો મને ખ્યાલ નોતો આવ્યો આપણા ગ્રામજીવનને અત્યારે એક જાતનો અસાધ્ય પક્ષાઘાત લાગ્યો છે. ગામડામાં બધાને મેળવીને કોઈ પણ કાર્પ સાધવું એ જેવી તેવી વાત નથી ગામડાની જીંદગીના જે તાર એક સૂરે વાગતા તે અત્યારે બેસૂરા થઈ ગયા છે તેથી અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે વળી ગ્રામસુધારણા એ એટલો ભારી અને ગંભીર પ્રશ્ન છે કે જ્યાં સુધી સરકારની તમામ શક્તિ એ જીવનને ઉત્તર કરવામાં ન વપરાય ત્યાં સુધી એમાં આપણને બહુ સફળતા ગ્રામ ન થાય એમ લાગે છે ગ્રામસંશોધન યુનિવર્સિટીના વિદ્યાનવેતાઓ પુસ્તકાલયમાં કે વિદ્યાનભવનમાં કે પ્રયોગભવનમાં કરી શકે તેમ નથી, કારણ એ સંશોધન તો એક ખાસ વિષયનું છે, જે પરિસ્થિતિ છે એ જ પરિસ્થિતિને માની લઈને આપણે ગ્રામ

આગળ ધ્યાનવાનું છે. દા. ત. સફાઈના પ્રશ્ન સંબંધે ગામડાંઓમાં—ગરબી થી યોજના કરવી તે—પ્રશ્ન હજી સુધી હલ થયો નથી. ઘરથી થોડે દૂર ખાડા ખોદવા એ પણ અને તેમ નથી. ગામની આસપાસ ભુવાર કે ખીજ બિયા પાકે વાવીએ તેથી ગંદકી વધે એ તો આપણે જાણીએ છીએ; પણ એ સિવાય આપણી ટેવાને અનુસરીને શો ઉપાય છે એ પણ સમજમાં આવતું નથી. ગાંધીજીના આશ્રમમાં જે પ્રથા ચાલે છે એ પ્રથા એક રીતે આદર્શ છે પણ આપણા ગામડાંના લોકો એને અનુસરવા હજી તૈયાર નથી અને કદાચ તેમના ન પણ થાય.

ખીજે સલાહ ઘરમાં પૂરતા અજવાળાનો છે. આપણાં ગામડાંની યોજના જ એવી છે અને ત્યાં ગરીબાઈ પણ એટલી છે કે બારીઓ મૂકવી કે એની બલ્કામણ કરવી એ એક હાસ્યજનક ઘટ્ટતા જ કહેવાય.

ખેતીમાં નવી જાતનાં બીજ વાવવાં એ એક બહુ જ સહેજ માર્ગ છે અને તેથી ફાયદો પણ બહુ જલદી થાય તેમ છે. એને માટે પૈસાની અને ખૂબ પ્રયત્નની પણ જરૂર છે. પણ સરકારી ખાતાઓથી એ કામ બહુ સુગમ નથી. કારણ કે પ્રાચીન કાળથી—ચન્દ્રગુપ્તના જમાનાથી કહીએ તો પણ ચાલે—આપણે ત્યાં ત્રીચી નોકરીના માણસો લોકોના મિત્રો તરીકે બહુ પ્રખ્યાત નથી; તેથી જે કાંઈ કામ હજારે કારકુનોથી અને નાના પગારદાર કર્મચારીઓથી ચલાવું હોય તેમાં અનેક ત્રુટિઓ અને અનેક મુશ્કેલીઓ બીમી થવાની જ. કાગળ ઉપર એ કામનો હિસાબ ખરેખરી સ્થિતિ કરતાં બધારે સારો કેળવાનો. તેથી ત્યાં ત્યાં કલેક્ટરો તરફથી ગ્રામસુધારણાની યોજના ચાલે છે ત્યાં અને ત્યાં સુધી પંચાયતો દ્વારા સારાં બીજો વહેંચાય છે. એ બીજોની સાથે હાપેલી પત્રિકાઓ પણ વહેંચીએ છીએ કે જેથી લોકોને એ બીજો કેવી રીતે વાવવાં એની પૂરેપૂરી માહિતી મળે. અનુભવ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે આપણાં ગામડાંઓમાં જેટલી સામગ્રી મોલુદ છે એનો પણ આપણે પુરેપુરો ઉપયોગ કરીએ તો આપણી આર્થિક સ્થિતિ મજાે અંશે સુધરે. અને ત્યાં સુધી આર્થિક સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક કે રાજકીય પરિવર્તન બહુ જલદી થઈ શકે નહિ. અત્યારે આપણા ગ્રામજીવનમાં સભ્યતાનો અભાવ મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અભાવ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. જીવનસંસ્થા એટલી કઠિન થઈ પડ્યો છે કે સરકારમય જીવનની ભિંમિઓ ઉદ્ભવવા જ પામતી નથી. આપણી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ હજી એવી કરણજનક છે કે જે ફાળો રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એમના તદ્દયથી મળવો જોઈએ એનો સત્તાંશ ભાગ પણ આપણને મળતો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે જે કાર્ય અત્યારે આપણી સ્ત્રીઓ કરે છે તેમાં પણ સમજણ કે વિવેકશક્તિની બહુ માત્રા નથી.

આપણા ખોરાકનો પ્રશ્ન લઘુએ. શાકાહારી ખોરાકમાં પણ દિવસે દિવસે જે કાંઈ ફેરફાર થતો જાય છે તે લાભપ્રદ જણાવો નથી. અને ધનને અંગે જે બળનો વિકાસ થવો જોઈએ એને બદલે આપણે આપણા નવા ફેરફારથી એનો દ્વાસ કરતાં જઈએ છીએ એમ સાચું છે. તેથી આપણા નગર નિવાસીઓનાં કદ જોઈને જ કોઈ પણ અનુભવી માણસ આપણું જીવનંત બંધિય ભાખી ન શકે. આપણી ગરીબાઈના વિષયને એક બાજુ મૂકીએ તો એક બીજો મહાન પ્રશ્ન—ગરીબાઈનું તેમ જ અધોગતિનું ખાસ કારણ—બીમો થાય છે અને

એ સવાલ તે અધિક સતતિનો છે આપણે ત્યાં તો કહેવત જ છે કે દરિદ્રને ત્યાં વધારે સત્તાન હોય સતતિ નિયમન સખધી અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ચર્ચા ચાલી રહી છે અને ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકો એમાં વિશેષ રસ લે છે હું ગમે વર્ષે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં હતો ત્યારે તપાસ કરતા ખબર પડી કે ૧૦-૧૫ વર્ષ પહેલાં એક સાધારણ સ્વિસ કુટુંબમાં સરેરાશ ૬-૭ છોકરા જન્મતા, અત્યારે એ જ સરેરાશ બેમી કે ત્રણની છે ન્યા સુધી માખાપ પોતાની સતતિને પોતાના જેટલી જ હવનસઆમમાં સહાયતો ન મેળવી શકે ત્યાં સુધી એ સતતિને અસ્તિત્વમાં લાવવાનો જ એમને અધિકાર નથી આપણે ત્યાં નીતિ અને અનીતિના પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષના સખધ ઉપર વિશેષ ધ્યાન દર્શાવે ચર્ચા છે તેથી એક તો જે સનાતન નીતિના મૂળતરવો હશે એના બધા અંશોને ઉપયુક્ત સ્થાન મળતું નથી વળી સ્ત્રીને ખાસ કરીને સૌથી વિશેષ અન્યાય થાય છે સતતિ નિયમન વિષે હું લાખી ચર્ચામાં ઉતરવા માગતો નથી પણ હું એટલું તો કહીશ કે ન્યા સુધી હિંદુસ્તાનના સમાજમાં સ્ત્રીને પોતાને કેટલા છોકરા હોવા જેઠાએ અને પોતે જેટલા છોકરા સમાજમાં તૈયાર છે એટલા જ એને અસ્તિત્વમાં લાવવાનો અધિકાર નહિ મળે, ત્યાં સુધી આપણી હિંમતિ બહુ ત્વરાથી યથા શકે તેમ નથી અત્યારે અસખ્ય કુટુંબો અને કરોડો મનુષ્યો અધિક સતતિથી, એમના અઘાળ મૃત્યુથી અને એને અગે જે શ્રમ અને જે વ્યય—માનસિક, આર્થિક—થાય છે તેથી ખુશ છે નેતાઓને અને સુધારકોને માત્ર આદર્શ સૃષ્ટિથી સખધ નથી, એમનો તો અનેક સાધારણ વ્યક્તિઓને સન્માર્ગે પ્રવર્તીવવાનો મુખ્ય ધર્મ છે સાધારણ જન સમાજ તો એક દર્દીની સ્થિતિમાં છે દર્દી જરૂર એમની ભૂલથી થાય છે, પણ એ દર્દીને મટારે જ છૂટકો તેથી જ રીતે અત્યારે આપણા સુધારકોને આ સતતિ નિયમનનો પ્રશ્ન વિચારવાની આવશ્યકતા છે અને એનું સંશોધન કરવાની ખાસ જરૂર છે કારણ કે એની સાથે આપણી ગરીબાઇનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો છે ગ્રામસુધારણાનો સવાલ આપણે બધી તરફથી વિચારવાનો છે અને એને માટે આપણે બધી સરચાઓને તૈયાર કરવાની છે—સરકારી તેમ જ ખાનગી

સતતિ નિયમનની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તો પણ એના સાધનો વિષે હજી જીજ્ઞાસુથી તપાસ કરવાનું બાકી છે કારણ કે જે સાધનો યુરોપમાં વપરાય છે, તે હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિમાં ગ્રામ વર્ગને માટે શક્ય નથી આપણા વેદો અને હકીમોએ આ વિષય ઉપર શતાબ્દોથી નિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે, અને મને ખાતરી છે કે આધુનિક પ્રત્યેક ઉદ્દેશવામાં એમના મનની આપણે મદદ લઈએ તો ઘણો જ ફાયદો થાય જો મેરી સ્ટોપ્સે સૂચવેલી સામગ્રીઓ શ્રીમત અને મધ્યમ શ્રેણીના લોકો માટે શક્ય છે અને મારા જણવા પ્રમાણે એ વસ્તુઓ આપણા ગૂંજરાતમાં વપરાય છે પણ ખરી પણ આપણી સામે જે પ્રત્યેક ઉપસ્થિત છે તેના ઉદ્દેશ માટે, જેમ સત્યાગ્રહ આશ્રમ ચરખા સખધી જીજ્ઞાસુથી શોધ કરે છે તેમ, અત્યંત જીજ્ઞાસુથી શોધ થતી જેઠાએ

ગ્રામજાની સફાઈનો પ્રશ્ન લેા મારા અનુભવ પ્રમાણે ગદા પાણીનો નિકાસ બહુ જ સહેલથી થઈ શકે છે અને એ ઉપાય આપણા જુના ખાળ અને ખાળકુવાઓની એક સંશોધિત આકૃતિરૂપે છે સાધારણ ખાળ માટે ખાળકુદીની જગ્યાએ ચાર પાંચ ફુટ જાડો અને ત્રણ ચાર ફુટ પહોળો ખાડો ખોદી એમાં રેસા, કાકરા, છોટાના ટુકડા અને માગી મેળવી

ભરી દબાવે અને એમાં જ પાણીનો નિકાસ કરીએ. તો તેથી આપણાં ઘરોની ધણીખરી ગંદકીનો નાશ થાય. આને 'સોકેન્-પિટ' (Soakage-pit) કહે છે. અને એમાં કંઈ જ ખર્ચ નથી. 'સોકેન્ પિટ' ઉપર ચોમાસાના વરસાદ પછી થોડી ધણી માટી નાંખવાની જરૂર રહે છે. એક તો 'સોકેન્-પિટ' એક ફિટર તરીકે કામ કરે છે અને બીજું ઝીંધી મચ્છર/બીંતકુલ ઉદ્ભવતા નથી.

આવી જાતનો આપણે એક ખીજે પ્રથમ તપાસીએ. ગામડાંમાં આપણે ડાક્ટરી મદદ કેવી રીતે પહોંચાડવી એ બહુ જ વિકટ પ્રશ્ન છે. એને માટે ગાંધીજીએ ચંપારણમાં એક નાની સરખી પહેલ કરી હતી. એના કારણે એ એક નવીન યોજના અમે હાથમાં જ કાયમ કરી છે જેથી કદાચ લોકોને વધારે ફાયદો થાય. ગામડાંનાં સામાન્ય દર્દી માટે દશ કે પંદર દવાઓ અમે તૈયાર કરીએ છીએ અને તે એક દેવદારની પેટીમાં બંધ કરી દરેક પંચાયતના ગામને સોંપી દઈએ છીએ. જે ઇલાજો અમે સૂચવ્યા છે તે બધા ધરગથ્ય છે અને ધણી તો એવા છે કે તે દરેક રજૂના વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકે જાણવા જોઈએ. દા. ત. દાંતમાં દર્દ થતું હોય તો કળા મરીના એકથે દાણા દાંતની વચ્ચે ચાવીને દબાવી દઈએ તો દર્દ તરત દલકું પડી જાય છે. આવા બીજા ઉપાયો પણ છે. એક દવાની પેટી માટે લગભગ ત્રણ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે. આ પ્રમાણે સાધારણ રોગોનું સહેલાઈથી નિવારણ મળી શકે અને લોકોને પોતાના આરોગ્યની સંભાળ કેમ રાખી રાકાય એ શીખવી શકીએ. દરેક ગામમાં એક નાનો સરખો જમીનનો ટુકડો રમવા માટે અમે જુદો રાખીએ છીએ, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં કુસ્તીની પ્રથા હજી કાયમ છે ત્યાં છોકરાંએ નાનપણથી કુસ્તી શીખે છે.

આપણાં જીવનની અત્યારે એક મુખ્ય ખામી એ છે કે આપણે આપણી હંમેશાની ટેવોના ઐચિત્ય-અનૈચિત્ય વિષે બહુ જ થોડો વિચાર કરીએ છીએ. દા. ત. આપણે ત્યાં વાસણ માટીથી માંજવાની પ્રથા બધે છે તે છતાં આપણે ભાગ્યે જ કોઇના ઘરમાં માંજવા માટે સાફ માટીનો ટગલો રાખેલો જોઈશું. સહેરોમાં શણિયા પહેરીને જમવા જતાં માણસો હું જોઉં છું ત્યારે મને લાગે છે કે આપણી હાસ્યવૃત્તિ બીંતકુલ સુકાઈ ગઈ છે—નહિ તો જાનરોમાં થઈ મુંદર શણિયું પહેરી માણસ કેમ જમવા જઈ શકે? જુનો ઉદ્દેશ તો કદાચ એમ જ હતો કે જમતી વખતે સ્વચ્છ અને બને તો રેશમી વસ્ત્ર પહેરવું. આ તો એક નજીવી વાત છે પણ એવી અનેક નજીવી વાતોથી સામાજિક જીવન બને છે.

હવે આપણે ગામડાના સાંસ્કારિક જીવન તરફ નજર નાંખીએ. અત્યારે ત્યાં આર્થિક પ્રથમ એટલો વિકટ છે કે ત્યાં રાજકારણ કે સાહિત્યના વિષયનો છાંટો પણ પડી શકે તેમ નથી. તે છતાં આપણી જુની સંસ્કૃતિની અસર એટલી ગાઢ છે કે જરા બારીકાઈથી જોનારને આપણું ભવિષ્ય ઉત્તમ જ લાગે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી મેઘાણીએ જે કામ કર્યું છે તે ઘણું જ મહત્વનું છે. અને અત્યારે બારડોલીના જીવનની જે ઝીણી વિગતો 'નવજીવન' માં આવે છે એ કદાચ ભવિષ્યને માટે માર્ગસૂચક થઈ પડે. મનુષ્યજીવન હજી આપણે ત્યાં સસ્તું છે અને એને આપણે મોંઘું કરવાનું છે. એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આપણા સહેરોનિવાસીઓ અત્યારે ગામડાને બહુ શિખવી શકે એમ નથી કારણ કે સહેરોમાં આચાર અને વિચાર વચ્ચે જેટલું અંતર છે એના દર્શાવ પણ તકાવત ગ્રામજીવનના

આચારવિચારમા જડશે નહિ. આપણી સૌથી મોટી અગત્ય આચાર વિચારને એકરસ બનાવવાની છે. શહેરોનું જીવન રાજકીય લગત માટે કદાચ વધારે ઉપયોગી હશે પણ દેશના રથાથી ઉદ્ધાર માટે તો આપણે આપણા ગામોનો પુનરુદ્ધાર કરવો જ પડશે; અને એને માટે આપણે આપણે તો પાયેથી જ ચણતર કરવાનું છે. જેમ મેં ઉપર કહ્યું તેમ ખેતીના અંગે બીજા ગૌણ ધધાઓ-ગામની સફાઈ, ગામનું પાણી, લોકોનું આરોગ્ય, લોકરમતો, સામાજિક રૂઢિઓ-આ બધા વિષયોમા આપણે ગ્રીણવટથી તપાસ કરી વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરવાનું છે. એને માટે વિચારકોની તેમ જ સ્વયંસેવકોની જરૂર છે. એમા ગૂંજરાત અગ્રણી યાચ એ તો સ્વાભાવિક છે કારણ કે હિંદુસ્તાનનો તપસ્વી સાબરમતીને કિનારે ધણી વયોથી એ જ વિષયનું ચિંતન અને એને માટે જ તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે.

નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા

આઈ. સી. એસ

ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો

(અનુસંધાન પૃ. ૨૭)

અભિહિતશિકાપત, તાલુલમ આમિર, તખકાત એ નાસિરી, તારિખ ફરિસ્તા વગેરે ઇસ્લામી ઇતિહાસો કહે છે કે બીજીવારની લગ્નમમા પૃથ્વીરાજ હારી જતાં બાદશાહે એને કેદ કરી લીધો, અમુક વખત પછી એનું માથું કપાવી નાખ્યું અને એના પુત્રને અજમેરની ગાદી મોખી. પછી પૃથ્વીરાજ રાસામા લખ્યું છે કે શાહજુદીનગરી પૃથ્વીરાજને કેદ કરી ગજની લઇ ગયો અને ત્યાં એની આખો ફેડાવી કેદ કરી રાખ્યો. અમુક વખત પછી ચન્દ બરદાઈ ત્યાં પહોંચ્યા અને એના કહેવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજને ચન્દવેધી બાણ મારી સુલતાનને મારી નાખ્યો અને પછી ચન્દ અને પૃથ્વીરાજને એક બીજના ગળાં કાપી નાખ્યા.

પણ મુસલમાન તવારિખો પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૧૯૩ (ફિ. સં. ૧૨૪૯) માં પૃથ્વીરાજ કેદ થયા અને શાહજુદીન તો છેક ઈ. સ. ૧૨૦૬ (ફિ. સં. ૧૨૬૩) માં લાહોરથી ગજની જતા માર્ગમા ગજખરોને દાયે માર્યો ગયો. અર્થાત રાસાની વાત માનવા ચોખ્ખી નથી. હમ્મીર મદાહાત્મ પ્રમાણે પણ સુલતાને પૃથ્વીરાજને કેદ કરી લીધો અને દિલ્લીમા કેદમા જ પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું અને એના નાનાભાઈ દરિરાજે એની છાત્રી લિયા કરી. વળી પૃથ્વીરાજના તાંબાના કેટલાક પૈસા મળી આવ્યા છે, જેમા એક તરફ પૃથ્વીરાજ

અને બીજી તરફ મુહમ્મદ સામ એ રીતે અક્ષરો કાતરેલ છે. આ પૈસા ઉપરથી પૃથ્વીરાજે હાથ પછી અમુક વખત સુધી સુલતાનનું સામંતપણું સ્વીકાર્યું હોય એવી કલ્પના શ્રી. અમૃતલાલ શીલ કરે છે. પણ એવો સંભવ ઓછો જ છે. પૃથ્વીરાજના ચાલતા સીકાઓ ઉપર સુલતાને પોતાની છાપ પડાવી હોય એમ પણ સંભવે. ગમે તેમ હો, પણ રાસાની કથા તો રસિક પણ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

આ રીતે પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજના જીવન સંબંધી પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી વાતો ખીલકુલ વિશ્વસનીય નથી લાગતી.

ક ૧૦ પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજના સમકાલીન બીજા રાજાઓ સંબંધી જે વાતો લખી છે તેનો ધણો ભાગ બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ખોટો દરે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો જ દાખલો નોંધએ. રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની જગ્યાએ બાર વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે ગુજરાતમાં બોળાબીમનું અને આજુમાં સલ્લ પદ્મરાજનું રાજ્ય હતું. હવે આજુના આ રાજાને એ પુત્રીઓ હતી: એમાંથી મોટી મંદોદરીનો બીમદેવ સાથે વિવાહ થયો હતો અને નાની ઇન્દ્રિનીની પૃથ્વીરાજ સાથે સગાઈ થઈ હતી; પણ વિવાહ નહોતો થયો, ત્યાં બીમે ઇન્દ્રિનીની મુન્દરતાની ખ્યાતિ સાંભળીને આજુના રાજાને ઇન્દ્રિની પોતાને આપવા કહેવરાવ્યું. આજુના રાજાએ પૃથ્વીરાજને સંદેશો મોકલ્યો અને બીમને ના કહી. પરિણામે બીમે એકદમ આજુ ઉપર ચડાઈ કરી સલ્લપતે મારી નાંખ્યો, પણ અંત:પુરની સ્ત્રીઓ એના હાથમાં ન આવી. પાછા વળતાં બીમને પૃથ્વીરાજે રસ્તામાં દરાવ્યો અને આજુ જઈ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ઇન્દ્રિની સાથે વિવાહ કર્યો તથા સલ્લપના પુત્ર જેત પરમારને આજુનો સામન્ત બનાવ્યો. આ જેત થોડા વખત પછી દિલ્હી જઈ પૃથ્વીરાજનો મન્ત્રી થયો, અને છેલ્લા યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. બીમદેવે આ પરાજયનો બદલો લેવા સોમેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને માર્યો. આ પિતૃવધનો બદલો લેવા પૃથ્વીરાજે બીમ ઉપર ચડાઈ કરી, બીમને મારી નાંખ્યો, એનાં ૮૪ બન્દર લઈ લીધાં અને બીમના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. (સમય ૪૪) આ પ્રમાણે રાસામાં કથા છે.

હવે સાચું શું છે તે નોંધએ. સોમેશ્વરને બીમે માર્યો હોવાની વાત વિશ્વાસ યોગ્ય નથી એ ઉપર કહ્યું જ છે. આજુના ઉલ્કીશું લેખો ઉપરથી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલાંથી તે મરણ પછીના સમય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૧૯૭) સુધીમાં આજુમાં પહેલાં યશોધવલ પરમારનું અને પછી તેના પુત્ર મારાવર્ષદેવનું રાજ્ય હતું. અને આ પિતાપુત્ર ગુજરાતના રાજાના સામંતો હતા. મતલબ કે સલ્લ પરમારનો જ પત્તો નથી તો પછી એની દીકરીઓનો પત્તો ક્યાંથી લાગે ? અને પૃથ્વીરાજે બીમને માર્યાની વાત તો ટકે એમ જ નથી કારણ કે ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત થયો, જ્યારે બીમ તો ઈ. સ. ૧૨૪૧ સુધી રાજ્ય કરતો હતો. વિ. સં. ૧૨૯૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૦)નું બીમનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે. ૯

ક ૧૧ વળી માળવાના પૃથ્વીરાજના સમકાલીન રાજાનું નામ રાસામાં બીમદેવ લખ્યું છે અને આ બીમદેવની કન્યા ઈન્દ્રવતી સાથે પૃથ્વીરાજનાં લગ્ન કેવી રીતે થયાં તેનું રાસામાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે (સમય ૩૩). હવે માળવાના રાજાઓનાં જે નામે

તાંપ્રપત્રો વગેરેમાંથી મળે છે તેમાં પૃથ્વીરાજની આસપાસના કાળમાં બીમદેવનું નામ જ નથી. પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન માળવાનો રાજા હરિશ્ચન્દ્ર હતો. ૧૦

૮ ક ૧૨ રાસામાં રણચંબળના યાદવવંશી રાજા બાનુની કન્યા હસાવતીને પૃથ્વીરાજ પરણ્યાની કથા મળે છે (સમય ૩૬), પણ રણચંબળમાં એ વખતે કોઈ સ્વતંત્ર રાજા હોવાનો પત્તો લાગતો નથી. અજમેરના ચૌહાણ રાજાઓનો રણચંબોર એક કિસ્સો હતો. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર ગોવિન્દરાજ જ રણચંબોરમાં પહેલો રાજા થયો.

ક ૧૩ રાસા પ્રમાણે મોમેશ્વરને બે સંતાનો થયા: એક પૃથ્વીરાજ અને બીજી પૃથ્વા કુમારી. આ પૃથ્વીનો વિવાહ ચિત્તોડના રાજા સમરસિંહ સાથે થયો હતો. આ સમરસિંહ ચાહલુદીન ગોરી સામે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં રહીને લડતા માર્યો ગયો, અને એની પછી એનો પુત્ર રત્નસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાસાની આ વાત પણ કટિપત છે, કારણ કે મેવાડના રાજા સમરસિંહના, એના પુત્ર રત્નસિંહના તથા એના બીજા વંશજોના દાનપત્રો મળ્યાં છે, જે ઉપરથી સમરસિંહ વિ. સં. ૧૩૮૦ થી ૧૩૫૬ માં અને રત્નસિંહ વિ. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૩૬૦ માં અર્થાત્ પૃથ્વીરાજ પછી સો વર્ષે ચર્ચા મળ્યા હોવાનો પુરાવો મળે છે. અજાઉદીન ખીલજીએ ઇ. સ. ૧૨૯૯ માં સમરસિંહ ઉપર અને ૧૩૦૩ માં રત્નસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. વળી પૃથ્વીરાજના વખતમાં સમરસિંહ નામનો કોઈ રાજા મેવાડના રાજવંશમાં થયો હોવાનું પ્રમાણ એ કુળની વચાવળીમાં મળતું નથી ૧૧ (જુઓ રાણા સમર-સિંહનો અચલેશ્વર પાસેનો વિ. સં. ૧૩૪૩ નો લેખ-લાવનગર પ્રાચીન શીષ સંગ્રહ)

ક ૧૪ પૃથ્વીરાજ રાસો મહાભારત જેવો એક લાખ શ્લોકનો મોટો ગ્રંથ છે, એમાં ખૂબ અતિશયોક્તિવાળી અનેક વાતો છે અને ઘણી અસંભવિત વાતો છે. આ દુકા લેખમાં એ બધી વાતોનો નિર્દેશ કરવો પણ મુશ્કેલ છે. વળી પૃથ્વીરાજ રાસામાં અસંભવિત વર્ણન કેટલું છે એ વિચારવું અહીં પ્રયોજન નથી પણ ઇતિહાસ માટે એ ગ્રંથ કેટલો વિશ્વાસપાત્ર છે એ જ આપણે જોવાનું છે. ઉપલા દુકા વિવરણથી પૃથ્વીરાજના પોતાના ચરિત્ર માટે રાસો વિશ્વસનીય નથી એમ દેખાય છે. માળવા, ગુજરાત, આજુ, દેવગિરિ વગેરેના રાજવંશો વિશે જે લખેલું છે એ જોતા આ રાજવંશો વિશે ફક્ત નામો જ માલજોડા એવા કોઈએ, કોણ ક્યારે થયો છે એ જાણવા વગર, આ ગ્રંથ લખ્યો લાગે છે. આજુમાં પરમાણે ગભ્ય કરતાં હતા, ગુજરાતમાં મોઝડી કુમારપાલ અને બીમનું રાજ્ય હતું, દેવગિરિમાં યાદવોનું રાજ્ય એક કાળે હતું એટલી જ રાસોકારને ખબર છે. પણ કોણ ક્યારે થયું એ ખબર નથી. મોમેશ્વર, પૃથ્વીરાજ, ભોળાભીમ અને સમરસિંહ વિશે જે લખેલું છે, તે જોતા રાસોકાર પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન હોવાનો મલવ જ નથી લાગતો. વળી પૃથ્વીરાજ પછી ઘણે કાળે પૃથ્વીરાજની કીર્તિથી આકર્ષાઈને આ મહાકાવ્ય લખવા પ્રવૃત્ત થનાર કવિ (ચંદ બરહાઈ !) અત્તવિંશતિ પ્રખન્ધ, પ્રખન્ધ ચિનામણી, પ્રખન્ધ કોરા વગેરે પ્રખન્ધોના લેખકો એટલો જૂનો ઇતિહાસ મેળવવામાં કુશળ પણ નથી.

૧૦ જુઓ ' ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ' પ્રથમ ભાગ ૧, ૮૧૪

૧૧ મેવાડના રાજાઓની વિશ્વસનીય વચાવળી માટે જુઓ ડૉ. રાજકુમારના અભિપ્રાય પ્રેમ વાળા દિન્દી સાપાત્ર પહેલા ખંડમાં પ. ગૌરીશંકર દોશય દેવેશાની પ્રકરણ ૭ ઉપર દિપ્તિ ૨૭.

પૃથ્વીરાજ રાસાની હિંદી ભાષા કથા સમપની છે એ કહેવાનો મારે અધિકાર નથી. રાવબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા ચંદ બરહાદને પૃથ્વીરાજના સમંકાલીન કે હિંદીના આદિકવિ માનવાની ના પાડે છે. વળી મૂળ અન્ય જૂનો, પણ આ ઇતિહાસ વિરુદ્ધ વાતો પાછળથી ઉમેરાયેલી એમ માનવાની પણ તેઓ ના પાડે છે.^{૧૨} (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨ પા. ૧૬૯) મતલબ કે આખો અન્ય પાછલા સમયનો છે. શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડે પૃથ્વીરાજ રાસો વિ. સં. ૧૬૦૦ની આસપાસમાં લખાયેલો માને છે (ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૨૨૬) અને એમાં ઐતિહાસિક સત્ય બહુ થોડું છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

આવા સમર્થ હિંદી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જોયા પછી તથા ઉપર ટુંકામાં આપેલી હકીકતો વિચાર્યા પછી અજરાતમાંથી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસ માટે વિશ્વાસયોગ્ય છે એવો ભ્રમ નીકળી જશે એવી આશા છે.

સાહસુદીન ગોરીને ૧૬ વાર હરાવ્યો અને પકડ્યો છતાં જીવતો જવા દીધો વગેરે, આપણા સ્વાભિમાનને તૃપ્ત કરે એવું પૃથ્વીરાજ રાસામાં મળ્યું છે. અને એથી જ એમાં રહેલું અસત્ય આપણી નજરમાં આવતું નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન પડળતું કામ કરે છે. નિરભિમાન, નિરપાર્થ, શુદ્ધ સત્યલક્ષી દૃષ્ટિ જ ઇતિહાસનું દર્શન કરી શકે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના યુગમાં પણ સત્ય જ જેનો પ્રાણ છે એવા ઇતિહાસના વિષયમાં પણ સ્વકીપતા પ્રેમ કરતાં સત્યનો વધારે આદર શું નહિ થાય ?

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

અનુપૂર્તિ તથા સંદર્ભસૂચી

પૃથ્વીરાજ રાસાને ટોડ સાહેબે તો રજપૂતોના ઇતિહાસ માટે એક પ્રમાણુલૂત-ગ્રંથ માન્યો હતો અને ટોડે પાછળના મણુઓને જૂલાવામાં નાંખ્યા. કાર્બસ સાહેબ, પ્રીન્સેપ સાહેબ, ડા. હન્ટર વગેરે ટોડચી દોરવાવા હતા. અરે ભુલ્લર જેવા પુરાતત્ત્વ નિષ્ણાત પંડિત પણ હમ્મીર મહાકાવ્યનું સંપાદન કરતાં એ કાવ્યમાં આપેલી ચોદાણોની વંશાવળી સાથે સરખાવવા માટે ટોડે રાસામાંથી ઉતારેલી વંશાવળી ઉતારે છે (ઈ. સ. ૧૮૭૮). પણ એ અરસામાં કોઈ કોઈને રાસા વિષે ચંકા પડવા માંડેલી. અજરાતના રાજા બીમદેવ ખીળને પૃથ્વીરાજે માધવીની રાસાની કથા રાસમાળામાં ઉતાર્યા પછી કાર્બસ સાહેબ સ્પષ્ટ કહે છે કે “આ પ્રમાણે ચંદની કથા છે, પણ સાચો ઇતિહાસ જુદો છે.” (જુઓ ઈ. સ. ૧૮૭૮ની રાસમાળાની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પા. ૧૭૮ અને અજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ત્રીજી ભા. ૧ પા. ૩૨૮) વીન્સેન્ટ રિમ્બે પણ ૬૦ સં. ૧૮૮૧માં સ્પષ્ટ કહેલું કે “અત્યારે જે રાસો આપણી પાસે છે તે ખોટો રસ્તે દોરનારો અને ઇતિહાસકારના કામ માટે તદ્દન નકારો છે.” (જુઓ J. A. S. B. 1881 Pt. I No. 1 page 29)

૧૨. શ્રી. અમૃતલાલ શીવ મૂળ પૃથ્વીરાજ રાસો ટુંકો ગ્રંથ, પણ એમાં અકબરના વખત પછી ખણે ઉમેરેા થયો છે, એમ માનતા દેખાય છે. (જુઓ ‘સરસ્વતી’ ૧૯૨૬ યોગસ્થનો અંક).

પણુ રાસા વિરુદ્ધ બધા પુરાવાઓ એકઠા કરી સમજી રીતે રજુ કરવાનું કામ પહેલ પહેલું મેવાડની રોટ કાઉન્સિલના સભ્ય અને રાજકવિ કવિરાજ શ્યામલદાસે દિંદીમાં એક ચોપાનિયું લખીને કર્યું. આ ચોપાનિયાનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરાવી એમણે બંગાળની એશિયાટીક સોસાયટીના જર્નલમાં છપાવ્યું. (જુઓ J. A. S. B. 1886 part I). આ લેખે ઘણાની આંખ ઉઘાડી દીધી. દિંદીનો આદિ કવિ આ રીતે સ્થાનબદ્ધ થતાં દિંદી પંડિતોમાં બળબળાટ થઈ રહ્યો. મેવાડના જ પં. વિષ્ણુલાલ મોહનલાલ પંડ્યાએ આનંદ સંવતની કલ્પના પ્રગટ કરી તથા બીજી દલીલો કરી રાસાનો જન્મજર બચાવ કર્યો, અને સામી ઐતિહાસિક દષ્ટિ વગરના લોકોમાં એ મનાયો પણ ખરો. (જુઓ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે છપાવેલ ટોડ રાજસ્થાનનું ભાષાંતર).

કવિરાજ શ્યામલદાસે બીજોદયાનો લેખ, સમરસિંહના લેખો વગેરે રાસા વિરુદ્ધ પ્રબળ પુરાવાઓ પ્રગટ કર્યા જ દતા. પણ પછી ચૌહાણ વંશના અને મેવાડના સિસોદિયા વંશના અનેક લેખો દ્વારા આવ્યા, અને ધીમે ધીમે રાસાવિરુદ્ધ શંકા વધતી ગઈ. અત્યારે રાસા વિષે દિંદી વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે તેને સાર ઉપર આધો જ છે. અને એમાં થોડી વધારે વિગતો નીચે ઉમેરી છે.

૧ રાસામાં આપેલી સાક્ષે ખોટી છે એ ઉપર કવિરાજ શ્યામલદાસે વિરતાદયી દાખલાઓ આપી ધ્યાન ખેંચેલું. એની વિરુદ્ધ શ્રી. કિશ્નુલાલ પંડ્યાએ આનંદ સંવતની કલ્પના ગોઠવી—નંદ નવ ગણાય છે એ ઉપરથી અનંદ એટલે નેતું કે એકાણું નહિ—વગેરે કલ્પના છે અમત્કારિક, પણ આનંદ સંવત કયાય કોઈ કાળે પ્રચલિત હોવાનો પુરાવો નથી. વળી જૂના લોકોએ તો રાસાના સંવતને વિક્રમ સંવત જ માન્યો દર્શાવેલો છે. કવિરાજ શ્યામલદાસે ખરાબર બતાવ્યું છે કે સમરસિંહને પૃથ્વીરાજનો સગકાલીન એટલે રાસા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૫૮માં માન્યાથી, જેના સમયની વધારે ચોક્કસ ખબર દત્તી એવા મેવાડના રાણા મોકલજી (સં. ૧૪૮૫) અને સમરસિંહની વચ્ચે જાટચારણોને મેવાડની વંશાવળીમાં અનેક કલ્પિત નામો ઉમેરવા પડ્યા છે.

ક. ૨ ચૌહાણોની વંશાવળી સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ના લેખમાં મૂળ પુરુષ ચાદમાનથી સોમેશ્વર સુધી આપી છે. એ લેખ આખો ઉપર કહેલા બંગાળ શાસક એશિયાટીક સોસાયટીના જર્નલમાં (ઇ. સ. ૧૮૮૬ ભા. ૧) છપાયો છે.

ક. ૪ તથા ક. ૯ પૃથ્વીરાજના સમય માટે મુસલમાન ઇતિહાસકારોના ચાંદબુદ્દીન ગોરીએ પૃથ્વીરાજને ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં દરાબો વગેરે ક્ષેત્ર ઉપર જ આધાર છે એમ કોઈ માનતું હોય તો એ બૂલ છે. વિ. સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૪ ના સોમેશ્વરના ચાર લેખો મળ્યા છે. અને તે પછી પૃથ્વીરાજના પોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૮)નો એક, ૧૨૩૯ નો બીજો, ૧૨૪૪ નો ત્રીજો અને ૧૨૪૫ (ઇ. સ. ૧૧૮૮)નો ચોથો તથા એક વિના સંવતનો એ રીતે પાંચ લેખો મળ્યા છે. એટલે પૃથ્વીરાજનો સમય વિ. સં. ૧૨૩૬ થી ૧૨૪૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૮ થી ૧૧૮૩) ચોક્કસ છે. (આ લેખો માટે જુઓ Epigraphia Indica Vol. VIII. appendix I. તથા ભારત કે. પ્રાચીન રાજવંશ મા. ૧ પા. ૨૬૦)

ક. ૧૪ કવિરાજ શ્યામલદાસે રાસાની સાલો ખોટી છે એમ પુરાવાઓથી સાબીત કર્યા પછી નિર્ણય આપ્યો છે કે રાસો રચનાર પૃથ્વીરાજનો અમકાકીન નહોતો. તેઓ કહે છે કે રાસાની બાપા મજલાયા નહિ પણ રજપૂતાનાની બાપા છે. અને રાસામાં પુષ્કળ શરૂતી શબ્દો છે. આ પ્રમાણે શરૂતી શબ્દોનું મિશ્રણ અકબરના સમય પછી રજપૂતાનાની બાપામાં થયું છે. અને વધારે ચોક્કસ રીતે કહેતાં કવિરાજ શ્યામલદાસ કહે છે કે વિ. સં. ૧૬૪૦ થી ૧૬૭૦ સુધીમાં પૃથ્વીરાજ રાસો રચાયો છે. કારણકે (૧) હમીર મહાકાવ્ય ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં લખાયું છે. આ કાવ્યમાં આપેલું પૃથ્વીરાજ અને શાહબુદ્દીન વચ્ચેનું યુદ્ધનું વર્ણન રાસામાં આપેલા વર્ણનને મળતું નથી. જો રાસો હમીર મહાકાવ્ય પહેલાં લખાયો હોત તો રાસાનું વર્ણન હમીર મહાકાવ્યમાં આવત. (૨) રાવળ સમરસિંહ પછી સો વર્ષ સુધીમાં પણ રાસો લખાયો હોત તો સમરસિંહને પૃથ્વીરાજનો બનેલી કહેવા જેવી બૂલ એમાં ન આવત. (૩) રાસોકાર મેવાડના રાણાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. પણ એમાં મેવાડના રાણાને આપેલાં કેટલાંક બિરદો મેવાડના રાણા સંભ્રામસિંહનાં ખાસ બિરદો છે. સુલતાનમદન મોલ્ખન જેનું બિરદ માળવાના સુલતાનને વિ. સં. ૧૫૭૪ માં સંભ્રામસિંહે હરાવેલો એનું સૂચન કરે છે. રાસામાં આવેલા શરૂતી શબ્દો તથા આ બિરદો બેતાં એ મંથ વિ. સં. ૧૬૪૦ પછી લખાયો છે અને છેવટ:—

સોરે સૈ સત્તોરે વિક્રમ સાક વદીત ।

દિહીધર ચિત્તોહપત છેલગ્ગાંનલજીત ॥

આ રીતે “ વિ. સં. ૧૬૭૭ માં ચિત્તોડના રાણા દિલ્હીને છતી લેશે ” એવી ભવિષ્યવાણી રાસામાં કહી છે. આ ઉપરથી ૧૬૭૭ પહેલાં આ ગ્રંથ રચાયો હોવો જોઈએ. અને વિ. સં. ૧૬૭૧ માં ચિત્તોડના રાણા અમરસિંહે સુલતાન જહાંગીર સાથે સંધિ કરી છે માટે વિ. સં. ૧૬૭૧ પહેલાં અને પ્રતાપસિંહના વખતમાં દિલ્હી લીધા પછી અમુક ત્રોટો હોડવાના મેવાડીઓએ લીધેલા શપથને અનુલક્ષીને આ ગ્રંથ લખાયો છે.

પણ કવિરાજ શ્યામલદાસનો આ મત હજી સર્વમાન્ય થયો નથી. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સં. ૧૯૦૯થી ૧૩ સુધીમાં રજપૂતાનામાં ફરીને જૂના ગ્રંથોની શોધ કરી હતી. તેઓ કહે છે કે ચંદનો એક વંશજ નાનુરામ ભાટ નામનો જોધપુરમાં રહે છે, એની પાસે છેક ચંદ બરહાધથી પોતા સુધીના વંશનો આગો છે અને એ નાનુરામના કહેવા પ્રમાણે ચંદે ફક્ત ત્રણચાર હજાર શ્લોકપૂર ગ્રંથ રચ્યો હતો અને એમાં પાછળથી આટલો ખર્ચો ઉમેરો થયો છે. (ચંદનો આ આગો નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અં. ૧ માં છપાયો છે.) મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાનો આ મત ખંગાળ એશિયાટીક સોસાયટીના જર્નલમાં ૧૯૧૧ માં પ્રગટ કર્યો છે. વી-સેન્ટ રિમથ એનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ વિ. સં. ૧૮૦૦ ની આસપાસમાં થયેલા, પોતાને ચંદના વંશજ કહેવરાવતા કવિ જહુનાથના જ્ઞાન-વિલાસ નામના ગ્રંથની નોંધ કરતાં યં. ગા. દી. ઓઝા કહે છે કે આ જહુનાથ રાસાને એક લાખ પાંચ હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ કહે છે માટે રાસો પહેલાં ચાર પાંચ હજાર શ્લોકનો હતો એ વાત નિર્મૂળ છે અને નાનુરામ ભાટ (બ્રહ્મભટ્ટ) પાસે જે સંક્ષિપ્ત રાસો હોવાનું મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે તે પણ ખોટું છે. કારણ શ્રી ઓઝા કહે છે કે

મેં નાનુરામને ત્યાનો રાસો નપાસ્યો છે અને એ અને કાશી નાગરી પ્રચારિણીએ ઇપાગ્યો છે તે એક જ છે મતવળ કે નાનુરામ પાસે રાસાનો એક કટકો જ છે જુદો સંક્ષિપ્ત રાસો નથી (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અ. ૨)

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના ભા. ૯ અ. ૧ માં 'હિંદી સાહિત્યકા વીરગાયાકાવ' નામનો એક લેખ હમણા પ્રસિદ્ધ થયો છે એમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપર હીક સમાવેશના કહેલી છે એ લેખના લેખકના કહેવા પ્રમાણે રાસાની ભાષાનું કાષ્ઠ ઠેકાણ નથી એમાં જૂના અને નવા બન્ને અરો છે રાસાની જૂનામાં જૂની પ્રત વિ. સ. ૧૬૪૨ ની મળી છે એટલે ત્રથ તે પહેલાનો તો ખરો જ વળી ચદ કવિ ખરેખર પૃથ્વીરાજના સમયમાં યજ ગયો હોવાનો સંભવ પૃથ્વીરાજ વિજય કાવ્યના એક વચનને આધારે એ લેખક માને છે જો કે અત્યારે જે પૃથ્વીરાજ રાસો મળે છે તે પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કોઈ કવિનો લખેલો તો નથી જ, એટલું તો સર્વસમત છે આખો ત્રથ પૃથ્વીરાજ પછી તથ્યસો ચારસો વર્ષે લખાયેલો કે જૂના મૂળમાં પાછળથી મોટો ઉમેરો થયેલો એ વિશે એ મત છે

દ્વિતીય શ્રાવણ ૧૯૮૪

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

સ્વામી વિવેકાનન્દ

સ્વામી વિવેકાનન્દ વિશે લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેને હું મારા મહદ્-ભાગ્યનું ચિહ્ન લેખુ છું, કારણ કે સ્વામીજી અમારા હૃદયમંદિરના દેવ છે, અમારી ભાવપ્રેરણાનું મૂળ છે તેમના પવિત્ર જીવનની જાદુઈ અસરને લખને અને પદ્યાએ અમારા ધરખાર છોડ્યા છે અને આ સંયાસીની જીદથી ગ્રહણ કરી છે

ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનની સદાય લીધા વિના સ્વામીજી વિશે લખી શકાય એમ નથી, કારણ આપણે જો એમ કહીએ કે શ્રીરામકૃષ્ણ સમાજની તે વખતની રિયલિટી અદર સુવ્યવસ્થા લાવના મોટે વ્યક્ત થયેલી ઇષ્ટરની તારક શક્તિ હતી, તો સ્વામી વિવેકાનન્દ વિશે એમ કહી શકીએ કે તેઓ એ જ શક્તિનો ચાતુર્યે પ્રવાહ હતા, જે ગુરુદેવને મસ્તક કહીએ તો સ્વામીજીને શરીર કહી શકીએ, જે એકને અગ્નિનો લાડલો કહીએ તો ખીંજતે તે અગ્નિમાધી નીકળના તણખાની સાથે સરખાવી શકીએ જે ગુરુદેવમાં સત્યાદક શક્તિ (Concentration) વિશેષ હતી તો સ્વામીજીમાં પ્રચારક શક્તિ વિશેષ હતી એકને સમજ્યા વિના આપણે ખીંજતે સમજી શકીશું નહિ એટલા માટે સ્વામીજી સર્વેથી લખવાની સરખાત કરતા પહેલા આપણે પગમંદિરને ઝોળખવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રીરામકૃષ્ણ કોણ હતા ? શ્રીરામકૃષ્ણ યોગણીસમાં સૈકાની સૌથી એટ આધ્યાત્મિક

મૂર્તિ હતા. ઇશ્વરી પ્રેમનો નિશો તેમને એટલો બધો ચડ્યો હતો કે સાક્ષાત્ ઇશ્વરની સાથે તેઓ વાતચીત કરતા અને બીજાઓને પણ એ પ્રમાણે કરાવી શકતા.

સાધારણ લેખન વાંચનમાં જ તેમની સઘળા કેળવણી પૂરી થઈ હતી, છતાં પણ તેમના મુખમાંથી અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક બોધથી ભરેલા શબ્દો નીકળ્યા કરતા. તે વખતના અત્યંત બુદ્ધિશાળી ગણાતા પુરુષો પણ સ્તબ્ધ બની એ મહાપુરુષના ચરણાર્વિંદમાં શિર ઝુકાવતા અને તેમના મુખમાંથી ઝરતા દેવદુર્લભ અમૃતનો આસ્વાદ લેતાં ધરાતા નહિ. કેશવચંદ્ર સેન, પ્રતાપચંદ્ર મહુમદાર, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી અને બીજાઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શ્રીરામકૃષ્ણે હાડમાંસથી ભરેલ દેહ ઉપર પૂરેપૂરો કાણુ મેળવ્યો હતો. જો કે તેમનો જન્મ જૂની રૂઢિ પ્રમાણે ચાલનાર હિન્દુ કુટુંબમાં થયો હતો તોપણ તેમના ધર્મવિષયક વિચાર એટલા બધા હિદાર હતા કે તેઓ સઘળા ધાર્મિક પંથો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકતા. તેમને આપણે શૈવ, વૈષ્ણવ કે શાકત કહી શકીએ નહિ; તેઓમાં આ બધા મતોનો સમાવેશ થતો હતો એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત પણ કંઈક વિશેષતા હતી. શુદ્ધ અદ્વૈતવાદમાં માનતા હોવા છતાં પણ પરમહંસદેવને મૂર્તિપૂજામાં ધણી શ્રદ્ધા હતી. એક હંદગીની અંદર તો તેઓશ્રીએ સમગ્ર હિન્દુ જાતિના બધા આધ્યાત્મિક અનુભવોનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદના ગુરુદેવ આવી વિશિષ્ટતાવાળા હતા.

સ્વામીજીની મહત્તાનું માપ કાઢી શકાય એમ નથી; તેમની સરખામણીમાં આપણે બધા ક્ષુદ્ર પામર જીવો છીએ, તેથી મને લાગે છે કે હું તેમના મહાન વ્યક્તિત્વને કે તેમના જીવનને યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરી શકીશ નહિ. મહાપુરુષને સમજવા માટે તો મહાપુરુષ જ જોઈએ. તેમના આ સૌથી શ્રેષ્ઠ શિષ્યને માટે શ્રીરામકૃષ્ણનો શો અભિપ્રાય હતો તે હું ટુંકામાં કહું છું:

ગુરુદેવ વારંવાર કહેતા કે:—

૧. નરેન્દ્ર (સ્વામીજીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ) સો ટચનું સોનું છે, તેનામાં કોઈ પણ વ્યતનો ભેગ નથી. ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ હિંદુ જેવાં દેખાતાં તેના કામો તેની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મસંયમ પ્રકટ કરે છે. આ આન્તરિક પવિત્રતાને લઈને જ તે લોકોની રાત્રિ કે નિન્દાની દરકાર કરતો નથી.

૨. કમળની સાથે સરખાવીએ તો નરેન્દ્રને અજળ વાસ અને રંગવાળા પૂર્ણ વિકસિત સહસ્રદલ કમળની સાથે સરખાવી શકાય.

૩. નરેન્દ્રના હાથમાં વિવેક તથા વૈરાગ્યની તરવાર છે; એ તરવાર હાથમાં રાખીને નરેન્દ્ર કશી પણ પછીકે રાખ્યા વિના ફરે છે તેથી માથા તેની નજીક આવી શકતી નથી.

૪. કેશવચંદ્ર સેનમાં જો એક ગુણ એવો છે કે જોને લઈને તે હિન્દુસ્તાનમાં તેમ જ બહાર જાણીતા થયેલ છે, તો નરેન્દ્રમાં એવા અદાર ગુણ છે; અને એ બધા યોગ્ય સમયે પ્રકટ થશે.

૫. કેશવ અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો દીપ મીણુબત્તીની જ્યોતની જેમ બળી રહ્યો છે, ત્યારે નરેન્દ્રમાં તો એ દીપ અજ્ઞાન તિમિરનું નાશ કરતા તેજોમય સૂર્યની સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

સમાધિરથ અવસ્થામાં નરેન્દ્રનાથ સખધી જે હકીકત શ્રીરામકૃષ્ણના જાણવામાં આવી હતી તેને પરિણામે નરેન્દ્રનાથ દક્ષિણેશ્વર અગ્નિ ત્યાગ પહેલા જ તેમને વિશે ગુરુદેવે અતિ ઉત્તમ અભિપ્રાય બાધ્યો હતો.

શ્રીરામકૃષ્ણ કહેતા કે નરેન્દ્રનાથ સાક્ષાત્ નારાયણના અવતાર પ્રાચીન નર નર પોતે છે એ નર નરિવિકલ્પ સમાધિમાં જ મગ્ન રહેતા પણ નરેન્દ્રરૂપે જગતનું દિત સાધવામાં પરમહસદેવને મદદ કરવા તેમણે મનુષ્યાવતાર ધ્યાન કર્યો હતો.

હવે હું સ્વામીજીના જીવનનો દુક હેવાળ આપીશ તથા તે સાથે તેમનો અને ગુરુદેવનો સખધ કંઈ જાતનો હતો તે વિશે પણ દુક વર્ણન કરીશ સ્વામીજીનો જન્મ સને ૧૮૬૪ માં જાણીતા દત્ત કુટુંબમાં થયો હતો આ દત્ત કુટુંબ કલકત્તાના સીમલા નામના પરામાં રહેતું હતું અને તે ભાગમાં તેની ઉચ્ચ સરકારિતા માટે જાણીતું હતું સ્વામીજીના દાદાજી કુચી ચરણુદત્તે પોતાના પહેલાં સતાન વિશ્વનાથના જન્મ પછી સસારનો ત્યાગ કરી સન્માસ મહંશ કર્યો હતો સ્વામીજીના પિતાશી વિશ્વનાથ દત્ત કવચતા હાઇકોર્ટના મુખ્ય એટોર્નિમાના એક હતા, તેમની કમાણી ખુબ સારી હતી પણ ખર્ચ પણ તેટલું જ હતું તેમની દાન વીરતા મહાકુર હતી ધર્મ સખધી પણ તેમના મત અતિ ઉદાર હતા, બાઇબલ અને ક્રાઇસ્ટ પ્રત્યે તેઓ ધણા ભક્તિભાવથી જોતા અને ફારસી કવિ હાફિઝના પુસ્તકો તેમને અતિપ્રિય હતા સ્વામીજીના માતૃશ્રી જીવનેશ્વરી દેવી પણ અચ્ચાન્નમ-કોટિના હતા તેઓ ધણા જ સહનશીલ હતા તથા ધર્મમાં દૃઢ આસ્થાવાળા હતા.

બાળક તરીકે પણ સ્વામીજી તેમના સાથીઓથી જુદા તરી આવતા તેમનું શરીર અતિ દૃઢ હતું, તેમનું મન અતિ ચપલ હતું તથા તેમનું હૃદય અતિ નરમ હતું સૂક્ષ્મ શ્રુતિ, અસાધારણ સ્મરણશક્તિ, બળવાન કલ્પનાશક્તિ, જીડી વિચારશક્તિ, સત્ય તથા સ્વાર્ત્થપ્રિયતા, નિષ્કપટતા અને પવિત્રતા આદિ જોઈ કોટિના ગુણોને લઈને નાનપણથી જ જણાઈ આવતું કે સ્વામીજી આગળ જતા મદાન વ્યક્તિ થવાને સરમળેલ છે તેઓ મયવિદ્યા સારી રીતે જાણતા અને સંગીતમાં ધણા જ પ્રીણ હતા આ ઉપરાંત તેમને પુસ્તકોનો સહવાસ પણ અતિપ્રિય હતો, ઇતિહાસ અને દર્શનશાસ્ત્ર એ તેમના પ્રિય વિષયો હતા, અને આ વિષયોના સખધમાં તેમણે ધણા પુસ્તકો વાંચી નાખ્યા હતા.

એક બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમનો ધર્મપ્રિય સ્વભાવ જણાઈ આવતો હતો, ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતું તેમને ખાતુ જ ગમતું નાનપણમાંથી જ તેઓ દેવદેવીઓની માનીની મૂર્તિઓ ખરીદતા અને તેમની સામે મેઝી ધ્યાન ધરવાની રમત રમતા એક દિવસ એવું બન્યું કે આ જાતની ધ્યાન ધરવાની રમત રમતા તેમનું બાલજાન ચાલુ ગયું અને જ્યારે તેમના સગાઓએ ઓગડાની ઝંદગ આવી સારી રીતે દોડાળ્યા ત્યારે જ તેમનું મન પાછું ઠેકાણે આવ્યું આગળ જતા ધ્યાનમાં મગ્ન રહેતું એ તો તેમનો સાધારણ કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો. ગતિનો મોટો ભાગ તેઓ ધ્યાનાવગ્ન સ્થામાં જાળીના.

જેમ જેમ સ્વામીજીની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે તેમની તાલાવે રી પણ વધારે ને વધારે તીવ્ર થતી ગઈ, અને તેઓ કલમમાંજમા લખ્યા આપણા જગન્મહેશ્વર કવિગાન નરેન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા મદન દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર પાસે ધર્મવિષયક સિદ્ધિ માટે સ્વામીજી ધણીવાર જતા નરેન્દ્રનાથમાં ઉત્તમ આધ્યાત્મિક સંકિતના ચિન્નો.

મહર્ષિના જ્ઞેવામાં આવ્યાં. તેમણે એક વખત નરેન્દ્રને કહ્યું હતું કે તમારી આંખ યોગી પુરુષના જેવી છે. મેં આગળ જણાવ્યું છે કે સ્વામીજીને દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો જ મમતો. પશ્ચિમના દર્શનશાસ્ત્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને બીજાઓનાં પુસ્તકો તે ઘણા ગ્રેમથી વાંચતા. આ દર્શનશાસ્ત્રીઓના નાસ્તિક વિચારોને લઇને નાનપણથી તેમનામાં ઈશ્વર સંબંધી જે દૃઢ શ્રદ્ધા હતી તેને સખત ફટકો પડ્યો અને તેમની શ્રદ્ધા ડગમગવા લાગી. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે જુદી જુદી જગ્યાએ જવા માંડ્યું. તેમણે બ્રહ્મોસમાજનો પણ આશરો લીધો, પણ ઈશ્વરપ્રાપ્તિના અર્થમાં તેથી તેમને વિશેષ ફાયદો થયો નહિ.

એક દિવસ સ્વામીજી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ પાસે ગયા અને તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આપે પરમેશ્વરને જ્ઞેયા છે? મહર્ષિના જવાબથી તેમને સંતોષ વળ્યો નહિ. તેમને તો અત્યક્ષ અનુભવ થઇ શકે એવા ઈશ્વરની જરૂર હતી, અને આ વિષયમાં તેમને મદદ કરી શકે એવા માણસની શોધમાં તેઓ નીકળ્યા હતા.

આ જાતની માનસિક રિચિતિમાં ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં કલકત્તામાં પરમહંસદેવના ગૃહસ્થ શિષ્ય સુરેન્દ્રનાથ મિત્રને ત્યાં શ્રીરામકૃષ્ણનો અને તેમનો મેળાપ થયો. ગુરુદેવની આઘાતી નરેન્દ્રનાથે કેટલાંક લજળે ગાયાં. તેમના શરીરના ઘાટ ઉપરથી જ ગુરુદેવે તેમની ઊંચા પ્રેકારની આધ્યાત્મિક શક્તિ પારખી કાઢી, અને તેમણે સ્વામીજીને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે જમ અને તેમ જન્મી દક્ષિણેશ્વર આવી મને મળજો.

આ અરસામાં નરેન્દ્રનાથ આર્ટની પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયા; તેમના પિતા-શીએ તેમના લક્ષ્મી તૈયારી કરવા માંડી, પણ નરેન્દ્રનાથે તો દૃઢતાપૂર્વક પરશુવાની ના પાડી. તેથી લક્ષ્મી વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

એકાદ મહિના પછી નરેન્દ્રનાથ દક્ષિણેશ્વર ગયા અને ત્યારથી આ બે મનુષ્યદેવો વચ્ચે આધ્યાત્મિક સંબંધ શરૂ થયો. સ્વામીજીની હાજરીનો આ જાગ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ભરેલ પ્રસંગોથી પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રસંગો એવા ભાવગંભીર છે કે તે પ્રસંગોનું શબ્દોમાં વર્ણન કરવું લગભગ અશક્ય છે.

અંહોં હું એક પ્રસંગનું જ વર્ણન કરીશ. નરેન્દ્રનાથ બીજી વખત દક્ષિણેશ્વર આવી ગયા ત્યાર પછી આ પ્રસંગ બન્યો હતો. નરેન્દ્રનાથ ઓરડામાં આવ્યા કે તરત જ ગુરુદેવે તેમને પોતાની પાસે ખાટલા ઉપર બેસાડ્યા. એકાએક ભાવમાં આવી જઈ ગુરુદેવે પોતાનો જમણો પગ નરેન્દ્રના શરીર પર મૂક્યો. આ સ્પર્શથી નરેન્દ્રને અધૌકિક વાતાવરણનો અનુભવ થવા લાગ્યો. ઓરડાની દિવાલો, છત અને અંદરની બધી ચીજો ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી અને જાણે કે રાત્રીમાં મળી જતી હોય એવો નરેન્દ્રને અનુભવ થવા લાગ્યો. નરેન્દ્રનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ જાણે ખોવાઈ જતું હોય એમ તેને લાગવા માંડ્યું. સ્વામીજી ભયભીત થઇ બોલી ઉઠ્યા:—“અરે! અરે! તમે મને શું કરો છો? મારે ઘેર માથાપ છે.” ગુરુદેવે હસીને જવાબ આપ્યો:—“જનુ સારું, આ અનુભવને ત્યારે આટલેથી જ અટકવા દે, થોડા વખતે બધું થઈ રહેશે.” નરેન્દ્રની છત્તી ઉપર ગુરુદેવે હાથ ફેરવ્યો, અને તે અસહ્ય રિચિતિમાં પાછા આવ્યા. આ અનુભવથી નરેન્દ્રના મનમાં જે ગડબાગ ચાંચી રહી હતી તે શાંત પડી અને જીવનના મૂલ્ય પ્રત્યે સંબંધી તેમના વિચારોમાં ધણો ફેરફાર થઈ ગયો.

શ્રીગમકૃષ્ણ અર્ધ ગાદપણની અવસ્થામાં છે એવો તેમનો શરૂઆતનો મત હતો તેમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થઈ ગયો, અને પોતાની જાતને તેમણે ગુરૂદેવના ચરણકમળમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ દીધી આદર્શ ગુરુ શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રની પાસે આધ્યાત્મિક માધના કરાવી તેમની સુધુષ્ટ અદ્ભુત શક્તિઓને જાગૃત કરી અને પોતાના મદાન ધાર્મિક કાર્યમાં તેમનો મુખ્ય સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો, તેન જ પોતાના યુવાન શિષ્યોમાં તેમને મુખ્ય શિષ્ય બનાવ્યા.

ષ. મ ૧૮૮૪ માં નરેન્દ્રનાથ કાપલાની છેલ્લી પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા હતા, તે વખતે કુટુંબને તદ્દન નિર્ધન અવસ્થામાં હોટી તેમના પિતાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો કુટુંબી જનોમાં સૌથી વધારે મોગી હિંમરના દોષાથી કુટુંબને બધો ભાર નરેન્દ્ર પર આવી પડ્યો હાથમાં અગ્નિ લઈ તેઓ આમતેમ ધણી જગ્યાએ આથક્યા પણ નોકરીનો પતો લાગ્યો નહિ અને કુટુંબ લગભગ બુખમગની સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.

તદ્દન નિરાશ થઈ જવાથી નરેન્દ્રનાથ એક દિવસ દક્ષિણેશ્વર આવ્યા અને ગુરૂદેવને કહ્યું કે મારી પૈસા સમઘી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માતાજીને પ્રાર્થના કરો પરમહંસદેવે જવાબ આપ્યો - “ભાઈ આ જાતની પ્રાર્થનાઓ મારાથી થઈ શકતી નથી માટે તું જાતે માતાજીના મંદિરમાં જા, અને જો જોઈતું હોય તે માતાજી પાસેથી માગી લે માતાજી તારી મન કામના પૂરી કરશે.”

નરેન્દ્રનાથ ત્રણ વખત મંદિરમાં ગયા પણ ત્રણ વખત માતાજીની જીવંત મૂર્તિ નિદાણી પોતે જો માગણી કરવા આવ્યા હતા તે તદ્દન વિસરી ગયા, અને તેને બદલે ભક્તિ, પવિત્રતા અને વિવેક વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરી ગુરૂદેવ પોતાના શિષ્યની આવી આધ્યાત્મિકતા તથા આંતરિક શુદ્ધિ જોઈને ધણી જ ખુશ થયા અને તેને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું - “ભાઈ, તારા કુટુંબને સાદા ખોરાક કે કપડાની તગી કદી પણ પડશે નહિ” આ બનાવ પછી નરેન્દ્રે જગતનું પાપન કરનારી આવશ્યકિત તરીકે હૃદયની ઉપામના તથા પ્રતિભાદારા તેની પૂજા એ બે મિશ્રિતોનો ગ્રીહાર કર્યો.

તે જ વર્ષમાં શ્રી રામકૃષ્ણને કેન્સર (Cancer) ગલત્સત્તો ગ્રેમ લાગ પડ્યો પરમહંસદેવની માફગી લગભગ બે વર્ષ ચાલી આ માફગી દરમિયાન શિષ્યોને ગુરૂદેવની મેવા કરવાની અને ત્યાગીનું જીવન ગાળવા માટે તૈયારી કરવાની ધણી તક મળી ગુરૂદેવની મેવામાં ન રોકાયેલ હોય ત્યાગે આ શિષ્યોના તેના નરેન્દ્રનાથ બધા શિષ્યોને બેગા કરી ધ્યાન, અધ્યન, ધાર્મિક ગર્યો કે ભજન ગાવામાં વખતનો ઉપયોગ કરતા ગુરૂદેવ પ્રત્યેના અગાધ પ્રેમ અને નરેન્દ્રના મમતાનું અભાવથી એવાઈ આ બાર યુવાન શિષ્યોએ શિષ્ય મળતી રચાપના કરી અને હૃદય તથા હર્મની ખાતર મસારનો લાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો શ્રીરામકૃષ્ણ મતાનુયાયી નન્યામી મળતી શરૂઆત આ ગીતે થઈ

મદાસમાધિ લેતા પડેના થોડા દિવસ અગાઉ શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાની અદ્ભુત આધ્યાત્મિક શક્તિનો જ્વાળે અનુભવ કરાવ્યો એ વખતે જેઓ તેમની પાસે આવ્યા તેમનામાં તેમણે અલૌકિક મનનો પ્રકાશ પાડ્યો. નિર્વિચાર મમ્મદિમાં લાગ્યા વખત સુધી પડ્યા રહેવાની હિન્દાથી એક દિવસ નરેન્દ્ર પણ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ગયા શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું - “ભાઈ, આવી હિન્દા તને ગેમતી નથી તારે તે માતાજીએ મોપેલું કાર્ય કરવાનું છે તારું કન્ય તો

સારા જમતનું હિત સાધવાનું છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પડ્યા રહેવાથી શો ફાયદો થશે ? ”

મહાસમાધિ લેવાને ત્રણચાર દિવસ હતા ત્યારે ” ગુરુદેવે આખી દુનિયાને હલમલાવી મૂકે એવી પોતાની શક્તિનો નરેન્દ્રમાં સંચાર કર્યો, અને આમ ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેની શક્તિ એકત્રિત થઇ, બન્ને એકરૂપ બન્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૬માં શ્રીરામકૃષ્ણે માનુષી દેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમના યુવાન શિષ્યોએ એક પછી એક સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને જરાનગર મઠમાં એકત્રિત થયા. સને ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૩ નાં વર્ષો નરેન્દ્રનાથે હિમાલયથી છેક કેમ્પ કેમ્પેરિન સુધી પરિવાજક સાધુ તરીકે સુસાદરી કરવામાં ગાળ્યાં. એ સુસાદરી દરમિયાન તેમણે સખત નિષ્ઠા પ્રાપ્ત્યા. બનાયાસે જે ખાવાનું મળ્યા આવે તેના પર સ્વામીજી ગુજારો કરતા અને બધો વખત સત્ય સ્વરૂપનું પૂર્ણજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતા. આ પરિભ્રમણથી અખિલ ભારતવર્ષને લગતા પ્રત્યેક જોડો અભ્યાસ કરવાની સ્વામીજીને તક મળી. દેશની ખરી સ્થિતિનો તેમને યથારિચિત ખ્યાલ આવ્યો. આપણા સમાજજીવનમાં રહેલાં જીવપ્રદ તત્ત્વો તેમ જ તેમાં પેસી ગયેલા સગતો સ્વામીજીને પૂરો અનુભવ થયો. પર્વટથી દરમિયાન સ્વામીજી દરેક જાતના માણસો સાથે દળતા મળતા, મોટા મોટા રાજાજવાડાથી મંડીને હલકામાં હલકા ગણાતા ઢેડની સાથે તેઓ છૂટથી વાતચીત કરતા અને આ રીતે જુદા જુદા પ્રાંતોના સામાજિક રીતરિવાજોનો પણ તેમને સારો પરિચય થયો.

સ્વામીજીની જીંદગીનો આ લીંગ અનૈક બોધપ્રદ પ્રસંગોથી ભરેલો છે. એ પ્રસંગો હિપરથી સ્વામીજીની ઈશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધા, તીવ્ર વૈરાગ્યશક્તિ તથા દેશની દુઃખી જનતા માટે ગાઢ અનુકરૂપા વ્યક્ત થાય છે. તે સાથે આપણને સ્વામીજીમાં રહેલ અલૌકિક આત્મ-વિશ્વાસ, નિઃસ્વતા, સમયસૂચકતા, દૈર્ઘ્ય, શાંતિ તથા વકતૃત્વશક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સ્વામીજીએ જ્ઞાનપ્રકાશથી લોકોનું અજ્ઞાનતિમિર દૂર કર્યું.

અલવરના દેશી રાજ્યમાં બનેલા એક પ્રસંગનું હું અત્રે વર્ણન કરું છું. સ્વામીજીનો જીતારો રોટના દિવાન સાહેબને ત્યાં હતો, પણ તેમણે દિવાન સાહેબ સાથે એવી શરત કરી હતી કે મને મળવા આવનાર માણસ, પછી તે ભણેલ હોય કે અભણ, તવંગર હોય કે ગરીબ, દરેકને અહીં આવવાની પૂરેપૂરી છૂટ હોવી જોઈએ. અલવરના તે વખતના મહારાજ સાહેબ મંગળસિંહ રહેણીકરણી તેમ જ આચારવિચારમાં તદ્દન પાશ્ચાત્ય ઢબના થઈ ગયા હતા અને તેમના મનમાં કહેવાતા સાધુઓ માટે પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો. અંગ્રેજી ભાષાનું તેમ જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું અગાધ જ્ઞાન ધરાવનાર એક સાધુ દિવાન સાહેબને ત્યાં આવેલ છે એમ સંભળીને મહારાજને તેમને મળવાની ઇચ્છા થઈ, અને દિવાન સાહેબને ત્યાં પધાર્યો. સાથે અધિકારી વર્ગનો પણ મોટો સમૂહ હતો. સ્વામીજી અને મહારાજ સાહેબ વચ્ચે ઘણી બોધદાયક વાતચીત થઈ. મહારાજ સાહેબે વાતચીત દરમિયાન કહ્યું:—” બાબાજી મહારાજ, મને શ્રીત્તિપૂજમાં જરાયે શ્રદ્ધા નથી. અજ્ઞાન જન-સમૂહની માફક હું લોકડા, માટી, પત્થર કે ધાતુની શ્રીતિને કેવી રીતે પૂજી શકું ? જે હું શ્રીત્તિપૂજ નહિ કરું તો શું હું નરકે જઈશ ? ”

સ્વામીજીએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “ મારા ધારવા પ્રમાણે જેવી જેની શ્રદ્ધા તે પ્રમાણે ફળ મળે છે. ”

સ્વામીજીનો ભક્તગણ તો આ જ્વાળથી વિચારમાં પડી ગયો ! મદારાજના ધર્મ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધના મતને સ્વામીજી અનુમોદન કેમ આપી રહ્યા હશે ? સ્વામીજીને તો મર્તિ પૂજામાં ધણી શ્રદ્ધા હતી.

૯ પશુ એટલામાં તો સ્વામીજીએ અધિકારી મંડળને પોતાની ચતુરાઈથી આશ્ચર્યચકિત કરી દીધું. પાસે ઉભેલા એક માણસને દિવાલ પર લટકતી મદારાજની છબી લાવવાનું કહ્યું તે છબીને હાથમા લઇને સ્વામીજીએ દિવાનને તેના પર યુકવા કહ્યું. અધિકારી વર્ગના મદો પર ગભરાટના ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. ભયભીત અધિકારીઓ સમજ ન શક્યા કે સ્વામીજી શું કરવા માગે છે. સિદ્ધગંધીર અવાજે ફરીથી સ્વામીજી ગઈ બોલ્યા, “ યુકો, આ છબી ઉપર યુકો. આ તો એક કાગળનો ટુકડો જ છે.”

ધુજતા ધુજતા ભયભીત દિવાનજી બોલી બોલ્યા, “ આ શું ? સ્વામીજી, આપ મને શું કરવાનું કહો છો ? આ તો અમારા મદારાજ સાહેબની છબી છે, તેના પર મારાથી કેવી રીતે યુકાવ ? ”

આ જ્વાળ સાબળી સ્વામીજી બોલ્યા, “ તેમ કરવામા વાધો શો છે ? તમારા મદારાજ સાહેબ એ કાગળના ટુકડામાં બેઠેલા નથી. છબી તો માત્ર કાગળનો ટુકડો છે. તેમાં કાંઈ હાડમાંસ નથી. તમે યુક્તા નથી તેનું ખર્ચ કારણ તો એ છે કે તેમાં મદારાજ સાહેબની છાયા છે. તેના ઉપર યુકવાથી તમે તમારા મદારાજ સાહેબનું અપમાન કરો છો એમ તમને લાગે છે.”

અધિકારી વર્ગનો જીવ આ સાબળી હેડો બેઠો. પછી મદારાજ તરફ ફરી સ્વામીજી બોલ્યા:—“ મદારાજ, જુઓ, એક રીતે કહીએ તો તમે આ છબીમાં નથી, પણ જરા વિચાર કરીશું તો ખીજી રીતે તમે આ છબીમાં છો, તેથી દિવાન અને તમારો બોલો અધિકારી વર્ગ તેના ઉપર યુકવાને રાજી નથી, અને તેઓની આ નાણુમી તદ્દન વાજબી છે. મર્તિઓ દ્વારા ઈશ્વરની પૂજા કરનાર ભક્તગણની સ્થિતિ પણ આને મળતી જ છે. કેઈ પણ દિન-દુ મર્તિને પથર કે લાકડાના ટુકડા તરીકે પૂજતો નથી બન્યો તો એ મર્તિદ્વારા એક સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ ઈશ્વરને જ પૂજે છે. મર્તિ તો મનને એકાગ્ર કરવાને માટે બાજ સાધનરૂપ જ છે.” આ રીતે સ્વામીજીએ મર્તિપૂજાનું રહસ્ય સમજાવ્યું. મદારાજને કબૂલ કરવું પડ્યું કે આત્માર સુધી દુ મર્તિપૂજાનો ખર્ચ મર્મ સમત્વે નોડોતો, તમે મારી આખ ઉધાડી છે.

આ સાત વર્ષના પરિભ્રમણથી સ્વામીજીના ધાર્મિક મન વ્યવસ્થિત તથા મંચરિત થયા. ખીજે ફાપદો એ થયો કે દિન-દુસ્તાનના સામાજિક જીવનમાં તથા ધાર્મિક આદર્શોમા બાજ દષ્ટિએ જે વિવિધતા જોવામા આવે છે તેની પાછળ રહેલ આધ્યાત્મિક અનુભવોની એકતા સ્વામીજીના જોવામાં આવી. સ્વામીજીની આત્મીય ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા એ ભારત-વર્ષની પ્રજાની વિશેષતા છે, અને જે ભારતવર્ષને પોતાની અસરની ઉચ્ચ સ્થિતિ પાછી મેળવવી હોય તો એ જાતના માધનોદ્વારા જ ફળીજીવ ધર્મ સકશે. આ વિચાર તેમના પ્રમજમા દર ધર્મ મયો અને કેવી રીતે દેશની આ સ્થિતિ સુધારવી તે નિર્દિ સ્વચાલી તેમનું મન અચાનક જાગ્યું.

તેમના મનની સ્થિતિ આવી હતી તે વખતે તેમના કેટલાક મિત્રોએ સ્વામીજીને કહ્યું કે ચિકાગોમાં સર્વધર્મ પરિષદ ભરાવાની છે. તેમણે સ્વામીજીને હિન્દુધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ત્યાં જવા આમંત્રણ કર્યો. સ્વામીજીને પણ આ સૂચના ઘણી જ પસંદ પડી. તેમને એમ જ લાગ્યું કે આ તક ઈશ્વરે જ તેમને આપી હતી. અમેરિકા જવા માટે તેઓ નીકળ્યા ત્યારે થોડા સાચા મિત્રોની શુભેચ્છા, દેશનું બહુ કરવાની પોતાના હૃદયની પ્રેરક-શક્તિ તથા ગુરુદેવના સંરક્ષક આત્માનું અનુમોદન અને આશિષ: આ સિવાય તેમને બીજું કોઈ મદદ કરે તેમ નહતું. તેમની મુસાફરી, ચિકાગો પરિષદમાં તેમનું પહેલું ભાષણ, અભણતા પ્રદેશમાં અતિ દંડી અને પૈસાની તંગીને લઇને વેઠવાં પડેલાં કષ્ટો, -આ બધી વિગતનું અહીં વર્ણન કરવાનો સમય નથી.

આવી મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કરી સ્વામીજીએ યોગ્ય સમયે સર્વધર્મપરિષદ જેવી મહાન સભા, જેની અંદર દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મના પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થયા હતા, તેની સમક્ષ હિંમતથી પોતાના વિચારો જાહેર કર્યા. તેમણે હિન્દુધર્મની ખૂબી બતાવી ખ્રિસ્તી લોકોએ તેના પર મૂકેલા ખોટા આરોપમાંથી તેના બચાવ કર્યો. હિન્દુધર્મની વિશાળતા અને સર્વગ્રામિતા સિદ્ધ કરી બતાવી હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુસમ્યતા સંબંધી પશ્ચિમના લોકોમાં જે ખોટા ખ્યાલો પેસી ગયા હતા તે દૂર કર્યા. અમેરિકામાં તેમનો વિજય સાન-દાશ્વર્થ પમાડે તેવા હતા. અમેરિકાનાં બધાં વર્તમાનપત્રોએ તેમની અતિ પ્રશંસા કરી અને મહાન ધર્મોપદેશક તરીકે તેમનું નામ આખી દુનિયામાં મશહૂર થઈ ગયું. એક અઠાત સાધુને બદલે હવે દુનિયાની મહાન વ્યક્તિઓમાં તેમની ગણતરી થવા લાગી. સર્વધર્મપરિષદમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે તેમનાં પરીગાન ગવાયાં. અમેરિકન પ્રજા તેમની પાછળ ગાંડી બની, રાજ્યોને પણ દુર્લભ માન તેમને આપવામાં આવ્યું. જ્યાં આવા ધર્મોપદેશકો હોય ત્યાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓને ધર્મપ્રચાર માટે મોકલવા એ મૂખીઈ છે એમ અમેરિકાના શુદ્ધિવાન પુરુષોની ખાતરી થઈ.

પણ હવે સ્વામીજી માટે ખરેખરી પ્રવૃત્તિમય હંદગીની શરૂઆત થઈ. પરિવાજક સાધુ તરીકે જાતલત્તમાં ફેરે જગ્યાએ સ્વામીજીએ જે સંતિ બેઠાશ કરી તેના અંત આવ્યો. વ્યાખ્યાન આપવા માટે એટલાં બધાં આમંત્રણ આપવા માંડ્યાં કે એ બધાંને પહોંચી વળવા સ્વામીજીને અચાગ માનસિક તેમ જ શારીરિક પરિશ્રમ સહન કરવો પડ્યો. પહેલાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંરચાનોમાં અને પાછળથી યુરોપ ખંડમાં સ્વામીજીએ પવનવેગે જુદાં જુદાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી. તે સઘળે ઠેકાણે સ્વામીજીએ નિડરતાથી પોતાનો ધર્મ-સંદેશ જાહેર કર્યો, અને પાશ્ચાત્ય સિધ્ધોને કેળવી વેદાન્તની ચર્ચા અને ઉપદેશને માટે કાયમની સંસ્થાઓ સ્થાપી.

સ્વામીજી પોતાનાં ભાષણોમાં અને વાતચીતમાં અત્યંત નિડર તથા સત્યવક્તા હતા અને જનસમૂહને પોતાનું કહેલું પસંદ પડશે કે નહિ તેની જરા ધેણ દરકાર રાખતાં નહિ. ઉપદેશક તરીકે જુદી જુદી જગ્યાઓની મુસાફરી દરમિયાન તેમને ઘણાં સુપ્રસિદ્ધ માણસોનો પરિચય થયો હતો. સુપ્રસિદ્ધ વક્તા અને અજ્ઞેયવાદી (Agnostic), રોબર્ટ ઇમરસોલ તેમાંના એક હતા. સ્વામીજીને તેમની સાથે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક પ્રશ્નો સંબંધી લાંબી ચર્ચા થયેલી. તેમની નિડરતા અને સત્યવક્તાપણે જોઇને એક વખત વાતચીત કરતાં

મિ. ઇગરસોસે તેમને કહ્યું કે “સ્વામીજી, આપ અમેરિકન લોકોના આચારવિચાર વિરૂદ્ધ મંતવ્ય પ્રકાશ કરતાં ધણી સાવચેતી રાખજો.” “શા માટે તમે એમ કહો છો ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેયવાદીએ જવાબ આપ્યો: “આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાં તમે તમે આ દેશમાં ઉપદેશક તરીકે આવ્યા હોત તો તમને ફાર્સીની શિક્ષા થાત. ત્યાર પછી લાંબે સમયે તમે આવ્યા હોત તો પણ તમને ગામડાંઓમાં રહેનારી વસ્તીએ હવના બાળી મૂક્યા હોત અથવા તો પત્થરનો વરસાદ વરસાવી નસાડી મૂક્યા હોત.”

સર્વધર્મ પરિપક્વમાં પણ સ્વામીજીના સ્વભાવની તેજસ્વિતા અને જનસમાજની પ્રશંસા માટેની તેમની તદ્દન ખેદરહીતી દર્શાવનારો એક પ્રસંગ બન્યો હતો. એ પરિપક્વની સમક્ષ ભાવથી આપતાં સ્વામીજી એક વખત વચ્ચા અટકી ગયા અને શ્રોતાઓને કહેવા લાગ્યા “તમારામાધી જેમણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો વાંચી એ વિષયમાં સ્વાતંત્ર્યથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓ હાથ ઊંચા કરો.” ત્યારે કે આખી દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ગણ્યતા ધર્મવેત્તાઓ આ પરિપક્વમાં બાજુ લેવા આવ્યા હતા તો પણ હાથ ઊંચા કરનારા ફક્ત ત્રણ કે ચાર જ હતા. પછી તરત જ સ્વામીજીએ દરદાર ચઢીને અને શ્રોતાઓ તરફ જાણે કે દયાની દૃષ્ટિએ જોતા હોય તેમ નજર કરી કહ્યું: “અને છતાં તમે આમાસન પર બિરાજી અમારા ધર્મનો ન્યાય કરવાની હિંમત ધરો છો ?!”

એ સભામાં જેટલા બેઠા હતા તે સર્વનાં હોંડો પર લાગ્નની કાળારા હવાઈ ગઈ; સ્વામીજીની શક્તિ અને નિઃસ્વતાની તેમના સર્વ પર ઊઠી અસર થઈ, અને સર્વને તેમને માટે પૂજ્ય શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ.

હિંદુસ્તાન જગતને જે આધ્યાત્મિક વારસો આપવાનું હતું તે તરફ અમેરિકન લોકોની પૂજ્યશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવામાં સ્વામીજીએ પોતાનું હવનતત્ત્વ ખરચી નાંખ્યું. તેમનાં સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો જેવા કે રાજયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એ અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડમાં એ વિષયો ઉપર તેમણે આપેલા બાણોનો સંગ્રહ છે. અને અત્યારે પણ એ પુસ્તકો અનેકને તેમના હવનસંગ્રામમાં અને મૃત્યુ સમયે આસ્વાસન રૂપ થઈ પડે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની આખરમાં સ્વામીજીને માનુષ્યમિમાં પાછા આવવાની અને અદાતું પોતાનું કાર્ય આગળ વધારવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પોતાના અંગ્રેજ શિષ્યોને તેમણે એ અરસામાં કહેલું કે હવે મને ફક્ત એક જ વિષયનો વિચાર છે અને તે હિંદુસ્તાન મંબંધી છે. માઈ મન હવે હિંદુસ્તાન તરફ અને કેવળ હિંદુસ્તાન તરફ જ વળ્યું છે. “જોગવિલાસ તથા જગશક્તિના પૂજક પાશ્વત્ય પ્રદેશના ચાર વર્ષના અનુભવ પછી તમને ભારતવર્ષ તરફ કેવી લાગણી થશે” એ પ્રશ્નના જવાબમાં સ્વામીજીએ ધણે અર્થસચ્ચ જવાબ આપ્યો હતો: “હું આ તરફ આવ્યો ત્યાર મહેલા મને હિંદુસ્તાન માટે પ્રેમ હતો પણ હવે તો હિંદુસ્તાનની ધૂળ અને વાતાવરણ પણ મારે મન અતિ પવિત્ર થઈ પડેલ છે, હવે તો મારે મન એ તીર્થનું ધામ છે.”

ત્યારે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં તેઓ પૂરેપૂરી પ્રસિદ્ધિમાં આવી ગયા હતા અને અમેરિકા તથા ઇંગ્લાંડના કરોડાધિપતિઓ તેમનાં મદામપોમાં તેમનું આતિથ્ય કરવામાં એક બીજાની દરીદ્રાઈ કરતાં દના ત્યારે સ્વામીજી એક ટાણબર મુદ્દાં ભારતવર્ષને જૂલ્યા ન દના. પોતાના દેશના લાજોનો વળતર આપીને, દેવો અને ઋષિમુનિઓનાં સંતાનો તદ્દન કંઠાલ દાસનમાં

આવી જઈ અચાનક દશામાં સડતાં હતાં અને પશુથી પણ ખરાબ સ્થિતિ બોગવતાં હતાં એ વિચારથી તેમનું અંતઃકરણ બહુ ખિન્ન થતું, અને આ માનસિક વ્યથારૂપી રાક્ષસી તેમને એટલું બધું કષ્ટ આપતી કે તેઓ અસ્થિર અને અસ્વસ્થ થઈ જતા અને ઘણી વખત તેમને ઊંઘ પણ આવતી નહિ. તેમણે અનેક વેળા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં આવવામાં મારો હેતુ સર્વધર્મ પરિપક્વમાં ભાગ લેવા કરતાં મારા દેશના પુનરુદ્ધારનો રસ્તો શોધી કાઢવાનો છે.

ભારતવર્ષને માટે પોતે જે કામ કરવું ધાર્યું હતું તે સંબંધમાં સફળ થવાની પણ તેમને પૂરેપૂરી આશા હતી. યુરોપ અમેરિકાના પોતાના શિષ્યો સાથે વાત કરતાં એક વખત તેઓ લાગણીભર્યા અવાજે બોલ્યા હતા: “ મારે જે કહેવું છે તે હિંદુસ્તાન અવશ્ય સાંભળશે, હું આખા હિંદુસ્તાનને હૃદયમયથી મૂકીશ અને તેની પ્રજાકીય નસોમાંથી વિદ્યુતનો પ્રવાહ વહેવડાવીશ.”

આધુનિક ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા સ્વામીજીનું સ્વદેશાગમન અતિ અગત્યનો બનાવ છે, કારણ કે ત્યારથી ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક જાગૃતિના પ્રભાવની શરૂઆત થાય છે. આવા સ્વદેશભક્ત સાધુનું સ્વાગત કરવા આખું હિંદુસ્તાન એક પગે ખડું યઈ ગયું. છેક કોલમ્બોથી આંધ્રોરા સુધીનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પ્રજાજનોએ શહેરોને શણગારી, સરસ કાઢી અને ભાવલર્પિ માન્યત્રો આપી સ્વામીજીનું સ્વાગત કર્યું. એ માનપત્રોના જવાબમાં સ્વામીજીએ પોતાના સંદેશ સુણાવ્યા છે અને હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક પુનરુદ્ધારદ્વારા જગત ઉપર આધ્યાત્મિક વિજય કેવી રીતે મેળવવો તેની વ્યૂહરચના પણ બતાવી છે, અને આ અતિ જવાબદારીભર્યા કાર્યમાં પોતાની સાથે સહકાર કરવા પોતાના સ્વદેશબંધુઓને ભારપૂર્વક વિનંતિ કરી છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમણે આપેલાં ભાષણોના સંગ્રહમાં આ બધા સંદેશોએ આવી જાય છે. એ ભાષણોમાં સ્વામીજી દર્શાવેલ શક્તિદ્વારા ભારત વર્ષના પ્રજાજનના અસ્થિતિવનું મૂળ કારણ શોધી કાઢે છે, જગતને ભારતવર્ષે આપવાના ધાર્મિક સંદેશ સુણાવે છે અને ભારતવર્ષીઓને સામાજિક તથા રાજનૈતિક સુધારાનો રસ્તો બતાવે છે.

પશ્ચિમમાંથી આવ્યા પછી સ્વામીજીનું જીવન ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૨ સુધી એટલે માત્ર પાંચ વર્ષ ટકયું; તે સુદત દરમિયાન સ્વામીજીએ બેલુરમાં શ્રીરામકૃષ્ણ મઠ અને મિશનની સ્થાપના કરી અને બીજી કેટલીક જગ્યાએ તેની શાખાઓ સ્થાપિત કરી પોતાના કાર્યને સુદૃઢ બનાવ્યું. પશ્ચિમના પ્રદેશોને પણ ફરીથી યોગ વખત માટે તેમની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો હતો. હંગેરીનાં આ વર્ષોમાં સ્વામીજીએ ઘણા પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. એ સુદત દરમિયાન ઘણા અગત્યના બનાવો બનેલા છે. તેમને એટલું બધું કામ કરવું પડ્યું કે છેવટે તેમનામાં કામ કરવાની શક્તિ રહી નહિ, અને અતિ પરિશ્રમને લઈને તેમનું શરીર લથડી પડ્યું. જીવનભર તેમને વિશ્રાન્તિ લેવાનો વખત જ મળ્યો નહિ, શસ્ત્રથી સન્નિવૃત્ત અવસ્થામાં જ એ બહાદુર સૈનિકનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું. તેમણે આપણે માટે મૂકેલો વારસો અમૂલ્ય છે. શ્રીરામકૃષ્ણ સંન્યાસી સંઘની સ્થાપના કરી તેમણે ભારતવર્ષ પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. વિશ્વપ્રેમ તથા સ્વદેશપ્રેમ એ તેમના દેશવાસીઓને તેમના તરફથી મળેલો વારસો છે.

એઠ વળત સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્યને લખ્યું હતું —

“ જગતને એવા મનુષ્યોની જરૂર છે કે જેનું સમગ્ર જીવન નિસ્વાર્થ પ્રેમની જ્યોતિસ્વરૂપ હોય એ પ્રેમ મેવગળીર અવાજ કહેશે, ‘ મદાતમાઓ, જાગો, જાગો સારો સસાગ દુ ખાગિનમા જળી રહ્યા છે જગતની આવી રિયતિમા તમારાથી જીવાય કે ? ’ ”

સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે અને સ્વામીજીએ બનાવેલ રસ્તે શ્રી રામકૃષ્ણ મરે અને સદે શિવ અને સેનાનો આદર્શ ઉપાડી લીધો છે ખીજાઓની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક જરૂરીયાતો પૂરી પાડી વેદાંતને જીવનમા બિતારવું અને ખીજાઓને તે પ્રમાણે કરવાનો મોખ આપવો એ શ્રી રામકૃષ્ણ સધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે માદાઓની માવજત, ગરીબોને બોજન, દુ ખીઓનું દુ ખનિવારણ, અદિશક્તિને શિક્ષણ, જિજ્ઞાસુઓને આત્મજ્ઞાનનો બોધ, — આમ અનેક રીતે આપણે ઇશ્વરની મેવા કરી રાકીએ છીએ શ્રી રામકૃષ્ણ સધ હેલા પચીસ વર્ષથી એ કામ કરી રહેલ છે

મનુષ્યમાત્રની એકતામા અને પરમાત્મ સ્વરૂપમાં દૃઢ વિશ્વાસ જાહેર કરનાર સર્વજની વેદાંતધર્મના સ્વામીજી મુખ્ય પધગમર હતા તેમજો દિનું ધર્મશાસ્ત્રના જોડા તત્ત્વજ્ઞાનને પર્વતોની શુદ્ધામાથી અને શાંત તપોવનમાથી જાહેર રસતાઓ ઉપર આણ્યું, અને તેને મનુષ્યજનની દરેક અવસ્થાઓમા ઉપયોગી થઈ પડે એવું સ્વરૂપ આપ્યું જુદું હૃદય, શકરની શુદ્ધિ, જનકનું અનામકત કમમય જનૂન અને વાલ્મીકીની શ્રદ્ધા એ બધાનું એકીકરણ તેમનામા હતું નપિ મુનિઓએ નિશ્ચરપ્રાપ્તિ માર્ગે માન્ય કરેલા જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ અને મોગ એ ચારે માર્ગોનું તેમનામા સપર્ણ મરખીલન થયું હતું

જેઓ સ્વામીજી સાથે માદ પરિચયમા આવતા તેમને સ્વામીજી ગંકિતના અબેલ કિત્તારૂપ, પ્રેરણાની જ્યોતિર્ગપ આત્માને જગાડનારૂપ લામના એમનું પકિતવ જાદુઈ અક્ષર કરનાર હતું તેમને જોતા જ તેમના પ્રત્યે પ્રેમભાવ તથા પૂજ્યમશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતા

નદાન પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાત થાા પછી પણ તેમની ગુનિષ્ટા અજળા હતી પોતાને મજેરો વિજય પોતાની શક્તિને આભારી છે એવું તેમજો કદી પણ કશું નથી કલકતાના તરજો સમક્ષ લાપણ આપતા જરા ગુરુભક્ત શિષ્યને જાણે તેવી રીતે તેમજો કશું છે “ મારા ગુરુ, મારા આદશ પુરૂષ, મનુષ્યસ્વરૂપમા માગ પરમેશ્વર, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમદસના નામનો ઉચ્ચાર કરીને તમે મારી હૃદયતનીના તાગેને જણાવ્યાવી મુક્યા છે વિચાર, શબ્દ કે કાર્ત્તવારા જે ન કઈ પણ કરી ગક્યો હોઈ, જે મારા મુખમાથી એ પવ શબ્દ એવો નીકળ્યો હોય કે જે સમારતા કોઈ પણ મનુષ્યને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યો હોય, તો તે સધરો પ્રતાપ મારા પૂજ્ય ગુરુત્વનો જ છે, પણ તેથી ઉનડુ, જે માત્ર મોહમાથી તિરસ્કારમુલક શબ્દો નીકળ્યા હોય તો તે સધજાની જવાબદારી મારે સિર છે મધી જાતની નિર્બંજનાની જવાબદારી મારે સિર છે અને ગધજા પ્રાણપોષક તત્ત્વો, શક્તિવર્ધક તત્ત્વો, પવિત્રતા, પ્રેમ એ બધુ મારા પૂજ્ય ગુરુત્વની પ્રમાદીરૂપ છે, તેમનું પોતાનું જ સ્વરૂપ છે ”

સનાતન ધમના પ્રચારક, મનુષ્યજાતિના આચાર્ય, તત્ત્વજ્ઞતા શાસ્ત્રપાત્રત પડિત, મદાન વકના અને પ્રજ્ઞજનને ધડનાર સ્વદેશપ્રેમી, ભારતવાસીઓના પ્રેમપાત્ર સ્વામીજી જે કે રથૂળ દેદમા અત્યાગ દયાળ નથી તો પણ તેમને પચે માલનાર, તેમના તરફ પ્રેમ અને પૂજ્યમશુદ્ધિ ગળનાર મનુષ્યોમા હૃદયમ દમ્મે ને મારે મનુજન છે

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

સ્વામી વિવિદિપાનંદજી

સરિતા

શાદ્દલવિકીડિત

હાયાં ભવ્ય ઝને કડાં પિયરનાં છાંડી ગિરિ શૃંગને,
જે પેલી સરિતા ધસે પ્રણયિની નીચે જતી સાગરે;
ઝને ના સુખ તુર્જા ભવ્ય શિખરે હાયાં ભલે એ રહ્યાં,
નીચાં તોય ઘણા ગમે સરિતને મીઠાં ગણે સાસરાં.

ભાળીને જળ સાગરે ઉછળતા ઇચ્છાં વડે એ વરી,
ખાદો તોય ભલે ગણે ઉદ્ધિને રનેહાળ ખાળા સમી;
માંતા તો સમજાવતી નવ જૂના નીચાં પ્રદેશે ઘણા,
ખન્ધુ કંકર રંક દીન રડતાં યત્નો કરે રાંકવા;

હાથા નીચ તણે ન ભેદ ગણતી માતા પિતાને તણ
આવીને પતિને મળે હરખથી હમોશ્રુ વધીવતી;
શાણી સાગરમાં સમાય સરિતા પોતાપણું જૂલતી,
સ્વામીના પ્રતિબિમ્બ રૂપ બનતી નારી સમી સદશુંણી.

કોમ્પી, ઉચ્ચ સ્વભાવથી ઉદ્ધિ જે રાધે ભયો ધૂમવે,
જ્યોત્સ્નાને નિરખી રહે ઉછળતો મીઠો સરિતા છતે;
ઝેના એ વરને વડે પ્રતિભવે તો એ નદી બંહાલથી;
પેલો વિરમય પામીને ગગનમાં ઇન્દુ રહે છે હસી.

સ્કુલ માસ્તર

નવાગામ બાળકોનું વિધવાના હૃદય બેસું, તદ્દન ઉગ્ગ્ર અને એકલું હતું : ગામની બહાર તીકળો, એટલે ચારે તરફ ગમે ત્યાં નજર કરે, પણ આંખ ઠારે તેવું એક ઝાડ, લીલી ટેકરી, કે મુંદર વાડી કાઠ જ દેખાય નહિ. ચારે તરફ સુકું મેદાન : મેદાનમાં ઝીણુ ઝીણુ છોડવા : પણ બધા જ છોડવા પાન વિનાના અને સૂકા. ફક્ત ગામના તુટી ગયેલ જીનવાણી દરવાજા પાસે એક જીવું મંદિર હતું, અને ત્યાં, કાઠીરવ કામમાથી વહી ગયેલ શરાતનનો અંગુલિ-નિર્દેશ કરતા હોય તેવા, બે ચાર પાળાઆ ઉભા હતા : અને તે પણ પકું પકું જ યમ રહ્યા હતા.

ગામમાં નિશાળનું મકાન હતું, તે પણ બરાબર આ સ્થિતિને અનુરૂપ હતું. ત્રણ કે ચાર બારીમાથી બે બારીમાં એક એક જ બારી વાસી શકાય તેવું હતું : ઉપર પડાળમાં ફાકું હતું, ત્યાં કુંભાર પાસેથી માગી લાવેલ ઠીપકું ઢાંક્યું હતું. ધાખો ઉખડી ગયેલ હોતો, અને ધીંગડાં પર ધીંગડા આવવાથી ગૂળ ધાખાને અને પાછળના મરામતને એવી ધાટી મૈત્રી વળમી હતી કે એકથી બીજાને જીવું પાડી શકાય તેવું નહતું. બારણા આડે મોટા મોટા પથરા મુક્યા હતા કે જેથી આંકડીની ઝેરદાજરીનો લાભ લઇને પવન-દેવ બારણા સાથે વારંવાર દોસ્તી કરવા દોડે નહિ.

સવારના નવ થયા હશે. નરબેરામ માસ્તર પોતાના એક જ પ્રકારના ધાટીલા સ્વરે ડીકેશન લખાવી રહ્યા હતા : “ અને આપણી સરકાર બટ્ટ દયાળુ ને ઘણી માયાળુ છે.” ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે ત્યાં સ્વર વધારે પડેલો લંબાવવાથી તે હ્રસ્વ ‘ઇ’ કે ‘ઉ’ માં વધારે પડતું ટુંકાણું કરવાથી, નરબેરામ માસ્તર માન ચોપરીમાં જ શોભે તેવું ને વ્યવહારમાં મરકરી યાય તેવું બોલી રહ્યા હતા.

એટલામાં ઉપર પડાળમાં ઢાંકેલું ઠીપકું કાગડો આંચ મારીને ફરવી રહ્યો હતો તે તરફ એક છોકરાનું લક્ષ ગયું. બીજી તરફ ‘ સાંબ કાથળા આપો ’ કહીને નાનો ભરવાડ મોટી ડાંગ લઇને નિશાળમાં આવ્યો : સામે બારણામાથી, પગમાં રૂપાની કડવી અખડાવતો, માસ્તરનો છોકરો ગંગારામ આવતો હતો. તેને રમાડવા માટે એક છોકરો દોડ્યો. પણ ઉપર કાગડાને મારવા માટે એક છોકરો કાંકરી ફેંકેલી તે બરાબર ગંગારામ ઉપર જ પડી, અને તેણે રોવાનું શરૂ કર્યું. જે છોકરો રમાડવા માટે દોડતો હતો તેનો જ વાંક લાગવાથી તેના ઉપર, ૧૨૧અ જેવી કરડી આંખથી માસ્તર બેઈ રહ્યા !

નાનો કાથળા લઇને આવતો થયો એટલે તેના ઉપર એ કલમ ઉતરવાની તૈયારી હતી, એટલામાં એક છોકરો આવીને એકદમ માસ્તરનું બાવડું ઝાલી ‘ સાંબ ! સાંબ ! સાંબ ! સાંબ આપ્યા ’ કરવા લાગ્યો. ‘ આપ્યા ’ ચબ્દથી ભડકેલું મગજ બારણા તરફ નજર કરે છે, ત્યાં સાંદ ઉપરથી ઉતરીને પોરટલ ઇન્સપેક્ટર લાલકાકા, નિશાળના ખંડિન પગથીઆં ઉપર પોતે અખંડિત રહી શકે માટે સાવચેતીથી નીચી નજર રાખીને આવતા દેખાયા !

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી કુળમાં ખાટલો નાંખીને નરભેરામ માસ્તર અને તેના વડું મંજરી બેઠાં હતાં. ખાટલા પાસે ગંગારામ રમતો હતો. મંજરીનું મૂળ નામ મણી હતું, પણ આવડા મોટા 'અમલદાર' ની વહુને એવું નામ ખરાબ લાગે, માટે માસ્તરનાં સાસુએ જો નામ બદલીને 'મુક્તા' રાખ્યું. અને 'મુક્તા' બહુ પ્રચલિત હોવાથી, અને પોતે જરાક સાહિત્યરસિક હોવાથી, નરભેરામ માસ્તરે એનું રૂપાંતર કરીને છેવટે 'મંજરી' નામ નિર્માણ કર્યું હતું !

"હવે આપણો પગાર કઈ તારીખે આવશે ?" ગંગારામ હાથમાં કાંકરો લઇને મોઢામાં મુકવાની તૈયારી કરતો હતો તેના હાથમાંથી કાંકરો લઇને ફેંકી દેતાં, મંજરીએ પૂછ્યું. "હવે આપણો પગાર કઈ તારીખે આવશે ?"

"કેમ ?"

"કહો"તો ખરા. પછી કહું."

"આપણો પગાર, આજ ૨૧મી થઈ નાં, આવતા મહિનાની દસમી તારીખે."

"આ વખતે મારી મોહનમાળા, ને ગંગારામનાં ઝગલાં કરાવી નાંખવા છે. અને મારા ધાધરા અને પોલકાં. અને આ વખતે, પાંચ બ્રાહ્મણ પણ જમાડી નાંખીએ. ગંગારામને બહુ તાવ આવ્યો તે'લીના મેં માનિયા."

નરભેરામ માસ્તર મનમાં ને મનમાં દિસાળ કરી રહ્યા હતા : સાડા તેર લેખે ઉમાસનો નિશાળનો પગાર એકાદી રૂપિયા. અને સાડા ચાર ટપાલના. કુલ સાડી પંચાશી થયા. તેમાંથી દેવચંદ શેઠ, અમરચંદ શેઠ, અને કાનજીનાં નામાં મુકવવાનાં. નવાં દાણાં લેવાનાં છે. ઘાસલેટનો ડબો ખૂટ્યો છે. અને એક ફરીકેન લેવું છે. મારાં ઘેાલીઆં—અને—આ બધું !

"જમીદારની વડુ, વહીવટદારની વડુ, અવકાશકુનની વડુ, બધાએ કરાવી છે નાં, તેવી મોહનમાળા, રૂપાળા ઝીણાદાણાની બહુ સારી લાગે છે હો !"

"અરે પણ ક્યાં જમીદાર, ક્યાં વહીવટદાર ને ક્યાં આપણે ?—આપણે—શું ?"

"—આપણે ય અમલદારોની હારોદાર ઊભવું તો જોઈએ નાં ?—આપણે વધુ નહિ કરાવીએ—બંઝરીની વાત પછી—એક મોહનમાળા કરાવી લઈએ, અને તે પણ ધરવું રાચ છેનાં ? કેમ કાંઈ જોલતા નથી ? કે તેજમાં માખ કુળી મઈ ?"

"આ વખતે તો મોહનમાળા કેમ, દરીને યાચ ? બધાનાં નામાં મુકવવાનાં છે—અને—"

"અરે, તમે તો આવા નમાસા છો ?—હવે નામાવાળો, બે ચાર મહિના પછી પૈસા લ્યે એમાં શું ? ક્યાં ખોટા કરવા છે ? પણ બધાં ઝોલી પહેરીને ફરે—અને આ આવણ મહિનો આવ્યો—કુંતેશ્વર દર્શન દરવા સૌની સાથે જઈએ, ત્યારે ખાલી ડોક તો જુડી લાગે બા ?"

નરભેરામ માસ્તરે, તે મહિનાના પગારમાંથી જ, મોહનમાળા ધડાવી છે. કેટલાક વેપારી પૈસા ખચ્યા છે, કેટલાક વ્યાજ ચડાવે છે, પણ કુંતેશ્વર મહાદેવનાં આવણ માસનાં દર્શન, મંજરીએ, સૌની જેમ, ડોકમાં મોહનમાળા નાંખીને કઢ્યા છે. ને વહીવટદારની તથા જમીદારની વડુએ તેની મોહનમાળા વધારે કારીગરીવાળા દહીને વખાણી ત્યારે તેનું હૃદય સંતોષથી ધ્રુવ્યું છે !

નરભેરામ માસ્તરે, એકદમ પૈસાદાર ચવાની આશામાં પણાં ધણાં સ્વમાં સેવ્યાં હનાં :

પણુ સ્વપ્નને મૂર્તિમાન કરવા માટે જે સાદસ ને ઉલ્લોમ જોઈએ તે તેમનામાં મળે નહિ: તેમણે કેટલીક લોટરીમાં ટીકોટો ભરી, પોતાના નામની, મંજરીના નામની, ગંગારામના નામની, પણુ સર્વે ટીકોટો નકામી ગઈ! જ્યારે એક વખત તે પોતાના નંબર પછીના નંબરને જ ધનામ મળ્યું—અને તે પણુ રૂપિયા પાંચ હજારનું પહેલું ધનામ—અધધધ!—ત્યારે તે નરભેરામ ભારતર આખી રાત સુતા નહિ.

કોઈ વેપારીના મુનીમ તરીકે રહેવા માટે, આફ્રિકામાં જવા માટે, મુબમ્બની મુળજી જેઠા મોર્કેટમાં ગુમાસ્તા થવા માટે, એવા ધણા ધણા અર્ધદગ્ધ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા તેમના જીવનમાં ધર કરીને રહી હતી: મુંબઈના મુળજી જેઠા મોર્કેટમાં કામ કરતો એક પચાસ વરસનો કપોળ વાણિયો નવાગામમાંથી અગિયાર વરસની કન્યાને પરણી ગયો, ત્યારે ભારતરને રૂપિયા પચીસ ને ગંગારામને ઝળહું તે વાણિયાએ ‘ધનામ’ દાખલ આપેલ, પણુ તે સિવાય ખીજી એક પાંચ પણુ ભારતરને કોઈ દિવસ મળેલી નહિ, એટલે જીવનમાં ધર કરી બેઝેલો એ જીડો અસંતોષ તેમને ચારે તરફથી ઘેરી રહ્યા હતા!

દિમાલપના જંગલોની જગો જેવા, એન્જિનિસના કારકુનો, રખારી, ખેડૂત, વેપારી, છુહાર, સુતાર, કુંબાર, બધાને ઉધાડે ઊગે મુસતા અને આવી ‘સારી કામગીરી’ કરવા બદલ સરકારી અમલદારો એમને ‘પ્રમોશન’ માટે લાયક ગણતા; જ્યારે નરભેરામ ભારતરનો ‘સાહેબ’ ફૂંકા બાવળાંઆ જેવો, આવે ત્યારથી કંટાળાગે અને એની હાયામાં ઉમા રહેવાની પણુ આશા નહિ: આવી રીતે, નરભેરામ ભારતરની, ચારે તરફ, એવું વાતાવરણ બંધું હતું કે તેમને જીવનમાં સંતોષ વળે નહિ, અને ભવિષ્યના જીવન માટે હમેશાં ચિંતા થવા કરે. અધુરામાં પુરું ‘વ્યવહાર’ જનજવન માટે, એમણે જે ખર્ચ ગાંડેલો તે હમેશાં એમની ઉધાર બાજુ જ નમતો રહે. એટલે એ બધી ધડમથકોથી કંટાળાને ધણી વખત ‘ધડી ઘેલા છોડી, ધડમથક તારો જગતની’ એ લોંટી ગોખતા ગોખતા બારથી બે સુધી માથે ઘોલિયું એઢીને સુષ જતા, અને એમના જીવનમાં આ બે કલાક જ ખરો આરામ મળતો. બાકી, પછી તો, કાંઈ ને કાંઈ વગર પૈસાનું લડકું સંભાળવાનું હોય જ.

ગુલામના હૃદય જેવી અંધારી રાત્રિ જામી હતી: આકાશમાં તારા અગ્રકતા હતા, પરંતુ તે પણુ જાણે કે આશાના બિંદુ જેવા નહિ, પણુ નિરાશાના સંકેતચિન્હ જેવા લાગતા હતા: ધાતું અંધારું જોઈને, ગુન્હો કોઈ દિવસ અજવાળું દેખશે જ નહિ, એવા અનુમાન પર આવવાનું સહજ જ મન થાય, એવી રાત્રિ હતી. આવી અંધારી રાતે નરભેરામ ભારતર પોતાના ખંડમાં એકલા બેઠા હતા. બોંમાં દાટેલી પોસ્ટની ટ્રેઝરી ખુલી હતી: પાસે એક ટેબલ પર દરીકેન પડ્યું હતું: અને નરભેરામ ભારતર, જાડી ચિંતાથી, એક રજીસ્ટર ક્વરને આમથી તેમ ફેરવી રહ્યા હતા. ઉપર “સાડો અગિયારસો રૂપિયાનો વીમો” એ સબ્જેક્ટ—જાણે સોનાની મૂર્તિ હોય તેવા—તેમના હૃદયને આકર્ષી રહ્યા હતા.

પાસે જ એક સરકારી કાગળ ખુલ્લો પડ્યો હતો: ‘શા ગાટે તમને નોકરી પરથી કેતારી ન મૂકવા’ એ વિશે ખુલાસો માગતા તે કાગળ તરફ નરભેરામ ભારતરની દષ્ટિ પડીને તરત જ પાછી વળતી હતી: અને એક ખીજા ક્વર ઉપર ઠરતી હતી. ક્વર સામું હતું. ગંગારામ મેજરી વગેરે સૌ ત્યાં ગયાં હતાં. ગંગારામને મરડો થયો હતો. ‘મેજરીને ‘ન્યુમેનિયા’ લાગુ પડ્યો હતો: અને માસુ પેલે ખાટલાવડા હતા. ‘ડૉક્ટરના ખીલના

રૂપિયા પચાસ બેઠી મોકલજો, જે ફરીવાર મોં જોતું હોય તો,' આતું 'અટ્ટીમેટમ' એમાં લખાઈને આજે જ આવ્યું હતું. હજી તો પોતે પંદર દિવસ પહેલાં જ ત્યાં સાત દિવસ રહી આવ્યા હતા, અને ત્યારે નિશાળનો બંદોબસ્ત કર્યા છતાં, છોકરાંની સેનાએ કાંઈ હલો કરેલો, તે વિશે તેમનો ખુલાસો માગતો કાગળ તો હજી ખુલ્લો પડ્યો હતો, ત્યાં આ પોતાના ધરની નવી ઉપાધિ આવેલી જોઈને, નરબેરામ ભારતર હતાશ ખની ગયા. તેમનું મન એ જ ઝંખનાએ ચડી ગયું: 'પૈસા! પૈસા હોય તો આ એકે ઉપાધિ ટકે નહિ. અને એ પૈસા—લગભગ સારી અગિયારસો રૂપિયા—તેમના હાથમાં આજે જ આવી પડ્યા હતા. નરબેરામ ભારતરનો લગભગ નવ વર્ષનો પગાર!

પોતે જાણ્યા. પડછાયો હમેશ કરતાં વધુ લાંબો લાગ્યો. તે જરાક બકકયા. પાસેના ખંડમાં ખખડાટ થયો. કોઈ આવ્યું કે શું? ઉધાડા રહેલા ધડ ઉપર માત્ર ઉદર દોડી રહ્યો હતો.

ખાર ઉપર એ થયા, ત્યારે નરબેરામ ભારતરના ખંડમાંથી અચાનક 'દોડો! ચોર! ચોર!' ની છુમે સંભળાઈ: હરીકેન લડકેટ ચડો ટુટી ગયું: પાસલેટનો ડબ્બો ઢળી ગયો: અને તેનો ભવંકર બકકો ચારે તરફ પથરાઈ રહ્યો: 'દોડો! દોડો!' ની ખૂમ પડી. ચારે તરફથી સિપાઈ સપાઈ દોડતાં આવ્યાં: અને સ્વમ જોવા ચોર શોધવા બધી તરફ દોડાદોડ ચાલ રહી. સરકારી ટ્રેઝરીમાંથી ચોર બધું ઉપાડી ગયો! પણ સજ્જસજ્જાદી બધે એવી હતી કે કોઈએ ચોરી નથી કરી, પણ ભારતરને નરબેરામ જાણ્યું હતું! ગમે તેમ, નરબેરામ ભારતરે પચાસ રૂપિયા, ગંગારામને તો મોકલી આપ્યા હતા.

ખીજે દિવસે સંધ્યાકાળે ન્યારે પોસ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર લાલકાકા સાંઠ પરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે તેમને સામે લેવા આવેલ નરબેરામ પ્રાચ્ય લાલકાકાએ એક એવી કરડી દૃષ્ટિ ફેંકી કે જીવનમાં ગુન્હો કરવા નહિ ટેવાયેલા, અને હજી વાત રાજીરાજી નંખાતી હોય તો તેમ કરવા તૈયાર થયેલા, ભારતર તો ઉભા ને ઉભા ધૂનવા લાગ્યા!

"ભારતર! આ કાંઈ કણુખીની ચોરી નથી કે જ મહિના સુધી પતો નહિ મળે હો!—જરા ચેતો તો સાઈ પાઈ."

"સા-બ! હું નિર્દોષ માયો જાઉં છું!" એટલું કહીને નરબેરામ ચુપ રહ્યા. પણ તેમની દિગ્મત ટૂટી ગઈ હતી. દિગ્મતનેર સામે જોઈ શક્યા પણ નહિ.

લાલકાકા તરત પાગી ગયા કે આમાં કાંઈ વધુ તપાસની જરૂર નથી: "ભારતર! ચુપચુપ પૈસા ટ્રેઝરીમાં છોડીને આવ્યા ત...વ...તમારા સારા માટે કદું છું. સાત વરસની કેદ—"

ભારતર ધૂનવા લાગ્યા.

"બસ, એટલામાં સમજી જાઓ."

પ...પ...પ...પ કરતા નરબેરામ બોલી ગયા: "પ...પ...પણ સા'બ! પચાસ રૂપિયા જોજા છે."

"પચાસ જોજા છે! ક્યાં ગયા?"

"સા'બ, મારી પત્નીને—કુમેનિયા થયો છે—" નરબેરામ વધારે બોલી શક્યા નહિ. તે ધમ ધમ નીચે ખેસી ગયા. લાલકાકાએ દસ દસ રૂપિયાની પાંચ નોટો સામે ધરી: "શ્યો, આ તમારા માટે અને પેલા પચાસ બલે જોજા રહ્યા પણ સમજ્યા કે? રસ્તો માપી લ્યો."

લાલકાકાને ખતાવી બધું ટ્રેઝરીમાં મુકી નરભેરામ અકરમાત મળેલી શ્રીમંતાઇ ત્યાગી પાછલે ખારણેથી કોઈ ન દેખે તેમ રવાના જ થઇ ગયા. મુકી વાળીને દોડવા જ લાગ્યા. અને અંધાક ચતામાં તો આડે અવળે વગડે યઈ કેટલેય દૂર નીકળી ગયા.

માસ્તરનો પહેલો વિચાર તો ગંગારામને જ મળવા જવાનો હતો. પણ લાલકાકાની કરડી આખ, ફોજદારી હાકલ, અને સાત વરસની કેદ એ બધા દરથો જાણે મૃતિમાન બનીને માયા વિનાના ખવીસ હોય તેમ તેમની આગળ નાચતાં હતા. 'કોઈ દિવસ ગુન્હો કરેલો નહિ, હૃદયની કુર્બળતા પાર વિનાતી, આ જ દિવસ સુધી સદન કરેલી ગરીબીએ સધળા ચપળતા હણી લીધેલી, એટલે નરભેરામ તો ધાકમાં ને ધાકમાં, જે સ્ટેશન નજીક પડ્યું ત્યા પહોચી ગયા, ને ગમે ત્યાની ટીકીટ લઈને એક વખત તો સહિસલામતી માટે દૂર—દૂર—દૂર થઇ ગયા.

નરભેરામ કયા કયા રખડ્યો? નર્મદાની પ્રદક્ષિણા કરી, ત્રણ વખત હિમાલય જઇ આવ્યા. જ્યા જ્યા ઠીક લાગ્યું ત્યા ત્યા સર્વ સ્થળે રખડ્યા. પણ તેમના હૃદયને કયાય શાંતિ વળી નહિ. રાત ને દિવસ પોતાનું ઘર, વડુ, બચ્ચું, બધા સાભર્યો કરે: પાછા ફરવાની હિમ્મત મળે નહિ. અને પછી તો, ધીમે ધીમે એ જીવનને ટેવાઇ ગયા. એમ ને એમ એક બે ત્રણ—અને ખાર તેર—વર્ષ વીતી ગયા.

એક દિવસ ઉજ્જડ નવાગામની તદ્દન અમૂળેવી સાજ નમતી હતી ગામના દરવાજા બહાર ઉભા રહીને લાખી નજર કરો તો જાણે ચાર તરફ એકતી નિરવ શન્યતા ખડકાઈ રહી છે. જાણે કોઇ ખોલતું નથી. કોઇનામાં જીવ નથી. કયાય ગ્રાણ્ય નથી. એવી ધૂમસ જેવી સાજને વિંધીને એક મુસાફર નવાગામ તરફ આવ્યો આવે છે. નશી મથેલા, અકાલ વૃદ્ધ શરીર પર એક ખડીચો લટકે છે, હાથમાં ડાગ છે, પગમાં પહેરવા માટે નહિ પણ ટસડવા માટે હોય તેવા મારવાહી પગરખા છે.

નિશાળ પાસે આવીને તે એક ખાચામાં વળ્યો: જરાક આલ્સથી ચંબ્યો એક ખડકીમાં જીવાન છોકરો ઉભો હતો તેને પૂછ્યું. “નરભેરામ માસ્તરનું ઘર આ ?”

જીવાને ડોકું ધુણાવીને હા પાડી.

“બદલાઈ ગયું લાગે છે” એમ કહીને મુસાફર આગળ વધ્યો. ધરતી ખડકી તદ્દન નવી હતી. ભોંતો સુખ્યવચિત રીતે પોળ કરેલી હતી મુસાફર જાણે આ નવાઈ જોતો હોય તેમ ખડકીમાં બેઠો.

અંદર ફળામાં ખાટલા પર બેસીને એક આધેડ વયના બાઇ, ને એક ડોસી, બન્ને કાલા ફેવી રહ્યા હતા: ફળામાં હમણા ધાવીને છૂટુ ચયેલું પાડરું દોડાદોડ કરી રહ્યું હતું.

“જોળખો છો ?” એમ મોમાં આવી ગયેલો શબ્દ મહા મહેનતે પાછો ગળીને મુસાફર જરાક આગળ વધ્યો : તેની પાછળ જ પેચો જીવાન પણ આવીને ઉભો રહ્યો હતો.

“થોડુંક પાણી પીતું છે !” તેણે કહ્યું. તેના શબ્દોમાં રહેલી લાગણીની કુખરી એટલી રપટ હતી, કે સૌ તેની તરફ જોઇ રહ્યા.

“કયા રહેતું ? કેવા છો ?” જીવાને પૂછવા માડ્યું. આ જીવાનના ચહેરામાંથી જાણે ફરી નાનો ગંગારામ પ્રગટતો હોય તેમ, નરભેરામ માસ્તરને લાગ્યું. તે અનિમેષ તેને તેની સામે જોઈ રહ્યા.

“ જે...જા...રા...મ ! ”

આ મુસાફર પોતાને ઓળખે છે, એ જોઈને આશ્ચર્યથી ગંગારામ ચારે તરફ નજર ફેરવી રહ્યો હતો. એટલામાં મંજરી ખાટલા પરથી બેડી થઇ. મુસાફર સામે થોડી વાર જોઈ રહી. ‘ આ તો એ જ ’ તેણે ગાંઠ વાળી. અને તરત પોતાની માને વાત કરી.

‘ માસ્તરનાં વૃદ્ધ સાસુ આગળ આવ્યાં : “ હ્યો ! તમે છો ? આમ તે પાણી માગતું અવાય ? અમે તો કહ્યું કાંઈ ટ્રંકના ટ્રંક ભરીને આવશો—આવો—આવો ” અને તેણે માસ્તરને બેસવા માટે ખાટલો પાસે ખેંચ્યો.

કેટલાં દુઃખ વેઠ્યાં, કેવી કેવી મહેનત કરી, ત્યારે ઘર બચ્યું ને ગંગારામ ભણ્યો. આજે જ એનું પરિણામ આવ્યું હતું. તે મેટ્રિકમાં પાસ થયો હતો. હવે તો સ્થિર મન કરીને રહે. એવી એવી અનેક વાર્તાઓ—બાર વર્ષના માળામાં બનેલી સર્વે—ફરી ફરીને નરભેરામ માસ્તર પાસે વર્ણવતાં, બંને સ્ત્રીઓ, રડી પડી ! બંને એના એ પ્રસંગો આજે ફરી વાર બની રહ્યા હોય !

આ પ્રમાણે નરભેરામ માસ્તર ફરી સ્થિર થયા : પણ તેમના હૃદયમાં એક ડંખ રહ્યો ગયો : જે વખતે મારે કુટુંબને રક્ષણ આપવું જોઈતું હતું, તે જ વખતે મેં તેમને છોડ્યાં, અને તેમણે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ જમાવેલી ધરની શાંતિ હું ભોગવી રહ્યો છું ! આ ડંખે હવે પછી ચત્તિ એમની દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિની કડક પરીક્ષા સેવશવી : કાળીઓ અનાજ મોંમાં મુકતા ધડી વાર ચંભી નય : ‘ આજે આ અનાજ મેળવવા મેં શું કર્યું ?—અને પોતે, ઘરમાં ઝીણો ઝીણો ઉલ્લોગ કર્યા જ કરે. કમારેક પેલી સાંજ સાંભરે છે ત્યારે ગંગારામને પાસે બોલાવીને બેસારે છે :

“ બે ભાઈ ! આવી સાંજે મેં તમને છોડ્યા. આજે એ વાતનું મૂળ મેં શોધ્યું છે. નાના નાના ઉલ્લોગનો ધરમાંથી નાશ થાય તેથી જે કાલતુ સમય રહે એ કાલતુ સમય અશાંતિ ને ખોટાં સ્વપ્નાં જન્માવે છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રમ જીવનને નિરસ કરી મૂકે છે.”

*

*

*

નરભેરામ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પરન્તુ બમણા ઉત્સાહથી, કુટુંબને પોષી રહ્યો છે : ઝીણું ઝીણું કામ આપો દિવસ કર્યા કરે છે : પોતે કાંઈક થોડું ધણું જાણે છે તેવું વેદ કરે છે : સાંજે વેપારીનાં નામાંકામાં માંડી આવે છે : કણબીનાં દાણાદુણી વેચી આવે છે : સંઘવાં તૈયાર કરે છે : ખાટલા ભરે છે : વણે છે : ચોમાસામાં વાડા કરે છે : અને એ ઉપરાંત ગરીબગરીબાને મદદ કરે છે. એવા એવા નાના નાના ગૃહઉદ્યોગમાં એનું જીવન એવું ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે કે વ્યર્થ સ્વપ્ન માટે, કે ખોટી સ્પર્ધા માટે તેના જીવનમાં અવકાશ જ નથી. અને બાર વરસની રખડપાટને અંતે જે સત્ય પોતાને મળ્યું છે તે વારંવાર સૈને સંભળાવે છે.

બારડોલીનો પત્ર

સાધકી,

ગંધા પત્રમા લખ્યા મુજબ આમા હું બારડોલીની કાળીપરજ અને ખીછ અસલ વતની કામો વિશે લખું છું.

એક રીતે કહીએ તો આ કાળીપરજ લોકોની શોષ મદાતમાંજ એ જ કરી ગણાય. જેમ દિલ્હરતાન પરાધીન છે અને તેને સ્વતંત્ર કરવા કંઈક કરવું જોઈએ એ એમની શોષ છે, તેમ બારડોલીમા અને આસપાસ વસતી કાળીપરજને સુધારવાની આપણી ફરજ છે એ પણ એમની જ પહેલી શોષ છે. અતિવિસ્તૃત અને અતિપરિચિત વસ્તુ વિશે વિરલ પુરખો જ વિચાર કરી શકે છે.

૧૯૨૧મા બારડોલીએ સત્યાગ્રહ કરવાનું ખીરું ઝડપું અને ગાંધીજી સત્યાગ્રહની જાણથી નાખવા પ્રથમ આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું “ તાલુકાની વસ્તી કેટલી ? ” કાંઈએ કહ્યું. “ ૪૦ હજાર કાળીપરજ અને ૪૪ હજાર ઉજ્જાપરજ. ” આગળ વાતચીત ચાલતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે ત્યારે તો આપણે તેમની સેવા કરવી જોઈએ. બારડોલીનો તે વખતનો સત્યાગ્રહ તો ન ચાલ્યો. છેલ્લા કિંમ હરવાના સત્યાગ્રહને ‘૨૧ ના સત્યાગ્રહનું પ્રકરણ ન કહેવાય, પ્રસ્તાવના તો પડીના બનાવો એવા અને ત્યારે કહેવાય. પણ તે કરવા ધારેલા સત્યાગ્રહનું પરિણામ કાળીપરજની નવરૂતિ ગણાય અને એ દિલ્હરતાન દદાડે દિવને મધતી નય છે. ગાંધીજીની એક પ્રવૃત્તિનું પૂરેપૂરું પ્રકૃષ્ટ શોભું ૩૫ અર્દો જોઈ શકાય છે.

બારડોલીનો ભાગ ખરી રીતે કાંકણનું મુખ ગણી શકાય. દરિયા અને પર્વત વચ્ચે લાખી દક્ષિણ તરફ સાકડી યતી જતી પટીનું પહોળું મુખ અર્દોથી સાર ચામ છે. બારડોલીમા કુંકણા નામની અસલ વતની કામ છે, તે મરાઠી મિશ્રિત ગુજરાતી બોલે છે એ પણ આ પ્રાંતનું દક્ષિણપણું સાબીત કરે છે. ગુજરાતની ‘સંસ્કૃતિ’ને દિલ્હમાં અવગણ કે વિશિષ્ટ માનનાર જરૂર અભિમાન લઈ શકે કે આ પ્રાંતમા તેમ જ ખાનદેરા સુધી દક્ષિણ ઉપર ગુજરાતની સંસ્કૃતિએ વિજય મેળવ્યો છે. અર્દોના કાળીપરજના લોકોના મોઝાં મને દક્ષિણીઓને મળતાં લાગે છે. પણ આ મોઝાં ઉપરથી કાંઈ પણ અનુમાન કરવું અતિસાદસ છે. અર્દોના અનાવવા પાટીદારો વગેરે પોતાના જે જોહરાઓને કાંચડી ગુરકુલમાં મોકલે છે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરે છે ત્યારે જરા પણ ગુજરાતી દેખાતા નથી. તેમના મોનો મહેંગે સુદા ઉત્તર દિલ્હના જેવો લાગે છે, તેમની રીનમાન અને વિચાર કરવાની રીત પણ દિલ્હી-આવસમાંજ ચમ્મ જાય છે. તેમનું સરીર સાફ પંખગી જેવું થઈ જાય છે એ તો તમે જો પણ તેઓ ગુજરાતી બાપા પણ નાહતા નથી હોતા એ મને તેમના શિક્ષણની મોટી ખામી લાગે છે અર્દો મૂળા ગુરકુલમાં કમળા વધના વિદ્યાર્થીઓને પણ ગુજરાતી શીખવાતું નથી. એમનું શિક્ષણ દાજાને માણમ બનાવવાનું સમજે છે, પડીને બનાવવાનું સમજતું નથી.

જરા વિષયાંતર થયો પણ બારડોલી પત્રમાં મારે આ વાત પણ કહેવી હતી મારે કહી: મુખની આમૃતિ કરતાં હું ધારું છું. રીતરિવાજ અને પહેરવેષ એ જાતિનાં વધારે લાક્ષણિક ચિહ્નો ગણાય. હવે કાળાપરજની બધી સ્ત્રીઓ દક્ષિણી રીતે જ પહેરવેષ પહેરે છે. તેમની સાડીનો રંગ, તેમનો કછોટો વાળવાની રીત, અને કસને બદલે ચોળાને ગાંઠ વાળવાની રીત પણ દક્ષિણીપણું જ સૂચવે છે. ખરી રીતે કુચો મારવાની રીત તો અહીંના ઉજળાપરજના વર્ગે પણ ગ્રહણ કરી છે. ખેતી અને ઘરકામમાં એ રીત ઘણી સગવડ ભરેલી છે. જિંચી અનાવસા જેવી કેમોમાં સ્ત્રીઓ ગુજરાતી રીતે પહેરવેષ પહેરે છે પણ તેમનામાં સધવા અને વિધવા સ્ત્રીઓ જે કપડાં પહેરે છે તેના રંગો દક્ષિણી રૂઢિના છે. હું ધારું છું અનાવસા જેવી કેમોની સ્ત્રીઓ થોડાં વરસોમાં રૂઢિ છોડી રંગવૈવિધ્યની છૂટ લેશે, તેમ જ બીજી ઉજળાપરજની સ્ત્રીઓ પણ જેમ જેમ ખેતી છોડશે તેમ તેમ પહેરવેષ અને રંગ બનતેની છૂટ લેશે. કાળાપરજમાં ત્યાં ત્યાં ખાદી સ્ત્રીકારાઈ છે ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ સફેદ ખાદી પહેરે છે પણ પહેરવામાં પોતાની જૂની રીત રાખે છે. પણ હમણાં જે ઝડપથી સર્વદોષુખી પરિવર્તન સર્વત્ર થવા લાગ્યું છે તે જોતાં થોડાં જ વર્ષોમાં ગુજરાત આવાં રૂઢિનાં બંધનો છોડી સગવડ સિદ્ધાન્ત અને સુરચિતે પ્રાધાન્ય આપશે એમ લાગે છે.

કાળાપરજની આટલી નાની વસ્તીમાં કાંઈ નહિ તો પણ, ચોધરા, ગામીત, દડિયા, કુંકણા, કોટવાળિયા, નાયકા અને ખીલવસાવા એટલી જુદી જુદી જાતો છે. દરેકતા પહેરવેષ, અલંકાર, ભાષા, રીતરિવાજ અને સંસ્કારોમાં ત્રીણ તથા મોટા અનેકવિધ ફરક છે. ચોધરા અને ગામીત સૌથી જાયા ગણાય છે બીજાને ત્યાં ખાતા નથી; તેમાં પણ ચોધરા વધારે જાયા ગણાય છે, કુંવારો ચોધરા ગામીતને ત્યાં ખાય, પણ પરણેલો ન ખાય. કોટવાળિયા અરપૂરય ગણાય છે, તેઓ સૂંઝલા ટોપલી વગેરે અનાવવાનું કામ સારું કરે છે. ચોધરા બીજી કેમો કરતાં દેખાવમાં વધારે સારો છે. તેમની સ્ત્રીઓનો પોષાક પણ વિચિત્ર હોય છે. વળા કોઈકે (કઈ તે હું જાણતો નથી) જાતમાં સ્ત્રીઓ જમણી તરફ નાક વાંધાવે છે, કોઈમાં પત્થરનાં ધરેણાં આપું ગળું ભરાઈ જાય એટલાં પહેરે છે. બધાની ભાષામાં થોડો થોડો પણ ધ્યાન ખેંચે એવો ફરક છે. હું થોડા દાખલા નીચે આપું છું:

ગુજરાતી	ચોધરી	ગામેતી	નાયકા	દડિયા
મા	આયા	આયો	મા	આઈડી
બાપ	આતો	આખો	બા :	બા :
બહેન	બાઇ	બોહી	બાઈ	બાઈ
વહુ	વવનીદી	વોવડીદી	વહુ	વહુ
બજાર	બલજો	બોલજ	ગોધા	ગોધા
ભેંસ	ફેસડો	બેસડો	ભેંસડાં	ભેંસડાં*
છે	હા	હેય	આહિ	આહિ
કહે	કોઅ	આખ	આખ	આખ
સાંભળ	ભેતા	વત્તા	આપક	આપક
નાંખ	નાંખ	ટાક	નાંખ	લાખ

* ' સ ' એ સ્વરતો દર્શાવતે મળતો ' સ ' નો ઉચ્ચાર છે.

આ બોલીઓના ઉચ્ચારોમા કેટલુંક ભણવા જેવું છે ચોધરાઓ 'અ' ઉચ્ચાર 'ઓ' જેવો કરે છે જે લગભગ બગાળીને મળતો આવે છે 'પડે છે' નો ઉચ્ચાર લગભગ 'પોડે છે' જેવો કરે છે, બગાળી અને યુજરાતી બાધા ધણી રીતે મળતી આવે છે તેમા આ એક વિશેષ મળતાપણું છે પણ આ પહેલો કે વિષ્ટત 'ઓ' માત્ર ચોધરાઓ જ બોલે છે એમ નથી યુજરાતના બીજા ભાગોમા પણ 'અ' નો 'ઓ' બોલાય છે જેમકે મહોકાદા અને તેની આસપાસના ભાગના લોકો દૂધની 'તર' ને 'તોર' અને માગીના 'થર' ને 'થોર' કહે છે મને એ 'અ' ના ઉપરના સ્પર્શ વનું પરિણામ લાગે છે 'ખાય છે' અને 'જાય છે' 'ખોયસે' અને 'જોયસે' થાય છે, એ વિષ્ટત ઉચ્ચારો પણ એ જ જાતના છે વળી 'અ' કે 'ઇ' નો 'એ' પણ એ જ રીતે થતો લાગે છે જેમકે નદીના 'તટ' ને 'તેડ' કહે છે ચરોતરના 'લેમડો' 'પેપલો' પણ એવા જ ઉચ્ચારો છે મને તે કોઇ દેસ્ય વિધાન જ લાગે છે, ફારસીની અસરથી આવેના ગણવાની આનંદ્યકતા લાગતી નથી પણ આ બામત હજી વધારે દાખવા પુરાવા મેળવવા જોઇએ

વળી અહીં એક 'ખણ' નો પ્રયોગ છે જે બગાળી 'ખાનિ' ને મળતો છે જેમકે 'ખાયખણ મણ કપાસ થાય' એટલે 'પાયેક' 'પાયની આસપાસ'

નાયકાની બોલીમા એક વિસર્ગ અને 'હ' ને મળતો ઉચ્ચાર છે જે મેં 'ખા' મા વિસર્ગથી ખતાવેલો છે

આ બધી બોલીઓ ઝપાટાબધ હુમ થતી જમ છે વેડછી આશ્રમમા ચોધરા નાયકા દુડિયા વગેરેને મેં તેમની બોલીમા બોનવા કહ્યું પણ તેઓ તે બૂધી ગયા છે જરા પણ ભણતા કે યુજરાતના શિષ્ટ વર્ગોમા ભજનાનું થતા આ લોકો પોતાની બોલી બૂલી જાય છે મારા એક મિત્ર જેઓ વેડછી આશ્રમમા કામ કરે છે અને સાહિત્યનો શોખ ધરાવે છે, તેઓ આ લોપ ન થવો જોઇએ એમ માને છે પણ સગસત યુજરાતના સગઈન સાથે આવા નાના ગોટા નાથ ખામશે જ. આ નાની જાતોના પહેરવેણું વૈવિધ્ય અને વૈચિત્ર્ય ભભકાદાર કે ચમત્કારક લાગે પણ તે જવાનું જ છે તેવી રીતે કોઇ બાધાભક્તને આ નાની નાની બોલીઓનું ગમે તેટલું મહત્વ થાય,—ચોધરાની બોલી તો ઘણી જ મીઠી લાગે છે—પણ તે ફેરો જવાના જ મને એક જ વાત લાગે છે કે કોઈ માનવવંશચાત્રીએ આ લોકોનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરી તેમની બધી વિવિધતા ચિત્રા માથે નોંધી લેવી જોઇએ, અને કોઇ બાધાચાત્રીએ તેમની બાધાના કેરો, વ્યાકરણો વગેરે લખી નાખવા જોઈએ અને હવે તેની વાર કરવા જેવું નથી પદર વરસ પછી આમાનું કશું લાગ્યે જ જડશે એક બાધાપ્રેમીએ આમનું વ્યાકરણ તો બનાવ્યું છે

આ કાળીપરજ તરફ સૌથી પહેલું ધ્યાન આપવાનું માન આપણા ગાયકવાડ સરકારને છે તેમણે વરસો પહેલાં કાળીપરજને માટે નિશાણો અને બોર્ડિંગો કાઢી દત્તી યુજરાતમા આવી ઘણી યે નવી પ્રવૃત્તિઓના પિતા ગાયકવાડ સરકાર છે પણ કોણ જાણે કયા દુબોગ્યે હવે આગળ ચાલવાને જાહેરે તેઓ ખાજા દડે છે તેમની પ્રભ કે અમલદાર વર્ગ તેમના સુધારા ગ્રીવવાને અસમર્થ નીકળ્યો એવી નિરાશા તેમને યઈ હોય કે ગમે તે કારણે, પણ એ પ્રારબ્ધ જેવો વશસ્વી અને ઉદ્ભવ દત્તો તેવું કશું પરિણામ આસારે દેખાતું નથી પણ કાળીપરજમા આ શાગાઓથી કાળીપરજના જ શિક્ષકે

અત્યારે થયા છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી આ આખા સમાજનું અત્યારે પરિવર્તન થવા લાગ્યું છે ત્યારે આ જૂનાં બળો પણ કામ આવે છે. આખી કાળીપરજ અત્યારે પોતાની સંકાઓની પામરતામાંથી જાગી યઈ સમાજમાં માનવર્થ સ્થાન લેવાને પ્રયત્ન કરે છે.

બે ત્રણ વરસ ઉપર કાળીપરજની સ્થિતિ જાણવાને માટે એક સમિતિ નીમાઇ હતી તેમાં શ્રી નરહરિભાઈ પણ હતા. તેમણે આમની સ્થિતિ વિશે પુરાવા લઈ પ્રુબ્બજ નોંધા કરી રાખી છે પણ હજી નિવેદન તૈયાર થયું નથી. દરમિયાન એમને માર્ચે નવાં નવાં કામો પડ્યે જ જાય છે. તેમણે કાળીપરજની દીન સ્થિતિ વિશે કોઇ કોઇ વખત વાત કરી છે તે ખરેખર મર્મજેદ છે. પુરુષ દિવસ આખો દાસત્વનું કામ કરી રાત્રે દારૂ તોડી પીને ઘેર આવે. ત્યારે છોકરાં ભૂખ્યાં જાંઘી ગયાં હોય. એક વાર તો એક ઘરમાં રાત્રે છોકરાં ખાવાનું માગતાં હતાં અને મા તેમને જાંઘી જવાનું કહેતી હતી; તેમને ખાપ આવશે ત્યારે પોતે જગાડીને જમાડશે એમ સાન્ત્વન આપતી હતી. છોકરાંએ કહ્યું: "તું હંમેશા એમ જાંઘાડી દે છે અને કદી પણ જગાડીને જમાડતી નથી. આજ તો નહિ જાણિયે." છતાં નાનાં છોકરાં તો રડી રડીને ચાકીને જાંઘી ગયાં અને બે મોટાં જાગતાં રહ્યાં. તેમને તેમનો ખાપ પીને આવ્યો ત્યારે માત્ર ગાળો કે ગાર ખાવાનું મળ્યું! આ સ્થિતિ લગભગ દરેક ઘેર છે. કાળાં, ચામડીના દર્દવાળાં, પેટ વધી ગયેલાં, જરા પણ બાળકની સ્ફુર્તિ વિનાનાં છોકરાંને બપોરના ખાપ સુધી કાંઈ પણ ખાધા વિના ઘર ગ્રામજીવે તડકે ખેસી રહેલાં મેં ઘણી જગ્યાએ જોયાં છે. મહાત્માજી વારંવાર કહે છે કે હિંદમાં કેટલાંકને બે વેળા ખાવાનું નથી મળતું, એ કાચું સોનું પાકતી ગુજરાતમાં જોવું હોય તો અહીં આવવું. આખી હિંદમાં તેમને ઘી કે તેલ જોવા મળતું નથી તેથી તેમની ચામડી ઘણી જ ખડખડી કાળા પડી ગયેલી હોય છે. તેથી તથા નિષ્ક્રિય ન્દાતાં નહિ હોવાથી ચામડીનાં દર્દો તેમને ખડુ થાય છે.

દાંતા તરફ અસહવતની બીજની કોમો મેં જોઇ છે. તે અને આમનામાં મુખ્ય ફરક એ છે કે દાંતા તરફના બીજો ચોર લંટારા અને ખૂની પણ હોય છે. શિકાર, ચોરી, લૂંટ, ખૂન એ બધું તેમને મન 'રમણું,' રમત છે. આ તરફના લોકો ધણા જ બીકણ છે. કોઈ પણ પોલિસ કે સામાન્ય માણસ પણ તેમને ડરાવીને તેમની ગમે તે ચીજ લઇ જઈ શકે. કોઈ પણ દંક વિના જંગલના કૌ-ટ્રેક્ટરો કે દારૂના પીઠાવાળાઓ માર ભારીને આમની પાસે વેઠે કામ કરાવે છે, બહાતકારે દારૂ પણ પાય છે, એમ સાંભળ્યું છે. હમણાં દારૂની બંધી યઈ છે એટલે આ લોકો ઉપર, અને તેમનામાં રહી કામ કરનારા માણસો ઉપર, ખોટા કેસો થવા લાગ્યાં છે. પણ આમનામાં નવું બળ હવે આવવા લાગ્યું છે. પહેલાંની પેઢે હવે તેઓ મૂંગે મોટે માર નહિ ખાઈ લે. જેમ ઘણી સાંખી ગિભારીમાંથી જોડયા માણસની ભૂખ જાંઘડે તેમ આમને ચાલની અને સ્વમાન અને જલપ્રાપ્તિની ભૂખ જાંઘડી છે. ગયા માસમાં મારે તેમની એક સભામાં જવાનું થયું હતું. બારડોલીથી વીસ પચીસ માર્ચે દૂર એક ધમોડી ગામે કાળીપરજના લોકોએ સભા ભરવાનું નક્કી કર્યું, અને પછી થીયુત વક્તવ્યોને આમંત્રણ આપ્યું. તેમને તે સ્વીકારવું જ પડ્યું. જતાં પંચેક માધ્યમ દૂર તેમના સ્વયંસેવકો રસ્તા બતાવવા સામે આવ્યા હતા. દક્ષિણમાં જેમ કોઇ મંદિર જતાં તેનાં ગોપુરો આવવા લાગે તેમ ચાર ચાર મહર્ષિ આગળ તેમણે તોરણો. બાંધેલાં હતાં અને આડના થંડ ઉપર સેમાનાં મહેરે આમંત્રણો ચોડેલાં હતાં. સડક નહોતી પણ આમણે રસ્તાઓ પણ મોટરને માટે સારા કર્યા

હતા. સહા પહેલાં ગામના આગેવાનો ધીરુત વક્તવ્યબાઈને મળ્યા અને તેમને બધી હકીકત સમજાવી. તે ધરના બધા માણસો હાથે કાંતેલી વણેલી ખાદી પહેરતા હતા. દાર તાડી “વર્જેલા”ઓ પાછા ભયથી કે ખટપટથી દાર તરફ વળતા હતા તે મુખ્ય વાત હતી. કે.ણુ નળે શા કારણથી, પણ રેંટિયો કાંતતા અને ખાદી પહેરતા માણસો ઉપર ખીમઓ જીલમ નથી કરી શકતા એ હકીકત ત્યાં પ્રત્યક્ષ યર્ષ. એટલે કાળાપરજમાં રેંટિયો લઈ કાંતવાની અને જાતે વણવાની પણ એક તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, ત્યાં અને ગયા તો લગભગ ત્રણ ચાર હજાર માણસો તોરણો બાધેલા એક મોટા મંડપમાં સાંન બેસાં હતાં. જેટલા પુરુષો તેટલી જ સ્ત્રીઓ હતી. વ્યાખ્યાનનો એકેએક શબ્દ નળે તેઓ કોઈ આંતર તૃષાથી પીતાં હતા. આટલી જિજ્ઞાસા મેં અમદાવાદના કોઈ શ્રોતાવર્ગમાં દોડી નથી. તેઓ નળે માત્ર વિનોદ કે ચાનને મારે સાંભળતા નહોતા પણ પોતાના જીવનને મારે સાંભળતા હતાં. વ્યાખ્યાનમાં એક જ વાત હતી કે નિર્લેપ થાઓ, દાર તાડી છોડો, કાતો વણો અને પોતાનાં જ કપડા પહેરો.

સહામાં મને એમ પણ લાગ્યું કે આ વર્ગમાંથી પણ ભાષણપોરો અને ફૂટેતાઓ (demagogues) ઊભા થશે અને કામ કરવા કરતાં ભાષણો અને કવિતાઓ કરવાનો શોખ કેટલાકને થશે. વળી મને એમ પણ લાગ્યું છે કે સાચી સ્વતંત્રતા આપ્યા પહેલાં ધમ્મ, અમર્યાદિત હકની માગણીઓ, શક્તિ વગરની સમાનતાનો દાવો વગેરે જે જે અત્યારે આપણા મંડળોમાં અને વ્યક્તિઓમાં કપાક કપાક દેખાય છે તે તેમનામાં પણ દેખાશે. પણ બહુ થોડાં વરસોમાં તેઓ આપણામાં લગી જશે અને સાચી પ્રગતિ સાધશે.

આ લોકોની રહેવાની રીતભાવો બીજી રીતે દાતા તરફના બીજો જેવી જ મને લાગી છે. ત્યાં બીજાને આપણા લોકો કાળી વિલાપત કહે છે, અને અર્ધ મસ્કરીમાં ગોરી વિલાપત એટલે અંગ્રેજો અને આ કાળા વિલાપતના રીતરિવાજોની સરખામણી કરે છે. વિલાપતની પેઠે આ લોકો એક જગ્યામાં વસવું પસંદ નથી કરતા પણ દરેક છૂટા છૂટા પોતપોતાનાં ખેતરોમાં દૂર દૂર ખૂંપીઓ બાંધીને રહે છે. લગ્નો મોટી ઉમરે થાય છે, જે કે આ લોકો ઉજળાપરજની દેખાડેખાએ દીકરીને નાની ઉંમરે પરણાવવામાં મોટાઈ સમજવા માંડ્યા છે. સ્ત્રી પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી લગ્ન સંબંધમાં જોડાય છે અને અણુજનાવ થના છૂટાછેડા પણ એટલી જ સહેલાઈથી કરે છે. લગ્ન પહેલાં પણ સ્ત્રીપુરુષો પતિપત્ની તરીકે એક બીજાના સંસર્ગમાં આવે તેમ કશો પ્રત્યવાય ગણાતો નથી. તેવા સંબંધથી સંતાન થાય તેમાં પણ કશું ખોટું ગણાતું નથી. લગ્ન તો એક માત્ર વિધિ છે જે ગમે ત્યારે કરી લેવાય છે, વળી અહીં એક ખંધાડિયો રાખવાનો રિવાજ છે. આપણે જેને ધરજમાઈ રાખવો કહીએ છીએ તેને મળતો તે રિવાજ છે. કોઈ માણસને માત્ર છોડરીઓનો વસ્ત્રાર હોય, ખેતી હોય અને કામ કરનાર માણસની તાણ હોય, તો તે પોતાને ઘેર જમાઈને રાખે, તેને ખંધાડિયો કહે છે. એમનું લગ્નસંબંધન સિધ્ધિય છે. ધણીવાર તો નાનના પંચાતિ-યાઓ દાર પીવાને મારે જ, વધુ વરને બાંડુંઅવશું મમળતી છૂટાછેડા કરાવે છે, રૂપયા ખાય છે અને દર પીએ છે. પણ જેમ જેમ આ લોકો સંસ્કાર પામતા જાય છે તેમ તેમ સમર્થ ગૌ.વ મમજતા જાય છે.

એક વખત દરવા ગતા ઓરિયાના એક વિચાર જેવાનો પ્રસંગ મળ્યો. માથું કરનાર

પોતાનાં સગાંને લઈને સાસરાને ત્યાં આવ્યો હતો અને ઘર સામે ખાટશે નાંખીને બેઠો હતો. તેને મળ્યા પહેલાં અમે કન્યાના બાપને મળ્યા હતા અને તેણે જણાવ્યું હતું કે છોકરી પણ રાજ હતી. પછી કન્યાના બાપે રીતસર વરપક્ષને પૂછ્યું: “ કેમ લાઇઓ, તમને છોકરી ગમે છે ? તમે બધા રાજ છો ? ” પેલાઓએ બધાએ હા કહી. પછી વરપક્ષનાં લોકો કન્યાને પૂછવા ગયા. ઘણી વાર થઈ. પછી એક માણસે આવીને કહ્યું કે કન્યાની પણ હા છે. થોડી વાર વાતો ચાલી. પછી બીજા માણસોએ આવીને કહ્યું કન્યા...લાઈને મળવા માગે છે. મારે કહેવું જોઈતું હતું કે જામે પક્ષો સંસ્કારી અને ખાદીધારી હતા. કન્યાનો પિતા તો વક્તવ્ય હતો અને કન્યા આશ્રમમાં જતી આવતી ભણેલી હતી. ...લાઈ અને હું પણ કન્યાને મળવા ગયા. ...લાઈએ પૂછ્યું: “ તું એને ઓળખે છે ને ? ” કન્યાએ હા કહી. “ તને પસંદ છે ને ? ” “ તમને પસંદ હોય તો મારી હા છે. ” થોડી વાત થઈ રહી ત્યાં વરપક્ષના માણસો અને વર પોતે ત્યાં આવ્યાં: તેમને કન્યાની ભલામણ કરી. આ લમ સુધરેલું થયું જોઈએ એટલે તેમાં રિવાજ મુજબ કન્યાનાં માબાપને આપવાના રૂ. ૪૨) લેવાની કન્યાના પિતાએ ના પાડી અને સમજાવ્યું કે તમે પણ બધા ખાદી પહેરીને આવજો અને જાનમાં પણ આઠ કે દસ માણસો જ લાવજો. વરને આ સુધારો બહુ રૂચતો નહોતો, તેણે કાંઈક કાચી કાચી હા પાડી. અમે એ થઈ રહ્યા પછી આશ્રમે ગયા. ત્યાં આશ્રમમાં...બહેનને મેં આ વાત કરી. તેમણે પૂછ્યું: “ કન્યાએ હા પાડી ? ” મેં કહ્યું: “ હા, કેમ ? ” વાતચીત ચતાં જણાયું કે કન્યાની હા સાચી નહોતી. તેને કોઈએ સમજાવ્યું હતું કે આ વરના પિતાને કોઈનો એટલે રક્તપિત્તનો રોગ હતો અને તે રોગ વારસામાં જિતરે કે નહિ તે એ વારંવાર પૂછતી હતી. આશ્રમમાં એ પ્રમાણે પૂછવાથી એ વાત...લાઈ જણતા હશે એમ તે માનતી હતી અને એ ...લાઈએ સંમતિ આપી તેનો અર્થ એ રોગ વારસામાં ન જિતરે એમ તેણે માન્યું. મને આ પંદર સોળ વરસની છોકરીની સમજશક્તિને માટે ઘણું માન થયું. આપણી ઊજળીપરજ તો લગ્નમાં કદી આવો વિચાર કરતી જ નથી. પણ તે વખતે માન કરતાં આધાત મને અને એ ... લાઈને બન્નેને વધારે લાગ્યો. તેમણે તરત કન્યાપક્ષનાં માણસોને બોલાવ્યાં અને આ વાત કહી. ત્યાં વળી બીજી જ વાત નીકળી. વરના બાપને રક્તપિત્તનું દરદ હતું એ વાત આ વરને પરજીવા ધ્વિષ્ટી એક બીજી હરીફ છોકરીએ જાણેલી છે ! મને આશ્ચર્ય થયું. આ લોકોમાં ઇચ્છાવરનો રિવાજ તો છે પણ એ રિવાજને અંગે ખટપટ પણ છે. અરુ, હેવરે એમ દર્પે કે વરે પોતાનું શરીર કોઈ શક્તર પાસે તપાસાવવું અને નીરોગી નીકળે તો પછી લમ કરવું. પછી શું થયું તે મને ચોક્કસ ખબર નથી. જો વિવાહ ફાટ કરવો પડે તો પાંચેક રૂપિયા કન્યાપક્ષે વરપક્ષને આપવા પડે છે એમ સાંભળ્યું છે.

આ લોકોના લમ રિવાજ વિશે પણ મેં સાંભળ્યું છે. વર કોઈ માણસને ખાંધે બેસી કન્યાને ઘેર આવે છે. તે વખતે તેના મોં પર કપડું ઢાંકેલું હોય છે. કન્યા ક્યાંક સંતોષ ગય છે અને વરે તેને શોધી કાઢવાની હોય છે. એ પછી બન્નેનાં લમ થાય છે. કન્યા સાસરે જતી વખતે ઘરમાં ખાણિયા ઉપર બેસીને ખૂબ રડે છે. જો ન રડે તો તેને જૂત દેશન કરે એવી માન્યતા છે એમ પણ સાંભળ્યું છે. ખરી રીતે સાસરે જતી વખતે રડવાનો રિવાજ મુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં મેં જોયો છે. ઘણી જગ્યાએ તો ગચ્છી નાતોમાં

પણ કન્યા ખતર વચ્ચેવચ્ચ લાંબે રાગે અમુક જ રીતે રડે છે. તમે મનુષ્ય જાતના લગ્નનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે એટલે જાણો છો કે એ રડવું એ પણ એક ખાસ મનોવૃત્તિ છે. હશે, ગમે તે હોય. લગ્નનાં ખાવાનું કંઈ ખાસ હોતું નથી પણ દિવસોના દિવસો દાર પીને નાચવાનું હોય છે. અલગત સુધરેલાઓ દવે વધારે વિધિસર લગ્નો કરે છે.

આ લોકોનાં ઘરો નાનાં અને સુઝક હોય છે. જમીનથી બે અડી ફૂટની તેની ઊભણી હોય છે. ઘર ઘણે જાગે તંબુ આકારનું અને નાનું લોંબું ગુંપીને સાફ રાખેલું હોય છે. એક બાજુ દોર બાધેલાં હોય છે. સાદી ચીજોમાંથી તેઓ ઠીક પોતાનું રાચરચીલું ઊભું કરે છે. એક ખજૂરીનું ચડિયું લાલું ચારી તેને અંદરથી કાતરી સાફ કરી તેનો અર્ધ નળાકાર બનાવે છે અને તેને ઘરમાં દળતું રાખી નીચો છેડો ઘર બહાર કાઢે છે. તેના ઉપર ગોળા મૂકે છે એટલે પાણી બધું એની મેજે એ ખાળિયા વાટે બહાર ચાલ્યું જાય. ગોળામાંથી પાણી કાઢવા એક તૂંબડીનો ઉપયોગ કરે છે. આ તૂંબડીનો એક લાગ પાતળો લાંબો લાથી જેવો હોય છે અને બીજો છેડો લોટા જેવો હોય છે તેમાં કાણું પાડે છે. તેનાથી આપણી માફક ગોળામાંથી પાણી કાઢે છે. આવી તૂંબડીઓના વેલા તેઓ ખૂંપડી ઉપર જ સુઝાવે છે. પાણી કાઢવાને માટે આ સારી યુક્તિ છે પણ ઘેસ હલાવવામાં પણ આનો ઉપયોગ કરે છે તે સાફ નથી કારણ કે આ અંદરથી સાફ ચમકે તેવું નથી.

કાળીપરજના લોકો એક ડોબરું નામનું વાજિત્ર વગાડે છે. તે તાડનાં પાંદડાનું બનાવેલું હોય છે. લગભગ ત્રણ ચાર ફાથ લાંબું હોય છે. આકારમાં ખેડોળ જેવોય છે. તેમાંથી ત્રણ ચાર જ સુર કંધક મોરલીની પેઠે તેઓ વગાડે છે પણ આ સૂરોમાં મોરલીનું ધૈર્ય એક મીઠાસ હોતી નથી. કાળીપરજને આ વાળું ઘણું જ પ્રિય છે. ગામ જતાં તેઓ રસ્તામાં એના એ સૂરો વારંવાર વગાડ્યા જ કરે છે અને તેની ધૂનમાં આત્મા જાય છે. કહે છે કે કાળીપરજના લોકો આથી ઘણા જ ઉન્મત્ત ચાલે છે. તેમના નૃત્યમાં પણ આ જ વાગતું હોય છે. અહીં મઢીમાં એના એ સૂરોનો નિયમિત ઘોષ થતો મેં મોડી રાત સુધી સાંભળ્યો છે. હજી તેમનું નૃત્ય જોયું નથી. મેં દુબળાનો નાચ જોયો છે. તેઓ નાચમાં ચાળી વગાડે છે. દાર પીને રાતોની રાતો સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને કડે લાય ઇજોમાં નાચે છે. કુંડાળાના મધ્ય તરફ જતાં અને પાછાં આવતાં તેઓ ગ્રાળ કરે છે. આપણા રાસ જેટલી તેમાં કલા નથી, રાસ જેટલો તેમાં અગવિશેષ નથી, પણ તેમની ચાક્ષી જતિ આપણાથી વિલક્ષણ અને વધારે ચમત્કારક છે. એ દક્ષિણના નૃત્યનું લક્ષણ મને લાગે છે. મુજબમાં પાટી લોકોના નૃત્યમાં પણ મને એ ગતિની વિલક્ષણતા જણાઈ છે. પણ આમાં તો હું સૌથી ઓછું સમજું છું. દુબળાઓ નાચતાં સ્ત્રી પુરુષો બન્ને ગાય છે. બીજી કોમોમાં પુરુષો ગાયમાં હલકાક મને છે. દુબળાઓનું એક ગીત 'સેલિયાં' મને તૂટક મળ્યું છે. સેલિયો એ 'છલ' એમ હું સમજું છું.

તારી મારી માયા સેલિયા

તારી મારી માયા રે

તાંથી જોગન લાગ્યું સેલિયા (૨)

જોગન જમડો લાગ્યો સેલિયા (૨)

જાડી જાડી કુવાડીમાં જલાલ મીઠાં પાણીમાં

જળી સેલિયા પાણી પીતો જળી રે

માત્ર નમૂના તરીકે ઉપરની લીટીઓ દાંડું છું. જુદા જુદા પાડો સંરખાવી લખવાની મને તક મળી નથી. ખરૂં પૂછો તો આખાસની દૃષ્ટિએ કયું કરવાનો વખત નથી. અમેરિકનો જેમ ઘણી વાર આપણા દેશની ગિડતી મુલાકાત-લઈ લખી નાંખે છે એના જેવું આ છે. પણ લોકોનો આપણા તરફ સહાવા હોવાથી આપણે વધારે નિકટ રહી પરિવર્તન કરી શકીએ એટલું જ.

આ દુખળાઓ કાળાપરજમાં ગણાતા નથી. તેમની સ્થિતિ અધમમાં અધમ છે. આખું જીવન તેઓ ગુલામીમાં ગાળે છે. તેમને માણસાઇની કશી ખબર નથી. તેમનામાં સ્વમાન કે જીવનની જવાબદારી જેવું કંઈ છે જ નહિ. પણ હવે ધીમે ધીમે તેમનામાં પણ જાગૃતિ આવે છે. આ લખું છું ત્યારે બે દુખળાઓ જેઓ 'વૉલ્લા' એટલે જેમણે દારૂ તાલી છોડ્યાં છે તેઓ પત્રિકા વાંચવા-સાંભળવા આવ્યા છે. નવા લાંબ અને ગંભીરતાથી તેઓ પત્રિકાઓ માગે છે. કુટેવો છોડવામાં તેમને સૌથી વધારે મુશ્કેલી તેમના પોતાના જ માણસો તરફથી નડે છે. બીજા દુખળાઓ તેમની 'લામણા ચર્ચ ગયા' એમ કહી મશકરી કરે છે. ગુલામોને સ્વતંત્ર થતાં સૌથી મોટો વિરોધ ગુલામો તરફથી જ નડે છે અને એ સત્ય આખા દિન વિશે પણ ખરૂં છે. તેમને વિશે વધારે લખવાની જરૂર નથી. કારણકે હવે આખું યુજરાત આ દુખળાઓની ગુલામસંસ્કારથી વાકેફ છે. અત્યારે તો એ સંસ્કાર જીળળા અને કાઢી જન્મે પરજનો નાશ કરે છે અને હવે એ પોસાવાની પણ નથી. કારણકે દુખળાઓ ધણિયામાનું દેવું ચૂકી નાશી જતાં શીખ્યા છે. ઘણાં ગામોમાં દુખળાઓની વસતી ઘટી છે. તેઓ ચોરાતર અને મુંજઇ તરફ સ્વતંત્ર મજૂરી કરવા ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં તેમનું શું થનું દશે તેની કોઈને ખબર કે દરકાર નથી. આ દુખળા અસહ્યવતની કોમ જ જણાય છે પણ તેઓ કાળાપરજ ગણાતા નથી.

આટલું લખ્યા પછી ઘણે દિવસે કાગળ લખવાનો વખત મળે છે. કકડે કકડે કાગળ લખવાના સઘળા દોષો આ પત્રમાં દેખાશે, પણ તેમાં એક ફાયદો છે. નહિ જોયેલું જોઈ લેવાય છે અને એ રીતે અધૂરી હકીકત પૂરી થાય છે. આ દરમિયાન મને ચોધરાઓનું ન્યાય જોવાના બે પ્રસંગો મળ્યા. સ્ત્રીઓ પુરુષો એકઠાં મળી નાચે છે. નાચતી વખતે દરેક માતૃભાવ પેતાભાવ પડોશીભાવ પડપડોશી ભાવ માંખી રેતી પછીમાંથી ભાથ પકડીને માંચે છે, ને સ્ત્રીઓના હાથના લાંબા ચૂડાને લીધે જાણે નાચનારાંની કેડે એક પોતળનો પટ્ટો ખાંધ્યો હોય એમ દેખાય છે. પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓનો નાચ વધારે સુંદર દેખાય છે. એક મારો પ્રિય તર્ક છે કે માણસો કપડાં પહેરે છે તેનો આકાર નૃત્યને અનુકૂળ હોયેલાં કરેલો હોય છે. આપણી સ્ત્રીઓનાં કપડાં આપણી હીચ રાસ વગેરેને અનુકૂળ હોય છે. આપણાં પુરુષોનાં જૂતાં કેડિયાં કે ચીણવાળા બંદી પણ રાસને અનુકૂળ હોય છે. તેમ જ આ ચોધરી સ્ત્રીઓનાં ઓઢણાં ઉપરના સફેદ પટ્ટા અને તેમના હાથના ચૂડા સર્વ આ નૃત્યમાં સાર્થક દેખાવા લાગ્યાં. નૃત્યની એક રીતને તેઓ 'ચાળો' કહે છે. ચાળો એટલે ચાલવાની રીત એમ હું સમજું છું. અને તેમનું નૃત્ય બીજાં કંઈ જ નથી પણ ચાલવાની જુદી

* ચાળોનો અર્થ નૃત્યની રીત થાય છે, તેમ સંગીતની સ્વરરચના પણ થાય છે. તે ઉપરાંત આપણે સાધારણ રીતે 'અડપલું' કે 'અટકચાણ' ના અર્થમાં ચાળો વાપરીએ છીએ એ અર્થ પણ થાય છે.

૧. તેમાં આપણા રાસના જેવું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તો છે જ નહિ. બધાં જગડાયલા હોય એટલે કેડ ઉપરનું ચંગ તો અછડ જ રહે છે. માત્ર

જુદા દિશામાં પગલાં ભરે છે તે જ તેમનો નાચ. એક સાદામાં સાદો ચાજો એ કે આખી દાર પાંચ ડગલાં આગળ એટલે જમણી બાજુ ચાલે અને ત્રણ ડગલાં પાછળ એટલે ડાબી બાજુ ચાલે. વળી એક બીજા ચાજામાં પાંચ ડગલાં જમણી બાજુ ચાલી, પછી બે પગનો ઠમકો કરી વળી બીજાં પગલાં ભરવાનું છે; અને પછી પાછાં પગલાં ભરવાનું છે. આ સર્વ વર્ણુનથી સમજાય એવું નથી પણ જોતાં ચમત્કાર લાગે છે. પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે તે નૃત્ય કરતા લશ્કરી ક્રિયાને વધારે મળતું છે. કોઈ બહુપદી ગ્રાણી જાણે એક સાથે પગ ઉપાડીને જુદી જુદી દિશાએ ચાલતું હોય એમ લાગે છે. નાચના ચાજાના જુદાં જુદાં નામો છે: (૧) મોડો ચાજો (૨) ધીન ટાંટી (૩) ધોવાજ ધોત્ય (૪) ધોવાજ તીરાહો (૫) ઝોરા વીહીરી (૬) ડોહી ટાટી (૭) દાહાલી હોરા (૮) કાજ ધગડ (૯) તાડા માજ (૧૦) ટેંચા વાહાણી. મને ખબર આપનાર ચોધરા ગૃહસ્થ આનો અર્થ કાઢી ચાલ્ય છે કે કેમ તે જણાવી શક્યા નથી. 'ટાટો' તે 'ટાટિયો' ન હોય ?

આ નૃત્ય ડોખરા અને ટાલપીના સૂર ઉપર ચાલે છે. ડોખર એક વાંસનું પાંચ છિદ્ર વાળું વાદ્ય છે. સૂરનો ધોપ થવા તે વાસ ઉપર એક મોટી લાખી વૂંખડી હોય છે અને તેના પર મોરના પીછા ખોસેલા હોય છે. વૂંખડીના દીંડાવાળા વળેલા ભાગથી અને તેના પરના પીંછાથી જાણે કોઈ પક્ષી ત્યાં બેઠેલું હોય તેવું દેખાય છે. તેથી જ રીતે નીચે પણ એક બીજા વળેલી વૂંખડી ખોસેલી હોય છે. અને તેના વળેલા ભાગને તાડનાં પાદાં વીંટી વીંટીને એક શંકુ આકારનો નળાકાર બનાવેલો હોય છે. એટલે ડોખર માથાસના માથાથી નીચે ઢીચણ સુધી લાંબું હોય છે અને નીચલે છેડે પેલો નળાકાર કાટખૂણે ગયેલો હોય છે. તે નળાકાર નાચનારા તરફ રાખી વગાડનાર ફરતો ફરતો બૂલતો બૂલતો એના એ મૂરો જુદા જુદા ક્રમે વગાડે છે અને તેના સૂર પ્રમાણે નાચનારા નાચે છે. ટાલપી તાડખતનું લાંબું પપ્પું છે, તે પણ બેથ બેથ વાગે છે. નાચનારાનું કુંડાળું નથી હોતું પણ જુદી જુદી દારો હોય છે. જુદી જુદી દારો એક જ વખતે જુદા જુદા ચાજો નાચતી પણ જોઈ છે.

સૌથી આશ્ચર્યકારક અમને એ લાગ્યું કે આ લેખી ડોખરાદારા વાતચીત કરી શકે છે. તે માત્ર સંકેત છે કે તેઓ ખરેખર શબ્દો બોલે છે તે અમે સમજી શક્યા નથી. પણ એટલું ચોક્કસ કે આખા ને આખા વાક્યો તેઓ એક બીજાને સમજાવી શકે છે. આ ડોખરાથી તેઓ એકબીજાને લખતું સ્પન્ન કરી શકે છે, પ્રેમનો સંદેશો મોકલી શકે છે, મળવાનો સંકેત કરી શકે છે, નાચતા મરકરી કરી શકે છે, અને નાચનારાને સ્પન્ન પણ કરી શકે છે. ડોખરામાં વગડાયેલા અને વગડાવેલા વાક્યોના ચોડા નમૂના : " નાડી (=લાડી = નવી પરણેલી) પોરી, તું મારે ડોખરે નહિ નાચે ? " " કલાણા તું મરી જા." " કલાણા તું દૂર રહીને નાચ નહિતર ડોખરું મારીશ " (શબ્દો ખરાખર યાદ નથી) તેઓ કહે છે કે તેઓ માત્ર પોતાની બોલી ડોખરામાં બોલી શકે, આપણી નહિ.

સુધરેલા ચોધરા નાચતું પસંદ કરતા નથી. ઘણે ભાગે દાર પીને નાચના હોવાથી, અને સાંભળવા પ્રમાણે મોટી રાતના નાચ પછી જુવાન નાચનારામાં સ્વચ્છંદી અનાચાર

થતો હોવાથી, નાચવાની સામે તેમનો જખરો વિરોધ છે અને એ વિરુદ્ધ મતનો જખરો પ્રચાર ચાલે છે. થોડાં વરસો ઉપર કાળીપરજમાં એક માતા આવી હતી, તે માણસમાં પ્રવેશ કરી, દારૂ ન પીવો, વગેરે ઉપદેશ કરતી હતી ત્યારથી તેમનામાં સુધારણા દાખલ થઈ છે. તેમના સુધારકોએ આ સંબંધી કેટલાંક ભજનો કર્યા છે તેમાંનાં કેટલાંક મોધરાની બોલીનાં અને રાગનાં છે. પણ મુખ્યત્વે તેઓ ગુજરાતી ભાષા અને રાગ વધારે પસંદ કરે છે. તેઓ બહુ જ વેગમાં હાથથી તાળીઓ પાડતા ગાય છે અને કલાકોના કલાકો સુધી ભજનની ધૂન ચલાવે છે. આખાં ને આખાં રૂળાઓ સાંજે ભેગાં થઈ આ પ્રમાણે મંડળામાં ભજનો કરે છે.

આ નવા સુધારામાં કેટલાક ક્રિશ્ચન યથા ગમેલા પણ પાછા હિન્દુ થાય છે. હું માનું છું જો હિન્દુઓ સમાજનાં સાંકડાં બંધનેને સમજાવવાની ઉદ્ધાર કરે તો ગમે તેને શાન્તિથી જીતી પોતામાં સમાવી દેવાનું તેનું બળ પાછું આવે.

સત્યાગ્રહના આશ્રમે આ સોડોમાં કાંતવાનો અને વણવાનો પ્રચાર કરે છે. વેડછી આશ્રમમાં છોકરાઓને કાંતતાં વણતાં શીખવે છે—તેમાંના ઘણાખરા તો ગામકવાડી શાળામાં ભણીને આવેલા હોય છે—અને પછી તેઓ જ પોતામાં એ હુતરનો પ્રચાર કરે છે. દારૂ તાકી વર્જન અને કાંતવા વણવાનું કામ કરતા મોધરાને કોઈ સતાવવું નથી એમ હવે મોધરા સમજી શક્યા છે. દૂર દૂરથી તેઓ રેડિયો લેવા આવે છે અને પંદર પંદર ગાઉ ચાલીને વણવાને સૂતર આપવા આવે છે. ખાદીપ્રચારની આ સફળતા આશ્રમના બે ત્રણ અડગ નિશ્ચયવાળા કાર્યકર્તાઓને આભારી છે. તેમણે આને માટે પુષ્કળ દુન્ય સંઘું છે અને હાડભારી વેઠી છે, શરૂઆતમાં અપમાનો પણ સહ્યા છે. આવા કાર્યકર્તાઓ આપણા દેશમાં છે, એ પણ અસહકારમાં જ શોધાવું અને તેવાઓને કાર્ય કરવાની વિશાળ યોજના પણ અસહકારમાં જ થઈ. યોગ્ય કહ્યું છે કે સામગ્રી તો હોય છે પણ યોજકસ્ત્ર કુર્લભ : । યોજક નથી હોતો.

પણ અત્યારે તો મહાસભાની વાતો ચાલે છે, કોઈ પણ કાર્યક્રમનો વિચાર કર્યા વિના, સર્વને એકદમ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ભેદનો છીએ અને યુવાનોને આવાં શાંતવિજયનાં કામેને બદલે કાર્ય સુધી નહિ પહોંચતાં પણ ભાષામાં આકર્ષક ભાગતાં ધોયો ભેદનો છીએ !

મે. પ્રસ્થાપના અધિપતિ સાહેબ,

આપના ' માગશર ' અંકમાં ભાષ વિનાયક નંદશંકરે મને ઉદ્દેશી આ વાક્ય લખ્યું છે :
 "રા. રા. ચ. એમ. એ. (નામ કરતાં પૂછું વધારે લાંબું. અરે ભાષ, અમે નામના ભૂખ્યા
 છીએ, યુનિવર્સિટીની દારકા છાપના તરસ્યા નથી)" વગેરે. એ વિશે કાંઈ દીકા મારે
 નથી કરવી, પણ ખુલાસો એટલો કરું છું કે મેં કદી મારા નામ ' ચ ' પાછળ એમ. એ. તું
 પૂછું લગાડ્યું નથી. ' વસંત 'ના વિદ્વાન અધિપતિએ અતુકમણિકામાં મારી મરજી
 વિરુદ્ધ એ પૂછું લગાડ્યું હતું. જેમ આજે ' ચ ' ની આગળ શીંગડું—કે જે કહો તે
 ' રા. રા. ' રૂપે—ભાષ વિનાયક લગાડવા નીકળ્યા છે, તેમ પાછળ એમ. એ. લગાડેલું.
 કાંઈ પણ જાતની તપાસ થઈ વગર દીકા કરનાર વિશે વિશેષ કાંઈ લખવું નથી.

સેવક,
 રા

૨

ગુજરાતી ગ્રેન્ડ્યુએટ એસોસિયેશન : કરાંચી

' પ્રસ્થાન 'ના કારતક માસના અંકમાં " લોકચર્ચા "ના મથાળા નીચે આ મંડળ
 સંબંધી જે માહિતી આપવામાં આવી છે તેથી વાચક વર્ગના મનમાં મંડળ સંબંધી
 ગેરસમજાતી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. મંડળ સંબંધી નીચેની વિગત ઉપરથી વાંચકને ચોખ્ખ
 ખ્યાલ આવશે.

૧ મંડળનો મુખ્ય હેતુ—કગચીના ગુજરાતી ગ્રેન્ડ્યુએટ એક બીજના નિકટ પરિ-
 ચયમાં આવે અને વિચારની પરસ્પર આપ લે કરે એ પ્રમાણે છે. તે ઉપરાંત કેળવણી
 અને અન્ય વિષય સંબંધી મંડળદ્વારા કાંઈક જાહેર પ્રવૃત્તિ થાય એ હેતુ પણ સદામાં
 રાખવામાં આવ્યો છે.

૨ " ગુજરાતી બાપાએ દેવાણ કાઢ્યું હોવાથી " નરિ પણ માત્ર સરજના માટે
 મંડળના ધારાધારણ તથા નામ અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. મંડળને રજીસ્ટર કરવું
 હોય અથવા અન્ય સંસ્થાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો હોય તો મુજબના થાય એ જ હેતુ છે.

૩, ગુજરાતી બોક્ષી, લખી, વાચી શકે એવા બિનગુજરાતી ગ્રેન્ડ્યુએટ પણ મંડળના
 સભાસદ થઈ શકે છે.

૪ મંડળનું સમગ્રું કામ " અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે " એ વાત ખરાબ નથી. મંડળની
 પ્રવૃત્તિમાં " નૃસંકળા " " વિનોદચાત્ર " વગેરે બાપજોના નામ લેખક જણાવે છે તે
 ઉપરથી પણ સમજી શકાશે કે આ પ્રસંગોએ ગુજરાતીમાં જ લખણ આપવામાં આવ્યા

હરો. ડૉ. રાણીના તથા ડૉ. નાયકનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારે પણ સમગ્ર કાર્ય ગુજરાતીમાં જ ચાલ્યું હતું અને અહીંના એન્જીનેયરનસ ઇન્સ્પેક્ટર મી. કોન્ડ્રાક્ટર તથા ડૉ. રાણીના અને ડૉ. નાયકે પણ ગુજરાતીમાં જ બાપણો આપ્યાં હતાં.

૫ સામાન્ય રીતે મંડળની ધણીખરી પ્રવૃત્તિ સભ્યોના હિતમાં ચોજવામાં આવે છે. દરેક પંદર દિવસે અમુક વિષય ઉપર બાપણ અથવા લેખના વાંચનની ચોજના રાખવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે કેઇ સભ્ય અંગ્રેજીમાં બોલવાનું પસંદ કરે તો તે "ગુજરાતી ભાષા રંડાઇ હોય" અથવા મરણીયા થઇને પણ અંગ્રેજીમાં બોલવું એ પ્રમાણે સભ્યોનો નિશ્ચય છે તેથી નહિ, પરંતુ અંગ્રેજીમાં વિચાર આપ-લે કરવાની શક્તિનો વિકાસ થાય-એવા હેતુથી હોય છે. "બાપણ અથવા લેખ" અંગ્રેજીમાં હોય પરંતુ તેના ઉપર ચર્ચા તો ગુજરાતીમાં જ ચાલે છે.

આજથી સવાળે વર્ષ ઉપર મંડળની રચાપના ડૉ. પરાંજીએના શુભ હાથે કરવામાં આવી હતી. દરેક વર્ષમાં આઠથી દસ બાપણ ઉપરાંત વાર્ષિક મેળાવડા વખતે રોહ સંમેલન હોય છે. તે ઉપરાંત ડૉ. પરાંજી, પ્રો. કર્વે, પ્રિન્સિપાલ ભાટે, મી. મુન્શી, ડૉ. રાણીના, ડૉ. નાયક તથા પ્રો. અ. ક. ત્રિવેદી વગેરે વિદ્વાનોનો સત્કાર મંડળ તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો.

૬ મંડળ તરફથી ખાસ જાહેર પ્રવૃત્તિ હજી કંઈ ચર્ચા નથી. સરકાર તરફથી નીમાએથી "પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી સમિતિ" સમક્ષ મંડળદ્વારા લિખિત લુખાની મોકલી આપવામાં આવી છે.

હેવટે વિદ્વાનોના આવા મંડળ અન્ય રચળે બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ વિરુદ્ધ વર્ગની ઉદાસીનતા હોય છે એ આપણું કમનસીબ છે.

ત્રિ. ખી. ત્રિવેદી

(પ્રમુખ, યુ. મે. એ. કાર્યાલય)

૩

વિવેચન અને સત્ય

૧ લખવું છતાં લખવું પડે છે. "કોલેજની કન્યા" નામક નાટકમાં ૨૫૯ દેખાઈ આવતા મારા મૂળ હેતુને વિપરીત સમજવાના અને સમજાવવાના થતા પ્રયાસોને લીધે. તેમ જ ત્યારે ઉપલાં "નાટકી" નામાભિધાનથી સાક્ષર વર્ગની પણ કેઇ કેઇ વ્યક્તિઓ દોરાઇ ગઈ અને નાટકના મુખ્ય સૂત્રની ઉપેક્ષા કરી રહી, ત્યારે ન છૂટકે આટલું જાહેર કરવું પડે છે.

મારી સમજ પ્રમાણે વિવેચનના બે હેતુ હોઇ શકે. વિવેચનીય વિષયનું સત્ય સ્વરૂપ જોવાનો અને તે પાર પાડવામાં કેટલે અંશે લેખક સફળ થાય છે તે જોવાનો એક, અને અસંભવિત વિષયોનો લેખકે કેટલો સમાવેશ કર્યો છે તે જોવાનો બીજો. આવા વિવેચનમાં વિવેચકે તટસ્થ રહીને વિવેચનીય વસ્તુ પરત્વે જે જે નિયમો ઘડાયા હોય તે તે નિયમોને અનુસરીને વિવેચન કરવું જોઇએ. સ્વમતે કે પરમતે રંગાયણી દૃષ્ટિથી નહિ. તેમ જ આવેશથી ઉભરાતા હૃદયથી નહિ. વિવેચનમાં આવેશને સ્થાન નથી.

આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી જોઈએ. * પ્રથમ આખા નાટકનું મુખ્ય સૂત્ર કયું ? “કૉલે-જની કન્યા” એ સૂત્ર રૂપે નથી. કેમકે આખા નાટકમાં ત્રણ વસ્તુઓ અરસપરસ બુંધાય છે; (૧) કેતકીનાં વર્ણસંહર લગ્ન (૨) કમલિનીનો પદ્મકુમાર માટે પ્રેમ (૩) કિશોરીનો સ્વયવર. એટલે “કૉલેજની કન્યા” ને બદલે “તરણીના તરંગ” એ નામથી આ ત્રણે તરણીના તરંગો નાટકનું સૂત્ર થઈ શકે છે. પરંતુ વધુ સ્પષ્ટ દેખાય એવા એ તરંગ “લગ્ન” શબ્દથી દેખાય છે. આખા નાટકમાં દરેકે દરેકે દસ્ય “લગ્ન” અને તેને માટે “પ્રેમ” એ સૂત્ર ઉપર બંધાયું છે. એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી પ્રેક્ષક વર્ગને અનુકૂળ ત્રિવિધતા વાળા પ્રસંગો યોજાય છે. દરેક દસ્યમાં “લગ્ન” નો વિષય તીવ્રે પ્રમાણે સ્પષ્ટ છે:—

અંક ૧ લો

દસ્ય ૧ હું—સોલોમન કમલિની સાથે લગ્નની માગણી કરવાનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખી, તેના પિતાને જીગરમાં દરાવી ઉપલી માગણી કરે છે. આ માગણી વગર આ દસ્ય ટકી શકતું નથી.

” ૨ જી—કમલિની પોતે જ સોલોમનને પરણવા માગતી નથી એ વાતથી લગ્નને હેતુ સ્પષ્ટ તરે છે. અને એ જ લગ્ન અટકાવવાથી સોલોમનનું વેર પદ્મકુમાર સાથે બંધાય છે. અહિં પણ ‘લગ્ન’ એ જ ખીજ રૂપે છે.

” ૩ જી—કેતકીની પ્રેમની શીસ્સુરી-સોલોમન સીધે ધનારાં લગ્નનું ખીજ છે. પદ્મકુમાર સાથેના લગ્નની પણ ચર્ચા છે. આ લગ્નની વાત ન હોય તો પણ આ દસ્ય ટીકે નહિ.

” ૪ થું—“કૉમીક.” કિશોરી અને રામીયોનાં લગ્નનું ખીજ સ્પષ્ટ છે.

” ૫ મું—કમલિની પદ્મકુમારને પરણેલા દેખે છે ને લગ્નની આશામાં નિરાશ થાય છે. તથા કેતકી સોલોમન સાથે લગ્ન કરવા ગઈ છે એ વાત થાય છે. અહિં પણ ‘લગ્ન’ એ જ વિષય છે.

” ૬ ડું—હેલ્થ. લગ્ન થાય છે. એવું સમજાય છે. અને ચર્ચા છે.

અંક ૨ જો

દસ્ય ૧ હું—સોલોમન અને કેતકીનાં લગ્નથી કેતકીને થયેલો અનુભવ. લગ્નના ન્દાવા—

” ૨ જી—ઉપલા લગ્નથી સમાજમાં ખજલજાટ એટલે લગ્નની અસર ખતાવાઈ છે.

” ૩ જી—કમલિની પદ્મકુમાર પાસે લગ્નની માગણી કરે છે. અને પદ્મકુમાર—એક પત્ની-પ્રતિમા દહ રહેતો—તેને પદ્મકુમાર સાથે પરણાવવા મથે છે. આપણા લગ્નનો વિષય.

” ૪ થું—કિશોરીનો સ્વયવર.

” ૫ મું—હેલ્થ. કમલિની સાથે પિશાચ વિવાહ કરવા તત્પર થયેલો સોલોમન. એ પણ લગ્ન—પણ અધમ લગ્ન.

* પ્રથમ જણાવતું જોઈએ કે ઉદાગોહ કરી રહેલું “કૉલેજની કન્યા” એ નામ માફ નથી. “રામીયો” એ નામ આપવા માટે જે સખત થયો હશે તેથી. ગમદાવાદમાં પશુરૂપે એ રચે એ નાટક “તરણીના તરંગ” એ નામે લખવાયું. કોપી રાઈટ લેવામાં પણ માપીને નામ ફેરવ્યું. મારે કમને તે કબૂલવું પડ્યું. એમની ધધાદારી ધ્યાનમાં લઉં. તેમ જ કંપનીઓની ટાલની નાણાપીડા ધ્યાનમાં રાખીને. બાકી એ નામ વિષયગત નથી જ એ હું સમજી છું. કૉલેજના વિષય પર મારું નાટક તૈયાર થયું છે. તક મળતાં છપાશે.

દસ્ય ૧ હું—ગાયન. લોકો શાંત થાય માટે.

” ૨ હું—કમલિનીનાં લક્ષ્મીના લ્હાવા.

” ૩ હું—કિશોરીના લક્ષ્મીના લ્હાવા.

” ૪ હું—કેતકીના પુર્નેલ્લ કરવા જતાં લક્ષ્મીના વિચાર બદલે છે.

” ૫ હું—કેતકીની હૃદયશુદ્ધિ.

સાક્ષર વિવેચકોએ પણ આ સૂત્રની ઉપેક્ષા કરી તે મને લાગે છે કે કંપનીના માલિકો આપેલાં નામાલિધાનથી દોરાર્થ જાહેર. એઓ ઉપેક્ષા તો ન કરે કેમકે એઓ સર્વે તત્ત્વાર્થ જ્ઞેનારા છે એટલે ઉપદ્રાં નામથી અને ઉદાપોદથી દોરાર્થ એઓ તત્ત્વાર્થ જ્ઞેવાનું ભૂલી જ ગયા હશે એમ માનવું થાય છે. અથવા તો મેં એ નામ ગમે તેમ પણ કબૂલ્યું માટે મને ઉધડો લેવો અને મુખ્ય સૂત્ર તરફ દુર્લેક્ષ કરવું એમ પણ બન્યું હોય. કુટનોટમાં અને પાત્રત્રિપુટીમાં શ્રી નરસિંહરાવે કંઈક જોયું એટલું માન મને યોગ્યું નથી. અને ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રીશ્રીઓએ “તરણીના તરંગ” નામમાં પણ કંઈક જોયું એટલું મને શોભારપદ માનું હું.

એક બીજો હેતુ કોઈ સાક્ષર બ્યક્તિ સમજી શકી નથી. પાત્રાલેખન આદર્શ ૩૫ છાપ પડે એવું જ હોવું જોઈએ એમ એમની માન્યતા દેખાય છે. એમ હોવું જોઈએ એમ હું પણ માનું છું. છતાં કોઈક વખત સંસારમાં દેખાતાં મળ્યાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોમાં માનસિક નબળાઈ હોય છે. કોઈ કોઈ અવિચિત્ર ભૂલો ભણેલા પણ કરે છે. સાક્ષરો પણ સાક્ષર વિમુક્ત કરે છે, તેવી રીતે સવિતા અને પદ્મકુમારનાં પાત્રો મેં કહ્યાં છે. કબૂલ કરું છું કે છાપ પાડનાર પાત્રાલેખન નથી. પણ તેવું કરવાની પ્રથમથી જ મારી ઈચ્છા ન હતી. કેટલીક સ્વાભાવિકતા આણવા માટે. બલે વિવેચકો એમાં કક્ષાદોષ જોય. આવાં પાત્રો મેં જોયાં છે. માનસિક નબળાઈમાં કે આવેશમાં જે કામ આ પાત્રો કરે છે તેવું સંસારમાં સુલભ છે. આદર્શ ૩૫ પાત્રોમાં નહિ.

આ નાટકમાં માફ કેટલું ?

આ પ્રશ્ન પૂછાય છે. સીમા દોરવી મુશ્કેલ છે. નાટકને મેં નામ આપ્યું હતું: “લક્ષ્મીના લ્હાવા”. આ જ નામ ઉપર “લક્ષ્મીના લ્હાવા”નું ગાયન મૂકાયું છે. એ નામ આકર્ષક ન હોવાથી ખીજાં નામો ઉપરાંત ‘તરણીના તરંગ’ સૂચવાયું. એ કબૂલાયું. અને છેવટે અતિ આકર્ષક નામ “કોલેજની કન્યા” રખાયું અને વર્તમાનપત્રોને ખોરાક મળ્યો. ચાર પાંચ ગાયનો મોરારાં નથી. આ વાત સર્વ જાણે છે, મને પૂછે છે તેને કહું છું. સાક્ષરોનો અંશુક વગેરે આમ દુભાશે એમ ખબર હોત તો ચિહ્ન કરી જણાવી દેવાત કે અંશુક ગાયનો મોરારાં નથી. છતાં “કાશ્મીરનાં પ્રજાત” નાં ગાયનો જોતાં સર્વ કોઈ સમજી શકશે કે મોરારાં ગાયનોમાં કાશ્મીરમાં પણ શું સમાય છે. ગદ્ય ભાગમાં નાટક પડતી વખતે મારી ગેરહાજરી હોવાથી રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવા ઘણા ફેરફારો થયા છે. અંશુક અંશુક દરેકમાં અંશુક ભાગો, વાક્યો, રાખ્દો બદલાય છે તે બધા બતાવવાને માટે તો માસિક કે વર્તમાનપત્રોમાં મોટી જગા રોકવી પડે. “કાશ્મીરના પ્રજાત”થી મેં નાટકની કોપી રાખવા માંડી છે. પણ તે છપાવી શકાય નહિ. છપાવવા જતાં કંપનીને નુકસાન પહોંચે એવી દલીલ આગળ નિરાશ થવું પડે છે. જે ફેરફારો થયા છે તેમાં પણ પ્રેક્ષકોને શું આકર્ષો શકશે એ હેતુ માલિકો ધ્યાનમાં રાખ્યો છે અને કંપની મારે લીધે ખોટામાં આવે એ હું ઇચ્છતો નથી. કોઈ પણ મહત્વનો ફેરફાર મારી

રજા વિના માલીક કરી ન શકે એ રિયતિ અને રંગભૂમિના અતુલ્ય મળે ત્યારે ઉમી થાય. "કાશ્મીરના પ્રભાત" માં તેમજ હવે પકનાસં નાટકમાં માર્કિસ જૂજ ફેરફાર કરાવ્યો છે. તે પણ અમુક અમુક ભાગ પર આઈ પધાન ખેંચીને, પ્રમાણે અને દલીલો આપીને. બાકી એકદમ સાક્ષરી જ્ઞાતિનું નાટક મૂકવા જતાં "રાષ્ટ્રનો પર્વત;" "અજ્ઞાન કુમારી;" "નર-જહાં" વગેરેના દૃષ્ટાંતથી મારે પાછા હટવું પડે છે. એટલે ઉચ્ચજ્ઞાતિનું કેટલું અને કેવી રીતે પ્રેક્ષક વર્ગ આગળ મૂકવું એ વિચારવાની બાબત છે. તેમજ સૌષ્ઠવયુક્ત એક જ મુદ્દાના નાટકો પ્રેક્ષકો શાંતિથી જોય એમ કરવાને હજી સમય જોઈશે એમ પ્રેક્ષકજ્ઞાતિનો અભ્યાસ કરનારને સ્પષ્ટ દેખાશે. પ્રેક્ષકવર્ગમાં જ્યાં 'સૌ' 'ધર્મસન,' 'શરીર,' 'શીલર,' 'કાલિદાસ,' 'ભાસ' વાંચી આવનારા આવે તો આવતી કાલે એવાં નાટકો લખાય અને લખવાય અને 'જ્યા જયન્ત' પણ રંગભૂમિ જોય. બાકી મારાં જે બીજાં નાટકો નવાં લખાયલાં છે તે પહેલી તકે સાક્ષવર્ગ સન્મુખ મૂકવામાં આવશે. જેમ પણ કાળથી ચાલતાં અમુક ખાતામાં એકાએક ફેરફારો કરવા એ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની વિરૂદ્ધ છે તેવું આ ખાતામાં પણ છે. છતાં 'રાષ્ટ્રનો પર્વત' કે 'જ્યા જયન્ત,' કે "શૈવશિક્ષા સત્યભામાખ્યાન" હમણા જ રંગભૂમિ પર આણવાં હોય તો મારા રેડી બાઇએને મારી વિનંતિ છે કે મારી પેઠે નાટકનું મૂલ્ય કેટલું મળે છે એ જોયા વિના નાટકો આપ્યા જાયો અને કંપની માટે એટલાં નાણાંની સહાય મેળવો, અથવા નિરપૂર્વી રસિક નરો મળી આવતાં ઠામ ઠામ કસોત્તેજક મેડળી સ્થાપી શોકજ્ઞાતિ કેળવે. હું પર્યાજનનું કરવા તમારી સાથે તૈયાર છું.

મારી ધારણા પ્રમાણે ઉપલી વાત એકદમ ધાર પડે એમ નથી. છતાં સાચા નિશ્ચિતમન્યયેન ઘટિત્વ એ મોક્ષનું તાત્પર્ય આધારિત રંગભૂમિને અતુલ્ય નાટકો લખવામાં નહિ વિરમ્બે એ મારા મિત્રોએ ખ્યાનમાં રાખવું. વિવેચન કરવું તો ન્યાયશુદ્ધિ કરવું, આવેશથી ઉભરાઇને કે હંછેડાઇને નહિ, એમ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી કેમકે હું લખું છું. મારે તો એ વિવેચનોમાંથી સૂચનાઓ તારવી લેવાની ને તેનો ઉપયોગ કરવાનો વિદ્વાન, અવિદ્વાન, અને પથરા ફેંકનારા એવા દરેક રીકાકારને જવાબ આપવો એ અને યોગ્ય સાગતું નથી.

આશા છે કે આ લેખથી મારી જ્ઞાતિ સમજશે. એ સમજવામાં પણ ને કોઈ વિપરીત અર્થ, જોય કે વિરૂદ્ધ કે વક્ર ચિત્ર જોય, અથવા તો હાલકી દબ દેખે તો મારે કર્મણ્યેવામિકારકત્તે એ સૂત્રમાંથી ઉત્તેજન મેળવી લેવાનું. કોઈ પણ કારણથી કોઈ કોઈ લખી નાખે તે વાંચીને કે જાણીને કાર્યમાં મગ્ની રહેવાનું.

ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા

નોંધ—૨. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યાએ અમારી નોંધમાંની સૂચનાને સ્વીકારી આ ખુલાસો મોકલ્યો છે તે અને સર્વ છાપીએ છાપ્યો. પણ આ ખુલાસાથી કોઈ ખુલાસો થતો નથી પણ નવા પ્રાંતો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એનાથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે નાટકકારનો હેતુ કોલેજની સહકેળવણી અર્થવાનો નથી; પણ વિવિધ પ્રકારનાં લગ્ન અર્થવાનો છે. આ હેતુ સ્પષ્ટ છે; અને નાટકકારના મનમાં હશે પણ અરે! પણ નાટક ને રીતે લખવાય છે તે ઉપરથી તો એમાંથી કોઈ સર્જન અર્થ નીકળતો હોય એમ અમને લાગતું નથી.

અમારી દૃષ્ટિએ તો એ જ મોટામાં મોટો દોષ છે. દરેક કળાકૃતિના પ્રથમ નિયમનો જ એમાં ભંગ થાય છે.

આદર્શપાત્રાલેખન સંબંધી એમણે જે લખ્યું છે એવું કોઈ માનવું હોય એમ અમે જાણતા નથી. નાટકમાં આદર્શ પાત્રો જ આવવાં જોઈએ એવા કોઈને આગ્રહ નથી. પણ જે ભૂમિકાનું પાત્ર નાટકકાર ચિતરતો હોય તે ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ તેમાં અવિરોધ હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ આ નાટકમાં સ્વભાવનિરૂપણ અમને તદ્દન અસંગદ લાગ્યું છે—મોટે ભાગે અ'સ્વાભાવિક' લાગ્યું છે.

હાંસીરના પ્રભાતના ગાયનો સંબંધી શ્રી. પંડ્યાએ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમે બરાબર સમજી શકતા નથી. અમદાવાદમાં એ નાટકના કેમીક ગાયનો અમને અતિશય ચરમ ઉપજાવનારાં અને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે એવાં લાગેલાં. શ્રી. પંડ્યાએ એ ગાયનો નહિ જ લખ્યાં હોય એમ અમે આશ્વાસન લઈએ છીએ.

નાટકકાર પોતાની કૃતિને આ રીતે કાઢને વેચે એ કોઈ પણ સાહિત્યના અભિમાનને કેટલું ચરમ ઉપજાવે એવું છે એ લખવાની જરૂર નથી. નાટકકાર નટો સાથે મળી પોતાની કૃતિને અનુકૂળ કરી આપવા પ્રયત્ન કરે એ સમગ્ર્ય એવું છે, પણ પોતાને જે કહેવાનું ન હોય એવું નાટકમાંથી નીકળે ત્યાં સુધી ફેરફારો કરી આપે એ તો અમને કલ્પનાતીત લાગે છે. આ સિવાય ઉચ્ચ કૃતિનાં નાટકો આદિ સંબંધી શ્રી. પંડ્યાએ જે લખ્યું છે તે વિષે પણ અમે તેમની સાથે એકમત થઈ શકતા નથી. પણ સ્થળસંકોચના લીધે એ પ્રત્યે અહીં ચર્ચા નથી.

આ વિષે અમે અમારા વાંચકોનું ધ્યાન પ્રો. બ. ક. હકોરના તા. ૬-૧-૨૬ ના 'ગુજરાતી' માં આવેલા લેખ ઉપર ખેંચીએ છીએ. પ્રો. હકોરની મુચનાને અનુસરી આ ચર્ચા હવે બંધ કરીએ છીએ.

તેની

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

સિરિક—કર્તા: બલવન્તરાય કલ્યાણરાય હકોર. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

આધુનિક ગુજરાતી ગદ્ય લેખકોમાં પોતાનું વ્યક્તવ્ય બરાબર દર્શતામણકવત સમજે અને તેને યોગ્ય બલિષ્ઠ સ્પષ્ટ સચોટ અર્થગર્ભ લાપામાં કહી શકે એવા યોગક લેખકો છે તેમાં પ્રો. હકોરનું સ્થાન જીયું અને અગત્યનું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક કે નિબંધ તેમના પરિપક્વ અભ્યાસનું ફળ છે, અને અનેક અંગ્રેજી અવતરણો અને અંગ્રેજીના તરજુમા આંતરે આંતરે આવતાં છતાં, તેમના મઘનો એક લાક્ષણિક નમૂનો છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રવેશ કરીએ તો પહેલાં એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. સિરિક પશ્ચિમના કાવ્યશાસ્ત્રે સ્વીકારેલી એક કાવ્યજાતિ છે. એવા વર્ગીકરણને આધારે વિવધને ચર્ચા તો કરતાં આપણા કાવ્યશાસ્ત્રે જે વર્ગો કે જાતિઓ સ્વીકારી હોય તેને અવલંબીને ચર્ચા કરવી તે વધારે હચિત કે ફલપ્રદ ન ગણાય ? વર્ગીકરણ વસ્તુનિષ્ઠ, અને વસ્તુ અર્થો છે તેમ નિત્યવિશાસી હોય ત્યાં, ઈતિદાસનિષ્ઠ હોવું જોઈએ. સિરિકનું જ બીજું, કર્તાએ જનાવ્યું છે તેમ, કેક પ્રાચીન ગ્રીક સમયમાં જડે છે. તો ગુજરાતી કાવ્યચર્ચા પણ આપણા

ઇતિહાસ ઉપર રચાવી ન જોઈએ ? એ પ્રશ્ન દૂર ચૂકતાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. કાવ્યનું વર્ગીકરણ કાવ્યના કેઈ પણ બાહ્યરૂપ ઉપર થવું જોઈએ કે કાવ્યના વિષય ઉપર થવું જોઈએ કે તેની રીતિ ઉપર કે કોઈ બીજા બાહ્ય કે આંતર તત્વ ઉપર થવું જોઈએ ? પશ્ચિમનું વર્ગીકરણ સ્વીકારતાં પહેલાં આ સંબંધી ચર્ચા પણ થવી જોઈએ કે નહિ ?

પણ હરકોઈ પુસ્તક કર્તાની દૃષ્ટિએ જોવું અને સમજવું જોઈએ. આપણે ત્યાં હવે શિક્ષણમાં આપણા કાવ્યશાસ્ત્રનો છવ્વનત અભ્યાસ નથી થતો અને તેથી ચાલુ વિવેચના ધણે ભાગે પશ્ચિમની વિવેચનાના પગલે ચાલે છે અને પશ્ચિમનાં વર્ગીકરણનો ગમે તેવા તરણુમો કરી ચલાવે છે તેથી આપણી વિવેચનામાં એ લિરિક શબ્દ પેસી ગયો. સદ્ગત સર રમણભાઈ અને તેમના પક્ષે આ પ્રકારના કાવ્યનો મહિમા ગાયો-વધાયો—તે પણ પશ્ચિમની વિવેચનાનો જ પડથો હતો—અને તેથી આપણી ચર્ચામાં કેટલાક ભ્રમો, વિવાદો થયા અને તેને અંગે આ પુસ્તક લખાયું છે. પ્રો. દાકર આ વિચારપદને માટે લખે છે : “ મહેતો જો ગુજરાતના આદિ કવિ, તો ગુજરાતી કવિતા ભક્તિ અને ચાન ભક્તિના પદોથી જન્મી, અને આ કવિતાઓ લિરિક જાતિની જ એક પેટા જાતિમાં ગણાય, એટલી પણ આ બહુશ્રુતોને ગમ નહોતી ? ” અને પોતે જ ઉત્તર આપે છે. “ ના. ” પણ આ વિચિત્ર પરિણામનું કારણ પણ આપણી સાહિત્યચર્ચા ઇતિહાસનિષ્ઠ નહોતી એ જ છે. આપણા શિક્ષણ અને વિકાસનું એ બેદુરુ પણ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. અને હજી આપણે સ્વતંત્ર અભ્યાસ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણી ચર્ચામાં આવી અનેક વિષયની અવ્યવસ્થાઓ થવાની.

અસ્તુ : પણ સારા કે નફારા દારણોએ એકત્રાર પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો એટલે તેને છેવટનો છણી જ કાઢવો જોઈએ. અને એ રીતે આ પ્રયાસ આવશ્યક છે. આ પુસ્તક એક ચાલુ વિવાદ ઉપર લખાયેલું છે છતાં તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય અને તેના વિષય પૂરતું સર્વાંગી છે. ખંડનાભક કે વ્યક્તિને લગતી હકીકત, કે વિષયને સંપૂર્ણ પ્રસ્તુત નહિ એવી હકીકત નીચે દીપ્તમા કે છેવટની પૂરવણીમાં આપી છે અને ગૌરવશાળી ગતિમાં વિષયનું એકલક્ષી નિરૂપણ કરેલું છે.

કાવ્યના તેઓ નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરે છે :

કાવ્ય

દ્રશ્ય

ટ્રેજીડી

કોમિડી

શ્રાવ્ય

વર્ણનકાવ્યો (જેમાં મહાકાવ્યનો સમાવેશ થાય)

ભક્તિકાવ્યો (લિરિક)

આત્મલક્ષી

અન્યલક્ષી કે પાત્રલક્ષી

અર્થાત્ Lyric, Narrative, Dramatic એ પશ્ચિમનું પરપરાગત વર્ગીકરણ તેમણે સ્વીકાર્યું નથી. દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય એ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રનું વર્ગીકરણ લીધું છે અને તેના પેટામાં બીજાંનો સમાવેશ કર્યો છે.

લિરિક સંબંધી જે આજ સુધી એક મત પ્રચલિત હતો કે લિરિક હોય તે જ ઉત્તમ કાવ્ય એ મતનું તેમણે સચોટ શબ્દમાં નિરસન કર્યું છે. આ મતમાં હેતુદોષ કેવી રીતે પેસી ગયો છે તે પણ તેમણે સૂક્ષ્મ રીતે દર્શાવ્યું છે. લિરિક ભિન્નપ્રધાન કાવ્ય છે. જુદે કાવ્ય માત્રમાં ભિન્ન એટલે લાંબાથી તો હોવી જ જોઈએ. તે ઉપરથી એવો મત થયો કે ભિન્નપ્રધાન કાવ્ય એજ ઉત્તમ કાવ્ય. પણ ભિન્નપ્રધાન ન હોય તો પણ કાવ્ય, વર્ણન-પ્રૌઢિયો કે કાવ્યના બીજા અંશથી ઉત્તમ હોઈ શકે. ઉદાહરણમાં કર્તા

ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ ક ચાતુરવિપયા મતિઃ

થી. હેન્નઃ સંલક્ષ્યતે દ્વાનૌ વિશુદ્ધિઃ સ્વામિકાઽપિ કા

સુધીના રઘુવંશના શ્લોકો આપે છે. આમાં ભિન્ન છે પણ તે પ્રધાન નથી. વર્ણન-પ્રૌઢિયો કાવ્ય થયું છે. “રઘુઓના શ્લોકોત્તર જેવા યુગો—ઉદાત્ત આર્યત્વની ભાવનાના એ ઉજ્જવલ આદર્શો—માટે કવિતો ભક્તિભાવ...એ વડે આ શ્લોકો ભિન્નિવત્ છે...”

આખા પુસ્તકમાં સંસ્કૃતનાં આવાં ત્રણ કે ચાર જ ઉદાહરણો આવે છે. ગુજરાતી કવિતાનું એકેય ઉદાહરણ નથી. કર્તા પૃ. ૨૯-૩૦ ઉપરની ટીપમાં જણાવે છે કે ગુજરાતી કવિતાના દાખલા જેમ અને તેમ ચોછા આપવા એવી જ એમની યોજના છે. આત્મ-પક્ષપાતથી મુક્ત રીતે વાચકની રસરુચિ કેળવવા અન્ય દેશકાલના જાયા નમૂનાઓ વારંવાર પુષ્કળ જેવા એ ઉપાય ખરો છે. પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના દાખલા વધારે હોત તો તેમાં આત્મ-પક્ષપાતનો ભય એવો નહોતો. પણ આ વિવાદ લિરિકના સ્વરૂપ સંબંધી છે, એ કાવ્યજાતિનો સ્વીકાર પશ્ચિમમાં થયો છે એટલે તેનો વિકાસ દર્શાવવાનાં ઉદાહરણો પશ્ચિમનાં જ મળ્યા આવે એ સ્વાભાવિક છે. *

હતાં કોઈ કોઈ જગાએ આપણા કવિઓ વિશે મિતાકરમાં કંઈક લખેલું છે ત્યાં પ્રો. દક્ષિણની રસિકતા અભ્યાસ મનન દેખાઈ આવે છે. રઘુવંશની પ્રેરણા માટે એટલા ઓછા શબ્દમાં એટલું સારી રીતે બહુ ઓછા કહી શકે. વળી જુઓ.

નરસિંહ ખેલતા અને ખીરાંનાં કોઈ કોઈ ભિન્નકાવ્યો વિશે આપણે ગુજરાતીઓ એક અવાજે સ્વીકારીશું કે એ ‘હરપાયર્થ’ ‘નીલ નેત્રી પ્રસાદી’ છે. અખાની દીકરી ધગધગતી શિખાઓ વિશે પણ આપણે કેટલેક કેટલો સંમત થઈ શકીશું કે એ અલૌકિક. (આવો ‘પ્રૌઢિય’ સેટાપર બાઈબલમાં છે, કુરાનમાં છે, બ્રાહ્મવતમાં પણ આરબે કવિયુગનાં લક્ષણોના વર્ણનમાં છે.) પૃ. ૧૨૪

* અહીં એક સૂચના કરવી ગ્રાસ થાય છે. એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં કાવ્ય (poetry) એ વિષય ઉપરના લેખમાં એવું વિધાન છે કે સાચાં ઉન્નત ભાવવાળાં જગતનાં અદ્વિતીય.. લિરિકો માત્ર હિયૂ ભાષામાં છે, ફારસી લિરિકોમાં કવિ પોતાનો અલંકાર નથી બૂલી શકતો એ દોષ અને હિન્દનાં લિરિકોમાં લાલિત્ય નથી એ દોષ તે દેખાડે છે. પ્રો. કાકોરે અગમનિગમનાં કાબરનોમાં હિન્દનો સાહિત્ય કંઠાર માતખર કહ્યો છે. વળી માત્ર ગુજરાતી જાણનારને તો વિષયનો સ્પષ્ટ જોઈ આપણું કાવ્યોથી જ થઈ શકે. તો વૈદિક અને સંસ્કૃત સાહિત્યથી લઈને સામાન્ય વાંચનાર સમજી શકે તેવાં આખા હિન્દનાં સાહિત્યનાં લિરિકોનાં દૃષ્ટાન્તોથી આ વિષયનું નિરૂપણ થાય તો સાફ નહિ ? પણ બીજા બાબત એ પણ વિચાર આવે છે કે આ સંગ્રહકાર્ય કરતીને ‘બાહ સહેલવાના આરબ જેવું જ લાગે છે.’ એવી સ્થિતિમાં જે મળે તે મમતાથી સ્વીકારી કર્તાને પોતાની પ્રયોગ-માળા યથેચ્છ રીતે લખાવવાને સ્વરચતા અને અવકાશ ઉઠી, સાહિત્યકર્તાનું આ તરફ ધ્યાન ખેંચી સંતોષ માનીશું.

નરસિંહ ખીરાની પ્રશસા તો ધણી જગાએ સાબળીએ છીએ પણ અખાતું આ ગુણદર્શન આટલું સ્પષ્ટ બાગે જ બીજે મળશે

વિષયનિરૂપણ જેટલું શાસ્ત્રીય તેમજ જ રસિક છે પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં આ કાવ્ય-જનનિતું ખીજ બતાવી તેનો વિકાસ તેમણે બતાવ્યો છે આ કાવ્યજનનિતિમાં ક્યા ક્યા, કેવા કેવા વિષયો ઉપર જાણે થયા છે તે અનેક દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યું છે દૃષ્ટાંતો ધણા જ રસિક, વૈવિધ્ય-વાળા, ઐદ, ગોરવશાળી, પ્રસાદમય અને હૃદયસ્પર્શી છે કેમ જગાએ માત્ર અંગ્રેજ મૂળ છે, ક્યાક માત્ર ગદ્ય કે પદ્ય અનુવાદ છે, ક્યાક જનને આપેલા છે ધણી જગાએ અનુવાદ માત્ર બાવપુષ્ટિને ખ્યાનમાં રાખી છૂટથી કરેલા છે અને તેમાં વાંછતાથી ભાવની સૂક્ષ્મ ડાખાઓ પણ પાડેલી છે કાવ્યોત્તુ રસસ્ફોટન માર્મિક છે અંગ્રેજ કાવ્યોત્તુ આવું માર્મિક વિવેચન વધારે થવાની જરૂર છે રચનાસકોચને લઇને અને અવતરણો આપી શકતા નથી “ ધણી બહેનો ધણા બાઈઓને ” (Many sisters to many brothers) ૫ ૬૩, ૬૪ The Soldier ૫ ૭૩ થી ૭૭ “ જેનીની રિબ્બો (Jenny's Ribbons) ” ૫ ૭૬, “ યુનિસિસ ” ૫ ૮૩ થી ૮૬ અને “ સ્વર્ગનો શીકારી શ્યાન ” ૫ ૯૩ થી ૧૦૪ આટલા ઘાખનાથી અપારા કથનની ધર્માર્થતા જણાશે.

વાચક વર્ગમાં કેટલાકને પ્રો. હોરરનું ગદ્ય કિલ્લુ લાગે છે તેનું કારણ તેમના લાખા અને અટપટી રચનાના વાક્યો છે અંગ્રેજીમાં જેમ મુખ્યાર્થનો વાચક શબ્દ કે વાક્ય આવી, પછી તે અર્થને પુષ્ટ કરનારા, તેમાં હાયા પૂરનારા બીજા શબ્દો અને વાક્યો આવે છે, અથવા એક સામાન્ય કથનને મળોદિત કરનારા બીજા સંબંધક વાક્યો આવે છે, તેમ તેમના ગદ્યમાં પણ બને છે સૂક્ષ્મ વિષયોનો ગુજરાતી દ્વારા અભ્યાસ નહિ થવાથી, અને એવા વિષયો ઉપર ઝાઝુ સાહિત્ય લખાતું નહિ હોવાથી, આવી કૈલી સામાન્ય વાચકને અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી નહિ જાણનારને અપરિચિત લાગે અનેક વિરામ ચિન્હોની નિશાનીઓ પ્રમાણે જગતી જગતીને અર્થને અનુસરીને નહિ માંહી શકનાર તેમના ગદ્યમાં ગૂંચવાઈ જવા સકલ છે પણ શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં જ્યાં વિચાર જ જટિલ અને વિસ્તારી હોય ત્યાં આવા વાક્યો ન આવે તો ચોથો દીર્ઘસૂત્રી બની જાય અને આ સમગ્ર ખતા પ્રો. હોરરનું ગદ્ય ગુજરાતી જ, શુદ્ધ ગુજરાતી શ્દિ અનુસાર જ છે એક વાર એવ પડ્યા પછી તેમનું ગદ્ય ઓગરવી, અર્થઘન, ગંભીર, લક્ષ્યવેધી અને પ્રભાવશીલ લાખા વિના રહેશે નહિ એવુંજ નહિ તેમાં એક પ્રકારની મીઠાશ પણ અનુભવાશે.

શેલીના આ સર્વ ગુણો ખરે કહીએ તો તેમના વિચારના જ ગુણો છે પ્રો. હોરર જે કેમ વિષયનો અભ્યાસ કરે છે તેમાં છાત્ર મનન અને ઇતિહાસના અભ્યાસથી સિદ્ધ થયેલી વસ્તુનિષ્ઠ વિશ્વાસ કલ્પના દેખાય છે એ સર્વ ગુણો, તેમના મનનના જ તેમજ શેલીના, આ નિબંધમાં દેખાય છે તે માત્ર કાવ્યની ચર્ચામાં જ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં બીજા વિષયોને તેઓ સ્પર્શ કરે છે ત્યાં પણ સર્વજ્ઞ તેમના વિચારો દર્શાવવા તેમ જ તેમના ગદ્યના નમૂના તરીકે અને કેટલાક અવનરણો ખામ આપીએ છીએ.

હિરાગે દાખવે ગુજરાતના સહેરામાં દરેકબેની માફક, વિવેચનાના આકાશમાં સામગ્રીથી દિશામાં અતિથિયોગિઓ વચ્ચેના જ કરે છે જમ કી રણજીસિંહજી જલ્દારના વખત ના હોય

એમ હું નથી કહેતો, પણ અકબરને માટે પણ વધુ પડતાં યાચ એવાં વખાણુ રજૂઆતનાં કરવામાં આવે, એનું નામ ભારાઈ.....ભારાઈના વાતાવરણમાં શ્વસિન્ધુસ માટે જોઈતી હવા નથી મળતી. ભારાઈના વાતાવરણમાં કાલ્ય વિવેચનાને પણ દમનો આભાર થઈ જાય છે.....સાધારણ જંજૂને મહા પુરુષ ગણનારી પ્રભામાં મહાપુરુષો પાકતા પડી જાય.....સાધારણ કવિતાને શ્રેષ્ઠ ગુણનારી પ્રભા કવિતાને પણ ગુમાવે.

x x x x

પરંતુ ઘણો જુદાગર હોય તો વિષયનું-ઊર્મિછાયાનું-ઐક્ય જળખીને લગાઈ અને વૈવિધ્ય સપાયાં હોય તે જ કૃતિ સારી નમૂનો ગણાય.....અને આ ભૂતિ વિરોધમાં આવશ્યક છે તે ઊર્મિ ઊર્મિરંગનું ઐક્ય કલામાત્રી સાધ્ય જ નથી.....“ દિવ દરિયામાં ફૂગથી દીધી ”—એ પ્રમાણે તે તે ઊર્મિના તાનમાં એકરસ થઈ જાય એવી નિખાલસતા (sincerity સિન્સેરિટી) વડે જ એ સાધ્ય છે. વળી ઐક્ય હોય અને બધું બંધું હોય તે પણ સારી કવિતા ન ગણાય. અને ઘણાં ગાથના અને લોકગીતોમાં હોય છે તેમ—અગેરીની માફક—તે જાવને માત્ર ધુટ્યા કરેલો હોય, એ પણ હોય જ ગણાય.....ઊર્મિરંગનું ઐક્ય જળવવામાં સંગીતનો ફરી ફરીને આવતો એકતાન લયપ્રવાહ સારી મદદ કરી શકે છે.....

અમે ઊમેરીશું કે આપણાં સંગીત કાવ્યોમાં આવતી ટેક પણ એ જ અસર કરે છે. કબીર અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ધણી કવિતામાં એ અનુભવી શાકારી.

પ્રેમનાં બે રૂપો એવા લોહીલછાના, વગરનાં છે, તેમાં દ્વંદ્વની મદદે બુદ્ધિ આવે છે તેટલે દરજ્જે વિનમ્રતા રચાવી માય છે, અને ઊંચાં લોહી ને લોહી અને બુદ્ધિ ને બુદ્ધિ, તથાપિ બુદ્ધિની સારિવકતાનો અત્તરાર લોહીના કુદરતી બળથી જે કટલીક વાર ચઢી જાય છે, અને અનુપમ મૈત્રી અને બક્તિમાં પરિણમે છે, કવિતાઓતનું આ હજી નહાનું છે, વિરલ છે, પણ ત્યાં ત્યાં એ ભણે છે, ત્યાં ત્યાં કૃતિમાં નરંદનવનના પ્રાસારો ઉપરનો સૌમ્ય નમોતિ ઝગહગે છે.

x x x x

સમુત્કાન્તિ પોણે એવી કવિતા જ આપણને સહાયક મટે આપણી સાચી કવિતા.

x x x x

.....વિદ્યાનો, ખાસ કરીને ઉપયોગી વિદ્યાઓનો ફેલાવો વધે; ખંડનાત્મક અને નિઃસાર અને આશોહક વાદવિવાદ અને છાપછાપિ પણ વધી જાય, આગળ કરતાં ખૂંચે પણ વધારે. સત્ય-બક્તિ વધે; ઈશ્વરશક્તિ અને આશ્રમાસક્તિ—ન્યાં રૂઢ રૂપોમાં કંઈ ને કંઈ અસત્ય અપૂર્તિ અસાત્વિકતા અસત્તોષકારણુ લાગતાં—ધરે; નવાં—ધણા માણસને વિશુદ્ધ પ્રેરણાદાક મુક્તિદાપક લાગે એવાં—રૂપ રચના અને રચાપવાની મુરકેલીઓ વધી જાય, અનુભવ અને ઊર્મિ વચ્ચે, ઊર્મિ અને કૃતિ વચ્ચે, રૂચિ અને આદત વચ્ચે, આદત અને પ્રતીતિ વચ્ચે, પ્રતીતિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ વચ્ચે, તથા એ અને આંચરણુ વચ્ચેનાં છતાં વધી જાય. માણસોનાં ચારિત્રમાં કલિકાલ આવેલો લાગે, અને આવા કુળલતાજનક વાતાવરણનો બધો જ દોષ બુદ્ધિના અતિચાપલ્યને દેવાય.

x x x x

૫. ૧૨૨-૨૩ ઉપરનું પ્રગાનું વિવેચન રચણસંક્રામને લીધે છાંદી રેવું પડે છે તો આપણા સાહિત્યમાં પ્રગા-વિગંબી કાવ્યો વિશેની ચેતવણી તો ચેતવણી તરીકે પણ આપવી જ જોઈએ.

અને એક ચેતવણી. આ અગમનિગમ સાહિત્યમાં (૧) નહોતી કવિતા ને નહોતી ગદ્ય એવું, નહોતી પ્રતિભાસુદ કે નહોતી સામાન્ય સમજનું એવું, (૨) અર્થ ઉકેલો, ગોઠિ ભાગે આદરબર નેવું, દર્શન ઉકેલો વિકારવચ્ચ, ઉક્તિ ઉકેલો પ્રમત્તની લવરી એવું, અને (૩) આ વર્ગમાંનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો

ભાનને આદિનું ચર્વિત ચર્વણું, અનુકરણ, જેના લખનાર મૂળ પરતુના અનુભવ રહિત, એવું એવું થયું છે. એ ઢગલાને હાથ ઢગાડવો પણ ઈષ્ટ નથી, પણ વડે જ હસેલી દંદને પણ ઘોઈ લેવા થઈ છે. અગમનિગમની વિદ્યુચ્છાદા જેમા સ્પષ્ટ નહીં, તેવી કૃતિઓ કેટલી તો વિપયગામી અને ગદો હોઈ શકે, તે કપલા સક્ષિપ્ત વિવેચનમાં પણ સંગવાધ થયું છે.

વિચારનો ભાર અને વિચારનું ખલ તેમના પ્રહારમા પણ સ્પર્શ દેખાય છે. ખીળ દાખલા સ્થલસંકેત્યને કીધે છોડી દેવા પડે છે.

કર્તાએ આ માલાનું નામ પ્રયોગમાલા રાખેલું છે. તેનું મુખ્ય કારણ પોતે આપે છે કે લેખકનું દરેક લખાણ નવતર પ્રયોગ જેવું હોય છે " કલમ કંપક નવીન રમત નું નવું સાદસ મચવે છે, એમ લખતા લખતા ઠરકોષ કલમસવારને વખતોવખત યદ્ય આપે છે. " સાહિત્યને તેઓ જગતની કોઇ આદિતીય પ્રાગતિક શુદ્ધિસાધક પ્રયોગશાળા કહે છે અને ખરેખર નવા નવા શબ્દકુલો શબ્દગુચ્છો વાક્ય રચનાઓ, 'અથવા' 'ન નંને' જેવા પ્રયોગો, અગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ નવા શબ્દધર્તરોથી માંડીને, નવી વિચાર-પ્રણાલીઓ, સૂચનો, અટકો અને નવીન શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા સુધીના અનેક પ્રયોગો આ નાના પુસ્તકમા આવે છે, તે બધાની સાથે દરેક માર્ગસ સમત ન થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વાચનારમા આ વિષયનો જરા પણ રસ હોય, વિચાર કરવાની શક્તિ હોય, તો તેને વિચાર કરવા ફરજ પાડે એવી સચોટ શૈલીથી આ નિર્બંધ લખાયો છે ગુર્જર વાંકમયમા 'સત્યાન્વેશી નીંદર નમ્ર સહુદય શાસ્ત્રીય અને જવાબદાર શુદ્ધિ વ્યાપારનો ફાળો' આપવાની કર્તાની ઉમેદ સફારણુ છે, ભવિષ્યનો વિવેચક આ જરૂર વાચકો, આમાથી ધણું શીખશે અને આમાથી ધણું સ્વીકારશે.

ઝરણાં, કાઠાં ને ઊંદાં—કર્તા જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ એમ એ કિં. ર. ૧-૪-૦

કવિઓ એ પ્રકારના હોય છે કેટલાક નવું જ દર્શન કરી પોતાની કૃતિઓ દ્વારા તેને સમાજ આગળ ગાંધ ખતાવે છે. સમાજ નવું દર્શન તરત સમજતો નથી પણ રહેતે રહેતે તેની કદર કરે છે અને તે દ્રષ્ટા કવિ પોતાની કૃતિઓથી અમર થાય છે. આવા કવિઓ તો સૈકામા એકાદ, એકાદ દેશમા અવતરે છે એથી ઉતરતો ખીજો પ્રકાર છે જે પોતાના જમાનાના માનસિક વળણો રસપ્રતિઓ, પોતે પણ તે જમાનાનો હોવાથી અનાયાસે સમજે છે, અને તેને અનુકૂળ, તે વૃત્તિઓને ઉત્તેજીતી પંપાળતી ખુશામત કરતી ગયગલી ફરતી ધંકિતઓ લખે છે, તે તરત કોઈક્રિય થાય છે, કવિમા ખપે છે, પણ લાગ્યે જ પોતાની જિંદગીથી વધારે લાણુ કવિ તરીકે આકુષ્ય લોગવે છે. ઘણી વાર તો પોતાના એક વાર ખૂબ વખણાયેલા કાવ્યોની નિન્દા સાબળવાનું તેને નસાયે લખેલું હોય છે

પહેલા વર્ગના કવિને તેનો જમાનો લાગ્યે જ કવિ તરીકે તરત ઝાળખી શકે છે. અને ખીજા વર્ગનાની લાગ્યે જ કવિ તરીકેની ઘુલના કરી શકે છે પહેલાને કાલ અમર ફરે છે, ખીજાને ખોટો હોય છે તો તેને કાલ ખાય છે, નહિતર તેની ચોગ્ય ઘુલના થઈ તેને ચોગ્ય સ્થાન ક્યાંક મળે છે

પ્રસ્તુત લેખક પહેલા વર્ગમા મૂકી શકાય એમ નથી એમા તો સર્વ સમત યશો. પણ ખીજા વર્ગમા પેલું મૂકાય એવી અમને આશા નથી પ્રસ્તાવનામા તેઓ પોતે લખે છે કે

તેમનાં 'સ્વદેશ ગીત' ધણાંને ગમશે. અને શૃંગાર કાવ્યને તો બહામણની જરૂર નહિ જ પડે. પણ પ્રો. દુરકાળ અનેક વિદ્યાર્થીઓનાં એટલે બહોળા વાંચનાર પુસ્તક વર્ગના સંમર્ગમાં આપ્યા છતાં એ વર્ગની રસવૃત્તિ સમજતા હોય એમ લાગતું નથી. જે જે સ્વદેશ ગીતો આત્મારે લોકપ્રિય છે તેના જેવા તેમનાં સ્વદેશ ગીતોમાં જુરસો જરા પણ નથી, તેજુરસો કમરૂપ પામ્યો છે-કે નહિ તે તો તે પછીનો પ્રશ્ન છે. અને તેમનાં શૃંગારનાં અર્થો પણ 'ટાકાં' અતિશય ટાકાં છે. તેમાં ગતિ નથી વેગ નથી બાવનો ઉભરો નથી કે મનોહર લાલિત્ય નથી. પ્રો. દુરકાળની દષ્ટિ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ કરતી જણાતી નથી, તેમનો પુસ્તકો અને તેમની પુરાણપ્રિયતા તેમાં વ્યવધાનરૂપ થતી લાગે છે. આટલાં બધાં કાવ્યો તેમની વિવેચના શકિતએ 'પાસ' કેમ કર્યા એ જ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે.

બધાં કાવ્યોમાં એ દૃષ્ટાંતિ કાવ્યો અમને બહામણ કરવા ચોરસ લાગ્યાં છે. એ કાવ્યો જોતાં જણાય છે કે કર્તા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી હિતમ સાહિત્યનો અનુવાદ કરે તો તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો થાય.

કર્તાએ પુસ્તકના પ્રારંભમાં 'કવિ અને કવિતા' ઉપર લાંબો લેખ લખેલો છે. પણ તેમાં પણ વાંચના કે વિવેચન કરતાં અભિપ્રાયોનો સંગ્રહ વિશેષ છે. જુદા જુદા અભિપ્રાયો વચ્ચે સંબંધ બતાવ્યો નથી તેમ તેમનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. હિંદુસ્થાન તરીકે ૫૨, ૨૧ ઉપરનો પારિત્રાક 'દુસાત્મક વાક્ય એ કાવ્ય' એવા અવતરણથી શરૂ થાય છે. તે પછી તરત કહે છે "તથાપિ...રસ એ ભોક્તાની રસવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે." અહીં કર્તા એ મત વચ્ચે વિરોધ જોતા જણાય છે પણ તે વિરોધ સ્પષ્ટ કરતા નથી, તેમ તેનો પરિહાર પણ કરતા નથી. એ ચર્ચા અધૂરી રાખી "વળી ખીજ દૃષ્ટિએ" જોઇને કહે છે કે "રસનું પરમતત્ત્વ આત્મા અથવા 'સર્વોધિનિવાસ' હજી છે." આ સત્યમાં વિરોધ શમાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે આગળ કહે છે "રસ એ સાપેક્ષ છે એટલું જ નહિ પણ ગદ્યમાં પણ રસ હોઈ શકે." એટલે રસનું પરમ તત્ત્વ આત્મા ગણ્યા પછી રસ સાપેક્ષ શી રીતે રજી એ નથી સમજાતું. પણ રસ સાપેક્ષ હોવાને 'રસ ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે' એ હકીકત સાથે શો સંબંધ છે? અને એ બેમાં 'પણ' થી દર્શાવવા જેવું શું છે? આ એક જ પારિત્રાકમાં કેટલાય મતોનો ખીચડો કહો કે 'ચેવડો' કરેલો છે અને જરા પણ વિવેચક દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કે સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગુજરાતીના અધ્યાપક પાસેથી અમે વધારે સારી કૃતિની આશા રાખીએ છીએ.

સીતા:—કર્તા: અમૃતલાલ ના. બટ, ઉમરેઠ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

આ કાવ્યનું વસ્તુ કર્તા પોતે દૂંઝમાં આપે છે. રામે કરેલા ત્યાગ પછી સીતા ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહમાં શયન કરવાનો વિચાર કરે છે પણ આશ્રમે આવેલા મૃગના બચ્ચાને જોઈ તેમ કરતાં અટકે છે. તેમને પૂર્વ જીવનના ઘણા પ્રસંગો યાદ આવે છે. મનમાંથી પતિએ કરેલો ત્યાગ ખસતો નથી છતાં તે પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર કરે છે અને છેવટે ચોખ્ખા માર્ગ શોધી કાઢે છે.

આખું કાવ્ય સીતાજીની હિંદુસ્થાન છે. હંદ ખંડ હરિગીત રાખેલ છે તે સર્વત્ર બાવને અલુક્ષણ લાગતો નથી. આટલા લાંબા કાવ્યમાં વૈવિધ્યને માટે પણ હંદ બદલાવવાની જરૂર હતી. કર્તાનાં ખીંચે કાવ્યો જેવી આમાં પણ સાદાઈ છે. પણ વાણીમાં બાવ જોઈએ તેવો

પ્રતીત થતો નથી. આખા કાવ્યમાં એકદમ સ્મૃતિને બાજે એવી કોઈ પંક્તિઓ નથી. ઘણી જગાએ પ્રસાદ પણ ઓછો છે. સારા કવિઓ પણ પોતાનાં કાવ્યોનો વારંવાર પરામર્શ કરી તેના આકારને રમણીય બનાવે છે. તેવા અભ્યાસને માટે આ કૃતિને આદર નથી તે તેનું કારણ બાગે છે.

શાંતિસુધા અથવા રઘુવીર સુકન્યા:—કર્તા છોટાલાલ નરભેરામ બદ. પ્રસિદ્ધ કર્તા મણિશંકર ઉભયાશંકર બદ. ક્રિમત ર. ૨-૦-૦.

પ્રાચીન મહાકાવ્યોના અનુકરણમાં લખાયેલું આ એક લાંબું કાવ્ય છે. કર્તાને કાવ્ય-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે, વૃત્તો ઉપર પ્રભુત્વ છે, અને અનુપ્રાસોનો શોખ છે તે પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ વાર્તાનું વસ્તુ ઘણું અટપટું છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન ઉદાત્ત વાગ્વૈભવશાળી મહાકાવ્યો સાથે સરખાવાય એવું નથી અને કલા અને કાવ્ય સંબંધી આધુનિક વિવેચનથી મગાયેલી રસવૃત્તિને આમાં બહુ રસ પડવા સંભવ નથી.

હરિલાલ દેસાઈનાં સંસ્મરણો—પ્રકાશકો: કલ્યાણરામ નથુભાઈ જોષી, શંકરલાલ માણેકલાલ દેસાઈ.

સદ્ગતના અવસાન પછી તેમના મિત્રો પ્રશંસકો શિષ્યો અને પરિચિતોએ લખેલાં સંસ્મરણોનો આ સંગ્રહ છે. આ સંસ્મરણોથી સદ્ગતની અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના ગર્ભમાં રહેલું તેમનું મીઠું ધાર્મિક અને જગતના દિલ્લો માટે કાર્ય કરવા તલસતું જીવન પ્રત્યક્ષ થાય છે. મિત્રોના સંસ્મરણોમાં અતિશયોક્તિ હોય, પણ આમાં બહુ અતિશયોક્તિ દેખાતી નથી અને કેટલાક મિત્રોએ સદ્ગતની નિર્બળતા પણ જ્યાં દીઠી ત્યાં સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. ગુજરાતે પોતાના એક વહાલા અને અનાડંબરી કાર્યકર્તાને આ સ્મરણાળિ આપીને સંસ્મરણસાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે. આખું પુસ્તક અનેક લેખકોએ લખ્યા છતાં સુવાન્ય છે. દરેક લાઘ્યેરીએ રાખવા યોગ્ય પુસ્તક છે.

૨૫

નવલિકા સંગ્રહ—સંયોજક: રામચન્દ્ર હામોદર શુક્લ. પ્રકાશક: એમ. સી. કોઠારી, ક્રિમત ર. ૨-૦-૦

જનતાનો સાહિત્યરસ કેળવવાનું સંગ્રહો એ ઉપયોગી સાધન છે. ગુજરાતી જનતાની શુદ્ધ સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિ દંજી મન્દ જ છે, તેથી એને આપણા શિષ્ટ સાહિત્યકારોની પિછાન કરાવી તેમની કૃતિઓ પ્રતિ અભિમુખ બનાવે એવા સુસંપાદિત સંગ્રહમંથનોની ઘણી જરૂર છે. એટલે રા. શુક્લે એ દિશામાં કરેલો આ યતન આવકારપાત્ર છે. આમાં એમણે ગુજરાતી બાષામાં એકાદ વીશીથી વિકસવા માટેનું નવલિકા સાહિત્ય લઈ તેમાંથી એકંદરે અદાર લેખકોની પચીસ વાર્તાઓ રજુ કરી છે. વાર્તાઓની પસંદગી રસિકતા સૂચક છે, પણ કંઈક શિથિલ ધારણે કરાયેલી હોવાથી ખરેખર અધિકારી ગણાય તેવી વિશેષ લેખકોનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. આવા સંગ્રહમાં નમૂના માત્ર ઉત્તમ આવે એટલું જ આવશ્યક નથી, પણ નમૂના માત્ર ઉત્તમ લેખકના જ આવે એ પણ આવશ્યક છે, એટલે થોડા પણ નિર્વિવાદ શક્તિવાળા વાર્તાકારોને જ રચાન આપ્યું હોત તો સંગ્રહ વધુ સફળ નીવડત. વાર્તાઓની ગોઠવણીમાં પણ એક બાણુથી વિષયાનુસારી અને બીજી બાણુથી કાલાનુસારી એવાં બે ભુદાં ભુદાં ધારણો વચ્ચે સંયોજક ગૂંચવણ છે એટલે મધ્યાર્થ ક્રમ સાધી શક્યા નથી.

પણ સંગ્રહની સૌથી મોટી ખામી તો એમાં પ્રારંભે આપેલા ' નવલિકા વિકાસ ' નામે લેખમાં તથા વચ્ચે વચ્ચે આપેલી લેખકવાર નોંધોમાં રહેલી છે. એમાં સંયોજકે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરવા પ્રયાસ કર્યો છે ખરો, પણ એકંદરે એમાંની ચર્ચા (' વિવેચન ' તો એને કેમ કહેવાય ?) એટલી ધીછરી, બાલિશ અને વ્યક્તિત્વવિહીન છે, તેમ જ એની લખાવટ એવી કાચી છે કે સંપાદકે ઉત્સાહપૂર્વક શ્રમ લીધેલો હોવા છતાં એ લખાણને કારણે એમનું આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યના શિષ્ટ સંગ્રહોમાં સ્થાન મેળવી શકશે નહિ.

વિ.

વાયોલિન શિક્ષક :—અધ્યાપક સંકર દત્તાત્રય પાંદે, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦.

સંગીતના અભ્યાસનાં ક્રમિક પુસ્તકો આજ સુધીમાં મુખ્યત્વે શ્રી. ભાતખડે તરફથી તથા ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય તરફથી બહાર પડેલાં છે. તેમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકની વિશિષ્ટતાથી એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થાય છે. વાયોલિન શીખનારાઓ માટે અત્યાર સુધી કોઈ સરળ પુસ્તક હતું નહિ, અધ્યાપક પાંદે પોતાના સમૃદ્ધ અનુભવદ્વારા સંગીત શીખનારને જે સામાન્ય મુશ્કેલીઓ પડે તે આપોઆપ દૂર થાય તેવી રીતે આ પુસ્તક લખેલું છે.

પદ્ધતિ ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની જ છે, પણ ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના ક્રમિક પુસ્તકોમાં તાર, મધ્ય, અને મન્દ સૂરો સૂચવવા જે ત્રણ ખાનાં રાખવામાં આવે છે તેને બદલે ઉપર ચિન્હો મૂકીને ભાતખડેના પુસ્તકોમાં છે તે રીત અહીં રાખવામાં આવી છે. આથી જગ્યા ઓછી રોકાય છે, અને છાપકામ પણ વધારે સુંદર લાગે છે, તે પુસ્તકને જોવાથી હરકાઈ જોઈ શકશે.

શરૂઆતમાં વાયોલિન વિષે સામાન્ય વિગત આપી છે. યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે વાયોલિન રાખવાથી ગળાની નસો (Vocal cords) ખગડે છે, અને કંઈક સંગીત માટે તે નકામી થાય છે એ એમનો અભિપ્રાય અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. પુસ્તકમાં કેમળ, કે તીવ્રનાં જે ચિન્હો છે તે ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયનાં જ છે. શરૂઆતમાં આંગળીઓને ટેવ પડે એટલા પુરતાં જ સારીગમ આગળે વિદ્યાર્થી સમક્ષ આઠ વાકોમાં આઠ રાગ મૂકેલા છે, તે એવી રીતે પસંદ કર્યા છે કે કેમળ તીવ્ર અને શુદ્ધ તમામ સ્વરોની માહિતી તે આપી દે છે. દરેક પાંદની શરૂઆતમાં તાલ, લય, માત્રા, સ્વરપરિચય, આરોહ અવરોહ આપ્યાં છે. આ ખાસ સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત, પુસ્તકની વિશિષ્ટતા અમને એ લાગે છે કે રાગના અંતરાની નીચે જે આલાપો આપ્યા છે તે કંઈ માત્રાથી શરૂ કરવા તે પણ આપેલું છે. આ વિગત અભ્યાસીને અત્યંત ઉપયોગી ચર્ચ પડશે. એમ અમારું માનવું છે, કારણ શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીને આલાપ વગેરે આવડવું હોય, પણ અમુક આલાપને ક્યાંથી શરૂ કરવો કે ક્યાં મૂકવો તેની ખબર હોતી નથી.

પુસ્તક દરેક સંગીતના અભ્યાસ કરનારાઓ પોતાની પાસે રાખવા જેવું છે. શુદ્ધ રાગો આપેલા હોવાથી તેને હારમોનિયમમાં પણ ઉતારી રાકાય તેમ છે.

પ્રા.

બાલસાહિત્ય *

કેટલાંક વર્ષ પહેલાં આપણા સાહિત્યની અપૂર્ણતાએ ઉપર ટીકા કરતાં એક ગૂજરાતી વિદ્યુષીએ કહ્યું હતું કે આપણી બાષામાં બાલસાહિત્યની મોટી ખોટ છે. ગાંધીજીએ ગૂજરાતીના છવનમાં જે ચેતન પૂર્ણ-જે મહત્વાકાંક્ષીઓ ઉત્પન્ન કરી, જે કાર્યપરિણામી અસંતોષ પ્રગટાવ્યો, તેથી ગૂજરાતમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ હયાતીમાં આવી-અનેક-પોષાઈ અનેક સમૃદ્ધ થઈ. એ સર્વતોમુખી મનના ઉષાકમા આપણે આપણા બાળકોના સંસ્કાર તરફ પણ ધ્યાન આપવા માડ્યું. અનેક ચાલુ ખોડો, ઉણપો આપણને સાલવા લાગી. એ ખોટ પૂરી કરવાનાં સાધનો માટે લોકમા માગણી જનમવા લાગી. આ પૂરવા માટે આપણે ત્યાં બાલમંદિરો હયાતીમાં આવ્યા, અને બાલસાહિત્યનું નિર્માણ થવા લાગ્યું.

બાલમંદિર અને બાલસાહિત્યનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સૌથી પ્રથમ બાવનગરનું દક્ષિણામૂર્તિભવન અને તેનું બાલમંદિર અને તેના બાલમંદિરના બાલકેવતાના-ખટક ભૈરવના-ઉપાસક શ્રી. ગિજુભાઈ બધેકા યાદ આવે છે. દક્ષિણામૂર્તિએ આપણા પ્રાન્તની કેળવણીમાં નવો પ્રાણ પૂરવા, આધુનિક પદ્ધતિએ પ્રમાણે શાસ્ત્રીયતા દાખલ કરવા, દેશનું ધ્યેય સમજી તે પદ્ધતિએને અનુકૂળ બનાવવા અનેક ક્ષેત્રમાં સમર્થ પ્રયાન કર્યા છે. પણ એમાં સૌથી વધારે ધ્યાન, એનું બાલમંદિર એની અપૂર્વતાથી ખેંચે છે. આ બાલમંદિર તો બાવનગરના ક્ષેત્રથી મર્યાદિત છે એને જાણે સમગ્ર પ્રાન્તવ્યાપી કરવાના મતિરથી તે સંસ્થાએ એની શિક્ષણપત્રિકાઓ અને બાલસાહિત્ય પ્રકાશિત કરી ફેલાવવા માંડ્યું છે. અને એના અનુકરણમાં અને અનુસરણમાં, અને એનાથી પ્રેરાઈ અનેક સંસ્થાઓએ અને પ્રકાશકોએ બાલસાહિત્ય પ્રકટ કરવા માંડ્યું છે. આ શુભ ચિન્હ છે. કારણ પ્રજા બાલકોનો વિચાર કરે છે એનો અર્થ એ છે કે પ્રજા પોતાના બાળીનો વિચાર કરે છે.

નવા ઉત્સાહમાં કામ ખડુ થાય છે. પણ એની નવીનતાના કારણથી-બિન અનુભવથી-અને અભ્યાસની ઉણપના કારણે આમાનું ખડું કામ સરખી ઝાટનું કે સરખા ઉપયોગનું નથી હોતું.

* શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ બાલ સાહિત્યપાળા. સંપાદકો: ગિજુભાઈ અને તારાબહેન, ૧. મણપતિ બાપા, ૨. ચૈદૈયો, ૩. ઉણુ હડ ઉણુ હડ, ૪. હનમકી, ૫. કબાટ, ૬. બાળકોનો ખીરબદ, ૭. ગોખીચદ, ૮. બાળ નાટકો, ૯. હસ અને હસા, ૧૦. તિરદાજ, ૧૧. ગામડામાં મળજો, ૧૨. બાળ પ્રવાસો. ગોખીચદના લખનાર લીલાવતીબહેન. બાળીનાના લેખક ગિજુભાઈ.

૧. સતી-મદિમા માને પાંચ સતીઓની વાતો, ૨. બાલ પચ્ચત્ર, ૩. બાલ ભાગવત, ત્રણના સંયોજક: પ્રસન્નવદન હખિવરામ દીક્ષિત. પ્રકાશક: મેસર્સ કરસનદાસ જાણદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત
હાલુ કોણ ? લે. જે. જી. ચૌધરી. રાજસૂય ચક્ષુ, સીતાદરશ. લે. જે. જી. ચૌધરી અને હિ. નં. પંચોળી.

કેમ કયાઓ. લે. હિ. સુ. શાહ.

બાલ ભાગવત. શ્રીમતી મંજુદેવી પડયા. પ્ર. શ્રી સચાજ બાળ જ્ઞાનમાળા.

ભેર: લે. ગિજુભાઈ અને જીગનરામ મુંદર વાતો. લે. ગિજુભાઈ. પડયા. લે. ધૂમકેતુ. દેવકયાએ લે. ચન્દ્રશંકર મ. ભટ્ટ. પ્ર. ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ.

બાળ વાર્તાવલિ. સંપાદક તથા પ્રકાશક સૌ. દસા મહેતા. બી. એ.

બાલસાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ છતાંદિ ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ આ પુસ્તકોએ જોઈ એક વિચાર રજૂ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. બાલ સાહિત્ય એ બાલિકા સંહિત્ય હોવાની જરૂર નથી. દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આમાંનાં કેરલાંક પુસ્તકો 'બજારમાં બપ થાય છે માટે આપણે પણ લખાવો' એવી ચોપડીઓના વેપારીઓની મનોવૃત્તિનાં સૂચક છે.

બાલસાહિત્ય તૈયાર કરવામાં બીજી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર જણાય છે: એ સાહિત્ય કેટલી ઉમ્મરનાં બાળકો માટે તૈયાર થાય છે. માણસના આયુષ્યમાં કેઈ પણ યુગ એવો હોય કે જેમાં પ્રત્યેક નવું વર્ષ માણસને નવો બનાવે છે તેો તે બાલપણનો યુગ છે. પાંચ વર્ષનાં બાળક અને છ વર્ષનાં બાળકની જરૂરીઆતો સરખી નથી; જો કે આંપણે એમ કહી શકીએ કે પચ્ચીસ વર્ષના-છવીસ વર્ષના માણસની જરૂરીઆતો સરખી છે, આ દૃષ્ટિએ એમ પ્રશ્ન પુછી શકાય કે કેટલા વર્ષની ઉમ્મરે બાળકના હાથમાં ચોપડી મુકવી. બધાં બાળકો માટે એક સરખું વિધાન કરવું એ પ્રત્યેક બાલમાનસની વિશિષ્ટતા અને વિવિધતા ન સમજ્યા બરાબર છે, પણ આ સિદ્ધાંતનો લંગ નધારે આપણે ફરયાઓ સંધાઈએ છીએ ત્યારે જ કેટલેક અંશે કરી લઈએ છીએ; અને કેળવણીકાર-સામાન્ય વિચારોને અંકુરને માટે કેવી રીતે વાપરવાં એના વિવેક વાળો હોય છે એમ માનીને જ સામાન્ય વિધાનો અંકુરો જરીએ છીએ. એ રીતે વિચારતાં આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો? અમને લાગે છે કે બાળક આઠ વર્ષનો થાય એ ખેડાં એનાં માટે પુસ્તકો હોવાની જરૂર નથી. એના શિક્ષક માટે અથવા માબાપ માટે ઘણાં પુસ્તકો હોવાની જરૂર છે. એની સાથે આ પ્રશ્નને સંચવવો ન જોઈએ. નથી. આઠ વર્ષ સુધીમાં બાળક પોતાનાં યાનનાં સાધનો-પ્રાચીન રાજ્ય વાપરીએ તો-પ્રમાણે ઠીક ઠીક કેળવી લે છે. પ્રાચીન શૈલીને અનુસરી ગણાવીએ તો આ સાધનો પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, રાજ્ય અનુમાન આદિ છે. આ ક્રમ પણ પ્રધાન ગૌણની દૃષ્ટિએ વ્યવહાર કરીએ તો, બાલ માનસનો ક્રમ છે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષોને ઉપમાન દ્વારા સરખાવી બાળક 'અર્થસંકલન' કરે છે-અને તે દ્વારા મનોવ્યાપારોને રાજ્યથી અંકિત કરી અનુમાનો કરવા માંડે છે. આનો વધારે વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. બાળકનું ચિત્ત લગભગ આઠ વર્ષની ઉમ્મરે આ બધી ક્રિયાઓમાં અવ્યાસવાળું થયું હોય છે. તે પ્રસંગે પુસ્તકો કામમાં આવે એમ અમને લાગે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં અમને લાગે છે કે આમાંનાં ઘણાંજરાં પુસ્તકોની હપાતી નિરર્થક છે.

આ પ્રશ્નને મતભેદનો વિષય થણી બાજુ ઉપર મુકી બીજી રીતે વિચાર કરીએ. બાલસાહિત્યમાં કેવી ભાષા અને શૈલી, અને કેવી જાતનાં ભાષાઈ હોવા જોઈએ. દરેક બાળક પોતે જો ભાગમાં રહેતું હોય તે ભાગની ભાષા સ્વાભાવિક રીતે બોલે છે. તે સમજે માટે એ, જાતની તંબુદી ભાષામાં બાલ સાહિત્ય લખાવવું જોઈએ એમ એમાંથી દક્ષિત થાય. પણ આ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં મુકતાં કેટલી 'અનવસ્થા' યઈ જાય એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. દક્ષિણમૂર્તિ ભવનના બાલસાહિત્યને અમદાવાદ, વડોદરા કે સુરત-અને તે તે શહેરથી સંચવાતા તે તે ભાગોમાં-મુશ્કેલ સ્થાન ન હોવું જોઈએ. અને દક્ષિણમૂર્તિની આ પુસ્તકોએ જે જે માબાપો કે શિક્ષકોએ પોતાના બાળકને આપ્યા પહેલા વાંચી દર્શી તેમને શું એમ નથી લાગ્યું કે ગિજુભાઈ ગમે તેટલા દુરાગ બાલમાનસશાસ્ત્રી હશે પણ બજારતાનાં

બાળકો માટે કેવી ભાષામાં પ્રસ્તિષ્ઠાઓ લખવી જોઈએ તેનો તેમને ખ્યાલ નથી ? બાળકો સમજી શકે એવી સરલ ભાષાનો અર્થ 'આમ્મ ભાષા' નથી ! વિચારશૈલી સરલ હોય, બાલક-આલ્સ હોય એ અમને બાલ સાહિત્યનું ખાસ લક્ષણ લાગે છે; એની ભાષા આખા ગૂંજરાતમાં સંસ્કારી ગણાતી ભાષા હોવી જોઈએ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. દક્ષિણમૂર્તિના સાહિત્યમાં 'હેલું' લક્ષણ વધના એક પ્રમાણમાં છે. બીજી બાબતમાં એમનો ભારે દોષ થયો હોય એમ અમને લાગે છે. પણ અમારે કશુંક કરવું જોઈએ કે અપેક્ષાએ આ બીજી બાબત ગોણુ છે-અને દક્ષિણમૂર્તિ જે આ વિષયમાં આમળ પડતું છે તે રહેજે, જે અમારી વાત સાચી લાગે તો, સુધારો કરી શકશે.

આ જ વિષયમાં આનાથી વિરુદ્ધ જાતનો બીજો દોષ છે: લેખકની વિચારશૈલી બાલક-આલ્સ નથી હોતી. વિચારશૈલી જ્યાં આવી નથી હોતી ત્યાં ભાષાનો પ્રશ્ન ચર્ચાનો વર્થ છે. સંસ્કૃત શબ્દો હોય કે તળપદો હોય, એ આખું વાચન નિરર્થક લાગે છે. અને બાળકને એવું વંચાવવાથી કંઈ લાભ થાય એમ અમને લાગતું નથી. સારી રીતે કેળવાયેલા બાળકને ખોટું લખાણ કેને કહે એનું જ્ઞાન થાય એ જ એનો એક ફાયદો છે ! અમારે દીક્ષગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે આ ગ્રંથોમાં પ્રસન્નવદન છ. મહેતાના ગ્રંથોમાં આ દોષ અમને જણાયો છે. બાળકો માટે લખવાને, દરેકને થી. ગિજુભાઈ જેટલી નિષ્ણતતા મેળવવાની સમય ન હોય તો પણ દરેકને બાળકોની માનસિક ક્રિયા કેમ ચાલે છે તે થોડે ધણે અંશે સમજવાની જરૂર છે.

બાલસાહિત્યમાં વળી એક પ્રશ્ન થાય છે. ભાષા અને વિચારશૈલી બાલકની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય ! પણ તેનો વાચ્યાર્થથી કે વ્યંગ્યાર્થથી નિષ્પન્ન થતો ભાવાર્થ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે. આ વિષે સૌથી વધારેમાં વધારે મતભેદને અવકાશ છે. કારણ કયો ભાવાર્થ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એનો નિર્ણય દરેકની જીવનદૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિષે અમારું એવું માનવું છે કે બાળકોમાં રાષ્ટ્રમમતા પોષાય એ અમને આજના જમાનામાં ઇષ્ટ લાગે છે, પણ ધાર્મિક સાંપ્રદાયિકતા અથવા હું અમુક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો છું એવી મમતા પોષાય એ અમને ઇષ્ટ નથી લાગતું. આનો એવો અર્થ નથી કે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યના કથાગ્રંથોમાં બાળકોને અનુકૂળ સામગ્રી હોય તેનો ઉપયોગ ન કરવો. પણ એ ઉપયોગ કરતાં લેખકે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એમાંથી સાર્વજનિક દૃષ્ટિ પ્રતીત થાય છે કે નહિ. આ ઉપરાંત ધાર્મિક કથાઓમાં કેટલીક કથાઓ એવી હોય છે કે તે સામાન્ય રીતે જીવનસાધક હોય છે અને તેને સમજવા અમુક ધાર્મિક દૃષ્ટિના આગ્રહની જરૂર પડે છે. આવી કથાઓને બાલસાહિત્યમાં રચાવવા ન હોય એમ અમારું માનવું છે. ચેડૈયાની કથા અમને એવી લાગે છે. એ જાતનું 'સત' 'અરેખરૂં' 'સત' છે કે નહિ એ પ્રશ્નને બાજુ ઉપર મુકીએ તો પણ એ બાળકને મારી ખાવા આપવાની વાત અમને જીવનસાધક લાગે છે, અને અંગ્રેજીમાં જેને 'morbidity' કહે છે એવા ભાવની પોષક લાગે છે. ગિજુભાઈ સૌથી વધારે પ્રશ્નસાપત્ર છે માટે જ એમની સૌથી વધારે દીકા કરવી જોઈએ એમ ધારી અમે આ લખીએ છીએ કે ચેડૈયા અને એવી બીજી કથાઓ એમણે ન આપી હોત તો સાફ. આ ઉપરાંત અમે એ પણ ઉમેરીએ છીએ કે જુદી જુદી નાતોને વિષે રહેલી ઉચ્ચનીચની ભાવનાને પણ આ સાહિત્યદ્વારા પોષણ ન મળવું જોઈએ.

બાળકોનું સાહિત્ય બાળકોને આંખે જોઈતે બાંહે એવી મનોહર રીતે જાણવું જોઈએ એ કહેવાની જરૂર ન હોય, પણ છે. આ બાળકોમાં સૌથી વધારે આકર્ષક ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિરનાં પ્રકાશનો, દક્ષિણામૂર્તિનાં પ્રકાશનો અને સૌ. હંસા મહેતાની બાળવાર્તાવલી છે. આ બાળવાર્તાવલી જેટલી બહારથી આકર્ષક છે તેટલું તેનું વાચન બાળકોને આકર્ષક થઈ પડે કે નહિ એની અમને શંકા છે. બાળકોને વાંચવાનું કહેવું ન પડે અને વાંચે એવી તો ગિજુ-ભાઈની કૃતિઓ છે. ગૂ. સા. મં. નાં પ્રકાશનોમાં ગિજુભાઈકૃત સુંદર વાતો, અને ગિજુભાઈ-જીવનરામકૃત ભેર એ અમને સૌથી સારાં લાગ્યાં છે. દેવકયાઓ લખનાર શ્રી. ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટને બાળકો માટે કેમ લખવું એનો વધારે વિચાર અને કાંઈક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, જેઓ પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રકટ કરનાર તરીકે ગૂજરાતમાં જાણીતા છે તેઓએ પણ શ્રી. પ્રસન્નવદન જી. દક્ષિત પાસે અનેક ગ્રંથો તૈયાર કરાવ્યા છે. બાળ આકર્ષણમાં તેમ જ અંદરના ઔચિત્યમાં અમને એ હલકી પંક્તિના લાગે છે. લેખક અને પ્રકાશકો જાણે બાળકોને ધાર્મિક બનાવવા ઉતાવળા થઈ ગયા હોય એમ દેખાય છે. તેમાં એ 'સતી-મહિમા માટે પાંચ સતીઓની વાર્તા' જોઈને અમને એમ થાય છે કે લેખકે દિવેકની 'સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ' નામની વાત વાંચી હોત તો તે આમ રજાઓનું પાછળ પડત નહિ! આ લેખકે અને આ પ્રકાશકે બાલ-ભાગવત પ્રકટ કર્યું છે એ ઉપરાંત એ જ નામનું ખીજું પુસ્તક શ્રી. સંપાજી બાળવાન-માળામાં શ્રીમતી મંજુદેવીનું રચેલું બહાર પડ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત વિષે અમને ખૂબ આદર છે પણ આ બે પુસ્તકો, જૂની રીતે બાળકોને ભાગવતનો જે પરિચય થાય છે, તે કરતાં વધારે સારો કરાવી શકશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે.

શ્રી. હિમતલાલ સુ. શાહ, 'કેમ કયાઓ' ની કથનીમાં કહે છે 'બાળકોના 'કેમ' એ પ્રશ્નના જવાબ સમી ઉત્પત્તિની વાતો.' અમને આ વાતો 'કેમ' પ્રશ્નના ઉત્તર સમી લાગતી નથી. લેખકના મનમાં, બાળક કાંઈ સમજે એ ધ્યેય કેટલે અંશે આ વાર્તાઓ લખતાં રહ્યું હશે તે વિષે અમને શંકા છે. બાળક માટે લખતી વખતે 'માપ'ની સુદ્ધિ લેખકે ખાસ રાખવી જોઈએ. વિચાર મુકવાની રીતી બાળ માનસને માટે સરલ છે કે નહિ તે વિષે પણ સંદેહ રહે છે. કુલેનો વિષય આકર્ષક છે અને વાર્તાદ્વારા પણ વિજ્ઞાન બાળકોને આપી શકાય. આ રચને વિજ્ઞાનના બાલસાહિત્યની મોટી જીજ્ઞાસ ઉપર અમે તે વિષયના અભ્યાસીઓ અને લેખકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

નાની ઉમ્મરનાં બાળકોને માટે વાંચવાની સામગ્રી જોઈએ તેના કરતાં તેઓ ભજવી શકે એવી સામગ્રીની વધારે જરૂર છે. નાટક રૂપી સંવદિત કાર્યનો કેળવણીમાં કેટલો ઉપ-યોગ છે એ આજના જમાનામાં કહેવાની જરૂર નથી. એટલે બાળકો માટે વાર્તાઓ કરતાં નાટકો કેળવણીના સાધનની દૃષ્ટિએ વધારે આવકારને પાત્ર છે. ગિજુભાઈનાં બાળ નાટકો આમાં અગ્રણી છે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ આઠ વર્ષનાં અને તેની આજુબાજુની ઉમ્મરનાં બાળકો માટે શ્રી. જી. જી. ચૌધરીનું 'ડાહ્યું દોણ' અને ચૌધરી અને હિ. જી. પંચોળીનાં 'સીતા હરણ' અને 'રાજસૂય યજ્ઞ' અંક ૧ લો, જરાસંધ વધ, બાળકોમાં ખૂબ આવકાર પામશે. આ લેખકોમાં નાટક લખવાની સક્ષમ હોય એમ અમને

લાસે છે, અને સાથે સાથે બાળકોને અભિનયો માટે સુગ્રાહ્ય થાય એ રીતે વસ્તુને સુદર 'સવાદ' દ્વારા રજુ કરી છે નાટકની કલાના નમુના તરીકે પણ અમને એ આદરણીય લાગે છે 'જાણી કોણ' એ નાટક હાસ્યરસ સારી રીતે જમાવી શકે છે, જે કે કણબીઓ એટલા અણસમજ હોય છે એમ હવે આજના જમાનામાં બાળકો માને એમ નથી નાતોની કુટેવો બતાવી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની રીત આપણી ભવાઈને બાણીતી છે એમા કળા બહુ હોય છે. પણ એનું તાત્પર્ય દૂષિત છે સીતાહરણના સંવિધાન અને સવાદ સરલ અને સુદર છે રામ અને સીતાનું સ્વભાવનિરૂપણ આજના મૂજરાતના સામાન્ય દૃષ્ટીના સ્વભાવને અનુસરતુ થયું છે, એ ઠીક છે પણ પૃ ૪૨ ઉપરના સવાદમાં રામ-સીતા 'અતિગ્રાહ્ય' દેખાય છે. આમ છતાં સીતાહરણ એક સુંદર કૃતિ છે એમ અમને લાગે છે જરાસંધ વધ કદાપિ બાળકોને ભજવવામાં સૌથી વધારે કામમાં આવે એવું છે અને આશા રાખીએ છીએ કે બાળકો તુટક સવાદો ભજવવાને બદલે આમાંનું એકાદ નાટક ભજવવા પ્રયત્ન કરશે

૨. છા. ૫.

રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા

ત્યા સુધી મતભેદ, ટીકા અને બચાવનું ગરમાગરમ વાતાવરણ શમ્યું નથી ત્યા સુધી કલકત્તામાં મહાસભા અને બીજી અનેક પરિષદોમાં થયેલા કામ વિષે અભિપ્રાય આપવો એ રહેલું નથી " કપાળે કપાળે જુદી મતિ " એ કહેણી મહાસભાના દાયકા વિષે વિશેષ પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. હું મહાસભાનો સખ્ય થયો નથી, એટલે મારા જેવા તટસ્થ માણસના મન ઉપર કેવી છાપ પડી છે તે જણાવું છું જુદા જુદા મતના અનેક પેપરો મારે ત્યા આવે છે અને ' દાષમ્સ ' અને ' હેરલ્ડ ', ' કોનિફલ ' તથા ' હિંદુસ્તાન ' જેવા પરસ્પર વિરોધી પેપરોમાંથી સાર કાઢવો એ બહુ મુશ્કેલ છે

એમ કહેવાય છે કે મહાસભાએ સરથાનિક સ્વરાજ્યનો દરમિયાન પસાર કર્યો કારણ કે દેશના વધારેમાં વધારે કાર્યકર્તાઓ નહેરુના નિવેદનને સ્વીકારી શકે એવું હતું પણ ખરી હકીકત શી હતી ? મુસલમાનોમાંથી માત્ર મદમદગાલી ઝીણાના પંથ સિવાય બધા મુસલમાનોએ દીલ્લીમાં એક નવી સરથા સ્થાપીને આ નિવેદનની અવગણના કરી બધા મુસલમાનો એટલે કોણ ? સર આગાખાન અને તેમના જેવા અનેક માણસોએ આ દેશની પ્રગતિમાં કેવો ભાગ લેજો છે તે વિષે જાહેર ચર્ચામાં પડતો નથી શબ્દો અને વર્ણન કરતા તેમના કર્તવ્ય ખરી સાક્ષી પુરે છે.

આ એકસપીના દરમિયાન પરિણામ ' હેરલ્ડ ' નીએ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે (૧) મહાસભામાં ફાટકુટ થઇ ગઇ, (૨) સ્વતંત્ર પક્ષમાં જે ભાગ પડ્યા, (૩) અલીભાઈએ દીલ્લી જઈને શરીને ભેટ્યા, (૪) ઝીગા સર્વ હદીય સભામાંથી નાહી છુટ્યા, (૫) વિનીત પક્ષ

રીસાઇને દૂર ભેડો, (૧) ખસિટબાઇએ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે. મહાસભાના રચનાત્મક કાર્ય સાથે એને કંઈ લેવાદેવા નથી.

આપણા દેશની પ્રગતિમાં મતભેદોથી જરાયે ગભરાવાનું કારણ નથી. આપણા દેશ એટલે પૃથ્વીની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ. જ્યારે ૩૨ કરોડ માણસના સંપત્તિ સંગઠનની યોજના થતી હોય ત્યાં સેક્ટોર મતભેદ થાય તેમાં નવાઈ શી ? આજ પહેલાંની કોઈ પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ દેશ, પ્રજા કે રાષ્ટ્રમાં આટલી મોટી સંખ્યાનું એકય થયું હોય એમ જાણ્યું નથી. એક અપવાદ રૂપે ચીન દેશ છે. આપણા દેશમાં કોમી ભિન્ન ભાવ છે તે વિષે સ્વાર્થી સરકાર અને તેનાં ખાંધીઆ મહેણાં મારે છે. હમણાં જ આપણા વાંચવામાં આવ્યું કે રાજ્ય બ્યોર્જની સારવાર કરવા માટે ચાર પરિચારિકા છે. તેમાંની એક કન્સીલીયર, એક સ્કૉય, એક વેલ્થ અને એક આઇરીય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે જે લોકો કામના ધરમાં રહેતા હોય તેમણે ખીજના ધર ઉપર પથરા ફેંકવા નહિ. મને ખરાબર સાંભરે છે કે કેટલાક વર્ષો પહેલાં રામન કેથોલિક સંપ્રદાયના લોકો લંડનના રાજમાર્ગે અમુક જાતનું સરખસ લાઇ જવા ઈચ્છતા હતા તે વખતે ખીજ સંપ્રદાયના લોકોએ સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો, અને આજે પણ કોઈ અંગ્રેજી રામથી રામન કેથોલિક ધર્મ પાળી શકાય નહિ. આપણા દેશમાં જે સંગઠન અને સમન્વય થઈ રહ્યાં છે તેને લીધે તો આખી દુનિયાનું વાતાવરણ બદલાઈ જશે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ઠરાવ ૧૩૫૦ વિરુદ્ધ ૯૭૩ મતથી પસાર થયો એમ કહેવાય છે. આ આંકડા પરથી સિદ્ધ થયું કહેવાય છે કે સ્વતંત્રતાનો પક્ષ પ્રુખ જોરમાં છે. આવા ઠરાવોમાં લોકો લાગણીથી દોરવાઇ જાય છે તે જૂલજું ન જોઈએ. અડધા છુટા થવા કરતાં પુરેપુરા છુટા થવાનું કાણુ પસંદ ન કરે ? પણ સ્વતંત્ર પક્ષનું જોર વધતું જશે એ નક્કી છે. ગાંધીજી, પંડિત મોતીલાલને પક્ષ નરમ થઇ ગયેલો ગણાય છે, તેમને માત્ર રચનાત્મક કામ કરવું છે. જે પક્ષ વિનિત કહેવાય છે તેની કામ કરવાની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી, તેમના કાર્યક્રમમાં ઉચ્ચ ધ્યેયનો ઉજ્જસ નહોતો, તેથી તેમને મહાસભામાંથી છુટા થવું પડ્યું. જે પક્ષ અસહકારી કહેવાય છે તેનું રચનાત્મક કાર્ય જળમું છે. “આખા દેશને ખારડોલી જેવો બનાવો” એ મોકારમાં અસહકારીઓના કામની પ્રદાસા થાય છે અને તેમના કામની નકલ કરવાની સત્તા છે. તે છતાં સુવાન પક્ષને એમ લાગે છે કે સરકારને ચોકખું ચેલેજ આપવા ઉપરાંત ઉચ્ચ ધ્યેયને લીધે જે ધમશ આવશે તે આખા દેશમાં નવો ઉત્સાહ ફેરશે. ગાંધીજી અને મોતીલાલજી આ દલીલ સમજી શક્યા નથી અને તેથી જુના પક્ષના થઇ ગયા છે. આવતા વર્ષની મહાસભામાં એ પક્ષ લઘુમતિમાં આવી જશે એવું અનુમાન રહેલાઈથી થઈ શકે.

પણ નવા સ્વતંત્ર પક્ષે નવો અને ઉચ્ચ સંસ્થાનિક સ્વરાજના કરતાં વધારે ઉચો ધ્યેય બતાવીને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેનો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ અગત્યનો નથી. જે મુલાવર્ષની કાર્યસિદ્ધિનો દિસાખ તપાસીએ તો જણાઈ આવે છે કે જે મોટાં કામ થયાં છે : (૧) ખારડોલીનો સલામત, અને (૨) કામદારોની હડતાલ. કામદારોની હડતાલમાં મુંજાની હડત પ્રુખ લાંબી અને વ્યવસ્થાવાળી હતી અને તેનો જરા નવા પક્ષના માણસોને આપી શકાય; પ્રજા નવા પક્ષના પ્રજા મુખ્ય આગેવાનો: શ્રીનિવાસ આયંગર, જવાહરલાલ નહેરુ અને

સુભાષ બોઝ એ ત્રણમાંથી કોઈએ તેમાં મહત્વનો ભાગ લેજવો નથી. તે સિવાય બીજી પણ હડતાળો પડી હતી, તેમાં સમાધાની કરવા માટે નવા પક્ષના સુભાષ બોઝે કોઈ મદદ કરેલી. પણ આપણે જરૂર પુછી શકીએ કે આજ સુધી એ ત્રણે આગેવાનોએ શી ધાર મારી છે? સુભાષ બોઝ સાફ બોલે છે પણ કાંઈ કરી બતાવશે ખરા કે નહિ? આ સંબંધમાં એટલું પણ કહેવાની આવશ્યકતા છે કે કલકત્તાએ જે માન પંડિતજીને આપ્યું તેથી આપણે ઉશ્કેરાઈ કે ભોળવાઈ જવાનું જરા એ કારણ નથી. ૩૪ થોડાની ગાડીને બદલે ૧૩૪ હોન તો પણ શું? ૨૦૦૦ સ્વયંસેવકો લશ્કરી ટ્રેસમાં હતા પણ તેમનામાં અડગતા કેટલી હતી તેનું માપ કાઢ્યું? અને ૧૦૧ તોપો ફાડવામાં તો માત્ર છોકરવાદી કરી છે એમ હું માનું છું કારણ કે આજે એક પણ કારતુસ આપણે બનાવી કે મેળવી શકતા નથી. એક લશ્કરી મિત્ર કહે છે કે જે દેશી રાજ્યોમાં ઇમ્પિરિયલ એટલે શાહી લશ્કર છે ત્યાં જો એક પણ કારતુસ કે ધુટેલી કારતુસની ખોલી ખોવાઈ જાય છે તો તેના પર તપાસ સમિતિ બેસાડીને ખોવાઈ જવાનું કારણ અથવા પ્રસંગોની ખબર કાઢીને તારથી સીમલામાં ખબર આપવી પડે છે, એવી બંધકર વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યાં જુહા જુહા ૧૦૧ ભડાકા કર્યા તેમાં શું દો' વળ્યો?

સુભાષ બોઝે સાબરમતી આશ્રમ તથા પોરબેરીની ગ્રામીણ અક્રિયતા તથા જુની પુરાણી મનોવૃત્તિ વિશે જે ટીકા કરી છે તે વિશે એક વ્હુડો લેખ લખી શકાય એમ છે. સાબરમતીના સાધુનું નૈતિક બળ અને પોરબેરીના સાધુનું આધ્યાત્મિક બળ આપણા સંસ્કારોની પુનરચનામાં શું ભાગ લેજવે છે અને લેજવશે તે આ લેખમાં નહિ ચર્ચાએ. આજે તેમના ઉપદેશનો રવીકાર બહુ નહિ થાય. આજે આપણે પાશ્ચાત્ય વિચારો, માર્ગો અને સાધનો તરફ દોરાઈ જઈશું. ચોર ચોરને પકડી શકે એ સલાહનો સ્વીકાર થતો જાય છે. પાશ્ચાત્ય હથિયારોથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાને હઠાવવી એવો મત મજબૂત થતો જાય છે અને ન્યારે આપણા પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય મેળવીને સાતિ ભોગવતી થશે ત્યારે નવી સંસ્કૃતિ જન્મ પામશે, જેમાં ગાંધી અને ધોષ અથવા તેમનાથી કોઈ અધિક મહાન ગુરુ નવો માર્ગ દેખાડશે. આ લાવિષ્ય લાખવાની વાત પડતી મુકીએ.

સ્વાતંત્ર્યવાદીઓમાં પણ ધણા પક્ષ આજથી પડી ગયા છે. શ્રીનિવાસ આપંગરે ગાંધીજીને ટેકા આપ્યો. એટલે એમનો એકડો નીકળી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. ત્યારપછી જવાહિરલાલ નહેરૂ પર એવો આક્ષેપ મુકાય છે કે એનામાં જોડાએ તેટલી મક્કમતા નથી અને સુભાષ બોઝ અને ખંગાળાના પ્રતિનિધિઓ છેક ડાબી તરફના લગભગ લાલ રંગના પક્ષ તરફ છે. (“ ડાબી ” બાજુ અને “ લાલ રંગ ” એ બન્ને પાશ્ચાત્ય દેશોની લાતની સંજ્ઞાઓ છે.) એટલે આ નવા પક્ષના ધણા આગેવાનો જન્મ્યા ત્યારથી ધરડા, નવાને બદલે જુના યથ ગયા છે. આશરે ૫૦,૦૦૦ કામદારો, રેલ્વેવાળા, બનુટની મિલોવાળા, ટ્રાન્સેવાળા, ગોદાવાળા (પોર્ટ ટ્રસ્ટ) એમણે મહાસભાના મંડપને કબજો લીધો અને ત્યાં સ્વતંત્રતા માટે તીખખાં ભાષણો કર્યા, અને ન્યારે કોમ્યુનિસ્ટોએ પરિપક્વ બરી અને ત્યાં કામદારવર્ગના ખોય અને માગણીઓ રજુ કર્યા ત્યારે એમ જ જણાયું કે હવે મહાસભાના ખંધા સભ્યોને રત્ન લેવી પડશે. જે માણસ આંધળો નથી તે જોઈ શકશે કે સફેદપેશી, મુસલ્માનો, બ્રહ્મણ અને કૌરવ કાર્યકર્તાને માટે મહાસભામાં લાંબા વખતને માટે રથાન નથી.

કામદારપક્ષની પરિપદ ઝરિયામાં મળ્યા. અખિલ ભારત કામદાર સંઘ (આલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન)માં થયેલાં ભાષણો પરથી પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે કામદાર પક્ષ એટલે શ્રમજીવી મતુષ્યો સત્તા કબ્જે કરવા ઇચ્છે છે. એ પક્ષને તો ખારડોલીની લડત પછી થયેલી સમાધાની તરફ ભારે અસંતોષ છે. એ પક્ષ માત્ર દમ બીડાવામાં માનતો નથી પણ ધરી ભેવા માગે છે. એ પક્ષને સરકારી સખ્તાઈની પરવાહ નથી.

સામી તરફથી એ પણ દીવા જેવું ચોકું છે, કે સરકાર હવે દમનનીતિ અપભ્રમ કરશે. કામદાર પક્ષને નરમ પાડવાનો પ્રયત્ન થશે. સ્વતંત્રતા પક્ષના માથુસો પર કડવી નજર રહેશે. ક્રાન્સનો જનરલ ગુરો દિન્દની રહેલગાહે ભાગ્યે જ આવશે હોય. લોકવાયકા એવી છે કે રશિયાના પત્રપેસારાને કેવી રીતે ડામવો તેની પેરવી મર્ધ રહી છે, એ ખાખતની પણ વધારે ચર્ચા કરવી નકામી છે.

ત્યારે હવે કરીશું શું ? વિનીત પક્ષ તો ખામી દમ મારીને ઠડોગાર મઢ ગયો છે. એની દૃષ્ટિ તો રૂ. ૨૦૦૦ થી ૫૦૦૦ સુધીના પગારો તરફ ચોંટી રહી છે. એ પક્ષમાં હવે સ્વરાજ્ય નોંધાઈ જશે અને કાલિન્સકોમાં ભાષણો કરશે. જે પક્ષ અસહકારી કહેવાતો હતો તેમાંના સુસ્ત ભાગ ગામડાંઓમાં જઈને આશ્રમો નાખશે અને વખતો વખત આર્થિક સાત્તે બળવો ઉઠાવશે અને કાપડાઓનો સવિનય ભંગ કરશે. મહાસભાની લગામ જીવાન વર્જના હાથમાં સરતી જાય છે, અને જીવજીવંત સ્વતંત્રતા માગે છે. પણ માગવાથી શું વળે ? જે ગાંધીજીના મંત્રોથી કે ધોયખાણુની સમાધિથી સ્વતંત્રતા મળવાની નથી તો સુભાષખાણુની તોપના ધડાકાથી પણ મળવાની નથી. અંતે તો સાત લાખ ગામડાંઓમાં જઈને ખેડૂત તથા મજૂર વર્ગને તૈયાર કરવાથી જ પ્રભુત્વ બળ વધવાનું છે. આત્મભોગ વિના બીજો કોઈ પણ રાજમાર્ગ નથી. એક પણ દિંદી પ્રિટિસ લરકરમાં જોડાય નહિ એ સ્થિતિ એક બે વર્ષમાં આવવાની નથી. અંતે તો બેરીબંદરના 'ટાઇમ્સ' અને બીજા અનેક દુશ્મનો આપણને જે મહેણાં મારે છે તેનો જ સ્વીકાર કરવો પડશે કે " વાતો પડતી મુકે અને કામ કરો." કામના ડુંગરો પડ્યા છે, સુધારવાના માર્ગો અનેક છે, પણ ત્યાં સુધી સમાજને સરીરે ખાંચેલી જોડો જે દિવસ ને રાત લોહી સુરખા કરે છે તેને દૂર ન કરીએ ત્યાં સુધી બીજા બધા સુધારા અશક્ય અથવા ગૌણ છે.

ગાંધી જોતીલાલના સંસ્થાનિક સ્વરાજના દરાવથી અસંતોષ પામેલી પ્રજા, જીવાનીમાં યતનનાટ કરતી પ્રજા, હવે શું કરે છે તે જોવાનું રહ્યું. " સાધ્મિન પાછા જાઓ " નું એક દિવસનું ધોંગાણું કરવું છે કે પ્રાણ પાથરવો છે એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

સુમન્ત મહેતા

સ્વૈ ર વિ હા ર

આપણા નરેન્દ્રો અને બટલર કમિટિને એક સૂચના

મને જરા પણ પોલિટિક્સનું જ્ઞાન અને આવડત નથી. પણ જેમ નળરાજાએ દાન આપી આપીને લિખારીને ભૂપ કર્યા હતા તેમ આપણી સરકાર પણ રાજકારણની એટલી બધી બહિસો આપે છે કે મારા જેવાને પણ જરા જરા રાજકારણમા કંઈક દેખાવા માટે. તો મને જે દેખાય તે બટલર કમિટિને અને આપણા નરેન્દ્રોને સમજાવવું એ મારી ફરજ છે.

હાલતું અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય પહેલાના મુગલાઈ કે બીજા કોઈ પણ મુસલમાની રાજ્ય કરતા ઘણું સારું છે એ તો અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ વાગ્વાર કહ્યું છે. જુઓને મુસલમાનો અહીં આવીને આપણી ભૂમિમા વસતા, ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર હમરો માનવથી લાંબી ચક્રને પણ અહીં આપણી ખાતર રાજ્ય ચલાવે છે, અહીં વમવાનું કરતી નથી. મુસલમાની રાજ્યમા રાજ્યનું ઘણું કામ રૂંચતના માણસોને કરવું પડતું હતેમને હાલતું પડતું, રાજ્યની મોટી મોટી જોખમવાળા જવાબદારીવાળા નોકરીઓ કરવી પડતી, અત્યારે આપણે એવી કશી પણ ચિંતા છે ? આપણે માટે લડે સરકાર, વેપાર સરકાર કરે, જાણે સરકાર, અને ખાસ પણ સરકાર. આપણે માત્ર વેદાન્તના આત્માની પેઠે દ્રષ્ટા રહેવું અને પોતાનો ધર્મ પાળીને મોક્ષ મેળવવો. વળી મુસલમાનો બીજાને પોતાનો ધર્મ પળાવવાને આગ્રહ રાખતા, આ સરકાર તો ધર્મની જાખતમા કેવળ તટસ્થ. તમે અધર્મી થઈ જાઓ તેનું એ કામ નહિ. અરે, પોતે અધર્મી થઈ જાય તેનું પણ તેને કામ નહિ. કેવળ તટસ્થ.

વળી મુસલમાન બાદશાહો તો અહીંના દેશી રાજાઓ પાસેથી દીકરીઓ લઈ પરણતા, અને રજપૂતો પણ બાદશાહ સાથે સંબંધ કરવા દીકરીઓ આપના. અંગ્રેજ સરકારને એવું જરા ય નથી. કદાચ દેશી રાજાઓ દીકરી આપે, તો પણ અંગ્રેજોને કોઈ પણ અમલદાર લે જ નહિ. હાલતું, અહીંના રાજા કે રૂંચત ઇંગ્લાઝની દીકરીઓને પરણે તેમા તેને જરા પણ વાધો નથી.

ત્યારે મને એક વિચાર આવે છે. દેશી રાજાઓની ઇચ્છા ઇંગ્લાઝ સાથેનો સામાન્ય સંબંધ જારી રાખવાની છે. હિંદને સંરચાન હક મળે તો એવા હિંદ સાથે રહેવાની તેની ઇચ્છા નથી. તો હવે બટલર કમિટિ એમ કરે: દેશી રાજાઓને સંબંધ હિંદના અધિકારીઓ સાથે ન રાખતા ઇંગ્લાઝ સાથે જ રાખે. તેથી રાજાઓ તો ઘણા જ રાજ થશે તેનું બીજું પરિણામ એ આવશે કે રાજાઓ બધા ઇંગ્લાઝ ગઢેવા આવશે, છેવટ ઇંગ્લાઝમા મહેલો તો ચણાવશે જ, તે પણ નહિ તો વધારે વાર ઇંગ્લાઝની સુવાકાત તો લેશે જ. કાઠિયાવાડના રાજાઓને જ્યાં સુધી ગાન્ડેટ પોલિટિક્સ એજન્ટ સાથે સંબંધ હતો ત્યાં સુધીમા રાજાકેટમા દરેક રાજ્યના ઉતારા થયા જેને આજુના એજન્ટ સાહેબ સાથે સંબંધ છે તેમણે આજુમા મહેલો કરાવ્યા છે. હવે

હિંદીમાં સંબંધ થયો ત્યારે નવા હિંદીમાં બધા બંગલા કરાવવા માંડ્યા છે. તેમ જો ઇંગ્લાંડ સાથે સંબંધ થાય તો ઇંગ્લાંડમાં મહેલો કરાવોય, અને ઇંગ્લાંડના જે જે કારીગરો હજી પૂરા ન કર્યાયા હોય તેમને લાં ઘેર બેઠાં જ કરાવાને તક મળે. ઇંગ્લાંડ આટલાં દુનિયા માંથી હિંદુ, બહુ કરવા આવે તો હિંદના રાજાઓને લાગિમ નથી કે તેઓ ઇંગ્લાંડ માટે કાંઈક તો કરે.

હવે જો રાજાઓ ઇંગ્લાંડમાં રહેશે તો એક બીજું પરિણામ એ આવશે કે તેઓ ઇંગ્લિશ સ્ત્રીઓને પરણશે. ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યાને તેથી ખાસ વાંધો આવવા સંભવ નથી. બિચારી દુનિયાને કેનેડામાં ખેડુતોની સ્ત્રીઓ થવું પડે તેના કરતાં હિંદના રાજાની રાણીઓ થવું શું ખોટું છે ? અને રાજાઓને વધારે પરણવામાં વાંધો નથી. રાજાઓને સુધારવાનો, તેમનામાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ દાખલ કરવાનો આ જ ખરો ઉપાય છે, અને હજી મુઘી જે જે રાજાઓ મથા છે તેમાંથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આવી કદર કરનારા રાજાઓના જે દાખલા બહાર પડ્યા છે—તે સિવાયના છાના તો કેટલા હશે તે કોણ કહી શકે—તે ખરેખર આશાપ્રદ છે. અને પશ્ચિમમાં દેશની ખાતર, દેશના વિસ્તારની ખાતર, દેશની સંસ્કૃતિના વિસ્તારની ખાતર, સ્ત્રીઓ ગમે તેને પરણે એવી પ્રથા છે એમ અનેક સ્ત્રીમુસોનાં લગ્નો ઉપરથી જણાય છે. એટલે આવાં લગ્નોમાં કરી પણ વાંધો આવે એમ અમને દેખાતું નથી. ઇંગ્લાંડમાંથી કન્યા લઈ આવ્યા એ રાજાઓને માટે તો મોટા વિજય ગણાશે, અને રાજાના અમલદારો અને રૂયત તો હરબંધી થઈ જશે. એવાં લગ્નો મુસલમાની શરહ પ્રમાણે ખોટાં ગણાવા સંભવ નથી. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પંડિતો તેને અનુલોભ લગ્ન ગણશે એટલે તે કાયદેસર ગણાશે. અંગ્રેજો મનમાં તો તેને પ્રતિલોભ જ ગણશે, પરણનારી પણ પ્રતિલોભ ગણશે પણ તેમને દેશની ખાતર એવાં લગ્નને વાંધો ન હોઈ શકે.

પછી સરકારને એટલું જ કરવાનું બાકી રહેશે કે એ અંગ્રેજ ખાધથી જન્મેલ ફર-જંદને જ ગાંધી આપતી જેથી બ્રિટિશ રાજાંતિ Pax Britannica તો લાલ દેશી રાજાઓને અને તેની દ્વારા આખા હિંદને મળે. પછી તો અંગ્રેજ રીતભાત અત્યારે છે તે કરતાં પણ વધારે હિંદમાં પહોંચી જવાની. અત્યારે પણ રાજાઓ દારૂ વિલાપતી પીએ છે, પહેરવેશ વિલાપતી પહેરે છે, બીડીઓ વિલાપતી છુટે છે, શાકપાંદુરો વિલાપતી ખાય છે, મોત્ર બગીચામાં ઉગાડીને નહિ પણ વિલાપતથી ટીનના ડબ્બા મંગાવીને—ચિત્રા વિલાપતી રાખે છે, સંગીત વિલાપતી વગાવે છે, બંગલાનાં સાજા ફર્નીચર બધાં વિલાપતી વસાવે છે, બંદુકો વિલાપતી રાખે છે (માત્ર શિકાર હિંદનાં જનવરોનો અને માણસોનો કરે છે, તે જનવરોનું ગમે તે થાય પણ માથાસ પૂરતો તો ચિહાર દેથી જ રહે એટલું સ્વદેશીય સંસ્કાર રહેવા દશે એવી આશા છે), પણ પછી તો દેશી શાધું જડે નહિ એમ ધઈ જશે. અત્યારનો રાજા શહેરથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે, દરેક પેઢીએ રાજા એકેક મામલ વધારે દૂર બંગ્લો બંધાવતો જાય છે, તે પછી તો પોતે ઇંગ્લાંડ જ રહેશે. સરકારને કાંઈ કાઈવાર હવાફેર કરવા રાજ્ય છોડી જવાની કે ઇંગ્લાંડ જવાની ફરજ પડે લગામણ કરવી પડે છે તે નહિ પડે; અંગ્રેજોને જ કારંભારી રાખશે, અત્યારે સરકારને કાંઈ કાઈવાર અંગ્રેજ અમલદારને દિવાન કરવાની ફરજ પડે લગામણ કરવી પડે છે તે નહિ પડે, અને થોડી જ પેઢીમાં આખો સુધારો બદલાઈ જશે.

અને આ કરવું જરા પણ અઘડું કે બિનકાયદેસર નથી. ઘણા રાજ્યોને ગાદીએ બેસારતી વખતે તેની પછી કેને ગાદીએ બેસારવો એ સરકાર પોતાના હાથમાં રાખે છે, નૃહિતર પણ સક્ષાત્ તરીકે એ સત્તા હમેશાં સરકારના હાથમાં જ હોય છે. રાજ્યોને ત્યાં ઘણી રાણીઓ હોય છે, રાજદરબારમાં ઘણી ખટપટ હોય છે; માટે રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછી ખટપટ થાય એટલા માટે એ સત્તા સરકારે રાખવી જ ઠીક છે, એટલે માત્ર બે જ નિયમો કરવાથી બધાં દેશી રાજ્યો સુધરી જશે. એક તો, બધાં દેશી રાજ્યોનો—એટલે કે મોટાં મોટાંનો—સંબંધ ઇંગ્લાન્ડ સાથે જ રાખવો અને બીજું દરેક વખત ગાદીનો વારસો સરકાર જ નક્કી કરે એમ રાખવું.

સામ્રાજ્ય સ્થિતિ કરવાના અનેક ઉપાયો છે, અકબરે રજપૂતોની દોકરીઓ લેવાનો ઉપાય અજમાવ્યો, પોર્ટુગીઝોએ દેશીઓને વટલાવવાનો ઉપાય અજમાવ્યો, અંગ્રેજોએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે પણ કોઇ નવીન અપૂર્વ *Oringinal* ઉપાય હજી સુધી બતાવ્યો નથી. માત્ર રોમન સામ્રાજ્યની નકલ કરી છે, પણ જે ઉપરનો ઉપાય અજમાવે તો તેના સામ્રાજ્યની ખૂબી અત્યાર કરતાં વધી જાય.

સરકારનાં બધાં કૃત્યો એટલાં બધાં ન્યાયી છે કે તે ન્યાયી છે એમ સિદ્ધ કરવાની સરકારને જરૂર રહેતી નથી, અને તમે તેને કદી અન્યાયી ઠરાવી શકવાના નથી.

સાધ્મિન કેમિશનનો બહિષ્કાર કરવા લાહોર લોકોમાં જે માણસોએ સરખસ કોઢમાં તેમને લાકડીથી મારવાની જરૂર હતી, તેમને મારવા એ ન્યાયી હતું; એ પ્રમાણે બધાને લાકડીથી ન માર્યા હોત તો સુલેહનો ભંગ થાત, લોકોમાં બળવો થાત, જાનમાલને નુકસાન થાત, આમ થાત, ને તેમ થાત, માટે સરકારી નોકરોએ લોકોને માર્યા, બાલાજીને માર્યા તે ન્યાયી હતું. સરકારી અમલદારોએ લોકોને માર્યા, અને સુલેહભંગ નથી થયો, બળવો નથી થયો, જાનમાલને નુકસાન નથી થયું એ તો સિદ્ધ વાત છે, સરકારને એ સાબીત કરવાનું રહેતું નથી; સરકારનો ન્યાય સિદ્ધ છે, અને તમે સરકારી કાર્ય અન્યાયી છે એમ સિદ્ધ કરી શકવાના નથી. લોકોને ન માર્યા હોત તો પણ સુલેહશાન્તિ જળવાત એ તમે હવે શી રીતે સિદ્ધ કરી શકવાના હતા ? !

એવી જ રીતે ગમરે જે ગાયરશાહી ચલાવી તે પણ ન્યાયી હતી. તેણે ગાયરશાહી ન ચલાવી હોત તો હિંદમાં બળવો જીઠત, બ્રિટિશ રાજ્ય બહુ ઉદ્વેગરત થઈ જાત, જગતની સંસ્કૃતિ નાશ પામી જાત માટે તેણે માણસોને ઠાર માર્યા, અને તેથી અંગ્રેજ રાજ્ય રહ્યું, જગતની સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી. હવે તમે કદી એમ સાબીત નથી કરી શકવાના કે ગાયરે એમ ન કહ્યું હોત તો પણ બ્રિટિશ રાજ્ય બહુ ન વળી ગયું હોત.

એવી જ રીતે બ્રિટિશ રાજ્ય છે તો જ તમે બધા છવી શકો છો, ટુકડો રોટલો ખાધ શકો છો, અને જગતની સંસ્કૃતિ નબી શકે છે એ સિદ્ધ છે. તમે એમ કદી સાબીત નહિ કરી શકો-કે બ્રિટિશ રાજ્ય ન હોત તોપણ તમે છવી શકત, અને જગતની સંસ્કૃતિ નબી શકત !

માટે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ રાજ્ય છે ત્યાં સુધી તે જે જે કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ છે, તેનું ન્યાયીપણું સિદ્ધ છે, તે અન્યાયી હોવું અશક્ય છે !

બધા કહે છે કે સુરત શહેર દાસ્તરસિક છે. શ્રીયુત મુનશીજીએ પણ એક વાર એમ કહેલું છે, પણ મને એક પ્રસંગથી સુરતની દાસ્તરસિકતા વિશે જરા વિચાર થાય છે.

સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કમળારાંકર રમારક વ્યાખ્યાનમાલાને અંગે 'મીરાંબાઈ' ઉપર વ્યાખ્યાન છે એમ સાંભળી નગીનદાસ હોલમાં ગયો. ત્યાં એક ગૃહસ્થ વ્યાસપીઠ ઉપર લાઘમાં કરતાજ લઈ જીભા હતા. તેમણે—હવે મારે વર્ણન આદરવું છે. સંપ્રદાય એવો છે કે માનવનું વર્ણન માથાથી આદરી નીચે ઉતરવું જોઈએ અને દેવેનું વર્ણન પગથી આદરી ઉપર ચઢવું જોઈએ. આ વ્યાખ્યાતાને એ સમયને માટે દેવ ગણવા કે માનવ તે નક્કી ન હોવાથી વર્ણનમાં કમ ન સચવાય તો વાચકો માફ કરશે—તેમણે પીળું પીતાંબર અને ઉપર લાલ રૂપેરી જરીનો કોટ કે કેડિયું કે અંગરમું કાંઈક પહેરેલું હતું. મને એટલે દૂરથી એ જરાબર ન જાણખાધું. નજીક હોત તો પણ એમની અપૂર્વ કલાને વર્ગીકરણમાં નાખવી અશક્ય હતી. સર્વ ઉત્તમ પ્રકારની કલાને જેમ લાખ્યની જરૂર હોય છે તેમ આ પહેરવેશના ઔચિત્ય ઉપર પણ લાખ્યની જરૂર છે. વ્યાખ્યાતા પોતાના વિષયમાં ધણા જ તસ્વીન થઈ ગયા હતા. આ તસ્વીનતા એવડી હતી. તેઓ પ્રથમ મીરાંબાઈ સાથે તસ્વીન થયા હતા અને તેથી કરતાજ લાંબને ચાતા હતા. પણ મીરાં પોતે કૃષ્ણમાં તસ્વીન હતી અને તેથી આ વ્યાખ્યાતા પણ કૃષ્ણમય થઈ ગયા હતા. અને એ એમના વેષનું ઔચિત્ય હતું. મીરાંબાઈએ કૃષ્ણ વિશે નથી જાણું ?—

પીળાં પીતાંબર જરૂરથી જામા !

પણ હિંદુ ધર્મની ખૂબી એ છે કે તે વ્યવહારજીવને ભૂલતો નથી. વ્યાખ્યાતામાં જેમ એક તરફ ભક્ત મીરાં અને કૃષ્ણનું અદૈત પ્રત્યક્ષ થતું હતું તેમ જ તેમના વેષમાં ધર્મ અને વ્યવહારનું અદૈત હતું. તેનું મૂલ્યન, ઉપર તેમના માથા પરની કાળા બદામી કે વદાણ આકારની ટોપીથી થતું હતું; મખમાં તેમના જામાની નીચે ડોકિયાં કરતા કાળા હાથ કોટથી થતું હતું, પગમાં એ અદૈત કેવી રીતે સાખ્યું હતું તે જાણાયું નથી કારણ શ્રોતાવર્ગની એટલી બીડ હતી કે તેમના પગનાં દર્શન થઈ શક્યાં નથી. આપણી આ બેસવાની આધુનિક પદ્ધતિ તેને માટે જવાબદાર છે.

એમનું વ્યાખ્યાન પણ વર્ગીકરણને હંધાવે એવું હતું. એ નિબંધ નહોતો નિબંધનું કબંધ હતું. નહિ વ્યાખ્યાન, નહિ હરિકીર્તન, નહિ વ્યાખ્યાન એવું કંઈક હતું. તેમનો વેષ, કરતાજના અવાજો, સંગીત વગેરેમાંથી મને માત્ર એક જ, નહિ રે, અધો જ વાક્યનો લાભ મળ્યો. પણ એ અર્ધ વાક્ય પણ સાહિત્યમાં અમરતા પામે એવું હતું. "સાચું હોય કે ખોટું હોય, તમે સાચું માનો કે ખોટું માનો, પણ ઐતિહાસિક દલીલ છે કે..." અમુક દલીલ સાચી હોય કે ખોટી હોય છતાં ઐતિહાસિક હોય એ બલ્લ સત્ય કે કલ્પનાના ભાષાતરંગમાં હું એટલો બધો ગુમ થઈ ગયો કે પછીનો ભાગ હું સાંભળી શક્યો નહિ, સાંભળ્યો હોય તો યાદ રહ્યો નથી. હું પણ એ ગાનપ્રકાશ વર્ષતા હોલમાંથી નીકળી વ્યવહારના અધિકારમાં ગુમ થઈ ગયો પણ એ બલ્લ દર્શન કદી વીસરાશે નહિ. આખો આતાવર્ગ એ દર્શનમાં વિલીન થઈ ગયો હતો કારણ કે કોઈ પણ જરા પણ દસવું નહોતું.

—અને બધા કહે છે કે સુરત દાસ્તરસિક છે !

ગુજરાત કૉલેજના પ્રિન્સિપલ શિરાઝ ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ અમર કરી જશે. લૉર્ડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા કરીને દેશના ઉપર જે ઉપકાર કર્યો તેવો જ ઉપકાર તેઓ વિદ્યાર્થી આલમ ઉપર કરી જવાના જણાય છે.

સરકારે બોરસદ અને બારડોલીમાં જે જે બુદ્ધરચનાઓ કરી હતી તેવી બુદ્ધરચનાઓ મિ. શિરાઝે એકલાએ વિદ્યાર્થીઓના શાસનમાં કરી છે. બોરસદમાં કેટલાક ભોંકો ચોરી કરતા હતા માટે સરકારે તે તાલુકા પર વધારાનો હૈડિયાવેરા નાંખ્યો. તો મિ. શિરાઝે ત્રવડા નાંખ્યો:- (૧) ત્રણ રૂપિયા દંડ. (૨) વધારાની પરીક્ષા. (૩) નાપાસ થાય તો વાર્ષિક પરીક્ષામાં પણ નાપાસ કરી વિદ્યાર્થીને એને એ જ ક્લાસમાં રાખવો. તે. મિ. શિરાઝે એક જ વખતે અદ્ભુત રીતે બતાવી આપ્યું કે સરકારી કેળવણીમાં પરીક્ષા એ એકાંત કેદ છે, અને વિદ્યાર્થીને નાપાસ કરવો તે સખત મજુરી સાથેની કેદ છે. તે ઉપરાંત તેમણે બારડોલીની રીત પણ રાખી છે. વિદ્યાર્થીઓને ફેડવાને કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા છે. સરકારે જેમ શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેને બહારના ધાધલિયા કહ્યા હતા તેમ પ્રિ. શિરાઝના પહે પણ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું છે કે તમે આપણી ઘડવામાં બહારના માણસોને શા માટે પેસવા દો છો. સુલેહના સંદેશા પણ બારડોલીની રીતે ચલાવ્યા છે. પ્રથમ તો પરીક્ષાનું ખરચ વિદ્યાર્થીઓ આપે. તેની ના થઈ ત્યારે પરીક્ષાનું ખર્ચ, ઠાઈ ત્રાહિત 'રામચંદ્ર ભટ્ટ' આપે. તેથી આગળ જઈ પરીક્ષાનું ખર્ચ પોતે આપે પણ તે વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યું ગણાય એમ કરવું. પછી વિદ્યાર્થીઓ બારડોલીની માફક પત્રિકાઓ દાં ન કાઢે-કઠાવે ?

પણ બારડોલીમાં અને આ હડતાલમાં જરા ફરક પણ છે. બારડોલીના ખેડુતો અભણ હતા; વિદ્યાર્થીઓ ભણેલા અને ભણનારા છે. બારડોલીમાં સરકારના માણસો બહાર ફરતાં અને રૈયત દિવસે ઘરમાં પૂરાઈ રહેતી, રાત્રે બહાર નીકળતી. અદિયાં વિદ્યાર્થીઓ દિવસે બહાર ફરે છે, અને પ્રિ. શિરાઝ દિવસે ઘરમાં છુપાઈ રહે છે, રાત્રે બહાર નીકળતા હોય તો ખબર નથી. બારડોલીમાં સરકારના ગોટાળા તો હજી હવે રિપોર્ટ ઘડીને ત્યારે ખરેખરા બહાર પડશે, અહીં પ્રિ. શિરાઝના ગોટાળા પહેલેથી જ બહાર પડેલા છે.

પ્રિ. શિરાઝ જે સમાધાન પણ બારડોલી ખેંઢે કરતા શીખી જાય તો ઘણું સાફ. સરકારે જેમ રૈયતે માગેલા હકો મહેરબાનીની રાહે આપ્યા તેમ પ્રિ. શિરાઝે પણ વિદ્યાર્થીઓ જે માગે તે મહેરબાનીની રાહે આપવું. હમણા કીસ સંબંધી સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે જેમને નવી કીસ ભરવી હોય તે નવી ભરે, જેમને જૂની ભરવી હોય તે જૂની ભરે, તેમ પ્રિ. શિરાઝે પણ એવી નોટિસ બહાર મૂકવી કે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી જેમને દંડ ભરી પરીક્ષા આપવી હોય તે આપે, ન આપવી હોય તે ન આપે, જેમને પાસ ગણવું હોય તે પાસ ગણાય, જેમને નાપાસ ગણવું હોય તે નાપાસ ગણાય. એટલે પ્રિ. શિરાઝની બધી કથમો, બધી સજ્જઓ, દફતરે કાયમ રહેશે, પોતાનું કર્યું કર્યું અકર્યું કરવું નહિ પડે, પોતાનું માન સત્યવાશે અને કૉલેજ પાછી આવ્યા માંડશે. એ પોતે અર્થશાસ્ત્રના પ્રેફેસર છે, પણ તેમના પ્રેફેસરોમાં કેાઈ પણ પોલિટિક્સનો એવો અભ્યાસી નથી જે તેમને આટલી યુક્તિ બતાવી શકે, કે છેવટે મારા જેવા અપોલિટિક્સ માણસને આવી યુક્તિઓ બતાવવાનો વારો આવે છે ?

ગાંધીજીની જે

ડૉ. એસ-એન્ટે સીઝરના વિષે સુપ્રસિદ્ધ યજ્ઞેથી ઉક્તિનો ગાંધીજી માટે ઉપયોગ કરી કટાક્ષ કર્યો કે ગાંધીજી રાષ્ટ્રિય મહાસભામાં 'મયા, ભેયું અને નિત્યા.' મહાસભામાં ગાંધીજીનો ઠરાવ સ્વીકારાયા પછી એમનો અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં તે વિદુષી બાઇએ એક જાપાવાળા સામે આ ઉદ્ગાર કાઢ્યા. એમનો ભાવાર્થ એવો હતો કે મહાસભા કાંઈ વિચાર કરી શકતી નથી, ગાંધી કહે છે એમ વગર વિચારે કંઈ જાય છે. આ અભિપ્રાય મહાસભાની કોઈ પણ ખેડક માટે વધારેમાં વધુરે ખોટો હોય તો તે આ ખેડક માટે છે. મહાસભાએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા અને તે માટે લડવામાં ગાંધીજીની જરા પણ દરકાર નથી. અને છતાં ગાંધીજીનો ઠરાવ એમના માટે ખડું ન કહેવાય એવી બહુમતિથી સ્વીકારાયો છે.

આમ થાય એ અનિવાર્ય હતું. હિન્દુ સ્થાનનું ધ્યેય સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય હોવું જોઈએ કે ક્ષીટીય સમતનતની પ્હાર સ્વામ્યી સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એ એક રીતે મતભેદનો પ્રશ્ન નથી; અને એક રીતે છે. દરેક દિહી જે વ્યક્તિગત સ્વાર્થને ધરીભર બાળુ ઉપર મુકી મુકત મને વિચાર કરી રોકે છે તેને એ સમજાય છે કે રાષ્ટ્રનું સ્વમાન સ્વીકાર રહેવામાં જ છે. દુનીઆના બીજા દેશોને ક્ષીટનની સત્તા પિતા ચાલે છે તો હિન્દુસ્થાનને કેમ ન ચાલે? ઇતિહાસે આપણને ક્ષીટનનો સંબંધ આપ્યો છે માટે આપણે તે એક 'ન ખલ્લાય' એવી ધટના તરીકે સ્વીકારી લેવી જોઈએ એ ઇતિહાસમાં ધણીએ 'ન ખલ્લાય' એવી મણાટી ધટનાઓ ખલ્લાય છે એ સ્થિતિનું હાસ્યરુપ

અગાન સૂચવે છે. અને અંગ્રેજોએ હિન્દુસ્થાનમાં સત્તા કેવી રીતે જમાવી એનો ઇતિહાસ બંધ્યા પછી શું કોઈ પણ નવલુંવાન જે સરકારી નોકરીનો અભિલાષી નહિ હોય એ એમ માનશે કે તે એક ઇશ્વરદત્ત સંબંધ છે? તરણ ભારત જેને હિન્દુસ્થાનનું જાણી ધંડપાનું છે અને મોગવવાનું છે તેને તો હિન્દુસ્થાનના ધ્યેય વિષે સંકા જ નથી. પણ સિદ્ધ કરવાના ધ્યેયના કારણથી મતભેદો ઉભા કરી 'લડવું' એ તો મૂર્ખાઈ લાગે છે. રાષ્ટ્રિય મહાસભાને વિચારવાનો ખરેખરો પ્રશ્ન તો આપણું ધ્યેય કેવી રીતે સિદ્ધ કરવું—એનાં સાધનો કયાં—એ વિચારવાનો છે. અને આ વિચાર પરિરિચિત જોઈ રાજ્યાશયતાની દૃષ્ટિએ કરવાનો છે. રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્ર થવાનો અભ્યાર મુધી ઇતિહાસમાં જણીતો માર્ગ તો દિસાત્મક યુદ્ધનો છે, અને આ માર્ગ અધર્મ છે એમ કહી મુધી કોઈ ધર્મ પણ કહ્યું નથી. પણ આપણી પરિરિચિત આ માર્ગ અભ્યારે આપણા માટે અશક્ય બનાવી દે છે એટલે એનો વિચાર કરવામાં કોઈ પણ જાતનું ડડાપણ નથી. આ માર્ગ બાદ કરતાં આપણે માટે જે રિચિત રહે છે: એક અંગ્રેજોની દયા ઉપર આધાર રાખવાનો અને બીજો એમની સામે અદિસાત્મક યુદ્ધ કરી આપણું છે તે આપણે લઈ લેવાનો. પહેલા માર્ગમાંથી કાંઈ પણ ફળ એમ હોય તો પણ, અને અંગ્રેજોને પર પ્રભનો વિચાર કરતી વખતે કોઈ પણ ધર્મ કે નીતિનો વિચાર આવે છે એમ આપણે માની લઈએ તો પણ, તરણ ભારત વિદ્યાર્થી રાટલો ખાવાનું પસંદ નહિ જ કરે એની ખાત્રી છે. બાકી એ માર્ગ કેટલો હિતસાધક છે એનો અખતરો

લીબરલ નામે ઓળખતા આપણા દેશવત્સલોએ
લાંબા સમય સુધી ર્થો છે, અને પરિણામે
હિન્દુસ્થાન ઉત્તરોત્તર દીન—આર્થિક અને
આધ્યાત્મિક બન્ને રીતે—ચતો બચ છે. છેવટે
અહિંસાત્મક યુદ્ધનો માર્ગ છે. આ માર્ગ વ્હેંદાર
છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ધણાને થાય છે. અહિંસા-
ત્મક અસહકાર નિષ્ફળ ગયો એમ કહેવાય
છે. અસહકારની અળવળથી ધાર્મી પ્રભાણે
સ્વરાજ્ય ન મળી ગયું, અને આજે પણ
અંગ્રેજો આપણા ઉપર ધારે તે રીતે અમલ
ચલાવી શકે છે એ દેખીતી વાત
છે. પણ અત્યારે સ્વરાજ્ય મેળવવાની જે
ધગમ છે, જે તૈયારી છે, તે ૧૯૨૦ પહેલા
હતી! આગળ વિચારીએ: યુદ્ધમાં જપનો આધાર
યુદ્ધ કરનારનાં સ્વાર્થણ સૌર્ય અને હુદિબળ ઉપર
હોય છે. દરેક અણસમજી માણસ પણ સમજી
શકે એવી બાબત છે કે બ્રીટીશ સરકારને
કર ન ભરીએ એટલે તે આપોઆપ
બંધ થઈ જવાની; એમનું કાપડ ન પહેરીએ
એટલે એમના વેપારીસ્વાર્થનો મોટો ભાગ
આપોઆપ જતો રહેવાનો. હવે, આપણે
કર ન આપીએ અને પરદેશી કાપડ ન
પહેરીએ ત્યારે એ કર ભરાવવા અને એ
કાપડ પહેરાવવા આપણા ઉપર સરકાર જે
કાંઈ ગુજારે તે, સરકારી માણસોને
આરીરિક ધન્ય કંઈ વિના સહન કરી સેવું,
અને કર ન ભરવો અને પરદેશી કાપડ ન
પહેરવું—આ, આ અહિંસાત્મક યુદ્ધનો ભાવાર્થ
છે. અને શું આ અવ્હેંદાર છે? આપણી
તૈયારી નથી અથવા બોધી છે એટલા
માટે તે માર્ગ અવ્હેંદાર નહિ કહેવાય. એ
રીતે જો માણસ વિચાર કરે તો વ્યક્તિ તરીકે
કે સમાજ તરીકે કાંઈ જ નવું ન કરી શકે.
એટલે સવાલ ફક્ત પૂરતી તૈયારી કરવાનો રહે
છે. બારડોલીની પ્રયોગશાળામાં આ પ્રયોગ
સિદ્ધ થયા પછી તૈયારી એ જ આપણો મદાન

પ્રશ્ન છે, અને એમાં જો સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય
અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધોષોની તકરાર અંત-
રાયરૂપ થતી હોય તો આ પ્રશ્ન ન ઉઠાવી એ
તકરારને શમાવી દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.
મદાસભાનો મોટો ભાગ આ વસ્તુરિયતિ સમજે
છે તેથી, અને ગાંધીજી આ માર્ગના સંસ્થાપક
અને નેતા—તીર્થંકર—છે તેથી, તે ‘ગયા, જોયું
અને છુટા.’ સોઢા કહે છે કે ગાંધીજીમાં કામણ
છે; પણ તે ‘જેણે કામ કર્યું, તેણે કામણ
કર્યું’—એ જાતનું કામણ છે.

૨.

* * *

પંડિત મોતીલાલ નહેરુનું ભાષણ

મદાસભાના અધ્યક્ષોના અત્યારે સુધીનાં
ભાષણોને એકઠા કરી વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ
ક્રમમાં સુકવા જોઈએ. ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યના
પ્રયાતનો ઇતિહાસ શીખવાનું એનાથી વધારે
સચોટ અને સુંદર સાધન ભાગ્યે જ બીજું
હોઈ શકે. એ અભ્યાસમાં જ્યારે પંડિતજીનું
ભાષણ વંચારી ત્યારે એક મોઝું પ્રકરણ સમાપ્ત
થયું અને જેનું ભાષી અત્યારે અગાળ છે
એવું એક નવું પ્રકરણ શરૂ થયું એમ લાગશે.
સાદાઈ, સચોટતા, ધાર્મિક કે એવી બીજી
લાગણીઓનો અભાવ, અને દેશને આજે ઘૂરો
થાય તો કાલની રાત્ર ન જોવી એ ધમકથી
નિષ્પત્ત થએલું વ્હેંદારપણું જે એમાં દેખાય
છે તે બીજો કદાપિ વિરલ હશે; અને એટલા
માટે જ એ જૂનું પ્રકરણ બંધ કરી નવું પ્રક-
રણ ઉઘાડવું દેખાય છે. એમણે ભાષણના
પ્રારંભમાં જે કહ્યું છે કે એમનું ભાષણ ‘એક
સાદા વ્હેંદાર માણસ તરારથી રણ થતો
કુનીઆ જેવી છે તેવા શાદો અને વ્હેંદાર
અટવાત છે,’ એ વધાર્યું છે. કારણ કુનીઆ
જેવી છે તેવી જે તેને સમજે છે તે જ તેને
આગળ લઈ જઈ શકે છે; અને મોતીલાલજીને
પ્રયાત આપણે અત્યારે જે રિવાજમાં બીએ તે

બરાબર આપણને સમજાવી આગળ લઈ જવાનો છે. તેઓ પોતાના બાપણમાં ત્રણ મુદ્દા ચર્ચે છે. ' (૧) હાલ આપણે ક્યાં છીએ ? (૨) આપણે ક્યાં જવાનું છે ? (૩) અને આપણે ક્યાં સાધનોથી આપણા મુકામે પહોંચવાનું છે ? ' વિષય ચર્ચવાની આ રીત જેટલી શાસ્ત્રીય છે તેટલી જ બેબેબાર છે; અને એ આપણા જૂના દર્શનકારોનું સ્મરણ કરાવે છે. (તેઓ પોતાની દર્શનિક ચર્ચામાં મોક્ષ રૂપી ધ્યેયની, તેનાં સાધનોની અને તેને માટે યોગ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરતા.)

હાલ આપણે ક્યાં છીએ એ પ્રશ્નને બે બાજુઓ છે, એક સરકાર તરફની અને બીજી પોતા તરફની. એમાં જેટલી બાજુનો વિચાર કરતાં એક બાજુ તરફ જણાઈ આવે છે, અને તે એ છે કે આપણે સરકારની કૃપા ઉપર જીવીએ છીએ. " આપણી પાસે અત્યારે જે રાજકીય કે સામાજિક દબ્બો છે તે ફક્ત આપણા રાજ્યકર્તાઓ ન્યાં સુધી આપણા ઉપર રાજ હોય ત્યાં સુધી જ ભોગવાય એવા છે, એમની પાસે જે બેબેબાર સત્તા છે તેના બળે તેઓ સહેલુક કે અહેલુક રીતે ધારે ત્યારે તે પાછા પડાવી લઈ શકે છે-અને અનેકવાર હમ્મરોના એવા હક પડાવી પણ લીધા છે. "

સામાન્ય કમીશનના ધર્તિગનો ઉલ્લેખ કરતાં આપણે કેવા નિરાશાર અને સરકાર પી શાન્ત રીતે ધાતકી બની શકે છે એ ઓ સમજાવે છે, અને વાઈસરોય સાહેબના અને સર જ્યોર્જ ગોડફ્રેનાં છેવટનાં બાપણો પરથી આપણને હમેશાં ખાંધી રાખવા કેવી જલુત સાંકળો ધડાય છે તેનો તેઓ ખ્યાલ પાડે છે.

આપણી રિયલિટી બીજી બાજુ આપણે તે છીએ; અને એનો ઉલ્લેખ કરતાં પંડિત તાલિશં આપણે ધર્મને બહાને કેવા

કુસંપ અને ઝઘડા કરીએ છીએ તેનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ઉપરથી આપણે અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છીએ તેનું તેઓ જ્ઞાન કરાવે છે. ન્યાં સુધી આ ' વિષમ ચક્ર ' બેદી આપણે એક ચક્ર શત્રુ સામે નહિ ઝૂકીએ ત્યાં સુધી કાંઈ વળવાનું નથી એ એમના બાપણના આ ભાગનો સારાંશ છે.

બીજો મુદ્દો આપણા ધ્યેય સંબંધી છે, અને એમાં તેઓ, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ધ્રુજ હોય તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થવાનો માર્ગ છે એ ન્યાયે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને તાત્કાલિક ધ્યેય તરીકે રજુ કરે છે. આ ધ્યેયનો તાત્કાલિક દષ્ટિએ વિચાર કરી મતબેદ કરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. બધા પક્ષોને સંતોષવા આ ધ્યેય સ્વીકારી કામ કરવામાં કાંઈ પણ નામોશી નથી. ફક્ત પ્રશ્ન એ છે કે જેઓને સંતોષવા આ ધ્યેય મદાસલાએ સ્વીકાર્યું છે તેઓ મદાસલાને એના કાર્યક્રમમાં સાથ દેશે કે નહિ ? પાર્લામેન્ટને અરજીઓ કરવામાં કે એવા બીજા કાંઈ સાધનમાં આજે તરજુ ભારતને વિશ્વાસ નથી; અને તેથી આ સર્વ પક્ષને સંતોષવાનો પ્રયાત કેટલો કાર્યકર થશે એ વિષે અમને શંકા છે; અસહકાર વખતે એ પક્ષે વિરોધ કરી શત્રુના પક્ષને સખળ કર્યો એમ તે આ સમયે ન કરે તો પણ તરજુ ભારત સંતોષ માનશે.

આપણું ધ્યેય સાધવા આખા દેશનું સંગઠન થવાની જરૂર છે એ ઉપર પંડિતશ્રી યોગ્ય ભાર મુકે છે અને આ સાધવા માટે એમણે જે નવાંગી માર્ગ સૂચવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સર્વપક્ષપરિષદે સ્વીકારેલા કેમી પ્રશ્નના નીકાલને આખા દેશમાં ગામેગામ બાપણો અને છાપાઓદ્વારા ખૂબ પ્રસારી લોકપ્રિય કરવે.

૨. આ જ વિષયમાં આ જ રીતે દિલ્લી યુનીટી કોન્ફરન્સ અને મદ્રાસ કોન્ફરન્સના ઠરાવો, આ મહાસભા કરે એ મુદ્દાનો સાથે લોકપ્રિય કરવા.

૩. અરપૃષ્ઠ અને દલિત કોમના ઉદ્ધાર માટે કામ કરવું.

૪. ખેતી અને ખીળ ઉદ્યોગના મજૂરોને સંગઠિત કરવા.

૫. ગામડાંઓનું આ ઉપરાંત ખીજું સંગઠન કરવું.

૬. ખાદીને લોકપ્રિય બનાવવી અને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો.

૭. જે સામાજિક રિવાજો રાષ્ટ્રિય વિકાસમાં આડે આવતા હોય તેની સામે થવું, ખાસ કરીને પડદાના રિવાજ અને ઔચ્છાની અગવડોની સામે થવું.

૮. દારૂ અને અશીષુતા વ્યસન સામે યુગ્મેશ ઉઠાવવી.

૯. પ્રસિદ્ધિ કાર્ય.

આમાં ૧-૨ નો એકમાં સમાવેશ કરી શકાય; એ રીતે, હિન્દુસ્થાનને પરરાજ્યની ધુસરીમાંથી મુક્તિ આપાવવા માટે, આ 'આર્થ આર્થિક માર્ગ' છે.

૨.

* * *

સર્વપક્ષપરિષદ

૩૦. અનસારીના કુશળ રાષ્ટ્રપ્રેમને લઈને આ પરિષદ પોતાના કાર્યમાં ઘણે અંશે સફળ થઈ છે. નેહરૂ રીપોર્ટ એમાં સ્વીકારાર્થ ગયો એ ઘણા આનંદની વાત છે. આ સંપ, સર્વ પક્ષો, રાષ્ટ્રિય કાર્યક્રમમાં પણ દાખલે તો 'દીક્ષીનું તખ્ત' બહુ દૂર ન રહે. દીલ્લીની વાત એ છે કે કોમી સવાલનો ધરસામા લાઈએને સંતોષ થાય એ રીતે નિરાલ નથી આવ્યો. આ વિષયમાં અમને એમ લાગે છે કે મી. જીણા વગેરે નાના દિસાઓમાં ન પડ્યા હોત તો

હીક પણ એમનો ન્યારે એ વિષે આગ્રહ હતો તો ખીજાઓએ એ સ્વીકાર્ય હોત તો એમાં કાંઈ જાંધું વળી ન જત. આ આખો પ્રશ્ન અમને સુપ્રસિદ્ધ યૂજરાતી કહેવતનું સ્મરણ કરાવે છે: 'ભેંસ લાગોળે અને ઘેર ધમાધમ; ' જે કે સ્વરાજ્યની ભેંસ તો હજી લાગોળે પણ દેખાતી નથી !

૨.

વિનીત પરિષદ

લીબરલ ફેડરેશન અદલાબાદમાં સર ચીમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપદ નીચે મળ્યું. આ પરિષદે 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય' નું ખેવ સ્વીકારી પોતાની દયાતી કૃતાર્થ કરી છે.

એ પરિષદના પ્રમુખના લાપણમાં મહાસભ્યનાં સફળોની નિન્દા ઝાઝી હોત તો એ લાપણની કાંઈક કિંમત આંકી શકાત, પણ દીલ્લીની સાથે જાણવું પડે છે કે સર ચીમનલાલ ઉદાર મતવાદી હોવા છતાં, જેમનું ખેવ રાષ્ટ્રહિત છે એવા મહાસભાના સભ્યો સાથે, ઉદાર થઈ શક્યા નથી. એમની પદ્ધતિ સાથે એમને મતભેદ હોય પણ એ ઉપરથી એ એમ શા માટે દલિત કરે કે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ લોકોની વાહવાહ મેળવવાની દૃષ્ટિએ પોતાના વિચારો અને કાર્યક્રમો ગોઠવે છે ? સર સેતલવાડ અને એમની ટોળીનો માણસો માટે શું એમ નહિ કહી શકાય. કે તેઓ સરકારની ખુસામત કરવા, અને એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલના મેમ્બર થવા રૂપ આત્મભોગ આપવા, પોતાના વિચારો અને કાર્યક્રમ (જે કોઈ કાર્યક્રમ હોય તો !) ગોઠવે છે ? સાવમન કમીશનમાં એમને લીધા નહિ માટે હવે તેઓ તેની સામે અસહકાર કરે છે, છતાંદ ? આમ એક પક્ષ બીજાની સત્વ્યાદમાં અણવિશ્વાસ લાવી ગમે તે કહી શકે છે. પણ શું તે આવી પરિપદના અપ્રમદના લાપણમાં જાગે છે ? અમારે

દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આ બાવણુ અમને વ્યાખ્યાતાના મનની લઘુતાનું સૂચક લાગે છે.

સર ચીમનલાલને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયો વચ્ચે ન શમાવી શકાય એવો વિરોધ લાગે છે. સર ચીમનલાલ બાહ્ય ધારાસાસ્ત્રી હોઈ પ્રખર તાર્કિક છે. એમને આ વિરોધનું સમાધાન કરવું અશક્ય લાગે છે એથી અમને જરા આશ્ચર્ય થાય છે. સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની એક શરત શું એવી નથી કે સંસ્થાનની મરજી થાય તો તે છૂટું થઈ શકે છે? અને એવું સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ અંગ્રેજો આપણને ડરામણી બતાવે તો શું આપણે છૂટા ન થવું જોઈએ? ખંડિત મોતીલાલ અને ગાંધીજી આ જ કહે છે. જો બધું સીધીસીધું અને પરસ્પર ઉપકારક રીતે તન્ત્ર ચાલે તો એમને તો બ્રીટીશ પ્રજાતંત્રમાં રહેવાને વાંધો નથી, એમ ન થાય તો તેઓ છૂટા થવાની છૂટ રાખે છે. આ વિચારસરણીમાં શો તાર્કિક દોષ છે એ અમને સમજાતું નથી.

પણ એક રીતે, સર ચીમનલાલ આ વિચાર-વિરોધ (?) કેમ શમાવી શક્યા નથી એ સમજાય છે. સર ચીમનલાલ અને તેમનો વર્ગ બ્રીટીશ સંબંધને ધમ્મરદત્ત માને છે; બદલાઈ ન શકે—બદલવી ન જોઈએ એવી ઐતિહાસિક ઘટના માને છે; તેને એક ત્રિકાલ્પાધિત તત્ત્વ માને છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો જરૂર સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે ન શમાવી શકાય એવો વિચારવિરોધ છે; કારણકે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં એ ત્રિકાલ્પાધિત તત્ત્વ ટકી રહે છે, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના વિચારમાં એ તત્ત્વ ખંડિત થાય છે. પણ મુલાખે કે દુર્ભાગ્યે બીજા વિચારકો એ બ્રીટીશ સંબંધને ધમ્મરદત્ત કે ત્રિકાલ્પાધિત ગણતા નથી!

બ્રીટીશ રાજ્યના અમુક અમુક કાર્યોથી કેવી રીતે રાષ્ટ્રીય વિચારોની પ્રગતિ થઈ તે

એમણે સુરખ રીતે બતાવ્યું છે. એમને મન એ અશ્વસોસની વાત છે અને સરકારને એવું ન કરવાની ચેતવણી—સલાહ આપે છે. બીજાઓ પારકી સરકારના ભુલમને સ્વાગત કરે છે. કારણ રાષ્ટ્રને પોતાની સ્થિતિનું બાન કરાવનાર એ એક મોટું સાધન છે.

૨.

* * *

અફઘાનિસ્તાન

અમાનુલ્લા ન્યારે મવનવેગે પોતાના દેશને સુધારવા મથતા હતા ત્યારે ધણીને શંકા થતી હતી કે આનું શું પરિણામ આવશે? કેટલાકને એમ લાગતું હતું કે અમાનુલ્લા સુધારા કરવામાં બહુ ઉતાવળ કરે છે, કેટલાકને એમ લાગતું કે તેઓ સુધારો કરવામાં વિવેક વાપરતા નથી; ખાસ કરીને પહેરવેશની બાબતમાં. પણ રાજકીય પરિસ્થિતિના વધારે જોડા અબ્યાસીઓ કહેતા કે અફઘાનીસ્તાનને આમ એકદમ પ્રગતિ કરતું જોઈતેના 'સદ્જન શત્રુ'ઓ જરૂર તેને નિષ્ફળ કરવા પ્રયત્ન કરવાના. આમાંનાં કયાં કારણથી અમાનુલ્લાને ગાદી છોડવી પડી એ કહેવું કઠણ છે. કદાપિ આ બધાં કારણો ભેગાં મળી એ પરિણામ લાવ્યાં હોય. બર્લિનથી જે તારો આ બાબતમાં આવ્યા છે તેમનું સૂચન એવું છે કે અફઘાનીસ્તાન એ લંડન અને મોસ્કોની બાજનું સોગદું છે અને અમાનુલ્લા જતાં લંડન જતું છે અને મોસ્કો દાર્પું છે. રાજ ખટપટ ગઈ છે. ત્રણ દિવસના રાજ્ય પછી નવા રાજા ઈનાયતુલ્લા ગાદી છોડે છે, અને અત્યાર સુધી બળવાજોર ચણાતા બાકા ૪ સાંઠો, હમિયુલા ધાત્રીનું નામ ધારણ કરી રાજ બને છે. આગળ શું થાય છે તે જોવાનું છે.

ગુજરાત કોલેજમાં હકતાલ

આજથી લગભગ અઢી વર્ષ પહેલાં મી. શીન્ડર્સ શીરાજની ગુજરાત કોલેજમાં પ્રતિદાસ અને અર્થશાસ્ત્રના “વધારાના પ્રોફેસર” તરીકે નીમણુંક થઈ. અને આ ઉપરાંત તેમને ડીપ્લોમાલનું કામ પણ સોંપવામાં આવ્યું, ત્યારથી જ એમણે “વધારા” ની મુશ્કેલીઓ અને ભાંગળડ ઉભી કરવા માંડી. ચર્યાતમાં કોલેજમાં ભણતી બાળાઓને યુરોપીય રીત-ભાત—*European style*—શીખવાડવા એમણે મીસ હક્સન નામની એક અમેરિકન મીથનરી બાળને રોકી હતી. મી. શીરાજ અહીં આવ્યા ત્યારે એમને થયું હતું કે ડિરેક્ટર એફ પબ્લીક ઈન્સ્ટ્રક્શન પાસે જોટલા ફંડ નથી તેટલાં ફંડ એમના હાથ પર છે. પરંતુ તેઓ મોટા અર્થશાસ્ત્રી છે હતા મૂલી ગયા કે ને ફંડ જેને માટે હોય તેને માટે જ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે—ખીજતે માટે નહિ. મીસ હક્સનનો પગાર એમણે લાવ્યેરી ફંડમાંથી આપ્યો હોય તો તે ફંડ માત્ર કોલેજની લાવ્યેરીનું જ છે, તેથી તે પાણું મેળવવા વિદ્યાર્થીઓએ કાયદેમર પગલા લેવાં જોઈએ.

આ ઉપરાંત ધરમપુરના કુંવર પાસેથી રહેવાના તથા ખાવાના રૂ. ૪૫૦) દર મામે તેઓ લેતા હતા, આ વિશે ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીની કૅસિલની બેઠકમાં સવાલો પૂછાએલા

ત્યારે સરકાર તેનો બરોબર જવાબ આપી નહોતી. વળી હોસ્ટેલમાં રહેવા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી દર ટર્મના પાંચ રૂપિયા તેમની હોસ્ટેલમાંની સગવડો જળવાય તે માટે લેવામાં આવે છે. આ રૂપિયામાંથી શીરાજ સાહેબે પોતાની ઓફીસ માટે લગભગ રૂ. ૧૫૦)ની એક ગેનરેલ કે મશીનો આપોતાની અને કલકોની ઓફીસ વચ્ચે ટેલીફોન ગોઠવવા લગભગ રૂ. ૧૦૦)ની સાર્વરિક વાપરી છે એમ કહેવાય છે. જે આપ હોય તો પબ્લીક ફંડનો આ એક જાનને ગેરઉપયોગ કહેવાય. આ બૂલો માટે ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ એમના “વધારાના પ્રોફેસર” સાહેબને કાયદેસર નોટીસ આપવાનો વિચાર કરે છે. કોલેજના કોમેન્સેશન માટે એમણે જે રૂ. ૧૩૦૦) કેપિટલ પણ પડવાનગી સિવાય વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લીધા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨) જેટલો પોતાનો દિરસો પાછો મેળવવા એમને નોટીસ પણ આપાઈ ચુકી છે.

આજે હકતાલનો ૧૯ મો દિવસ છે. ગુજરાત કોલેજના આ હકનાથ કેમ પડે તે જાણવા જેવું છે. કોલેજની હમામિક પરીક્ષા વખતે સાપ્તમિન કમિશન આવતું અને તેનો બદલો દર્શાવવા વિદ્યાર્થીઓએ હકનાથ પાડી, હમામિક પરીક્ષામાં દરેક વિદ્યાર્થીએ

૧. ઈનિદાસ અને અર્થશાસ્ત્રના Supernumerary Professor તરીકે મી. શીરાજની અદનીમણુંક થઈ. એકાદર્શ કન્સાઇડ રીકગનરીમાં Supernumerary નો અર્થ extra person engaged for odd jobs એના આપેલા છે, અહીં આની Odd jobs ઉભી કરીને મી. શીરાજ પોતાની નીમણુંકની તમામ ફરજો અહીં કરી છે એ બાત દ્વે સરકાર પણ સમજી શકે એમ અને માનીને બીએ.

૨ ડિરેક્ટર એફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનને હાથ શીરાજ મદદાર એમ સમજને કે તેમની રાખી એમણે હમખાના શીમા વધારા કરી એક વર્ષમાં રૂ. ૨) વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લીધા હતા, તો પણ એમને ખાતરી છે કે મી. શીરાજ એમ જાહેર કરવા મી. શીરાજને પરવાનગી આપશે નહિ. જાણુ મી. શીરાજ કરતા મી. શીરાજ વધારે ચાતી રીતે સમજી શકે કે હમખાના શી એ કઈ સમજી રેવન્યુ નથી, અને વિદ્યાર્થીને પૂછવા સિવાય હમખાના શી કરી રાહીથી વધતી સમાજ નહિ.

હિંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક

લેખિકા :

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેરો

શ્રી રાગીનીદેવી
દુનિયાની મરાહર નર્તકી
પ્રસ્તાવના લેખિકા
સૌ. લીલાવતી મુનશી
પરિચય લેખિકા.
મેરી કે. દાસ

હિંદી
નૃત્ય
કલાના
પ્રત્યક્ષ
દર્શન

નૃત્યની સખ્યાબંધ ભાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃત્યાંજલિ બે ઘડી મોજ
તું
નવું પ્રકાશન નૃત્યાંજલિ

આ પુસ્તકે શ્રી રાગીનીદેવીના પોતાના હિંદી નૃત્યઅભિનયના આકર્ષક ફોટાઓથી છલાછલ ભરેલું છે.

શ્રી રાગીનીદેવીએ સગીત અને નૃત્યના સામ્યીય ગાનથી અમેરીકાની પ્રજાને મુગ્ધ કરી છે અને યુરોપીય કલાવિષારદોના મુખેથી હિંદી લલિતકલાના યશોમાન કરાવ્યા છે તેમજ આ અપૂર્વ પુસ્તકમાં હિંદી નૃત્યકલાની ભારના અને ખનીઓ બહુ જ સુંદર રીતે છબીઓ સાથે મગનરી છે અને લુદા લુદા આભિનયો અને અગમરોડનું સુદઃ મચોટ વર્ણન કર્યું છે આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રો આ આકર્ષક છે

નૃત્યકલાના દરેક શોખીનોએ જરૂર એ પુસ્તક રાખવું લેખકો.

ફેધરવેટ એન્ટીક
કાનજો ઉપર સુંદર
છપાઇ

મનોહર છબીઓથી
છલાછલ ભરેલું
પુસ્તક

એ બધું હોવા છતાં
મૂલ્ય માત્ર
રૂ. ૧૫૫

આજે જ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો:—બે ઘડી મોજ પુકસ્ટોલ—એમ પી. બારીઆ બીટીંગ,
પાયધુની, મુંબઈ-૨.

卐 પ્રસ્થાન 卐

મહા : ૧૯૮૫

ગુજરાતી ભાષામાં દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન

ભારતની યાનસમૃદ્ધિ બહુ જૂના વખતથી જાણીતી છે અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ યાનસમૃદ્ધિની અનેક શાખાઓમાં એક જ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદય માળમાં હજુ પણ એવી રહી છે કે જેની બાળતમા પશ્ચિમીય વિચારકોની દષ્ટિ પણ ભારત પર પડે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા.

ભારતીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને તેના હેતુથી કેક સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગુજરાતનો ફાળો પહેલેથી આજ સુધી નથી જ. વેદો, કેપનિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ અને પ્રકરણગ્રંથો કે કોડપત્રો એ બધાની રચનામાં જમખ, બ્રહ્માવર્ન, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, બંગાળ, અને કાશ્મીર જનપદ વગેરેનો હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને ખાદ કરીએ તો એ રચનાઓમાં ગુજરાતનો ફાળો નજરે નથી જ પડતો.

બૌદ્ધ પિટકોનો ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દાર્શનિક સાહિત્ય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગુજરાતમાં જન્મેલું બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમાં સૈકા પહેલાં અને ત્યાં સુધીના જે મોટામોટા બૌદ્ધ મંડોમાં ગુણમતિ, રિઘરમતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન ભિક્ષુકો રહેતા અને બજાવતા ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય અવશ્ય રચાયું હતું. બૌદ્ધિચર્ચાવતાર જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કાર્ઠિયાવાડમાં જ થયાતું કદપાય છે.

આવી રીતિ છતાં ગુજરાતને ઘરમાવા કે સંકેચાવા જેવું કયું જ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજામાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય બૌદ્ધ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે મગધમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી મઈ અને હેમ્તા પંદરસો વર્ષનો ઇતિહાસ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ

સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈન દર્શનના સાહિત્યને જન્માપી કે વિસ્તારીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના બોળામાં લુદા લુદા પ્રાતમા જન્મેલા અને ઉછરેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણેખાણેથી જ આપણે જાણી આવે છે.

દર્શન સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરવાની, વધારવાની અને સાચવવાની ગૂજરાતની ગૌરવગાથા હંકમાં આટલી જ છે. પણ એ સાહિત્ય એટલે પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય, એટલું જ ન્યારથી ઉક્ત ભાષાઓ બોલચાલમાંથી લોપ પામી અને વિદ્વાનોના પડનપાદનની જ લાપા રહી, માત્ર શાસ્ત્રીય ભાષા તરીકે જ એનો ઉપયોગ રહ્યો અને એ ભાષાઓમાં વસ્તુ વિચારવાનો પ્રવાહ ઓછો જ થઈ ગયો અને તેની જગ્યાએ તેની બીજી લોકભાષારૂપ પુત્રીઓ આવી એટલે કે ભાષાધુગ શરૂ થયો ત્યારથી એ લોકભાષાઓમાં દર્શન સાહિત્ય કેટલું ગૂજરાતમાં રચાયું છે અગર તો સંસ્કૃત આદિમાં પ્રથમ રચાયેલ દર્શન સાહિત્યને ગૂજરાતે પોતાની માલુ ભાષામાં કેટલું ઉતાર્યું છે એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાય તો દેશરતોપ લોપ પામેલો હોવાથી માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ પણ અન્ય પ્રાંતોમાં સુદ્ધ તેના સાહિત્યની લોકભાષામાં રચના થાય એવી શક્યતા જ રહી ન હતી. પણ જગતા અને યોગેર પથરાયેલા વૈદિક સંપ્રદાયના દાર્શનિક સાહિત્ય વિષે પણ ગૂજરાતનો લોકભાષામાં ફાળો તદ્દન સાધારણ જ ગણાય. નરસિંહ મહેતા, મીરુખાઈ, દાદુ, અખો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક સાધુઓ વગેરે જેઓ મુખ્યપણે ભક્ત જ હતા તેમણે પોતાની ભક્તિની અજબ ધૂનમાં પ્રસંગવશ જ તત્ત્વિક વિચારો લોકભાષામાં મૂક્યા છે તેને બાદ કરીએ તો ગૂજરાતમાં લખાયેલો સંગીત અને વ્યવસ્થિત વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ આપણે ભાગ્યે જ મેળવી શકીશું. જૈનોની બહોળલાથી ગૂજરાતમાં ઘણા લાખા કાળથી ચાલી આવે છે. તે સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ પણ સેંકડોની સંખ્યામાં ગૂજરાતમાં પહેલેથી જ ચતા અને રહેતા આવ્યા છે. તેમણે નવીનવી કૃતિઓથી જ્ઞાનસંકારો ભરી કાઢ્યા છે. તેમ છતાં તે તે સમયની ચાલુ ગૂજરાતી ભાષામાં તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રકાષક અને જિંડા અથો સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાની પેઠે લોક-ભાષામાં રચ્યા હોય એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. બેચાર અપવાદભૂત કતાંએને બાદ કરીએ તો બધા લેખકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ભાષાધુગમાં પણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા તરફ જ રહી છે. લોકો ઉપર શાસ્ત્રીય ભાષાઓનો પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા એટલા બધા પડેલાં અને જામી ગયેલા કે તે જ ભાષાઓમાં લખનાર અને બોલનાર તેઓની દષ્ટિમાં વિદ્વાન ગણાતા અને તેથી જ લેખકો જાણે અજાણે પ્રચલિત લોકભાષા છોડી શાસ્ત્રીય ભાષાઓમાં લખવા પ્રેરાતા. આનાં ઇષ્ટ કરતા અનિષ્ટ પરિણામો વધારે આવ્યાં છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની સાચવણી અને ખીલવણીને ઇષ્ટ પરિણામમાં ગણીએ તો પણ અનિષ્ટનું પશું ભારે જ રહે છે એ વાત નીચેના મુદ્દાઓ સમજનાર કણુલ્યા વિના નહિ રહે.

(ક) માતૃભાષા અને બોલચાલની ભાષામાં જ કરાતો વિચાર ઉડો, વ્યાપક અને રૂંટ હોઈ શકે એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિચાર એક ભાષામાં અને લખવું બીજી ભાષામાં દોવાથી વિચાર અને લેખન વચ્ચે અસામેજન્ય.

(જ) સામ્રાજ્ય ભાષાઓમાં વિચારો લખવાથી સાધારણ લોકોમાં તેની બહુ જ ઓછી પહોંચ અને જે થોડો ધણો પ્રવેશ થાય તે પણ સંદિગ્ધ અને પાંગળો. જે લોકો સામ્રાજ્ય ભાષા ન જાણવા છતાં પ્રતિકાશીલ અને જીદાસુ હોય તેવા વિચારકો તરફથી તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસમાં ઓછામાં ઓછો ફાળો અને તેટલા જ પ્રમાણમાં લોકભાષાની ઓછામાં ઓછી ખીલવણી. પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાન અને ચાલુ ભાષામાં જીવંતપણું ઓછું, નવનવાપણું ઓછું અને જૂના વારસા ઉપર નભવાપણું ઘણું.

વર્તમાન સમયનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં તે વિચારની પોચક ભૂમિકા હંકામાં વિચારી જઈએ. અને તે માટે માત્ર કેટલાક મુદ્દાઓ પ્રશ્નરૂપમાં જ પહેલા મૂકી દઈએ.

(ક) જીવનમાં તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા વિચારોનું સ્થાન છે કે નહિ? મનુષ્યવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશ તરફ દબે છે કે નહિ? તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની તક તે શોધે છે કે નહિ? અને સરળ રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તે પસંદ કરે છે કે નહિ?

(છ) માત્ર પુરુષવર્ગ અને તેમાં યે માત્ર સાક્ષરવર્ગ જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લે છે કે સ્ત્રીવર્ગ અને ખીજા સાધારણ કોટિના દરેક જણ તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવાના અધિકારી હોય છે અને તેઓ પણ તે પ્રાપ્તમાં રસ લે છે?

(ગ) વિદેશીય ભાષા, સામ્રાજ્ય ભાષા અને પર પ્રાંતની ભાષામાં શુંચાલેલા વિચારો સમજવા અને તેને પચાવવા એ સહજ છે કે માતૃભાષામાં મૂકાલેલા વિચારો અને તે મારફત મળતું જ્ઞાન સમજવું અને જીવનમાં ઉતારવું સહજ છે?

(ઘ) ખાસ વિશિષ્ટ વર્ગ જ અને તેમાં યે બહુ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ વિવિધ ભાષાના અભ્યાસીઓ જ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વિચાર કરી શકે અને નવાનવા પ્રશ્નો ઉપર પોતાના વિચારો મૂકી શકે તેમ જ તેનો વિકાસ કરી શકે કે અલગ ભાષાઓ ન જાણનાર અને માત્ર માતૃભાષામાં બોલનાર માણસોમાં પણ એવી પ્રતિકા સંભવે ખરી કે જેથી વિશિષ્ટ વિદ્વાનો જેટલો જ તેઓ વિચારમાં નવો ફાળો આપી શકે?

ચાલુ ભાષાની ભૂમિકામાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનું ખેડાણ અને ફેલાવો થવાથી ભાષા-સમૃદ્ધિ અને તેનું સામર્થ્ય વધે કે નહિ અને જ્ઞાનની બધી શાખાઓને વિશેષવ્યાપી બનાવવા એવી ભાષાની સમૃદ્ધિ તથા શક્તિ જરૂરનાં છે કે નહિ?

ઉપરના બધા અસ્તિનાસ્તિરૂપ પ્રશ્નોનો ઉત્તર દામાં જ આવતો હોય અને ઉભય પક્ષ રૂપ પ્રશ્નોનો ઉત્તર, ખીજા પક્ષના સ્વીકારમાં જ આવતો હોય, તો એમ સ્વીકાર્યા સિવાય કદા-ચાલી જ નહિ શકે કે ગૂજરાતી ભાષામાં ખીજા જ્ઞાનશાખાઓની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાને ખૂબ ખેડવી. હવે જોઈએ કે એ શાખાને ગૂજરાતી ભાષામાં ખેડવી એટલે શું? અને ત્યાર પછી આપણે જોશું કે આ શાખા વર્તમાન ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલી ખેડાઈ છે, એટલે આપણું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ થઈ જશે.

(૧) દળદો વર્ધના તપ અને ચિંતનને પરિણામે આપણા પૂર્વજ ઋષિઓ વિદ્વાનોએ જે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં અનેકવિધ અને અનેક ભાષાઓમાં આપણને વારસો આપ્યો છે તે સમગ્ર વારસો સરળ અને શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષામાં થયાર્થપણે જિતારવો. અને મૂળ પારિભાષિક શબ્દોની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપી તે શબ્દો ચાલુ ભાષામાં સુગમ અને સુબોધ કરી મૂકવા.

(૨) પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોના પ્રામાણિક અનુવાદ અને સફાઈન ઉપરાંત તેના સારભૂત હંક મનનીય નિબંધો ગૂજરાતીમાં લખવા જેમાં વિવેચક દષ્ટિ અને ઘસના દષ્ટિ નિષ્પક્ષપણે કામ કરતી હોય.

(૩) ભારતીય સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓનો પહેલેથી કેક સુધી ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં તૈયાર કરવો અને તેની જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં થયેલા વિશિષ્ટ વિદ્વાનોના પ્રામાણિક છવનો આપેખવા.

(૪) ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં મુખ્યપણે કેટલા વિષયો સ્પર્શાયેલા છે અને એક એક વિષયને અંગે ખીજા ઉપવિષયો કેટકેટલા છે તેની નોંધ કરી પ્રત્યેક વિષય પરત્વે તત્ત્વજ્ઞાનની બધી શાખાઓ શુ શુ માન્યતા ધરાવે છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ગૂજરાતીમાં જિનારવો.

(૫) ભારત જાદાગ્ના પ્રદેશમાં પહેલેથી અત્યાર સુધી તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જે જે ચિન્તનો થયા હોય તેમાંથી મદત્ત્વપૂર્ણ ભાગ સ્વરૂપ, તુલના અને ઇતિહાસરૂપે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ગૂજરાતીમાં જિનારવો અને એ રીતે એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને ઇતર દેશના એવા વિચારો સાથે સરખાવવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ કરી મૂકવો.

(૬) જે વિષયો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવ્યા ન હોય અથવા ઓછા ચર્ચાયા હોય અથવા તો અગ્નિપ્રક ચર્ચાયા હોય અને પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞાને એનો વિચાર જોડો તેમ જ સ્પષ્ટ થયો હોય તો તેના વિષયોની યાદી કરી તે દરેક વિષય પરત્વે જે જે ઇતર દેશોમાં લખાઈ હોય તે યથાસંપળે ગૂજરાતીમાં જિનારવું. જેથી આપણો વારસો વધારે સમૃદ્ધ કરવાની સમ્ભવ મળે.

(૭) ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાના અભ્યાસીઓ માટે સંપૂર્ણ માહિતીવાળી પ્રસ્તુત વિષયક ચોપડીઓ તૈયાર કરવી.

ઉપર જે સાત કાર્યો જતાવવામાં આવ્યા છે તેને ટુંકમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ખેડાણ કહી શકાય. દને જે આ ખેડાણ આપસ્યક હોય અને ભાગી વિશાળ ખેડાણ માટે ખાસ જરૂરનું હોય, તો દને જેવું પ્રાપ્ત થાય છે કેલ્પાપણી ચાલુ ગૂજરાતી ભાષામાં આવું ખેડાણ કેટલું થયેલું છે.

પહેલું ખૌદ તત્ત્વજ્ઞાન લઘ્યે. અધ્યાપક કૌશામ્બીજીના નાનાં નાનાં બે ત્રણ પુસ્તકો જાદ કરીએ તો તે સંપ્રદાયનું ગૂજરાતી માદિત્ય કરું જ નથી. જ્યારે એ સંપ્રદાયનું પ્રાચીન માદિત્ય પાણુ આગત્યનું અને વિશાળ છે જૈન સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સર્વસ્પર્શી ગ્રન્થો તો ગૂજરાતીમાં નથી જ. જૂની ગૂજરાતીમાં એ સંપ્રદાયના મૂળ આગમોના ટપા પ્રયો છે જે આજે કાયમાધક નથી. ચાલુ જમાનાની વિકસિત ભાષામાં થયેલા એ સંપ્રદાયના આગમાનુવાદો માત્ર ગણ્યાગણ્યા છે. જૂની ગૂજરાતીમાં લખાયેલા કેટલાક મદત્ત્વપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનના જૈન ગ્રન્થો છે તે પાણુ પદ્ધતિસર ચાલુ ગૂજરાતીમાં તૈયાર થયેલા નથી એટલે એકદર ગૂજરાતી મારકન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો વિશાળ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને કશી જ પૂર્ણ સગવડ નથી એમ કહી શકાય. વૈદિક સંપ્રદાયના સ્પષ્ટ રીતે છ અને વિસ્તારથી જ્ઞેનાં તેથી વ વધારે દર્શનો છે. એમાના પછાપ્રદા દર્શનો ઉપર તો અપાર અને ગંભીર સાદિત્ય લખાયેલું છે એ જ્ઞેના માત્ર યોગ કે માધ્ય દર્શનના થયેલા ગૂજરાતી અનુવાદો એ તદ્દન અપૂર્ણ ગણ્ય. વેદાન દર્શનના ત્રણ ભાષ્યોના અનુવાદો છે પણ વૈદિક બધાં દર્શનોનાં મદત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થો તો ગૂજરાતીથી અસ્પૃશ્ય જ રવા છે. નિબંધ માદિત્યમાં આચાર્ય કુવના 'આપણો ધર્મ' નામક પુસ્તકમાં જે ટુકા ટુકા લેખો છે તે સિવાય ખીજા કોષ્યે કરું જ લખ્યું નથી ઇતિહાસની દિશામાં ગ. નર્મદાકર મદેતાનો પ્રયત્ન ખૂજ પ્રસંગનીય છે, પણ ૬૭ એમા પાણુ કરવાનું જાણી ન્દી જાય છે. પાંચ પુસ્તકોમાં આચાર્ય કુવની ત્રણ ચોપડીઓ મિત્રાય કરા જ નથી. એટલે એકદર રીતે જ્ઞેના ગૂજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સાદિત્ય નેટલું અને જેવું જિનારવું જ્ઞેએ તેનો સદસ્ય પણુ આજે નથી.

આવી રીતિમાં ‘ગૂજરાત સાહિત્ય પરિષદ’ અગર ખીજી તેવી સંસ્થાઓનું શું કર્તવ્ય છે તે કહેવાની જૂદી જરૂર રહેતી નથી. પણ જ્યારે આજે કેળવણી વધતી જાય છે, તેનો વિસ્તાર અને ઉગ્રાણ વધારવાના પ્રયત્નો ચોમેરથી ચાલી રહ્યા છે, કેળવણી પામેલાઓ કાર્યક્ષેત્ર શોધી રહ્યા છે ત્યારે તેવા કેળવણેલા યુવકો અને અનુભવીઓને હવે પદ્ધતિસરનું ઉપર નિર્દેશના પ્રમાણે સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું એ એક જ મુશ્કેલી કરવું બાકી રહે છે. આ સિવાય બીજાં એક માર્ગ વધારે સરળ છે અને તે કદાચ પશુ છે. દરેક સંપ્રદાયમાં ઓછા-વત્તા સંતો, ધર્મગુરુઓ અને વિશિષ્ટ રસ ધરાવનારા અનુયાયી ગૃહસ્થો હોય છે. તેઓને આ ઉપયોગી દિશામાં વાળવામાં આવે તે વધારે કામ ઓછું ખર્ચ થાય, અને એક વાર વાસ્તવિક દિશા મળતાં શક્તિને ઉપયોગ ઝગડાની અને કુપ્રમંકુલતાની દિશામાં થતો અટકે.

જૂના જમાનામાં જ્યારે ચીનને જ્ઞાનની ભૂખ જાગી ત્યારે તેણે અનેક કડોર સહિષ્ણુ ભિક્ષુઓને મોકલી હિંદુસ્તાનમાંથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હજારો ગ્રંથોના અનુવાદો ચીની ભાષામાં કરાવરાવ્યા અને કેટલીક વાર તે એકેએક બ્રાહ્મણ વિદ્વાન પાસે સેંકડો સંસ્કૃત ગ્રંથોના ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યા. મુસલમાન બાદશાહો અને અભીરોએ પણ પોતાના દેશમાં જ્ઞાનસમૃદ્ધિ વધારવા પોતાના અનેક વિદ્વાનો પાસે અને અનેક પરબતિના હિંદુ-સ્તાની વિદ્વાનો પાસે આર્ય સાહિત્યના તરજુમાઓ ચરખી, ફારસી અને ઉર્દુ ભાષામાં કરાવ્યા. ટિબેટ વાસીઓએ પણ એ જ કર્યું અને છેલ્લે જોષ્ટએ તે જર્મન, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી ભાષાના વિશિષ્ટ વિદ્વાનોએ પોતપોતાના દેશની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ વધારવા તેમ જ લોકોના માનસ અને અભ્યાસને ઊંચા ધોરણ ઉપર મૂકવા દુનિયાના બધા ભાગમાંથી ખેંચીને તેટલું વધારેમાં વધારે સાહિત્ય અનેકરૂપે પોતપોતાની ભાષામાં ઉતાર્યું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાંચી ભાષાને જ પારંપરિક વારસો ભોગવનાર આપણે તે ભાષાઓમાં લખાયેલા મૂળ ગ્રંથોને સ્પર્શ પણ કરી શક્તા નથી અને ઘણીવાર તે એ ભાષામાં લખાયેલા મૂળ ગ્રંથોને સ્પર્શવા અગર તે તેનું વિવેચન તપાસવા આપણે અંગ્રેજી, ફ્રેંચ કે જર્મન ભાષા તરફ જોવું પડે છે. એકવાર બાળક માને ધાવવું છોડે અને તેના બોળામાં બેસવાનો નિર્ધાર આનંદ જતો કરે ત્યારે તેની પરમાતાના હાથે એની બોળામાં જે વડે સંભવે તે વડે સાહિત્યની બાબતમાં આપણી છે. તેથી જોયો તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર લઈ જવા ઈચ્છતા હોય, તેનો ફેલાવો ઈચ્છતા હોય, તેમની ફરજ છે કે તેમણે એ બધું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત રીતે માનુષ્યભાષામાં આવે એવા પ્રયત્ન કરવા.

દક્ષિણી, બંગાળી અને હિંદી ભાષામાં આ માટે પ્રયત્નો થઈ રહેલા છે અને કેટલેક અંશે તે તેઓ આપણા કરતાં આગળ વધ્યા છે. ગૂજરાતી ભાષાની ક્ષમતા, ખીજી એકે ભાષા કરતાં ઓછી નથી. ઉલટું તેની વિચાર કરવાની તેને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પ્રમાણમાં વધારે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો તેને સાથ છે. ફારસી, ઉર્દુ, અંગ્રેજી આદિના પણ તેને સહયોગ છે એવી રીતિમાં તે ભાષાના સાહિત્યને તત્ત્વજ્ઞાનના શુભાખી ફૂલના સૌરભથી સુવાસિત કરી મૂકવું અને અન્ય ભાષાભાષીઓ માટે અનુકરણીય દાર તૈયાર કરવું એ એક જ ઋણિયજી, દેશઋણ કે સમયઋણ આપણા ઉપર બાકી રહે છે. એને ન ફેડનાર કે ફેડવામાં મંદ ઉત્સાહ રાખનાર પોતાને સાહિત્યસેવી કહે તે એ સાહિત્યનો દોહજ કરે એમ સત્ય કહેવરાવે છે. *

પંડિત મુખસાલજી

* નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં આપેલા નિબંધ.

આપણાં રાયરચીલાં

ગયા મે માસમા જે “આપણા સ્થાપત્યના આવરયક અંગો” એ વિષય ઉપર આપણે આપેલું * તેમા મેં આપણે માટે આપણું જ સ્થાપત્ય કેમ વધારે બંધ બેસતું છે એ બતાવી આપ્યું હતું અને અત્યારે આપણા જ રાયરચીલા આપણને કેવી રીતે વધારે ઉપયોગી અને બંધ બેસતા છે એ દે બતાવવા માણું છું. હું માત્ર તે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ જ દેવા બન્યા છે તે જ બતાવવા ઈચ્છુ છું. સ્થાપત્યમા પણ મેં એ જ દૃષ્ટિ રાખી હતી. ખાફી મૌનદર્શની દૃષ્ટિએ આ બન્ને ચીજો કદાચ રીતે વધારે સારી છે એ પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે પણ એ તરવો ઘણા ગહન હોય તેને સ્પષ્ટ કરતા સમય લાગે તેમ છે.

બહુ લાભો વિચાર કરતા મને સ્થાપત્ય અને રાયરચીલા એક દાવની બે બાજુ જેવા જ લાગે છે—એક જ બતની કલા લાગે છે. એક તો સ્થાપત્ય જેમ એક ધનાકારની કલા છે તેમ જ રાયરચીલા પણ ધનાકારની કલા છે. ધનાકારની કલા એટલે કે જે કલા-કૃતિને સખાઇ પહોંઈ અને ઊંચાઈ છે તેવી કલા ચિત્રકલાને તેવા માપોન હોય, સંગીતને નથી, નૃત્યને નથી આવી બતની કલ્પ Non-representative છે. મૂર્તિવિધાન જે કે છે આકારની કલા પરંતુ તે Non-representative નથી, representative છે. સંગીત Non-representative છે તે જ પ્રમાણે આ રાયરચીલા Non representative છે. અને તે રીતે હું એને સ્થાપત્ય કલાના જેવી જ કલા ગણું છું. વળી બીજી રીતે એ સ્થાપત્યમા આપોઆપ સમાઇ જાય છે. જેમ સ્થાપત્યમા ‘મૂર્તિવિધાન તથા ચિત્રકલા સમાઇ જાય છે તેમ જ એક આદર્શ સ્થાપત્યમા તેમા રહેનાર કે તેને ભોગવનારને ખપના રાયરચીલાઓ એમા સમાઇ જ જાય છે જેમ થીએટરોમા બેઠકોનો સમાવેશ હોવો જ જોઈએ, નિસાજોમા બાકડોઓ તથા શિક્ષકના બીજા ઉપરકરણોની ગોઠવણીનો વિચાર થવો જ જોઈએ, કે જેમ કાઉન્સિલ હોલમા કાઉન્સિલરો તથા પ્રમુખની બેઠકોનો વિચાર થવો જ જોઈએ અને જેમ ભુલકાળની ગુફાઓ ભગવાનની બેઠકો વિનાની નથી થઈ, અને જેમ ઘરો અભરાઈ, તાકા, ગોખાઓ, પાણીઆરા, હાંસીઓ તથા ખીટીઓ વિનાના ન હોઈ શકે તેમ. આમાના કેટલાક મકાન ચણાતા હોય તે દરમિયાન જ થઈ જાય તેવા છે, જ્યારે બીજા ઘણાં મોટા ભાગ મકાન પૂરે થયે બહાર તૈયાર થઈને મકાનમા આવે છે. આ બહારથી આવનાર ચીજો રાયરચીલા કહેવાય છે, અગ્રેજીમા તેને ફર્નીચર કહેવાય પણ આપણા રાયરચીલામા ધાતુની ચીજોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, જ્યારે અંગ્રેજીમા ફર્નીચરોમા માત્ર લાકડાની ચીજોનો જ સમાવેશ ગણાય છે. આપણો રાષ્ટ્ર એ રીતે વધારે વ્યાપક અર્થમા છે.

આ રાચરચીલાંઓને હું તેમની ઉપયોગિતા પ્રમાણે વહેંચી નાખું છું. પહેલાં વિભાગમાં હું જે રાચોને વારંવાર ફેરવાતાં નથી, પણ જે ઘરમાં જ પડી રહેવાનાં છે તેવાંને ગણું છું. આવાં રાચો પેટી, પટારાઓ, પાણીઆરાં, કામચીપા, ગોળા, ગોળીઓ, પાટ, હોંચકાઓ, કોઠીઓ, કોઠલાઓ, કપડાં ટાંચવાની ખીંટીઓ તથા વળગણીઓ વગેરે ગણું છું:

પછી ખીજ વર્ગમાં હું ઘરમાંથી જરૂર પડે જાદાર ફળીમાં લાવી મૂકાય તેવાંને મૂકું છું, તેમાં ખાટલા, બાજી, ઘોડીઓ વગેરે આવે. ત્રીજા વર્ગમાં કંઈ વસ્તુઓ લઈ જવા લાવવાના સાધનરૂપ રાચો જેવાં કે પાણી ભરી લઈ આવવાનાં સાધનો, મુસાફરીનાં સાધનો, દૂધ ઘી ઊંચ વેચનારાઓનાં સાધનો.

અને પછી ચોથા વર્ગમાં હું હાથમાં ઉપાડીને વાપરવાનાં ગણું છું. આ હાથમાં ઉપાડીને વાપરવાનાં રાચોમાં ખાસ કરીને વાસણો—સંધવાનાં જમવાનાં કે પીવાનાં છે તે તથા ખૂળનાં વાસણુકસણો આવી શકે. આ ચીજો ત્રીણી ત્રીણી હોઈ ઘણી જ વિપુલ અંશે વેવિધ્યવાળી છે.

હવે આ બધી ચીજો આપણી જ, આપણાં જીવનને કેમ વધારે બંધ બેસતી કે ઉપયોગી છે તે મુખ્ય મુખ્ય સર્જનને જતાવું.

સર્વથી પહેલાં ઘરમાં પડી રહેતો પટારો લઉં. આ પટારો ખુશીથી હાલની ગાદરેજની તિબેરી જેવો ગણી શકાય. એની રચના ઘણી જ મજબુત છે, એને ચારે તરફથી પતરાં તથા લોઢાની પટીઓથી જડી દીધામાં આવે છે, એને સહેલાઈથી તોડી શકાય કે ફેરવી શકાય તેવો એ નથી. એ ઘણે ભારે છે માટે તેને પૈડાં જડેલાં હોય છે. એને પાછાં ખાનાંઓ અને દડકાંઓ પણ હોય છે અને તેમને ઉપાડવાની યુક્તિઓ કોઈ રીતે તિબેરીઓ કરતાં ઉતરતી નથી. એનાં ઢાંકણાં વળી અરધા ભાગે ઉઘડે તેવી રીતનાં હોવાને લીધે આપણે તેના ખીજ અરધા ભાગ ઉપર કોઈ ચીજ કાયમ મૂકી રાખી શકીએ છીએ. હાલમાં એનું સ્થાન ટૂંકાંએ કે કપાટે અને તિબેરીઓએ લીધું છે. પરંતુ તેની સાથે આપણે પટારાની ઉપયોગિતાની સરખામણી કરો. પટારામાં આપણે એ વિચાર રાખેલો હતો કે તેનું ઢાંકણું ખોલતાં તેમાંની ચીજો દેખાય નહિ, તથા નીચે પડી ન જાય. આમ કપાટનાં બારણાં ખુલતાં ખનતું નથી. પરદેશી કપાટ અંદરની ચીજો એકદમ દેખાવા માટે છે, આપણો પટારો ચીજોને સહીસલામત અને અદરશ રાખવા માટે છે. હવે આપણે વિચાર કરવો રહ્યો કે આપણે તે ચીજો સહીસલામત અદરશ રાખવી છે કે ખુલ્લી રાખવી છે? આપણે પણ ખુલ્લી રાખવાની ચીજો માટે ખુલ્લી અભરાઈઓ કરી છે, આપણી પાસે ઉભાં મૂકી શકાય તેવી રીતનાં પુસ્તકો નહોતાં. દરેક જમાનામાં પુસ્તકોની બાંધણી એવી થય છે કે તેને ઉભાં મૂકી શકાય, અને તે દેખાય તેમ રાખવાં એ એક શોભારૂપ મનાય છે—એટલે આપણે ભલે કપાટો કરીએ અને રાખીએ, તોપણ પટારાઓની ઉપયોગિતા જરાય ઓછી થતી નથી—અને તેને કદરૂપા પણ કહી શકાય તેમ નથી.

આ પછી પાણીઆરાં પણ આપણું એક સુંદર અને ઉપયોગી રાચ છે, તેમાં પચરનાં મકાન સાથે ચણાઈ જાય છે, પરંતુ ગામડામાં પાણીઆરાં લાકડાનાં થાય છે, અને તે બધી રીતે સુંદર છે. ઓછામાં ઓછું લાકડું તેમાં વપરાઈ એ વજનમાં હલકાં થવા સાથે તેના પર ગોળા તથા આગત્રી ઊગતી ઉપર પીવાના શેરા પવાલાં મૂકવાની વ્યવસ્થા પણ હોય છે,

ધરમા તમે એને ગમે તે અનુકૂળ રચણે મૂકી શકો છો. આવા પાણીઆરાં ઉત્તર દિશા ખનના નથી. તેનું એક કારણ એ છે કે ત્યાં પથર ન મુખ્ય હિમારતી ચીજ હોઇ આપણે ત્યાં છાજલી અભરાર્થ વગેરે જે લાકડા અને જે એ ત્યાં પથરના અને છે. અને પાણીઆરા તો પથરનાય જે તરફ તો જોવામા આવતા નથી. એનું કારણ મને એમ જણાયું છે કે ત્યાં પાણીનો સંધરો આપણે ત્યાંની જેમ કરાતો જ નથી આપણા અને ત્યાંના ગૃહજીવનમા આસમાન જમીન જેટલો ફરક છે. આપણુ ગૃહજીવન એક સંયુક્ત કુટુંબ પૂરતું જ નહિ હોતા ગ્રહેમાન પરાણાનો પણ પોતામા સમાવેશ કરે છે. જ્યારે એ તરફ જમાનાની રૂઢીને લીધે ગૃહજીવન ધણું જ સંકુચિત છે. આને લીધે એમને ત્યાં, આપણા ધરોમા વાસણકુસણો જે પ્રમાણમા મગે છે તે પ્રમાણમા ધણુ જ ઓછા હોય છે એટલું જ નહિ પણ આપણે ત્યાં ધરમાથી જેવડા મોટા વાસણો મળ્યા શકે છે તેવડા ત્યાંના ધરોમાથી મળતા નથી આપણે ત્યાંનો પાણી ભરવાનો ગોળો ઉત્તર દિશામા નથી છે તો આપણા જેવડા ખનતા નથી. માટે જ આ ગોળાઓના ઘાટ ગુજરાતના ધણા સારા હોય છે. બાથમા પણ ન આવી શકે તેવડા ગોળાઓ અહીં અને છે અને વળી તેના પર ચીતરામણો કરે છે. તેવા ગોળા ઉપર જ્યારે મુંદર છુઝાઈ આવી રહેલુ હોય છે ત્યારે કેટલુ સુદર લાગે છે. કુભારનું કાર્યક્ષેત્ર આપણે ત્યાં એટલું બહુ વિપુલ અને વૈવિધ્યવાળુ છે કે આપણે તેને “મગ્નપતિ”નેા ઇન્કાબ બદલો છે. કુંભારોની કલાથી અગ્રેતો ધણુ જ ચકિત થાય છે. થાય જ ને ? કેમકે એમને ત્યાં તો આ ધધો નાણુદ જ થયો છે. એમને લાગુ માટીકામ સંચા વડે કે ઢાળાથી થાય છે આપણે ત્યાં ને કેાઇ આ કુભારકામ સંચાવડે કરાવા જાય તો આવડા મોટા ગોળા બની શકે કે કેમ તે શકા છે અને તેમા પણ ને ચાકડા ટેબલ જેટલી ઊંચાઈએ મૂકી કુભારને દાઢથી વાસણ ઉનારવા કહે તો ગોળા બની જ ન શકે. તેને માટે તો ચાકડા જમીન પર જ સારા, કેમ જે કુભાર તેને ઉતારતા બદાર અને અંદર બધી જગાએ હાથ ફેરવતો ફેરવતો અંદર નજર પણ ફેરવતો જાય છે. આ સધળા ક્રિયાઓ એ ઉભો ઉભો ન કરી શકે, આવી જ રીતે આપણી ધણી કૃતિઓ અગ્રેજી દમે ઉભા ઉભા કરવા જતા નાથ યથ જાય કસારાઓ પણ એ દમે મોટા વાસણો ન કરી શકે. જે દેગોમા આબોહવાને લીધે કે સામાજિક રૂઢીને લીધે અન્નજળનો સમ્રદ કરવાની જરૂર નથી ત્યાં આવડા મોટા વાસણો અને નહિ. આવી રીતે ગોળા તથા પાણીઆરા ધરમા પડી રહેવાની ચીજો છે.

પાટ પણ એક તેની જ ચીજ છે. અગ્રેની પોળોમા આવી પાટો ધરની બદાર પડી ગ્રહેલી ધણીવાર જોવામા આવે છે તેના પર દસ દસ પંદર પંદર માણસો બેસી શકે તેવી તે મન્જુલ હોય છે. રચનામા ધિગી અને વજનમા બારે હોય છે. બદાર રૂળોમા પડેલી આવી પાટ કુટુબજનો કે બદાગના માણુઓને માટે ધણી જ આકર્ષક (interesting) હોય છે રૂળોમા ગમ્મદને બેસવા માટે ધરમાથી ખુરસીઓને બદાર કાઢી કાઢી બેમણું તેના કરતા આવી પાટો જરૂર વધારે મગવડભરી છે

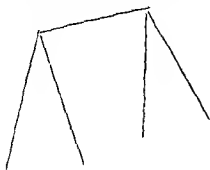
દીંગોકો પણ ધગની અંદર જ રહેવાની ચીજ આપણે ગણી છે. દમણા દમણા બગી ચામા દીંગકાઓ બાધવાનો ગોખુ થયો છે, એ ગીતે એ એક ગાર્ડન ફર્નીચર પણ કહેવાય, હતાં એને વારવાર ફેરવણી કરી ચકાસ તેવુ રાચ ન કહેવાય. આપણું આ ગચ લગભગ ફુનિયાબરમા અમમ્યાન હો તેવું છે. તેને મુંદર બનાવવાને આપણા કાગિમરોએ જતા પણ

હિલુપ રાખી નથી. સાદાં પાટીઆંથી ને સાદા સળીઆંથી માંડીને, કડીઓવાળા સળીઆ, પછી સાંકળો, પછી ત્રણ તરફ કઠેડાવાળા અને હવે બન્ને તરફ પીઠ ફેરવી શકાય તેવા હોંચિકા આપણે કર્યા છે. ત્રણ બાજુ કઠેડાવાળા ને ચોથી બાજુ કાદવાલ કરી શકાય તેવા કઠેડા કર્યો હોય તો તે એક સરસ પારણાની ચરજ સારે. પછી તેના સળીયાને મચ્છરદાની બાંધી હોય તો અંગ્રેજ ઘાટના કોઈ પણ પારણા કરતાં વધારે શોભારૂપ રાચ બની રહે. અહિં અમદાવાદમાં ત્રણ બાજુ કઠેડાવાળા હોંચિકાઓ તૈયાર મળે છે એ બધા કોઈ એક જ Standard માપના છે. માંડે એમ માનવું છે કે એ માપ આપણાં ઘરોનાં શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણેનાં છે. એ બધા અમુક માપની પહોળાઈનાં ઘરો માટે જ છે અને તે પરંપરાગત ચાલુ રહ્યા છે.

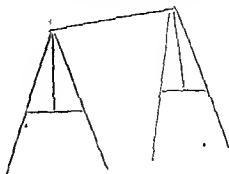
હોંચિકાના જેવું જ, અને કદાચ તેથી પણ વધારે મૌલિક અને કલામય રાચ તે ગૂંજરાતનું ઘોડિયું છે. કેટલાક આકારો એવા છે કે તેને સુંદર કરવા ઘણી જ મુશ્કેલી પડે છે. ઘણીવાર સમસ્ત પ્રજા તેને સુંદર કરતાં હારી જાય છે. આવા આકાર ત્રિકોણ છે. આ ત્રિકોણાકાર સુંદર કરવો મુશ્કેલ છે તેનું કારણ એ છે કે કુદરતમાં એ આકાર છે જ નહિ. કુદરતમાં ગોળ, લંબગોળ, ચોરસ, ચત્કોણ, અષ્ટકોણ, ને સદસ્યદલ પદ્ધતિ સદસ્ય કોણ ચત્તેષ્ઠ છે, પરંતુ ત્રિકોણ નથી મળી આવતા. મનુષ્ય સૃષ્ટિમાં કોઈવાર આવા ત્રિકોણાકાર અનિવાર્ય કરવા પડેલા છે, અને તેમાં મનુષ્યજાતિ કોઈવાર હાર તો કોઈવાર ફેટેલ પામી છે. આવા આકારો સ્થાપત્યમાં છાપરાં તથા દાદરાઓ છે. રાચરચીલાંમાં રેંટિયા, અને ઘોડિયાં છે. છાપરાં સુશોભિત કરવામાં અસુલભમાં જ, ઓક લોકો ફેટેલ પામ્યાં છે. છાપરાંના ત્રિકોણાકાર છે અને એમણે શણગારીને એની અંદર પૂતળાંકામ મૂક્યાં; હંમણીને કલાકાર આવા ત્રિકોણાકારમાં ચિત્રો કે પુતળાંઓ ગોઠવવામાં હજી પણ મુશ્કેલી અનુભવે છે. ઓક લોકો દાદરાને સુશોભિત નથી કરી શક્યા. આપણે પણ દાદરા ઘણા ખરાબ કર્યાં છે. આ વાત જૂનાં મકાન જોનારાઓએ અનુભવી હશે. દાદરા સુશોભિત ન થઈ શક્યા એટલે આપણે એમને સંતાડી દીધા છે: કાં તો મિનારામાં લઈ લીધા કે કાં તો બે જીંતમાં લઈ લીધા. સુરોપમાં પણ ઠેક મધ્યકાળ સુધી દાદરાઓ સંતાએલા જ રહ્યા છે. પરંતુ મધ્યકાળ પછી ૧૬-૧૭ સૈકામાં એ જ દાદરાઓ બહાર આવીને Staircase Hall. દાદરાનો જ એક ચોરડો જુદો પડ્યો અને તેને પુતળાંકામ જમીએ વગેરે શણગારોથી ખૂબ શણગારવામાં આવ્યો, અને મકાનનું મુખ્ય અંગ ગણવામાં આવ્યો. અને ગૂંજરાત કેલેન્ડરો દાદરા સારા છે. બીજી જગ્યાએ સારા દાદરાઓ મારા જોવામાં આવ્યા નથી. મંદિરોમાં ચંદ્રવાનાં પગથિયાંને આપણે શણગારવા મહેનત કરી છે, પણ તે પગથિયાં કહેવાય, દાદરા ન કહેવાય. હજી અમદાવાદમાં કોઈ નવું મકાન દાદરા વડે શોભા પામ્યું હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

• તેવું જ રાચ રેંટિયો છે. પંજાબમાં તેવો એક રેંટિયો મારા જોવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ અસહકારના જમાનામાં રેંટિયાઓ સુંદર થઈ જશે તેની મને આશા છે. અને આવું જ હું ઘોડિયું ગણું છું. ઘોડિયું ઘરમાંથી બહાર લાવવા કરવા માટે છે, ઘરની અંદર પડ્યું જ રહેવા માટે નથી, એટલા માટે એને જેમ અને તેમ હળવું કરવા કેરોય થતાં ત્રિકોણાકાર મળી આવ્યો. રાજઆતમાં ડાબી તરફની આકૃતિ (૧)માં બતાવ્યા પ્રમાણે તેમાં માન દાંડી અને દાંડીને છેડેથી જ પાયા મૂક્યા હશે, પણ એવા ચોક્કસ ત્રિકોણાકાર આખને

ભાગ્યે જ ગમે તે વિચારથી પછી જન્મણી આકૃતિ (૨)માં બતાવ્યા પ્રમાણે તેમાં મેરવાયા અને મોઝા ઉમેરાયા. આમ થવાથી ચોક્કસો ત્રિકોણ નજરે ન પડે. અને તેમ છતાં જે કંઈ ત્રિકોણ

૧

૨

જેવું લાગે તેને વધારે લાઘવ આપવા માટે તેનાં બધાં અંગઉપાંગ મોઝા કરી દીધાં. પછી તેના પાયામા વાટા પાટી કાતળીઓ પાટી તેમાં સજીવતા પેદા કરી, અને પછી તેને પચરંગી કર્યું. આ બધી ક્રિયાઓ કેટલી બધી ઔચિત્યભરી છે તે સદજ સમજાશે. આ રીત સિવાય તેને બીજી કોઈ રીતે સુંદર બનાવી શકાય નહિ. વળી તે ત્રિકોણાકાર હોઈ માત્ર ઢાંડીથી જ અદ્ધર હ્રસ્વી બને નાખી ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય તેમ છે. એના પાયાઓ ટેબલની જેમ નીચેથી કોઈ પણ ચોક્કસ બંધાયા વિનાના હોવાથી તેને ગમે તેવી જગ્યા નીચી જમીન પર ઠેરાવી શકાશે. અને છતાં પણ જરા ત્રાંસું હશે તો પણ તેનું ખોણું લટકતું હોવાથી બાળકને જાણ નીચું નહિ લાગે. નીચેથી ચોરસ ચોક્કસ બંધાએલું ટેબલ કે પારણું એવી સહેલાઈથી ઠેરાવી શકાશે નહિ. આ બધું હોવાની સાથે એ એટલાં મજાસુત હોય છે કે કોઈ કોઈ ઘરમાં બળે ત્રણત્રણ પેટીઓ સુધી રક્ત્યાં છે. ઘોડિયાં ઘરમાં ગમે ત્યાં ફરતા રહે છે, બ્યારે નવી શેલીવાળાં પારણાં ઘરમાં એક જ જગ્યાએ રહે છે. સાજના ઠંડા પહોરે ફળીમાં ઘોડિયું હોય અને ઘરની વૃદ્ધ માતા રેંદિયે કાંતતી બાળકને ગાતી ગાતી હોંચીળતી હોય એ દરમિયાન કેટલું સુંદર લાગે છે.

આ તો ઘોડિયાની રચના અને તેના બાહ્યરૂપની વાત થઈ. પણ તેમાં બાળકને સુવાગવાનું ખોણું, વૈષ્ણવી દષ્ટિએ વધારે સાફ છે. બાળકનાં હાડકાં ધણાં જ કઠણાં છે, અને જન્મતા પહેલાં તેનું સરીર, જે ઘણું સમય ગોળાકાર રહેલું હતું, તેને સપાટી ઉપર સૂવા જેવું અનુકૂળ થતા ધણીવાર લાગે. વળી તે જન્મ પહેલાં જે હુંફથી ટેવાયેલું છે તેવી હુંફ આ ખોલા સિવાય એટલી સહેલાઈથી બીજી કોઈ રીતે આપી શકાય નહિ. માત્ર ખોણું બાળકને માતાની ગોદ જેવું જ લાગી ધણું જ સુખકારક નીવડે છે. બીજું, બાળક ધણે ભાગે ચતુર્થ જ સુવે છે, અને ત્યારે તેના પગ અદ્ધર જમ્યા રહે છે તેને પણ આ ખોલાથી ટેકા મળે છે. આમ બધી રીતે ખોણું અને ઘોડિયું બાળક માટે અનુકૂળ છે. વળી એને હોંચીળવામાં આવે છે ત્યારે તેને મજાતી હુંફમા જરાય અંતરાય ન પડે તેવી રીતે તેને પવન પણ મળે છે. એ પવન મજાત સાથે બાળકને એ હોંચીળાથી મજામાં કંઈ અમુક જાતની સુખકર તંદા પેદા થઈ બાળક દુરત નિદ્રાધીન થાય છે. ઉત્તર દિશામાં જ્યાં ઘોડિયાં

કે આવાં ખોયાં નથી ત્યાં બાળકને માથે ને કૂચે ટપકીઓ વગાડી આવી તંદ્રા ઉત્પન્ન કરી બાળકને ઊંઘાડવામાં આવે છે. આ રીતમાં ઊંઘનાર અને ઊંઘાડનારને જે મુશ્કેલી અને મહેનત પડે છે એ જ્યારે નજરે જોવામાં આવે ત્યારે આપણે ત્યાંનાં ઘોડિયાંનો કાયદો જરૂર સમજાય. વળી ઘોડિયાં દ્વારા પેદા થતી આ તંદ્રા બાળકના શરીરવિકાસને કેષ્ટ રીતે દરકતકતી નથી એમ મેં એક ડોક્ટર પાસેથી જાણ્યું છે.

હવે આપણે આ ઘોડિયાં સાથે પારણાનો ઉપયોગ અને કાયદાઓ સરખાવો. પહેલું તો પારણું મોંઘું-ભારે-ધરમાં જ પડી રહી રહે તેવું છે, એટલે એના વડે બહારની હવા ખચ્યાંને આપી જ ન શકાય. બીજું તેમાં ખોયાંના જેવી દુધ બાળકને ન મળે. ત્રીજું એવું સૌંદર્ય કંઈ ઘોડિયાથી ચડે તેવું નથી. મેં તેમ એવું ધણી જગ્યાએ જોયું છે કે નવીન દંપતી પારણું ધરમાં તદ્દન નિરુપયોગી જ થઈ પડ્યાં છે, અને એને વસાવનારને પાછાં ઘોડિયાં વસાવવાં જ પડ્યાં છે.

બાળકને સૂવા માટેનું ઘોડિયું આપણે જેમ ધરની બહાર લવાય તેવું અને તેને સુખ-શુખ નીવડે તેવું કર્યું છે, તેની જ રીતે મોટાંને સુવાના ખાટલાં અને ટોલિયાની શપરચનામાં પણ આપણે ઘણો વિચાર કર્યો છે એમ મને સમજાય છે. અત્યાર સુધી મને મનમાં અકસોસ રહેતો કે આપણે કેમ છત્રીપર્વગો કર્યાં જ નથી ? પણ એવું કારણ મને ઠેક હમણાં મળી આવ્યું, અને તે એ છે કે આપણે સૂવાનું રાચ એવું જ જોઈતું હતું કે જેને આપણે ધરની અંદર કે બહાર ગમે ત્યાં ફેરવીને ઢાળી શકીએ. જે દેશમાં અતિશય ટાંઢ પડતી હોય ત્યાં ધરની બહાર ખુલામાં સૂવાનું ન હોય. અને ધરમાં જ સૂઈ રહેવાનું થતાં મચ્છરાદિ જંતુથી ખચવા માટે મચ્છરદાનીની જરૂર પડે જ. જે તે દેશની સભ્યતા તેની આબોહવા ઉપર ધડાઈ છે. હંડા મુલકની સભ્યતા કપડાં પહેરવામાં છે. પોતાનું શરીર ખુલ્લું દેખાડવામાં એમને શરમ લાગે, ગરમ દેશમાં એનાથી ઉલટું હોય. એ તો હવે આપણે પશ્ચિમનું અંધ અનુકરણ કરતા થઈ ગયા છીએ એટલે આપણને પણ ખુલાં રહેતાં શરમ લાગે છે પણ એ ખોટી શરમ છે. તે જ પ્રમાણે હંડા મુલકમાં ધરમાં Bedrooms માં પર્વગો પાથર્યાં જ રહે તે એક સભ્યતા ગણાય આપણે ત્યાં એ અસભ્યતા ગણાઈ છે. આપણે તો એમ માનીએ છીએ કે વેસ્થાઓને ત્યાં પર્વગો પાથર્યાં રહે. નહિ તો એમ કેમ બને કે હિંદુસ્થાનની જાહોજલાલી બતાવતા ખજા રહેવા પ્રાચીન રાજમહેલોમાંનો એક પણ પ્રાચીન દબો પર્વગ જોવામાં નથી આવતો ! મ્યુઝીયમોમાં પણ જૂના પર્વગો જોવામાં નથી આવતા. એટલે આપણને પર્વગોની જરૂર જ જણાય નથી. બાદશાહોને પણ ધરીમાં જસમેન શુરજમાં, તો ધરીમાં શીળી ચાંદનીમાં એક વચ્ચે અથવા તો અગાશીમાં ગગનવિહાર કરવા હોયને ? ત્યાં એ તાશુત જેવા છત્રી પર્વગને વારંવાર ઉડાવતાં કેટલી મુશ્કેલી ? આ મુશ્કેલી પંખજ તરફ રહેનારા અંગ્રેજો અનુભવે છે. કેટલાક સમજી અંગ્રેજોએ પર્વગો છોડી દીધા છે, ને ખાટલા વાપરવા મંડ્યા છે.

આ તો ફિક પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ આપણા દેશીઆની રચના પર્વગ કરતાં કેવી રીતે વધારે સારી છે તે હવે બતાવું. આપણા ખાટલાનાં સાલ ગોઠવવાની રીત એવી છે કે તેમાં ધસો કરતાં ઉપજાઈ રહે છે. તેથી તે આશીકાની ગરજ સારે છે. વળી તેમ હોવાથી ખાટલાનું બરતર સડકની જેમ બે તરફી ઢાળવાનું બને છે, જેથી પછી વચ્ચે મુઠ્ઠાએ ત્યારે એ બરતર શરીરને

અનુકૂળ થવા સાથે જોઈએ તેટલું જ ઝોખાય છે, ઝોખાય ત્યારે સપાટ થઈ જાય છે અથવા ઢળી જાય છે. ખાટલાઓ કે પલંગોમાં ઇસો ઉપજા એક જ સપાટી પર રહે છે, અને તેથી તેનું ભરતર એક સરખું હોઈ બેસતા ન્યારે ઝોખાય છે ત્યારે સપાટ નહિ રહેતા નવેળા જેવા ખાટો થઈ જાય છે, જે એમને આપણા ખોયાની પેઠે કદાચ હુક આપવામાં વધારે મદદગાર થતા હશે, ન્યારે એવા ભરતરમાં આપણને બકારો ચલાવો સમય છે વળી આપણા ઇસો ઉપજા ઝોળ હોવાથી પાતરને ધસારો ઓછો લાગે છે અને બેસતા તે જરાય આપણને લાગતા નથી આપણા ટોલીઆના પાયાના માથા ઇસો ઉપજાથી મોટા રાખવામાં આવતા હોવાથી આપણે ખાટલો ઉભો કરીએ છીએ ત્યારે પાંતર જમીનને નહિ અડકતા અદર રહી જમીનના ધસારાથી પણ બચે છે એમના પલંગમાં ઇસો ઉપજાની જગાઈ જેવડા જ પાયા હોઈ એક જ સપાટીમાં ગોઠવાય છે એ લોકો તો એમ જ કરે, કેમ કે એમના પલંગ તો પાથરેલા જ પડી રહેવાના હોઈ, ઘરમાં હરવા ફરવામાં અડચણ ન આપે તેમ એક સપાટીમાં જ સનવાવા જોઈએ ને ?

ખાટલાના ભરતરમાં પણ આપણે ઘણો વિચાર કર્યો છે તેમાં પણ પાગીના ભરતર કરતા વાણીનું ભરતર વધારે અનુકૂળ અને કવામય છે એ ભરતર ખાટલાને કલ્પિત હોવાથી તેમાં શકરપારા—Rombus—પડે છે, જેથી એ ઝોખાતા આપણા શરીરને તદ્દન બધ બેસી જાય છે પશ્ચિમના પલંગમાં જે તારનું ભરતર આવે છે તે આવા શકરપારાના ધાટનું જ હોય છે આ ભરતર શરીરને બદ્ધ જ બધબેસતું છે આપણે ઘણી વાર સાબળીએ છીએ કે સ્ત્રીઓને પાગીના ખાટલા “વાયડા” પડે છે આ વાયડા નથી પડતા પણ વાણીનું ભરતર એમને બધબેસતું થાય છે, ન્યારે પાગીનું ભરતર અચ્છડ રહેવાથી એમનું શરીર રહી જાય છે ઉપરાંત આપણા ભરતરમાં જે કલામય જુદી જુદી ભાત પડાય છે તે તારમાં નથી આવતી આપણે તો ભરતર કલામાં ઘણી જ નિપુણતા દાખવી છે ભરાએના પખા જુઓ, સપડા જુઓ, સુડલા જુઓ, નેતરના ભરતર જુઓ, એવી અનેક ચીજો છે કે જે સચ્ચા વડે થવી મુશ્કેલ છે ઉત્તર હિંદમાં ખાટલો એ ધરતી મુખ્ય ચીજ જ હોઈ ત્યાં ખાટલાના ભરતર અનેક તરેહના થાય છે અંગ્રેજોને એ એટલા બધા ગમી ગયા છે કે એમણે ખુરસીઓમાં પણ વાણીના ભરતર ભરાવ્યા છે આ તુનનાતમક દૃષ્ટિએ હવે આપણે નક્કી કરી શકીશું કે આપણે કયું રાખવું ? ઘોડિયા ને ઢોલિયા કે અપ દુડે પારણા અને પનગ ?

[અપૂર્ણ]

ગજનન વિદ્યનાથ પાઠક

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે કેટલાક વિચારો

પદ્ય સાહિત્ય

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યારે ગદ્યની જોટથી હિન્નતિ થઈ છે એટલી ગુજરાતી કાવ્યમાં જણાતી નથી. એનું કારણ કદાચિત એમ પણ હોય કે આપણે ગુજરાતીએ વિશેષતઃ લક્ષ્મીપૂજક છીએ. આપણી આધુનિક ગુજરાતી કવિતા હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં ઘણી વખત ઉપહાસજન્ય થાય છે. એનું ખાસ કારણ હરવને દીર્ઘ અને દીર્ઘને હ્રસ્વ કરવાની આપણી કુટેવ છે. ખીજા લોકોને તો એમ જ થાય છે કે જે કવિને ભાષા ઉપર એટલું જે પ્રભુત્વ ન હોય કે સામાન્ય શબ્દો તોડ્યા-મરોડ્યા વગર પ્રચલિત છંદોમાં ઉપયોગ ન કરી શકે, તો કવિતા લખવાની જરૂર જ શી છે? બે ચાર વર્ષથી એમાં કંઈક થોડો સુધારો થયો છે. પરંતુ 'પ્રસ્થાન' જેવા માસિકમાં અર્ધચંદ્રાકાર અને સીધી રેખાઓના ચિન્હોવાળી કવિતાને સ્થાન જ ન મળવું જોઈએ. આપણી આધુનિક કવિતામાં ન્હાનાલાલની કવિતા જ ખીજા પ્રાન્તમાં રચિકર થાય છે, એમ કહું તો ચાલે. પણ એમના પદ્યમાં જે અસ્ખલિત વાણીપ્રવાહ મારકિત મધુસૂદન દત્ત કે મૈથિલિ-ચરણ ગુપ્તાના પદ્યમાં, છે તે નથી જ. કવિકલ્પનાના પ્રવાહમાં ઘણી વખત એમની ભાષાની શિથિલતા ખટકે છે, અને પર્યાય શબ્દોની મરમાર તથા એક જ વિચારનું ખીજા શબ્દોમાં પિછોપેપણ પણ ઘણી વખત ખુંચે છે. આ જોઈ જતાં હિંદુસ્તાનના કવિઓની ગણનામાં ગુજરાતનો કેઈ પણ કવિ આવી શકે એમ હોય તો તે ન્હાનાલાલ કવિ જ છે. એમનાં "ચગતાઈનામા" ને "અકબરનામા" ના "કૌમુદી" માં હાથેલ ખંડો મને ખાસ ગમ્યાં. વાણીમાં પ્રસાદ ને ઓજસનો સુંદર સમન્વય થયો છે. એમનાં "પ્રતિસાદ્" ને "યોધપર્વણી" આપણા સાહિત્યમાં અનુપમ કાવ્ય છે. "પ્રતિસાદ્" જીવનના મંદોર્ધ્વગ્રામનું મંગળાચરણ રૂપે જન્મ્યું છે, એમ કહીએ તો ચે ચાલે.

" નેત્ર અને નેત્રને,

આજ મહા સંક્રામ હતો.

હોડ લોકનાં મહત્તરો તે નિરખતાં.

આજ સંહારવૃત્તીયા હતી.

વિશ્વના વિધિયેષ

વિશ્વાધિનાયક આલેખે છે,

એ વિધાની મુદ્દર્ત આત્મમાં ઉગવું હતું.

ચાંદરજું આઘમ્બું હતું,

જતાં સૂર્યોદયને વાર હતી.

ગદનતના અભોનિધિ સમોવડું

ગગન ભાગ્યવર્તું હતું.

x x x

પદ્માવતી અકોટા ખરબજા ધરે છે

એ બદ્ધમુદ્દર્તની પ્રાતઃસંધ્યા પડતી હતી."

ન્હાનાલાલ કવિએ આ પ્રમાણે હિંદના પ્રથમ મહાસમરાગણના વાતાવરણનું કુશળ ચિત્રકારની રસિક સૂક્ષ્મતાથી ને ખરા કવિની સદૃજ કલ્પનાથી સુંદર ને ગંભીરતાભર્યું આલેખન કર્યું છે.

ન્હાનાલાલ કવિને સર્જનકાળ હજી ઘણોય બાકી છે. એમનાં નાટકો ને કે રંગભૂમિ ઉપર લગ્નવાય એમ નથી છતાં યે કવિતાગ્રંથો તરીકે આપણા સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાને છે. મુગલ વૈભવના સુંદર ચિત્રો તો એમને હાથે ધડાધ ઝૂક્યાં છે. એ સંબંધી કાષ્ઠકે સૂચના કરવા જેટલી ધૃષ્ટતા કરે તો એટલું જ કહું કે ભાવિ ગુજરાતીમાંથી શિથિલતા નીકળી જવી નોંધએ. 'સૂરજન', 'સરિખરી', 'અલખેલરી', 'ચંદ્રી'—આવા શબ્દો કાનમાં ખૂંચે છે. આપણે ત્યાં તો ભાષાનું ચોકડું ખૂબ જ સ્વચ્છ હોવું નોંધએ. કવિને હાથે હર્ષદેવના સમયની વિભૂતિઓનું ને હેલા પાણીપત પછીનું મરાઠા રાજ્યના પુનરુત્થાનનું પણ આલેખન થાય તો કેવું સુંદર ?

ગદ્ય સાહિત્ય

આપણા ગદ્યની હાલત અત્યારે બીલકુલ અદિતીય છે. ગદ્ય લેખકોમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન હુ ગાંધીજીને આપું. કારણ એમણે જ આપણને ગુજરાતીમાં સ્વમાન શીખવ્યું અને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ભાષાનો વૈભવ એ ભાષાના યોક્ષનારાના સામર્થ્ય ઉપર અવલંબિત છે. 'નવજીવન' ના લેખો હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓમાં અને યુરોપની પણ અનેક ભાષાઓમાં અવતરે એ ગાંધીજીની જ પ્રતિભાનું પરિણામ છે; જેમ આપણી બેંકના ચેક ઉપર ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજીમાં ક્ષમાગ્રેહ નામ આપણા સાહસિક વાણિયાઓને આભારી છે.

ગાંધીજીનું અને મહાદેવભાઈનું ગુજરાતી બધા જ સમજી શકે. પણ એ ગુજરાતીમાં નવી જ પ્રતિભા મૂકનાર અને સુસ્વરતા સાથે નવું તેજ પ્રગટાવનાર તો કાકા કાલેલકર છે એ આપણા ઇતિહાસ અને ભૂગોળ રચે તો મને ખાતરી છે કે ગુજરાતના ભાવિ સંતાનો ગુજરાતના અને હિંદના ઇતિહાસમાં નવીન ચેતન બુદ્ધિ અને પાત્રો. આનંદશંકરભાઈ અને 'પ્રસ્થાન'ના વિદ્વાન તંત્રી એ તો નૈયાયિકોની કક્ષામાં મૂકાય. એટલે એમની ભાષા ને સમજવી હોય તો બરાબર ધ્યાન દઇને જ વાચવું નોંધએ; કારણ કે વિચાર અને વાણી એ બન્નેનો એટલો ગાઢ સંબંધ હોય છે કે આપણે આપણી સામાન્ય ટેવ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી જ નોંધ જઇએ તો આનંદશંકરભાઈની અને રામનારાયણભાઈની ભાષા આપણને કઠિણ લાગે. પણ એમની ભાષા તે કહણમાં કહણ અને ગૂઢ વિચાર પ્રકટ કરવાનું અનુપમ સાધન છે. વીટીમાં જેમ નંગ ધડાઈને મૂક્યા હોય તેમ એમના વાક્યોમાંથી શબ્દો નકામો તરીકે કાઢી નંખાય નહિ, તેમ જ શિથિલ થઇને સરી પણ ન જાય. "દિરેક્ષની વાતો" ની શૈલી તો તદ્દન નિરળા જ છે. જીવનના કંઈક ખંડો એમની પ્રાકૃત અવસ્થામાં જ ઊભા થાય છે. કનૈયાલાલ મુનશીના પુસ્તકોથી પણ આપણા સાહિત્યમાં નવું બળ આવ્યું છે. પણ એના કરતા પણ મેઘાણીની 'રસધાર'ના પહેલા બે ત્રણ પુસ્તકોએ અધિક જેમ પ્રગટાવ્યું છે. મેઘાણી જ્યારે સોરઠની સામાન્ય ભાષામાં લખે છે ત્યારે જે આબેહુબ ચિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે એમના વધારે મહેનતથી લખેલા ગ્રન્થોમાંથી નથી ઉત્પન્ન થવું. મારા ધારવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની બીજી ભાષાઓ કરતા આપણે ત્યાં ગદ્ય ધણું જ ઉચી કોટિનું લખાય છે.

હુકી વાર્તા

હુકી વાર્તાઓની પ્રથા આપણે ત્યાં યોગ્ય એક વર્ષથી ચાલુ થઈ છે. પણ હજી એમાં આપણને બંગાળી સાહિત્યરત્ન શરત્ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના જેવી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ જ લાગે છે કે આપણા મુખ્ય લેખકો શહેરનિવાસી છે અને ગામડાના પુરા પરિચયમાં આવ્યા નથી. શરત્ચંદ્રનું “દેહાતી સમાજ” વાંચતાં ગ્રામજીવન આપણી સામે એક સજીવ વ્યક્તિ થઈ ઉઠે રહે છે. એ જીવનની કસણા, એની નિષ્ફળતા, એનું પ્રાસંગિક દાસ્ય, એનો ક્ષણિક ઉદ્ઘાસ, એની નજીવી ખટપટો—આ બધું મૂર્તિમંત થાય છે.

લોકગીત અને નૃત્ય

સુભાગ્યે આપણે ત્યાં સંસ્કૃતમય ગદ્યનો જન્મનો વહી ગયો છે. પણ કવિતામાં અંગ્રેજી કાવ્યોના ડાયાનુવાદ કરવાની ટેવ હજી મઠ નથી. દરેક વસ્તુને આપણે અંગ્રેજી ધોરણે તપાસીએ અથવા અંગ્રેજી મીત્રો સાથે સરખાવીએ તેથી આપણને કાંઈ લાભ ન થાય. ખરી કળા તો જીવનના અંતર નાદમાંથી જ પ્રગટે અને એ નાદનો રણકો દરેક પ્રજા માટે અને દરેક વ્યક્તિ માટે કાંઈક લુહો જ હોય છે. સાફ થઈ કે આપણે વૈજ્ઞાનિક સંગીતનો મદા-શાસ્ત્રીઓને જ ઇજારો આપ્યો, અને આપણાં લોકગીત અને એમાં જે ખાસ કરીને સ્ત્રી ગીતના વિકાસ તરફ વળ્યા. આ ક્ષેત્રમાં મારા ધારવા પ્રમાણે આપણું આધુનિક સાહિત્ય અદિતીય છે. આપણા લોકગીતનું લાઝ, એનું ડાઘન અને એનું નૃત્ય એ બધુંયે આપણાં જીવનનું ખડું પ્રતિબિંબ છે. આપણાં જુનાં ગીતમાં પંક્તિ-પંક્તિએ કેટલું નૃત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હજી આપણને પૂરો થયો નથી. નૃત્ય તો આપણા જીવનનું પ્રધાન અંગ છે. બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ નાચે છે. અને ગુજરાતનાં છોકરાંઓ જ્યારે તાલ અને ગતિ સાથે, સંરકારી લોકગીતો સાથે નાચતાં સ્ત્રીખરો ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિમાં એક નવું જ ચેતન ઉત્પન્ન થશે. પચાસ કે સો વર્ષ પછી જ્ઞાનાન્નાજીના રાસ-લોકગીતો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામશે, અને મુન્નારના ધારવા પ્રમાણે, એમની કવિતામાં એમના રાસ વધારે અમરત્વ પણ પામશે.

નાટક અને અભિનય

નૃત્ય અને લોકગીત તો વિકાસને પંચે ચડ્યાં છે પણ નાટક અને અભિનયનો હજી જન્મસંસ્કાર પણ થયો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એ ગુટિનું મુખ્ય કારણ મારા ધારવા પ્રમાણે આપણી નિરંકુશતા છે. નવલકથા અથવા તો કાન્યરચના કરતાં નાટક લખવામાં વધારે સંપત્તી, પ્રમાણની અને અંકુશની જરૂર છે. અસરે આપણે ત્યાં પ્રથમ કોટિનું કોઈ પણ નાટક નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ‘રાઈનો પર્વત’ નિરસ્તે પાદપે દૈત્યે પરપદોડપિ દુમાયતે જેવું છે. નાટકના પ્રધાન અંશો એમાં બહુ જુગ છે. વસ્તુસંકલનાની શિથિલતા, એ આપણો જુનો દોષ છે અને એ દોષમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ મુદ્રાસાક્ષના કતો વિશાખદત્ત અને લાસ સિંચાય બીજા મુક્ત રહેવા પામ્યા નથી. શુદ્ધ નાટકકાર તરીકે તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં હું સ્વી-દ્રનાથ દાકુરને જ પ્રથમ પાદ આપું. કવિ અને વાર્તાના લેખક કરતાં પણ નાટકકાર તરીકે એમનું પ્રથમ બહુ જીવું છે. એમનું ‘ચિત્રાંગદા’ દુનિયાના ગણ્ય-

ગાંધ્યાં નાટકોમાં સ્થાન પામી શકે તેવું છે. એનું હમણાં જ હિંદી ભાષાંતર મુનશી અબ્દુલે કર્યું છે. અને એ અનુવાદ ઉપરથી મૂળના પ્રસાદની કાંઈકે જાંખી થશે. રવીન્દ્રનાથની કવિતા ગદ્યાનુવાદ તરીકે સફળ થાય તેવી નથી. કારણ એ કવિને ભાવ એના વાક્યોમાં એવો સળંગ ઉતરે છે કે વાક્યચરણનામાં ફેરફાર થતાં જ એના વિચારની વિશિષ્ટતા અદલાઈ જાય છે અને એની પ્રતિભા જાંખી પડી જાય છે. દા. ત. ઇંગ્લેન્ડ ચિત્રાંગદામાં મૂળ ચિત્રાંગદાનું શતાશ સૌદર્ય નથી. રવીન્દ્રનાથ હાકુર એક રીતે આપણા જુના હિંદી કવિ સુરદાસ જેવા છે. એ કવિ છે, ગાયક છે અને એ પોતાનાં ગીતોની સાથે નાચે પણ છે. એમનું સમગ્ર જીવન એમના શબ્દોમાં રુદુરે છે, વિકાસ પામે છે અને રશિયન નર્તકી આના પાવલોવાના 'પંતંગનાય'ની પેઠે એમાં જ વિરમે છે.

હિંદી અને ઉર્દુભાષા

હિંદી સાહિત્યની મોટામા મોટી ત્રુટિ એની ભાષાશિક્ષિતતા છે, અને એ શિક્ષિતતા એના સંસ્કૃતમય વાતાવરણથી છે. હિંદુસ્તાનીમાં જે જોસ છે તે નથી હિંદીમાં કે નદીથી ઉર્દુમાં. કારણ કે જેમ વલ્લભભાઈએ આપણે ત્યાં ગુજરાતી ભાષામાં લોકભાષા જ વાપરી વીરસ ઉપજાવ્યો, તેવી જ રીતે ભાષામા જેમ તો લોકોમાં બોલાતી વાણીમાંથી આવે. અને જેમ સરસ્વતીચંદ્રની ભાષાને આપણી બોલચાલની ભાષા સાથે કાંઈ જ સંબંધ નહતો તેમ હિંદી દૈનિક અને માસિક પત્રોની ભાષાને લોકભાષા સાથે બહુ જ થોડો સંબંધ છે. ઉર્દુની પણ એવી જ હાલત છે. ઉર્દુનું સાહિત્ય બહુ ઉંચી કેટિનું નથી. આપણામાંથી બહુ થોડાને ખબર હશે કે દુનિયાની ભાષાઓમા ઉર્દુ ભાષાની ઉત્પત્તિ અજ્ઞ છે. સાધારણ વિકાસક્રમ લોકભાષામાંથી સાહિત્ય એમ હોય છે, પણ ઉર્દુમાં તો આથી ખીલકુલ ઉલટું છે. એ તો બાદશાહી કેમ્પમાં અને કચેરીમા ઉદ્ભવી અને અત્યારે પણ શિક્ષિત લોકોની એ ખાસ સામ્રાજી છે. એટલે ઉર્દુ ભાષામા લોકસાહિત્ય કે લોકગીત એવી તો વસ્તુ જ ન ઉદ્ભવે અને નથી. એટલે એ ભાષા તો જેમ આપણા સંસ્કૃત મહાકાવ્યો થોડા ગદ્યાગાંધ્યા શિક્ષિત લોકોની પુછ રહી તેમ જ રહેવાની. એનો વિકાસ જેમ ગદ્યકાલીન યુરોપમાં અને ૨૦ મી સદીમાં લેટીન ભાષાનો થયો અને થાય છે તેમ જ ચવાનો-ઉર્દુ આમભાષા તો ન જ બની શકે. આમ ભાષા તો જે અત્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બોલાય છે તે જ યજ્ઞ શકે. અને એ ભાષામાં લિખિત હિંદી અને ઉર્દુની બન્નેની ખાસ વિશિષ્ટતા એનું જોશ રહેલું છે. બાકી તો મજ અને અવધિ ભાષાઓનું અનુપમ માર્દવ અને લાક્ષિત્ય આજકાલની લોકભાષાને પરંપરાના વારસામાં ઉતરેલાં છે. ગામડાંઓમાં નિરક્ષર ખેડુતો જે ભાષા બોલે છે એ જ ભાષાને ખીલવવાથી હિંદી અને ઉર્દુમાં પ્રાણ આવશે. આવી જાતનો અખતરો ગુજરાતમાં મેઘાણીએ શરૂ કર્યો એમ કહીએ તો ચાલે, પણ એને અજ્ઞ ઓજસથી ભર્યો એનું માન તો બારડોલીના વીરને જ આપવું જોઈએ. વલ્લભભાઈને દશ વર્ષ પહેલાં કેાઇએ ગુજરાતી લેખ લખવા કહ્યું હોત તો એ જરૂર હસત, અને એમના વિષે કેાઇએ એમ ભવિષ્યવાણી બાખી હોત કે એક દિવસ એવો આવશે કે ગુજરાતના સાક્ષરોની ગણનામાં વલ્લભભાઈનું પણ નામ લેવાશે તો વલ્લભભાઈ એમ જ સમજત કે આ મારી નાહક ઠેકડી અને હાંસી થાય છે. પણ વિશ્વનું ચક્રનેમિ જુદી રીતે ફરે છે. એની ગતિ અમાપ છે. ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો મુખ્ય ગુણ નિખાલસપણું; નપારે એ વાણીમાં ઉતરે ત્યારે અમર સાહિત્ય જન્મે. અને આ

નિખાલસપણું ગાંધીજીના પ્રતાપે ગુજરાતમાં જીમ્ન પ્રાપ્તો કરનાં વહેલું જન્મ્યું અને એનો પરિપાક પણ જલદી જ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિ ઇતિહાસમાં ગાંધીજીના અને વલ્લભભાઈનાં નામ પણ અમરત્વે અંકાશે એમાં સૌથી વધારે આશ્ચર્ય એ બન્ને મહાપુરુષોને જ થયો.

લિપિ

સાહિત્યના વિવેચનના પ્રસંગે લિપિ વિષે પણ બે ચાર શબ્દો અરથાને ન કહેવાય. ન્યૂસપેપર અને છાપખાનાના જમાનામાં આપણે લિપિને પણ જમાનાને અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ. છાપનારની દાષ્ટએ ગુજરાતી અને તામરી લિપિના મુખ્ય દોષો એની ઉપર અને નીચેની માત્રાઓમાં અને સંયુક્ત અક્ષરોમાં છે. આ બે દોષોને લઈને છપાવવાનો ખર્ચ વધી જાય છે. અને એ દોષો એવા નથી કે જેનો ઇલાજ આપણે સહેલાઈથી ન કરી શકીએ. સંયુક્ત અક્ષરો માટે તો સૌથી સુચમ વાત મને એ જણાય છે કે જે અક્ષર સ્વર વિનાનો હોય તેને ખોડો લખવો. માત્રાનો પ્રશ્ન કંઈક વધારે જટિલ છે: "એ" અને "ઓ" ની માત્રા માટે તો જરાયે મુશ્કેલી નથી; કારણ કે જેમ આપણે 'મધ્ય-કાશીન વખતમાં લખતા હતા તેવી રીતે લખીએ તો 'કે'ને બદલે 'િક' અને 'કો'ને બદલે 'ીક' લખીએ. એ અને ઓ ની માત્રા કેવી રીતે લખવી તે વિષે કંઈક વધારે વિચારની જરૂર છે.

ગુજરાત વનોદ્યુદય સોસાયટી જેવી સંસ્થા તરફથી એક નાની સરખી કમિટિ આ વિષય ઉપર વિચાર કરવા નિમાય તો સાફ કામ થવા સંભવ છે. એમાં એકાદ છાપખાનાના અનુભવી શુદ્ધરથી પણ જરૂર છે. આ વિષયને અંગે જ ગુજરાતી મિત્રાક્ષરી લિપિ (Short hand) અને ગુજરાતી ટાઇપ રાઈટીંગનું બહિષ્કાર બંધાયેલું છે. લિપિમુદ્રારણ્ય અત્યારે ખાસ અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને સુભાગ્યે એ પ્રશ્ન યોડી મહેનત અને વ્યવહાર કુશળતાથી હલ થાય તેમ છે. અનુસ્વારો લખવાની પદ્ધતિમાં પણ આપણે યોગ્ય વિવેકની જરૂર છે. બિંદુચિન્હથી આપણે જે સંતોષ માનીએ તો છાપખાનાની અનેક મુશ્કેલીઓ નીકળી જાય. ગુજરાતી મિત્રાક્ષરીની અને ટાઇપ રાઈટીંગની દિવસે દિવસે જરૂર વધે છે; કારણ આપણે ત્યાં અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે અને આપણા ગુજરાતના જીવનનું કેન્દ્ર અત્યારે સહેરોમાં છે. વળી આપણા સાહસિક વેપારીઓને પણ વખત અને સક્ષમ એ બન્નેની ખાસ જરૂર છે.

સાહિત્યની સંસ્થાઓ

આપણી સાહિત્ય સભાઓ કાંઈક સુરત બેઠી છે એમ કહીએ તો ચાલે. સૌથી જુની સંસ્થા આપણી ગુજરાત વનોદ્યુદય સોસાયટી. 'વનોદ્યુદય' શા માટે? અત્યારના જમાનામાં એ શબ્દથી મને એક જાતનું અપમાન અને દંડાનો લાગે છે. એ જુની સંસ્થાના નામમાં અને એની દર્શપ્રશ્નિકામાં ઘણા પરિવર્તનની જરૂર છે. સાધારણ મોટિના મન્યો અને એમાં જે ભાષાન્તરો આવી જુની સંસ્થાઓ તરફથી છપાય એ ગુજરાતી જાતના લખાવડા છે. સુભાગ્યે, લેડી વિલાયેન જેવાં બાહોશ સેક્રેટરી

સભાને મળ્યાં છે તો એમની સ્ત્રીસહજ વ્યવહાર કુશળતાથી નવા જીવનનો સંચાર થશે એમ આપણે આશા રાખીએ તો ખોટું ન કહેવાય. સોસાયટીનું 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અત્યારે બુદ્ધિને પ્રકાશનાર્થે નથી. લેખો પણ અપવાદ સિવાય, સાધારણ કાટિના જ આવે છે. મારા જેવા ત્રાહિતે સૂચના કરવી એ અધોગમ ન કહેવાય તો હું તો કહું કે સોસાયટીએ હવે માસિક અથવા ત્રિમાસિક પત્ર એવું કાઢવું જોઈએ કે જેમાં ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોના ફાળાનો નિષ્કર્ષ હોય. જે નાગરી પ્રચારણી પત્રિકા મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝાના સંપાદન નીચે નીકળે છે તેવી રીતે આપણી સાહિત્ય સભા તરફથી પણ કેઈ સરસ સંશોધન પત્રિકા નીકળવી જોઈએ. આપણા નવ સુવર્કમાં અત્યારે બે ચાર માણસો એવા છે કે જે ઉપર સૂચવેલી પત્રિકાને નિભાવી શકે અને હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમાં ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પણ ઉપયુક્ત સ્થાન મેળવી શકે.

અત્યારે આપણાં બે સર્વશ્રેષ્ઠ માસિકા 'પુરાતત્ત્વ' અને 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' મુનિ જિનવિજયજીના દેશાટનને લઘુ અદસ્થ યથ ગયાં છે. સાહિત્ય સભાની ફરજ છે કે એવાં જ પત્રોનો ફરીથી પુનર્જન્મ થાય.

આ પ્રસંગે એક બીજી સૂચના મને યાદ આવે છે. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ છે. તો શા સાર આપણી સાહિત્ય સભાને આપણી મુનિસિપાલિટી દશ વીસ હજારની વાર્ષિક મદદ ન કરે ? મારા ધારવા પ્રમાણે બંગાળી સાહિત્ય પરિષદને પણ એવી જ રીતે મદદ મળે છે. વળી મદદ માટે સરકારને પણ લખી શકીએ. પણ એ બધામાં પ્રધાન પ્રમ તો ફરીથી જીવન સંચાર કરવાનો છે. જુની પ્રણાલિને તિલાંજલી આપ્યા સિવાય છૂટકો નથી. કારણ કે એથી આપણા અગ્રણી વિદ્વાને અન્યાય થાય છે. દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, મુનિ જિનવિજયજી, પ. સુખલાલજી, જેવા વિદ્વાન મનુષ્યોની ગણના અત્યારે દુનિયાના પંડિતોમાં નથી એનું કારણ એટલું જ છે કે હજી આપણા ગુજરાતીઓમાં સ્વમાનની જેટલી માત્રા આવવી જોઈએ એટલી નથી. અને ગુર્જર પ્રજાને એના વિદ્વાનો વિશે હજી જોઈએ તેટલું ગૌરવ પણ નથી. આ બધું છતાં સંતોષની એક વાત તો છે કે અત્યારે ગુજરાતમાં જેટલી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, તેટલી હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં દેખાતી નથી.

પાટનગરમાં કીર્તિસંમ્રદાસય

એક બીજી સૂચના રજૂરે છે; અને તે એ છે કે ગુજરાતનો અદ્યક્ષ પૈસો હાન અને બીજા ન્યાતગતના વરાઓમાં ખરચાય છે. તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાતનું એક કીર્તિસંમ્રદાસય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની જૂતકાળની અને દાહની સમૃદ્ધિઓનું લાન આવે અને એના લવિષ્યની ઝાંખી થાય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય. જૈન શ્રીમંતોમાં તો ભંડારો રચાવવાની અને ચાનસંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે. હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા પુરંધર પંડિતો નીકળશે તેનાથી દશમા લાગના પણ બીજા સંપ્રદાયમાંથી નહિ નીકળે. જૈન પ્રજાની આરથા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે. એ બન્નેનું કર્તવ્ય છે કે જૈનસંપ્રદાયની કીર્તિનો ધ્વજ એક સમૃદ્ધ જૈનસંઘાલય ઉપર ફરકે. સાધન તો અનેક મોજુદ છે. એ ભેગાં કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમાં સગવડવાની જ જરૂર છે. જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાલ ઉભો કરીએ એ તો ધષ્ટતા જ કહેવાય.

મ્યુનિસિપલ સંગ્રહાલયની યોજના વિષે થોડા વખત પહેલાં સંભળાતું હતું અત્યારે એના પડ્યા પછી શ્રવણગોચર થતા નથી. જે ચાર વર્ષો પહેલાં અમદાવાદને એની જાહેજલાલીને છાજતું નગરભવન મળશે એવી આશા હતી, પણ હજી એ ધણાં વર્ષો સુધી આપણે પ્રેમાભાઈ હોલ અને ગુજરાત વનોક્યલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીથી જ સંતોષ માનવો પડશે એમ લાગે છે. ગાંધીજી જેવા પૈસા ઉધરાવનાર અમદાવાદમાં રહે અને આ જે વસ્તુની આપણને તુટી રહ્યા કરે એ આપણા નેતાઓને અને ગુજરાતના શ્રીમંતોને શોભાસ્પદ નથી. સર ચિત્રભાઈની ખાલી પડેલી જગ્યા હજી ગુજરાતમાં કોઈએ નથી જ લીધી એમ કહીએ તો એમાં જરા પણ અંતિશયોક્તિ નથી. આ દારિદ્ર્યનું શું કારણ ? પૈસાનાં પૂર તો આવ્યાં ને ગયાં, ફરીથી ભરતીઓટ આવશે, પણ એ અમરતના સ્તંભ બાંધનાર શું ફરીથી નહિ જન્મે ? સાંપ્રદાયિક રૂઢિઓને અને ન્યાતના રિવાજોને અંગે જે શહેરમાં લાખોનો ધુમાડો થાય છે ત્યાં શું સભ્યતાના પ્રથમ અંગ રૂપ વસ્તુઓનો અભાવ ચિરંજીવ રહેશે ?

મને ધણી વખત એમ થાય છે કે આપણા મ્યુનિસિપલ મેયરો મ્યુનિય, ઈમિંગહામ કે રવીટ્રાજેન્સનાં મુખ્ય શહેરો જોઈ આવે તો મ્યુનિસિપલ કામ કેને કહેવાય તેની કંઈક ઝાંખી થાય. સંગ્રહાલયનો પ્રશ્ન તો આપણા નવયુવકોના હાથમાં છે. તેમની ફરજ છે કે શ્રીમંતોને અને મ્યુનિસિપાલીટીઓને જગાવી સંગ્રહાલયને અસ્તિત્વમાં લાવે. કારણ કે ગુજરાતના જીવનનાં બધાં અંગો આપણે સમૃદ્ધ કરવાનાં છે. પુનરુજ્જીવનનો ઘંટાનાદ તો શરૂ થઈ ચૂક્યો જ છે. હવે તો આજળ વધે જ છૂટેકો.

મહાનાલાલ ઓ. મહેતા
આઈ. સી. એસ.

આચાર્ય વિજયપુરકર

મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પિતા

ગુરુવર્ષ વિષ્ણુ ગોવિંદ વિજયપુરકરનું જ્ઞાતિજયનું નામ આપણા સાહેબ હતું. ગરીબ માતાપિતાને ઘેર કોલ્કાતામાં ૪. સ. ૧૮૬૩ ના ઓગસ્ટની ૧૬ મી તારીખે આપણાં એ આ વિશ્વનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. મરાઠી શિક્ષણ કોલ્કાતામાં જ લખને એમણે ત્યાંની રામરામ હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી. પુનાની ડેક્કન કોલેજમાંથી ૪. સ. ૧૮૮૭ માં આપણા બી. એ. થઈને નીકળ્યા. એમના સંસ્કૃત જ્ઞાનની કદર કરીને કોલેજના સંચાલકોએ એમને "ભાષિદાજી સંસ્કૃત પ્રાઈઝ" આપ્યું. આપણાના સંસ્કૃત જ્ઞાન ઉપર વિદ્વદ્વર ડોક્ટર ભાંડારકરનો મોહ હતો અને એને લખને જન્મે વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ હતો. ગુરુશિષ્યનો આ પ્રાપ્ત પ્રેમ અંત સુધી અચલ રહ્યો.

બી. એ. થયા પછી વિજયપુરકરે જે વર્ષ સુધી ડેક્કન કોલેજમાં અને સાત વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજમાં ફેલો તરીકે કામ કર્યું. ૧૮૯૦ માં એમ. એ. થઈને એઓ કોલ્કાતામાં રામરામ કોલેજમાં "ચોરપટે લેક્ચરર" નિમણાયા. થોડા સમય પછી અધ્યાપક

શિવરામ બાપુજી પરાંજપેતું અવસાન થયું અને એમના સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી અધ્યાપનનું કાર્ય આજણા સાહેબને મળ્યું. ત્યારથી આજણા સાહેબ અધ્યાપક વિજયપુરકર બન્યા. વિદ્યાર્થીઓ સાથેના નિસ્વાર્થ અને સરસ પ્રેમભાવભર્યા વર્તનથી એઓ વિદ્યાર્થી આલેખમાં ખુબ પ્રિય થઈ પડ્યા.

આજણાને પોતાની પ્રિય માતૃભાષા મરાઠી પર બાળકને માતા ઉપર હોય એવો સ્વાભાવિક પ્રેમ હતો. આ પ્રેમજળથી પ્રેરાઈને આજણાએ કોલ્હાપુરમાં સમર્થ છાંપખાનું, 'સમર્થ' પત્ર તથા ગ્રંથમાળા, અને 'વિશ્વવૃત્ત' માસિક પત્રિકા શરૂ કર્યાં. એ સિવાય પ્રાચીન ઐતિહાસિક પત્રો અને લેખો પ્રસિદ્ધ કરીને વિજયપુરકરે મરાઠી ભાષાની બહુમૂલ્ય અને ચિરસ્મરણીય સેવા કરી. ધીરે ધીરે આજણા સાહેબે કોલ્હાપુરના પ્રુસ્તકાલપ તરફ પાન આપીને જનતામા વાચકોનો શોખ જન્માવ્યો. કોલ્હાપુરની રાજ્ય રામીયન કલ્પના મેઘો તરીકે આજણાએ સુંદર મેઘાકાર્ય કર્યું છે.

કોલ્હાપુરના રાજ્યશાસનમા થતા અન્યાયોની સામે પોતાના 'સમર્થ' પત્રમાં આજણા તીખી આલોચનાઓ કરતા. એ વખતે કોલ્હાપુર નરેશ તરતના જ આર્યસમાજ બનેલા. પોતાના નવીન વૈદિક વિચારોને કારણે મહારાજા વિજયપુરકરથી અસંતુષ્ટ રહેતા. જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૫ મા ભારતવર્ષમા સ્વદેશીનો લુલ્લાસ ચડ્યો ત્યારે એની અસર કોલ્હાપુર ઉપર પણ પડી એ વખતે આજણા સાહેબ ઉપર કોલ્હાપુર નરેશની ઈતરાજ ઉતરી. ૧૯૦૫ ના સપ્ટેમ્બરમા કોલ્હાપુરમા 'પ્રધીમિતરી' પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીઓએ સ્વદેશી કાગળ ઉપર જ લખવાનો સત્યાગ્રહ કર્યો. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની આ માગણીનો અનાદર કરીને સત્તાવાળાઓએ પરદેશી કાગળો આપ્યા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ એ કાગળ ફેંકી દીધેને પોતાનો અસંતોષ પ્રકટ કર્યો. આ ઘટનાના મૂળ ઉત્પાદકનો આરોપ અધ્યાપક વિજયપુરકર પર આવ્યો અને ૧૯૦૫ ના ઑક્ટોબરમાં કોલેજમાંથી એમને છુટા થવું પડ્યું. શક્તિમીની પુસરી આમ અમાનક અને સુંદર તકે ફૂટી જવાથી આજણાએ એક પ્રકારની મુક્તદશાનો અપૂર્વ આનંદ અનુભવ્યો.

સરકારી સેવામાંથી છુટીને આજણાએ પૂર્ણ રીતે દલે દેશમેવામાં ઝુકાવ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા કોલ્હાપુરમા જ એમણે સમર્થ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આધુનિક મહારાષ્ટ્ર શિવાજી મહારાજના મહારાષ્ટ્ર જેવું ફરીવાર 'સમર્થ' બને એ મહાત્માકાંક્ષાથી પ્રેરિત ઘટ્ટને આજણાએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જીવનધર્મ માન્યો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ ની કલકત્તા કોંગ્રેસમાં સ્વદેશી, સ્વરાજ્ય, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને બહિષ્કાર એ રાષ્ટ્રીય પક્ષના ચાર સૂત્રો સ્વીકારાયા, તે સમયે અધ્યાપક વિજયપુરકર એ પક્ષના એક મુખ્ય કાર્યકર્તા મનાયા હાયા. ૧૯૦૭ માં આજણાએ પોતાનું 'સમર્થ વિદ્યાલય' કોલ્હાપુરમાંથી ખસેડીને તત્તેગાંવ દાબારેમા આપ્યું. લોકમાન્ય તિલક મહારાજની સૂચન સદાયથી આજણાએ તત્તેગાંવમા વિજાલપ માટે એક અનુકૂળ મકાન બંધાવ્યું. આમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આ નાનું થું ગદ્ય મનમાન્યું કાલનું હતું ત્યાં સુરતની ઐતિહાસિક કોંગ્રેસ ભરાઈ. આ બેઠકની નીતિરીતિથી સરકાર હેઠાશ અને જેણે દમનનીતિ અપભત્તાર કરી. લોકમાન્ય તિલકને રાજગોદના ગુન્દા માટે દહ મળ્યો અને મરકારની આંખમાં કાંટાની જેમ ખટકતું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કાર્ય પણ એની દમનનીતિની ચક્ષુમાં પીમાઈ ગયું.

અધ્યાપક-વિજયપુરકરના 'વિશ્વવૃત્ત' માં પ્રચલિત વિષયોની ચર્ચા ગંભીર રીતે થતી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં એ પત્રિકાનું ખુબ મોન હતું. એ પત્રિકાના એક અંકમાં તિલક મહારાજે "આંશાની નિરાશા અને નિરાશાની આંશા" નામનો એક લેખ લખ્યો. આ લેખમાં રાષ્ટ્રીય પેશ્વેના બોવિ કાર્યક્રમ હતો. આ લેખમાં તિલક મહારાજે એવી આશા પેશુ પ્રકટ કરી હતી કે સુરેશની કાંગ્રેસમાં વિનીતો અને ઉદ્ધામો વચ્ચે સમાધાન થઈ જશે. એ જ એકમાં શ્રી સાતવેશ્વરના એક લેખ પર કાલ્હાણી નરેશ એના મુદ્રક અને સમ્પાદક ઉપર ૧૯૦૮ નાં આકરોબરમાં રાજદ્રોહના આરોપનો અભિયોગ ચલાવ્યો. દરબારદારા નિયુક્ત થયેલા ક્રિકેટ સંહિષ્ણુ શ્રી વામન મહાર જોશીને ત્રણ વર્ષની સખત કેદ અને અધ્યાપક વિજયપુરકરને ત્રણ વર્ષની સાદી કેદ ફરમાવી. પત્રિકાના મુદ્રક શ્રી વિનાયકરાવ જોશીને પેશુ દોષ વર્ષની સખત સજા મળી. આમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આત્માઓને કચડી નાખવાનો સખત ઇતી હુલો પ્રથેન થયો. ખુબી તો એ હતી કે લેખના લખનાર શ્રી સાતવેશ્વરને નિર્દોષે ફરારી છોડી મુકેલા.

કાશગારમાં પણ આણ્ણના નિષ્કલંક ઇવનનો અનેક કેદીઓ પર સરસ પ્રભાવ પડ્યો. જેલની શાંતિનો લાભ લઈને એમણે સંસ્કૃત રામાયણના સાત પાઠાયણ કરેલા. સમર્થ વિદ્યાલયને, દેસાઈ, કરંદીકર અને એક જેવા રાષ્ટ્રીયશિક્ષણના તત્ત્વનિષ્ઠ સેવકો મળ્યા હતા, એટલે પોતાની ગરંદાબંદીમાં પણ વિદ્યાલય પહેલાં જેવું જ ચાલશે એવો આણ્ણને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. પણ વિધિવત્તા કંઈ જુદી જ હતી. સરકારે સમર્થ વિદ્યાલયને પણ રાજદ્રોહના કાનુન અનુસાર ૧૯૧૦ ના જુનમાં બંધ કરાવ્યું. આમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આં વિકસતા છાત્રને એની બાધ્યાવસ્થામાં જ ફર રીતે ઉદ્ધેડી નાખવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વિજયપુરકર જેલમાંથી છુટ્યા ત્યારે એમણે જેવું કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટે લોકોમાં પહેલાં જેવા ઉત્સાહ અને વિશ્વાસ નથી. પરંતુ ધીરજ ન છોડતાં કેવળ પોતાનાં આરિગ્ચખળ અને ભગવાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને સર મહાદેવ ચોખ્ખા, સોલાપુરના રંગરંધ્ર સાહે અને ગોપાલ કૃષ્ણ દેવંધર જેવા પુરુષોની સહાયથી ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં આણ્ણએ સમર્થ વિદ્યાલયનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. રદ્દાવસ્થામાં સરીર જર્જરીત હોવા છતાં તળેઝોવના ક્ષેત્રસંન્યાસી બનીને પોતાનું વડાહું ઇવનકાર્ય આગળ ધપાવ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આ અંતેડ વિદ્યાલય ધીરે ધીરે જતાં સંગીન પ્રગટ કરવા લાગ્યું. છેવટના દિવસોમાં પોતાની નર્મળી તબિયતને કારણે એમની સહાય વિદ્યાલયને આછી મળતી પણ કેટલાક હિંસાદી, રવાઈત્યાગી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને જ પોતાનું ઇવનકાર્ય માનનારા શિક્ષકોનું એક 'આજન્મ સેવકમંજળ' રચપાત્રું ને વિદ્યાલયને ખાતર પોતાની જાત નીચોવી નાખીને એને ઉછેરવાનાં બનતા પ્રયત્નો આ મંડળે કરવા માંડ્યા. ૧૯૨૦ માં પૂનામાં તિલક મહાવિદ્યાલય અને મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એ સંસ્થાઓ ઉપર પણ આણ્ણનો અપાર પ્રેમ હતો. એ સંસ્થાઓને આપેતો ઉદ્દેશ્યક સંદેશ આ રહ્યો:

"અંધા કાર્યમાં પૂર્ણ ઉત્સાહ રાખીને એકતાથી વિવિધ કાર્યો અંગીકાર કરવાથી પ્રતિકૂળ દેખાતી પરિસ્થિતિમાં પણ કાઢીને કાઢી રીતે તિલક વિદ્યાપીઠને ઉત્કર્ષ જ લોકો જુએ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું આ વટવૃક્ષ ફાલશે એમાં સંદેહ નથી. પાંદડાં ખરી જતાં લાગતાં

સંગીતની દિવ્યતા*

(૧)

[વસન્તતિલકા]

સંગીતના રવ મનોરમ જ્યાં સુણું છું—
સ્વર્ગોપના સકલ સૃષ્ટિ વિશે લઈ છું !
પૃથ્વી તણી સહજ સુંદર વસ્તુમાં યે—
સૌન્દર્ય ભવ્ય તણું દર્શન દિવ્ય થાયે !

(૨)

[મન્દા-અન્ધરા]

વૃક્ષે વૃક્ષે, વિટપ વિટપે, પર્ણ ને પુષ્પવૃન્દે—
દષ્ટિ જાણે નિરખતી પ્રભા-રવમ, સૃષ્ટિ સમરતે !
શાખાઓ યે ફલ ફલ તણા બારથી જે નમેલી—
હર્ષદોભે વિરામે રિયર બની સહસા સ્તબ્ધ સંગીતધેલી !

(૩)

[વસન્તતિલકા]

સંગીતના મધુર જ્યાં રસમાં કુણું છું—
અદ્ભુત, સ્વમ સમ દશ્ય વિલોકું છું હું—
ઉદ્ભૂત સઘ થતું ત્યાં જલદેવીઓનું—
સૌન્દર્યબર્હ નયનો મુજ આંજ દેતું !

(૪)

તેજસ્વી, રમ્ય, રમણીવદનો વિરાજે,
ધ્યાને અગમ્ય, નયનો તણી કીતતા છે !
અંબીર ગીતરવનો પ્રતિધોપ થાયે—
આવાસ જે સલિલ સુંદરીનો ગળવે !

(૫)

નહોતો વિવાદમય મર્ત્યશૂનિ નિવાસી—
ત્યારે હતો પરમ ધ્રુજ તણો વિહારી;
આનન્દ એ અનુભવું ફરી નિર્વિકારી—
સંગીતધ્રુજનું જાને ઉર જ્યાં વિહારી !

(૬)

કાલાટવી—બમણમાં વધતાં અગાડી
ક્રાન્તિ પ્રવાસ તણી લેશ ઉરે ન જાણી;
સંગીતની ચડી મનોહર, દિવ્ય પાંખે—
ઉડી જતાં સમયપક્ષી ન વાર લાગે !

“ કુજ ”

અમદાવાદના મીલમજૂરોમાં જાગૃતિ

અમદાવાદના મજૂરોમાં અસંતોષ વિશે 'પ્રસ્થાન' માં ચારેક માસ પર લખ્યા પછી આજે આ મજૂરભાઈઓમાં આવેલી મુંદર જાગૃતિની નોંધ લેતાં સ્વાભાવિક રીતે જ હર્ષ થાય છે. ઉપરોક્ત લેખ પ્રકટ થયો ત્યારે મુંબઈની મીલહડતાળ પુર જોશમાં આવતી હતી અને હડતાળ સમિતિને માન્ય કરવા મીલ માલિકો આનાકાની કરતા હતા. ત્યાર બાદ મજૂરોએ ત્રણેક માસ સતત હડતાળ ચલાવી અને ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં કાયમ રહી જાય એવી હડતાળ ફોલ્દમંદીથી પાર ઉતારી. મજૂરોના આ વિજયની આખા મજૂર આલમ પર ઘણી અસર પડી છે અને અમદાવાદની મજૂરજાગૃતિ એનું એક પરિણામ છે એ સંકા વગરની વાત છે. પરંતુ મુંબઈના મજૂરો વિજયના મદમાં બ્યારે બીનસત્તાવાર એકાએક હડતાળો પાડે છે ત્યારે અમદાવાદનો મજૂર પોતાનું સંઘર્ષણ પાકા પાયા પર જમાવ્યે જાય છે. બંને જગ્યાના મજૂરોની કાર્યની રીતમાં આ મોટો ભેદ છે તે ઉપરનો માત્ર નધી પણ બંનેની આંતરિક નીતિનો છે. અમદાવાદના મજૂરોની જાગૃતિનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે જે ખાસ નોંધવા જેવાં છે.

આજે અમદાવાદના મજૂરો પોતાના હોકા માલિકો પાસે કબજા કરાવવા શક્તિમાન થયા છે તે બરાબર સમજવા માટે આપણે આઠ વર્ષ પહેલાંના કેટલાક ખતાઓ માદ કરવા પડશે. ૧૯૧૯-૨૦ માં અમદાવાદની મીલોમાં ઓસર ખાતાના મજૂરોની એક મોટી હડતાળ પડી હતી જેનો વિજયવંત અંત આવતાં અમદાવાદના મજૂરોને, જેને મજૂરોને Magna Charta કહેવાય પણ જે પંચના ચુકાદાના નાના નામે જાણીતા થયેલા છે એવા કેટલાક હોકા મળ્યા. આ ચુકાદાઓની કેટલીક બાબતો સામાન્ય મદત્વની છે. મજૂરોને માટે પાણીની યોગ્ય સ્થવરથા રાખવા, બપોરે ખાવાને માટે જરૂરી માંડવાઓ (dining sheds) બાંધવા, જાજરની સ્વચ્છ સગવડ કરવા વગેરે માટે આ ચુકાદાઓમાં ખાસ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંની કેટલીક વસ્તુઓનું પાલન જો કે હજી વ થયેલું નથી પણ જે મોટી વિવાદ-અસત બાબત હમણાં હમણાં થઈ પડી હતી તે મજૂરોના સંઘો બાંધવાના દર સંબંધની હતી. મહાત્મા ગાંધીજી અને શેઠ મંગળદાસના પંચે એક ચુકાદામાં એવું સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે 'મીલોએ મહાજન બંધાય ત્યાં દરકત કરવી નહિ કિંવા મહાજન બંધાવાના કામમાં મદદ કરવી.' મીલોને ધીકતી કમાણી હતી અને મજૂરોને અસંતોષનું કાંઈ પણ કારણ આપતાં મીલો બીતી હતી ત્યારે તો પંચના આ ચુકાદાના પાલનમાં દરકત ન આવી. પણ વંખત ખગડો ગયો અને મજૂરોનું સંઘર્ષણ ઘટવા માંડ્યું એટલે મજૂરોનો આ દર છીનવી લેવા મીલોએ પ્રયાસ કરવો શરૂ કર્યો. છડેએક કેટલીક મીલોએ પંચના ચુકાદાનો લંગ કરવા માંડ્યો અને મહાજનના કામમાં સીધી અને આડકતરી રીતે ડબલંગીરી કરવા માંડી. મજૂરો પોતાનો સંઘ બાંધવાનો દર દર કાયમ કરી શક્યા છે અને મહાજન વિરોધી મીલોના દાય હેરા પડ્યા છે.

આ વસ્તુ ખરાબર સમજવા માટે અમદાવાદના મજૂર મહાજનનું કામકાજ કેવા ધોરણ પર ચાલે છે તે વિશે અહિં બે શબ્દો કહેવા જરૂરી છે. સંઘમાં જોડાએલા મજૂરોન પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ સંઘનું કામકાજ ચલાવે છે. દરેક મીસવાર સંખ્યાના પ્રમાણમાં સદરહુ મજૂરો પ્રતિનિધિઓ પોતે જ ચુંટી કાઢે છે. તેઓ લવાજમ ઉધરાવવાનું કામ કરે છે અને મીસમાં જ પગારના દિવસે તેમની મારફતે લવાજમ ઉધરાવવામાં આવે છે. સંઘનું ખીજું કામકાજ પણ મીસની અંદર રહીને જ કરવામાં આવે છે. મજૂરોની તકલીફો તપાસવાનું અને તે ઉપરી અધિકારીઓના ખ્યાન પર લાવવાનું કામ સંઘ તરફથી ત્યારે ત્યાં કરવામાં આવે છે મંદીના વખત આવ્યા એટલે મીલોએ શરૂઆતમાં મજૂરોની ફરિયાદો તરફ આંખ આડા કાન કરવા માંડ્યા. કેટલીક જગ્યાએ મહાજનના માણસને અમુક વખતે જ પેસવા દેવા એવા હુકમો નીકળ્યા. વાણિયાશાહી દબે ફરિયાદોનો નિકાલ લાવવા અણ-ઘટતી ઢીલ ઠરી મજૂરોના આગેવાનોને થકવવાનો સહેલો પણ સચોટ ઉપાય કેટલીક મીલોએ લીધો. વળી કેટલીક મીલોએ તો મહાજનના માણસને ઝાંપામાં પેસવા જ ન દેવા એવા જોરોએક હુકમો કાઢ્યા અને ‘મજૂર સંદેશ’ પણ બંધ કર્યું. મજૂરોના આગેવાનોને બીક હતી કે જો તેઓ કંઈક ઉપાયો લેશે તો આ મંદીના સમયમાં મજૂરોનાં દુખો ટાળવાનું જો શકું ધણું કામ થઈ શકે છે તે ય નહિ થઈ શકે તેથી તેમણે સખત નીતિ ધારણ ન કરી. આ નરમ નીતિ વિશે અમે અમારા આગલા લેખમાં સૂચન કર્યું હતું.

આથી અસંતોષજનક રીતિ પ્રવર્તતી હતી તેવા જ અરસામાં મુંબઈના મજૂરોએ ખતાવેલા અપ્રતિમ જોરથી મજૂરોમાં ઉત્સાહ રેગતો હતો. ‘મજૂર સંદેશ’ મારફતે પાંચ વરસથી દર અઠવાડિયે સંઘજળની લાવના કેળવવા જે સતત પ્રયાસ થતો ગયો હતો તેની અસર કેટલાક યુવાન મજૂરો પર ઊડી હતી. મજૂર મહાજનને રૂ. ૧૨૦૦ જેટલી રકમ દર મહિને મીસ માલેક મંડળની તિલક સ્વરાજ ફંડ સમિતિ તરફથી નિશાળો માટે મળતી હતી તે રકમ આપવી તેમણે બંધ કરી અને જે સમજણ (understanding) માલેકો અને મજૂર મહાજન વચ્ચે આ વિશે હતી તેનો તેમણે ભંગ કર્યો. સખત નીતિ ધારણ કરવામાં આ રકમ બંધ થવાની જે મોટી બીક હતી તે જતી રહી. દરમ્યાન એક બે ખનાવો ખન્યા જેને લીધે મજૂર આલમમાં રહેલા latent forcesને ભૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું. ભરતખંડ કોટન મીલે રાજખાતાના મજૂરોના પગારમા અન્યાયી ઘટાડો કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો અને એમા એમને તરત જ હાર મળી. બીજો ગથડો સરસપુર મીલને લગતો હતો. આ મીલમજૂરોમા કેટલાક અબણુ પણ સાચા સંઘવાદીઓ છે. એમાંના બેને કોષ્ટક બદાના દેહળ કાઢી મૂકવામા આવ્યા. મહાજન પાધવાના અને ચલાવવાના હક ઉપર આ ચોટખી ત્રાપ હતી અને મજૂર મહાજન આવા હુમલા દબે લાગે વખત સહન કરે તો એની દસ્તિને જોખમ આવે એવું હતું એટલે મજૂર મહાજને પોતાની જુની ઢીલી નીતિ છોડી દઈ મીસને ‘હડતાળ’ પાડવાનું ‘અદ્ટીમેટમ’ મોઢલાયું, મજૂરોની સામાન્ય સલા બોલાવી અને સામાન્ય હડતાળ (general strike) પાડવી ન પડે તેથી મીસને બીજી કોષ્ટ મીસના મજૂરો મદદ ન કરે અને કાળમુખા ન મળે તેથી મજૂરો પાસે પ્રનિવાઓ

સેવકાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. અમદાવાદની સર્વે મીલોના યોસજખાતાના મજૂરો પર આની વિજળીક અસર થઈ. સંઘળજની દબાએલી લાવના લશુકી હી.

પણ એ અહિં નોંધવા જેવું છે કે આવી રિયતિ હોવા છતાં પણ અમદાવાદનું મજૂર મહાજન હડતાળનું છેવટનું જસદ પગલું ભરવા નાખુશ હતું. શાંતિથી સમાધાની કરવાના બધા ઉપાયો અજમાવી જેયા પછી જ હડતાળ પડે એવું બંધારણ ગાંધીજીએ એમને '૨૧ ની સાલમાં ધડી આપેલું હતું. એટલે મીલ માલેક મંડળને વચ્ચે પડી આ, બાબતને પતાવવા એમણે અરજ કરી અને ગાંધીજીની મદદ ને એમને મળતી રહી છે અને જેને લીધે મોટા ભાગે મહાજન સફળ રીતે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે લેવા ઘટતો પ્રયંધ કર્યો. પંચનું તત્વ સ્વીકારવામાં મુરકેલીઓ પડતી હતી તે ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને લીધે મટી ગઈ અને પંચ નીમવામાં આવ્યું. પંચ તરીકે ગાંધીજીએ નિર્ણય આપ્યો કે એક પ્રતિનિધિને તરત જ પાછો કામે સેવા જેઠાએ અને ખીજને માટે શેઠ કરતુરભાઈના આગમનની ત્રાટ જેવી. મજૂરોની આ છતથી સ્વાભાવિક રીતે જ મજૂર આલમમાં એતન આપ્યું. ત્યાર બાદ સવળા મીલોમાં મહાજનો બંધાવાં લાગ્યાં.

મજૂરોમાં અદ્ય (discipline) જાળવવી આવે વખતે ખાસ જરૂરી હોવાથી અને પ્રચારનું કામ આગળ ચલાવવું આવશ્યક હોવાથી મજૂર મંડળે એક સેવાદળ સ્થાપ્યું. તેમાં જેઠાવા બદલ મુજરાત જીર્ણોગ મીલે ૧૮ મજૂરોને કાઢી ચૂક્યા. આ જથ્થાનો નિકાલ પણ મજૂરોની તરફેણમાં આવ્યો. હવે ને ને લડતો થઈ તે મજૂરોના મહાજન બંધવાના હક વિશેની હતી. તેમાં છેલ્લી વિજયવંત લડત ભારત લક્ષ્મી ક્રાંતન મીલને લગતી હતી. ખેચરદાસ સ્પીર્નોગ મીલમાં આ જ હક પ્રતિપાદન કરવા લડત ચાલે છે.

શેઠા વખત પર મીલ માલેક મંડળે મજૂરોની પ્રગતિ અટકાવી દે એવો એક છેદશો પાસો નાખ્યો હતો તેમાં તે સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. મંડળે '૨૧ ની સાલનો જલ્લીતો પંચનો મુકાદો વિસારી દઈ દરાવ કર્યો હતો કે મીલની અંદર સંધનું લવાજમ ઉપરાવવા દેવામાં નહિ આવે કારણ કે તેથી અવ્યવસ્થા થવાનો ડર છે ! મજૂરો સમજતા હતા કે મહાજન તોડ્યા મોટેનો આ ખહેલો દાવ છે. તેથી તેમણે સખત રીતે આ દરાવને વિરોધ જાહેર કર્યો. આ બાબત પણ છેવટે ગાંધીજી અને શેઠ મંગળદાસના પંચ સમક્ષ ગઈ જેમણે મુકાદો આપ્યો છે કે મીલોએ પોતે જ મહાજનના સલાસદોની યાદી ઉપરથી સંધને લવાજમ ઉપરાવી આપવું અને સંધના કામમાં ડખલગિરી કરવી નહિ. આ દરાવ માલેકોનું ડહાપણ અને મજૂર નેતાઓની sweet reasonableness બતાવે છે અને અમદાવાદના મજૂર મહાજનની નીતિની દષ્ટિએ સચક છે.

આ ઉપરથી વાચકને જણાવું હશે કે મુંબઈમાં જ્યારે મજૂરો સામે થતાં અન્યાયો માટે તરત હડતાળો પડે છે અને હડતાળ પછી અન્યાયોની ગણતરી કરાવવામાં આવે છે તેમ જ તેના નિકાલ માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન થએલું ત્યાંના નેતાઓ માને છે, ત્યારે અમદાવાદમાં એવું કશું થતું નથી. એવું મોટું કારણ ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ અને પંચનું તત્વ છે જેને ધરણે માલેકો અને મજૂરો બને છે. અમદાવાદના મજૂર નેતાઓ સ્વભાવે અને અનુભવે ઉદ્યોગને નુકસાન ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, પરંતુ તેઓ લાડાપક

(militant) નીતિ ધારણ કરતા અચકાતા નથી.^૧ અમદાવાદના માલેકો ડહાપણવાળા અને વખતને પાળનારા છે. મુબઈના માલેકોને મજૂર-આલમ સાથે અંગત મેંઘ એવો રહે છે અને એમની દૃષ્ટિ ટુંકી માન્ય પડે છે. સગર પર અમર પાડવાના હેતુથી અને નક્કણનો ટુકડો મેળવવા-માટે તેઓ મજૂરોને હોળીના નાળિયેર કરી દે છે. મુબઈના મજૂરો આટલી બધી વિગતવંત હતા તો પછી પોતાનું બળ પાળી ગયા છે અને સમજે છે કે હડતાળ પાડ્યા વગર એમના અસહાયના ધારણોનો નિરાસ કરવાની કામને પડી નથી. ત્યાંના ફેટલાક આગેવાનો આ અસહાયના કારણોનો પુરેપુરો લાભ લેવાની મન રિયતિવાળા છે. શ્રી જોશી અને બીજા ઉદારમતવાદીઓને જેટલું જોઈએ એટલું બળ માલેકો ડહાપણ બનાવીને આપતા નથી. એટલે છેવટનો ફિમાળ આ ઉદામ વિચારના આગેવાનો-જેમનો પ્રભાવ કાંઈ ઓછો નથી અને જેમના ફેટલાક નિસ્વાર્થી અને ઉંચા આદર્શવાળા છે—અને ટુંકી દૃષ્ટિના માલેકો બનને પોતાનું બળ અજમાવી કળી લે છે. જ માસની મોટી હડતાળ પછી પણ જે હમકવા હજી થયા છે તેનું કારણ અહિં આપણને જડે છે.

અમદાવાદના મજૂર મહાજન અને માલેકમણ વચ્ચે મીથો મારફતે સવ ચવાવવાનો જે મુકાદો ચલે છે તે વિશે વિચાર કર્યા વગર આ લેખ અપૂર્ણ જ ગણાય. મઈ સાવ ટૂંક યુનિયન ડેલિગેશન આવ્યું હતું ત્યારે એના એક જર્મન મળ્યે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે દિલ્હીનાના ધણા મધ્યો milkfed organisations છે. અમદાવાદના મજૂર મહાજનને 'Yellow union' કહેવાની એની ઋતિ હતી આ તાત્વિક સવાલ અહિં વિચારવા જોવા છે. વળી મીથો મારફતે સવો ચવાવવાથી મન પાગળો ચર્ધી જાય છે અને મજૂરોની rank & file સાથે સબધ જળવાનો નથી એ અનુભવની વાત છે. આ જ કારણને લીધે અમદાવાદ મજૂર મહાજનને મજૂર ધત્તાઓમાં સંધનું કામકાજ ચવાવવા તૈયારી કરી હતી. અમદાવાદ મજૂર મહાજનની નીતિ ઘડનાર ગાંધીજી છે અને એમના મજૂર માલેકના સમ્બંધના વિચારને બધ બેસતો આ નીતિ છે, છતાં મજૂર મહાજનની નક્કરતાની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન વિચારવા જોવા છે જ. અહિં ઉચ્ચે કુખ સાથે ઉમેરવું પડે છે કે મજૂરોમાં આ મંદ જાગૃતિ આવી છે તેમાં શાળાખાતાના ૧૫-૨૦ હજાર દિલ્હીમુસલમાન ધારીગેરો ભાગ લેતા નથી એ કુર્બાન જ છે. પણ એ પ્રશ્ન નિરાળો રોઈ અહિં તેનો વિચાર કર્યો નથી.

શુભજ્ઞલાલ ચાંપાનેરીઆ

અર્થશાસ્ત્ર વિશ્વાર

વાર્તા કળાની થોડીક છુટી છવાઈ રસ-કળીઓ

આપણે ત્યાં નથી તો વાર્તા વિષે કળાનો ધંધો કે નથી વાર્તા વિષે ધંધાની કળા.

પાત્રોની ક્રિયામાં જ જેમને રસ લાગે એ વાર્તાના સાધારણ વાચક. એમનું લક્ષ પાત્રોની ગતિ ઉપર.

ખુદ પાત્રોમાં જ જેને રસ હોય એ વાર્તાના સમજદાર વાચક. એમનું લક્ષ પાત્રોના માનસ ઉપર.

દરેક ખરેખરી " હુંડી વાર્તા " નિયમચક્ષતા (discipline) ઉપર એક પ્રકારનો નિબંધ છે. હુંડી વાર્તાની આંકણી તેમાં આવેલ વિધિવિધ આકર્ષક નિયમન પરથી થાપ-શબ્દોના આંક કે સમયના માપથી નહિ.

કરાંચીના " મદાત્મા ગાંધી ગાર્ડન "ના મુખ્ય દારો પર એતલણીનું પાટિયું વંચાય છે:
" Unchained dogs are not allowed "

એની નીચે જ એનું ગુજરાતી કર્યું છે:—

" વગર સાંકળવાળા કુતરાઓને દાખલ કરવાનો આવશ્ય નહોતો. "

ઢગલાબંધ પારસી વાર્તાઓની ગુજરાતી ગાડી બરાબર ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજી પાઠા ઉપર જ દોડે છે !

વસ્તુ (plot) ' મૌલિક ' હોય શકે જ નહિ-તેનો વર્તોવ ' મૌલિક ' બનાવી શકાય: પુરાણા હીરાને નવા પાસા આપી શકાય.

કેવળ મનને જહેલાવનારી તથા શબ્દ પર છાપ પાડનારી એવી વાર્તાની એ શાળાઓ છે. જેને ગમે અને ફાવે તે તે શાળાને સ્વીકારે. જાહેની કિમ્મતમાં ફેર હોય પણ માનવ સૃષ્ટિમાં બંનેની આવશ્યકતા ઘણી જ. સાદિત્ય સૃષ્ટિમાં બંને ખોતાનાં સ્થાન અચુક ધરાવે. કળામુંદરીની વરમાળ બંને પર સરખી ચોભે.

હુંડી વાર્તા એટલે કે એકતા (singleness)નું ત્વરિત મુંદર સંગઠન.

લાંબી વાર્તા એટલે કે વિવિધતાનું ધીમું મોઢક પ્રદર્શન.

વસ્તુ (plot) એટલે કે વાર્તાની વિગત નહિ પણ વાર્તાનું ખોખું: માત્ર બાહ્ય રૂપરેખા.

વિષય (theme) એટલે કે વાર્તાનું રૂપ નહિ પણ વાર્તાનો મધ્યસ્થ ભાવ: માત્ર સામાન્ય પ્રત્યેક.

કળા આમ જ કહે છે કે લેખકે વાર્તાને વાચક આગળ આણવી પણ વાચકને વાર્તામાં આણવો નહિ. અખાડામાં ખેડાટીઓ જ હોય-ત્રેહકો નહિ.

“ સમજન વાંચક ! ” “ પ્રિય વાંચક ! ” “ મુઠ વાંચક ! ” “ ચાલો વહાલાં વાચકો, હું તમને હવે મુખ્યથી ઉચકી માથેરાનની પેનેરોમા પોષ્ટ ઉપર લખ જાઉં ! ” એવું વાચક પ્રત્યે લેખકનું એક પણ પાધરું સંબોધન વાર્તામાં આવવું જ ન ઘટે. ગમે એવો પુરાણો શ્લોકાર જે કેવળ નકામો અને દેખાતો કળાહીન હોય તેને આજની વાર્તાઓમાં સ્થાન છે જ નહિ. પારસી લેખક લાખખેનો એટલું હવે સમજશે ?

*

*

આજની વાર્તાઓમાં સંવાદ (dialogue) મહોં પાત્રમુખવચનની જોડાઓ પાત્ર સ્થિતિ કે ગતિના જે આછા આછા સ્પર્શ વારંવાર અપાય છે તેને કેટલાકો જૂલથી “ સંવાદની વિશેષ શોભા ” ધારી લે છે. પણ વાસ્તવિક તેમ નથી. એવા આછા આછા સ્પર્શ પ્રકાર ‘ એવું પાત્રલેખન કાર્ય ’ કરતા હોઈ ખરેખર તો “ પાત્રલેખનની વિશેષ શોભા ” છે.

*

*

*

ગમે એવી સારી શૈલી (style) નું પાળરું ન જનાવવું-તેને તો પંખેરું જ રાખવું.

*

*

દુનિયામાં કોઈ એવું ખેતર નથી જ્યાં વસ્તુ (plot) નાં ઝાડ જોડાં જડી આવે; પણ એવા અગણિત ખેતર પડેલાં છે જ્યાં વસ્તુનાં બીજ (germs) અહીં તહીં અને બધેબધે વિખરાએલા પ્રયત્નશાલી વાર્તા લેખકને જરૂર જ મળી આવે.

*

*

*

આપણા વચ્ચે હાલમાં શું વધારે ગંદું અને ગંધીલું દેખાય છે ? વાર્તા તફાવતું ચોરખાતું કે તફાવેલી વાર્તા પકડનારું જનસુસખાતું ?

*

*

આજ વસ્તુની બહુપ અચ્છ પાત્રલેખનથી પૂરાય છે.

*

દરેક વાર્તાકાર પાસેથી તેની વાર્તામાં વાચક પોતાનો અમુક્તમુક પ્રધાન સ્વાદ (predominant taste) માગે છે: કોઈ કહે છે અને માત્ર રીઝવે, કોઈ માગે છે અને આત્માસન આપે. કોઈ નીતિ માગી લે છે, કોઈ ફિલ્સુફીની અપેક્ષા કરે છે. કોઈ સ્પર્શ માગે છે, કોઈ સ્વપ્ન માગે છે. કોઈ દારૂ માગે છે, કોઈ આંતુ ધરિ છે. કોઈ માદસ માગે છે, કોઈ ભરમ માગે છે. કોઈ પ્રેમની ઝંઝૂળ માગે છે, કોઈ લયની ધ્રુજની માગે છે. પણ સાચો વાર્તાવાચક વાર્તાના કળાકાર પાસેથી જસ આટલું જ માગે છે:—“ તારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે તને સૌથી સરમ શવે તે ગ્રંથમાં તું અને તારી સૌથી સરસ કળા આપ ! ”

*

*

*

“ દયાનો ઇતિદાસ ” અને “ ઇતિદાસનું દેયું ” એ જન્મે હાથમાં દાઘ પકડી સરખાં ભણકી હો? ત્યારે એક ખરેખરી ઐતિદાસિક નવલકથા અને.

*

*

*

જે હજોતો લેખક કાઠી નાખવા માટે વાર્તાઓ લખતો નથી તે બાપી નાખવા જેવી વાર્તાઓ ઉપજાવવાને લાયક જનનો જ નથી.

વાર્તાનાં વર્ણનચિત્રોમાં સત્યની અગત્ય કરતાં પણ સત્યના જેવું દેખાય એની અગત્ય ઘણી જ વિશેષ. જ્યાં રંગની છાયાઓ પૂરવી હોય ત્યાં આંધેદુખ ફોટોગ્રાફ ન આવે-ત્યાં તો સત્યની ઇંદ્રજાલ જ શોભે. દષ્ટાંત લેખે લેખકે જળતી આગ કે મુંદર સૂર્યાસ્ત વાર્તામાં દેખાડવાં હોય તો પોતાની આંખે તે જોવાં દેખાતાં હોય તેવાં બતાવવાં—જેવાં હોય તેવાં બતાવવાં નહિ.

કથાના શબ્દકોષમાં "સત્ય" અને "સત્યની પ્રતીતિ" એ બે શબ્દો વચ્ચે આકાર પાતાળનું અંતર છે.

શૈલીને લેવા ન જરો-એની પાછળ ન દોડરો. એ કોઈ પણ ઉગતા લેખકને આંગણે આપ મેળે આવશે-જે તે પ્રથમથી જ "શબ્દોની કરકસર" તથા "વાક્યોની સાદાઈ"ના દરવાજા આહોનિશ ખુલા મુકશે તો.

વાર્તાની અસ્વાભાવિક પાત્રમુખવાણીનાં ત્રણ કારણ:

- ૧ પાત્ર કેવું છે એ વિશેની લેખકની અણસમજ.
- ૨ અથવા સમજ હોય તો યે સંવાદ-ભાષા ઘડતી વેળાએ પાત્રમય થઈ જવાની લેખકની અશક્તિ.
- ૩ અને કદાચ એવી અશક્તિ ન હોય તો યે પાત્રમુખવાણી આચરાવતી વેળાએ પોતાની મુખવાણીનું બળ (ભાષા બળ) બતાવવાની લેખકની લોહુપતા કિંવા ઘેલછા.

સંખ્યાબંધ પારસી વાર્તાઓની ભાષામાં: "અગર જો કે" "જો કે તો બી" "તો બી તો" "એમ તો ત્યારે" "અને ત્યારે" "તે ત્યારે" "કે જ્યારે" "ક્યારે કે" "જ્યારે" "સારે કે જ્યારે" "તે કે જે" "તેવણ કે જેવણ" છત્યાદિ ઇત્યાદિ સાવ અડબંગ અને હાસ્યારપદ ફિટ પ્રકારે, તરજુમિયા યુગના આરંભમાં જન્મેલા તે, હજી મુઠ્ઠી જીવ્યા જ કરે છે! તો યે એવી નાલાયક ભાષાશૈલીને જાહેર પારસી છાપામાં "જમકદાર અને રસીલી ભાષા"ની ઉપમા હજી યે અપાય છે!

જે કુંડી કે લાંબી વાર્તા છાપામાં આવ્યા પહેલાં તેના ઉગતા લેખકથી અનેકવાર મોટે મોટે વંચાય, તે પ્રકટ થયા પછી તેના આતુર વાચકથી એટી વેળાએ જલ્દી જલ્દી જ વંચાય: એવું વાર્તાકળાનું એક શિક્ષણ છે.

"સંવાદ" એટલે કે વાચક સાથે વાર્તાકાર તૈયાર બનાવીને રાખેલું (ready-made) પાત્રાલેખન!

જેમ જગતની બધી ભાષાઓ તેમ આપણી પ્યારી મુજરાતી ભાષા પણ ગમે એવી છિદ્રિય વાર્તા લખવા કાળે તદ્દન ચોખ્ખી, અર્થવાહી અને ગ્રાણુવાન છે. જો તૂટી હોય તો તે લખનારમાં, ભાષામાં નહિ. પોતાને જે કોઈ કહેવું છે તેને કળાંદન વાર્તાકાર એક જ શબ્દમાં દાખવી શકે-એક જ દિયાપદમાં વહેવરાવી શકે-એક જ વિશેષણમાં પરખાવી શકે.

વિચાર-ચંક્રમણ

પૈમો અટ મળે ?

કેના ૨૫-૨૭ વર્ષનો નવલુવાન હતો છુદ્ધિશાળા અને ફલ્લીન હતો. ઉમેજી ૫-૬ ચોપડી ભણ્યા બાદ કુટુંબને મદદ રવા નોકરી લેવી જોઈએ એમ લાગવાથી જ્યતિલાલ જે ને ત્યાં એ ગુમાસ્તો રહ્યો.

જ્યતિલાલ રોઠ રૂના દવાન હતો રોજ ૫૦૦-૧૦૦૦ ગામડીની દલાવી કરે, અને કેવળ દનાતી કરે તો યે દી-કમાય પણ શેઠને એમલેથી સતોષ ન થાય એ અનાનનાર પોતે પણ 'માયાનો રોજગાર' કરે અને તેમાં કોઈ વાર ૫-૭ હજાર કમાય, કોઈ વાર એમના મૂકવા પડે.

"માયાનો રોજગાર" એટલે પોતાને જોખમે રૂ ખરીદે અને વેચે એમ નહિ પણ ૫૦૦-૭૦૦ ગાસડી વેચવાના કે ખરીદવાના સોદા કરે અને ભાવમાં વધ-ઘટ થાય ત્યારે વચેના ફરકના નફા-નુકશાનના રૂપીઆ લાંબને કે આપોને સોદા પતાવે શેઠીઆઓને હાથે આ પ્રકારના ઘડા થાય તે 'માયાનો રોજગાર' કહેવાય, બીજા એવી જાતના સોદા કરે તે સદા કહેવાય.

કેશવ ધીમે ધીમે રોકતુ કામ શીખતો ગયો. શેઠની વતી એ બજારમાં જઈ શેઠના મોઢા પાર બિનારવા લાગ્યો. શેઠને તેમ જ એવા બીજા સંચારીઆઓને કોઈ વાર સારો હાથ લાગી જતો તે એ ખ્યાનમાં લેતો ગયો. પાંચ-સાત વર્ષ એ જેઠની વતી રૂના બજારમાં ફરી કામથી સારી પેઢે માહિતગાર થયો. હજારનામાં એણે કેટલા યે દલાવો અને વેપારીઓને લક્ષાધિપતિ થતા જોયા કેટલાક માણસોને પાપમાન થતા યે જોયા ખરા, પણ એ નજીની વાત લાગી કારણ સદામાં જે કમાય તે નશીમ અને છુદ્ધિથી, અને ખૂંચે તે અતિતોષ અને મૂર્ખનાથી એણે માનવાનો રિવાજ છે, અને દરેક સગે કેરવાનો સામંતુ પોતે અનિલોભ અને મૂર્ખના નહિ કરે એવો પોતા માટે અભિપ્રાય ધરાવતો હોય છે. આવી ખોનાગઓની ગણતરી કરવાની જરૂર નથી મનાતી, કમાનામાં પર જ ખ્યાન રાખવું બસ ગણાય છે.

૫-૭ વર્ષ મુધી રૂના બજારમાં જનારને એક આપે તેટલા પગારથી જ માત્ર સતોષ માનીને ઝુલન ચલાવતુ કેમ રહે ? કેના ભગ લુવાનીમાં હતો, એને હીરાના બજાર પહેરવાની, મોટરની મદદ દવાની, પરણવાની, ઘરમાં આપને જના કુટુંબી મુખ્ય દાનધર્મ કાગવાની, માની પાછળ ન્યાત જમાણાની એની એની હોશ હતી જ્યતિલાલ પણ વાણીઓ હતો, કેશવ પણ વાણીઓ હતો જ્યતિલાલ કાંઈ ગર્ભશ્રીમંત નહોતો, એ ગરીબાઈમાંથી 'નળીને પડી આપમાંથી' કે 'સત્પનાગમળ કાગવાથી' પેમાદાર થયો હતો. જ્યતિલાલ 'શે' કહેવાય ને કેશવને 'કેશવનાવ' કહેવાનો યે કાંઈ વિવેક ન બતાવે એમાં કાંઈ ન્યાય નહોતો.

કેશવનું મન હાથ ન રહ્યું. એને પણ ૩ બખ્તરમાં નશીય અજમાવવાનું પ્રસોલન થયું. એને 'નશીય અજમાવવું' તો પછી ૩ બખ્તરમાં જ શું કામ? ઘોડાની શરતોમાં એને શેર બખ્તરમાં એથી થે વધારે ૪૮ પૈસાદાર થવાની તક મળી આવે છે. કેશવે દરેક જગ્યાએ પાસો ફેંકવાનું મન કર્યું. જયંતિલાલની જેમ એણે પણ દરેક પૂત્રેમે 'સત્યનારાયણ' ની અને વધારામાં ડોકોરના રણછોડરાયની મદદ નિમંત્રી. જે પાસો સવલો પડે તેમાંથી ખરાબર દેવને એનો ભાગ અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; બ્રાહ્મણો અને જોશીઓ ઉપર પણ એની શ્રદ્ધા વધી ગઈ.

જયંતિલાલ શેઠ શ્રદ્ધાળુ માણસ હતા. કેશવમાં થે શ્રદ્ધાનો વિકાસ થતો જોઈ એ પોતાના ગુમાસ્તા પર રાજ રહેવા લાગ્યા એમનો કેશવ ઉપરનો વિશ્વાસ વધી ગયો. એ કેશવને કેવળ જૂના ગુમાસ્તા તરીકે નહિ પણ પુત્રદષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. એને પોતાના દિસાળ-કિતાળ, લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર સોંપ્યો. એના દિસાળો તપાસવાની કે એ વિષે કોઈ પૂછ-પરછ કરવાની થે એમને હવે વૃત્તિ ન રહી. કેશવના દિસાળ ૪-૪ મહિના સુધી અણતપાસાયેલા રહેવા લાગ્યા. કારણ કેશવ દર પૂત્રેમે નિયમિત ડોકોર જતો, દર અગીઆરશે સત્યનારાયણ કરાવતો, બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપતો અને નિત્ય નદાઈ-ધોઈ માળા ફેરવ્યા વિના કોઈ થે મોઢામાં ચૂકતો નહિ. હવે તો એ ગીતાના વર્ગમાં થે જતો થયો હતો, અને રોજ એનો પાઠ પણ કરતો. આ બધું જયંતિલાલની આખમાં કેશવની કિંમત વધારનારું થયું. કેશવ એના પગાર કરતાં વધારે ખર્ચ રાખે છે, વધારે ભપકામાં ફરે છે અને મોજ હોય છે-આ પણ જયંતિલાલ જોઈ શકે એમ હતું, પણ એ પ્રત્યે એની દષ્ટિ જ ન ગઈ.

પણ કેશવે માન્યું તેના કરતાં એ ઝાઝો નશીબદાર નીવડ્યો. એની દેવપૂજા એતા નશીબને સુધારી શકી નહિ તે નહિ જ. એણે તો સદામાં ખોવા માંડ્યું. 'હારોં લુગારી ખમણું રમે' એ ન્યાયે એ વધારે સદામાં સંડોવાતો ગયો, અને જ્યાં પાસો ફેંકે ત્યાં ખોતો ગયો.

પાઈ વિનાનો નવજીવાન રૂપીઆ ક્યાંથી ભરે? એ કોની આગળ જમને પોતાની ઉપર આવી પડેલી મુરડેલીની વાત પણ કરે? શેઠ આગળ ન કહેવાય, આપ આગળ ન બોલાય. એને લાગતું કે જે કમાયો હોત તો શેઠ પીઠ ચાબડી હોત અને આપનો વહાલો બન્યો હોત; પણ ખોયું તે કોને કહેવાય?

રણછોડરાય આગળ જઈ રડ્યો, સત્યનારાયણ આગળ નાકઘોડી તાણી, બ્રાહ્મણ પાસે શ્રદ્ધાંતિ કરાવી, પણ નુકશાનના ભરવાના રૂપીઆ મેળવવાનો કોઈ માર્ગ મળ્યો નહિ.

ધર્મે માર્ગ ન સૂઝાયો ત્યારે છેવટે એ અધર્મને શરણે ગયો. શેઠનો પરમ વિશ્વાસપાત્ર થયેલો છે એનો લાભ લેવાનું એને મન થયું. શેઠની વસુધ થતી ઉધરાણી એણે ઉચાપત કરવા માંડી. રૂપીઆ બેંકમાં ભર્યા છે એમ ચોપડામાં લખતો ગયો, પણ શેઠની બેંકમાં નહિ પણ પોતાના ગજવાની બેંકમાં જ રકમો ચૂકતો ગયો.

એક વર્ષ સુધી કેશવનો વિશ્વાસઘાત ચાલ્યો. ધંદરેક હજાર રૂપીઆ એ તેટલા વખતમાં સહેલાઈથી ઉચાપત કરી ગયો.

પરંતુ પાપ પણ એક વર્ષથી વધારે જાન ન રહી શક્યુ અને એક રકમની બાબતમા અચાનક પડકાર ગયો, અને એક રકમ પડકાર એટલે બીજી રકમો પડકારતા વાર ન લાગી

પાપ છાતુ નહિ ગ્હી શકે એમ કેશવે જોયુ, એટલે શેઠ આગળ બધુ કશુસ કરી દઇ જે જે કાંઈ પોતે વિશ્વાસપાત કરેલો તે પોતાની મેજે જ બતાવી દેવામા એણે ડહાપણ જોયુ

જયતિવાપને કેશવના વિશ્વાસપાતથી સખત આધાત લાગ્યો. કેશવ ઉપર એણે પુત્રવત દષ્ટિ રાખવા માટેલી, એની ધાર્મિકતા જોઈ એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકેલો

કેશવને શિક્ષા કરાવવી એ કદાચ નહોતુ અનેક મિત્રોની એરી સલાહ પણ પડી કેશવના ગુન્દા માટે જ નહિ પણ બીજા ગુમાસ્તાઓને ધાક બેસે એ માટે પણ એ જ માર્ગ મિત્રોએ સૂચ્યો

પણ, કેશવને શિક્ષા થાઓ, ન થાઓ એ વાત આપણે માટે મુદ્દાની નથી મુદ્દાનો પ્રશ્ન કેશવને થયેવા મોહતુ કારણ એ જ છે. કારણ, દરેક જીવાન આગળ એ મોહ ઉભેલો છે

કેશવની દેવો ઉપરની શ્રદ્ધા શેઠનો વિશ્વાસ સપાદન કરવા માટે આધારેલો દબ નહોતો એ બીન અનુભવી જીવાન હતો એણે જોયુ કે એનો રોડ શ્રદ્ધાપૂર્વક દેવોનુ અનુદાન કરે છે અને સારો ટરે છે, કોઈક વાર કમાય છે, કોઈક વાર ખુએ છે, પણ એકદર કમાતા લાગે છે શેઠને થે પેસાદાર થતુ છે, ઝટઝટ થતુ છે, ઝાઝી મહેનત ન કરી પડે એવો માર્ગ જોઈએ છે, પુરુષાર્થથી નહિ પણ દેવકૃપા કે દૈવકૃપાથી ધનવાન થતુ છે

કેશવે શેઠનુ અનુકરણ કરવા લાલચ કરી, એની પર દેવની કે દૈવની કૃપા ન ઉતરી એ દસાણે અને વિશ્વાસપાતના મોહમા પડ્યો

દરેકને વિશ્વાસપાત કરવાની લાલચ થાય એટલે અસી તે દસાતો નથી, અથવા દિમન કરી શકતો નથી પણ તેમા કાંઈ એની વિશેષતા નથી, કારણ પુરુષાર્થથી નહિ પરંતુ દેવકૃપા કે દૈવકૃપાથી પૈસો ઝટ ઝટ મળી જાય એ મોહમા ન પડેવા કેટલા તરણુ કે જુદ છે ? વેપારને કે રોજગારને નામે કેટલા માણસો કેવળ જીગર ખેતવાના વ્યવમાયમા પડેવા છે- એ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે

વાચક, એ મુદ્દા પર તમારો શુ સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિત થયેલો છે એ તપાસુ છે ?

પ્રભુનો દરવાન

દીનતા પાપમાં મનમણી મુકીને
ભેટ ભગવંતજીને કરજો રે.

(દયારામ)

૨

બહુ વર્ષ સુધી લક્ષ્મણે પ્રભુ મંદિરની દરવાની કરી હતી. તે દસેક વર્ષનો હતો ત્યારથી તેને મંદિરની દેવડીએ ખેસવાનો પ્રસંગ આવતો હતો. કારણ તેનો પિતા પણ દરવાન જ હતો. લક્ષ્મણને લગભગ પિસ્તાલિસ વર્ષ થયાં હતાં. તે પરણ્યો, તેને બાળકો થયાં, એ બધી વારાફરીમાં એક વાત કાયમ જ રહી હતી: ટુંકા પગાર ઉપર પ્રભુના મંદિરનું દાર તેણે સતત સાચવી રાખ્યું હતું.

મંદિરમાં કંઈક ભાવિકો અને કંઈક શોખીનોને તેણે આવતાં જતાં જોયાં હતાં. આંખમાં આંસુ આણી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરનાર ભક્તોને પણ તેણે નિહાળ્યા હતા, અને દર્શન કરવા માટે કેટલી અને કેવી સ્ત્રીઓ આવે છે તેની માનસિક નોંધ રાખી એ નોંધનો ઉપયોગ કરનાર ભક્તોને પણ તેણે જોયા હતા.

અચાન લક્ષ્મણે જેવી બેદરકારીથી પ્રભુનાં દાર ઊધાડ્યાં હતાં તેવી જ બેદરકારીથી કોઈ કોઈ સ્નેહીઓના મિલાપ પણ કરાવી આપ્યા હતા. તે ભૂલો કરનારો, દુર્બળ હૃદયનો, અચાન માનવી હતો.

પરંતુ પ્રભુનાં મંદિરનાં દાર ઊધાડવાં અને બંધ કરવાં એ તેનું નિત્યકામ બની ગયું હતું એટલે તે તેના જીવનનું અંગ બની ગયું હતું.

સંસ્કાર રહિત સ્ત્રીપુરુષને પણ જીવાની આવે છે એ જીવલું ન જોઈએ. રમતિયાળ અને વિલાસી યૌવન મુકતાં તે સદજ ગંભીર બનવાં લાગ્યો હતો.

એ ગાંભીર્યની સરખાતમાં તેણે પ્રભુનો વિચાર શરૂ કર્યો. તેણે શરૂ કર્યો એમ કહેવા કરતાં તેને આપોઆપ જ પ્રભુનો વિચાર રજૂ થઈ એમ કહેવું વાસ્તવિક થશે. દરવાજો ઊધાડતાં અને બંધ કરતાં તે હરહંમેશ પ્રભુને પગે લાગતો. પરંતુ તે કાર્ય ચંચલ માન તેના શરીર પરણે જ ચલું હતું. હવે તેને લાગ્યું કે પગે લાગવાના કાર્યમાં તેનું મન પણ રોકાતું હતું.

‘હવે ઉમર યદ’ લક્ષ્મણે જરા હસીને પોતાનું સમાધાન કર્યું. પ્રભુભક્તિ એ વૃદ્ધાવસ્થાનું અંગ હોય એમ સામાન્ય લાવના છે જ, એટલે એમાં લક્ષ્મણનો વાંકે કદાચ એમ નહોતું.

મંદિરમાં એક મહા વિદ્વાન અને તપસ્વી પુરુષે ગીતાનું પારાખણ તથા પ્રવચન શરૂ કર્યું. આ વિદ્વાનનું મુળ દીપ્તિમાન અને આકર્ષક હતું. તેની વાણીમાં સાક્ષાત સરસ્વતીનો નિવાસ હતો. આત્મા, પરમાત્મા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, મોક્ષ, બંધન એ બધા કૃટ વિષયોનું એવું સંરળ અને અસ્ખલિત વિચારગ્રંથીમાં તે વિવેચન કરતો કે સાંભળવા આવનાર આશ્ચર્ય.

ચક્રિત થઇ જતા રોજ ને રોજ શ્રોતાઓની સખ્યા વધતી જતી હતી, અને મંદિરમાં બેઠાવાનું સ્થાન પણ ન મળે એવી ગિરદી થતી. મહાત્માના વચનામૃતનું પાન કરવા સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો મંદિરમાં બેઠાતા. લોકોના દોષ અને ખામીઓ ઉપર તે એટલા દોષ પાડતા કે સાલગનાર પશ્ચાત્તાપમાં હુણી જતા.

સમજા વિવેચનમાં તો લક્ષમણને સમજ પડતી નહિ, પરંતુ જે દબે મહાત્મા વિવેચન કરતા તે દબ ઉપરથી તેની ખાતરી થઇ કે ખરે આ મહાત્માને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ છે. માનવી-ઓના દોષનું વર્ણન કરતા લક્ષમણને પોતાના દોષ યાદ આવતા, અને પિરતાલિસ વર્ષ એકે ગુમાવ્યાની ખાતરી થતા તેને ઘણો જ પચાવો થતો.

૨

એક દિવસ મહાત્માના વચને તેનું હૃદય વિંધી નાખ્યું.

‘નમે રોજ પ્રભુના દર્શન કર્યા આવો છો કહે, તમારા હૃદયમાં એ પ્રભુને કેટલી ચાર રાખો છો ? મંદિરના દેવને મંદિરમાં જ મુકીને તમે જતા હો. નો તમારું દેવદર્શન આવલું નિરર્થક છે.’

લક્ષમણે પોતાના હૃદયમાં દષ્ટિ કરી પ્રભુની માથે રોજ એસી રહેનાર પોતે પ્રભુ વિહોણો છે એમ તેને લાગ્યું તેનું હૃદય ગડી બાંધ્યું.

‘અરે, માગ કરતા નાની ઉંમરના મહાત્મા પ્રભુને ઓળખે છે. અને હું રોજનો દર્શન કરનાર તેને બે કોડી વરસનીંતી ગયા છતાં પ્રભુ પ્રસન્ન નહિ ?’

મહાત્માના પ્રવચનમાં તેણે પાછું ધ્યાન આપ્યું તેને સમગ્રજ એવા વાક્યો સંભળવામાં.

‘પ્રભુને તમે ગોધવા માગો છો, ખરું ? પ્રભુ ક્યા છે તે જાણો છો ? પ્રભુ આ રહ્યો ? અહીંજ છે ? તમારો હાથ લખાવો અને ત્યાં પ્રભુ છે ? તમારી આખ મોંઘીને બધાડો અને ત્યાં પ્રભુ છે ? તમે મનમાં વિચાર કરો અને ત્યાં પ્રભુ છે.’

લક્ષમણે હાથ લગાવ્યો, આખ મોંઘીને બધાડી અને મનમાં વિચાર કર્યો ‘પ્રભુ કેમ ન દેખાયા ? કેમ ન ઓળખાયા ? આખા શ્રોતામંડળે પ્રભુને નિરૂપ્યા અને પોતે જ એકલો રહી ગયો.’ લક્ષમણની આખમાં આસુ આપ્યા. તેણે દર્દીઓ માનસિક પોકાર કર્યો.

‘ભવા ભાગવાન ! મને જ દર્શન નહિ ?’

પ્રવચન આગળ ચાલ્યું પ્રભુના સ્વરૂપનું શ્રોતાઓને પુરૂ જ્ઞાન થાય એ અર્થે પેલા વિદ્વાને મત્ત, ચિત અને આનંદ એ લક્ષણોનું અદ્ભુત વિવેચન કર્યું અને શ્રોતાઓની ખાતરી કરી આપી કે પ્રભુ એ તેમના વચનો પ્રમાણે જ અસ્તિત્વ ભોગવતી મત્તા છે. પ્રભુને આ પ્રમાણે નમસ્કીર્ણ ઓળખનાર વિદ્વાન જાણે પ્રભુ કરતા પણ ચડી જતો તો નહિ હોય એમ સાલગનારાઓ વિમાસણમાં પડતા.

લક્ષમણને એ બધામાં કશી સમજ પડી નહિ. પ્રભુના દર્શન તેને પ્રત્યક્ષ નહોતા થતા એટલી કલેગબરી વાન તે સમજી શક્યો. પ્રવચન પુરૂ થયે મર્યાદા નમસ્કાર ઝીંખતા કૃતાર્થ વિદ્વાન બધા થઇ આવ્યા લાગ્યા. ભાવિક જનોનું ટોણું તેમની પાછળ હતું જ. દરવાજા પાસે આવના જ લક્ષમણે તેમના પગ પકડ્યા :

‘મદાગજ ! પ્રભુનું દર્શન કરાવો !’

તેઓ લક્ષ્મણને ઓળખતા હતા. પોતાના વ્યાખ્યાનની અસર આવા અલ્પ અને હલકી કોટિના દરવાન ઉપર પણ થઈ છે એ જાણી તેઓ પ્રસન્ન થયા. પૈસા લીધા વગર ટીકીટ આપી મક્ત ખેલ દેખાડનાર મેનેજર જેવો મહેરબાનીભર્યો જાવ આંખમાં, લાવી તેઓ બોલ્યા:

‘લક્ષ્મણ, તું તો રોજ પ્રભુનાં દર્શન કરે છે !’

‘ના, એમ નહિ. મારે તો હાજરાદાર જોઈએ.’

‘થેલો !’ મહાત્મા હસ્યા અને બોલ્યા: ‘એમાં તો અધિકાર નેમ્તએ.’

‘ખાપછ, મારે અધિકાર કેવો ? હું તો ચાકર રહ્યો ! દરવાન છું !’ લક્ષ્મણે કહ્યું. અધિકારનો શાસ્ત્રીય અર્થ તે જાણતો નહોતો. તેને તો અધિકાર એટલે ‘અમલદારી’ એટલું જ સમજાયું. પ્રભુના દર્શન પણ અમલદારી ઉપર આધાર રાખતાં હોય તો નવાઈ નહિ એમ અમલદારોનો દોર સમજનારને ખ્યાલમાં આવશે.

‘અધિકાર એટલે લાયકાત !’ મહાત્માની પાસેથી તાજું જ ધર્મગાન શીખેલા એક અનુયાયીએ લક્ષ્મણને અર્થ કહ્યો.

લક્ષ્મણ એ અર્થ સમજ્યો કે નહિ તે કોણ જાણે. પરંતુ તે થેલી આંખ કરી સહુને જોતો જોતો રહ્યો. મહાત્મા પ્રસન્ન ચિત્તે બહાર ચાલ્યા ગયા. તેમનાં યશોગાન ગાતા ભાવિકો જુદાં જુદાં ટોળાં વળી વિખરાયા લાગ્યા. પોતે ધર્મ વિષયમાં આજે કેટલું નવું ગાન મેળવ્યું તે વિશે છુટથી વિવેચન ચાલતું હતું. તત્ત્વગાનની મિજબાનીમાં તૃપ્ત બનેલા સહુ કોઈ વાનીઓનાં વખાણ કરતા હોય તેમ યોગ, ત્પ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વિશે પોતપોતાના અભિપ્રાયો આપતા હતા.

દેવને શયનનો સમય થઈ ગયો ત્યાં સુધી દેવની મૂર્તિ સામે લક્ષ્મણ નેતો જ બેસી રહ્યો. પૂજારીએ દેવશયનનો પડદો પાડ્યો અને લક્ષ્મણને કહ્યું:

“લક્ષ્મણ, હવે કમાડ મંગળ * કર.”

લક્ષ્મણે તે સાંભળ્યું નહિ. પૂજારી તેની પાસે આવ્યો. લક્ષ્મણની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં.

‘અધ્યા, શું થાય છે ?’ પૂજારીએ પૂછ્યું.

‘હું પ્રભુનો દરવાન ! દરવાન બિધાંડું ત્યારે લોકો દર્શન કરે. અને મને જ પ્રભુનાં દર્શન ન થાય ?’ લક્ષ્મણે જવાબ દીધો.

પૂજારી હસ્યો.

‘લાવ, હું કમાડ બંધ કરું. તને કાંઈ વળગ્યાં તો નથી ને ?’

૩

મંદિર નજીક જ મંદિરની ચોરડીમાં લક્ષ્મણ રહેતો હતા. બીજે દિવસે પ્રજાતમાં મંગળાનો સમય થયા છતાં મંદિર ખુલ્લું નહોતું. લક્ષ્મણ તેની લાંબી નોકરીમાં કદી વખત ચૂક્યો નહોતો. પૂજારી ખૂબાખૂબ કરેલા લાગ્યો. દર્શનના નિયમવાળા ભક્તોની ખારણા પાસે ગિરદી થઈ. જરાવાર થોભીને ભાવિકો બીજા મંદિરના દર્શનનો સમય પણ વહી જશે એમ

ધારી ત્યાથી આવ્યા ગયા પૂનરીની જૂમાજૂમ સાલગી લદમણને મોટા છોકરા આખો બોળતો ઓરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો

‘ક્યા મરી ગયો લદમણ ?’ પૂનરીએ જૂમ મારી છોકરાને પૂછ્યું

‘એ તો આખી રાત જાગ્યા’ વડીમા દસે છે અને ધડીમા રડે છે’ કોણ જાણે કશ વળગાડ લાગે છે’ છોકરાએ કહ્યું

‘મને ઠાનનો વહેમ પડ્યો હતો ઊંઘાડ દરવાજો’ પૂનરીએ હુકમ ક્યો છોકરાએ તાણુ બિલાડયુ પરંતુ તાણુ બિલાડયુ નહિ છોકરા ખૂબ મથ્યો પૂનરીએ તાણુ બિલાડવા પ્રયત્ન ક્યો બીજા બે ચાર માણસોએ પણ મહેનત કરી તથાપિ તાણુ બિલાડયુ નહિ પૂનરી ખૂબ ચીઠાચો જૂમાજૂમ કરી છોકરાને ગાળો દીધી, લદમણને ગાળો દીધી, આખી દુનિયાને પોતે હિંદુ હોવા છતા જાહાનમમા જવાનો તાપ આપ્યો અને એક બીજા ડોકા ખારીતુ બારણ તોડી પાડી મદિરની અંદર તેણે પ્રવેશ ક્યો અંદર જઈ તેણે મોટેથી જુમ મારી, અને તે પાછો બહાર નીકળી આવ્યો

હકોરજીની મતિ ચોરાણ ‘અધા થ કરો છો ?

લદમણનો છોકરો ગભરાયો પૂનરીને તેમજ બીજા બધાને વહેમ પડ્યો કે લદમણે મતિ ચોરી લીધી હશે અર્થાત્ તેણે ચેનડાનો દેખાવ કર્યો હતો તેનું કારણ પૂનરીને મમજાયુ હકોરજીના ધરણા લેવાની લદમણની દાનત થઈ હતી એટલે તેણે વિચિત્ર દેખાવ કરી બધાને ચાપ આપી રાતમાં મૂર્તિ દર્શાવી લીધી’ આમ પૂનરીની ખાતરી થઈ

‘બોનાવ તારા આસને’ હગમખોરની દાનત આટલે દહાડે બ્રહ્મ થઈ’ પૂનરીએ છોમ્મને કહ્યું

‘એ તો પેના થઈ ગયા છે પૂનરીએ એમને કહ્યું બે વર્ષ જવાગ આવે છે’ છોમ્મએ કહ્યું

‘એ તો બરાબર મગજ ગયો સરકારમાં પોલીસ એન્ફોર્સ દાન બહુ મળી આવશે’ આસપાસ બેગા થયેલા માણસોમાંથી બે ચાર માણસો લદમણની ઓરડીમાં પેસી ગયા, અને આણુ લખજી કાર્ય કરવા માટે લદમણને ધક્કા મારી બહાર ચમડી લાગ્યા

‘બાપુ આ બહુ છે શ ?’ લદમણ ધક્કા ખાતો પૂછવા નાગ્યો

‘હરામખોર, આ તો શું કર્યું ? કષ્ટ નહિ ને હકોરજી ચોરી લીધા ?’ પૂનરીએ તેનો મન આમગીને એક લપડાક મોટો દીધો

લદમણ વેલુ વેલુ હસ્યો તેની આજ અમમી બહી પેનછામાં આખની ચમક ધણી વધી જાય છે

જીતાનુ પાગાયણ કરનાર વિદ્વાન પણ નાહી ધોઈને મગિમા દરરોજ સવારથી મેમતા પ્રવચન આપે થતુ તેઓ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આરી પહેર્યા તેમણે પણ મદિરના દરવાજા પર હોવાની અને મૂર્તિ ચોરાવાની હમીયન સાલગી અને લદમણની વેલી આખ નિહાળી રોળાને ખમેડી તેઓ લદમણ પામે આ યા અને તેને કહ્યું

‘લદમણ !’

‘આપજી, આપજી’ પગે પાડુ’ કહી લદમણે એ તપસ્વીને સાંટાગ પ્રણામ કર્યા

‘લક્ષ્મણ, હજી મંદિર જોઈયું નથી ?’ તપસ્વીએ પૂછ્યું.

‘બાપજી, મંદિર ખુલી ગયું !’ લક્ષ્મણે કહ્યું.

‘જો ! જો તો ખરો કંભાડ બંધ છે. બધા દર્શન કરવા તકલી રહ્યા છે. બિઘાડી નાખ.’ તપસ્વીએ કહ્યું.

જાડું જાડું જોતો હોય તેમ લક્ષ્મણે મંદિરના દ્વાર તરફ જોયું અને તપસ્વીને સંબોધી કહ્યું:

‘કંભાડ ખુલ્લો છે ! જુઓ બાપુજી !’

તેણે કંભાડનું તાળું જોઈયું અને દ્વાર બિઘડી ગયાં.

‘પણ મૂર્તિ ક્યાં ? બદમાશ !’ પૂનરીએ પૂછ્યું. લક્ષ્મણની રમૂતમાં તપસ્વીના શબ્દો તરી આવ્યા: ‘પ્રભુ આ રહ્યો ! અહીં જ છે ! તમારો હાથ લંબાવો અને ત્યાં પ્રભુ છે ! ...’

‘બાપુજી, મારો પ્રભુ આ રહ્યો ! અહીં જ છે !’ લક્ષ્મણે હાથ લાંબો કરી સિંહાસન ભણી નિર્દેશ કર્યો. કાણુબર સહુને લાગ્યું કે મૂર્તિ તો ત્યાં નથી જ. પરંતુ ના, ના, કાંઈ ભૂલ થાય છે ! લોકોએ આંખો યોગી; મીંચી અને બિઘાડી.

શુંગર સંજેલી પ્રભુની મૂર્તિ ખીરાજેલી સહુએ જોઈ ! રિયર બિભેલા વિદ્વાન તપસ્વીએ લોકોના કરતાં કાંઈ વધારે જોયું. લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી કોઈ પડછાયો નીકળી સિંહાસન ઉપર સ્થિત થઈ મૂર્તિરૂપે ઘટ થઈ જતો તેણે જોયો. તપસ્વી કાણુબર ન હાલ્યા, ન ચાલ્યા. તેમના હૃદયમાં એક પ્રશ્ન ડુંખ મારતો ઝગ્ગડો બેઠો:

‘પ્રભુની નજીક કોણ ? વિદ્વાન ? તપસ્વી ? કે ભક્ત ?’

એકાએક સહુની અગત્યની વચ્ચે તપસ્વીએ લક્ષ્મણના પગમાં માથું મૂક્યું.

‘હાય, હાય ! બાપુજી ! તમે તો મારા ગુરુ ! આ શું કરો છો ?’

તપસ્વીએ પોતે શું કરે છે તે કહ્યું નહિ; પરંતુ તે સાંજથી પ્રવચન કરવું તેણે બંધ કર્યું.

આરડોલીનો પત્ર

ભાઈશ્રી,

ડૉ. સુમન્ત મહેતાના આરડોલી સંબંધી લેખોમાંથી, આરડોલીમાં સમાજ સુધારણાની હીલચાલ કેમ ચાલે છે તે તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. ખરી રીતે આ હીલચાલ માત્ર આરડોલીમાં નહિ, પણ જેમ કાળીપરજની હીલચાલ આરડોલી આસપાસના બીજા ભાગોમાં ચાલતી થઈ છે તેમ, સુરત જિલ્લાના બીજા તાલુકાઓ અને વડોદરા રાજ્યના ભાગોમાં પણ ચાલુ થઈ છે. આરડોલીમાં આ હીલચાલ ખાસ કરીને પાટીદાર કોમમાં ચાલે છે. અહીંના પાટીદારોની કેટલીક પેઢા નાતો ગુજરાતના બધા ભાગોમાં જાણીતી નથી. તેમાં એક મતિયા નામની પેઢા નાત છે. તેઓ કેટલાક સૈકા પહેલાં મુસલમાન થઈ ગયેલા અને અત્યારે પાછા હિન્દુ થયા છે.

દંતકથા એવી છે કે આ નાતના મૂળ પાટીદારો કાશી તરફ જતા દત્તા ત્યાં રસ્તામાં તેમને કોઈ મુસલમાન ઓલિયો મળ્યો અને તેણે તેમને કાશી ત્યાં જ દેખાડવાનું કહ્યું. કેટલાકે એ ચમત્કાર જોવા ઈચ્છા બતાવી. ઓલિયાએ એ ચમત્કાર દેખાડ્યો અને ત્યારથી તેઓ મુસલમાન થયા એમ કહેવાય છે. તેમણે રસ્તામાં જ કાશી જોવાની 'મતિ' કરી માટે તેઓ 'મતિયા' કહેવાયા એમ કહેવાય છે; પણ આ વ્યુત્પત્તિ કપોલકલ્પિત જણાય છે. હિન્દુઓની બીજી નાતોની પણ વ્યુત્પત્તિ ઘણીખરી આવી જ સંદિગ્ધ અને કપોલકલ્પિત હોય છે. આ મતિયા કોમે થોડાં વરસોથી સંઘળા મુસલમાન રિવાજો છોટી દીધા છે. દાલ હિન્દુઓની બીજી કોમેથી તેઓ જરા પણ લુદા પડે તેવા નથી, જુવાન મતિયાઓ હિન્દુથી ઇતર રિવાજો જૂઠી ગયા છે અને જૂઠી જવા માગે છે. પરધર્મની છૂટી છવાઈ વ્યક્તિને હિન્દુ ધર્મમાં આવવામાં અગવડ છે, કારણ કે એવી વ્યક્તિને કોઈ નાત સંધરે નહિ, એ મૂળ કોઈ હિન્દુ નાતનો હોય તો તે નાત પણ સંધરે નહિ, પણ કોઈ આવી નાતને હિન્દુ ધર્મમાં આવનાં આ અગવડ નડતી નથી. તે નાત બીજી નાતોની પેઠે અંદર અંદર પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે તો હિન્દુ ધર્મ કોઈને કશું કરે નહિ એવો વિશાળ કે ઉપેક્ષા-શક્તિવાળો છે. નવા ધર્મોન્તરને લીધે, કે મૂળ સ્વભાવથી જ, મતિયાઓ એકવચની ગણાય છે. આરડોલી સહાયકમાં મતિયાઓના વચનના આમ્રદે જખરી મદદ કરી દતી.

આવી બીજી કોમ ઉદા ભગતના કે ભગનના નામે ઓળખાય છે. તેઓ પણ પાટીદાર છે. એ નાતનો સંપ્રદાય વેંચીત્વ ભગનિકોનો છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેઓ એક બીજને મળતાં રામકબીર કહે છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા નથી કરતા. તેમની પાસે એક ભગનનો ગ્રંથ છે તેને તેઓ પૂજ્ય ગણે છે. તેમના મંદિરમાં તેઓ બેગા થઈ જુદાં જુદાં ભગનો ગાય છે. ભગનો કોઈ ખાસ સંપ્રદાયનાં નથી પણ કબીર મીરાં નરસિંહ વગેરે સર્વનાં ભગનો તેમાં આવે છે. આ ભગન સાદિય તેમનામાંથી કોઈ ભક્તે હપાળ્યું પણ છે. આ કોમની સર્વ વ્યવહાર વિધિઓ પણ સ્વનંત્ર છે. તેઓ ભગન વગેરે કાર્યમાં ખાસજીને

બોલાવતા નથી. તેમના લગ્ન સાહિત્યમાં લગ્ન વખતનાં મહેમાન પરાણે સત્કારવાનાં, મૃત્યુ સમયનાં વજેરે લગ્નનો છે. તેઓ મરણ પ્રસંગે રડતા નથી. તેમનામાં મરણના નાતવરા પણ નથી. તેમના એક ગુરુ છે અને તેમને અમુક અમુક વ્યવહાર કાર્યો ઉપર લાગે છે. આ કેમે હવે પોતાનાં ધારાધારણા ધડ્યાં છે. જાળવગ્ન કાઢી નાખ્યું છે અને વાહડાને જળદ કરવામાં પાપ નથી એમ દરાવ્યું છે. તેમનો ધરાદો ખાસ કરીને ધર્મગુરોનો વિરોધ કરવાનો નથી, પણ ધર્મગુરુ પોતે જ આવા સુધારાનો વિરોધ કરીને, દંડ કરીને, ધર્મક્રિયાને પ્રસંગે હાજર નહિ રહેવાની ધમકી આપીને, પોતાનું પદ ખોશી એમ લાગે છે. સત્ય જ્યારે પ્રવર્તમાન થાય છે ત્યારે અસત્ય પણ જાણે પ્રવર્તમાન થઈને પોતાની મેળે પોતાનો નાશ કરે છે. પૂ. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનો મને એ જ અર્થ લાગે છે કે સત્ય શું છે એ જાણવું એ ખસ નથી પણ તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી જોઈએ, જેથી અસત્ય જ્યાં હોય ત્યાંથી ખસી જાય.

આ સિવાય અહીં ચરોતરિયા પાટીદારો અને લેવા અને કડવા પણ છે. સર્વ કેમોમાં લુતારો સંગઠન કરી નાતનાં અનિષ્ટો કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે. લગ્નમાં ખાદી સંબંધી અને લગ્નમાં ધણા દિવસ જન રાખીને, ધણાં માણસો જનમાં જઈને, અને ધણી જમણવારો કરીને ફૂલારામાં પૈસાનો દુર્વ્યય કરે છે તેની સામે આ કેમો નિયમો ઘડે છે. નાતમાં ખાંડને બદલે ગોળનો કંસાર કરવો એટલી વિગતમાં પણ ઉતરે છે. કન્યા ૧૪ વર્ષથી નાની નહિ અને વર ૧૮ વર્ષથી નાનો ન જોઈએ અને તેથી નાનાં હોય તેવાં લગ્નોમાં હાજરી ન આપવા સખ્યો બંધાય છે. મરણ પાછળની ન્યાતોનો પણ આ જ રીતે બહિષ્કાર કર્યો છે.

સમાજ સુધારાએ ગુજરાતમાં નાતની ઉપેક્ષા કરી છે. પ્રથમના સમાજ સુધારકો નાતની સંસ્થાની વિરુદ્ધ હતા એટલે કે એ સંસ્થા જીતી રહેવી જોઈએ એમ માનતા હતા. તેથી નાતના રિવાજો સુધારવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. એથી નાતો તરફ અને નાતોના રિવાજો તરફ એક પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ નાતોની અંદરનાં માણસોમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ. તેનું સીધું પરિણામ એ આવ્યું કે નાતના રિવાજો હતા તેથી પણ વધારે બગડ્યા અને એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ. નાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા માણસો બહુ બહુ તો કોઈ નાતનું હિતેષુ પત્ર કે નાતની બોર્ડિંગ કાઢી ચક્યા. પણ નાતની વધતી જતી અવ્યવસ્થા તેથી ઘટી નહિ. નાતને નહિ માનનારા પણ રહ્યા છે તો નાતમાં જ અને તેમને પણ આ અનવસ્થાનું પરિણામ ખમવું પડે છે. તેઓ એમ માને છે કે નાતમાં સુધારા કરવા જતાં એ મરવાં પડેલ સંસ્થાનું આયુષ્ય કદાચ લંબાય.

બીજી બાજુથી પ્રશ્ન થાય છે કે હિંદુઓના વ્યવહારનું જે અનિષ્ટ છે તે નાતનાં બાળલગ્ન, કે મરણના વરા કે એવા રિવાજનું જ છે, કે એથી વધારે બહુ એ નાતની સંસ્થાનું જ છે? જેમ કે શાસ્ત્રથી કે રૂઢિથી બંધાયેલા વિના વિચાર કરી શકે છે, તેઓ સર્વ તો એમ જ માને છે કે અનિષ્ટ એ સંસ્થાનું જ છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક નાતો તો એવી વિચિત્રતામાં છે, કે ગમે તેવા સારા સુધારા કરવા છતાં તે ટકી શકે નહિ-જેમ કે કેટલીક નાતોમાં સંખ્યા જ એટલી એટલી છે કે વિવાહને માટે પસંદગીનું ક્ષેત્ર ન રહે: ત્યાં તમે વર કન્યાની ઉમરના નિયમોથી શું કરી શકો?

અને એ પણ સાચું છે કે નાતના ધારાધારણથી મરવા પડેલી જેવી દેખાતી નાત પાછી સ્થિતિમાં આવે છે. નાતની અંદરની ખટપટો વધે છે. જેમ સરકારની પાસેથી ન્યાય

માગવા જતાં સરકારનું રાજ્ય વધારે મજબુત થાય છે, તેમ નાત પાસે ધારાધારણા કરાવવા જતાં નાતની સંસ્થા વધારે મજબુત થાય છે.

છતાં જેમને નાતમાં શ્રદ્ધા હોય તેમને માટે તો નહિ નિયમો કરતાં, નાતના નિયમો ધડવા એ જ સાઈ છે. નિયમો જે સારા હોય, નહારા ન હોય તેમાં નાતને નહિ માનવારે પણ સંમતિ આપવી જોઈ એ. ખોટા વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યથી નિયમમાં બેદ કરવા સારો નથી. અને ખરાબ નિયમોની સામે થવું જોઈ એ. આ નિયમો ધડાવાનું એક સાઈ પરિણામ એ આવશે કે, નાતમાં ખટપટથી મોટા યજ્ઞ બેઠેલા માણસો પોતાની મોટાઈ ખોશે, અને નાતની સંસ્થાને નહિ માનવા છતાં એકર પડી રહેલા અને આડકતરી રીતે નાતની અવ્યવસ્થાને વધારનારા માણસોને, કા તો નાતના નિયમોમાં સહકાર આપવો પડશે, અથવા તો તેમને નાત બહાર જવાની ફરજ પડશે. અને રીતે પરિણામ સાઈ જ આવશે. અહીં પણ

કર્મ ક્યાયો લાકર્મણ : ।

(આકર્ષ કરતા કર્મ સાઈ)

મતિયા કોમમાં એક ગૃહસ્થે પોતાને ઘેર વાછડાને બળદ કરાવેલો, તે સંબંધી તેમના ધર્મગુરુએ તેનો ઠંડ કરેલો, તેનો વિરોધ કરવા એક સલા સ્વાદેશ ગામમાં ભરાયેલી હતી. ત્યાં મારે જવાનું થયું. સલામાં મેં દૂરથી શ્રીયુત વસ્ત્રલભાષ, શ્રીયુત અખ્યાસ તૈયબજ અને એક ભગવા હુગમવાળા સાધુ જોયા. કોષ સાધુ પણ આવાં કાર્યોમાં બાગ લે છે જાણી મને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયું. પણ ખરૂં આશ્ચર્ય તો એ અપરિચિત વ્યક્તિ વિશે વધારે જાણતા થયું. એ કોષ 'હિન્દુ' ધર્મના સાધુ નહોતા. પણ એક પારસી સાધુ હતા. તેઓ આ જાણુ દરબારી બિહુના નામે જોળખાય છે, તેમની રહેણી પહેરવેય હિન્દુ સાધુ જેવા જ છે. તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ અસલ વતની કોમોમાં દારૂની બદી બંધ કરવાની છે. તેમની રીત પણ ઘણી સંગીન છે. તેઓ અનેક ગામમાં ફરીને લાપણો કરવાને બદલે એક ગામમાં રિથર થઈને બેસે છે, તે ગામમાં પૂરેપૂરું કામ કર્યું પછી બીજું ગામ લે છે. બહુ જ નિરબિમાની અને સાદા છે. મને ઘણી વાર લાગ્યું છે કે ગુજરાત પોતાના કાર્યકર્તાઓને પૂરેપૂરું જોળખતું નથી, જોળખવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. માનવપૂજન કે વીરપૂજનને હિતેજવાને આ ઠું નથી લખતો. માણસની કિંમત હોય તે કરતાં ઘણી વધારે આંકી દેવી, દેશના પ્રેમને લીધે ગમે તેવા માણસોને વીર ગણવા માંડવા એ ગાંધીજીએ એક વાર આપણી ધાર્મિક ઘેલણ વિશે કહ્યું હતું તે શબ્દોમાં કહ્યું તો વેવલાપણું છે. પણ એવા વેવલાપણાથી ડરીને, કે અમારૂં ધોય તો ઘણું જ ઉચ્ચ છે એવા આડંબરથી, જે માણસો ખરૂં કામ કરતાં હોય તેમની કદર ન કરવી, તેમને જાણવાં પણ નહિ, એ પણ બીજી દિશાનું ઝાણું વેવલાપણું નથી. મને ઘણી વાર થાય છે કે સાહિત્યમાં થોડું ગમે તેવું લખીને જે કેટલાક માણસો પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે તે કરતા ઘણા વધારે જાણવા લાયક માણસો ગુજરાતમાં અન્યત્ર કામ કરે છે. પણ માહિત્યકાર લખતો હોવાથી, તેની ધ્રુષ્ટિ હોય કે ન હોય પણ તે દુઃકામાં દુઃકે રસ્તે પ્રસિદ્ધિને દારૂ પહેલે છે અને બીજાનાં કાર્યોને ત્યાં સુધી પહોંચનાં વાર લાગે છે.

એક તરફથી આ દરબારી બિહુની અને શ્રીમતી મોડું બહેન પોટિટ જેવાં મર્જાશ્રીમંત જાણની નિરતાર્થ અને નિર પ્રવૃત્તિ જોનાં અને બીજી તરફથી તે જ પારસી કોમ દારૂનિબંધની

પ્રકૃતિમાં વિદ્યો નાખે છે તે જોતાં, ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. પણ આ આશ્ચર્ય કોમની દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ માટે થાય છે. ખરી વાત તો એ છે કે કોમ કે નાતનું હવે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ રહ્યું નથી. બધી જાતના અને સ્વભાવના માણસે બધી કોમમાંથી નીકળે છે. જે મનુષ્ય જીવન દેશમાં પ્રવેશ કરે છે તે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી બધામાં પ્રવેશે છે. અને તે જ પ્રમાણે, કાળાપરજ જોવી અચાન કોમની પ્રગતિમાં પણ, પોતાનો સ્વાર્થ બગડતાં સામે ચવાની વૃત્તિ પણ બધી કોમોમાં છે. આ કાળાપરજમાં ધીરધાર કરી વસ્તુઓ વેચી કમોતા હિન્દુ વેપારીઓ પણ કાળાપરજની આ જાળમાં વિરુદ્ધ છે. કાળાપરજના અચાન ઉપર અનેક વેપારીઓ પોતાનો વેપાર પાયરી બેઠા છે. કેઈ કેઈ ગામોમાં હાટોડું ભરાય છે ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ હાટોડા વિશે તમે શ્રી મહાદેવભાઈના લેખોમાં વાંચ્યું હશે. કાળાપરજના ઉપયોગની વસ્તુઓની આ ગુજરી છે. તેમનાં કપડાં, તેમનાં ધરેણાં, તેમના ઉપયોગનું મીઠું મરચું વગેરે સર્વ અહીં વેચાય છે. આ એક સર્વ વેપારીઓની ઘોળા દિવસની લૂંટનું રથાન છે. કેટલીક જગ્યાએ તો હાટોડું, કેઈ પારસીએ પોતાનો દાર ખખે તે માટે પીઠા પાસે શરૂ કરાવેલું માલમ પડ્યું છે. બીજા વેપારમાં બીજા વેપારીઓ માલ લેતાં અને દેતાં બન્નેમાં કાળાપરજને છેતરે છે. હાટોડાં દારના પીઠાની પાસે હોવાથી કાળાપરજના સુધારકોને હાટોડાં પાસે જ પ્રચારકાર્ય કરવું પડે છે અને પારસીઓ પણ હાટોડામાં જ એમને ડરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રથમ તો આમાંથી વડોદરાના અમલદારો વચમાં પડી આ હીલચાલને ધક્કો લગાડશે એવી દહેશત હતી પણ હવે સર્વ કામ સીધું ચાલે છે. હાલ ત્યાં અચક્ષ ધૈર્યવાળા શ્રી રવિશંકર કામ કરવા ગયા છે. પારસી ભાઈઓ પણ આ બદલાતી સ્થિતિને સમજવા લાગ્યા છે. જો કે તેમનો અંતરનો રોષ તો હજી નહિ ઉતર્યો હોય. વક્ષસાહે શ્રીયુત વક્ષભભાઈને થોડા દિવસ ઉપર ગાનપત્ર આપ્યું ત્યારે પારસીભાઈઓની હાજરી ધણી થોડી હતી એમ પ્રમુખને પણ દીકા કરવી પડી હતી.

*

*

એક હકીકત સાંભળી હતી તે અહીં પ્રત્યક્ષ જોઈ. ગામડામાં કામ કરનારા બધા કહે છે કે શહેરની પાસેનું ગામડું દહાડે દિવસે વધારે વધારે ગરીબ થતું જાય છે. એક અનુભવી ગામડાના કાર્યકર્તાએ કહ્યું કે ગામડું જેમ રોકડનો ઝોછો ઉપયોગ કરે તેમ તે વધારે સુખી રહે. કપાસ વાવીને તેના પૈસા કરીને જીવાર ઘી વગેરે વેચાતું લે તેના કરતાં કપાસ ઝોછો વાવી ખેતીથી જીવાર પેદા કરે, ટોરમાંથી ઘી કરે તેમાં તેના નિર્વીક વધારે સારો થાય. ભાવતાલની ઝોછી માહીતીથી, હિસાબની ગણતરીથી, વેચતાં અને લેતાં બન્ને વખત છેતરાવાથી ખેડૂતને વધારે નુકસાન જતું હશે તે સિવાય પૈસાની લેવડદેવડ પોતે આને માટે જવાબદાર હોય એમ મને લાગતું નથી. વળી શહેર પાસે હોવાથી શહેરના મોજશોખમાં ગામડાનો માણસ શક્તિ ઉપરાંતનું, વિવેક વગરનું ખરચ કરતો હશે તેથી પણ એમ થતું હશે. પણ સર્વત્ર એમ નથી થતું. શહેરની પાસેના કૃષિ વેચનારા કે શાક કરનારા સમજી ખેડૂતો, શહેર સાથે નહિ સંબંધ રાખનારાં ગામડાં કરતાં વધારે ખરાબ સ્થિતિમાં નથી હોતા; કેઈ કેઈ વધારે સારી સ્થિતિમાં પણ હોય છે.

પણ એ તો પ્રત્યક્ષ જોયું કે 'સુસ્તની આસપાસનાં' '૪-૫' માઈલનાં ધણાંખરાં ગામડાંનાં લોકો નમળા નિસ્તેજ દેવાદાર હતાં. તેમના બળદો પણ એવા જ નિર્બળ. અને

૧૦-૧૨ માઇલ દૂરના ગામડામાં તદુરસ્ત ખાળકો નજરે પડે છે. એક કારણુ તે આ દૂધનો વેપાર છે. શહેરની પાસેના ગામડાના લોકોને રોકડ પૈસા કરવાની લોહપતા થાય છે, તેથી દૂધ, ઘી, સારું અનાજ, વગેરે પોતાને માટે કશું ન રાખતા બધું વેચીને તેના નાણા કરે છે અને ખરાબ અનાજ પોતે ખાય છે—જેમ શહેરના માણસો ખરાબ ધરમાં કે ઘરના ખરાબ ભાગમાં પોતે ગંદી, સારા ઘરો અને ઘરના સારા ભાગો ભાડે આપી પૈસા કરે છે તેમ ગામડા સાત ઘાસ પણ વેચીને નાણા કરી ખરાબ ઘાસ પોતાના ઢોરને ખવરાવતા હશે એમ લાગે છે દૂરના ગામડા દૂધ ન વેચી શકે, ઘીના લોભે દૂધ ન ખાય તેા પણ ઘી કરતા છાશ તેા ખાવા મળે દૂધ વેચનારને તેા છાશ પણ ન મળે. વળા અમદાવાદમાં તેા નજીકના ગામડેથી છાશ પણ વેચાવા આવે છે અને શહેરોના મોજશોખો જોઈને ગામડા પણ તેવા ખરચ કરતા થઈ જાય, છેવટે દેવામાં પડી, જમીન શહેરમાં ગીરો મૂકી, સદાનુ દાસતવ સ્વીકારી જીવગી ગમે તેમ દસરડે છે ગામડામાં નૂર જ નથી !

શહેર અને ગામડાનો સબધ કેવો હોવો જોઈએ એ પ્રશ્ન બહુ વિકટ છે સ્વાભાવિક તેા એ લાગે છે કે એક જગાએ રહીને બળદથી ખેતી થઈ શકે તેટલી જમીન આરે ખાણુ રાખી ગામડા વસ્યા, અને ગામડાની વધારાની પેદાશ બહાર મોકલવા અને ખદલામાં ગામમાં નહિ પેદા થતી ચીજો વેચાતી લેવા વેપારના કેન્દ્રો તરફ શહેરો થયા. આજ શહેરો પાછા વિદ્યા-કલાના અભ્યાસના અને રાજકારણના કેન્દ્રો થયા ગામડા વધારાની પેદાશ શહેરને આપી શહેરની વિદ્યાકલા અને જોઈતા સાધનો મેળવવાનો લાભ લે પણ આપણે અહીં તેથી ઉપદુ થાય છે ગામની વધારાની પેદાશ લેવાને બદલે આપણા શહેરો ગામડાનો રસકસ, તેને જોઈતી ચીજો પણ ચૂસી જાય છે, અને ગામડાને વિદ્યાકલા કે શિક્ષણનો લાભ આપવાને બદલે ગામ દલકી વૃત્તિના મોજશોખોનો છંદ લગાડે છે આ છંદને લીધે ગામડું સામાન્ય રીતે જે તદુરસ્ત જીવનનો આદર્શ ગણાતું તે હવે તેવું રહ્યું નથી વળા પેસેટકે અને સામાન્ય સરકારિતામાં ગામડું શહેરથી હલકું પડવાથી ગામડાના આગળ પડતા બધા માણસો અને કુટુંબો શહેરો તરફ આકર્ષાય છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ગામડા સામાન્ય કદાપણ અને નીતિમાં પણ ઉતરતા જાય છે. આ છેવટનું પરિણામ ખીન બધા પરિણામો કરતા વધારે ભયંકર છે ગામડાનું જીવન તદુરસ્તીમાં સાદાઈમાં સરલતામાં નીતિમાં વધારે સાઈ હોય એ તેા માત્ર કેટલાક કવિઓની કલ્પનામાં જ રહ્યું છે. આપણો જાનવાળો અને સરકારી વર્ગ ગામડાને સુધારવાની પોતાની ફરજ નહિ સમજે તેા ગામડા અને તેને લીધે આખો દેશ ઉતરતા જશે

તપાસ સમિતિને જો જોમ જોમ જુદા જુદા ગામો જોતા જાય છે છીએ તેમ તેમ સરકાર કેટલી કેટલી રીતે મહેસુલ લે છે તે સમજાતું જાય છે. જરાયત એટલે આકાશિયા ખેતરો ઉપર તેા જાણે જમીનનો દર લે છે. પણ ક્યારીમાં જમીન ઉપર આકાશમાંથી પડતા પાણીનો પણ દર લે છે તે ઉપરાંત તે જમીનની પાસે કેઈ દિમાયત તળાવ હોય એટલે કે તળાવમાંથી પાણી લઈ શકાય એમ હોય તેા તેના દિમાયત દર લે એટલે કે તળાવનું પાણી વાપરે કે ન વાપરે તેા પણ તે ખેતરો ઉપર દિમાયત દર ચરે જ. સાધારણ આરા વરસાદના વચસમાં તેા તળાવનું પાણી લેવાની જરૂર નથી પડતી અને નમરા વરસમાં તેા ઘણીવાર તળાવનું પણ બધા દિમાયતી ખેતરોને મળી રહે તેટલું પાણી જવડે જ હોય

છે. અને કેટલીક વાર તો જખરા માણસો કે પાણી કાઢવાની ખારીની પાસેના ખેતરોવાળાઓ જ પાણી લઈ જાય છે અને ખીમ્મોને હિમાયતી દર ભરવા સિવાય હિમાયતનો કશો લાભ મળતો નથી. એટલું જ નહિ ઘણી જગ્યાએ તળાવ પૂરાર્ધ ગયાં હોય, તેમાં પાણી રહેતું ન હોય છતાં હિમાયતનો દર ચડ્યે જાય છે. એક જગ્યાએ તો તળાવ ઉપર ઉભા રહ્યા પછી પણ આ તળાવ છે એમ કોઈએ કહ્યું ત્યારે જ તળાવ ઓળખાયું. ઘણી જગ્યાએ ક્યારીની જમીન હિતરી ગયેલી હોવાથી વરસો થયાં તેમાં ભાત ન થતાં માત્ર જરાયત મોક્ષ જ થતો હોય છતાં તેના ઉપર ક્યારીનો દર ચાલુ રહ્યા કરે છે. ઘણાં ગામોમાં કુવા ન ચાલતા હોય,— 'પદ પછી કુવાનાં પાણી ઊંડાં ગયાં છે. કુવેનર પોસાતાં નથી, કોઈ જગ્યાએ પાણી ખાસં થઈ ગયાં છે,—છતાં ખાગાયત દર ચાલુ રહ્યા કરે છે. લોકો અરજીઓ કરે ત્યારે કહેશે કે આવતા સેટલમેન્ટ વખતે દરનો વિચાર કરવામાં આવશે અને સેટલમેન્ટ વખતે તો એટલું બધું કામ હોય કે આવા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો વખત જ ન મળે ! કેટલીક જગ્યાએ જમીન ઉપર નદીની રેલ આવતી હોવાથી તેના ઉપર ભાડા તરીકે ખાસ દર ચઢે છે, તે પૂરનો લાભ બંધ થયા પછી પણ વરસો સુધી ચડ્યા કરે છે. અને એક ગામમાં ખેતરો ઉપર પૂર આવે છે, પણ એ પૂરને લીધે જ જમીનમાં ખાડા પડી જવાથી પાણી ભરાઈ રહેવાથી ત્યાં ઠંડું વાવી ચકાતું નથી, પણ ભાડાનો દર તે જમીન ઉપર લેવાયે જાય છે. મહેસુલ સંબંધી આ સર્વ બાબતો અન્યાયી અને રૂંચતું લોહી ચૂસી જનારી છે. પણ આપણા ખેડુતો આત્માર સુધી મૂજે મોંએ એ ખમી રહ્યા છે. આ સર્વ ઉપરાંત કયાસવારી કરનારાઓ, મોગડીદારો, તલાટીઓ લાંચથી અને લાંચ માટે અન્યાયો કરે તે તો જુદા. ગામડાંનાં, ખેડુતોનાં, સંગઠનો કરી આ સર્વ અન્યાયની સામે ગામડાંએ લડવું જોઈએ. ખેડુતોના હક્કો અને તેનું રક્ષણ કરવાની રીતો ગામડાની કેળવણીમાં આવી જાવી જોઈએ; અને તે માત્ર સરકારના દરિયિન્દુથી જ નહિ પણ રાષ્ટ્રહિતના દરિયિન્દુથી શિખવાવી જોઈએ.

આ પત્ર મેં ખારડોલીનો જ દલો છે. ખરી રીતે આ પત્ર હું મુરતથી લખું છું અને તેમાંની હકીકત મુરત અને વડોદરાના લાગતા વળગતા ભાગોમાંથી લીધી છે. પણ પ્રાધાન્યેન વ્યવદેશા ભવન્તિ । પ્રધાન વસ્તુ ઉપરથી નામ પડે છે. અને આ બધી પ્રવૃત્તિમાં ખારડોલી પ્રધાન છે જ.

ચ ચા પ ત્ર

ગુજરાતી ટ્રેન્યુએટ એસોસિયેશન: કરાંચી

‘ પ્રસ્થાન ’ ના તંત્રી સાહેબ,

‘ પ્રસ્થાન ’ ના કાર્તિક અંકમાં ગુ. ટ્રે. એસોસિયેશન માટે ગેરસમજૂતી થાય એવું મેં કશું લખ્યું નથી. પોપ અંકમાં એ મંડળના વિદ્વાન મંત્રી થોડીક વિગત રજૂ કરે છે.

૧ અને ૩ હેતુ કે તેમ માટે મેં કોઈ સવાલ ઉભો કર્યો જ નથી. મંત્રી જાતે જ લખે છે કે ગુજરાતી ભાષા જાણનારા અને ગુજરાતી ભાષા લખી બોલી વાંચી જાણે એવા બિન-ગુજરાતી ટ્રેન્યુએટસ પણ એના સભ્ય થઈ શકે. હુંકમાં ફરી કહું તો એના સભ્યો ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતી ભાષા બોલી લખી વાંચી જાણનારા જ થઈ શકે. આટલું છતાં એ મંડળનું નામ અંગ્રેજી !

૨ સરળતા માટે મંડળના ધારાધારણ તથા નામ અંગ્રેજીમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. સરળતા કેની ? મંડળનું નામ ગુજરાતીમાં હોય તો સરળતા ન સમ્બધાય ? જન્મે, જાતે એવા વિદ્વાન ગુજરાતીઓ સરળતાથી અંગ્રેજીમાં ધારાધારણ ધરી શકે એ સરળતા હોય તો પ્રશ્ન જાણે ! ગુજરાતી ભાષા ત્યારે એટલી કંગાળ હોવી જોઈએ કે ગુજરાતી વિદ્વાનોને અંગ્રેજીમાં બધી કલમો લખવી પડે છે !

૨૭૨૨૨ કરતી વેળા અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર ન થઈ શકે એવું તો કશું જ નથી. અન્ય સંસ્થાઓ તે ગુજરાતી કે અંગ્રેજી ? અંગ્રેજી સંસ્થાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં થાય એ કુદરતી છે; પણ તેથી આપણાં ગુજરાતી મંડળનું નામ અંગ્રેજી રાખવું અને મંડળનું કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચલાવવું એ આપણી પ્રિય માતૃ-ભાષા માટે શોભારપદ છે ? અમુક અંગ્રેજી મંડળ સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહારની સુગમતા પડે તેથી ગુજરાતી બોલતી, ગુજરાતી લખતી, ગુજરાતી વાંચતી એવી આખી ગુજરાતી સંસ્થાને અંગ્રેજી શા માટે જનાવવી ?

૪ મંડળનું સઘળું કામ એટલે કાર્યસમિતિનું અને અહેવાલ રજૂ કરવાનું વગેરે એ બધું અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે. મંડળની પ્રવૃત્તિનો કોઈ સવાલ જ નથી. જાહેર ભાષણ તો અંગ્રેજીમાં આપાય, બેંગાલીમાંય આપાય અને જર્મનમાં યે આપાય-જેવા જેવા વિદ્વાનો અને જેવી જેવી ભાષાના જાણકારો. પણ આપણા ગુજરાતીઓ વચ્ચે જ અપાનાં ભાષણો તો ગુજરાતીમાં જ જોઈએ, તેમજ એ ભાષણને લગતી આમંત્રણ પત્રિકાઓ, કાર્યવાદક સમિતિનું કામકાજ અને વાર્ષિક અહેવાલ એ સઘળું ગુજરાતીમાં જ થવું જોઈએ. એ સઘળું અંગ્રેજીમાં થાય એનો અર્થ જ એ કે ગુજરાતીએ દેવાણુ કાઢવું છે અથવા વિદ્વાનોને જેમ સ્વદેશી કાપડ કે ખાદી પહેરવાની સુગ છે તેમ ગુજરાતી ભાષાની પણ સુગ છે.

ડૉ. રાણીનાનો અને ડૉ. નાયકનો સત્કાર થયો ત્યારે સઘળું કામ ગુજરાતીમાં ચાલ્યું એ વાત ખરી; પણ એની પહેલ કોણે કરી ? એ સત્કારને લગતી બહેરાત તો અંગ્રેજીમાં જ થઈ હતી અને સઘળું કામ અંગ્રેજીમાં જ ચાલત; પણ ગુજરાતી ભાષા માટે અભિમાન ધરાવનાર ડૉ. રાણીનાએ અને ડૉ. નાયકે “ આપણે તો બધા ગુજરાતીઓ છીએ ” કહી ગુજરાતીમાં વિવેચન કર્યું હતું, ત્યારે જ પછીના બોલનારાઓ પણ ગુજરાતીમાં બોલ્યા હતા. ડૉ. નાયકે તો ખુલ્લું કહ્યું હતું કે આપણા છોકરાઓ બધું જ અંગ્રેજીમાં વિચારે અને બોલે એ સસલા છે.

૫ અંગ્રેજીમાં વિચાર આપ-લે કરવાની શક્તિનો વિકાસ થાય તેથી અંગ્રેજીમાં બોલવાનું પસંદ કરાય છે એમ ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાન મંત્રી લખે છે ત્યારે ખરે જ ખેદ થાય છે. અંગ્રેજીનો વિકાસ ! બી.એ. પદવીધારી ગુજરાતી વિદ્વાનો અંગ્રેજીમાં વિચાર આપ-લે કરવાની શક્તિનો વિકાસ શા માટે કરે ? ફ્રાન્સમાં જન્મે, જતે ફ્રેંચ, એવા અંગ્રેજી બોલનારાઓ પોતાના ફ્રેંચ મંડળમાં અંગ્રેજી-ભાષાનો વિકાસ કરે છે ખરા ? પોતાનો કાર્યક્રમ અને ગ્રંથવાલો શું અંગ્રેજીમાં છપાવે છે ? જર્મનીમાં જન્મે, જતે જર્મન, એવા અંગ્રેજી બોલનારા પોતાના મંડળમાં અંગ્રેજીનો વિકાસ કરે છે ખરા ?

ગુજરાતી ભાષા શું એટલી બધી હીણ છે કે તે બોલનાં અને તેમાં વિચારની આપ-લે કરેતાં આપણે લજવાઈએ ? આપણાં દરરોજનાં કાર્યમાં આપણે એકમાં અને ઔદિસમાં, અને નિશાળોમાં, અને છાપાદારે અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી તો ચાલુ બોલીએ છીએ અને તે પછી અંગ્રેજી બોલનારા આપણે ગુજરાતીઓ આપણાં જ ગુજરાતી મંડળમાં અંગ્રેજી બોલીએ, લખીએ અને અંગ્રેજીનો વિકાસ કરીએ તો ગુજરાતીનો ક્યારે કરીશું ?

“ ગ્રેન્ડ્યુએટ એસોસિયેશન ” એવું અંગ્રેજી નામ રાખીને તેનાં દાર નાત જતના તકાવત વિના ખુલા રખાય ત્યારે તેનું કામ અંગ્રેજીમાં થાય તો ખાસ વાંધો લેવા જેવું નથી. પણ અહીં તો ગ્રેન્ડ્યુએટ એસોસિયેશન આગળ “ ગુજરાતી ” એવું ખાસ બંધન છે. ત્યારે જે મંડળ ગુજરાતી, જેનાં સભ્યો જન્મે જતે ગુજરાતી, જેની ભાષા ગુજરાતી, જે ગુજરાતી બોલી જણે, જે ગુજરાતી લખી જણે, જે ગુજરાતી પાંચી જણે તેઓ-તેવાં મંડળના કાર્યવાહકો પોતાનું કામ અંગ્રેજીમાં ચલાવે અને અંગ્રેજીના વિકાસની વાત કરે એ અસહ્ય છે.

(કરાંચી)

નરીમાન સોરાબજી ગાળવાળા

* * *

આ ચર્ચા હવેથી બંધ થાય છે. તંત્રી

સ્વૈર વિહાર

ધણા માણસો ધર્મ અને વિજ્ઞાનની વચ્ચે વિશિષ્ઠ માને છે. મને તો જાનને સરખા લાગે છે. પહેલા માણસો જે જે કાર્યો અને જેવાં જેવાં કાર્યો ધર્મને આગળ કરીને કરતાં તે તે અને તેવાં તેવાં કાર્યો હાથ વિજ્ઞાનને આગળ કરીને કરે છે.

પહેલા માણસો સ્ત્રીઓને સતી કરતા. સતીને જીવવું હોય પણ ધર્મમાં કહ્યું હોય કે તેણે બળી મરવું જોઈએ તો તેને બાળ્યા વિના ચાલે કેમ? હાથ તેવું જ કાર્ય હવે લોકો વિજ્ઞાનની ખાતર કરે. ધર્માનંદ કોમળીજી એક વાત કરે છે. એક પોર્ટુગીઝ વહાણ ગોઆ તરફ આવતું હતું. તેમાં એક ખલાસી માદો પડ્યો હતો. રાત્રે ખલાસીને તપાસી ડોક્ટરે કહ્યું કે ખલાસી સવારે મરી જશે અને તેની લાસ પાણીમાં નાખી દેવી. સવારે ખાસ્વાઓ પેલા ખલાસીને લેવા લાગ્યા ત્યારે તેણે કહ્યું: “ભાઈ હું તો જીવતો છું.” ખાસ્વાઓએ જવાબ આપ્યો: “અહ્યા તું આપણા લણેલા ડોક્ટર કરતાં વધારે ડાહ્યો?”

પછી શું થયું તે એ વાતમાં નથી. દુચકો, તેના આદિ મધ્ય અને અંત, સર્વ ધણાં જ કલામય હોય છે. હાથ ટૂંકી વાર્તાની કલા વિશે ધણી ચર્ચા થાય છે; આ દુચકાની કલા વિશે કોઈ ચર્ચા કરતું નથી. કારણ એ હશે કે દુચકાની કલા હજી કોઈને હાથ નથી લાગી. બધા ટૂંકી વાર્તાઓ સરજે છે, કોઈ દુચકા સરજે છે?

વાર્તાનું ટૂંકામાં ટૂંકું, તીખામી તીખું, એકાગ્રમાં એકાગ્ર, અણિયાળામાં અણિયાળું, સૂચકમાં સૂચક અને માર્મિકમાં માર્મિક સ્વરૂપ તે દુચકો છે. વળી તે વાર્તા અને મસ્કરી બન્ને વચ્ચેનું સ્વરૂપ છે.

મસ્કરી એ વ્યવહાર જીવન અને સાહિત્યના સીમાડા ઉપરની ચીજ છે. એ જીવન પણ છે અને સાહિત્ય પણ છે. સાહિત્યસૃષ્ટિમાં જેમ કવિ નવી જ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ મસ્કરીમાં કોઈ નવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવાની નથી હોતી. મસ્કરી કરનારો, વ્યવહારની પરિસ્થિતિનો અમુક ખંડ એવા ને એવા લે છે, તેને વ્યવહાર જીવનથી અલગ પણ નથી પાડતો, અને તે ખંડ ઉપર તે પોતાની સૃષ્ટિ રચે છે; તે સૃષ્ટિને કોઈ વ્યાવહારિક પ્રયોજન હોતું નથી, માત્ર હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવો એ જ એનું પ્રયોજન હોય છે. એટલે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ઉપર નિર્માયેલું એ શુદ્ધ સાહિત્ય સર્જન છે.

અને મસ્કરી એ ખરેખર અલિખિત કે અપત્રારોપિત સાહિત્ય છે. અપત્રારોપિત છે એટલું જ નહિ, તે અપત્રારોપ્ય પણ છે. તમારું અલિખિત કંઈક સાહિત્ય તે શ્રી મેઘાણીએ લખ્યું, અંગ્રેજીમાં જેને unwritten અલિખિત કાયદો કહે છે તે સખાચો છે, પણ મસ્કરી કદી સખાચ તેવી વસ્તુ નથી. વાત કરતાં જે મસ્કરીથી તમે ખૂબ હસતા હો, તેને ઘેર જઈને લખી જોજો, તેમાં હાસ્ય આવી શકશે નહિ. કારણ એ છે કે તમારા વ્યવહાર જીવનની જે ખરી વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉપર તે જાગેલી છે તે સ્થિતિથી ઉભેલીને તેને લઈ જાઓ તો એ સ્થિતિની ભાવ વિના એ શામે જ નહિ. અને એ આખી સ્થિતિ, તમે શબ્દમાં મૂકી શકો તે કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે વિશાળ હોય છે.

તે લખી શકાતી નથી અને છતાં તે સાહિત્ય છે, શુદ્ધમાં શુદ્ધ સાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. તે કલામય સર્જન છે. ગાનની મારફત એ કલા તેના વિધાનાની પાછળ નાશ પામે છે, સતી થાય છે. એ લખાતી નથી એટલા માટે જ તેના વિધાયકને આપણે સાક્ષર નથી કહેતા. પણ એ કલા છે. ગાન અને મસ્કરી બીજી રીતે પણ મને મળતાં લાગે છે. શેક્સપિયરે સંગીત વિશે લખ્યું છે—દરેક અંગ્રેજી ભણતો વિદ્યાર્થી કોઈનાર નિબંધમાં અવતરણ આપવા તે લીટીઓ યાદ રાખે છે—

“ The man that hath no music in himself ... ”

વગેરે વગેરે. તે આપણે મસ્કરી વિશે પણ કહી શકીએ કે જે માણસમાં મસ્કરી કરવાની શુદ્ધિ ન હોય, તેમ જ જે બીજાની મસ્કરીથી ખડખડ દસી શકતો નથી, તે પાપ દાવપેય કાવત્રાં અને કાળાં ધોળાં કરવાને કાબેલ છે.

નહિ નહિ. કાવ્યનો અનુવાદ કાવ્યમાં જ ચલે જોઈએ.

(૪૫૫)

ન મસ્કરીની શુદ્ધિ જેહ જનમાં જરા થે જરે,
હસે ખડખડ વા ન સુણી જે જ્યની મસ્કરી,
કુડાં કપટ કાળુ યોગ્ય કરવા જ કાબેલ તે.

કોઈ કહેશે કે શું દુષ્ટ અને હુન્ન આણસો પણ મસ્કરી નથી કરતા ? હું પુછું છું, શું હુન્ન આણસોને પણ સંગીત નથી આવડતું હોતું ? પણ સ્વૈરવિહારમાં આવા કુતકોની દરકાર હું કદી કરતો નથી, કદી કરવાનો નથી. જેનું શેક્સપિયરનું સત્ય તેવું માઈ. જે છૂટ શેક્સપિયર કાવ્યમાં લે તે હું સ્વૈરવિહારમાં લઉં. કવિઓ મિસ્ક્રેશ કહેવાય છે પણ ખરી રીતે કવિનો અર્થ નિરંકુશ થતો નથી. સ્વૈરવિહારનો અર્થ નિરંકુશ ગતિ થાય છે.

પણ કોઈ કહેશે હું વિષયાંતર કરું છું. વિષયાંતર કેને ગણવું એ મોટો પ્રશ્ન છે. મારે કોઈ પણ મુખ્ય વિષય હોય તો વિષયાંતર ચાલે ને ! વિષયાંતર ઉપર કોઈ સાક્ષર કંઈક લખે તો ધણું સાઈ. નહિ તો પછી મારે કોઈ દિવસ વિષયાંતર કરીને પણ તે ઉપર લખવું પડશે.

અરવ. પણ હું શરમાં વિદ્યાન ઉપર બોલતો હતો. ઉપરના દુયકામાં ખારવાએ મરવું જોઈતું હતું—વિદ્યાનની ખાતર મરવું જોઈતું હતું. મરણ વિના, આત્મભોગ વિના કે કોઈના પણ ભોગ વિના વિદ્યાન કે ધર્મ ખીલી શકતો નથી.

હમણાં વિદ્યાનનો એક બીજો દાખલો જોયો. એક ગામમાં અમુક જમીન ઉપર લાહનો ધણો ખોટો દર ચડતો હતો. નદીના પૂરથી તે જમીન ખેડી શકાતી નથી માટે દર ઘટાડવા લોકોએ ચારણ કરી. સરકારી વર્ગવારી કરનારા અમલદારો આવ્યા, તેમણે તેમના વિદ્યાન પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે ખાડા ખોદી જોયા, માટીને તપાસી અને નહીં કર્યું કે જમીન ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની છે. લોકોએ કહ્યું: “પણ સાહેબ, આ ખેડીજ શકાતી નથી.” અમલદારોએ કહ્યું: “પણ જમીન ઉત્તમ છે ને ! અમારું શાસ્ત્ર, અમારું વિદ્યાન કહે છે કે જમીન ઉત્તમ પ્રકારની છે.” ચમ રહ્યું. વિદ્યાનની ખાતર, એ જમીનના માલિકોએ વધારે દર ભરવો જ જોઈએ. નહિતર વિદ્યાન અને એ વિદ્યાન ઉપર રચાયેલું રેવન્યુ ખાતું જાંધું વળી જાય !

અંગ્રેજો ઘણીવાર ફલીસ કરે છે કે લાખ અંગ્રે તમારા ઉપર રાજ્ય કરીએ તોમાં તમારે પરદેશીનું રાજ્ય માનવાની જરૂર નથી. આપણે સર્વ હજારો વર્ષ ઉપર એક જ આર્યમતિના હતા. આપણે તો પિત્રાધ્યો ગણાઈએ. આમાંથી મને એક સાચી વાત જાડી છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનીઓ અને બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોમાં એક ઘણું જ મળતાપણું છે. બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકાર શાસ્ત્ર લખે કે ક્ષિત્સુરી લખે, કે ઇતિહાસ લખે તે સર્વમાં છેવટે વર્ણાશ્રમ ધર્મની આવસ્થકતા, બ્રાહ્મણનું પૂજનીયત્વ, અને તેને પૈસા આપવાની વાત આવે જ. અને પોતાની મોટાઈ ઉપર આખા સમાજની છે એવી અટપટી વ્યવસ્થા ઝીણવટથી કરી નાખવાનો, કે તેમાંથી કેમ નીકળવું એ પછીથી વિચાર થઈ પડે. અંગ્રેજ વિદ્વાનશાસ્ત્રી, શરીરશાસ્ત્ર કે ચિત્તશાસ્ત્ર એટલે સાધકોલોછ કે ઇતિહાસ ગમે તેના ઉપર લખે પણ તેમાં છેવટે એટલું તો આવે જ કે અંગ્રેજ સર્વ દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્ય છે, હિંદી તેના હાથ નીચે અનંતકાલ રહેવાને સરમ્મથો છે, અને એવી પરતુસ્થિતિ કાયમ રહે તેમાં જ હિંદુનું અને જગતનું કલ્યાણ છે,—આક્રી અંગ્રેજો પોતે તો તેમાં ઉદાસીન છે ! અને આ ઉચ્ચાવયતા ઉપર તે હિંદુના કાયદા અને જગતનું રાજકારણ એવું અટપટું કરી મૂકવાનો કે તે ક્યાંથી તોડવું એ બીજાઓને વિચાર થઈ પડે. તમે જરા પણ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય વિરુદ્ધ બોલો એટલે તેના વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓ, ઇતિહાસકારો, ચિત્તશાસ્ત્રીઓ બોલી જાડવાના કે જગતની સંસ્કૃતિ જોખમમાં આવી પડી છે.

અંગ્રેજો કહે છે કે હિંદીઓમાં ઇતિહાસશુદ્ધિ નથી તે બોલું છે. શું બ્રાહ્મણોએ ઇતિહાસ નથી લખ્યો ? તેમણે તો માત્ર ઇતિહાસ લખ્યો છે એટલું જ નહિ પણ અવિધ્ય વાણી પણ કહી છે. અંગ્રેજો પણ લલ્લભ એવું જ કરે છે. બ્રાહ્મણોની પેઠે તેઓ ધર્મ-દષ્ટિએ ઇતિહાસ નથી લખી શકતા, તો રાજકારણની દૃષ્ટિએ લખે છે પણ તેમાં પણ બ્રાહ્મણની પેઠે જ લખે છે. છેલ્લા જર્મન યુદ્ધ ઉપરના સેનો વાચો તો તમને જરૂર લાગશે કે માછ દ્યસર અને જર્મન પ્રજા રાવણ અને તેના રાક્ષસો જેવી જ હતી. હમણાં નજર જર્મની ઉપરથી ઉતરીને સોવિયેટ ઉપર ગઈ છે. તો આખા જગતના અનિહંતો ટોપલો તેઓ સોવિયેટ ઉપર જ ટોળવાના. મુખર્ષનાં હાલના હુકમોનું કારણ ? મિત્ર મજૂરોની હડતાલ. હડતાલનું કારણ ? કેમ્યુનિસ્ટો,—૧૮ પેન્સના હુંડિયામણનો દર નહિ. અકુધાનિગ્તાનમ્ અમાતુક્ષા સામે યંડ જગ્યું તેનું કારણ પણ તેની આસપાસની સોવિયેટ સંસ્થાઓ. બીજું કંઈ જ નહિ. અલગત ઇતિહાસ તો એમને જ આવડે છે. એ કહે તે સાચું. રાજા કાલસ્ય કારણમ્ । ' રાજ કોલનું કારણ' છે, ' તો રાજકર્તા પ્રજા પોતાને અનુકૂળ ઇતિહાસ ન કરી શકે ? કરે જ. અને અવિધ્ય કથનમાંથી પણ એ જાણે એવાં નથી. આમ કરશે તો બોલશીવિગ્રમ આવશે, એ આવશે તો તમારો ને તમારા ધર્મનો નાશ થઈ જશે. અંગ્રેજોની ઇતિહાસશુદ્ધિ અને આપણા બ્રાહ્મણોની ધર્મશુદ્ધિ એક જ વૃત્તિમાંથી નીકળી છે માટે જ સરકારના પગલક સેંકડી ગિયની દબીસોએ મિ. આચાર્ય ઉપર એટલી બધી અમર કરી દીધી !

બ્રાહ્મણો અને અંગ્રેજો જન્મે એક મદાન શોધની પાછળ પડ્યા છે. બ્રાહ્મણો એમ માને છે કે સમાજમાં પોતે અનંત કાલ સુધી સર્વોપરી રહી શકે તેવી સમાજવ્યવસ્થા તેમણે

શોધી કાઢી છે. હવે તેને બદલાવે તો તેમનો ધર્મ ખોટો પડે. અંગ્રેજોએ એવી જ રીતે સમાજમાં, જગતમાં અને તે નહિ તો છેવટે દિલમાં સર્વોપરી રહી શકે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા શોધી કાઢી છે. વિજ્ઞાનમાં પ્રથમ કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ અનંત સમય બહારની શક્તિની મદદ સિવાય આત્મા કરે તેવાં ચક્રો શોધવા પાછળ મંડ્યા હતા. હવે વિજ્ઞાન નક્કી કરે છે કે એવું ચક્ર અશક્ય છે. પણ આપણા યુગ્યકર્તાઓ એમ માની શકે તેવા નથી. બ્રાહ્મણોનું ચક્ર તે વર્ણવ્યવસ્થા, ષર્ણાનામ્ દ્રાક્ષણો મુકઃ । આપણા રાજકર્તાઓનું ? હિન્દુ મુસલમાનની ગોઠવણી ? વારાહરતી હિન્દુ મુસલમાન ઉપર નીચે ઉપર નીચે આત્મ્યા કરે અને સરકારનું રાજ્યચક્ર ક્યાં કરે એ કે કેળવણી ખાતું ? એકવાર બાપ કેળવાયો એટલે તે પણ છોકરાને એ પ્રમાણે કેળવવાનો જ. યુજરાત કોલેજની હડતાલ વખતે સરકારને ભય લાગ્યો કે ક્યાંક આ ચક્ર ફરતું બંધ પડી જશે તો ? એટલે તરત નોટિસો રદ કરી, અને

પથં પ્રવર્તિતં ચક્રમ્ ।

એ પ્રમાણે ચક્ર ચાલુ થયું.

સ્વૈરવિહારી

જ્ઞા ન ગો ચૂ રી.

૧ અમેરિકાની સમૃદ્ધિ

જનરલ મોટર કંપનીએ આ વર્ષે જગતના દરિયામાં મોટામાં મોટું એક ડીવીડન્ટ બહાર પાડ્યું છે. ૭ કરોડ પચાસ લાખ ડોલર ઉપરાંત ચોર માલેકોને તે વહેંચશે. બ્રાહ્મીજનાં નાણાંને સહર રાખવાને બ્રાહ્મીજની સરકારને એક જ દિવસે એક કરોડ દસ લાખ ડોલરનાં નાણાં ફેરવે રીઝર્વ બેન્ક મોકલે છે. હડસન ટનલમાંથી (ઇનિયાની લાંબામાં લાંબી મોટરો મોટીની ટનલ) એક દિવસમાં ૫૨,૦૦૦ મોટરો પસાર થાય છે. બે દિવસમાં એ જગ્યાએથી આખા ઇટાલીની બધી મોટરો જેટલી મોટરો ત્યાંથી પસાર થાય છે. અને ચાર દિવસમાં જર્મનીની બધી મોટરો જેટલી મોટરો ત્યાંથી પસાર થાય છે. લગભગ ત્રણ લેકન્ડમાં બે મોટરો લાં. થઈને જાય છે. સમૃદ્ધિકંપનાનું ક્ષેત્ર આંકડા વિના અનિશ્ચિત છે.

અમેરિકાના લોકોની વાર્ષિક આવક તેવું અજાજ ડોલર છે. સામાન્ય મનુષ્ય મારે સો હજાર કરતાં વધુ આંકડાઓનો ખ્યાલ કરવો એ કઠિણ છે. ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી, અને બેલ્જિયમ બધાં મળીને લગભગ અમેરિકા કરતાં બમણી વસ્તીવાળાં હોવા છતાં, અમેરિકાથી અડધી કિંમતનો માત્ર અને મજુરી વર્ષે દહાડે પેદા કરે છે. અમેરિકાની આવક ઈંગ્લેંડ કરતાં પાંચ ઘણી, જર્મની કરતાં નવ ઘણી, ફ્રાન્સ કરતાં તેર ઘણી, ઇટલી કરતાં બારીસ ઘણી અને હિંદ કરતાં અઠ્ઠાવીસ ઘણી છે.

દરેક મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક આવક અમેરિકામાં ૭૭૬ ડોલર છે. દરેક અમેરિકનની દરેક ઇટાલિયન કરતાં સાડા ૭ ગણી, દરેક જર્મન કરતાં સાડાચાર ઘણી, દરેક ફ્રેન્ચ કરતાં

ચાર ધણી અને દરેક અગ્રેજ કરતા બમણી આવક છે. દરેક માણસ દીઠ અમેરિકામાં ૭૭૬, ઇટાલીમાં ૧૧૯, જર્મનીમાં ૧૬૮, ફ્રાન્સમાં ૧૯૨, ઇંગ્લેન્ડમાં ૪૧૭ અને હિંદમાં ૧૦ ડૉલરની આવક છે. પ્રજાની આવક, જે કામ કરતા માણસો વચ્ચે વહેંચવામાં આવે તો ૨,૦૧૦ ડૉલર દરેક કામ કરતા માણસની આવક થાય

લઢાઈ પહેલા ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૪ સુધીમાં, આવકમાં દશ ટકાનો વધારો થયો હતો ૧૯૧૪-૧૯૧૯ સુધી આવકમાં ૨૦ ટકાનો વધારો થયો અમેરિકા મહાયુદ્ધમાં પૈસાદાર થયું એમ માનનાર બૂલે છે. તેણે લઢાઈમાં પાત્રીસ અબજ અને બાર કરોડ ડૉલર ખોવા છે ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૬ સુધીમાં ૪૦ ટકા આવકમાં વધારો થયો છે. ૧૯૧૩ પછીથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની આવક ૬૬ ટકા વધી આ મુદત દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડની આવક ચાર ટકા વધી, ફ્રાન્સની એક ટકા કરતા જરાક વધુ વધી, ઇટાલીની ૨૩ ટકા ધરી, અને જર્મનીની ત્રીશ ટકા ધરી છે યુરોપમાં યુદ્ધને લઇને આમ ઘટ અર્થ છે

દરેક કડિયાને અહીં આઠ કલાકમાં જેટલું સોનું મળે છે, તેટલું સોનું મેળવવાને પેરીસના કડિયાને ૮૦ કલાક, બર્લિનમાં ૪૦ કલાક અને લંડનમાં ૨૮ કલાક કામ કરવું પડે છે પરંતુ આ સરખામણીમાં જીવનનિર્વાહની કિંમતની ગણતરી કરી નથી કમાણી અને ખર્ચ બંનેની સરખામણી કરવી જોઈએ. અમેરિકાનો મજુર એની આવકથી, રોમ, વિયેના અથવા બ્રસેલ્સના મજુર કરતા ચાર ધણી, અને બર્લિનના મજુર કરતા ત્રણ ધણી સેવાઓ, ખોરાક, કપડા, રહેઠાણ વગેરે ખરીદી શકે છે. પગારની સાથે વસ્તુઓની કિંમત પણ ઊંચે ગઇ છે પરંતુ અમેરિકન દાલની એની આવકથી ૧૯૧૯ ના કરતા ૬ ધણી વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે જે માણસને ૧૯૧૩ માં ૧૯૨૭ ની ખરીદ શક્તિવાળા ૨૫૦૦ ડૉલર મળતા હતા તે જ માણસને દાલ ૩૩૨૫ ડૉલર મળે છે. આ ૮૨૫ ડૉલરથી એ મોટર ગાડી, રેડિયો, અથવા બીજી કંઈ વસ્તુ ખરીદી શકે છે. ગ્રૅફેસર હગ્લાસના આકાંક્ષાઓ પ્રમાણે ૧૮૯૦ થી ૧૯૧૨ સુધી કંઈ ખાસ પ્રગતિ થઇ નથી. ૧૯૧૨ થી ૧૯૧૯ સુધી પાચથી બાર ટકા પ્રગતિ થઇ અને ૧૯૧૯ થી તે ૧૯૨૪ સુધી ૨૭ ટકા પ્રગતિ અર્ધ.

અમેરિકાની સમૃદ્ધિના કારણો શા? ૧૯૧૮માં લગભગ ૨૫ ટકા આવક કારખાનામાં થઇ, ખેતીમાંથી ૨૦ ટકા, વાહનમાંથી ૮ ટકા અને ખાણોમાંથી ૩ ટકા અર્ધ. ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૯ સુધીમાં ૧૬૬ ટકાનો વધારો કારખાનાની આવકમાં થયો, અને ૧૬૦ ટકાનો ખેતીની આદકમાં થયો અમેરિકાએ જાદુ વડે કંઈ હવતાથી પેસા બનાવ્યા નથી પણ સમૃદ્ધિ બનાવી છે ૧૮૯૯ માં જે કારખાનામાં જેટલા સમયમાં જેટલી મજુરી રોકાવે ૧૨૦ ટન માલ પેદા કરતા હતા તે જ કારખાના તેટલા સમયમાં અને થોડા મજુરો રોકી ૧૯૨૫ માં ૧૬૫ ટન માલ પેદા કરે છે ૧૯૨૫ માં માણસદીઠ કારખાના ૧૯૧૪ ના કરતા ૫૦ ટકા વધારે સીમેન્ટ અને લોહું પેદા કરવા લાગ્યા, અને ૭૯ ટકા વધુ તેલ પેદા કરવા લાગ્યા.

બાષારની વ્યવસ્થામાં પણ અમેરિકાએ વિજ્ઞાન વાપર્યું છે. વિજ્ઞાનીઓએ નવી નવી કુશળતાઓ અને નવા નવા યંત્રો ચોળ્યા તેમને ઉપયોગ શીડીઓને તોડી નાખીને, અને લાગણીઓ દૂર મુકીને કર્યો છે. ટ્રાન્સ અને જોડાણ, જરૂરિયાત પેદાશ, એકધારી પેદાશ,

અર્થશાસ્ત્રીય અને ઔદ્યોગિક શોધ, ખર્ચખત, ખાનગી કામ, સામાજિક કુશળતાની યોજનાઓ, શાસ્ત્રીય કેળવણી, ઉચ્ચ પગાર અને દલગી કિંમત: આ બધા સિદ્ધાંતો અમેરિકાએ ધડપા, અને આ સિદ્ધાંતોએ અમેરિકાને ધડપું છે. ફેક્ટરીક કબજુ ટાયલર એ વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થાનો યોજક અને હેનરી ફોર્ડ એનો પ્રયોગ કરનાર, એ વોટસ અને સ્ટીવનસનની માફક બીજી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદકોના નેતા છે.

એટલી બધી પ્રગતિ હુંકા સમયમાં થઈ છે એટલે લોકોના મગજમાં એનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. જીવનની સંસ્કૃતિ પૈસાની માફક પ્રગતીય કરી શકાય કે નહિ? વહેંચણી પણ પેદાશની માફક કરી શકાય કે નહિ? આ પ્રશ્નો જોવાના રહે છે. અમેરિકાએ એની સમૃદ્ધિ વડે જગતનો 'મોર્ટગેજ' લીધો છે, એ મોર્ટગેજ વડે એ શું કરશે એ જોવાનું રહ્યું.

એનીમસ રીસર્ચ ડીપાર્ટમેન્ટ
કોંગ્રેસ બિલ્ડિંગ, એડીનબરો

જશભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

૨ પ્રજાઓની આવક દશલાખમાં કુલ આવક

૧૯૨૭

દેશ	૧૯૧૩	હાલના ડોલરમાં ૧૯૧૩ ના ડોલરમાં	ટકાફેર
અમેરિકા	૩૨,૦૦૦	૮૯,૬૪૨	+૬૬
બ્રિટિશ્વન	૧૦,૯૦૦	૧૮,૯૩૧	+૪
જર્મની	૧૦,૫૦૦	૧૦,૬૬૫	-૩૦
ફ્રાન્સ	૭,૩૦૦	૭,૮૬૦	+૧
ઇટાલી	૩,૯૦૦	૪,૮૬૦	-૨૩

માણસદીક આવક

૧૯૨૭

દેશ	૧૯૧૩	હાલના ડોલરમાં, ૧૯૧૩ ના ડોલરમાં	ટકાફેર
અમેરિકા	૩૫૧	૭૬૬	+૨૬
બ્રિટિશ્વન	૨૩૭	૪૧૭	+૫
જર્મની	૧૫૪	૧૬૮	-૨૫
ફ્રાન્સ	૧૮૨	૧૯૨	-૧
ઇટાલી	૧૦૮	૧૧૯	-૩૩

(નેશનલ જુરો ઓફ ઇકોનોમિક રીસર્ચ એન્ડ ધી એન્કર્સ ટ્રસ્ટ ડો. ના અંદાજ ઉપરથી)

જ. શં. પ.

૩ દુનિયાના વિદ્યાર્થીઓના આંકડા

" વર્લ્ડ સ્ટુડન્ટ કિથિયન ફેરેચન " ના " ઈન્ટરનેશનલ સ્ટુડન્ટ સર્વિસ " તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ " વર્લ્ડ સ્ટુડન્ટ રેકોર્ડરશીક્સ " નામના ચોપાનીઆમાંથી અમે નીચેના આંકડાઓ ઉતાર્યા છે. આંકડાઓ પોતે જ પોતાની કથા કહી શકે એમ છે.

વગેરે પુરુષતત્ત્વ છે જ્ઞાન તો પ્રમાણગ્રન્થ છે અને જે વસ્તુ જેવી હોય તેની દેખાડે એનું નામ પ્રમાણ માટે જ્ઞાન અમુક રીતે કરાય, ન કરાય કે બીજી રીતે કરાય એ અસંકય છે જ્ઞાન તો કેવળ વસ્તુતત્ત્વ છે પ્રિધિનિષેધને વશ નથી કે પુરુષતત્ત્વ નથી માટે જ્ઞાનમા માનસપદ્મ હોવા છતાં મોતી વિનશ્નિતા છે '

ચ સૂ અ ૧-૧ સૂ-૪ ઉપરનું લાખ્ય

લામતીકાર વગેરે દીકાકારોએ શકરાચાર્યના આ વચ્ચનો ઉપર કેવનાદિત દર્શનની દૃષ્ટિએ કાર્ધક પ્રકાશ નાખ્યો છે ખરો, પણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાર્ધ વિશેષ કહ્યું નથી આ માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વ ઉપર ધ્યાન પણ ખેંચ્યું નથી એટલે નીકાઓમાથી કાર્ધ ઉમેરવાનું નથી પણ 'Mind'ની ઉપર કહેલી સમાલોચનામા શકરાચાર્યના આ વચ્ચનોનું ઘણું વિવેચન મળે છે

દુર્ગારીંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

પુસ્તકપરિચય

રસદ્વાર — પ્રવેશક વિનોદિની રમણલાલ નીલકંઠ સોલ એન્ટ' ગુરુલાલ એન્ટ કુ ગીરગામ બેક રોડ, મુબાઈ ૪ કિ દસ આના પૃ ૮૨

આ નાના પુસ્તકમા શ્રી વિનોદિની મહેનના સત્તાવીશ લેખોનો સંગ્રહ છે. આ બધા લેખો 'શિશુમંજળ' તરફથી નીકળતા હસ્તલિખિત 'મુકુલ'મા પ્રકટ થઈ ગયેના છે તેઓ જણાવે છે કે "કેટલાક લેખો તો છેક તેર વર્ષની વયે લખેના છે-બાકીના બધા પણ એકત્રીસ વર્ષની ઉંમરના લેખકના જ છે, એટલું દરેક વાચક યાદ રાખે તો સારું, નહિ તો આ અધિક્યક જ્ઞાન દર્શનતા લેખસંગ્રહના લેખકનો યુન્હો અક્ષમ્ય જ ગણાય ' આ ખબર ન આપી હોત તો પણ કોઈ રિવેડી વાચક આ લેખસંગ્રહના લેખકને યુન્હેગાર ગણત નહિ ' જે કે આ ખબર મળવાથી વાચનારને સાશ્વર્ય આનંદ થાય છે ભવશ્રુતિએ કહ્યું છે તે આ ન્યાને પૂરેપૂરું લાગુ પડે છે ગુણા પૂજાસ્થાન ગુણિષ્ટ ન ચ દ્વિષ્ટ ન ચ વચ ૧

આ લેખસંગ્રહને 'રસદ્વાર' નામ આપવામા અનેક વતનું ઔચિત્ય હશે બધા લેખોને વાર્તા કે નવલિકા કે એવું કોઈ પ્રચલિત નામ બરાબર લાગુ ન પડે, છતાં દરેક લેખના તાત્પર્યમાથી એવો અનુભવ થાય છે કે જેને રસ કહી શકાય, અને પ્રત્યેક લેખમા એટલો બધો કટપનાવિહાર છે કે નિખમ્મસંગ્રહ કે એવું બીજું કેાઈ શુદ્ધ નામ આપવાથી આ કલાકૃતિઓને ભારે અન્યાય થઈ જાય

જુદી જુદી વયના આ લખાણોમા એક બાગત ખાસ તરી આવે છે, અને તે લેખકની વિશદતા છે આ વિશદતા વિચારોની સ્પષ્ટતામાથી અને સંવિધાનની સફાઈમાથી આવતી દેખાય છે અને આ આતુર્ય જેવું સ્થૂત અને જાણ વિરયો રજુ કરવામા દેખાય છે તેવું જ સૂક્ષ્મ મનોભાવો રજુ કરવામા પણ દેખાય છે એકંદરે ઉચ્ચ કોટિના કનાકારને આવરયક પ્રથમ ગુણ વિનોદિની મહેનના આ લખાણોમા દેખાય છે, અને આપણા સાહિત્યમા આ ગુણવાળા લેખકો થોડા છે એમ આપણે કહી ન કરવું જોઈ એ

વિશદતા એ સાહિત્ય સર્જનનો પ્રથમ ગુણ ખરો. પણ એમાં સાહિત્યની વિશિષ્ટતા સમાપ્ત થતી નથી. એ વિશદતા જ્યારે કોઇ લાલના અતુલવર્મા 'કારણભૂત હોય ત્યારે જ એ દૃષ્ટિ લાગે છે; આ લેખોમાં પ્રત્યેકમાં એક અથવા બીજા પ્રકારનો ભાવ સાવધાન વાચકને જરૂર પ્રતીત થતો લાગશે. પણ અમને જરા આશ્ચર્ય થાય છે કે આ 'તેરથી એકવીસ' વર્ષ સુધીનાં લખાણોમાં વિવાદની છાયા આટલી બધી કેમ દેખાય છે? બીજા લાલો ખાસ કરીને હાસ્ય 'વજ્રથી પણ કહોર' જેવી વાર્તાઓમાં દેખાય છે. પણ લેખકની 'પ્રતિભા કરુણની નિષ્પત્તિમાં સદજ વિહરતી હોય એમ લાગે છે. આ લેખોમાંથી દલાની દૃષ્ટિએ પસંદગીનાં અમુક નામો આપવા જઇએ તો અમને લાય છે કે કદાપિ બધા કરુણ નિષ્પાદક જ આવી ગય. ઉદાહરણ તરીકે 'આસકનું હૃદય' 'અર્ધ' (આ બાયરનની એક કથનના ઉપરથી ચિત્રિત છે.) 'વિજયાર્થ એ આશા' 'સંધ્યાકાળ' 'વટવૃક્ષ' 'જીવનનો આનન્દ' 'તુલસીનું કુંડ' અને સૌથી સુંદર 'સ્ત્રીનું હૃદય'—આ બધામાં એક અથવા બીજા પ્રકારની વિવાદછાયા ભર્મરપર્શ કરે છે. 'પ્રતિધ્વનિ' ને વિચયની દૃષ્ટિએ બીજા લેખો કરતાં કોઇ ઉચી દક્ષાએ મુકે પણ એમાંએ "ત્યારે જ મને ખબર પડી કે 'ધર્મ'નાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ વિશે મેં આગળ જે તર્કો દર્શાવ્યા હતા, તે તો માત્ર મારા પોતાના હૃદયની ધર્મવિહીનતાના પ્રતિધ્વનિ જ હતા" એ લાનમાં વ્યક્ત થતો ભાવ જ ભર્મને સ્પર્શ કરે છે. આમાં હાસ્યતાએ કેટલાક સુંદર નમુના છે. ઉદાહરણ તરીકે 'એક વિચિત્ર અતુલવ' 'એક નજીવો બનાવ' 'વજ્રથી પણ કહોર' ક્યાદિ.

વિનોદિની બહેનનું લાપાસૌણ્ય આલુશાદ છે. આપણા કેટલાક વાર્તાકારોને ધૃધ્વી થાય એટલી સદજ રીતે, કોમળ રીતે, સુંદર રીતે તેઓ ગૂજરાતી વાપરે છે. એક એ ઉદાહરણોથી કથનના ન આવે. તોપણ વાચકને અત્રી ખાસ કરી 'પ્રતિધ્વનિ', 'શું વધારે સુંદર' અને 'સ્ત્રીનું હૃદય' આ દૃષ્ટિએ જોવા સૂચનીએ છીએ.

આ પુસ્તકની લક્ષમણ કરવાની જરૂર નથી. શ્રી. વિનોદિની બહેન આશા રાખે છે કે 'નહાના મોટા દરેક વાચકને આ સંગ્રહમાંથી એકાદ લેખ પોતાને વાંચવા લાયકો લાગશે.' અમને આશા છે કે વાચકો આમાંથી ઘણા લેખો આનન્દ માથે વાંચશે. શ્રી. વિનોદિની બહેનનો 'રસદાર'માં પ્રવેશ યર્ષ ચુક્યો છે. આ પ્રવેશ સાર્થક રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

૨

વડોદરાનાં પુસ્તકાલયો—કર્તા, નુનટ મોહન દત્ત

આ પુસ્તક દરેકે દરેક સમાજસેવક, કેળવણીમાં રસ લેનાર, તથા પુસ્તકાલયોની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસે વાંચવાની જરૂર છે. આપણા આખા દિ-દુરતાનમાં કોઇ પણ પ્રાંત કે દેશી રાજ્યમાં વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકાલયો તથા વાંચનાલયોની જાળ પાયરી છે તેવો પ્રચાર કયો નથી. વડોદરાના મહારાજા, ત્યાંની પ્રજા તથા સમ્પૂર્ણ મહા-તુલ્યિતવાળા અમલદારો આ ત્રણેની એકદીક્ષીને લીધે આવું સુંદર પરિણામ આનું છે. રાજકરભારનાં દરેક ખાતામાં આવું સુંદર પરિણામ આવી શકે પણ કમનશીએ બીજા ખાતામાં આવી સંમતિ અને એકદીક્ષી નથી.

રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કેટલો બહોળો થયો છે તે સારી રીતે સમજવાને માટે ત્યાંની વરતી તથા વસ્તુચિત્રિની થોડી વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા છે.

રાજ્યની વગ્તીગામ ગામડા | તદ્દન નાના ગામડા | નિશાળવાળા ગામડા | ભણેલી વસ્તી દર હમરે
૨૧,૦૦,૦૦૦ | ૩,૦૦૦ | ૫૦૦ | ૧,૪૦૦ | ૧૪૭

વડોદરા ગામમાં ૨,૮૨,૪૧૮ સ્ત્રીપુરુષો ભણેલા એટલે વાચી લખી જાણે એવા છે, બાકીના ૧૮૬ લાખ માણસો અજાણ છે. જ્યારે આખા દિન્દેશમાં દર હમરે ૨૨.૬ માણસો ભણેલા છે ત્યારે વડોદરામાં ૧૪૭ છે. તે છતાં અજાણ વર્ગ ઘણો મોટો છે તે લક્ષમાં ગણવાનું છે. જે ગામડાઓની વસ્તી ઘણી જુજ છે અથવા મોનગદ, વ્યારા, મહુવા, ધારી, દેહીનાર, તીલકરાણ, સંખેડા, ખાલા, જેવા નંગલવાળા તાલુકાઓમાં છુટક છુટક ગ્રામમાં ગહે છે ત્યાં પુસ્તકાલય કે વાચનાલયો કાઢવાનું હાથ તો દેવળ અશક્ય છે.

વડોદરા શહેરમાં ખાનગી પુસ્તકાલયો સિવાય જુદા જુદા ખાતાના પુસ્તકાલયો છે અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના પુસ્તકાલયો છે, પણ લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી જે મુખ્ય પુસ્તકાલય રચાયું છે તેમાં ૯૮,૦૦૦ પુસ્તકો છે અને ફરતા પુસ્તકાલયોને માટે ૧૬,૭૦૦ પુસ્તકો છે. ગયે વર્ષે ૯૩,૩૬૭ પુસ્તકો વચાયા હતા, અને તે ઉપરાંત ખીજાં ૪,૦૦૦ ગહેરના ફરતા પુસ્તકાલયો તરફથી વચાયા હતા. એકદર ૪૩૧૩ વાચનારા નોંધાય છે, તે ઉપરાંત વાચી લેતા હશે તે જુદા કબાટ ખુલા મુકેલા હોવાને લીધે અને પુસ્તકો જોવાની છુટ હોવાથી સારા યોગ્ય પુસ્તકોની સુટણી થઈ શકે છે. સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ માટે જુદી લાયબ્રેરીઓ છે અને તેમાંથી ૭૦૯ માણસોએ ૧૫૦૦ પુસ્તકો વાચવા લીધા હતા, અને તે ઉપરાંત મુખ્ય પુસ્તકાલયમાંથી ૨૪૦૦ પુસ્તકો છોકરાઓ માટે લેવામાં આવેલા. વડોદરા શહેરની બહાર કેટલો પ્રચાર થયો છે તેના ખ્યાલ ૧૯૨૬-૨૭ ના નીચે ટાકેલા આકાશ પર્થી જાણી આનજે —

ગ્રામ પુસ્તકાલય . . .	૪૫
ગામડા પુસ્તકાલય . . .	૬૫૫
વાચનાલયો . . .	૧૪૪
પુસ્તકો . . .	૪,૪૦,૦૦૦
વાચનાર . . .	૪૯,૫૩૦
ચોપડી વચાર્ધ . . .	૨,૭૩,૮૭૨
ફરતા પુસ્તકાલયો . . .	૩,૭૭,૧૪૧

સેન્ટરોમાં ગયા, તેમાં ૫,૬૭૬ વાચનાર હતા અને ૧૪,૬૩૯ પુસ્તકો વચાયા.

૯૦ પુસ્તકાલયોના ખાસ મકાન બંધાયા છે અને આ બધી પ્રગતિ માત્ર ૧૭ વર્ષની અંદર થઈ છે. નવા પુસ્તકાલય અગર વાચનાલય રચાયા માટે અને તેના અર્થને માટે ગામ લોકો, પ્રાત પંચામત અને સરકાર કે લાગ આવે છે આવી રીતે ૧૭ વર્ષની અંદર ફેરકેને આજ સુધીમાં પાંચ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે. ફરતા પુસ્તકાલયો મફત મોકલવામાં આવે છે

પુસ્તકાલય ખાતા સાથે જરા યે સંબંધ નહિ રાખતા ખીજાં ઘણા પુસ્તકાલયો વડોદરા શહેર, પાટણ, પેટલાદ, હાણી, નવસારી વગેરે ગામોમાં છે, તેની ગણતરી થઈ શકી નથી પાટણમાં ૧૩ જગમશદુર ઝેનબગર છે તેમાં લગભગ ૧૩,૦૦૦ જુના હસ્ત લિખિત પુસ્તકો છે, પણ મરકારી પુસ્તકાલય ખાતામાં જુના પુસ્તકોનો મંથન કરવામાં આવે

છે તેમાં આજે ૧૩,૦૦૦ ની ઉપર પુસ્તકો છે. આ ખાતાને હવે ઓરીએન્ટલ સંસ્થા કહીને જીવંત પાડવામાં આવ્યું છે અને તેના તરફથી મહત્વનાં ૪૩ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે, ૧૫ છપાય છે અને બીજાં ૧૫ તૈયાર થાય છે.

ગાનના પ્રચારને માટે મેજીક લેન્ટર્ન તથા સીનેમાની શાખા કાઢવામાં આવી છે. તેમાં ગયે વર્ષે ૧૦૪ રથોએ પ્રદર્શન થયું હતું, ૭૭,૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી અને ૧૪૦ સ્ટીરીઓસ્કોપથી ૧૪,૦૦૦ છબીઓ જતાવી હતી.

આ પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કરવા માટે વર્ગો કાઢીને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પુસ્તકાલયો પર સારી દેખરેખ રાખવા માટે તેમ જ નવાં કઢાવવા માટે તાલુકા મંડળોની સ્થાપના થવા માંડી છે. એવાં જ મંડળો સ્થપાઈ ગયાં છે. પુસ્તકો સોંપ્યાં મળી શકે તેટલા માટે સહકારી મંડળ સ્થપાયાં છે અને તેના તરફથી “પુસ્તકાલય” નામનું માસિક પ્રગટ થાય છે. આજ સુધીમાં ત્રણ પરિષદો બરાબ છે અને તેમાં પ્રચારકામ કેવી રીતે કરવું, સુરક્ષીઓ કેવી રીતે ટાળવી, સરકાર પાસેથી તેમ જ પ્રગ્ન પાસેથી વધારે મદદ કેવી રીતે મેળવવી એવા વિષયોની ચર્ચા થાય છે, સરકારની ઉન્નત તથા ઉદાર રાજનીતિ, પ્રજાનો ઉત્સાહ તથા જિજ્ઞાસા, અને આ ખાતાના અમલદારોની સદાનુભૂતિ તથા ઉમંગને સીધે આલું મુંદર પરિણામ દેખે સમયમાં આવ્યું છે. બ્રિટિશ ગુજરાતમાં તથા ગુજરાતનાં બીજાં દેશી રાજ્યોમાં ઘણું જે મોટાં ગામગામમાં પુસ્તકાલયો એવામાં આવતાં નથી, જે છે તેની સારી વ્યવસ્થા નથી. અમદાવાદ જેવા મોટા અને તર્કગર શહેરમાં એક પણ મોટી અને સારી વ્યવસ્થાવાળી લાયબ્રેરી નથી. પણ આ દિશામાં જે પ્રગતિ વડોદરાએ કરી છે તે ગુજરાતના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં, કોઈ પણ નાના મોટા દેશી રાજ્યમાં જરૂર થઈ શકે.

આ પુસ્તકની છપામણી મુંદર છે અને અંદર સારાં ૩૨ ચિત્રો-પુસ્તકાલયોનાં મકાનનાં તથા વ્યવસ્થાપકોનાં આખ્યાં છે. શ્રી. દત્ત તથા મોતીલાલ અમીનનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય છે અને શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડને આ ખાતું સ્થાપવા તથા સતત હિતજન આપવા માટે ધન્યવાદ ધટે છે.

સુમન્ત મહેતા

લોકચર્ચા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને ચોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા ચોક્કસ હાથે એવી માહિતી આ લેખકમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

ગ્રામસુધારણાનો પ્રશ્ન

ગયા અંકમાં “ગ્રામસુધારણા વિશે ફેટલીક સૂચનાઓ” એ નામના લેખમાં ગુર્ગાવ (પંજાબ) માં મી. એફ. એચ. એકનને હાથે ગ્રામસુધારણાનું જે કામ થઈ રહ્યું છે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. મી. એકનને ‘દિન્દિમાં ગ્રામસુધારણા’

(Village Up-lift in India) એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે વિશે કેટલીક માહિતી 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો સમક્ષ આવી રહી કરી છે.

માધારણુ રીતે એક કલેક્ટર એટલે એક જિલ્લા સરકારનો ઓફિસર. એ પોતાનું ડિસ્ટ્રીક્ટ માન્ટ્રેક્ટનું કામ કરે, અને સરકારી નોકરોદ્વારા જમીન મહેસુલ ઉતરાવે એ મહેસુલ શી રીતે ઉતરાવાય છે, લોકોનું જીવન ખેતીના ધધામા કેવી રીતે ચૂસાર્થ જાય છે તે સાથે તેને ઘડી લેવા દેવા નથી કોઈ વખત કંઈ રોગચાળો ફાટી નીકળે તો તે માત્ર તનાની કે મામવતદાર મરણના જે આકાશ મોકલી આપે તે રીતકારી લઈ સરકારમાં ઉપર મોકલે છે, અને તે ખરા માનવામાં આવે છે પણ મી એઈન એક પાદરીના પુત્ર છે, અને પોતાને વારમાં મળેલા વધણને લઈને તે પોતે ગામડે ગામડે ફરીને ગ્રામસુધારણા કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

આપણા ગામડાઓમાં એમને મુખ્ય ત્રણ ખામીઓ લાગે છે, જેને લીધે આખું ગ્રામજીવન નિર્મલેજ અને વિચલન બની જાય છે એક તો સંસ્કૃતિનો અભાવ, જે સંસ્કૃતિનો ફેનાવો ઇંગ્લાન્ડમાં ગામના પાદરીદ્વારા થાય છે તે બીજું સાહિત્યનો અભાવ સાહિત્ય એટલે લીટરેચર-literature એ અર્થમાં જ મી એઈન એ શબ્દને વાપરે છે, પણ શબ્દનો નિરાળ અર્થ કરીને તમામ જાતના સાહિત્યનો અભાવ એ બીજું કારણ એમ આપણે કહી શકીએ ત્રીજું હાલની આપણી કેળવણીની પદ્ધતિ

જે ગ્રામજીવનને આપણે સુધારવું હોય તો પહેલા તો આપણે આ ત્રણ મુખ્ય ખામીઓને દૂર કરી લેઈએ આ માટે પહેલા તો ગામડામાં કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેના યુવાન સ્ત્રીપુરુષોને ગ્રામજીવનના દરેક મ્લેક પ્રશ્નથી વાકેફ કરવા જોઈએ, અને હાલ તરૂન તેઓ જે કે ગામડાના લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન ન કરી શકે તો પણ ગામડાના દરેક પ્રશ્નનું નિરાકરણ તેઓ પોતે કરી શકે એટલું શિક્ષણ તેમને આપવું જોઈએ ગામડામાં રહેતા લોકોની મુશ્કેલીઓ ખરી રીતે તેઓ જ સમજી શકે, તેવી નદાર શહેરમાં રહેતા લોકો, અમારે ગામડામાં જઈને કામ કરવું છે એના શૈક્ષિક ઉગમકાથી જે આવી નિરાશોમાં લાલચા આવે, તો શરૂઆતમાં તેમ ભલે થાય, પરંતુ ગામડામાં નવું જીવન શાવવા માટે ત્યાંના લોકોને જ આવું શિક્ષણ આપવાની મુખ્યત્વે જરૂર છે.

ગ્રામસુધારણા માટે જે રીતે કામ કરવાનું છે તેના સાત મુદ્દાઓ મી એઈને આપેલા છે - (૧) ખેતીની સુધારણા, (૨) ગામને ગાફ કરવું, (૩) ધરોને દવા અજવાળાવાળા બનાવના, (૪) રોગચાળાના (માણસો તેમ જ દોરોના) ઉપદ્રવ સામેના ઇલાજો (૫) ખેડો વ્યય જ્યા જ્યા થયો હોય ત્યા ત્યાથી અટકાવવો (૬) સ્ત્રીઓમાં માનુષાર્થ લાવવી (humanising the women), (૭) ગ્રામજીવનને અને ગ્રામજીવનને નુકસાન પહોંચાડના ૭ મુદ્દાઓમાં જોડણ વધારે કાર્ય થાય તેટલે અંશે માત્રે મુદ્દો આપોઆપ ફક્ત થશે.

આ રીતના નામકામ કામ કરનારાઓ મેળવવા માટે ગ્રાંડોવમાં એક ગામડાનું સપ્તિશાલ (rural economics) શીખવનારી નિશાળ ચાલુ કરવામાં આવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે નીચેના વિષયો શીખવવામાં આવે છે - ગદશર (મિઓપરેશન), ઝાઉટીંગ, ખેતી, અકસ્મત વખતે આપણની તાત્કાલિક મદદ, મેન્ટિશન અને હાઇજન (ધરનું અને આખા ગામનું), દોરની નવત સુધારવાનું, દોરને તથા માણસને થતા રોગના ઇલાજો, જાડુ

જ્ઞાનસર, સંગીત અને ભાષણ કરવાનું. મુખ્યત્વે આમાં બધા વિષયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અવ્યાસક્રમ માત્ર એક વર્ષમાં પૂરા થાય છે. આવી જ એક બીજી નિશાળ સ્ત્રીઓ માટે ખોલવામાં આવી છે, અને તેમાં ગૃહઉદ્યોગ, સેનીટેશન વગેરે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી વિષયો શીખવવામાં આવે છે. વિષયોની નામાવલી જોતાં વાચકને તરત સમજશે કે ૩ કાંતવું અને વણવું-આ તો માત્ર ગ્રામસુધારણાના મોટા પ્રયોગોનો માત્ર એક જ છે, અને જેને કાંતતાં વણતાં આવડતું હોય પણ દોરનાં અર્થશાસ્ત્ર કે જાત સુધારવાના (Cattle Economics કે Cattle Breeding) કે વૈદકીય કે બીજા પ્રયોગ સાથે કશો પરિચય ન હોય, તેવા સ્વયંસેવક ગામડામાં જમીને કાં તો જુદા પડવાનો, અગર તો એનું કામ એકદેશીય અને સંકુચિત થઈ જવાનું. અલખત મી. બ્રેધન જે કામ કરે છે તેમાં તેમને સરકાર તરફથી કંઈ ખાસ સહાનુભૂતિ મળતી હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ એ પોતે ડેપુટી કમીશનર છે તેથી પોતાના હાથ નીચેના તમામ માણસોનો સહકાર મેળવી શકે છે. સરકારી માણસો ઉપરાંત તેમણે લોકલબોર્ડ, જલ્દાબોર્ડ વગેરે સંસ્થાઓનો પણ સહકાર મેળવ્યો છે, અને આ રીતે તેમનું કાર્ય વધારે સરલ થાય છે.

મી. બ્રેધનને પહેલાં તો તદ્દન સાદી રીતે શરૂઆત કરી. પણ પાછળથી તમામ પ્રયોગોને તેમણે હાથ પર લીધા. દોરની જાત સુધારવી, સારાં દળ રાખવાં, કુવામાં રહેંદ દાખલ કરવા, ન્યાં ન્યાં કુવા હોય ત્યાં ત્યાં આબું વર્ષ એક પછી એક પાક આવ્યા જ જાય તેમ જુદા જુદા પાક કરાવવા, ગાયના જાણુનો બળતણ માટેનો ઉપયોગ (જેને વિશે મીસ મેયોએ મોટો કટાશ કર્યો છે) બંધ કરી, આખા ગામનો એક મોટો સામાન્ય ખાડો કરી તેમાં આખા ગામ માટે ખાતર બનાવવું, ખેતરોની આલુખાણ પાળ કરી વહી જતા વરસાદના પાણીને અટકાવી ખાતર નાખી જમીનને ફક્ત વધારવા, ઉંદર વગેરે જનનરો જે પાકને નુકશાન કરે છે તેવાં બને તેટલો નાશ કરવા, દોરોને તેમ જ માણસોને રોગને ચપ્પે રસી મુકાવવી, રસ્તાની બંને બાજુએ, અને બીજે બને ત્યાં ઝાડ વવરાવવાં, અને સરકારી મંડળીઓ કાઢવી આ એમનું મુખ્ય કાર્ય હતું.

સાત વર્ષના અયાગ પરિશ્રમને અંતે તેમના કાર્યનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે આપું છું. ૧,૬૦૦ લેખડનાં દળ દાલ વપરાય છે; ૮૦૦ રહેંદ દાખલ થયા છે; ૬,૭૮૦ એકર જમીન ઉપર જંગલ વાવી શક્યા છે; ખાતર માટે ૪૦,૦૦૦ કુબા કે ખાડાઓ ખોદવામાં આવ્યા છે; ૧૫૩ થી વધીને ૮૨૨ સરકારી મંડળીઓ થઈ છે, અને એના સમાસદો ૩,૩૦૩ થી વધીને ૧૯,૧૨૬ થયા છે; મૂડી રૂ. ૧,૩૬,૨૨૪ ને બદલે રૂ. ૨૨,૮૮,૦૪૧ થઈ છે; ઇસ્પીતાસો ૧૧ હતી તે ૨૪ થઈ છે; નિશાળમાં જાણુના છોડરાઓ પહેલાં ૧૦,૮૩૯ હતા તે ૨૬,૭૪૪ થયા છે, અને બાળાઓ ગિલકુલ જાણુની નહોતી તે ૧,૩૩૪ બાળાઓ આજે નિશાળે જાય છે; ૧૫૨ રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે; અને ૯૫ રક્ષકિટની મંડળીઓમાં અત્યારે ૩૦૦૦ રક્ષકિટ છે. આ ઉપરાંત લગ્નો રજીસ્ટર કરાવાનો ચાલ પણ દાખલ થયો છે, અને ઘણાખરા લોકો નોંધાવે છે.

ઉપર નોંધેલું મી. બ્રેધનનું કાર્ય આપણને માર્ગસૂચક થઈ પડશે એમ આશા છે.

પ્રા. વિ. પા.

૧ બારોડાની દરત પૂરી થયા પછી એક કાર્યકર્તાએ નવું જ્ઞાનસની માગણી કરી ત્યારે તે વિરોધી છે તે માટે વખોડી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આપણી મનોવૃત્તિ ન્યાં સુધી સર્વગ્રાહી નહિ બને ત્યાં સુધી સર્વદેશી પ્રગતિઅશક્ય રહેશે. શ્રી નંદલાલ શાહે તો Movie Pictures દરવાનાં તેમના જાનજમાં કલાં દતાં. પણ હજી અર્ધ તો મેલક હેન્ટર્સ પ્યેટસ પણ આવી શકે એમ લાગતું નથી.

મુખર્ધનું રમખાણ

કેટલાક માસ થયા મુખર્ધ અસ્વસ્થ હતું ત્રીસોમા હડતાલો લાખા સમય મુધી ચાલી તે દરમિયાન મુઠીદાર માલિકોએ, એ વર્ગને મદદ એવી અનેક રીતોએ કામદારોને દુઃખી કરી નમાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા આગા એક પ્રયત્ન અમુક હડતાલીઆ મજૂરોના જટલે ખીજ રોકવા એ હોય છે નીતિની દૃષ્ટિએ આ પ્રયત્ન શોભ્ય છે કે નહિ તે કહેવું વ્યર્થ છે. જ્યાં, ઇવનના સુખ અને સુખના સાધનોમા માધીખીનો મિલ્દાન્ત સર્વમાન્ય અથવા જડ માન્ય છે ત્યાં એ પગલું નીતિવાળું ગણાય એ સ્થિતિ જેને અસલ છે તેને માટે ચાલુ નીતિમનુ ધણું અનીતિમય છે, અને ચાલુ સ્થિતિને કાયમ ગમવા પ્રયત્ન દરનાગઓને અનીતિમય લાગે એવું ઘણું નીતિમય છે. એટલે હવે ધણા ગમપ મુઠી આપણા આર્થિક વ્યવહારમા નીતિની ગર્ભા સાવેશ જ નહીં શકે.

આ ગમે તેમ હોય, પણ આ મુઠીદારો અને એ મુઠીદારોને સાચાવાગા જે જેની સલી-સનામતી છે એવી મરકારે જે કામ કરું છે અને જે કામ નથી કરું એના ઉપર આ સ્થિતિની જવાબદારી હોય એમ નથી લાગતું ? ત્રીદી મજૂરોને જાહેર પદાઓને રોકવા અને એકનો મેટકો ખીજે ઝૂંટવી લે એ સ્થિ-તિના પરિણામો જે આવે તે હેનટની દદ મુધી તટસ્થ રીતે જોવા કરવા-આ પરિસ્થિતિ-માથી બીજું શું પડિયુમ આવે ?

શોધીગ મામાન્યના નંદશન માટે આપણી પાને આપણી જરૂરીઆનો કરના ધણું મોટું

લગ્ગર છે, આખી દુનીઆના દેશે કરતા આપણે ત્યાં વધારે ખર્ચાળ, 'વ્યવસ્થા' સાચવવા, સરકારી નોકરોની જાળ છે; અને છતાં ખીજ દેશોમા ન કંપી શકાય એવી રીતે આપણા દેશમા દુશ્મો થાય છે-તેના કમકમ પરિણામો આવે છે તેનું શું કારણ ? આપણી સરકાર પામે છુપી પોલીસની ગોટી જાળ નથી ? એમને આ જાનાવોની કામ આગાની નહિ થઈ હોય ? કે છુપી પોલીસનો ઉપયોગ ફક્ત ગળગરણમા કામ કરતા હિંદીઓને સનાવવા માટે જ છે ? અને એવી જ આગાહી થઈ હોય તો શું આપણી સરકાર પાસે તે અટકાવવાના પૂરતા પોલીસના અને હરકતના સાધન નથી ? કે આ પોલીસ અને લગ્ગર હિંદીઓના શ્વનનાના પ્રયત્ન દાખી દેવા માટે જ છે ? આપણી સર-કારનો આપણને સાચવવાનો મોટો ખટાલો, અને આપણા ઇવનમા પ્રત્યક્ષ કાણે અનુભવાની ગેરસવામતીનો વિચાર કરના એમ નથી લાગતું કે આવી 'વ્યવસ્થા' કરના 'અવ્યવસ્થા' વધારે સહીમવામન જે ? કારણ 'અવ્યવસ્થા'ના રાજ્યમા તો દરેક માણસ 'દોષીઆર' રહે છે, અને ગાફલ રહે છે એ મુખ્ય ગણાય છે.

નામદાર ગવર્નર માટેજ કાગ્ગોની મીમામામા પડી દોષોની વ્હેંચાણી કચાની ના પાડે છે એ એક રીતે માગી મવાદ છે. કાગ્ગ કે હિંદુઓ જવાબદાર છે કે પદાઓ-અને મુમલ-મનો તે કદી ગણાય એવી દક્ષીકન જ નથી અમને લાગે છે જાનેની મંયુખત જવાબદારી છે. પણ એમા અમને એમ થી કાંઈનો દોષ નથી લાગતો રોઈ કુટુમમા જુખ્યા આગો મેટલા માટે લગ્ગરનું રાક કરે અને ધરીમ

રોટલાને બૂલી જઈ લડવાની ખાતર લડવા માંડે તો બાળકોનો દોષ, પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા એટકાર ખાતા શાન્તિપ્રિય સંજ્ઞોને ભુલે એમાં નવાઈ ન કહેવાય. પણ એમનાં જેવાં બીજાં ભુખ્યાં બાળકોને એમાં દોષ ન દેખાય—સહાનુભૂતિ ધાય-દયા આવે. પણ એ ભુખ્યાં બાળકોમાંથી કેટલાંકને એમ તો લાગે છે કે-આપણે ભુખ્યા માણસો આમ પરસ્પર લડીએ એ સહજ છે તો પણ એમાં શુદ્ધિ નથી. કારણ શુદ્ધિનું એક લક્ષણ પ્રયોજન સાધે એવી પ્રગતિ કરવી એ છે. અને ભુખ્યા માણસો પરસ્પર લડી શી રીતે ભુખ મટાડવાના છે ? અને તેથી આપણે ભુખ્યા માણસો એક બીજાને વિનવતી કરીએ કે આપણે ગમાર ન ચર્ચ જઈએ, અને આપણી ભુખનાં કારણો શોધીએ—આલેશનિક લાવા વાપરીએ તો આપણા સાચા શત્રુઓ શોધી કાઢીએ અને તેને નિર્મૂલ કરવા પ્રયત્ન કરીએ. એમ કરી શકીએ તે માટે જમા દલિતોએ સંગઠિત થવાની જરૂર છે—અને દલિતોએ પોતાના સંપ્રદાયોને જલાનમમાં ફેંટી દેવાની જરૂર છે—અને પોતાની પરિસ્થિતિને યોગ્ય સાધનોનો બળપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. એ સાધનોમાં, સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે, મારામારીને સ્થાન નથી એ આપણે અન્ય-વ્યતિરેકથી ખરાખર જોઈ લીધું છે. આપણાં મામા-પ દુઃખો દૂર કરવા બ્યારે પરસ્પર કે શત્રુ સાથે મારામારી કરી છે ત્યારે આપણે નિષ્ફળ થયા છીએ—બારડોલીના સ્વરાજ્ય માટેના પ્રયત્ન ચીરીચોરા અને મુંજમના તે સમયના દુષ્ટોએ નિષ્ફળ કર્યો. બારડોલીના ખેડુતોએ પરસ્પર અને પ્રતિસ્પર્ધા સાથે શાન્તિ જાળવી પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કર્યો. આ વાત આપણે હિન્દુસ્થાનનાં ભુખ્યાંઓ સમજીએ તો ‘દીર્ઘકૃતું તપત બદ્ધ દૂર નદિ રહે.’

લૉર્ડ ઇરવીનનું પ્રવચન

વડી - ધારાસભાની ખેટક ખુલ્લી મૂકતાં નામદાર વાઇસરોયે આપેલું ભાષણ ઘણું મહત્વનું ગણી શકાય કારણકે રાજાના આ પ્રતિનિધિના ભાષણદ્વારા બ્રિટીશ સરકારે હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેની પોતાની રાજ્યનીતિની જાહેરાત કરી છે. કલકત્તામાં આપણી ગ્રામીય મહાસભાએ હિન્દુસ્તાનનો આત્મનિર્ણયનો હક બ્રિટીશ સરકાર એક વરસમાં ન સ્વીકારે તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અસહકાર શરૂ કરવાનો જે દસવ કથો તેની અસર બ્રિટીશ મુત્સદ્દીઓ ઉપર ચર્ચ હોય એમ નામદાર વાઇસરોયના ભાષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આજે લૉર્ડ ઇરવીન કહે છે (હિંદની પ્રગતિ કેટલાંક વરસથી આ કહેતી આવી છે) કે આજનાં શુચવાએલાં કોલકાતે ઉકેલ એટલિટન અને હિન્દુસ્તાનવચ્ચેની અસપરસની સમજુતીથી જ ચર્ચ શકે એમ છે. વળી એમણે એ પણ કહ્યું છે કે હિંદના રાજદાણી વર્ગોનો સંમતિ મેળવી શકે એવું નિરાકરણ કરવાની જરૂરિયાત ન સ્વીકારવામાં પાર્લામેંટની ટુંકી નજર ગણાશે. આ વચનની યથાર્થતા ભારે જ સિદ્ધ થઈ શકે જ્યારે હિંદની પ્રજાની સંમતિ ન હોય એવી યોજના ઉપર પાર્લામેંટ વિચાર કરવાની ના પાડે અને જે યોજનાને હિંદી પ્રજાને ટેકા હોય તેનો સ્વીકાર કરે. પણ પોતાનાં વચનની યથાર્થતા સિદ્ધ ન કરવામાં જ બ્રિટીશ મુત્સદ્દીઓની ખાનદાની રહેલી હોવાથી લૉર્ડ ઇરવીન આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે બ્રિટીશ પાર્લામેંટના સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાના હક્કની અવગણના કરવામાં હિન્દુસ્તાનને તુકસાન જ થશે અને બ્રિટીશ પાર્લામેંટ એ બીજા માણસોના નિર્ણયની નોંધણી કરનાર મંડળ માત્ર બની રહે એ દિશ્યતિનો સ્વીકાર પાર્લામેંટ કદી પણ કરી શકે એમ નથી. લૉર્ડ ઇરવીને એટલું જણવું જોઈતું હતું કે હિંદના રાજ્યબંધારણ વિષે હિન્દુસ્તાનનો સ્વતંત્ર

ચોથા લાગ જોટલું પ્રતિનિધિત્વ મળે છે-પશુ
આ ઉપરાંતની સામાન્ય ખેડોને માટે પશુ
મુસલમાનો પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવી શકે
એમ ઠરાવવામાં આવેલું હોવાથી વ્યવહારમાં
નહેર રીપોર્ટ પ્રમાણે પશુ મુસલમાનોનું પ્રતિ-
નિધિત્વ લગભગ ત્રીજા લાગ જોટલું થઈ રહે
છે. તો પછી સહેજે પ્રશ્ન યાચ છે કે શા માટે
સર્વપક્ષી પરિપદે મુસલમાનોની આ માગણી
ન સ્વીકારી ? અમને લાગે છે કે આ મુદ્દો
માત્ર વ્યવહારનો નથી. મુખ્ય મુદ્દો દૃષ્ટિબિંદુનો
છે. આપણા રાજકારણમાં દાખલ થયેલા
કોમીવાદને સ્વીકારીને એને વિજયી બનાવી
આપણે આગળ ચાલવા માગીએ છીએ કે એને
જેમ બને તેમ પાછળ રાખી રાષ્ટ્રના દષ્ટિ-
બિંદુથી જ રાજ્યબંધારણનો પ્રશ્ન વિચારવા
માગીએ છીએ એ મુદ્દો અતિ મહત્વનો છે.
દેશમાં રાજકીય પક્ષો ધર્મને કારણે નહિ પણ
રાજકારણના પ્રશ્નોને અંગે જ ઉત્પન્ન થાય
એવો સિદ્ધાંત મઠણ કરીને નહેર રીપોર્ટ જ
આપણને ઉપસા પ્રશ્નનો જવાબ આપી દીધો
છે. મુસલમાનોને બીક એ રહે છે કે દેશરથ
ધારાસભામાં એમનું પ્રતિનિધિત્વ બહુ ઓછું
હોય તો એમના હક્કોનું રક્ષણ નહિ થાય.
આ બીક દૂર દરવા માટે તો સર્વપક્ષી પરિપદે
મુસ્લીમ લીગની ચોથી માગણી સ્વીકારી છે. આ
માગણી એ હતી કે રાજ્યબંધારણના ફેરફારો
ધારાસભાના બંને અંગોની પૃથક્ પૃથક્
ખેટકોમાં તેમ જ બંને અંગોની એકત્ર ખેટકોમાં
૨૫ બહુમતિથી જ થઈ શકે, એટલે કે જ્યારે
જ્યારે બંધારણ મુજબ મળેલા મુસલમાનોના
હક્ક ઉપર હિંદુ બહુમતિ આક્રમણ કરે ત્યારે
ત્યારે મુસલમાનો પોતાના મતથી તેને નિષ્ફળ
બનાવી શકે અને તેથી લઘુમતિને રક્ષણ
આપવાનો સુધારો સ્વીકારવાનું અને ત્રીજા
લાગની ખેટક મુસલમાનોને માટે એકાધિ
રાખવાનો સુધારો ૨૬ કરવાનું સર્વપક્ષી
પરિપદનું કૃત્ય તદ્દન વ્યાજબી જ મળી શકાય.

બીજો સુધારો પંચમ અને બંગાળમાં
સાર્વત્રિક મતાધિકાર ન થાય ત્યાં સુધી તે
પ્રાંતમાં બહુમતિ ધરાવતા મુસલમાનોને તેમની
વસ્તીના પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ રાખતા
સંબંધીતો છે. સાર્વત્રિક મતાધિકાર નહેર
રીપોર્ટમાં સ્વીકારવામાં આવેલો હોવાથી સાર્વત્રિક
મતાધિકાર પ્રિટીશ પાર્લીમેન્ટ માં નહિ
રાખે તો શું કરવું એ વિચાર આજે નિર્ણય
છે એમ જણાવીને સર્વપક્ષ પરિપદે આ સુધારો
૨૬ કપો તે પશુ અમને વ્યાજબી જ લાગે છે.

ત્રીજો સુધારો શેષસત્તાના સંબંધમાં છે.
સંયુક્ત બંધારણમાં કેન્દ્રીય તથા પ્રાંતિક સરકાર
વચ્ચે કાર્યપ્રદેશની વહેંચણી કરી આખા
પછી જે સત્તાઓ નિર્દિષ્ટ કપો વિનાની રહી
જાય છે તેને શેષ સત્તા કહેવામાં આવે છે.
આ સત્તા કેન્દ્રીય સરકારના હાથમાં રહે કે
પ્રાંતોની સરકારના હાથમાં રહે તે નક્કી કરતી
વખતે મુખ્ય વિચાર એ કરવાનો છે કે આજે
જે જે સત્તા પ્રાંતિક સરકારોને મળે છે તે કેન્દ્રીય
સરકાર તરફથી મળે છે. જ્યાં દરેક પ્રાંત તદ્દન
સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે પહેલેથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે
હોય અને જ્યાં એવાં રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્ર
દૃષ્ટિથી સંયુક્ત બંધારણ રચે ત્યાં સામાન્ય
રીતે આ શેષ રહેલી સત્તા પ્રાંતોના હાથમાં
રાખવામાં આવે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં તો
વરતુરિચલિત તદ્દન ઉલટી જ છે. આપણે ત્યાં
મજબુત કેન્દ્રીય સરકારને આજાવે દેશ પરાધીન
બનાવેલો અનુભવ સંકેતો વરસથી મેળવેલો
હોવાથી શેષ સત્તા પ્રાંતોના હાથમાં રાખવાની
સૂચના અંગે અનિષ્ટકારક ગણીએ છીએ.
પંચમ અને બંગાળમાં મુસલમાનોની બહુમતિને
મળવો જોઈતો પૂરેપૂરો લાભ આ શેષ સત્તા
કેન્દ્રીય સરકારના હાથમાં હોય તો ન મળે
એટલા માટે રાષ્ટ્રદષ્ટિના ત્યાગ કરીને પ્રાંતોના
હાથમાં આ સત્તા રહે એવી માગણી કોમીસ્વાય
કપો સુધી આપણને ધસદી લઈ જઈ શકે છે
તેનું જાન કરાવે છે.

દિલ્હીમાં મળેલી મુસ્લીમ પરિષદે જે દરાવ કયો છે તેમાં કોમીવાદ એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હોય એમ લાગે છે. આ દરાવમાં કોમી મતદાર મંડળો અને કોમી પ્રતિનિધિત્વ કાયમ રહે એટલું જ નહિ પણ પ્રાંતો તેમ જ કેન્દ્રીય સરકારનાં પ્રધાનમંડળોમાં પણ મુસલમાનોને યોગ્ય જગ્યાઓ મળે એવી માગણી કરવામાં આવી છે. આ હિપરાંત સરકારી તોફારીઓમાં મુસલમાનોને કેટલો દિરસો મળે તે બંધારણમાં નક્કી કરવામાં આવેલું હોવું જોઈએ એવી માગણી કરીને આ દેશમાં કોમીવાદને અમર કરવાનો સંકલ્પ આ પરિષદે ગંહેર કર્યો છે. છેવટે હિંદી રાજ્યબંધારણમાં કોઈ પણ ફેરફાર જ્યાંસુધી દરેક પ્રાંત તે ફેરફારને માટે સંમત નહિ હોય ત્યાંસુધી ન થઈ શકે એવો દરાવ કરીને, રાજ્યબંધારણને અચળ બનાવી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુસલમાનોને એવી બીક છે કે આજે જે લાલ પેગમ અને બંગાળમાં મુસલમાનોને મળ્યા છે તે રાજ્યબંધારણમાં ફેરફાર કરીને કેન્દ્રીય ધારાસભામાંની હિંદુ બહુમતિ પાછા લઈ લેશે અને તેથી ઉપરનો દરાવ પત્તાર કરવાની એમને જરૂર પડી છે. પણ આમ કરવામાં રાજ્ય-બંધારણ તદ્દન જડ બની જાય છે અને કોઈ પણ ફેરફાર થઈ ન શકે એવી પરિસ્થિતિ હબી થાય છે તેનો વિચાર સરખો પણ તેમણે કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. મુસ્લીમ લીગે ચૂંચવેલો અને સર્વપક્ષી પરિષદે સ્વીકારેલો જે બહુમતિથી બંધારણમાં ફેરફાર થઈ શકે એ સુધારો આ બીકને દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

આમ મુસલમાનો નહેરૂ રીપોર્ટનો વિરોધ કરે છે તેમાં આખા રાષ્ટ્રના દિતાહિતનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો પણ મુસલમાનોના દિતાહિતનો જ વિચાર કરવામાં આવેલો હોય છે. આ વરપુરિયતિ આખા દેશને માટે કુબલાયક છે.

પ્રતિષ્ઠિત સેધકૃતિ બિલ

વડી ધારાસભાની સિમ્બાની બેઠકમાં ફેરફારેલા સરકારી ખરડો, પ્રતિષ્ઠિત સેધકૃતિ બિલ-અથવા ગંહેર સહીસલામતીનો ખરડો સરકાર પહે પીછ વખત ધારાસભા સમક્ષ રજુ કર્યો હતો, અને ૬૧ વિરદ ૫૦ મતે મંજૂર થઈ તે સિલેક્ટ કમિટીને મોકાયા છે. પહેલી વખત જ્યારે ધારાસભા સમક્ષ આ ખરડો રજુ થયો હતો ત્યારે લોકોના ચુંટાએજા પ્રતિનિધિઓએ એનો સખતમાં સખત વિરોધ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ એ ખરડો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો, છતાં લોકોની લાગણીને-પ્રગ્નના વિરોધને ગુચ્છકારી કાઢી ફરીથી સરકારે એ ખરડો ધારાસભા સમક્ષ રજુ કર્યો એ આ સરકારે કેટલે બંશે દિન્દુરયાનમાં જવાજદાર રાજ્ય ચલાવે છે તે બતાવી આપે છે. બીજી વખતે એ ખરડો ઉપર જે ચર્ચા થઈ હતી તેમાં સરકાર પક્ષની સખત દાર ગમે તે નિષ્પક્ષ અવલોકનકારને દેખાય એમ હતું. હોમ મેમ્બર શ્રી. ફેરારે ખરડાના સમર્થનમાં કરેલી દલીલ એકદમ લુટી હતી. પંડિત મોતીલાલજી, દિવાન ચમતલાલ, પંડિત માલ-વીષાજી, કેલકર આદિ લોકોના પ્રતિનિધિઓએ એનો દલીલને સંપૂર્ણપણે તોડી નાખ્યા પછી શ્રી. ફેરારથી કોઈ પણ રીતે એ ખરડાને પ્રામાણિક બચાવ થઈ શક્યો ન હતો. બીજી રજુ કરતાં સરકાર પક્ષ તરફથી શ્રી. ફેરારે જણાવ્યું હતું કે બિલનો હેતુ સામ્યવાદ-કોમ્યુનિઝમને દૂર કરવાનો હતો, અને તેનો પ્રાથમિક પગલાં તરીકે દિન્દુરયાનમાં જે પર-દેશી સામ્યવાદીઓ છે તેમને આ ખરડાની મદદથી દૂર કરવામાં આવશે. એ ખરડો દિન્દુરયાનના સામ્યવાદીઓ માટે નથી, એમ તેનું કહેવું હતું. એટલે એ ખરડો પસાર થયા પછી દિન્દુરયાનના સામ્યવાદીઓની અવરયા કરવા

બીજા ખરડાનો વિચાર કરવામાં આવશે! મિ. કેરારે કોમ્યુનિઝમની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવ્યું હતું કે તેનો હેતુ સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાને ઉચ્ચલાવી નાખવાનો છે. આ વ્યાખ્યામાંથી જેટલો અર્થ નીકળી શકે એટલો જ તેનો હેતુનો આશય હોય તો કોમ્યુનિઝમમાં શું ખોટું છે એ સમજાતું નથી. હા, જો તેણે દેશનો ઉદ્દેશ્ય કયો હોત તો જરા વિચારવા જેવું ગણાય, પણ અસંતોષકારક સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાને ઉચ્ચલાવી નાખવાનો પ્રત્યેક મનુષ્યનો દક્ષ છે—અને મી. કેરારે સામ્યવાદની જે વ્યાખ્યા આપી છે એ જ જોએ તો અર્થ હોય તો આજે હિન્દુસ્થાનમાં ઘેર ઘેર સામ્યવાદીઓ છે. મી. કેરારની આ વ્યાખ્યાનો જવાબ આપતાં એક ઐતિહાસિક લાપણ દ્વારા પંડિત મોતીલાલજીએ મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે જણાવ્યું હતું કે મહાસલાનું ખ્યેય અત્યારની રાજ્યવ્યવસ્થાને ઉચ્ચલાવી નાખવાનું છે, તો પછી આ બીજા જે હેતુથી પસાર કરવા સરકાર મંજૂર છે તે હેતુ—આ સરકારને ઉચ્ચ પડતી અટકાવવાનો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે?

વળી ખરડાના સમર્થનમાં મી. કેરારે એક અહુત શોધ કરી નાખી હોય તેમ જણાવ્યું હતું કે હિન્દુસ્થાનમાં આજારે જે ઔદ્યોગિક વિકાસ ફેલાઈ રહ્યો છે, મજૂરો જે હડતાલ પારંવાર પાડે છે, એ બધું કોમ્યુનિસ્ટોની પ્રેરણાને પરિણામે છે. મી. કેરાર એક સૂખ માણસનાં સ્વર્ગમાંથી જાણે યોગ્યતા હોય એમ જ આ ઉપરથી લાગે છે. કોમ્યુનિઝમનું અનિષ્ટ તો અત્યારે આપ્યું; પણ ઇંગ્લાંડમાં વારંવાર જે હડતાલો પડતી હતી, સરકારને મજૂરોને અંકુશમાં રાખવા જે બળજોરી વાપરવી પડતી હતી, ત્યારે ત્યાંના મજૂરોને કયા કોમ્યુનિસ્ટોએ પ્રેરણા આપી હતી? વળી આ અસંતોષમાં કોમ્યુનિસ્ટોનો હાથ છે એમ ખતાવવા મિ. કેરારે જણાવ્યું હતું કે હિન્દુસ્થાનની મજૂર

મહાજનની વ્યવસ્થાને સામ્રાજ્યવાદ સામેનાં સંઘર્ષોને જોડવાના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા હતા—અને એ સંઘનો મંત્રી એક મશહૂર હિન્દી વિશ્વવ્યાપી છે! ઇંગ્લાંડને જે વસ્તુનો ભય ના લાગ્યો તે મી. કેરારને લાગ્યો! એ સંઘનો અગ્રાણી એક પ્રમુખ મી. બૉર્ન લેડરશરી આજની ઇંગ્લાંડની લેબર પાર્ટી—મજૂર પક્ષનો પ્રમુખ છે! એણે સંઘના પ્રમુખપદનું રાજીનામું સિદ્ધાન્તભેદને અંગે નથી આપ્યું—વખતને અભાવે આપ્યું છે, અને અત્યારનો એ સંઘનો પ્રમુખ મી. મેક્સટન છે, જે ઇંગ્લાંડની ઇન્ડીપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટીનો પ્રમુખ છે! આમ ઇંગ્લાંડની પાર્ટીમેન્ટના મોટા પક્ષોના પ્રમુખ એ સંઘના સભ્યો હોવા છતાં ઇંગ્લાંડને કંઈ મુશ્કેલીમાં નથી મૂકાવું પડ્યું, ત્યારે હિન્દુસ્થાનની સરકારને ધરતી તેની ધરીમાંથી છટકી જતી હોય એવું લાગે છે! ઔદ્યોગિક અસંતોષની મી. કેરારની આ ચિદ્રિત્તાનો જવાબ આપતાં પંડિત માલવિયાજીએ જણાવ્યું હતું કે મી. કેરારને હડતાલ શાથી પડે છે તે સંબંધી આશ્ચર્ય થાય છે; ત્યારે તેમને (માલવિયાજીને) હડતાલ શાથી જલદી ન પડી તેથી આશ્ચર્ય થાય છે. હિન્દુસ્થાનમાં લાખો મજૂરોનું જીવન અસહ્ય થઈ પડ્યું છે, તેમને પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું, આ મુશ્કેલીમાં તેઓ વિપ્લવ કેમ નથી કરતા એ જ આશ્ચર્યજનક છે. ધી ધીરે અને માલવિયાજીએ સચોટ રીતે પૂરવાર કર્યું હતું કે આ ઔદ્યોગિક અસંતોષના સૂળમાં સરકારની ટૂંકી-આમણતી નીતિ છે, ૧ શિ. ૬ પેના દરે હિન્દુસ્થાનની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાને છિન્નિલ કરી નાખી છે. આ ભૂલ રચીકારની સરકારને પાલવે એમ નથી અને એ નીતિને પરિણામે વિપ્લવ અનિવાર્ય છે. તો તે પરિસ્થિતિ ઉભી થતી અટકાવવા આવી દલીલો નહિ તો મી. કેરાર બીજું શું કરી શકે?

વળી હિન્દુસ્થાન કોમ્યુનિઝમના ભયમાં

છે એ બતાવવા યુવકસંઘની ચળવળનો મી. કેસરે ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને આ બાબત પર વધુ ધ્યાન ખેંચવા પરદેશખાતાના મંત્રીએ પંડિત માલવિયાજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. હિન્દુ વિદ્યાપીઠના કુલનાયકને ઊભરતા ગૌરવપૂર્વક માલવિયાજીએ જણાવ્યું હતું કે પોતાનાં જીવનના મોટામાં મોટા પ્રયત્નોમાં યુવકો રસ ન લે તો શામાં લેશે ? તેમના સચોટ જવાબ પછી સરકાર પક્ષે એ વિષયમાં મૌન જ સહી-સલામત લેખ્યું હતું. દીવાન ચમનલાલે જણાવ્યું હતું તેમ ખરી વાત તો એ કે કોમ્યુનિઝમના બહાનાં હેઠળ હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે જે પ્રચંડ ભગ્નતિ ધર્મ રહી છે, મળુરોમાં અને યુવકોમાં જે ભાવનાનો જીવાળ આવ્યો છે તેને સરકાર કચરી નાખવા માગે છે. આખા જગતમાંથી એક હિન્દુસ્થાન જ કોમ્યુનિઝમના લાયમાં આવી પડ્યું ? છાત્રાડે કોમ્યુનિઝમને અટકાવવા કયો કાયદો કર્યો છે ? ખુદ છાત્રાંડની પાસાંમેન્ટમાં કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ છે તો પછી હિન્દુસ્થાનમાં એવી કંઈ વિસિષ્ટ પરિસ્થિતિ છે કે આપા કાગદાની જરૂર પડે ? અને અત્યાર સુધી હિન્દુસ્થાનમાં કેટલા બોલ્શેવિકો આવ્યા છે ? તેમ જે ચાર પાંચ જણાને પકડવામાં આવ્યા હતા તેમની મરપકડને પરિણામે હિન્દુસ્થાનમાં કેટલું લોહી રેડાયું હતું ? જે સરકારને કોમ્યુનિઝમ જ દૂર કરવું હોય તો કોમ્યુનિઝમને ગેરકાયદેસર ઠરાવનારો કાયદો જ સીધી રીતે શા માટે નથી પસાર કરાવવામાં આવતો ? શ્રી જવાહરલાલે કહ્યું હતું તેમ છાત્રાંડમાં જે એ પ્રશ્ન ઉપર ચૂંટણી કરવામાં આવે તો સામ્યવાદીઓ સારી સંજ્ઞતા મેળવી શકે એમ છે; ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં કોમ્યુનિઝમને અટકાવવાની વાતો ચાલે છે. એવી રીતે કોમ્યુનિઝમ કદિ અટકવાનું નથી. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ જણાવ્યું હતું તેમ હાલ યુરોપમાંથી પસાર થતા થંદીના પ્રચંડ પ્રવાહને

અટકાવવામાં જેટલી સંજ્ઞતા મળે તેટલી સામ્યવાદને અટકાવવામાં મળશે.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ જણાવ્યું હતું તેમ એ બિલનો ખાસ હેતુ તો મહાસભાની ચળવળને ઢાળી દેવાનો છે. બિલમાં કયાંય કોમ્યુનિઝમનો ઉલ્લેખ નથી. હાલની વ્યવસ્થાને બળપૂર્વક ઉથલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરનારને એ લાગુ પડે છે, અને આ કલમમાં જે મહાસભાની અસહકારની ચળવળને આજીવી હોય તો તેમાં કશી જ મુશ્કેલી ન પડે. એમ સરકાર મહાસભાને-રાષ્ટ્રીય ભગ્નતિને કચરવા બહાર પડી છે. આ કંઈ નવો પ્રયત્ન નથી. રાલ્ફ એક્ટ હજી લોકોની સ્મૃતિમાં તાજે જ છે. તેણે અસહકારને જન્મ આપ્યો. પબ્લિક સેફ્ટિ બિલ સ્વતંત્રતાને જન્મ આપ્યો. આ ખરડો જે પસાર થશે તો હિન્દુસ્થાનના લોકોને સત્યાગ્રહ માટે એક સારી તક મળશે અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને માટે જ પછી આજો દેશ લડશે.

આ બિલ સરકારનાં કારોબારી ખાતાના હાથમાં અમર્યાદિત સત્તા મૂકે છે. કોઈ પણ ભગતની તપાસ વિના પરદેશીઓને હિન્દુસ્થાનમાંથી દાંડી કાઢી શકશે. મી. કીને આ વસ્તુ ખોટી છે એમ જણાવતાં કહ્યું હતું કે આરોપીને બચાવની તક મળશે. મી. કીનેની આ માન્યતા તદ્દન ભ્રમજનક છે. અમુક લોકોને જ ન્યાયના કારસની તક મળશે. અને આ કારસમાં અપરાધી પોતે તો બચાવ કરવા ન જ ઉભો રહી શકે, એ ફક્ત નિર્ણય જ બાળી શકશે. આનો અર્થ સમજતાં મુશ્કેલી પડે એમ નથી. શ્રી આણે અને માલવિયાજીએ સચોટ રીતે બતાવ્યું હતું કે આ કલમથી કારોબારી સરકારના હાથમાં ન્યાયની સત્તા મૂકવામાં આવે છે-અને એ ભયંકર છે. તેમ આ બિલ અનુસાર સરકાર પરદેશથી આવતા પેસાને સામ્યવાદની ચળવળ માટે છે એમ કહી જપ્ત કરી શકશે. આનો

સીધા અર્થ એ જ છે કે હિન્દુસ્થાનમાં હવે બહારની દુનિયાની હવા સરકાર આવવા દેવા નથી ઇચ્છતી, અને તેને માટે તેના પગમાં આ બહાર સહીસત્તામતીના કાયદાની જરૂર પડેલાવવા તે પ્રયત્ન કરી રહી છે.

અને એક વસ્તુ તરફ અમે ખાસ ભાર મૂકવા માગીએ છીએ. આ કાયદો વહી ધારા-સભામાં કાનૂન બહારનો-અદલા વાઈસ છે. કારણ કે એ કાયદો જે પસાર થાય તે બ્રિટીશ પ્રજાનો પોતાની સ્વતંત્ર જુરુરી આગળ પોતાનો ન્યાય કરાવવાનો દક્ષ છીનવી લેવામાં આવે છે. અને આમ કરવાનો આજની હિન્દુ-સ્થાનની ધારાસભાને હક નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ફરી જ્યારે એ ખરડો ધારા-સભા સમક્ષ આવે ત્યારે આ કાનૂનનો પ્રશ્ન ઉભો કરવામાં આવશે.

અને આ ખરડો જે રીતે પસાર થયો છે એ કોઈ પણ રીતે સરકારનો વિરુદ્ધ નથી એ અમે ખતાવવા ઇચ્છીએ છીએ. લોક-નિયુક્ત ૫૦ સભાસદોએ એની વિરુદ્ધ મન આપ્યો છે. એના પક્ષમાં જે ૧૧ સભ્યો હતા તેમાં લોક-નિયુક્ત ૨૫ હતા. એ ૨૫ માંથી ૧૦ તો ગોરા તા. એટલે ખરેખર તો ૧૫ જ પ્રજાના પ્રતિ-નધિ એ ખરડાની તરફેણમાં હતા. આમ ખરી રીતે લોકનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓની એ તૃતીયક જાહેરમતનો વિરોધ હોવા છતાં એ ખરડો પસાર થયો છે. એટલે તેને કારોબારી ખાતાનો જનાવેલો કાયદો-Executive-made law કહી શકાય, અને નહિ કે ધારાસભાકૃત. અને હિન્દુ-સ્થાનનું કારોબારી ખાતું બીજા સ્વતંત્ર દેશોની જેમ જવાબદાર ખાતું નથી-અને તેથી એ ખરડો જે પસાર થશે તે બિનજવાબદાર કારો-બારીએ કરેલો જ એ લેખાશે.

હી

ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ

કેટલીક ગેરસમજુતીને લીધે આજે ઉપરના નામવાળાં બે મંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, અને તે ઉપરાંત મુબઈમાં ગુજરાત વ્યાયામ મંડળ સ્થપાયું છે. પણ એ ત્રણે સંસ્થાઓનું ક્ષેત્ર એક જ છે, તેના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ત્રણે સંસ્થામાં રસ લે છે અને માંભામાંજ અદેખાઈ નથી તેથી અથગાઈ પડવાનો સંભવ નથી અને આગળ જતાં એ ત્રણે સંસ્થા બેગાઈ જશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

આ મંડળે એક વ્યાયામના શીખીન ગ્રેજુ-એટને મદ્રાસની Y. M. C. A. માં તાલીમ લેવાને માટે એક વર્ષને માટે મોકલ્યા હતા અને તેમના આવ્યા પછી ફક્ત ચરોતરમાં પહેલું યાણું નાખ્યું છે. તેમાં કસરત સિવાય રમત ગમતો, લકઠી પટા, લાડી, જ્યુજુત્સુ, મુક્કાબાજી વગેરે શીખવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. બીજાં મંડળો દરેતાં આ મંડળનું કામ એટલું વિશિષ્ટ છે કે સરકારથી સ્વતંત્ર રહી તેમની સાથે અસહકાર થતો નથી.

પ્રવૃત્તિઓ

(૧) શારીરિક શિક્ષણ માટે વર્ગ. જુદી જુદી શાળાઓ તથા સાર્વજનિક વ્યાયામ શાળાઓમાં કામ કરી શકે એવા બહેનશ્રી અને સારા સંસ્કારવાળા યુવકો અને શિક્ષકોને વ્યાયામની તાલીમ આપવા માટે ઉનાળાની રજામાં એક માસનો વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ગુજરાતના ઘણા બાગેમાથી, એકંદરે ૨૨ સ્થળોએથી ૫૮ વિદ્યાર્થીઓ ભેગાયા હતા અને આણંદના ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ૭૦ યુવકોએ આ વર્ગનો લાભ લીધો હતો.

(૨) સરકારી શાળાઓના શિક્ષકોને શારીરિક શિક્ષણ શીખવવા માટે વર્ગ ઉઘાડ્યો હતો. તેમાં આખા ગુજરાતમાંથી તેમ જ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાંથી એકંદરે ૧૮૮ શિક્ષકો આવેલા,

આ શિક્ષકો ભેતપોતાને ગામે જમીને તેમની શાળાઓમાં વધારે સારી પદ્ધતિથી કસરત તથા રમતગમત શીખવશે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

(૩) રિપોર્ટ પરથી જણાય છે કે ઉનાળાના વર્ગ પછી નીચે લખેલાં નવ ગામોમાં નવી વ્યાયામ શાળાઓ ખોલવામાં આવી છે. હિતર-સંગ, ઝકોર, કેપડવંજ, નાળા, નાર, દળધર-વાસ, પીપળાવ, વાઘોદીયા અને વાડાશિનાર.

(૪) ગયા મોમાસામાં ૨૫-૩૦ વિદ્યાર્થીઓને તરવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે.

(૫) તરવાનો દરીદ્રાઈ નદીઆદ તથા મોહનામાં ગોઠવવામાં આવી હતી. પછી સમસ્ત ચરોતર માટે તરવાનો દરીદ્રાઈ પેટલાદમાં રાખી હતી.

(૬) અકસ્માત વખતે તાત્કાલિક મદદ કેવી રીતે આપવી તેનો વર્ગ ખોલોને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

(૭) પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓમાં હાથપોગી યાવ એવો શારીરિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ ધરી કાઢવામાં આવ્યો છે અને તે શાળાઓમાં દાખલ થશે. તેમાં ફેરફારો જરૂર થઈ શકશે.

મુંબઈ સરકારે શારીરિક કેળવણી માટે જે કમિટી નીમી છે તેમના પર પણ તે મોકલી આપવામાં આવ્યો છે.

(૮) મૈદાની રમતો આખા ચરોતર માટે યાવ છે તેની વ્યવસ્થા આ મેંડળે આ વર્ષે ઉપાડી લીધી હતી.

(૯) સંઘ વ્યાયામની પદ્ધતિ એક શાળામાં દાખલ કરવામાં આવી છે. ક્ષીમે ક્ષીમે તેનો પ્રચાર થશે.

(૧૦) જે મંડળોમાં કન્યાઓને વ્યાયામ શીખવવાનું શરૂ કરી દેવામાં આવ્યું છે.

(૧૧) પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ હાથમાં લેવામાં આવી છે.

(૧૨) સહકારી મંડળોઓની પ્રવૃત્તિ પણ દાખલ થઈ છે.

ઉનાળાના વર્ગમાં, આગ લાગે ત્યારે રક્ષણ કરવાની જાળત, અગ્નિશાસ્ત્ર, આરોગ્યશાસ્ત્ર, વગેરેનું પણ ચાત આપવામાં આવે છે.

આ મેંડળનો પ્રાણરૂપ પ્રો. ભાઈલાલ પટેલ અને પ્રો. જયશંકર ત્રિવેદી જન્મે પુણામાં અધ્યાપકો હતા. હાલમાં પ્રો. ભાઈલાલ ગુજરાતમાં આવ્યા છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યાયામ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર શ્રી છોટુભાઈ પુરાણીની સહાનુભૂતિ તથા મદદ મળે છે. જે આપણા પાંચે છદ્દમાં તેમ જ બધાં ગુજરાતી દેશી રાજ્યોમાં આ જાતનાં યાણાં નીકળે તો ગુજરાતની સીકલ બદલાઈ જાય. પુરાણી ભાઈઓએ અને તેમના મદદગારોએ ઘણા અખાડ રચાયા છે, ઘણાં સંમેલનો કર્યા છે, એટલે હવે ગુજરાતમાં નવું વાતાવરણ ફેલાશે એવી આપણી ખાતરી થાય છે. શેઠ મનસુખલાલે તરફથી વ્યાયામશાળાઓને સાફ ઉત્તેજન મળે છે એ પણ શુભ ચિહ્ન છે અને વડોદરા રાજ્યમાં એક નિયમ છે-જે કે તેનો અમલ ખરાબર થતો નથી-તે પ્રમાણે જે દરેક સરકાર મદદ કરે તો વ્યાયામનો પ્રચાર ઘણી ઝડપથી થાય. એ નિયમમાં અમે એટલો ઉમેરો સૂચવવા ઇચ્છીએ છીએ કે ગામ લોકો અને સરકાર મદદ કરે તેટલી મદદ ઊરફીકટ જોડે પણ કરવી.

વડોદરાના નિયમ પ્રમાણે દરેક વ્યાયામશાળાને મકાન માટે રૂ. ૫૦૦ સુધી અડધો ખર્ચ, શિક્ષકના જગરને માટે માસિક રૂ. ૨૦ સુધી અડધો ખર્ચ, રૂ. ૫૦ સુધી સાધન માટે, રૂ. ૫૦૦ સુધી તરવાના હોજ માટે એવી મદદ આપવાનું કરાવ્યું છે. આવી યોજના બીજા દેશી રાજ્યો અને સહેરના તવંજર ગૃહસ્થો જરૂર કરી શકે.

જ્યાં સુધી આપણી પ્રજા આત્મરક્ષણને માટે ખરાબર તૈયાર નહિ થાય ત્યાં સુધી જે

રાજકીય હક્કો મળ્યા દરો તે બધા પોતા અને ખોટા છે. આજે આપણું રક્ષણ અંગ્રેજી હસ્તે અને અંગ્રેજી રાજ્યના માજીસ્ટ્રેટોના હાથમાં છે.

ગુમસ્ત મહેતા

* *

ગુજરાતની કૉલેજ હકતાલનો અંત

૩૪ દિવસની હકતાલ પછી ગુજરાત કૉલેજની બાબતમાં 'પોંડે દેક'ની પદ્ધતિ સ્વીકારી તે ખાતર અમે સરકારને અભિનંદન આપીએ છીએ, અને તેનાથી પણ વધારે-વિદ્યાર્થીઓએ એક્સપેક્ષી પોતાના હેતુને વજીર રહી દેતે સિદ્ધ કર્યો છે તેથી અમે તેમને પણ અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણા સિદ્ધિત વર્ગમાં એક સમૂહમાં રહીને કામ કરવાની શક્તિ કે સક્તિ બહુ જોઈએ છે, અને આવી અભાવરૂપ અસક્તિને પોતાના વ્યક્તિત્વરૂપે માની લઈને શિક્ષિત વર્ગ સમૂહની લીડરશાસમાં સાધારણ રીતે જોડતો નથી. પરંતુ ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ આ હકતાલથી બતાવી આપ્યું છે કે ઉન્ન કેળવણી લેનારાઓ પણ સમૂહમાં

કામ કરી શકે છે. જેઓ આ હકતાલમાં જોડાયા પડેલા, તે જાણે ગરીબ હોય કે તવંગર હોય, પણ તેમને અમે એટલું કહીશું કે દરેક મદાન માણસ પોતાની મદત્તામાં એકલો હોય છે; પણ ભેટી લે લે એકલો હોય કે એકલવાયો હોય તે તે મદાન હોય એમ પ્રમાણશાસ્ત્રી ફક્ત પેલું નથી.

બાકી સૌને એમ લાગતું હતું કે આ હકતાલને લઈને અમદાવાદમાં કદાચ બીજી આટર્મ કૉલેજ નીકળશે. આ હકતાલનો વિજયી અંત આવ્યો તોપણ તે દિશામાં પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ અમારૂં માનવું છે. પણ અમદાવાદના પત્રવાનોને ફાલ એવી કૉલેજ માટે પૈસા ન આપવાનું એક બદાનું મળી આવ્યું છે અને તે એ કે-જેતીવારીની કે છત્રનીઅર્થેમની કૉલેજ કાઢવાનું કહેવું. કદાચ તેમને ખાતરી દરી કે એવી કોઈ કૉલેજ હમણાં નીકળે તેમ નથી. પરંતુ ગુજરાતે જુલું ન જોઈએ કે પૂનામાં પણ આટર્મ કૉલેજ છે !

પ્રા. વિ. પા.

- ૪૬૫ -

આવતો અંક 'નાટક અંક' નીકળશે

પ્રસ્થાનના આહકોને

(અ) તમે જે સં. ૧૯૮૫ ના લવાજમાના રૂપિયા પાત્ર મોકલ્યા હોય, તે ભેટના ટપાલ ખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે કરો સેટ જોઈએ છે તે લખી જણાવશો. ટપાલ ખર્ચ નહિ મળ્યું હોય તેમને ભેટ રવાના થશે નહિ.

(બ) તમે રા. ૫-૮-૦ મોકલ્યા હોય પણ કોમો મેટ જોઈએ છે તે ન લખ્યું હોય, તો હવે તરત જ લખી જણાવશો જોથી જોઈતો સેટ મોકલી શકાય.

તમે જે સં. ૧૯૮૫ ના ચેત્ર સુધીના આહક હો, તો બાકીના છ માસના લવાજમના રા. ૨-૮-૦ તથા ભેટના ટપાલખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે જોઈતો મેટ મગાવી લેશો, નહિતર પાછળથી મનપસંદ મેટ નહિ મળે અને જે બાકી હશે તેમથી જ મળશે.

પુરતકાલપ સ. સ. મંડળ મારફત થયેલા આહકોના ભેટના ટપાલખર્ચના ૦-૮-૦ મંડળ મારફતે મળ્યા નથી; માટે જે તે લાવ્યેરીએ આઠ આનાની ટીકીટો બીટી ભેટ-સેટ મગાવી લેવો.

અમદાવાદના આહકોએ પોતાનું લવાજમ કાપોલપમા બરી જઈ ભેટનો સેટ લઈ જવો.

વ્યવસ્થાપક, 'પ્રસ્થાન'

સ્ત્રી ઉપયોગી રસિક નવલકથાઓ

સોહીનો વેપાર: (મચિત્ર)	રૂ. ૪-૮-૦	ધૂમ્રપતો જાણામુખી	
વિશ્વવીયા	૨-૦-૦	(સોહીના વેપારનું અનુસંધાન)	રૂ. ૪-૮-૦
અબજાની આત્મકથા	૨-૮-૦	અધકાર પર પ્રકાશ	૨-૮-૦
મહીલાની મહાકથાઓ	૩-૮-૦	વનિતાની વાતો	૩-૦-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ	૧-૪-૦	કળિયુગની વાતો	૧-૮-૦
		સમાજની વેદી પર (છપાય છે)	૨-૦-૦

' સેવાસમિતિ અથમાળા 'ના આહક થવાથી આ બધા પુસ્તકો પોણી કિંમતે મળે છે. ગ્રંથમાળાના નિયમો તથા વધુ માહિતી માટે મગાવો અમાર

:: સૂચિપત્ર ::

આ સિવાય તમે જોયું છે ?

અગિયાર વર્ષ થયાં સામાજિક પ્રશ્નો અર્થતંત્ર

સ્ત્રી ઉપયોગી સાસિક પત્ર

સમાજજીવન

(તંત્રી: લક્ષ્મીબહેન ગો. ડોસાણી)

આજે જ આહક થઈ જાયો.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦

નમુનાની નકલ. ૦-૮-૦

લખો:-

વ્યવસ્થાપક-સમાજજીવન.

૩૮, નમચીમહોલ્લા. મુંબઈ-૯

રસિક નવલકથામાળા.

વાંચકોને વધારે સસ્તી કીંમતે સારાં અને રસિક પુસ્તકો પૂરાં
પાઠવાના ઉદ્દેશથી આ નવલકથામાળાની યોજના કરી છે.

આ નવલકથામાળાના તમામ પુસ્તકો અગાઉથી વાંચી, ખામ સુદૃષ્ટી કરીને પછીજ
પ્રકટ કરવામા આવતા હોવાથી તે આદેશના દિવસજન કરનારા અને આકર્ષક નીવડે છે.

આ માળાનાં પુસ્તકો ખાસ વિચારથી મંગાવેલા ઉચી જાતના ટકાઉ કાગળ,
સુવક છપાઇ, પાકું સોનેરી કપડાનું સુશોભિત પુઝું અને એકજ સરખી કબજ કાઢીન
નાકમનાં હોઇ, તે આપની શુદ્ધ લાલચેરીને દીધાવશે, એક વખત નજરે જોયા પછી બીજાં
પુસ્તકો તમર દષ્ટિ પણ કરવાની ઈચ્છા થશે નહિ.

મોટાં સહેરોમા દુકાનબાડું, નોકર કોરેનું વ્યવસ્થાપન તથા એવું બીજું વિશેષ અર્થ
ગણતુ હોનાથી ત્યાંના વેપારીઓ પોતાના પુસ્તકોની કીમત મોટી રાખે છે; જ્યારે
અમને મકાનબાડુ તથા વ્યાજનું અર્થ ગિતકુલ નહિ હોવાથી, તેમજ નોકર વગેરેનું
આવરથાપન થવું એવું આવતું હોવાથી અમારા તરફથી પ્રકટ થતા પુસ્તકોની કીમત
બીજા પુસ્તકોના પ્રમાણમા એટલી રાખવામા આવે છે; તે ઉપરાંત પુસ્તકોના બહોળા
પ્રાચીનીયો થોડે નકે મારે લાલ મેળવવાની ધારણાથી આ માળાના આદેશને અર્થ કીંમતે
પુસ્તકો આપવામા આવે છે.

આ નવલકથામાળા આજ પાંચ વર્ષ થયા ચાલુ છે. તે દરમિયાન થયાં પુસ્તકાલો
તથા સાહિત્યરસિક સંજ્ઞાઓએ માળાના આદેશ થઇ, અર્થ કીંમતે મળતાં સરના અને મુંદર
પુસ્તકોનો સારો લાભ મેળવ્યો છે. માટે આજ છે કે આપ પણ આ માળાના પાછળ
આવેલા નિવેશથી વીરે થઇ, તેના આદેશ તરીકે આપનું નામ નોંધવાનું જરૂરી; બાલુ-
પર જરૂરેલા પુસ્તકોમાંથી જે પુસ્તકો આપને પસંદ પડે તેનો તુરંત ઓર્ડર આપવા
કૃપા કરશે.

પુંજલાલ ભગવાન પોરખ.
વલ્લભ સીટી. (કાઠિયાવાડ.)

આર્થી ક્રોમતે પુસ્તકો મળવાની ખાસ યોજના.

રસિક નવલકથામાળા.

પ્રવેશ ક્રી રૂ. ૨-૮-૦ તથા ટપાલખર્ચ ગ્રાહકોને શિરે છે.

પુસ્તકો રીસ્ટ્રીક્ટમાં જોશે ત્યાં સુધી મળી શકશે. આટલકીર મંગલવા ગિમતિ છે.

પુસ્તકો.	મૂલ્ય.
રૂ. આ. પા.	
આલીશ ચહેરાનો માલુમ	૩-૮-૦
અમરકાંતિક ગુફા ભાગ ૧-૨ (અગિય)	૧-૦-૦
કુદરતીનું કારક્યાન ભા. ૧-૨	૫-૦-૦
વિખતિનું વાણ	૩-૪-૦
પંચાસરનો જયશિખરી ભાગ ૧-૨ (અગિય)	૬-૦-૦
સ્નેહલક્ષ્મીનું મુંદરી ભાગ ૧-૨	૩-૮-૦
ભયંકર લેડ ભાગ ૧-૨	૨-૮-૦
વેર વમુલ ભાગ ૧ થી ૪ (અગિય)	૧૨-૦-૦
સોનેરી ટોળી ભાગ ૧-૨	૪-૮-૦
અદ્ભુત લૂંટારો ભાગ ૧-૨ (અગિય)	૩-૮-૦
દિવાની કે શાણી ? ભાગ ૧-૨	૮-૮-૦
પાદશીપુત્રની પરતિ ખંડ ૧-૨-૩	૪-૮-૦
મોંઘર્ય-નવાળો ભાગ ૧ લો	૨-૦-૦
મકેડ હા ભાગ ૧-૨-૩	૪-૮-૦
વિચિત્ર જમત વાગ ૧ લો.	૩-૦-૦
ગ્રેમની પુમારી ભાગ ૧-૨ (અગિય)	૬-૦-૦
શેરલોક હોમ્સનાં સાહસકર્મો	૨-૦-૦
દુર્ભાગી દારા ખંડ ૧-૨-૩	૩-૮-૦
શ્રીમંત સંહારક મંદળ ભાગ ૧-૨	૪-૦-૦
ભૂલનો જોગ.	૪-૦-૦
અમરકાંતિક ખૂન.	૨-૦-૦
આચારના ખતનાનો લેડ.	૨-૦-૦

"રસિક નવલકથામાળા" ના નિયમો પાઠ્ય આપેલા છે. આશા છે કે આપ આ નવલકથામાળાના ગ્રાહક થઈ આવશે એટલે લાભ મેળવવાની યુક્તિ તો ચૂકશે નહિ.

મળવાનું સ્થળ:—

પુનઃસાલ ભગવાન પારેખ,
વડવાણ સીટી. (કાઠિયાવાડ)

રસિક નવલકથામાળા

ના

નિયમો.

૧ પ્રવેશ શ્રી ડા. ૨-૮-૦ ભરીને આ નવલકથામાળાના પ્રાદક ચૂર્ક શકાય છે. શ્રીની ગ્રંથ મનીઓર્ડરથી મોકલવી કે વી. પી. ની સાથે વચ્ચે કરવા જણાવવું.

૨. પ્રાદક ગમે ત્યારે થઈ શકશે. પણ વર્ષે ચુર્કી પ્રાદક તરીકે ચાલુ રહ્યા બાદ તે તેમની ધરખા પ્રાદક તરીકે ચાલુ રહેવાની નહિ હોય તે તેમના ખર્ચે પ્રવેશ શ્રી પાછી મોકલવી આવવામાં આવશે. પણ વર્ષેથી ઓછી ચુદતને માટે પ્રાદક રહેનારને પ્રવેશ શ્રી પાછી મળશે નહિ.

૩. દર વર્ષે આ માળાના વધુમાં વધુ છ પુસ્તકો પ્રકટ થશે જે પ્રાદક ખરીદવા પડશે ઓછામાં ઓછા ફેરવા પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં તે અર્મારી ભગવા અને અતુકુળના ઉપર રહેશે નવલકથામાળાના પુસ્તકો પ્રાદકને અર્ધા કોમને મળશે પરંતુ દરેક પુસ્તકની એક કરના વધુ નકલ એક પ્રાદકને અર્ધા કીમતે મળી શકશે નહિ.

૪. માળાના પુસ્તકો વી. પી. બુકપોસ્ટ દ્વારા મોકલશે તેનું રજીસ્ટર તથા પોસ્ટજ ખર્ચે પ્રાદકને શિરે રહેશે. પ્રાદકને પુસ્તક મોકલતી વખતે એક ક્રિપ્ત અગાઉથી ખબર આવવામાં આવશે. છતાં જે પ્રાદક વી. પી. બુકપોસ્ટ પાસું ફેરવે તેમની પ્રવેશ શ્રી જમ કરી, પ્રાદકના લીસ્ટમાંથી તેમનું નામ કળી થશે.

નોટ—ગુજરાત-કાઠિયાવાડના જે પ્રાદકને રેલ્વે સ્ટેશનની સગવડ હોય, તેઓ જે પુસ્તકોની કીમત અને રસીક રજીસ્ટર ખર્ચના રૂ. ૦-૩-૦ અગાઉથી મનીઓર્ડરથી મોકલવી આવશે તે તેમના ઉપર પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી, તેની રસીક રજીસ્ટર પોસ્ટથી મોકલવામાં આવશે. આ પ્રમાણે કરવાથી બુકપોસ્ટના ટપાલખર્ચ કરના રેલ્વે ખર્ચે ઓછું આવવાથી તેમને દેખીતો મારો લાભ થશે.

૫. આ માળાના પુસ્તકો ઉચ્ચ જ્વેલ્ડ ગ્રંથોના એન્ટિક કાગળ, સુંદર છપાઈ તથા ચુસ્તોભિત પુગના રહેશે કોઈ પણ પુસ્તક અપૂર્ણ બહાર પડશે નહિ એકથી વિશેષ ભાગ દશે તે નમામ ભાગ માથે બહાર પડશે.

૬. પરદેશ ખાતે વી. પી. થઈ શકતું નહિ હોવાથી, આફ્રિકાના પ્રાદકોએ ઓર્ડરની સાથે પ્રવેશ શ્રી, પુસ્તકોની કીમત તથા ટપાલખર્ચની રકમનો ચિટિસ પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવા કૃપા કરવી.

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

વઢવાણ સીટી. (કાઠિયાવાડ).

नाटक अंक

: ११०५ .

१६८५

पु० ७

अंक ५

प्रस्थान

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शांतं तनुं चाशुपम्
रद्रेणेदमुमाहृतं यतिकरे रवाह्ने विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्धतमत्रलोकचरितं नानागसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नस्वैर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधकम् ॥

कालिदास

तृतीयो

गमनारायण विश्वनाथ पांडे
रमिहलाल छोटालाल पण्डित

प्रकाशक

प्रस्थान कार्यालय

अमदावाद

અ તુ ક મ છિ કા

પુસ્તક ૬	ક્રમાંક ૧૮૮૫	અંક ૫
૧ રાઠનો પર્વતઃ એક સમાલોચનાઃ રામનારાયણ વિ. પાટક	...	૨૮૯
૨ કવિ મૂળશંકર મૂલાણી (મહેલુ)	૨૯૭
૩ મિતાક્ષરીઃ જળવનરાય કન્યાશ્રીય દોકરે	૩૧૫
૪ આ રંગભૂમિ ક્યારે મુઢરે ? : વિજયરાય કન્યાશ્રીય વેલ	...	૩૧૭
૫ આપણી રંગભૂમિ કેમ મુઢરે ? ગન્ધર્વશંકર જાવશંકર પંચા	..	૩૧૮
૬ નાટ્યનાં તત્ત્વો : ડોલરરાય રંજીવદાસ માકડ	૩૨૩
૭ આપણી ગુર્જર રંગભૂમિનાં વર્તમાન અધોગતિનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ દારણો નારાયણ વિમનજી દમર	૩૨૬
૮ “તરૂણીના તરંગ” કે “દોલેજની કન્યા” ? : ડૉ. માધવજી બી. મનર	...	૩૨૮
૯ એક મુઢાખલો' અવેચંદ મેવાણી	૩૩૬
૧૦ ગુજરાતી રંગભૂમિ : ગણભાઈ બી દેરાસરી	૩૪૯
૧૧ શ્રી. હરીન્દ અષ્ટોપાધ્યાય અમદાવાદમાં પ્રાણવન વિ. પાટક	૩૪૫
૧૨ જ્ઞાનગોચરી ૨.		૩૪૪
૧૩ ‘રંગભૂમિ’ : ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દિરાન.	૩૫૮
૧૪ આપણી પ્રાચીન નાટકશાળાઃ ગમનન વિ પાટક	૩૬૧
૧૫ નોંધ ૩		૩૬૫
આપણી રંગભૂમિ કેમ મુઢરે ? ૨.	૩૬૭

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મળુર થયું છે.

હજી કાંઈ મોડું થયું નથી !

‘પ્રસ્થાન’ નો

ખાસ ‘નાટક અંક’ બહાર પડી ગયો

છૂટકે કિ. રૂ. ૧-૦-૦

એ સિવાય વર્ષ દરમ્યાન બીજા

બે ત્રણ ખાસ અંકો પણ નીકળશે.

ઉપરાંત

આ વર્ષના ગ્રાહકોને રૂપિયા ત્રણનાં પુસ્તકો

ભેટ

અપાય છે તે ધ્યાનમાં રાખશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : : અમદાવાદ

સવાનમ વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦ છ માસના ૩-૦-૦ પચ્ચેસના ૧-૮-૦]

‘પ્રસ્થાન’ માસિક તથા સરસ્વતી ગ્રંથમાળાનાં

એ જ ન્ટો

મુંબઈ : સી. જમનાદાસની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
આર. આર. શેઠની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
વલસાડ : શા. જેવયલાલ મગનલાલ કાપડીઆ, ટે. બગરમાં.
કોલોલી : ભણુભાઈ મકનજી મીસ્ત્રી.
નવસારી : લલ્લુભાઈ ગોંડાલાલ ચાંદ, કૃષ્ણ વૉશિંગ ક્હા.
મુરત : યુગાન્તર કાર્યાલય, કલ્પીદ.
ભરૂચ : ગિરધરલાલ અતુરભાઈ શેઠ, નવચોટી.
વડોદરા : મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા, કોમ્પી માગે.
અમદાવાદ : એસ જી. શાંદ, ગાદલપુર.
ભાવનગર : મૂળજી કલ્યાણજી ત્રિવેદી.
ગોહલ : મેસર્સ પીપળાઆની કું. ભોજરાજપરા.
રાજકોટ : મેસર્સ આપા અધર્સ.
વાંકાનેર : છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર બી. એ., મેરબી દરવાજો.

ગુજરાતના ગામેગામ એજન્ટો જોઈએ છે.

સરતો માટે લખો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : : અમદાવાદ

વિદ્યાર્થીઓ માટે

વિદ્યાર્થીઓ માટે

સરસ્વતી ગ્રંથમાળાનું ત્રીજું પુસ્તક

અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ

[સ્વતંત્રતા દેવિનું પુતળું : પૃંઠા ૭૫૨]

લેખક : જી વ જી લા લ હ. દી વા ન

પ્રિન્સીપાલ, પ્રોપ્રાઇટરી લાઇરિફલ

અમદાવાદ.

અંગ્રેજી ૭મી સાતમા ધોરણમાં ચાલતી ‘War of American Independence’

નો મુજરાતીમાં પ્રતિદાસ

એન્ટીક કાગળ; જે અંદર ફોટોગ્રિફ; ૫૯ સંખ્યા ૮૦

છૂટક મૂલ્ય ૦-૪-૦ રૂપાલખર્ચ ૦-૧-૦

આથી સરતે મેળવવું હોય

તો રૂપિયો દોઢ ભરી વાર્ષિક ગ્રાહક થાઓ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : : અમદાવાદ

પહેલું પુસ્તક	વીર વક્તબાઈ	દિ. ૦-૨-૬	રૂપાલખર્ચ ૦-૦-૬
બીજું પુસ્તક	ગમજીની વાતો	દિ. ૦-૩-૦	૦-૦-૬
ત્રીજું પુસ્તક	જાતકકથા સંમદ	દિ. ૦-૩-૦	૦-૦-૬

જાહેર ખખર આપો * જાહેર ખખર આપો * જાહેર ખખર આપો *
એ વિષે તો હવે બે મત છે જ નહિ

કે

જે માસિક ઉચ્ચ કેટિનું હોવા સાથે ફેલાવો પામ્યું હોય તેમાં જ
ધંધાદારીઓએ પોતાની જાહેરખખર આપવી જોઈએ.

પ્રસ્થાન

એક તેવું જ માસિક છે.

એની સાબિતી માટે 'પ્રજામિત્ર અને ટેસરી'એ મેળવેલા મતો જોશો.
એણે 'ગુજરાતનું ઉત્તમોત્તમ માસિક કયું?' એવો એક પ્રશ્ન ધનાગી
હરિક્ષાઈમાં પૂછી જાહેર પ્રજાના મતો નિર્મળ્યા હતા; અને તેમાં 'પ્રસ્થાન'
ને સર્વથી વધારે મતો મળ્યા હતા.

આમ હકીકત છે તો

તમે તમારી જાહેરખખર પ્રસ્થાનમાં જ આપો.

આવતા અંકથી.

આવતા નીચે પ્રમાણે:-	૧ પાનું	૧૧ પાનું	૧૨ પાનું
આંખું વર્ષ	૮૦	૫૦	૩૦
૭ માસ	૫૦	૩૦	૨૦
ત્રણ માસ	૩૦	૨૦	૧૨
એક માસ	૧૨	૮	૫

† પાનાનું કદ ૮" x ૫" ધ્યાન રહેશે.

‡ જા. ખા. સારા કાગળ પર છપાશે.

+ જા. ખા. ના નાણા અગાઉથી લેવામાં આવશે.

જા. ખા. સુંદર અને આકર્ષક કરવામાં આવશે.

નેવાં પુસ્તકો

નહાગીર-નૂર/હા	(નહાનાલાલ)	૨૫
દેહકુમાર અંક ૧, ૨	"	૧૧, ૧૧
રાસચ દિકા	(ખખરદાર)	૧૧
ઉપિયુ	(હાસ્ત: નતીરદાર)	૧૫
દ્વિરેફની વાતો	(રા. વિ પાઠક)	૧૧
તણખા ૧-૨	(મૂમકેતુ)	૧૧, ૧૧
મત્રયગદ્યા અને ગાગ્ય		૧૧
લાવનાસૃષ્ટિ (પ્રો. ત્રિવેદી)		૦૧=
પૂર્ણચોગ ખંડ ૧	(અરવિંદ ચોપ)	૩૧
" ખંડ ૨, ૪		૩૧, ૪
ચુબન અને ખીછ વાતો	(પ્રસ્થાન)	૧૧

આ ઉપરાંત

તમામ નહાગીતા લેખકોના, સ્ત્રી, બાલોપયોગી તેમજ આદ્ય, પુસ્તકાલય મંડલ, પ્રસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, ચરોતર એ. સોસાયટી વગેરેના પુસ્તકો મળશે.

છપો:— મુચિપત્ર માટે—
કોઈપણ પુસ્તક માટે—

યુગાન્તર કાર્યાલય :: ગોપીપુરા :: સુરત.

લાવના સૃષ્ટિ

(સચિત્ર)

લે: પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી એમ. એ.

: ચોડા જ અભિપ્રાય :

—લાવનાઓની સૃષ્ટિતુ ચિત્ર મનોહર છે.

લાવા શિષ્ટ છે. —સર રમણલાઈ

—નવા લેખકોમાંથી એક અપૂર્વ (original) કૃતિ તરીકે આવકારદાયક છે. —ધૂમકેતુ

—એકેએક વિચાર ઉચો છે...મને કોઈ

પૂછે કે તમે કેવી, ચોપડી ખરીદો અને વાંચો

તો હું કહું કે “લાવના સૃષ્ટિ” જેવી. —કુમાર

—આ ગ્રંથથી ઉચ્ચ પ્રતિભા સાહિત્યમાં એક

અંચનો વધારો થયેલો લેખ્યશે. —મનમંદુ

કિંમત ૦-૧૦-૦

લોકપ્રિય અઠવાડિક પત્ર

“સૌરાષ્ટ્ર” ના તો આવો અભિપ્રાય છે.

“ધૂમકેતુ” ના “તણખા” કરતાં અનેક રીતે નિરાળો અને

બૈવિધ્યમય ટુંકી વાર્તાઓનો આ પહેલો જ સંગ્રહ છે.

“જેમી” નામની ટુંકી વાર્તા ફુનીઆલરની

ટુંકી વાર્તાઓની હરીફાઈમાં મૂકી ચકાવે તેવી છે.

: એ પુસ્તક કંઈ ? :

દિરેફની વાતો

કતી : રામતારાચંદ્ર વિશ્વનાથ પાઠક

૫૪, ૨૨૦, એન્ટિક કાગળ, પાકુ પુરું, મુંદર રેપર

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

છપો સોલ એજન્ટસ:—

આર. આર. શેઠની કું: પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકત-તાઝગીથી લારપુર

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિષ્ટ-સારગદાર મ અ ૧૦)

પરમાં હમેશાં તૈયાર રાખો

❧ તાકીત દેતાક-તાઝગી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉઘ લાવનાર

દરત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકત આપનાર

તાઝગી બદનાર

હાથ, ખાસી, ઝુછાં અને સાધારણ

નબળાઇમા તાકીદે આરામ આપનાર

લહેજતદાર દયા

અંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી૦ મુંબાઈ, ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ - ભોળીલાલ બ્રધર્મ, ૧૪૪ રીચીરોડ.

રતલ અર્ધાના તેર આતા, રતલ એકનો રૂપિયો દોઢ, રતલ દોઢના રૂપિયા બે

The General Assurance Society Ltd.-Ajmer

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લીં

સસ્તા દર

સરળ સરતો

વિવિધ યોજનાઓ

એસેટ્સ એકસાઈ

૧૯૨૮ ના જીન સુધીના છ માસમા સોસાયટીએ

કલેક્ટ્ડ પૈસાઓવર.

રૂ. ૨૨,૦૦,૦૦૦

કરેલો રેકૉર્ડ.

રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૨૭ ના છ માસિક કામના પ્રમાણમા.....૧૨૨.૫ % નો વધારો

૧૯૨૬ ના " " " "૧૭૨.૬ % નો વધારો.

સોસાયટીની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રગતિ જ બતાવી આપે છે કે તે દિલ્લી એક સૌથી મોટી અને સદ્ગત વીમાકંપની છે અને કોઈ પણ કંપની સાથે હરીફાઈમાં ટક્કર ગીલે તેમ છે.

:: નફો ::

દિલ્લી કોઈ પણ વીમાકંપની કરતા સૌથી વધારે નફો વહેંચતી આ એક જ કંપની છે.

૨૨.૬ % હિંદીના વીમા ઉપર.

૧૮ % હયાતિના વીમા ઉપર

ગામે ગામે લાગવમવાળા પ્રમાણિક ને મહેનતુ એજન્ટો જોઈએ છે.

બી. એસ. વૈદ્ય.

ચીફ એજન્ટ

મદન આપારોડ

વડોદરા.

અથવા

સી. જયંતિલાલ એન્ડ કં.

દોશીવાડાની પોળમાં

ગોસાઈઈ મહારાજની પોળ

અમદાવાદ.

હિંદુ સમાજ ! તહારે ખાતર

નહીઆઈ હિંદુ અનાથ આશ્રમ ખુલ્લું છે.

દાન કરો.

દેશનાં નિરાધાર રખડી પડેલાં બાળકો કાળે

એક પંથ અને દો કાળ.

હરેક પ્રકારની કેળવણી અપાય છે, ઔદ્યોગિક કેળવણી છે.

શિવજીનું, સુધારી, નેતરકામ, છાપખાનાનું, વજાટકામ ઇ.

એઈંદથી કરી આપવામાં આવે છે. લખી મોકલો.

ખાસ જરૂર

બાળાઓ માટે શીવવાના હાથ સંખ્યા નં-૨, વિદ્યાર્થીઓ

સાથે બાળોપયોગી પુસ્તકો તથા માસિકો, વ્યાયામશાળામાં

સાધનો, યુનીફોર્મ પોષાક માટે શુદ્ધ ખાદ્ય અને શોષક

માટે પીટીટ ચેરસા. વીગત માટે લખો—

મંત્રી—હિંદુ અનાથ

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

કાગણ: ૧૯૮૫

અંક ૫

રાઈનો પર્વત : એક સમાલોચના

૧

મૂળ વસ્તુ અને તેનો વિકાસ

કોઈ પણ પ્રકારના માણસ સાહિત્યમાંથી વસ્તુ લઈ તેમાંથી નાટકની ઘટના કરવાની, મહાન નાટ્યકારોની પરપરાને અનુસરીને આ 'રાઈનો પર્વત' રચાયું છે. નાટકનું મૂળ વસ્તુ ભવાઈની એક વાર્તા છે. કદાચત રમણભાઈએ તે નાટકને અને આપેલી છે નાટકના પ્રયોજનથી એ વસ્તુમાં કેવી રીતે ફેરફારો થયા છે અથવા મૂળ વસ્તુ તેથી કેવી રીતે વિસ્તાર કે વિકાસ કે ઉપમૂલ્ય પામ્યું છે તે જોવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન છે.

નાટ્યકાગ્રનો કોઈ છવ્વત રિચાર કે ભાવનો વસ્તુમાં પ્રવેશ પામે છે અને એ વસ્તુમાંથી જીગતી જીગતી વધે છે અથવા બદલે છે નાટ્યકારના બીજા સર્વ નિચારો એ મુખ્ય ભાવનાને પુષ્ટ કરતા, તેને પ્રધાન રચાને રાખીને ગૌણભાવે તેની આસપાસ વ્યવસ્થિત થાય છે એ રીતે નાટકમાં બહુલમાં એકત્વ વિનમે છે.

નાટકનું વસ્તુ કર્તાએ પુરતકમાં આપ્યું છે અને તે ઘણું દુકામાં કહી શકાય એવું છે. કોઈ પરખત નામે બાદશાહ હતો તે એક વખત પોતાના એક સાથીને લઈ શહેર બહારના બાગમાં ફરવા ગયો તેના અનાજની માગના રખેનાગ માગી રાઈને બાગમાં કોઈ પ્રાણી બગાડ કરે છે એમ લાગવાથી તે અનાજ ઉપર તેણે તીર માર્યું અને બાદશાહના પ્રાણ નીકળ્યા ગયા સાથીની ખૂસ ઉપરથી રાઈ ત્યાં ગયો મળ્યને કાતિમાંથી બચાવના પરખતશાહના સાથીએ રાઈને જ રાખ કરવાની યોજના કરી બાદશાહ છ માસ મોયગમાં એકાન્તમાં રહી જીવાન થયા એક હકીમની દવા કરે છે એમ બહાર વાયકા ઉગાડી અને તે દરમિયાન રાઈને રાજ્યની હકીકતથી વાકેફ કર્યો હતો મહિને રાઈનો પરખત થયો બધી રીત, અમલદારો અને અસખત જનાનો પણ રાઈને બાદશાહ તરીકે માનવા

લાગ્યો, પણ પરબતશાહને પેલા સાથી જે ખરી વાત જાણતો હતો તે દરબારમાં સલામ કરતી વખતે છાનો હતો. બાદશાહને પણ તેનાથી દબાતાં રહેવું પડે. એક વખત બાદશાહ પેલા સાથીને લઈ રાત્રે ફરવા નીકળ્યો તો નદીમાં દીવા તણાતા જતા બન્નેએ દીકા બાદશાહે આ કૌતુકની તપાસ કરી આવવા સાથીને બોલ્યો. તપાસ કરતાં માણસ પડ્યું કે એક શિવાલયમાં લિંગ ઉપર ચોટલાવતી કોષ્ટનું માથું ટાંગાડેલું હતું અને તેમાંથી ટપકતાં દીપાંના દીવા ચતા હતા. સાથીને વિચાર થયો કે “આ કમળપૂજા ખાનારને રાત્રી ન મળ્યું અને પેલા માણસે કયાંથી મળ્યું !” પાછાં આવીને તે સાથીએ બાદશાહને જોએલી હકીકત કહી, અને તે જોતાં શે વિચાર આવેશે એમ પૂછતાં એ વિચાર પણ કહ્યો. બાદશાહે જણાવ્યું કે ગયા જન્મમાં એ કમળપૂજા પોતે જ ખાધેલી અને આ રાત્રી મળ્યું છે તે એ તપનું જ ફળ છે. (સ્નાન નહિ કરેલું તેથી માળામાં અવતાર આવ્યો.) સાથી સમજી ગયો તે ત્યારથી તેણે હસવું છોડી દીધું.

આવી જ વાત, અથવા નામફેર સાથે આ જ વાત કથાસરિતસાગરમાં વાંચ્યાં રમરણ છે. એટલે વાર્તાનું વસ્તુ ધણું પ્રાચીન હશે એમ લાગે છે. આ વાર્તાનું રહસ્ય એવું છે કે જગતમાં માણસ પોતે કોઈને કોઈ કરી આપ્યું એમ માને છે તે મિથ્યા છે, ધર્મિય જ સર્વને સર્વના કર્મનું ફળ દે છે.)

વાર્તાનું આ અંતિમ રહસ્ય આપણને માન્ય થાય એવું છે અને સદ્ગત રમણભાઈ તો દૃઢ ધર્મિયવાદી હતા એટલે એમને પણ માન્ય જ થાય. પણ આ વાર્તામાં એવું એક સ્થળ છે જે આધુનિક માનસને સખ્ત આઘાત કરે. રાઈ પારકે નામે રાત્રી પચાવી પડે એ જુદાણું તો છે, પણ રાત્રીમાં એવી ખટપટો ચાલતી આવી છે. આજ-સુધી પરબત બાદશાહ હતો હવે રાઈ થયો, તે આપણે નિભાવી લઈએ, અને પરબત કરતાં વધારે ડાહ્યો અને બુદ્ધિશાળી હોય છે તો જરૂર નિભાવી લઈએ. પણ તે રીતે રાઈ પરબતની બેગમેતી પતિ પણ યઈ શકે (પારકી બીજના ખોટા સ્વામી થવું તે, અને પારકી પત્નીનાં ખોટા સ્વામી થવું તે સરખું ગણી શકાય) પહેલાં કરતાં બીજું સદ્ગતગણ વધારે પાપમય નથી? જગત ઉપર ધર્મિયની યોજના કાર્ય કરે છે એવા ધર્મિક રહસ્યની વાર્તામાં આવી આઘાત-કારક ઘટના આવી ગઈ તેનું કારણ એ કે પ્રાચીન સમયમાં જનસમાજ સ્ત્રીને એક યીજ કે વસ્તુ જેની જાણતો હતો. ‘પતિ’ ‘સ્વામી’ ‘ભત્તા’ એ શબ્દના અર્થમાં પણ એ જ ધ્વનિ છે. બેહિસ્તમાં અનેક હરીઓ મળે છે, અને એક ધર્મ જતાં તેની પછી આવનારો બીજો ધર્મ સર્વગની અપસરાઓનો સ્વામી બને છે એ કલ્પનાના ગર્ભમાં પણ સ્ત્રી સંબંધી એ જ હીન ભાવના છે. પણ અત્યારે એ જૂની ભાવના આપણને અસહ્ય છે. સદ્ગત રમણભાઈ જેવા નીતિના એને ન્યાયના તોલનમાં અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા, અને સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા સંબંધી અતિ કામળ લાગણીવાળાને આ અંશ અસંત આઘાતકારક લાગે તેમાં નવાઈ નથી. તેથી વાર્તાનું મૂળ રહસ્ય, કે ધર્મિય જ જગતમાં કર્તાઈતો છે તે અખંડ રાખી, તેમની સ્ત્રી સંબંધી આધુનિક ભાવના-ન્યાયબુદ્ધિ-નીતિદૃષ્ટિએ વાર્તાના એ સર્વથી તીવ્ર આઘાતકારક બિન્દુએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે બિન્દુથી નાટક આગળ પાછળ બન્ને બાજુ લુહી લુહી રીતે શાખા પ્રશાખા ફેલાવવા લાગ્યું.

આનું પહેલું પરિણામ એ આપણે કે નાટકનો નાયક રાઈ આધુનિક નીતિ દૃષ્ટિવાળો થયો. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જ પ્રથમ ખોટા નામે રાત્રી લેવા સ્ત્રીકાર, છે પણ

ખોટા રાજ્ય થવાનું પરિણામ એક સ્ત્રીના ખોટા પતિ થવું. પડશે એમ એ દેખે છે ત્યારે આઘાત પામે છે અને એ પાપના પંથમાંથી એટલેથી પાછો ફરે છે. રાધ જાણે છે કે પોતે લીલાવતીનો પતિ નથી, તે એમ પણ જાણે છે કે લીલાવતી રાધને પોતાનો પરિણીત પતિ માને છે, અને તે મનોદશામાં જન્મેનું રણવાસના એકાન્તમાં લીલાવતીના શયનગૃહમાં મિલન થાય છે. એ નૈતિક કસોટીનો પ્રસંગ એ આ નાટકનું મધ્યખિન્દુ છે. મધ્યખિન્દુ એટલે નાટકમાં ખરાબર વચ્ચે જ આવે એવો અર્થ નથી; પણ નાટકની સર્વ હકીકત અથવા લાગણીઓ જાણે એ ખિન્દુ તરફ લઈ જતી અથવા એ ખિન્દુમાંથી નીકળતી જણાય. સરસ્વતીચંદ્રની પહેલા લાગ પૂરતી વાતો જુદી વિચારી જોઈએ—અને એમ વિચારી શકાય એમ છે—તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદનું એકાન્ત મિલન, એ જ રીતે એટલી વાર્તાનું મધ્યખિન્દુ લાગશે. જો કે એ પ્રસંગ એ પુસ્તકમાં લગભગ છેલ્લે આવે છે—જન્મનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન. એ પ્રકરણમાં રમણભાઈએ રાધ અને લીલાવતીના મિલનનો પ્રસંગ કેવા કૌશલથી, સ્વચ્છતાથી અને નાજુકતાથી પાર પાડ્યો છે તે આ લેખમાં અપ્રસ્તુત છે પણ ઉપર કહેલા સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદના પ્રસંગ સાથે અને સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં એને મળતા પ્રસંગો હોય તે સર્વ સાથે તે સુરખાવી જોવા જેવો છે.

આ પ્રસંગમાં નીતિની કસોટી છે. તે કસોટીને તીવ્ર કરવા રાધ અને લીલાવતી જન્મેને નાટ્યકારે યોજનસંપન્ન કર્યાં છે. આ કસોટીમાંથી વિજયવાન ધષ્ટ નીકળેલ રાધ હવે પૂરેપૂરો નીતિમંત્ર થાય છે. ઠગાઈથી રાજ્ય લેવાનું કષ્ટક કર્યું હતું તે પણ છોડી દે છે. લીલાવતીને સાચી વાત કહેતાં હવે ઠગાઈથી રાજ્ય લેવાય તેમ રહ્યું પણ નથી.

પ્રશ્ન આવે નીતિમાન માણસ પ્રથમ રાજ્ય લેવાના પ્રયત્નને વશ થવા જેટલો પણ કેમ ચલિત થયો? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય. એ નીતિપ્રમાદ શક્ય કરી ખતાવવાં રમણભાઈ જે બંનેનો કષ્ટ છે તે તેમની ઉચ્ચ પ્રતિભાની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રથમ તો રાધ પોતે જ ગાદીનો ખરો વારસ છે. રાધનું ખરું નામ જગદીપ દેવ છે. તેના પિતા રત્નદીપ દેવ જગદરાવના રાજ હતા અને તેમનો અધર્મથી વધ કરી પર્વતરાય ગાદીએ આવ્યા હતા. રાજનીતિમાં આંધણાં સામાન્ય નીતિના ધોરણ પ્રમાણે આ રિયલિટમાં રાધ ગમે તેવા જુકાણાથી રાજગાદી લેં તોપણ તે અજુગતું ન ગણાય. પણ રાધ તેવી નીતિથી પણ જીર્ણ રહે છે. રાધ રાજ્ય લેવાનું કષ્ટક કરે છે તે જુદી જ લાગણીને વશ થઈને. અત્યાર સુધી તેને શિક્ષણ આપતી, તેની સંભાળ લેતી, માંદણ થઈને રહેલી અને પર્વતરાયનું રાજ્ય લેવાને વીનવતી જલકા બીજું કોઈ નહિ પણ તેની માતા અમૃતદેવી છે એમ તે જાણે છે. ત્યારે માતૃપ્રેમને વશ થઈને તે રાજ્ય થવાની જલકાની ઘટના સ્વીકારે છે. સામાજિક તેની આટલી મુશ્કેલી જતી કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ બનાવથી, રાધની નિષ્ણાસતા, તેની નિઃસ્વતા, તેનું સંકટપ્રજ્વળ, એ સર્વ સાથે તેના હૃદયની કોમળતા માટે પણ આદરવાન થાય છે.

પૂજ્ય વસ્તુમાં રાધને રાજ્ય બનાવવાના કાવત્રામાં રાધ અને પરબતશાહનો સાથી એ જ માણસો હોય છે તેને બંદો હવે અહીં જલકા, સાથી તરીકે શીતલસિક, અને રાધ એમ ત્રણ થાય છે. મંત્રણાનો નિયમ છે કે પટ્ટકર્ણા મિચતે મન્ત્રઃ. તે મુશ્કેલી તો અહીં આપની નથી કારણકે જલકા અને રાધ એ બે સગપણનો સંગ્રહ જણાયા પછી એક થયાં છે (અને છતાં જાણે ઉપરનું સૂત્ર સાચું ઠરાવવા છેવટે મંત્ર ફેરે છે !) પણ

ત્રણેયને કાવત્રામાં કહ્યું કહ્યું 'સ્થાન આપવું, અને તે સ્થાન માટે તેમને કેવા કેવા સ્વભાવો અર્પવા તે નવો પ્રશ્ન નાટ્યકાર પાસે ઊભો થાય છે. રમણભાઈ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢતા નાટકમાં એક પાત્રું જ પ્રયોજન જુએ છે. અને તે આખા નાટકમાં બરાબર ઔચિત્યથી બધ જોડે છે.

કાવત્રામાં જલકાનો પ્રવેશ થતા, વધારે કાર્યભાગ સ્વાભાવિક રીતે જલકાને જ સોંપી પડે રાજરાણી હોઈ તે જ વધારે સમર્થ છે, રાઈને રાજ્ય આપવાની તેની જ તીવ્ર ઇચ્છા છે, પર્વતરાખતું મરણ એ તો તેને નિમિત્તભાવ છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જલકા એ જ રાખના આખા પક્ષમાં ખરી તંત્રનાયક થાય છે અને શીતલસિંહને કવિ તેનું સાધન બનાવે છે. શરૂમાં તો રાઈ પણ જલકાની સોગડી છે, અને કવિએ રાઈને પ્રજાજ નીતિસપત્ર ન બનાવ્યો હોત, તો તે જલકા પાસે ગૌણ બની જત, એટલે કવિએ રાઈને સપૂર્ણ નીતિમાન, માધીજી કહે છે તેમ સાધ્ય પણ શુદ્ધ અને સાધન પણ શુદ્ધ એવો સદાગ્રહ રાખનાર કદ્યો, જલકાને સાધ્ય શુદ્ધ પણ સાધન મને તેવું ચાહે એવી રાજનીતિ કુશળ કદ્યો, અને શીતલસિંહને સાધ્ય કે સાધન બેમાથી એકેયની પરવા વિનાનો, માત્ર પોતાનો દેહ અને મોજશોખ, સસામત રાખવાનો લોહુપ, પાંખર માણુસ કદ્યો. એ રીતે ત્રણ પાત્રોમાં તેમણે સત્ય રજસુ તમસુ એ ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થા કરી અને તે સાથે કુર્કર્ત્ત્વ મજ્જિત સત્યસ્યા. એ સત્ય રાઈના સંબંધમાં ખરૂં પાડવું એ રાઈ પૂરતું નાટકનું પ્રદર્શન થયું. તે સાથે આ ત્રણેય પ્રકૃતિના મનુષ્યોને યોગ્ય રૂળ મળે છે એ નાટકનું ગૌણ પ્રયોજન, અથવા ખરૂં કહીએ તો નીતિભાવનાને પૂરેપૂરી પુષ્ટ કરી બતાવવાના પ્રયોજનનું પરિણામ થયું. "સાઈબાસે સખ કુચ હોત હૈ" એ ખરૂં પણ એ સૌંદર્ય પણ નીતિના ધોરણે જ સર્વને રૂળ આપે છે એ રીતે નીતિકારા ઈશ્વરની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કવિ આપણને કરાવે છે. કમળપૂતળી રાજ મળવાના ધાર્મિક ચમત્કારને હવે સ્થાન ન રહ્યું.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મૂળ વસ્તુમાં જ નીતિભાવના ખીજરૂપે પ્રવેશ પામે છે તે આધુનિક છે, આધુનિક દૃષ્ટિની છે. તેની સાથે નદીમાં વહેતા દીનાનો ચમત્કાર, જે મૂળ વાર્તામાં સાચો અમિષ્ટિત હતો, તે તેના તે રૂપમાં હવે અશક્ય બને છે. તેથી આ નાટકમાં કર્તા તેને રાઈની માત્ર યાત્રિક યુક્તિરૂપ બનાવે છે અને એ રૂપે રાઈને પોતાનું ખરૂં નામ બતાવવાનો પ્રસંગ આપે છે. મૂળ વાર્તામાં નદીના ચમત્કારથી પરબતચાહનો સાથી રાઈ સામે હસતું છોડી દઈ, તેના વફાદાર નોકર થઈ રહે છે. તેમ અર્દો પણ

૨ આ ત્રણ પાત્રો 'રાઈનો પર્વત'માં નીતિભાવના કેવી રીતે પ્રગટ કરી બનાવે છે તે માટે જુઓ 'વસન્ત' સવન ૧૯૭૦ (પુસ્તક ૨૦)નો માર્ગશીર્ષ (અક ૧૧) પૃ. ૪૧૭ અને પૌન (અક ૧૨) પૃ. ૪૪૨ ઉપરનો શ્રી નરહરિકાનો લેખ.

૩ મે અર્દો ભગવદ્ગીતાની પરિમાપા વાપરી છ પણ તેના અર્થ એવો નથી કે સાર રમણભાઈએ એ રીતે જ વિચાર કર્યો હતો એમણે કદાચ માર્કિઝોની માનવ વૃત્તિઓની નૈતિક વ્યવસ્થાને અનુકૂળ રીતે વિચાર કર્યો હતો. પણ બન્નેમાં વિચારનું પ્રેરક આગર અદ્વાબળ એક જ છે. ખરૂં તો કવિ જામ રકુટ રીતે વિચાર પણ ન કરે. કવિના જીવિષ્ઠપરામર્શની ભૂમિકા નીચે રહીને તેના શ્રદ્ધામતો રવૈવ્યવૃત્તિથી કાળ્યસુદિને રડી આપે અને કવિ પોતે પણ માત્ર તે કાળ્યસુદિને જ ઓળખે એમ પણ બને. આ વિચારો માત્ર આ પ્રશ્નને જ નહિ પણ આખા નાટકને અને બધા સાહિત્ય નિર્માણને ઘાત પડે છે.

શીતલસિંહ તે પ્રસંગે રાઈને વફાદાર થવાનું કહે છે પણ તેમ થતું નથી. નાટકમાં શીતલસિંહ જેવી પાત્ર વ્યક્તિ તો ચમત્કારને જ માને અને એ ચમત્કાર નીકળી જતાં, પર્વતરાયનો ખૂનની શિક્ષાના લયમાંથી મુક્ત થતાં, અને રાઈ પોતે રાજ્ય લેવાની ના પાડતાં, તે શીતલસિંહ જ રાજ્યમાં નીચમાં નીચ ખટપટ રાઈની વિરુદ્ધ કરે છે. જલકાના હાથમાંથી છુટીને તે હવે મંજરીનું સાધન બને છે. જલકા અને શીતલસિંહ બન્ને પ્રથમ એક જ કાર્યમાં જોડાયા હતાં પણ બન્નેનું માનસ કેવું ભિન્ન છે તે હવે જ સ્પષ્ટ થાય છે. જલકાનું રંગપ્રધાન માનસ, તાપમાં તવાતું તવાતું પોતાના જ જળથી સત્ત્વની શ્રમિકાએ આવે છે, પણ શીતલસિંહ તો વધારે વધારે અન્ધ તમમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે. એ રીતે શીતલસિંહ નાટકમાં વૈવિધ્ય પૂરે છે, પોતાના સ્વભાવથી અને પોતાદ્વારા થતી ખટપટથી.

જલકાના હાથમાં તંત્ર હતું ત્યાં સુધી નાટકનું કાર્ય બધું એકધારે અસાધ્ય વ્યવસ્થિત આવે છે. જલકાએ ધારી રાખેલા ચીલાથી રેખામાત્ર પણ આણખાણું જતું નથી. પણ તેના હાથમાંથી તંત્ર ખસતાં, ખરે જ અતંત્રતા થવાનો પ્રસંગ આવે છે. આ અતંત્રતામાંથી ફરી તંત્ર સ્થાપનાર વ્યક્તિ અથવા દંપતી તે કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી છે. આ દંપતીનું ખર્ચ કામ રાષ્ટ્રએ સાચી હકીકત કહી રાજ્ય છોડ્યા પછી જ શરૂ થાય છે. તે પહેલાંનું છ માસ દરમિયાનનું કારભારનું કામ કવિ કલ્યાણકામને સોંપે છે, પણ તે તો એ પાત્ર નાટકનું અંતિમ પરિણામ લાવવાને આવશ્યક બની ગયું છે, માટે સોંપે છે—પાત્ર છે માટે સોંપે છે. અંતના કામ માટે કલ્યાણકામની જરૂર ન હોત તો કારભારનું કામ ગમે તેને સોંપી શકાત. જોયે વાતો એ જ રહી હોત તો પરજતલાહનો સાથી પણ એ કરી શકત, અથવા દષ્ટિ આગળે કશું પણ ત્રયા વિના, સામાન્ય રીતે રાજ્યકારભાર ચાલતો હતો તેમ ચાલતો આવે છે એમ સામાજિક માની લાંછ સેકત. પણ જલકાનું તંત્ર નિષ્ફળ જતાં ફરી તંત્ર લેનાર કોઈ જોષ્ટ્રએ તે માટે મુખ્યત્વે કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી નિર્માયાં છે.

આ દંપતી નાટકનાં ગૌણ પાત્રો છે પણ તે માત્ર રાષ્ટ્રથી જ ગૌણ છે. નાટકના કાર્યની દૃષ્ટિએ એ જલકા અને શીતલસિંહ જેટલાં જ મહત્ત્વનાં છે—એક દૃષ્ટિએ તથી પણ વધારે મહત્ત્વનાં છે.

ખરી રીતે રાઈ ન્યાં સાચી હકીકત કહી દે છે ત્યાં જૂની વાતોનું વસ્તુ પૂરું થાય છે. તે પછીની કવિની સ્વતંત્ર કલ્પનાદૃષ્ટિ છે. આ બન્ને વસ્તુખંડોની વચ્ચે, રાજપાટ વચ્ચે સર્વસ્વના ત્યાગના પુરુષાર્થથી રાઈ સમસ્ત વસ્તુનો નાશક બને છે. આપણે જેઈ ગયા તેમ જૂની વાતોનું વસ્તુ પહેલેથી છે ત્યાં સુધીના તંત્રની જલકા અધિક્રાતા છે. પણ કવિની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિમાં તો કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી જ અધિક્રાતા છે. નાટકના પ્રયોજનની અંતિમ સિદ્ધિ આ દંપતી સાથે છે. અને ગૌણ હોવા છતાં કવિમાનસની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંપત્તિમાંથી તે નિર્માયેલાં છે. કવિએ પોતાનાં હૃદય અને શુદ્ધિના અનુભવનું પરિપકવ ફળ આ પાત્રોમાં આપેલાં પ્રયત્ન કર્યો છે. માનવજીવનને લખ્ય સર્વ ઈષ્ટ અંશે કવિએ આ દંપતીમાં મૂક્યા છે. તેમનામાં વયનું કડાપણુ છે, પ્રૌઢતા છે, તે સાથે હૃદયનો રસ છે, જુવાનોના વિકારો ઉદારતાથી અને સમભાવથી સમજવાની અને કર કરવાની શક્તિ છે, ઉચ્ચ નીતિની દૃષ્ટિ છે તે સાથે પ્રાકૃત લોકો તરફ પ્રેમ છે, ગંભીરતાથી કાર્યભાર વહવા સાથે હસ્યથી તેનો ખોળો હળવો કરવાની રસના છે.

આ દંપતી એક ખીચ રીતે પણ નાટકમાં ઉપકારક થાય છે. રાઈ પોતાના પુરુષાર્થથી જીર્ણ ગતિ કરનાર છે, જાતકા એક પતનમાંથી પશ્ચાતાપ દ્વારા જાગ્રે ચઢનાર પાત્ર છે, તો આ પાત્રોની ગતિ બતાવવા ઉપર અને નીચે છુદા પ્રકારનાં પાત્રો મૂક્યાં. તેમાં ઉપરની જૂમિકાએ સ્થિર રહેનાર કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી છે—નાટકના આદિથી અંત સુધી એક સરખાં ધન્ય. નીચેની જૂમિકાએ શીઘ્રતસિદ્ધ અને મંજરી છે જેમને નાટકને અંતે કવિ સજ્જ પણ કયાં વિના છોડી દે છે. એ અધોગતિ કરનારાં પાત્રો છે. એક ખીચ રીતે પણ આ યુગલ ખીજાં યુગલોની પડછે રહી વિવિધતાથી વસ્તુનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. દુર્ગેશ અને કમળા ઘૂષ્ટ પ્રેમવાળાં દંપતી છે, રાઈ અને વીણાવતી સાત્ત્વિક બોળાં અણુસમણુ મુગ્ધ છે, સારે આ દંપતી પ્રેમના સરાવર જેવાં ગંભીર પ્રસન્ન રાનસંપત્ત છે અને તે એમનાં લક્ષ કરાવી આપે છે.

દુર્ગેશ અને કમળા ગૌણ પાત્રો છે. છતાં નાટકના મુખ્ય પ્રયોજન સાથે સીધાં સંકળાયેલાં છે. બોળો, સાયકલો, લગાયક, સત્તારોખી દુર્ગેશ રાઈનો વિશ્વાસુ મિત્ર થાય છે, રાઈની સૂચનાએ નગરચર્યાં જેવા જન્ય છે. પંદર દિવસના રાઈના એકાન્ત પ્રેમ-સાહસમાં તેનો નર્મપિત્ત બને છે, રાઈની ગેરહાજરીમાં રાજ્યમાં તેનું દિન સાચવે છે, અને કમળા મંદપાડમાં જાતકાની સારવાર કરે છે. આ રીતે રાઈના મિત્રરૂપે કરવાનાં કાર્યો કાઢી કરવાને કવિ ગૌણ, પણ અભિનવ પ્રેમને લીધે જરા ય એાણાં ઇવન્ટ કે એાણાં મોહક નહિ એવાં, આ ગૌણ પાત્રો યોગ્ય છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ, ગૌણ પાત્રોમાં વીણાવતી વિશે વિચારવાનું છેલ્લું આવે છે. વીણાવતી નાટકમાં ઠેક છઠ્ઠા અંકમાં દેખા દે છે તેથી, રાઈને રાજ્ય અપાવવાના મુખ્ય કાર્યમાં તે ખાસ ઉપકારક થતી નથી તેથી, કેટલાક ટીકાકારો આ પાત્રને અને છઠ્ઠા અંકને, વિધવાવિવાહ કરાવવા સ્કેચિએ વધારાનું ઉમેરેલું પાત્ર ગણે છે. મને આ દષ્ટિ સાચી લાગતી નથી. અત્યાર સુધીની વસ્તુકથના જે સાચી એટલે સ્વાભાવિક હોય તો મને વીણાવતીનું પાત્ર ખીજાં પાત્રો જેટલું જ અને છે તેનું જ આવશ્યક લાગે છે.

આપણે પ્રથમ જોયું કે કવિનું આ નાટકનું મુખ્ય પ્રયોજન નીતિદ્વારા ઇશ્વરની શક્તિ બતાવવાનું છે. માણસને પોતાની કરણીનું ફળ મળી રહે છે એ પણ આ પ્રયોજનનો એક ભાગ છે તે આપણે જોયું. તે ભાગ કવિએ સર્વત્ર દષ્ટિ આગમ રાખેલો છે. રાઈ, ખરો દક્ષિણ છતાં, ચાનવ નિર્જલતા જેવાં દાનતત્ત્વ એવી જૂજથી, ખોટાં સાધનથી રાજ્ય મેળવવાના કાવત્રામાં ભળે છે, પણ છેવટ ધોર પાપના કેરથી અધવચથી પાછો ફરે છે, તો તેને પોતાના દક્ષનું રાજ્ય મળી રહે છે. જાતકાનું સાધ્ય શુદ્ધ છે, પણ સાધન સંબંધી તેને સદાપ્રદ ન હોવાથી લગભગ સિદ્ધિએ આવેલાં તેનાં કાર્યો કથળી પડે છે, લીલાવતીના સીધળની પળ તેણે દરકાર ન કરી તો સીલાવતીનો શાપ તેને ફળે છે; રાઈ રાજ્ય થાય છે પણ જાતકા રાજ્યાવા ત્યની નથી, અને પર્વતરાયને પોતે ગાયોં નથી, છતાં તેના મુલ્યનો ગેરલાભ તેણે તેણે ગ્રામ્ય કરેલો તેથી, પર્વતરાયના મુલ્યના પાપથી ત્રાસીને મરે છે. પર્વતરાયે અધર્મથી ખીજનું રાજ્ય સીધું છે, તે મૂર્ખ અને વડેખી છે તો તે પોતાના વડેખેનો જ ભોમ ઘઈ કમોતે મરે છે. ઇશ્વરે ગાયેલી ભુદિનો ઉપયોગ ન કરેલો તે પણ પાપ છે, અને ખીજાં સર્વ પાપોથી ક્ષત્ય એ પાપ વડેલું ફળ છે. દુર્ગેશને પણ તેની હાકમનું નાનુંસનું ફળ મળી જાય છે અને તે સુધરે છે. કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી આદિમાં જેવાં

શુદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત છે તેવાં અંત સુધી રહે છે. શીતલસિંહ અને મંજરીને તેનાં કર્મો પૂરેપૂરી શિક્ષા રૂપ છે.

આ કર્મ ફળની વ્યવસ્થામાં લીલાવતીના જુદા વિચાર કરી જોઈએ. લીલાવતી નાની વયની છે; તેણે શાં પ્રાપ્ત કર્યાં હશે તે આપણે જાણતા નથી, પણ પર્વતરાયે જીવાન. યવા જે કાંઈ મારતો હતો તેમાં તે પણ કારણભૂત હતી એટલું તો સ્પષ્ટ સૂચન છે. તે પર્વતરાયના વહેમમાં અને કાર્યમાં ભાગીદાર છે, એટલે તેને પર્વતરાયના મૃત્યુના પરિણામનાં ભાગીદાર થવું પડે છે. તેને પર્વતરાય તરફ એકનિદ્રા હતી તો તેનું શીયળ સચવાય છે. છતાં એમ નથી લાગતું કે લીલાવતીને કર્મ કરતાં વધારે ખમવું પડ્યું છે? જલકાના કાવત્રાની, તે પોતાના કશા પણ દોષ સિવાય ભોગ થઈ પડે છે. રાધાએ તેટલો રાજ્યને લાયક હોય, અને તે લીલાવતીને ગમે તેટલા આદરથી અને રાજમાતાના માનથી રાખે છતાં તે ગાદીએ બેસે તે પરિણામમાં જલકાની જ સિદ્ધિ છે. જે જલકાના પ્રપંચમાં પર્વતરાય મરણ પામ્યો, અને જે જલકાની કાવત્રામાં લીલાવતીનું શીયળ બંધ થતું હતું, તે જલકા મરી ગયા પછી પણ, ધારણા તો તેની જ પાર પડે છે. અને લીલાવતીએ લાચાર આંખે અનાથ દશામાં આ બધું જોવાનું! આ રિયતિમાંથી બચાવવા કવિ લીલાવતીનું આયુષ્ય નાટકના અંત પહેલાં સંકેતી આપે છે, અને મરતાં પહેલાં તેને એક સાંત્વન આપે છે. એ પોતે, બહે આરમાન પણ, પોતાના સંતાન વીણાવતીના લગ્નને અંતમોદન આપે છે, અને રાધાની સાથે તેને ગાદીની ભાગિયણ બનાવે છે. આમાં જ પંદરમી લીલાવતીનું અંત આપી સંકુલ્પ રિયતિનું સમાધાન છે. જગતમાં માત્ર ન્યાય બસ નથી, તે સાથે જીતનું સમાધાન પણ જોઈએ. પર્વતરાયનો ક્રોધ તે મરણ થયા પછી જગદીશ પોતાના વંશના હકથી ગાદીએ બેસે તેમાં બહે ન્યાય હોય પણ સમાધાન નથી. એ સમાધાન માટે કવિ વીણાવતીનું લગ્ન જગદીશ સાથે કરાવે છે. અને આ પરિણામ લીલાવતીના પક્ષે જેવું તેવું નથી. પર્વતરાય પોતે પણ પોતાની દીકરીને ગાદીની ભાગિયણ બનાવવા કરતાં વધારે સારી વ્યવસ્થા ન કરી શક્યો હોત. રાજ્યો સમાધાનમાં ધણીવાર પુત્રપુત્રીના લગ્ન સંબંધ કરતાં તે કરતાં આ વિશેષ સંતોષપ્રદ છે કારણ કે રાધા અને વીણાવતીનો પ્રેમ સાચો અને સ્વયંભૂ છે. ઉગ્રલક્ષ્મી ગાદીએ 'લાલ ગુલાબ' અને 'સફેદ ગુલાબ' નાં રાજકુમારોનાં સંતાનો લગ્નથી જોડાઈ ગાદીએ બેસતાં તેમનું વૈર શમ્યું, તેવું પરિણામ અહીં પણ છે.

એક બીજી રીતે પણ વિચારીએ. રાધા મૂળે પ્રાણમાં પર્વતરાયના જન્મનાનો સ્વામી બને છે. એ પરિણામ તો ઇષ્ટ નથી. પણ રાધાનું લગ્ન કેઈ કવિને અનિષ્ટ નથી, બલકે અવિવાહિત રાધા ગાદીએ બેસવાથી નાટકની આકાંક્ષા કંઈક અધૂરી રહી જાય છે. કવિને ખતાવવું છે કે સૌંદર્ય પોતાના ખરા બંધને સર્વ પ્રકારે મુખ્ય આપે છે. કવિની દૃષ્ટિએ પ્રેમલગ્ન રાજ્યપ્રાપ્તિ કરતાં પણ માનવ જીવનની અપૂર્ણતા પૂરી કરવાને વધારે આવશ્યક છે. તો નીતિની ભારેમાં ભારે કસોટીમાંથી પસાર થયેલ રાધા કેવલ અવિવાહિત શા મારે રહે?

અને આ છઠ્ઠી અંકે રાધાના પ્રેમપ્રસંગનો ન હોત, તો એ પંદર દિવસ તે બીજું શું કરત? નાટકનો શક્તિશાલી સ્વયં નાયક એટલા દિવસ માત્ર નહીં કિનારે બેસી રહેત? અને જો રાધાનું લગ્ન વીણાવતી સાથે કરાવવાનું આપણે ઉચિત માનીએ તો તેને વિધવા કહી છે તે જરા પણ અનુચિત નથી. અલગત કવિને વિધવાવિવાહનો ખાધ નથી મારે. એક બાંખત નિયત થઈ ગઈ છે કે રાધાને રાજ્ય તરીકે લીલાવતીને રણવાસમાં મળવાનો પ્રસંગ આપ્યો. લાંસુધી તેણે કાઈ સ્ત્રીનો પ્રેમ સંપાદન ન કર્યો હોવો જોઈએ. કારણકે એ પ્રસંગ પહેલાં રાધા કાઈ સ્ત્રી સાથે પ્રેમબદ્ધ થઈ ગયો હોય તો સ્વાભાવિક

રીતે જ લીલાવતીનું આકર્ષણ તેને આધુનિક-ચામ-લીલાવતીના પ્રસંગની કસોટી આકરી એટલા માટે છે કે લીલાવતી સ્વરૂપવાન છે, તે રાધાને પોતાનો પતિ માને છે, રાધાને કાંઈ પણ મુવાન સ્ત્રીનો આ પહેલો પ્રસંગ છે, છતાં તે વિકારથી ભ્રમ રહી શકે છે. આ ઉપરથી દર્શિત થાય છે કે વીણાવતી અને રાધાને, રાધા સવારીએ એટલે ત્યાં સુધી એક બીજાનાં અનભિમત રાખવાં જોઈએ. તે પછી તો બીજે જ દિવસે રાધા પંદર દિવસ નગરી છોડી બહાર નીકળે છે એટલે એ દિવસોમાં જ બન્નેનું મિલન શક્ય છે. વળી એ મિલન વખતે વીણાવતીને પર્વતરાયના મૃત્યુની ખબર ન પડી હોવી જોઈએ, કારણકે પિતાના સોગમાં પડેલી કુવરી માટે પ્રેમપ્રસંગ અનુચિત ગણાય. પ્રેમ, થઈ ગયા પછી રાધા પર્વતરાયના મૃત્યુની વાત ખુદી કરે છે તે તો રાધાને માટે વધારે આદર કરાવી પ્રેમને દઢતર કરે છે, અને વીણાવતી હવે લગ્ન બાબતમાં તેથી પોતાને સ્વતંત્ર સમજી શકે છે. ત્યારે વીણાવતીની આવી અવસ્થા કદાચ રીતે શક્ય—એટલે કે, વીણાવતીને આ પંદર દિવસ પહેલાં રાધાને મળવાનો પ્રસંગ જ ન આવે અને રાધાને પહેલી વાર મળતી વખતે તે પર્વતરાયના તાત્કાલિક મૃત્યુ સમાચારથી અનભિમત હોય—એમ બને ? વીણાવતી શહેરથી દૂર એકાન્તવાસ્તમાં હોય તો જ, અને વિધવા દીકરીનું શીયળ સાચવવા તેને એકાન્તવાસમાં રાખે એ ઘટના આપણા સમાજમાં અશક્ય કે અત્યંત નથી અને પર્વતરાય તેવું કરે એવો જ છે. પોતે એક તરફ જીવવાન થવા પ્રયત્ન કરે અને બીજી તરફ જીવવાન દિકરીને અપરિણીત રાખવા એકાન્તવાસ આપે એ આપણા સંસારની વિષમતા તેથી બહાર સમજાય છે. પર્વતરાયનો વહેમી રૂઢિચઢા જીવન સ્વભાવ તેથી બહાર બ્યક્ત થાય છે. યોગ્ય વિવાહની ખાતર રાધા રાત્રી જોવા તૈયાર થાય છે તે રાધાની એક નવી જીર્ણસ્થિતિ આપણે જોઈએ છીએ. અલગત, કવિ આ પ્રસંગે વિધવાવિવાહ સાધી બે છે, એ ખૂંદ, વિધવાવિવાહ કરવાને માટે જ તેમણે આ પ્રસંગ યોજ્યો હોય એમ માનીએ, તોપણ આ પ્રસંગ કાંઈ પણ રીતે નાટકની યોજનાથી વિસંવાદી તો નથી જ એટલું કહી શકાય.

એટલું જ નહિ, વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન પણ નાટકમાં સુસંગત છે. આપણે જોયું છે કે નાટકનો મૂળ બીજનિરોધ સ્ત્રીની પ્રતિજ્ઞાની ભાવનાથી થાય છે. મૂળ વાર્તામાં સ્ત્રી એક ભોગનું સાધન માત્ર ગણાય છે, તેથી થયે છે. નીતિની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીનું સન્માન થવું જોઈએ એવા પ્રયોગન વાળા નાટકમાં વિધવાવિવાહ માનનાર કવિને માટે વિધવાવિવાહની ઘટના આવશ્યક છે. નાટકમાં ન્યાયની કચેરીના દરમ્યાં, અને વંજીજની હાસ્યની ઉક્તિઓમાં સર્વત્ર નારીપ્રતિષ્ઠા જ રમતું દર્શિતિનું છે.

આ રીતે પ્રથમ જાણકા, સામતસિદ્ધ, પર્વતરાય, લીલાવતી, કદ્યાણુકામ, સાવિત્રી, દુર્ગેશ, કમલા, વીણાવતી એ પાત્રો રાધાને મધ્યમાં રાખી તેને સ્પર્શ કરતાં તેની આસપાસ વર્તુલમાં ગોઠવાય છે, અને રાધાદ્વારા સિદ્ધ થતા નાટકના મહાન પ્રયોગનના જીવંત જીવંત અંશો પ્રગટ કરી બતાવે છે. પુણ્યસેન, વંજીજ, મંજરી, લેખા એ આ વર્તુલની બહાર વધારે જાંખું વર્તુલ કરે છે અને ગૌણતર પાત્રો છે. તે સિવાય નાગનિર્દેશ વિનાનાં પાત્રો કેવળ સામાન્ય રૂપમાં જ આવે છે અને ગૌણતમ છે. દરેક પાત્ર ઉપરના ક્રમે જ પોતાની વિશિષ્ટતા, પોતાનો રંગ, પ્રગટ કરે છે અને સમસ્ત ગૂંથણી એક બીજા રંગને ઉપકારક હોઈ આખી સુંદર કલાકૃતિ દોરી આપે છે. નાટકના પ્રયોગનની પણ પ્રધાન અને ગૌણભાવે મુગ્ધાભ્ય અવસ્થા તેમાં થાય છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કવિ મૂળશંકર મૂલાણી

‘... દબ્બ નાટકોની અધમતા પર ટીકા કરવી એ એક વાત છે અને રંગભૂમિને સંસ્કારવા નવાં ને વળા સફળ નાટકો નિર્માણમાં એ જુદીજ વાત છે. આપણા સાક્ષરો ટીકા કરે છે, પણ Stage craft નો શાસ્ત્રીય વિચાર ગ્રહી ખરી સંસ્કારણા કરવાની કશીએ શક્તિ નથી દાખવી શકતા. x x, x x પણ ગુજરાતી રંગભૂમિનું સાચું સંસ્કરણ તો એક નિરાડમ્બરી ને અખોલ સાહિત્ય-સેવકના હાથે ક્યારનું રચાઈ રહ્યું હતું. એ સંસ્કરણના વિધાતા કવિ મૂળશંકર હરિનંદ મૂલાણી છે. રંગભૂમિનું સક્રિય ઉત્થાન લાવવામાં એમના જેટલો હિરસો હજુ સુધી કોઈએ નથી આપ્યો. એમની પ્રતિભાવતી કલમમાંથી કંઈ નહિ તો ૨૫-૩૦ સરસ નાટકો ગુજરાતને આંગણે ટપક્યા છે. પણ આજ દિન સુધી આવી આવેલી એ અલંગ નાટકમાલાના ૫ કેટલાક પારસમણી જેવા મણુકા તો યુગો સુધી ચિરં-જીવ રહે તેવા છે.’...

[“રંગભૂમિના ઉદારક: કવિ મૂળશંકર હરિનંદ મૂલાણી.”

સૌરાષ્ટ્રમિત્ર, પુસ્તક ૧, અંક ૪૨, પા. ૭૨.]

શેઠશીઅર કે. મોલીયેર, ખર્નાડ રો. કે ગાસ્ત્રવર્ધી કે મેટરર્લીડનાં નાટકોને વાંચીને આપણે એની શક્તિની તુલના કરીએ છીએ અને એમાંથી અવતરણો કરી આનંદ પામીએ છીએ. યંગ નાટકકાર દિનેન્ડ્રાસા રાયનાં નાટકો છપાયાં અને તેના ગુજરાતી અનુવાદો પણ થયાં, આપણે એ વાંચી એની રસયતનો સ્વાદ લઇએ છીએ અને એને સમર્થ નાટકકાર તરીકે અભિવાદીએ છીએ. મરાઠી નાટકકાર ખાડીલકર અને ગડકરીનાં નાટકો આપણે વાંચીએ છીએ અને જોઇએ છીએ અને પછી ‘માની લઇએ છીએ કે મરાઠી રંગભૂમિ ગુજરાતી રંગભૂમિ કરતાં ઘણી ચઢીચાલી છે. ‘ગુજરાતી નાટકોમાં વાંચન માટે જે નાટકો લખ્યા છે તે કાંતો લખવાયાંજ નથી અને લખવાયાં છે તો સાહિત્ય-કૃતિ તરીકે આદર પામી શક્યાં નથી. વળા સાક્ષર વર્ગમાંથી જાણ્યે જ કોઈ નાટકો જોઇને તેની તુલના કરવાની તરદી લે. છે અને કદાચ કોઇ વખત, જેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો કોઈ એવી કૃતિમાં ભરાઈ પડે છે કે આધુનિક ગુર્જર રંગભૂમિની અવદશા ઉપર આંસુ પાડવાની એને છુટ્ટા થઇ આવે તેમાં નવાઈ નહિ.

આ રિયતિ નાટક કંપનીના માલેકોની સંકુચિત દષ્ટિને આભારી છે. નાટકો છપાય તો પ્રજા તેને વાંચીને જ સંતોષ માની લે અને જેવા આવનાર વર્ગ એણે થાય એ ભાગ્યથી એ લોકો ગુજરાતી નાટકો ‘છપાવા’ દેતાં નથી. આથી ગુર્જર નાટ્ય સાહિત્ય એટલું ઉર્ણું રહ્યું છે કે આપણી એ સહજ તૃપ્તી છીપાવવાને ખાતર સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કે ફ્રેંચ છતાંજ બાધામાંથી સમર્થ અનુવાદ કરનારને પણ આપણે સાક્ષર તરીકે વધાવી લઇએ છીએ. પણ પુરાણાં કે પરાયાં જીવનને ઉલ્લેખતાં એ નાટકોથી આપણી રસજ્વલિને પૂરતી તૃપ્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ? એટલે વળા પાછા આપણે ખૂસ પાડી ઉઠીએ છીએ કે ‘દબ્બ નાટકનું સાહિત્ય

સરખવેલ દબ્બ નાટકના સાહિત્યની ભૂખ ભાગવા ઇચ્છનારને અમે એટલું જ કહેશું કે કવિ મૂળચક્રના નાટકો લુઓ ન્યા સુધી એ છપાયા નથી ત્યા સુધી એ લુઓ અને મનન કરો, અને પછી કહો કે મૂળચક્રના નાટ્ય સાહિત્ય સાથે સરખાવાય તેવું નાટ્ય સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે કે નહિ. ઉર્દૂના પ્રખ્યાત લેખક મુન્શી આગાહશ, અને મરાઠી નાટકકાર શ્રીયુત ખાડીયકરે એ નાટકો કેટલીવાર જોયેલા અને તેવું મનન કરેલું તે પૂછી લુઓ. અને કવિ મૂળચક્રની કૃતિની છાયાથી કેટલી નાટક કૃતિઓ સમૃદ્ધ થઈ છે તેનો વિચાર કરો.

ગુર્જર રંગભૂમિ પર કવિ મૂળચક્રનો ઉદય થયો ત્યારે ગુજરાતી નાટકોની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. એ વખતની કેપનીએમાં મોરબી કંપની મુખ્ય હતી. ગુજરાતી ભાષાએ-હિંદી ભાષાનો-અને દક્ષણી પહેરવેશ વાળા શ્રી પાનોથી એ નાટકો બજાવતી ગુજરાતી નાટકોમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા-આચાર વિચાર-અથવા ગુજરાતી જીવનમાથી ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી નાટ્ય સાહિત્યની પ્રથમ દિશા જતાવવાનું કામ કવિ મૂળચક્રે કર્યું. તેમ જ અર્ધનવી દબ્બોની પ્રદેશી-ગુર્જર રંગભૂમિને સમૃદ્ધ કરવાની કળા પણ એમના પ્રયત્નના ફલમાળા-મૂળરાજ-વગેરે નાટકોથી શરૂ થઈ.

કવિનો પ્રથમ પ્રયત્ન-રાજખીજ-મ. સ. ૧૮૮૮-૯૦ ની સરખાવે સખારો તેમાં પણ ભાષાની શુદ્ધિ-તેના સંમતીની પ્રયોગોની ભાષાની દૃઢતામાં આને જે એ તેવી છે. હાલના ભાવોને બેકા-કેરવાના કુદકે પ્રપાસ એ સૌથી પહેલી કૃતિમાં પણ દેખાય છે. "કુદમાળા" માં અંગ્રેજી હકૂમતના સ્પર્શમાળા. સમાજનું સ્વાભાવિક જીવનચિત્ર આલેખવાનો પ્રયાસ છે. "મૂળરાજ" માં "ટોડી" નામની ભક્તિ રાજકેપાના. ચિત્રથી પાત્રાલેખન અને પાત્રોના ચારિત્ર્યવિશાસ (character development)-અતાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ છે. એ પ્રયાસ "જયરાજ" માં ભલા-ખૂરાના સ્વભાવ વિરોધ-(contrast of characters) અતાવવામાં વિશેષ દૃષ્ટાંત થયેલો દેખાય છે. આ પ્રથમના નાટકોમાં તેના સંમતીની નાટકકારો-શ્રીયુત વાધજી આશાશમ એકા અને શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીની જેમસાદી માતોનો રમ જમાવવાનો પ્રયત્ન વિશેષ દેખાય છે. જતા સમર્થ નાટ્યશક્તિના બીજે રૂપી કેટલાક પ્રવેશો સખાયા છે.

પણ સરખ સાદી વાર્તાના કથન કરતા પરવૃત્તિકાસ અને પાત્રવિકાસ (development of plot and character) તરફ કવિ મૂળચક્રનું લક્ષ્ય મૂલ્ય જલદી જ દોરાયુ આનું એક કારણ કવિની અભ્યાસશક્તિ, સંસ્કૃત નોટકો અને શેકસ્પીઅરની કૃતિનું અભ્યાસ પૂર્વક મનન કરવાની રેવ-એ પણ ખર્ચ આ અભ્યાસને લીધે જેમ જેમની સર્જકશક્તિ, વસ્તુ વિકાસ અને રચનાવૈચિત્ર્ય આલેખવાની શક્તિ, તેમ જ ભાષાસામર્થ્ય પણ ઉત્તરોત્તર શક્તિન થતા ગયા.

"બારીસ્ટર" માં આખી શક્તિનો આપણને પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થાય છે કરણપ્રેમામાં સખારેલા પ્રવેશોમાં એ શક્તિન થતી દેખાય છે અને "અજ્ઞાન કુમારી" માં તે પછી આગળ વધેલી દેખાય છે. એ નાટકમાં તો ઉચ્ચ ટોટિનું નાટ્ય સાહિત્ય સરખાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા રપટ થાય છે, અને રંગભૂમિના ઉદારના એ પ્રજા પ્રયત્નમાં સમાજના નિતારથી એ પાછો પડે છે.

૧૧. "રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર" લોકવૃત્તિને સાથે લખેને જ 'યેષ' શકે તેમ છે, એ વાત બુદ્ધવાની નથી પણ જ્યારે સામાન્ય લેખક લોકરુચિ ને પ્રધાન ગણીને તેને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે, અને કેટલીક વાર તે એને આકર્ષવાના પ્રયત્નમાં અધમતાને માગે ખેંચી જાય છે (catering to the low taste in Society) ત્યારે કવિ મૂળશંકરે, લોકરુચિને કેળવી કમશા ઉન્નત બનાવવાનો જ સતત પ્રયત્ન કરેલો છે આ પ્રયત્નમાં અનેક સયોગોને લખેને અને બધેનાં લખેને એમને એમની એ ધ્યાનને અકુશમાં રાખીને કામ લેવું પડ્યું છે.

૧૨. "અજબકુમારી," "વીરમંડળ," "વિક્રમચરિત્ર," "સૌભાગ્યસુંદરી" (૯૫ ટકા) "શુભવલુગારી," "કામનતા" "નટ્યગ્રીસી" (૩૬), અને "કૃષ્ણચરિત્ર" ને આપણે કવિના મધ્યકાળના નાટકોમાં ગણીશું આ બધામાં લોકરુચિને સાથે રાખવાના પ્રયત્નમાં માત્ર સરળ અને આકર્ષક વસ્તુની યોજના-એ જ છે જ્યારે સાહિત્યની સેવા રૂપે વસ્તુવિકાસ, પાત્રવૈવિધ્ય, સ્વભાવવિકાસ, સ્વભાવવૈચિત્ર્ય આદિ કતાની યોજના સાથે હિચ્ચ, આદરો, હિચ્ચ વિચારો, રસિક તર્કવાદો, હિચ્ચ અને બળવાળા ભાષા અને કાવ્યમય સાહિત્યનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર વધતો દેખાઈ આવે છે આમાંનું એક એક નાટક અલગ સમાસોચનાને પાત્ર છે અને એક એક નાટક કોઈ પણ લેખકને સાક્ષરોની પકિતમાં મૂકવાને સમર્થ છે મુરોપીઅન સાહિત્યમાં આટલી સેવા કરનાર ઘેર ઘેર મૂળયો હોત પણ આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિને લખેને કવિ મૂળશંકરને આપણે હજી એળખેલ પણ નથી.

૧૩. "કૃષ્ણચરિત્ર" સુધીમાં કવિની નાટ્યસાહિત્યસેવાના બે દસકા વીતી ગયા હતા. એમની ઉત્તરોત્તર ખીલતી શક્તિએના મધ્યકાળ પસાર થઈ પૂર્ણ વિકાસની સ્થિતિને પાંખી મુક્યો હતો. દરમિયાન એમના જીવનનો પણ વિકાસ થયેલો હતો નાટકી વાર્તાપરચનો સ્પર્શ પણ ન થતો એમનું જીવન કમશ યોગાબ્ધાસ અને તરવૈચર્યન તરફ વળ્યું હતું ઉપરાંત, અયાગ વાંચનને પરિણામે વિચાર અને તર્કસમૃદ્ધિ પણ વધી હતી એટલે એ પછીના પંક્તિકાળના નાટકો સામાન્ય વાર્તા કે હલ્લ બાનનાના ચિત્રો કરતાં વિચાર-સમૃદ્ધિથી વિશેષ ભરેલા દેખાય છે. પણ એ વિચારસમૃદ્ધિ પણ અર્થમાં ન થાય તેમ રજુ કરવામાં અને ભાવનાચિત્રો સાથે ગૂંથી લેવામાં કવિનું હલ્લ નાટકકોર તરીકેનું સિદ્ધ સામર્થ્ય દેખાય છે એ પંક્તિકાળની કૃતિઓમાં "દેવક-ચો", "ચિત્ત-કુમાર" "વસંત-પ્રભા", "પ્રતાપ-લક્ષ્મી", "સંજનનાં રૂળ", "ઉર્વશી", "ભાગ્યોદય", "એકજ બૂલ", "પોરસ અને સીકદર", "કોકિલા", "ધર્મવીર", "કલ્યાણુરોય", "રત્નાવળી" અને "વિક્રમ અને શનિ" (૧૯૨૫ માં) લખાયા છે.

આ બધા નાટકો ઉપરાંત અનેક નાટકોમાં એમના થોડા પણ પ્રવેશો અને ગાયનો મુક્યેલો છે લખી વાર એવા નાટકોનું વસ્તુ (Plot) મા બળ કે રસ લાવવાને ખાતર એમણે નવા જ પત્રો ઉમેરેલા છે અને કેટલીક વાર પ્રસંગ વૈવિધ્ય યોજીને એમણે રસ ઉપર્જાવ્યો છે કેટલીક વાર આવી યોજનાથી વસ્તુ સકળનાં સુસંગઠ કરી દીધી છે પારસમણીના સ્પર્શની જેમ એમની પ્રભાવશાળી કલમે કેટલીક વાર નાટકોનું રૂપ જ અદ્ધી નાખ્યું છે આ જાતનો પ્રયોગ પાછળના કાળમાં એમણે 'સૂર્ય કુમારી' અને 'જનસાલ' માં પણ સફળતાથી કરી બતાવ્યો છે.

આ તો એમની નાટ્ય સેવાની આછી રૂપરેષા થઇ. હવે આપણે એમનાં નાટકોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કેંદ્રક દૃષ્ટાંતો દ્વારા તપાસીએ.

૧. વસ્તુ સંકેતના.

એમનું કોઈ પણ નાટક લ્યો. વસ્તુ ગમે તે જાતનું હોય, સરળ હોય કે અટપટું હોય, પણ પ્રવેશોની ક્રમવાર ગુંથણી એવી ખુબીથી કરવામાં આવે છે કે વસ્તુનો સ્વાભાવિક વિકાસ જ પ્રેક્ષક સામે રજુ થાય છે. વાત જેમ આગળ વધે છે તેમ વધારે રસ પકડતી જાય છે અને ત્રીજા અંકમાં એની પરાકોટિ (climax) આવે છે. ગમે તેવા આકર્ષક પણ અસંબદ્ધ દુકડાઓથી સીવેલા ચંદરવા જેવી નહિ પણ બહુ જ સફાઈથી વણેલા ધૂપછાયાનાં કાપડ જેવી એમની વસ્તુસંકલના છે, ચળકતા રંગોના લપેડાથી ચીતરેલા ચિત્રામણ જેવું નહિ પણ કુશળ ચિત્રકારની કુમાસવાળી પોંછીથી સૂક્ષ્મ (delicate) રંગોની માર્ફવર્કથી રેળવણીથી રંગાયેલું એમનું સંસારચિત્ર છે. બીજા કેટલાક નાટકકારોની જેમ વાર્તા બધી પહેલા કે બીજા અંકમાં જ ખતમ થઈ જાય અને ત્રીજો અંક પછી પરાણે ધસડીને પૂરો કરવો પડે, એ સ્થિતિ કવિ મૂળશંકરે ક્યારેય નથી થવા દીધી. તેનું કારણ એ કે વસ્તુસંકલના કરવામાં કવિ પૂરતો વખત લે છે. વિચાર પૂર્વક વસ્તુની જોડણી અંકવાર અને પ્રવેશવાર કરી રસ ધીમે ધીમે જમાવે છે. તેમ જ વસ્તુ વિકાસ સાથે પાત્રોનો સ્વભાવ વિકાસ થતો જાય એનું ખાસ ધ્યાન રાખે છે. ગૌણ પાત્રો અને પ્રવેશો મૂળ વસ્તુને યોગ્ય જ થોળે છે—ગમે તે વાતનું ગમે ત્યાં ચોક્કસ એસાડી દેતા નથી. વસ્તુની ખીલવણી માટે ધણી વાર તેઓ ખાસ પાત્રોની ઉમેરણી કરે છે. આવાં યોગ્ય પાત્રોની ઉમેરણી એ કવિ મૂળશંકરના નાટકોનું એક ખાસ લક્ષણ છે.

‘અજબકુમારી’, ‘લુગલુગારી’, ‘કૃષ્ણચરિત્ર’, ‘દેવકન્યા’, ‘એકજ બૂધ’ એ એમની વસ્તુવિકાસની શક્તિના ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો છે. ‘વિક્રમચરિત્ર’, ‘સૌભાગ્યમુંદરી’ એ એમની સંકલન શક્તિના સુંદર નમુનાઓ છે. જેણે જેણે આ પ્રયોગો જોયા છે તે મુગ્ધ થયા વિના રહ્યા નથી.

અજબકુમારીનો પ્રયોગ જોયા પછી સહજત સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈએ એ નાટક વાચતા માગ્યું—અને વાચીને લખ્યું કે—

“આપણા નાટકકારો અનેક પ્રયોગો ભરેલી લોક યાત્રા આણેણે છે પણ વિચાર તથા સ્વભાવના રંગ એકના એકજ રાખે છે. સ્વભાવવિકાસના તારતમ્ય ઉપર દૃષ્ટિ ન રહેવાથી આ દોષ આવે છે. અજબકુમારીના નાટકમાં આ બે મોટા દોષભાષી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ સારો કરેલો છે. સ્વભાવ-વૈચિત્ર્ય રચે રચે અકુરિત થાય છે. સ્વભાવવિકાસના દશાવસ્થા દ્વારા આત્મિક અને આત્મિક મુખ્ય છે અને જનસ્વભાવના અવલોકનમાં તેમ ઉચ્ચ આદર્માં કર્તાએ અભિરૂચિ રાખીને અથ દર્શાવે છે.”

“કૃષ્ણચરિત્ર” નો પ્રયોગ જોતાં સ્વ. સાક્ષર શ્રી રમણભાઈને જે અસર થયેલી તે અમદાવાદના તા. ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૯૦૬ ના “દિનેશુ” પત્રમાં “વિવેચક” ના નામથી આપેલ અને તેજ રીવ્યુ મુજબના “સાંજ વર્તમાન” ના ૧૯૦૬ ના તા. ૧૪ મી એપ્રિલના અંકમાં છપાયેલ છે, તેમાંથી કંઈક આપશું—

“કૃષ્ણ અને ગોપીઓના સબધની ભાવવનની કથા પ્રકટ કરતાં અગ્નીનિનું દર્શન થવાનો અને કુંજારમાંથી અગ્નીનીદગમાં સંક્રાન્તિ થવાનો ભ્રમ રહે છે. પરંતુ આ નાટકમાં એ સ્વ મુશ્કેલીનો

બહુ કુશળતાથી દૂર કરવામાં આવી છે. આખી કૃતિમાં કોઈપણ પ્રસંગે અવિનય કે અમર્યાદા જેવામાં આવતી નથી. નાટકોની હાલ સામાન્ય રિયલિટી જેતાં આ સિદ્ધિ માટે આ કંપનીને ધન્યવાદ થયે છે. ગોપીઓમાંની સુખ્ય રાધા તે લક્ષિતું સ્વરૂપ છે એમ નાટકના અન્ય ભાગમાં પ્રકટ કર્યું છે અને રાધાનું એ સ્વરૂપ પ્રેમમાંથી ધીમે ધીમે ઉલ્લાસ પામતું બહુ કૌશલથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ”

એટલું જ નહિ—પણ એ રાધાના પાત્રથી આખા નાટકની સળંગસૂત્ર ગૂંથણી જે કુશળતાથી કરેલી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. કૃષ્ણનું ચરિત્ર તો સાગર જેટલું વિશાળ છે. પણ તેમાંથી રત્નો જેવા પ્રસંગો જ લઇ તેનો સળંગ દ્વાર ગૂંથી પ્રજ્ઞ સમક્ષ ધરવામાં કવિએ પોતાની સંકલન શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ કૃષ્ણ ચરિત્રે નાટકોની એક નવી દિશા જ ઉઘાડી. “કૃષ્ણચરિત્ર” ભજવાયા પછી “કૃષ્ણ” રંગભૂમિ ઉપર ઠેર ઠેર દેખાવા લાગ્યા. ‘નરસિંહ મહેતા’, ‘કૃષ્ણ સુદામો’, ‘ભક્તરાજ અંબરીય’, ‘કંસવધ’, ‘સૂરદાસ’, ‘દ્રોપદી’ અને એવાં અનેક “લક્ષિત” રસનાં નાટકોનો દરકો કૃષ્ણચરિત્રથી મંડાયો અને કૃષ્ણચરિત્રમાં આવેખાવલા કૃષ્ણના ચરિત્રની છાયાથી વિભૂષિત થયો. ખરે-કૃષ્ણનું ચરિત્ર એટલું લોકપ્રિય થઇ પડ્યું કે જ્યાં ત્યાં નાટકને નીરસતાના દોષમાંથી બચાવવામાં એનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. પણ અહીં ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું એ છે કે કવિ મૂળશંકરે તે પછી લખેલાં કોઈ પણ નાટકમાં રસપ્રતિભે માટે “કૃષ્ણ” નો આશરો લીધો નથી. એમની રસ ઝરતી કલમમાંથી દરેક પ્રયોગ માટે નવા ને નવા જ રસના પ્રસંગો નીકળ્યા છે. તેમના નાટકનાં અનુકરણો બીજાઓએ કર્યા છે પણ તેમણે પોતે કદી પોતાની સાક્ષી કૃતિનું પણ અનુકરણ કર્યું જ નથી. તેઓ તો પોતાના માર્ગે આગળ ચાલતા જ રહ્યા છે. કષ્ણે કષ્ણે યસ્યતામુપૈસિ તત્ત્વેયરૂપં રમણીયતાયાઃ । એ સૂત્રને એ કરી ભૂલેલ નથી.

વસ્તુસંકલના સાથે જ આપણે એનાં વસ્તુવૈવિધ્યનો પણ વિચાર કરીએ. વસ્તુ (plot) માં વિપયની વિવિધતા લાવવા જતાં દબ્બ નાટકકાર તરીકે એ એક વાત કદી ભૂલેલ નથી: તે નાટકે ભજવનાર નટોની પાત્રતા. નાટકે લખનાર કવિ છે. પણ તેને જનતા સમક્ષ રજૂ કરનાર તો નટ છે. પછી જેવી તે નટની પાત્રતા તેવી જ ભૂમિકાનું પાત્ર તે ભજવી શકવાનો. આદર્શ નટ માટેની કવિની ભાવના તેમણે ‘કામલતા’ માં બહુ સખળ રીતે પ્રદર્શિત કરી છે:—

(રાજને આમંદ આપવા રાણીએ નાચનારીઓ પાસે વિકર્મોર્વશીય નાટક તૈયાર કરાવ્યું છે—તે પ્રસંગ છે.)

રાજા—શીત્ શીત્ શીત્, સુખ સુખ, કેવી દહાડા ! અરે જો પ્રેમી હું એમ પૂછું છું કે તું જે ભાગ ભજવે છે તેની છાપ તારા પોતાના મન ઉપર થયે છે કે ? પ્રેમના આવેશમાં તારી નસોમાં લોહી વેગથી દોડે છે કે ? બહાદરી સાંભળતાં જ તને સેમાંચ થાય છે ? ભયથી અંજ ખરેખર ધ્રુને છે ? (પુરસ્કાર સરમથી નીચું જુલે છે) ઉર્વશી, પ્રેમની પુતળી, તું કહે, તેને એમાંનું કાંઈ થાય છે ? (તે પણ નીચું જુલે છે)

રાણી—મહારાજ, એની જરૂર શી ? જોનાર તો ઉપરનું જુલે છે અને તેને અસર થાય છે.

રાજા—વિચારના તરંગપર નાચનારી નહિ પણ હૃદયના રસથી પીરાપાવલી કળા જ પૂછું અને છે. ભજવનાર કોણ છે, ભજવનાર નટના ધર્મ શા છે તે જાણે છે ? તે કુદરતનો વણલ છે. કુદરતના દ્વારા જોરેને પ્રજ્ઞા કરી બતાવી, જોનારના અંતરના ભાવોને ઉત્તેજિત કરી, તેમને જ્યાં માર્ગ

સુધી લખાયા વિનાનો પડી રહે છે તે પછી એક દિવસ એકદમ આવેશમાં લખાઈ ગય છે. પણ આ પ્રેરણા માટે આતરિક સ્પુરણ સિવાય બીજી કંઈ પણ ઉત્તેજક પરવતી હોય તે કદી પણ જરૂર પડી નથી અને નાટકના લેખક માટે આ પ્રાતઃનોધવા જેવી છે—જે કે આપણામાં તો સાહિત્યકારોએ પણ દારૂની પ્યાલી કે ગાળા-લગાડી ઉત્તેજન મેળવેલું છે.

એમના લેખમાખાસ કેખાઈ આવતી વિશિષ્ટતાએ પ્રસંગ અને પાત્રને અતુલ બાવવાદી ભાષા, વિચારોની વિપુલતા, થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની શક્તિ, અને અનુચિત ભાર (undue emphasis) નો અભાવ. એક જ પ્રકારના પ્રસંગો અનેક રીતે અલગ જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી ચર્ચવાની, ચીતરવાની કળા—એ પણ એમના લેખનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. થોડા દાખલા નોંધએ—

અંદ્રિકા—વેલા, મે એક તર્પ આરવ્યું છે.

વેલા—કેવ તપ ?

અંદ્રિકા—

ઠના ઠના પર્વનથી ધુણી એક ધખાવીને
બળતા અગારા ભારવા કળા કમળમા

x ' x

મે કાળા કમળમાંથી ગંગાને જમનો વેહે
દિન રાત નેહાલું એના ઠના ઠના બીજમા

x ' x

(અજબકુમારી અ. ૧ પ્ર. ૧)

આ એક પ્રણયિની ને બીજી આ—

અજબ—

જુગ જેવી એક પડી તુલક માઠ ખૂટે વળી
આવે બીજી તે પણ ધીમે ધીમે ખસાર ધાય,
ત્રીજીની હાથા ડરાવે એમને એમ એક પછી
એક નરો ચાલી—આપણી તાત પણ વીતી જાય,
ઠગરો અરણ્ય ને તરણ્ય દિનકરના
કિરણ લાલ લાલથી રસાતલ સોને રસાય
ત્યા સુધીએ પેલી આશા દઇ ગયેલી ઢસમુખી
પાછી ફરે હોવા ચિન્હ જણાતા નથી જરાય

x x

(અજબકુમારી, અ. ૧)

ને વળી એજ પ્રવેશમાં આગળ આ પ્રેમ પ્રસંગ—

અજબ—હ મુંગી રહે

હસસુખી—વાર

રણધીર—હસ, અપ, કાયલ બોલે છે—

કમિલ બોલે વસંત ફાલે
વસંત ફાલે કુલેશ ખીલે
કુલેશ ખીલે પરિમલ બહેકે
પરિમલ બહેકે આત્મા દહેકે
દહેકે દહેકે મહેકે કલ્યાણ
કાલ્ય મીઠી કાલ્ય બોલે
x x x x x x

અહીં “કાવલ” એ અનળને ઉદ્દેશીને બોલાય છે અને વળી આગળ:—

- અનળ—દારી

આ રપરો રપરો રતીર આખા-આખામાં નાણે
પડે સેરોડા દીમ-દીમનો, જીવન પાણું આણે.
આણે જીવન એવો રપરો ચતું જીવન જીવ અદેવા
છતાં ચતું એ હાડી દેવા-વાપ અમાપ સદેવા,
સા માટે ઘં વાપ અદેવા ઘં વાપ શોચ નથી કુલ,
તનનાં રીતજ છત્ર કંઈ મુજ મનનાં કંઈ ફૂલ.
સાદ તાપને દુઃખની ધારા વારાં આડાં રોણું
કંઈ હરચતું નરમ બિછાતું પ્રેમ દુઃખી પોણું.”

રણુધીર—

(અનળકુમારી અં. ૧)

વળી પ્રેમની આ કપડનાઓ લુઓ:—

“ન પડે એક મીઠા પાંપણે
લેક રહી એમ ચંદ્ર ખંડને
શીકા ચંદ્રમાં તેજ પૂરતી
મુધા રસની નિર્મળ મૂરતી.”

અને—

“આંખ મીચી આરધી આરધી
નહિ સૂતો નહિ નાણું
તેજ એક વારાં સમણું
એક વારાં સમણું

વળી—

અદા આશર્થ ગું આ તે થયું !
વિશ્વ ચેતનથી અમણી રણું
બધું પડીમર, કેતું નડ હલું !
અનળ ચેતન આ કોણે બધું ?
અનળ બાળા દુજ સંગીત વિરો
શક્તિ ગું આટલી અદ્ભુત વરો
કે આખા બ્રહ્માંડના, અદ્ભુત અણુ બની રાયેવ
દુજ સંગીત મુવાલને, મણે નૃત્ય સકેત ?

(અનળકુમારી અં. ૧ પ્ર. ૧)

આમ ‘અનળકુમારી’ માં આપણે દેર દેર કાવ્યની હાંટ લેઈએ છીએ. તે પછીનાં નાટકોમાં સંયોગવધાત્ કાવ્ય એણું થયું છે પણ ગદ્ય જ કાવ્યકદપનામય દોષને રમણિયતા પામેલું છે. જેમકે કૃષ્ણ પ્રેમમાં મસ્ત બનેલી રાધાની રિયતિ લુઓ:—
રાધા—ઓહો ! નંદલાલ નંદાનો. ખરું, મારા રમેદથી જરેલાં પાવનો દીવો સુંદર રવાને પ્રાદ્ય છે, મારાં અંગે અંધ તેના વાપે વધે છે. મારું મસ્તક તેને વતાપે ધમધમી છે. પ્રાણ પડતી

પેંડે એ દીવાની આસપાસ લમે છે. અને બળે છે. સખી, મારી દુનિયાએ બદલાઈ ગઈ છે. જે વરદુઓ
ઠંડાથી લાગતી તે યુગ્ય લાગે છે. જે બાળક લેખામાંએ ન હતી તે હવે સોનાની લાગે છે.
લલિતા—મનમાં પ્રીતિને જન્મ થાય તે સાથે આપણે જ નહીં જન્મ થાય છે એમ નહિ ?

સાધા—એમજ પણ એ જન્મ આ જન્મમાં નહિ પણ બધે સ્વર્ગમાં થાય છે, કેમકે જલ મુંગી
થાય છે અને આંખમાં વાણી ઉત્પન્ન થાય છે. કાનમાં મીઠાસ, અંગમાં રસ, હૃદયમાં તેજ અને
પ્રાણમાં પાંખ ઉત્પન્ન થાય છે. સખી એ અન્યથા અવતાર હું પામી છું.

અને એજ સાધાને પ્રેમભક્તિથી કૃષ્ણ પાસે રાસ યાચતી જુઓ.

સાધા—જેના પ્રાણ આપની સાથે જોડાય, તે આપનું સ્વરૂપ સમજ શકે. હે સંસારના ગોવાળ, હે
જગતના ગોવાળ, હે અનંત બ્રહ્માંડના ગોવાળ, અમે શટકતી જૂઠી પડી છીએ અમને રાત્રે દેવો.

x

x

x

x

અને—

“પરમ પુરૂષ, હવે તિરસ્કાર ન કરશો. અમે જેવી છીએ તેવી આપની છીએ. કાળી છાયા
પ્રકાશથી છૂટી પડતી નથી. અંધારી રાત્રિ દિવસને બંને પાસે બાળ ભરી રમે છે. જેમ એમનાથી
છૂટાં પડાય તેમ નથી, તેમજ આપણે છૂટાં નહિ થઈ શકીએ. આપ પરમાત્મા હો તો અમે આપની
શક્તિઓ છીએ, આત્મા હો તો અમે આપની વૃત્તિઓ છીએ, આપ દેહ હો તો અમે આપની
ઉદ્વિર્ગી છીએ અને આપ સામાન્ય પુરૂષ હો તો અમે આપની સ્ત્રીઓ છીએ.”

x

x

x

x

એજ સાધાને સૌભાગ્ય ગર્વ થતાં કહે છે—

“(કૃષ્ણનું હૃદય બતાવી) અર્દામાં હું પહેલું સ્થાન પામી છું તે હવે મઠે તેમ નથી, એ
મને ખાતરી છે. મૂળનાં મીઠા જળની માલકીને જમતાલા અગાધ જળમાં બીજ રોકેડો માહલીએ ફરે
તેની શી પરવા છે ?”

x

x

x

x

અને એજ પ્રેમ તવાતાં એકાગ્ર ભક્તિમાં પરિણમતો જુઓ.

“ઘંડી રયામ ટુંડી રયામ ઘંડીરે

હુ તો નિરજું જુજને કામ કામ,

બસ ઘંડીરે રયામ ટુંડી રયામ ટુંડી.

મનમાં જોયું—બાહેર જોયું—જોયું સકળ સંસાર,

આ બ્રહ્માંડની માળા જોઈ વળી પણ ન આપે પાર

સધાને જ્યોતિ તહારીરે— —હુ તો.

x

x

x

એનાથી જૂઠી જ બાત પાડતી વાતો સિદ્ધયોગી પ્રતાપ અને લક્ષ્મીની છે.

પ્રતાપ—ઠંડાથી, કેવી અસિદ્ધાપાથી તું મને પરણી ? હવે એ ક્યાં ?

લક્ષ્મી—આંધાને હાથવા બાજક હાથ લંબાવે. આંધો હાથમાં આવે તો બીલું એને શું જોઈએ ?

પ્રતાપ—બાલકને આંધાનું રૂપ જોઈએ છીએ પણ તે જ બાજક મીઠું થાય ત્યારે અંદરના અંતરાત્માને
સોષે છે.

લક્ષ્મી—મોઢાં ને નાનાં રમકડે રમે છે. નાનાં નાને રમકડે, મોઢાં મોટાં, તો પછી જે રમકડું મળ્યું
તેમાં સંતોષ કાં ન રાખવો ?

પ્રતાપ—પ્રકાશ તો લેક છે. દીવા અને સૂર્ય. દીવા નાનો છે, સૂર્ય અનંતગતો છે. દીવા ફાળ
જપનારો છે. સૂર્ય ચિરકાળ.

લક્ષ્મી—પ્રથમ, નમસ્ત્વમા એવો વિશેષ આનંદ જો છે? એ પણ એક જાનની તૃપ્તિ નથી? સા માટે ફાફા મારવા એ માટે?

x

x

x

x

લાલચ—ન પ્રેર. એ સુખને હુડી લેનારી છે. તારૂં વપાવનારૂં જ્ઞાન કે બાળનારૂં તપ મારે નથી જોઈતું આનંદ શું કાળની કે વસ્તુની અનંતતામાં વસે છે? હ કહે છે તે કદાચ હું નથી સમજતી, પણ હું કહું છું તે હું કા નથી સમજતો? પ્રેમના રસથી પોષાતા આત્માને જીવતું કાર્ય કેવલ નથી (પ્રતાપલક્ષ્મી)

x

x

x

x

અને દેવકન્યા જેવી વનમા ઉછરેલી ઋષિકન્યા અને તરંગમા વિહરતા રાજકુમારના પ્રસંગો વાંચો (એમના નાટકોગ્રા માન આ એકવાર છપાયું હતું) —

કિશોર—વાહ! એક મૂર્તિમા યે સુદર રહયું. પ્રેમ અને જ્ઞાન, જગતની એ નિયામક શક્તિઓ, એ એનું અદ્વૈત-મળી એક થયું-એ જગતનું અનિમ પ્રાપ્તવ્ય, પરમ આનંદધામ નથી? જ્ઞાનવતી એમ જ કે?

દેવકન્યા—દેખાય છે

કિશોર—દેખાય છે બધે એ જ, કુદરતની મૂળી વાલીમા એ જ ઉપદેશના અવાજ સંભળાય છે મૂર્ચકિરણને રમણી પુષ્પ ખીલે છે ને તેને અંતરમા ઝીલે છે, દિરણ તેના હૃદયમા લીન થઈ તેના રૂપ બાની જાય છે અને મધુરી સુગંધ ઉઠી પથરાય છે, એવના જીવનનું એ સાક્ષ્ય છે પ્રેમમૂર્તિ એમ જ કે. (દેવકન્યા ફરી જવા માટે છે આડો ફરી) ઉપદેશ આપવું શરૂ કર્યું તે અડુરો મૂળી ન જવાય

દેવકન્યા—મને જવા દો.

કિશોર—જલપર સૂતેલો ચદ્ર પવન લહરીનો સહજ રમણ થતા થનાયન નાથી રહે છે વીણાનો શાત તાર સંભળીય રવરના ધ્વનિથી કપી જલુકાર કરી હો છે અધકારમય આરકામા પ્રકારાનું કિરણ પરતા તે મમજ રચાન અમળી હો છે તેમ આ રમણી! તે માટે જીવન વિલસણ રીતે અમકાની મૂકયું છે

આ શાત શૃંગારથી જાહે જ તરી આવતો—સામાન્ય રીતે જન સમાજમા મળી આવતો શૃંગાર એમના બારીસ્ટર, જુગવજુગારી, વિક્રમચરિત્ર, સૌભાગ્યસુંદરી, કામલતા, વસત પ્રભા અને એકજ જુલ, રત્નાવળી વગેરેમા દેખાઈ આવે છે આમા વિક્રમચરિત્ર અને રત્નાવળી એ બે શૃંગાર પ્રધાન હોઈને તેમા ચીતરાયલો શૃંગાર ધણો હૃદયસ્પર્શી-આહ્વાદ-જનક અને સુદર છે વિક્રમચરિત્રના બીજા અંકના છેલ્લા એ પ્રવેશો અને રત્નાવળીના કેટલાક પ્રવેશોનું અ્યાન શૃંગારના લેખોમા ઘણું જાય છે

જુઓ —

આવી આ ઝડપ વસંત,
કાલે આવશે રસીયો કંથ,
જ્ઞાલાને વધાઈ આ ..

x

x

x

x

આખાં જરે નસ ટપકી રે, અને જોર મરત નાયત,
એ ઝડપ પીપર ગોકલે, એ કાણુ દેવાનો કથ—

(રત્નાવળી)

જેમ શૂંગાર તેમ કરુણરસની જમાવટ પણ કવિ એટલી જ સફળતાથી કરે છે. કરુણ નાટકોમાં અજબકુમારી ગુર્જર નાટકોમાં એક અમર સ્થાન જોગવશે એમાં શક નથી. પ્રુબીથી તેમાં કરુણરસનો વિકાસ થઈ છેવટ અંત એતિ હૃદયભેદક કરુણમાં આવે છે. પણ સૌથી વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે અજબકુમારીનો અંશેઅંશ આર્ય ભાવનાઓ-આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય જીવનના આદર્શો પર બંધાયેલ છે. જુગલ-જુગારી-જુગારથી ચતી પાપમાલીનો ચિતાર-પણ કરુણાંત નાટક કરવાનો કવિનો વિચાર હતો પણ અજબકુમારીમાં ગયેલા કડવા અનુભવથી જીનીનેલા માલેકોએ એમાં સંમતિ આપી નહિ. છતાં પણ એ નાટકમાં કેટલા એવા પ્રસંગો છે કે જે પાપાણુ હૃદયને પણ પીગળાવ્યા વિના રહે નહિ. પણ તેમાં પણ ત્રીજો અંક-અને તેમાં પણ છેલ્લો પ્રવેશ તો અદ્ભુત છે. જોનારના મન પર એની એવી ડાપ પડે છે કે જે કલાકો-અરે દિવસો સુધી બૂંસાય નહિ. ઘણાએ જુગારીઓ એ જોઈ સુધરી ગયેલા એમ સાંભળ્યું છે. અજબકુમારી પહેલાં કરુણાંત નાટક લખાવેલું તે “કરુણધેસો.” કરુણધેસામાં છેલ્લા પ્રવેશમાં ઘેલા કરુણની દીન દાલતનું દૃષ્ય એ કવિ મૂળશંકરનો કરુણ ચીતરવાનો પ્રથમ સફળ પ્રયત્ન છે. પ્રખ્યાત નટ દોરાજી એ પ્રવેશથી જ પંકાઈ ગયા. જુગલજુગારીમાં તો કવિની એ શક્તિ અજબ ખાલી નીકળી છે. તે પછીનાં નાટકોમાં દેવક-પાનો ૧ લા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ-કે ૨ જા અંકનો ૪ થો પ્રવેશ કે ૩ જા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ જુઓ. ૧થી ભાગ્યેદયમાં રાજા પોતાના કુંવરના મોતની વાત સાંભળે છે એ પ્રસંગ થો-અથવા એકજ બૂકનો છેલ્લો પ્રવેશ, અથવા સૂર્યકુમારીના બીજા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ, કે કોકિલાના બીજા અંકનો છેલ્લો પ્રવેશ જુઓ-એટલે કવિની શક્તિનો પરિચય થશે. એનાથીએ મહંતા કરુણ પ્રવેશો લખાયા છે. હજી સુધીનાં અપ્રસિદ્ધ નાટકો-ગોરસ-સિકંદર, ધર્મવીર અને કલ્યાણરાયમાં પણ આ કરુણ પ્રસંગોની મઝા કંઈ જે ચાર વાક્યોમાં સમજાય તેમ નથી, એ તો આખો પ્રવેશ વાંચીએ-અરે ખરી રીતે તો આખા નાટકના વિકાસમાં એને સ્થાને એને જોઈએ ત્યારે જ સમજાય તેમ છે.

કરુણ પ્રસંગોમાં કવિ જેમ પ્રેક્ષકને રડાવી રાકે છે, દારપના પ્રસંગોમાં કવિ એટલી જ સફળતાથી પ્રેક્ષકને પેટ પકડી દસાવી રાકે છે. પણ દારપના પ્રસંગો વિશે અહીં એક બે વાતો તરફ વાચકનું ધ્યાન લક્ષ દોરશું. આજકાલનાં નાટકોમાં દારપનાં પાત્રો અને વસ્તુ મૂળ વસ્તુની સાથે સંબંધવાળાં હોય કે નહિ પણ જેમ તેમ જેટલી દેવામાં આવે છે. પ્રેક્ષકની નજરે બે જુદાં નાટકો જ ભજવાય છે. એક મૂળ વસ્તુનું અને એક દારપનું. એ પદ્ધતિ કવિ મૂળશંકરની નથી. એ ધારી પાછળથી આશરે એક બે દસકાથી જ લખાઈ યઈ છે-ઉર્દુ રંગભૂમિમાંથી. અને કવિનાં પાછલાં નાટકોમાં કંઈક જમાનાને અને કંઈક સંયોજને વશ યઈ એ પદ્ધતિ દેખાય છે, ખાસી કવિનાં નાટકો મૂળથી જુઓ, દારપના પ્રસંગો મૂળ વસ્તુમાંથી જ ઉદ્ભવતા અંદર ગૂંથાઈ ગયેલા હોય છે. કેટલીક વાર તો આખા નાટકમાં એ રીતે દારપ નહિ તો વિનોદ વપરાયલો દેખાય છે. એવાં વિનોદપૂર્ણ નાટકોમાં ખારીરટર, વિક્રમચરિત્ર, અને રત્નાવળીનાં સ્થાન મુખ્ય છે. એ પ્રત્યેક નાટકમાં માર્મિક વિનોદનો પ્રવાહ જ વહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. આમ માર્મિક વિનોદ ઉપરાંત અટદારપ ઉપજવવાની કળા પણ કવિને આવડે છે એ જુગલજુગારી, રૂપચરિત્ર, સોનાઅમ્બદરી,

કરણ્યેલો વગેરે નાટકો જોનારના અનુભવમાં આવ્યું જ હશે. દ્વિતો લાખા પરનો કાણુ આ હાસ્યના પ્રસંગોમાં પણ દેખાઈ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણચરિત્રમાં કાઠિયાવાડી ભરવાડની આબેહૂળ ભાષા પ્રથમ રંગભૂમિ પર દેખાઈ.

જુઓ આ દુહો:—

સાગણુને ચોદણે લોખંડી વળી માથે મહીનાં માટ

રમણુમ કરતાં નીહચી નયે મધુરાંની વાટ

૫૦ કાઠિયાવાડી ભરવાડનાં દુહોનો તાદ્ધ્ય ચિતાર ખડો કરે છે.

તેમજ—

ઓલી આપણી માંકરી ગા હમણું ઓખરે સડી સે. તી આમ ઉપરવાડે નીહરી ભાળી. ને ઓલી વાડય આડી તળકે.....

ઈથેય હમણા ઓખરે સડી સે ઘોડે..... સાપલી, કોક દી મારીહ ગેડી તે પગ રૂંદા જ કરી નાખીહ. ઈ. ઇ.

તેમ વિક્રમચરિત્રમાં હિંદુસ્થાની ભૈયાની ભાષા પણ એટલી જ કુશળતાથી મૂકી છે.

વીરસેનો જમાવ, એમના ઐતિહાસિક નાટકો મૂળરાજ વીરમંડળ અને ભાગ્યેદ્યમાં દેખાય છે. પણ ખુત્તોં સુધી ધડાકા કડાકાથી વીરતા ન દાખવતાં એનાં પાત્રો પોતાના વર્તનમાં વીરતા દાખવે છે. ભક્તિતરસ પ્રથમ એમણે મૂળરાજમાં ખતાવેલો. તે પછી સુદામાની ભક્તિ કૃષ્ણચરિત્રમાં આલેખાઈ. એ સુદામાનાં ચરિત્રમાં પ્રેમાનંદની જેમ ભક્તિ સાથે વિનોદનું દર્શન થાય છે, એમના દુષ્ટપાત્રોમાં જશરાજનો ખૂરો અને જુગલજુગારીનો કાળાથો જુઓ. ખનતાં સુધી એ દુષ્ટ પાત્રોને રંગભૂમિ પર રજુ કરતા નથી. પણ ન્યારે કરે છે ત્યારે આબેહૂળ ચીતરે છે ને પછી તેના વિરોધથી કે અંતથી બોધ ઉપજાવે છે— ઉપદેશના લાખાં લાપણોથી નહિ, પણ કુદરતી જીવનવિકાસ અને પરિણામનાં ચિત્રથી. કવિ મૂળસંકરના નાટકોમાં આ એક ખાસ લક્ષણ છે—કે પ્રેક્ષકને તે લાખાં લાપણોદ્વારા કદી ઉપદેશ નથી દેતા—એ ઉપદેશ આપે છે આદર્શજીવનનું ચિત્ર ખતાવીને અથવા ભૂક્ષનાસેનો યતો સ્વાભાવિક જીવનવિકાસ અને પરિણામ ખતાવીને. વાક્યોના ઉપદેશ કરતાં ધણું સખળ હથિયાર દબ્ય નાટકકારના હાથમાં છે એ વાત એ કદી ભૂલેલ નથી. એટલે કુદરતનું ચિત્ર રજુ કરી એ પ્રેક્ષકના મન પર એવી છાપ પાડે છે કે જે હંમેશા ઉપદેશ વાક્યોથી ન પડે. આનાં ઉત્તમ દર્શાંતો જુગલજુગારી, દેવકન્યા, ચૈતન્યકુમાર, વસંતપ્રભા અને એક જ ભૂત છે. આ ધારીને લીધે પ્રેક્ષકો તાળાંએનો ગજડાટ કરવાને બદલે શાંત થઈને એક ચિત્તથી એનાં નાટકો જુએ છે. આમાં ખારીસ્ટર, જુગલજુગારી, વસંતપ્રભા, અને એક જ ભૂતમાં સામાજિક સડાઓ ઉપર બોધ છે, ન્યારે શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર, દેવકન્યા અને ચૈતન્યકુમાર એ ગીતામાં કહેલા મોક્ષના ત્રણ માર્ગો ભક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ ઉપર સ્વાધ્યાસ છે. કૃષ્ણચરિત્રમાં ભક્તિનાં સ્વરૂપ સ્પષ્ટ, લલિતા અને સુદામાનાં પાત્રોથી ખતાવ્યાં છે. કર્મયોગના આદર્શ “દેવકન્યા” નાં કુમારકિશોર, દેવકન્યા, વનમાલા, અને ધર્મવ્યાધનાં પાત્રોથી ખતાવ્યાં છે અને ચૈતન્યકુમાર તો જીવ અને મોક્ષ-શાંતિના સંબંધ પર સ્વાધ્યાસ આધ્યાત્મિક નાટક જ છે. ન્યારે જ્ઞાનમાર્ગનું ખીજું ચિત્ર રજુ થાય છે પ્રતાપ લક્ષ્મીમાં. આ દરેક નાટકમાં લેખકનો એ પ્રત્યેક ભૂમિકાનો ઉડો અભ્યાસ અને અનુભવ પણ આપણને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને તેથી આપણે જીવનના પ્રત્યક્ષ સંસર્ગમાં આવીએ છીએ.

પાત્રો

કવિ મૂળશંકરનાં પુરુષપાત્રોમાં ગૌરવભર્યા કૃષ્ણમાં જેમ ઈશ્વરત્વનો ભાસ રપટ થાય છે તેમ કામક્ષતામાં મીનકેતુ, અન્નબુમારીમાં રણુધીર, દેવકન્યામાં કિશોર આદિ કદવનાના તરંગે વિહરનારા Romantic Heroes, કે સામાજિક પ્રવાહમાં તણાતા અચકાતા અમીરખિદારી કે ખેરીસ્ટર કે જુગલ, કે રાનનાં તાપથી તપતા યોગી પ્રતાપ, કે શૌર્યથી ભરેલા વીરમંડળનો પ્રતાપ, કે બ્હેમથી ઘેરાયેલાં સામાજ્ય કે પ્રધાન વિશ્લેષન, કે મિત્રદ્રોહી ખૂરા કે કાળાઓ, કે દુર્મદનાં પાત્રો પણ સદૃશ્યોત્પાતાની ભગિકાને અનુરૂપ જીવન વહતા આપણને દેખાય છે. જેવું પાત્ર તેવું તેવું વર્તન-તેવા બોલ-તેવો જ વિકાસ; આપણા કવિની એજ પ્રતિભા છે.

એમનાં સૌ પાત્રોમાં એક પ્રકારની જે કુમાર છે માર્દવ છે-તે 'ખીર્ન કાષ દ્રવ્ય નાટકોમાં આપણને મળી આવતી નથી. સૌને કવિ કામળ હૃદયની, પવિત્ર આદર્શ ગૃહલક્ષ્મી કંપે છે. ધણી વાર એના મારફત જ ઉપદેશ આપે છે. જનતાં સુધી સૌને નીચ ચીતરતા નથી. વિષયગામિની સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર એમણે આટલેનાં નાટકોમાં માત્ર ત્રણ દોર્ષો છે: એક જપરાજમાં, બીજું વસંતપ્રભામાં અને ત્રીજું એકેન્દ્ર ભલમાં, અને તેમાં પણ સૌને છેક હલકી પાડવાને બદલે એને ખ્યાલવાનો કેટલો પ્રયત્ન કરેલો છે તે બારીકથી જોનાર સમજી શકશે.

ખાકીનાં સૌ પાત્રોમાં કામળ-પ્રેમાળહૃદય, તીવ્ર પ્રતિપ્રેમ, ત્યાગ આદિ, આદર્શ આર્થ રમણીના ગુણો રથજે રથજે અંકુરિત થાય છે. પણ આવી રીતે સમાજ પર અતિ ઘેરી પવિત્રતાની ડાપ પાડતી તો દેવકન્યા, લુગલુગારીની લલિતા, સૂર્યકુમારીની તપતી અને નંદબ્રત્રીસીની પદ્મણી મુખ્ય છે. દેવકન્યાનો પતિ પ્રેમ તો સમાધિની સ્થિતિ સુધી પહોંચેલો છે. કિશોરને એ કહે છે-

“હું ! હું ! તો જનમ દિવાની થઈ છું. જગત ! જગત ક્યા છે ? તમારા ચિવાય જગત વરો છે જ નહિ ?”

અને પછી ઋષિકુમાર રૂપે એની પતિ સેવા અને પતિના સુખ માટે આત્મગોળ જુઓ.

“મારાં સ્વાર્થો સુખને મેં લિહાંલિહિ આપી છે. જેને જાણે આ જાંદગી સમર્થ દીધી છે તેના સુખમાં જ માંકે સુખ છે. એની આરાગો તે મારી આરાગો, એને સંતોષ તે મને સંતોષ, એને શાન્તિ તે મને શાન્તિ.”

આવી તીવ્ર નિષ્ઠા વડે એને યોગીઓને પણ સદૃજ ગમ્ય નહિ એવી સિદ્ધીઓ પામતી ખતાવી સતીનો આદર્શ રજૂ કર્યો છે.

લલિતા એ ઉચ્ચ કુળની ગુજરાતીયુનું ઉત્તમ દર્શાવે છે. શ્રીમંત કુળમાં જન્મેલી, ઉચ્ચ સંસ્કાર પામેલી, લુગારી પતિને પનારે પડેલી એ સાખી, અનેક કસોટીમાંથી પસાર થતાં જે દલ્તા અને પતિપ્રેમ જાળવી રાખે છે, તે પ્રેક્ષકોના હૃદય પર પવિત્રતાની એટલી ઊંડી ડાપ પાડે છે કે જે અનેક ઉપદેશ વાગેલો ન થઈ શકે. દીકરાના જીવ કરતાં શીયળને વ્હાણું કરતી-કપાતે હૃદયે દીકરાને યાસુમુખમાં જોઈ રહેતી, પતિની પડતી વખતે પાપની ચિનવણી છતાં પીયર ન જતાં પતિ સાથે જન્મલમાં નાસી જતી, અને ત્યાં પતિને મરીયાદમાં મદદ કરતી-દુઃખમાં પણ વ્હાલની દૃઢથી પતિનો વશામ જતી રહેતી લલિતા

જુઓ અને ઉચ્ચ સંસ્કારની પ્રેક્ષક પર ચતી અસર અનુભવો. વગડામાં લાકડા વીણતી લલિતાને પતિ કહે છે—

“ ઇ લખપતિની દીકરી તે તારે આમ લાકડા વીણવાનો વખત આવ્યો ! ”

તારે તે શું કહે છે ?—હસતા હસતા—

“ લખપતિ નતે લાકડા કાપે તો તેનું અર્ધું અગ લાકડા વીણે તેમાં નવાઈ શી છે ! ”

વગી નિરાશ બનેલા પતિને આશાનું અમૃત પણ એ જ પાપ છે.

“ હશે એમ કૃષ્ણ ન કરો. કોઈ દિવસ એમ પણ હોય. કઈ બધા દિવસ, સરખા જતા નથી કાને જરૂર વિશ્વેશ્વર દયા કરશે. ”

અને બહાલના ઉમળકાથી પતિને ફરી પડતો કેવી રીતે બચાવે છે તે જુઓ—

“ પ્રાણનું રક્ષણ કરનાર પરમેશ્વર સમર્થ છે, મારા પ્રાણ ! પણ કોઈની આશા તોડી નાખવાયો આપણી આશા ફજરી એની શી ખાતરી ?

જુગલ—ઓહ !

લલિતા—મારાકહેવાથી મનને સતાપ થાય છે ? તમારે મારાપર હેત છે તો હું કહી શકું છું. હું તો ગરીબ મથાપણી સુખી જ થઈ છું. કેમકે જે સુખ અને તમારે જે બહાલ મેં અર્દા મેલ્યું તેનો સોગો લાગ મુખઈમાં ન હવે. અને સ્ત્રી મણીની મીઠી નાતર કરતા બીજું કશું વધારે સુખ માગે ?

અને પછીનું ભજન—

“ અમો અબજાને માયા બહાલીરે બહાલીરે

બહાલી માયા બહાલી

વક્ષ કરાવો પરેણા પડાવો

માતીડે મદાવો તો મન ખાલીરે ખાલીરે

ખાલી મન ખાલી

મેઢની નજરે નાથજી મારા

નારી બને છે ગેળી કાળીરે કાળીરે

કાળી ગેળી કાલી ”

એ પ્રસંગ પ્રેક્ષકના હૃદય સોસરવો પેસી જે ઉપદેશ આપે છે તે અનેક ભાષણો કરતા વિશેષ અમરકારક નથી ?

વળા પતિથી ઉઠ પામેલી છતા પ્રેમમાં દૃઢ રહેલી કામલતાને જુઓ —

“ પિયુ પરદેશીને કહેલે પ્રણામ અમારા—

અને જ્યારે હિંદીથી તેને સુખની આશા આપે છે ત્યારનો પ્રસંગ જુઓ —

“ કહેલે તને સમાતી વિ. પાન એ કરતી હતી

છેતો નીકળ્યા જાસ તહાવ નાગ એ જાવતી હતી

કહેલે તજ હીમી મને ત્યમ બીજને તાજો નદો

કોઈ પ્રીતિ વરા અવજા બિચારી બેળીને કમરો નદો

કહેલે કે દાસી થઈ અન્ય જાનમાં

રોવીતા પિયુજી કેમલ વરણ તમારા ”

કામલતા—મારા ! (માંડુ પુલાવું છે) મને એ શા માટે ગુલામી આપ્યું ! આ નિરાશામાં જેટલું

કૃષ્ણ નથી તેટલું નીકી આશાઓ સંભારવામાં છે. ગુલામીના સ્વપ્નાની ખરી દાહજ માંધે સરખામણી એ મદદ કષ્ટાયક છે. દાખ, રેશમના છોશ રેશમના તાનણા કાઢી પોતાની

ફરતા પીંટે છે તે મરવા માટે જ. તેમ આશાના તાંત્રા કાઢી ગેં મારી જ નવ મુખી તે આ દિવસ માટે.

ઉદ્ગ્રાણી—બહેન તારા પતિ તરફ તને બહુ ધિક્કાર આવી ગયો છે ?

કમલવતી—મહાદેવી સતી, આ શું પૂછે છે ? હું જાણું છું કે વીજળી પડી વરતુના જેમ ચૂરેચૂરા કરી નાખે તેમ તેણે મારી છાંદગીનો એક જ સંપાદિ વિનાશ કરી મૂક્યો છે. પણ આ આખા ક્ષયી બહેલી એના પર પડી, ત્યારથી જ આઠાથી કંઈક એના લાણી ઉઠી ગયું છે, જે પાછું વળતું નથી. મા, જેણે મારો વિનાશ કર્યો તેને માટે જ આ પ્રાણ પાણી વિનાની માછલીની માફક તરફડે છે. જેની જોડે એક વેળા અંતર ઝુંઘું. તેને ફરી તે જ અંતરથી ધિક્કારતું એ શું સંભવિત છે ? જો હોય તો મને તે નથી આવડતું.”

x

x

x

x

આ પ્રૌઢ પ્રેમવતી યુદ્ધ સ્ત્રી પાત્રો સાથે સુંદર ભાત પાડતી—ગોવર્ધનરામભાઈની કુમુદથી ભાત પાડતી કુસુમ જેથી અનેક સુંદર-મનોહારિણી બાલાઓ કવિને હાથે સરભાઈ છે. ધણી વાર એવાં પાત્રોની યોજનાથી કવિએ નાટકમાં મર્મિક વિનાદ સાધ્યો છે, તો ધણી વાર રસ ઉપગમ્યો છે. બારીસ્ટરની ગંમા, વિક્રમચરિત્રની ઈદુ, સૌભાગ્યસુંદરીની ગુણીયલ, જુગલજુગારીની ધની, અને એકજ ભુક્તી કાન્તિ-પોતાનાં નિર્દોષ પણ તોફાન ભરેલાં ચરિત્રથી પ્રેક્ષકોનાં મનને મુગ્ધ કરી દે છે. આવાં પાત્રોની આટલી સફળ યોજના આપણા સાહિત્યમાં વિરલ છે.

કવિતા

નાટકનું એક મુખ્ય અંગ કવિતા છે, પણ આ કવિતાઓ પિંગળનાં બંધનો કરતાં વધારે અટપટાં બંધનોથી જકડાયેલી હોય છે. કવિતાઓ ગેય હોયને આમુક પદમાં યોગ્યતા શબ્દો પ્રમાણે જ દ્રશ્ય દીર્ઘ મૂકીને રચવાની હોય છે. તેમાં એ પદ બાંધનાર સંગીતમાં જેટલો કુશળ તેટલી કવિની મુશ્કેલી વધે છે. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં જે રસ એમની કવિતામાં ઉતર્યો છે તે પ્રસંસનીય છે. આપણે તો યોગ્યક જ દ્રષ્ટાંતો લઈ શકીશું:—

એમનાં પ્રારંભનાં નાટકોમાં કુંદલાઓમાં કેટલીક સુંદર કવિતાઓ છે. જેમકે ત્રીગલ અંકમાં માલકોવમાં ગવાતું કુંદનું ગીત જુઓ:—

ન જોય પ્રીતિ રૂપ ગુણ પાનને
નજર લાગી ગઈ નજર પલક મહા
અવર ના ગમે પ્રેમી જનને—ન જોય
સરસ સરસ મણી માણેક મૂશી
હંસ આલે નિર્મળ ગોળીને
જળી મરે દીપક પર તો પાણુ
રવિ ન યાય પ્રિય પતંગ મનને—ન જોય

અને બારીસ્ટરમાં:—

ગંગા—

અરે હારે મારી તલખી તલખી વીતે દેન
તલખી તલખી વીતે દેન—નહીં એન—મારી.

મતિ જાણી જાન જ્યાં ચૂકી, હવે શું રહ્યું બાકી ?

સરમમાં આજ જ્યાં કુંકી, હવે શું રહ્યું બાકી ?

દ્રવ્યની સાતિ ન્યા મૂકી, હવે શું રહું બાકી ?
ગળે તત્વાર ન્યા મૂકી, હવે શું રહું બાકી ?
બન્યું ઉદ્ધત ચક્રેયુ શિર મસ્ત મદ ઘેન—મારી.

પણ કવિતાનું સામર્થ્ય તો અબળકુમારીથી વિશેષ દેખાય છે, એના પહેલા પ્રવેશમાં જ બાલીકાઓનો રાસ જુઓ:—

બર લીને છોરા ઝુલાવ લાલ લાલ
પ્રેમ કેદ પાઈ પીને ખુશાલ હાલ હાલ—બર
હવે અતરનો કીને રસાલ આલવાલ
માલી રતિશીળ દીને બોઈને સુમાલ
રમૂતિ વારી સીચીને મૂળાલ નાલ નાલ—બર
ફાને ફાલ સુગંધી મનોહર
ચુસી હર અમૃતનો સાર
રાળ રાળ પ ન પાન ફલ ફલ
હરે અબળ કોઈ રસની ધાર
તરરયા આતુર ચાતક ઘટ પટ
પીને બને બે હાલ—બર

x

x

x

વળી આ વર્ણન જુઓ:—

વૃક્ષ તણા પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન
ધીમું ધીમું પવન ગાય છે ગાન
નાનકડું આ બેળીયુ રમે ગાન મહી ગુસ્તાન,
હમક હમ રમે તારલા અગન, તાલ દઈ કુદડી ફરના નય
આછા અબર વિધ વિધ રંગી બોલે ને હડી નય
પેલી શરિયેઆ બેધ બેધ હસે
ગાન એના ક ડે વિલસે
નગતને નહવરાવે કોઈ રસે
રસે નહવરાવી કરે બેસાન—નહાનકડું.

(અબળકુમારી)

અને તે સાથે સરખાવો—

અરસરાઓ—

નગો અમી દષ્ટે, તણ ચોમ, ચોગી રાત
હિમરાસી પર સૂઈ રતન વેરે
દિલ દ્રવણ પનલક્ષ્મી, છાની હેરે—નગો
પ્રુષ્પો અરપે સુગંધ, જોડે કર પા દંડ,
જૂલી જૂલી વહે પાપ રામા
પ્રકૃતિની મૃદુશાન્તિ, આત્માના બરે સાતિ,
પાખ બીડી વેળા વિજય વિજય રાત—નગો.

અથવા:—

આવી વરધા સખી
દાહરવા ઝિલી ઝિગરવા
કરી રોર રારે જગર આ—આવી
અપળા અમકે મુજ કાળજી કપાઈ નય
વિરહ અંગારા અગ અગ લમ્યાં
પાપી પપૈયા પિયુ પિયુ બોલે
ધન બુદ્ધ બુદ્ધ લાગે લરવા—
સારે જગર આ—આવી

(સૌભાગ્યસુંદરી)

ઐ સહુથી જુદો તરી આવતો કૃષ્ણચરિતો “ રાસ ” છે:—

સરદ પૂનેમની સુંદર સત્રિ ખીલી રે
મોહિની માયા મનોહર રાસે રમે રે
આકાશ કેરો રૂઝો માડવો બનાવ્યો રંગ રમવાને
ભૂમિ નલ્લ તેજ કેરો અનુપમ રંગ પૂર્યા
મગલ મધુ ગીત ગાય વાયુ ભે—
ત્રિગુણના તેજે લયો માડવો રૂઝો.—
પરમ પુરુષની વાસણી સુણતા ઘડ સચેત
મહા માયા નાચી રહી અસ અસી ભર હેત
દિવ્ય એ રાસ તણાં હમમરમા રે,
આનંદ અખડ તણી મરસો પારા
આનંદમા ઝીલે છે આત્મા આપણા રે—
(શ્રી કૃષ્ણચરિત)

હવે કેટલાંક દિલનાં દર્દની કવિતાઓ ભુઓ:—

દિલ માફે આ દિવાનું ફટકું ફરે છે ક્યા ક્યા ?
જેમ જેમ લગામ ખેંચુ નલ્લ નઈ મરે છે ક્યાં ક્યાં ?
પૂરાઈ પાંજરામા હુ પખણી ખુશીથી
તોયે પછાડી પાંખો ફાડે ફરે છે ક્યા ક્યા ?

x x x

જુવાની આ સુંગવે પાણુ ધર્મ કેમ ચૂકું ?
તોયે હૃદય પ્રણયની પ્યાલી ભરે છે ક્યાં ક્યા ?
ક્યા ક્યાં જગર ચીરાયે ક્યાં જાણી સુકાયે ?
નહ્યું ને આંખમાંના આસુ ખરે છે ક્યા ક્યા ?

(ભાગ્યોદય)

અને

ને નલ્લવી પહેલે કે પ્રીતિમા પીડા આવી
દિલ દેત નલાવી—
સમન્ત સમૃતિમાં છે ભરી આપદા આવી
બધું દેત બલાવી—

જલચું ના જલચું ત્યાં તો જઇ યઈ ગયું એતું
 કંઈ ના રહું કહેતું
 સુંખ સ્વપ્ન યાદ લાવી હવે તો રહું રોતું
 એક આંસુ ન દેહાંતું
 મન મંદિરે મૂર્તિ મેં ધરી દેવની ખ્યારી
 સેવા એ સ્વીકારી
 વરી નિશાએ ત્યાં દીધું ખંડાથી વિદારી
 દિલ અગ્નિમાં ભારી—
 (સ્તનાવલી)

મનરે ભમરા બે ઉડી હાવે
 પિયુને જાણી આહી લાવે—
 વાટયું એતાં વીતી રથણી
 આંસુડે વીત્યો દિન
 હૈયાના ખંધ છુટવા લાગ્યા
 મૃત્યુ યશે પિયુ વિણ—
 (ભુગવજીતગારી)

મોહન વિરહે આલી હું દિવાની ફરે,
 આલી ગરજે ધન ધેરી, હું ક્યાં જઈ દરે? મોહન
 ગગન વરસે ધનરયામ જે, હૃદય વરસે ધનરયામ;
 ચપલા પિયુ લપટી રહી, હું લપટી રસધામ.
 છું વરસે આલી, નીર નેને 'અરે' મોહન
 (દેવકન્યા)

પણ આ બધાં ગીતોની ખુબી તો સાંભળ્યે જ સમજી શકાય છે. કવિ મૂળશંકરનાં કવિતામાં ખુબી એ છે કે રાગને અનુરૂપ, સરજતાથી રાગના પ્રવાહમાં મળી જતા-એક તાન યઈ જતા શબ્દો અને ભાવનો પ્રવાહ વહે છે. ગાવામાં કિલ્લજતા નહિ પણ સંવાદ (Harmony) અને માધુર્ય જ પેદા થાય છે.

કવિની નાટ્ય સેવાનાં આ આજી દર્શનથી પણ સમજી શકાશે કે એમણે રંગભૂમિની ઉત્પત્તિ માટે કેટલો સતત, સખળ, અને સફળ પ્રયત્ન કરેલો છે. છતાં એ સાક્ષર વર્ગમાં એમની જોડાએ તેવી કદર થઈ નથી. પણ સાક્ષરોથી એમની મૌન સેવા સાવ અગણી રહી છે એમ તો ન જ કહેવાય. સંદ્યુત શ્રીયુત રણજીતરામભાઈએ એમનાં નાટકોમાંથી કેટલાક ભાગો પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી કરી હતી પણ દેવેચોગે થોડા વખત મંજી એ ભાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો. તે પછી ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં અમદાવાદની સાહિત્ય સભા તરફથી એમનો સત્કાર કરવાની સૂચના થઈ, પણ આત્મનિમગ્ન અને કાર્તિના નિરપૂર્ણ કવિએ એ માગણીનો સૌજન્યપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો. આજે પ્રસંગવશાત્ એમના સાહિત્ય ભંડારની ચાવી મારી પાસે આવી જતાં એમાંથી થોડી રસસામગ્રી મેં ગુર્જર રસમેળ આગળ ધરી તેનાથી તેમની રસવૃત્તિ કંઈક પોપાશે, તીવ્ર બનશે કે તૃપ્ત થશે તો મારો આ પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ.

(મણેહું)

મિતાક્ષરી

નાટકો વિશે

નાટકલેખકે લખતાં લખતાં નટ-કલ્પનાનો નટ-ખની જવું જોઈએ. સંગીતનો ઉસ્તાદ સારંગી વગાડે છે, તેમ પોતે. શ્રોતાસમૂહ રૂપ સારંગીને બગ્ગવી રહ્યો છે, એવી વૃત્તિનો પ્રવાહ જમાવીને લખવું જોઈએ.

નાટકમાં અનેક પાત્રો આવે. લગભગ દરેક પ્રવેશ બે કે વધારે (ધણુંખર્ચ વધારે) પાત્રોના સંવાદ રૂપે જ આવે. આ સંવાદોમાં પાત્ર પાત્રે લેખક તેની સાથે તાદાત્મ્યની કલ્પનાથી લખે છે, તેના હાવ, તેનો શરસો, પ્રેમ, ઈર્ષ્યા, દ્રેષ, સુંઝવણ, કપટ, વીરતા, ઉત્સાહ, વિષાદ, આશા, શ્રદ્ધા, શાંતિ, અશાંતિ, આનંદ, દુઃખ, હાસ્ય, વૈરાગ્ય જે હો તે વ્યક્ત કરવાને, તેની મરતી કે ઉતરતી કલા નિરૂપવાને એની કલમ વહે છે, તે દરેક પાત્ર બળે પેલી શ્રોતાગણ રૂપ સારંગીનો એક તાર હોય, એમ તેના ઉપર લેખકની આંગળીઓ ફરવી જોઈએ.

સંગીતના સાચા ઉસ્તાદ લાખે-એકબે પાકે, અને સારંગીઓ તો જેટલી માટે મૂલ્ય ખર્ચનારા નીકળે તેટલી હળવે લાખો અને કરોડો બનાવી શકાય. નાટક લખી શકે એવા પ્રતિભાવાન લેખકો લાખે એકબે પણ પાકે નહિ, અને નાટકકંપનીઓ અને નાટકશાળાઓ તો રથજે રથજે હોય. મોટાં રથજોમાં પાંચપંદર હોય. મુંબઈ જેવી મહાનગરીમાં જેટલી લાખાઓ ત્યાં આવતી જતી પ્રજાઓ બોલે, તે દરેક મુખ્ય લાખા (અને પ્રજા) માટે પણ પાંચપંદર હોય.

ઉત્તમ નાટકલેખકો અત્યંત વિરલ; ત્યારે બીજે દરજ્જે નાટકલેખન માટે યોગ્યતા કેમતી? શિષુભાષા જોતલાં ગાંધી જન્મનારો પ્રજાને રહે એવા નિષ્પાક્ષ રમતિયાળ અને હસમુખા લેખકોની. આમને ઉપહું વર્ણન લાગુ જ પડતું નથી. આ લેખકો ઉસ્તાદો નથી, શ્રોતાગણ એમના હાથમાં સારંગી પણ નથી. એમની સારંગી એમનું પોતાનું હૃદય છે, એમના પોતાના અનુભવ છે, એમની પોતાની કલ્પનાઓ છે. તેને એઓ વગાડી રહે છે, ભોગવી રહે છે, એ પ્રવૃત્તિ અને એ ભોગજન્ય આનંદ જ આ રમતિયાળ હસમુખા નિષ્પાક્ષ શિશુઓનું સાચું જીવન છે. એઓ રમે છે, એઓ ખેલે છે અને જીવે છે, એઓ હસતાભળતા અનુભવે છે, એઓના આત્મા નિજપર્યાપ્ત વિહાર વિહરે છે, અને સદા શાંતિ સદા અભયરૂપે મોક્ષ પણ માણે છે. અને આવા હૃદય-સુદ્ધિ-આત્મા શૈશવપ્રધાન હોવાથી, સરલ નિષ્પાક્ષ અને અનુકરણપટુ હોવાથી, લક્ષ્યવેધી હોવાથી, પેટો આપણા પાંકડા-એને શોભાવતો શ્રોતાગણ, જેની સામે આ લેખકો જીવે છે તથાપિ નથી જોતા, તે ગણની હૃદયસારંગીના તાર આ લેખકસારંગીના તાર સાથે આપોઆપ સંવાદમાં વાગી બેઠે છે, વાગી રહે છે, અને આવા લેખકોનાં નાટકો પણ વિજયી નીવડે છે.

વિદ્વાનો યશકામી અને દ્રવ્યકામી હોય છે. નટો અને નટવિદ્વાનો દ્રવ્યકામી અને યશકામી હોય છે. નાટકશાલા અને નાટકકપનીના ધનાઢય માલિક કેવળ દ્રવ્યકામી હોય છે, તેઓ પોતાની જાળમાં આવી ન્તય એવા વિદ્વાન નટ કે નટવિદ્વાનને ખીસામાં રાખે છે, અને રાતે સ્ત્રીપટ્ટી સામે ખીસામાંની પિસ્તોલ વર્જીએ, તેમ રાતે સાઝાનવધી એક લગી રંગબેરંગી પડદા અને નાચનારીઓ અને છેલ્લખટાઉઓ આદિ પ્રદોષભરો વડે નહોતરેલા શ્રોતાગણની સામે આ ખીસામાંના લેખકોની કૃતિઓ ફેરડે છે લોકોને ગમે તે કહીને ફેસલાવે અને વળી એવી એવી પોતાની જ જાહેરખબરો પોતાને યથાર્થ વર્ણવે છે એમ માનીને પોતાની જાતથી પુલાય પશુ, તથાપિ આ ત્રણ કે ચાર વર્ગમાંથી એકમાં કલાપૂજક તપસ્વી હોય જ નહીં. એવાની અને એવા વાતાવરણમાંની કૃતિઓને અધિમાધ્યમ નાટક કહેવામાં અન્યાય થતો હોય, તો તે નાટક શબ્દને જ થાય છે.

અવનવ જ નેઈએ એ સાચી સંસ્કૃતિનું લક્ષણ નથી, વિક્ષિપ્ત ચિત્તનો જ પુરાવો છે. સારુ જ ગ્રહે, એ જ સાચી સંસ્કૃતિનું દ્વાર્ષતક ગણાય સૌદર્યભક્તિ સુદર ઉપર મોહી પડે છે તેની સાથે સાથે સૌદર્યભાસથી સૌદર્યવિડમ્બનાથી સૌદર્યની એજારૂપ બદસિકલથી વિમુખ પણ થાય છે; તેના ઉપર ક્રોધ, અતે તિરસ્કાર એ સંસ્કારી હૃદયનો કુદરતી પ્રત્યાઘાત છે. શુદ્ધ વિશુદ્ધ પરિશુદ્ધ હોઈ તે જ ગ્રાહ્ય, ખીજથી તો મ્હારી છદ્મિયો અલકાય, એ જ સાચો કલાશોખ અને શુદ્ધ સૌદર્યભક્તિ છે. સુદર કલાકૃતિઓ અમર પણ હોય છે, તેમની અમરતા ભોગવ્યા કરવાનો આપણો અધિકાર આપણે હાથે કરીને શુભાવિષે, જો આપણે એમને પણ “આ નવું ને આ જૂનું” એવા કેવળ બ્યવહારુ દુનિયાના ત્રાજવા-કાટલા લગાડિયે તો અમર અપ્સરાના જેવી કલાકૃતિની નિગ્વલ સુદરતા પણ આપણને જૂની વાસી ધૈવનાપર લાગવા માગતા જ, એ અપ્સરા આપણી આગળથી ઊઠી જાય છે, સુદરતા જેવામાં આપણે ચરમેધન ખનિયે છિયે, અને બદવામાં મળતી ‘કષ્ટિક’ ‘કષ્ટિક’ ની આપણી અંખના સતોખાતી જ નથી, એટલે ‘વિક્ષિપ્ત ચિત્ત આપણે નવીન નવીનતર નવીનતમ પાછળ દોડિયે છિયે, અને એવી શારીરિક દોડને માનસિક કે સાત્ત્વિક પ્રગતિ માની બેસિયે છિયે વિક્ષિપ્ત ચિત્ત મટે નહીં ત્યાલગી આવી કલાશુભક્તાના ગંગતો ઉપાય જ નથી.

સારા નાટક કેષ્ટિક કેષ્ટિક જ લખાય તેથી શુ? નાટકમાં સૌદર્યદષ્ટિ અને અભિનયકલાનો શુદ્ધ પરિચય સજીવન રાખવાને જૂની સારી કૃતિઓ, અને ખીજ ભાષાઓમાં લખાયેલી સારી કૃતિઓના સમર્થ અનુવાદ, લખવાને માટે કયા ઓછા છે? ભાસ કલિદાસ અને શકુન્તલે પણ શા માટે ફરીફરીને ન લખવવા? અભિનયકલાશોખી યુવકયુવતીઓએ શુન્દરાતમાં આ દિશામાં મથવું નવી કૃતિઓ જેવી મળે એવી પણ ભલે તેઓ અજમાવી જુવે પરંતુ તેમની રસેન્દ્રિય બ્હેર મારી જઈ પોને વિક્ષિપ્ત ચિત્ત બની ના, જાય તે માટે તેમજો નિરતર સાવધ રહેવું.

બલવતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

આ રંગભૂમિ ક્યારે સુધરે ?

અત્યારની ત્રણ ખરાબ વસ્તુઓ દ્વારા જાણે તેની જગ્યાએ ત્રણ સારી આવે, ત્યારે આપણે ઉત્કૃષ્ટ રંગભૂમિના ભોગવનાર થઈએ.

૧. જેવું રાજ્યતંત્રનું તેવું રંગભૂમિનું: શબ્દ જરા અણગમતો છે, પણ આપણે અત્યારે ખરાબ રંગભૂમિને લાગના જ છીએ એમ કહેવું તે હકીકતનું જ કથન છે. જેમ અનિષ્ટ રાજ્યતંત્ર પ્રગ્મની અનેક નયનાદને લીધે જ ટકે છે, તેમ આજની અનિષ્ટ ગુજરાતી રંગભૂમિ એ પ્રગ્મના ખોખરા ચારિત્રનું જ પરિણામ છે- જેમ, એ તેનું પ્રતિબિંબ પણ લાગે છે. જે પ્રગ્મમાં જ ચારિત્રશુદ્ધિનો પ્રેમ સારા પ્રમાણમાં પથરાવા લાગે, તો આજનાં કલંકરૂપ નાટકોને તે હિતજન ન આવે અને હિતજન ટળતાં એવાં નાટકો આપ મેળે જ મરવાનાં. હંકામાં, રંગભૂમિની સફળ સુધારણા સફળ રાષ્ટ્રસુધારણા વિના અશક્ય છે.

૨. વિશુદ્ધ પ્રગ્મમાનસ પછી વિશુદ્ધ નાટકો માગશે-વિશુદ્ધ, પણ શિષ્યામણિયાં નહીં. વિશુદ્ધ એટલે, સૌથી પહેલાં તો, કલાદષ્ટિએ ઉત્તમ. આ છેલ્લા બે શબ્દોમાં બધું આવી ગયું. કેમકે નવાણગના નાટકકારની કલામાં નહીં હોય નીતિબોધને ખાતર જ થયેશે નીતિબોધ, તેમ નહીં હોય સંસારજીવન તરફની હિંમેશા કે હિંમેશીનતા. જીવનનો તે અધાક રસિયો હશે. જીવનનો તે પ્રત્યક્ષ અનુભવી હોવાથી, હાલનાં સાક્ષરી નાટકોની વત્તીઓછી શુષ્કતા તેનામાં નહીં હોય ને હાલનાં ખખર નાટકોમાંના વત્તાઓછા વ્યાસજીવેડા તેનામાં નહીં હોય. તે રસિક ચિન્તક પણ હોવાથી, જીવનમાં પળપળે આપણે ઉકેલવી પડતી નીતિ અનીતિની કે ધર્મસંકટોની સમસ્યાઓની પાછળની પ્રારબ્ધ શક્તિ વિશે પણ અહર્નિશ વિચારો કરતો હશે, અને પોતાની મનોવૃત્તિ અનુસાર, એ વિચારણાઓને પરિણામે કરણતા ભર્યા કે હાસ્યમય અમર નાટકો આપી જશે.

૩. પણ સુધરેલી પ્રગ્મ અને નવા નાટકકારને સાંકળે કાણ? -નવી રંગભૂમિનો સદા, ગુજરાતનો કોષ્ટક રોનિરસાવરકી કે બહાદુરી. શબ્દ કદાચ વધુ પડતો લાગે, પણ હકીકતો જુઓ, તો એ દરેક, રંગભૂમિસુધારનો ભેખધારી હતો. બહાદુરીએ તો પોતાની લાભેકની મિલકત બંગાળી રંગભૂમિના ઉદ્ધાર માટે આપી દીધાનું સાંભળ્યું છે. આ ભેખધારી નહીં તો બીજું શું? એવી રીતે, રંગભૂમિને સુધારવાની તાલાવેલી જ જેને લાગી હોય, અને તે એટલી બધી લાગી હોય, કે એવો માણસ એક વાર તો એમ જ કરી નાંખે કે "મને મોક્ષ નહીં મળે તો ચાલશે પણ રંગભૂમિ ન સુધારું એ નહીં ચાલે" અથવા "હું સ્વરાજ્ય આવેલું" જોવા નહીં જીવું તો ચાલશે, પણ રંગભૂમિને સુધારપંથે ન ચડાવું ત્યાં લગી તો આવેલા યમહૂતને પણ મારે ધરમાં પેસતો અટકાવવો પડે" - આવી લગનીવાળો પુરુષવર જન્મે નહીં, ત્યાં સુધી અનેક સગાઓના સંગ્રહસ્થાન જેવી રંગભૂમિ કે સુધરે પણ નહીં. દરેક ખરેખરા, સંગીન, આવશ્યક, મોટા સુધારા વખતે એમ જ બન્યું છે: The man and the moment-પુરુષાર્થ અને કાળગળ, આ એનો ધન્ય સંયોગ થતાં, લાંબા

સમયથી જે ઝંખ્યા કરાય છે તે નવી સૃષ્ટિનો જન્મ જાણે થોડાક માસમાં જ થતો આપણે જોઈએ છીએ.

પણ એ રીતે ભાગ્યતું પાંદડું ફેરે ત્યાં સુધીનું શું? ત્યાં સુધી હાથ જોડીને બેસી રહેવું?—ના; ત્યાં સુધી, એ અચૂક આવનાર જીતસ કાર્પરેટના નાના કે મોટા જન ધ્યાપ્ટિસ્ટો બનવાના નામ પ્રયાસો આપણે કરવા. તેમ કરતાં, હયાત નાટકશાળાઓ અને નાટકમંડળાઓને આપણે સાવ અવગણવી. 'રેપર્ટરી' થીએટરોની દ્રષ્ટિ પર નાનાં જ્ઞાનગી મંડળોમાં, એમેન્થોર્સની મદદથી, પૈસા લીધી આણીને પણ, સ્વતંત્ર કે જાણીતરી નાટકો લજવામાં (જાણીતરીથી અત્યારની દશામાં તો કરવું જ નહીં) છે; વળી, ધણીખરાં રેપર્ટરીમાં શરૂઆત સારાં જાણીતરી જ થએલી; ઇંગ્લેન્ડમાં જ, આવે એક પ્રસંગે, સોળમાંનાં દસ નાટકો પરદેશી હતા), તેમાં શિષ્ટ પ્રેક્ષકોને મુખ્યત્વે સ્થાન આપવું, આમ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં થએલું કામ પણ, ખરા, જીવંત કલાતત્ત્વવાળું—લેખન, અભિનય ને તખ્તો, ત્રણે જાળમાં—હોવાથી, એવા મંડળો ડાહ્યાતાં જશે તેમ તેમ લોકરુચિને તે કળવશે. આ તૈયારીનો લાભ ભાવિ સમુદાયકને મળતાં, એ શિષ્ટ નાટકોને સર્વવ્યાપી કરી મૂકશે અને સુખનો દહાડો એમ દ્રવરતી કરે જ ઉગશે.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

આપણી રંગભૂમિ કેમ સુધરે ?

રંગભૂમિ આવનત થઈ છે એવો પોકાર અનેક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે. તેમાં કેટલાકને નટવર્ગના અભિનયો અને ભાવદર્શન અનુચિત અને અતિશયોક્તિ ભરી દેખાય છે; કેટલાકને તેમનાં સંભાષણોની રીતિ અસ્વાભાવિક લાગે છે; કેટલાકને નેપથ્યવિધાન અસ્થાને જણાય છે; કેટલાકને ચિત્રપટ અથોગ્ય લાગે છે; તો કેટલાકને માયનો અને કવિતાની કુદ્રતાથી ઝલાનિ ઉપજે છે. સમજી વર્ગ મોટે ભાગે વસ્તુસંકલના, પાત્રાલેખન, લેખ તથા પ્રસંગો પ્રતિ દૃષ્ટિશેષ કરી તેની સિધ્ધિલતા જોતાં ઉદાસ થાય છે. અનેક દોષોમાં આ દોષ વિશેષ ધ્યાનિકર છે, એ નિર્વિવાદ છે.

પ્રથમના ચાર દોષો માટે નાટકમંડળાના માલેકો જવાબદાર છે. અને છેવટના બે દોષો માટે લેખકો જવાબદાર છે. આધુનિક સમયમાં નાટકમંડળાના માલેક અથવા તો રંગભૂમિના સંચાલક સૂત્રધારો (directors) ની વૃત્તિ—જે પ્રેક્ષકવૃત્તિને અનુસરતી ગણાય છે—તેને અનુસરીને લેખકે વસ્તુની સંવરણી, વસ્તુની સકલના, પાત્રયોજના વગેરે કરવું પડે છે એથી લેખકની જવાબદારી ઝાઝી થાય છે. પરંતુ એ જવાબદારી લેખકને જ શિર રહે, લેખક પોતાની કલા એવી રીતે અજમાતી શકે કે લોકસમૂહ પણ તેમાં રસ લઈ શકે અને કલાલિંગ વર્ગ પણ તેની પ્રવંસા કરે, એ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તો ઉપર દર્શાવેલા દોષો અવિલંબે નિર્મૂળ થાય એવું અમારું મન્તવ્ય છે. આ સ્થિતિ આવે એ માટે મુખ્ય ત્રણ ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા લાગે છે. પ્રથમ ઇંધાદારી તરોતી અને નાટકમંડળાઓની

સ્પર્ધામાં અવેતન નટનટીઓનું કાર્ય; બીજું ધંધાદારી લેખકો અને નાટકમંડળાઓનો સહકાર કરનારા પ્રદર્શક નાટકકલા સ્ત્રીઓનું કાર્ય; અને ત્રીજું તટસ્થ વિવેચકોનું કાર્ય.

નાટક કેવળ કલા અને સાહિત્યનું ક્ષેત્ર નથી પરંતુ સાર્વજનિક મનરંજન, સામાજિક ઉપદેશ અને સુધારાનું ક્ષેત્ર વિશેષ અંગે છે એ માન્યતા ધ્યાનમાં રાખી ઉપદ્રા ઉપાયોનું વિવરણ કરીશું.

૧. અવેતન નટનટીઓ (amateurs)

અવેતન નટનટીઓ સામાન્ય જનસમાજને આકર્ષવાનો હેતુ હૃલ્લેસ કરી ધંધાદારીઓનાં નાટકોથી ભિન્ન દિશા ગ્રહણ કરશે તો તેથી જે સુધારણાની અપેક્ષા રખાય છે તેમાં કેવળ નિરાશા જ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે એમના પ્રયાસો કેવળ નૈમિત્તિક જ હોય છે. એથી અમુક જ વર્ગનું મનરંજન થશે, સામાન્ય વર્ગ માટે કંઈ તેમના પ્રયાસો નહિ થાય તો જે પ્રકારની રંગભૂમિ હમણાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે એથી મધુ-વધુ અવનત થતી દેખાશે અને રંગભૂમિની સુધારણાનો પોકાર ચાલુ જ રહેશે. જે આ નટનટીઓ અમુક જ વર્ગને પસંદ પડતાં નાટકો ધંધાદારીઓની માફક હરહંમેશ ભજવતાં રહેશે તો પણ એ પ્રકારની રંગભૂમિ થશે. એક વિદ્યુત્તનમનરંજનારું અને બીજી લોકસમૂહના રંજનારું, આમ થવાથી રંગભૂમિની સુધારણાનો પોકાર પ્રચલિત જ રહેવાનો અને સામાન્ય જનસમાજ પ્રતિ બળાપો જ થવાનો. કેમકે ધંધાદારીઓની મંડળાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં હોવાથી એ મંડળાઓએ જે લોકદૃષ્ટિ બાંધી છે તે તેવી જ રહેવાની અને તેથી અવેતન નટનટીઓએ ઉપસ્થિત કરેલી રંગભૂમિ લોક-સમૂહને કંટાળો આપવાની. જ્યારે ધંધાદારી મંડળાઓ સર્વ બંધ થઈ હોય અથવા તો જ્યારે અખિન્ન જનસમાજ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામ્યો હોય, નાટકકલા અને નાટ્યકલા સમજતો થયો હોય ત્યારે એમના પ્રયાસો સફળ થાય. માટે આધુનિક ધંધાદારી મંડળાઓની રંગભૂમિ સુંધર અને જનસમાજ-રંજવાયતો તેમ જ બીજી રંજવાયતો—આકર્ષકો રહે એવા એવા ઉપાયો અવેતન નટનટીઓએ કે મંડળાઓએ કરવાની જરૂર છે.

પ્રથમ સુશિક્ષિત વર્ગ-નાટ્યકલા હસ્તગત કરવી, અને એવી નાટક મંડળા રચાવવી કે જેમાં દરેક નટ કે નટી ઓછામાં ઓછું ગુજરાતી છ ધોરણનું અને અંગ્રેજી સાત ધોરણનું શિક્ષણ પામ્યો હોય. જે નટોને નાટ્યકલાનો અભ્યાસ હોય તેમને અચર્યાન આપવું. મંડળાના કાર્યકર્તાની સંવરણી નાટ્યકલા, નાટકકલા, પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વાત્ય નાટકોનો યથાશક્તિ પણ ગદ્ય અભ્યાસ, તેમ જ આધુનિક ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે રંગભૂમિનું નિરીક્ષણ, તેમ જ આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિનો અનુભવ અને લોકસમૂહની માનસવૃત્તિનું અધ્યયન વગેરેને આધારે કરવી. નટવર્ગમાં જેઓ વેતન વિના કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને અવેતન વિભાગમાં દાખલ કરવા અને જેઓને વેતનવિના ચાલી શકતું ન હોય તેને વેતન સમૂહમાં ગણવા. આ નટોને વેતન નાટકની આવકમાંથી આપવું. વેતન આપવા નેટલી પૂરતી કમાણી વખતે ન થાય તો તેટલા માટે સાહિત્યરસિક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ ધનવાન ગૃહસ્થો પાસેથી નાણું ઉધરાતી રચાવી ફંડ રચાવવું અને એના વ્યાજમાંથી વેતન આપવું તથા ચિત્રપટ, વ્તનિકા, નેપથ્યવિધાન વગેરે પરચુરણ ખર્ચ કરવા. ધંધાદારી આવડતી હોય તો સંયુક્ત (limited) મંડળા રચાવવી. નાટકો કેવાં લખવાં, કયો ધોરણે લખવાં વગેરેની નિયમાવધિ ઘડી કાઢી લેખકોને નિમંત્રવા, એમના લેખનું

અમુક મહેનતાણું ઠેરવવું. આરંભમાં દરેક નાટક બે કલાક ચાલે એટલાં મોટાં રાખવાં. સુદો તદ્દન સાદો અને સામાજિક અશ્રવ્યચીનો ઠેરવવો. સુધારક કે પ્રાચીન વિચારના ડાઘ પણ વર્જની લાગણી ન દુખાય એવું લખાણુ રાખવું. નીતિબોધનો હેતુ આગળ પડતો રાખવો. સંગીતવર્ણ્ય કે સંગીતપ્રધાન નાટકો ન યોજતાં મિશ્ર-ચાલુ પદ્ધતિ જ હાલને માટે રાખવી, તેમાં લોકગીતને આરંભમાં પ્રાધાન્ય અને ધીમેધીમે ઉચ્ચ સંગીતને ઠેકાણું યોજવું. ટીકીટોનું મૂલ્ય બે આનાથી શરૂ કરવું.

આવી મંડળી મુંબઈ જેવા શહેરમાં ઓછામાં ઓછી બે જોડએ અને સુરત, અમદાવાદ જેવામાં એક રાખવી. ધંધાદારી મંડળીની માફક નાટકો દર શતી રૂંધે લાજવવાં અને તે દિવસે બે ખેલ ખનતા સુધી કરવા.

૨. ધંધાદારી નાટક મંડળીનો સહકાર

અવેતન નાટક મંડળી સંગીન કાર્ય કરી શકે એવી એક પણ છે નહિ. એટલે રંગ-ભૂમિની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છનારાઓ ન્યાંસુધી સંખ્યાબંધ ખદાર ન પડે, નિરવાર્થભાવે રાગાદિ દોષ રહિત યોગ્ય પ્રયાસ ન કરે ત્યાંસુધી સંક્ષોભ અને ઉત્પાતની વૃત્તિ દૂર કરી ધંધાદારી મંડળીઓ સાથે સહકાર આદરી, અતુલ્ય વિના રંગભૂમિની કેટલીક ન સમજી શકાય એવી ગ્રંથ સમજી લેવાનો પ્રયાસ કરવો. જનસમાજની દૃષ્ટિ ફેરવવાની છે, એકલ-ડોકલની નહિ. તેથી તે જનસમાજ કેટલું અને કેવું સાંસ્કૃતિક પચાવી શકે છે તેનું ભજવાતું નાટકોનાં વારંવાર થતા નિરીક્ષણદ્વારા તેમ જ પોતે લખેલાં નાટકો ભજવવા તે દ્વારા અતુલ્યવાની જરૂર છે. કેવળ નિરીક્ષણથી જ એ સમજશે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. વારંવાર અતુલ્ય લેવાથી જ પોતાનું લખેલું કંઈ ને કેટલું નિષ્ફળ કે સફળ નીવડે છે એ પ્રકારની નાટકી અસર (dramatic effect) સમજાય છે અને મુખ્ય સૂત્ર હાથ લાગે છે. કેટલીક વાર પ્રવેશોની ગોઠવણ ખલલવાથી કંઈક જુદી જ અસર થાય છે. કેટલીક વાર પ્રવેશોની લખાવટ ખલલવાથી કંઈક નવું જ ચેતન આવે છે. કેટલીકવાર અમુક પાત્રોને દબાવી દેવાથી અણુધારી પણ યોગ્ય અસર થાય છે. એવી એવી અનેક પ્રકારની સમજ પોતે લખેલું ભજવાતું લેખક જોયે સારે તે સમજી શકે. અતિસામાન્ય વર્ગને શું ગમે છે એ તો રહેજે સમજાય છે પણ એમની વૃત્તિ કયે પ્રકારે વાળી શકાશે એ સમજવું અતિ કઠિન છે. કામોદીપક દશ્યોની અંશસા કરનારો એ વર્ગ કેવા પ્રકારની ધમાલથી આકર્ષી શકાશે અને શાંત રસ તથા ગીઠી રમુજનાં દશ્યો શાંતિથી સમજીને જોતો કરાશે એ સમજવા માટે અનેક અખતરાની જરૂર રહે છે. આધુનિક મંડળીનું કે નટોનું નામ સાંભળી સુગથી કટાણું મ્હોં ન કરતાં તેમનો સહકાર કરી, કેટલીક વાતો, દરજુર કરી, અતુલ્ય મેળવી, કલા અને નાટકની આદર્શભાવના સાંતિમય વાતાવરણો ઉત્પન્ન કરી અભિમાયી.

આવો સહકાર કરી અખતરા કરનારની મુશ્કેલીઓ ઘણી મોટી હોય છે. કેમકે ધંધાદારી નાટક મંડળીના માલેકનું લક્ષ્ય કલાણીનું હોય છે. ધંધાદારી લેખકોનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધણેભાગે કલાનાં દૃષ્ટિબિન્દુ કરતાં કમાણી અને ખ્યાલિતનું વિશેષ હોય છે. પ્રેક્ષકવર્ગનું ધ્યાન કલા અને સાહિત્ય પર જ વિશેષ હોય છે. એટલે પ્રથમના અખતરાઓમાં ધંધાદારી લેખકોનો માર્ગ તજી દેવામાં નિષ્ફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. સાહિત્ય અને કલાદૃષ્ટિ ગીણુભાવે રાખી ચાલુ પ્રધાનાં નાટકો લખી, લોકદૃષ્ટિએ તેમાં સફલતા મેળવી, લોકદૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠિત

યયા પછી લેખકે અંશતઃ નવા અખતરા લોકદષ્ટિ ફેરવવાને કરવા. એક જ મુદ્દાનું વસ્તુ સંવરે, સર્વ પ્રસંગો એ જ મુદ્દાના પોવક, કારણ કે કાર્યરૂપે; તીવરે, વસ્તુસંકલના શિથિલ ન હોય, કલાની દષ્ટિએ અસંબદ્ધ પ્રસંગો ન યોગ્ય, કોમીકનાં ધર્તીઓ દૂર યાય; અમુક રસ અને તેના અંગીભૂત રસોનું સંયોજન કરાય, વગેરે વગેરે ઉચ્ચ કોટિનાં નાટકોનાં તત્ત્વો દષ્ટિગોચર થાય. એકવાર લેખકે લોકદષ્ટિએ વખણાયો અને લોકદષ્ટિ કેળવવામાં સફળ થયો તો માલેકો કે રંગભૂમિના સંચાલકો ધીમે ધીમે દખલગીરી કરતાં જરૂર અટકશે.

આ સફળતા પ્રાપ્ત કરવા એક જ લેખકનો પ્રયાસ બાગ્યે જ સફળ થાય. રંગભૂમિની સુધારણાને હેતુ ધ્યાનમાં રાખી અનેક લેખકો બહાર પડે, અને ધંધાદારી લેખકોની રખડી કરી તેઓને પણ નમતું આપવાની ફર્જ પાડે ત્યારે જ જાની શકે. નહિતર ઉંચું સુન્દર નાટક મૂલ્ય વિના પણ આપવા જતાં ધંધાદારી માલેકો અથવા રંગભૂમિના સંચાલકો કદી પણ બળવર્ણ નહિ. અને પદવીધર વિદ્વાન લેખકોને લખતાં નથી આવડતું, તેઓ લોકવૃત્તિ સમજી નથી શકતા એવો યોગ્ય કયાં જ કરશે. એટલે એવું નાટક આવી મંડળીને આપવું જ નહિ અને ઉપર જતાવેલો માર્ગ ગ્રહણ કરવો.

કોલેજમાં, ગેધરીંગમાં, ઉત્સવોમાં નાટકો બજાવવાનો નિયમ થઈ ગયો છે પરંતુ તેમાં રંગભૂમિની સુધારણાને હેતુ હોતો નથી. અમુક જણે બાગ લીધો, અમુક જણોનાં નામ આગળ આવ્યાં પરંતુ તે અસ્પષ્ટાળ માટે અને અમુક જ વર્જની સમક્ષ. એમના પ્રયત્ન પ્રયાસો સતત જનસમાજની સમક્ષ ન મૂકાય ત્યાં સુધી અવેતન નટનટીઓનો કાર્યકર હોવાનો યોગ્ય નિરર્થક રહેવાનો.

કવિ નર્મદાસેકર તથા સ્વ. મણિલાલ નજીભાઈ તથા સ્વ. રણુછોડભાઈ પછી પદવીધર અને વિદ્વાન લેખકોએ રંગભૂમિ સાથે અસહકાર કરવાથી જ આપણી રંગભૂમિ અવનત વધારે ઘટ દેખાય છે. ત્યાર પછી પણ એકદેક એવા લેખકના એકલવાયા પ્રયાસથી પરિણામ અપેક્ષિત ન આવ્યું. તેથી હવણાં તો આધુનિક ઓડમાં ચાલી વિદ્વાન લેખકોએ પૂરતી સંખ્યામાં બહાર પડી એ ચીસો ફેરવી રાજમાર્ગના રૂપમાં લાવવો.

૩. વિવેચનો

રંગભૂમિમાં સુધારો કરાવવા માટે વિવેચન એ પ્રયત્ન સાધન છે. દૈનિક કે અષ્ટવારિક વર્તમાનપત્રોમાં નાટકનાં અવલોકનો ધણાં આવે છે પરંતુ તેમાં કોઈ કોઈમાં જ સત્ય-નિર્ણય અને ચર્ચા તથા ચૂંચનાઓ હોય છે. વસ્તુસંકલના શિથિલ છે, પાત્રાલેખન નબળું છે, પ્રસંગો અસ્વાભાવિક છે, નટો જરામ પાડે છે એવી સામાન્ય ટીકા થાય છે.

વિવેચન તટસ્થ વૃત્તિનું હોવું જોઈએ. નાટકમંડળી કે તેના માલેક કે લેખક પ્રતિ અણગમો કે હેતુભાવ રાખી કક્ષાપ્રદારની કે વખાણના વણગારની કોટિનું ચાલ તે ઠીક નથી. વિવેચકોએ દરેક મંડળીનાં દરેક નાટક જોવાં અને નાટ્યશાસ્ત્રના આધારે તેમ જ આધુનિક રંગભૂમિના સંજોગોને લક્ષમાં રાખી વિવેચન કરવું. વસ્તુસંકલના કયાં નિર્મળ થાય છે, કયાં સ્વાભાવિકતા વટે છે, વસ્તુની ખીલવણી શા કારણથી થઈ શકતી નથી, કયા પ્રસંગો નિરર્થક અને અસંબદ્ધ છે, કયાં પાત્રો કેવી રીતે દોષિત છે, હેતુ બૌદ્ધિક છે કે ધાંધલિયો, લેખકે સફળતા કેટલે અંશે સધી છે વગેરે વગેરે પ્રશ્નો નિષ્પક્ષપાતપણે ચર્ચવા.

જે દોષો ખતાવ્યા હોય તેની પુનરુક્તિ ખીજાં નાટકમાં લેખકને હોય ન થાય તેની સૂચના થવી જોઈએ. આવી સૂચનાની વારંવાર ઉપેક્ષા થાય તો તેવા નાટક પર કક્ષાપ્રહાર થવા જોઈએ. અતિસામાન્ય વર્ગને રચિકર પ્રસંગોમાં અંશતઃ રચિ બદલવાનો પ્રયાસ થાય છે કે નહિ તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું અને નવીન માર્ગસૂચન પણ કરવું.

પ્રેક્ષકોની વૃત્તિ પ્રતિ પણ કટાક્ષો થઈ શકે. નાનાં મોટાં વર્તમાનપત્રોમાં અરુચિકર પ્રસંગો પ્રતિ પ્રેક્ષકોને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય એવી ટીકા કરવી. શું જોવા લાયક છે, લેખકની કલા શેમાં છે વગેરે સુંદર વિભાગો પ્રતિ પ્રેક્ષકનું ધ્યાન ખેંચવું અને એવા વિભાગો વધાવી લેવા પ્રેક્ષકોની વૃત્તિ ઉત્કેરવી.

૪. ગૌણ ઉપાયો

ખીજા કેટલાક ગૌણ ઉપાયો. પણ છે. નાટકના માલેકને 'રંગભૂમિની સુધારણા' આવશ્યક જણાઈ હોય તો તેણે લેખકનું નાટક જાહેરમાં મૂકાય તે પૂર્વે ખે ચાર વિદ્વાનોને વાંચી સંભળાવવું અને પછી તેમના વિચારો જાણી લઈને ઉચિત ફેરફારો લેખક પાસે કરાવીને રંગભૂમિ ઉપર મૂકવું. મત આપનારા વિદ્વાનોએ મત આપવામાં ધ્યાન રાખવું કે હવણું રંગભૂમિની સુધારણાનું પ્રથમ પગથીયું છે એટલે ન્યાયાધીશના ન્યાયાસને ખેસી ન્યાય કરવાની તીવ્ર શુદ્ધિ રાખવાની નથી; પરંતુ આધુનિક સમય, સંજોગો અને પ્રેક્ષકોની વૃત્તિને અનુસરી ઔચિત્ય, સ્વાભાવિકતા અને કલાત્મક પ્રચાર કરવાનો છે. અમુક સુધારો દાખલ કરીને તે સુધારાને અનુકૂળ પ્રેક્ષકોની માનસદૃષ્ટિ બંધાય નહિ ત્યાં સુધી ખીજે નવો સુધારો એકાએક દાખલ કરવો નહિ. નાના નાનાં ગ્રીષ્મ સુધારાઓ અખતરા તરીકે વાગે દાખલ કરાવવા, અને મુખ્ય સુધારો ખીજાં નાટકોમાં પણ તદ્દત રજો છે કે નહિ તે પર ખારીક ધ્યાન આપવું. આ પ્રકારના માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિ પ્રતિ ઉપેક્ષા ન રાખવી એ ખાસ સૂચના છે.

ખીજું, ખની શકે તો લેખકોનું એક મંડળ રચાવવું. હંધાદારી તેમ જ પદવીધર સુધારક લેખકોનો સહકાર સદૃશિતથી સાધી તેમને તે મંડળના સભ્યો કરવા. જે જે નાટકો પડ્યાં હોય તે પર ટીકા કરાવવી અને કરવી. અને નાટ્યશાસ્ત્રના આધારે તેમ જ સમાજસુધારાની દૃષ્ટિએ સૂચનાઓ કરવી. આ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે. એમાં અનપેક્ષિત ધણી વિટંબનાઓ ઉભી થશે. પરંતુ પદવીધર લેખકો સદૃશાવે રંગભૂમિની સેવા કરવા જાહેરમાં આવ્યા હશે તો કાર્ય ઘણું જ સરળ થઈ પડશે. આથી વિદ્વાનોની સૂચના તેઓ અવશ્ય ધ્યાનમાં લેશે અને રંગભૂમિને અનુકૂળ તેઓ ઘણું ઘટાવી શકશે. અને વિદ્વાનો તેમની અનેક મુશ્કેલી તત્વતઃ સમજી શકશે અને તેથી અમુક સમય સુધી અમુક પ્રકારના લેખો અને દસ્તો લખવાની છૂટ આપશે.

ત્રીજું, ખની શકે તો કેટલાક સુચિનીત નોટોએ અઠવાડીયામાં અમુક દિવસે દોઢ જે કલાકનાં રમુજ પ્રવેશો લજવવા ખાસ કરીને કામદાર વર્ગ, મજૂરવર્ગ વગેરેને વિના મૂલ્યે આ પ્રયોગો જોવા દેવા. મામાન્ય વર્ગ માટે કંઈક મૂલ્ય રાખવું. આથી આ વર્ગની વૃત્તિ કંઈક ફેરવી શકાશે. મુગ્ધામગ્ધા માધવત્યાગની સામે મયનત્યાગમા (ખખખર ખિદ્દોગમાં) આવી એક મંડળી હતી. આરંભમા તેણે મદત પ્રયોગો કર્યા. પછી આનો ટીકટનો લાવ રાખ્યો અને પછી ફરીથી મદત પ્રયોગ કરવાનું રાખ્યું. આવી મંડળી કંઈક સાફ કાર્ય કરી શકત.

પરંતુ સ્વલ્પ તથા ચાર કલાક તેઓ પ્રયોગ લખવા અને કંઈક ટીપ્પણ અને તોફાન વિશેષ થતું. કોઈ સમયે નેતાવર્ગ ન હતો એટલે આ પ્રયોગ થતા બંધ પડ્યા. પરંતુ આ પ્રયાસ વિચારવા જેવો છે.

આ પ્રમાણે જોતાં અને વિચારતાં અનેક પ્રયાસો મળી આવશે. રંગભૂમિ સાથે અસહકાર કરીને અંપદાવવામાં જનસમાજના હાસ્યાસ્પદ થવા જેવું છે. પ્રથમ સાધનો અને અનુકૂળતા હોય તો બધું જ બની શકે. પણ આપણી પાસે તે નથી. હાલની નાણાં બીડ જોતાં સંભવે એમ પણ નથી. માટે ધંધાદારીઓના કમાણીના હેતુને કલા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિથી રંગવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પરિણામ અચ્ચકિત આવશે. તેથી તેમના સંસર્ગમાં આવી કેળવાયલા નટોએ અને લેખકોએ આ ધંધાનું સૂત્ર અને તત્ત્વ હાથ કરવું. કેળવાયલા યુવકોએ અને પ્રૌઢ જનોએ કેળવાયલા વર્ગ માટે આ દિશાનાં દાર ખોલી નાખવાં. કોઈએ ચોખ્ખતા મેળવીને સૂત્રધારનું કાર્ય કરવાની શક્તિ ખીલવવી. ધનવાનોની અવ્યર્થના કરી નવી મંડળી ઊભી કરવી અને ધંધાદારી તથા કલા અને સાહિત્યની પ્રગતિ એકત્ર સાધી સામાન્ય જનસમાજ તથા વિદ્વજનસમાજ જેવું મનરંજન કરવું.

ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

નાટ્યનાં તત્ત્વો

[નાટ્યનું સ્વલ્પ બાંધતાં આપણા સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીઓ દરયતા ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે. 'દશરૂપકમ્' નાટ્ય માટે વપરાતા રૂપક ચળવળને ન્યાય આપતાં, તેને આમ સમજાવે છે:

અવસ્થાનુકૃતિર્નાટ્યં રૂપે દસ્યતયોચ્યતે ।

રૂપકેત્તત્સમારોપાદેશૈવ રસાશ્રયમ્ ॥^૧

જીવનની અવસ્થાનાં અનુકરણરૂપ નાટ્ય છે, અને તેમાં દરયતાનો ચુલ છે માટે તે રૂપ કહેવાય છે, તેનો આશ્રય રસ છે. આમ નાટકમાં જે ચુલ વિશિષ્ટરૂપે રહે છે, દસ્યતા અને રસોત્પત્તિ. આ દૃષ્ટિએ નાટકને નૃત્ત અને નૃત્યથી જૂદું રાખવાની જરૂર છે. નૃત્ત એટલે સામાન્ય નાચ, જેમાં હાથપગ વગેરેનાં હલનચલનની સાથે તાલ, લય, વગેરેની સંવાદિતા હોય, પણ અભિનય ન હોય. નૃત્યમાં અભિનય વધુ ભગે અને તેથી કરીને નૃત્ય પ્રેક્ષકનાં મનમાં ભાવ (રસ નહિ) ઉત્પન્ન કરી શકે. નાટ્યમાં, નૃત્ત અને નૃત્યના બધા પ્રેક્ષકનાં મનમાં ભાવ (રસ નહિ) ઉત્પન્ન કરી શકે. નાટ્યમાં, નૃત્ત અને નૃત્યના બધા અંશો ઉપરાંત રસાવિર્ભાવ વિશેષરૂપે રહે છે.^૨ આ નૃત્ત-નૃત્ય-નાટ્યના બેદથી એટલું તો જરૂર તરી આવે છે કે હિન્દુ નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ નાટકનું મૂળ નૃત્તમાં છે તે વિચાર જાળવી રાખ્યો છે.^૩ પરંતુ નૃત્ત-નૃત્ય-વિકાસને લીધે નાટ્યમાં ભજેલાં આ બધાં તત્ત્વો આનુષંગિક છે. નાટ્યનો પૂર્ણ વિજય દસ્યતા અને તેને લીધે ફલિત થતા રસાવિર્ભાવ પર

૧ જુઓ, દશરૂપકમ્-હાસ. ૧. ૭-૧૦ પૃ. ૩-૪

૨ વધુ ચર્ચા માટે જુઓ મહારા 'Studies in Das'arūpkaṁ' પૃ. ૫

૩ સરખાવો: Ancient Classical Drama by Moulton, p. 1-17,

અવલંબે છે 'નૃત્ય' કરતા નાટ્યમાં, આટલા માટે જ એક તરફ વધુ સ્વીકારાય છે. નાટ્યમાં રસાવિર્ભાવ માટે સંગીત^૪ આવશ્યક ગણાય છે^૫ આ રસાવિર્ભાવ પૂર્ણપણે કરવામાં જ નટની કૃતકૃત્યતા છે. રસનો આવિર્ભાવ કેમ થાય છે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી.^૬ પરંતુ હિન્દુ નાટકના આ રસાવિર્ભાવના તત્ત્વને લીધે હિન્દુ નાટકમાં ભાવપ્રધાનતા (idealism) વધારે આવે છે તે મોઢવું પ્રાસંગિક છે. આ તત્ત્વને લીધે જ પાશ્ચાત્ય વિવેચકો એમ ક્ષિષ્ટ કરે છે કે હિન્દુ નાટકમાં વસ્તુતા (reality) નથી.^૭ આ વાત સત્ય હશે, પણ તે બહુ થોડે અંશે જ નાટ્ય-શાસ્ત્રે નાટ્યને અવસ્થાની અનુકૃતિ રૂપ માન્યુ તે જીવનના બળતા પ્રશ્નોને નાટકમાંથી કેમ દૂર રાખી શકે ? પરંતુ જ્યારે એમ બતાવવામાં આવે છે કે આ રસના તત્ત્વને લીધે જ સંસ્કૃત નાટ્યમાં કાર્ય (action) નો અભાવ દેખાય છે ત્યારે જરા વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

એમ હિન્દુ નાટ્યનું મંડાણ દૃશ્યતા અને તેને અંગે અનિવાર્ય બનતા રસાવિર્ભાવ પર છે તેમ પાશ્ચાત્ય નાટ્યનું મૂળ કાર્યમાં છે.^૮ અંગ્રેજી Drama નું મૂળ ગ્રીક Drac=To do માં છે. એટલે કાર્યને સન્મુખ રાખી જેનો વિકાસ થયો છે એવું પાશ્ચાત્ય નાટ્ય વસ્તુતા તરફ વધારે વળે તેમાં નવાઈ નથી. ખરું જોતાં આ અંતર તો પૌર્ણીક અને પાશ્ચાત્ય માનસના તાત્ત્વિક ભેદમાં જ છે. પાશ્ચિમાત્ય નાટ્યવિદો પણ નાટ્યના મૂળમાં કાવ્ય, સંગીત અને અભિનય જુએ છે. પરંતુ રસવાદની સીધી કલ્પના તેમનામાં ન ઉદ્ભવેલી એટલે પાશ્ચાત્ય નાટક વસ્તુતા તરફ જ વળ્યું અને પાશ્ચાત્ય અને પૌર્ણીક નાટ્ય વચ્ચેનો આ ભેદ ધ્યાનમાં રહેશે તો હિન્દુ નાટ્યમાં કાર્યનો અભાવ શા માટે છે તે સમજશે.

આટલી તાત્ત્વિક ચર્ચાને અતે સમજશે કે આપણા અત્યારના નાટકોમાં નથી કાર્યનું ઠેકાણું કે નથી રસાવિર્ભાવ માટે પ્રયત્ન. બન્ને દૃષ્ટિએ આપણે આપણી રંગભૂમિ સુધારવી જોઈશે. આજના રંગભૂમિના સચાલકો નાટ્યમાં આદર્શ અને ઔચિત્ય છે કે નહિ તે તરફ ધ્યાન નથી રાખતા તે શોચનીય છે પરંતુ જમાનાથી પાછળ રહેવું પાડવે તેમ નથી. નાટ્ય સિદ્ધાંતોના પૂર્ણ અભ્યાસને અતે રંગભૂમિમાં જે જે સુધારા આવશ્યક લાગે તે, આર્થિક દૃષ્ટિને બાજુએ રાખીને પણ કરવા પડશે. માત્ર અર્થોપાર્જન અને તેને લીધે સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગના માનસને અનુરૂપ બનવાના પ્રયત્નો કાઢી પણ રંગભૂમિને અધોગતિએ જ પહોંચાડે. આજે હવે શુજરાતને સચેતન ચલુ પડશે રંગભૂમિમાં નથી તે તત્ત્વો દાખલ કરવા પડશે.

૪ ભરતને 'તૌર્યત્રિકસૂત્રધાર' કહેવાય છે તૌર્યત્રિકમાં ગીત, નૃત્ય અને વાદ્યનો સમાવેશ થતો.

૫. રસાવિર્ભાવની ચર્ચા માટે જુઓ Sanskrit Drama, by Kiehl p 314-326, Sanskrit Poetries by De Part II, હમણા જ 'કૌમુદી' (વર્ષ ૫, અ. ૧) માં આવેલી લેખ રસ. પરીખ

૬. Sanskrit Drama, p 276; 'વિશ્વભારતી,' એપ્રિલ, ૧૮૨૭. Sanskrit Literature by Macdonell p 348

૭ 'Drama is thought expressed in action' (Moulton) જેડું હમણા આ બરાબર બતાવે છે.

આ પુનર્વિધાન માટે રસાવિભાવ જેના ઉપર અવલંબે છે તે અભિનયને સુધારવો પડશે. ઉચિત અભિનય સિવાય નાટકોમાં ગંભીરતા અને શિષ્ટતા નહિ જ આવે. અભિનયમાં કુશળ નટ, પ્રેક્ષકને પોતાની ધ્રુવિષ્ણુ મુજબ દસાવી કે રાગી શકે તે દેખાતું છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રે અભિનયના આરિક નિયમો આપે છે. પરંતુ આજનો કુશળ નટ માત્ર સંસ્કૃત અભિનયના નિયમો પાળીને જ નિશ્ચિત નહિ બની શકે. પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિનો વિકાસ અદ્ભુત છે. અને તેના અભિનયને જાણ્યા સિવાય, અને તે અભિનયનો પૌર્વાત્ય અભિનય સાથે સંસંયોગ કર્યા સિવાય ખરો રસાવિભાવ અશક્ય જ રહેશે. એમ નથી કહેવાતું કે હિન્દુ અભિનયના નિયમ પાળતો નટ રસનો આવિભાવ ન કરી શકે. પરંતુ બંને કળાનું મિશ્રણ જરૂર લાભદાયી નીવડે.

પરંતુ, પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય નાટ્યતત્ત્વોના સંયોગ માટે રસાવિભાવ સાથે જ કાર્યની જરૂરત રહેશે. કાર્ય વરતુ ઉપર જ આધાર રાખે. માટે રસાવિભાવની જવાબદારી જેમ નટ ઉપર પડે છે તેમ કાર્યતત્ત્વ રંગભૂમિ ઉપર લાવવાનું કામ નાટકકારનું જ રહે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં કાર્ય તરફ પૂરતું ધ્યાન નથી રહેતું તે ઉપર નેધિલ દરિયાદમાં સ્તંભ છે છતાં, કાર્યથી છલોછલ ભરી મૃગ્ગકટિક કે મુદ્રારાક્ષસ જેવાં નાટકો, નાટ્યકારની પ્રતિભાથી સંસ્કૃત રંગભૂમિએ નથી જોયાં એમ નથી. પરંતુ અહીં નટની સાથે લેખકનો સહકાર જરૂરનો છે. વરતુગુણોમાં દુર્લભ રહે ત્યારે કાર્યશિલિતા જન્મે તે ઉપર કલ્પ છે. વરતુને અન્ધનમાં રાખવા સંસ્કૃત નાટ્યવિદોએ કેટલાંક તત્ત્વો સ્વીકાર્યા છે. વરતુ ખ્યાત કે ઉત્પાદ્ય હોય તે તો ઠીક, પરંતુ ગમે તે વરતુ સ્વીકાર્યો પણ તેનો વિકાસ વ્યવરિચત થતો આવે. માટે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર, અર્થપ્રકૃતિ, અવરયા અને સંધિનો સ્વીકાર કરે છે. આ સંધિ વગેરે તત્ત્વો આખાં નાટકને સુસંશ્લિષ્ટ બનાવે; પરંતુ આવા જડ નિયમને વંશવેર્તી કાર્યતત્ત્વ નથી. અપૂર્વ અને સ્વયંભૂ પ્રતિભા વિના શું નાટક કે શું કાવ્ય કોઈ પણ કૃતિ અમર ન બની શકે. આ પ્રતિભાના ઉન્મેષથી જ નાટકકાર નાટકમાં કાર્યતત્ત્વનું સમતોલપણ જળેલી શકે. શાસ્ત્રોમાં આપેલાં નિયમો તો માત્ર ઉપકારક છે. અને માટે જ વેણીસંહાર જેવાં નાટકો, નિયમોનું દંડ રીતે પાલન કરે છે છતાં, પ્રથમ પંક્તિમાં નથી ગણાતાં.

આમ આજે સિદ્ધાન્તોમાં નિષ્ણાત, પ્રતિભાથી ઉન્મેષિત નાટકકારો, આર્થિક દૃષ્ટિને દૂર રાખી, કુશળ નટો સાથે સહકાર કરે તો જ રંગભૂમિને સુધારવાની આશા રાખી શકાય.

આપણી ગુર્જર રંગભૂમિની વર્તમાન અધોગતિનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ કારણો.

“ The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified ... Some of them (Natakas) are amongst the best specimens of the art.”

Wilson's ' Hindu Theatre ' P. XXVII (1835)

નાટકમા સમસ્ત માનવસમાજને સુધારવા તથા ખગાડવાની અપરિમિત શક્તિ રહેલી હોવાથી, નાટકના ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક મહત્વના સર્વંધમા કોઇનો સેશ માત્ર પણ મતભેદ ન હોવાથી, અને એક સલિતકલા તરીકે પણ નાટ્યકલાનું સ્થાન સર્વ દેશ તથા સર્વ કાલમા ઉચ્ચ તથા વિશિષ્ટ હોવાથી જે કોઈ પણ દેશ તથા કાળમા એ નાટ્યકલાની અધોગતિ થતી અથવા થયેલી જોવામા આવે તો નાટ્યકલાની એ અધોગતિ તે દેશના સમસ્ત માનવસમાજની ભાવિ અધોગતિની સચિત્ર અથવા પૂર્વ-સૂચના હોવાથી સમસ્ત માનવસમાજના કલ્યાણ માટે નાટ્યકલાની 'સુધારણા તથા ઉન્નતિના ઉપાયોના વિચાર તથા પ્રચાર માટે તત્પર થવું એ પ્રત્યેક વિચારશીલ, છુદ્ધિમાન તથા દેશભક્ત પુરુષનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે અને આપણી ગુર્જર રંગભૂમિની વર્તમાન અધોગતિને જોઇને તેની સુધારણા તથા ઉન્નતિના ઉપાયોને શોધી કાઢવાના ભદ્ર આશયથી ' પ્રસ્થાન ' તંત્રવાદકોએ ' પ્રસ્થાન ' ના નાટક અકને પ્રકાશિત કરવાની જે યોજના કરી છે તે અતિશય ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અત્યારના નાટ્ય લેખકોમાના એક નાટ્યલેખક બાઈ રધુનાથ ત્રિભુવન બ્રહ્મભટ્ટે જે કે થોડા દિવસની વાત પર મુખ્યની ગુજરાતી રંગભૂમિ પર લખવાયલા ' વીરના વૈર ' નામક નાટકના ગાયનોની ચોપડીની ટુંકી પ્રસ્તાવનામા પોતાનો એવા પ્રકારનો અભિગ્રાહ દર્શાવ્યો છે કે: “ કેટલાકો કહે છે કે ગુર્જર રંગભૂમિ ઘણી અવનત થઇ છે, પણ અમે એને દિન દિન ઉન્નત થતી માનીએ છીએ. એ ઉન્નતિમા એક મણકો ઉમેરાય એ જ રંગભૂમિની સેવા. ” પરન્તુ ગુર્જર રંગભૂમિની એ દિન દિન થતી ઉન્નતિને તુલનાત્મક વિવેચન દ્વારા સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી જતાવવાનો જ્યાં સુધી તેઓ શીમાન પરિશ્રમ ન લે, ત્યાં સુધી તો લોકોની એ જ માન્યતા અવિચલ રહેવાની છે કે અત્યારની ગુર્જર રંગભૂમિ દિવસાનુદિવસ અધોગતિની ગતોમા વધારે અને વધારે જ નીચે જતરતી જાય છે અને જે ગુર્જર રંગભૂમિની એ અધોગતિને અટકાવવાના યોગ્ય ઉપાયોને યથા સમય યોજવામા નહિ આવે, તો અત્યારની ગુર્જર રંગભૂમિ ગુર્જર માનવસમાજને પણ અધોગતિની લાયકર અંધકારમયી ગતોમા ગળાડી દેશે એ પરિણામ અવશ્યભાવી છે.

તંત્રી મહાશય, આપનો પ્રશ્ન એ છે કે: 'આપણી રંગભૂમિ કેમ સુધરે?' એટલે એ પ્રશ્ન જ એમ સૂચવે છે કે આપણી ગુર્જર રંગભૂમિની જે અધોગતિ યદિ છે અને યતી નય છે તેનાં જે કાર્ષિ પશુ વિશિષ્ટ કારણો હોય તેમના વિચાર થવો જોઈએ; કારણ કે, જે તે અધોગતિકારક કારણોનું નિવારણ યદિ નય, તો આપણી ગુર્જર રંગભૂમિ પોતાની મેળે જ ઉન્નતિના માર્ગે ધામી નય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે અને તેટલા માટે જ હું આ લેખમાં આપણી ગુર્જર રંગભૂમિની વર્તમાન અધોગતિનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ કારણોને મારી પોતાની માન્યતા અનુસાર નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૧ નાટક સંસ્થાની અત્યારની અધોગતિનું સર્વથી પ્રથમ અને મહાવિધાતક કારણ તો એ છે કે અત્યારની નાટક મંડળાઓના માલિકો પ્રથમ પંક્તિના વ્યાપારીઓ હોવાથી પોતાની નાટક મંડળાઓને માનવસમાજને સુધારવાના, નાટ્યકલાને ખીલવવાના કિંવા એવા જ કોઈ અન્ય શુભ આશયથી નહિ, હિન્દુ દેવળ ધનોપાર્જન કરવાના કિંવા ધનાઢ્ય થવાના આશયથી જ ચલાવી રહ્યા છે અને તેથી જે પ્રેક્ષકવર્ગને પ્રસન્ન કરીને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ધનની પ્રાપ્તિ કરી શકાતી હોય, તો નાટક જાણે નગરમાં નહાઈ હોય અથવા તો પ્રજાને અવજો માર્ગે દોરી જનાર હોય, તો ય તેમને કશી પણ ચિંતા કે પ્રીતિ હોતી જ નથી. આ પરિણામ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે, જ્યાં કોઈ પશુ વિષય વ્યવસાય અથવા વ્યાપારના સ્વરૂપને ધારણ કરી શકે છે ત્યાં આવા પ્રકારના પરિણામો વિના અન્ય ઉત્તમ પરિણામની લાગણે જ આશા રાખી શકાય છે.

૨ અત્યારના—હેટલા પંદર વર્ષના કાલાવધિમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા ગુર્જર નાટ્યલેખકો, તેમનામાંના નામ માત્રના એક જે અપવાદ રૂપ વિદ્વાન સંપ્રદાઈને વર્ણ કરતાં, બહુધા એવા પ્રકારના જ છે કે નાટકમંડળાના માલિકની ઇચ્છા તેમજ આશા અનુસાર અથવા તો કાલેરકર મહાશયની ગમે તેવી સૂચના અનુસાર આમતેમથી કેટલાંક સ્વાભાવિક અથવા અસ્વાભાવિક પ્રયોગોને એકત્ર કરી 'કહોડી છટ કહોડી રોમાં, બાનમતીને કુળ્યા જોડા' એ ન્યાયથી નાટકનું એક કાઠિયું જાળું કરી આપવું અને રૂપિયાની એક દોઢ કે બે કાથળા મેળવી લેવી એના વિના બીજો કોઈ જોમતો આશય જ નથી હોતો. અર્થાત્ આજકાલના બહુસંખ્ય ગુર્જર નાટ્યલેખકોમાં નથી જાડી વિદ્વાતા, નથી નાટ્યકલાનું જ્ઞાન કે નથી એટલી શુદ્ધિપ્રજ્ઞા કે જેમના યોગે તેઓ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને તેમ જ ઐતિહાસિક તથા સામાજિક નાટકની ઐતિહાસિકતા તથા સામાજિકતાને વિશુદ્ધ તથા અવિકૃત રાખીને નાટ્યકલાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ હોવા સાથે પ્રેક્ષકોની સંપૂર્ણ મનોરંજન કરી શકનારા આદર્શ નાટકોનું નિર્માણ કરી શકે. આજકાલના નાટ્યલેખકો તો જે મહાત્મા ગાંધીજીનો ખાદીપુગ ચાલતો હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર જહાંગીરના સમયમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ દેખાડીને તે સત્યાગ્રહ આશ્રમ પર જહાંગીરના હસ્તે અત્યાચાર પશુ કરાવે અને હિન્દુ સુરિદાસ એક્યનું હિન્દુ ધર્મ તથા હિન્દુ જાતિના કદા દુરમન તથા અર્તિભંગક (જીતસિંહ) ઔરંગઝેબના શ્રી મુખથી જ સમર્થન કરાવે, એમાં જરા ય વાંધો ન આવે. પરંતુ દેવળ ધનપ્રાપ્તિ માટે ઇતિહાસની આવી કત્યાપી તેઓ કેવા પ્રકારનો દેશ-દ્રોહ, ધર્મદ્રોહ તથા જાતિદ્રોહ કરી રહ્યા છે એની તેમના મસ્તિષ્કમાં દ્રવ્યના માત્ર પશુ નથી ઉલ્લવતી. જ્યારે નાટકમંડળાઓના માલિકોને આવી વિકૃતિઓ ન કરવાનો અને

નાટકના લખનારાઓને આવાં નાટકો લખાને લેખિનીને કલંકિત ન કરવાનો કોઈ ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તેમનાં થી મુખોમાંથી એ જ નિયત ઉત્તર મળતો રહે છે કે:—“ અમારે પૈસા કમાવા છે; તમારી પેઠે વાતો કરવાની નથી; એટલે લોકોને અત્યારે જે કાંઈ જોઈએ છે તે જ અમે તેમને આપીએ છીએ. ” નાટક મંડળીના માલિકો તથા આજકાલના નાટ્યલેખકોના આ ઉત્તરને સાંભળીને જો આપણને ડોઁ જોડનસનની નિમ્ન ઉદ્ધૃત પંક્તિઓનું સ્મરણ થઈ આવે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોય વા? તે પંક્તિઓ આ છે:—

“ The stage but echoes back the public voice;
The drama's laws, the drama's patrons give,
For we that live to please, must please to live. ”

Dr. Johnson, Prologue, 1747.

૩ જે કેટલાક નામાંકિત ગુર્જર સાક્ષરોએ ગુર્જર રંગમંચને પોતાનાં લખેલાં ઉત્તમ નાટકો વડે શોભાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે તે ગુર્જરસાક્ષરોના એ પ્રયત્નો બહુધા નિષ્ફળ થયા છે તે એટલા માટે જ કે જેવી રીતે આજ કાલના, ઉપર જેમનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તેવા, અલ્પસંખ્ય ગુર્જર નાટ્યલેખકો કેવળ સામાન્ય પ્રેક્ષક સમુદાયના મનોરંજનને જ મહત્ત્વ આપીને નાટ્યલેખનમાં અન્ય સર્વ ગંભીર વિષયોની ઉપેક્ષા કરી રહ્યા છે તેવી જ રીતે નામાંકિત ગુર્જર સાક્ષરોએ નાટકો લખતી વેળાએ વિદ્વાતા તથા આદર્શવાદ આદિક ગંભીર વિષયોના પ્રવાહમાં તણાઈને સામાન્ય પ્રેક્ષકસમુદાયનાં મનોરંજન તથા માહિકા-ચક્રિતની સર્વથા ઉપેક્ષા કરી દીધી છે. માન્યવર થી મૂળસંકરભાઈ દરિનંદ મૂલાણીની લેખિનીથી લખાયેલું ‘અજ્ઞપ્રકાશ’ નામક એક અતિશય ઉત્કૃષ્ટ વિયોગાન્ત નાટક, અબેદમાર્ગ પ્રવાસી સાક્ષરવર્ગ મણિલાલ નગુભાઈ દિવેદી કૃત ‘નૃસિંહાવતાર’ નામક નાટક અને સ્વ. સાક્ષરવર્ગ રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ કૃત ‘રાઈનો પર્વત’ નામક નાટક મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળીને કોઈ પણ અર્થલાભ ન આપી શક્યા અને નાટ્ય-વ્યવસાયની દૃષ્ટિથી સર્વથા નિષ્ફળ થઈ ગયાં તે કેવળ એ જ કારણથી કે જેમના યોગે નાટ્યકલા તથા નાટ્યોદેશની ક્ષતિ પણ ન થાય અને સામાન્ય પ્રેક્ષકસમુદાયના મનોરંજનને પણ સિદ્ધ કરી શકાય, એવા તત્ત્વોનો બહુ અંશે અભાવ હતો; અને જે ગંભીર વિદ્વાનો એ નાટકોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તે ગંભીર વિદ્વાનો સમજવાના તથા એ નાટકોમાંના ગંભીર આદર્શવાદને પચાવવાના શુદ્ધિસામર્થ્ય તથા તારતમ્યસામર્થ્યનો સામાન્ય પ્રેક્ષકસમુદાયમાં વિશેષ અંશે અભાવ હતો. જે કે વિદ્વાનોએ તો એ તથા એવા જ પ્રકારનાં ભજવાયેલાં અન્યાન્ય ગુર્જર નાટકોને ઉત્કૃષ્ટ તથા ગુર્જર રંગમંચનાં ભૂષણ તરીકે જ સ્વીકારેલાં છે; પરંતુ જે નાટકમંડળીઓ પ્રતિભાસ દય, પંદર કે વીસ દળદર રૂપિયાના ખર્ચના ભારને પોતાનાં શિર પર બાપાડી રહી હોય તેમની બાજુ આવાં અસ્પષ્ટ સંખ્ય વિદ્વાનોદ્વારા પ્રદર્શિત થયેલાં નાટકોને ભજવવાથી ન ભાંગે એ સૂર્યના પ્રકાશ જેવી સ્પષ્ટ વાતો હોવાથી અત્યારની પરિસ્થિતિમાં જો કોઈ વચ્ચે માર્ગ કાઢવામાં ન આવે, તો ગુર્જર રંગમંચિની જે અધિગતિ પંજાબગેલની ઝડપથી દોડી રહી છે તે અધિગતિના વેગને અટકાવવાની આશા આકાશપુષ્પ સમાન છે.

૪ અનેક વાર શુર્જર રંગભૂમિ પર ભજવાયલાં સારામાં સારાં નાટકો નિષ્ફળ થઈ ગયા છે અને અલલટપુ લેખકોનાં લખેલાં લેખોમાં લેખો નાટકો સફળ થઈને નાટક-મંડળીઓને હજારો રૂપિયાની આવક કરી આપે છે તેનું ગોટામાં મોટું અને એક માત્ર પ્રધાન કારણુ તો એ જ છે કે શુર્જર પ્રેક્ષક સમુદાયનો ત્રણ ચતુર્થાંશ કરતાં પણ અધિક, કદાચિત તેનું ટકા જેટલો ભાગ અર્ધશિક્ષિત તેમ જ સર્વથા અશિક્ષિત પ્રેક્ષકોનો જ હોય છે. આવા પ્રકારના પ્રેક્ષકો નાટક કેવું જોવું તથા કેવી રીતે જોવું એ કળાને જાણતા જ નથી અને તેથી જ નાટકમાં એ અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત પ્રેક્ષકોની સામાન્ય કિંવા ધણીકવાર અધમ વૃત્તિઓને પોષનારાં અથવા ઉચ્ચેરનારાં તત્ત્વો કાં તો સર્વથા ન હોય અને કાં તો તેમની માન્યતા અનુસાર હોવાં જોઈએ તેના કરતાં અતિશય ન્યૂન પરિમાણમાં હોય, તો તેઓ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ નાટકને 'નાપાસ' કરી નાખતાં નિમેષમાત્રનો પણ વિલંબ નથી કરતા અને નાટકને 'પાસ' અથવા 'નાપાસ' કરવાનો અધિકાર એ 'ગ્રાંડ્સ ઓફ ધિ ગેલેરી' અથવા તો 'પેટ્રુસ્ ઓફ ધિ પિટ્ટકલાસ' ના હાથમાં જ રહેલો હોવાથી નાટકમંડળીના સંચાલકનાં હજારો રૂપિયાની હોળી થઈ ગયું છે.

૫ શુર્જર રંગભૂમિની અધોગતિનું એક મહાભયંકર કારણ નાટકમંડળીઓના સંચાલકોમાં ચાલી રહેલો કુસંપ છે. કુસંપ, અસૂચા, પરાકપાંસદિબદ્ધતા, દેષ અને નીચ પ્રકારની પ્રતિસ્પર્ધાએ ભારતવર્ષવાસિની આર્થિકતિ કિંવા હિન્દુજાતિને આટલી સીમા પર્યંત અધોગતિની ગતીમાં ગણાવી દીધી છે. તે દુર્ગુણોએ નાટકમંડળીઓના સંચાલકોને પણ પોતાના અધિકારથી મુક્ત કિંવા પોતાના સ્પર્ધી અસ્પૃશ્ય રહેવા નથી દીધા અને તેથી જ રંગભૂમિના અભિનેતાઓ પ્રમાણે નાટ્યકલા તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિના વિચાર 'માટે' શુર્જર નાટ્યસંમેલન જેવી કેટલાક સંસ્થાં અત્યાર સુધી અસ્તિત્વમાં જ નથી આવી શકી. શુર્જર નાટકમંડળીઓના ઠેકાણે એવાં માલેકો તથા સંચાલકો પણ છે કે જેઓ પોતાની રંગભૂમિ પર ઉત્તમ નાટકો ભજવવાની સીમા ધમિયા-ધરાવે છે, પરંતુ આવા સંચાલકો ઉત્તમ નાટક ભજવે એટલે તેમના હરીફ સામાન્ય પ્રેક્ષકોની અધમ વૃત્તિને પોષનારાં નાટકોને ભજવીને મથદાન મારી નાખે છે અને તેથી નાણાંની જોટ લાંબા સમય પર્યંત ખમી શકાય તેમ ન હોવાથી રંગભૂમિના આદર્શવાદી સંચાલકોને પણ ખમ મારીને ધંધાની નજરથી અધમ નાટકો જ ભજવવાં પડે છે. શુર્જર રંગભૂમિ અથવા શુર્જર નાટકમંડળીઓના સંચાલકો અથવા માલેકોનો આ કુસંપ અત્યારે તો એટલી સીમા પર્યંત આગળ વધી ગયો છે કે જેનું યથાર્થ વંધન કરી શકાય તેમ નથી અને શુર્જર રંગભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ નાટકમંડળીઓના માલેકોમાં વ્યાપ્તિ એ પરસ્પર વિઘાતક કુસંપના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણતી હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા પણ નથી.

૬ જે ઠેકાણે મધ્યાગાહના એવા શુર્જર નાટ્યલેખકો વિદ્યમાન છે કે જેઓ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને, કલાનો યોગ્ય પરિપોષ કરીને ઐતિહાસિકતા કિંવા સાંમાજિકતાને અવિરુદ્ધ રાખીને અને નાટ્યવસ્તુ અનુરૂપ વિવિધ રસોનું પોષણ કરીને છુદ્ધિમાન તથા સામાન્ય હિત પ્રકારના પ્રેક્ષક સમુદાયને પ્રિય તથા રચિકર થઈ પડે, તેમ જ દેશ તથા જાતિના કલ્યાણને પણ અમુક સીમા પર્યંત સિદ્ધ કરી શકે તેવાં નાટકો

લખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; પરંતુ એવા લેખકો સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી કાં તો નાટક-મંડળીઓના કેટલાક તુલિમિત્તજી અને પોતાને સર્વજ્ઞ માનનારા માલેકો તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી ગભરાઈને તેમનાથી સંબંધ જ નથી સાંધતા; કદાચિત માલેકો સંબંધ સાંધે છે તો ત્યાર પછી કેટલેક સ્થળે તે માલેકો અને કેટલેક સ્થળે કેવળ પોતાના સંગીત-કૌશલ્ય, વિશિષ્ટ અભિનય કૌશલ્ય, વિદૂષકતા કૌશલ્ય અથવા વાદ્યવાદન કૌશલ્ય આદિક એક અથવા બે શુભોના યોગે જ પોતાને હરતલમિના અવતાર માની બેઠેલા કેટલાક રંગભૂમ્યાચાર્યો (ડાયરેક્ટરો) તે લેખકના નાટ્યલેખનમાં એટલી સીમા પર્યન્ત હસ્તક્ષેપ કરતા રહે છે અને તેના ઉત્તમ નાટકમાં એવાં એવાં અપોગ્ય, અસ્વાભાવિક તથા વિધાતક પરિવર્તનો કરાવી નાખે છે કે અંતે આવા પ્રકારના હરતલેખથી કંટાળીને એવા સ્વતંત્ર સ્વભાવ તથા સ્વમાનપ્રિય લેખકોને કંટાળો જ આવી જાય છે અને તેઓ કંટાળીને નાટ્યલેખનની પ્રવૃત્તિને નવગળના નમસ્કાર કરી દે છે.

અત્યારની શુર્જર રંગભૂમિની પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે. આવી સર્વથા વિષમીત તથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં બે નાટકમંડળીઓની અત્યારની પરિસ્થિતિનું સર્વથા પરિવર્તન યદ્યપ્ય તો જ રંગભૂમિની ઉન્નતિની કાંઈક આશા રાખી શકાય. અર્થાત્ નાટકમંડળીઓના સંચાલકો અથવા માલેકો ધુરંધર નાટ્યાચાર્ય અથવા જૃહરપતિ તુલ્ય વિદ્વાન નહિ, તોય ધનાઢ્ય હોવા સાથે સાદિત્ય તથા નાટ્યકલાના સામાન્ય શુદ્ધિમાન માતા તો અવશ્ય હોવા જ નોંધએ; નાટ્ય વ્યવસાયને ચલાવવામાં તેમનો ધનોપાર્જન-ઉપરાંત દેશસેવા, જાતિસેવા, સાદિત્યસેવા તથા ધર્મનીતિના પ્રચારનો ઉદ્દેશ પણ અવશ્ય હોવો જ નોંધએ; નાટકમંડળીઓના દીશાદર્શકો (ડાયરેક્ટરો) પણ સંગીતકુશળ તથા અભિનયકુશળ હોવા સાથે સાદિત્ય વિચારસી, નાટ્યકલાભિમ્ન તથા ઉચ્ચ આદર્શોના ઉપાસક હોવા નોંધએ; કવિના લખેલા નાટકને પોતાના સદાયક પાસે વંચાવનારા નિરક્ષર ભદ્રાચાર્ય-તેમ જ માત્ર પોતાની ભૂમિકાઓની હત્યા કરાવી નાખનાર સ્વાર્થાધ ન હોવા નોંધએ; નાટકમંડળીના માલેકો તથા ડાયરેક્ટરોએ સીનસીનરી તથા ઝગમગતા અનૈસર્ગિક પોશાકોમાં હળવે રૂપિયનો ધૂમાડો કરીને પ્રેક્ષકોને આજી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ નાટકો ભજવીને પ્રેક્ષકોની શુદ્ધિને ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં દોરી જવાનો જ પ્રયત્ન કરવો નોંધએ. સર્વ શુર્જર નાટકમંડળીઓના માલેકો, ડાયરેક્ટરો તથા નોંધએ પોતપોતાના કુસંપને ત્યજી દબને પોતાના નાટ્ય વ્યવસાયને ઉન્નત દશામાં લઈ જવા માટે પ્રતિ વર્ષ મહારાષ્ટ્ર નાટ્યસંમેલન પ્રમાણે મુખ્ય, શુભ, વડોદરા, અમદાવાદ તથા રાજકોટ આદિ શુર્જરાત તથા કાદિયાવાડના ભિન્ન ભિન્ન નગરોનાં નાટ્યયજ્ઞોમાં શુર્જર નાટ્યસંમેલન કરવું નોંધએ, તેમાં શુર્જર જાપાના વિદ્વાન પુરગોના સહકારને સાધવો નોંધએ, પરસ્પર વિચારોની આપ લે કરવી નોંધએ તથા શુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિના નાનાવિધ ઉપાયોને વાદાતુવાદ દારા શોધી કાઢવા નોંધએ; મુખ્ય અથવા અમદાવાદમાં વિદ્વાનોના પરસ્પર મદકારથી એક ' શુર્જર રંગભૂમિ ' નામક એક માસિક પત્ર સચિત્ર નીકળવું નોંધએ. તેમાં વિદ્વાનોની લેખનીતી લખાવણા નાટ્યકલા તથા રંગભૂમિના ચેતક લેખો લખાવા નોંધએ, શુર્જર રંગભૂમિ પર ભજવાતા નાટકોનાં તેમાં નિષ્પક્ષપાત અવલોકનો આવડાં નોંધએ અને નાટકમંડળીઓના માલેકોએ પોતે એ માસિકપત્રને નાજાની સારી સદાયતા આપવા

ઉપરાંત પચાસ રૂપિયાથી ઉપરના મગારવાળા નટોને એ માસિક પત્રનાગ્રાહક થવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે નટ ગ્રાહકોનાં લવાજમ પણ તેમના ખાતે લખીને વર્ષવતસર ભરવા જોઈએ કે જેથી એ માસિકપત્રના અકાળ અરતંજત થવાનો સંભવ ઉપસ્થિત ન થાય, અને એ ઉપરાંત સુશિક્ષિત ગુજરાતી, સૌરાષ્ટ્રવાસી તથા કચ્છ નિવાસી ગુર્જર બાપાભાષી યુવકોનાં ગુર્જર વિદ્વાન પુરુષોની લેખિનીથી લખાયેલાં નાટકોને વર્ષમાં એક વાર અથવા બે વાર મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, રાજકોટ, ભાવનગર તથા કરાચી આદિ નગરોની રંગભૂમિ પર નિયમિત ભજવી જતાવનારા ઐચ્છિક તથા અવૈતનિક નટમંડળો માર્ગદર્શક તરીકે અસ્તિત્વમાં આવવા જોઈએ અને નાટકમંડળોના માલિકોએ તેમને નાટ્યશાળા તથા નાટ્યાભિનયની અન્ય સામગ્રીઓની તેમની આવશ્યકતા અનુસાર સર્વ પ્રકારની સદાયતા આપવી જોઈએ; તો જ ધીમે ધીમે ગુર્જર રંગભૂમિ ઉન્નતિ તથા ઉત્કર્ષના માર્ગમાં પદાર્પણ કરીને આગળ વધી શકશે અને એનાં શુભ ફળ દશ વર્ષના કાલાવધિમાં જ દેખાઈ આવશે એવી મારી પોતાની તો દૃઢ માન્યતા છે. કેદાયિત કેટલાક વિષયોમાં કેટલાકોનો મતભેદ થાય તો એ એક જૂડી વાત છે.

અત્યારના ગુર્જર નાટકમંડળોઓના માલિકોમાં રા. રા. શેઠ નકુભાઈ કાળુભાઈ શાહ; શ્રી આર્યનૈતિક નાટક સંમાજના માલિક, રા. રા. શેઠ હરગોવિન્દલાલ જેઠાભાઈ શાહ; શ્રી દેશી નાટક સમાજના માલિક, રા. રા. શેઠ મદાભાઈ રામલ નાટકમંડળોના માલિક અને રા. રા. ખાણલાલ બી. નાયક; મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળોના માલિક તેમ જ ગુજરાતી મંડળોઓના ડાયરેક્ટરોમાંના રા. રા. મૂલચંદ વલ્લભરામ નાયક (મૂલચંદ. મામા), રા. રા. પ્રાણુમુખ હરિચંદ નાયક, નાટ્યકલાના ઉત્કૃષ્ટ ચાતા શેઠ સોરાખજી કાતરક તથા અભિનય કુશલ નટવર્ધી રા. જયશંકર મુંદરી જે ધારે તો ગુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિ અતિશય વેગપૂર્વક કરી શકે તેમ છે. આ સાથે એ વાર્તાને પણ લક્ષમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે કે છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી જેમણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમને રવીકારી લીધો છે તે ભારત પ્રસિદ્ધ નટાયાર્ય તથા નાટ્યકાર શ્રી સોરાખજી દુરામજી ઓગરા, નવી આંદોડ નાટક મંડળોના ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર પાસેથી પણ ગુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિના વિષયમાં અમૂલ્ય પરામર્શ મેળવી શકાય તેમ છે.

પરમાત્માની કૃપાથી અને ગુર્જર નાટ્યકલાની ઉન્નતિને ધ્વંજનારા ભદ્ર પુરુષોના ભદ્ર પ્રયત્નથી ગુર્જર રંગભૂમિ ઉન્નતિના સિખર પર આરોહણ કરતી થઈ જાય એવી શુભ ભાવના સહિત હું અહીં જ વિરમીશ.

નારાયણ વિસનંત ઠક્કર

લખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; પરંતુ એવા લેખકો સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી કાં તો નાટક-મંડળીઓના કેટલાક તુદ્ધમિર્મણ અને પોતાને સર્વથા માનનારા માલેકો તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી ગભરાઈને તેમનાથી સંબંધ જ નથી સાંધતા; કદાચિત માલેકો સંબંધ સાધે છે તો ત્યાર પછી કેટલેક સ્થળે તે માલેકો અને કેટલેક સ્થળે કેવળ પોતાના સંગીત-કૌશલ્ય, વિશિષ્ટ અભિનય કૌશલ્ય, વિદૂષકતા કૌશલ્ય અથવા વાદાવાદન કૌશલ્ય આદિક એક અથવા બે ગુણોના યોગે જ પોતાને ભરતલમિના અવતાર માની બેઠેલા કેટલાક રંગભૂમ્યાચાર્યો (ડાયરેક્ટરો) તે લેખકના નાટ્યલેખનમાં એટલી સીમા ધર્મ્ય-દસ્તક્ષેપ કરતા રહે છે અને તેના ઉત્તમ નાટકમાં એવાં એવાં અયોગ્ય, અસ્વાભાવિક તથા વિઘાતક પરિવર્તનો કરાવી નાખે છે કે અંતે આવા પ્રકારના દસ્તક્ષેપથી કંટાળીને એવા સ્વતંત્ર સ્વભાવ તથા સ્વમાનપ્રિય લેખકોને કંટાળો જ આવી જાય છે અને તેઓ કંટાળીને નાટ્યલેખનની પ્રવૃત્તિને નવગળના નમસ્કાર કરી દે છે.

અત્યારની ગુર્જર રંગભૂમિની પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે. આવી સર્વથા વિપરીત તથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જો નાટકમંડળીઓની અત્યારની પરિસ્થિતિનું સર્વથા પરિવર્તન યદ્ય જાય તો જ રંગભૂમિની ઉત્તતિની કાષ્ઠિક આશા રાખી શકાય. અર્થાત્ નાટકમંડળીઓના સંચારકો અથવા માલેકો દુર્લભ નાટ્યાચાર્ય અથવા બૃહસ્પતિ તુલ્ય વિદ્વાન નહિ, તેમ ધનાઢ્ય હોવા સાથે સાહિત્ય તથા નાટ્યકલાના સામાન્ય જીદિમાન જ્ઞાતા તો અવશ્ય હોવા જ જોઈએ; નાટ્ય વ્યવસાયને ચક્રાવવામાં તેમને ધનોપાર્જન-ઉપરાંત દેશસેવા, જાતિસેવા, સાહિત્યસેવા તથા ધર્મનીતિના પ્રચારનો ઉદ્દેશ પણ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ; નાટકમંડળીઓના દીશાદર્શકો (ડાયરેક્ટરો) પણ સંગીતકુશળ તથા અભિનયકુશળ હોવા સાથે સાહિત્ય-વિકાસી, નાટ્યકલાભિરુ તથા ઉચ્ચ આદર્શોના ઉપાસક હોવા જોઈએ; દવિના લખેલા નાટકને પોતાના સદાયક પાસે વંચાવનારા નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્ય-તેમ જ માત્ર પોતાની ભૂમિકાઓની હત્યા કરાવી નાખનાર સ્વાર્થાધ ન હોવા જોઈએ; નાટકમંડળીના માલેકો તથા ડાયરેક્ટરોએ સીનસીનરી તથા ઝગમગતા અને સર્જિક પોશાકોમા હજારો રૂપિયાનો ધૂમાડો કરીને પ્રેક્ષકોને આજી નાખવનો પ્રયત્ન ન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ નાટકો ભજવીને પ્રેક્ષકોની જીદિને ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં દોરી જવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સર્વ ગુર્જર નાટક-મંડળીઓના માલેકો, ડાયરેક્ટરો તથા નટોએ પોતપોતાના કુસંપને ત્યજ દહને પોતાના નાટ્ય વ્યવસાયને ઉન્નત દશામાં લઈ જવા માટે પ્રતિ વર્ષ મહારાષ્ટ્ર નાટ્યસંમેલન પ્રમાણે મુખ્ય, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ તથા રાજકોટ આદિ ગુજરાત તથા કાશિ-વાડના ભિન્ન ભિન્ન નગરોનાં નાટ્યગૃહોમાં ગુર્જર નાટ્યસંમેલન કરવું જોઈએ, તેમાં ગુર્જર ભાષાના વિદ્વાન પુરુષોના સદકારને સાધવો જોઈએ, પરસ્પર વિચારોની આપ લે કરવી જોઈએ તથા ગુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિના નાનાવિધ ઉપાયોને વાદાવવાદ દ્વારા શોધી કાઢવા જોઈએ; મુખ્ય અથવા અમદાવાદમાં વિદ્વજ્ઞોના પરસ્પર સદકારથી એક ' ગુર્જર રંગભૂમિ ' નામક એક માસિક પત્ર સચિત્ર નીકળવું જોઈએ. તેમાં વિદ્વાનોની લેખનીતી લખાવશા નાટ્યકલા તથા રંગભૂમિના યોગ્ય લેખો લખાવા જોઈએ, ગુર્જર રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોનાં તેમાં નિષ્પક્ષપાત્ર અવલોકનો આવવાં જોઈએ અને નાટકમંડળીઓના માલેકોએ પોતે એ માસિકપત્રને નાણાંની સારી સદાપતા આપવા

ઉપરાંત પચાસ રૂપિયાથી ઉપરના પચાસવાળા નટોને એ માસિક પત્રનાગ્રાહક યવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે નટ ગ્રાહકોનાં લવાજમ પણ તેમના ખાતે લખીને વર્ષતસર ભરવા જોઈએ કે જેથી એ માસિકપત્રના અકાળ અરેતંગત યવાનો સંભવ ઉપસ્થિત ન થાય, અને એ ઉપરાંત સુશિક્ષિત ગુજરાતી, સૌરાષ્ટ્રવાસી તથા કચ્છ નિવાસી ગુર્જર ભાષાભાષી યુવકોનાં ગુર્જર વિદ્વાન પુરુષોની લેખિનીથી લખાયેલાં નાટકોને વર્ષમાં એક વાર અથવા બે વાર મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, રાજકોટ, ભાવનગર તથા કરાચી આદિ નગરોની રંગભૂમિ પર નિયમિત ભજવી જતાવનારા ઐચ્છિક તથા અવૈતનિક નટમંડળો માર્ગદર્શક તરીકે અસ્તિત્વમાં આવવા જોઈએ અને નાટકમંડળોનાં માલેકોએ તેમને નાટ્યશાળા તથા નાટ્યાભિનયની અન્ય સામગ્રીઓની તેમની આવશ્યકતા અનુસાર સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપવી જોઈએ; તો જ ધીમે ધીમે ગુર્જર રંગભૂમિ ઉન્નતિ તથા ઉત્કર્ષના માર્ગમાં પદાર્પણ કરીને આગળ વધી શકશે અને એનાં શુભ ફળ દશ વર્ષના કાલાવધિમાં જ દેખાઈ આવશે એવી મારી પોતાની તો દૃઢ માન્યતા છે. કેદાચિત કેટલાક વિષયોમાં કેટલાકોનો મતભેદ થાય તો એ એક જૂઠી વાત છે.

અત્યારના ગુર્જર નાટકમંડળોઓના માલેકોમાં રા. રા. શેઠ નકુભાઈ કાશુભાઈ શાહ: શ્રી આર્યનૈતિક નાટક સમાજના માલેક, રા. રા. શેઠ હરગોવિન્દદાસ જઠાભાઈ શાહ: શ્રી દેશી નાટક સમાજના માલેક, રા. રા. શેઠ મહાભાઈ રાયલ નાટકમંડળોના માલેક અને રા. રા. જાણસાલ બી. નાયક: મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળોના માલેક તેમ જ ગુજરાતી મંડળોઓના ડાયરેક્ટરોમાંના રા. રા. મૂલચંદ વલ્લભરામ નાયક (મૂલચંદ મામા), રા. રા. પ્રાણસુખ હરિચંદ માયક, નાટ્યકલાના ઉત્કૃષ્ટ યાત્રી શેઠ સૌરાષ્ટ્ર કાતરક તથા અભિનય કુશલ નટયર્થ રા. જયશંકર મુંદરી જે ધારે તો ગુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિ અતિશય વેગપૂર્વક કરી શકે તેમ છે. આ સાથે એ વાતોને પણ લક્ષમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે કે છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી જેમણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમને સ્વીકારી લીધો છે તે ભારત પ્રસિદ્ધ નટાયાર્થ તથા નાટ્યકાર શ્રી સૌરાષ્ટ્ર ફરામજી ઓગરા, નવી આદેશ નાટક મંડળોના ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર પાસેથી પણ ગુર્જર રંગભૂમિની ઉન્નતિના વિષયમાં અમૂલ્ય પરામર્શો મેળવી શકાય તેમ છે.

પરમાત્માની કૃપાથી અને ગુર્જર નાટ્યકલાની ઉન્નતિને હૃદયનારા ભદ્ર પુરુષોના ભદ્ર પ્રયત્નથી ગુર્જર રંગભૂમિ ઉન્નતિના શિખર પર આરોહણ કરતી થઈ જાય એવી શુભ ભાવના સહિત હું અહીં જ વિરમીશ.

નારાયણ વિસનંજી ઠંકર

“ તરૂણીના તરંગ ” કે “ કોલેજની કન્યા ” ?

(નાટકની સમાલોચના)

મુખર્ષી ગુજરાતી નાટક મંડળીમા લખવાતા અને જમખત્રીસીએ ચડેલા “ કોલેજની કન્યા ” નામના નાટકને તે નાટકના લેખક શ્રી. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા કહે છે કે પોતે “ તરૂણીના તરંગ ” નામ આપેલું, એટલે “ કોલેજની કન્યા ” નામ માટે પોતે જવાબદાર નથી. શુ “ તરૂણીના તરંગ ” નામાભિધાનથી શ્રી. પંડ્યાની આ કૃતિ વધારે સારી દેખાય છે ? આપણે તેની દુક સમાલોચના કરી તે તપાસીએ.

નાટકની વસ્તુ ત્રણ પિલાગમા વહેંચાયેલી છે. અને તે પ્રમાણે ત્રણ તરૂણીઓ, કેતકી, કમસિની અને કિશોરીના તરંગનું ચિત્ર તેમાં દેરાયેલું આપણે નોંધએ છીએ. પરંતુ અંતે તો ત્રણમાની એક જ તરૂણીના તરંગ ઉપર નાટક રચાયેલું જણાશે અને તે મુખ્ય પાત્ર કેતકીનું છે. કમસિનીનું ગૌણ પાત્ર વચ્ચેથી જ અટકી જાય છે. વળી અત્યંત કાર્સનું પાત્ર કિશોરી તો છેક જ ગૌણ સ્થાને ગણાય. એટલે નાટકની મુખ્ય નાયિકા કેતકી અને છે. કેતકીને કવિએ કોલેજની ઉચ્છૃંખલ કન્યા તરીકે રજુ કરી તેની વાર્તા છેક “ આણ રાખી છે. લેખકે કોલેજની કોઈ બીજી આદર્શ કન્યાનું પાત્ર રજુ કર્યું નથી. સવિતા કોલેજની “ કન્યા ” નથી. તે તો એન્સુએટ ગૃહિણી છે. વળી સવિતાનું પાત્ર સામાન્ય સુદ્ધિની એક વહેમી અને ઉતાવળીયણ સ્ત્રી કરતા જરાય સાફ ચીતરાયેલું નથી. એટલે કોલેજની કેળવણીના આદર્શ પાત્ર તરીકે તેને લઈ શકાય તેમ નથી. માટે કેતકી કોલેજની ઉચ્છૃંખલ કન્યા જ નાટકનું મુખ્ય પાત્ર બને છે. તેને “ કોલેજની કન્યા ” તરીકે જુઓ કે “ તરૂણીના તરંગ ” તરીકે જુઓ એ બધી એક જ વાત છે.

વસ્તુસંકલના

નાટકની મુખ્ય વાત કેતકીના ઉચ્છૃંખલ જીવનની છે. પદ્મકુમાર નામના ઠરેલ અને અનુભવી ખેરીસ્ટર અને તેની ઠરેલ એન્સુએટ ગૃહિણી-સવિતા-ની બન્નેજ કેતકી કોલેજમા ભણે છે. કોલેજમા ભણતા તે ઉચ્છૃંખલ યદ્ય ગદ્ય છે. સોલોમન નામના એક ક્રીશ્ચીઅન સાથે તે રસ કરે છે. સોલોમન દારૂડીઓ, જુગારી અને વેરચાલંપટ છે. થોડા જ વખતમાં કેતકી આ જાણે છે અને પરતાય છે. સોલોમન મૃત્યુ પામે છે. કેતકી આર્ય સમાજની વિધિથી શુદ્ધ ધર્મ સેવાધર્મ સ્વીકારી વિધવા જીવન ગાળે છે.

નાટકની આ મુખ્ય વાત સાથે કમસિનીની ગૌણ વાતને કંઈ જ સંબંધ ન હોવા છતાં નાટકનો મોટો ભાગ કમસિનીના પદ્મકુમાર પરના પ્રેમથી વ્યાખ્યાનિત રચેલા જીવનનું ચિત્ર દેરાવામાં જ આધાર જાય છે. નાટકના ચરીર ઉપર કમસિનીની વાત રસોળી જેવી જણાય છે. અને ચરીર કરતાં પણ રસોળા મોટી યદ્ય તેને બેડાળ બનાવી મૂકે છે. નાટકની વસ્તુમાં આ એક મોટો દોષ છે.

કેતકીના પમાત્તાપ તથા દુઃખનું ચિત્ર પણ એટલું અરપટ અને મોટું દેરાયેલું છે

કે તે નિરર્થક વસ્તુ માફક પ્રેક્ષકની નજર આગળથી સરી જાય છે. એટલે નાટકના અંતમાં કેતકીને હૃદયપલ્લે છેક જ કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક દેખાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ-સંકલનના નિરર્થક વસ્તુઓથી હમદોલ્લ યઈ ગઈ છે. તેમાં સુષ્ટ રચના નથી તેમ જ વસ્તુની ખાલવટ પણ નથી.

પ્રસંગો

નાટકના મુખ્ય પ્રસંગોને તપાસતાં તેમાં અસ્વાભાવિકતા, અસ્વીકૃતતા અને કળાની મોટી ખામી જણાઈ આવે છે.

૧ લા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં સવિતા પાસે કેતકી પોતાના લોકર કૌલેજનું મિત્રો સાથે આવે છે. એ દૃશ્ય આખું જ પાત્રોના માનસ અને વસ્તુસ્થિતિની શક્યાશક્તિતાનો વિચાર કર્યા વગર લખાયેલું જણાય છે. કેતકીને ઉચ્છ્રંખલ પાત્ર તરીકે રજુ કરવાનો કવિનો ઉદ્દેશ અને નાટકનું ખીજ નિલેપ કરવાનો હેતુ ખરાબ છે, પરંતુ તે પાર પાડવાની રીત છેક જ વાંધા ભરેલી છે. સવિતા જેવી કેળવણેલી ડ્રેન્સુએટ ગૃહિણીના ઘરમાં કૌલેજના લોકર વિદ્યાર્થીઓ આવી ગમે તેમ બે અને તોફાન કરી કેતકીને ચડાવે, અને સવિતા તે ૧૦-૧૫ મીનીટ સુધી સાંજીને ઉભી રહે એ જેટલું અસ્વાભાવિક છે તેનાથી વધારે બેહુકું છે. તેથી સવિતાના પાત્રમાં દોષ આવે છે અને સવિતાની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઈ જયશંકર જેવા ઉત્તમ નટનો અભિનય પણ અસ્વાભાવિકતાથી યુગળાઈ ઓગળે વગરનો અને ચેતનહીન બની જાય છે.

૧ લા અંકનો ચોથો પ્રવેશ ફાર્સનો છે. પરંતુ તેમાં સોલોમન જેવું મુખ્ય પાત્ર ભાગ લે છે. સોલોમનની ઓરીસમાં ટાઈપીસ્ટ મર્ડ કિશોરી અને સોલોમનના સેક્રેટરી રામીયો વચ્ચે ફાર્સની અસ્વીકૃત વાતો ચાલી રહી હોય છે ત્યાં સોલોમન આવે છે, કિશોરી સાથે તે વાત કરવા જાય છે એટલે રામીયો વચ્ચે પડી સોલોમનને કહે છે: “અહો મર્ડે મહાશય ! આ પીરસેલી ચાળી મ્હારી છે.” નોકરના અપમાનભર્યા આ સંપ્રેધન અને અપમાનથી સોલોમનને જાણે જરા યે લાગતું ન હોય તેમ તે દસીને કિશોરીને પૂછે છે: “કિશોરી તું કેની છે ?” કિશોરી બહેને બતાવી કહે છે: “હું કોઈની નહિ.” સોલોમન, કિશોરી અને રામીયોને ધાંધલ કરતા ચૂકીને ચાલ્યો જાય છે. આ બધી અસ્વાભાવિકતા, ધાંધલ અને અસ્વીકૃતતા પ્રાં. પંડ્યાની કલમને ખરેખર લજવનારી છે.

૩ જા અંકનો ખીજો પ્રવેશ, કમલિની ઝેર પીએ છે ત્યાં સુધી સારો ભજવાય છે. પરંતુ પછીથી પદ્મકુમાર અને ચંદ્રકુમાર કમલિનીએ પીધેલું ઝેર ઉતારવા ડાકટર વૈદને બોલાવવા બદલ કમલિનીએ ઝેર શા માટે પીધું તે સમજાવવા, તે ગાયન ગાય તે સાંભળવા, અને પોતાના હૃદયની કરુણતા ઠાલવતા ત્યાં જ ઉભા રહે, વળી ઝેર પીધા પછી કમલિની ગાયન લલકારી ગાય ત્યાં સુધી તેને ઝેર ન ચડે, અને ગાયન પૂર્ણ થતાં જ ઝેર વ્યાપી જાય અને તે ચૂલુ પાગે, આ બધું એટલું બેવકુફી ભરેલું છે કે તેથી પદ્મકુમારનું પાત્ર બહુચક જેવું દેખાય છે.

પાત્રાલેખન

પાત્રાલેખનમાં પણ અસ્વાભાવિકતા અને વિરોધ રચણે રચણે દેખાય છે.

કેતકીને ઉચ્છ્રંખલ, અધમ અને કુસંસ્કરોથી ભરેલી રજુ કરવામાં આવે છે. તેના

ઠાકા કાકીના ઘરનું સંસ્કારી વાતાવરણ અને સંનેગો તેને આટલી હદ સુધી ખરાબ થવા દે તેવા નથી. વળી આવી ઉચ્છ્રંખલ અને વિફરેલી છોકરીનો હૃદયપલટો ખતાવવાના કારણે પણ છેક જ નિર્મોલ્ય ખતાવવામા આવે છે.

પદ્મકુમારને ચાલુ જમાનાનો “ હરેલ અને અનુભવી ” ખેરીસ્ટર તરીકે રજુ કરવામા આવે છે. પરંતુ નાટકમા તો તે રૂઢિચુસ્ત, જુના વિચારનો અને દુરાગ્રહી જ દેખાય છે. કમલિની અને પદ્મકુમાર વચ્ચે પ્રેમ ન હોવાનું જણવા છતાં તેમને પરણવાની ફરજ ત્યાં સુધી પાડવી કે કમલિનીને ઝેર ખાઈ મરણનું શરણ લેવું પડે એ તો ‘ હરેલ ’ દુરાગ્રહી ખેરીસ્ટર પદ્મકુમાર જ કરી શકે !

સવિતાને હરેલ ટ્રેન્ડ્યુએટ ગૃહિણી તરીકે કવિ રજુ કરે છે. પતિનો પ્રેમ કમલિની ઉપર હોવાનો વહેમ પડતા પતિનો ખુલાસો પણ પૂછ્યા વિના ઘર છોડી આવ્યા જવું અને પોતે મૃત્યુ પામી છે તેવું ખોટી રીતે સંદિગ્ધ પત્રથી પતિને મનાવવું અને પછી ટ્રાસેન્જિયન ચંદ્રકુમાર પદ્મકુમારની શુદ્ધતાનું પ્રમાણપત્ર આપે એટલે સંતોષ પામી મનાઈ જવું ! આ શું હરેલ અને એક ટ્રેન્ડ્યુએટ ગૃહિણીનું ચારિત્ર્ય હશે ?

સોસાયમન, કમલિની અને ચંદ્રકુમાર, ત્રણે પાત્રોના માનસમા અસ્વાભાવિકતાનો દોષ દેખાય છે. ગમન જેવો કોલેજની ઠંધાઓને વેચનારો અધર્માચરણી વિદ્યાર્થી લેખકે પોતાના ચિત્તક્ષેત્ર સિવાય અન્યત્ર જોયો હશે ખરો ?

ગાયનો

કેટલાક ગાયનોની અશ્લીલ ભાષા માટે ખૂબ ટીકા મુખ્યમા થઈ છે. લેખક પ્રો પડ્યા હુસો બચાવ કરે છે કે નાટકના માલીક તેમની (પ્રો. પંડ્યાની) મરજી વિરૂદ્ધ કેટલાક ઉમેરેલ છે. છતાં શૂંચુ ઉમેર્યું છે તે જાહેરમા મૂકતા નથી. એટલે આખા લેખને માટે તેમની જ જવાબદારી રહે છે. છતાં આ અશ્લીલતાની ટીકા થવાથી માલીક અને કવિને કાર્ષક શરમ આવી છે અને તેને પરિણામે કેટકીના સાતમા ગાયનમા નીચે મુજબ શબ્દો ફેરવ્યા છે.

(અમદાવાદમાં લજવ્યો ત્યારે)

આખ મળતા વાડું જોતા,
બાય ભરતા રંગમા,
ક્રીસ કરીએ, મેંદ હસીએ,
રમી લેશુ દહાવ રસના.

(મુંબઈમાં ફેરફાર કર્યો તે)

બહાર ફરતા, વાત કરતા,
અવનવા કંઈ રંગમા,
ગદ હસીએ, પ્રેમ કરીએ,
હસી લેશુ દહાવ રસના.

દ્રાર્સના ગાયનમા તો ભાષાની અશ્લીલતા હોય છે જ. પરંતુ કેતકી જેવા મુખ્ય પાત્રના હોમા પણ આ શબ્દો મૂકી અમૂલ્ય રાષ્ટ્રભક્ત લુટાવવામા આવ્યો છે ?

બીજા ગાયનોમા પણ કાવ્ય જેવું કાર્ષક નથી. આ પ્રમાણે પદ્ય સાહિત્ય તો ઉતરતી ઠાટિનું છે અને ગદ્ય સાહિત્યમા એક પણ વાક્ય સાહિત્યના સારા નમુના તરીકે મૂકી શકાય તેવું નથી.

અભિનય

રંગભૂમિના નાટ્યશરીરને અભિનય આત્મગર્ષ છે. નાટકના રચૂળ શરીરમા પૂરાઈ રહેલા ચિત્તનને જગાડી, આખા નાટકને ગતિ આપી તેઓ અજળ રીતે તે પ્રાણ પૂરે છે.

આ નાટકનું લખાણ સામાન્ય કોટિનું હોવા છતાં ગુજરાતના ઉત્તમ નટરંગોની મંડળીને જ નાટકનો દેહલોક સારો દેખાતો લાગે આભારી છે.

૨ જા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં પદ્મકુમાર, કમલિની અને સવિતાની ભૂમિકાઓ ભાઈ ખાણકાલ, રા. જયસંકર તથા મી. સુરજરામથી સરસ રીતે દીધે છે. અને તેવી જ રીતે ૨ જા અંકના છઠ્ઠા પ્રવેશમાં સોલોમનની ભૂમિકા લજ્જવાતાં મી. વાલજીભાઈ રૌદ્રસની અવધી જમાવટ કરે છે. આવા કુશલ નટો પ્રાપ્ત થી આપણને મુંઝવે અભિનય જ મળે. અને એ ત્રણ ઉછરતા નટો સંબંધી ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

નાટકમાં કેતકીની મુખ્ય ભૂમિકા કવિની કલ્પના કરતાં પણ અનેક ગણી ખરાબ અને બેડોળ બનાવનાર નટ કૃષ્ણકાલ મારવાડીની પસંદગી આ ભૂમિકા માટે ખીલકુલ ઈષ્ટ નથી. આ ભાઈનું અભિનયનું ચાત કેવળ સામાન્ય છે. ગમે તે ભાવ અને રસને તે મોટા ધાંટા પાડી કહેવાતા વીરરસમાં ફેરવી નાખે છે, અને કર્ણકંઠ આલાપથી ગાયન ગાતાં સંગીતનું ખૂન કરે છે.

ફાર્સના વિભાગમાં કિશોરીની ભૂમિકા લજ્જવાનાર ભાઈ પ્રાણસુખનો અભિનય ભ્રેરફાર, અસરકારક અને આકર્ષક નીવડે છે. પરંતુ ઉચ્ચ શ્રી ભૂમિકાઓ લજ્જવાનારે નિર્માણ થયેલા નટને અશ્લીલ ફાર્સમાં યોગ્યતાથી અભિનયની વિકૃતિ અને ક્ષીણતા થતી આપણને રપટ જણાય છે. આથી ગુજરાતી રંગભૂમિને બહુ નુકશાન પહોંચે છે.

શૈભીયોની ભૂમિકા લજ્જવાનાર મી. હગનલાલની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ લજ્જવાની ફળવાઈ રહેલી શક્તિને અશ્લીલ ફાર્સના અભિનયથી તેવી જ રીતે નુકશાન થતું જણાય છે.

ઉપસંહાર

કેતકીની ઉચ્છ્રંખલતા; ધર્મપરિવર્તન, પદ્માત્મા અને શુદ્ધિનું ચિત્ર એટલું અસ્વાભાવિક અને દુર્બળ છે કે તેમાંથી પ્રેક્ષક વર્ગના હૃદય ઉપર એક પણ શુભ સંસ્કાર પડે તેવું નથી. કમલિનીનાં મોદ અને મૃત્યુ પણ જરાયે બોધક નથી. પદ્મકુમારની ખારીસ્ટરી અને રુદિયુરતતા, તથા સવિતાના વહેમી અને ઉતાવળીઆ વર્તનમાંથી શું શીખવાનું મળે તેવું છે ? આ પ્રમાણે નાટકનાં મુખ્ય અંગો દુર્બળ અને નિર્બળ છે. ત્યારે ફાર્સનો વિભાગ અશ્લીલતાથી એક ભવાઈની હલકાઈ સુધી જઈ પહોંચે છે. શૈભીઓ અને કિશોરીનાં નીતિમુદ્દ પાત્રોના ફાર્સ ઉપર નક્કર નાટકમાંથી પ્રેક્ષકવર્ગને શું બોધ લેવાનો હોય ? સુઘ અને સંસ્કારી પ્રેક્ષકવર્ગ તો આવાં નાટકોને અનીતિની નિશાળ જ માનવાનો અને તેનાથી દૂર જ રહેવાનો. પરંતુ અજ્ઞાન, અશિક્ષિત અને સંસ્કારવિહીન પ્રેક્ષકવર્ગ આવાં નાટકોમાં પૈસા ગુમાવવાનો અને નીતિને બદલે અનીતિનું શિક્ષણ લઈ છંદગી ખરાબ કરવાનો. આ પ્રમાણે રંગભૂમિ દેવમંદિરને બદલે અનીતિની શાળા બનતી જાય છે. પ્રભુ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે કે રંગભૂમિના આવા અશ્લીલ અને નાટકના લેખકોને તે સન્મતિ આપે !

એક મુકાબલો

સને ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ સુધી કલકત્તા નગર માઈ જીવનક્ષેત્ર બન્યું હતું. તે દરમિયાન અને ત્યાંની બે રંગભૂમિઓનો ઠીક ઠીક પરિચય થયો. એક પારસી નૉટકમંડળીની હિન્દી રંગભૂમિ, અને બીજી બંગાળી રંગભૂમિ. બન્ને ઠેકાણે અને કેવું દર્શન થયું તે આંહી ટપકાવું છું. આ અનુભવ આઠ વર્ષ પૂર્વેનો છે, તે વાત સ્પષ્ટપણે યાદ રાખવા વાચકને વિનંતિ છે.

હિન્દી રંગભૂમિ.

કલકત્તામાં વસવાટ કર્યા પછી તૂર્ત જ શેઠ માદનની માલેકીની પારસી નાટક મંડળીએ જાળવેલું તેમનું નવું નાટક 'સત્યવાન-સાવિત્રી' જોવા જવાનો અવસર જડ્યો. થીએટર પ્રેક્ષકોથી છલકતું હતું. ધણીજ ઉંચા દરની ટીકોટો સખાઈ હતી છતાં એક પણ જગ્યા ખાલી નહોતી. એ પ્રેક્ષક-મેદિની પર સ્વાભાવિક રીતે જ મારી દષ્ટિ નિરીક્ષણ કરતી જમતી હતી. દેખાતું હતું કે એ આખો ય સમાજ મારવાડી તથા ગુજરાતીઓનો હતો. અને કલકત્તાના મારવાડી ગુજરાતીઓ એટલે તો તે કાળે બંગાળાની સ્થાનિક અથવા પોતાની સ્વપ્રાંતીય સંસ્કૃતિથી લગભગ નિર્લેપ જ રહેનારા-જળકમળવતઃ એટલે ધંધાથી ચાકીને રવિવારે થોડી આરામ્યેષ ખરીદવા રંગભૂમિમાં આવે એટલો જ એ જરૂર મેદિનીનો અર્થ હતો એમ મને એ નાટક જોયા પછી જણાયું. પડો ઉપડ્યોઃ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલીના પૂતળા સ્વરૂપ એ જ સૂત્રધારઃ છોકરી વેશે લાય જોડીને ઉતારી સૂરની પ્રાર્થના ગાતા દસેક છોકરાઃ એક પછી એક લપકાબર્યા દશ્યોઃ અને એ નટ નટીઓની કલાની ઉચ્ચ દાકી પ્રેક્ષકોની આખો આંજવા માટે મથતાં દશ્યોના ઠાક વચ્ચે મને સાવિત્રી રૂપે નામાકિત અભિનેત્રી ગૌહરનાં દર્શન થયાં. પરંતુ ગૌહર પોતાનું ગૌહરપણું બૂલી ન શકી હોય, સાવિત્રી રૂપે નહિ પણ ગૌહર રૂપે જ પ્રેક્ષકો પર હાથ પાડવા મથતી હોય, એવું એના આદિથી અંત સુધીના લેખાસ, લટકાં, અને દેહના દર્પભરપૂર સ્વાભાવી લાગ્યું. સત્યવાનને પણ મેં તપસ્વી, પીર અને ગંભીર પ્રેમી કરતાં આશંક જોવા આલેખા-એવો દીકો. તપોવનમાં સાવિત્રીને મળતાંની વાર જ બેઠક વિહ્વલતાને એ વશ થઈ ગયોઃ પાંચ જ મીનીટ પૂરી નહોતી થઈ, અને ખર્ચકૂટિમાંથી એના પિતાનો સાદ પડ્યો, એટલે એ પારસી નાટ્ય 'ડળીના સત્યવાનને મહાપ્રજ્ઞ ખડો થઈ ગયો કે 'શું કંઈ? એક તરફ પિતાની આજ્ઞા! ને બીજી તરફ આ સુંદરીનો સ્નેહ! જાઉં કે ન જાઉં?' પરંતુ આ તો નાટ્યકારની પોતાની જ તૂટી દશી. પછી મેં જોયા મશહૂર નટ-ગાયક માસ્તર મોદનનેઃ એમને તો નારદ વેશે દીડા. એની મોદિની એના ઉત્તારી આલ્પ પલટામાં અને શુલ્ક સૂરમાં હતી. નટ તરીકે એનું કામ સામાન્ય કોટિનું જ હતું.

- આ પછી મેં એનો બીજો ધણો જ દેખાતો એવ 'દ્રીપદી' નો દીકો. એમાનો બીજ એટલે કોઈ લાડપ્રેમી, લટ, મોટા પેટવાળો મારવાડી અથવા ચોખોઃ ને એ જ રીતે અન્ય

સર્વ પાત્રો પ્રચલિત પુરાણાં ખીખામાં ઢાળેલાં: નાટ્યકાર અને નટમંડળી વચ્ચે એક જ તરેહનો મેળ: પ્રધાન રચના હતાં 'સીન-સીનરી': હું નટોને બહુ હોય દેતો નથી. નાટક રચનારની રચના બ્યારે તદ્દન છીછરી અને stereotyped-એક જ ઢાળામાં ઢાળેલી હોય છે, ત્યારે અરજામાં અમજાં નટ-નટીને પણ એ રીતીગત બેરીઓમાં ઝડકાઈ રહેવું પડે છે. આ પારસી રંગભૂમિનાં પ્રેક્ષકોને આક્રિન! આક્રિન! ચમત્તે બહાર નીકળતાં મેં જોયાં છે. અને તે સ્વાભાવિક જ હતું. દ્રવ્યોપાર્જનમાં જ રચેલા પચેલા સમૂદાયને સ્પષ્ટપણે ઘોડી મોજ માણવા જતો જોવા છતાં કલાવિહીનતાનું મેલું દેવું એ હબસીને કાળો કહેવા જેવું જ અર્થશૂન્ય છે.

બંગાળી રંગભૂમિ

એનાં સ્મરણો ઠીક ઠીક સુખદ છે. તે વખતે ત્યાં ત્રણ બંગાળી નાટ્ય મંદિરો હતાં: મીનર્ષી થીએટર, સ્ટાર થીએટર અને મનમોહન થીએટર. ત્યાં જવાનો આરંભ સુખ્યત્વે બંગાળી ભાષા પકડવાના લોકથી થયો. પ્રથમ નાટક જોયું તેનું નામ 'કિન્નરી': કિરોદ-પ્રસાદ વિદ્યાવિનોદ નામના એક એમ. એનું રચેલું: સાદી, સુંદર, અલિનચ અને કરુણ મધૂર એની કથા હતી: આકાશલોકની કિન્નરકુમારી પિતાને શાપે મર્ત્ય લોકમાં પડી મનુષ્યનો પરિચય થતાં માનવીની મહત્તા નિહાળે છે, એ એનો મધ્ય સૂર: છેક સાદાં દરય-પટો, ધમધમીનો અભાવ, ધીરે નૃત્ય, રંગ-તેજની રચના વડે જ જ્વાલું ધાંત સૈદ્ધ્ય અને સુપ્રમાણ, સરસ, નિર્ભય અલિનચ. લેખક તેમ જ નટનટીઓનો કંઈક જુદેરો જ મેળ મેં આંહી મંજોસ્તો જોયો. પછી તો બંગાળી જનતાના પ્રિયમાં પ્રિય નાટ્યકાર દિગ્ગેન્દ્રરાયનાં 'મેવાડ પતન' થી માંડી એક પછી એક લગભગ તમામ ઐતિહાસિક નાટકો જોયાં. કેટલાંક તો ત્રણ ત્રણ વાર જોયાં. રોકસ્પીઅરનું 'આથિસો' અને ઇન્ડિયનના એક નાટક પરથી ઉતારેલું 'રાખી-બંધન' પણ બંગાળી ભાષામાં લખવાતાં જોયાં. કેટલાંક સામાજિક અને સાહિત્ય વિષયક ટ્રોક્ષ-નાટકો પણ જોવાનાં મળ્યાં. તે બધા પરથી સ્પેષી અસરને અત્યારે આઠ વર્ષને અંતરે મોહ્યક્રાંત બન્યા પછી નીચેના ક્રમમાં ટપકાવવાનું સકામત માનું છું:

૧. દરય-રચના સાદી સરસ હોવાથી પ્રેક્ષકનું ચિત્ત ઉતરાણા વિના સીધું કથા અને સાહિત્ય પર જ મંડાતું હતું.
૨. 'જંવનિકા' ના પડદા પર જાહેર ખર્ચો છાપેલી જોઈ કલાનો વધ થતો લાગતો.
૩. સ્ત્રીપાત્રો સજ્જારી નટીઓ જ હતી. તેમાંની કેટલીએક આખરહાર ગાયિકાઓ, કેટલીએક ગાયિકા-શુલિકાઓ અને કેટલીએક તો કેવળ શુલિકાઓ જ હતી. સ્ત્રીપાત્રો સ્વાભાવિક લાગતાં. ધાયો રસ નીપજની ચકતાં. કેટલાંક તો પુરુષ પાડ પણ સજ્જ સારી ણપ ઉઠાવતાં.

૪. ગાયનો નિયમ તરીકે જ નાટકમાં જોવાં હોય: તે પણ કેવળ. સ્ત્રી-કંઠે જ ગાવાનાં: વર્ણનાત્મક અથવા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરનારાં ગીતો નહિ, પણ પ્રાસંગિક ભાવની જમાવટ કરનારાં, નિરૂપણ રીતે કોઈ પણ ગાઈ શકે તેવાં, સાહિત્ય-કૃતિઓ તરીકે ચાલે તેવાં ભિંમિંગીતો જ હોય. ઉસ્તાદી ઢબે નહિ, તેમજ કંઈક કચાવીની સીધી સડક જેવી ઢબે નહિ, પણ સરસ કંઠે આરોહ અવરોહ આપી શકાય તેવી શૈલીનાં ગીતો બહુધા લાગેલાં.

૫. નૃત્યો વારંવાર આવે, ઘણીવાર અતિરેક લાગે. કામ કરનાર નટીઓ રહી એટલે નૃત્યમાં નિપુણતા તો તરવરે જ.

૬. નાયક-નાયિકાનાં યુગ્મનો કે ગાદ આર્દ્રાગનનો તો સદંતર અભાવ: એ રીતે રસ ઉદ્ભવે અધિક દ્રવ્યો. ગાંભીર્ય વૃદ્ધિ વિનાનું માધુર્ય વધુ ખજવાન બનતું.

૭. નટો પૈકી કેટલાક તો આખરદાર અને સુશિક્ષિત 'એમેચ્યુર' હતા. શરીરે સુડોલ, પૌરુષની છાપ પાડે તેવા, શાંત વીરત્વ અને નિર્વીર્ય ગુરસા વચ્ચેનો સુદૃઢ બેદ સમજનારા, ગંભીર કંઠે જરૂર પૂરતો અવાજ છોડનારા એ કેટલાક ખેલાડીઓનું મને આજ પણ તાજું જ સ્મરણ છે.

૮. પ્રેક્ષક વર્ગને ઉચ્ચ કોટિનો ન કહી શકાય. કેટલાક જમીનદારો રંગભૂમિ પર પોતાની કોઈ પાતરોને જ પાક કરતી જોવા આવતા હોવા જોઈએ. કેટલાક યુવાનો પોતા-પોતાની રખાયોની સોજાતમા 'બોક્સ' રોડી લઈ વિનાશ લેવા અર્થે જ આવતા લાગેલા. સામાન્ય રીતે જેમ કોઈ અતિ લાવવાહી અભિનય જોતાં પ્રેક્ષકો "બેસ ! બેસ ! (સુદર ! સુદર !) પુકારી ઉઠતાં તેમ જ બીજા બાજુ નૃત્ય દરમ્યાન નટીઓના કેટલાક સુરેખ અંગમરોડો દેખતાં, એનો કથાને વિસરી જઈ એની voluptuousness — વિષયસૌભૂષતાનાં ગદગદાશીમાં અનુભવતા અને એને અનુરૂપ સ્વરોમાં વ્યક્ત કરતા. એકવાર તો કોઈ પ્રેક્ષકે રંગભૂમિ પર કોઈ નટીને તાકીને માંહણું ફેંકેલું, તે બદલ એક નટે પડદા બહાર આવી અર્થેત દુકાણમાં માથેક દપકો આપેલા. એ માંહણું પ્રેક્ષકો સન્મુખ ધરીને એણે કહ્યું કે "એકે કિ બદતા બોલા જાય મોરાય ! (આ તે શું સન્મનતા કહેવાય, ગૃહસ્થો !) આ ઉપરાંત લાહોસમાજના કેટલાક ભાઈઓએ મને બંગાળી રંગભૂમિ જોવા જતો જાણી ઉચ્ચારેલું કે "અમારો વર્ગ ત્યાં જવામાં લાજન સમજે છે !"

૯. નાટ્યકલાને કેળવી રહેલી આ મંડળીઓ કોઈ કોઈ વાર તો ઝીણી બાજતોમાં મોટી ગુણંદો ખાતી. 'મિસર કુમારી' ને 'આપેલો' જેવાં નાટકોમાં જેમ પરદેશી સંસ્કૃતિ અને પહેરવેશોનો એ બારીક ઉદાસ કરતાં, તેમ બીજા બાજુ કોઈ કોઈ વાર અકબરને દાદીવાળો બતાવવામાં, રાણા પ્રતાપને પરદેશી ઉદ્ભવે સુધી એકનો એક ધોરણ પહેરાવી રાખવામાં અને સાદે બંધાવવામાં પગેરેમાં એના અભ્યાસની ઉણપ તરી આવતી.

૧૦. ધીમે ધીમે બંગાળી પ્રેક્ષક વર્ગ દ્વારાથી મોઢાઈ હિન્દી રંગભૂમિ તરફ દળતો હતો અને તેથી જ કદાચ બંગાળી નાટ્ય-મંડળીઓ પણ હાદમાઠ વધારવા મથતી હતી.

૧૧. બંગાળી રંગભૂમિનું સાચી કલાતી દિશામાં જે કાંઈ પ્રયાણ મેં જોયું હતું તેનો મુખ્ય આધાર નાટ્યકારોની કથમ પર જ હતો. એ લોકોનું ઉચ્ચ કોટિનું શિક્ષણ અને જીવનની સ્વાભાવિકતા પર રહેલી તેઓની દષ્ટિ: એ વાતો જ આવી ઉચ્ચ કૃતિઓના કારણભૂત હતી.

ગુજરાતી રંગભૂમિ

એક ઐતિહાસિક અવલોકન

આધુનિક નાટકોનો ઉદ્ભવ સંસ્કૃત નાટકો ઉપરથી થયો કે ઇંગ્લેન્ડ નાટકોના અનુસરણ રૂપે થયો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સદૃશમાં અપાય એમ નથી. પ્રથમ તો આ પ્રશ્ન લખાતાં નાટકો સંબંધે છે કે ભજવતાં નાટકો-નાટક ભજવવાની રીત સમગ્ર સંબંધે છે એ સંદિગ્ધ હોઈ, માત્ર નાટકશાળામાં થતા નાટ્યપ્રયોગોને જ અનુલક્ષીને કહીશ.

હાલનાં નાટકો તો કાલે જ જન્મ્યાં છે. પચાસ, સાઠ, સીત્તેર વર્ષ પૂર્વે એવું કશું અસ્તિત્વમાં નહોતું. લોકોનો આનંદ માત્ર ભવાઈ વડે જ પોષાતો. પોતાના નાયક-આગેવાનની સંભાળ નીચે ભવાઈઆઓનાં રોળાં ફેરણીએ નીકળતાં. તેઓ ધણું કરીને પોતાનાં ધરાક ઘઈ ગએલે ગામગામ વર્ણમાં એક વાર તો આવી જ જતાં. પંચની જગામાં, ધર્મશાળામાં કે ખીજ મોટી સાર્વજનિક જગ્યાએ ઉતારો કરી ગામમાં ભવાઈ કરતા. એમને બાધેલી નાટકશાળાની જરૂર ન પડતી. ગામના પાદરમાં, અગર મોટા ચોકમાં અથવા છેવટે મહોદ્દમાં જ એમની નાટકશાળા જામતી. ભવાઈમાં દેખાવ કે પડદાની પથ જરૂર નહોતી. એક આડું દોરડું બાંધી એના ઉપર ચાદર કે ચોક્કાળ નાંખવાથી પડદો બની રહેતો. પડદાની ખીજ બાજુ તરફ એમને વેશ બદલવાની જગા તરીકે કામ આવતી. ભવાઈ તો બહાર ખુલ્લામાં જ થતી. નાયક એ એમનો સૂત્રધાર હતો. ગામનો ગાંધળે મશાલ વગેરે પકડતો. એક દેરાણે બજાવેા ખેસતા. નરધાં, સારંગી અને સૌથી વધારે અગત્ય ધરાવતાં ભૂંગળ લોકોના કાનને ખેરેરા કરવા તત્પર જ રહેતાં.

બજાવેાઓ ગામને આવતા પાત્રનું સૂચન કરતા. તેઓ સંખ્યાકાળથી માંડીને લગભગ વહાણું વાતા સુધી અમુક અનુક્રમે જુદા જુદા વેશ કાઢતા. તેમનો સૌથી પહેલો વેશ 'ગણેશ'નો હતો. ત્યારબાદ " સુરા સામળા "નો, " લાલજી મણિયાર "નો, " મિયાંબીબી "નો, અને " જૂઠ્ઠા "નો વેશ લાવતા. નટોને કોઈ ખાસ તૈયારીની જરૂર જણાતી નહિ. તેમ જ પહેરવેશની ખાસ ટાપટીપં પણ દેખાતી નહિ. ગોં ઉપર હડતાળનો પીળો રંગ અને ગાંઠે-ગાંઠે મેંશ એટલું હોય તો શણગાર સજવાનો બધો સામાન આવી રહ્યો.

પીળા મોંની સાથે ઘોઠા જેવા કાળા પગ તો લાત પાડતા. તેઓ પડદા પાછળ જઈ પહેરેલા ધાતિયાનો કહોટો વાળા સાદો કે બાંટ વિટી લે, અને ખભેથી ખરી ગએલી કાંચળામાં થોડા ડૂંચા ધાલે એટલે શણગાર પૂરો થતો. ચાદરનો નાંખેલો પડદો ધણીવાર છેક નીચે સુધી પહોંચતો નહિ એટલે તેઓ વેશ બદલતા તે એ અડધું પડધું દેખાતું. વેશ બદલીને નાચતા કે ગાતા, તા-તા-થેઈ કરતાં પાત્રો બહાર આવતાં. તેમનાં સ્ત્રીપાત્રોના હાવભાવે તો હદ વળી જતી. સ્ત્રી ન છતાં સ્ત્રીમાં અપવાને ઉત્કંઠિત પાવૈયાઓ જેમ ચાળા-ચરકા કરે છે તેમ ભવાઈમાં પણ આ બેરીતો વેશ લેનારા ભવાઈઆઓ કરતા. એમની ચતુરાઈ બિભત્સ ચાળાઓ અને અસ્થોક્ષ વાણીમાં જ દલવાઈ જતી. પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તે પાત્રમાં ભ્યારે કુલ ઝરતાં ત્યારે સારાં માણસોને તો ધણો જ કંડાળો આવતો. આમ પગલે

પગલે અને બોલે બોલે અસ્લીલતા હોવા છતાં એમા કંઈ હોય નહિ એમ સાબળનારાં આનંદ પામતાં ! તા-તા-ચેઈ કરીને કાષ્ટ પાત્ર નાચવાને મંડી જતું અને સહેલી ગતો નાચી પોતાની કુશળતા બતાવી પુલાતું. સઘળા વેશોમાં તેમનો કેન્નેડાનો વેશ વધારે લોકપ્રિય લાગતો. એ વેશનું મુખ્ય પાત્ર-નાયક એ મોટી તાડિયા જેવી બાયલીનો ટીચકો વર હતો. મુલો, નાનો હોઈને પણ હું વર, એવી માન્યતાથી પુલાઈ ગએલો હતો. શરૂઆત થતાં જ “કન્નેડા રાજ” પડતા બહાર આવીને ગાતા કે:—

“આવી સલામા હલા રલા, તરુવારે મુખ ભેયાં,
ફરગનના ડીખા કટકા, ફ:ખડાં રારવે ખોખા.

હે, રંગલા !

કન્નેડાનું એક ગીત નીચે આપીએ છીએ:

મારે કરમે કનેડું લાલ, સામજડું;
મારે જગમા વગોણુ લાલ, સામજડું;
મારે સહિયરોમા ગહેણુ લાલ, સામજડું—
સોળ વરસની કન્યા ને અઢિ વરસનો વર,
પરણાબ્યા પહોર લાલ સામજડું—મારે કરમે—મારે જગમા,
ટાપલામાં ધાંલી હું તો કાકે બળીએ ગઈતી,
કાકે બળીએ પૂંછતું તારો શો સગો લાગે, લાલ—મારે કરમે—મારે જગમા,
બાઈજનો બેટા ને નણદલનો વીરો,
કાઈ ગદારો પણ કંચ લાલ સામજડું—મારે કરમે—મારે જગમા,
રોટલો ધડુ તો પિટથો ચાનકીને રુવે,
ચાનકી ધડુ તો પિટથો સિંઝા સામુ બુવે લાલ સામજડું—મારે,
સિંઝા સામુ બુવે પિટથો ચેટલો રે માગે
ધમ લધને ધીણો મારું હૈડામા દાઝે લાલ સામજડું—મારે,
કાચલીમા કકોડી ને કોડીઆમાં પાણી,
નાનો વર નવરાજ્યા બેઠી રામડી લે ગઈતાણી લાલ સામજડું—મારે

બીજા પાત્રોમા એનો સાથી ‘રંગલો’ (વિદૂષક) અને એની સ્ત્રી દકરાળા હતા ‘હે, રંગલા !’ કહેતાં રંગલો ‘હે, રાજ !’ કહી લાજર થતો અને એ બન્નેની વચમાં સંવાદ ચાલતો. હેડબા જેમાં દકરાળા લાજ દાંડીને હાથા રહેતાં, અને કન્નેડારાજ રંગલોને હાથ કરતા કે રંગલા પેંગડા લાલ. દકરાળાને યુગ્મન આપવાની લાલસા થઈ આવવાથી પહેાંચાય નહિ માટે પેંગડાની મદદથી કેડે બેસીને પછી એ સુખ સેવાની ઇચ્છા છે એમ કન્નેડારાજ કહેતા. ત્યારબાદ આ શું, આ શું કહીને કન્નેડારાજ પૂછતો અને દકરાળાં તેમ જ રંગલો એના જવાબ આપતાં. આ અસ્લીલતા ભરેલી વાતો સંખ્યતાની ખાતર લખાય નહિ એવી છે ! આમ ધમાચકડી પછી આ ભવાઈ પૂરી થતી.

[ભવાઈઆએ નાચમાં પણ એમનાથી બને એટલી અસ્લીલતા ઉમેરતાં.] ઇન્ડિપરિચય નાચ જેણે જેણે દર્શો તે અમારૂં લખવું સમજજો. ખાડીઆમા જેઠાભાઈની પોળમાં એક શેઠની ઇચ્છા લોકોને આનંદ કરાવવાની થતા તેમણે ભવાઈ દરાવવાનું ઠેરવ્યું. તે વખત સ્વ. નરભેશમ વકીલને ઉવ્રમાથી લોકોની ખાસ બેવા સારુ આપ્યા. ભવાઈઆઓનો નાચ શરૂ થયો અને ભાવણોનો પ્રવાહ ચાલતાં જ એ સ્વર્ગવાસીને એટલો તિરકકાર આવ્યો કે ઉભા

યમ રોમને પાંચદશ ચોપડાવીને ઘેર ગયા. ભવાઈ બંધ પડી. રાજકોટમાં રાહુ આપ્ટે એમણે નવી નાટકશાળા ઠાઠી હતી. એમાં એક વખત ધરમપુરના ભવાઈઆઓની ભવાઈ કરાવી હતી. તે વખત શરૂઆતમાં જ પંદર વીસ મિનિટમાં જ ટીકીટના પૈસા જતા કરીને ઉઠી જવું પડ્યું હતું તેનું મને સ્મરણ છે. ભવૈયાઓ બધી નાતના વેશ કાઢે પણ ધાંચીના વેશ ન કાઢતા. ઉંચે ઉભાં રહીને સાંકડા ગોના વાસણમાં તેલની ધાર કરે તો ધાંચી ખરે. એમ એમનાથી કરી સકાય નહિ માટે એ વેશ જ ન કાઢતા એમ ઘણાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે કોઈ ધાંચીએ વાત કર્યાનું સાંભરે છે.

કોઈ કોઈ વખત ઉત્તર હિંદુસ્થાન-ગુરુદા મથુરા-વૃંદાવન વગેરેમાંથી રાસધારીઓ આવતા. વૃજભાષાનાં ગાયનો અને ભાષી પૂરી ખિચડીઆ ગુજરાતી કરતાં તેમાં કાંઈ વિશેષતા નહોતી. તેઓ રામલીલા અને કૃષ્ણલીલા ભજવતા.

[ગુજરાતીમાં પહેલવહેલું “લક્ષ્મીનાટક” નામનું નાટક સ્વ. દલપતરામે લખ્યું હતું. ઠીક નાટકકાર એરિસ્ટોફેનિસના પ્લુટસ નામના રૂપકના અંગ્રેજ ભાષાન્તર પરથી આ નાટક લખાયું છે. ભજવવાની ઇચ્છા વખતે દરેક પણ કદી ભજવાયું હોય એમ જાણ્યું નથી. એમાં પણ છેવટ રંગસા-ભીમડા-પાસે લૌકિક ગીત.

લક્ષ્મીબાઈની જનમારે,

કાકા પણ કેમ ચાલશે—

કાકા— હોય લક્ષ્મી—

ભાષી સમાપ્ત કર્યું છે. ત્યાર પછી લખાયેલું “જયકુમારી વિજય નાટક” પણ ભજવાયાનું યાદ નથી. પરંતુ તે કાળે ઘણું લોકપ્રિય થઈ પડેલું “લમિતાદુઃખદર્શક” નાટક તો રંગભૂમિ પર આવી ગયું છે.

સમય જતાં ઇંગ્રેજ અભ્યાસના ફેલાવાને લીધે ઇંગ્રેજ નાટકોનો પરિચય થયો. તેમ જ સંસ્કૃતના ફેલાવાને લીધે સંસ્કૃત નાટકો તરફ પણ લોકોની અભિરુચિ થઈ. એ બંને તરફનાં નાટકોનાં એમાં લખેને નાટકો લખાયાં. સાકુન્તલ, માલવિકાગ્નિમિત્રનાટક, વિક્રમોર્વશ્ચય વગેરે લખાયાં પણ ભજવાયાં લાગતાં નથી.

ઘણાં વર્ષો ઉપર પૂનાની બાળુજીની દક્ષણી નાટકમંડળીઓ ગુજરાત તરફ આવી હતી. મારા સ્મરણ પ્રમાણે ત્યારે ગુજરાતે પ્રથમ નાટક જોયેલું તે આ જ. આ નાટકોમાં પણ ઠીક નાટકો જેવી જ ગોઠવણ જણાતી. ઠીકમાં જેમ કોરસ, પાત્રને ન બોલવાની ઉક્તિઓ વગેરે બોલે તેમ નહિ, પણ દક્ષણી મંડળીઓનાં આ પ્રથમ નાટકોમાં સૂત્રધાર જ ગાયન કરતો. દક્ષણી એટલાર પાગડી, ખેસ અને હુંકું અંગરણું પહેરીને બજવૈયાઓ સાથે સૂત્રધાર રંગભૂમિના આગલી તરફના એક પૃષ્ઠામાં દાયગાં અંછરા લઈને ખડો ને ખડો રહેતો. રાતા કાગળની સૂંઢવાળો ગણપતિ, આગાડી મોરનું ડોકું અને શરીરના કટીપશ્વાહ ભાગમાં મોરચિત્તની ઝૂડી બાંધેલી સરસ્વતી કુદકો મારીને રંગભૂમિ પર આવતી અને નાટક ચાલુ થતું. પાત્રને બોલતાં બોલતાં જ્યાં ગાયન આવે કે પાત્ર “મેં કહેતા હું, સુન લે” કરીને મૂંચું મૂંચું ઉઠું રહેતું, અને સૂત્રધાર એની ઉક્તિ ગાતો. ઠીક કોરસની પેઢે સંકલના એ એનો હેતુ ન હતો પણ નાટક જ પોતે ભજવેલો. પાત્રોના પોશાક, સ્વાંમ અને રીત બધું નવું હોવાથી પ્રેક્ષક જનોને આનંદ તો પડતો.

આમ લોકોનાં મન નાટક તરફ સહજ વળ્યાં હતાં તેવામાં કોકોરનો એક પાવેયો હરજીવો ધણો ખ્યાલિમા આવ્યો હતો. હરજીવો કસરતના એક કરતો, નાચ સારો કરતો અને ખાસ ઉસ્તાદી નહિ એવી ઢબે ગાયન ગાતો. અમદાવાદમાં તો એ બહુ વખણાઈ ગયો હતો. હરજીવો ખાસીના મુદ્દના પ્રખ્યાત ગાયનમાં ઉમેરણ કરીને હોહાનું ગીત ગાતો.

થોડી આગ લારે, મીલે દોહકા પિલાઓ.

આગ લા, તમાકુ લા, લાઓ કડા પાની,

ચાર ભાઈઓ મહેરીલમા હોડે થી મિજબાની. થોડી આગ લા.

ગાનરકા તો કોટ બનાયા મૂલીકા દરવાજ,

રાકરકંદકી તોરે બળક, લોડે ફિરગી રાન, થોડી આગ લા.

આવા સમયમા જ સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામજીનું મિથ્યાભિમાન નાટક પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

આ નાટક ભજવાય એવી સ્વ. કવીશ્વરની ઇચ્છા હતી. એમણે ભજવતાં શું શું નોંધ્યે વગેરેની સંપૂર્ણ યાદિ આપી છે. કયાં, કેમ, કેવી રીતેની સૂચના પણ આપી છે. પણ એ નાટક ભજવાયું નથી. એમની સૂચનાઓમાં પણ પાત્રસૂચન બજવૈયાઓ તાતાયે નેવું કરે એમ કહ્યું છે. એટલે એક રીતે એ પણ ભવાઈની પેઠે જ ભજવાય એવી કવીશ્વરની ધારણા હશે. પડદા, સીનરી વગેરેનું ઉમેરણ કરીને પ્રથમ નાટકમંડળીવાળા પારસીઓ એઓનું પ્રખ્યાત નાટક મંદસજાનું હતું.

“ રાત હું મેં કામકા ઇદર મેરા નામ,

બિન પરીઓકી નીંદરો સદા હુ હેરાન. ”

આવો ઈંદ્ર, બધા રાતાં લુગડાંવાળો લાલ દેવ, અને બધાં કાળાં લુગડાં પહેરેલો કાળો દેવ એ એના પાત્રો હતાં. ઘણી પરીઓ રંગબ્રમિ પર આવતી અને નાચ અને ગાયનો થતા. પારસીઓના અસહ્ય હસિદાસમાંથી આ મંડળીઓ પોતાનું વસ્ત્ર લેતા.

પારસી મંડળીઓનાં નાટકોમાં કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ નાટકોનાં અનુસરણ પણ હતાં. અગાડી જતાં નાટક મંડળીઓ વધારે સુધરતી ગઈ તેમ તેમ તેમની કળા ખીલતી ગઈ હતી.

મુજર્મમાં મુજરાતી નાટક મંડળીઓનો જન્મ પણ થયો હતો. એ લોકો પૌરાણિક વિષયોના નાટક બહુધા ભજવતા. રણછોડલાઈ ઉદયરામનાં કેટલાંક નાટકો પણ ભજવાયાં હતાં. હરિશ્ચંદ્ર, નળ, દમ્પત્તી વગેરેએ સારી ખ્યાલિ એજદી હતી. સંસ્કૃતના અભ્યાસના વધારાની સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આપણી ભાષામા નાટકો ઉતર્યા છે. એવામાં શાકુન્તલ મુખ્ય છે. સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાસંકર માનિકે, સ્વ. ખજાંરે વગેરે શાકુન્તલના ભાષાન્તર કર્યા છે. શાકુન્તલ નાટક ભજવાયું છે ખરું, પણ આ થયેલાં ભાષાન્તરોના રૂપમાં નહિ. કવિ નર્મદે પણ નાટક પર કલમ અજમાવી છે, પણ ફતેહ મળી નથી. પારસી મંડળીઓએ કાજરાજના અંગ્રેજ નાટકોનાં અનુસરણો બહુ સારી રીતે ભજવ્યાં છે. દિવ્યાનંદવિસ તેઓ કળામાં પણ ઠીક વધ્યા છે. મુજર્મની મંડળીનું કામ અને નફો નોંધને નાટકમંડળીઓ ઉભી કરવાનો વા ફેલાયો હતો. એમ જિલાદીના ટોપની પેઠે નાટકમંડળીઓ ચર્મ, ખોટું જીવન ભોગવી મરીએ ગઈ.

આ મંડળીઓના પાના વખતમાં મળ મહેનાજી કે એસિસ્ટન્ટ તરીકે કામ કરનાર કેટલાક ગૃહસ્થો નાટક મંડળી ઉભી કરવાની ઇચ્છા થતાં તેમણે મોરબી નાટક મંડળી સ્થાપી.

આરંભકાળમાં હોય એવી જ રિચિતિ આ મંડળીઓની હતી. મોરબીની મંડળીએ ભર્તૃહરિનું નાટક લખવવાં માંડ્યું. એમને પણ નાટકોના વાખ્યા પડતા એમ લાગે છે. તે તે કાળના લખનારાઓને તેઓ લખે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતા. તેમ જ શિષ્ટ ગણાતા વિકાસો પાસે જઈ જઈ સૂચના વગેરે સારુ પ્રયાસ કરતા એ ઉપરથી પોતાની મંડળીનાં નાટકો જોયી કક્ષાનાં યાય એવી એમની પ્રયત્ન લાલસા જણાતી. આવાં ખંત, ઉદ્યોગ અને ખર્ચને યોગે તે મંડળીએ પોતાનાં નાટકોમાં સારા સુધારો કર્યો હતો. એમનાં

“ પિયુને લખનાર પેરી અલંકાર

, શૃંગારમાં હુખાડી 'તી તમે જ મને.

અને એના છોકરા પર શ્રીદા થઇ ગયેલી કોઇ નાટકની નાયકા છોકરાને લલચાવવા ગાતી તે

“ છોકરા રૂ માં હું દિલ સાથ,

તને કોય ન મારે લાત,

એને મારાં કંકણ કેવાં મુંદર હાય.”

એવાં ગાયનો કેવળ જુગુપ્સા જ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ જ રાણીની બેવફાઈની વાત સાંભળીને ફાંસીએ જતાં, મહેતલ લઇને ફિટકાર આપવાં આવેલો- માંપરાજ હાડો રાણી પાસે-મારવા નહોતો આવ્યો છતાં-ઉધારી તરવારે જાય છે, અને તરવાર ઉઠાવેલી હાથમાં રહી જાય છે અને પોતે ગાયન ગાવા મંદી જાય છે. તેમ જ રાણી પણ ડોકું ઊરાડવા આવેલા અને નાગી તરવારે ઉભેલા રાજાની પાસે ગાયન ગાય છે. એ જોઇને “ સખ મૂરમે ” એ મસ્કરી યાદ આવી હસુ આવે છે. આમ ધણી ધણી ખામીઓ છતાં પાછલા કાળમાં એ મંડળી સારાં નાટક લખતી.

કામસૂત્ર પ્રમાણે વિટ અને વિદૂષક નાયકનદ્વિમિત્ર હોઇ તેની પ્રેમકાર્યમાં મદદ કરનાર હોય છે. એને અનુસરીને કે કેમ નવાં લખવાતાં નાટકોમાં વિદૂષક એક અગત્યનું પાત્ર થઇ પડ્યો હતો. વિદૂષક ખાસ કામ કરતો હોય એમ તો જણાતું નથી પણ પ્રથમ પ્રમાણે મંડળીઓએ થયા પછી સૂત્રધાર નદીને બોલાવે છે. આવી અધી પ્રિયાઓ તે વખત શયન-ગાર જ સજતી હોય એમ જણાય છે. કેમકે અર્ધામાં સૂત્રધાર “ શયનગાર સજ રહ્યાં હો તો આવજો ” એમ કહે છે. નદી આવે છે અને સૂત્રધારની આજ્ઞા મુજબ ગમે તેવું ગાયન ગાય છે. ગમે તેવું ગાયન હોય પણ સૂત્રધાર તો ખેલ જ ખામી જાય છે ! આની વાતંત્રીત થતાં વિદૂષક આવે છે. દલપતરામના રાજદો વાપરીએ તો—

“ વિચિત્ર દેખાવ, વિચિત્ર વાણી

વિચિત્ર આ નાટક.”

હાસ્યાસ્યદ દેખાવ કરીને વિદૂષક આવીને ઉભો રહે છે કે સૂત્રધારની સાથે વાતે વળગે છે. સૂત્રધાર એને જગલી ગણી વાત કરે છે, પણ વિદૂષક તો સૂત્રધાર સાથે પ્રાસાનુ-પ્રાસવાળી અને વ્યંગવાણીમાં ફડકા માર્યે જાય છે. જતે બ્રાહ્મણ એટલે ખાવા તરફ ધણી રુચી અને તેમાં યે લાડ તરફ ઝાઝો પડેપાત. છેવટે લાડ મળવાની બોલીએ વિદૂષક નાટકમાં સહાયતા કરવાનું કબજા કરે છે.

આ વિદૂષકનું લક્ષ્ણ તો જહુ જ પેસી ગયું હતું. એ મિત્રાની વાતમાં વિદૂષક, દરબાર બરાયો હોય ત્યાં વિદૂષક, ધણીધણીઆણીની વાતચીત થતી હોય ત્યાં એ વિદૂષક, અરે,

વધારે તો શું પણ નાપકનાપક રાત્રે સૂતાં હોય ત્યાં સયનગૃહમાં પણ વિદૂષક, સૂતેલાં દંપતીની વાતચીતમાં વિદૂષક ટાપસી પૂરે છે ત્યારે તો અવધિ આવી રહી.

આવી ઘણીખરી ખામીઓ દૂર કરીને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રને વધારે અનુસરવાનો લોભ રાખનાર રવ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાએ એક મંડળી ઉભી કરી હતી. એનાં નાટકો વધારે રુચિકર અને ગાયનો બેશક ઊંચી કોટીનાં હતાં, ત્ને કે ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યાં નહોતાં છતાં વર્તમાનકાળમાં નાટકમંડળીઓમાં ભજવાતાં નાટકો અને ગાયનો કરતાં બેશક સ્પષ્ટતાતાં હતા.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશા વગેરેના સતત પ્રયાસ છતાં પણ આખી નાટકમંડળીઓ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી નથી, તેમ જ તેમની અંદરથી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે એવા અંશ નિકળી ગયા નથી એ ખરૂં તેમ જ શોચનીય છે. પણ આમ હોવાને અંગે નાટકમંડળીઓનો જ વાંક કદાપિ એમ નથી. નાટકમંડળીઓ પ્રેક્ષકવર્ગને આનંદ આપવાના જ માત્ર ઉદ્દેશથી ઉભી થતી નથી. તેમને કમાવું પણ હોય છે. અને તેમનો આધાર પ્રેક્ષકો ઉપર હોય છે. પ્રેક્ષકોમાં પણ તેમના ચોષકો મોટે ભાગે છેલ્લા વર્ગમાં બેસનાર મુશિશિન વર્ગના હોતા નથી. એક વખત સુરતમાં પ્રેમાનંદનો દશમ વાંચતાં એક વયોવૃદ્ધ અને વાનપ્રસ્થ થએલા મુન્સફ સાહેબ શ્રોતાજનોમાં હતા. શ્રીકૃષ્ણ ભાગવાનને મારવા પૂતના મોહાકર્ષકરૂપ લઇને જાય છે એના વર્ણનમાં પ્રેમાનંદે કહ્યું છે કે:—

“કેશવ બોળી, ઝીણી ચોળી, દિસે ગોક અન”

આ સાંભળીને એ વૃદ્ધજન બોલી ઉઠ્યા કે “સારી, ખૂબ જની છ”. આમ મુશિશિન, આખર મંજલ પહોંચવાની તૈયારી વાળાની ભાવના હોય તો પછી મિત્રોમાં જનારા અને બિલકુલ કેળવણી વગરના પ્રેક્ષકજનોની શી વાત ! આવા માણસોને આનંદ આપવો અને ઊંચી કક્ષાએ પહોંચવું એ એકકાળે જને એમ જ નથી. મોટે જ આપણી દાસની નાટકમંડળીઓ, ઈચ્છા ન હોય તો પણ દિવસાત્તુદિવસ ઊંચી તો નહિ પણ નીચી કક્ષાએ જતી જાય છે.

સમગ્ર જનમંડળની ભાવનાઓ ઉચ્ચ થાય, શિક્ષણ વધે, તો બધી બાબતમાં તેમ નાટકોમાં પણ સુધારો થવાની આશા રખાય. ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર બન્નેના વિચિત્ર મિશ્રબળથી દાસના ભજવાતા નાટકોનો ઉદ્ભવ સંભવે છે.

શ્રીયુત હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અમદાવાદમાં

(એક દષ્ટિ)

જે થોડા દિવસો શ્રી હરીન્દ્ર અમદાવાદમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે જે ભાષણો આપ્યાં અને પોતાનાં એક નાટકનાં જે પ્રયોગો પ્રજા સમક્ષ ચૂક્યા, આ ઉપરાંત એક વાર્તાલાપ પણ તેમની સાથે ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. શ્રી હરીન્દ્ર રંગભૂમિ પરના એક નટ છે. સૌ કેાઠ આકર્ષણ એવું એમનું વ્યક્તિત્વ છે. એમની સાથે પાંચ મીનીટ વાત કરવામાં તો સાધારણ જડ શિષ્ટાચારનાં ચોકઠાં ઓસરી જતાં હોય એમ લાગે છે. એક કલાકારને સ્વાભાવિક હોય તેવી સ્વેચ્છા કે છૂટ (abandon) એમનામાં પુષ્કળ છે.

નાટ્યકલાને (અને સંગીતને પણ) તેઓ કલાત્મક સર્જનની ભૂમિકા ઉપર લઇ જવા પ્રયત્ન કરે છે. “પરદેશથી પાછો ફરેલ” એ નામની પોતાની કૃતિ એમણે લખવી પાત્રાવી તેમાં એમની અભિનય કલા જોવા લાયક હતી.^૧ એ નાટકમાં બીજા પાત્રો માત્ર એમના ટેકરૂપ ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. આથી આ પ્રયોગને આપણે એક mono-drama તરીકે-એક જ પાત્રના નાટક તરીકે લેખીએ તો વાંધો નથી. નાટકનું વસ્તુ અતિશય સાદું છે, અને જેમણે ગોઠડસ્મીય કે શેરીડનની ઢાંચ કે કરુણરસમંધાન (કરુણરસ નહિ) નાટિકાઓ વાંચી દશે તેમને આ વસ્તુમાં ખાસ કંઈ નવીનતા નહિ લાગે. અંગ્રેજીમાં જેને sentimental comedy કહે છે, તેવી આ નાટિકા છે. લગ્નવતી વખતે તેમાંના ધણા ભાગો કાઢી નાંખ્યા હતા, અને હરિની વિલાયતી પત્નીનું પાત્ર ઉડાવી દઈ તેને બદલે તેની ટોપીથી જ કામ ચલાવી લેવામાં આવ્યું હતું. નાટકને આવી રીતે ટુંકાવી દેવાથી, એના વસ્તુ અને કાર્યથી જે રસનિષ્પત્તિ થવી જોઈએ તે બરોબર થતી નહોતી, નાટકમાં અમુક કંઈ અધુરું અધુરું છે એમ લાગ્યા કરતું હતું; અને આથી હરીન્દ્રની અભિનય કલાને પણ ક્ષતિ પહોંચતી હતી. રંગભૂમિ ઉપર પણ અમુક રસ પ્રેક્ષકોમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે જે થોડો ધણો કાળ જવો જોઈએ, તેટલો કાળ આ નાટકમાં લેવાતો નહોતો, તેથી હરીન્દ્ર લાગણીના જે જુદા જુદા આવેશો કે અભિનયો કરી દેખાડતા હતા તેમાં ધણી વાર અતિશયતા લાગતી હતી. કેાઠ એક વસ્તુસ્થિતિમાં જોઈએ તે કરતાં લાગણીનો ઝોક વધારે ચૂકાય તેથી કંઈ કલાનું સર્જન થઈ જતું નથી. શ્રી હરીન્દ્ર યુવાન છે, અને યુવાનો હમેશાં ખરી પરિસ્થિતિને અવગણી, તેમાં પોતાની લાગણીઓ ઠાંસી ઠાંસીને આરોપિત કરે છે. આ દોષમાંથી કદાચ શ્રી. હરીન્દ્ર મુક્ત નહિ હોય. પરંતુ આ નાટકના કેાઠ પણ જાણને ટુંકાવ્યા સિવાય, તેમાંનાં તમામ પાત્રોદારો તે નાટક જોયા પછી જ આ વિશે ખરું વિધાન કરી શકાય.

૧. આપણી રંગભૂમિના નજીકના નટ રા. જયશંકરને અંગ્રેજી આવડતું નથી; છતાં માત્ર શ્રી હરીન્દ્રના અભિનય પરથી તેઓ નાટકનું આખું વસ્તુ બરોબર સમજી શક્યા હતા. અભિનયોના અર્થ સમજવાની શક્તિ સાધારણ માણસ કરતાં રા. જયશંકરમાં વધારે હોય જ, તો પણ આ વાત શ્રી. હરીન્દ્રની અભિનય કલાની સ્પષ્ટતાની સાક્ષીરૂપ છે.

દરેક કયાને તેના અસ્તિત્વ માટે કંઈક કંઈ અવવ્યવન હોય છે. આ તે તેનું ઉપાધાન ઉપાધાન એક દૃષ્ટિએ કયાના આધારરૂપ છે, બીજી દૃષ્ટિએ તે આડખીલરૂપ પણ છે. એક કસરતયાજ પોતાના શરીરને ખૂબ કેળવીને, પોતાના દાવો અતિશય સુરેખ રીતે એકીને બીજીને અગમ્ય પમાડી શકે, અને તેનું એનું એ શરીર માદગીમા એને ભારરૂપ પણ થઈ પડે. કલાકારની સ્થિતિ પણ કંઈકે આના જેવી જ હોય છે. પોતામાં શક્તિ હોય, અનુભવ હોય, પણ જો કલાતા ઉપાધાન ઉપર અનિશ્ચય ધીરજ રાખી કલાકાર પ્રજુત્વ મેળવી ન શકે તો તેની કલા, પાણીમાં તરતા ન આવડતું હોય અને માણસ જેમ તરફડીયા મારે તેના જેવી જ રહેશે. અતિશય ઓછા પ્રયત્નથી પાણીની સપાટી પર રહી શકે તે સારો તારો, તદ્દન ઓછા શ્રમથી જ પોતાની કલા વ્યક્ત કરી શકે તે સારો કલાકાર. આ દૃષ્ટિએ અભિનયકલા ઉપર જેણે પ્રજુત્વ મેળવ્યું હોય, તે પોતે તોળા તોળાને પોતાનું અંદરનું તાદરશ્ય શુભાવ્યા સિવાય, બહાર પ્રેક્ષકોને જરૂર જેટલો જ મનોભાવ દેખાડી શકે. પરંતુ આપણા આ નાટકના વસ્તુમાં અતિશય લાગણી આરોપિત કરેલી હોવાથી અભિનયમાં પણ શ્રી હરીન્દ્રને ખૂબ પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો ધીમે સાદે જેમ તેઓ પ્રયત્ન વગર ગાઈ શકતા હતા, તેમ તે અભિનય કરી શકતા નહોતા હરીન્દ્ર દરેક સંવાદ વખતે અતિશય તંગ (highly strong) રહેતા હતા, અને તેથી તેમને થાક પણ વિશેષ લાગતો હતો.

શ્રી. હરીન્દ્ર આપણી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા માગે છે, એ આશય ઉચ્ચ અને શુભ છે પણ આવી રીતે માગે માગ કરી થોડા રોજમાં જ પાંચ સાત લોકોને તૈયાર કરી નાટક ભજવવાથી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર થઈ શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. અભિનય કે નાટ્યકલા અતિ કઠિન કલા છે, અને રંગભૂમિ પર ઉતરવામાં સૌ કોઈને જો એક મળ પડે તેના તનમનાટની ખાતર સ્થાનિક લોકો ખેચાર કે દસ્યાર પ્રયોગોમાં ઉતરે તેથી અભિનય કલા ઉપર પ્રજુત્વ મળી શકે એમ અમને લાગતું નથી શારીરિક પહેલવાની કસરત, ચિત્રકામ નૃત્ય, અભિનય કલા, કવિતા કે સંગીત આ તમામ કલાઓ તરફ બાલકને કે મનુષ્યને સહજ વશણો કે વૃત્તિઓ હોય છે, પણ જેમ બાલક આડા ઉભા લીટા તાણે તેથી કંઈ તે ચિત્રકાર થઈ જતો નથી, તેમ નૃત્યની કે અભિનય કલાની આપણામાં નૈસર્ગિક વૃત્તિ હોય તેથી કંઈ આપણને તે કલામાં નિપુણતા મળી જતી નથી. અણી જ પ્રયત્ન પડી સગીનનું ખર્ચ માધુર્ય ગાયક પોતાનામાં ઉતારી શકે છે. કોઈ પણ કલામાં નૈપુણ્ય મેળવવાનો રસ્તો કાટાથી બરેલો કે અતિશય કંટાળો ઉપગમવે તેવો હોય છે. એમાં ભુદિની પણ બહુ જરૂર પડે છે, જો બાઈઓ તથા એક બેન શ્રી. હરીન્દ્રના નાટકમાં ઉર્ધ્વા હતા તેમને અમે અભિનદન આપીએ છીએ, પરંતુ તેઓ પોતે જો ખરેખર પોતામાં રહેલી અભિનયકલા તરફની વૃત્તિને વિકસાવવા અને તે દ્વારા રંગભૂમિને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ જવા અવિધ્યમાં પણ પ્રયત્નો ચાલુ રાખશે તો તેમનો આ પ્રયત્ન સાર્યક થશે.

૨ કલામાં Law of the conservation of Energy in expression-કલાને વ્યક્ત કરવા વર્તા એનામાં ઓછી શક્તિ ખર્ચે, સક્રિયતા ઓછી વ્યય ન થાય એ વિચાર આપણે લગાડી શકીએ. Romantic art નાટક પોતાની શક્તિ વેરડી નાખે છે, Classical art આ દૃષ્ટિએ અનિશ્ચય કંઈ છે-એમ કહાને આપણે એ જ વિભાગોમાં વહેંચી ન શકીએ તો પણ આપણે કહી શકીએ.

જે જે ભાષ કે એન આવાં નાટકોમાં ભાગ લે છે તેમાંનાં બધાં આવી વૃત્તિથી જ ભાગ લેતાં હોય એમ ન પણ બને. યુવાવસ્થામાં દરેક જણને દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રયત્નો કરવાનું મન થાય છે. કોઇ એક જંતુ પોતાના ગાનતંતુઓ (feelers) ચારે બાજુ ફેંકે, બાલક જેમ નાહક હાથ પગ ઉછાળ્યા કરે, એના જેવા જ યુવાવસ્થાના પણ પ્રયત્નો હોય છે. શહેરમાં રામમૂર્તિ આવે અને બધાં બાળકો કે છોકરાઓ એકદમ નિશ્ચય કરી નાંખે કે આપણે મોટા થઈ જઈશું 'રામમૂર્તિ થઈશું, અને એકાદ માસ રોજ સવારે વહેલા ઉઠી કસરત કરી રાત્રે પઢાણેલા ચણા આવે ને થોડા વખત પછી પોતાના સ્વપ્નને વીસરી જાય, આના જેવો જ રંગભૂમિ પરનો આપણો આ પ્રયત્ન હોય તોપણ યુવાવસ્થાના માનસની દૃષ્ટિએ તે ક્ષમ્ય અને નિર્દોષ જ ગણાવો જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. વ્યક્તિની પોતાની શક્તિનો સાહજિક રીતે કંઈ દિશામાં સારામાં સારો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે, તે જાણવા આવા પ્રયોગોને જીવનમાં સ્થાન છે જ. પરંતુ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં માત્ર ખાલી પ્રયોગો કર્યા પછી પણ જે મન માત્ર પ્રયોગની ભૂમિકા ઉપર જ રહી જાય, પ્રયોગને સિદ્ધ કરવા ઊંડો પ્રયત્ન કરવા મનમાં મોટી ઘેરણા જાગે નહિ, તો આપણે ત્યાં ધણી વ્યક્તિઓ જેમ જીવનની શરૂઆતમાં થોડા પ્રયોગો કે પ્રયત્નો કરી પછી પડી ભાગે છે એના જેવું પરિણામ આવે ! નિરનિરાળા પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ જે એક ક્ષેત્રમાં પોતે વધારે સાઈ કામ કરી શકશે એમ લાગે, તેમાં પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચવાનો નિશ્ચય કરી પ્રયત્ન આદરે તો જ જીવનમાંથી કંઈકે પરિણામ દેખાડી શકાય. જેઓ આપણી રંગભૂમિને ઉચ્ચ કક્ષા પર લઈ જવા માગતા હોય, તેમણે એક વાર તો પોતાના મનની સાથે નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને પછી તે દિશામાં પૂર્ણ વેગથી ઝંપલાવવું જોઈએ. ત્યાં સુધી આમ નહિ યાય ત્યાં સુધી આપણને માત્ર અધકચરા પ્રયોગો જેવાનું જ મળશે; અને જે વધારે સંખ્યામાં લોકો આવાં નાટકોને જેવા આવશે, તો તે કંઈ તે નાટકની કક્ષા કે અભિનય વધારે ઉચ્ચ છે તે માટે નહિ, પરંતુ અમુક અમુક વ્યક્તિઓ તેમાં ઉતરી છે તે જેવાના અતિ સામાન્ય કે ક્ષુદ્ર કૌતુકની ખાતર જ આવશે. આટલા વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણે ત્યાં જે અમુક વ્યક્તિઓ એક પછી એક પ્રગ્ન સમક્ષ નાટકો રજૂ કરવાનો નિશ્ચય કરે, તો એમને આ વિષયમાં જે ફતેહ મળે તેનું ધોરણ શુદ્ધ કલાનું જ હોવું જોઈએ, નહિ કે પ્રેક્ષકની સંખ્યાખલનું.

શ્રી. વિનોદિની એને આ નાટકમાં ભાગ લીધેલા તે વિશે એક પ્રેક્ષકે 'નૂતન ગુજરાત'માં જે ચર્ચા ઉપાડી હતી તે સુરચિના લંગરૂપ હોર્નને લેખકની હલકી વૃત્તિ દેખાડે છે એટલું જ નહિ, પણ 'નૂતન ગુજરાતે' એ કાગળ એવા ને એવા શબ્દોમાં છાપવા લીધે, તે તેમની ગરવ્યવસ્થા અથવા કુવૃત્તિનું સૂચક છે. (તંત્રી પોતે પત્રના મતની સાથે સંમત નથી એમ લખેલું છતાં)

શ્રી હરિન્દ્ર એંગ્રેજીમાં નાટકો લખે છે, એટલે કે આપણી પ્રગ્નના હલ-હલકું ટકા જેટલા ભાગને તો તે અડવાનાં જ નહિ. તે મોટાં મોટાં શહેરોમાં ફરે એટલે ત્યાં એમને એંગ્રેજી જાણનાર પ્રેક્ષક વર્ગ કે નાટકમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓ પણ મળી રહે. તે હાલ રશિયામાંથી આવ્યા છે અને લોકસંઘનાં નાટક mass-drama ની વાત કરે છે, તો તે દક્ષિણમાં સ્થાયી નિવાસ કરી એક થીએટર ઉઠું કરવાના છે ત્યાં પોતાની સ્વભાષામાં જ

નાટકો ભજવશે એમ અમને આશા છે. લેનિન એક વાર શીનીશ ભાષા શીખતો હતો, અને તેનું એને કારણ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે શીનલેન્ડમાં ત્યાંની ભાષાંકારા બે ચળવળ કરી હોય, તો તે લોકોને એ વધારે સુખોદક થાય ! માતૃભાષાનું સ્થાન ખીજ કોઈ ભાષા સર્જ શકે જ નહિ એ વિશે હવે બે મત છે જ નહિ.

નાટકકલાને આપણે જીવનને જેટલી જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી જોઈ શકીએ તેટલી વિવિધ દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ. આપણું જીવન સ્થલ અને કાલ બન્નેમાં વિસ્તરેલું છે, અને નાટક પણ સ્થલ અને કાલમાં વિસ્તરેલું હોય છે. આપણું શરીર સ્થલમાં વિસ્તરેલું છે, અને આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કાલમાં જીવે છે. જંગલી લોકોને મન સ્થલ એ જ બધું છે; કાલની એમને ભાવના હોતી નથી. આપણા નાટકોના પ્રેક્ષકોનો ઘણો મોટો ભાગ જંગલી દશામાં જ છે; એમને મન નાટકના દશ્યો એ જ નાટક છે. પડા, સીનસીનેરી, પાત્રોના ઝરીના પોપાકો વગેરે સ્થલમાં વિસ્તરેલી વસ્તુઓ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. પડા ફાટે, નાચ થાય તેમાં સરકસની માફક કસરત થાય, ધડાકા ધડાકા થાય તો જ નાટક ખરેખર છે એમ એમને લાગે છે. આ વૃત્તિની સામે આપણે કલાની શુદ્ધ શુદ્ધિગમ્ય કાલની ભાવના મૂકવી પડશે. જેને શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ લક્ષ આપવાની ટેવ પડેલી હોય તેમને જુદાં જુદાં સીનસીનેરી, કે ધડાકા માત્ર અંતરાયરૂપ લાગે તો નવાઈ નહિ. નાટકના વસ્તુમાં દશ્યો વધારે મૂકી, દશ્ય-આલુભ્યથી લોકોના મનરંજન કરવાની વૃત્તિથી કંટાળેા ઉપજેા જ નોંધએ. આ દૃષ્ટિએ શ્રી. હરીન્દ્રના નાટકમાં શરૂથી અંત સુધી એક જ સ્થળ હતું તે યોગ્ય હતું. શ્રી નાટ્યકલામાં સ્થલ, કાલ, અને કાર્યના (place, time and action) ઐક્યનો સિદ્ધાન્ત મનાતો; અને યુરોપમાં તે તરફ દાઢ વલણ વધતું જાય છે. ત્યાંનાં કેટલાંએક નાટકોમાં તો એક જ અંક, એક જ પ્રવેશ, અને એક જ દશ્ય હોય છે. કોઈ પણ દશ્યની સંપૂર્ણ વિગતો અનિશ્ચય આવધાનતાથી યોગ્યતામાં આવે છે, અને આથી દશ્યો વધારે હોય તો નાટકમાં ખર્ચ બહુ થઈ જાય તેને લઈને પણ બને તેટલાં ઝોઝાં દશ્યો રાખવામાં આવે છે.

કલાનો સૌથી જટિલ પ્રયોગ એ નાટક છે. સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન કે ચિત્ર, અને ચિત્રકામ આ તમામ કલાઓ સ્થલમાં અવકાશ રોપીને રહેલી હોય છે, ન્યારે શુદ્ધ સંગીત માત્ર કાલમાં જ વિસ્તરેલું હોય છે. જેમ જેમ સ્થલના સાદચર્યના સંબંધો આપણે કાલમાં કાર્યકારણરૂપે સમજતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ તે વધારે શુદ્ધિગમ્ય થાય છે. નાટકમાં સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, કે ચિત્રકામ વગેરેને સ્થાન છે જ, પરંતુ આ તમામ કલાઓના જેટલો વિસ્તાર હોય તે તમામ વિસ્તાર નાટકના શુદ્ધિગમ્ય, સૂક્ષ્મ વસ્તુ કે કાર્યને રજૂ કરવા પૂરતો જ હોવો નોંધએ. આ જ રીતે સંગીતને પણ નાટકમાં ગૌણ સ્થાન જ હોવું નોંધએ. દક્ષિણી નાટકોની જેમ બે સંગીતને અતિ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો નાટકનું મૂળ વસ્તુ જ ગુમ થઈ જાય, અને નાટકથી જે અસર થવી નોંધએ તે થાય નહિ. નાટક કાર્યપ્રધાન કલા છે. જીવનમાં ક્રિયાદાક્રિય જેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેનું જ દિગ્દર્શન

૩. દાખલા તરીકે આ લખાણ નહિ સમજનારને મન ખાચ પાત્રમાં વિસ્તરેલું છે, પણ અંદાની દલીલ સમજનાર માટે તેનો વિસ્તાર શુદ્ધ કાલમાં જ રહેલો છે. આ જ રીતે નાટકનો અર્થ સીન, સીનેરી કે પાદમાં વિસ્તરેલો નથી, પણ કલાકારના મૂલ અનુભવમાં વસેલો છે.

આપણને નાટકમાં મળે છે. આ દૃષ્ટિએ નાટકમાંની સ્વગત ઉક્તિઓ અને તેટલી ટુંપી રાખવી જોઈએ. કોઈ પાત્ર બીજાને વિશે લાવણ આપી આપણને તેનું ઓળખાણ કરાવે, અથવા લેખક પોતે કોઈ પાત્રની સ્વગત ઉક્તિ દ્વારા અભિગમ તે શું કરશે તેની આગાહી આપે, અથવા તો કોઈ દૈવીપાત્રને વસ્તુમાં લાવી લેખક પોતાની ચુંચ ઉકેલે, તો શુદ્ધ વિવેચનની દૃષ્ટિએ લેખકની કલા અફલ યઈ છે એમ જ કહેવું પડે.

“પરદેશથી પાછો ફરેલ”માં સ્વગત ઉક્તિઓ એક સાંમાજિક નાટકમાં હોવી જોઈએ તેટલી ટુંપી અને ચોરી જ હતી. પરંતુ નાટકની કારીગરીમાં (technique) ખાસ કશી વિશિષ્ટતા હતી નહિ. નાટકની કારીગરી-technique, તે સ્ટેજની technique કરતાં જુદી છે. સ્ટેજ પર પડ્યા ગોઠવવા, અથવા તો નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રકાશથી દરશો ઉભાં કરવાં વગેરે બાબતોથી નાટકના વસ્તુની કારીગરી ભિન્ન છે. આ કારીગરીને માણસના હાડપીંજર સાથે આપણે સરખાવી શકીએ. માણસમાં જે હાડ ન હોય તો તે દગલો ધઈ નીચે નિચેઈ યઈ પડે, તેમ નાટકનું આખું વસ્તુ પણ તેના સિવાય પડી-લાગે. કદાચ વિગતનો ઉપયોગ કેટલે અંશે વસ્તુના કાર્યમાં કરવો જોઈએ, વસ્તુમાં અંકરમાત્રને શું રચાન હોવું જોઈએ—સંતાએકા માણસને સાંભળવા હેતુ, ઉપતા માણસ પાસે બોલાવવું, માંદગીને લઇને કે કોઈના મૃત્યુને લઇને પાત્રમાં કેટલા ફેરફાર કરવા, નકામા સાગતા પાત્રને કેવી રીતે ઉઠાવી હેતુ, નાટકના વસ્તુના વિકાસમાં વ્યક્તિગત વિરમૃતિનું રચાન નક્કી કરવું, વગેરે વગેરે અનેક પ્રશ્નો નાટ્યકલાની કારીગરીમાં ઉપરિધત યાય છે. આ વિશે તો એક આખો જુદો નિબંધ જ જોઈએ. પણ અસારે આપણે ત્યાં નાટ્યપ્રયોગો પ્રચલિત થયા છે, તો નાટ્યકલામાં કંઈક વધારે સાઈ અને રચાથી પરિણામ લાવવા પ્રયત્ન થશે એ આશાથી હું વિરમીશ.

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

૪ હાલ જે ત્રણ ચાર શબ્દો ગમે તેમ વાપરવામાં આવે છે, તે એક તો psycho-analysis, બીજો શબ્દ તે Behaviourism, ત્રીજો શબ્દ તે ધર્મ, અને ચોથો શબ્દ તે technique. આ બધા શબ્દો આજકાલની ‘ફેશન’ યઈ પડ્યા છે. એમના ઉપર એ રીતે નેટલા અત્યાચાર થાય છે તેમાંથી જો એમને કોઈ બચાવે તો ‘સારું’! (Technique-કારીગરી-એટલે માત્ર સાધન જ નહિ પણ તેનો શી રીતે ઉપયોગ કરવો-એ પદ્ધતિનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.)

જ્ઞા ન ગો ચ રી

મુનિઓ આને (નાટકને) દેવોનો શાન્ત (હિંસારહિત) ચાકુષ (આંખથી બોગવાય એવો) યજ્ઞ માને છે; રૂદ્રે ઉમાસંયુક્ત સ્વાંગમાં એ રીતે આને વિભક્ત કર્યું છે (શંકરભાગમા તાણ્ડવરૂપે-પાર્વતીભાગમાં લાસ્યરૂપે); આમાં ત્રણ ગુણમાંથી (સત્ત્વ-રજસુ-તમસુ) ઉત્પન્ન થતું લોકચરિત વિવિધ રસોવાળું (અથવા વિવિધ રસો અનુભવાય એ રીતે) દેખાય છે. ભિન્નરુચિવાળા લોકોને જાણી રીતે ખુશ કરે એવું એક આ નાટ્ય જ છે.

હાસિદાસ

*

*

*

*

સારામા સારા વિવેચકો જ સમજી શકે છે કે રંગભૂમિ ખરેખર મહત્ત્વની (સંસ્કૃત) છે. ગ્રંથયુગમાં 'ચર્ય'નું જેટલું મહત્ત્વ હતું તેટલું જ અને જે સમયમાં આ લેખો લખાયા છે તે સમયમાં લન્ડનમાં ચર્યનું જે મહત્ત્વ હતું તેના કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વનો, હું રંગભૂમિ માટે દાવો કરતો હતો; ખીજા વિવેચકો એ દાવો નહોતા કરતા. મારે મન રંગભૂમિ એ સ્થાન છે કે જ્યાં "જે ત્રણ જણ ભેગા મળે છે." ઇરિકાઈલિસથી તે મારા સુધી (ખનીઈ શા સુધી)ની આચાર્યપરંપરા, અમારાથી અર્વાચીન ખીરતી સંપ્રદાયની પરંપરા જેટલી જ ગંભીરાધિવાળા અને સતત પ્રેરણાના આવેશવાળા રહેલી છે. ખીરતી ચર્ય કે જે એક શ્લેષની ગતિકથી સ્થાપનામાં આવ્યું હતું તે કમનસીબે શયતાનીથી એટલું ખરું દૂષિત થઈ ગયું છે કે તે અત્યારે એવું ચર્ય બન્યું છે કે જ્યાં માણસોને હસવાનો પ્રતિબંધ છે; અને તેથી તે અત્યારે વધારે પ્રાચીન અને વધારે મદાન ચર્ય કે જેનો હું અનુયાયી છું તેની આગળ પાછું હટી છે. આ અમારા ચર્યમાં માણસ જેમ વધારે હસે તેમ વધારે સાઈ ગણાય છે; કારણ કે દેવ પિતા અનિષ્ટનો નાશ કરવો હોય તો તે હસવાથી જ થઈ શકે છે, અને હસવાથી જ હલ પિનાની સાચી મૈત્રી સાધી શકાય છે."

ખનીઈ શા

*

*

*

*

પારમ્યાત્મ નામરકટકમાં નટોના સ્તંભરગાદિવિશે જણાવે છે :

પદ્મસ્ય માસસ્ય વા પ્રજાતેઽહ્નિ સરસ્વત્યા ભવને નિયુક્તાનાં નિયં સમાજઃ ॥૨૭॥

પળવાદીઆ અથવા માસના પ્રસિદ્ધ દિવસે (જેમકે ગણેશચોથ, સરસ્વતી પંચમી ધીપાદિ) સરસ્વતીના ભવનમાં નીમેલાઓનો (નાચરકનટાદિઓનો) નિયમિત સમાજ કરવો (એટલે કે એમની પાસે તૃત્ય નાટક આદિ કરાવવાં).

કુશીલવાધ્યાગન્તવઃ પ્રેક્ષણક્રમેણં દ્વયુઃ ॥ ૨૮ ॥

જ્ઞારથી આવેલા કુશીલવો-નટનર્તકો-એમને પ્રેક્ષણક આપે (એટલે કે એક કરી બતાવે.)

જ્ઞાનગોચરી

દ્વિતીયેઽહનિ તેમ્યઃ પૂજા નિયતં હમેરન્ ॥ ૨૯ ॥

બીજા દિવસે તેઓના તેમના તરફથી સત્કાર થામ.

તતો યથાશ્રદ્ધમેષાં દર્શનમુત્સર્ગો વા ॥ ૩૦ ॥

પછી શ્રદ્ધા પ્રમાણે તેમના પ્રયોગો જોવા કે (માઠી રીતે) રજા આપવી.

વ્યસનોત્સવેષુ ચૈષાં પરસ્પરસ્યૈકકાર્યતા ॥ ૩૧ ॥

આફત પ્રસંગે કે ઉત્સવમાં રોકાઈ જતા નીએલા નટો અને આવેલા એકબીજાને મદદ કરે. (એટલે કે એ પ્રસંગે કોઈ નટ કામ ન કરી શકે તો પરસ્પર કામ સંભાળી લે.)

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં અભિનયનું દર્શન અને નટાદિનો સત્કાર સંસ્કારી નાગરિકોની ફરજોમાં આવી જતાં એમ સમજાય છે.

* * * *

નીચેના ફકરાઓ Ashley Dukes કૃત Drama નામના પુસ્તકમાંથી આપ્યા છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે.

‘નાટક અને રંગભૂમિ એક હોવાં જોઈએ તે એ છે. જે રંગભૂમિને પોતાની જાતનું જ્ઞાન થયું છે તેનું એ કામ છે કે જાનને જોડવાં. તેઓએ એક ચક્રને એ તરીકે રહેવું જોઈએ. સાચી નાટ્યકલાના જન્મ માટે તે જાનનું લક્ષ થયું જોઈએ.’

પૃ. ૧૩

‘એક ક્ષણમાં નાટકને વિશે અમારે અમારી શ્રદ્ધા દર્શાવવી હોય તો એમ કહીએ કે તે રંગભૂમિની એવી કળા- છે કે જે લેખક, નટ, તેને મૂર્ત કરનાર (producer), અને તેના દર્શયોનું સંવિધાન કરનારની કલાઓ કરતાં મોટી કળા છે; કારણ કે તે, તે બધી કળાઓને એક પ્રયોજનથી એકિત કરી પોતામાં સમાવી લે છે.’

પૃ. ૨૮

‘દરેક કળા માટે એમ કહી શકાય કે નવાં રૂપોના આવિષ્કાર એ એની પ્રગતિનું આવશ્યક તત્ત્વ છે; તેમાં એ નાટક કે જે ‘હીલચાલ કરતા માણસ’ ને ખતાવે છે તેણે માણસની તુચ્છ અને ટેવથી થતી ચેષ્ટાઓ તેમ જ તેની વધારે બધી ચેષ્ટાઓ ખતાવવી જોઈએ. આમ છતાં એ વાત સાચી છે કે નાટકનાં ઉત્તમ સર્જનો શિષ્ટ સંપ્રદાયના ‘૩૫’ ના આધારે થયેલા છે.’

પૃ. ૫૬

‘આજે પણ એવા નાટકકારો ધણા મોડા છે કે જે રંગભૂમિની સમગ્ર કલાના દર્શનથી પ્રેરાતા હોય, કે જે સમગ્ર કલામાં પોતાને ‘કવિ-કારગીર’ તરીકે દિસેલો આપવાનો છે.’

પૃ. ૬૮

‘જીવતી નાટ્યસંસ્થામાં નાટકનો લેખક પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા, તે નટની જેમ કેટલેકે અંશે જતું કરે છે. એ પોતાની જાતને ૩૫ અને રંગવાળી તથા પાંખાળા શબ્દો અને મોજાની જેમ ઉછળતી સંવાદી રચનાઓવાળી રંગભૂમિને સમર્પે છે. નાટકકાર પોતે જે કલા સમર્પે છે તે બધી કારીગરીઓમાં ઉમદા છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ તેમાં જ બધું આવી જાય છે એમ માનવા જતાં તે અર્ધચંદ્રકર ચર્ચા જાય છે. ઉચ્ચરિત શબ્દ એ સિદ્ધાન્ત નથી પણ વિધિ છે. તે ચિખર નથી પણ પાયો છે.’

પૃ. ૧૧૫

‘નટ એ નાટક લખનાર જેટલો જ જીવનનો વિવેચક છે.’

પૃ. ૧૨૪

‘નટ જે ભાવ લગવે છે તે ભાવ કેવળ અનુકરણ રૂપ નથી પણ મૌલિક સર્જનરૂપ છે. નટની કલાતો રચાવી એક જીવનના ચહેરા ઉપર તે જે રૂપ (mask) મુકે છે તેમાં વસે છે. રંગદારની દુનીઆમાં ભાસ અને વસ્તુ એક અને એકસરખાં છે. અભિનયમાં, દેખાવ અને હલનચલનના કેવળ સંવાદિપણ ઉપરાંત ભાવનિરૂપણની આન્તરસંતા અને જીવનને રૂપકમાં બદલી નાંખતી સર્જનની અઘૌકિકતા પણ અભિપ્રેત છે.’ પૃ. ૧૨૫

‘અભિનય એ સાદિત્ય અને કાવ્ય કરતાં સંગીત અને ચિત્રને વધારે મળતો છે.’ પૃ. ૧૨૭

‘ઉચ્ચતથી થએલા અભિનય સિવાય બીજો કોઈ અભિનય નથી-પંજી ભસે તે દ્રુષ્ટક હોય, કૌમિક હોય કે કારસનો હોય; બીજું જે કંઈ છે તે મિથ્યાત્વ છે.’ પૃ. ૧૩૧

એ કેવળ માન્યતાની બાબત નથી પણ ખાતરીની હકીકત છે કે પ્રેક્ષક વર્ગ ઉપર ખરેખરી અસર કેવળ સમ્બાધથી જ થાય છે. શ્રોતાવર્ગ નાટકના લેખક પાસેથી સમ્બાધની અપેક્ષા રાખે છે એટલું જ નહિ પણ નટો પાસેથી, નાટકને મૂર્તરૂપ આપવાની ક્રિયામાંથી (production), સમગ્ર નાટકને રજૂ કરવાની ક્રિયામાંથી પણ સમ્બાધની અપેક્ષા રાખે છે.’ પૃ. ૨૦૬

‘નાટક એ સાથે કામ કરવાથી ઉપજતી વસ્તુ છે. આ સદકાર એ કેવળ લેખક, નટ અને મૂર્તરૂપ આપનાર (producer) નો નથી, પણ તે આ બધાનો, તેમના પ્રેક્ષક વર્ગ સાથેનો સદકાર છે. એ પ્રેક્ષકોનો સમુદાય, એ રુચિઓનો દાણિક સંયોગ, એક શબ્દમાં કહીએ તો એ સામુદાયિક પ્રત્યુત્તર એ નાટકને બીજી કલાઓથી વિશિષ્ટ કરતું લક્ષણ છે.’ પૃ. ૧૬૮

‘નાટ્યકલા જેવી સંઘસાધિત કલાની મુશીબત એ સંધને દોરવાની આવશ્યકતામાં વસે છે.’ પૃ. ૨૪૧

*

*

*

લાસ્ય અથવા કૌમલ્ય નૃત્ય જે ખાસ કરીને સ્ત્રીને અનુકૂલ છે તેની પરંપરા:

પાર્વતી ત્વનુશસ્તિ સ્મ લાસ્યં વાણાત્મજામુપામ્ ।

તયા દ્વારવતીગોવ્યસ્તામિઃ સૌરાષ્ટ્રયોગિતઃ ॥ ૭ ॥

તામિસ્તુ શિક્ષિતા નાર્યો નાનાજનપદાશ્રયા ।

एवं परंपराप्राप्तमेतल्लોકે प्रतिष्ठितम् ॥ ૮ ॥

સંગીતરતનાકર અ. ૭

પાર્વતીએ બાણુની પુત્રી ઉપાને લાસ્ય શીખવ્યું. તેણે દારવતી-દારકાન્ની ગોપીઓને શીખવ્યું, અને ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્રની યુવતિઓને શીખવ્યું; તેઓએ વિવિધ પ્રદેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું; આ રીતે આ લાસ્ય લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યું. ૭-૮

આ ઉપરથી એમ નર્ક કરી ચકાવ કે કૃષ્ણના પુત્ર અનિરુદ્ધની પત્ની ઉવાદારા લાસ્ય દારકામાં આવ્યું; ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચાર પામ્યું; ત્યાંથી બીજા પ્રાન્તોમાં ગયું. સામાન્ય જન સમાજની સ્ત્રીઓમાં સૌરાષ્ટ્ર-ગૂજરાત-મારવાડ આદિ ભાગોમાં હિન્દુસ્તાનનાં બીજા ભાગો કરતાં નૃત્ય વધારે પ્રચલિત છે તેનો આ પરંપરા સાથે કંઈ એકંદરો ?

*

*

*

... યુકમેનના કોરટમસ (૧૯૨૮) નાં અંકમાં મી. ઇર્વિંગ ધ્રાઉને ઇંગલેન્ડના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર જોહાન ગાલ્સવર્થી ઉપર મનનીય લેખ લખ્યો છે. તેના ભાવાર્થ નીચે આપ્યો છે :

નાટકકાર રંગભૂમિને આગળ લાવે છે કે રંગભૂમિ નાટકકારને આગળ લાવે છે ? આનો ઉત્તર આપવો કઠિન છે. આનો વિચાર કરતાં ચેષ્ઠાવ અને મોરેકો આર્ટ થિયેટરનો દાખલો સૂઝે છે. સ્ટેનીસ્લાસ્કી અને ડાન્સેકો રશિયાની સુપ્રસિદ્ધ રંગભૂમિ અને કલાપીઠના સંસ્થાપક અને નિયામક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ચેષ્ઠાવનું ' સીગવ ' પ્રથમ ભજવાયું ત્યારે તે નિષ્ફળ ગયું. આથી તે નિરાશ થયો. ચેષ્ઠાવને જો કે ક્ષય હતો તો પણ તેણે જાણી લેઈને તેના નદીને કાંઠે આખી રાત ગાળી. દિવસમાં ઠંડીમાં સ્ટેનીસ્લાસ્કીએ તેને આ આત્મઘાત કરતો જોયો. આ પછી મોરેકો આર્ટ થિયેટરે તેનું લખાણ લીધું, અને લેખકની પોતાની ધ્રુવ પ્રમાણે તે ભજવ્યું, અને તે સંપૂર્ણ સફળ થયું. આમ ચેષ્ઠાવમાં ઉત્સાહ ત્રેરી તેની પાસેથી તેનાં લાક્ષણિક અને અતિશય સુંદર નાટકો સરખાયાં.

ડાન્સેકોએ તેના તરફ જો સદાતુષ્ટીતી દૃષ્ટિથી ન જોયું હોત અને સ્ટેનીસ્લાસ્કીએ ચેષ્ઠાવના લખાણને ભજવવામાં અત્યારાધ ન જતાવી હોત તો ચેષ્ઠાવનાં પછીનાં નાટકો કદાપિ પણ લખાયાં ન હોત. એમના સિવાય, ' ચેરી એરચાર્ડ ' કદી વવાત નહિ અને ' શ્રી સીરટસ ' એ પોતાનો કરુણ વિલાપ ગાયો નહોત !

જોન ગાલ્સવર્થીની બાળતરમાં પણ આ વસ્તુરિચિત છે. જો કેટલાક પુરોગામીઓએ તેને માટે રસ્તો ઉઘાડ્યો નહોત તો તેણે જો અત્યારે અંગ્રેજ રંગભૂમિને આપ્યું છે તે. આખી શકાયું હોત નહિ. જ્યારે આપણે ગાલ્સવર્થીની વાસ્તવિક પરિચિતિનું નિરૂપણ કરવાની સૂક્ષ્મ રીત, તેના સ્વભાવની કોમળતા, અને કોઈ પણ જાતના વધારે પડતા ભાર અને સસ્તી અસર કરવાની રીતનો ત્યાગ કરતી તેની માનસિક પ્રામાણિકતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ જ સમજાય છે કે મિ. ગાલ્સવર્થી ઓગણીસમી સદીની રંગભૂમિ માટે કદી પણ લખી શકત નહિ. એ જમાનામાં નટનું સર્વોપરિપક્વ લેખકને જ્ઞાવી હતું : લેખકને સાહુની રીત પ્રમાણે નાટકમાં અમુક અમુક રિચિતિઓનો જ વિચાર કરવો પડતો અને નટે દીપી ઉઠે એ દૃષ્ટિએ લખવું પડતું. આ જાતના સાહુપણાનું જોર ચાલતું હતું તે સમયે જ મેથ્યુ આર્નોલ્ડની ઉચિત ટીકા આવી : " આપણે ત્યાં રંગભૂમિ છે જ નહિ. " આનો ભાવાર્થ એ હતો કે ૧૮૭૯ ના વિચારશીલ અને લાગણીવાળા માણસને રંગદારમાં સ્વાગત ન હતું. એ સમયે તો જોને કાંઈ ખાસ કહેવાનું ન હોય અને તેથી ગમે તેવી વાત ઘડી આપવા જે ખુશી હોય એવા લેખકોને જ રચાન હતું. આથી દલકા લેખકોને સારો અવકાશ મળતો અને લખકાભરી અને આલેકારિક ભાષાનો છુટે હાથે ઉપયોગ થતો.

આવા રંગદારમાં ગાલ્સવર્થીના લખાણ આવે એ અસંભવિત હતું. એ ખરેખર દુઃખની વાત છે કે ગઈ સદીમાં સામાજિક પરિચિતિ અતુલ્ય હોવા છતાં તે જમાનામાં ' રહેલો ' જીવનવિરોધ ખતાવે એવાં નાટકો ન સરખાયાં. ફેરસીટ સાગામાં જે સામાજિક સૂરો ભવ્ય રીતે સંભળાય છે તે વિકટોરિયાના સમયના જીવનના જડ અંધારણને શિથિલ કરી નમાવતાં હતાં. ત્યારે રંગભૂમિને આ વિશે કાંઈ જ કહેવાનું ન હતું. જો કે એ જમાનામાં ચાલતા વિદ્યાન અને ધર્મના વિરોધ, નવા ઉદ્યોગો અને જુના ઉદ્યોગોના વિરોધ, બળવાખોર સ્ત્રી અને લીંગલોચરના સંરક્ષકોના વિરોધ, પિતા અને પુત્રના વિરોધ, અને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના વિરોધ એ નાટકને માટે સારામાં સારી સામગ્રી પૂરી પાડે એવા હતાં. તો પણ તેનું રંગભૂમિ ઉપર દર્શન ન થતું.

ઇન્સેનની અસરને યુરોપમાં પ્રવેશ કરતાં વાર થઇ, પણ જ્યારે એકવાર પ્રવેશ થઇ ગયો ત્યાર પછી તે બહુ ઊંડી અને ચિરસ્થાયી બની. નવાં ફ્રી ચિયેટરોની સંખ્યા વધી અને એમાં ઇન્સેનની શૈલીની મહત્ત્વાકાંક્ષા હમેશાં રહેતી. એટલે કે કૃત્રિમ દેખાવોવાળા ભભકાભયાં દરથોને સ્થાને - દરરોજના જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો. દરેક ચીજને નવું રૂપ આપવાનું હતું. લખાણ, અભિનય અને શલ્યુગાર એ બધું જ નવું કરવાનું હતું. આ નવા રૂપના સર્જન માટે શૈલીને નવી રીતે સરળ કરવાની હતી અને એની રીતમાં નવી સમ્યાધિ દાખલ કરવાની હતી. પેરિસનાં એન્ટાઇન જેવાં કે મારકેના રેનીસાન્સી જેવા માણસોના સંરમરણો વાંચીએ છીએ ત્યારે આ એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષાની વાત વાંચવામાં આવે છે. બન્ને સંચાલકો જુની ઢગની દબાવ્યાભરી કૃત્રિમતાઓનો કચરો સાફ કરતા હતા અને એ રીતે વિશિષ્ટ દષ્ટિવાળા નાટકકારને નોંધારા એનું ચિત્ત દર્શાવવાને ચક્રિતમાન કરતા હતા, અને જુની ઢગના, નટો છાપકું ઉપાડી નાખે એવી રીતે ભજવી શકાય એવાં નાટકોના લખનારને અવકાશ ન રહ્યો.

ઇંગ્લાંડમાં આ સુધારાની ચળવળ ઇન્સેન અને ઇન્સેનના અનુયાયીઓથી ચાલી. જે. ટી. ક્રીન આ સુધારાને ચરૂઆતનો આગાહી કરનાર હતો, જેા એનો પથગમ્યર હતો. પણ આ સુધારાને સત-ડે નાઇટ સોસાયટી અને ઉત્સાહી મંડળોઓમાંથી આગળ વધી બહાર જતાં વર્ગો થયાં. ઓગણીસમી સદી પૂરી થવા આવી તે વખતે રેજીસ્ટ્રાર સોસાયટી માટે ગ્રેનવીલ બાર્કર નામનો એક જીવાન માણસ કામ કરતો હતો. પોતાની પહેલી પત્નીસીમાં એ ધોની મુખ્ય ભૂમિકાઓ ભજવતો, અને ૨૭ વર્ષની ઉંમરે તે કોર્ટ ચિયેટરના સંચાલનમાં જે. ઇ. વેડૂનની સાથે જોડાયો. આ સદયોગ અંગ્રેજ રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં એક મોટો બનાવ છે. વેડૂન બાર્કરના સમયે વધારે સામાન્ય પ્રજાને આકર્ષી અને પહેલાં જે કામ કેવળ અખતરા રૂપે ચલાતું તેને વધારે વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા મળી. જે પ્રેક્ષકો સામાન્ય નાટકોનાં જુદાણાં અને ઉચ્ચતાઓથી કંટાળી ગયા હતા તે આના તરફ આકર્ષાયા. આ પરિસ્થિતિએ નટોને પણ આકર્ષ્યા. અને તેમને, કોર્ટ ચિયેટરના નાટકકારોએ વાસ્તવિક જીવન સાથે જે નવો પરિચય કરાવ્યો તેમાંથી અને ગ્રેનવીલ બાર્કરના પ્રેરણા અર્પે એવા વ્યક્તિત્વમાંથી પછું જ પ્રેરણાદન મળ્યું. નવા લેખકો રંગભૂમિ માટે લખવા આકર્ષાય એમાં હવે કોઈ અત્યથથી જેનું રહ્યું નહિ. આર્થિક બદલો થોડો મળતો પણ આત્માને સંતોષે એવો સત્કાર વિશેષ મળતો. વેડૂન બાર્કરના ચક્રણથી સરળથેદા અને એ અલણને સરજનાર નાટકકારમાંનો જોન ગાલ્સવર્થી એક હતો. તેનું પહેલું નાટક 'સિલ્વર બોક્સ' ૧૮૦૬ માં કોર્ટમાં ભજવાયું. ૧૮૦૭માં રોલોપમાં એ જ વ્યવસ્થા નીચે તેનું 'જેથ' ભજવાયું. ૧૮૦૮માં ડ્યુક ઓફ ડોર્સેની રંગભૂમિમાં 'રૂઝાઇઝ' ભજવાયું. ૧૮૧૦ માં એ જ રંગભૂમિ ઉપર 'જર્સીસ' ભજવાયું. આ સમય સુધીમાં મિ. ગાલ્સવર્થી રેપરટરી દીલ-ચાલના પ્રતિષ્ઠિત અને ઉદ્યોગી એવક યથા હતા. ત્યારે આ પ્રજાની ચળવળ એન્ડે રદર, લિવરપૂલ અને ગ્લાસગો સુધી પહોંચી તે સમયે મિ. ગાલ્સવર્થીનું નામ નાટકની જાહેરખજોમાં અનેકવાર દેખા દેતું. જે રંગભૂમિમાં તેમણે વિશિષ્ટ રીતે પ્રવેશ કર્યો હતો તે સામાન્ય યનિવારિયા પ્રેક્ષકોની રંગભૂમિ કરતાં જુદી જ ગીચ હતી. એ કૃત્રિમ રીતે અલંકારિક પણ નહતી (rhelorical nor romannic). સંગમ અને વાસ્તવિકતાએ ધમાધમ અને ડોળાનું સ્થાન લીધું હતું. નાટકકારને હવે એવો દોષ બતાવવાની જરૂર નહતી

કે જીવન ત્રણ ચાર એકો જેવા વિભાગોનું બનેલું છે અને દરેક વિભાગનો અંત પડે પડે સાથે આવે છે. 'સિલ્વર બોક્સ'નો કઠણ રસ વાર્તા પૂરી થતો નથી એને લઈને છે. આપણે જોઈએ છીએ કે આર્થિક અદાલતમાંથી શરમાયે મોંએ ત્વરાથી ચાલ્યો જાય છે. "મિસિસ જોન્સ તેની પછવાડે જોતી જોતી રહે છે." તે સાંજે મિસિસ જોન્સ શું ખાશે? આ સામાજિક વિષમતાના ભોગ બનેલાં તેનાં દયાળુ નક બાળકોનું શું થશે? આપણે જાણતા નથી. નાટક દૃષ્ટિમાંથી ધીમે ધીમે અસ્ત થઈ જાય છે અને ખોટી કૃત્રિમ રીતે ટપ દઈને અંત પામતું નથી. એમાં આપણે આપણી કલ્પનાથી સમજવાનું બાકી રહે છે.

આ નાટકમાં બૂલો છે. પણ... એકંદરે ગાંધીજીએ 'સિલ્વર બોક્સ'માં નવીન નાટક પ્રધાનો એક અનન્ય પમાડે એવા કુશળ સહાયક જણાઈ આવે છે. વળી શાન્ત સમ્યાધીની રીતે લખાયેલું તેનું લખાણ અંગ્રેજી અભિનયને બરાબર યોગ્ય હતું. આપણે અંગ્રેજી લખવા કરીએ એવી પ્રગ્ન નથી અને એમ કરવા માટે અને એ જાતના અભિનય કરવા માટે કોઈ અપનાદૃષ્ટ અંગ્રેજ જોઈએ. ગ્રેનવીલ બાર્કર અંગ્રેજી અભિનયને તેના સ્વભાવ મુજબ ધડવાને પ્રયત્ન કરતો હતો અને એ અભિનયમાં અને તેના વડે શાન્તિ અને સમ્યાધિના ઉજ્જવલ રૂપોનું સંવિધાન કરતો હતો.

એક નવી ઢગના નયો પણ આ સમયે બહાર પડતા હતા. તે પોતાનું શુજરાન વેપારી ચિયેટરમાં કામ કરીને કરતા અને તેના બપોર અને રવિવારની સાંજે રેપરટરીની સેવામાં આપતા. ગ્રેનવીલ બાર્કર આ નટ અને નટીઓ પાસેથી ઘણું અજાણ્ય પમાડે એવી જાતની કારીગરીનું કામ કરાવતો. સદ્ગત ટીનીસ છટી રાત્રે 'લેડી મેડકેપ'માં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવતો અને કોર્ટ ચિયેટરના અભિનયોમાં સાથી સુરીપીડીસમાંની કોઈ પણ ભૂમિકા ભજવતો. આ નટે પછીથી 'જટીસ' નામના નાટકમાં ફાદરનો પાઠ સરજ્યો, અને તેના અભિનયના મૂક કઠણ રસે, અને કેદખાનામાં માણસોને એલાયદા રાખવાની (solitary confinement) શિક્ષા સામેના ગાંધીજીના આવેશલયો અને સમ્યાધવાળા વિરોધે કેદખાનાઓના સુધારામાં થોડોક હિસ્સો આપ્યો છે. 'પિગ્લિયન' નામના નાટકમાં એ જ નટે સૌથી પહેલો ફેરાન્ડો પાઠ ભજવ્યો. બાર્કરની દેખરેખ નીચે ગાંધીજીના પાત્રોને અભિનયમાં મુકનાર ખીજે નટ એડમન્ડ લુવેન હતો.

આ અરસામાં નવાં રેપરટરી ચિયેટરમાં પ્રાન્તીય નવી મંડળીઓ એકઠી થતી અને આ મંડળીઓ સમજી-વ્યવસ્થા નીચે ગાંધીજીના નાટકના સાચાં ભાવાર્થો દર્શાવી શકતી. આર્થિક વેરોગ અને મેન્ચેસ્ટરમાં મિસ હોર્નિંગે એવી મંડળીઓ તૈયાર કરી કે જે ગાંધીજીના સામાજિક ચિંતનો અને માનવ જીવનના કોયડાના અનુકરણ ભર્યાં વિધાનોના સૂક્ષ્મ ભાવો ઝીલી શકતી. આ પ્રસંગમાં ખીજે ઘણું નટનટીઓનાં નામ યાદ આવે છે.

મેન્ચેસ્ટર નાટક મંડળીને 'સિલ્વર બોક્સ' ભજવતાં મેં જોયેલી તેનું મને બહુ સ્પષ્ટ સ્મરણ છે. ગાંધીજીના નાટકને મારો એ પહેલો અનુભવ હતો. સાધારણ રંગભૂમિના ઢોંગ ધતુરા પછી આ નાટકની શાન્ત અને સાચી કલાએ મારા ઉપર ન બૂંસાય એવી છાપ પાડી છે. મિ. બેસિલ ટીન જેકે આર્થિકનો પાઠ ભજવતા મને બરાબર યાદ આવે છે. અને આ અભિનય એ તેઓ મિ. એલેક રી સાથે સેન્ટ માર્ટિનના ચિયેટરમાં ગાંધીજીના નાટકોના જે ઉજ્જવલ અભિનયો ભજવનાર હતા તેની પ્રતાપના રૂપ હતો.

દમણા થોડા સમય ઉપર મેઝી આજ્ઞાનિરીએ ગાસ્સવર્ધીના જે ખૂબ હોડપ્રિય નાટકોને પોતાની કથાની ઉજ્જવળતા અને પોતાના વ્યક્તિત્વના તેજથી જ્વલત કર્યા છે. આપણા યુગની મોટામાં મોટી નટીને પોતાનું સર્વોપરી સ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં નાટકકાર શું સહાયભૂત ન બન્યો ?

છેલ્લા વિપ્રલંબ પછી ગાસ્સવર્ધીના નાટકો વેસ્ટ એન્ડમાં વેપારી દષ્ટિએ સફળ થયા કહેવાય. ૧૯૨૦ ની એપ્રિલમાં સેન્ટ માર્ટિનના થિયેટરમાં લજવાયેલ સ્કીન ગેઇમ નાટક ૨૪૯ વાર લજવાયું. અને જે વર્ષ પછી લજવાયેલું ‘લોયલ્ટીઝ’ નામનું નાટક એનાથી પણ વધારે વાર લજવાયું અને ૪૦૦ ના આંકેને પણ ઓળંગી ગયું.

ગાસ્સવર્ધીની બીજી બે કૃતિઓ ‘ધી ફોરેસ્ટ’ અને ‘ધી શો’ એ ઓછી સફળ થઇ ને કે બન્નેમાં તેનું લાક્ષણિક અને વિચારપૂર્ણ કામ હતું. આ રીતે એમનું ‘ઓલ્ડ ઇસીસ’ નામનું નાટક અને ‘એસ્કેપ’ નામનું નાટક પણ સારી રીતે સફળ થયા. ‘એસ્કેપ’ ને મિ. ગાસ્સવર્ધી એમના રજીમિના જીવનનું ‘અંતિમ ગીત’ ગણે છે. પણ આપણે આશા રાખીશું કે જેમ કેટલાક મોટા નટો એકવાર રંજીમિની રજા લીધા પછી અનેકવાર રજા લેવા આવે છે તેમ તેઓ પણ તેમના નિશ્ચયજ વિષે એટલો તો પસ્તાવો કરશે જ કે રજા લેતા લેતા લાખો કાળ વિતાડે.

આપારે તો થિયેટરના અંતિમ ઢાંઢિના મુધારકો પોતે જાણે ગાસ્સવર્ધી ઉપર કૃપા કરતા હોય એ દષ્ટિથી જુએ છે. ગાસ્સવર્ધીની શાત અને સ્વાભાવિક કલા નવીન રંજીમિના અમુક અમુક બાબતો ઉપર બાર મુકવાની પદ્ધતિની ધમાધમથી જુદી જાતની છે. તેમણે વ્યક્તિકારા જ ‘જાતિ’ (type) નો અભ્યાસ કર્યો છે અને જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અમુક સામાજિક દિલચાલના અથવા અમુક વર્ગના જીલમના વ્યંજક તરીકે આવે છે તેઓ સાથે સાથે હમેશા સાચા સ્ત્રી પુરુષ પણ રહે છે.

યુરોપ ખડના નવા નાટકકારો સામાન્ય જાતિત્વને ચીતરવામાં સંતોષ માને છે, ઉ. ત. પહેલો એન્ડનિયર, બીજો સિપાર્થ, ત્રીજો હોટલની ચાકરડી ઇત્યાદિ. આ લોદીમાસ વિનાની આકૃતિઓ કે જેઓ પોતે એવા દેખાય એવો વેપ પહેરે છે તે અમુક અમુક જાતની ગેષ્ટા કરી જાય છે, અને એ ગેષ્ટાઓનો એવો ભાવાર્થ સમજાવતો છે કે તેઓ કોઇ બાલજગતથી ગાજીયનું ભાવિ કેવી રીતે નિયત થાય છે તેના, અથવા ડુનિયા કેવી યંત્રવત છે કે જેથી સમુદાયો વ્યક્તિ પર વિજય મેળવે છે એના મુદ્દક છે. આ જાતના નાટકમાં (expressionist drama) કોઇ પણ જાતનું રચનાતત્ત્વ નથી. આ સ્ત્રીઓના પ્રશસકોને ગાસ્સવર્ધીની વારત-વિક્રતા પસંદ નથી પડતી. ગાસ્સવર્ધી જેવા કારીગર સામે ફોરોઆશીનો વાધો મૂકવો સહેલો છે; તેમાં એ ખાસ કરીને જે લોકો એવી કારીગરીમાં અસમર્થ હોય તેમને માટે તે વિશેષ કરીને આપણે એ સ્વીકારી લઇએ કે ગાસ્સવર્ધીની કળાકૃતિઓમાં દોષો છે એ આપણે સ્વીકારીએ અને છતાં પણ ગાસ્સવર્ધી માટે ઘણું માન રહે છે. એમની વાસ્તવિકતાએ કદી પણ બીન જરૂરી ચીજોનું શુષ્ક અનુકરણ નથી. કોઇ પણ વિગત એમણે એ વિગતને કાળે સ્વીકારી નથી, જેમ કદાચિત એમના કેટલાક રેપરટરી નાટકના અનુયાયીઓ કરે છે એમણે પોતાનું ચિત્ર સાફ દેખાય તે માટે પોતાની તખ્તી વધારે સારી રીતે માફ કરી છે, અને એમણે મુદ્દક થોડી આકૃતિઓથી એક રપન્ટ ચિત્રનું અવિધાન કર્યું છે. અને તેવી વિગતો

ભરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. મિ. એચાલિ ક્યૂકસે વાસ્તવિક નાટકના બહુ તીક્ષ્ણ ટીકાકાર છે. પણ એમણે એમના 'ડ્રામા' નામના પુસ્તકમાં (હોમ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી) એ કથુલ કર્યું છે કે " નેચરલીઝમ " એ ફોટોગ્રાફી નથી, અને કદી હતું પણ નહિ. આ શૈલીની ઉત્તમ કૃતિઓ આપણી સમક્ષ ઉભી છે અને આપણને કંદાપિ એમ લાગશે કે હવે એમાંથી બહુ આશા ન રાખી શકાય. પણ એક સર્જક શૈલી તરીકે એ માનને યોગ્ય છે. "

આ જો કે બહુ કમને કરેલો સ્વીકાર છે તેમજ પ્રતિપક્ષીની ઊવણીમાંથી આવતો હોવાથી આસ વિચારવા જેવો છે. હું ઈન્સેન અને રટેનીસ્લેફરકો દ્વારા શૌ, બાર્કર અને ગાલ્સવર્ધીના પક્ષનો છું; એવા મને તો ' સીલ્વર બોક્સ 'ની ભરમ કરી નાંખે એવી વાસ્તવિકતા, ' ડીપીટ ' નો કરુણ રસ, સ્કીમ ગેઝેટની અને લેખકની પ્રખળ વિષમતાઓ આદિને મારા નાટકીય સંસ્મરણોમાં વધારેમાં વધારે રચાન છે. ગાલ્સવર્ધીની નાટ્યવિધાનની પદ્ધતિ વિપુલ નથી, તો પણ માંસલ છે, તેમાં વિવેકપૂર્વક વિજતોની (selection) પસંદગી છે. તે ન્યાય અને સમાનતા, કાયદો અને ઉદારતાના સનાતન પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કરતા તેમના ચિત્તના સૂક્ષ્મ ભાવો ઝીંકી શકે છે. તે નવીન અંગ્રેજી રંગભૂમિના બળનું એક મોટું મૂળ છે. એ પદ્ધતિએ નવીન નદોને અને સુરચિવાળા અને મહાત્માકાંક્ષી નાટ્ય વ્યવસ્થાપકોને ધડ્યા છે. તેઓને ગાલ્સવર્ધીમાં, નાટકના પ્રયોજન માટે એક સારો ભાગીદાર મળ્યો છે. અને સંકોચ વિના હું હજી કેં છું કે ગાલ્સવર્ધીની નાટકકાર તરીકેની કુશળતાએ ધણું નદોને તેમનાં માન અકરામ મેળવવામાં મદદ કરી છે.

તા. ક. આમાં લખેલા વિશેષ નામોના ઉચ્ચાર વિશે આત્રી નથી.

જે નટને ચિરસ્થાયી કીર્તિની અભિલાષા હોય તેણે તે વિવેચક દ્વારા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અવારનવાર જનાર પ્રેક્ષકદ્વારા નહિ. પોતાના સમયના પ્રેક્ષકોના ટોળાં તરફથી તેને પૈસા અને તાળીઓના ઝડપઝડ મળશે, પણ ભાવી પ્રજા તેને વિશિષ્ટ પ્રેક્ષકોના ચરમાથી જોશે: જે તે એમને નાખુશ કરશે તો એની કીર્તિનું દહન એના હાડકાં સાથે જ થશે. ૫. ૨૧

Dramatic Opinions and Essays. Vol. II
by Bernard Shaw.

' માણસના કરતાં રીવાજ (fashions) જલદી બદલાય છે એમ કહેવું એ અંતિમ ઠાટિઓનું સફાઈ વિનાનું કથન છે. દરેક વસ્તુ પોતપોતાની ઝડપે બદલાય છે. રીતભાત ચારિત્રનાં ધોરણો કરતાં જલદી બદલાય છે, ચારિત્રનાં ધોરણો મનોવિકારો કરતાં જલદી બદલાય છે, અને સામાન્ય રીતે સ્વભાવવાળું, તાર્કિક, શુદ્ધિપ્રધાન જીવનભાગ વૃત્તિવશ, સ્વૈર, પ્રેમાળ જીવનભાગ કરતાં જલદી બદલાય છે. જે નાટકકાર અપેક્ષાએ જીવનના વધારે ચિરસ્થાયી બાજુઓની વૈધગ્ય અને દ્વારયનું અથવા તેનાં કરુણા અને ભયનું નિરપણું કરશે તેનાં કોમેડી અને ટ્રેજીડી સૌથી વધારે ચિરસ્થાયી રહેશે. ' ૫. ૨૯. એજન

ગૂજરાતમાં સારાં નાટકોની બહુ જ ખોટ છે. લગ્નની શકાય તેવાં નાટકો સમૂહમાં છે જ નહિ એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. આપણા સાહિત્યકારોએ આ બાબુ દુર્લભ જ રાખ્યું છે. દર અદબ વાળાને ઉભા રહેવાનું એમણે પસંદ કર્યું છે. એમની આ ઉપેક્ષા અક્ષમ્ય છે. મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળ આ બાળનમાં જૂદી પરિસ્થિતિમાં છે. ત્યાંના સાહિત્યકારોએ આ દિશામાં ઉપેક્ષા નથી બતાવી. એ પ્રાંતોનાં નાટકો જોઇશું તો જણાશે કે તેમને સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન છે. આને પરિણામે એ પ્રાંતોની રંગભૂમિ આપણા કરતાં કંઈક સારી સ્થિતિમાં છે.

એક જગ્યાએ વાંચેલું કે—

“A play is a pictured struggle and reconciliation of human wills and ideas; internecine with destiny or with circumstance.”

આજે આપણે ત્યાં નવાં નાટકોની ખાસ જરૂર છે. મનોવ્યાપાર નિરૂપક અને સામાજિક તથા ઇતર પ્રજા નિરૂપતાં નાટકો આપણી નવી રંગભૂમિ ઉપર લાવવાં પડશે. આ સારૂ આપણા સાહિત્યકારોને આપણે પકકાર કરી જગાડવા પડશે. આ ઉપરાંત પશ્ચિમનાં સારાં નાટકોને પણ આપણી વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ કરી આ નવી રંગભૂમિ દ્વારા લોકો આગળ મૂકવાં પડશે. વળી આપણા સાહિત્યકારો નવાં નાટકો સર્જે ત્યાંસુધી જીવનનાં પ્રશ્નોમાં સામ્ય હોય એવાં પશ્ચિમનાં નાટકોને આપણી જનતા સમક્ષ ધરવાની શરૂઆત હવે તરત જ થવી જોઈએ. આ સર્વ સાથે આપણાં જૂનાં શિષ્ટ નાટકોનું સંમિશ્રણ રાખીશું તો આપણી સુરચિ સચવાશે અને જૂના કાલની સંસ્કારિતાને પુનઃજન્મ આપી શકીશું. આ સંબંધે નૂતન રંગભૂમિના ભાવિ સાથે જોડાએલું છે. આપણી રંગભૂમિના ઉદ્ધારમાં આપણો પુનરુદ્ધાર છે.

પશ્ચિમના કેટલાક દેશોમાં છે તેમ આપણે અહીં પણ ‘રંગભૂમિ અને નાટ્યકલા’ ની એક સંસ્થા (Academy) ની ખાસ જરૂર છે. ત્યાં સંગીત, નૃત્ય, અભિનય, ભાષણ-શિક્ષા (Elocution), વેરચના (make-up), સમગ્ર સંયોજન (design) વગેરે શાસ્ત્રીય રીતે શીખી શકાય, જેના આશ્રય નીચે વિદ્યાર્થીઓ દેશપરદેશ જઈ રંગભૂમિ અને નાટ્યકલાઓ વિશે વિવિધ અનુભવ લઈ શકે, લોકોને ઉત્તમ નાટકોની વાનગી ચખાડે અને રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિની સ્થાપનામાં તેઓ દિરસો આપે.

આપણી રંગભૂમિ-નાટ્યકલા સ્વતંત્ર હોવા છતાં પહેલેથી જ સાહિત્યને વેરેલી છે. પણ હાલમાં સાહિત્ય અને નાટ્યકલાનો જે નૈસર્ગિક સુયોગ હોવો જોઈએ તે નથી. આ આપણા ધણા મોટા દુર્ભાગ્યની વાન છે. આથી આપણી સામાન્ય સંસ્કારિતા જોઈએ તેવી નથી. આપણે ત્યાં નાટ્યકલા-રંગભૂમિ-એવી વસ્તુ જ ક્યાં છે ? આ ભયંકર સ્થિતિ જનજીવન છતાં આ દિશામાં આપણા પ્રયત્નો કેટલા થોડા અને નિર્મોલ્ય છે. રંગભૂમિ તો પ્રત્યક્ષવર્તી અસ્તિત્વે છે અને આ અસ્તિત્વમાં આપણું કેતું કદરૂપું દર્શન થાય છે ! આ દર્શનથી આપણને પોતાને જ ધણી વાર ઘુઘા આવે છે. હવે આપણે આપણી રંગભૂમિ બનાવી લેવી જ જોઈએ અને તેને ધટતું વાનાવરણ ઉત્પન્નકરવું જ જોઈએ. તો જ “મંધાદારી રંગભૂમિ” ની ધરમાંથી છૂટા થઈશું. આ દિશામાં આપણા પ્રયત્નો ભરે ધીમા હોય, ભરે આપણે અત્યારની રંગભૂમિ તોડવાને નાના ઔરડામાંથી ચડવાન કરીએ; પરંતુ આ તરફ હવે આપણે દુર્લભ ના આપીએ તો સારૂ.

ઐતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન

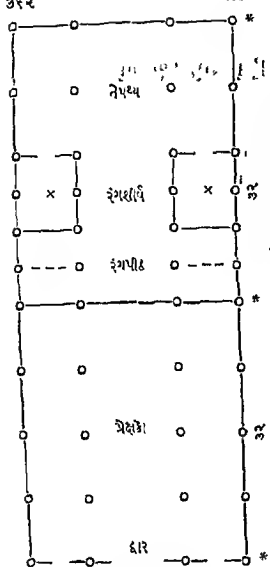
આપણી પ્રાચીન નાટકશાળા

હિંદુસ્થાનના સ્થાપત્યના અવશેષોમાં નાટકશાળાના અવશેષો જોઈએ તેવા મળ્યા આવ્યા નથી એટલે, અને અસંખ્ય નાટકો કેમ ભજવાતાં હશે તે જતાવનારી ભવિષ્યની પ્રણેતા હજી કયાંક કયાંક ચાલુ છે, તે જોતાં સામાન્ય રીતે એમ મનાઈ ગયું છે, કે અસંખ્યમાં નાટકો તો રસ્તા પર ભજવાતાં હશે અને તેને માટે નાટયગૃહની જરૂર જણાઈ નહિ હોય, અને તેવાં બંધાયાં નહિ હોય. પરંતુ આ હકીકત, જે આપણે માત્ર સ્થાપત્યના ભગનાવશેષો ઉપરથી જ મત નહિ બાંધતાં, તત્સબંધી શિલ્પશાસ્ત્રો ઉકેલીશું તો ખોટી પડશે.

જૂનાં શિલ્પશાસ્ત્રોમાં નાટયશાલાઓ કેમ બાંધવી એનાં વર્ણનો છે. અને ઇ. સ. બીજી-ત્રીજી સદીના ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથમાં તો નાટયશાસ્ત્ર માટે ખાસ જૂદો અધ્યાય જ આપેલો છે. અત્રે એવા ઉલ્લેખ પરથી અસંખ્ય નાટકશાળાઓ કેમ રચાતી હશે તેનાં આલેખનો કરી નાટકશાળાની સમજૂતી આપી છે.

શાસ્ત્રકારે નાટકશાળા (પ્રેક્ષાગૃહ) ના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે. વિકૃષ્ટ, ચતુરસ્ર અને ત્ર્યસ્ર. તેમનાં પાછાં ત્રણ ભેદવાળાં પ્રમાણો નક્કી કર્યા. જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ, અને અવર-કનિષ્ઠ. જ્યેષ્ઠનું માપ ૧૦૮x(૫૪) હાય, મધ્યમનું ૬૪x૩૨ હાય અને કનિષ્ઠનું ૩૨x(૩૨) હાય ચોરસ કહ્યું છે. આમાંના જ્યેષ્ઠ માપનાં પ્રેક્ષાગૃહો, જે નાટકોમાં દેવેલી વાતાં ભજવાતી તેને માટે નક્કી કરેલાં. આ દેવેલી આખ્યાયિકાઓ ભજવવા માટે; અને આવાં પ્રેક્ષાગૃહો કદમાં અતિશય મોટાં હોઈ ખર્ચાળ બહુ ચતાં હશે. ટીકાકારના મતે ત્રણ આકારનાં ત્રણ ત્રણ પ્રમાણોવડે નવ પ્રેક્ષાગૃહો થાય; અથવા બીજા મતે પ્રત્યેક આકાર અનુક્રમે જ્યેષ્ઠાદિ માપવાળા છે, પણ આ કલ્પનાઓ આખી સ્પષ્ટ રીતે મૂળમાં કે ટીકામાં વર્ણવી નથી. મૂળ અને ટીકામાં ૬૪x૩૨ વિકૃષ્ટ આકારનું તથા ૩૨x૩૨ ચતુરસ્ર આકારનું વર્ણવ્યું છે; ત્ર્યસ્રનું વર્ણન ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ નથી; પણ એના આકારની કોઈક કલ્પના કરી શકાય છે.

પાઠમાં કેટલીક બાંધતો તો એટલી સારી છે કે જે હાલના હેલ્થમાં હેલ્થ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રમાં એમને એમ માન્ય રહી છે. આમાંની એક તે એ કે મકાનની આખી વેતરણ (lay-out) એમુંક એક ગુણક પર રચાય. અને આપણા શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગણિત કહે છે. ધરાનું ગણિત, રાજ્યમહેલોનું ગણિત એમ. બીજી, મુખ્ય અંગોની તથા ઉપાંગોની મધ્યરેખા નક્કી કરી તેનાથી અમુક અમુક ગુણકને દિશાબિન્દુ વિસ્તાર આગળ વધારવો તે. આ રીતે મકાન કરતાં વેધ નથી આવતો. અંગ્રેજીમાં આ રીતને Axis ઉપરની વેતરણ કહે છે. નાનામાં નાના મકાનથી મોટામાં મોટાં-નવા દિલ્હીનાં બાદશાહી મકાનો જેવાં મકાનો, અને શહેર વિસ્તારો-બધાં આ રીતે કરવાથી જ ઝડ અને ભૂલ વિનાનાં થઈ શકે છે. આ બાબત અત્રે આપેલાં ચિત્રથી તુરત સમજશે. પહેલાં વિકૃષ્ટ પ્રેક્ષાગૃહ લખ્યો.

વિકૃષ્ટ નામનું પ્રેક્ષાગૃહ (નાટકશાળા)

× નરોને માટે બેસવાનું સ્થાન

○ ચાલણાઓ

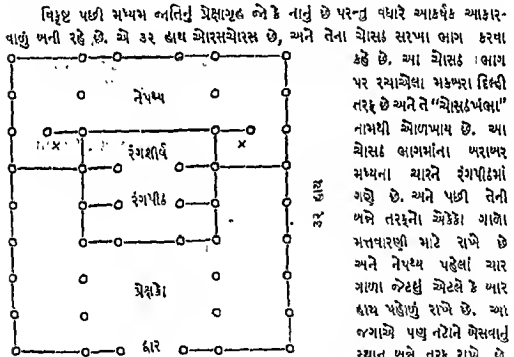
--- મત્તવારણી

વિશે કહે છે. રંગપીઠની ઉચ્ચાઈ બે ભૂમિમાં કરવી, એમ કહે છે ને હાલ પણ કરવામાં

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એને ૧ હાથ લાંબું અને ૩૨ હાથ પહોળું લીધે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે એના નેટું કરવાથી "નાટ્ય અવ્યક્ત" થાય. પછી એની લંબાઈના બરાબર અર્ધા ભાગ કરવાના કલા. આમાંના એ ભાગ, નાટકના તંબૂતા માટે લીધા, અંબીએ પ્રેક્ષકો માટે રાખ્યા. તંબૂતાન પાછા બે ભાગ ક્યાં ને તેમાંના પછ વાડેના ભાગ નેપથ્ય માટે રાખી આગ લો ભાગ લગજવા માટે રાખ્યો. તે પાછા રંગપીઠ અને રંગશીર્ષમાં ૬ સરખે ભાગે વહેંચી નાંખી તંબૂતા પુરે કરે છે. પછી મત્તવારણી (વીંગા) માં વ્યવસ્થા કરે છે. આખી પહોળાઈ ૮ સરખા ભાગમાં ભાગી નાંખી બાજુ ના એક એક ભાગ ઉપર એટલે ૩ ૮ હાથને છેટે ચાંબલાઓની હારો ગોઠવવાનું કહે છે. અને રંગશીર્ષમાં બન્ને તરફ વચ્ચે ૧ બીજા ચાર ચાર હાથને છેટે ચાંબલાઓ મૂક્યા છે. આથી રંગશીર્ષમાં બન્ને છેડે નેટું વિરામસ્થાન થઈ જાય છે, અને નેપથ્યમાંથી એ વિરામસ્થાનમાં આવવા કરવા એક ખારણું મૂકાવે છે. આ ચાંબલાઓની વ્યવસ્થા એવી રીતે થઈ જાય છે કે વચ્ચે ૧૬ હાથનો પટો પડી બાજુ પર ૮ હાથના બે પુટપાથ જેવા પટા પડે. આ વ્યવસ્થા આધુનિક સભા મંડપો માટે તદ્દન અનુકૂળ છે. પછી ઉચાકને કરવામાં

*અતઃ કર્ત્વ્યં ન કર્તવ્યઃ કર્તુમિનાંટયમ્મહપઃ। યસ્માદવ્યક્તમાવ હિ તત્ર નાટયં વ્રજેદિતિ॥ ૨૧ મળ્હપે વિપ્રકૃષ્ટે તુ પાઠચમુચ્ચરિતસ્વરમ્। અનિસ્સરણર્ણત્વાર્દ વિસ્વરત્વં મૃદાં વ્રજેત્ ॥ ૨૨ યથાચ્યાસ્યગતો ભાવો નાનાદષ્ટિસમન્વિતઃ। સ વેશ્મનઃ પ્રકૃષ્ટત્વાદ વ્રજેદવ્યક્તતાં પરમ્ ॥ ૨૩ પ્રેક્ષાગૃહાણાં સર્વેષાં તસ્માન્મધ્યમમિચ્ચતે। યાવત્ પાઠયં ચ ગેયં ચ તત્ર શ્રવ્યતરં ભવેત્ ॥ ૨૪ નાટ્યશાસ્ત્ર. અધ્યાય. ૨. (ગા. ઓ. સી.)

આવે છે; નીચે ભંડકીયા જેવું રહે. રંગપીઠ પ્રેક્ષકોની ભૂમિધી-૧ હાથ ઉંચું રાખવા કહે છે. વળી રંગશીર્ષ અને નેપથ્ય રંગપીઠ કરતાં ૧ હાથ ઉંચું રાખવા લખે છે. આ જગ્યાની ભૂમિ સંપૂર્ણ રીતે સપાટ Levelled “શુદ્ધાદર્શીતલાકર” રાખવા કહે છે અને પ્રેક્ષકોની બેઠકો ઉત્તરોત્તર પાછળ જાય તેમ તેમ ચઢતી પગથીયાના આકારમાં કરવા કહે છે. અને સૌથી વધારે સુંદર તો એ છે કે પ્રેક્ષકોની ગોઠવણી ઘ્રાણકાર (અર્થે સ્વચ્છસો દ્વર) કરવા કહે છે કે જે પ્રમાણે હાલની બેઠકો રખાય છે. વેતરણને દરેક પગથીયે શાસ્ત્રકાર, શ્રવણ અને દર્શન ખરાબર કરવા માટે, નાટક અવ્યક્ત ન થાય એને માટે ખુબ જ સાવચેતી રાખવા કહે છે. આખું પ્રેક્ષાગૃહ કેવું, કિયું, લઈ જવું એને માટે ખાસ આ પુસ્તકમાં લખેલ જણાવું નથી. જે કે તખ્તા પરની જે ભૂમિએ આઠ હાથ ઉંચી રાખવા એક જગ્યાએ કહેલ છે. ટેટલીક વિગતો કલ્પનાથી ઘટાવી લેવાની સૂચના દીકાકાર કહે છે એટલે આપણે પણ તેમ જ કરવું પડે.

૩૨ હાથ

મધ્યમ પ્રકારનું (ચતુરસ) પ્રેક્ષાગૃહ

x નરોને બેસવાનું સ્થાન

વાની બેઠકો માટે ખરાબર અનુકૂળ થાય છે. જે કે પ્રેક્ષકો માટે જગા અર્ધથી નાની થાય છે, પરંતુ આ શુદ્ધક પર સ્થાપિતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે તેને જોઈએ ત્યારે આગળ વિસ્તારી શકાય.

ખીજી બાબત નોંધવા જેવી છે તે એ કે જન પ્રેક્ષાગૃહમાં પ્રેક્ષકોનાં મહોં પશ્ચિમ તરફ રહે છે. એ ગોઠવણી કદાચ એ વિચારથી થઈ હશે કે રંગપીઠને પડખેથી પ્રેક્ષકોના ચહેરા

પર પડી તેમની સામે સૂર્ય ન રહે. નાટકો દિવસે ભજવાતા હોય આ વ્યવસ્થા આવશ્યક ગણાઈ હશે

એટલે કે દેશકાળને અનુકૂળ બાધકામો કેમ કરતા તેનો વિચાર આપણે ખૂબ કરેલો છે. પરંતુ આ બધા વિચારો ભેળસેળ દશામા છે. તેમાંથી એને જૂદા કરી શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર પાડવા જોઈએ. અને તે માત્ર સાહિત્ય કે માત્ર સ્થાપત્ય બાણકારથી ન થઈ શકે, બંને વિષયની બાણકાર વ્યક્તિ અથવા તો એ બંને બાણકાર વ્યક્તિઓ ભેગી મળી કરે તો થાય. આ લેખ પણ જો મને રા. રસિકલાલ પરીખની મદદ ન મળી હોત તો હું નજ લખી શકત. મૂળ સંસ્કૃત હરિતનાટ્યશાસ્ત્રના અધ્યાય બીજામા છે, અને તે ઉપર અલિનવ-ગુપ્તની નાટ્ય વેદવિદ્ય (ટીકા) છે. આ બંને લેખકો પાછા માત્ર સાહિત્યજ્ઞ હશે, ને તેના હમણાના સંશોધકો પાછા સાહિત્યજ્ઞ જ એટલે પાઠો અપભ્રષ્ટ છે અને તેની સમજાવટી (interpretation) પાછી સ્થાપત્ય બાણકારની મદદ વિનાની હોય વધારે ગૂંચવાડાવાળા છે, વળી પરંપરા ચાલુ નથી એટલે આ બધામાંથી ખતી શકે એટલો સ્વચ્છ માર્ગ કાઢી આ આલેખન ઉપજવ્યુ છે, પરંતુ આ બાબતને વધારે સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ કરવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે, અને રા. રસિકલાલભાઈ જેવા ઉત્સાહીતા સમાજમયી આવી વધારે ચીજો આપવાની ઉમેદ રાખું છું.

નાંધ

આમારી વિનંતીને માન આપી જે જે લેખકોએ આ અંકને સફળ કરવાને, શાગો આપ્યો છે તે સર્વના અમે આભારી છીએ.

વિવિધ લેખકોનો આ સહકાર જતાવે છે કે રંગભૂમિ તરફ હવે ગૂંજાતાના લેખકોની ઉપેક્ષા નથી. છતાં નાટકનો ઉત્કર્ષ હજી નજીક દેખાતો નથી. નાટકકંપનીઓ દ્રવ્યોપાર્જનને માટે જ નાટકો કરે છે, અને કલાકાર નરો અને પ્રતિભાસંપન્ન નાટ્યલેખકો બન્નેને કુનેહથી પોતાની ધ્વજીએ અધીન રાખે છે. તેમના મનમાં તો એમ જ સમજાયું છે કે હલકા તમાશા વિના લોકો નાટક જુએ નહિ અને લોકો ન જુએ તો કંપની ચાલી શકે નહિ. એક નાટક તખ્તા પર ચૂકવાનું ખર્ચ પણ એટલું બહું છે કે તેમને આ ખાજતમાં પ્રયોગો કરવાની હિંમત જ ન ચાલે.

અને લોકોની વૃત્તિ હલકી છે એ પણ ખોટું નથી. ત્યાંસુધી આખા સમાજની રસવૃત્તિ જાંચી ન થાય ત્યાંસુધી નાટકો સુધરી શકે એમ દેખાતું નથી. એટલે સમાજની રસવૃત્તિ જાંચી કરવાની પહેલી જરૂર છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે સમાજમાં પ્રાયમિક કેળવણી ફરજિયાત થાય પછી જ નાટકો સુધરી શકે. લોકોની રસવૃત્તિ નાટકથી જ કેળવી શકાય. લોકમાનસ કેળવવાને નાટક સૌથી પ્રયત્ન સાધન છે, તો તેથી લોકોની રસવૃત્તિ પણ જરૂર કેળવી શકાય. પ્રશ્ન એ છે કે આ કામ કઈ રીતે શરૂ કરવું.

આને માટે નાટકકંપનીઓ ઉપર આધાર રાખવો મિથ્યા છે. કલાના શોખથી જ પ્રેરાઈને આ કામ શરૂ કરવું જોઈએ. સરસ્વતમાં આદર્શ રંગભૂમિ ચલાવવાનું ન બની શકે તો અન્ય ધંધામાંથી નાટ્યના શોખીનોએ બહાર આવી આ કામ હાથમાં લેવું જોઈએ. શકે. પોતાના ધંધાની દુરસદમાં તેઓ જો આ કલા શીખે તો આના નરોથી આપણે વરસમાં એક બે વાર દરેક શહેરમાં આદર્શ નાટક કરી શકીએ. આમાં પડદાનું ખર્ચ કાઢી જ નાંખવાનો અખતરો કરવો જોઈએ. છેલ્લામાં છેલ્લી જર્મન હોય પ્રકાશની અસરથી દરય તૈયાર કરવું અને તે ન બને તો માત્ર સાદા રંગીન પડદાથી કામ લેવું. ઘણાઓ કહે છે કે ધીમે ધીમે સુધારો કરવો, લોકવૃત્તિને અનુકૂળ રહીને સુધારો કરવો, પણ જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આવડા સુધારા ધીમે ધીમે યથા શક્તા નથી. પડદાનું ખર્ચ કાઢી નાંખવાથી ખર્ચ ઓછું થશે અને અભિનય અને સંવિધાન જે નાટકની ખરી કળા છે, તે તરફ સમાજનું ધ્યાન જશે. અને સમાજે એક વાર સાચી કલા પારખ્યા પછી કોઈની મગદૂર નથી કે તેની પાસે ખોટી વસ્તુ રજી કરી શકે.

સારાં નાટકો ક્યાંથી પેદા કરવાં એ પ્રશ્ન રહે છે. નાટ્ય પણ એક પ્રકારનું કવન છે, તેનો લેખક કોઈ એકદમ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. કદાચ આદર્શ રંગભૂમિ શરૂ થયા પછી તે જન્મે. ત્યાંસુધી દુનિયાનાં સારામાં સારાં નાટકોમાંથી જે આપણો સમાજ

સમજી શકે તેવા હોય તેનું શુદ્ધ ગુજરાતી કરી તે નાટકો લખવાના જોઈએ બીજા દેશોમાં એમ થયું છે, અને એમ કરતા પછી સારા નાટકો લખાવા માડ્યા છે.

આવા જગન્માન્ય નાટકોથી કેળવાયેલ સમાજ જિંદગી કલા જ માગશે. અત્યારે કલામાં જાડી સમજ ધણા ઓછાને છે, છતાં કલાની વાતો ધણી થતી હોવાથી દરેક એમ માને છે કે પોતે કલાનો રસદાર છે એટલે રસદારતામાં એક પ્રકારની અનવસ્થા ચાલે છે. તેવી સ્થિતિમાં નવી કૃતિ સારી હોય તો પણ દરેક પોતપોતાના દષ્ટિબિન્દુથી તેને જુએ, અને તેની સાચી કદર એક બાજુ રહી બીજી પાસે જગતની પરીક્ષાએ એક વાર ઉત્તમ દરેલા નાટકોમાં આવો પ્રશ્ન આવતો નથી. ઉત્તર કલા-પડિતમન્યોને પોતાની રચિ એવી કૃતિને અનુકૂળ કરવી પડશે. અને છેવટે તેથી સમાજની રચિ કેળવાશે આ નવી રમણમિત્રના નટોએ માત્ર એટલું જ જોવું જોઈએ કે પોતે એ કૃતિને બરાબર વફાદાર રહીને લખે કે ઠાઈ પણ ભાગને લોકપ્રિય કરવાને કશી પણ છૂટ ન લે કારણકે લોક-રચિ કેળવવાને લોકરચિને અનુકૂળ થવું તે, ન્યાયની પરિભાષામાં, અનવસ્થાદોષ છે આમાં પણ પ્રથમ મુશ્કેલીઓ ઓછી નહિ આવે. નટકયા ધારીએ તેટલી સહેલી કે સુગમ નથી પણ એ બધી મુશ્કેલીઓની પાર તો આપણે પડવું જોઈએ.

અને ગુજરાતનો શ્રીમત વર્ગ એવડો બહોળો છે, અને તેમાં કેળવાયેલ વર્ગનું પ્રમાણ એવું છે કે આ નવી યોજનાને માટે જો ગંભીરતાથી પગરણ કરવામાં આવે તો તે પૈસા વિના નિષ્ફળ તો ન જ જાય.

આપણી રંગભૂમિ કેમ સુધરે ?

બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે રંગભૂમિ એવું સ્થાન છે કે જ્યાં બે ત્રણ જાણુ બેગા મળે છે. રંગભૂમિ એક સામાજિક સંસ્થા છે; ધર્મમંદિર, વિદ્યામંદિર આદિ સામાજિક સંસ્થાઓનું જેવું સ્થાન છે તેવું જ આતું પણ છે. સમાજમાં ધર્મની પરંપરા અને વિદ્યાદાનની પરંપરા સંસ્કારી સમાજના લક્ષણ તરીકે રૂઢ થઈ હશે તે પહેલાં કદાપિ આ, સાથે મળ્યા તમારો જોવાની પરંપરા રૂઢ થઈ હોય તો નવાઈ નહિ. સમાજ સમષ્ટિરૂપે પોતાના જીવનનો જે પ્રકારોમાં આવિષ્કાર કરે છે તેમાનો આ એક છે.

સમૃદ્ધ જીવનના આ મૂર્ત પ્રકારો સમાજજીવનની જરૂરીયાતોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; એ ઉત્પન્ન થઈ રૂઢ થયા પછી કાં તો સમાજને પ્રગતિના પંથે રાખે છે કે કાં તો તેની અવગતિ કરે છે. આપણા સમાજમાં અત્યારે તે અવગતિ કરે છે. આપણી ધર્મપરંપરા એનો પહેલો દાખલો છે; આપણી વિદ્યા આપવાની પરંપરા એનો બીજો દાખલો છે. આપણી રંગભૂમિ એનો ત્રીજો દાખલો છે. આ ત્રણ વિના આપણને ચાલતું નથી-એટલે એ ખરાબ છે છતાં એનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આપણી વિદ્યા આપવાની ચાલુ પ્રથા પ્રગતિદાયક છે છતાં પ્રગતિ અભણ રહેવાનો નિષ્ફળ નથી ફરી શકતી. આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયો આપણા મોઢામાં મોઢા ઘસુ છે છતાં સંપ્રદાય રહિત આપણે રહી શકતા નથી. રંગભૂમિ વિશે પણ કંઈક એવું છે. આવી સ્થિતિમાં આ સંસ્થાઓનો સર્વથા ધાત કરવો શક્ય ન હોવાથી તેને સુધારવી એ એક જ આપણા પ્રગતિજીવનને વધારે ખરાબ થતું બચાવવાનો માર્ગ છે.

જે સામાજિક સંસ્થાઓ ચાલુ હોય છે, તેનો લોકો સાધારણ રીતે ઉપયોગ કરે જાય છે. એની સારાસારતાનો વિચાર કરવાનો એમને સમય નથી હોતો. આમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. પણ પ્રજાની આ ઉપેક્ષાથી જ સામાજિક સંસ્થાઓ બગડે છે. આ ઉપેક્ષા તે સંસ્થા ચલાવનારોમાં પ્રથમ પ્રમાદ ઉત્પન્ન કરે છે. અને પ્રમાદથી બગડેલું કામ લોકો નભાવી શકે છે એટલે પછી તેમનામાં બેપરવાઈ આવે છે. આથી સામાજિક સંસ્થાઓને હિતકારક રીતે જીવતી રાખવાનો મૈલિક ઉપાય પ્રજાની ખચરદારી જ છે.

બીજી એક દૃષ્ટિથી વિચારીએ. સામાજિક સંસ્થાઓ ચલાવવાની જવાબદારી સમાજના તે તે ભાગ ઉપર હોય છે; વળા આ સંસ્થાઓ જરાખર ચાલે છે કે નહિ તે સમજવાનું-વિચારવાનું કામ પણ સમાજના અમુક ભાગનું હોય છે. પહેલા વર્ગને તે સંસ્થાના ધંધાદારીઓ કહીએ, બીજા વર્ગને વિવેચકો કહીએ. આ બન્ને વર્ગો પોતાની ફરજથી ચૂકે છે એટલે તેમના મારફતે ચાલતી સામાજિક સંસ્થાઓ બગડવા માંડે છે; અને એમનું લક્ષણ કરવા પ્રગ-સિદ્ધને જાગવું પડે છે. રાજકીય અને ધાર્મિક ક્રાંતિઓ આ જ રીતે થાય છે. આમ થતાં અટકાવવું હોય તો પ્રથમ ધંધાદારીઓએ ચેતવું જોઈએ. એ ન ચેતે તો વિવેચકોએ તેમને ચેતવવા જોઈએ; નહિ તો પ્રગતિ બગડવાનું લક્ષણ ફરી જશે.

આપણી રંગભૂમિ વિશે મોડા મોડા પણ વિવેચકો જગતા જણાય છે. તેનું ધંધાદારીઓ હજી ભર ઉધમાં છે; ફક્ત પૈસા કમાવવાની બાબતમાં તેઓ જગતા છે. એ લોકોં એટલું સમજવાની કુરસદ નથી કે જેની મારફતે એ એમનો રોટલો કમાય છે તેના તરફ પવિત્ર બુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. અને હાલની સ્થિતિમાં નાટક કરનારાઓ આ સંમજે એ સંભવિત લાગતું નથી. પોતાની કલાનો પોતાના હાથે જ નાશ થવા દે છે; અને જે નટની કક્ષ નથી એવી વસ્તુઓથી જીવવા મરે છે. પણ હાથે જુગારી બમણું રમે એ ન્યાયથી અત્યાને તેઓ કામ કરે છે. અને તેમનો નાશ પણ ખડું દૂર દેખાતો નથી. સીનેમા હવે જીવંત નટોની કલા માટે અવકાશ રાખે એમ લાગતું નથી. નાટકવાળાઓ સીનેમા જેવું કરવા જાય છે અને તેમાં તેઓ હારી જાય છે. પશ્ચિમના જીવંત કલાકારો આ સમજી ગયા છે; અને સીનેમાને તેના રસ્તે જવા દઈ નાટક-કલાને પોતાની સ્વાભાવિક મર્યાદામાં રાખી વધારે સજીવન અને લોકોપયોગી બનાવે છે.

નટો જ્યારે પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર નથી ત્યારે હવે વિવેચકો માટે શું કર્તવ્ય રહે છે? અસાર સુધી વિવેચકોએ પોતાનું કામ આપણા પ્રાન્તમાં કર્યું નથી એ શુંહાનું પ્રાપ્તિ હવે તેઓ વધારે ખંતથી અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી કામ કરી કરવું જોઈએ. આત્મારની નાટક મંડળીઓ રંગભૂમિ ઉપર જે તમાસા કરે છે તે નાટક નથી એમ પ્રજાને સમજાવવું પડશે; એ જોવાથી ચિત્તની કલાવૃત્તિ દૂષિત થાય છે, અને તેનું જ્ઞાન ન રહેવાથી આખું માનસિક જીવન દૂષિત થાય છે; અને બચાત રીતે આખો બેબેદાર બગડે છે એ સમજાવવું પડશે; પ્રજાને એ પણ સમજાવવું પડશે કે આ ધંધાદારીઓનો ત્યાગ કરી એમને ભૂએ મારશો ત્યારે જ એ એમની જીંઘમાંથી જાગશે. આ 'લોંગવાનું' કામ કરી પછી 'બાધવાનું' કામ કરવું પડશે. જૂના અમણ નટોનો જમાનો હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. અભિનયના શોખવાળા અને તે કરવાની શક્તિવાળા કેળવાએલા ઓ પુરોએ આ ધંધો ઉપાડી લેવો પડશે. અમને, અંગ્રેજીમાં જેને 'એમેચ્યુર' કહે છે તેના વિશે ખડું શ્રદ્ધા નથી; માટે અમે કહીએ છીએ કે આ ધંધાનું સામાજિક મહત્ત્વ અને આવશ્યકતા જેઓ સમજતા હોય તેમણે એ કામ કરવું પડશે; અને એ રીતે વધતી જતી વધીસો-દાકતરો-માસ્તરોની વસ્તીને પણ શ્વાસ લેવાની જગ્યા રહેશે. આ વસ્તુ અભિનયના પ્રકટ સંસ્કારવાળા આપણા જીવાને વિવેચકોએ સમજાવવી પડશે.

આપણે ત્યાં જીવવા લાયક કૃતિઓ નથી એવી એક ફરીઆદ છે. આ ફરીઆદમાં થોડુંક સત્ય હશે, પણ ખરી સ્થિતિ એ છે કે હાલની સ્થિતિમાં પોતાની કૃતિઓ બજાવવાની આશા ન હોવાથી સાહિત્યકારોનું ચિત્ત એ દિશામાં વળતું જ નથી. તેને આ નવા 'ભરતપુત્રે' પ્રેરણા આપી શકશે. હુંકામાં અમને નવા આદર્શવાળો કેળવાએલો યુવાન નટ વર્ગ ઉત્પન્ન થાય એ એક જ રંગભૂમિ સુધારવાનો ઉપાય લાગે છે. તે ઉત્પન્ન થાય, તે માટે વિવેચકોએ પેરવીઓ રચવી જોઈએ, અને લોકોને તેને આવકાર આપવા તૈયાર કરવો જોઈએ.

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલીના ઉત્તમ ગ્રન્થો.

ગુજરાતીમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ખજાનો

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર. (લે. ૫. સુખલાલજી)

જ્યેતીયરીય અને દિગંથરીય સાહિત્યના દોહન રૂપે સ્વતંત્ર ગુજરાતી વિવેચન, જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવું પ્રથમ ભાગ 'મે' માસમાં બહાર પડ્યો. પ્રથમથી નામ નોંધાવી ગ્રંથ છે. રૂપ નક્કયી વધારે કાપીનો આઈરે આપવાને કમીસન મેળવે.

ભગવતી સૂત્ર ભા. ૧-૨ મૂલ જૈને શીશના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (અનુ. ૫. ભગવાનદાસ) કિં. ૬૬૬ની ૬-૦-૦

ભગવતી સૂત્ર ભાગ ૩ જે આ પેલો જો ફારમ મૂલમાપને અનુવાદ (અનુ. ૫. ભગવાનદાસ દોશી) ૩. ૧૦ નવો જ ભાગ આને બહાર પડે છે જેની વર્ષેથી રાહ જોવાઈ રહી હતી. તરત આઈરે આપો.

પુરાતત્વ પ્રકાશિત ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫

પુરાતત્વ પ્રેમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રકટ થઇ ચુકેલા પાંચ પુસ્તકોની પાકા પુકાતી ગણિલી થોડી નકલો તમાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈને ઐહ અને હિંદુ સાહિત્યને, વર્ગતા અને પ્રકારના અને ઉચ્ચ ગ્રંથોના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ લખેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તક મંદિરમાં અને વિદ્યાન અભ્યાસીઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તકો અવશ્ય સંગ્રહ થોડા છે.

દરેકની કિં. ૫-૧૨-૦

સિદ્ધિપાદાવલી

(મ. સિદ્ધિલાલ પરીખ) ૩-૮-૦

દેવનિયત્ પાદાવલી.

(મ. કાકા હવેલકર) ૦-૧૨-૦

તલીપાદાવલી (મ. નિત્યજિજ્ઞાસ) ૦-૧૪-૦

સાદનશ્વાસમહા ૦-૧૨-૦

મંભિવાનપ્રતીપિકા (પાલીઆવાનો

સંપ્રદાય) (મ. નિત્યજિજ્ઞાસ) ૫-૦-૦

પલિવગ્ગમયગ્રંથો (બૃહત્તત્વ, સાનની

(થમક ગ્રન્થ) (મ. ધર્માનંદાસજી) ૨-૦-૦

ગુજરાતી ભાષામાં ઐહ ગ્રન્થો

અપદ (મ. ધર્માનંદાસજી) ૧-૦-૦

ભાગિભાગી ૦-૮-૦

સદમંથનો પ્રવિચ્છ ૦-૧૨-૦

કલ્લીઆસારમહા ૨-૮-૦

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો.

અભિનિષ્ ભા. ૧-૨-૨-૪

કિં. દરેકની ૩. ૧-૦-૦-૦

(૨. ૫. સુખલાલજી તથા ૫. અમરદાસ)

અકરણગ્રન્થ તથા અલકોરગ્રન્થ

પ્રાકૃતગ્રન્થો (ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાકૃત

ભાષાનું વ્યાકરણ) (લે. ૫. અમરદાસ ૪-૦-૦-૦

કાવ્ય પ્રકાશ (અનુ. ૨મ તારાવણ પાકા

અને સિક્કાલાલ પરીખ) ૧-૮-૦

ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવનારા ગ્રન્થો

આવિધાવાખ્યાનમાળા ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય (રચનાય દર્શાવના

પુસ્તકોનો અનુવાદ ખીલ આદિતિ) ૦-૭-૦-૦

તહેવારોનો ગુજરાતી ભાષામાં

દત્તિહાસ

આર્યોનાં તહેવારોનો દત્તિહાસ

(લે. અમરદાસ) ૩-૮-૦

પ્રમણિત પ્રવેશિકા (મ. ના. પાકા) ૨-૦-૦-૦

કાવ્ય પત્રિચ્છ એ ભાગ ૧-૪-૦

અરિયો (નરદતિ-પરીખ) ૦-૧૦-૦-૦

પૂરવે અને કાકા ૧-૦-૦-૦

શિક્ષણ આખ્યાનમાળા ૦-૧૦-૦-૦

આપણી રંગભૂમિ વિશે મોડા મોડા પણ વિવેચકો જાગતા જણાય છે. તેના ધંધાદારીઓ હજી ભર ઉધમા છે; ફક્ત પૈસા કમાવવાની બાજતમા તેઓ જાગતા છે. એ લોકોને એટલું સમજવાની કુરસદ નથી કે જેની મારફતે એ એમનો રોટલો કમાય છે તેના તરફ પવિત્ર શુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. અને હાલની સ્થિતિમાં નાટક કરનારાઓ આ સમજે એ સંભવિત લાગતું નથી. પોતાની કલાનો પોતાના હાથે જ નાશ થવા દે છે; અને જે નટની કલા નથી એવી વસ્તુઓથી જીવવા મથે છે. પણ હાથે જીગારી બમણું રમે એ ન્યાયથી અત્યારે તેઓ કામ કરે છે. અને તેમનો નાશ પણ બહુ દૂર દેખાતો નથી. સીનેમા હવે જીવંત નટોની કલા માટે અવકાશ રાખે એમ લાગતું નથી. નાટકવાળાઓ સીનેમા જેવું કરવા જાય છે અને તેમા તેઓ હારી જાય છે. પશ્ચિમના જીવંત કલાકારો આ સમજી ગયા છે, અને મનિમાને તેના રસ્તે જ્યાં દઈ નાટક-કલાને પોતાની સ્વાભાવિક મર્યાદામા રાખી વધારે સજીવન અને લોકોપયોગી બનાવે છે.

નટો જ્યારે પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર નથી ત્યારે હવે વિવેચકો માટે શું કર્તવ્ય રહે છે? અસાર સુધી વિવેચકોએ પોતાનું કામ આપણા પ્રાન્તમા કર્યું નથી એ શુંદાનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તેઓ વધારે ખંતથી અને વ્યાપક દૃષ્ટિથી કામ કરી કરવું જોઈએ અત્યારની નાટક મંડળીઓ રંગભૂમિ ઉપર જે તમાસા કરે છે તે નાટક નથી એમ પ્રજાને સમજાવવું પડશે; એ જોવાથી ચિત્તની કલાવૃત્તિ દૂષિત થાય છે, અને તેનું બાન ન રહેવાથી આખું માનસિક જીવન દૂષિત થાય છે; અને અંતમાં રીતે આખો બેહુદાર બનડે છે એ સમજાવવું પડશે; પ્રજાને એ પણ સમજાવવું પડશે કે આ ધંધાદારીઓનો ત્યાગ કરી એમને ભૂખે મારશે ત્યારે જ એ એમની જીંદગાથી જાગશે. આ 'ભાંગવાનું' કામ કરી પછી 'બાધવાનું' કામ કરવું પડશે. નવા અમલજી નટોનો જમાનો હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. અભિનયના શોખવાળા અને તે કરવાની શક્તિવાળા કેળવાયેલા સ્ત્રી પુરુષોએ આ ધંધો ઉપાડી લેવો પડશે. અમને, અંગ્રેજીમા જેને 'એગેચ્યુર' કહે છે તેના વિશે બહુ શ્રદ્ધા નથી; માટે અમે કહીએ છીએ કે આ ધંધાનું સામાજિક મહત્ત્વ અને આવશ્યકતા જેઓ સમજતા હોય તેમણે એ કામ કરવું પડશે; અને એ રીતે વધતી જતી વખીસો-દાકતરો-માસ્તરોની વસ્તીને પણ શ્વાસ લેવાની જગા રહેશે. આ વસ્તુ અભિનયના પ્રકટ સંસ્કારવાળા આપણા જીવાનો વિવેચકોએ સમજાવવી પડશે.

આપણે ત્યાં ભજવવા લાયક કૃતિઓ નથી એવી એક ફરીઆદ છે. આ ફરીઆદમાં થોડુંક સત્ય હશે, પણ ખરી સ્થિતિ એ છે કે હાલની સ્થિતિમા પોતાની કૃતિઓ ભજવવાની આશા ન હોવાથી સાહિત્યકારોનું ચિત્ત એ દિશામાં વળતું જ નથી. તેને આ નવા 'ભરતપુત્રો' પ્રેરણા આપી શકશે. હુંકામાં અમને નવા આદર્શવાળો કેળવાયેલો યુવાન નટ વર્ગ ઉત્પન્ન થાય એ એક જ રંગભૂમિ સુધારવાનો ઉપાય લાગે છે. તે ઉત્પન્ન થાય તે માટે વિવેચકોએ પેરવીઓ રચવી જોઈએ, અને લોકોને તેને આવકાર આપવા તૈયાર કરવા જોઈએ.

દરેક પુસ્તકાલયનો શાણગાર

ગાંડીવે પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો

ઐતિહાસિક

બાળસાહિત્ય

ભોખયુગનું જાજાણ ૭૭

(દરેક ઘરમાં હોય જોઈએ)

હાય આસામ ૭૭

ટોલસ્ટોયની ૩ વાતો ૦૧

કલકત્તાનો કારાયુગ ૧૧

બકુલ ૦૧૮

પંજાબનું અચંદ કાવતરું ૦૧૮

ભીરબલનો બંધુ ૦૧૧

નિહિલિસ્ટોના પંજામાં ૦૧૧

સુરભરાજ ૦૧૧

કાળું શુભાષ (ડુમા) ૧૧

નીલમ ૦૧૮

આનંદમઠ (બકિમ) ૧૧

ભીષમ ૦૧

મનોરંજક

બાળવિકાર ૦૧૧

પ્રદાંડનો લેલ ૩૧

જય ગજરંગ ૦૧૮

અમૃતનો ખ્યાલો ૦૧૮

વાઘોનું વન ૦૧

નામ વિતાની નવલકથા ૨૭

જલદી હાર ૦૧

ગાંધીજીકૃત

બરણીપુરી ૦૧

જેલનો અનુભવ ૦૧

સોનાકુમારી ૦૧

નીતિધર્મ ૦૧

તોફાની ટીપુડો ૦૧૮

પ્રકીર્ણ

ધુપસળી ૦૧

સચિત્ર ગીતાંજલિ

કચુબર ૦૧૮

(આઠ ચિત્રો) ૧૧

બાળવિકાર ભાગ ૨ ૦૧૮

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી ૦૧

ગોતીના દાણા ૦૧

એકેએક પુસ્તકાલય માટે આ પુસ્તકો અનિવાર્ય છે.

“ ગાંડીવ ”

ગુજરાતમાં કામ કામ પ્રચાર પામેલું આ પત્ર તેની મર્યાદા અને રસિક શૈલી માટે ખાસ વખણાવ્યું છે. આર રૂપિયાના વાર્ષિક લવાજમમાં હોઈ પણ વ્યયે ઘેરઘેરમાં મળી શકે છે. માત્ર આર આનાની ટિકિટ ખીટી એક મહિનાના નમુના મંગાવો. એક વાર વાંચશો એટલે એ તમને જકડી જ લેશે.

બહારના સગસ સાધન છે.

મુંબઈ તથા
ગુજરાતના અર્થ
પુસ્તકાલયો વેચે છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર,

કેળાંપીઠ, મુરત.

આમા પુસ્તકો અમદાવાદમાં હુટક તેમ જ જ્યાંય ખાવાદુધાન પાને ખાયતા છુટેયોમા પણ મળે

બાળકો રાષ્ટ્રની સાચી સંપત્તિ બાળકો માટે સુંદર ચોપડીઓ

છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે છે.

માધકાંગલાં, નિર્જાળ, બીકણુ ને સંસ્કારવિહોણાં બાળકો જીવિખ્યમાં આ દેશને બોબરૂપ જ થઈ પડે. આજની આપણી શિક્ષણ પ્રણાલી ખામીભરી છે તેની ચીસો પાડયાથી કાંઈ નહિ વળે. એના ઉપાય તરીકે બાલકોને આરિચ્ચ-શીલ ને સંસ્કારી બનાવવા

બાલજીવન

માસિક બાળકોને જ માટે

છેલ્લાં નવ વર્ષથી પ્રકટ થાય છે. દર મહિને હજારો બાળકો તેમાંથી પ્રેરણા, આનંદ, સંસ્કાર ને જ્ઞાન મેળવે છે. તમે પણ તમારાં બાળકો માટે એ મંગાવો તો ?

લવાજમ માત્ર રૂ. ૩)

પદ્દેશમાં રૂ. ૪) છુટક ૫ આના

દર મહિને સંખ્યાબધ ચિત્રો સાથે સારામાં સારા રૂપરંગ સહિત નિયમિત બહાર પડે છે

બાળકોની કલ્પનાને ઉત્તેજે, તેમને વિનંદ સાથે જ્ઞાન આપે, અને તેમના આત્માને પ્રકુલ બનાવે એવી સચિત્ર, રસભરી બાલ વાર્તાઓનાં બાલજીવનના સંચાલકોએ તૈયાર કરેલાં રૂપરંગ સર્વોત્તમ

પુસ્તકો

(૧) સરોવરની મુંઝરી (પ્રો. બેઈન)	૦-૨-૦
(૨) અજીત	૦-૧-૦
(૩) હંસરાણી	૦-૮-૦
(૪) દેશ દેશની દત્તકથાઓ...	૦-૮-૦
(૫) આનંદકુંજ	૦-૮-૦
(૬) કુલમળા ભાગ ૧	૦-૧૨-૦
(૭) " " ૨	૦-૧૨-૦
(૮) બાલહાસ્ય	૦-૮-૦
(૯) અમારી બીજી વાર્તાઓ	૦-૮-૦
(૧૦) અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦
(૧૧) આનંદધારા ભાગ ૧	૦-૬-૦
(૧૨) આનંદધારા ભાગ ૨	૦-૭-૦
(૧૩) આનંદધારા ભાગ ૩	૦-૮-૦
(૧૪) આનંદધારા ભાગ ૪	૦-૮-૦

એ ઉપરાંત બીજાં નવાં તૈયાર થાય છે. વિગતવાર સૂચીપત્ર મંગાવો. તમામ બાલોપયોગી પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળે છે.

રમણલાલ નાનાલાલ શાહ:

તંત્રી, 'બાલજીવન' બાજવાડા-વડોદરા.

મુબઈમાં: આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ, પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ.

। કૃતે જ્ઞાનમસારાન હિ રાષ્ટ્રશુક્તિઃ ।

જ્ઞાનપ્રચાર એ જ રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારનો રાજમાર્ગ છે.

ગૂજરાતભરની સસ્તામાં સસ્તી ગ્રન્થમાળા

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વાર્ષિક પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૭૦૦;

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. દોઢ; પરદેશના રૂ. અઢી (ટપાલખર્ચ માફ)

: યો જ ના :

ગૂજરાતમાં જે જાગૃતિ આવી છે તેને પોપે, ટકાવે અને વધારે; દેશાભિમાન જાગૃત થાય, તેમ જ રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવામાં ભેઈતા સફળ થો ખીલે તે માટે ભુદા ભુદા દેશોમાં થયેલી ક્રાન્તિઓના ઇતિહાસ, ક્રાન્તિ-કારક મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો; ઐતિહાસિક વાર્તાઓ; તેમ જ ખેડૂતો, મજૂરો, કારીગરો અને સ્ત્રીઓ જે આજના જીવનમાં કચરાઈ રહેલાં છે તેમનાં જીવનમાં નવું ચેતન પ્રગટે એવું સાહિત્ય આ ગ્રન્થમાળા દ્વારા આપવામાં આવે છે.

દર મહિને ૪૮ થી ૬૪ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક અપાય છે.

બહાર પડેલાં પુસ્તકો :

પૃષ્ઠક કિંમત

પુ. ૧ વીર વલ્લભભાઈ : મહાદેવ દેશાઈ	પૃ. ૬૪	૦-૨-૬
પુ. ૨ રાજાજીની વાર્તા : રાજગોપાલાચારી	પૃ. ૬૪	૦-૩-૦
પુ. ૩ અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ : જીવનલાલ દીવાન	પૃ. ૮૦	૦-૪-૦
પુ. ૪ જાતકકથાસંગ્રહ : ધર્મોદ કોશખી	પૃ. ૬૪	૦-૩-૦

આટલી સસ્તી ગ્રન્થમાળાને વિક્રમાવવામાં

પણ તમે તમારો સહકાર નહિ આપો ?

રૂપિયો દોઢ મોકલી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય . પારસી અગિયારી સામે . અમદાવાદ

મૂલના એજન્ટોને ત્યાં લવાજમ ભરનારે મ ઓ ખર્ચના ૦-૨-૦ વધુ આપવા

૨ મ ઓ. કરી ટપાલખાતાને ખયાવવા કરતાં અમારા એજન્ટોને ત્યાં

લવાજમ ભરી સ્વદેશી વ્યવસ્થાને ઉત્તેજન આપો

સ ર સ્વ તી ગ્ર ન્ય મા લા મા ટે ના

અભિપ્રાયો

જુજરાતમાં આજસુધીમાં આવેલાં પેલી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ અન્યમાળાઓમાં, સાદિત્યના પ્રકાર અને સરનાપણામાં કદાચ કોને પાછળ મૂકી દેતી આ સરસ્વતી અન્યમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે મહાદેવ દેસાઈનો જન્મના પ્રસાદરૂપ 'વીર વક્ત્રવચ્ચ' ગણે છે . . . ઇન્દ્રીએ કે શુન્દરના આ નવીન અન્યમાળાને પૂરેપૂરો સાથ હિસાબે સોંપે.

૪

આ અન્યમાળાની યોજના પણ આદરણીય છે. દોઢ ડિપિયામાં આવા ૭૦૦ પાંખોનાં પુસ્તકો એક વર્ષમાં આપવાની તેની યોજના છે . . . તે જ્ઞાનાં તેને સરતું સાદિત્યે દેવાવવાની જ એકે યોજના કહેવામાં વાંધે નથી. પ્રજાશ્રેય

૫

પ્રસ્થાનની રા. ૧-૮-૦ માં વાર્ષિક બાર પુસ્તકો મેળવવાનો યોજનાને પણ સૌ સત્કારથી એમ આશા રાખીએ છીએ. પ્રતાપ

૬

જુજરાતમાં સરતું સાદિત્યવર્ધક કાર્યોણ તરફથી સરતું સાદિત્ય જદાર પાંખમાં આનંદ; ત્યાર પછી તપશ્ચર્ય પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેથી પણ સરતું સાદિત્ય જદાર પાંખમાં આનંદ; અને હવે પ્રયાન કાર્યોણ તરફથી તેથી પણ સરતું સાદિત્ય જદાર પાંખમાં આવે છે તે તોઈ ક્યા સાદિત્યપ્રેમીને આનંદ નહિ થાય? જૂતાન શુન્દરના

[સંપૂર્ણ યોજના કરે પાછળ વાંચો]

આ જો જ રૂ પિ થો દો હ મો ક લો આ હ ક થા ઝો

પ્રસ્થાન

મોસિકના આડકોને રૂપિયા વાણનાં
પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવે છે

૯ ના જ મ : વા પિ ક ર પિ થા ૫-૨-૦

ઉમાચુડા ૨. ૩-૨-૩ પંચગમ્ ૨. ૬-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારતી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

ખુબાર્ડના એજન્ટ:-સી. જમનાદાસની ડું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

" Only the ablest critics believe that the theatre is really important: in my time none of them would claim for it, as I claimed for it, that it is as important as the Church in the Middle Ages and much more important than the Church was in London in the years under review. A theatre to me is a place ' where two or three are gathered together. ' The apostolic succession from Eschylus to myself is as serious and as continuously inspired as that younger institution, the apostolic succession of the Christian Church. Unfortunately this Christian Church, founded gaily with a pun, has been so largely corrupted by rank Satanism, that it has become the Church where you must not laugh; and so it is giving way to that older and greater Church to which I belong: the Church where the oftener you laugh the better, because by laughter only can you destroy evil without malice, and affirm good fellowship without mawkishness. "

Bernard Shaw

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

ચૈત્ર: ૧૯૮૫

અંક ૬

આજ્ઞાપાલનની મર્યાદા

માતૃદેવો મય । પિતૃદેવો મય । આચાર્યદેવો મય । ~~અતિથિદેવો મય ।~~
 આદિ શ્રુતિઓમાં માતા-પિતા-ગુરુ-અતિથિમા દેવનિશા રાખવાનો ઉપદેશ અપાયેલો છે,
 અને એમને માટે કેટલું સ્વાર્પણ કરી શકાય તે દર્શાવનારી અનેક કથાઓ પુરાણકારોએ રચી છે.

બીજી બાજુથી સત્યને, ન્યાયને કે ઈશ્વરને ખાતર—

“કુળને તજ્યે, કુટુંબને તજ્યે, તજ્યે મા ને પાપ રે;

“ભગિની સુત દારાને તજ્યે, જેમ તજે કચુડી સાપ રે.”

એમ પણ ભક્તોએ ગાયું છે, અને એનાં દર્શાત તરીકે—

“ત્યજ્યે પિતા પ્રદુષાદ, વિવિધામ્ બંધુ, ભરત મદતારી;

“હરિ દિત ગુરુ ભાષ, મનવનિતા પતિ, ...”

નાં ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે. અર્થાત, માતા-પિતા-ગુરુ-અતિથિને અધીન રહેવાનો
 વર્મ પણ નિરપવાદ નથી એમ સૂચવાયું છે.

આને આપણા સમાજમા રાજકારણના, તથા કૌટુંબિક, સામાજિક અને ધાર્મિક
 ક્ષેત્રોમાં જે વિચારોની જે ઉચ્ચપાઘન માણી રહી છે, તેમા સત્ય અને ધર્મને માર્ગે જ આલવાનો
 આગ્રહ રાખનાર માણસને દેશરિત અને વહીવેલોની આગ્રા, સમાજહિત અને વહીવેલોની
 આગ્રા, સત્યપાલન અથવા વ્રતપાલન અને વહીવેલોની આગ્રાનું પાલન, તેમ જ દેશહિત અને
 માનવતાની આગ્રાનું પાલન,—એ બે વચ્ચે વિરોધ દેખાવાના પ્રસંગો વારંવાર નિર્માણ થાય છે.
 એવે પ્રસંગે ધર્માપ્રહીએ કેમ નિર્ણય કરેલા એ વિચારવા જેવો વિષય છે.

મહાવીરે માતાને ખાતર લમ્ રહ્યું; રામે પિતાના વચનથી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો,
 પરશુરામે માતાનો જે શિરચ્છેદ કર્યો, એકવચ્ચે ગુરુઆરાથી અંગૂઠો કાપી નાંખ્યો,

" Only the ablest critics believe that the theatre is really important in my time none of them would claim for it, as I claimed for it, that it is as important as the Church in the Middle Ages and much more important than the Church was in London in the years under review. A theatre to me is a place ' where two or three are gathered together ' The apostolic succession from Eschylus to myself is as serious and as continuously inspired as that younger institution, the apostolic succession of the Christian Church. Unfortunately this Christian Church, founded gaily with a pun, has been so largely corrupted by rank Satanism that it has become the Church where you must not laugh; and so it is giving way to that older and greater Church to which I belong the Church where the oftener you laugh the better, because by laughter only can you destroy evil without malice, and affirm good fellowship without mawkishness "

Bernard Shaw

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

૧ ચૈત્ર: ૧૯૮૫

આજ્ઞાપાલનની મર્યાદા

માતૃદેવો ભય । પિતૃદેવો ભય । આચાર્યદેવો ભય । ~~અતિથિદેવો~~ ભય ।
 ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં માતા-પિતા-ગુરુ-અતિથિમા દેવનિષ્ઠા રાખનાનો ઉપદેશ અપાયેલો છે,
 અને એમને માટે કેટલું સ્વાર્પણ કરી શકાય તે દર્શાવનારી અનેક કથાઓ પુરાણકારોએ રચી છે.

ખીછ બાલુગ્રી સત્યને, ન્યાયને કે ઇશ્વરને ખાતર—

“કુળને તજ્યે, કુટુંબને તજ્યે, તજ્યે મા ને બાપ રે;

“ભગિની સુત દારાને તજ્યે, જેમ તને કચુકી સાપ રે.”

એમ પણ ભક્તોએ ગાયું છે, અને એના દર્શાત તરીકે—

“ત્યજ્યો પિતા પ્રહ્લાદ, વિભીષણ બંધુ, ભરત મહતારી;

“હરિ હિત ગુરુ બલિ, મનવનિતા પતિ, ...”

નાં ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે. અર્થાત, માતા-પિતા-ગુરુ-અતિથિને અધીન રહેવાનો
 ધર્મ પણ નિરપવાદ નથી એમ મુખ્યવાયું છે.

આજે આપણા સમાજમા રાજકારણના, તથા કૌટુંબિક, 'સામાજિક' અને ધાર્મિક
 ક્ષેત્રોમાં જે વિચારોની જે ઉચવપાયજ્ઞ ચાલી રહી છે, તેમા સત્ય અને ધર્મને માર્ગે જ ચાલવાનો
 આગ્રહ રાખનાર માણસને દેશદિત અને વડીલોની આગા, સમાજહિત અને વડીલોની
 આગા, સત્યપાલન અથવા વ્રતપાલન અને વડીલોની આગાનું પાલન, તેમ જ દેશહિત અને
 કાયદાની આગાનું પાલન,—એ બે વચ્ચે વિરોધ દેખાવાના પ્રસંગો વારંવાર નિર્માણ થાય છે.
 એવે પ્રસંગે ધર્મોગ્રહીએ કેમ નિર્ણય કરેલા એ વિચારવા જેવો વિષય છે.

મદાવીરે માતાને ખાતર લગ્ન કર્યું; રાગે પિતાના વચનથી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો,
 પરશુરામે માતાનો જે શિરચ્છેદ કર્યો, એકલએ ગુરુઆચાર્યી અંગૂઠો કાપી નાંખ્યો,

મયૂરખંડે અતિથિપૂજામાં કરવત મૂકવી, સગાજણાએ એ જ કારણથી દોકરનો વધ કયો-
પત્યાદિ દશતો માતા-પિતા-ગુરુ-અતિથિ પ્રત્યેની ભક્તિનિષ્ઠા ઢેટલી હદ સુધી હોઈ શકે
એ સચવનારાં છે, અને વડીલો પોતાની આરા મનાવવા એ દશતો રજુ પણ કરે છે.

આ દશતો બધાં સરખી જ કિંમતનાં ન કહી શકાય, અને ઢેટલાંકમાં આરાપાલન
કરતાં આરાનો સવિનય ભંગ કરવામાં વધારે ધર્મ સચવાત એમ પણ કહી શકાય. દા. ત.
મહાવીરે કેવળ માતાને ખાતર જ લગે હતું, એ વાત જો સારી હોય તો એ આરાપાલન
વિચારપૂર્વક હતું એમ મને નથી જણાતું. જે રૂપમાં આપણે આગળ સગાજણાની વાત રજુ
થાય છે, તેવા પ્રકારની અતિથિદેવની મામણીનો સ્વીકાર કરવો એ ભૂત જ ગણાય.
પરશુરામ, એકલવ્ય અને મયૂરખંડનાં આરાપાલન પણ સંકાપી પર નથી.

કયે ઢેકાણે આરાપાલન એ કર્તવ્ય છે, કયે ઢેકાણે આરાભંગ કર્તવ્યરૂપ છે, અને કયે ઢેકાણે
આરાભંગ કર્તવ્યરૂપ ન હોય છતાં અધર્મ નથી-એ છેવટે તો દરેક માણસે વિવેકથી પોતાની
મેળે જ દર્શાવવાનું હોય છે. એને માટે ચોક્કસ શિક્ષાપત્રી રચવી શક્ય નથી. પણ જેટલો
સામાન્ય રીતે એનો વિચાર કરવો શક્ય છે, તેટલો કરી લેવો ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે.

વડીલની આરાનું પાલન ત્રણ કારણોથી થાય:

- (૧) તેમના પ્રત્યેની અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધાને લીધે,
- (૨) તેમનું પૂર્વક તેમની શિસ્ત (discipline) માં રહેવાનું સ્વીકારવાને લીધે,
- (૩) ભય કે લાલચ-ટાંકણ-વહેમના સંસ્કારથી (જેના મૂળમાં ઘણુંખરું ભય કે લાલચ
રહ્યાં હોય જ).

આ ત્રણ પૈકી આરાપાલનનું નૈતિક મૂલ્ય પહેલાં એ કારણોમાં જ રહેલું ગણાય.
છેલાં કારણથી પળાયેલી આરામા નીતિમત્તા છે એમ ન કહી શકાય.

વડીલો પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હોય, તો તેમની આરાનું પાલન કરવામાં
આપણને ગમે તેટલા અગવડ કે કષ્ટ ભોગવવાં પડે, સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડે કે આકાંક્ષાભોગ
આપવો પડે તો યે અસંતોષ ન લાગે; એ પાલનની પાછળ ખેદ ન હોય. આરાપાલનની
પાછળ આપણને એવી આરા પાળવાની તક મળી તેથી કાંઈક પણ કૃતાર્થતા લાગે. એવી
ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી વડીલની આરાનું જે પાલન થાય, તેમાં કાંઈક બીજી રીતે અયોગ્યા-
ચરણ કહેવાય એવું થતું હોય તો યે એની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાને ખ્યાલમાં રાખી તે દૃષ્ટિએ
જગત એને ક્ષમા આપે અને કદીક તેના ગૌરવ પણ કરે. પરશુરામનું માતૃવધનું કર્મ આ
પ્રકારનું ગણાય. સગાજણાને પણ આ જ કાદિમાં ખેંચી શકાય.

પણ જગત આ રીતે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાને ખ્યાલમાં લઈ આરાધારક ને મારી
આપે કે એનો કદીક ગૌરવ કરે તેથી એનું આરાપાલન વિવેકયુક્ત જ છે એમ ન કહેવાય.
આરાપાલન એ અનેક નૈતિક ગુણો પૈકી એક છે, અને જો તેનો અમલ કાઈ બીજા
નૈતિક ગુણોની અવગણના કરીને થયો હોય તો તે આભીષાળો ગણાય અને કદીક દોષરૂપ
પણ કહેવાય. જેમ અપાત્રને આપણે દાન કે અવિચારીપણે કહેલી દયા એ ગુણ થવાને
બદલે દોષ બને તેમ આરાપાલન વિષે પણ થાય.

* અતિથિ તથા રાજ્યનો વડીલ શબ્દમાં સમાવેશ કરી લઈ છું.

મારી વડીલ વિશે, મને તેટલી તીવ્ર ભક્તિ અને શ્રદ્ધા હોય, અને તેથી એમની આરાધ્યો હોવાવામાં મને મને તેટલી કૃતાર્થતા લાગતી હોય, છતાં એ આરાની યોગ્ય-યોગ્યતા તપાસવાની ફરજમાંથી હું છૂટી શકું નહિ; અને જે આરા મને ખાત્રીપૂર્વક અયોગ્ય કે અનીતિમાન જણાય, ત્યાં આસ્ત્રાપાલન કરતાં આરાભંગ વધારે કર્તવ્યરૂપ ગણાય. આ દૃષ્ટિએ સગળશાનું ઉદાહરણ મને બહુ જ અઘરીત ઉપદેશ આપનારું લાગ્યું છે. સગળશાના અતિથિ ભક્તે ભગવાન પોતે હોય છતાં એની પુત્રમાંસ માટેની માગણી અયોગ્ય અને અનીતિયુક્ત હતી. એ આરાનું પાલન અઘરીત જ કહેવાય. એ ભગવાન છે એમ માનીને તો એનો સવિનય ભંગ કરવામાં જ વધારે ભગવત્પૂજન થાત. એ જ રીતે રેણુકા ઉપર જે હોય આવ્યો હતો, તે હોય માટે એનો શિરઝલ્લે કરવાની આરાનું પાલન કરનાર પરશુરામ કરતાં એના ભાષ્યોએ તેમ જ કરવામાં વધારે યોગ્ય રહ્યું એમ મને લાગે છે.*

જે આરા હોવાવાનો પ્રસંગ આવી પડે તેના નૈતિક દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકાર કરી શકાય:

- (૧) આરા યોગ્ય અને ન્યાય હોય;
- (૨) અન્યાયી અને અયોગ્ય હોય, પણ એ અન્યાય આરાધારકને પોતાને જ સંતોષ કરવો પડે એમ હોય, એટલે એના પોતાના જ કાર્ષ્ઠ હક્કો જતા પડે એમ હોય;
- (૩) અન્યાયી કે અયોગ્ય આરાનું પરિણામ કોઈ ત્રીજાને ભાગવવું પડે એવી હોય; અને
- (૪) પોતાના શ્રેયસ્સાધક સિદ્ધાન્તોને—પોતાને પ્રતીત થયેલા સત્ય માર્ગને—વિરોધી હોય.

પહેલા પ્રકારની આરાનું પાલન કર્તવ્યરૂપ જ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એ પ્રકારે વડીલોની આરાઓનું ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી કરેલું પાલન આરાધારકને ઉત્કર્ષ સાધે છે; અને તે વિષયમાં અવગણના એ નિંદારપદ અને પોતાને યે દાનિકારક છે. માત્ર શિસ્ત તરીકે પણ એવી જાતની આરાઓનું પાલન કરવું આવશ્યક ગણાય. એવી આરાના હીક પાલન વિના જીવન નથી જ ન શકે. ભય, લાલચ, વગેરેથી થતું એવી આરાનું પાલન આરાધારકને કશો નૈતિક ઉત્કર્ષ ન સાધે, પણ એમાં જેટલો કાર્ષ્ઠ રચૂળ ફાયદો હોય તેટલો આપે.

બીજા પ્રકારની આરા, જેમાં માત્ર પોતાના જ અધિકાર કે ફાયદો જતા કરવા

* પ્રતિજ્ઞાપાલનની બાબતમાં યે આ વિશેષ જાગરવો થયે છે. દશરથે કેશીને એ વર આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી; કેશીએ ત્રીજી જ વ્યક્તિને અન્યાય કરનારા એ વર માગ્યા. દશરથે પોતાને વંચનબદ્ધ થયેલા ગણ્યા. આ મને બરાબર નથી લાગતું. હું કોઈની માગણી પૂરી પાડવાનું વચન આપું તેનો અર્થ એ નથી કે એ માગણી મને તેવી અઘરીત દોષ તો યે તે મારે પૂરી પાડવી રહી. પણ એ માગણી નિદાન કોઈ ત્રીજા પક્ષને અન્યાય કરનારી કે અનીતિયુક્ત નહિ હોય એટલી અપેક્ષા રાખીને જ મેં વચન આપ્યું ગણાય ત્યાં એવી અન્યાયી કે અનીતિયુક્ત માગણી દોષ ત્યાં એ માગણી જ પૂરી પાડવામાં જ વધારે સત્યપાલન થતું ગણાય.

આ ઉદાહરણો જે વખતે રચાયાં તે વખતે પિતાનો ઓ-પુત્ર પર મિલકતના જેવો અધિકાર મનાતો એ બીજા મારા હક્કમાં છે. આજે એ ઉદાહરણો કામનાં નથી રહ્યાં એટલું જ ધ્યાન પર લાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

પણ સમજી શકતું હોય છે, અને તેને દરમુજબ કરે છે. એ સહન કરવાની પાછળ એ મુરખ્ખીઓના સ્વાધ્યા પ્રેમનો યે આરાધારકનો અનુચિત થયેલો હોય છે અને એ પોતાનું દિત કરવાની દૃષ્ટિથી જ કોષ કરે છે એવી પ્રતીતિ થતી હોય છે—અને તેથી એવા પ્રસંગોને એ પોતાનું અપમાન કે તિરસ્કાર સમજી લેતો નથી. પણ જો એવું વર્તન રાજનો જ ખોરાક હોય, જો એની પાછળ કાંઈ પણ પ્રેમ કે દિતચિંતન ન જણાતું હોય, પણ સાવકાંપણના જેવો જ ભાવ હોય તો એ મુરખ્ખીના કોષને સહન ન કરવામાં, જરૂર પડે ત્યારે નાશી છૂટવામાં, જે કાંઈ થોડો ઘણો આશ્રય મળતો હોય તેનો ત્યાગ કરવામાં આરાંકિત માણસની માણસાઈ સમાય છે. અમુક વય પછી કે પુરુષોથી જ એમ કરી શકાય, એમ પણ ન કહેવાય. પાંચ વર્ષનો કુત્ર પણ રાજમહેલને લાત મારી નાશી છૂટે. એમ જે નથી કરી શકતો, અને એવી પરિસ્થિતિમાં પડી રહે છે, એને આરાધારકપણાનું શ્રેય ન આપી શકાય. એ કાયર અને. એનો એના આરાધીનપણાથી નૈતિક ઉત્કર્ષ ન થાય. એ જન્મથી મરણ સુધી ગુણમ કે ગુણમનો નાયક જ રહે. પોતાની માણસાઈને ભોગે આરાધીન રહેવું એ કર્તવ્યરૂપ છે એમ ન ગણાય.

પણ પોતાના અધિકારોને જતા કરવાનો, પોતાને થતા અન્યાયોને સહન કરી જવાનો યે માણસને અધિકાર છે. એટલે પોતાને અન્યાય થતાં બંક ઉઠાવવાનો ધર્મ ~~જન્મ~~ એમ હમેશાં નહિ કહેવાય. ત્યાં દરેક માણસે વિવેક વાપરવાનો રહ્યો. ~~જે ન જોઈને~~ સહન કરી લેવામાં જ પોતાની સત્વરક્ષા અથવા નીતિ માટે આદર જણાવતો હોય ત્યાં માણસ પોતાના અધિકારને જતા કરે. પોતાનો રાજ્ય પરનો અધિકાર જતો કરવામાં જ રામનાં આત્મવિશ્વાસ, પુરુષાર્થ, નિરપ્રહના અને તેજસ્વિતા પ્રકટ થયાં હતાં, અધિકાર માટે લડવામાં નહિ. ત્યાં રામે અન્યાય સહન કરવામાં જ અને આરાપાલનમાં જ માણસાઈ જોઈ. એ આરા વાસ્તવિક રીતે વડીલે કરેલી વિનંતિના રૂપની જ હતી. પણ એ જ રામે દશરથની બીજી આરા કે વિનંતિ (રામે દશરથને પદબ્રહ્મ કરી રાજ્યપારોડણું કરવું—એ) ન ઉઠાવી; કારણ એ પાત્રમાં રામના રાજ્યસેવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? એ જ કારણથી ભારતની વિનંતિથી કે વસિષ્ઠની આરાથી અયોધ્યા પાછા ફરવાનું એમણે ન સ્વીકાર્યું. ટૂંકામાં, જે આરાપાલનથી પોતાનું સત્વ વધારે પ્રકાશે તે આરા પોતા પ્રત્યે અન્યાયી હોય તો યે ઉદારવામાં શ્રેય ગણાય; જે આરા પોતાની સત્વહાનિ કરનારી હોય તેનો ભંગ કરવામાં જ શ્રેય ગણાય.

પણ ત્યાં વડીલની આરા કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ કે પ્રાણીને અન્યાય કરનારી કે કોઈ ઉદાત્ત સિદ્ધાન્ત કે પૂર્વન કે પોતાને પ્રતીત થયેલા સત્યનો ત્યાગ કરાવનારી હોય, ત્યાં આરાભંગ એ કેવળ ઐવિજક નહિ પણ કર્તવ્યરૂપ જ થાય.

દાખલા તરીકે, હું મારા વડીલોની જેમ જ દેવને ભોગ ચઢાવવામાં માનતો હોઉં, પણ પ્રાણીનો ભોગ ચઢાવવામાં ન માની શકતો હોઉં, અને મારા વડીલ મને કોઈ પ્રાણીનો ભોગ ચઢાવવા આરા કરે, કે દેવ પોતે ભોગ માગી લે (એવું હું માનું છું એમ ગૃહીત ધરીને) તો તે દેવની યે આરાનો ભંગ કરવો એ જ કર્તવ્ય ગણાય. કારણ ત્યાં એક નિર્દોષ પ્રાણીને અન્યાય થાય છે.

એ જ પ્રમાણે મારી મા મારા સાવકા ભાઈને અન્યાય થાય એવી રીતે સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવા સીધામણી આપે ત્યાં આગાહન એ જ કર્તવ્ય ગણાય

મારી પત્નીને એના પિયરીયા તરફથી રીનાજ મુજબના કપડા-લત્તા ન મળતા હોય અથવા પદ્માના પૈસા તેઓ ન સૂકવતા હોય, અને તે કારણથી મારા વડીલો મારી પત્નીને કાઢી મૂકવાની કે મારનાની કે ગાળો દેવાની આગ્રહ કરે, તે આગ્રહને વગ થવું એ ચોખ્ખો અર્ધર્થ જ ગણાય, અને એની રીતે વડીલોના કજામા રહેનાર પુત્ર નામર્દ જ લેખાય

મારા પિતા કે શેઠ મને નામામા કાઢકે જોગી નોંધ કરવાની કે ઠાઈકે નોંધ ન કરવાની આગ્રહ કરે કે વિનાયતી માનને દેશી માવ કહી વેચનાની સૂચના કરે, તે આગ્રહ પાવન એ હોય, અને એ આગ્રહનો ભંગ એ જ કર્તવ્ય થાય

આ બધામા નૈતિક હોય પણ છે, અને પ્રચલિત માન્યતા મુજબ નૈતિક હોય ન મનાતો હોય, (જેમકે પ્રાણીનો ભોગ ચલાવનામા) તો એ ઠાઈકે નિર્દોષ પ્રાણી કે વ્યક્તિને અન્યાય થતો હોય છે

દેવે જ્યાં પોતાના સિદ્ધાન્તોનો ભંગ થતો હોય તેવા દષ્ટાન્તો લઈએ તો આદર્શ આજીવન અથવા અમુક હિંગમર સુધી શુદ્ધ ધ્વજચર્ય પાળવાનો હોય, વિકારથી દૂર રહેવાનો હોય, અને મારા માતાપિતા મને પરજીવાવવાની કે વેશવાળ સ્વીકારવાની આગ્રહ કરે, ત્યાં આગ્રહપાવન એ ઠાઈ રીતે કર્તવ્યરૂપ ન ગણાય

મારા વડીલ મારા બાળકનું બાળપણમા જ વેશવાળ કે લગ્ન કરી નાખના મને આગ્રહ કરે, હું સમજું છું તે દષ્ટિએ એ ચોખ્ખું અયોગ્ય કર્મ જણાતું હોય, પણ મારા વડીલ એમા કુટુંબને બગી કે ગુસ્સાન થતું જોતા હોય, તો એ એ આગ્રહને વશ ન જ થવાય

મારા એક ન્યાતીનાએ નીતિયુક્ત પુનર્વિનાશ કે પરગાતિમા વિવાદ કપો હોય, મારી યાતિ એને ન્યાત બદલ મૂકી એની સાથે વ્યવહાર બંધ કરના આગ્રહ કરે, મારા પિતા પણ એ જ આગ્રહ કરે, છતાં મારે એના પક્ષમા રહેવું એ કર્તવ્ય થઈ શકે

મને સમજતી દષ્ટિએ મગજ અને લગ્ન પાઠ્ય થતા ખર્ચો કરવાના રિનાજ દોષરૂપ જણાતા હોય તેને બંધ કરાવવાની હિંમત્સાક્ષ યોગ્ય લાગતી હોય, અને મારા માબાપ એમને મગજતો 'વ્યવહાર માન્યતા' માટે મને એવા લગ્ન-મરજીના પ્રયત્નોમા જતા આમ્રદ કરે, તે આમ્રદને વશ થવું અયોગ્ય ગણાય

બાળા પોતાનું બાળનમ, વૃદ્ધ સાથે લગ્ન કે કન્યાવિક્રય, સાદુ કે વર વિક્રયવાળું લગ્ન, કે પોતાને અયોગ્ય લાગતા પતિ સાથે થતું લગ્ન અટકાવના માબાપની આગ્રહને વશ ન થાય, એમના ઘરનો ત્યાગ કરવા નાશી છૂટે, તો તે બાળાનો આગ્રહન કહી દોષરૂપ ન લેખાય, અને તેને રક્ષણ આપનામા કન્યા કાયદાનો ભંગ થતો હોય તો તે કાયદાનો ભંગ પણ કર્તવ્યરૂપ ગણાય

બાળકને પોતાની સંમતિ વિરુદ્ધ થયેલું બાળવસ્ત્ર મમજીય થતા નાકશુંદ કરવાનો અધિકાર છે, અને તેથી થતો કાયદાનો ભંગ પણ યોગ્ય જ કહેવાય. કારણ કે એવો કાયદો જ અધર્મીત કહેવાય.

આ બધામાં જે સિદ્ધાન્તોનું પાલન રહેલું છે તેની યોગ્યતા વધારે સ્પષ્ટ છે. પણ ન્યાય પોતાના સિદ્ધાન્તોની યોગ્યતા પોતાને દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોય, પણ સમાજે ક્યુલ કરેલી છે એમ ન કહેવાય, અને તેથી દલીલોથી એનું સમર્થન કરવું મુશ્કેલ હોય, ત્યાં જે આચારભંગનો જ ધર્મ લાગુ પડે.

દાખલા તરીકે, સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લેવું, કે વિદેશી કપડાં પહેરવાં, કે ખાદીને બદલે મિલનના કાપડનો ધંધો કરવો, કે મને અશ્રદ્ધેય લાગતાં ઉપાસના કે કર્મવિધિ આચરવાં—એ બધું ખોટું છે એ મારે મન દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોય, પણ એ બધું સમાજે સ્વીકારેલું છે એમ ન કહી શકાય, અને મારા વડીલોને એ બધું ન સમજવી શકતો હોઉં, તેથી તેઓ રૂઢિ પ્રમાણે જ આજવા આજા કરે, તો જે ત્યાં મારે મારા ધર્મને જ વળગવાનું અને સવિનય આચારભંગ કરવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ન્યાય વડીલની આજ્ઞા અસત્ય કે અનીતિમૂલક છે એવી ખાત્રી કરાવી શકું એવી મારી પાસે દલીલ ન હોય, પણ મારા સિદ્ધાન્ત પણ અન્યાય કે અનીતિમૂલક નથી અને જે કંઈ પણ વિશેષતા હોય તો મારા સિદ્ધાન્તોના પાલનમાં છે એમ મારી ખાત્રી હોય, ત્યાં જે મારે સિદ્ધાન્તોને વળગવું એ જ ધર્મ ગણાય.

પણ આમ સિદ્ધાન્ત મારે કે નિર્દોષને યતો અન્યાય અટકાવવા મારે આચારભંગ કરનાર પર ફેટલી જવાબદારીઓ આવે છે: એણે કુટુંબ કે સમાજથી પ્રાપ્ત મુશ્કેલીઓ ભોગવતા રહેવા અને આચારભંગ કરવો એ એ ન થઈ શકે. એણે ~~એણે~~ કુટુંબની સગવડો, નિર્વાહનાં સાધનો, સમાજની સગવડો, રક્ષા વગેરે—જતાં દરવાં જેમણે, અને તેમની આપવાની શક્તિ હોય તેટલો તેણે ત્રાસ સહન કરવો પડે. એ જરૂર પડે તો કુટુંબનો કે સમાજનો ત્યાગ કરે, અને કુટુંબમાં રહેતા પોતાના આર્થિક અધિકારો છોડી દે. એ વિના એ સફળતાપૂર્વક અને સહ્યુણ કહેવાય એવો આચારભંગ નહિ કરી શકે.

આવા પ્રસંગો કૌટુંબિક અને ન્યાતમતના કે બીજા સામાજિક કલેશો નિર્માણ કરવાનો જ. માખાપનો છવ બળે, મિત્રો રીસાય, સગાંવડાલાં રોષે ભરાય; ઘરમાં રોજ કંકાસ બગે, 'રાત્રી લાણણો' સાંભળવાં પડે, ઉપવાસ વગેરેનાં માગાંઓ કે 'સત્યાગ્રહો' થાય. એવા કલેશ થાય છે એ એટલારક છે જ. પણ વડીલો, મિત્રો કે રાજ્યના કાયદાઓ પોતાની આજ્ઞા કરવાની અધિકાર—મર્યાદા ન સમજે, અધીન જનોને જે કાંઈક સ્વતંત્ર માર્ગ લેવાનો અધિકાર છે એમ ન સમજે ત્યાં એ કલેશ અનિવાર્ય થાય છે. એ કલેશ ભોગવીને જ વડીલો પોતાની મર્યાદા સમજશે, અને મર્યાદા સમજશે ત્યારે આગ્રહ પણ છોડશે અને કલેશ પણ છોડશે. પણ ત્યાં સુધી એ કલેશ ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. અને એ કલેશથી કરીને સિદ્ધાન્ત સાથે બાંધ છોડ કરનાર આચારપાલનનું શ્રેય પણ નહિ લઈ શકે અને આચારભંગનો ધર્મ પણ નહિ બળવી શકે. અધીન જન વડીલના કલેશને સહન નથી કરી શકતો. તેમાં જ વડીલ પોતાનું બળ પણ બુએ છે અને તે અન્યાય છે. પણ બે માણસ જેટલો સત્યનિષ્ઠ હોય તેટલો જ શુરુજનોનો ભક્ત હોય, અને જેટલો શુરુજનોનો ભક્ત હોય તેટલો જ સત્યનિષ્ઠ હોય તો એ કલેશ છતાં જે આખરે પરિણામ સાફ જ આવે.

ગામઠી સૉફ્ટીસ

ગામઠી સૉફ્ટીસ અથવા એક હિંદી ગામગ્રામ સૉફ્ટીમ એ નામનું પુસ્તક મી. એર્ધન, જેમણે પગખના સુર્ગાવ છ નામના ગ્રામસુધારણાને મોટા અખતરે કર્યો હતો, તેમણે હાલમાં પ્રગટ કર્યું છે ત્યારે મી. એર્ધન સુર્ગાવમાં મુદ્રી અમનદાર (કલેક્ટર) હતા ત્યારે તેમણે પોતાની બધી સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ગ્રામસુધારણા માટે પ્રયત્ન પ્રચાર કાર્ય ઉપાડ્યું હતું તે વિશે એમણે “હિંદમાં ગ્રામસુધારણા” નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું અને તેમના કામ તરફ આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનું લક્ષ દોરાયું હતું લોકોને સમજાવી, પઠાવી, દગાની, ધમકાવીને તેમણે કેટલાક સુધારા કર્યા હતા, પૈસાદાર જમીનદારો ડીરટ્રીક્ટ બોર્ડ અને વ્યક્તિઓ પાસે પ્રચારકામ માટે નાણું કરાડ્યું હતું અને તેના પરિણામે જે કાયદા હાખન થઈ સકયા તેમના ઘોડા આ નવા પુસ્તકમાં જણાવ્યા છે

“જ્યાં ગામનો કચરો ગડબા કરતો હતો ત્યાં તેને બદલે આજે લગભગ દરેક ગામમાં ઉંચે ના સારા ખાડા કરીને તેમાં ખાતર કરવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ છાણના છાણા ચાપતિ આજતા હતા તે બધું થયું છે અને કિમ્તી ખાતર ખાળી નાખવાને બદલે ખેતરમાં ઉપયોગી થઈ રહેલું છે. રોગોના ગદાઓના ફરતા હતા તે હવે સ્વચ્છ થયા છે અને સ્ત્રીઓએ પુષ્કળ ધરેલા પહેરવાનું છોડી દેવા માડ્યું છે છોકરા છોકરીઓ પુષ્કળ સખ્યામાં નિશાળે જાય છે, ખાસ કરીને કન્યા ઝળવણી ખૂબ વધી છે, અને કન્યાઓ છોકરાઓની ચાગામાં ખુશીથી જાય છે, બાયસ્કાફિની સખ્યા ઘણી થઈ છે, લોકો ખુશીથી શીતળા ટકાવે છે અને પેગને માટે પીચકારી લે છે, લામની નોંધ મરજીઆત હોવા છતાં સર્વમાન્ય થઈ છે, ખેતી સુધારવાને માટે લોખંડી હળ વપરાય છે, ઘઉં અને રોરડી માટે સારા બી વપરાય છે, એક દાનર બેન્ડો ઉપાડી છે અને તેમાં પચીસ લાખ રૂપીયાની મુદી રોકાઈ છે, નાટકો, જાદુઈ કાનસ, પ્રદર્શનો થાય છે, બજારોની ઓનાદ સુધારવા માટે પ્રયાસ થાય છે, સ્ત્રીઓ માટે શાકના ભાગ કરવાની શરૂઆત થઈ છે, સ્ત્રીઓની કનમે રચપાય છે, છોકરાઓને રમનગમન રમાડાય છે અને તે સિવાય બીજા અનેક સુધારા કરવામાં આવ્યા છે”

મી. એર્ધન એમ માને છે કે ગામઠી પ્રજાને બદલતી કરવી અઘરી છે તેથી તેમને માનસિક ચાળખાના કુદા મારવાની જરૂર છે અને તેથી કોઈ કોઈ વાર કડવા સત્ય ઉપરાંત તેમને ઉમ્મગાની નાખે એવું જોતવું પડે છે

સૉફ્ટીમ જુના ઝીસનો શીસ્તુદ્ધ દત્તો અને બાનરમાં અગ્ર ગ્રંથકે જોનો રહીને પ્રત્યોતરી મારફત ઉપદેશ કરતો મી. એર્ધન આ પુસ્તકમાં એ પ્રકારના બચીશ સંદાહ લખ્યા છે અગ્રેજી ભાષામાં લખેલા પુસ્તકથી ઘણો ફાયદો થવો નો સંભવ નથી પણ તે ઉપરાંત આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વિશે સકા મળવાને મળતી કાનણ છે લોકમાનસ એવું હોય છે કે તેના પર ભુદિપુત્ર દલીલોની અમર બદ્ધ થતી નથી હા ત મી. એર્ધન દવે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને ઈંગ્લંડમાં વસે છે ઈંગ્લંડમાં અમને રૂપીયા દાડા વ્યસનમાં જરૂરદા થાય છે દાનરો માળખો અનેક દોષથી પીડાય છે ઉમેજ પ્રજા દિગ પ્રજા કરતા વધારે બહેલી છે તે છતાં મી. સૉફ્ટીમ ઇંગ્લંડમાં

દારિદ્ર્યેનો ઉપદેશ કરશે તો ત્યાં ધાડ મારી ચકવાના નથી એ નક્કી છે. મી. બ્રેઈને જે અખતરો પંખખના ગુર્જાવ જીવવામાં કર્યો, છે તેની સમજતાનો આધાર એમના શુભ હેતુ અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યને આભારી છે. ગામઠીમા પ્રજાની આગળ હુદ્દિખળ નકામું છે, અને આર્થિક ક્ષાયદો એ તેમને માટે મોટામાં મોટી દલીલ છે. જો કોઈ પણ માણસ ચોક્કસ જતાવી આપે કે અમુક સુધારો કરવાથી પાંચ પૈસાની કમાણી વધારે થશે તો તે સુધારાનું અનુકરણ થતાં વાર નહિ લાગે. એક પછાત અને ધર્મચૂરત ગણાતા ગામડામાં ખેતીનું શિક્ષણ લીધેલા એક વૈષ્ણવ વાણિયાએ વાડી કરી અને તેમાં જાંજરનાં મેકાંનું ખાતર વાપર્યું. પરિણામ એવું આવ્યું કે આસપાસ બેટલી વાડીઓ હતી ત્યાં એવા ખાતરનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. જીવવાના મુખ્ય મી. બ્રેઈને થોડા માણસો પર દખાણ કરીને તેમની પાસે સુધારા કરાવ્યા અને તે સુધારાથી ચોક્કસ નફો થયો. એટલે ગુર્જાવમાં એવા સુધારાનો પ્રચાર થયો. પણ હવે મી. બ્રેઈને એમ માને છે કે એમના સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી અને દલીલોથી આ ક્ષાયદો થયો હતો. આ એમની જમણા છે કારણ કે સામાન્ય પ્રજામાં પહેલું કરવાની અને રીતરિવાજ અને રીતિઓને સુધારવાની શક્તિ ઓછી હોય છે. મી. બ્રેઈને જે સંવાદો પ્રગટ કર્યા છે તેનો એક હુંકા નમુનો નીચે ટાંક્યો છે:—

સૌકેટીસ—જ્યાં સુધી તમે સ્ત્રીઓને માન આપશો નહિ ત્યાં સુધી તમારી પ્રજાને કોઈ માન આપવાનું નથી. તમે સ્ત્રીઓને ટોરથી હલકાં ગણો છો. ~~અને તમારી~~ ગામડામાં ગર્વનો વધ થાય તો હુલ્લક થાય ખરું ?

ગામઠીઆ—હા, બહુ કરીને થાય.

સૌ—જો કોઈ પુરુષ પોતાની સ્ત્રી તરફ એવી ગેરવર્તણૂક રાખે કે તે આપઘાત કરે અથવા નાસી જાય તો હુલ્લક થાય ખરું ?

ગા—જરૂર નહિ. અને તે પુરુષ તરફ સહાનુભૂતિ જતાવીએ અને જો તે ફરીથી પરણે તો તેના લગ્નમાં જઈએ.

સૌ—તમારી ગાય વીઆવાની હોય ત્યારે તમે કેને ખેલાવો છો ?

ગા—કોઈ સારા જાણકાર ખેડુને.

સૌ—તમારી સ્ત્રીઓને ખચ્ચું આપવાનું હોય ત્યારે કેને ખેલાવો છો ?

ગા—હામઠી, લાંગી અથવા ચમારની ખાઈને.

સૌ—આખા ગામની ગંદી અને હલકી કોમતી ખાઈને ?

ગા—હા.

સૌ—અને તમે પ્રસૂતિ માટે અંધારી ઝોરડી અને ગંદાં શાંત્રણાં કપડાં રાખી મુકો છો ?

ગા—હા.

સૌ—અને તમે પડદા મથાજોની જગ્યા મારો છો તે જતાં તમારી સ્ત્રીઓને જાગર જવા માટે કોઈ જ વ્યવસ્થા કરતા નથી, તેથી તેમને રાત પડે ત્યાં સુધી કુદરતી હાજત દખાવતાં અસહ્ય દુઃખ થાય છે, અને રાત્રે સંતાઈ હુપાઈને ગામખંદાર જવું પડે છે, દિવસે અને રાત્રે પસાર થતા લોકોને બ્રેઈને નાસવાગ કરવી પડે છે એ વાત ખરી ?

ગા—હાહ, આપે અમારો દુષ્ટ રીવાજ ખરાબર પારખ્યો છે.

સૌ—અને તમે કન્યાઓને ઉઠેરવાની કે કેળવણી આપવાની તસ્દી લેતા નથી.

ગા—તેમની બહુ દરકાર થતી નથી.

સૌ—જ્યારે કન્યાનો જન્મ થાય છે ત્યારે તમે માઆપને આશ્વાસન આપો છો અને દુઃખી થાઓ છો.

ગા—હા.

સૌ—અને છોકરીઓને છોક બાળપણમાં પરણાવી દેા છો અને બાળાવરથામાં તેને છોકરા જન્મે છે તેમને કેળવણી, ધરવ્યવસ્થા, બાળકોર વગેરેનું જરા થે ભાન હોતું નથી.

ગા—કેટલીક દકીકત અમને સીને લાય પડે છે, બધી દકીકત કેટલાકને માટે ખરી છે.

સૌ—તમે સ્ત્રીઓને દરવા દેતા નથી અને તેથી તેમના મન તદ્દન બિચળ રહે છે.

ગા—હા, અમે પડદા મવાળે પળાવીએ છીએ.

સૌ—ત્યારે તમે તમારી સ્ત્રીઓને માન આપતા નથી અને દોર જેવી ગણો છો તે વાત ખેરી છે.

ગા—અમારો સાથે કષ્ટ કરવું પડે છે "

સૌ—ભાઈઓ સામળો 'જે' નો સથી તમે સ્ત્રીઓને તમારા પોનાના જેવા ગણશો, સારી રીતે કેળવશો, ધરની નોકરઠી નહિ પણ તમારી સદચરી તરીકે ગણશો અને દકકો આપશો ત્યારથી તમારા ઘરમાં આરોગ્ય, આનંદ અને વ્યવસ્થા પ્રવેશ કરશે, અને તમારી પ્રગતિ સારા જગતમાં માન મળશે.

આમજીવનમાં રસ લેનાર સર્વ હિંદીઓ આ પુસ્તક વાંચે તો કાયદો થાય એમ છે, જે કે સુધારકે લેવાનો માર્ગ જોઈને સૂચવ્યો છે તે નહિ પણ લુદો છે.

આપણા જીવનમાં સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા

લેખક બન્ધુઓ,

આ લેખકસંમેલનથી કંઈ પણ ફાયદો થઈ શકે કે કેમ તે સંબંધી અનેક નાસ્તિક શંકાઓ થઈ હશે, ચતી હશે. પણ આજે આપણે જે થોડો ઘણો સમય બેગા રહીએ તેમાં વધારે નહિ ને એક જ પ્રશ્ન જે હું આપની સમક્ષ રજુ કરવા ઇચ્છું છું, તે એક જ પ્રશ્ન તરફ આપનું ધ્યાન જાય તો એ સર્વ નાસ્તિક શંકાઓનો તેમાં જવાબ આવી જાય, અને એ પ્રશ્ન લેખકો વિશેનો જ છે.

મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થયો છે, આપ સર્વને થયો હશે, કે સમાજમાં લેખકના ધંધાને જે માન હોવું જોઈએ તે અત્યારે છે? આ પ્રશ્ન માત્ર લેખક સંબંધી જ નથી થયો એક બીજા ધંધા સંબંધી પણ થયો છે. અને એ બન્ને ધંધાનો હું પણ અભિમાની હોવાથી હું ખુલ્લા દિલથી કહી શકું છું, આપણા સમાજમાં શિક્ષક અને લેખકને જે માન હોવું જોઈએ તે નથી. આપણો જાજનો પ્રશ્ન બીજી રીતે મૂકીએ તો સમાજજીવનમાં સાહિત્યને જે ગૌરવશાળી રમાન હોવું જોઈએ તે આપણા સમાજમાં નથી, તેનું કારણ શું?

આમ હોવાનાં ધણાં કારણો છે. તેમાં કેટલેક અંશે સમાજજીવનના વર્ગ તરફથી પ્રસ્તકવાચનની અપેક્ષા રાખીએ તે વર્ગ, જવાબદાર હશે. પણ આપણે આજે એ જોવાનું છે કે આ સ્થિતિમાં આપણી પોતાની જવાબદારી કેટલી?

એક બીજી રીતે વિચારતાં આ પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા કદાચ સમજાશે. સાહિત્ય પ્રગ્નના જીવનનો માત્ર શણગાર નથી, માત્ર આનન્દનું સાધન નથી, પણ પ્રગ્નમાં નવું ચેતન પ્રેરનાર, તેને નવા પંથે દોરનાર, તેના જીવન પર પ્રકાશ પાડનાર પણ છે. આપણે આજે વિચારીએ કે આપણું સાહિત્ય ગુજરાતમાં નવું ચેતન પ્રેરે છે, નવા માર્ગો દેખાડે છે, નવો પ્રકાશ પાડે છે? અદ્યતન લેખકના સામાન્ય વર્ગમાં પૂન્ય ગાંધીજીને પણ ગણી લઈ આપણે જરા પણ શંકા વગર કહી શકીએ કે 'હા'. એ સામાન્ય શબ્દની ખસિદારી છે. પણ લેખક લેખકમાં એક ભેદ છે. પૂ. ગાંધીજી સાહિત્યની ખાતર નથી લખતા, પણ લોકોમાં પોતાના વિચારો પ્રસારવા, લોકોને પોતાને માર્ગ દોરવા, પોતે જે સત્યદર્શન કર્યું છે તે કરાવવા લખે છે. લેખન એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. તેઓ લખે છે તે પણ સાહિત્ય જ છે. સાહિત્યની ખાતર નહિ લખેલું તે સાહિત્ય નહિ એમ જો કહીએ તો જગતનું કેટલુંક ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય, વેદ, ઉપનિષદ, ભાગવત, કુરાન, બાઇબલ વગેરેનો સાહિત્યમાંથી બહિષ્કાર કરવો પડે. આપણા કવિઓ વારંવાર કહેતા કે અમે કવિ નથી, આખાએ કહ્યું છે

જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીરા

છતાં તેમને આપણે કવિ ગણીએ છીએ. આપણો પ્રશ્ન આવા લેખકો સંબંધી નથી-ગાંધીજી જેવા નેતાઓને માનની ન્યૂનતા છે કે નહિ એ આપણો પ્રશ્ન નથી. આપણો પ્રશ્ન એ છે

*તા. ૧૭-૩-૨૬ ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય સંઘ રજત મહોત્સવને અંગે મળેલા લેખક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે આપેલું વ્યાખ્યાન.

કે જે રોખકો સાદિત્ય ખાતર લખે છે, તેમનું સાદિત્ય અત્યારે જનસમાજને દોરનાર કે ચેતન અર્પનાર, કે નવો પ્રકાશ પાડનાર છે ! નથી જ, અને નથી માટે આપણા સાદિત્યને સમાજમા માનનું સ્થાન પણ નથી. આ સ્થિતિનું કારણ શું ?

કદાચ કોઈ કહેશે કે એ દોરવાનું કામ રાજદારી પુરવો અને નેતાઓ અને ધાધલિયાઓનું છે, અમે સાદિત્યકારોનું નથી. આમ કહેનારા સાદિત્યને અન્યાય કરે છે. અનેક દેશોમાં સાદિત્યે આ કામ કરેલું છે : ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન જે બળેથી ઉત્પન્ન થયો તે બળેને જનમાનવાર તેના પહેલાના અનેક તેજસ્વી લેખકો જ દના ઇંગ્લાંડના રાજકારણમાં ખરી પ્રગતીય દષ્ટિ ડિકન્સની નવલકથાઓથી આવી છે અને ડિકન્સ એક ખરી સાદિત્યકાર દતો, અને દત એ તરીકે જીવે છે. ચીન, જાપાન, ઇરાન, તુર્કિસ્તાન વગેરે લાંબી કાળે આગળ ધપતા દેશો વિશે આપણે જાણતા નથી, પણ રશિયા વિશે જાણીએ છીએ કે રશિયાનું આખું મે પરિવર્તન તેના આધુનિક લેખકોને આભારી છે. તેના કાર્યકર્તાઓએ પણ વિચારો સાદિત્યમાંથી મેળવ્યા છે. કેવળ કાર્યપર જીવન આગનાર લેનિન પણ જાણે વાંચનાર દતો, અને તેણે વાચનમાંથી પણ મેળવ્યું છે. આપણે અહીં એમ થયું છે અથવા ચાય છે ? આનું કારણ શું ?

પહેરેક વરસ ઉપર એક વખત આપણા એક સાક્ષર મને સાદિત્ય પરિવક્ત્રમા આવ્યા સન્નાદ આપના કહ્યું : " પાઠક ! આપણે યુજ્જરાતીઓ માટે તો સાદિત્ય એ જ ગ્રુપ્પ પ્રશ્નિ છે. દક્ષિણીઓ રાજકારણમા આગળ વધે, આપણે સાદિત્યમાં. " રાજકારણમાં કામ ન કરવું હોઈએ છીએ, અને જેને સાદિત્ય વખતે અનુકૂળ હોય તે તેમા કામ કરે તેમા કદા પાથો નથી. પરંતુ આ અનુકૂળ નીચે જીવનની, અને સાદિત્યની પણ, એક મધ્યી સંકુચિત દષ્ટિ છુપાવેલી છે તે દષ્ટિ એક રીતે જેના આપણા આખા જીવનમાં વ્યાપ્ત છે. આપણામા આદ્યજ દશે તે એટલું જ સમજશે કે હું મારી મેળે મેવાપૂજન કર્યો કરું, મારો ધર્મ પાળ્યા કરું, મિશાળી નિર્બોદ ચલાવું; દેશમાં શું ચાલે છે, આખા દેશ માટે શું થવાની જરૂર છે તેનું મારે શું ? વાંચિયો દશે તે એમ માનશે કે મારે જેમા લેગે કરવાની જરૂર છે તેથી વધારેની મારે શી પંચાન ? કોઈ વેપાર કરે તેની ના નથી, પણ વેપાર કરના બીજે કશો વિચાર કરવાની ના પાડે છે તે અહીં અનિષ્ટ છે. આમ દયાથી આખા જીવનમા જીવે કડકા યદી થયા છે. જીવનને એક રૂપે જીવવાને કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી, અને એનો ચેપ દરે સાદિત્યને લાગ્યો છે. આમ થવાનું કંઈક કારણ એ દશે કે પ્રથમના સાદિત્યકારો ધણાખરા સરકારી, અને તેમાં પણ કેળવણી ખાતાના નોકરો નીકળ્યા છે, જેમને માટે રાજકારણ એક અરપૂરવ વિષય દતો. પણ જીવનની આ એકદેશીયતા જીવનની અને સાદિત્યની બન્નેની વિધાનક છે. આવી એકદેશીયતા વધારેમા વધારે આવી શકે એવું વિગ્ઝાન પણ અત્યારે એકદેશીયતા છોડીને મમગ્રાવિમુખ ચાય છે તથા મેકમા પર્થવિગ્ઝાન ફિલ્સુફીને નહોતું ઓળખતું, અર્થસાત્ર નીતિને નહોતું ઓળખતું, નીતિચાત્ર માન્યસાત્ર તરફ પૂરતું ધ્યાન નહોતું આપતું, જશ અન્યારે તો પશિમના બધા માટે પેતાની નાની મયોદાઓ તોડીને વિદ્યાજી જીવનના કોઈ અગ્ઝાન મધ્યમિત્ત તરફ ગતિ કરવા નીકળી પડ્યાં છે. આવી એકદેશીયતા વિગ્ઝાનની પ્રશ્નિને પણ રોધક નીકળી તો સાદિત્યની નો તે વિગ્ઝાનક જ છે. પ્રાદૃત જનમાં અને સાદિત્યકારમાં જે ગ્રુપ્પ ફરક છે, કે દતો લેખકો, તે દષ્ટિની વિદ્યાજીનનો. સાદિત્યકાર ભરે કામ કરે સાદિત્યનું એકમે કે લખવાનું, પણ તેનું દર્શન સમજન જનતાનું હોતું જોઈએ.

સાહિત્યકાર લખે ભલે એક જ વિષય પર—કોઈ પુણ્ય પર કે દાંપત્ય પ્રેમ પર કે કોઈ કરુણ વૃત્તાંત પર, પણ તેની નીચે તેનું દર્શન હોવું જોઈએ સમગ્રનું; તો જ તે તે તે વિષયને પૂરો ન્યાય કરી શકશે, તો જ તેનું નિરૂપણ જનતાના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકશે. સંત્યનું સ્વરૂપ એવું છે કે જો તમે એક પ્રદેશમાં તેનાથી વિમુખ થાઓ તો તે સર્વત્ર તમારાથી વિમુખ થાય. તમે માત્ર રાજકારણનાં સત્યો તરફ દુર્લ્લેસ કરો તો જીવન બધા વિષયનાં સત્યો તમારાથી રીસાઈ જશે. એક સાધારણ જ દાખલો લઈએ, ધારો કે તમે એક કરુણ રસની વાતો લખો છો. તેમાં બગીચાનાં ફૂલો કરમાઈ ગયા હોય કે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કલ્યાણત્વ કરતો ચીતરો. પણ જે સમાજમાં લાખો માણસોને પેટ પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું તે સમાજને એ કરુણ જ નહિ લાગે—એ વસ્તુના વ્યંગ્યમાં સમાજની કરુણ સ્થિતિ સૂચવાતી હોય તો જીવે વાત. સાહિત્યકારે સમગ્ર જીવનને અભિમુખ થઈ સંસ્કરેા ઝીલવા જોઈએ. એમ કરતાં તેને જે સત્ય લાગે તે તેણે સ્વીકારવું જોઈએ. રાજકારણી સત્ય તો મારે માટે નથી એવા પૂર્વગ્રહથી સમગ્ર દષ્ટિ વક્ર થાય અને પછી તેને કોઈ મણુ વિષયનું સમ્યગ્દર્શન થઈ જ ન શકે. એવી દષ્ટિના અનુભવમાંથી સર્જાતું સાહિત્ય લોકોને દોરી ન શકે તો તેમાં નવાઈ નથી. રાજકારણથી અલગ રહેવાનો દેવ બંગાળમાં નહોતો, અથવા ઓછો હતો, ત્યાં ‘આર્નલ્ડ મઠ’ જેવી નવલકથા લખાઈ, તો તે સાહિત્યને આપું દિનંદ માન આપે પણ છે.

આપણી દષ્ટિની સંકુચિતતા એક બીજી રીતે પણ સાહિત્યમાં જણાય છે. ધણી વારે કહેવાયું છે કે આપણા શ્વેતજાતિ સંસારમાં કશું નવું થવા પામતું નથી અને તેથી નવલકથાને માટે વસ્તુ મળતું નથી. આપણો સંસાર શ્વેતજાતિ છે એ વાત ખરી છે, પણ શ્વેતજાતિમાં તોડવાનું સાદસ જન્માવતું એ પણ સાહિત્યનું કામ છે. પણ શ્વેતજાતિ હોવા છતાં આપણા સમાજમાં કંઈ અખૂટ વૈવિધ્ય, વૈચિત્ર્ય અને ચિન્તનમયતા છે. રશિયા પણ આપણા જેવો જ સ્થિતિજન્ય મુલક હતો, પણ ત્યાંના લેખકોએ એમાંથી જ અદ્ભુત વાતોઓ લખી છે. અને શ્વેતજાતિમાં સાદસ ન હોવા છતાં પશ્ચિમના અનેકશ્રોત સુધારાએ આપણા સમાજ ઉપર કરેલા ધસારાથી આપણી સ્થિતિમાં જે ફેરફારો પરિવર્તનો થયાં છે તે પણ ઓછાં આકર્ષક નથી. માત્ર આપણે તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

એ જ સંકુચિતતા એક બીજી રીતે પણ દેખા દે છે. પ્રાચીન કાળેા વિશે આપણે ફરિયાદ કરીએ છીએ કે તેમાં ધર્મ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એ તફાન ખરું નથી. તેમાં ધર્મ ઉપરાંત કુટુંબભાવના, સમાજ પર ટીકા વગેરે પણ હતું. આવારે આપણને એ ઉપયોગી નહિ હોય, પણ તે સમયના સમાજને તે વ્યક્તિની ટૂંકી મર્યાદામાંથી કંઈક ઉન્નત સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવનાર હતું. આપણા વર્તમાન સર્જનસાહિત્યમાં એવું બહુ ઓછું છે. ધર્મ વિશે આપણા વિચારો બદલાતાં, એ માત્ર ચર્ચાનો અને તર્કનો વિષય રહ્યો છે. કુટુંબભાવના પણ ધણીવાર આત્મવૃત્તિની જીમિકાએ નિરૂપાય છે. માણસને પોતાના સ્વાર્થની પર લઈ જઈ કોઈ ઉર્જાવાળા ધ્યેયથી તેના ચમસ્ત જીવનને ચેતનવન્તું અને ધન્ય કરી મૂકે એવું કશું જ, સાહિત્ય આપી શકતું નથી. લોકમાનસ જૂની જીવનચરિત્રો છોડી વિશ્વાસ પ્રગટીય જીવનમાં પ્રવેશ કરવા તત્પર છે પણ વર્તમાન સાહિત્ય તેમાં તેને દોરી શકતું નથી, તેને બલ કે ચેતન અર્પી શકતું નથી. વર્તમાન સાહિત્ય દાંપત્યપ્રેમ ઉપર લખી પોતાનું કામ પર્ચાઈ થતું માને છે, એટલું કરતાં તેની સર્જનશક્તિ બંધે ખૂટી જાય છે. એકમન-ક જોસ એક જગાએ કહે છે તેમ લગભગ નિઃસીમ સાહિત્યક્ષેત્રના એક જ વીધાને કસં ઉતરી જાય ત્યાં સુધી આપણે ખેડવા કરીએ છીએ.

આ વિશાળ જીવનની ઝાખી આ યુગના આરંભથી થઈ છે એમ ગણ્યું જોઈએ દલપત-નર્મદે એ જીવનમા લોકોને દોરવા પ્રયત્ન કરેલો હતો, પણ તેમને પોતાને જ તે જીવનનું પૂરું દર્શન નહોતું. આપણા વર્તમાન સમાજનાં સર્વ બળો, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના બળો અને પશ્ચિમની પ્રજા સંસ્કૃતિના બળોને તેમણે સમન્વય કર્યો નહોતો, એટલું કરવા જોડેલો તેમને વખત પણ નહોતો; તેમણે પશ્ચિમમાથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ લેવા યોગ્ય વસ્તુઓ લેવાની અને એ દૃષ્ટિએ આપણામાથી તજવાની વસ્તુઓ તજવાની મીઠી ભલામણ કરી. સદ્ગત સર રમણભાઈ, શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ વગેરે જેઓ તે સમયે નવીનો કે સુધારકો ગણાતા તેમની પણ દૃષ્ટિ એ જ હતી, કાવ્ય અને કલા સંબંધી તેમના વિચારો વધારે સરકારી થયા હતા એટલે તેમણે એ જ ઉપદેશ જીદી રીતે આપ્યો. આપણા જીવન પર વેગથી હલ્લો કરતી નવી સંસ્કૃતિને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સાથે જોવી, બંનેનો સમન્વય કરવો એ કાર્ય મણિભાઈ નજીભાઈએ કર્યું. એમણે ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ એ કાર્ય શરૂ કર્યું છતાં તે તાર્કિક ચર્ચામા જ રહ્યું. તેમના સર્જનોમા કાન્તા દાપત્યપ્રેમનું નાટક છે, ગુલાબસિંહ યોગની અગમ્ય વાતો અને દાપત્યપ્રેમનું મિશ્રણ છે, તેમના કાવ્યો તેથી એ વધારે અગમ્ય વેદાંતના છે. વ્યવહારની ભૂમિકા ઉપર આ સર્વ બળોને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈએ કર્યો. તેમના 'સરસ્વતીચંદ્ર'મા આપણા સમાજના સર્વ પ્રશ્નો ચર્ચાયા છે. પણ ત્યાં પણ વિશાલ લોકજીવનનો પ્રવેશ સરસ્વતીચંદ્રની મનોરથસૃષ્ટિમા જ રહી ગયો છે, અને નજરે તો સરસ્વતીચંદ્રને મહાના સંબંધના પ્રશ્નો જ આવે છે. દેશી રાજ્ય સંબંધી તેમની ચર્ચા પરત્વરપર્શા નથી એમ આપણા એક વિદ્વાન સાક્ષરે દર્શાવ્યું છે, અને તેમની કથામા લોકસંબંધ Demos ઉપરની થકા ક્યાંક ધનકારા મારતી નથી એમ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે કહ્યું છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલની પોતાની કૃતિમા પણ દાપત્યપ્રેમનો પ્રશ્ન જ સર્વત્ર વિસ્તર્યો છે. તેમને પોતાને 'પેમકુન્' મા તેનું સમર્થન કરવું પડ્યું છે તેમનો ઈન્દુકુમાર લોકસેવાનો અભિલાષી છે પણ હજી સુધી તો માત્ર તેનો કાન્તિ તરફનો પ્રેમ જ વ્યક્ત થયો છે, ભવિષ્યમા તે કાઈ વિશેષ કરે તો જીદુ કવિશ્રીએ યોજેલ મોગલ સમ્રાટોનું નાટકચક્ર મોગલોની કલાભાવનાને વ્યક્ત કરી, તેની પ્રશસ્તિ કરી અટકી ગયો છે કે હિંદુ-મુસલમાનના સંગઠનને માટે કેાઈ સમાન ભૂમિકા આપે છે એ હજી જોવાનું છે. તેમના આર્થિક ભાવનાના નાટકો કેાઈ નવી ભાવનાઓ આપે છે કે કેમ તે પણ હજી લાવીના ગર્ભમા છે. શ્રીયુત મુનશીની નવલકથાઓમા હજી સુધી તો વિશાલ લોક-જીવનને માટે ઉત્સાહ કે ધ્યેયવાળા પાત્રો નિષ્કળ જ ગયા છે તેમનો ઇતિહાસનો પ્રોફેસર કાપડિયા, કામસૂત્રનો ઉપદેશ કરી શકે છે પણ દેશને નવો માર્ગ બતાવી શકતો નથી તેમની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા વ્યક્તિની બહાદુરી અને તે પણ તકાફ મારામારી કરવાની બહાદુરી છે, તે જીવંતના કેાઈ પણ કાલના જીવનનું કેટલે અંશે સાચું કે સમન્વયયોગ્ય પ્રદર્શન છે તે પ્રશ્ન છે.

આ પ્રમાણે આપણા સાહિત્યે વિશાલ જીવનમા પ્રવેશ કરવાનો કે તેને મૂર્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમા તે સદ્ગત થયું નથી. આપણું જીવન પોતાના વિકાસક્રમે જે નવી ભૂમિકામા જવા પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે જલ કે વેગ આ સાહિત્યે આપ્યું નથી.

હું ઉપર જોઈ ગયો તે આપણા સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન નથી જ; સાહિત્યના શુભ-દોષની દૃષ્ટિ પણ તેમા નથી. આપણું સાહિત્ય જરા પણ ચેતન પ્રેરી શક્યું નથી એમ

પણ હું કહેવા માગતો નથી—જે જે લેખકે જેટલું નવચેતન પ્રેર્યું છે તેટલે અંશે તે લોકપ્રિય થયો છે, અને થશે. દાંપત્યપ્રેમ સિવાય ઘણા લેખકોએ દિલસુશી નિબંધ ઇતિહાસ વગેરે પ્રદેશોમાં ઘણો સારો ફાળો આપ્યો છે અને તે એક કે બીજી રીતે પ્રજામાનસને વિશાલ જીવનને માટે ધરે છે તેની મારે ના નથી. દાંપત્યપ્રેમના સાહિત્યને હું અવગણવા માગતો નથી. હું માનું છું કે કુટુંબનો આધાર દાંપત્યપ્રેમ ઉપર છે અને હજી સુધી તો સમાજનો એકમ કુટુંબ જ છે. જે ઉપર જે દષ્ટિ નાંખી તે મારા આજના મુખ્ય પ્રશ્નને ધ્યાનમાં રાખીને નાંખી છે, અને તે ઉપરથી મારે એ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આપણી પાસે વિશાળ સાહિત્ય હોવા છતાં તે સમગ્ર જીવનને જોવામાં હજી સફળ થયું નથી. આપણે સૌથી મોટા પ્રશ્ન સમાજની પાંખરતાનો, દીનતાનો, પરાધીનતાનો, અને તે કેમ ટળે તેનો છે, તે પ્રશ્ન ઉકેલવા જતાં આપણું સાહિત્ય અધવચ્ચ અટકી પડ્યું છે, અને માટે તે લોકને દોરવાને અને લોકમાં નવું ચેતન પ્રેરવાને સમર્થ નીવડ્યું નથી. હજી સુધી તેણે દાંપત્યપ્રેમના ઉપર જ લક્ષ આપ્યું છે. તેથી સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય આવતું અટક્યું છે. દરેક લેખક એ વિષય પર કાંઈક લખવાને કાબેલ હોય એ પણ અસંભાવિત છે. જીવાન વાચક પર આ સાહિત્યના એવા સંસ્કારો પડે છે કે જાણે દાંપત્યપ્રેમ એ જ જીવનસર્વસ્વ છે, જીવનમાં જે કંઈ બીજું કરવું પડે તે દાંપત્યજીવનના ઉપભોગ અર્થે જ કરવાનું છે; અને અનુભવી વાચક આવા સાહિત્યથી કંટાળે છે. પ્રજા આત્મારે નવી લોકભાવના, આ દેશની સર્વ જનતાઓએ એવી ભાવના સિદ્ધ કરવા માગે છે, આખી દુનિયામાં એક પ્રજા સરકારે પોતાનું સ્થાન લેવા માગે છે, એક મહાન પ્રયત્નથી પોતાની દીનતા ખંખેરી નાંખવા માગે છે, ત્યારે સાહિત્ય તેને દાંપત્યની વાતોએ સિવાય બીજું કંઈ આપી શકતું નથી. જેને કસરતની જરૂર હોય તેને પંખાળવા કે ગરમગરમ કરવા જેવું આ છે.

આપણા જીવનમાં આત્મારે અનેક પ્રકારનાં બળો પ્રવર્તમાન છે: આપણી પ્રાપ્ત વર્તમાન રિચિતિનાં બળો, તેની સાથે અથડાતાં પશ્ચિમની પ્રગળ સંસ્કૃતિનાં બળો, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસથી ઉપજતાં બળો, આ બધાંના સંઘટન અને સંમિશ્રણથી આપણને વિવિધ દિશાએ પ્રેરતાં કે ખેંચી લઈ જતાં બળો, કે આપણે આપણી સુધારણા કે નિહાસતે, મારે આત્મચક્ર ગણીને, જિલ્લાં, ક્ષેત્રોં, બળો, અને, ને, વિપરંત, વ્યક્તિઓની, ધૂતંતં, બળો. સાહિત્યનું ખરૂં કામ આ બધાં બળોનો સમન્વય કરવાનું છે, અને તે ન થાય ત્યાં સુધી એ બળોનું અને તેના સંઘટનનું સ્વરૂપ યથાતથ રજૂ કરવાનું છે.—બીજાં બળો તરફ દુર્લક્ષ કરી, પોતાને સમજતાં કે ભાવતાં બળોમાં જ મહાલવાનું નથી. આ કાર્યને માટે પ્રથમ તો આપણે પોતે સર્વ બળોને સમજવાં જોઈએ. આવાં સંમેલનો આ સમજણને ઘણી મદદ કરી શકે. લેખકો એક બીજા સાથે ખુલા દિલે મળે, પોતપોતાના અભિપ્રાયો પોતપોતાની દષ્ટિબિંદુઓ પ્રગટ કરે, વીચારોની આપલે કરે, તો તેથી દષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થાય, નહિ સમજેલું સમજાય, આપણી પોતાની અપૂર્ણતાઓ કે દુર્લક્ષ કે ખોટા અહો સુધારવાનું પ્રાપ્ત થાય; નવા વિચારો અને નવી વિચારદિશાઓ સૂઝે, જૂના વિચારો તાલ થાય, અને સમસ્ત અક્ષરદેહને કુરતીનું અને ખુદી હવાનું આરોગ્ય મળે.

આવાં સંમેલનોમાં લેખકો અને વિવેચકો બેગા ચવાથી આપણો વિવેચના પણ વધારે યથાર્થ અને લક્ષ્યવેધી થઈ શકે. એ ખરૂં છે કે લેખકને દૂર રાખી વિવેચના માન તેના લેખની જ કરવાની છે. પણ છતાં માણસને એક બીજાને ઓળખવા જતાં આંતર

તેમ જ બાહ્ય, વ્યક્તિગત તેમ જ સમાજગત, વ્યવધાનો આડાં આવે છે. આવાં સંમેલનોમાં આ વ્યવધાનો સરી પડે તો એક બીજાને સમજવામાં ફેટલી મદદ થાય, ફેટલી અણસમજ, મિથ્યા બ્રમો દૂર થાય, ફેટલી કહુતા અટકે ! દરેકના અનુભવમાં એમ નથી આવ્યું કે જાણે અમુક લેખકોનાં અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાથી ન સમજાયું હોય તે કોષ્ટ વિરલ ક્ષણે તેના સહ-વાસથી સમજાઈ જાય છે ? વિવેચનામાં માત્ર સહૃદયતા બસ નથી, સૌહાર્દ પણ જોઈએ. સહૃદયતા વ્યક્તિના અધિકારોના પ્રશ્ન છે પણ સૌહાર્દ તો આવાં સંમેલનમાંથી જ ખીસે. પણ બંધુઓ, આ સૌહાર્દ આપણું વિવેચન વધારે મૃદુ, એક બીજાને પંપાણનારૂં કે વખાણનારૂં થાય એટલા માટે હું નથી ઇચ્છતો; આપણા સાહિત્યમાં એમ એક બીજાને વખાણનારાં મિત્રમંડળો કે વાડા ધણાં છે. આપણી વિવેચના, અગ્રિય છતાં પથ્ય બોલનારી થાય, વધારે સાચકલી અને લક્ષ્યવેધી થાય, એટલા માટે ઇચ્છું છું. એક બીજાને મળવાથી લેખકનું વક્તવ્ય વધારે સારું સમજાય, તેથી વિવેચક પણ પોતાની દષ્ટિ માટે વધારે આત્મશ્રદ્ધાવાન થાય, અને પોતાનો અભિપ્રાય બરાબર એકાગ્ર અને લક્ષ્યવેધી આપી શકે. સાચું કહેવાની ટેવ સૌ પાડે તો સાચું કહેવાથી મારું લાગવાની ટેવ એની મેળે ઘસાઈ જાય, અને કડવામાં કડવું સંભળાવવું એ તો મેત્રીનો વિરલ અધિકાર છે. આપણું વિવેચન એ અધિકારોનો અમલ કરી શકે એમ હું ઇચ્છું છું તેમા સૌહાર્દ સાથે સાચકલાઈ હોય, અને કડવું સંભળાવનારું શ્રદ્ધા પણ હોય, એમ ઇચ્છું છું.

બંધુઓ, આવા સંમેલનના અનેક ફાયદા છે તેનો હું આજે નિર્બંધ લખવા કે વાંચવા નથી માગતો. તેનાથી આપ સર્વ વાકેફ છો. આપણે તો હવે તે સાચું કરી બતાવવાનું છે. પણ હું એ એક પ્રશ્ન ઉપર આપને સતત વિચાર કરવાને આમન્ત્રું છું. અને તે એ કે શું કરીએ તો આપણું સાહિત્ય સમાજમાં ગૌરવશાળી સ્થાન લે. અંતે હું ઋગ્વેદની બે રચનાઓ જે વાગદેવતાએ પોતે ઉચ્ચારેલી મનાય છે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચીશ.

અહમેવ સ્વયમિદં વદામિ જુષ્ટં દેવેમિરુત માનુષેભિઃ ।

યં કામયે તંતમુગ્રં કૃણોમિ તં વ્રજાણં તમૃષિં તં સુમેષાં ॥

[હું જ સ્વયં આ બોલું છું-દેવો અને માર્ગસેને મને એવું, -હું જેને ઇચ્છું તેને તેને ઉગ્ર કરું છું-તેને કવિ ઋષિ સુમેષાવી કરું છું.]

અહં રુદ્રાય ધનુરાતનોમિ વ્રહ્મદિપે શરવે હંતવા ડ ।

અહં જનાય સમદં કૃણોમ્યહં ઘાવાપૃથ્વીચી આ વિવેશ ॥

[હું રુદ્ર માટે બ્રહ્મદેવી દિસકને દહીવા માટે ધનુષ તાણું છું. હું માણસને સમદ, કરું છું. મેં ઘાવાપૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો]

અને એ વાગદેવતા જે પોતે જ પરમાત્મદેવતા છે, તેની પ્રાર્થનામાં લાજવા વીનવીશ, કે તે આપણા લેખકોને ઉગ્ર કરે, તેમને કવિ ઋષિ અને મેધાવી કરે; બ્રહ્મદેવીને-આપણા વિકાસને બાધ કરનાર આંતર-બાહ્ય શત્રુને દહીવા રુદ્રનું ધનુષ તાણે, જનસમાજને સ્વાલિમાન હોતો કરે, અને આપણા સાહિત્યમાં અવતરીને સમસ્ત ભૂમંડળમાં વ્યાપે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ર સ્તા માં

દામલાનું રેશન આવ્યું. આગગાડી ઉભી રહી. રવચંદ મહેતા ખગલ-થેલી ખભે ભરાવી નીચે ઢિલચી, અને બહાર નીકળવાના દરવાજા પાસે આવ્યા. દરવાજો બંધ હતો. તેની આગળ ઓ-પુરુષોની નાનકડી દંડ જમી હતી. સંખ્યા નહોતી હતી, પણ ગીરદીનો આધાર કેવળ સંખ્યા ઉપર નથી હોતો; જગ્યા રોકવાની રીત ઉપર પણ ગીરદીનો આધાર હોય છે ! માથે ઉંચાં-મ્હેળાં પોટલાં અને કેડે ચીસો પાડતાં છોકરાં તેડી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ વચમાં ભરાઈ ગઈ હતી. આગળનાં અને બાજુનાં લોકો જરા પણ પાછા હટ એવા ન હતા. પાછળ ગીરદી વધતી હતી. દરવાજા આગળ એક સીપાઈ ઉભો હતો, અને ટોળામાંની જોવા લાપક સ્ત્રીઓ તરફ વારા ફરતી જોયા કરતો હતો. રવચંદને સમજાયું નહિ કે દરવાજો સા માટે બંધ હતો. તેણે પેલા સીપાઈને પુછ્યું 'દરવાજો કેમ ઉઘાડતા નથી ?' 'નહિ ખોલે ગા' બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિએ જવાબ આપ્યો. રવચંદે કહ્યું 'કેમ નહિ ખોલે ગા ?' સીપાઈ- 'તુમ ગાંધીજી ટોપીવાલે લોક જોહાત મીઝજ કરતે હે.' રવચંદને હસવું આવ્યું. કેડે છોકરાં તેડી ગીરદીમાં બીમડાતી સ્ત્રીઓને રવચંદે બાજુ ઉપર ઉભાં રહેવા કહ્યું. એકે જવાબ આપ્યો 'તારે આગળ જવું દરો ? ગાંધી એટલું બધું ~~જોઈએ~~ આ દરવાજો ઉઘડાવને ?' ખગલમાં પોટલીભરાવેલા ધક્કા મારતા એક ત્રિપુરક એકિત બ્રાહ્મણે પાછળથી કહ્યું 'એ બધા ધોળા !...ગ-' અને દરયો. એના હસવાથી રવચંદ ચીડાય અને પાછા ફરી તેના સાથે જોડ્યું. બ્રાહ્મણે તેને ઝોળખીને કહ્યું- 'રવચંદભાઈ તમને મેં ના ઝોળખ્યા ! ક્યાં ? જોકેર ફાઈની પાસે આવો છો ?' રવચંદે કોકું ધુણાવી ચીડથી બાજુ ઉપર ઉભા રહ્યા.

આ રીતે આ થોડાક માણસો એક બીજાને હેરાન કરતાં હતાં ત્યાં થોડેક દૂર કેટલાક લોકો તારની વાડ ઝોળંગી લિંગડા નીચે ઉભી રહેલી મોટર તરફ દોડતા હતા. ટોળામાંથી ટેસરના ચાંદાવાળા એક વાણીઆએ એ લોકોને જતાં જોયાં પણ પોતાના પોટલા સાથે તેનાથી એ બાજુ દોડાય એમ ન હોવાથી સીપાઈને આજીજ કરી: 'હે...હે...જમાદાર શા'બ જરાક દરવાજો ઉઘાડો. હું એકલો નીકળી જઈશ. બીજા કોઈને ન નીકળવા દેશો.' સીપાઈ- 'ક્યા અબે બનીઆ ! એ દિન હમકું બીડી બી નહ પાછતી !' પેલા ત્રિપુરક એકિત બ્રાહ્મણે કહ્યું 'એ અમથા પારેખ, જમાદાર સાહે...ખ ! એમ કોઈને બીડી પાયકે ?' અમથા પારેખે કહ્યું 'અરે શા'બ એ શું બોલ્યા ! દુકાન આખી આપની જ શેને.' આગગાડીની સીટી વાગી. એક ઠીંગણા પટપટ ચાલતા રેરે અમલદાર પધાંચી. ગાળો ચોપડાવતા, ધક્કા મારતા દરવાજા પાસે આવ્યા. જમાદાર શા'બે દરવાજો ઉઘાડ્યો. ટીકોટ આખી લોકો મોટર તરફ દોડવા લાગ્યા.

રવચંદ મોટરના ખટારમાં બેસવા આવ્યા ત્યારે તે ભરાઈ ગયેલાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ અંદર ઉભી હતી; અને ગીરદીથી ગભરાતાં જમ્યાઓને ગાળોં છંદ ચુંદીઓ ખેંચી શાન્ત પાડવા મથતી હતી. વેડીંગ રમના પાછલા પાદણથી કેટલાક સંરકારી કારકુનોં નીકળ્યા. 'અમલદારનાં જવા દેખાઈએ' એ વાસનાએ ધીમમાં દેખાય એવાં જૂનોં કોટ પાદણું તથા એમનાથી સૌભાગ્યવતી યએલી એમની પત્નીઓએ પોતાનાં સંરકારી પંથુનાં પુરાવા તરીકે ગુંથેલાં

તેમ જ બાહ્ય, વ્યક્તિગત તેમ જ સમાજગત, વ્યવધાનો આમાં આવે છે. આવાં સંમેલનોમાં આ વ્યવધાનો સગી પડે તો એક બીજાને સમજવામાં કેટલી મદદ થાય, કેટલી અણસમજ, મિથ્યા ભ્રમો દૂર થાય, કેટલી કટુતા અટકે ! દરેકના અનુભવમાં એમ નથી આવ્યું કે જાણે અમુક લેખકોના અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાથી ન સમજાયું હોય તે કોઈ વિરલ ક્ષણે તેના સહ-વાસથી સમજાઈ જાય છે? વિવેચનામાં માત્ર સહૃદયતા બસ નથી, સૌદાર્ય પણ જોઈએ. સહૃદયતા વ્યક્તિના અધિકારનો પ્રશ્ન છે પણ સૌદાર્ય તો આવાં સંમેલનમાંથી જ ખીચે. પણ બંધુઓ, આ સૌદાર્ય આપણું વિવેચન વધારે મૃદુ, એક બીજાને પંપાણનાઈ કે વખાણનાઈ થાય એટલા માટે હું નથી ધમ્મું; આપણા સાહિત્યમાં એમ એક બીજાને વખાણનારા મિત્રમંડળો કે વાડા ઘણા છે. આપણી વિવેચના, અગ્રિય છતાં પથ્ય બોલનારી થાય, વધારે સાચકલી અને લક્ષ્યવેધી થાય, એટલા માટે ધમ્મું છું. એક બીજાને મળવાથી લેખકનું વક્તવ્ય વધારે સાઈ સમગ્રય, તેથી વિવેચક પણ પોતાની દૃષ્ટિ માટે વધારે આત્મશ્રદ્ધાવાન થાય, અને પોતાનો અભિપ્રાય જરાજર એકાગ્ર અને લક્ષ્યવેધી આપી શકે. સાચું કહેવાની ટેવ સૌ પાડે તો સાચું કહેવાથી માફું લાગવાની ટેવ એની મેળે ઘસાઈ જાય. અને કડવામાં કડવું સંભળાવવું એ તો મેત્રીનો વિરલ અધિકાર છે. આપણું વિવેચન એ અધિકારોનો અમલ કરી શકે એમ હું ધમ્મું છું. તેમાં સૌદાર્ય સાથે સાચકલાઈ હોય, અને કડવું સંભળાવનાર શ્રદ્ધા પણ હોય, એમ ધમ્મું છું.

બંધુઓ, આવા સંમેલનના અનેક ફાયદા છે તેના હું આજે નિબંધ લખવા કે વાંચવા નથી માગતો. તેનાથી આપ સર્વ વાકેફ છો. આપણે તો હવે તે સાચું કરી બતાવવાનું છે. પણ હું એ એક પ્રશ્ન ઉપર આપને સતત વિચાર કરવાને આમન્ત્રું છું. અને તે એ કે શું કરીએ તો આપણું સાહિત્ય સમાજમાં ગૌરવશાળી સ્થાન લે એવું હું ઋગ્વેદની બે રચાઓ જે વાગદેવતાએ પોતે ઉચ્ચારેલી મનાય છે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચીશ.

અહમેવ સ્વયમિદં વદામિ જુષ્ટં દેવેભિસ્ત માનુષેભિઃ ।

યં કામયે તંતમુગ્રં કૃણોમિ તં વ્રજાણં તમૃષિં તં સુમેઘાં ॥

[હું જ સ્વયં આ બોલું છું-દેવો અને ગાણેશોને ગમે એવું,-હું જેને ધમ્મું તેને તેને ઉગ્ર કરે છું-તેને કવિ ક્રપિ સુમેઘાવી કરું છું.]

અહં રુદ્રાય ધનુરાતનોમિ વ્રજદ્વિયે શત્રવે હત્તવા ડ ।

અહં જનાય સમદં કૃણોમ્યહં ઘાવાપૃથિવી આ વિવેશ ॥

[હું રુદ્ર માટે બ્રહ્મદેવી દિસકને હણવા માટે ધનુષ તાણું છું. હું માણસને સમદ, કરું છું. મેં ઘાવાપૃથિવીમાં પ્રવેશ કર્યો]

અને એ વાગદેવતા જે પોતે જ પરમાત્મદેવતા છે, તેની પ્રાર્થનામાં ભળવા વીતવીશ, કે તે આપણા લેખકોને ઉગ્ર કરે, તેમને કવિ ક્રપિ અને મેઘાવી કરે; બ્રહ્મદેવીને-આપણા વિકાસને બાધ કરનાર આંતર-બાહ્ય શત્રુને હણવા રુદ્રનું ધનુષ તાણે, જનસમાજને સ્વાભિમાન લેતો કરે, અને આપણા સાહિત્યમાં અવતરીને સમસ્ત જૂગંડામાં વ્યાપે.

રામનારાયણ વિ. ખાઠક

૨ સ્તા માં

દામલાનું રેશન આવ્યું. આગાડી ઉભી રહી. રવચંદ મહેતા બગલ-થેલી ખભે ભરાવી નીચે ઉતર્યા, અને બહાર નીકળવાના દરવાજા પાસે આવ્યા. દરવાજા બંધ હતો. તેની આગળ સ્ત્રી-પુરુષોની નાનકડી દંડ જામી હતી. સંખ્યા નહાની હતી, પણ ગીરદીનો આધાર કેવળ સંખ્યા ઉપર નથી હોતો; જગ્યા રોકવાની રીત ઉપર પણ ગીરદીનો આધાર હોય છે ! માથે ઉંચાં-પ્લોળાં પોટલાં અને કેડે ચીસો પાડતાં છોકરાં તેડી બે ત્રણ સ્ત્રીઓ વચમાં ભરાઈ ગઈ હતી. આગળનાં અને બાજુનાં લોકો જરા પણ પાછા હટી જોવા ન હતા. પાછળ ગીરદી વધતી હતી. દરવાજા આગળ એક સીપાઈ ઉભો હતો, અને ટોળામાંની જોવા ધાંધક સ્ત્રીઓ તરફ વારા ફરતી જોવા કરતો હતો. રવચંદને સમજાયું નહિ કે દરવાજા સામે યાદ હતો. તેણે પેલા સીપાઈને પુછ્યું 'દરવાજા કેમ ઉઘાડતા નથી ?' 'નહિ જોલે ગા' બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિએ જવાબ આપ્યો. રવચંદે કહ્યું 'કેમ નહિ જોલે ગા ?' સીપાઈ- 'તું ગાંધીજી ટોપીવાલો લોક જોતા મીનજ કરતે હે.' રવચંદને હસવું આવ્યું. કેડે છોકરાં તેડી ગીરદીમાં બીચડાતી સ્ત્રીઓને રવચંદે બાજુ ઉપર ઉભાં રહેવા કહ્યું. એકે જવાબ આપ્યો 'તારે આગળ જવું હશે ? ગાંધી એટલું બધું જોર દેશે ?' આ દરવાજા ઉઘાડવે ?' બજારમાં પોટલીભરાવેલા ધણા ભારતા એક ત્રિપુપ્પ એકિત બ્રાહ્મણે પાછળથી કહ્યું 'એ બધા ધોળા હ...ગ...' અને હસ્યો. એના હસવાથી રવચંદ ચીડાયા અને 'પાછા ફરી તેના સામું જોયું. બ્રાહ્મણે તેને જોળખીને કહ્યું- 'રવચંદભાઈ તમને મેં ના જોળખ્યા ! ક્યાં ? જોકાર ફોઈની પાસે આવો છો ?' રવચંદે ડાકું ધુણાવી ચીડથી બાજુ ઉપર ઉભા રહ્યા.

આ રીતે આ થોડાક માણસો એક બીજાને હેરાન કરતાં હતાં ત્યાં થોડેક દૂર કેટલાક લોકો તારની વાડ ઝોળંગી લિંગડા નીચે ઉભી રહેલી મોટર તરફ દોડતા હતા. ટોળામાંથી કેસરના ચાંદાવાળા એક વાણીઆએ એ લોકોને જતાં જોઈને પણ પોતાના પોટલા માથે તેનાથી એ બાજુ દોડાય એમ ન હોવાથી સીપાઈને આજીજ કરી : 'હે...હે...જમાદાર શા'બ જરાક દરવાજા ઉઘાડો. હું એડલો નીકળી જઈશ. બીજા કોઈને ન નીકળવા દેશો.' સીપાઈ- 'ક્યા અબે બનીયા ! એા દિન હમકું બ્રીટીશી નહ પાછતી !' પેલા ત્રિપુપ્પ એકિત બ્રાહ્મણે કહ્યું 'એ અમથા પારેખ, જમાદાર સાહે...બ ! એમ કોઈને બ્રીટી. પાયકે ?' અમથા પારેખે કહ્યું 'અરે શા'બ એ શું જોલવા ! દુકાન આખી આપની જ રીને.' આગાડીની સીટી વાગી. એક દીંગણા પટપટ ચાલતા રેલ્વે અમલદાર પધાર્યા, ગાળો ચોપડાવતા, ધણા ભારતા દરવાજા પાસે આવ્યા. જમાદાર શા'બે દરવાજા ઉઘાડ્યો. ટીકોટ આપી લોકો મોટર તરફ દોડવા લાગ્યા.

રવચંદ મોટરના બટારામાં બેસવા આવ્યા ત્યારે તે ભરાઈ ગયેાં હતાં. કેટલોક સ્ત્રીઓ અંદર ઉભી હતી; અને ગીરદીથી મળરાતી બચ્ચાઓને ગાળો દંડ ચુંદીઓ ખેંચી શરત પાડવા મંચતી હતી. વેડીંગ રૂમના પાછલા બારણાથી કેટલાક સરકારી કારકૂનો નીકળ્યા. 'અમલદારના જવા દેખાઈએ' એ વાસનાએ યીજાં દેખાવે એવાં જૂનાં કોટ. પોટલું તથા એમનાથી સોભાવ્યવતી ચએલી એમની પત્નીઓએ પોતાનાં સરકારી પશુનાં પુરાવા તરીકે ચૂંથેલાં

હંધડા વગરના ઢોલ નીચે લટકતા શેથ અને ગળામા શોભતા ટાઈને ધારણ કરી અમલદારના રૂઆપથી તેઓએ મોટરવાળાને પોતા માટે જગ્યા કરી આપવા કહ્યું. મોટરવાળાનો સરકારી પરવાનો આમાના અનેકની મહેરબાનીનું ફળ હોવાથી મોટરમાથી ડેટલાક ગામડીઆઓને 'જગ્યા કરી આપુ છું' કહી નીચે ઉતર્યા, અને અમલદારોને ખેસાડ્યા, અને નીચે ઉતરેલાઓને પેલી સ્ત્રીઓની હારમા ઉભા કરી દીધા ત્યાં એક યુરેઝીઅન અમલદાર પધાર્યા. પોલીસખાતામા હમી જગ્યાએ તે હોવા જોઈએ એમ તેમની તહેનાતમા હાજર રહેલા પોલીસોની સંખ્યા ઉપરથી લાગતું હતું. તેમના માટે હાકનારની સાથેની સારી બેંક ઉપર જગ્યા કરવાની હતી પણ ત્યાં તે ઉપાડ માથે છેલ્લી હબે ઓળેલા વાળવાળા એક કૉલેજમા ભણતો વિદ્યાર્થી બેઠો હતો. મોટરવાળાએ કહ્યું- 'સાહેબ માટે જગ્યા કરો.' કૉલેજિયને કહ્યું 'હું પણ પૈસા આપવાનો છું.' મોટરને જવાને જોઈ હજી વાર હતી તો પણ પોતા માટે જગ્યા કરવાની આનાકાની કરનાર એ છોકરાને જોઈ પોતાની હાજરીથી ડરાવવા તેની પાસે તે યુરેઝીઅન અમલદાર આવ્યો. મોટરવાળાને લાગ્યું કે સાહેબ બેસવા આવે છે એટલે પેલા વિદ્યાર્થીનો હાથ ખેંચી કહ્યું- 'હવે ઉઠે છે કે નહિ?' વિદ્યાર્થીએ ના પાડી. એક પોલીસે આવી ધક્કો મારી નીચે નાખ્યો. અમલદાર હસતા હસતા પોતાનો અને પોતે જે સામાજ્યના પ્રતિનિધિ હતા તેનો વિજય નિદાણવા લાગ્યા.

સ્વચંદ્ર દૂર ઉભા ઉભા આ બધું જોતા હતા મોટરમા બેઠેલા એક ઓળખીતા કારકુન-અમલદારે ~~ફિરો~~ પાસે બોલાવ્યા, અને ઝીંમના માટે જગ્યા થશે એમ કહ્યું. સ્વચંદ્રે શેથમા માથું ધુણાવી ના પાડી. પેલા વિદ્યાર્થી અપમાનના યુરસાથી નીકળતા આસુને રોકવા પ્રયત્ન કરતો થોડેક દૂરે આળવીના ઝાડ નીચે પોતાની બેઠ લઈ ઉભો હતો. સ્વચંદ્ર તેની પાસે ગયા તેની આખમાથી આસુ પડતા જોઈ તે હસ્યા અને કહ્યું 'કેમ ચાલતું છે ને રમણ?' રમણે તે મોટરવાળા ઉપર અને જરા ધીમા સ્વરે યુરેઝીઅન અમલદાર ઉપર ચાપ્પોદાર પોતાનો યુરસો ઠાલવી કહ્યું 'પણ શામળા તો અહીંથી વીસ માઇલ છે. એટલું શી રીતે ચલાવ? સ્વચંદ્રે હસીને કહ્યું 'પગે ચાલીને.' 'અરે પગે ચાલીને તો એટલો મારગ શી રીતે કપાય? વળી મારી પાસે આ બેઠ છે. હું એ કેવો મુરખો.' રમણાપણએ મને કહ્યું તો પણ એમના ઝાડમા ન ગયો.' સ્વચંદ્રે પુછ્યું 'હજી બળદ ગાડા ચાલે છે?' રમણ- 'ના લાડે તો ચાલતા નથી પણ પોતા માટે ચલાવતા કાણ ના પાડે? એમના હઝનને અમલદારે દવા કરાવવા લાઇ ગયા હતા તે ખાંધે લાઇ આવ્યા.' સ્વચંદ્રે રમણાપણ અને હઝનના નામ સાંભળી કાંઈક માદ આવ્યું એટલે પુછ્યું- 'પેલા ગરાશીપાના વાસમા રહે છે એને?' રમણ- 'હા એ જ.' સ્વચંદ્રના મુખ ઉપર રહેજ ગ્લાનિ આવી ગઈ, અને નીસાસો મુકાઈ ગયો. તેમણે રમણને પુછ્યું 'મોટરમા ઉભા રહેવું હોય તો મારી ઓળખાણ છે-' અને તેની આખ સામી આખ માડી. રમણને મોટરમા ઉભા રહેવાની તક આપી પણ સ્વચંદ્રની આખ જોઈ શરમાયો અને કહ્યું 'હવે કાણ એ મોટરમા બેસે? તમે એ ચાલવાના છો ને?' સ્વચંદ્રે હા પાડી અને રમણની બેઠ ઉપર ચડ્યા માડી. રમણે થોડીક આનાકાની કરી, સ્વચંદ્રની નાનકડી થેલી લીધી. 'મોટરને ઉપડવાની હજી વાર હશે.' સ્વચંદ્રે પુછ્યું. 'હા જી, હજી અડધા પોણા કલાકની વાર છે' રમણે જવાબ આપ્યો. એક કલાક સુધી આ રીતે તપ કરવા તૈયાર ચએલા પોતાના દેશ જોનાને જોઈ સ્વચંદ્રને સમગ્રયુ નહિ કે આને, સંલન કરવાની શક્તિ ગણી પોતાના મિત્રો જોનાં વખાણ કરતાં તેનો

નમુનો ગણવો કે આને પામરતા સમજવી. રમણને પુછ્યું, 'વીશ માઇલ પગે ચાલીને જવું એમાં વધારે સગવડ કે આમ એક કલાક સુધી તપ કરી બેઠા થેર પહોંચવું એમાં વધારે સગવડ ?' રમણ—'બેઠા થેર ભેગા યદ્યપે એ તો સારૂ ને ?' રવચંદ્ર હસ્યા. બન્ને જણાએ ચાલવા માંડ્યું. હાંકનારની પાસે પોતાના પોલીસ મંડળમાં ઉભા રહેલા શુરેઝીઅન અમલદારે એમને જતા જોઇ ટીકા કરી 'એ ગાંધી કેપવાલે બેઠે બદમાશ હે !'

રવચંદ્ર વિચારમગ્ન ચાલતા હતા, રમણ મુંઝાતો હતો. તેણે પૂછ્યું 'આપ હાલમાં ક્યાં છો ?' રવચંદ્ર—'હવવાડામાં. જનને શું થયું છે ?' રમણ—'કાંઈક ક્ષય જેવું લાગે છે.' રવચંદ્રથી વળી નીસાસો મુકાઇ ગયો. 'રમણજ્ઞાન તમને ખબર છે કે આ જન મારા થેર નોકર હતો. તમે કંઈ કલાસમાં છો ?' રમણ—'સીનીઅર ખી. એ. માં.' રવચંદ્ર—'તમારો વિષય શું છે ?' રમણ—'હિસ્ટરી-ઇકોનોમીકસ.' રવચંદ્ર—'તમને એ લાણુવામાં મજા આવે છે ?' રમણ—'એમ કેમ ? અમારા પ્રેફેસર બહુ હંશીઆર છે. વિસ્થાપત જઇ આવેલા છે.' રવચંદ્રે કહ્યું 'મારો વિષય પણ એ જ હતો. હું—કોલેજમાં એનો અધ્યાપક હતો. રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓમાં પણ એ જ વિષય શીખવવાનું મારા માથે પડેલું. પણ મને એ વિષય ઉપર કંટાળો આવ્યો. અને હવવાડા ચાલ્યો ગયો. તમે રોકાવર છો ખરું ?' રમણ—'હા જી. મને ખીજ નંબરની રોકાવરશીપ મળે છે. પણ આપને ઇકોનોમિકસ-રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓમાં એને આપ સંપત્તિશાસ્ત્ર કહો છો ખરું ને ?—આપને સંપત્તિશાસ્ત્ર ઉપર કેમ કંટાળો આવ્યો ? આપણા દેશ માટે એ કેઈપણ વિષયના અભ્યાસની ખૂબ જરૂર હોય તો તે સંપત્તિશાસ્ત્રની જ છે.' રવચંદ્રે વિચારની ધૂનમાં જવાબ આપી 'ખરું', અને રમણ સાથે રાખતાં થાકી જાય એટલી ઉતાવળથી તે ચાલવા લાગ્યા. રમણે ખેંચાતા ખેંચાતા પુછ્યું 'ભેગ ભારે છે. કાવો હવે હું લઉં.' રવચંદ્રે કહ્યું 'કાંઈ નહિ. ચાલો. સંપત્તિ-શાસ્ત્ર મહત્વનો વિષય ખરો. પણ આપણે ભણીએ છીએ એ નહિ !' રમણ—'કેમ વાર ? સત્ય તો દરેક જગ્યાએ સરખું જ હોય ને, પશ્ચિમમાં અને પૂર્વમાં ?' રવચંદ્ર—'સારું, સત્ય સરખું હોય છે. પણ આપણે શીખીએ છીએ એ સત્ય છે એની તમને ખાતરી છે ?' રમણ—'હા જી. એમાં શી સંકા છે ? જેમ ભૂમિતિનું શાસ્ત્ર તેમ સંપત્તિનું શાસ્ત્ર !' રવચંદ્રે જવાબ આપ્યા વિના ચાલતા રહ્યા; અને થોડીક વાર પછી બોલ્યા 'સત્ય સાપેક્ષ હોય છે. નિરંજન સત્ય હજી આપણે જાણ્યું નથી.' રમણ ચર્ચાના રસમાં ખેંચાઈ જતા મોટેથી બોલ્યા 'એટલે આપણું એમ કહેવું છે કે પશ્ચિમમાં ત્રણ અને બે મળી 'છ' થાય છે અને હિન્દુસ્થાનમાં 'પાંચ' થાય છે ?' રવચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું, 'કદાપિ એમ પણ હોય. આઇ-સ્ટાઇનનું નામ સાંભળ્યું છે ને ?' રમણ—'હા જી. જેણે રેલેટીવિટી-આપ એને સાપેક્ષવાદ કહો ખરું ને—સાપેક્ષવાદને સ્થાપનાર આઇ-સ્ટાઇન ખરું ને ?' રવચંદ્રે વિચારની ધૂનમાં અને ધૂનમાં માથું હલાવી હા પાડી; અને થોડીક વાર પછી પુછ્યું 'સંપત્તિ મોટી કે સુખ મોટું ?' રમણ—'જેટલા પૂરતો સુખનો આધાર સંપત્તિ ઉપર છે તેટલા પૂરતો તો સંપત્તિ જ મોટી. પણ આપનો બેઠ મને ઓટા લાગે છે. હું તો સંપત્તિ અને સુખને એક માનું છું.' રવચંદ્રે હસ્યા: 'એક વાર્તા કહું ? આપણા જૂના ગ્રંથોમાં ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો સમજાવવા કથાઓ કહેવાનો રીવાજ હતો. તે સાધારણ માણસને સમજાવવા માટે એમ કેટલાક કહે છે: પણ વાર્તામાં સત્ય જેટલું સર્જન. ખતાવી ચકાશ છે તેટલું સામાન્ય ચર્ચામાં ખતાવી શકાતું

નથી. એટલે તમને આપણી ચર્ચાના મુદ્દા ઉપર એક વાન કહું તો એમ ન માનશે કે હું તમારી જીવિત અપમાન કરું છું. વળી આ તો મારા જીવનના અતુલવતી કથા છે !' એટલું વાક્ય બોલતાં સ્વચંદ્રને થયેલી ગ્લાનિ રમણ ન જોઈ શક્યો. એટલે હસતાં હસતાં બોલ્યો ' કહો કહો. રસ્તો જલદી ખુટશે. '

સ્વચંદ્રે કહ્યું ' થાક લાગ્યો હોય તો બેસીએ. ' રમણ—' ના રે ના. વાતમાં ને વાતમાં રસ્તાની ખજરે નથી પડતી. ' સ્વચંદ્ર—' વાંચે ભાઈ, હું તમને સલાહ પુછીને મારી વાત શરૂ કરું. આ જીન-રથનાથજીનો જીન-સુખી છે કે દુઃખી ? ' રમણ—' અરે બીચારાને ક્ષય થયો છે અને એ શું પુછો છો ? ' સ્વચંદ્ર—' સાંભળો. આ જીન મારો નોકર હતો. એ મારો નોકર કેવી રીતે થયો એની જ વાત તમને કહું. અને આપણા પુરાણો કાંઈક કહેવું હોય ત્યારે જેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી વાત શરૂ કરે છે તેમ હું પણ પહેલેથી જ વાત કહું. હું થી શરૂ થતી કેટલીક વાતો જેવી મારી વાત લાગશે.

' હું એમ. એ. થયો ત્યારે તમે એટીકમાં હતા ખરે ને ? ' ' ના જ મેં એટીક પાસ કરી હતી ' રમણે જવાબ આપ્યો. ' હા હા ખરું. હું તમને અભિનંદન આપવા આવ્યો હતો. તમે પરમ્યા પણ એ જ વરસે ? ' રમણે હા પાડી. સ્વચંદ્રે કહ્યું ' વાંચે, એ વખતે મારી લલિતા ખાર મહિનાની હતી. હું રત્નઓમાં શામળા આવ્યો હતો. મારા પિતા સરકારી અમલદાર હતા એટલે હું એમ. એ. થયો કે દુરત, મને સરકારી કોલેજમાં નોકરી અપાવવાનો ઉપરી ગોરા અમલદારોની સીપારસ લગાવવી શરૂ કરી. હું પણ કોલેજમાં પ્રોફેસર થવાના એમણે સ્વપનાં સેવતા હોય; અને પુસ્તકો ઉપર માઈ-નામ લખતાં તેની પૂર્વે જાણે અગાળે પ્રો. લખી દેતો. રમણ ! માણસોની વાસનાઓ કેવી હોય છે ! ' સ્વચંદ્રે રમણ સામું જોઈ દર્યા. ' દરેક હોશીઆર વિદ્યાર્થીને એવી વાસના થાય છે કે આપણે પ્રોફેસર થવું. તમારા મનમાં પણ એવું કાંઈક હશે ! ના પાડવાની જરૂર નથી. તો તમે વજીર થશો-સોલીસીટર થશો, એડવોકેટ થશો. આ દુનીઆમાં, આપણા ટ્રેન્ડુએટો બીજું શું કરી શકે એમ છે ? વાંચે, એક દિવસે હું ધરના આગણામાં ફરતો હતો. મારા ધરના આગણામાં એક બાજુ લિંબડો અને બીજી બાજુ પિંખળો છે. પિંખળા નીચે બાપુએ કરાવેલો એટલો છે. એ લિંબડો અને પિંખળો હું કોઈ દિવસ વિસરી શકતો નથી. મારી જીવનશૃતિમાં એનું વિચિત્ર સ્થાન છે. અરે પણ હું તો આડી અવળા પાતો કરું છું. વાત કરવાની કળામાં તમે મને ધનાગ નહિ આપો. ' સ્વચંદ્રે દર્યા અને આગળ ચલાવ્યું ' હું લલિતાને લઈ આગણામાં ફરતો હતો. લલિતા એ સમયે માંદી સાથ રહેતી હતી. આ પ્રસંગે તે હાથમાં જરા પણ સીધી નહોતી રહેતી-અને ખૂબ ચીસો પાડતી હતી. જીનની માંદગીની વાત સાંભળી એ દિવસ મને બરાબર માદ આવે છે. હું ફરતો હતો ત્યાં રથનાથજી આવ્યા. અમારા કુટુંબ સાથે એમને સારો પરિચય હતો. રથનાથજીએ મને એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરવા માટે અભિનંદન આપ્યું અને ધીમે રહીને જીનની વાત કાઢી; " જાણ હવે આ મારા જીનને ઠેકાણે પાડો. " લલિતા એ સમયે એટલું બધું પળવતી હતી કે અમને એક નોકરની જરૂર લાગ્યા કરતી હતી. અમને એટલે સમજ્યા કે ! હું અને મારી વહુ. હસો છો કેમ ? આ આપણાં જીવનમાં જે નવું ' અમને ' આવ્યું છે તે બહુ સચક છે, એક નવી સંસ્કૃતિનું સચક છે, પણ એ વાન વળી પડી. રથનાથજીએ માગણી કરી એટલે દુરત તો મેં તેમની સામે વિરોધ કર્યો.

પણ મારી આખી વાતચીતમાંથી ફક્ત એ ચયું કે જગન મારો નોકર થયો. ' રમણે પુછ્યું ' તમારો ઇશિદો એને નોકર રાખવાનો હતો કે નહિ ? ' સ્વયંદ—' એ પાપ મારે તમારો આગળ પ્રગટ કરવું જોઈએ. ' રમણ—' સ્વયંદભાઈ માફ કરજો. હમણાં આ તમારા અસહકાર પછી પાપ, ધર્મ, આત્મશુદ્ધિ આદિ ચાલ્યાનો બહુ છુટ્ટો બિપયોગ થાય છે. ' સ્વયંદ હસ્યા: ' સાચી વાત, પણ માણસના મનમાં વિચારોનો મેળ ન હોય, તે વાત એક કહે અને કરે બીજું—એ પાપ ન કહેવાય ? હું તમને આખી વાત કહું. મને એ પ્રસંગ ઠીક ઠીક યાદ છે. મેં કહ્યું " રધનાથજી તમારે વળી છોકરાને ઠેકાણે પાડવા બીજાને કહેવું પડે ? એ તો અમારા વાણીયા બાહ્યાણના કરમમાં લખાયેલું છે ! તમારે જમીન છે—ખેતી છે—પછી છોકરાને ઠેકાણે પાડવાની શી ચિન્તા ? ' રધનાથજીએ માથું ધુણાવ્યું: " બાઈ તમને ખેતીની હાલતની શા ખબર પડે ? નોકરી સારી કે મહિને મહિને કાંઈ ને કાંઈ લાળાએ તો ખરૂં. " એ સમયે મારો સંપત્તિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તાજો હતો. કોલેજના અભ્યાસ ઉપરાંત મેં કાર્લ માર્ક્સ આદિનાં ગ્રંથો વાંચ્યા હતા. હું સોસાયલીઝમ વગેરે માંનતો થઈ ગયો હતો. માણસ માણસમાં શેઠ—નોકરનો બેદ ન રહેવો જોઈએ. ઇત્યાદિ વિચારોનું પૂરું ગમજમાં ઉભરાતું હતું. પણ તે સમયે લલિતા એટલી બધી ચીસો પાડતી હતી કે, હું તેનાથી કંટાળી ગયો હતો. ઘરમાં એની માને-ચંપાને આખા ઘરનું સંવહનું. એ રોટલીઓ ધસવામાંથી નવરી ચાપ તો છોકરીને સંભાળે ને ? પણ હવે તો હું પ્રોફેસર થવાનો હતો. અમે અમારું જીવન હવે અમુક રીતે ચાલવાનું હતું; અને એ જીવનની કલ્પનામાં એક નોકરની આવશ્યકતા નહીં થઈ ગઈ હતી. આવા આવા કંઈ કંઈ વિચારો મારા મગજમાં ઉપર નીચે ધુમવા લાગ્યા. રધનાથજીએ છોકરીને રોતી જોઈ ઘરમાં આપી આવવા કહ્યું, પણ ઘરમાં ચંપાની સ્થિતિ હું જાણતો હતો. એ પોતાની બધી ચીસ છોકરી ઉપર અને મારા ઉપર કાંડતી હતી. એટલામાં પંદર સોળ વરસનો એક છોકરો આવ્યો. એનું માથું ઉંચાં હતું. એણે ખમીસ પહેર્યું હતું—પણ એના કંઈ છૂટો હતો; અને પ્લેટના ગાજામાં જાટનની જગ્યાએ દોરીઓ બાંધી હતી. મને જરાજરા યાદ છે: જગન ખુબ મજાસુત—દલાંગ લાગતો હતો. એના હાથમાં જમરડો હતો. રધનાથજીએ એની ઓળખાણ કરાવી, અને જગનને એક ગાળ દઈ કહ્યું " સોળ વરસનો થયો તો યે હજી જમરડે રમે છે ! કાંઈ કામ દંધો કરવો છે કે નહિ ? આ સ્વયંદભાઈની પાસે રહે તો તારું કાંઈ ઠેકાણું પડે ! " મેં કહ્યું મારી પાસે સ્થી એ ચું કરશે ? લલિતાએ વળી યુગ્મો પાડવા માંડી. રધનાથજીએ જગનને છોકરીને તેડી રમાડવા કહ્યું. મેં 'હા...શ' કરી છોકરી જગનને આપી, અને જગન તેને લઇને દોડ્યો. હું પિંપળા નીચે ઝાટલા ઉપર બેઠો, અને મારી સામે રધનાથજી ડાંગ ટેકવી જતા હતા એમને મારી પાસે બેસાડવા. મેં ફરીથી કહ્યું " રધાકાકા! જગનને નોકરી કરાવી ચું કરશે ? જિતમ ખેતી મુકી કનિષ્ઠ નોકરીમાં ચું કરવા પડે છે ? ગામડાનું સાફ મુંદર જીવન મુકી ચહેરમાં ચું કરવા ગીરદી વધારો છે " ઇત્યાદિ. પણ આ સમયે મને એ યાદ ન આવ્યું કે હું પણ ગામડાનો વતની હતો. અને મને ગામડામાં રજના બે મહિના પણ રહેવું ગમતું ન હતું. રધનાથજીએ એમના પાડોશી મળજી ગોરના છોકરાનું દર્શન આપી કહ્યું ' એ મહિને પચ્ચી પાડે છે. ' બીજા સોગલા લુહારનું નામ આપી એનો છોકરો મીલમાં ' ચાલી ' પાડતો હતો એ જણાવી એમની સ્થિતિ કહેવા માંડી. મને એ સમયે મારા સંપત્તિશાસ્ત્રનાં વિચારોનું અભિમાન

હતું; એટલે એમને એમ હું હા પાડું એવો નહોતો. ચર્ચા ચાલી. રધનાયજીએ કહ્યું “ ખેતીમાં હવે શું કસ રહ્યો છે. વરસને આંતરે દુકાળ પડે, અને કાંઈક પાકે ત્યારે સર-કારની વિધાઈ અને વાણીઆનું કરજ ભરીએ એટલે અમારે તો દુકાળનો દુકાળ. ” એકુતો આપે છે એવો સામાન્ય ઉત્તર એમણે આપ્યો. બીજી વાત ‘કાંડી’, “ અને ખરચ ખુટણુ તો ભાષ કહાડવા પડે. એમાં કાંઈ ચાલે ?...આ છગનની બહેનને પરણાવતા બે હજાર થઈ ગયા. અમે મોટા ધરના કહેવાઈએ એટલે મોત્રો તો સાચવવો જ પડે ને ? ” મારા નવીન વિચારો આ સાંભળી ખળભળી ઉઠ્યા. “ રધાકાકા ખોટું ન લગાડશો, પણ આ લગન મરણના ખર્ચથી જ તમે દેવાદાર અને કંગાલ થઈ જાઓ છો. ગયા વર્ષે કપાસ સારો પાક્યો અને ભાવ સારા ઉપજ્યા એટલે ખેતીમાં ફાયદો નથી એમ તો ન કહેવાય. અનાજ મોંઘું હતું, પણ બધાએ દેખાદેખી એક જાતનું કરે પછી એમ જ થાય ને ? તમારા બધાનું જોઈ અમથા કાઢીઆએ પણ આ વરસે કપાસ વાળ્યો છે એટલે હવે તો ગામમાં શાકે મળતું નથી. ” મને ખબર નથી કે હું આ બધું બોલેલો તે ખેતી વિષે મને બહુ લાગતું હતું માટે બોલેલો કે ગામમાં શાક મળતું ત હોવાથી ચીકાઈને બોલેલો. ગમે તે હશે, પણ મેં તો માફ લાપણુ આગળ ચાલુ રાખ્યું; “ રધાકાકા હું તો છગનને શહેરમાં મોકલવાની સલાહ નથી આપતો—” એટલામાં છગન ચીસો પાડતી છોકરીને લઈ આવ્યો. “ બાપા આ તો છાની નથી રહેતી ” છગને કહ્યું. મને એ સમયનો છગન અત્યંત પુરાતન યાદ આવે છે. મેં ચીકાઈને છોકરીને લઈ ખોળામાં સુવાડવા પ્રયત્ન કર્યો. રધનાયજી છોકરીને છાની રાખવા ચપટી વગાડતા બોલ્યા “ એ વાત સાચી ભાઈ ! મારો વાંલો કાઢીઓ એ અમરા વાદ લે છે. પણ ભાઈ તો એ પેલા મહિને મહિને ખર્જોગ ખર્જોગ કરતા આવે એના આગળ ખેતીનો શો હિસાબ ? ” હું મારી દલીલો બદલતો પણ રધનાયજી એકનો એક ઉત્તર આપતા. ફરીથી એમણે છગનને નોકરી અપાવવા આગ્રહ કર્યો. પણ રધનાય સામે દલીલો કરવા કરતા છોકરીને છાની રાખવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. રમણ ! અગવડો પ્રત્યક્ષ સત્તર આપણા આદર્શો-વિચારો કયાં જતા રહેતા હશે ? લલિતા સખણી રહેતી ન હતી. નોકરીની જરૂર તે વિલક્ષણ રીતે સાબીત કરતી હતી. પણ માફ કેળવાએલું મગજ એમ હાર ખાચ એવું ન હતું. મને એ સમયે થયું કે મારે મારી પત્નીનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; એનાથી મોટો વળા એ વિચાર આવ્યો કે મારે મારા કુટુંબના પરિચિતને અને તેટલી મદદ કરવી જોઈએ; આ વિચારો આગળ સામાજિક સમતાના વિચારો ઉડી ગયા, ચેતવણી આપ્યા પછી જાણે બધી જવાબદારી રધનાયજીના માથે હોય અને હું કેવળ ઉપકારના ભાવથી પ્રેરતો હોઉં એ રીતે મેં કહ્યું “ રધાકાકા ! જેની તમારી મરજ. મને વાધો નથી. હમણું તમે એને મારા ઘેર રાખો. આપણે ત્યાં જમશે, કપડા વગેરે આપીશ, કાંઈક પગારે આપીશ, અને લાગ આવે સારી નોકરી આપાની દધરા. ” છગનને મેં પુછ્યું—“ છગન કેટલું ભણ્યો છું ? ” શરમાતા શરમાતા એણે કહ્યું “ ચોથી ચોપડી. ” રધનાયજીને પંદર દિવસ પછી મારી સાથે છગનને અમદાવાદ મોકલવા કહ્યું અને તે પહેલા કામથી ટેવારા-છોકરીને રમાડવા આવવા કહ્યું...હવે રમણ તમે સમજ્યાને ? રમણે બાળુ ઉપરની વાડ ઉપર વેલો હતો તેના ઉપરથી એક પાંદડું તોડી કહ્યું ‘ એમાં શું સમજવાનું હતું ? એમાં તમે કશું ખોટું કહ્યું હોય એમ મને નથી લાગતું. હું પણ એવું કહું. પણ તમને એ પ્રસંગ ઠીક યાદ રહી ગયો છે. મને આટલી બધી વિગતો યાદ ન

રહે.' રવચંદે બીજા હાથમાં બેંગ ફેરવી અને કહ્યું: 'એ પ્રસંગે મારા જીવન ઉપર ખુબ અસર કરી છે. મારા વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો વિરોધ સમજી ન શકું એવો હું જડ ન હતો. એ પ્રસંગ મને અનેક વાર યાદ આવ્યા કરતો હતો, ઝૂંખ્યા કરતો હતો; અને જ્યારે જીન એક દિવસ શહેરમાં શાક લેવા ગયો અને પાછો ન આવ્યો અને તેથી જ્યારે મારી પત્નીએ એને ચોર વગેરે કહી ગાળો ભાંડી ચુસ્સો કર્યો, ત્યારે મેં કહ્યું "જીન ચોર નથી. હું ચોર છું." ચંપા કાંઈ સમજી નહિ, અને રીવાજ મુજબ બધો ચુસ્સો મારા ઉપર ઉતાર્યો.

રસ્તો ધીમે ધીમે સાંકડો થતો હતો. બન્ને બાજુ યુવરની ઉંચી વાડો આગળ જઈ મળી જતી હોય એમ લાગતું હતું. આગળનો રસ્તો દેખાતો ન હતો. તે રસ્તો એટલો બધો ધૂળાઓ હતો કે લોકો શા માટે એને સડક કહેતા હતા એ સમજાતું ન હતું. રવચંદ અને રમણ મુંઝે મહેડે ચાલતા હતા. યુવરની વાડો પૂરી થઈ. રસ્તો મોકળો થયો. નદીની સામી તરફની બેખડો દેખાઈ. રમણે પુછ્યું 'પછી જીનનું શું થયું?' રવચંદ જાણે સાંભળ્યું ન હોય એમ બોલ્યા 'આપણે કાપી બાજુએ નીચે ઉતરી નદી કાંઠે બેસીએ. તદી બોલાંગી પેલી બાજુ જઈશું.' બન્ને એ બાજુ ઉતર્યા. રવચંદ- 'પેલા ગાંડુ છોડીને બેઠા છે એ રથનાથજી લાગે છે. ચાલો એમની પાસે જઈએ. તમે પુછ્યું પછી જીનનું શું થયું? જીનને ક્ષમ થયો છે એ તો તમે જ મને કહ્યું.' રમણે પ્રતિવાદ કર્યો 'પણ એ તમારા ઘેર નોકર રહ્યો અને એને ક્ષમ થયો એ બે વચ્ચે શો સંબંધ છે? એ તો આકસ્મિક લાગે છે.' ઢાળ ઉતરતાં ઉતરતાં રવચંદે કહ્યું 'આકસ્મિક' શું અને નિયત શું એ દૃષ્ટિનો સવાલ છે.' રથનાથજી બન્નેને જોઈ ઉભા થયા. 'શંભ શંભ રવાબઈ શંભ શંભ! શંભ શંભ રમણભાઈ. આવો આવો.' રથનાથજી નદી કાંઠે રેત ઉપર ચાદું પાથરવા જતા હતા એમને રોકવા રવચંદે કહ્યું 'રહેવા દો રથાકાકા. એ સુવાળી રેત ઉપર જ બેસીશું.'

રવચંદ અને રમણ રેતીની સુંદર રેખાઓ નિહાળતા નિહાળતા રથનાથજી જોડે બેઠા. ગાડામાંથી જીન બેઠો થઈ બોખરા અવાજે બોલ્યો 'રામ રામ શેઠ!' રવચંદે એના સામું બોલ્યું. હૃદયમાં કંપારી છુટી ગઈ. જીન નીચે ઉતરવા જતો હતો. રવચંદે કહ્યું 'જીન સુઈ જા. ઉતરીશ નહિ.' તે અશક્તિથી પાછો બેસી ગયો. 'કેમ તખીઅત ઠીક છે જીન?' રવચંદે એને બેઠેલા જોઈ પુછ્યું. 'હા શેઠ ઠીક છે. ક્યારે બોગવીએ છીએ શેઠ!' જીવાન માણસ ધડપણના પરિપાકથી બોલ્યો. આગળ બોલવા જતો હતો ત્યાં એને ઉધરસ આવી. રવચંદ- 'જીન તું હવે સુઈ જા. હું રથાકાકા જોડે વાતો કરું છું.' જીન સુવાળી બદલે પાંજરીએ ટેકી તેમનું મહેડું દેખાવ્યું એમ બેઠો. રવચંદ- 'રથાકાકા જીનને આ ક્યારનું થયું છે?' રથનાથ- 'ભાઈ અમારા નશીળ કુટયાં લારનું. આવી બખરો હોત તો હું શું ખાવા જીનને મોકલત ? ભાઈ તે દાંડે તમે તો ના કમતી પણ અમારાં નશીળ ઉંધાં હોય તો શેની હુજ પડે!' ડાહ્યાએ કલ્પનાં કર્યો. રવચંદે આશ્ચર્ય આપ્યું; અને રોગ ક્યાંથી લાગ્યો એ પુછ્યું. રથનાથ- 'ભાઈ એ મીઠની મહોંકણુ લાગી-મીઠની. મેં તો તમારા ઘેર મોકલ્યો તો. અને તમારા ઘેરથી એ નાશી ગયો અને મને જ મહિને બખર પડી કે એ મીઠમાં રહ્યો તો.'

જીન આ બધું સાંભળતો હતો. રથના દર્દીઓના મુખ ઉપર જે ઉજ્જેશ દેખાય છે એ એના મુખ ઉપર હતો; અને ચોક્કસ સમયમાં ચચેશ ધણા અનુભવોનો. એના મ્હેરા ઉપર પરિપાક હતો. રવચંદેશેઠને જોઈ એને કાંઈ કાંઈ યાદ આવવા લાગ્યું, શેઠ બહા હતા

એટલે એમને કાંઈ કાંઈ કહેવાનું એને મન થઈ આવ્યું. એ જાણતો હતો કે શેઠને એના ઉપર મમતા હતી. વળી પોતે એ જાણી શેઠને કહ્યા વિના એમનું ઘર છોડી નાશી ગયો હતો એ પણ એને લાગતું હતું—એ કે ચંપા શેઠાણી માટે એને બહુ લાગણી ન હતી. એને હવે પોતાની વાત કહેવી હતી. પરતાવો કરવાનો એનો ધરાહો હતો. પણ લાંબી માંઢગીથી એના મનની દશા એવી થઈ ગઈ હતી કે કરવા કાંઈ ધારે અને થઈ કાંઈ જતું. જગને રથનાથજીને કહ્યું 'બાપા ચાહોઆ મને કાવતું નથી. નીચે ઉતારો.' રથનાથજીએ નીચે ચાહું પાથરી ગોઠવી વાળી તકીઆ તરફ મુકી જગને નીચે ઉતાર્યો. જગને પોતાના શેઠની પાસે બેઠો. એના મનમાં વેગ આવ્યો. 'શેઠ મારી વાત હાલજો. હું હવે જીવવાનો નથી. મારી વાત હાલજી લ્યો.' રવચંદ—'જગને તારે બહુ બોલવું ન જોઈએ. કાણે કહ્યું કે તું જીવવાનો નથી ?' જગને—'ખીજું કાણ કહે ? હું કહું છું. અને હવે જીવતોએ શું કરવું છે ?' રવચંદ—'જગને હવે બસ કર. તને ઉધરસ ચડશે' જગને—'નહિ ચડે. માફ મન મુંઝાય છે. મને થોડુંક બોલવા દો. જીજી ચંપા શેઠાણીએ મને મ્હા પીવાની ટેવ પાડી. એ જરાક જળરાં છે પણ બાપડાં કાંઈ દા'ડો મને મુકીને કાંઈ ખાય નહિ. રોજ બપોરે મને મ્હા પીવા આપે. પછી તો આપણનેએ ટેવ પડી ગઈ. અને ભાઈશાળ આપના કાંઈ દોરતાર ઓચિંતા આવી ચડે અને મારે અને શેઠાણીનેએ પીવા મ્હા ન રહે ત્યારે મારાથી તો રહેવાતું. આ શાકમાથી પૈસા ચોરવાની ટેવ ત્યારે પડી. આવું થાય ત્યારે શાકમાથી એનો કહાડી હોટલમાંથી શીંગલ પી આવતો. હોટલમાં જતો ત્યાં મારા જેવડા છોકરા ખુબ મઝા કરતા જોતો. મારા વા'લોખુણામાં ઉભા ઉભા બસ ખાય. અને લાગ આવે તો મારી પુરીનો એકાદ કકડોએ ઉઘાવી જતા. મને એ જોઈને થયું કે હોટલમાં રહીએ તો હાફ. તે દહાડે મને ચંપા શેઠાણી વગર વાંકે વઢ્યાં; એટલે ભાઈશાળ મને તો દાઝ ચઢી. હોટલ-વાળાએ મને કહી રાખ્યું 'તું. એટલે આપણે બંદા હોટલમાં રહી ગયા. શેઠ ભાઈશાળ હોટલમાં લેરે તો બહુ આવતો. હોટલવાળાની નજર ચુકાવી મગે તે ઉઘાવતા અને કુન્યાકનાં ગાયનો તો આખો દહાડો આલ્યા જ કરે. પણ હોટલવાળો પગાર મગે તે બહાનું કાઢી કાપી લે. એટલે પાછું આપના ઘેર આવવા વિચાર કર્યો—પણ ભાઈશાળ આપની શરમ આવી. અમારી હોટલ મીલના દરવાજા પાસે હતી; એટલે મીલમજુરો ભાઈબંધ થયા હતા. હોટલમાથી નાસીને હું મીલમાં ગયો—' રવચંદ શેડીક વાર તો હકીકત જાણવાના રસમાં ખેંચાયા પણ જગનેની સ્થિતિ યાદ આવતા એકદમ બોલી ઉઘ્યા: 'જગને તું બહુ બોલ્યો. હવે બસ કર. મારે સાલજીવું નથી.' જગનેના મનનો વેગ એટલો બધો વખો હતો કે હવે તે રોડ્યો રોકાય એમ ન હતો. 'પણ મારે કહેવું છે. હવે જ ખરો રગ આવે છે' એમ કહી જગને ખડખડ હસવા લાગ્યો. એના હસવામાં રવચંદને વિવ્રક્ષણ ઉન્માદ લાગ્યો. રવચંદે એને બોલવાની ફરીથી મના કરી. રથનાથજી જાણતા હતા કે જગને રોકારો નહિ એટલે એમણે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. 'જગા—આપુ તું બોલ નહિ. તારા બદલે હું કહું છું.' જગને—'કહો 'બાપા' પણ બાપા તમને ગમ નહિ પડે. તમે તો ગામડામાં ને ગામડામાં રહ્યા. કાંઈ દા'ડો શેર જોઈ હોય ત્યારે ગમ પડે ને ? બાઈડી ગઈ પણ મીલમાં જો લેરે ઉઘાવી તે હવે કાંઈ ઉઘાવતી છે ? મરિને ચાંલી પાડતો તો. શા માટે લેર ન ઉઘાવીએ ? આ દામલામાં પડી રહ્યા હોત તો કાંઈ લેરે ઉઘાવત !'

રમણને આ સાંભળી આશ્ચર્ય થયું, 'સ્વયંદલાઈ આ શું બોલે છે ?' સ્વયંદે ધીમેથી કહ્યું 'રમણ એ જોડું કહે છે ? તમારા સંપત્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ તંદન સાચું છે. અહીંથી જ મારી વાતનો સાર શરૂ થાય છે.' રમણ મુંઝાયો. સ્વયંદે રથનાથના સાચું જોયું, ડોસાની આંખમાં આંસુ હતું. 'સ્વાભાઈ ધર એવાને મેદાન યઈ ગયું, તમે મને કાગળ લખ્યો' તો કે છગે નાસી ગયો છે. ત્યાર પછી છ મહિને છગાનો કાગળ આવ્યો. એ મીલમાંથી પચ્ચી લાવતો હતો, અને એની વહને બોલાવતો હતો. અરેરે ! મને લોભે આંધળો કયો ! મને કાઠક કહ્યું તું કે મીલમાં બેસોએ દારૂ કમાય છે. વહનું પહેલું આંખું હતું. બધાંએ ના પાડી પણ મેં તો રેવાને મોકલી. 'છગન વયમાં બોલી ઉઠ્યો' અરે બાપા તમને કાંઈ ગમ ન પડે ! હું કહું છું. સાંભળો. શેઠ દહેર ખુબ ઉડાવી. મીલમાં, બાપલાંબ બાપડીઓ બધી ચાલાખ-પણ ખરૂં કહું-મારી વહુ આગળ બધી રદ રદ ગટર કલાસ રાહેળ શું વાત કરે ! એક દહાડો અમારા શેઠની વહુ મીલમાં આવ્યાં તો-અમારા મીલ મજૂરોનાં બેરાં છોકરાંનું કંદ્યાણુ કાંમ કરવા આવ્યાં તો-હું હું હું છગન તિરસ્કારથી હસવા લાગ્યો. 'શેઠ આ એ માર વાંલુ ભારે છે, અમારા મીલમાલેકપૂરા પગાર ન આપે. બહોનાં કાંડી પૈસા કાપી લે અને એમનાં શેઠાણી, એમની છોડીઓ બધાં કલ્યાણ કરવા આવે-દા ! દા ! દા ! દા ! પણ એ શેઠાણી બેઠાણી મારી રેવા આગળ રૂપમાં કુછ ખીસાતમે નહિ, બસ રેવલી કયા થી...' રમણથી આ સહન ન થયું. 'સ્વયંદલાઈ એના બાપના દેખતાં છગન આમ બોલતાં શરમાતો પણ નથી.' સ્વયંદે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તે થોડીકવાર છગનના દેલછાવાળા મહેરા તરફ જોતા, થોડીકવાર નદીના સામા કાંઈ બગલાં માંછલાં પકડતક હતા તે જોતા, તો ધવીકવાર કપાલમાં કરચળી પડે એ રીતે હવે આકાશમાં જોતા. છગને રમણના ચબ્દો સાંભળ્યા હતા એટલે તે વિસ્ફેરાઈ બોલ્યો 'અરે રમણભાઈ તમે બધા મજા ઉડાવો અને અમે ન ઉડાવીએ ? તમે બધા મોટા દોડો મીટીંગોમાં જોના યઈ રૂપાણી રૂપાણી ચમક ચમક ચાલતી બાપડીઓ સાથે શું કરો છો તે અમે નહિ જાણતા હોઈએ ? અમારી મીલમાં આખા શહેરના બધા મોટા શેઠાંની વાતો આવે છે. હોં છ. પણ ચાર એ તો તમેએ મજા ઉડાવો અને આમેએ ઉડાવીએ. આ મારા બાપા જેવા આપડા આપણી વાતોમાં શું હમજે ? રથનાથજીએ નીસાસો મુકી સ્વયંદને કહ્યું કે હમણાં હમણાં કેટલાક દિવસથી છગને બધી શરમ મુકી દીધી હતી; અને ગમે તેમ બોલતો અને પછી રોતો. સ્વયંદે આંખનો ખુણો લુછી ડોસાને આધાસન આપ્યું. છગન બોલ્યો, 'બાપા બાડીની વાત કહો, મેં કહી 'તી એમ કહેજો.' રથનાથજી 'સાર ખેટા, તું બોલ નહિ, દાકતરે ના પાડી છે. જે ગળકામાં લોહી પડશે તો પછી માઈ નસીબ પુટયું.' છગન ચીડાયો, 'હવે એમાં તમારું નશીબ શેનું પુટવાનું છે ? હું વાત કહું છું, રમણભાઈ મારી વહુ આવી એટલે બસ મારી ઓરડીમાં દાસ્તાનેનો અખાડો જમતો, અને થોડાક દાંડામાં તો મારી વાંધી રેવલી રૂપાણી 'હતી' એવી જ હુશીઆરે યઈ ગઈ. મ્હા બનાવે, બીડીઓ વાળે, અને પાંન તો રંગીલું બનાવે. પણ એક બાબતમાં ગમાર હતી. યાકયો પાકયો કોક દાંડો પીકે જઈ આવું તો મને વીતડે. ભાઈબંધ દોસ્તોતાર આવે એટલે પગારે બોલો પડવા લાગ્યો, અને આ ડોસો પૈસા મોકલે નહિ' અને ઉલટો મારી પાસે મંગાવે. રેવલી એક દાંડો કહે કે મીલમાં આવું ? પૈસાની વાણ પડતીતી એટલે મેં હા પાડી. એમાં આ ડોસલાનો બધો વાંક છે. પૈસા ન મોકલે ત્યારે શું કરીએ રેવલી મારી જોડે મીલમાં આવી. અમારી મીલમાં મારો જ નામેરી સંમનલાલે કરીને હતો. તે અમને મજૂરોને મીલમાં દાખલ કરાવે અને અમારા પગારમાંથી 'કમીશન' કાપી લે. રેવલીને એની પાસે લઈ ગયો, રેવલીએ લાજ કાંડીતી. પહેલાં તો સંમનલાલે ના પાડી, બે બંમણું

કમીશન આપવા કહ્યું તો એ ના પાડી. મારો વાંસો કહે કે એ લાજ કાઢી ફરતી ગામડી-
અણાનું અંહી કામ નહિ.' મેં રેવલીને કહ્યું 'લાજ કહાડી નાખ.' રેવલીએ લાજ કહાડી નાંખી.
છગનલાલે રાખવા હા પાડી. પગારના દહાડે કમીશન ના કાપ્યું. રેવલી આખો પગાર લઈ
ઘેર આવી; અને છગનલાલને અને મારે દોસ્તી થઈ. પછી તો મારો પગાર આખો આવે.
છગનલાલ મારી ઓરડીએ અવારનવાર આવે-અને પછી તો રાજ આવે. મને ચાલી
મળવા લાગ્યા. રેવલીને પચ્ચી મળે, બસ પછી તો દહેર ઉઠી. મારી વાંલી મીલની બધી
મજુરણી ચાલાખ. બસ હે...ર હે...ર-' છગનને ઉધરસ ચડવા લાગી. ઉધરસ ખાતો નમ
અને બોલવા પ્રયત્ન કરતો જાય; છેવટ રધનાથજીને કહ્યું ' બાપા તમે કહો. ' રધનાથજી ' શું કહું ?
મારું કરમ ? એ છગનલાલને લઈ રેવલી નાશી ગઈ.' છગનને મળેલો છુટયો. જરા શાન્ત થયો. પાછો
બોલવા લાગ્યો. ' બાપા એમ કહેવાતું હશે ? એમ નહિ. છગનલાલ રેવલીને લખ નાશી ગયો. સાંભળો
સાંભળો. સાંભળવા જેવું છે. છગનલાલે મને બીજી મજુરણી જોડે ઓળખાણ કરાવી. હું જાઉં
પીઠે એટલે એ જામ રેવલી જોડે મારા ઘેર. મારો એક હમીદખા કરી ખરો ભાઈબંધ હતો.
એણે મને એક દિવસ આ બધી વાત કરી. તે દા'ડે મને થયું કે છગનલાલને ખબર પાડું.
સીધો ગયો પીઠે. ખૂબ પીધો-ગુસ્સામા ને ગુસ્સામા ખૂબ પીધો. હું ગમે તેટલો પીઉં પણ
ખીન્નતી જેમ જાન ન લુહું. એક સીસો ભરી સાથે લીધો. ઘેર ગયો. ઓરડીમાથી
છગનલાલ બોલતો હતો: ' એ છગનને બહેલે આ છગનલા...લ-' બાથજીને લાત મારી-રેવલી
છગનલાલને રંગીલું પાંન આપતી'તી. મેં જઈ શીશો છગનલાલના ખરડામા માયો. પછી મને
માર પડ્યો. પછી શું થયું એ કાણ જાણે ? મારો નશો ઉતર્યો ત્યારે ન મળે રેવલી કે ન
મળે છગનલાલ હમીદખા આણ્યો. મેં એને બધી વાત કરી. તે મીલમાં ખબર કરવા ગયો.
છગનલાલને શેઠે કા'ડી મુક્યો 'તો. બસ 'રેવલી ગઈ...ગઈ...બાપા રેવલી ગા...ઈ. રેવલી છગન-
લાલને લખને નાશી નથી ગઈ-છગનલાલ રેવલીને લખ નાશી ગયો છે. બાપા રેવલી ગઈ.
થયે છુટા રેવલી ગઈ- ' રવચંદથી ના રહેવાયુ, કડક અવાજે કહ્યું ' છગન આમ મારા
સાથું જો શું બોલે છે ? ' રવચંદને કડક અવાજ સાંભળી છગન રોષ પડ્યો-મોટેથી રડ્યો-
' બાપા હું ક્યારે મરી જઈશ ? '

મોટરનું ડુંગળું વાગ્યું. સડક ઉપરથી ધૂળ ઉઠી ઉઠી એ બાજુ આવતી હતી. મોટર
નદી ઉપરના ગડનાળા ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ. ધૂળનું ધુમ્મસ બધી દિશામા વ્યાપી ગયું.
છગનને સખત ઉધરસ ચડી. ધણા પ્રયત્ન પછી ખુલાસો થયો. કંઈમા પુષ્કળ લોહી 'પડ્યું.
રધનાથજીએ કપાળ કુટ્યું.

રમણથી આ સહન ન થયું. મોટર ચોડેક દૂર જઈ ઉભી હતી. કેટલાક મુસાફરો ઉતરતા
હતા. રમણે કહ્યું. ' રવચંદલાલ ચાલો, મોટરમાં જમા થઈ છે. ' રવચંદે કહ્યું ' તમે જાઓ,
અને આ બનાવ ઉપર વિચાર કરજો. ' રમણ- ' તમે ચાલોને ? ' રવચંદ- ' હું નહિ આવું.
મારે મોટરમા નથી બેસવું. તમે જઈને બેસો. ' રમણે પણ બેસવાની ના પાડી. રવચંદે કહ્યું
' માઈ અનુકરણ ન કરશો. મને આ બધા ઉપર કંટાળો આવ્યો છે. તમે જાઓ. ' આ શબ્દોથી
જરા નાખુશ થઈ રમણ પોતાની બેગ લઈ વિચાર કરતો કરતો ચાલ્યો. રવચંદ એની પાછળ જોઈ
રહ્યો. રમણ, મોટરવાળાએ કહ્યું છતા, ન બેઠો. તે પીઠ ઉપર બેગ રાખી ઉતાવળથી ચાલતો હતો.

છગન ખુબ યાદી ગયો હતો. રધનાથજીએ અને રવચંદે એને ઉચ્ચતી ગામમા મુલાકાશે.
રધનાથજીએ ગાડું લેઈયું અને રવચંદને બેસવા કહ્યું. રવચંદે ના પાડી, અને રમણનો સાથ
મરવા ઉતાવળ પામે ચાલવા માડ્યું.

માઝમ રાત

સખિ, જો ! ઝરસર ઝમતી ચાંદની જગના ચોકમાં, રે લોલ
 સખિ, જો ! ખોલે દરદી મોર કે ડુંગર ગોખમાં; રે લોલ
 સખિ, જો ! સ્વચ્છ ઉડે આકાશ કે ટમકે તારલા, રે લોલ
 તેમાં ક્યાંથી ટહુકે કોઈક એકલ કોકિલા; રે લોલ
 સખિ, જો ! માઝમ રાતની પાંખ કે જગ નમણું થતું, રે લોલ
 જેવું તારી જીવનઘાય એ સુખ—શમણું હતું; રે લોલ
 સખિ, જો ! મ્હોર ટપકતી લીંબડી લહેરે લહેકતી, રે લોલ
 અજબ ઠડવાશ ભરી મીઠાશ કે જગમાં મ્હોકતી. રે લોલ
 સખિ ! આ નિર્ઝરતું સૌંદર્ય તું એ જોતી હશે, રે લોલ
 આડું આવતું પાંપણ બિન્દુ તું એ લેજીતી હશે; રે લોલ
 સખિ ! આ જોવું જીવવું એક હૃદય ને ભાવના, રે લોલ
 વચ્ચે વહે પણ દુસ્તર નીર કે ઘેરાં કાળનાં; રે લોલ
 એની છાજ, સુખે દુખ દુખમાં સુખ, રેલાવતી, રે લોલ
 આપણું સહજીવન વધુ શુદ્ધ કરતી ભાવતી; રે લોલ
 સખિ ! આ ફર છતાં અદ્રેત અનુભવી જાણશે, રે લોલ
 ને સખિ ! સુખ દુખનાં અદ્રેત એ વિરલાં માણશે. રે લોલ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

['પ્રસ્થાન' માં આ લેખમાલાને અમે સત્કાર અવકાર આપીએ છીએ. લેખકની યોગના વિ. સ. ૧૯૦૧ થી લઇને વિ. સ. ૧૯૮૧ સુધીના આપણા કવિઓની લાક્ષણિક કૃતિઓ દીકા સાથે આપવાની છે. લેખમાલા દોઢેક વર્ષ સાલશે એવી ધારણા છે. —તંત્રી]

૧

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ :

બાપાની પીપર

વિચરીને વઢવાણથી લોંબો લીબડી પથ,
વીતક વણવતા વધે ઝીંઝમ-વણને અથ.
ઝીંઝમ-વણને અથ, પથમા ન મળ્યું પાણી,
તાપો પ્રલયસમ તાપ રહી શિર રામકહાણી.
દાખે દલપતરામ રામરૂં રણ કરીને
અતિશય કર્યો હચાટ વાટ મથે વિચરીને,
લગભગ આવી લોંબડી, રોટ ગાઉ પર દૂર
ત્યાં તો ધામ ધખ્યો ધણો, ન રહ્યું તેનમા નૂર.
ન રહ્યું તેનમા નૂર, સૂરને સારોર-તપાવ્યું,
છાયો ન મળે છેક એક પણ ઝાડ ન આવ્યું.
દાખે દલપતરામ બહી જોતા મન બાપી,
પીપર બાપા તણી, લોંબડી લગભગ આવી.
બાપાની પીપર બડી પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત,
પ્રસિદ્ધ જેવો પ્રાગ વડ વિશ્વ વખાણે વાત.
વિશ્વ વખાણે વાત, પીપળો પ્રભસિ પારે,
કદબ નમનાકુદ, કદપતરુઓ કૈવાસે,
દાખે દલપતરામ ઉપમા એ આખ્યાની
ભયે યદ્ બૂમહો બડી પીપર બાપાની.
ત્યાં બેસીને તણુ ધન, કવિએ કર્યો વિરામ,
અતિ સુખ ઉપજ્યું તેયકી, આર્યોય દીધી આમઃ
આગોંધ દીધી આમ-નામ ડાળ નવલુગ રહેજો
ડાળને વાલી તેહ લાખ સુખ રવર્જો લેજો !
દાખે દલપતરામ પરમ પદમા પેસીને
યેને ઉત્તમ દહાવ બહુ જુગ ત્યાં બેસીને.

આપે ગોમ ગરાસ કે દ્રવ્ય વસ્ત્ર કે દાન,
એમાનુ એકે નહોં શાંતિદાન સમાન,
શાંતિદાન સમાન જગતમા કશું ન જાણ્યું,
તે મારું હું તને વિશેષે કરી વખાણ્યું.
દીખે દલપતરામ કદ કોપાના કાપે
કુનિયા મધ્યે દાન કહો એવું કે આપે !
ખારી પીપર પદમણી શાંતિદાન દેનારો,
ભૂપતિ વિક્રમરાજ સમગ્ર અતિશય ઉપકારો !
ઈ અતિશય ઉપકારો-તારી કીર્તિ શું કહિયે !
જે ઉચ્ચ તે અલપ એમ અતર ધરી રહિયે,
દાખે દલપતરામ કેટલાં જી શુભકારી.
શાખોસ તાંત્રી નામ પૃથ્વી પર પીપર ખારી !
જ્યાસુધી આ જગતમા મુજ કવિતા કહેવામ
બાપાની પીપર તણા શુભ જગમાહિ ગવાયઃ
શુભ જગમાહિ ગવાય પાખેને બહુ પ્રખ્યાતિ,
કીર્તિ દેશવિદેશ મુલકમા થાને માતી !
દાખે દલપતરામ અરે સુખના અભુધી !
એને જ જગમાહિ હોવે કવિતા જ્યાસુધી.
ઓગણોસે ઉપર થયે વિક્રમ વરસે એક
વદ દશમી વૈશાખની વાસર રાત્રી વરોક,
વાસર રાત્રી વરોક પીપરે તાપ ઉતાર્યો,
નિશ્ચય રહેવાનામ આમ આ વિષય ઉચાર્યો.
દાખે દલપતરામ કોવે જનમી આ ભૂ પર !
વિક્રમ વરસ ગણાય એક ઓગણીસે ઉપર.

વિષય--પીપર પ્રસરિત. આક્રવાનં ચ પ્રશસ્તિ ધ્વ મક્તિજ્ઞાનં ચ મુક્તકં એ
શ્લોકાર્થમા આપણી સિષ્ટ કવિતાની પ્રણાલિમાની આરે મુખ્ય જાત આવી જાય છે, તેમાથી

આ કૃતિ ખીજી જાતની છે. મૂલ કવિતા વધારે લાંબી છે તે કુંડાવવાની સાથે ક્રમમાં પણ થોડો ફેરફાર થયો છે. (મૂલ માટે જુઓ દલપતકાવ્ય આવૃત્તિ ખીજી ભા. ૧, પૃ. ૪૧) દરેક કુંડળિયો મુક્તાક જેવો રચાવો જોઈએ, પરંતુ કવિની વણાટ પાતળા હોવાથી મુક્તાક જાતના ગુણ આમાં નથી. દલપતરામની આ કવિતા પસંદ કરવાનું એક કારણ એની સાદ છે. વિ. સં. ૧૯૦૧ (ઈ. સ. ૧૮૪૫) પહેલાંની એક પણ કૃતિ આ સમઢમાં લીધી નથી. એ સાલમાં કવિને પચાશમું વર્ષ જરૂર હતું, અને નર્મદને ખાર ચયાં હતાં, જોળ જગતને સાઠ થઈ ચુક્યાં હતાં, કવિ દયારામ હજી સાત વર્ષ જીવવાના હતા.

છંદ—વર્ણમેળ તે જત, માત્રામેળ તે છંદ, એમ બંને શબ્દ વિવેકથી વાપરવા જોઈએ. કાનમાં ળંગળાને ઢેકણે દોહરો અને તેને વળગીને લટકતા વર્તુલને ઢેકણે રાળા, એટલે આનું નામ કુંડલ કે કુંડળિયા છંદ. દોહરાનું છેલ્લું ચરણ રાળાનું પહેલું અને અને રાળામાં છેલ્લા શબ્દ લેખે દોહરાનો પહેલો શબ્દ હોય તે જ. એ પ્રમાણે ળંગળી સાથે વર્તુલ જોડીને કવિ આજો ઘાટ સાધે છે. દોહરા પછી સોરઠો અને તે પછી રાળા એમ આઠ પંક્તિનો કુંડળિયો પણ જાણીતો છે.

દોહરાના ચાર ચરણમાં વિપમ (૧ હું અને ૩ જું) ૧૩, અને સમ (૨ જું, ૪ હું) ૧૧ માત્રાનાં. ચાર ચરણમાં ૧૧મી માત્રા લઘુ એ નિયમ તાલસહાઈ માટે છે. તાલ “જૂ જૂતે ને ભક્તિએ” —૧લી, ૫મી, ૯મી માત્રા ઉપર. રણપિંગલ (૧.૫. ૭૭-૮) માં દોહરાના એકવીસ અથવા (હેલા બે ફુટ બેઠે પણ ગણતાં) ત્રેવીસ બેઠે બતાવ્યા છે. ૧૧મી માત્રા લઘુ એટલે ઓછામાં ઓછા ચાર લઘુ વર્ણ તો જોઈએ. તે બાદ જતાં ૨૪+૨૪-૪=૪૪ માત્રા રહી તે ૨૨ ગુરુવર્ણ સધાય. ૨૨ ગુરુવાળા, ૨૧ ગુરુવાળા, એમ ગણતાં ગણતાં એક પણ ગુરુ નહીં એવો ત્યાં આગળ છોડો આવીને ત્રેવીસ બેઠે થાય; જેમાં ૨૨ ગુરુવર્ણથી માંડી ૧૩ હોય ત્યાં લગીની દશ રચના ક્રમ ગણેલી છે. આપણા પિંગલશાસ્ત્રમાં નવરા સુદિશાલીઓએ ઉપયોગિતા તેમ સાદી સમજની હદ અવગણી કેવા કેવા વિસ્તાર કરેલા છે તેનો આ તો છેક જ છોટો દાખલો છે. આ “બાપાની પીપર”માં અહીં આઠ દોહરા છે, તે અનુક્રમે ૧૬, ૧૫, ૧૭, ૧૫, ૧૯, ૧૩, ૧૫ અને ૧૪ ગુરુવાળાં છે. પરંતુ ઉચ્ચારણમાં વારંવાર શાંત અથવા વાળી આપણી ભાષામાં આ કંસોટી અને આવા નિર્ણયો વ્યર્થ જ છે. પાંચમો દોહરો જુવો: એમાંનો દરેક લઘુ આપીને બોલવો પડે છે, એકે અ શાંત ઉચ્ચારી શકતો નથી. પિંગલશાસ્ત્રીઓ (૧૯ ગુરુ હોવાથી) જેને ક્રમ રચના જ ગણે તે ગુજરાતી ઉચ્ચારણની વાસ્તવિક કંસોટીએ અતિ આપેલી એટલે મધ્યમ જ ગણાય. છટો જુવો. પદમણીને પદિની ઉચ્ચારતાં એક ગુરુ વધે; અતિશયને અતિસે ઉચ્ચારતાં અગર ચમાંનો અ શાંત બોલતાં બીજો વધે; વિક્રમમાં મનો અ સોવસા શાંત ઉચ્ચારાય એટલે ત્રીજો વધે. પણ આ પ્રયક્કરણથી એમ માની ન લેવું કે ૧૭ થી વધારે કે ૧૩ થી પણ ઓછા ગુરુ વર્ણવાળા બધા દોહરા કિતરતા ગણાય. માત્ર ગણિતથી કશું માનવું નહીં, આપણી ભાષાના ઉચ્ચારણની લઘુ પ્રમાણે જ મત બાંધવા, હંદો અને જતો ગણિતિક લીલા નથી, મૃતિસંવેષ જ છે, એ જ સુદો છે.

અર્થ—કહી ૧ લીટી ૪ : રામ રામ જપ્યા કરવું એટલો જ ઉપાય હતો.

કહી ૨ લગભગ ૧લી લીટીમાં ક્રિયાવિશેષણ, આવી સાથે લેવાનું; છેલ્લીમાં વિશેષણ છે, પીપરનું.

કહી ૩ કુલ, કાદો. પ્રાગ્વટ, પ્રભાસપીપળો, કલ્પતરુ આદિ જેનાં ઉપમાન લેખે ગણ્યાવી શકાય એવા અતિ ઉંચા શુભે શોભીતી આ પીપર.

કહી ૪ ખટસના કવિકુલ જેમ નવ કરે છે તેમ ચાર યુગના પશુ દલપતરામની અતિશયોક્તિ નવ બનાવે છે.

કહી ૫ નળળા છે કેમ કે વિચારસક્રાંત નથી. દ્રવ્ય વસ્તુ કે ગાંભીર્યસનાં દાન કામાનાં કષ્ટ નથી કાપતાં ? પીપરે શાંતિ આપી તેને આ સર્વ કરતાં ઉંચા પ્રકારનું દાન ગણાવવા કવિની ઇચ્છા છે, પરંતુ એની એજતા શું કહીને સ્થપાય તે કવિને સુઝતું નથી. “લાખ સુખ” અને “બહુ જુગ” વાળી ૪થી કહી અને “કોટિધા” “જે ઉચરું તે અલ્પ” વાળી ૬થી પશુ ઠીક જ છે.

કહી ૭ માતી, પ્રુષ્કળ અતિપ્રુષ્ક. દેશવિદેશ મુલકમાં એ પણ શબ્દબાહુલ્ય જ.

અમુધી ન્યાંસુધી એમા શુ સુ ને પરાણે દીર્ઘ કરીને છંદ સાચવ્યો છે.

વિચાર, ભાષા અને કવિતાકલામાં કવિ લગભગ આ ખિંદુએથી આરંભી ધણી પ્રગતિ કરી શકેલા, તે એમની પછીની કૃતિઓથી જણાઈ રહે છે. કોઈ પણ કવિને પૂરા ન્યાય કરવા માટે તેની કૃતિઓને રચ્યા સાલના અનુક્રમમાં જોવી જોઈએ. આ સંગ્રહમાં ધણુંબહુ તો એક કવિની એક જ કૃતિ લેવાશે, પરંતુ ક. દ. ડા.ની ખીછ એક કૃતિ, જરા મોડી, આપવામાં આવશે.

૨

નર્મદાશંકર લાલશંકર : સુરત

આ તે શા તુજ હાલ, ‘સુરત, ચોનાની સુરત’
ચયા પૂરા બેહાલ, સુરત, તુજ રહતી સુરત !
રે હસીહસોને રહી, ચરીચડોં ખડોં હું ગાડી,
દોષ ! કુદનમા નહી, પડી રે કપિરે જાંખી.
કંચનમણિનો દેવ જેમ વેચાચો કડકે,
સકુમારો તુજ દેહ તેમ જલેચાચો ભડકે.
ઊર ઉપર બે પુરજ શોભતા હડતા રંજે,
ઢળી પડ્યા, નહિ નૂર જ, લોભ પામે છે ઢંગે.
નન તણા ચળકાટ, પડ્યા કૂધાં કહાં આજે !
ભર્યા ગાલના કાક, પડ્યા કુવા કહાં લાજે !

ક્યાં હેઠ જે લાલ, પુજે તે ફીકા કાળા !
દાત તણાતા હાલ, સુજે મરવાના ચાળા !
રુકું અણિયાણું નાક બેહું ચાઠાએ ભાસે !
ગયું હાય રે નાક, નીચું ગાડું નીરાસે !
તેજસ્વી મુખ જેહ સુરતનું સુરત જેહું,
ડરામણું ફીક તેહ સુરત, તુજ ધ્રુવડ તેહું !
ગારું કારણું રૂપ ખમાં પૂનેમે જેહું,
ચલું વેઠતાં મૂપ અમાવાસ્યાએ તેહું.
તન પર સુરખી લાલ હડી રહેતી ચડતીમાં,
મૂજ હરે છે હાલ જુડી કુખદા પડતીમાં.

વિષય—જૂતકાળની સમૃદ્ધિ અને વર્તમાન અવદશાનો વિરોધ.

છંદ—નર્મદકૃત ‘પિંગલપ્રવેશ’માં રાલા છંદના માપ વિશે નીચેની કહી છે :—

ઘોર્વોસ પાદે મત એક શુરુ અંતે આણે; કવિ જેમાં અંતુરત, હરે જલ્દે જતિ જાણે;
નામે રાલાવૃત મુણતાં સેજ વખાણે; માને નહિ સત મત જષ્ઠ તે ગાડી તાણે.

આમાં મત=(૧) માત્રા, (૨) મત; દર=૧૧; યક્ષ=૧૩; યતિ=વિરામ; છેલ્લી લીટીનો અર્થ—આ સાચું મત માને નહીં તે બળદ !

“સુરત” ની પહેલી બે લીટી બેતાં, છેડે શુરુ બેઠાએ એ નિયમ નર્મદે પોતે નથી પાળ્યો એમ પ્રથમ દર્શાવે લાગે. રાજામાં એવા બીજા દાખલા પણ આવે છે. જુવો—

તવ પ્રસાદે થયાં રુડાં રામાયણ બારત. ‘એકે સિધુ પણ બિન્ને ન્યહાં નહીં તરંગ ચંચળ.’
આવા દાખલાઓમાં સૂરત, મૂરત, બારત, ચંચળ, એવા જ ઉચ્ચાર થાય છે, અર્થાત્ અત્યંત અ સાંત છે.

૧૧મી માત્રા લઘુ એવા નિયમની પણ જરૂર નથી. જુવો આ દાખલામાં થયાં, બિન્ને, તેમ ઉપર “સુરત”માં પંક્તિ ૩, ૪.

રોલા, રોળા, રોડા, રોલક, રોળક, રોડક, કાબ, વગેરે અનેક નામવાળા આ માત્રાગેળ છંદમાં તાલ વિષે પણ કેટલીક છૂટ જોવામાં આવે છે. તાલ ૧ લી માત્રાએ; અને પછી દર ચોથીએ એટલે ૫ મી, ૯ મી, ૧૩ મી, ૧૭ મી અને ૨૧ મીએ એ માત્ર સામાન્ય નિયમ છે. તાલ એક સ્થાન ખસી ૨ જી, ૬ ઠી, ...અગર ૪ થી, ૮ મી, ...એમ પણ આવે; જે કે આમાં થોડા અપવાદ પણ છે. દાખલા જુવો:—

છેડે શુરુવાળા પૂર્વાર્ધી (ઉ. ત. રે દસિહસિને રડી વગેરે)માં છેલ્લો તાલ ૯મી ઉપર નથી ૧૦મીએ છે. શુરુ અક્ષરે શરુ થતા ઉત્તરાર્ધી (ઉ. ત. જેમ વેચાયો કડકે વગેરે)માં પહેલો તાલ ૧૩મીએ નહીં ૧૨મીએ છે. તવ પ્રસાદે થયાં—જવાબ નહિ પરદેશ— મહા નદીનો આધ—
આંવા દાખલામાં તાલ ૧લીથી નહીં ૨જીએ શરુ થાય છે. ‘કાળચક્ર જે ભુમે’ (તાલ—૧લી, ૪થી, ૧૦મીએ); ‘અદિયાં સહસ્રલિંગ’ (તાલ—૧લી, ૬ઠી, ૯મીએ); ‘ન્યહાં નહિ તરંગ ચંચળ’ (તાલ—૧૩મી, ૧૮મી, ૨૧મીએ). વગેરે, વગેરે, પરંતુ ૮મી કે ૧૬ મીએ, અગર ૨૦મી કે ૨૨મીએ ધણુંખરું તો તાલ ન જ આવે. વળી ‘છળદાવિ, ઊબિ અનેક’, ‘માણું સકિત ઉકલવા હું’, ‘ઉલા અમર નામ કરવા’; એવી લંગડી રચનાઓ તાલસંપ્રદાઈને અભાવે જ લંગડાય છે; ત્રણે દાખલામાં ઉપાંત્ય તાલ ઠીક નથી. x

મધ્યપ્રાસ મુદલ ના હોય તો પણ આવે. અંત્યપ્રાસ ચારે લીટીનો એક—આણે: જાણે: ખાણે: તાણે: એ રૂપનો—આવશ્યક નથી. બીજી તથા ચોથી લીટીને અંતે જ પ્રાસ, એવી રચના પણ સારી થાય એમ ધારું છું. આજ સુધી લખાયો છે તે છંદ તો ખરી રીતે જે બે લીટીની કડી જ છે, ચાર લીટીની નથી.

“દક્ષપત પ્રાસે વ્હાય” (રુદનરસિક, ૧૩) એમ નર્મદે દક્ષપતરામ ઉપર વ્યાકેષ કરેલો અને તળે ટિપ્પણમાં ઉમેરેલું જે “તે જ શબ્દ—અક્ષર ફરી ફરી લખી એમાં ચતુર્થ છે એમ ખતાબી લોકને ફોસલાવે છે (“વ્હાય છે ”), કે મને મોટો કવિ કહેા.” તથાપિ શબ્દાલંકારજી સુદે તે ૮૫ સ્ત્રીકારી લઈને પંક્તિ આગળ ચત્રાવવી, એ વલણ નર્મદમાં પણ છે.

અર્થ.

૧ છુજ-શહેરના તેમ શહેરતોડના. શહેરલોક તે જ શહેર; એક આત્મા બીજું શરીર. અને નર્મદ કહે છે, બંનેને સ્ત્રી કહ્યાં છે.

x અવતરણ ચિહ્ન (‘ ’) વચ્ચેનાં ઉદાહરણ નરસિંહરાવની કવિતામાંથી છે; બીજાં નર્મદનાં છે,

૨ બેહાલ—નામ લેએ વાપર્યું છે. આ તે હાલ ? ના રે, બેહાલ જ કહેવાય !

૩ બાંદી—ધંકિમા, ઢાંકી, ઉલછખીલી.

૪ કુંદનમાં જડાઈ કુંદનથી વિશેષ દીપતી હતી, તે કથીરથી પણ ઝાંખી અને ઓછા મૂલ્યની બની.

૫-૬ બીજા બાહુરાવ પેશવાના રત્નજડિત ગણપતિ અને સુરતનગરી વચ્ચે આ તુલનાની અર્થ કહી ભીમરાવ કૃત મોહીનર વિશેની વસંતતિલક કહી પ્રમાણે જ શુભરાતી કવિતાનું એક મહામૂલ્ય રત્ન છે. સુકુમારો, સુકુમાર : (૧) ગણપતિ નહાનો અને ઉત્તમ કલાએ સુશોભિત; (૨) સુરતનો દેહ નાજુક અને સુંદર. અને સુકુમાર (શોભીતાં મહા-મૂલ્ય અને સ્વસંરક્ષણે અશક્ત-અબલા જેવાં), એ બંને વચ્ચે રચાયે સાધારણ ધર્મ. બેકડકા : (૧) આગ, (૨) આવતી આફતની ધ્રાળ, (૩) આફતો પોતે : આ બંને વચ્ચે બીજો સાધારણ ધર્મ. વેચાથો કડકે-ઠહેચાથો : બંને વચ્ચે ત્રીજો સાધારણ ધર્મ કે આફતોને પરિણામે બને વે (વહે) ચાયાં. એકના કટકા યથ જ ગયા; બીજાના પણ યથ ગયા—સુરતી અને રાદેરિયાંઓનાં ટોળાં ઉપર ટોળાં દેશદેશાન્તર જતાં રહ્યાં. એક નાશ પામ્યું; બીજું નામમાત્ર જીવે છે. પ્રાકૃત કવિતાપ્રણાલિ વે ઠહે ને એક જ ગણે : વેચાથો—ઠહેચાથો એને એક શબ્દ અને શ્લેષાલંકાર જ ગણે. એટલે આ આખું વાક્ય શ્લેષોપમા છે.

૮

પછીની યંક્તિઓમાં સુરતની આગલી જાહેજલાલી અને હાલની પડતી વચ્ચે વિરોધ સ્પષ્ટિતનાં અંગે અલંકરણો આદિ વડે ઉડી લાગણી અને નિઃશ્વાસ સાથે વર્ણવેા છે. સુરજ જોડ અને તે ઉપરના રંગબેરંગી વાવટા તે જાણે નિબિડ સ્તન અને તે ઉપરનાં વિવિધ ચોળા વજ્રાદિ : અત્યારે ટળા પડેલાં નૂર વિનાનાં સ્તન. ચળકતાં નયન : અત્યારે પુલાવાળા. ગાલ, ઓઠ, દાંત, નાક, મુખ, અને એકંદર રૂપ તે વખતનાં કેવાં તો બહાકાદાર હતાં તે સાંભરતાં તે દરેકની અને તે સર્વની હાલની એકંદર સ્થિતિ, છે તેથી પણ વધારે ખાવા ધાય એવી લાગે છે. કરુણરસને પોષતો વિરોધાલંકાર સ્પષ્ટ છે. સ્ત્રી લેણે વર્ણન હોવાથી સજીવારોપણ (personification) પણ સ્પષ્ટ છે.

આવી કવિતા સામે ત્રણ જુદી જુદી દિશામાંથી ટીકાઓ થાય. અલંકારશાસ્ત્રીઓ ઉપમા, પરંપરિત રૂપક, રૂપક, સજીવારોપણ, વિરોધ, શ્લેષ, યમક વગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા પ્રમાણેનાં આમાં લક્ષણો કેટકેટલાં નથી અથવા પૂરતાં સ્પષ્ટ નથી તે બતાવે. યોગ્ય છે. પણ અલંકાર પોતે પોતાને જ માટે નથી. કેમ લક્ષણ-લક્ષણો ન હોવાથી કે અસ્પષ્ટ હોવાથી અર્થમાં જેટલી કચાશ રહેતી હોય તેટલા અંશમાં જ આવી ટીકા ઉપયોગી ગણાય. ચોખસિયા આની સામે ટીકા કરે કે સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરેનું સૂચન પણ અનીતિમય, -તો એવું મહીપતરામી ધોરણ વિચારવા જેવું પણ નથી. કમળારોગી બધું પીયું પીયું દેખે તેમ ચોખસિયા બધે જ અનીતિ કહે છે, બધે જ અલડાય છે. ભાવનાવાદી (idealist) આની સામે ત્રીજી જાતની ટીકા કરશે. એ વર્ણના યંક્તિ કહેશે, આંખમાં ફૂલાં, ગાલમાં ફુવા, નાક પર ચાદાં, તાણમાં દાંત સીડાય, ધ્રુવડ જેવો દેખાવ, વગેરે વિગત કુત્સિત છે, સુરચિત્ત કરે એવી છે. આવી ટીકાઓમા સત્ત્વ હોય છે ખરું, પરંતુ કેટલું તે

મતભેદનો વિષય છે. વાસ્તવિકતા અને સુરુચિ વચ્ચે વિરોધ પડે, તેમાં વાસ્તવિકતા (realism) અને સુરુચિમાંથી કોને કેટલી જતી કરવાની વારુ ? આ પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ સદાય રહેશે. શબ્દોથી આલેખાતો અર્થ ચિત્રોથી આંખે વળગતાં અર્થ જોઈ શકે છે, આળના ચિત્રમાં પણ વાસ્તવિક આળની દુર્ગંધ નથી હોતી નેત્રગ્રાહ્ય વાસ્તવિકતા જ હોઈ શકે, પગે કલા અને કલાસાધનોની ગાળીતી મર્યાદાઓ પણ ટીકાકારે લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આ પણ નિર્વિવાદ છે કે વાસ્તવિકતાને ગાળી નાખીને સુરુચિ જ રાખવામાં આવે છે, તો અર્થબોધ પણ ઝાંખો અને નબળો જ થાય છે.

૧૭ કોરમું, અજબ, અસર ઉપજાવવામાં ચમત્કારિક, માયાવી.

૧૮ ધૂપ, તડકો, તાપ, દુઃખ. - ૨૦ દુખદા, હિતી ધૂળમાંની કાંકરી આંખમાં ભરાય તેથી દુઃખદ, એવા વિશેષ અર્થમાં આ લીટીને બાંધી લેવાની જરૂર નથી. કવિએ પોતાના દિપ્પલમાં માત્ર એક દાખલો આપ્યો ગણીને સામાન્ય અર્થ લેવો.

[ચાલુ.]

ચાલ્સ ડીકન્સ અને પિકવીક પેપર્સ

“The humanity of to-day is infinitely more complex than it was in the days of Scott or Dickens, but there is no Scott or Dickens to epitomise its character or delineate its temperament.”

[“ સ્કૉટ અને ડીકન્સના સમયની જનતા કરતાં આજની જનતા અતિશય ગુંથવાડા ભરેલી છે, પણ તેના સ્વભાવને આલેખે અગર તેની પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ આપણા સમક્ષ રજુ કરે એવા સ્કૉટ કે ડીકન્સ અત્યારે નથી. ”]

સામાન્ય વિવેચન

ગત સૈકાના પ્રખ્યાત ઈંગ્લેશ ગ્રંથકર્તા ચાલ્સ ડીકન્સ અને તેના પ્રખ્યાત અને મહાન પુસ્તક પિકવીક પેપર્સ વિશે ચૂંચાતી વાચકોને કાંઈક જાણવાનું મળે એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. પ્રખ્યાત ગ્રંથકર્તા મેરી કોરેલીના આ લેખની શરૂઆતમાં અવતારેલા શબ્દો ડીકન્સે ઇંગ્લેશ સાહિત્યમાં જનતાની સેવાના અર્થે શું કાર્ય બજાવ્યું તેનું સારી રીતે વર્ણન આપે છે. ૧૬ મા સૈકામાં (૧૮૧૨ થી ૧૮૭૦ સુધીમાં) યશ ગએલા આ અતિશય લોકપ્રિય ગ્રંથકારે બહુ નાનેથી શરૂઆત કરી પોતાના છદ્ધિબળે સાહિત્યની દુનિયામાં જિયામાં જિયું પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેનું સાહિત્ય સંબંધી કાર્ય બહુ જ વિશાળ હતું. પિકવીક પેપર્સની તેણે શરૂઆત કરી ત્યારથી તે સને ૧૮૭૦ માં તેનું મૃત્યુ થયું. ત્યાં સુધીમાં લગભગ ત્રીસ વર્ષના અરસામાં તેણે એક પછી એક અનેક નવલકથાઓ લખી, અને તે સૌની ખાસ ખૂબી એ છે કે, જો કે તેની ડીકન્સ-સેનીઅન શૈલીનાં ખાસ નૈસર્ગિક લક્ષણો તેમાં છે છતાં, તેમાંની એકેએક આશ્ચર્યકારક રીતે એક એકથી જુદા પ્રકારની છે. અને તેથી તેની લોકપ્રિયતા

હજી સુધી જેવી ને તેવી કાયમ છે વળી, તે વખતે ક્રિસમસ (નાતાલ) વગેરે તહેવારોને લગતી રમતગમતોને તથા તેના જેવા ખીજા કેટલાક નિર્દોષ આનંદના પ્રસંગો પ્રત્યે કેટલાક આડબરી અને ચોખ્ખીઆ માણસો તરફથી અણુગમો અને તિરસ્કાર બતાવવામા આવતો હતો તેના સમયમા તેવા પ્રસંગો સામાન્ય જનસમાજને માટે નિર્દોષ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સાધન તરીકે કેવુ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે તેનું પ્રતિપાદન કરનારા અનેક લેખો તેણે લખ્યા, જેના પરિણામે જ્યારે જ્યારે તે પ્રસંગો આવે છે ત્યારે ત્યારે અતિશય આનંદ અને માન સાથે ડીકન્સના નામનું સ્મરણ કરવામા આવે છે તેની નવલકથાઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમા ગર્ભાંગો હાસ્યરસ અને કટાક્ષ ખાસ જોવામા આવે છે, તેમ જ કરુણરસ અને અમુક હૃદયની સાથે સાથે શુચ્છી યથેરી માલગમ પડે છે, જો કે કોઈ કોઈ વખત અતિ શયેક્તિપણાને અને તેની અતિશયતાને લીધે તથા ઉપરચોટીઆપણાને લીધે તે ટીકાને પાત્ર પણ યથા છે પણ ડીકન્સની ખરેખરી મહત્તા તો ત્યારે જ આપણે જાણી શકીએ કે જ્યારે આપણે આ માનવ આપણા સ્મરણમાથી ખાસ ન ખસવા દઈએ કે પિક્વીક, સેમ વેલર, કોન્વીન, ઠીગુજી કિરલ્પ વગેરે પાત્રોને તેણે જન્મ આપ્યો છે

બાળપણ અને જુવાની

ડીકન્સ ગરીબ માખાપને પેટે અવતર્યો હતો એના પિતા સત્યનિષ્ઠ, ઉદ્યોગી અને પોતાના ધધામા નિયમિત હતો, પણ તદ્દન અધ્યવહાર અને અતિશય ખર્ચાળ હોઈ તેના ઝડપથી વધતા જતા કુટુંબ-જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા અસમર્થ નીવડ્યો. તેની મા વધારે પ્રતિભાવાળી હોઈ વિવિધ પ્રકારની કળાઓમા પ્રવીણ હતી તેણે ડીકન્સને લેટીનના મૂળ-તરવાનું જ્ઞાન આપ્યું, અને ગોવર સ્ટ્રીટ (પોળ) મા એક બેડિંગ (જમવા તથા રહેવાની સગવડવાળી) રફલ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો ડીકન્સે તેના પુસ્તકમા જે પાત્રો આલેખ્યા છે તેમા તેનો પિતા ડેવીડ ફોર્પરશીલ્ડના પુસ્તકમા મિકેલ્બારના પાત્રનો નમૂનો બન્યો અને તેની માએ નિકોલાસ નિકલ્બીના પુસ્તકમા મિસિસ નિકલ્બીના પાત્રનો નમૂનો પૂરો પાડ્યો. ડીકન્સ ૯ વર્ષની ઉંમરનો થયો તે વખતે તેનું કુટુંબ તદ્દન કમાલ હાલતમા હતું, અને તેના માખાપને દીવાની દેદખાનું સેન્ટુ પડ્યું ડીકન્સને તો પોતાના મનથી તેનાથી પણ વધારે અણુગમતી જગાએ જવું પડ્યું બેડેડિંગ બનાવવાના કારખાનામા બેડેડિંગની બધીઓ પર આસમાની રમના લેખસો ચોદવાને માટે તેને મોકલવામા આવ્યો. આ જીવન પ્રત્યે તેને જે કટાણો અને તિરસ્કાર ઉપજતા હતા તેનું આણેલું વર્ણન ડેવીડ ફોર્પરશીલ્ડ નામની તેની આત્મકથા રૂપે લખાયેલી ચોપડીમા તે અન્યાયક ડેવીડ ફોર્પરશીલ્ડને કારખાનામા થીશીઓ ધોવાના કાર્ય પ્રત્યે ઉપજતા અણુગમામા આપવામા આવ્યું છે ડીકન્સના પિતા માર્શલ્સી (દીવાની જેલ)ના દેદખાનાની વાસી અને સાપ્રદાયિક હવામા સહેલાઈથી આશાવાદી રહી શક્યો, જ્યારે આધુનિક કારખાનાઓની લાગણી અને ચૈતન્ય રહિત કાર્યસાધકતામા ડીકન્સ નિરાશાવાદી થતો સહેજમા બચી ગયો. નિરાશાવાદના તેમજ કારખાનાના, બેના ભયમાથી તે બચી ગયો. પણ તેનું ત્યાર પછીનું પગલું તો આનાથી વધારે વિચિત્ર હતું કારખાનું છોડ્યા બાદ તેને નિરાજો મૂકવામા આવ્યો અને નિરાજા દુક સમયમા છોડ્યા પછી તે વગીનનો એપીસમા કારકુન બન્યો. આ સમયે તેનો આત્મા ખજાણો ઉઠ્યો અને તેના અત્યગ્ન બાડ ઉઠ્યું વકીનના ધધાની હુખી અને નીરસ પૂણીદતિ તરફ (તેની ગરીમાધના દિવસોની મહિનતા

અને ગુલામી કરતાં પણ) તે વધારે કઠણી હોયો. ખરેખર આ સમયે તેનું જીવન ખજાણી હોયું અને પોતાની જીવિ પર મુસ્તાક થઈ લાવિષ્ણના જીવનનો માર્ગ પસંદ કરવા તે પ્રેરાયો. પોતાના છૂટાછવાયા લેખો—જેવા કે સંસ્થાઓ પર કટાક્ષો, ખાનગી મનુષ્યોનાં રેખાચિત્રો, દુનિયાના આમર્શને ગમે તેવી અદ્ભુત વાર્તાઓ વગેરે—જીવાનીની સંચયતા અને આત્મપ્રેમના પરિણામે ઉદભવેલા કચરપચર લેખો—એ સર્વનો સંગ્રહ કરી તેણે પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેને ખાજનાં રેખાચિત્રોનું નામ આપ્યું.

લેખક તરીકે કારકીર્દી

ડીકન્સ બાળપણમાંથી આગળ પડતી (precocious) બુદ્ધિવાળો લેખક હતો, પણ તે અતિશય પ્રમાણમાં તેવો ગણી શકાય તેમ તો ન હતો. મેનીંગ કેનીકલ પત્રમાં ખાજનાં રેખાચિત્રો પ્રસિદ્ધ થયા બાદ તેને પુસ્તકના આકારમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં તે વખતે તે ૨૪ વર્ષની ઉમરનો હતો. તે રેખાચિત્રોમાંનાં કેટલાકમાં બહુ આનંદ આપનારી વાનીઓ છે પણ પિકવીક ચેપર્સમાં અદ્ભુત અને તદ્દન નવીન પ્રકારનો હાસ્યરસ જે લપટી નીકળે છે તેના આગળ તેઓ સર્વના પ્રકાશ આગળ જેમ મીણજતીઓ ઝાંખી પડે તેમ ઝાંખાં પડી જાય છે. આ સમયથી તેને ગ્રંથકારના કાર્યમાં એવી તો ઉત્તરોત્તર મહાન પ્રકારની ફેરફાર મળ્યા કે તે પૈસાની પ્રાપ્તિની બાબતમાં સ્કૅંડલથી જ ઉતરતા પ્રકારની હોષ એકંદરે પૈસાની તેમ જ અન્ય બાબતમાં જનસમૂહની રુચિ અગર માગણીની પરવા રાખ્યા વિના પોતાની મરજીમાં આવે તેમ લખવાને તે શક્તિમાન થયો.

પિકવીક ચેપર્સનું વસ્તુ

પિકવીક ચેપર્સ એ પિકવીક નામના એક વ્યાપારી ધંધામાંથી નિવૃત્ત થએલા ધનવાન ગૃહસ્થે સ્થાપેલી કલ્પના સભાસદોની મુસાફરી દરમિયાન અનેક સાહસ કર્યો તથા બનાવેલા વર્ણનનું પુસ્તક છે. સરળ સ્વભાવના અને માયાળુ હૃદયના મી. પિકવીક પિકવીક કલ્પના નેતા છે અને તેના સભાસદો મળતાવડા સ્વભાવના નવા શીખાઉઓ પુરાણી અને વિચિત્ર વસ્તુઓની શોધખોળમાં ફરે છે અને તેમ કરતાં વિવિધ પ્રકારના સાહસો ખેડે છે. પિકવીક ખિયારા પાકી વયના હોઈ જીવાન મિત્રોની સોજાતમાં વિચિત્ર પ્રકારની વિટંબણાઓમાંથી પસાર થાય છે. પણ એમની ખરેખરી ખૂબી એ છે કે કદી તેમને માફું લાગતું નથી તેમ જ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં તે હિંમત હારતા નથી. આખા પુસ્તકમાં ડીકન્સે ઇંગ્રેજ કાયદાની કચેરીઓ, પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણી, દીવાની કારાગૃહ વગેરે બહાર સંસ્થાઓ અને બાબતોનાં વર્ણન સાથે વિવિધ પ્રકારનાં હાસ્યરસથી ભરેલાં વર્ણનો કૃત્રી પુસ્તકને એકી વખતે બોધપ્રદ અને અતિશય આનંદદાયક બનાવ્યું છે. હદ ઉપરાંત હતા પિકવીક અને લગભગ બધા પ્રસંગોમાં તેમની આસા શિરસાવંચ ગણનારા તેમના અનુયાયીઓ મી. વૉકલ, મી. રેનોડ્રાસ અને મી. ટપમેનનાં પાત્રો બહુ સારી રીતે આલેખાયાં છે. તેમાં પિકવીકના પરિચારક સેમ વેલરનું પાત્ર આલેખવામાં તો ડીકન્સે અવધિ જ કરી છે. ધણીના હિતને માટે અતિશય કાળજી ધરાવનારો ઉસ્તાદ પણ પ્રામાણિક સેમ વેલર મૂખોર્ધનું, લલમનસાઈનું, પક્કાઈનું તેમ જ વ્યવહાર-પણાનું એકી વખતે પ્રદર્શન કરાવે છે. વળી, કાબ્યની રચના કરનાર રેનોડ્રાસ અને જો

જાતિ પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનાર રૂપમેન અને ખેલાડી છતાં ખીકણ વીંકલનાં-પાત્રો પણ બહુ ગમત આપે છે. મીંઝ આલફ્રેડ જીંગલ નામનો શક પુરુષ જે મીંઝ પિકવીકને બે ત્રણ પ્રસંગે છેતરે છે તેને ખીત્ત માણુસોને છેતરતો અટકાવવાને મીંઝ પિકવીક તનતોડ મહેનત લે છે, અને તેમ કરવામાં બહુ મુશ્કેલીભર્યા પ્રસંગોમાં તે આવી પડે છે, છતાં તે જ જીંગલને પોતે કરેલી ભૂલોને માટે પસ્તાવો થતાં મીંઝ પિકવીક જે સહાનુભૂતિ અને ક્ષમાતાની વૃત્તિ તેના પ્રત્યે ખતાવે છે તેમાં મીંઝ પિકવીકના મનની ઉદારતા અને હૃદયની વિશાળતા પૂરેપૂરી ઝળકી રહે છે. મીંઝ પિકવીક લંડનમાં રહેવા આવ્યા છે ત્યાં તેમને એક નોકર રાખવા વિચાર થાય છે અને તે સંબંધમાં તેમના મકાનની માલિક મીસીસ આરડેલ સાથે મોઢમ વાતચીત કરતાં મીસીસ આરડેલ મીંઝ પિકવીકના નોકર રાખવાના ઈરાદાને પોતાની સાથે પુનર્લેખ કરવાનો ઈરાદો સમજે છે અને તેના પરિણામે આખરે મીંઝ પિકવીક સામે વિના કારણુ આરડેલ વિંઝ પિકવીકનાં લગ્નનો કોલ તોડવા માટે તુકશાની ભરી લેવાનો મુકદ્દમા ચાલે છે, અને તેને લગતા પ્રસંગોમાં જે કોર્ટમાં ચાલતા કામનો દેખાવ તથા વકીલ સોલીસીટરો વગેરેનો પરિચય આપવામાં આવે છે તે આખેહુંખ હોષ અતિશય આનંદ આપે છે. તેવી જ રીતે મીંઝ પિકવીક એક રાત્રિએ એક હોટેલમાં છેતરેલા છે ત્યાં રાત્રે ખાણુ લેવાના ઓરડામાં પોતાનું ઘડીઆળ ટેબલ પર ભૂલી ગયેલાં તે પછીથી સાબરવાથી ત્રીજે કે ચોથે માણેથી પોતાના ઓરડામાંથી મધ્ય રાત્રિએ ઘડીઆળ લેવા ઉઠીને ઘડીઆળ લીધા બાદ પોતાના ઓરડા તરફ પાછા આવતાં બધાં ઓરડાં તથા તેમાંનું ફરનીચર એક પ્રકારનું હોવાથી ભૂલમાં એક સ્ત્રી મુસાફરના ઓરડામાં ધુસે છે અને ત્યાંના આલી ખીજાનામાં તેને પોતાનું ખીજાનું ધારી નાહટ કેપ (રાત્રિએ પહેરવાની કાન ટોપી) પહેરી નિરાતે સુઇ રહે છે. તેટલામાં તે ઓરડામાં રહેનાર બાઇ ત્યાં આવવાથી પોતાની ભૂલ માલમ પડવાથી જે ગોટાળો થાય છે અને મીંઝ પિકવીકને જે કઠોર શબ્દો પોતાની નિર્દોષ ભૂલને માટે સાબળવા પડે છે તે વર્ણન બહુ ગમત ઉપજાવે છે. મીંઝ આલફ્રેડ જીંગલના સંબંધમાં કોઇ નિશાળમાં બાણુતી કુમારિકાને ઉચકી જવાનું કાવતરું જે તેના માણુસ બ્લેન્ક દ્રોટરે મીંઝ પિકવીકને ઉપે રરતે દોરના જોડી કહાડયું હતું તે કાવતરું આમલમાં ચૂકાતા અટકાવવા જતા મીંઝ પિકવીક તે છોકરીઓની જોડિંગ સ્કૂલમાં રાત્રિના સમયે તેના કમ્પાઉન્ડનો કોટ ફેદી અંદર દાખલ થઇ બારણું ઉઘાડવા ધીમે ધીમે કમાડ ખખડાવવાથી પોતે જ ચોસ્તી પરિસ્થિતિમાં ચૂકાય છે અને તેને લીધે સમ્યરાત્રિના સમયે ખળભળાટ, ગોટાળો અને આખરે ખુત્રાસો થતાં જે હસાહસ થઇ રહે છે તેથી પણ ધણો આનંદ મળે છે. આખા પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવ્યા છે પણ તેની ખાસ ખૂબી એ છે કે મીંઝ પિકવીક ગમે એટલા બધા અથવા ભોળા જણાય છે છતાં તેમના પ્રત્યે લેશ પણ શ્રીતિ તથા આદર ઓછાં થતા નથી.

પિકવીક ચેપર્સ અને લંડન

હુટાછવાયા લેખો પછી ડીકન્સનું પિકવીક ચેપર્સ પ્રથમ પુસ્તક હતું. ડીકન્સે ૧૮૩૬ માં સેમોરનાં કટાક્ષાત્મક ઉપદાસમયરેખાચિત્રોને માટે દહીકત રૂપે તે લખ્યું હતું. ડીકન્સની પદ્ધતિ મુજબ તેમાં ડમસે ડગલે હાસ્યરસ માલમ પડે છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળે કરાચુરસ

પણ તેમાં ભેળવવામાં આવેલો છે. ડીકન્સના કરુણરસનાં સુદૃઢ પરીક્ષકો તેને કાંઈક રૂઢિ-બદ્ધ અને અંયથાર્થ ગણે છે પણ તેનો હાર્ષરસ તો પિક્વીક પેપર્સમાં જેવું સહજ આનંદના અસાધારણ પ્રવાહનું રૂપ ધારણ કરે છે તેવું રૂપ તેણે તેના બીજા એકે પુસ્તકમાં સારણ કર્યું નથી. તો પણ એટલું તો ખરું કે તે સર્વ સ્થળે સચોટ માલમ પડે છે અને ડીકન્સની કલ્પનામય નવનર્તો પાત્રો ઉપજાવી કહાડવાની કશામતના લીધે તે કદી પણ એક જ ધારીમાં બંધાઈ ગયેલો માલમ પડતો નથી. પિક્વીક પેપર્સ તો ઇંગ્લેન્ડમાં ચથાર્થ રીતે ઉત્તમ પુસ્તકોમાંનું એક ગણાયું છે. આપણી ભાષામાં તેની જરોજરી કરી શકે તેવું કોઈ પુસ્તક હોય તો તે સ્વં સર રમણભાઈનું ‘ભદ્રંભદ્ર’ છે. કેટલેક અંશે તે પિક્વીક પેપર્સથી પ્રેરિત થયું હોય એમ જણાય છે, જો કે તેમાં સર્વેન્ડીસના ડૉન કિવગ્ઝોટની પણ કાંઈક છાયા જણાય છે. ભદ્રંભદ્રનું પિક્વીકની માફક સાદસ અર્થે અને ડૉન કિવગ્ઝોટની માફક દિગ્વિજય કરવા બહાર યુસાફરીમાં નીકળવું, તેમનો મી. પિક્વીકને જેમ છંગલનો ભેટો થાય છે તેમ હરજીવન નામના સહની સાથે ભેટો થવો, મી. પિક્વીક જેમ સીડનચેરના છાપરા પર ચઢી ભાપણ આપે છે તેમ ભદ્રંભદ્રનું ગાઢ પર ચઢી ભાપણ આપવું, ભદ્રંભદ્રમાં તેમ પિક્વીક પેપર્સમાં દેડકાને ઉદેશીને લખાએલું કાવ્ય, ભદ્રંભદ્ર તેમ જ મી. પિક્વીકનું અનેક મુશ્કેલીઓમાં સપડાવું વગેરે પ્રસંગોનું સામ્ય ધણું છે. પિક્વીકની માફક ભદ્રંભદ્રમાં પણ હાર્ષરસના પ્રસંગો ઘણા છે, પણ ખરેખર ઉદ્દેશમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. ભદ્રંભદ્રનાં વર્ણનો તેમ જ તેની શૈલીમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા માલમ પડે છે, અને તેમાંની કેટલીક ઉપમાઓ અને બીજા અલંકારો નવીન અને ચમત્કૃતિવાળા છે છતાં orthodoxy વગેરેવાના ઉદ્દેશની ધૂનને લીધે તેનો હાર્ષરસ કેટલેક સ્થળે અસંગત અને વિષમ (grotesque) બની ગયો છે, અને તેથી કરીને તે પિક્વીક પેપર્સની જેમ સર્વમાન્ય યર્થ શક્યું નથી. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે કે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં હાર્ષરસના પુસ્તક તરીકે ભદ્રંભદ્ર અત્યારે પ્રથમ સ્થાને ગણી શકાય તેમ છે.

ડીકન્સનાં બીજાં પુસ્તકો

પિક્વીક પેપર્સ પછી ડીકન્સે ‘ઓલીવર ટ્વીસ્ટ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં ગરીબ લોકોને નબાવવાને અનાય ગૃહો (work houses) ની સંસ્થા ઇંગ્લાંડમાં હતી તેની ખામીઓ પર ખૂબ સપાટા લગાવ્યા છે. ત્યાર બાદ નિકોલાસ નિકલ્બી નામની નવલકથા લખી તે સરતા દરની ખાનગી નિશાળો પર કટાક્ષ રૂપે છે. પણ સેરતી નિશાળોની માફક ફેશનેબલ અમીરી સમાજ તરફ જે સરતા કટાક્ષ તેમાં થયેલા છે તેનાથી કાંઈક તેને હાનિ પહોંચી છે. ‘ઓલ્ડ ક્યુરીઓસીટી ડૉપ’ નામના પુસ્તકમાં કેટલાંક સુગમ પ્રકારનાં વિલક્ષણ પાત્રો છે જેઓમાં ઠીંગણું કિવલ્પના પાત્રમાં પિકટ અને ભયાનક હાર્ષરસ ચિતરવામાં આવ્યો છે. ‘બાર્નેબી રૂજ’ એ કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક નવલકથા છે જેમાં ‘૮૦ ની સાલનાં હુલ્લડો અસાધારણ સામર્થ્યથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.’ ‘ડૉમ્બી એન્ડ સન’ માં ‘ઓલ્ડ ક્યુરીઓસીટી ડૉપ’ નો કંઈક અંશે ચૂર્ણાઈ બારેલા કરુણરસનો પ્રકાર ફરી દેખાવે છે. ‘ડેવીડ કૉપરફીલ્ડ’ જે ઘણે અંશે ડીકન્સની આત્મકથારૂપે છે તે ઇંગ્લેન્ડ કલ્પિત ગ્રંથ (fiction) માંનું એક ઉત્તમ પુસ્તક છે. આધુનિક વાસ્તવિક જીવનનું આલેખન કરવાનો કોઈ પણ વાસ્તવિક પ્રયત્ન ડીકન્સે કયો હોય તો તે ‘ગ્રેટ એક્સપેક્ટેશન’ ના

પુસ્તકમાં કર્યો છે. ટેમ્સ નદીના કિનારા પરનું જીવન આખેહુમ આલેખવામાં આવ્યું છે. 'ટેલ એફ ધી ટુ સીટીઝ' વિશે ઉલટા સુલટા અભિપ્રાયો છે. કેટલાક તેને મોટામાં મોટું અદ્ભુત રસાત્મક પુસ્તક ગણે છે, ત્યારે કેટલાક તેને મિથ્ય અને એક અમુક પ્રકારની લેખનપદ્ધતિવાળું અને મનને ક્ષુબ્ધ કરે એવા રૂપકની જરાજર ગણે છે. તેમાં ફ્રાન્સનો અગ્રીરવર્ગ આમર્ષ પર જે અમાનુષી જીલ્મ ગુમરતો હતો તેનું આખેહુમ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. 'બ્લીક હાઉસ' 'લીટલ ડૉરીટ', અને 'હાર્ડ ટાઈમ્સ' માં પણ ઉદ્દેશની ધૂન અને કૃત્રિમ રીતે એક રીતિના સેવનનું દ્રવ્ય ભાલમ પડે છે. 'માર્ટન ચઝ-લવીટ' માં ડીકન્સના પોતાના અમેરિકાના અનુભવોનું વર્ણન છે. 'અવર મ્યુઝ્યુઅલ ફ્રેન્ડ' માં કેટલાક પાત્રોને લીધે કાષ્ઠક ઉત્તગતા જણાય છે જે કે ડીકન્સના પૂર્વના મહાન પ્રધાસની જરાજરીમાં તે આવી શકે તેમ નથી, અને ત્યાર બાદ 'એકવીન્ ફૂડ' ની અધુરી રહેલી નવલકથામાં કલ્પનાનું એક અસાધારણ સ્મારક બાધવાનો ડીકન્સનો પ્રયત્ન તેના મૃત્યુથી એકાએક અટકી પડ્યો જણાય છે.

ડીકન્સ અને પિક્વીક પેપર્સ સંબંધી મુખ્યત્વેસર હકીકત આપી આ લેખ અત્રે પૂર્ણ કથામાં આવે છે. ડીકન્સના હાર્પરસની વાનગીનું તેના અસલમાં વર્ણવેલા કોષ્ટ પ્રસંગના બાયાન્તર દ્વારા આસ્વાદન કરાવવાનો વિચાર લાવિષ્ય પર છોડી અત્રે વિરમુ છુ.

અંદમણિશંકર જેઠાલાલ પંડિત

આપણાં રાચરચીલાં

[અનુસંધાન અંક ૪, ૫૯ ૨૨૮]

હવે હું ત્રીજા વર્ગના રાચો-જેમને વારંવાર ફરવાનું છે-તેવા શા મુદ્દા ઉપર રચાયા છે તે જતાલું આવા રાચોમાં પાણી ભરવાના વાસણો, ઘી દૂધ રાખવાના વાસણો, મુસાફરીના સાધનો, વગેરેનો સમાવેશ ગણ્યો છે.

આવી વસ્તુઓમાં હું સૌથી પહેલો પાણી ભરવાનો ઘડો જ લઉં છું આપણા ઘડાનું રૂપ કાંઈ રીતે ખોટું નથી. એનો કાઠો એવો કર્યો છે કે તેમાં દોરડાનો ગાળો જરાજર બંધ ખેસી જવા સાથે એ ઘસાય નહિ તેવો પાછો અંદર વાળેલો છે. કુવામાંથી પાણી જહાર લાવવા માટે ઘડા મિલાય ખીજે કોષ આકાર યોગ્ય નથી. ડાંચ સારી નથી કુવામાં જેટલી સહેલાઈથી ઘડો રૂબે છે તેટલી સહેલાઈથી ડાંચ રૂબતી નથી. ડાંચ લટકતા હાથે પાણી લઈ જવા માટે છે, ઘડો માથે કે કેડે લઈ જવા માટે છે જે દેશોમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં કે દક્ષિણ દિશામાં જ્યાં માથા પર ઘડો લઈ જવાતો નથી ત્યાં ઘડોનો આકાર જુદો હોય. તે જ પ્રમાણે જે દેશોમાં તળાવ કે નદીમાંથી પાણી લઈ આવવાનું હોય તે દેશોમાં ઘડાઓના આકારો આપણા ઘડા કરતા જુન જ હોય. હવે આ જગ્યાએ કોષ ઘડોનો આકાર જદવવા જય કે પશ્ચિમમાં ગ્રીક કે રોમન શૈલીવાળા વાઝીઝના જેવા જતાવવા જય

તો કેટલું ખોટું પડે? આપણે ત્યાં પાણી ભરી લાવવાનાં, અને પાણી ભરી રાખવાનાં વાસણોના આકાર તેના ઉપયોગને બરાબર બંધબેસતા થાય તેવા જ છે. આપણા પાણીના ગોળાની વાત તો હું કહી જ ગયો છું. તેને બરાબર અનુરૂપ આપણે શિયાળામાં પાણી ભરી રાખવા માટે ગોળા કરી છે તે જ આકારની માટલીઓ કરી છે. આ માટલીઓ કૂઝા કરતાં જરૂર વધારે સારી છે. એક તો આ ચીજો ગોળ ખાંચાખૂંચી વિનાની હોવાથી ઘણી જ સાફ રહે છે. વળી તેને બેસણી નહિ હોવાથી તેને કોઈ પણ જગાએ ઠેરવવાની ઘણી જ અનુકૂળતાવાળી એ છે. વળી બેસણી નહિ હોવાથી તે એકવાર નખા પડવાથી પાછી સીધી જ રહી, અંદરનું પાણી ખચી જાય છે, બેસણીવાળાં વાસણોમાંનું પાણી તેમ ખચી શકતું નથી. ઉનાળામાં તમારી પયારી પાસે રાતે ફડકું પાણી ભરી રાખવા માટે તમે કૂઝો રાખી જુઓ અને માટલી રાખી જુઓ. જરૂર માટલી વધારે અનુકૂળ લાગશે, અને એની સુવિધામાં કોઈ રીતે એ કૂઝાથી ઉતરે તેમ નથી. કૂઝો પાછો અંદરથી સાફ થઈ શકતો નથી. પ્રવાહી રાખવા માટે આપણે જે જે વાસણો બનાવ્યાં છે તે બધાં અંદરથી ગોળ ખાંચાખૂંચી વિનાનાં અને બેસણી વિનાનાં બનાવ્યાં છે. દૂધ ભરવાની તાવડી જુઓ, કે ઘી ભરી રાખવાનું બોધરણું કે પાટીઓ, કે ચાટવો વગેરે બધું જોઈ લો. આ આકાર હેઠામાં હેઠી વૈજ્ઞાનિક ટખોનો છે. એ પર રચાયેલી ચાહની કીટલીઓ જુઓ, અંદરથી તદ્દન ગોળ. એની જાહેરાતમાં જ “ખાંચાખૂંચી વિનાની” એવા શબ્દો લખાય છે. પરંતુ વધારામાં પશ્ચિમે દરેક વાસણને બેસણી કરી છે, તેનું કારણ એ છે કે એમની દરેક ચીજ ટેબલ નેટલી ઉંચાઈએ જ એક સપાટીએ રહે છે. એમનો પોપાક એમને જોવા જ રાખતા હોઈ એમને દરેક ચીજ તેટલી જાંચાઈએથી જ લેવી ફાવે, એમનાં ખાવાપીવાનાં દરેક વાસણને તીએ સપાટ બેસણી હોય જ. આપણે આવી બેસણીવાળી ચીજો શોખ ખાતર લાઇએ છીએ, પરંતુ તેને જમીન પર વાપરવામાં એ કેટલી વાર ટળી જાય છે તે જોઈ ધ્યાનમાં રાખ્યું હશે તેને ખબર પડતી હશે. જમવા બેસતી વખતે દોઢાને બદલે લાંબાં પવાલાં ભરીને બેઠા હોઈએ ત્યાં તેને જરા કેળું ચાવ્યું કે તરત આખું ય ટળી જવાનું. આ પવાલાં-મ્લાસનો-આકાર આપણો નથી. એ પશ્ચિમનો છે. એમની ચીજો ટેબલ નેટલી જાંચાઈએ વપરાવાની હોવાથી એ એવી યઈ કે હાથમાં લેવી ફાવે. ટેબલ પર પડેલી એમની ડીશીઝ, કપ વગેરેમાંથી પાણી પીવા માટે એમને સર્વથી જાંચું ડોડીયું કરનારા મ્લાસની જરૂર પડી, એટલે એમણે એનો એવો ઘાટ કર્યો. એમનાં બધાં વાસણકુસણ ટેબલ જેવડી જાંચાઈથી લેવાતાં હોઈ એનાં કડાં વાસણને પડખે કર્યા: કીટલી જુઓ, ચાહના કપ જુઓ, એમની તળવાની કદમ્બો જુઓ. આપણે નીચેથી ચીજો ઉપાડવાની હોવાથી કડાંએ વાસણનાં કાંઠા ઉપર કર્યા. આપણાં કમંડળો જુઓ, કદમ્બો જુઓ, તાંબાકુંડીઓ જુઓ. જેને કડાં ન કર્યા તેના કાંઠા જ એવા કર્યા કે તેને આપણે એક હાથથી પકડી ચડીએ. મોટા વાસણના કાંઠા પણ એવા કર્યા. ઘડા એવા કર્યા.

હવે, એમની જે ચીજો ટેબલ નેટલી જાંચાઈએ વાપરવાની છે તે આપણે કેવી ખોટી રીતે વાપરીએ છીએ તે જોઈએ. એમનાં ચાહનાં વાસણો જે કાચનાં છે, અને હોવાં જ નોંધએ, એ આપણે મૂકીએ છીએ અક્ષરાઈ ઉપર, “શી” બધો એમના જેવો કરવા માટે. અને ચાફ કરવાનો રટવ પાછો જમીન પર હોય. બેઈ કે નોકર એ ચાહનો સડ

માથેડા ભરની ઊંચાઈએથી નીચે લાવે. પછી ચાદ કડે. પછી, મહેમાન પરાણા ચોપા માળે જીએ કે નીચે ત્યાં બેઠા હોય ત્યાં બેસણીવિનાની યાગીમાં મૂકે અને અદર શ્વાસે એ કાચના માળાને મુસાફરી કરાવે ! સમજી શકો છો એનું પરિણામ શું આવે છે ? કુકુકુજીસ. અને રતવ નીચે બેસીને સળગાવતાં કે રતવ સળગારી ઉપરની ચીજો લેવા જતાં જો આપણે સળગી ન જઈએ તો બચ્યા કહેવાઈએ. ઉશા ઉશા મુંઝાઈમાં રતવના અદરમાતો ખૂબ બચ્યા છે તે આ ટેબલ જેટલી ઊંચાઈએ વાપરવાની ચીજોને નીચે બેસી વાપરીએ છીએ તે દષ્ટિકતને આભારી છે. પરદેશી બાપાનો બોલો આપણા ઉપર પડવાથી જે એક જાતનો માનસિક હાસ આપણને થઈ આપણાં જ્ઞાનતંત્રીઓ નબળા પડી જાય છે તે જ જાતનો હાસ આપણે પરદેશી ચીજો સમજ્યા વિના ઊંધી રીતે વાપરવા જતા આપણને ધાય છે એમ હું માનું છું. મેં જોયું છે કે આપણા ગૃહસ્થને, દસ દસ જાતના ચાદના સડ રાખવા પડ્યા છે. અનેકવાર કાચના, વચમાં વળી પીત્તળના, વળી કાકરના, વળી હોલવાળા, વળી હોલ વિનાના અને હજુ કયા રાખવા કે વાપરવા તેના નિર્ણય એ કરી શક્યો નથી. પશ્ચિમના લોકોને ત્યાં આ કાચના માળાને આટલી મુસાફરી લાગ્યે જ કરવી પડે છે. એમને ત્યાં તો મહેમાનોને કાચના માળા પાસે જવાની ફરજ પડે છે. તો આપણે એમ કેમ ન કરવું ? આપણે પણ મહેમાનોને ચાદ પીવાની જગાએ લઈ જઈએ. બેરીને લાજશરમના પડામાંથી બહાર કઢાવો, જરા આભડછેટ આછી કરો, કે ધાતુનાં પાત્રો વાપરો-પથ કૂપા દૂરી કાચનો “શો” ન કરો, અને નહિ તો તો વસાવો રી ટેબલ^૧, સાઈડ બોર્ડ^૨, વોશિંગ બોર્ડ^૩, ને નહિ તો દિગત હોય તો તદ્દન ચાદ પીવાનું જ છોડી દો !

હજુ ટેબલ પરની ચીજોએ બીજાં ખાસ શું માગ્યું તે જતાવું ? એણે ચમચા માગ્યા. આપણે તેની જગાએ પાવળા અને કડછી વાપરીએ છીએ, એ બે ચીજોમાં કેટલું બધું વાસ્તવિકપણું છે ? જે વાસણોમાંથી આપણે પ્રવાહી લેવાનાં છે, તે બધાં પાવળાથી લેવાશે તેટલી સહેલાઈથી ચમચેથી નહિ લેવાય. બોયરણમાં રહેલું દૂધ બા શેરની પાવળાથી જ લેવાશે, અને ઘીના વાડકામાંથી શેટલી ચોપડતી વખતે પાવળું જ વધારે ઉપયોગી નોવડશે. મોદાની જેટલી ઊંચાઈએ પડેલા છીજરા વાસણમાંથી ચીજ ચમચેથી જ લેવી ફાવે. વળી ખાવાની રીત ઉપર પણ વાસણોના આકારોનો આધાર છે. અંગ્રેજો છરી કાટથી ખાય, ગીનાઓ સોરીઓથી ખાય, અને આપણે ભોંય પર બેસી ભોંય પર ધાળા વાડકા રાખી દાઢથી ખાઈએ. આ સઘળા રીત માટેના વાસણોના આકારો જુદા જુદા જ હોય. આપણને વાડકા જ ફાવે, એ જગાએ ફાઇ ટેબલ ઉપરના આપણાં માટે સરળએક કપમાં દૂધપાક પીરમે તો આપણી રિથિતિ જમલાને જિલ્લાડીની પાતમાંના જમણા જેવી જ થાય. તેય જ વાડકાઓ ટેબલ પર રાખી દાઢથી ખાનાં અગચ્છુ પડશે. વાડકાઓ નીચે જમીન પર રહેવાના થયા એટલે એમને આપણે પડીએ ન કરી ને તેનાં મોડાં પહેળાં રાખ્યાં. પડી હોય તો આપણે એને ગમે તેવી જમીન પર સહેલાઈથી ઠેરાવી ન શકીએ, તેય જ પડી હોય તેવાં વાસણોને એક પર એક મૂકી ઉતરડના આકારમાં ગોઠવી ન શકીએ. કોઈક

૧ ચાદ બનાવવા માટેનું ટેબલ. ૨ ચાદનો બધો સામાન રહે તેવું કપાટ. ૩ ચાદનાં વાસણો એટલી જ ઊંચાઈએ લેવાય ને પોઈને મૂકી લેવાય તેવું પાઈનું.

પરદેશીને આ ઉતરડોના આકાર નથી ગમ્યો પણ મંદિરના કે મંસીદના ધુમરોના કલશોના આકારો આપણને એના ઉપરથી જ સૂઝ્યા છે, અને આપણા કલશો ધણ જ સુંદર ગણાય છે. આ ઉતરડોના આકાર ધણ જ હૃદયસ્પર્શી છે. સૌન્દર્યના મૂળતત્ત્વોમાં આવી જાતની સહૃદયતા એક મુખ્ય લક્ષણ તરીકે આવશ્યક ગણાઈ છે.

હવે આપણે સંધ્યાનાં વાસણો તરફ નજર કરો. એ વાસણનાં તળિયાં પણ આપણે ખાસ ધ્યાનપૂર્વક જ ગોળ રાખ્યાં છે. તે ગોળ હોય તો જ ચૂંકા પરનાં ત્રણ ટોપકાં ઉપર અંદરના આધણનું પાણી સપાટીમાં રહે તેમ તેને તમે ગોઠવી શકો. વળી જ વાસણોનાં પેટ જોતાં છે તેના કાંઠાઓ બહાર વાળાં નાખ્યા જેથી પછી અંદર ધુમરો જતો અટકે અને આપણને ઉપાડવાને પણ ફાવે. ત્રીજી વાત એમ રાખી કે તેમાં વાસણનાં પેટાં ઉપરથી જરા અંદર ઘસતાં રાખ્યાં કારણકે તો એને ધુમરો ન લાગે. બીજા પાણીની ચરવીઓ, પાટીઆઓ ને તપેલીઓ એવી છે પરંતુ એવી જાતની તપેલીઓ હવે થતી નથી, અને સંધ્યા વડે થતી એલ્યુમીનીઅમની કે પીત્તળની સપાટ એસણીવાળી તપેલીઓ સંધ્યામાં અમલવાળી જ ગણાય છે. તેમાં પણ એલ્યુમીનીઅમનાં વાસણોએ ઘણું જ નુકસાન કર્યું છે, એ તો સાંઈ થયું કે વેદકીય દષ્ટિએ એવું બહાર થયું છે કે એલ્યુમીનીઅમમાંથી અમુક જાતનું નુકસાનકારક એક નીકળે છે. ખાવાને માટેની યાળાઓ, બાતીઓ, કાકી વગેરે દરેક ચીજ તેના ઉપયોગને પૂરેપૂરી બંધબેસતી રાખ તેવી જ થઈ છે. આમાં આપણી સહી તો જળવિખ્યાત છે. અને પુસ્તકો વાંચવા માટેની એક જ પ્રતિષ્ઠામાંથી થતી ધોરીઓ પણ પરદેશીને ધણી જ ગમ્યો પમાડે તેવી છે.

આ પછી ઝીણી ઝીણી ચીજો, પીવાનાં જલપાત્રો તથા પૂજનની સામગ્રી જોઈ લઈએ. જે દેશોના ધર્મમાં મૂર્તિપૂજન ખાસ છે તેવા દેશોમાં મનુષ્યસર્જન ધણ જ સુંદર થાય, તેવા દેશોમાં જ ઉત્તર કલ્પનાવાદી કવિઓ અને કલાકારોના ઉદય થાય. એ રીતે આર્ય-સમાંજીઓમાંથી ઉત્તર કલાકારો પેદા થશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા જ છે. અને તેમાં પણ હસ્તકૃત સર્જનોમાં ઝીણા માપનાં સર્જનોને તો સુંદર થવાનો ધણ જ અવકાશ રહે છે. એ રીતે આપણી પૂજાસામગ્રી ધણી જ વિવિધ જાતની અને કલાનાં સર્વશક્તિ તત્ત્વો વાળી બની છે. આ સામગ્રીમાં ઉત્તર અને દક્ષિણે ધણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. ગૂજરાતનો ફાળો એવો છે પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે હિંદનાં મોટાં મોટાં તીર્થધામો એ તરફ હોઈ ત્યાં ધાર્મિક રીતોમાં આજુ જ રહી છે. વળી ઉત્તર દિશામાં ઝીણી ઝીણી ચીજો વધારે થઈ તેનું કારણ હું આગળ જણાવી ગયો તે પ્રમાણે સામાજિક અને ગૃહસ્થ હિંદુઓને દરેક છે એ પણ છે. આપણે ત્યાં બહુ ધ્યાન મોટાં મોટાં વાસણો તરફ જ રોકાયું છે. એટલે કેલકાક સમજ્યાં વિના માનતા દત્તા અને હજુ પણ માનતા હશે કે "વાસણોનાં આંકરોમાં ગૂજરાત પાંછળ છે" એ હું વ્યાજબી નથી માનતો. અંણણી તાંબાકુડીઓ, ચરવીઓ, ધડાઓ, દોડાંઓ, તપેલીઓ, ટોકળાં કરવાનાં ધાંજરો, ઘરો, અને હાલની બજારોના આકારો યાદ લાવશો. આમાંનું એક પણ વાસણ ઉત્તર દિશામાં એટલું સુંદર મળતું નથી. ત્યાંના ગૂજરાતીઓને હર્ષમાં મોટાં વાસણો આવીથી જ લઈ જવાં પડે છે. મારી ગૂજરાતની બજારો વડે જ ત્યાંના બીજા વેપારી મને ઓળખી કાઢેતા, અને મને બીજા વેપારી આપેતા. ઉત્તર દિશાના મોટા તંબાવાંકામાં ખાસ દરેક એ થયો કે એમણે બને

ત્યાં મુઘી વાસણોને પડઘી કરી. તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં ઈમારતી સામાનમાં પત્થર મુખ્ય હોઈ ત્યાં પત્થરની ફરસબંધી થઈ. તેના પર ગોળ ખેંક કરતાં સપાટ એસણી જ ટકાઉ અને વનારે સગવડભરી થાય. પણ તેમ થવા સાથે ગેરલાભ એ થયો કે પડઘીવાળાં વાસણોને એક ઉપર એક એમ ઉતરડની માફક ન ગોઠવી શકાય. ગૂજરાતમાં સામાન્ય રીતે પત્થરી ફરસબંધી ન થતી હોવાથી પડઘીવાળાં વાસણો થયાં નહિ. જેમ ગૂજરાતમાં ચરોતર કે ભાલના પ્રદેશમાં ફરનારાં ગાડાને લોદાના પાટા જડવામાં નથી આવતા પરંતુ સખ્ત જમીન પર આગનારાં વાહનોને પાટાની જરૂર પડે છે તેમ આ વાસણોમાં પણ પડઘી રખાઈ અને ન રખાઈ. સામાન્ય રીતે ગૂજરાતમાં વાસણોને પડઘીની જરૂર નથી.

હમણાં હમણા આવા પડઘીવાળાં ઉત્તર દિશાનાં વાસણો, ખાત્રાઓ, લોટાઓ કે પુલદાનીઓ ઘરેભા ચણગાર રૂપે ટેબલની આસપાસ મૂકી રાખવાનો શોખ થવા માંડ્યો છે. પણ એ શોખ ખોટો છે. કેમકે એ ચીજો આપણે સંના ઉપયોગને માટે સરળએલી જ નથી હોતી. એ નથી સરળએલી માટે જ આપણે તેને એમ મૂકી રાખવી પડે છે! પુલદાનીઓનો જન્મ પશ્ચિમમાં જ થાય કેમકે ત્યાંની અતિશય ઠંડીમાં કુદરતી વિદાર અશક્ય હોઈ કુદરતની પુલ નહિ તો પુલની પાખડી પણ ઘરમાં રાખવાની જરૂર પડી અને પછી પુલોના ચણગાર ઘરેભા થવા લાગ્યા. આપણે ત્યાં આથી તદ્દન ઉલટી જ પરિસ્થિતિ છે, એટલું જ નહિ પણ કુદરતને ઘરેભા લાવવી એ કુદરત ઉપર જીલમ ગુજારવા જેવું થાય છે. પાણીમાંના માછલાની જેમ પોતાના સ્થાન પરથી ચૂટાએણ પુલ મરી જ જાય છે, અને આપણે ત્યાં પુલદાનીમાં મુકાએલાં પુલો એક કક્ષાકમાં જ ચીમખાઈ જઈ દયારાગેમાં થતાં આપણે શું નથી જોતા? આના કરતા ઘર આગણે તુલસીકપારો રાખવો એ ઘણી જ લીચી જતની કક્ષારસિકતા છે. આજ દૃષ્ટિએ જે વાસણોનો ઉપયોગ જ ન થઈ શકે તેવાં વાસણો તેના પર થયેલ ચણગાર ગમે તેવા ઉત્તર હોય તોપણ હું નકામા ગણું છું. જયપૂરનાં આવાં ખીચોખીચ ચણગારવાળાં વાસણો કે કાશ્મીર તરફનાં કોતરેલાં ટેબલોને હું સાચી કક્ષાના નમૂનારૂપ કહેતો નથી. જે ચીજ વડે તેના જન્મનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત જ સધાતો નથી તેને કલાના નમૂનારૂપ ગણાય જ કેવી રીતે? જે કાવ્યમાં તેના ગમે તેવા સુંદર રાગ છતાં હંઈ અર્થ જ રહ્યું થતો નહોત્ય તેને કલાકૃતિ શી રીતે કહેવાય? અને જે કૃતિમાં જીવનનું પ્રતિબિંબ ન દેખાય તેને કલાકૃતિ કેમ કહી શકાય? હાલેલ સાહેબે એક જગ્યાએ ખરૂં જ કહ્યું છે: "An art which is truly great strikes deep down into national life and permeates the whole national character." હવે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશો તો જણાશે કે પરદેશી અર્થહીન અને ખીનઉપયોગના આકારો મૂકી રાખી કે રમતગમતમાં પહેલા આવનારને ધનાગ તરીકે કપ કે શીટ આથી રામૂવું એ ખરી કક્ષારસિકતા નહિ પણ રસહીનતાસૂચક થાય છે. એના કરતાં તો નાતનાં દલાણમાં ઉપયોગમાં આવે તેવા વાસણો આપવામાં આવે છે તે તદ્દન પથાર્ય છે.

આ જ દૃષ્ટિએ વળી ઘણી ચીજો ગણવાય તેમ છે. આપણાં અસલનાં મુસાફરીનાં સાધનો તદ્દન બ્યાજખી દતાં. પાયદળ, ગાડાં, ટ્રેન કે દરિયામાં એ થતી દરેક મુસાફરી માટેનાં સાધનો જુદા જુદાં જ હોય. આપણી ગમમાંઓની ગાડાંઓની મુસાફરી માટેનાં આપણો ખડીઓ, વાવતા દોઢાંઓ સાથે ખુદીથી સરખાવી સમાય તેમ છે. દોઢાંઓએ જે લોકો

લે છે, એમને ત્યાં એ મુસાફરીથી બગડે તેના કરતાં નકામા પડી રહીને જ બગડે છે, જ્યારે ખડીઓ ઘરમાં વાપરી શકાય તેમ છે. વળા હોલઓલમાં તો વસ્તુઓ પુરી ભરવી જ પડે, જ્યારે ખડીઓમાં ઓછી વસ્તુ હોય તોય અનુકૂળ રૂપમાં સંકેલી શકાય તેમ છે. અને અત્યારે પણ શું પાયલન કે ગાડાની મુસાફરીમાં બેગ કે ટ્રંક કરતાં ખડીઓ, ખિસ્તરો વધારે અનુકૂળ નથી ? તે જ પ્રમાણે ખિસ્તરો બાંધવાના પટાઓ કરતાં સૂતરની દોરીઓ વધારે અનુકૂળ અને ઉપયોગી નીવડે છે. આવી આવી બાબતમાં અસહકારના યુગે ઘણો જ સુધારો કરી આપણને વ્યર્થ સાધનો પાછળ પૈસા ખર્ચવામાંથી બચાવી લીધા છે.

આપણે બિન્નકુલ સંમળના વિના જ પારકી ચીજોને સુંદર ગણી વાપરીએ છીએ એ એક રસહીનતા છે. ઉપરાંત એવી આપણે આપણી ચીજોમાં કાંઈ પણ 'સુધારો' કરવાની શક્તિ ગુમાવવા સાથે એ અમલી ચીજોને જ ગુમાવીએ છીએ; અને પરિણામે માનસિક અને આર્થિક નુકસાન ભોગવીએ છીએ. કુંભારનો ધંધો એ રીતે પડી બાંધે છે, અને અત્યારે એ કુંભારો માત્ર ગદૈયાં ઉપર રેતી સારવાના કોન્ટ્રાક્ટ લે છે. આપણાં માટલાંઓ જેવાં જ લોઢાનાં માટલાં પરદેશથી બનીને આવવા માંડ્યાં છે, પણ હું એમ માનું છું કે હજુ આપણે એટલી અછલ્લ ગુમાવી બેઠા નથી કે એ માટલાંઓનો આપણે ઉપયોગ કરીશું. અને હું ધ્રુવિષ્ટું છું કે તેનો વેપાર બંધ જ થાય.

માત્ર શણગાર પૂરતી નજરે જોવા માટે જ કોઈ અર્થહીન ચીજથી મલકાવું કે તેમાં રાચવું એ રોગીષ્ટ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ પશ્ચિમમાં Art for Arts' Sake ની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવી છે. Fine arts & Industrial arts, Art & Industry, આ બંધા વિભાગો આપણે બ્રિટીશ પ્રજાના સંબંધમાં આવ્યા પછી થયા છે, નહિ તો આપણા આદર્શમાં તો ઉપયોગીતા, સાર્થતા અને સુંદરતા-સત્ત્વમ્ શિવમ્ મંગલમ્ ની ત્રિપુટીને જ કલા ગણી છે. યુરોપમાં પણ રસકીન, ટોલ્સ્ટોય, મોરીસ, વૉલ્ટર કેઈન, એશળી અને હમણાં હમણાંના છેવટના ઇ. બી. હાવેલ જેવા મહાત્મબાવોને આ જ આદર્શ સાચો લાગ્યો છે, અને તેમણે એ આદર્શ લોકો પાસે મૂક્યો પણ છે. આપણે પણ આ ભૂલોઈ ગએલા આદર્શને તાજે કરી તેને વળગી રહી વર્તીશું તો ધણાં અનિષ્ટોમાંથી બચીશું.

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૫ મો

કેમ્બ્રિજ માસ,

તા. ૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૯.

સ્નેહી સાહશ્રી,

આજે અહીંના સિમ્ફની હોલમાં પ્રોફેસર રિક્તરે The Present Crisis in American Marriage (અમેરિકાની લગ્નવ્યવસ્થા) એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. પ્રોફેસર રિક્તર સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપક છે અને વિશ્વધર્મ (Universal Religion) માં માનનાર ક્રિસ્તિયનિટી ચર્ચના પ્રમુખ છે. આથી તેમના વિચારો આ વિષય પર પ્રમાણુ-ભૂત હોવાથી અને તેટલા વિસ્તારથી નીચે ટાંકું છું.

શરૂઆતમાં તેમણે જણાવ્યું કે " રેવોલ્યુશન માને ક્રાન્તિ એ પ્રકારની હોય છે: (૧) લોહીના લાલ અક્ષરોમાં લખાયેલી ક્રાન્તિ, જેમકે ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન અથવા તો તાજેતરનો રશિયન રેવોલ્યુશન અને (૨) શીલ્પ ક્રાન્તિ. આની શાન્ત ક્રાન્તિ (Silent Revolution) આજે અમેરિકાની લગ્નવ્યવસ્થામાં ચાલી રહી છે. ગૃહ, દેવળ અને શાળાએ આ પ્રગ્નના ધડતરમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. તે ત્રણ પ્રગ્નજીવનનાં મુખ્ય અંગ છે. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં ગૃહ આ ત્રણેમાં પ્રમુખ અંગ હતું. દરે શાળા એના વિશાળ અર્થમાં પ્રગ્નના વિચારો અને રહેણીકરણીમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

" ૧૯૨૬ ની સાલમાં આ દેશમાં ૧૨,૦૨,૫૭૪ લગ્નો થયાં. ૧૯૨૭ ની સાલમાં ૧૨,૦૦,૬૫૯ લગ્નો થયા. આ આકાશ ૨૫૪ કરે છે કે દિનપ્રતિદિન આ દેશમાં લગ્નોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. પણ તમે કહેશો કે આ ઘટાડો તો નજીવો છે, માત્ર ૧૨ લાખમાં ૨ લાખરોનો જ ઘટાડો છે, સેંકડે બે દસાસથી પણ ઓછો ઘટાડો છે. પણ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને મન આ નજીવો પણ ઘટાડો અતિ મહત્વનો અને સૂચક છે. દર વરસે આ દેશમાં વસિતની સંખ્યા વધતી જાય છે, પરદેશીઓ દર વરસે આ દેશમાં વધારે ને વધારે સંખ્યામાં પ્રવેશ કરે છે અને છતાંય લગ્નની સંખ્યા વધવાને બદલે ઘટતી જાય છે ! આ શું જતાવે છે ? કે આપણે લગ્નની સંસ્થા પ્રત્યેના વળાંક બિંદુ (turning point) એ પહોંચ્યા છીએ. ત્યારે ૧૮૯૦ થી ૧૯૨૦ ની સાલ સુધીમાં લગ્નોની સંખ્યામાં ૪૬ ટકાનો વધારો થયો છે ત્યારે ૧૯૨૬ અને ૧૯૨૭ ની સાલ વચ્ચે આ મેસામ્યસેટ્સ રોટમાં ૭ ૦૬ ટકાનો ઘટાડો થયો છે. અને જે જ સાલ વચ્ચે આ રોટમાં છૂટાછેડાની સંખ્યામાં ૪૬ ટકાનો વધારો થયો છે ત્યારે આખા દેશમાં ૬૦૨ ટકાનો વધારો થયો છે. એક રોટમાં તો દરેક પાંચ લગ્નમાં બે છૂટાછેડાના કેસ નોંધાયા છે અને આ રોટ એ રોટ નથી કે ત્યાં લોકો છૂટાછેડાને માટે દોડી જાય છે. એવા રોટમાં તો લગ્ન કરતાં બે છૂટાછેડાની સંખ્યા

વધી જાય છે. સરેરાશ જોતાં દરેક પાંચ વ્યક્તિ એક છૂટાછેડાનો કેસ આ દેશમાં થાય છે અને તે આપણને આપણી હાલની લગ્નની વ્યવસ્થા પર વિચાર કરવા પ્રેરે છે.

“ સ્ત્રીઓનું છૂટાપણું (Emancipation of Women) એ આજે એક તકાડે રશિયાએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. રશિયામાં એ ઘણી જૂની કહેવત છે: Beat your wife and your soup will be a little tasty. (આપણીને ભારતાં રહેશે તો દાળમાં જરા વિશેષ સ્વાદ આવશે): પણ આજે એ સ્થિતિ પથટાઈ ગઈ છે. આજે સૌ દેશો કરતાં સ્ત્રીઓનું છૂટાપણું રશિયાએ વિશેષ સિદ્ધ કર્યું છે. સ્ત્રીઓને ‘આર્થિક તેમ જ રાજકીય છૂટાપણું’ રશિયાએ આપ્યું છે અને સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના બીજા સંબંધોમાં પણ બને તેટલું છૂટાપણું આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

“ પણ આજે આ દેશમાં દરેક વસ્તુ પ્રત્યે એક જાતનું cynicism-ખરાબ બાણુ જોવાની શક્તિ નજરે પડે છે. અસલની આદર્શદષ્ટિ લુપ્ત થઈ છે અને જીવનની વાસ્તવિકતા અને વસ્તુસ્થિતિને સ્થિર નજરે નિહાળવાની શક્તિ (to face the facts and realities of life) યેદા થઈ છે. ખાસ કરીને આ શક્તિ આપણા જીવનોમાં નજરે પડે છે. ખરી વસ્તુસ્થિતિને છૂપાવવાનો કે આંખ આડા કાન કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ જે સાચું હકીકત છે તે તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વગર સંકોચે જાહેર કરે છે અને તેને સુધારવાના ઉપાયો સૂચવે છે. હું આ શક્તિને વખાણું છું અને યુવકોનો પ્રયાસ સદા યાચ એમ ઇચ્છું છું.

“ જન સિન્ડ્રોમે’ એમના Companionate Marriage ના પુસ્તકમાં કહે છે કે સંતતિ નિયમન (Birth Control) એ આજના યુગની મોટામાં મોટી ક્રાન્તિ છે. એ ખરૂં છે કે સંતતિ નિયમનથી જીવનોનો સંયમ છૂટી ગયો છે, તેઓ વધારે સ્વચ્છંદી બન્યા છે. એ પણ ખરૂં છે કે સંતતિ નિયમનથી લગ્નનું રહસ્ય (mystery) રાજાઈ જાય છે, પરિણિત જીવનની કવિતાનો લોપ થાય છે અને એ નવા અનુભવની અવનવી ખૂબીઓ મારી જાય છે, કારણ કે પ્રેમનું મોડાણ સંયમ ઉપર છે (Love is founded on restraint). છતાં આજનાં ઘણાં યુવાનો સંતતિ નિયમન’ કરે છે અને એક જાતનું સ્વાતંત્ર્ય અનુભવે છે. આથી ઘણા કહે છે કે આજનું અમેરિકા એની સંસ્કૃતિમાંથી પ્રેમને દેશબંધ દેખાડે છે. કમળાં પ્રેમને સ્થાને કમલચર્ચ (Comradelship) ની એણે સ્થાપના કરી છે અને આજથી પચાસ વર્ષ પર સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે જે અંતર હતું તે જુસાઈ ગયું છે.

“ હું અવિવાહિત જીવન કરતાં વિવાહિત જીવનને પસંદ કરું છું. કારણ કે લગ્નથી મનુષ્ય સમાજને અનુકૂળ થતાં શીખે છે, વધારે નિઃસ્વાર્થી બને છે અને વધારે ઉદારચિત્ત પણ બને છે. આજે અમેરિકાના બંદીખાનાઓનું વસ્તિપત્રક નેદીએ તો તરત જ માલમ પડે છે કે એક જ ઉમરના પુરુષોમાં એક કેદી વિવાહિત છે તો બે કેદી અવિવાહિત છે. આથી અહીં આવેલા અવિવાહિત પુરુષોને કે લગ્ન નહિ કરવા ઇચ્છનાર જીવનોને હું ગભરાવવા ઇચ્છતો નથી, પણ આ આંકડાઓ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચું છું અને તે પર વિચાર કરવા વિનવું છું. માનસિક રોગોના દરદીઓની ધરિપતાલોમાં પણ અવિવાહિત પુરુષોની સંખ્યા વિવાહિત પુરુષો કરતાં દોઢી, પોણાએકછી છે. સંભવિત છે કે એવો રોગ હોવાને લીધે જ એમાંના કેટલાક પરંપ્રી ન શકાય હોય છતાં એ આંકડા સ્પષ્ટ તો છે જ.

“પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં આવો ફરક નજરે પડતો નથી. ગુન્હેગાર અને માનસિક રોગવાળી સ્ત્રીઓમાં વિવાહિત અને અવિવાહિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા લગભગ સરખી છે. આ એટલું જ સાબીત કરે છે કે પુરુષનું બધારણ જ એવી જાતનું છે કે તેને પરણ્યા વિના આસે નહિ, જો કે સ્ત્રીને ન પરણવાથી કંઈનુકસાન થતું હોય એમ દેખાતું નથી. સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સારી રીતે જાણે છે કે દુર્બલ મનવાળા પુરુષનું સામાન્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય (કે દુર્બળ મનવાળી સ્ત્રીનું સામાન્ય શક્તિવાળા પુરુષ સાથે લગ્ન થાય) તો એમાંથી જે સંતતિ ઉત્પન્ન થાય તે દુર્બળ નહિ પણ સામાન્ય હોય છે અને સમાજને હાનિકર્તા થઈ પડતા નથી. આ-દૃષ્ટિએ જોતા પણ લગ્ન હિતકર છે. પ્રેસિડન્ટ ઇલિયટના શબ્દોમાં કહ્યું તો ‘Marriage contributes to the enduring satisfaction of life (લગ્નથી જીવનમાં ચિરંજીવ સતોષ અનુભવાય છે).’ એ ‘ચિરંજીવ સતોષ’ ખીમ કશાથી નહિ પણ લગ્નથી જ જીવનમાં આવે છે અને મનુષ્ય જ્યારે દુઃખથી પીડાતો હોય છે ત્યારે તેનું મન ખીમ કશા તરફ નહિ પણ પોતાની સ્ત્રી અને કુટુંબ તરફ જ વળે છે. આ માટે અહોના જાહેરજીવનના અગ્રણી પુરુષના વચનો યાદ કરવા જોવા છે તેઓ જ્યારે શસ્ત્રક્રિયા (operation) ને માટે ઇરિષ્તાલમાં ગયા અને તેમના પરની શસ્ત્રક્રિયા પૂરી થઈ ત્યારે તેઓ કહે છે કે તેમને સદા હૈયે વસેલી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ તેમના મનમાંથી દાણ જાણે કપાય સરી ગઈ અને તેમના કુટુંબના માણસોના મુખ જ તેમની દૃષ્ટિ આગળ તરવરવા લાગ્યા. મારો પોતાનો દાખલો ઓપુ તો મને માફ કરશે. તમે જાણો છો કે આ કોમ્યુનિટી ચર્ચ સદા મેં મારે હૈયે વસેલું છે, તેને જ વિશાળ અને ઉન્નત કરવાના હું વિચારો કરું છું, રાત્રે પણ એના જ સ્વપ્ના સેવુ છું, છતાં જ્યારે મેં શસ્ત્રક્રિયા (operation) કરાવી ત્યારે આ ચર્ચ મારા મનમાં નહોતું, પણ મારું કુટુંબ મારા મનની આગળ હતું આ એકરાર માટે તમે મને માફ કરજો, પણ એ સાચો એકરાર છે. મનુષ્યની દૃષ્ટિ દુઃખની વેળાએ એના કુટુંબ તરફ વળે છે એની પ્રિય સંસ્થાઓ તે ધડીબર વિસરી જાય છે અને આશ્વાસન તથા દિલાસા માટે સ્વજનના રોડબીના મુખો પર જો મોટા માટે છે.

“આથી મનુષ્યને માટે લગ્ન એ સ્વાભાવિક અવરજી છે. જેમને સમાજની સેવા કરવાની ખ્યાલિરા છે, દુઃખીઓના આશુ દહોવાની ઇચ્છા છે તેમણે આ લગ્નની જંગળ ન વહેંચવી એવા હું મતનો છું, કારણ કે એને લીધે એનું સ્વાતંત્ર્ય હણી જાય છે. જીસસ ક્રીસ્ટ અવિવાહિત હતા એથી એમના જીવનનું સ્વાતંત્ર્ય મંપૂરુંપણે વિકસ્યું છે. તેમણે કદાચ લગ્નાવરજા સ્વીકારી હોત તો તેમનું જીવન જેનું આજે આપણે વાણીએ છીએ તેવું ન હોત. આથી જે જીવાનોને જીસસની માફક જગતની સેવા કરવી છે, જીસસની માફક પોતાનું સર્વસ્વ જગતને ચરણે અર્પણ કરવું છે, તેમને માટે અવિવાહિત જીવન ઈચ્છયક છે, પણ ખીનસેવાલાવી જીવાનોને માટે, સામાન્ય જીવાનોને માટે, તો લગ્નાવરજા જ ઉત્તમ છે એમ મારું દૃઢપણે માનવું છે.”

અમેરિકામાં શ્રીમતી સરોજિની દેવી સાથે પ્રશ્નોત્તરી*

પ્રશ્ન:—હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની કોઈ હિલચાલ છે ?

ઉત્તર:—ખાસ સ્ત્રીઓની હિલચાલની હિન્દમાં જરૂર નથી. કારણ કે હિન્દમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભેગાં કામ કરે છે. તો તેમને માટે જુદી હિલચાલ શા માટે જોઈએ ?

પ્રશ્ન:—જે મીશનરીઓ હિન્દમાં મોકલવામાં આવે છે તેમને વિશે તમારો શા અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર:—ક્રિશ્ચિયન મીશનરીઓમાં મારે પુષ્કળ મિત્રો છે. તેમાંનાં કેટલાએક સાચા દિલના છે. હું ઇચ્છું છું કે તેઓ જોટલા શીખવાને તત્પર છે તેટલા જ શીખવાને તત્પર હોય તો કેવું સારું ? શીખવા અને શીખવવા બંનેની જાવનાથી તેઓ આવતા હોય તો તેઓ વધારે આવકારલાયક થાય.

પ્રશ્ન:—તમે તમારા દેશમાંથી મીશનરીઓને આ દેશમાં શા માટે મોકલતા નથી ?

ઉત્તર:—આપણે દેશ એમ માને છે કે દરેક પ્રાંતને પોતાપોતાનું દર્શન હોય છે. અને પોતાના યાન પ્રમાણે તેણે પોતાનું નસીબ ધણું જોઈએ. એ અમારો આંતરરાષ્ટ્રીય શિષ્ટાચાર છે.

પ્રશ્ન:—મી. ગાંધી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માગે છે તે બેચેનિટથી કે લાગણીથી ?

ઉત્તર:—બેચેનિટથી કોઈ પ્રાંતને મુક્તિ મળે નહિ. લોકોએ પહેલાં જાતે મુક્ત થવું જોઈએ. આર્થિક મુક્તિની પહેલી જરૂર છે તે પછી જ સાચી રાજકીય સ્વતંત્રતા નવાની શકાય. તેથી જ ગાંધીજી સ્વાતંત્ર્યનો ઉપદેશ કરે છે.

પ્રશ્ન:—હિન્દમાં સ્ત્રી અને પુરુષને સરખા જ મત આપવાના હકો છે ?

ઉત્તર:—હા, ખારીઓ કે હૃદયને લાંબા વિના તેમણે એ હક મેળવ્યો છે. બંનેને મીલકતના ધોરણ પર સરખા મતોના હક છે. આ ધોરણ ધણું મનસ્વી છે, પણ તેનું કારણ પરદેશી રાજ્ય છે, તેને માટે અમે જવાબદાર નથી.

પ્રશ્ન:—હિન્દની સ્વતંત્રતાની હિલચાલ ઉપર રશિયાની કોઈ ખાસ અસર છે ખરી ?

ઉત્તર:—અમેરિકા, અપાન કે કોઈ પણ બીજા સ્વતંત્ર દેશની અસર કરતાં વધારે નહિ.

પ્રશ્ન:—મીસ મેથોએ 'મધર' ઇન્ડીયા' ના પુસ્તકમાં લખેલી હકીકત વિશે તમારો શા અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર:—જો એ હકીકત હોય તો સાચી છે !

પ્રશ્ન:—હિન્દુ-મુસલમાન ઝગડાં વિશે તમારો શા અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર:—હિન્દુ-મુસલમાન ઝગડા તે ગુન્ડાઓ, ધંધેના ઝગડા છે. જે ગુન્ડાઓ હિન્દુ-મુસલમાન કામના હોય છે. ઝગડાનું કારણ આર્થિક છે અને ઘણું અંશે તે કૃત્રિમ રીતે જોભા કરેલા હોય છે.

પ્રશ્ન:—હિન્દુસ્તાનમાંથી રાતિસંસ્થા નાબુદ થતી જાય છે ખરી ?

ઉત્તર:—સાચા અર્થમાં રાતિસંસ્થા કદી નાબુદ થઈ નથી. તેના મૂળ જિંડા છે. જોનેા ખરે અર્થ એ છે કે કોઈ પણ ખાસ કળા કે કારીગરીમાં નિષ્ણાત થયેલા માણસે લોકોની એ જ સેવા કરવી.

* ધીરુત નંદલાલ શાહના તા. ૭-૩-૨૬ ના પત્ર સાથે આ પ્રશ્નોત્તરી મૂળ અંગ્રેજીમાં આવી છે. આ પત્ર આ પછીના 'પ્રસ્થાન' માં પ્રસિદ્ધ થયો.

પ્રશ્ન:—ગાંધીજીનો અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાંત શો છે ?

ઉત્તર:—સહકારને મારે કશી દિસાની જરૂર હોતી નથી. એમનો સિદ્ધાંત અહિંસાત્મક અસહકારનો છે. ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત પશુપણ સામે આત્મબળ ઉપર સ્થપાયેલો છે. છેલ્લા મહાવિગ્રહે બનાવ્યું છે કે તે દેશો તેમને કુદરતે બનાવ્યા હતા તેથી બહુ આગળ ગયા નથી ! ગાંધીજી માને છે કે દેશને દેશથી નહિ પણ પ્રેમથી જીતવો જોઈએ. તેઓ માને છે કે અપકૃત્યને સરખું કરવા બીજું અપકૃત્ય કરવું ન જોઈએ. પણ પોતે કાંઈક સહન કરી લેવું જોઈએ, જે વધારે અધર્મ છે. તેમનો સિદ્ધાંત આપણી અંદર રહેલાં અનિષ્ટો તેમ જ બહારથી કરવામાં આવેલાં અનિષ્ટો બંનેને એક સરખો લાગુ પડે છે. રવિવારે દેવળમાં થોડા કલાક શાંતિ ઉપર વાતો કરી એટલે પુરું થયું, એમ તેઓ માનતા નથી. પણ હંમેશના જીવનમાં એ સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવો જોઈએ એમ માને છે. આ સિદ્ધાંતને હજુ કંઈક મળી નથી તેનું કારણ સિદ્ધાંતમાં દોષ છે એમ નથી, પણ પ્રજાની તાલીમનો દોષ છે. પારડોલીના તેમના ખેડૂતોએ આ સિદ્ધાંતની કાર્યશક્તિ બતાવી આપી છે. હુંકામાં કહીએ તો એમનો સિદ્ધાંત અનિષ્ટ સામેના અસહકારનો છે.

પ્રશ્ન:—અસહ યાતિસંસ્થામાં અસ્પૃશ્યો હતા ખરા ? કાઈ અસ્પૃશ્ય ઊંચી યાતિમાં આવી શકે ખરા ?

ઉત્તર:—ના, કેટલાએક મોટા મોટા સંતો અસ્પૃશ્યોમાંથી થયા છે. અસ્પૃશ્યોએ હાઇકોર્ટની બેન્ચ ઉપર જડાવવાનું કામ કરેલું છે. બીજાના જેટલો જ તેમને પણ મત આપવાનો હક છે.

પ્રશ્ન:—હિન્દુસ્તાનમાં બૂખમરો છે તેનું કારણ શું છે ? વધારે પડતી પ્રજા કે હોશિયારીનો અભાવ ?

ઉત્તર:—હોશિયારીના અભાવને લીધે બૂખમરો નથી પણ હુમર ઉદ્યોગની અટકાયતને લીધે છે. જંગલોનો નાશ એ હિન્દુસ્તાનમાં ફુકાળો પડવાનું એક મુખ્ય કારણ છે.

પ્રશ્ન:—જો અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાન છોડી જાય તો હિન્દુઓ અને મુસલમાનો એક પ્રજા બને ?

ઉત્તર:—ખરેખર તેઓ એક પ્રજા છે જ. તેઓ લોકો એ ખરા પણ તેઓ એક જ પ્રજા છે.

પ્રશ્ન:—હિન્દુસ્તાન અમેરિકા પાસેથી શી અપેક્ષા રાખે છે ?

ઉત્તર:—તરફ અમેરિકા પોતાના સલ પ્રમાણે વર્તન કરે અને પોતાના આદર્શ તરફ વધારા રહે જેથી બીજી પ્રજાઓ તેમાંથી બહાદુરી મેળવે એવી હિન્દુસ્તાન અપેક્ષા રાખે છે.

પ્રશ્ન:—લોકોના કેટલા દહા ગાંધીજીના અનુયાયી હશે ?

ઉત્તર:—ગાંધીજીના અનુયાયીઓના આંકડા લીધા નથી. લોકોનો તેમને ટેકો છે, તેમના હૃદય અને છુદ્ધિ તેમની સાથે છે અને ગાંધીજી જે કરે છે તેને તેઓ પ્રુષ્ટિ આપે છે. જો કે તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે પૂરેપૂર્ણ ચાલવા જેટલું તેમનામાં બળ નથી.

પ્રશ્ન:—મદાન સમ્રાટ અશોક વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર:—અશોક અને અકબર અમારા મદાન રાજાઓ છે. અશોકનું મૃત્યુ થયું જ નથી. ત્યાં સુધી સિલાઓ ઉપર સિલાઓ શાંતિ અને બાળબાવનાના ઉપદેશોની ઘોષણા કરે છે ત્યાં સુધી તે જીવે છે.

પ્રશ્ન:—સ્વામીઓ તરફ દિન્દીઓની કેવી લાગણી છે ?

ઉત્તર:—હિન્દુસ્તાન આધ્યાત્મિક સંદેશો લાવનારને પ્રતીપાત કરે છે. પછી તે સ્વામી હોય કે ન હોય. સ્વામીઓ અનેક પ્રકારના હોય છે. કોઈ સાચા, કોઈ ભ્રષ્ટા. દિન્દ આ આખરની વિવેકશક્તિનો વિકાસ કરતું જાય છે.

દ્વિતીય મૉન્ટેસોરિ સંમેલન

આ યુગ બાલકોનો યુગ ગણાય છે. બાળકો એ ભવિષ્યની પ્રજા છે, ભવિષ્યનાં નાગરિકો છે, અને તેમનાં ચારિત્ર્ય અને સ્વભાવ તથા જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ઉપર દેશના ભવિષ્યનો મોટો આધાર છે એ માન્યતા દૃઢ થતી જાય છે. પરિણામે બાલકેળવણી, બાળઉછેર વગેરે બાબતો પ્રત્યે સુધરેલા દેશોમાં વધુ ધ્યાન અપાતું જાય છે, અને બાલકેળવણીની યોજના યોગ્ય માર્ગે રચવા માટે બાલમાનસનો બહુ અંતર્પૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

બાલકેળવણીના નવા આદર્શોનો પ્રયોગ કરનાર સુરોપ અમેરિકાની મૉન્ટેસોરિ શાળાઓને ધોરણે આપણા પ્રાન્તમાં પણ સંસ્થાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. જીવન-વ્યવહાર વિચારપૂર્વક ઘડવાની તૈયારી કરવા માટે આવી સંસ્થાઓની સ્થાપના એ છેક હતાશ સ્થિતિમાં આશાની કાંધક જાંખી કરાવે છે—આપણા દેશના ભવિષ્ય માટેનાં એ શુભ ચિહ્નો છે.

ઇટલીમાં અર્પેગ અને મોડવાળાં બાળકોની ધરખીતલમાં કામ કરતે ડૉ. મૉન્ટેસોરિને એ બાળકોની માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની યોજનાના વિચાર સૂઝ્યા. પરિણામે એવાં બાળકોના માનસનો અભ્યાસ કરી તેમને યોગ્ય કેળવણીની પદ્ધતિ આ સન્નારીએ યોજી અને વિશેષ વિચાર અને સંશોધનને પરિણામે સામાન્ય બાળકોની કેળવણી માટે પણ તેમણે એક પદ્ધતિની યોજના કરી. આ નવી પદ્ધતિ તે મૉન્ટેસોરિ પદ્ધતિને નામે ઓળખાય છે. અઢીથી છ વર્ષ સુધીનાં બાળકોની કેળવણી માટેની આ પદ્ધતિ છે. બાલમાનસનો બહુ ઊંડો અભ્યાસ કરી, પૃથક્ પૃથક્ માનસિક બંધારણનાં બાળકોને અનુકૂળ પડે તેવી કેળવણીની આમાં યોજના છે. આ પદ્ધતિમાં સર્જનશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, કલાભાવના, ઇન્દ્રિયોની ખીસ-વણી, નૈતિક વૃત્તિ વગેરે યોગ્ય માર્ગે ખીલવાનો અવકાશ પ્રત્યેક બાળકને મળે એવી યોજના રાખવામાં આવી છે. બાળકોની સર્વ વૃત્તિઓ સ્વયં ખીલે, સ્વાભાવિક રીતે તેમને ઉછરવાનો અને હિત થવાનો અવકાશ મળે, તેમની સ્વભાવજન્ય વૃત્તિ અનુસાર તેમની ખીસવણી થાય, એવી અનુકૂળતા કરી આપવાનો આ પદ્ધતિનો હેતુ છે. આપણી પ્રચલિત કેળવણીમાં ભિન્ન ભિન્ન માનસિક અને સારીરિક શક્તિવાળાં બધાં બાળકોને માટે શિક્ષણની એકજ પ્રકારની પદ્ધતિ યોજેલી છે અને તેને પરિણામે એક જ સંચામાંથી—ખીજામાંથી કાઢેલાં બાળકો જેનાં બધાં નીકળે છે; બ્યક્તિગત ખીસવણીને અવકાશ રહેતો નથી. એ ખામી દૂર કરવાને તેમજ સ્વાતંત્ર્યને સંપૂર્ણ અવકાશ આપવા માટે આ પદ્ધતિમાં યોજના કરવામાં આવેલી છે. આપણી સામાન્ય કેળવણીમાં વર્ગનો શિક્ષક એ મુખ્ય બાબત ગણાય છે; શિક્ષકનાં સ્વભાવ, વર્તન, પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા, વિચાર, વૃત્તિ—વગેરેને અનુકૂળ શાળાનાં બાળકોને થવું પડે છે. મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક બાળકને અનુકૂળ શિક્ષકને થવું પડે છે. બાળકોને માટે શિક્ષક છે, શિક્ષકને માટે બાળકો નથી—એટલે આ પદ્ધતિમાં શિક્ષકને “શીખવવાનું” કાંઈ નથી. બાળકો પોતે જલદે પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓનો સ્વતંત્ર રીતે અને તેમની

ધ્યાનુસાર વિકાસ કરી શકે એવી અનુકૂળતા કરી આપવી, એવાં સર્વ સાધનોની સામગ્રી તેમની સમક્ષ રજુ કરવી એ જ શિક્ષકનું કાર્ય બને છે. એ પદ્ધતિને આગળ વધારી ૭ થી ૬૫ વર્ષ સુધીનાં બાળકો માટે પણ ગૌરવવામાં આવી છે. અક્ષરજ્ઞાન, ગણિતનું જ્ઞાન, અગર કોઈ પણ વિષયનું ‘જ્ઞાન’ આપવું એ આ પદ્ધતિનું ધ્યેય નથી, પણ ઇન્દ્રિયોની ડેળવણી દ્વારા બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિઓને પોતપોતાના નિયત માર્ગમાં સ્વયં વિકાસ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવી અને એ રીતે બાળક પોતે જ પોતાનો શિક્ષક બને, પોતે જ સ્વતંત્ર રીતે પોતાને રુમતી સર્વ પ્રકારની ખોલવણી કરે એ આ પદ્ધતિનું ધ્યેય છે. પરિણામે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, સ્વાભાવિક, નિષ્પાત્સ, કલાપ્રિય, જ્ઞાનપિપાસુ, સુશ્લિષ્ટ અવયવોવાળાં, સંસ્કારી નાગરિક બની બાળકો પોતાના દેશને અને જગતને ઉપકારક નિવડે એવી આશા આ પદ્ધતિની યોજનામાં રાખવામાં આવેલી છે.

આ ધોરણ ઉપર પશ્ચિમના દેશોમાં અનેક સંસ્થાઓ ચાલે છે. આપણા પ્રાન્તમાં એવી સંસ્થાઓમાં ભાવનગર દક્ષિણમર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનને અંગે ચાલતું બાલમંદિર મુખ્ય છે. એ ઉપરાંત દાક્ષમાં ગોંડલ વડવાણગા બાલમંદિરો તેમજ આપણા શહેરમાં શારદામંદિર આદિ સંસ્થાઓ ખોલવામાં આવી છે. બે વર્ષ ઉપર, મૉન્ટેસોરિ પદ્ધતિ અનુસાર માલતી સંમેલન તથા એ પદ્ધતિના અભ્યાસીઓ અને તેમાં રસ લેનારાંનું પ્રથમ સંમેલન ભાવનગરમાં ભરવામાં આવ્યું હતું. આ વર્ષે અત્રેના ‘શારદામંદિર’ના કાર્યવાહકો તરફથી બીજું સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું અને તેનું અધ્યક્ષપદ ભાવનગર બાલમંદિરના ચાલક અને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં મૉન્ટેસોરિ સંસ્થાઓના પ્રવર્તક અને પ્રાણરૂપ શ્રી ગિરજાશંકર બધેકાને આપવામાં આવ્યું હતું.

સંમેલનને અંગે સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ, શેઠ ચીતુભાઈ લાલભાઈનું વ્યાખ્યાન, પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન અને મૉન્ટેસોરિ સંધનો ત્રણ વર્ષનો અહેવાલ વાંચવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત બાલમંદિર તથા શારદામંદિરનાં બાલકોનાં હસ્તકાર્ય, મિત્રકામ, માટીકામ, કાગળના કાલેરેલા નમુના વગેરેનું ન્દાનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શનમાં બાળકોની દૃષ્ટિ તથા તેમની ડેળવણીને સદાયક યાચ એવી રીતનાં ધરમાં કેવાં સાધનો રાખવા જોઈએ, તથા ધર રાજ્યભારની ગીંગને બાળકોના ઇન્દ્રિયવિકાસની દૃષ્ટિએ કેવી હોવી જોઈએ તે પણ નમુનારૂપે બતાવવામાં આવ્યું હતું.

બાળકો અને શિક્ષક શિક્ષિકાઓના નાટ્યપ્રયોગો પણ રાખવામાં આવ્યા હતા.

સંમેલનને સફળ કરવાને શારદામંદિરના સંચાલકોએ ઘણો પરિશ્રમ લીધેલો હતો. શ્રીયુગ ગીજુભાઈનો અને સૌ. તારાબેનનો અભ્યાસ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ દેખાઈ આવતાં હતાં. સંમેલનની યોજના અને વ્યવસ્થા વિશે આદિજી જણાવ્યા પછી મૉન્ટેસોરિ પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તો વિશેનો વિમાર અરથાને નદિ ગણાય.

આપણી દલદલી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અનેક ખામીઓ છે. બાળકોના માનસિક તેમજ શારીરિક વિકાસને તેમાં ઘણો થોડો અવકાશ મળે છે અને ‘ડેળવણી’ કરતાં ‘શિક્ષણ’ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપાય છે એ વાત સર્વ કોઈ સ્વીકારશે. આ રીતિને પરિણામે પુસ્તકિયા જ્ઞાન અને માહિતીવાળો, અધ્યયન જોવા, અમલદાય અને ગુણગી મનોદસાવાળો આપણો યુવાન વર્ગ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે એ પણ રાખ દર્શાવે છે. પરંતુ

મોંતેસોરિ પદ્ધતિમાં જે આશા રાખવામાં આવી છે એવી સ્થિતિ એ પદ્ધતિથી થાય છે કે નહિ, એ પદ્ધતિથી કેળવાયલાં બાલકો વધારે સારાં નાગરિકો થાય છે કે નહિ, એ સપ્રમાણ જાણવા માટે હજી પુરતો સમય વ્યતીત થયો નથી. વળી એ પદ્ધતિ હાલ તો દસ વર્ષનાં બાળકોના શિક્ષણક્રમ સુધી પહોંચેલી છે. તેથી આગળનો સફલ પ્રયોગ હજી કરવામાં આવેલો જણાયો નથી. એટલે એ પદ્ધતિથી કેળવાયલાં બાળકો ભવિષ્યમાં અમુક જ પ્રકારનાં થશે એમ ખાતરીથી કહેવાનું આપણી પાસે કોઇ પ્રમાણ નથી. માટે આ વિષયમાં દુરાગ્રહ રાખવો એ સંકુચિત વૃત્તિ ગણાય.

૧. વિશ્વની આખી યોજનામાં કુદરત અનેક પ્રકરના પ્રયોગો કર્યે જ ગય છે એમ આપણે વિજ્ઞાનના અભ્યાસથી જાણીએ છીએ. માનવજાતિએ પણ પોતાની ઉન્નતિ સાધવાને અત્યાર સુધીમાં અનેકાનેક પ્રયોગો કર્યા છે-કોઇ સફળ થયા છે-કાણા નિષ્ફળ ગયા છે. કુદરતની તેમજ મનુષ્યની સર્વ યોજના પણ એકંદરે પ્રયોગરૂપ હોય છે. તેમાં કેળવણીની પદ્ધતિ એ પણ એક પ્રયોગ જ છે. એવા પ્રયોગની સ્થિતિને કેળવણીની પદ્ધતિની સૌથી છેલ્લી અને સૌથી મહાન તેમજ સૌથી પ્રમાણભૂત અને છેવટના સત્યની શોધ માનવી એ માન્ય ઇતિહાસનું અધુરું જ્ઞાન બતાવે છે. મોંતેસોરિ પદ્ધતિ એ બાલમાનસના અભ્યાસને અંગે ઉદ્ભવેલી એક વિચારપૂર્વક યોજેલી પદ્ધતિ છે, પરંતુ એમાં સુધારાવધારાને અવકાશ જ નથી, કે કેળવણીની એ “ઇતિ” છે, તેમજ એ પદ્ધતિ સિવાયના શિક્ષણ-પ્રાણાં બીજાં અપૂર્ણ પ્રાણીઓ છે એવી મનોદશા હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિ બતાવે છે. પ્રમુખના પોતાના વ્યાખ્યાન સિવાય લગભગ બીજા બધાં વ્યાખ્યાનો અને ઉદ્ગારોમાં આ વૃત્તિ વારંવાર જોવામાં આવતી. મોંતેસોરિએ પોતે એવો દાવો કદી કર્યો નથી, તેમજ પોતે નવી જ શોધ કરી હોય એવું પણ એમણે કદી માન્યું નથી. છતાં એના ભંકોતો એવી વૃત્તિ ધારણ કરતા જોવામાં આવ્યા છે. પોતે જેને જીવનકાર્ય માન્યું, જે કાર્ય અર્થે જીવન સમર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે કાર્યની મદદતા મનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે એ સ્વીકારવું જોઇએ. જે કામમાં જેને ધગશ લાગી તેને તે કાર્ય પૃથ્વી પર સર્વોપરિ લાગે એ સમગ્રય તેવું છે; પરંતુ જ્યારે સમતોલપણ જોવામાં આવે, જ્યારે તેનો અતિરેક થાય ત્યારે તટસ્થ માણસને એ ગેરવાજબી લાગે જ. પ્રથમ સંમેલન વખતે, અમને યાદ છે કે, એક વ્યાખ્યાન કરનાર ગૃહસ્થે જણાવ્યું હતું કે ગીતાજીમાં ભગવાને ધર્મની ગ્લાનિને પ્રસંગે અવતાર લેવાનું વચન આપ્યું છે, અને યુગે યુગે પોતાનો સંભવ થવાનું જણાવ્યું છે તે અનુસાર કેળવણીની અંધાધૂંધી મટાડવા આ યુગમાં એ જ ભગવાન પૃથ્વીપર મોંતેસોરિ રૂપે જન્મ્યા છે! આ હદ થાય છે. વળી મનુષ્ય માટેના માનની, પ્રસંસાની, પૂજ્યભાવની વૃત્તિને, પણ મર્યાદા હોવી જરૂરની છે. એ પૂજ્ય વ્યક્તિ મનુષ્ય છે એ વાત સતત યાદ રાખવાની જરૂર છે, એટલે એ બાબતનું વિરમરણ કરી દેવને યોગ્ય ભક્તિભાવ મનુષ્ય પ્રત્યે કોઈ દરિયે ત્યારે તે મનુષ્યની દયા ખાવી કે હસવું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ સંમેલનમાં મોંતેસોરિના એક ભક્ત માટે એવું જણાવવામાં આવ્યું કે તેઓ એ “મંત્રશ્વરી દેવી” (મોંતેસોરિને પ્રાચીન સંસ્કૃત ભાષાનું નામ તો આપવું જ જોઇએ ને ?)ની રોજ પ્રાતઃકાળે ભક્તિભાવથી આરતી ઉતારે છે! મોંતેસોરિ પદ્ધતિના અભ્યાસથી હૃદયની આવી દીનતા (!) ચર્ષ સમતોલપણ જવું રહેવું હોય તો એ

પદ્ધતિથી કેળવાતાં બાલકોની મનોદશા માટે શું કહેવું ? આપણે આશા રાખીશું કે આવી મનોદશા બહુ થોડી જ વ્યક્તિની હશે.

મોન્ટેસોરિ પદ્ધતિમાં એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એવો છે કે બાલકને પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવા દેવું, ઇચ્છાનો અવરોધ કરવો નહિ. જ્યારે અને જે કાર્ય તેને યોગ્ય લાગે તે ક્યો કરે-એ બાબતમાં શિક્ષકે વચમાં પડવું નહિ. અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાથી બાલક હંમેશા યોગ્ય પસંદગી જ કરશે અને શિક્ષકની પ્રત્યક્ષ ડબલ સિવાય બાળક પોતાનો વિકાસ કરી લેશે. એક સિદ્ધાન્ત તરીકે અગર સામાન્ય મત તરીકે આ વાત ઠીક છે. પરંતુ બાળકને સંસારમાં, સમાજમાં રહેવાનું છે. સમાજમાં તેની વૃત્તિઓની વિકૃત્તિ, તેને અણગમતું કાર્ય કરવાના અનેક પ્રસંગો આવવાના છે. તે પ્રસંગોએ, સર્વથા પોતાની વૃત્તિ-ઓને અને ઇચ્છાઓ તથા લાગણીઓને અનુસરેલું બાળક, કેવું વર્તન રાખશે ? એવા પ્રસંગોએ મનનો સંયમ કરી, ઉત્સાહપૂર્વક સમાજ કે કુટુંબ કે બીજાના હિતની ખાતર પોતાને અણગમતું કાર્ય વિના સંકોચે તે કરશે ? એ પ્રમાણે કરી શકવા માટેની તૈયારી એને શાળા અને ઘરની કેળવણીમાં જ મળવાની જરૂર નથી ?

વળી બાળકોને રસ પડે, ગમત પડે એવી જ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા હંમેશા રાખવા સંબંધે પણ આવો જ પ્રશ્ન યથા શક્યે, અધર્મ, શ્રમસાધ્ય, અરસિક કે કંટાળાભરેલું કાર્ય કરવાના જીવનમાં કેટલા બુધ્ધા પ્રસંગો આવે છે ? રહેલાઈથી, રસ પડે તેવાં જ અને અનુકૂળ કાર્યો જ કરવા ટેવાયેલું બાળક આવે પ્રસંગે કેવું આચરણ કરશે ? એ માટેની એની શી તૈયારી કરવામાં આવી છે ? સુપ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી જેમ્સનો એવો મત છે કે *Too much stress on 'interest' leads to weakening of the will* અર્થાત્ રસ પડે તે જ કરવાની વધુ પડતી ટેવ પાડવાથી પરિણામે ઇચ્છા-શક્તિ નબળા પડે છે અને પ્રતિકૂળ સંજોગો સ્થાને ટકર ઝીંઝી પુરુષાર્થ કરવાના પ્રસંગે હિમ્મત હારી જવાય છે તેમજ નિર્બળતા દર્શાવાય છે.

બાળકોની સર્જનશક્તિને સંબંધે પણ એક મહત્વની બાબત વિચારવા જેવી છે. સર્જન શક્તિની પાછળ અનુભવની આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ પ્રકારના અનુભવ વિનાનું સર્જન તે કલામય હોવાનો સંભવ નથી. એવું કાર્ય મોટે ભાગે fantastic-વિલક્ષણ, ઢંગધડા વિનાનું-અસંગત-થવાનો ધણો સંભવ છે, બાલકોના કાર્યના આરા “સર્જન”ના નમુના તેમની કલ્પના શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે, હરત લાઘવના નમુના તરીકે, રંગના અને આકૃતિના મિશ્રણ અને પ્રમાણની સમજણના માપ તરીકે ગમે તેટલા ઉપયોગી હોય, છતાં તેને કલાના ઉત્તમ નમુના ગણવા-એ સ્વયંસર્જિત છે તેટલા માટે જ તે ઉત્તમ કલાના નમુના છે એવું માનવું, એ કલા તેમ જ સર્જન બંનેના યોગ્ય અર્થની ગેરસમજ નથી ?

બાલ સ્વાતંત્ર્યની આ સંમેલનમાં ઘણી ઘણી વાતો યથા. એ બાબતની ચર્ચા અને ઉલ્લેખ એક રીતે જોતાં *ad nauseam*-કંટાળો ઉપજે એટલી અતિશયતાથી થયાં. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની લાવનાનો વિચાર કરતાં બે વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. સમાજમાં રહે-તો કોઈ મનુષ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે જ નહિ. પોતાની સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ-તે ગમે તેટલી યોગ્ય, સારી અને વાજબી હોય તો પણ-તે પ્રમાણે ચાલવાનો તેને સર્વ સમયે અવકાશ

તેમજ સમાજના બંધારણ પ્રમાણે ધણી વાર હક પણ હોતો નથી. સમાજનું બંધારણ એવું હોવું જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની સર્વપ્રકારની ઉન્નતિ સાધવાની અનુકૂળતા રહે, એ લક્ષ્ય તરીકે-અંતિમ ધ્યેય તરીકે જામે તેટલું આકર્ષક લાગે, પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી; અને સમાજનું બંધારણ હજી ધણી લાંબા સમય સુધી તેવું થવાનો સંભવ નથી. તો સર્વથા સ્વતંત્રતાની લાવનામાં કેળવાયલું બાળક એ સ્વતંત્રતાની હદ ઓળંગી સ્વચ્છંદ કે અતંત્રતાના માર્ગમાં ગમડી પડવાનો સંભવ નથી.

બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વતંત્રતા-તેના ઉત્તમોત્તમ અર્થમાં પણ-સાધન છે-સાધ્ય નથી. સ્વતંત્રતાને અંતે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ એ ધ્યેય રહેલું છે. એટલે સ્વતંત્રતાને સાધન તરીકે જ રથાન આપવું યોગ્ય છે. માનવ જીવનનો હેતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો નથી પણ આત્માની પરમ ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં સર્વ પ્રકારની પરતંત્રતા બાધક છે એ નિઃસંશય છે, પણ સ્વતંત્રતા એ અતિ અગત્યનું સાધન માત્ર છે.

યુરોપમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનને પરિણામે ઇંગ્લેંડમાં વિશ્લેષ તો ન થયો પણ વિશ્લેષના તત્ત્વગાનનું, પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનું, રાજ્યની સુવ્યવસ્થાનું, લોકશાસનનું અને political philosophyનું ઉંચા પ્રકારનું સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું. તે જ મુજબ રશિયાના વિશ્લેષને પરિણામે યુરોપના અન્ય દેશોમાં બોલ્શેવિક્ઝમ, કોમ્યુનિઝમ, સમાજશાસ્ત્ર, વગેરેનો અભ્યાસ વધતો જાય છે અને બહુ ઊંડા અભ્યાસને પરિણામે એ વિષયોના ઉત્તમ ગ્રન્થો બહાર પડે જાય છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં માન્ટેસોરિ પદ્ધતિ એક પ્રકારનું બોલ્શેવિક્ઝમ (એના સારા અને સત્ય અર્થમાં) છે, એમ સ્વીકારીએ તો એ પ્રયોજને પરિણામે આપણા દેશમાં કંઈ નહિ તો એ વિષયનો ઊંડો અને અનેકદેશીય અભ્યાસ થઈ ઉત્તમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થશે એવી આશા રાખી શકાય.

(મળેલું)

સ્વૈ ર વિ હા ૨

નવજીવનમાં ઘણા દિવસો પહેલાં એક અંગ્રેજ અમલદારના મોદાની એક દક્ષીણ વાંગી. "કપાસને સંચામાં નાંખીને દાખીને ગાંસડી કાઢો, તે ગાંસડી ખેતીની પેદાશ ગણાય તો પછી ઘાસ ભેંસને ખવરાવો અને તે દૂધ કરે તે દૂધ પણ ખેતીની પેદાશ કેમ ન ગણાય?" કોઈએ કહ્યું "એમ કરતા છેલ્લે છાશ માખણ વી સર્વ ખેતીની પેદાશ ગણાય" હું કહ્યું છુ એમ કરતાં છેવટે છોકરાં પણ ખેતીની પેદાશ કેમ નહિ? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે "અન્નાદ્ વીર્યં વીર્યાત્પુરુષઃ" આ સર્વ હિંદની પ્રજા ખેતીની પેદાશ છે. હિંદની બધી જમીન સરકારની છે તો હિંદની બધી પ્રજા પણ હવે તો સરકારની જ ગણાય.

હીમ પડવાથી વનરપતી બધી થીજીને બળા ગઈ ત્યારે સરકારની શુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી થઈ કગારા મારવા લાગી !

x

x

x

તમે કદી મૃત્યુ અને તે પછીની દશા સંબંધી વિચાર કર્યો છે? અલગત હું જાણું છું કે આપો વિચાર કરવો એ હાલની ફેરન વિરુદ્ધ છે. પણ જેમ પ્રજાસિક્ષાલગ્ન કરવામાં હિંમત અને નવીનતાથી અનુલય થાય છે તેમ ફેશનનો લગ્ન કરવામાં પણ થાય છે. તમને કદાચ એમ લાગતો હશે કે મૃત્યુના વિચાર કરીએ તો મૃત્યુથી ડરીએ છીએ એમ ગણાય. પણ એમ વિચારવાનું કારણ નથી. આજકાલ જાણે કોઈ મૃત્યુથી ડરતું ન હોય તેમ વારંવાર મસ્કરી કરતાં મૃત્યુનું નામ દે છે, કોઈને ઝાઝે દિવસે મળતાં 'આહો ભાઈ! હજી જીવતા છો કે શું?' એમ કહેવાનો લગભગ રિવાજ પડી ગયો છે. પણ ગયા કોઈ પણ જમાના કરતા મૃત્યુનો ડર આપારે વધારે છે. તે કાઈ વિચાર ન કરવાથી ટળવાનો નથી. શા માટે જીવવું તેનો વિચાર કર્યો વિના બધા જીવવાને જ ફાકાં મારે છે. તેમા પણ છેવટે આ વાદરા પાસેથી યૌવન મેળવવાનું કંઈ છે તે તો હદ વળી ગઈ છે! આ જીવનની ધમ્મજ, કાંઈ જીવનના ઉદ્ધાસમાંથી આવતી નથી જૂના જમાનાનો માણસ, જેમ કોઈ ક્રિસ્ટિયન બહુ દા લઈને જઈ રિટાયર થઈ જાય તેમ દુનિયાંથી રિટાયર થતો. આ નવો માણસ જીવનમાં હારે છે માટે હાયાં જુગારીની માફક વધારે જીવવા ઇચ્છે છે. તમને એમ લાગે છે કે 'મૃત્યુના શું વિચાર કરવા? એમાં તો એનાએ ધરમના જૂના વિચારો આવવાના!' તો એ ખોટું છે. માણસો મૃત્યુના વિચારો કરતા તે પછી જમાનો એટલો બધો બદલાઈ ગયો છે કે આપારે મૃત્યુ સંબંધી વિચારો કરે તો પહેલા કરતાં ઘણા જ જુદા વિચારો કરવા પડે.

જૂના માણસો મોક્ષને માટે કે વૈકુંઠને માટે મૃત્યુ માગતા. હવે આપણે તો મોક્ષમોક્ષ જોઈએ નથી. ગમે તેવી પણ આ દુનિયાંમાં એટલી મજા છે કે અહીં જ રહેવું ગમે છે. પણ બીજી બાજુ ભારે મુશ્કેલી જીભી થઈ છે. માણસો પ્રજા ન થાય એવી સુક્તિઓ કરે છે. જેઓ વાંદરાં પાસેથી પણ યૌવન મેળવે છે તેઓ શા માટે પ્રજાની જીવેલ બેઠારી પોતાનું યૌવન ખુએ? દરેક દેશ બીજા દેશના માણસો પોતાના દેશમાં ન આવે તેને માટે નિયંત્રણો

કરે છે, પાસપોર્ટની વ્યવસ્થા કરે છે. તો આખી દુનિયા શા માટે ઉત્પન્ન થતી પ્રભુને પણ ન અંટકાવે ? છોકરાં વગર પાસપોર્ટ દાખલ થઈ જાય છે. નેપોલિયનને સેંટહેલીનાની ટાપુમાં કેદ કર્યો હતો ત્યાં બહારના કોઈ પણ માણસને પરવાના વિના આવવાની મના હતી. તેમ છતાં એક માણસ પરવાના વિના ત્યાં દાખલ થયું હતું અને તે એક ત્યાં જ નહોતું જન્મેલું બાળક ! પરવાના વિનાનો આ પ્રવેશ પણ શા માટે બંધ ન કરવો ? આમાંથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે તમારે અવતાર લેવો દર્શો અને દુનિયામાં પ્રભુ તો ધણી ઓછી જન્મતી દર્શો ત્યારે તમારી શી દર્શા થશે ? પહેલાં લોકોને મોક્ષ જોઈતો હતો અને ઈશ્વર તેમને જન્મ આપતો, હવે તમારે મોક્ષ નથી જોઈતો ત્યારે જન્મવાની તક ઓછી થતી જાય છે ! મોક્ષની નહિ અને આ દુનિયાની નહિ એવી કોઈ રિયલિટી છે ખરી ? એ તો થિયોસોફિસ્ટો જાણે. કહેવત છે કે જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ, પણ થિયોસોફિસ્ટ તો કવિ પણ ન પહોંચે ત્યાં પહોંચી જાય છે. ટિબેટની બૂમિ દર વરસ ચોખાવા ચોખાવા નીચે ઉતરતી જાય છે અને તેના ઉપર વસના મહર્ષિઓ હવે આપણી સાથે હળતા મળતા થઈ જશે એ તેઓ જાણે છે. આટલાન્ટિક નીચે દમાઈ ગયેલાં શહેરો દર વરસે ચોખાવા ચોખાવા ઊંચાં આવતાં જાય છે તે પણ તેઓ જાણે છે. સદરાના રણ નીચે પાણીને મળતું નહિ અને ખીજ કોઈ પ્રવાહીને મળતું નહિ એવું એક વિવક્ષણ પ્રવાહી હઝનચઝન કરે છે અને તે ઉપર આવશે ત્યારે એ પ્રવાહી ઉપર નિર્વાહ કરનારાં વિવક્ષણ પ્રાણીઓ મનુષ્યો અને વનસ્પતી જગતમાં થશે એ પણ જાણે છે, એના ફેટોગ્રાફો પણ તેઓ બતાવે છે, ત્યારે આ વાત પણ તેઓ જ જાણે. તેઓ કહે છે કે કોઈ એસ્ટ્રલ પ્લેઝન કે એવું કંઈક છે જ્યાં માણસો મૃત્યુ પછી અને જન્મ પહેલાં પોતાના કારણદેહથી વસે છે. પણ ત્યાં રહેવાને માટે કોઈ ખાસ લાયકાત કે નાલાયકાતની જરૂર છે કે કેમ ? ગમે તેવા પુણ્યશાળી અને ગમે તેવા પાપશાળી પણ ત્યાં રહી શકે ખરો ? નહિ જન્મી શકનારા બધા આત્માઓના ત્યાં સમાસ થઈ શકશે ખરો ? સમાસ નહિ થાય તો પછી રેલવેમાં બીડ થતાં જેમ માણસો ફર્સ્ટ ક્લાસ કે સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ચઢી બેસે છે તેમ ગોલોક કે વૈકુંઠ કે બ્રહ્મ કે ભુવર કે એવા કોઈ લોકમાં આત્માઓ આદ્યા જશે ? કે કાઠિયાવાડની ગાડીઓમાં બીડ થતાં, જેમ માણસોને બારખાનામાં બરવામાં આવતાં તેમ ઈશ્વર અંકગાઈને માણસોને પશુપોતિમાં કે વાંદરામાં—કારણ કે વાંદરાનો ખપ વધશે, વાંદરાં પળાશે, હવે મહાત્માઓ વાંદરાંની રજડની ફિકર રાખવી નહિ—અવતાર તો નહિ આપી દે ! કે જેમ બીડ બહુ થતાં ટિકિટ કે જગા નહિ મળવાથી આપણે અધવચ રહી જવું પડે છે તેમ ક્યાંક મોક્ષમાં કે ત્રિશંકુ જેવી અધવચ રિયલિટીમાં તો નહિ રહી જવું પડે ? થિયોસોફિસ્ટોએ આ વિચારીને આપણને કહેવું જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજી સંતતિનિપમન વિશે લખે છે પણ આ થિયોસોફિસ્ટો કેમ કાંઈ નથી બોલતા ? શું તેઓ કોઈ મહર્ષિની ઘેરણાની રાહ જુએ છે ?

એ તો ઠીક. મરણ પછી શેનો અવતાર સ્ત્રીનો કે પુરુષનો લેવો એનો વિચાર કર્યો છે ? હાલ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને કહે છે કે હવે તો સ્ત્રીઓનો જમાનો આવ્યો છે. વિક્ટોરિયા રાણી ગાદીએ હતાં ત્યારે ખેરાં મસ્કરીમાં કહેતાં કે હવે તો સ્ત્રીનાં રાજ્ય થયાં છે. પણ તે વખતે તો મસ્કરી હતી. પણ હવે તો સ્ત્રીઓ વ્યાસપીઠ ઉપરથી અને લખવાના રેખા ઉપરથી એકી અવાજે કહે છે કે જમાનો સ્ત્રીઓનો આવ્યો છે. પણ કોણ જાણે

કેમ, વિક્ટોરિયાના જમાનામાં પોતાની સ્થિતિની મજકરી કરતી સ્ત્રીઓ કરતાં આ સ્ત્રીઓ મને ઓછી સુખી લાગે છે, ક્યાંક તેમના દિલમાં અસંતોષ રહી ગયો હોય એમ લાગે છે, અને સ્ત્રીઓનો જમાનો આવવાની અંદરની શંકા તેઓ બહારના અવાજથી પૂરી દેતી લાગે છે. મને નથી લાગતું કે સ્ત્રી યુવામાં કાંઈ ખાસ મળ્યું હોય. પુરુષ રહીને એવી કલ્પના કરવામાં હંમેશાં મળ્યું આવે છે તે મોંખી વાત છે.

અત્યાર મેળવવાની મુશ્કેલી છે ખરી પણ એક વાર મળી ગયા પછી લહેર છે. આ કંઈક રેલવે જેવું જ છે. રેલવેના કામમાં નવા આવનાર માણસને પહેલાં તો નથી જ આવવા દેતા પણ તે એક વાર આવી ગયા પછી તેની સાથે દોસ્તી કરીએ છીએ, ઓળખાણ કાઢીએ છીએ, તેને પાનસોપારી ખાવાનું આપીએ છીએ, તેમ એક વાર બાળક દુનિયામાં આવી ગયું પછી તો તેને માટે પહેલાં કદી ન થઈ હોય તેવી સગવડો થાય છે. પહેલાં માણસો બાળકો ન જન્મ્યાં હોય તો તેમને માટે મૃતો કરતાં, પૈસા ખર્ચતાં, અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠતાં, પણ જન્મ્યા પછી તેમની બહુ દરકાર ન લેતાં. દેવનાં માણસો બાળકો ન જન્મે તેને માટે ઉપાયો શે છે પણ જન્મ્યા પછી તેમને માટે મોન્ટેસરી સંમેલનો ભરે છે, તેના મહિમાનાં ગીતો ગાય છે, તેની રમતો અને લીલા ઉપર યુગ્મ થાય છે, તેનામાં ઈશ્વરી પવિત્રતા લુએ છે—તે કે તું તો બાળકને આપણા જેટલાં જ અવગણવાળાં ગણ્યું હતું—તેમના લીલામાં કલા લુએ છે, તેમને માટે ક સહેલો કે ગ સહેલો તેની ચર્ચા કરે છે, ને કે એ ચર્ચા કરે છે તેટલા વખતમાં મારો એક બાઇબલ આપી બારાખડી બણી ગયો હતો. પણ બાઇબલ એ તેમનું હોશિયાર, એની કાંઈ વાત થાય ?

પણ આ સાહેબો ભોગવવા ને ને ઉતાવળ કરીને મરતા. આ તો દિલ છે ! એવું કાંઈ કહેવાય નહિ; તમે ફરી જન્મીને ત્રણચાર વરસના થાઓ. એટલામાં બહુ ફરી જન્મો મોન્ટેસરી સાચી હોય તોય ફરે અને ખોટી હોય તોય ફરે. દિલને સાચા જૂઠાનો સવાલ નથી, તેને માટે તો માત્ર નવું નવું જોઈએ. ગાંધીજીનું પ્રેમાત્મ સાચું કે ખોટું એ પ્રશ્ન નથી, એના ઉપર આરોપ એ છે કે એમાં કશું નવું નથી. ન કરે નારણ ને તમારે વખતે કોઈ નવી જ સિદ્ધાંત પદ્ધતિ અપવી જાય. મહાત્મા ગાંધીજીની જ પદ્ધતિ અમલમાં આવે તો તમે ચાર વાગે બહી પ્રાર્થના કરવા તૈયાર છો ? અત્યારથી જ લેકો મોન્ટેસરી માટે કંઈ કંઈ કહેવા લાગ્યા છે. 'બધા પરદેશી માણ !' પોતે છોકરાને પરદેશી કપડે લાદેલો હોય તેનું કાંઈ નહિ ! 'કેટલું ખરચાળ !' પોતે કેટલું નકામું ખર્ચ કરતા હોય તેનું કાંઈ નહિ ! મહાત્માજીના ઉપદેશ પ્રમાણે કોઈ ચાલતું નથી, ચાલવા માગતું નથી, પણ સર્વ સામા પક્ષને દરાવવા દલીલો એમની જ વાપરે છે. નહિ બાળનારા અને નહિ બહેલા તેમની દલીલથી ન બાળવું જોઈએ અને બહેલા નકામા છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમની દલીલથી શેડિયાઓ પોતા પાસે પૈસા માગનારાને સાદું જીવન ગાળવાની શિખામણ આપે છે. તેમની દલીલથી પુરુષો સ્ત્રીઓને, દાથે કામ કરવું જોઈએ અને વિધવાએ સંયમી જીવન ગાળવું જોઈએ એમ કહે છે. તેઓ આપણા દોષો દેખાડે છે તે ઉપરથી સરકાર આપણને કદી પણ સ્વાર્થ ન મળવું જોઈએ એમ દલીલ કરે છે !

પહેલા મેં દલીલોનો આડિયો ટુટું એકવાર બતાવ્યો હતો. તેવા બીજા બે બતાવું. ને કોઈ સુધારક સુધારાના વિચારો દર્શાવી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા માટે તો તેને કહેવું કે 'જાણી !' હજી વાર છે, સમય પાક્યો નથી, ઉતાવળ ન થાઓ. હજી વિચારો ફેલાવા દો !

‘માત્ર મોહની વાતો કરે છે. આચરણમાં તો કશું મૂકતો નથી. પારકાં છોકરાં જતી કરવા નીકળ્યો છે.’ જે યુરોપમાં યથેલી નવી શોધો તેનાં પરિણામો જોઈ કોઈ મોહી મોહી દાખલ કરે તો લોકો કહેશે ‘હિંદ સૌથી પછાત છે. બધે કંઈ કંઈ થઈ રહ્યાં પછી છેવટે જાગે છે.’ જે યુરોપમાં શોધ થાય અને તરત જ તે પ્રમાણે કોઈ કરે તો કહેવું ‘ભાઈ ઉતાવળ શી કરો છો, જરા તેનું પરિણામ તો જુઓ.’ મોટીસરી પદ્ધતિ આ ઓડિયામાં પડી છે. દુનિયાં દોરગી કહેવાય છે. મને લાગે છે કે તે અનેક રંગી છે. રંગચાત્રમાં બધા રંગ ભેગા થતાં સફેદ રંગ થાય છે, દુનિયાંમાં બધા રંગ ભેગા થતાં કાળો રંગ-અંધારું થાય છે, એટલે જ ફેર છે.

અને બાળક થયા પછી બાળક જ રહેવાય છે ક્યાં? તેમાંથી વિદ્યાર્થી થવું પડે છે. મોટીસરી મદદ નથી કરતી અને આગળ પરીક્ષાઓ આપવી પડે છે.

વિદ્યાર્થીનું દુઃખ વિદ્યાર્થી જ જાણે. જે સમય બરાબર વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો છે તે જ સમય, બધા કહે છે, દેશસેવાનો અને ખોયો નક્કી કરવાનો છે; આથી બિચારો વિદ્યાર્થી નથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકતો અને નથી દેશસેવા કરી શકતો. બેની વચ્ચે વિચાર કરતાં બન્ને રહી જાય છે. પેલી કહેવતનો ગથેડો, જેમ બે ઘાસના પૂળા વચ્ચે, ‘આ ખાઈ કે તે ખાઈ’ કરતો બુખ્યો રહી ગયો હતો તેમ. એ તો પરદેશી કહેવત થઈ. પણ આપણામાં પણ એને મળતી કહેવત છે. ‘ચોમાસામાં ગથેડો શા માટે દૂબળો પડે છે?’ કહે છે કે ‘હાથ, હાથ, આટલું બધું મુંદર ઘાસ જગ્યું તે હવે કોણ ખાંડો, કોણ ખારો,’ કરતાં તે દૂબળો પડી જાય છે. પ્રાણીવિદ્યા (‘પ્રાણીવિદ્યા’ સાચું કે ‘પ્રાણીવિદ્યા’?) જાણનારા વળી કંઈ ત્રીજું જ કારણ ગથેડાના દૂબળા પડવા વિશે કહે છે. પણ તે હવે સ્ટુટ નહિ લામું.

પણ તે ઉપરથી બીજો વિચાર આવે છે. વિદ્યાર્થીને બિચારાને જે સમય બજાવાનો તે જ સમય દેશ સેવાનો, એટલું જ નહિ, પણ તે જ સમય પરણવાનો! પેલા ગથેડાને તો બે જ પૂળા વચ્ચે એવાવાનું હતું, વિદ્યાર્થીને ત્રણ આકર્ષણો. પરિણામ એ આવે છે કે બેની લડાઈમાં ત્રીજો ખાઈ જાય છે. વિદ્યા અને દેશસેવાની લડાઈમાં પરણવાનું થઈ જાય છે અને પછી પેલાં બન્ને બળે સરી જાય છે.

x

x

x

વિદ્યાર્થીનું આ આંતર યુદ્ધ શ્રીયુત યાસિકની ‘જયભારતી’ ક્ષિત્રમાં પ્રત્યક્ષ જોઈયું. તેનો જીવાન નાયક શાન્તિકુમાર ધરમાં પરણવાનું નામ સાંભળી ત્યાંથી નાસે છે; કારણ? એને નથી પરણવું એમ નહિ પણ મનજાન્યું પરણવું છે. એટલા માટે તે વડોદરા કોલેજમાં જાય છે. (વડોદરા જ કે નહિ? કે મને શ્રી. મુનશીના ‘સ્વમદદ’માંથી એ કોલેજ બાદ રહી ગઈ?) ત્યાં પરણવાને માર્ગે ચડે છે અને તેમાંથી નારસીપાસ થાય ત્યારે પાછો દેશસેવા કરવા માંડે છે. આમાં તે વિદ્યાપ્રેમ સાચો, કે પરણવાનું સાચું, કે દેશસેવા સાચી, કશું મને સમજતું નથી. પણ આપણા એ વિદ્યાર્થીનું ચિત્ર તો સાચું. જે કે લાઈશ્રી યાસિકને આ વાત નહિ ગમે.

ગમે તેમ, એક પ્રેક્ષક કહે, ‘લજ્જા આટલે પરસે શ્રીયુત યાસિકના હૃદયોક્ષરો તો

જેવા મળ્યા ' મિ યાજ્ઞિકના હસ્તાક્ષર જોવાને તેમના ઘણા મિત્રો હજી આગુર છે તેમણે બધાએ આ સીતેમા જોવું જોઈએ

x

x

x

મને લાગે છે કે એક પ્રમુખપરિષદ ભરવી જોઈએ

વચમા એવા વસ્તો ગયા-હજી એ બધ તો થયું નહિ હોય, જ્યારે કોઈ પણ ચોપડી લખનાર કાકાસહેન પાસે પ્રસ્તાવના લખાવે કાકાસહેનના એક મિત્ર કહે " કાકા-સાહેબ ' તમે એ પ્રસ્તાવનાઓની એનસાઇક્લોપીડિયા લખીને પ્રસિદ્ધ કરી નાખો જેને જે જોઈએ તે પ્રસ્તાવના તેમથી લઈ લે "

અત્યારે દેશમા સર્વત્ર, દેશના સર્વ ખાતાગા અને સર્વ પ્રદેશોમા નવું જોમ અને નવા વિચારો દાખલ કરવા અનેક પરિષદો ભરાય છે હમણા એક લેખકપરિષદ ભરાઈ વળી કવિસંગેતન ભરાશે અનેક નાતો અનેક કોલેજો જીવાનો, સંગેલનો કનગો પરિષદો વગેરે ભરે છે તો મને લાગે છે એક પ્રમુખપરિષદ ભરવી જોઈએ

જોમ 'શારદા'ના તત્રીજી એક તત્રી અક કાદે છે, જેમા દેશ આખાના તત્રીઓ જ લખે, એ જોમ તેમનો નવીન જ વિચાર છે, તેમ આ મારો પણ નવીન જ વિચાર છે

આ સંગેતનમા બધી સરચાઓના ચમ ગયેલા અને થવાના પ્રમુખોને બોલાવવા તેથી ગુજરાતનું આખું જીવન તેમા કેન્દ્રિત થશે સમીતના, સાહિત્યના, કલાના, કેળવણીના, વેપારના, ઉદ્યોગના, મિન એસોસિયેશનના, નાતના મંડળોના, સાહિત્ય સભાઓના, જીવાનોના ને જુદોના મંડળોના સ્ત્રીસરચાઓના અને છેવટે શેરીમા પૈસા ઉધરાવતા ઘરેયાના પ્રમુખો એમ બધાનો એમા સમાવેશ થશે પછી આ સભામા જે ઠરાવો કરીશું, તેની આખા દેશમા એક સરખી અસર થઈ જવાની એવી એક પરિષદ કોઈ ભરાવે તો સાફ

x

x

x

મહિલાવાડમા લગન પ્રસંગે થતી એક મસ્કરી સાબજેલી ' આ હાથજીનું દૂધ જોઈ લગરી ભેંસનું જોઈ, ગવરી ગાયનું જોઈ, પણ છેવટે સવા રૂપિયાની બકરીનું તો જોઈ જોઈ ને જોઈ આ ઠેરીના અથાણા જોઈ, વાસના મુરખા જોઈ, ગરમથના અથાણા જોઈ, આ લીંબુની ચીચો જોઈ, પણ છેવટે તામિયાના ત્રણ પાચ્છેર ગાજરનું અથાણું તો જોઈ જોઈ ને જોઈ

'પ્રસ્થાન'ના તત્રીઓ, અને ખાસ કરીને નવા તત્રી મને વારવાર કહે છે કે 'પ્રસ્થાન'ને માટે જ્ઞાનમય ક્ષિલસુદ્રીના લેખો જોઈશો, કલામય કવિતાઓ જોઈશો કલા સાહિત્યની વિશ્લેષના જોઈશો, દેશ વિદેશની લોકચર્ચા જોઈશો, હાલપણુ ભરેલી નોંધો જોઈશો, પુસ્તકોનો પરિચય જોઈશો, પણ કાંઈ પણ અર્થ વગરના સ્વૈરવિહાર તો જોઈશો જોઈશો ને જોઈશો

આનો મને એક ઉપાય સૂઝે છે સ્વૈરવિહાર જો સચિત કરીએ તો પાના વધારે ભરાય અને આ વિભાગ અર્થ પિનાતો છે તે જગ અર્થનાજો થાય વળી ચિત્રકારો જો સ્વૈરવિહારને સચિત કરે, અર્થહીન ભાગને અચિત્ર કરે, તો જગતની ચિત્રકામા એક નવીન જ પ્રસ્થાન પડે બગાડા મિત્રી રૂઝ છે, મદામની રૂઝ છે, હજી ગુજરાતની રૂઝ નથી, તેમથી રૂઝ પણ ઉત્પન્ન થાય આને માટે મારા વિભાગના ચિત્રોને નીચે પ્રમાણે વેતન આપનારું દું ઠરાવુ છું

૧ પાતાના માત્ર અમુક જ ભાગ જેવું ચિત્ર હશે તો પણ વેતનને માટે તે આખું પાનું ગણાશે.

૨ ચિત્ર રેખામય હશે તો એક રેખાએ અરધા પૈસા પ્રમાણે તેની કિંમત અપાશે. (નિયમ ૫ ની સાથે અનુકૂળ રીતે આ નિયમ તથા આ પછીનો નિયમ વાંચવો.)

૩ ચિત્ર આખું કે એકાંશતઃ ધાખાનું હશે, તો તે ધાખાનો કેટલી રેખા ગણવી તે અને નક્કી કરીશું.

૪ અમને અનુકૂળ, અલખ્યત સ્વૈરવિહાર અર્થહીન છે એટલે સ્વૈરવિહારને અનુકૂળ એમ કહેવાનો અર્થ નથી માટે અમને અનુકૂળ, ચિત્રોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા અમારા હાથમાં રહેશે. તમારે અનુકૂળ તમે કરો, અમારે અનુકૂળ અમે કરીશું. પહેલો તમારો વારો પછી અમારો વારો.

૫ ચિત્ર પોતાની જ પ્રતિભાનું હશે તો એક પૈસા લેખે કિંમત ગણાશે. જો અનુકરણ હશે તો અરધા પૈસા લેખે ગણાશે પણ જો ન પકડી શકાય તેવું અનુકરણ હશે તો તેને માટે બે પૈસાના દરે નાણું અપાશે. ચિત્રકારે પોતાનું ચિત્ર કયા વર્ગમાં આવે છે તે જાતે જ જણાવવું. ન પકડાય તેવું અનુકરણ હોય તો કેનું છે, હજી સુધી નથી પકડાયું, અને ભવિષ્યમાં પણ તેનો ખરો કર્તા તેને નથી પકડી શકે એમ, એ પણ કારણો સાથે જણાવવું. એકરી કે ઉચાપત કરેલું ચિત્ર હશે તો તે હકીકત ખાતરી રાખવામાં આવશે.

૬. અમને આપેલાં ચિત્રો ઉપર સ્થામિત્વનો હક અમારો રહેશે, પણ ન પકડાય તેવું અનુકરણ હશે તો કતાને તેની સ્વતંત્ર કૃતિઓ સાથે તે પોતાના જ સ્વતંત્ર ચિત્ર તરીકે છાપવાની રજા દેવામાં આવશે. તે કૃતિ ઉત્તમ હોવાનું સર્દારશીકેટ અમે આપીશું. એવી રજા માટે ચિત્રકારે પ્રસ્તાવનામાં અમારો આભાર માનવો પડશે.

સ્વૈરવિહારી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો વિભાગ ૧ ને ર-સંશોધન કરી તૈયાર કરનાર : નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી. પ્રકાશક : કાર્ણસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ. ભેજનાર : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ. ૧-૦-૦૦

હજી સુધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ વ્યવસ્થિત થયો નથી એ શોચનીય છે, હજી તેના મુખ્ય મુખ્ય અંશો વિશે પણ ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. જાને પ્રગટે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે જિજ્ઞાસા કે આદર પણ નથી.

આને માટે હાલ દુરત કરવા જેવા પ્રયત્ન તે ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સંગ્રહ છે. આ પુસ્તક એ પ્રકારનું છે. શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા પાસે ભાટ ચારણોની કથાઓનો કેટલોક સંગ્રહ છે. તેમાંથી તેઓ 'ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો' ની માળા કાઢના ધારણા રાખે છે. આ પુસ્તક તે માળાના પ્રથમ બે મણકા છે.

આમાં પહેલો મણકો વંશાવલિઓ છે અને બીજો ગદ્ય વગેરે વિશે છે. તે ઉપરાંત ઉક્ત વિષયો વિશે ગવેપકાએ આત્યાર સુધી

પ્રસિદ્ધ કરેલા નિબંધો પરિશિષ્ટમાં મૂકેલા છે. ચારણોએ આપેલી હકીકત ઘણી જગ્યાએ ભૂલભરેલી છે, અને આગળ જ કોઈએ ક્યનો મળતા આવે છે. આ સર્વની નીચે દીપ આપી તે ઉપર સ્વતંત્ર કે પ્રામાણિક મનાએલી હકીકત આપી છે. ગદ્યો વિશે પણ એ જ રીતે નીચે દીપો આપી છે. પુસ્તકને છેડે વિશિષ્ટ નામોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા આપેલી છે.

આ પુસ્તક ઇતિહાસને કેટલું ઉપકારક થાય છે તે તો હાલ ન કહી શકાય. અંગ્રેજી ઘણી હકીકત કટિપત છે તે તો દીપોમાં જ કહ્યું છે, પણ ગુજરાતી સમાજની સ્થિતિ, તેનું સામાજિક વાતાવરણ જનજીવન આ હકીકત અમૂલ્ય છે.

શરદિની—લેખક જનાર્દન ન્દાના બાઈ પ્રભાસ્કર. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

લેખકના (૨૫) કાવ્યોનો આ બીજો સંગ્રહ છે. શ્રીમતી સૌંદર લીલાવતી મુનશીએ એની પ્રતાવનામાં ગુજરાતીઓની રાસ સાહિત્યની રસ જ્ઞાતિમાં છેલ્લા થોડા વરસોમાં કેવા ફેરફાર થયા તે હુંકમાં કહ્યું છે અને આ પુસ્તકના કાવ્યોની ટીકા અને મુખ્યત્વે ગુણ દર્શન કર્યું છે.

આ પહેલા આજ લેખકનો 'વિદારિણી' કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યો હતો તેના કરતા આમાં લેખકે બીજાના અનુકરણોથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ હજી જે પ્રતિભાથી કાવ્ય અમર બને છે તેના દાખલા નથી. પ્રતિભાના અખંડાર કોઈ પ કિતમાં છે. જેમકે

ચન્દ્રની ચળાળી શીળા ચન્દ્રની રે લોલ

ઉંચે આકાશ નભતારિકા રે લોલ

નોંચે આ જાવિકા-સમાજ જો.

રાસે રમે રમ્યેવદી રે લોલ

બધા સંગ્રહમાં 'વિદારિણી'નું ગીત સાફ છે. 'અગારના ફુલ'માં પ્રતાવનામાં કહ્યું છે તેમ માત્ર કલ્પનાના ઔચિત્યનો દોષ નથી પણ તેમાં કાવ્યત્વ પણ નથી

કવિ શ્રી ન્દાનાલાલે કહેલું ચાર્ણ છે કે 'જૂના લોકગીતોના ઢાળ લઈ સુન્દર રાખ્યા વલિમાં આધુનિક સંસ્કારો ગ્રંથવાધી કૃતિ અનુપમ નીવડે છે.' પણ આમાં મુસ્કેલી એ છે કે નવા સંસ્કાર કે ભાવને અનુરૂપ રાખે તે મળતા લેખક ઘણી વાર રાખેલા લાલિત્યથી ખેંચાઈ કંઈક લખે છે જેમાં જૂનો લાલ હોતો નથી, અને નવો લાલ આવી શકતો નથી. માત્ર મધુર અવાજવાળા રાખેલા આવે છે. અત્યારે વધતા જતા રાસસાહિત્યનું આ ભયરયાન છે.

આ સંગ્રહ રાસ લેવાને અનુકૂળ છે અને રાસરસિક વર્ગ આને સત્કારશે.

શ્રી હરિલીલા પોઠશ કળા:—સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ શુલાપીરામ જાની બી એ છપાવી પ્રગટ કરનાર: ગુજરાત વર્તીકમુદ્રક દોસામટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

સોળમાં શતકના કવિ વિષ્ણુદાસ બીમે રચેલું આ પુસ્તક છે. રચના માલ સં. ૧૫૪૧ છે. સંપાદકે સ ૧૭૦૦ મુદ્દીની ૧૦ પ્રતો ઉપરથી આ ગ્રંથ સંપાદિત કર્યો છે અને જૂની બાબાને તેના જૂના સ્વરૂપમાં જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત અને ટીકા બીજા ભાગમાં પ્રકટ કરવા સંપાદકની ધારણા છે.

જૂની બાબાના અભ્યાસથી આ સામગ્રી સંસ્કારિત સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરવા સંસ્થાને અભિનંદન ધરે છે.

કવિતા અને સાહિત્ય વૈદ્યુમ ઉ:—કર્તા: સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ: પ્રકાશક. ઉપર પ્રમાણે કિંમત રૂ. ૧૦૦-૦

સહગત સાક્ષર સર રમણભાઈના 'ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ અને ઇતિહાસ' ઉપરના લેખોનો આ સંગ્રહ છે. સહગત માત્ર સારા વિવેચક જ નહિ પણ ભાષાનો તેમનો અભ્યાસ પણ સૂક્ષ્મ અને વિચારણુ છે. ભાષાના હરેક અભ્યાસીને આ પુસ્તકનો અભ્યાસ માત્ર

ઉપકારક નહિ પણ આવશ્યક છે. દરેક લેખ સ્પષ્ટ ભાષામાં લખેલો છે અને શ્રમપૂર્વક કરેલા અભ્યાસનું ફળ છે.

આશામગાહુ :—લેખક અને પ્રકાશક :

પૃથુલાલ દ. શુક્લ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

આ જ લેખકે પહેલાં પ્રસિદ્ધ કરેલ 'પુલ પાંદડી' ની જાતનાં ગદ્યકાવ્યોનો આ ખીન્ને સંગ્રહ છે અને બધી રીતે તે પહેલાંને મળતો આવે છે. 'નીજ કથા' માં લેખક પોતાને કવિરાયની આકાંક્ષા નથી એમ કહીને કાષ્ઠ અલૌકિક અનુભવ પોતાને આમ લખવા પ્રેરે છે એમ લખે છે. તેમનાં કાવ્યમાં નિજ કથામાં અને ગંગાવતરણમાં સર્વજન અનુભવમાં ન આવ્યું હોય એવું કંઈક કથવાને લેખક પ્રયત્ન કરતા લાગે છે. અનુભવની અલૌકિકતા તેઓ કંઈક અગમ્યતાના અને દર્દની અતિશયોક્તિના શબ્દોથી ખતાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમનાં કાવ્યોમાં વિકાસ વિનાનો માત્ર અનુભાવ છે. પોતાનાં કાવ્ય માટેના લોકોના અભિપ્રાયની બેદરકારી, અને કાવ્યમાં જગત માટેની બેદરકારી ખતાવવાને બેદરકારી નિયમોની બેદરકારી પણ તેઓ આવશ્યક માને છે. આવાં કાવ્યોમાં જગતના ધારણ કરેલા તિરસ્કારથી જ નાણે ભવ્યતા આવી જતી હોય એમ તેઓ માને છે. આમાં કાવ્યનો રસ નથી. ગદ્યનો વિચાર નથી.

હિન્દુ ધર્મની આખ્યાયિકાઓ :—

લેખક : નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ ભટ્ટ, શ્રી દક્ષિણા-મૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર. લાવનગર. કિ. ૦-૮-૦

હિન્દુ ધર્મનું હાર્દ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં અંકિત કરવા લેખકે મહાભારતની કેટલીક વાર્તાઓ અહીં સંચોદીત કરીને મૂકી છે. વાર્તાને આસલ રૂપમાં ન રાખતાં તેનો સ્વાંગ ખદલાવ્યો છે અને આધુનિક સમયના વિદ્યાર્થીના માનસને યથારે અનુકૂળ કર્યો છે પણ તેમ કરતાં તેના હાર્દને હાનિ

યજ નથી, ભાષા પ્રસન્ન ગંભીર છે. વાર્તામાં ક્યાંક પણ ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, વાર્તા પોતે જ પોતાનું વક્તવ્ય બરાબર કહી શકે છે. માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ નહિ પણ આખા સમાજને અમે આ વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

શ્રીરતી મંડળીનો ઇતિહાસ :—લેખક : મણીલાલ સી, પારેખ. કિંમત ૧-૮-૦

ફિશર અને વૉકર એ બે ગ્રન્થકારોએ લખેલ શ્રીરતી સંધના ઇતિહાસો ઉપરથી અને મુખ્યત્વે પહેલા પુસ્તક ઉપરથી આ પુસ્તક લખાયું છે. ભાષા સરલ છે અને ઇતિહાસમાં રસ લેનારા તથા આ ધર્મની જિજ્ઞાસાવાળાએ વાંચવાલાયક પુસ્તક છે.

વીર વલ્લભભાઈ :—લેખક : મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ. પ્રકાશક : પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. છૂટક કિંમત ૦-૨-૬.

'પ્રસ્થાન' ના પ્રકાશક શ્રીયુત રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રીએ શરૂ કરેલ સરસ્વતી ગ્રંથ-માળાનો આ પહેલો મણુકો છે. લેખક આપણા સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે, અને આરડોલીના જંગમાં સફળ થયેલ વીર વલ્લભભાઈના નિકટ સહકારી અને મિત્ર હોઈ આ પરિચય આપવા દરેક રીતે યોગ્ય છે. આ નાના પુસ્તકની એક પછી એક આવૃત્તિ કાઢવી પડી છે એ જ તેની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

રાજગોપાલાચારી :—મૂળ લેખક : ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી. અનુવાદક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી. પ્રકાશક : ઉપર મુજબ. છૂટક કિંમત ૦-૩-૦

ઉક્ત ગ્રંથમાલાનો આ ખીન્નો મણુકો છે અને તેમાં શ્રીયુત રાજગોપાલાચાર્ય 'યંગ ઇન્ડિયા' માં લખેલી (તેમાંની એક 'નવજીવન' માં પ્રસિદ્ધ થયેલી) પણ વાર્તાનો સંગ્રહ છે. આ સાહિત્ય બાલવૃદ્ધ સર્વને માટે પૃથ્વ્ય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. અને આપણા

આધુનિક પ્રશ્નો ચર્ચાતી હોવાથી લોકપ્રિય થના યોગ્ય છે

અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ — લેખક
જીવજીલાલ હરિપ્રસાદ દીવાન પ્રકાશક ઉપર
મુજબ રૂ કિ ૦-૪-૦

ઉક્ત ગ્રંથમાળાનો આ ત્રીજો મણકો છે. અમેરિકાએ શી રીતે સ્વતંત્રતા મેળવી તેનો ઇતિહાસ આમા સરન ભાષામા સૌને સમજાવ્યો તેવી રીતે આપેલો છે તેના લેખકને ઇતિહાસનો શોખ અને વિસ્તૃત અભ્યાસ છે એટલું જ નહિ પણ લાખા વખતના અધ્યાપકના અનુભવથી તેઓ આ પરદેશી ઇતિહાસને પણ સરત અને સુવાચ્ય અને રસમય બનાવી શક્યા છે. હિંદ આપારે સ્વતંત્ર થવા ઉપાયો કરે છે તેમા તેને બીજા દેશોના એવા ઇતિહાસો જાણનાની જરૂર છે આ પુસ્તકને પૂરતું ઉત્તેજન મળશે એમ અમે આનીએ છીએ

જાતકકથારામલું ભાગ ૧ — મૂળ
સમ્રાટક આ ધર્માનંદ કોસખી અનુવાદક
લીનામેન છોખાવાન પરીખ પ્રકાશક ઉપર
મુજબ રૂ કિ ૦-૩-૦

ઉક્ત ગ્રંથમાળાનો આ ચોથો મણકો છે. 'મૌદ્ધર્મ' આપેલું ધર્મપદ જોમ હિંદના સાહિત્યમા, અને કદાચ જગતના સાહિત્યમા પણ ચૂંટી કાઢેલા કાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ છે, તેમ જાતકકથાઓ પણ એ જ ધર્મ આપેલ કલ્પિત વાર્તાનો પ્રથમ સંગ્રહ છે. આના જેવું સર્વ જોગ્ય દિનકર સાહિત્ય ધણુ થોડું મળી શકે. સર જ્ઞાને લીધે આપણા વધતા જતા જ્ઞાન સાહિત્યમા આ અગત્યનો ઉમેરો મળુના યોગ્ય છે. આલુ ઉપોગી સાહિત્ય સ્વાભાવિક સરન્તાથી લાખાનર કરી યુગ્મરાતીમા મૂકના ગાટે અનુવાદક ખેન લીનાવર્તાને અભિનંદન થો છે (ઉપોદ્ધાતમાથી)

વાચકો આ ગ્રંથમાળાને ઉત્તેજા આપશે એમ આશા રાખીએ છીએ

નૃત્યાંજલિ — લેખિકા શ્રી રાગિની દેવી
કિંમત રૂ ૨-૦-૦

લેખિકાએ હિંદની શિલ્પમૂર્તિઓના અમર વિન્ધાસ ઉપરથી હિંદના નૃત્યનો અભ્યાસ કર્યો છે અને હિંદની કલા અમેરિકા આગળ તે પ્રદક્ષિત કરે છે પ્રસ્તુત પુસ્તક અમેરિકાની પ્રગતિ આપણા નૃત્યના ભાવો પરિચિત કરવાને લખેલું છે. નેમાની ઘણીખરી દૃષ્ટિકત તે આપણા માણસો જાણે છે તે જ છે અને નૃત્યની પરિભાષાને લગતી દૃષ્ટિકત ચિત્રો વિના બહુ બોધક નથી થતી. પ્રસ્તાવનામા શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ કહ્યું છે તેમ આપણી કલાનો પુનરુદ્ધાર બધા જ પરદેશીઓ ઉપર આધાર રાખે છે તે ધણુ જ શરમાવા જેવું છે

દેવોને ખુલ્લા પત્રો — લેખક અને પ્રકાશક
જુદુરાય ડી ખંધરીઆ જન્માષ્ટમી ખીલ્ડીખ ખેતીવાડી મેઇનરોડ, મુખર્ષિ ન ૪
મૂલ્ય કલોપ રૂ ૧-૪-૦

મયાણુ સૂચવે છે તેમ આ હાસ્યના કે કટાક્ષના પત્રો છે. બધા પત્રોમા એક પ્રકારની સરલ વેથ અને પ્રવાહથી વહેતી ભાષા છે અને બધામા અમુક કોટિનો હાસ્ય છે. તેમા જબીરતા જેવું નથી, માનવ હૃદયના કોઈ જોડા ભાવો વ્યક્ત થતા નથી, કોઈ ખાસ લોકોત્તર વસ્તુ કહેવાનો કર્તાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ સામાન્ય સર્વો સામાન્ય માણસને માટે તેમા હાસ્યથી કહેવા છે અને સામાન્ય દષ્ટિથી સમાજ ઉપર ટીકા પણ કરેલી છે. ટીકામા કોઈ પણ વ્યક્તિને કડવું લગાડવાનો ઉદ્દેશ નથી

હૃદયની રસધાર — લેખક અને પ્રકાશક
ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦

શીયુત ખંધરીઆના કાવ્યોનો આમા સંગ્રહ છે. લેખક જેટલા હાસ્યમા સફળ થયા છે તેટલા કાવ્યોમા નથી થયા. તેમના વિચારો સાધારણ અને કાવ્ય કરતા ગદ્યને વધારે લાયક છે. માત્ર હાસ્યના કાવ્યોમા કદકે રસ છે પણ ત્યાં પણ લાન સાધારણ છે. શીની સાદી અને સાધારણ વાચક સમજી શકે તેવી છે

સરળ બાળ અંકગણિત :-રચનાર :
ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા, બી. એ. એસ.
ટી. સી. ડી. અને વસનજી દયાળજી દેસાઈ,
એસ. ટી. સી. પ્રસિદ્ધ કરનાર : એસ. બી.
શાહની કું, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ,

જે અનુભવી અને ગણિતમાં રસ લેનારા
શિક્ષકોની આ કૃતિ છે. હાલમાં ગણિતનાં
નવાં ધોરણો રચાયાં છે તેને માટે આ પુસ્તક
તૈયાર કરેલું છે. બાળકોને સુગમ થાય તેવી
તેની રચના છે અને ઘણી જગ્યાએ આકૃતિ-
ઓથી વર્ણવે સરળ કરી છે. જૂની પ્રણાલિ-
કાની ગણિત પદ્ધતિમાં થતાં સુધારા પણ કરેલા
છે. વર્ગમાં ચાલવાના પુસ્તક તરીકે ઉપયોગી છે.

મનોરંજક ગણિત :-કર્તા મૂળજી જેઠુ
જેશી : કચ્છ-કોટડી, દિમિત રૂ. ૨-૦-૦

આ ગણિત ખરેખર મનરંજક જ છે.
આપણા દેશમાં ગણિત કાચું હોવાની અને
ગણિતમાં રસ નહિ પડવાની ઘણી જગ્યાએથી
ફરિયાદ સંભળાય છે. હિસાબમાં ખાસ આગળ
પડતા ગુજરાતને માટે આ શરમાવા જેવું
ગણાય. આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીના હાથમાં મૂક-
વાથી અમને ખાતરી છે કે વિદ્યાર્થીને નાનપ-
ણથી ગણિતનો શોખ થશે જ.

આ પુસ્તકમાં ડાયડા અને ગણિતના દૃટ
પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે અને તેને પણ
માત્ર ચમત્કાર તરીકે મૂક્યા નથી પણ ગણિ-
તની રીતે તેની રીત પણ બતાવી છે. દાખલા
સર્વત્ર ચમત્કારપૂર્ણ છે. કેટલાક દાખલા મળ-
વામાં અક્ષરગણિતનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે
પણ સર્વત્ર શિક્ષક વિના વિદ્યાર્થી કેવળ કૌતુ-
કથી પ્રેરાઈને જ આગળ વધે એવી પદ્ધતિ છે.

ડોક્ટરનો ઘંધે કરવા છતાં માત્ર વિષમના
શોખથી આવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાને અમે
કેતીને અભિનંદન આપીએ છીએ.

આવું પુસ્તક ઘરમાં રાખવાથી વિદ્યાર્થીને
ગણિતને માટે સ્વાભાવિક શોખ થશે એમાં અમને

સંશય નથી. દરેક વિદ્યાર્થીએ અને નિશાળે
આને ઉમેળન આપવું જોઈએ.

હાલરડાં :-સંપાદક : જવેરચંદ મેઘાણી.
પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ, સૌરાષ્ટ્ર
સુદણાલય, ગીજરાઈ રાણપુર. કિ. રૂ. ૦-૪-૦

આ નાનકડા પુસ્તકમાં પારણાનાં અને
નાનાં બાળકોને રમાડવાનું ગાવાનું તેમ જ
તાલબદ્ધ પઠન કરવાનું કંઈક સાહિત્ય સંગ્રહેલું
છે. આદિમાં લાંબો ઉપોદ્ધાત છે જેમાં આજ
જાતના અંગ્રેજ સાહિત્ય સાથે તેની સરખામણી
કરી છે. સંપાદન લોકરૂચિને અનુકૂળ છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરો :-કર્તા અને પ્રકાશક
ઉપર પ્રમાણે.

આમાં માત્ર ગિરનું પરિભ્રમણ એક પત્ર-
ના રૂપમાં લખ્યું છે. ભૌમોલક અને ઐતિ-
હાસિક વર્ણન ઉપરાંત તેમાં લોક સાહિત્યના
દ્રઢા આવે છે અને ઢેકઢેકાણે સમાજ ઉપર ટીકા
પણ છે. ભાષા બીકપેક છે.

ઉમરેઠ :-કર્તા : ના'નુ ધીરજલાલ દવે
બી. એ. ઉમરેઠ.

આને એક પ્રસરિત કાવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું
છે. કાવ્યનો દેહ શ્રી ન્દાનાલાલની અપવાગદ
સેલીનો છે, રસ કડક હાસ્યનો છે અને તેમાં
કર્તાએ પોતાના ગામના ખરાબ રિવાજોનો
સચોટ ઉપદાસ કર્યો છે. ન્દાનાલાલની આ
સેલીનાં અનુકરણો જેમ તેમના મૂળ કરતાં
ખરાબ અને લૂલાં હાથે છે તેમ અહીં થતું
નથી. આપણા જૂજ જેવા ઉપદાસ કે કટાક્ષ
સાહિત્યમાં આ સારો ઉમેરો ગણાય. જો કે
વિષયમાં એક જ રંગને અનુલક્ષ્યો છે અને
હાસ્યમાં મીઠાશ નથી.

સૌરાષ્ટ્રના સિતારા :-લેખક : મુનશંકર
હીરાશંકર ત્રિપાઠી. પ્રકાશક : સોમાલાલ મંગળ-
દાસ શાહ, અમદાવાદ. ગુજરાતી પંચતી સને
૧૯૨૮ ની બેટ.

ગુજરાતના ૧૨ માં સિકાને અવલંબીને
આ નવલકથા લખેલ છે.

નિર્દોષ અંદાજપત્ર ?

હિન્દી સરકારનું સન ૧૯૨૨-૩૦ ની સાલનું અંદાજપત્ર ગયા માસની આખરે વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવ્યું હતું. સર આસોલ બ્લોકેટની જગ્યાએ આ સાલથી સર બ્લૉર્ક શુસ્ટર નાણાખાતાના અધિકારી તીમાયા છે. તેમણે પોણા બે કલાક લાપણુ કરીને અંદાજપત્ર રજુ કર્યું અને તેની વિગતો સમજાવી. આ વખતના અંદાજપત્રમાં નવા સાહેબનાં કેટલાંક અંગત વચનો અને કંઈ પણ નવીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય જણાઈ આવે છે. તેમણે નથી કોઈ કરના ઘટાડો મુગળ્યો કેનથી કોઈ નવો કર નાખવાની ભાષામણુ કરી. આથી ધારાસભામાં કોઈ મુદ્દા ઉપર ગરમા-ગરમ ચર્ચા નથી થઈ. સાહેબે આવક ખર્ચના આંકડા સરખા કરી બતાવ્યા. એટલે સજ્જોને સખત ટીકાઓ કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ.

ઉપર દપકે જોતાં આ અંદાજપત્ર ટીકા-પાત્ર લાગે એવું નથી. કેટલાકને તે નિર્દોષ લાગ્યું છે પરંતુ અગાઉના વરસોની સરખામણીમાં આ વરસે આવક વધી છે. તેનો જલ્લો કરના ઘટાડાના રૂપમાં ગ્રજને મળ્યો નથી અને ઉલટું ખર્ચ વધ્યું છે એ દેખીત ખાસ નોંધવા જેવી છે. છેલ્લાં ત્રણ વરસના આવક-ખર્ચના આંકડા જોઈએ તો આ વર્ષ ૨૫૪ તરી આવે છે:—

(કરોડ રૂપિયામાં)

આવક	ખર્ચ
૧૯૨૭-૨૮ ૧૨૮.૨૭	૧૨૮.૨૭૪
૧૯૨૮-૨૯ ૧૩૦.૯૦	૧૩૦.૯૦
૧૯૨૯-૩૦ ૧૩૪.૦૬	૧૩૪.૦૬

આ આંકડા મુજબ છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં

૫.૭૯ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ વધ્યું છે એટલે નવો કર નથી નખાવો. પરંતુ સરકારની આવક વધી છે તેનો જલ્લો ગ્રજને મળવાને જલ્લે તે વધારો ખર્ચમાં હોમાઈ ગયો છે. ખર-અમાં કાપકુપ નથી થઈ એટલું જ નહિ પરંતુ ખર્ચ વધ્યું છે. આ વરસે તો ઉલટું ૯૦ લાખ રૂપિયાનો ખાડો બતાવ્યો છે અને તે આમણાં વરસોની અચતમાંથી લેવાની જોગવાઈ કરી છે એટલે આ વરસનું અંદાજપત્ર સીધી-સીધું છે અને મૂળ રિયતિ કાયમ છે એમ માનવાને કારણ નથી.

આવકખર્ચનું ધોરણ ખીજી રીતે તપાસીએ તો રિયતિ વધારે દયાજનક લાગે છે. સરકારે દમિયાનો દર ૧ શિ. ૪ પે. ને જલ્લે ૧ શિ. ૬ પે. નો દરાવ્યો એની અસર શી થઈ તે જોવા જેવી છે. આ દરથી સરકારને પરદેશ સાથેની લેવડદેવડમાં અને અહીંની ખરી-દોમાં અચત થયેલી હોવા જોઈએ. તે અચ-તનો જલ્લો કરના ઘટાડા રૂપે ગ્રજને આપવાને જલ્લે સર જલ્લો જરૂર પડે તો નવો કર નાખવાની ધમકી આપી છે એટલે નવા કરના બંધ પ્રજા ઉપર અંજુમી રહ્યો છે. રૂપિયાનો દર ઉંચો દરાવવાથી હિંદના વેપાર ઉદ્યોગને ધોડા-પહોંચ્યો છે અને પરદેશી માલની આયાતને ઉત્તેજન મળ્યું છે. આથી વેપાર ઉદ્યોગમાં મંદી તો આવી છે જ. સાથે અસજ નાણાબીડ પણ ઉંડી થઈ છે. આ પરિણામ વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર આવશે એવી ધણા લોકોએ સરકારને ચેતવણી આપી હતી પરંતુ અધા એમ સ્વી-કારતા હતા કે ઉંચા દરથી સરકારની નાણા રિયતિ ઉપર સાંઝે પરિણામ આવશે અને પ્રજાનો કરનો બોજો ઓછો થશે. પરંતુ આ ધારણા પણ ખોટી પડી છે. આનો અર્થ એમ નથી કે સરકારને કાયદો નથી થયો પરંતુ

* હાપાંઓમાં ૧૨૭-૨૬ નો આંકડો ગ્રજે થયો છે તે ખોટો નજામ છે.

દાખલ થયો તેનો ખદલો પ્રજાને મળ્યો નથી. રાજ્યસભામાં જ્યારે પોસ્ટકોડનો એક પૈસો કરવાની માગણી થઈ ત્યારે એક કરોડનો ખાડો તે ક્યાંથી પૂરવો એવી દલીલ સરકાર તરફથી થઈ એટલે પ્રજાનો ખોળે ખોળે કરવાની વાત સરકાર વિચારવા તૈયાર નથી. લશ્કરી ખર્ચના આગળના ૫૫ કરોડ એ પહેલાંના ૬૫ કરોડ બરાબર હોવા છતાં એ ખર્ચને તો અડધ જ કેમ ? આ સ્થિતિમાં પ્રજાને સહત થી રીતે મળે ? એટલે હવે દર દરેક વાસ્તવિક એક લાભ થવાની જે આશા હતી તે પણ વ્યર્થ મૂકી છે અને પ્રજા ઉપરનો કરનો ખોળે કાવમ રહ્યો છે. બધે વધ્યો છે; કારણ કે અધમના કરતાં વધારે મોઢા નાણામાં પ્રજા પોતાનો કર ભરે છે. આમ પ્રજાની હાડમારી બને રીતે વધી છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં મંદી આવી છે અને સરકારી કરનો ખોળે પણ વધ્યો છે.

હવે ભાષણના એક બે મુદ્દા જોઈએ. સર જોર્જ ૧ શિ. ૬ પે. ના દરની તરફેણમાં જે દલીલો રજુ કરી છે તેમાં વળુદ બહુ ઓછું છે. એ જાતની દલીલો અસંગ પડે છે. દંડેશા થયા કરે છે, ૧૯૨૭ માં એ દર દરેક વાસ્તવિક હોત ત્યારે ૧૯૨૫ થી એ દર ચાલે છે તેને શી રીતે ખદલી શકાય એવી દલીલ સરકાર તરફથી રજુ થઈ હતી. હવે ૧૯૨૮માં દલીલ કરવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે ૧૯૨૭ થી દરેક વાસ્તવિક દર કેવી રીતે ખદલી શકાય એવી દલીલ આપ છે, આ બધી શબ્દજાળ જણાય છે. નક્કી કરેલી પદ્ધતિ જેમ તેમ કરીને ટકાવી રાખવા સિવાય ખીજે ઉદ્દેશ તેમાં જણાતો નથી. સંજોગે મેજબી લેવાનો એ એક પ્રયાસ છે. સંજોગ સમજી જાય અને લોકમત ઠંડો પડે તો સરકારનું કામ સરળ થાય એટલે આવા પ્રયાસો અવારનવાર થયા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે એમાં પ્રામાણિક દલીલ કરતાં કુતેદ્યાણ વિશેષ હોય છે એટલે દલીલ તરીકે એનો વિચાર કરવા જેવું લાગે જ હોય છે.

આ વરસે ૧૮ કરોડની નવી લોન ઉધ-રાવવાનું નક્કી કર્યું છે. તે ઉધરાવાની અનુક-ળતાના સંબંધમાં સર જોર્જ રાજકીય શાંતિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને જણાવ્યું છે કે ‘રાજકીય તોફાનોના લયથી હિન્દુસ્તાનની શાખને ધોકા પહોંચશે.’ સાહેબને હિન્દમાં પરદેશી કાપડની હોળી થાય કે સત્યાગ્રહ થાય કે બદિષ્કારની અળવળ થાય એ જાતનું વાતાવરણ જોઈતું નથી. તેમને કદાચ હિન્દમાં સ્મદાનની શાંતિ જોઈતી હોય એવું લાગે છે. ‘ટાર્કિસ ઓફ ઇન્ડિયા’એ પણ અંદાજપત્ર ઉપર લખતાં લક્ષ્યમણ કરી છે કે “રાજ્યની સત્તાને નબળી કરે એવી કોઈ અવગળને લોકોએ ઉત્તેજન નહિ આપવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પરંતુ એવી અળવળને સહન પણ નહિ કરવી જોઈએ.” આ જોરા સાહેબોની ઇચ્છા મુજબ લોકો સ્મદાનની શાંતિ પસંદ કરશે કે હિન્દુ-સ્તાનને છવતું જાગતું રાખશે એનો જવાબ વખત જતાં મળી રહેશે.

સાહેબની ઉપરની ચેતવણી એવી છે કે જે રાજકીય અશાંતિ રહેશે તો નવી લોન ઇંગ્લેન્ડમાં પણ નહિ ઉધરાવી શકાય. પણ પ્રશ્ન એ છે કે અશાંતિના સમયમાં નવી લોન ઉધ-રાવવી શા માટે ? અને જરૂર જ હોય તો હિન્દમાં શા માટે નહિ ? હિન્દમાં નાણાબી-ડને લીધે લોન ન ઉધરાવી શકાય તો તેને માટે કોણ જવાબદાર છે ? નાણાબીડ કોણે ઉભી કરી છે ? હિન્દ જેવા વિશાળ દેશમાંથી સરકારને પૈસા ન મળે અને ઇંગ્લેન્ડ જેવા નાનકડા દેશ પાસેથી મળી શકે એ સ્થિતિ પ્રજા વિચારના જેવી છે. હિન્દને જરૂરી નાણાં હિન્દમાંથી જ મળી રહે એવી સ્થિતિ કેમ ન લાવી શકાય ? પણ આ તો સરકારની આખી નીતિનો સવાલ છે. સીધી રીતે કામ કરવામાં આવે તો નાણાબીડ રહે નહિ અને પરદેશથી પૈસા ના... જરૂર પણ લાગે જ પડે.

ખરી રીતે જોતાં પ્રથમ ઉંચો દર હરતવે, તેને ટકાવી રાખવા કૃત્રિમ નાણાંબીક લેખી કરવી અને પછી કહેવું કે હિન્દમાં નાણાં મળતાં નથી એ હિન્દના લોકો પ્રત્યેના શુભ હેતુનાં લક્ષણ નથી.

કુંકામાં, નવું અંદાજપત્ર અને નાણાં શાસ્ત્રીનું લાપણું પ્રથમ દષ્ટિએ જણાય છે તેટલું નિર્દોષ નથી. વસ્તુતઃ સરકારી પદ્ધતિની આલતી આવેલી ઘટમાળનો એ એક મણકો જ છે. નવા અધિકારી તેને સુંદર રાખેલાં ગોઠવે તેથી વસ્તુરિયતિ ગદલાતી નથી.

વિ.

* *

ગુજરાત સાહિત્ય સભા રજત મહોત્સવ :

અમદાવાદની સાહિત્ય સભા આખા ગુજરાતની સૌથી પહેલી સાહિત્ય સભા છે અને એવી કોઈ પણ સભાનો આ પહેલો જ રજત મહોત્સવ ઉજવાયો. આ ઉત્સવને પ્રસંગે એ ત્રણ વસ્તુઓ બની તે માત્ર ક્ષણિક આનંદના ઉભરાની નહિ પણ હમેશાના ઉપયોગની ગણી શકાય તેવી હતી.

તેમાં પ્રથમ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ ઉપરનું શ્રીયુત રતનમણિરાવ ભીમરાવનું પુસ્તક અમે ગણીએ છીએ. હજી આપણાં શહેરના ઇતિહાસો જોઈએ તેવી રીતે લખાયા નથી. મુંબઈનો ઇતિહાસ સર એડવર્ડસે લખ્યો છે; તે કરતાં અમદાવાદનો ઇતિહાસ વધારે મહિમાવાળો છે. આથી સાહિત્ય સભાએ અમદાવાદને યોગ્ય માન આપ્યું ગણુરો. સાહિત્યકરો માત્ર હવાઈ વાતો કરે છે, વ્યવહારપર્યો જ્ઞાન ચર્ચતા નથી એવા આક્ષેપથી કંઈક સાહિત્યકરો પણ મુક્ત થશે. આ પ્રમાણે ખીજાં શહેરો વિશે પણ ઇતિહાસો લખાય તો સારું. સાહિત્ય સભાએ ચંદ્રક

આપી શ્રીયુત રતનમણિરાવની યોગ્ય કદર કરી. એ ઉત્સાહી લેખક પાસેથી આપણે હજી ઘણી વસ્તુઓની આરામ રાખી શકીએ.

સાહિત્ય સભાએ શ્રીયુત મેઘાણીને લોક સાહિત્યની સેવા માટે ચંદ્રક આપ્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. છેલ્લાં આઠ નવ વર્ષથી લોક સાહિત્યના સંગ્રહને માટે અને તેના પ્રચારને માટે તેમણે જે ખંત અને ઉદ્યોગ દર્શાવ્યો છે તે દરકેઈ કાર્યપ્રદેશમાં શોભે એવો છે. લોક સાહિત્યને માટે સૌથી પહેલું ધ્યાન સદ્ગત રજીજીતરામે ખેંચ્યું. પણ તેઓ પોતે તે દિશામાં ઝાઝું કરી શક્યા નહિ. આઠેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં નવજીવનનું મોજું આવ્યું તેણે એકાએક તેને માટે જમિ તૈયાર કરી દીધી, અને અત્યારે લોક સાહિત્યથી અનુચિત કોઈક જ હશે. હજી લોક સાહિત્યમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે. આ બધા સાહિત્યમાંથી ભાષા અને ઇતિહાસની દષ્ટિએ સંશોધનો થવાં જોઈએ. અત્યારે માત્ર નવીનતાના મોહથી જે સુંદર લાગે છે તે મોહ નીતરી, વધારે સ્પષ્ટ દષ્ટિએ એ મધ્યકાલીન માનસ ન્યારે સમજાશે ત્યારે તેમાંથી કાવ્ય સાહિત્ય સંગીત ચિત્રકલા વગેરેનાં નવાં જ સ્રોતો વહી ગુજરાતના જીવનને રસમય કરશે. એ કાલનું કામ છે. દરમિયાન શ્રીયુત મેઘાણી પોતાના કાર્યમાં ઉત્તરોત્તર સફળતા મેળવતા રહે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ શ્રી દિં બં. કેશવ હં બુવે આ પ્રસંગે "યુગ પુરાણનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ" ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો તે પણ નોંધવા જેવું છે. આવા પ્રકારની શોધ એ કાંઈ એમને માટે નવાઈ નથી, પણ આ નિબંધ તેમણે ખાસ સામાન્ય લોક પણ સમજી શકે તેવી રીતે લખેલો હતો છતાં લોકોને તો તેમાં રસ પડ્યો જ નહિ. સાહિત્ય સભામાં પણ આવો લેખ આકરે! પડે તો

પછી વિદ્વાનોને માટે ક્ષેત્ર ક્યા રહ્યું એ અમે સમજતા નથી. એ તો હીક પણ એક વિવેકની ખાતર પણ શ્રોતા વર્ગ શાત બેસી ન શક્યો એ અમને શોચનીય લાગે છે ખેર, આમાં દોષ માત્ર શ્રોતાઓનો નથી, તેમની કેળવણીનો નહીં, જેમાં ગુજરાત કે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રેમ, આદર કે જિજ્ઞાસાનાં બીજ રોપાતા જ નથી !

તે ઉપરાત સાહિત્ય સભા તરફથી લેખક સંમેલન બરાયું. આ સંમેલનમાં અમદાવાદ બહારના લેખકોની હાજરી નહિ જેવી હતી પણ તેને માટે સાહિત્ય સભા જવાબદાર નથી. લોકોની સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષા વૃદ્ધિ છે એવી ફરિયાદ લેખકો ઘણી વાર કરે છે પણ એ જ ઉપેક્ષાવૃત્તિ લેખકોની પોતાની પણ છે. કદાચ કોઈને એમ થાય કે લેખક મંડળથી શો ફાયદો થવાનો હતો ? લેખન કાર્ય વ્યક્તિનું છે, સમવાયનું નથી. પણ કેટલુંક સ્વાર્થ તો સાહિત્યમાં સહકારની અપેક્ષા રાખે છે. કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા કોશ કરતું હોય તો લેખકો પોતાના પુરસદના વખતમા શબ્દો બેગા કરી આપી શકે. કોઈ વ્યાકરણ કરતું હોય તો લેખકો વ્યાકરણના કૂટ પ્રયોગો બેગા કરી આપી શકે. આપણા સાહિત્યમાથી કેટલું જાણે કેમ શબ્દોની અને વ્યાકરણની ચર્ચા તો બંધ જ થઈ ગઈ છે. સહકાર નમળે તો 'પ્રસ્થાન'માં તે ખોલવા વિચાર છે. પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે શકા છે. અમને લાગે

લેખક સંમેલન માટે સમય બહુ ઓછો હતો. છતાં તેમા પણ સારી ચર્ચા થઈ. લેખકો સંબંધી માહિતીનો નોંધ થઈ તે પણ એક કામના પાયા તરીકે સારું થયું છે. લેખકોને સહાય કરવાને માટે કોઈ યોજના ઘડવાને એક સમિતિ નીમાઈ છે તેના નિવેદન પછી તે વિશે કહી શકાય. પણ તેમાં મુશ્કેલીઓ તો ઘણી દેખાય છે. પણ આવાં લેખક સંમેલનો મળવાં જોઈએ તેમાં શંકા નથી.

છેલ્લું કાર્ય સર ચિતુભાઈએ પોતાને બંગલે આ પ્રસંગે કરાવેલ નાટ્યપ્રયોગોનું હતું. આપણે શ્રીમન્ત વર્ગ આ રીતે સાહિત્ય સંસ્થામા રસ લે છે એ એક ઉત્કર્ષમયક ચિહ્ન છે. આ પ્રમાણે શ્રીમંતોને સામાન્ય વર્ગ સાથે કલાની સમાન ભૂમિકા પૂર, મળતા આપણે છતાં આડેક વર્ષથી જોઈએ છીએ. અમે તેનું મૂળ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ વખતે પૂજ્ય ગાંધીજીએ ખુલા મેદાનમાં સલા બરી થીમતી સરલાદેવી ચોધરાણી વગેરે પાસે ગવરાવ્યું ત્યાં જ જોઈ શકીએ છીએ. તે પહેલાં શ્રીમંતોએ પોતાની કલાનો ઉપભોગ સામાન્ય જન સાથે સમાનતાથી કર્યોનો દાખલો અમારા જાણવામાં નથી. પહેલાં એ કામ જાહેર ધર્મક્રિયાઓ કરતી અને એ જાતની ક્રિયાપ્રધાનતા જીવનમાંથી જતાં સ્વાભાવિક રીતે કલાએ એ રથાન લીધું તે અમને યોગ્ય લાગે છે. ગુજરાત એ દિશાએ પેલાની પ્રગતિ આગળ ચલાવે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ.

રશીઆનો ભય

રશીઆમાંથી સામાજિક વ્યવસ્થાના નવા વિચારો આપણા દેશમાં આવે છે, તેનો પ્રચાર કરવા કેટલાક લોકો પ્રયત્ન કરે છે; અને સરકાર કહે છે કે કેટલાક લોકો એ વિચારોને અમલમાં મુકવા કાયદારાં કરે છે. આ રીતિથી સરકારને એવો ભય લાગે છે કે હિન્દુસ્થાનની જાહેર સહીસલામતી જોખમમાં છે. અને સરકારની એ ફરજ છે કે જાહેર સહીસલામતીને જોખમમાં આવવા ન દેવી ! આ માટે એ રશીઆઈ વિચારોનો પ્રચાર અને આચાર અટકાવવો જોઈએ. અત્યારે છે તે કાયદા આ પ્રયોજન સાધવા પૂરતા નથી, માટે સરકારને આ પ્રવૃત્તિ અટકાવવા નવા કાયદાની જરૂર છે.

... રશીઆના નવા વિચારોનું ધ્યેય કમનસૂર અને મજૂર વર્ગનું હિત સાધવાનું હોય તે વિચારો એમનામાં ફેલાવવાનો સંભવ વધારે; આથી મજૂરોની શક્તિ કુદિત કરવા ટ્રેડ ડીસ્ક્રિપ્શન નામનો ખરડો સરકારે રજુ કર્યો. બીજી બાજુથી એ નવા વિચારોનો પ્રચાર કરનારાઓને કબજે કરવા પબ્લીક સેફ્ટી નામનો ખરડો રજુ થયો. આ જાને ખરડાઓ એસેમ્બલીમાં ચર્ચાતા હતા એ જ અરસામાં રાજદ્રોહના ચુદાના આરોપથી એકવીસ જણાને પકડવામાં આવ્યા, અને 'પૃ ૭ ના બળવા પછી શુધાધ ગએલી મીરતની જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા.

પ્રજ્ઞાના હિતને માટે સરકાર આ બધાં પગલાં ભરે છે; અને છતાં પ્રજાપક્ષના સભ્યોનો આ પગલાં સામે વિરોધ છે. આ વિરોધની થોઆથોગપતા વિચારીએ.

પ્રથમ તો એ નક્કી કરવું રહે છે કે રશીઆ તંત્રથી જે નવા વિચારો આવતા મનાય છે તે પ્રજાને હિતકારક છે કે હાનિકારક ? અને બીજું એ નક્કી કરવું રહે છે કે એ વિચારોનો, સરકાર કહે છે તે પ્રમાણે, ખરેખર

પ્રચાર થાય છે ? પ્રથમ પ્રશ્નની ચર્ચા આ સ્થળે નહિ કરીએ. બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. ખ્રીસ્તી પાદરીઓ હિંદીઓને વટલાવવા પ્રચારકાર્ય કરે છે, ખ્રીડીશ પ્રજાનું સર્વોપરિપણું સામીત કરવા કેળવણી ખાતાઓદારા ઇતિહાસ આદિના શિક્ષણથી પ્રચારકાર્ય થાય છે, આર્યસમાજીઓ શુદ્ધિનું પ્રચારકાર્ય કરે છે, મુસલમાનો ઇસ્લામ માટે પ્રચારકાર્ય કરે છે-આ બધાં પ્રચારકાર્યો પ્રજા જાણે છે કારણ કે તે પ્રજામાં થાય છે. આવી રીતે જો રશીઆનો 'રશી પ્રચાર' પ્રજામાં ચતો હોત તો પ્રજા જરૂર જાણતું; પણ પ્રજા એવું કંઈ જાણતી નથી; અને તેથી સરકારને લાગતો ભય પ્રજા પક્ષના સભ્યોને લાગતો નથી.

આ ભયનો અભાવ એ એક જ પ્રજાપક્ષના વિરોધનું કારણ નથી; પણ બીજો એક ભય એ આ વિરોધનું પ્રયત્ન કારણ છે. પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે સ્વરાજ માટે વિરોધ આતે છે. સરકાર સ્વરાજની અગવળને ગમે તે રીતે દાખી દેવા માગે છે. એ માટે બંદાનાઓ કહાડી અનેક કાયદા બંધે છે; અને સ્વરાજની અગવળ દાખી દેવા તેનો ઉપયોગ કરે છે. આ નવા કાયદાઓનો પણ એ માટે ઉપયોગ થાય એ પ્રજાપક્ષનો મોટામાં મોટો ભય છે. આ ભયથી પ્રેરણાને જ પ્રજાપક્ષે આ બધા ખરડાઓનો સખત વિરોધ કર્યો છે. રશીઆને હિન્દુસ્થાનમાં ઇંગ્લેન્ડનું રથાન આપવામાં હિન્દુસ્થાનનું શું હિત હોય કે તે દૃષ્ટિથી કંઈ હિંદી આ ખરડાઓનો વિરોધ કરે ?

પ્રજા પ્રશ્નનો આ વ્યાગ્રખી વિરોધ છતાં સરકારે આ ખરડાઓનો કાયદા કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો.

સરકારને પ્રજાની સહીસલામતીની એટલી બધી ઉતાવળ થઈ હતી કે 'પબ્લીક સેફ્ટી' નો ખરડો પસાર થાય એ પહેલાં જ તેણે મીરતનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન કર્યો. એસેમ્બલીના

આ જ જાનનાના રંગમાં તણુઈ વાઈસ-
રોય સાહેબે કેટલીક ઇતિહાસગીમાંસા કરી
છે તે જરા વિચારવા જેવી છે. તેઓ કહે છે
કે ઇતિહાસમાં એવા દાખલા છે કે જેમાં
માણસોએ દિસા દ્વારા રાજકીય હેતુઓ સાધવા
પ્રયત્ન કર્યા હોય, પણ તેમાં તે પ્રયત્ન કરના-
રાઓ નિષ્ફળ ગયા છે. અંગે દિમાના પક્ષપાતી
નથી, પણ ઐતિહાસિક સત્યના તો પક્ષપાતી
છીએ. દિસાથી રાજકીય હેતુઓ સધાવાના
અનેક દૃષ્ટાન્તો છે; અને તે શોધવા બહુ દૂર
શા માટે જવું? ૧૯૧૪-૧૯૧૮ નો વિગ્રહ
અહિંસાત્મક હતો? - ઇંગ્લેન્ડના રાજકીય
હેતુઓએ દિમાત્મક વિગ્રહથી સિદ્ધ નથી થયા?

બોમ્બ ફેંકનારે હિન્દુસ્થાનની રાજકીય
અળવળને ઠાણ પણ રીતે મદદ નથી કરી એટલું
જ નહિ પણ વિપ્લવ નાખ્યું છે એવો પેં મોર્તી-
લાલ નહેરુ, ગાંધીજી ઋદ્ધિ બધા લોકનેતા-
ઓનો અભિપ્રાય છે. હિન્દુસ્થાનની આજની
સ્થિતિ એવી છે કે તે દિસાત્મક સાધનોથી
પોતાનું ખોય સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી, પણ
રાજકીય ધ્યેયો સાધવાનો ઇતિહાસપ્રચલિત
એ એક ઉપાય છે એની કોણ ના કહી શકે ?
એ દલકો ઉપાય છે કે છવો એ વિશે પણ
મનબેદને આવકાશ છે, જો કે હિન્દુસ્થાને
અદિમાને જ પરમ ધર્મ માન્યો છે. અંગે તે
હોય પણ મોટા લશ્કરના બળથી રાજ્ય કર-
નાર વામ્બરોયના મુખમાં આ અદિસાનો
ઉપદેશ શોભતો નથી. વળી સંસ્કાર જો અદિ-
સાત્મક ઉપાયોથી પેતાના પ્રતિપક્ષીઓને
જીતવા પ્રયત્ન કરતી હોય તો પણ આવી
શીખામણમાં કાઈક ઔચિત્ય દેખાતું. બાકી
આપારે તો બ્રોન્ડ રસેલ કહે છે તે પ્રમાણે:

' if they (anarchists) use bombs,
it is as Governments use
bombs, for purposes of war: but
for every bomb manufactured by
an anarchist, many millions are
manufactured by Governments,
and for every man killed by
anarchist violence, many millions
are killed by the violence of
states. (p. 32 Proposed Roads
to Freedom) અરાજકવાદીઓ જે
બોમ્બ વાપરે છે તે સરકારોની જેમ વિગ્રહના
પ્રયોજન માટે વાપરે છે. અરાજકવાદી એક
બોમ્બ બનાવે છે તેના બદલામાં સરકારો
લાખો બનાવે છે, અને અરાજકવાદીઓની
દિસા એક માણસ મારે છે, તેના બદલામાં
રાજ્યોની દિસા લાખોને મરે છે.'

આ વિધિની સત્યતાના દાખલા આપણે
શોધવા જવું પડે એમ નથી. જલ્દીઆનવાસ
બાજુ સ્મરણ દળ તાણુ છે.

વાઈસરોય સાહેબે અહિંસાનો ઉપદેશ
આપવાની જરૂર ન હતી. લોકોને નિરાશાથી ગાઝા
ધર્મ દિસાત્મક ન થવું પડે એવી નીતિ રાખવાની
જ એમને જરૂર છે. અદિસાનો ઉપદેશ
આપવાની જેમની લાયકાત છે તે એ ઉપદેશ
આપે છે; તેનો ઉપદેશ નિષ્ફળ ન થય
એટલી સંભાળ સરકાર રાખે તો એ બસ છે.
અદિસા જીવનમાં ઉતારવા જેલું પ્રયત્ન કર્યો
છે એ દેશને પશ્ચિમના પ્રતિનિધિએ એ
ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી.

प्रस्थान ॥

। द्यष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

तन्नीये।

संभनारायणु विश्वनाथ पाठके

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૭	કારતક ૧૯૮૫	અંક ૧
૧ દરિદ્રી જન્મેનો—(કાવ્ય) શેષ		૧
૨ ખારડોલી અને રચનાત્મક કાર્ય: સુમન્ત મહેતા		૨
૩ રાહુલસુત્ત' ધર્મોનંદ કોમળી		૮
૪ રાષ્ટ્રસિપિ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેષકર		૧૧
૫ “કુબ્જ” નાવ” (કાવ્ય): જમિયતરામ કૃપાશંકર પડ્યા		૧૫
૬ જર્મનીના એક પત્ર: મુનિ જિનનિકયજી		૧૭
૭ ચન્દ બરદાઇનો પૃથ્વીરાજ રાસો: દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી		૨૧
૮ પરિપક્વ સાહિત્યનું સ્થાન: મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ		૨૭
૯ અમેરિકાના પત્રો: નંદલાલ મ. શાહ		૨૬
૧૦ હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચેનો ઐઠ ભંધ: દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી		૩૬
૧૧ સ્વૈચ્છિક રસ-વિદારી		૪૦
૧૨ હેન્રી બર્ગસન: પ્રાણજીવન વિ. પાટક		૪૭
૧૩ જ્ઞાનગોચરી		
મજુર ચળવળનો ઇતિહાસ: ર.		૫૪
આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ: ર.		૫૬
રૂપિયા ૬૦ કરોડ દિલ્હાવી દર સાથે કેમ ખેંચાય છે ? વા		૫૭
૧૪ ગુમચરની લોકચર્ચા:		૫૯
૧૫ લોકચર્ચા:		
કશ્મીરનું ગૂજરાતી સમાજજીવન: જીવજીવાલ ચાપાનેરીઆ		૬૪
ગૂજરાતી ઐત્યહાસિક એસોસિયેશન: નરીમાન ગોળવાળા		૬૭
૧૬ નોંધ ૨		૬૯

- (૧) મુંબાઈ ઇલાકાના દેખવણી ખાતા તરફથી માસ્યમિઃ રાખાઓ તેમ જ ટેનિંગ કોલેજો માટે તા. ૧૫-૮-૨૮ના મરમ્યુવર (નં. ૭૧૮૨) મુજબ મંદુર થયેલું.
(૨) વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો માટે મંદુર થયેલું

પ્રસ્થાન

આ નવા વર્ષની ખાસ નવીનતા

- (૧) પ્રેમાનન્દો દારપગમ, સમ્યક્તીચાન ગાનસ, વગેરે અધૂરી ગ્રંથોની લેખમાળા પૂરી કરવામાં આવશે
(૨) 'શાકુન્તલ' 'ગાઠનો પર્વત' ગંગેરોનો અભ્યાસ વાચનો સમક્ષ તત્તીથી રજુ કરશે
(૩) બોન્સેવિઝમ અને જગતના ખીમી ગાંધોના ગાંધતોની ચર્ચા લેખમાળા રૂપે આપવામાં આવશે
(૪) પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના ઇતિહાસના વીર પરપોના છાનચરિત્રો કે ઇતિહાસના નદસપૂણું બનાવેલી ચર્ચા થશે
(૫) અતુલકૃપિતા મુજબ ત્રણેક ખાસ અકો આપવામાં આવશે

આ મિવાય

દુકી વાર્તાઓ, નાટકો, સ્વૈરવિકાર, અમેરિકાના પત્રો, જ્ઞાનગોચરી,
લોકચર્ચા વગેરે વિષાગો તો હશે જ

સં. ૧૯૮૫ના ગ્રાહકોને

રૂપિયા ત્રણનાં પુસ્તકો

ભેટ

સે ટે

(૧) અસહકાર (ખાદી) રૂ ૩-૦-૦

(૨) અસહકાર (મર્ડિયોર્ડ) ૨-૮-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦

(૩) કારાવાસની કહાણી ૦ ૧૨ ૦
મર્દિયોર્ડ (કાનુ) ૧-૪-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
રાષ્ટ્રગીત (કાનુ) ૦ ૧૨ ૦
૩-૦-૦

(૪) ખેડાની લડત ૧-૮-૦
કારાવાસની કહાણી ૦-૧૨-૦
અનતા (નાટક) ૦-૮-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૫) અપારખ્યા ગાંધીજી ૧-૮-૦
કારાવાસની કહાણી ૦-૧૨-૦
અનતા ૦-૮-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૬) કાળાપાણીની કથા (કાનુ) ૧-૪-૦
રાષ્ટ્રગીત ૦-૧૨-૦
કારાવાસની કહાણી ૦-૧૨-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૭) કાળાપાણીની કથા (પાક) ૧-૮-૦
કારાવાસની કહાણી ૦-૧૨-૦
અનતા ૦-૮-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૮) મર્દિયોર્ડ (કાનુ) ૧-૪-૦
કાળાપાણીની કથા (પાક) ૧-૮-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૯) ખેડાની લડત ૧-૮-૦
કાળાપાણીની કથા ૧-૪-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૧૦) અપારખ્યા ગાંધીજી ૧-૮-૦
કાળાપાણીની કથા ૧-૪-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૧-૦-૦

(૧૧) ખેડાની લડત ૧-૮-૦
મર્દિયોર્ડ ૧-૪-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

(૧૨) અપારખ્યા ગાંધીજી ૧-૮-૦
મર્દિયોર્ડ ૧-૪-૦
કોરીઆની લડત ૦-૪-૦
૩-૦-૦

આ ઉપરાંત 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોની સગવડતા ખાતર

પ્રસ્થાન પુસ્તક ભંડાર

હિંમતવા વિચાર આલે છે પ્રસ્થાન તથા 'સરસ્વતી અન્ધમાળા' ના આ ઉપરાંત આ કામો પહેળી વગાય એમ લાગશે તો બેએક માસ પછી એ ચાલુ થવા હિંમે છે 'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને એનો મોસ્ લાભ મળશે એ માટે વિશેષ ચેતના નક્કી થયે

અવગાપક-પ્રસ્થાન

તેમજ છે !

તેમજ છે !

ગુજરાતભરનાં મોટાં શહેરોમાં
તથા કસ્બાઓમાં

એજન્ટો

શા માટે ?

પ્રસ્થાન માસિક

સરસ્વતી ગ્રંથમાળા

અને

ખીજ પ્રકાશનો માટે

અમદાવાદ, ખેડા, પચમદાન, વાસ્તવ અને
સુરત છતાં તથા કાઠિયાવાડ માટે,
તેમજ બહુદ ગુજરાત માટે

સોલ એજન્ટો

પ્રકાશનો, વધતાં લાભિયમાં
સારો લાભ મેળવવો હોય તો

આજની તક

ગૃહાવશે નહિ.

પરતો માટે પત્રવ્યવહાર કરો.

પ્રસ્થાન માસિક

તથા

સરસ્વતી ગ્રંથમાળાના

એ જ નંદો

સુખાદ : સી જમનાદાસની કું. -
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રી.

આર. આર. શેઠની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રી
વલસાડ : શા જેવલલાલ મગનલા
કાપડીઆ, કે. બળરમ

કે. જી. સુભાષ - મંગલ - મોતી
સુરત : ગિરધરલાલ અતુરભાઈ શેઠ
નવચોક

વડોદરા : મોતીલાલ શામળદાસ શા
કોઠી સારે

અમદાવાદ એસ. જે. શાહ,
માદલપુ

ગોંડલ : મેસર્સ પીપળીઆની કું
લોજરાજપ

રાજકોટ : મેસર્સ આયા બ્રધર્સ
વાંકાનેર : છોટાલાલ માનસિંહ કામદા

ખી. એ., મોરબી દરવાજા

પ્રસ્થાનની ફાઈલો

એટલે :

અભ્યાસમા ઉપયોગી થઈ પડે એવા
ત્રિવિદ ગાનમા વધારો કરે એવ
૪૫૦-૫૦૦ પાનાના

પાકાં પૂકામાં બાંધેલા ગ્રંથો

દરેક પુસ્તક ૭ અંકનું છે.

પુસ્તક ૧ થી ૬

જિ. દરેકની રૂ. ૩ ૦-૦

ટપાલખર્ચ ભુરો

માત્ર થોડા સરોજ સિલકમાં છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

સી. જમનાદાસની કું. સુખાદ

‘પ્રસ્થાન’ વિષે મતપ્રદર્શનની જરૂર હોય? ગૂજરાત એની ૨૨
ક્રમે ૪.

આચાર્ય આનંદશંકર ત્રય

‘પ્રસ્થાન’ વિશે મારો જોયો મત છે ‘પ્રસ્થાન’ એ ઉચ્ચ કોળીનું માસિક છે અને તે વાચકવર્ગના આંતરને પાત છે

કેશવલાલ હર્ષદાસ ધ્રુવ

‘પ્રસ્થાન’ અત્યાર સુધીમા ગુજરાતી ભાષાની સુદૃઢ સેવા કરી છે અને હવે તે શ્રી રામનારાયણભાઈ અનન્ય નિમગ્નિ એને ખીતવવાના છે એટલે ‘પ્રસ્થાન’ પામેથી અદેર મેવાતી ઘણી આશા રખાય શ્રી રામનારાયણભાઈના સરકારી અધ્યયનનો નીચોડ ‘પ્રસ્થાન’ મારફતે પ્રગટને નજીવાનો છે એને વધારી લેવામા પ્રગ્ન પોતાનો પ્રાર્થ જ સાધશે

કાંકા કાલેલકર

.. . હાલ ચાલતા માસિકોમા ‘પ્રસ્થાન’ ઉચ્ચ અને શુદ્ધ ભાવનાઓ સેવારમિક અને મનનીય રૂપોમા સમર્પણ માટે પ્રથમ વર્ષમા જ ગાળીતું થઈ ચૂકેલું છે અને એનું કાર્યક્ષેત્ર તેમ એનું વર્ણન અપથી વધે એમ અત કરણથી ઈન્દુ છે

મો. બલવંતરાય કે કાકો

અત્યાર સુધીના ‘પ્રસ્થાન’ ના જે જે અંકો મહે દોગ છે તે ઉપરથી આ પાતી અને પ્રેરણાત્મક નવા ઉચ્ચ ભૂમિકા એ બાનેની બહુ સારી છાપ મહાન મન ઉપર પડી છે નર્મમાન ગુજરાતમા એનું સ્થાન મને અનોખું જ લાગે છે, અને નૂતન ગુજરાતને વિજ્ઞતા, સમિપતા, કેશલમિ તેમ જ વિર દાદ એ મર્વનુ આસ્વાદન કરાવનાર આનું બીજું ગુજરાતી પા મહાન ગણ્યવ અધારે નથી

મો. અનિલકાલે છ. પડયા

The ‘Prasthan’ is, in my opinion, easily the best monthly in Gujarat. Most of our magazines are indifferently edited and contents of an average monthly are generally ill-assorted. The ‘Prasthan’ is an exception, primarily on account of the exceptional discrimination exercised by Mr Pathak. To him also must be given the credit for introducing a new feature in our periodical literature, of concisely but adequately reviewing new books. The ‘Prasthan’ has undoubtedly set up a new standard for our periodicals.

N. C. Mehta. 1 c 5

In a short period of nearly two years the 'Prasthan' edited by Ramnarayan Pathak, artist-literateur of the Gujarat Vidyapith has made a mark in the Gujarati literature for its contributions on profound problems of life and the universe. Unlike its contemporary the 'Gujrat', the 'Prasthan' devotes a large portion of its space in the discussion of serious subjects, not totally ignoring the lighter side of the literature.

Bombay Chronicle

‘પ્રસ્થાન’ તેના પુરોગામી યુગધર્મ ના આદરને મૂર્ત કરના સકળ પ્રયામ મરી રહ્યું છે એના અંકો કિતરોત્તર રિતે વૈરિધ્યમય જ્ઞાનદાયી અને સગીન બનવા દેખાય છે.

મૌરાખ

ગુજરાત માહિયમા તરફ રહતા પ્રથમ વખતના માસિકોમાં ‘પ્રસ્થાન’ તેના વિશિષ્ટ, અપ્રયામપૂર્ણ અને દેશના નાપયોગી લેખોની લુપ્તિ જ લાત પાડે છે.

ગુજરાતી

‘પ્રસ્થાન’ ‘યુગધર્મ’ ની જોડ મુદત રીતે પગી પાડી છે એમ કહેવું જોઈએ. ‘પ્રસ્થાન’ તો પ્રચાર ગુજરાતમાં વધે તો જોવાને સાહિત્ય મિત્રો સ્વાભાવિક રીતે જ હનિ છે.

મળબધુ

અમદાવાદથી અગાઉ નીજગતી ‘નવદ્વાર’ અને યુગધર્મ માસિકોની વાદી જ્ઞાતી ગણતું આત્મામિક્ષિ ચિંતોના બાહ્ય અવકાશથી ભરિત નથી, પરંતુ પાચનના ગળીર તેમ જ મનુષીય તત્ત્વો પૂર્ણ પાડી વિદ્રોનોને આનંદ આપે એવું છે.

ગુજરાતી પત્ર

ગળીર, સંપ્રેદશી અને વિચારાનુભાવી રંગોલુ વાચકો ને ઠાડ પશુ મામિક પૂર પાડતું હોય તો તે ‘પ્રસ્થાન’.

સાહિત્ય

‘પ્રસ્થાન’ ગુજરાતના બધા મામિકોમાં ૪૮ છે એમ અગે માનીએ છીએ.

પુસ્તકાલય

ગ્રાહક થવા માટે લખો

પ્રસ્થાન કાર્યાલય • પાટળી અગિયારી સામે • અમદાવાદ-૧

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા માટેના

અભિપ્રાયો

શુભગતમા આગમુદ્ધીમા આરભાયેવી અને અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ ગ્રન્થમાળાઓમા, સાહિત્યના પ્રકાર અને નરનાપધ્ધામા કદાચ સૌ પાછળ મુકી દેતી આ સરસ્વતી ગ્રન્થમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે મહાદેવ દેભાઈની મનમના પ્રતિભા રૂપ વીર વલ્લભભાઈ મળે છે. ધરમજીએ કે શુભગત આ નવીન ગ્રન્થમાળાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવશે.

સૌનારૂ તા ૬-૧૦-૨૮

આ ગ્રન્થમાળાની યોજના પાલ આ બીજી છે. દોઢ અપિયામા આશી ૭૦૦ પાનાના પુસ્તકો એક વર્ષમા આપવાની તે યોજના કે તે જોવા તેને સરતુ માહિત્ય દેનાર માની જ એક યોજના દેવામા માધો નથી.

પ્રજાબંધુ તા ૧૦-૮-૨૮

પ્રથમ પુસ્તક (વીર વલ્લભભાઈ) તો રાજ્ય શુભ ૧૧૨ છે જ પરતુ આ ગ્રન્થ માળાની યોજના તેનાથી ૧ વારે પ્રમાણમાં છે.

બ્રહ્મદેશ તા ૬-૧૦-૨૮

અની શરૂ તેમણે તો મા ગ્રન્થમાળા મા જ આદ્ય બનીને તેના ઉત્સાહી સચ્ચાઈને ઉત્તેજન આપતુ જોઈએ.

અમર્યપ્રસાદ ૧૪-૧૦-૨૮

પ્રથાનની કે ૧-૮-૦ મા માર્ગે માર પુસ્તકો મેળવવાની યોજનાને પણ સૌ સત્કારે એમ આશા રાખીએ છીએ.

પ્રતાપ તા ૧૧-૧૦-૨૮

શુભગતેમા સરતુ માહિત્યાર્થે માર્યાન તરફથી અરતુ સાહિત્ય બદાર પાડવામા આશુ ત્યારપછી નનજનન પ્રકાશન મંદિર તરફથી તેરી પણ સરતુ સાહિત્ય બદાર પાડવામા આશુ, અને હવે પ્રથાન માર્યાન તરફથી તેરી પણ અરતુ સાહિત્ય બદાર પાડવામા આવે છે તે જોઈ કયા માહિત્યગ્રેમીને આનન્દ નહિ થાય ?

મૂલતન શુભગત તા ૨૦-૮-૨૮

અપિયો દોઢ મોકલી આહકે તરીકે નામ નોવાવો.

બદાર પડેલા પુસ્તકો
વીર વલ્લભભાઈ (સચિત્ર)
રીજી આગતિ ૦-૩-૬
રાજજીની વાતો ૦-૩-૦
દેવતા દપાનખર્ચને અર્ધો આના શુ
એકે નમ્ર મગાવનારે મીઠી બીડરી

તેચાઝ થાય છે
પંજબકેસરી લાવાજ
બળવાની વાતો
અમેરિકાનું સ્વાતન્ત્ર્યયુદ્ધ
અગિયાતો તાનપુદ્ધાર લેનીન

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા નું પહેલું પુસ્તક

વીર વલ્લભભાઈ

લેખક. મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

ત્રણ જ અઠવાડિયામાં ત્રીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ ૨૦૦૦ ભાદરવા સુદી ૧

ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૨૦૦ ભાદરવા સુદી ૧૦

ત્રીજી આવૃત્તિ ૪૦૦૦ ભાદરવા વી ૨

માત્ર ત્રણ જ અઠવાડિયામાં મારે હજાર નકલ ખાસ યજ્ઞ ગઈ એ એની ચોકપ્રિયતા સાબીત કરે છે.

ત્રણ સુંદર કોટી ચિત્રો.

૫ સંખ્યા ૬૪

છટક મૂલ્ય ૦-૨-૬

છટક નકલો માટે પ્રત રીડ ૦-૨-૦ ની

નીચી પીડવા

હાલો માટે ખાસ ભાવ

૧૦૦ કે તેથી વધુ ૦-૨-૦ પ્રેમીગરુ વેપારી ભુદ

૨૫૦ " ૦-૨-૦ " માફ

૫૦૦ " ૦-૧-૧૦૩ " "

“વીર વલ્લભભાઈ”

: ત્રણ અભિપ્રાયો :

આમાં સરદારના સ્વભાવનું માર્મિક વિવરણ કર્યું છે સરદારના ઘડતરમાં જેનો મોટો હિસ્સો છે એવા નાનપણના ધોંગણાના સમુલ્લ હિસ્સાઓ. આખું છે, ને ઉદાસીનભાવે પત્તાં ખેલવામાં દિવસો ગાળનાર આખરે ગાંધીજીને રસ્તે કેમ વળ્યા એ અદ્ભુત પરિવર્તનનું રહસ્ય ખતાવ્યું છે

બારડોલી પાત્રક-૧૯૧૧

બારડોલીમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને નભાવનાર એ વીર વલ્લભભાઈની જીવન કથા વાંચવા ગૂજરાત જરૂર આતુર બન્યું છે. આ નાની, મનોહર, વલ્લભ ભાઈની અને તેમના કુટુંબની સુદર છબીવાળી અને અત્યંત સુસ્તી કિમતે સુપ્રાચ્ય બનેલી પુસ્તિકા ગૂજરાતના ઘરઘરમાં પહોંચવી જોઈએ છે.

સૌરાષ્ટ્ર તા ૬-૧૬-૨૮

આ નાનકડા પુસ્તકમાંથી શ્રી વલ્લભ ભાઈનું તોફાની બાળપણ અને તેજસ્વી સુવાવસ્થા વાંચનારને ઠીક રસ આપનારા યજ્ઞ પડશે જગાની તંગાશ ન હોત તો આણું જીવનચરિત્ર કટકે કટકે ‘આર્યપ્રકાશ’ માં પ્રગટ કરત એવું એ પુસ્તક અમને ગમી ગયું છે.

આર્યપ્રકાશ ૧૪-૧૦-૨૮

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમદાવાદ

જાહેર ખખર આપો જાહેર ખખર આપો જાહેર ખખર આપો
 એ વિષે તો હવે જે મત છે જ નહિ

કે

જે મારિક ઉચ્ચ કોટિનું હોવા સાથે ફેલાવો પામ્યું હોય તેમાં જ
 પ્રધાનમંત્રીએ પોતાની જાહેરખબર આપવી જોઈએ.

પ્રસ્થાન

જોકે તેવું જ માસિક છે.

એની સાળિતી માટે 'પ્રજામિત્ર અને કેમરી'એ એળખેલા મતો જોશો.
 એણે 'મૂલસતત્ત્વ ઉત્તમોત્તમ માસિક કયું?' એવો જોકે પ્રશ્ન ઇનામી
 હરિકાષ્ઠમાં પૂછી જાહેર પ્રજાના મતો નિર્ગમ્યા હતા; અને તેમાં 'પ્રસ્થાન'
 ને મર્વશી વધારે મતો મળ્યા હતા.

જો આમ હપ્તકૃત છે તો

તમે તમારી જાહેરખબર પ્રસ્થાનમાં જ આપો.

આવતા અંકથી.

આવતાલ નીચે પ્રમાણે - ૧ પાનું*	૧૧ પાનું	૧૧ પાનું
આખું પર્વ	૮૦	૩૦
૭ મામ	૫૦	૨૦
૧૫ મામ	૩૦	૧૨
એક મામ	૧૨૫	૮

* ૧ પાનાનું કદ ૮" x ૫" ઇંચ રહેને

ફાળ જ મામ કાગળ પર છપાશે

૧ મા. ખ. ના નાણા અગાઉથી ચેવામાં આવશે.

'લો.' ખ. ગુંદર અને આકર્ષક દ્રવામાં ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવશે

જાહેર ખખર આપો જાહેર ખખર આપો જાહેર ખખર આપો

હુંદસ્થાન મરકાર તથા લખન મરકારથી
રજિસ્ટર થયેલી દવા ૧૦૦૦૦૦ ઓગન્ડથી
વેચાય છે. દવાઓની સફાઈ માટે
બધાથી આ ઉત્તમ પ્રમાણ છે.
૩૮ વર્ષનું પરીક્ષિત

કે, ખારી, કોલેરા, ડમ, શુળ, ગંધકાળી,
ગતિમાર, પેટ દુખવું, ઝીરો, ઉલટી
નફલોએલા વગેરે રોગો ઉપર અત્યુપાન
નેવાય દવાદિદ દવા. કિંમત હરેક ખાટલીની
આના. પોસ્ટ ખર્ચ ૧થી ૨ સુધી ૬ આના.

દાદરની દવા

પાલ અને ગાય નિવાર દાદરને ૨૪ કલાકમાં
તમ આપનારી રૂકત આ એક જ દવા છે.
તે શીશી એકની ૪ આના પોસ્ટ ખર્ચ
થી ૨ સુધી ૬ આના ૧૨ ખાટલી લેવાથી
૨ માં ઘર બેઠા મળશે

દુખળાં પાતળાં અને હરોશાં રોગો રહેનારા
હાકરને મોટા અને તંદુરસ્ત બનાવવા લાયક
તે આ મીઠી દવાને મેળાવી પીવડાવે. હાકર
આને આનંદથી પીએ છે કિંમત એક શીશી-
ના ૧૨ આના પોસ્ટ ખર્ચ ૮ આના.

બધી માહિતી માટે મોટું સુચીપત્ર મળાવે
મફત મળશે બધા દવા વેચનારાઓ પાસે
પણ મળશે.

લખો—સુખ સંચારક ક. મથુરા

બર્માના શુભરાતી માહિત્યના ઉત્તિહાસમાં
નવું અકરણું ખૂલે છે !!

ક. સ. ૧૯૨૮ના બનેવારી મહિનામાં
પ્રગટ થશે—

‘બ્રહ્મદેશ’ના બીજા વર્ષનો ખાસ અંક

તમારા માનીતા “બ્રહ્મદેશ”નો ઇચ્છા અને
શુભરાતી વિભાગો વોળો

વાર્ષિક અંક ! વાર્ષિક અંક !

એ ખાસ અંકને મેઘધનુષ જેવો આકર્ષક

તથા કલા, જ્ઞાન, માહિતી, રસિકતા,

અને લાવની ભણકને લાંઠાર

બનાવવામાં ખર્ચ કે મહેનતની

કશી મણા રાખવામાં

નહિ આવે.

જમાં તો સુ પણ દિલનાં શુભરાતી ઊપાગોના
ખાસ અંકને ફેરાળે મૂકે એવો નમુનેદાર
અંક બનાવવાની તૈયારીઓ ચાલે છે

વેપારીઓ:—

આજમા ઓર્ડર્સ ૨૫૦ પાના, સંખ્યાબંધ
કનર પ્લેટો અને બીજાં ચિત્રો, શુભરાત
મહાશુભરાતના પ્રખ્યાત લેખકોના નિવિધ
ઉમદા લેખો અને ત્રણ જ આર્ટિસ્ટિક “ગેટ-
અપ” વાળા આ અંકનો બહેનો ફેવાવે તેમા
બહેરબાદ દેનારાઓને ઉમદા શુભરાતની
ઝેરીરૂપ છે

લાવતાલ માટે વેળાસર મળેા યા લખો—

મેનેજર, ‘બ્રહ્મદેશ’

પોષ્ટ બોક્ષ નાં ૮૫૩-
નાં ૧૫૮, ૩૨ મી ગલી, રંગુન.

હવે તમેને મોંઘી નહીં જ લાગે.

પહેલી આવૃત્તિની કીંમત રૂ. ૧૫ હતી તે ઘટાડીને આ બીજી સુધારા વધારા સાથેની આવૃત્તિની લગભગ પડતર કીંમત રૂ. ૧ રખાઈ છે.

બાલ વાર્તાવલિ

(સંપાદક : શૌ. હંસા મહેતા, બી. એ.)

બાળકોની કાંઈ ઘેલી ખાતમા લખાવણું, ઉંચા એન્ટિક કાગળ, ત્રિરંગી ચિત્રો, પાકું છેડકીસા આધુનિક છતાં મૂલ્ય રૂા. ૧) પોસ્ટેજ ૪ આના.

બાળક જેતાવેંત પુસ્તકને ઝડપી લે છે તથા પુરું કર્યા પછી જ વિખુટું પડે છે.

આપની લાઈબ્રેરી શોભાવે તેવાં

ઉત્તમ પુસ્તકો

દ્વિરેફની વાતો : (સમનારખણ પાઠક)	૧૧	સસતરગિણી . (ખોટાઢંકર)	બાજ
દે નવી વાતો (ખંધડિયા)	૧૧	અદ્યુત થોગિની : (સચિત્ર)	
તળુ નારકો : (હંસા મહેતા બી. એ.)	૧૧	(સામેન્ડ્રસાહ મહેતાકૃત)	૩
હલાખીના પત્રો	૧૧	મુરીલાના પત્રો	૧૧
મસ્તફીરની મસ્તી : હાસ્યરસથી		બાર મુંદર વાર્તાઓ : (સચિત્ર)	૧
છત્રપતિ રસિક સચિત્ર વાર્તાઓ	૨	સૂઝા ત્રિવેણી : (સચિત્ર)	૧૧
‘માલાદેવી અને-બીજા નારકો’		વર્માની વિવિધ વાર્તાઓ : (સચિત્ર)	૨
(બટુ ઉમરવેડિયા કૃત)	૧૧	ચિત્રાંગદા : (રાગેશ)	૦૧
પ્રભાતના રંગ : ચિત્રવરાપ ક. વંદ્યકૃત	૨૧	મહુમદાતું મુંદર આલેખ્ય વાંદ્યુમ	
કાંતનો પૂર્વાસાપ : (નવી આવૃત્તિ)	૨	૧ થી ૫ દરેકના	૧૧૧
ચિત્રા અને માલિની (રાગેશ)	૦૧૧	અનાંદમઠ : (ખંડિમચંદ્ર)	૧૧
દેખતી વાર્તાસાપ : દરેક પતિ પત્નીએ		વીરની વાતો ભા. ૧-૨-૩ (સચિત્ર)	
મનન કરવા ચોખ્ખ	૦૧૧	દરેકના	૨૧
ગીતમંજરી (કવિ ન્દાનાસાહ)	૧૧	‘પડદા પાછળ’ (લક્ષ્મી વતી પાઠ્ય)	બાજ

ખાસ લાભ—એકી સાથે ૩. ૫) અથવા વધુના પુસ્તકો મંગાવનારને પોસ્ટેજ માફ.

સી. જમનાદાસની કું. બુકસેલર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

હિંદી નૃત્યકલાનું એક અપૂર્વ સુંદર પુસ્તક

લેખિકા :

લલિત
કલાના
સાહિત્યમાં
મનોહર
ઉમેશ

શ્રી રાગીનીદેવી
રૂનિયાની ગચ્છાચર નર્તકી
પ્રસ્તાવના લેખિકા
સો. લીલાવતી મુનશી
પરિચય લેખિકા
મેરી કે. દાસ

હિંદી
નૃત્ય
કલાના
પ્રત્યક્ષ
દર્શન

નૃત્યની સખ્યાબંધ લાવનામય સુરમ્ય છબીઓ સાથે

નૃત્યાંજલિ

બે ઘડી મોજ
નું
નવું પ્રકાશન

નૃત્યાંજલિ

આ પુસ્તક શ્રી રાગીનીદેવીના પોતાના હિંદી નૃત્યઅભિનયના આકર્ષક ફોટાઓથી છલાછલ ભરેલું છે.

શ્રી રાગીનીદેવીએ સંગીત અને નૃત્યના શાસ્ત્રીય શાનથી અમેરીકાની પ્રજાને મુગ્ધ કરી છે અને યુરોપીય કલાવિચારોના મુખેથી હિંદી લલિતકલાના વર્ગીકરણ કરાવ્યા છે તેમણે આ અપૂર્વ પુસ્તકમાં હિંદી નૃત્યકલાની ભાવના અને ખૂમીઓ બદલ નવ સુંદર રીતે છબીઓ સાથે સંગ્રહની 'છે અને જુના જુના અભિનયો અને અગમરોકતુ સુંદર સમોટ વર્ણન કર્યું છે આ પુસ્તકના એકેએક ચિત્રમાં આકર્ષણ છે.

નૃત્યકલાના દરેક શોખીનોએ જરૂર જો પુસ્તક રાખવું જોઈએ.

ફેધરવેડ એન્ડીક
કાગળો ઉપર સુંદર
છપાઇ

મનોહર છબીઓથી
છલાછલ ભરેલું
પુસ્તક

- એ બધું હોવા છતાં
મૂલ્ય માત્ર
રૂ ૧૫૫

આજે જ એક કાર્ડ લખી વી. પી. થી મંગાવો.

લખો:- બે ઘડી મોજ બુકસ્ટોલ- એમ. પી. બારીઆ બીહરી ગામ, મુંબઈ.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાલત-તાઝીથી ભરપુર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિય-તારાવર નં. ૧૦)

ઘરમાં હુમેશાં તૈયાર રાખો

❧ તાકીત દેતાક-તાઝી મેળવવા

શસ્ત્રી મટારનાર

માકે ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

દરત સાફ લાવનાર

લુખ લગાડનાર

તાકેત આપનાર

તાઝી બાકનાર

શય, ખાંસી, સુછો અને સાધારણ

નબળાઇમાં તાકીદે આરામ આપનાર

લેખકદાર દયા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર સાંજ જમ્યા પછી લેવો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી૦ મુંબાઈ, ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ:-ભોળીલાલ બ્રધર્સ, ૧૪૪ રીચીરોડ.

રેતલ અર્ધાના તેર આના; રેતલ એકનો રૂગિયો દોઢ, રેતલ દોઢના રૂપિયા બે

પ્રતાપ

ઝેટલે ?

રાષ્ટ્રચેતનનો ઝરો : રસિક અને પ્રેરક લેખો
આત્માર્પણની વાર્તાઓ - દેશદેશની ખબરો
: ઉપરંત :

રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના નવનીતથી છલકાતું
મહાગુજરાતનું લોકપ્રિય રાષ્ટ્રીય સામાજિક
લવાજમ :

વાર્ષિક સ્થાનિક રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટેજ માથે રૂ. ૩-૮-૦,

પરદેશ ... ગિલ્ડીંગ ૧૦

લખો—મેનેજર “પ્રતાપ” કલુષીક, સુરત .

તમે

‘નૂતન ગુજરાત’ના ગ્રાહક થયા છો ?

તમારી બંદર ખબર નૂતન ગુજરાતમાં આવે છે ?

વર્તમાનપત્રોની આવકમાં લેખો નવો જ પ્રકાર પાડ્યો છે

‘સોમટ’ ‘મારીવ’ ‘યુગલપી’ ‘તારદા’ વગેરે પ્રમિદ્ધ પત્રોએ તેના મુક્તકે
વખાખ દર્શો છે.

અમદાવાદમાં લારણેત્ર ખેતીવાડી પ્રદર્શનના અંગે

‘ખેતીવાડી ખાસ અંક’

પ્રગટ થયો છે. જે ગ્રાહકોને વિશિષ્ટ આપવામાં આવે

વાર્ષિક લવાજમ સ્થાનિક રૂ. ૩; બહારગામ રૂ. ૪; પરદેશ રૂ. ૫

લખો—‘નૂતન ગુજરાત’ ઑફીસ

ગરદીવાલ: અમદાવાદ.

તમને શું પસંદ છે?

અમને મળેલા પ્રમાણપત્રો.

(૧) તમારા કામથી પુરેપુરા સંતોષ અમોના દરેક રીતે મળેલા છે. ચાર વર્ષો દરમ્યાન બીજા કોઈપણ શુક્રસેવર પાસે જવાની જરૂર પડી નથી.

જુના તોપમાનુ-ગોપાલદાસ જીવણદાસ
ઈશ્વરજી આંધી બી. એ.

(૨) આપની સભાગિયતા માટે સંતોષ ખરેખર મંત્રાણ થાય છે.

ધી રેઝરી નેરોબી, કે રી. મહેતા

(૩) મુખ્ય અને મુખ્યની બદારનાંએને જ્યારે પણ કાર્મ પુસ્તકની જરૂર પડે ત્યારે આર. વનમાળીદાસની કુખનીતે જ લખાણની અંતે તેની જ સાથે સંપૂર્ણ કામ પાડવાની હું તેઓને જાણામણ કરું છું.

નરીમાંન રોરાબજી ગોળવાળા

ડે. કુઆર્ટ ગાય, નેપીઅર સ્ટ્રીટ, કેરાળી

(૪) માદકો મારેતી આપની કાળજી અને મુજબતા જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ આપણા માણસો મને થોડા જ મળ્યા છે.

કુલ-ગણદુહા જયેન્દ્ર નં. ભટ્ટ

(પર્યાવરણ ગ્રંથ)

(૫) આપની નાણાવિભાગે deatamings મળી જ સારી છે. આપના લાભ પ્રત્યે ખરેખર અમોને માન ઉત્પન્ન થાય છે

કાઝીપેટ મેઝ વીકમજી પુંજા એન્ડ સન્સ (ઈન્ડિયન) એ-જીનીયરીંગ કોન્સ્ટ્રક્ટર્સ

(૬) વેપાર કેમ કરવો અને માદકોના ફીર કેમ જીતવા એનો આપે પુરતો અનુભવ કર્યો જણાય છે.

Kidete હબીબ. રી. અલી

Vin Darressalam

c/o ગુલામહુસેન શ્રવંચં

કોઈપણ જરૂરીયાત માટે લખો,

આર. વનમાળીદાસની કુંઠ

શુક્રમેલસ અને કમોચાન એજન્ટ.

૨૬૭ કા નાખરે રી રોડ, મુંબઈ (ઈન્ડિયા)

અને બીજાંને મળેલાં બદનામ પત્રો.

(૧) અદિના લોકોને x x x તરફથી ધણો કહવો અનુભવ મળ્યો છે. ધણો લોકોના પેસા એઓ સાહેબ દરજમ કરી ગયા છે. જે બદલ એમને આજ મેઈનમાં નોટીસ આપવામાં આવી છે. જે એનો મોઝ અને સંતો. પકારક જવાબ નહિ મળજો તો પછી મુખર્જના તેમ જ સુરત તથા અમવાદાવાદના તમામ લીડિંગ વેપારોમાં એના આ જુમાણા તર્વા દવા જળા જરૂરજાવર દેવા વિચાર છે.

મસાદા હેડમાસ્ટર.
(પુખાન્ડા) ખરમાલલીયા રકુવ

દાખલા તરીકે x x x પાળાને ત્યાં કેટલાક પેમા ગોકળા. નમૂનો એક મળ્યો. પાછો જવાબ પણ ન મળે બેથી તમુ વખત જુલ ખાઈ પછી તો જૂપ ન જવાબ તે કાક x x x આમરે ખાઈ ગયો અને માદક ખોયુ

Antonibe

(Madagascar) હયા અલી ભાઈ.

Par Analalava.

(૪) આપે ખર અનુમાન કર્યું છે. અમો ધણો શુક્રમેલસથી કમોચા દમજી, એમા લગારે અનાકાની નથી.

કાઝીપેટ મેસર્સ વીકમજી પુંજા એન્ડ સન્સ (ઈન્ડિયન) એ-જીનીયરીંગ કોન્સ્ટ્રક્ટર્સ

(૨) આની નામગીન કંપનીઓ આપણી માનુષિ ઉપર દરતી મરોવે છે તે જાણી મગર (૩)

આદમ્ જનાએ તમે ખામશી પચાસ દહા કમીશન અમના તો પાચથી દમ રૂપિયાની કીમતનાં પુત્રોડા રૂપાવખર્ચ માદથી વેવા મેડથી કે? જામે દજ પણ લાવામણ કરીએ બેએ કે પૂરી કિમતે વિધામપાન રજવેથી અરીઓજી

The General Assurance Society Ltd-Ajmer

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

મરતા દર

સરણ મરતો

વિવિધ યોજનાઓ

એમટીએ એકમીક
રૂ. ૨૨,૦૦,૦૦૦

૧૯૨૮ ના જુન મુખીના ૭ માસમાં સોસાયટીએ
કરેલો રેકૉર્ડ.

કંપનિય પેમ્ટ એન્ડ
રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૨૭ ના ૭ માસિક કામના પ્રમાણમાં.....૧૨૨.૫ % નો વધારો

૧૯૨૬ ના " " " ".....૧૭૨.૬ % નો વધારો.

સોસાયટીની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રથમ જ પત્રાવી આપે છે કે તે દિલ્લીએ
મોટી મોટી અને સદર વીમાકંપની છે અને તેમ પાળ કંપની માથે દરીદ્રામાં દુકર
ગ્રીયે તેમ છે.

:: નોટ ::

દિલ્લી કાઠ પાળ વીમાકંપની કરતા સૌથી વધારે નોટો વહેંચતી આ એક જ કંપની છે

૨૨૩ % હાંચીના વીમા ઉપર. ૧૮ % દયાનિના વીમા ઉપર

આમે આમે લાયવમેસમાં પ્રમાણિક ને મહેનતુ એવંટો નોટો છે.

બી એસ. વેધ
મીક એન્ડ
મન અપારોડ
વોલેન્સ

અથવા

સી. જયંતિલાલ એન્ડ કાં
દોશી પાણી પોળમાં
ગોસાંદીક ગદારાગતી પોળ
અમદાવાદ.

:: શુ જ સતી ક્ષત્રિયો નુ ::

માન

એકલ "ક્ષત્રિય" માસિક

જે માં

યુગલના મેળનીના ક્ષત્રિય અને વિભવિય પુરુષો નિદાન પિયારેના પ્રાચીન અને
અર્ચાચીન યાનિયત નંદીયો વિચારો પ્રમિદ અતા રહે છે.

:: છતાં ::

એ નફામાં લોગવવામાં ક્ષત્રિયો પ્રમાદ કરે તે, એ જૂલ ડોની? અપની જ!
એ જૂલ મુધારવા માટે આજે જ રૂ. ૩)નો

: મનીગ્રાઉન્ડર મોકલી :

ક્ષત્રિયના આહુક બનો

અને

હેન્રી બર્ગસન

(જેમને ઇ. સ. ૧૯૨૭ નું નોબેલ ઈનામ મળ્યું છે.)

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૭

કારતક : ૧૯૮૫

દરિદ્રી જન્મેનો-

દરિદ્રી જન્મેનો,—નહિ મુજ કને કાંઈ ધરવા,
સૂકાં વડી જુલો, ગતિ નહિ નવાં પુષ્પ કરવા
તહો તું આવ્યાના ખજર સહિ હામે પસરતાં,
મુગોમૂકાં મારાં ઉપવન તરું પુષ્પ ધરતાં.

દરિદ્રી જન્મેનો—ધિરજ નહિ, દેખી બહુ દિને,
મુંટાયાં તે ચૂંટયાં, કુમુમની મૂંડી સખત ભરોને,
ભોભો તારી સ્વારી, અહોં થઈ જતી, રા' નિરખતો,
'અહો! મારાં મારાં ઉપવન ફૂલો' એ જ ગણતો.

દરિદ્રી જન્મેનો—જગતભરનો જૂથ તું - ખરે,
અધીરો જન્મેનો—સમય પણ આધીન તુજને,
ત દીડી સ્વારી ને કર ખુલ્લો લોંધી ગન્ધ ફૂલની,
'અહો! મારાં!' મૂડી ફૂલો જડડો મેં મુર્ચ્છિત બની.

દરિદ્રી,—ના મારે નસિય ધરવાનું કંઈ તને,
દઈ કંકા આદ્યું સરખસ, ચઢ્યો નાક ગમને;
તને સૌએ અર્થ, ઉપડી નહિ મૂડી, ઉપડતાં
ત પ્રવેદે ભીના મુજ કર થકી ફૂલ પડતાં!

ફરી તારી સ્વારી મુજ ધર્યો પાછી નિકળશે ?
અને તેની સૌને, મુજ ગરિબને જાણુ કરશે ?
ફરી ત્યારે મારાં, ઉપવન તરું પુષ્પ ધરશે ?
ન તો, આ કમોયાં પણ તવ તું સ્વીકાર કરશે ?

બારડોલી અને રચનાત્મક કાર્ય

બારડોલી સત્યાગ્રહને લીધે આખા સુરત જિલ્લામાં તેમ જ આસપાસના પ્રદેશમાં તથા ગુજરાતમાં જે જાગૃતિ ફેલાઈ રહી છે તેને પરિણામે અનેક દિશામાં રચનાત્મક કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ જાગૃતિની અસરને રાજકીય હદનો અથવા લાઠી પીળા રંગનો ગાંધી આવેતો નથી. એ હદ કૃત્રિમ છે, પ્રજા તો એક જ છે અને દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ પૂર્ણ આજ્ઞા રાખીને આગળ ધપવું જોઈએ. બારડોલી સત્યાગ્રહને લીધે બારડોલી તાલુકામાં જે રચનાત્મક કામ થઈ રહ્યું છે તેનાથી વિશેષ કામ આસપાસના જુદા જુદા તાલુકાઓમાં થાય છે. બીજું, એ પણ ક્ષેત્રમાં લેવા જેવું છે કે આત્મશુદ્ધિ, સામાજિક સુધારા વગેરે કામ ઉપાધી-સેવાની મુશ્કેલી, તત્પરતા, તેને પાર પાડવા માટે જોઈતું બળ, એ રાજકીય જાગૃતિ અથવા ધાર્મિક જાગૃતિને લીધે જ આવે છે, અને આપણા દાસના યુગમાં એ બળ રાજકીય જાગૃતિની સાથે આપ્યું છે. વડોદરા રાજ્યની સરકારે બાળશ્રમ અટકાવવા માટે જે કાયદો કર્યો અને કાયદાની રૂએ વીસ વર્ષ સુધી શિક્ષા કરી તેનાથી પ્રજામત કેળવાયો નહિ, અને નવસારી પ્રાંતના પાટીદારોમાં જે સુધારા થવા માંડ્યા છે તે બારડોલી સત્યાગ્રહને લીધે છે. સામાજિક સુધારણાના કાર્યકર્તાઓ અને દિનચિંતકોએ આ બાબત ક્ષેત્રમાં રાખીને કામ કરવું જોઈએ. જ્ઞાતિ સુધારણાને માટે આજથી દસ વર્ષ પર અમદાવાદમાં એક પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તેમાંથી જરા થે રડું પરિણામ આવ્યું હોય તો તે હું જાણતો નથી, પણ ત્રણ મહિનામાં બારડોલીના તથા આસપાસની પ્રજાના માણસો જ્ઞાતિમાં સુધારા કરવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે. શ્રીજી જાગૃત મ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ સુધારાઓ માટેનો આગ્રહ જીવન વર્ગમાં કેળવાયો છે પણ જુદા વર્ગ તેની વિરુદ્ધ નથી, અને જે રડ્યાખડ્યા માણસોને રૂચતું નથી તેમનામાં સમાજમતની સામે થવાની દિમિત નથી. સામાજિક સુધારાનું બળ તથા આગ્રહ સુવડોએ બતાવવાની જરૂર છે અને જ્યાં જીવન વર્ગ નમાશે અને ઉદાસિન છે ત્યાં તેના સુધારા થવા અશક્ય છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે બ્રાહ્મણ, વાણીયા તથા ક્ષત્રિઓમાં આ પ્રકારનું બળ એકંદરે થયું નથી. જુદી જગાં બ્રહ્મિઓ અથાક પરિશ્રમ લઈને પ્રજામત કેળવે છે પણ તેમની પાછળ પુરતું સંધ-બળ નથી. જે સમાજ કે જ્ઞાતિ સુધારા કરવામાં પછાત રહેશે તેને દુઃખ ભોગવવાનું છે. આજથી બે મહિના પર ભક્ત પાટીદાર પંચે જે ઠરાવો પસાર કર્યા છે તે હુંકામાં નીચે આપ્યા છે. ચરોતરના જુદિયાળી પાટીદારો સામાજિક સુધારા દાખવે કરવા માટે જે ચોડા પ્રયામ કરે છે તેમનાથી આવે સંગીન સુધારો થઈ શકતો નથી તેના તરફ મ્યાન આપ્યું હું.

૧ (અ) લગ્ન સમયે વરની ઉંમર ૧૮ થી અને દેવનાની ૧૪ થી ઓછી હોવી જોઈએ નહિ. એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે વરની ૨૦ અને દેવનાની ૧૬ સુધી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(બ) કોઈ પણ બેઝરીને ૧૬ વર્ષની પહેલાં સાસરે વળાવવી નહિ.

(ક) છોકરા છોકરીઓનો વિવાહ (વાગ્દાન) અનુક્રમે ૧૫ અને ૧૧ વર્ષથી વહેલો કરવો નહિ.

(જ) કન્યા કરતાં વરની ઉંમર ૪ વર્ષથી વધારે હોવી જોઈએ.

૨. વરપક્ષ તરફથી પદ્મ ૩ ૨૫૦ થી વધારે કિંમતનું ન હોવું જોઈએ, અને કપડાં દમેશ હિયોગમાં આવે એવાં અને શુદ્ધ ખાદીનાં હોવાં જોઈએ.

૩. કન્યાપક્ષ તરફથી વેવાહને શુદ્ધ ખાદીનું ધોતિયું, ટોપી અને ૩ ૧૧ આપવા. પદ્મમાં-પાળા, વાકડો, દેગડો, રેડીઓ, દીવી અને માચી આપવાં.

૪. વિવાહ (વાગ્દાન) ની ક્રિયામાં ૪ માણસથી વધારે જવું નહિ અને બોજન વગેરેના ખર્ચો અત્યંત ઘટાડી નાંખવા.

૫. બહેન અથવા છોકરીને ત્યાં મોસાણુ કરવાનો વિવાજ બંધ કરવો, અને જરાયે આડંબર વિના મદદ રૂપે વધારેમાં વધારે ૩ ૧૦૧ આપવા.

૬. (અ) જનમાં જેમ અને તેમ ઓછા માણસો લઈ જવા એ પ્રશંસાપાત્ર ગણાશે. કન્યાપક્ષે પહેલે દિવસે દાળભાત અથવા લાપસી કરવાં, લાપસીમાં ગોળ અથવા દેશી ખાંડ વાપરવાં. બીજે દિવસે જાન રહે તો માત્ર દાળભાત કરવાં.

(ઇ) વરપક્ષે જમણુ કરવું નહિ. આવેલા પરોણાઓને દાળભાત અથવા લાપસી આપવાં.

૭. વરપક્ષ તરફથી વહેંચણોનો વ્યવહાર સદંતર બંધ કરવો.

૮. મરણુ પ્રસંગે જેમને નહાવાનું હોય તેને જ સ્નાન લાખવું અને તે જ આશ્વાસન ખાતર મળવા જાય. આ પ્રસંગે દાળભાત સિવાય બોજન કરવું નહિ.

૯. સીમંત પ્રસંગે જમણુ કરવું નહિ, વહુને જણસ આપવી નહિ, અને વહુના પિત્તાને પહેરામણી આપવી નહિ.

૧૦. કન્યાવિક્રય નથી તે છતાં કોઈ સ્વરૂપમાં દાળપત્ર ન ચાલે તેની સાચચેતી રાખવી.

૧૧. યુવાનોમાં બીઠી પીવાનું શરૂ થયું છે. ન્યાતમાં કોઈએ બીઠી પીવી નહિ એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે. ચંદાનું વ્યસન પણ ઓછું કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે, અને હોટલો તથા વીડીઓમાં અસ્વચ્છતા હોય છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું.

૧૨. દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે શુદ્ધ સ્વદેશી પહેરતા થઈ જવું, બીજી ચીજો પણ સ્વદેશી હોય તો મારું, ઉઘમી જીવન ગાળવું અને રેડીઓ ચાલુ કરવો.

૧૩. દાગીના પહેરવાનાં ઓછાં કરવાં, અને સ્ત્રીઓએ ખાદી પહેરવી અને સાદું જીવન ગાળવું.

૧૪. પુનર્લગ્નમાં ૩૫૧ નું પદ્મ આપવું અને ખાદીનાં કપડાં આપવાં.

૧૫. ઉંચી ઓશાંદની ગાયો પાળવી, અને વાજરખતે ખસી કરવામાં વાંધા નથી.

૧૬. કોઈ ન જતાં નિષ્પક્ષ પંચ પાસે નિકાલ કરાવવો.

ખારડોલી અને તેની આસપાસ પાટીદાર કોમનાં જીવન પંથો છે. લેઉઆ, ચરોતરીઆ, મતીઆ વગેરેની સારી સંખ્યા છે. આ બધાં પંથો શેઠ વખતમાં પોતપોતાના સુધારા પ્રયત્ન કરવાના છે. ચરોતરીઆ પાટીદારમાં ચાળાસ વર્ષથી બે પક્ષ પડ્યા હતા તે પણ એકત્ર થઈ ગયા છે.

પાટીદારો સિવાય દરજી, હળમ, કુંભાર (પ્રજાપતિ) લારવાડ, કેળાઓ વગેરે ન્યાતોમાં પણ ચળવળ ચાલી રહી છે, અને થોડા જ વખત પર કુંભાર ન્યાતમાં ઠરાવો પસાર થયા હતા.

દાર્શનિક

સામાજિક સુધારા એ આત્મશુદ્ધિને એક પ્રશ્ન થયો તે યવાથી કરજમા કુખેલી પ્રજાને કેટલો બધો ફાયદો થશે તે બાંધે જ કહેવાની જરૂર હોય. તેવા જ બીજા પ્રશ્ન દાર્શનિકોનો છે. આખા યુગરાતમાં, અને ઘણું કરીને આખા હિંદુસ્તાનમાં, સુરત જિલ્લાની પ્રજા માથાદીક વધારેમાં વધારે દારૂ પીએ છે. ત્યાં તાડ અને ખજુરીનો પાક થાય છે, અને જંગલમાં રહેતી પ્રજા ખોરાકમાં રાખડી પીએ છે અને ખાકી બધો પૈસો દારૂમાં ખર્ચી નાખે છે. આજથી દશ વર્ષ અગાઉ રાનીપરજી લોકોની સ્થિતિ ખરેખર ભયંકર હતી એમની લાખો વિદ્યા જમીન 'ઉજળિયાત' વર્ગે ઉતરતીને છીનવી લીધી છે, અને આ લોકોમાં જ્યારે લગ્ન થાય છે ત્યારે રૂ. ૫૦ થી ૨૦૦ નો ખર્ચ થાય તે જે માણસ ઉછીનો આપે તે પરજીનાર માણસનો "ધણીયાયો" થઈને બેસે છે અને પેલો કરજદાર માણસ આખી છંદગી સુધી ધણીયાયાનો શુભામ, 'હાલી' થઈને રહે છે. રાનીપરજીમાં ધણી ચઢતી ઉતરતી પકિતની જાતો છે તેમાં દૂખળા તો ખરેખર લગભગ પશુવત જીવન ગાળે છે આ રાનીપરજીમાં અને દૂખળાઓમાં જનગતિ આવી છે અને સુરત જિલ્લા, નવસારી પ્રાંત, વાસદા, ધરમપુર તથા સચીન રાજ્યોમાં પણ દાર્શનિકોનો પવન વાયો છે. દારૂ તથા તાડીનો ત્યાગ થાય છે તેની સાથે માસાહાર પણ જાય છે અને દારૂશીરિક રચના, ખાદી-પ્રચાર, અભયતા અને હિંમત એ ચારનો પ્રવેશ થાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં માથાદીક સાડા ૭ રૂપિયા જેટલો આળકારી કર સરકારમાં જાય છે એટલે પીનારી પ્રજા માથાદીક લગભગ રૂ. ૧૦ દર વર્ષે ખર્ચતી હશે. માથાદીકમાં ઘોડીઆમાં સુતા બાળકનો પણ સમાવેશ થાય જે દારૂના ધન્યદાર વગેરેના ફાયદાને ઉમેરીએ તો સુરત તથા આસપાસના રાજ્યોમાં દર વર્ષે એક કરોડ રૂપિયાનો દારૂ તાડી પીવાતા હતા. આજે જ્યાં જોઈએ ત્યાં દારૂ નિષેધની ચળવળ બેસીને ચાલી રહી છે. આ ચળવળના આભાસ પુનારી મીઠું બહેન પીટી છે. ઘણાખરા ઈશ્વરદાર અને દુકાનદાર પારસી છે અને મીઠું બહેન એક લખપતિ કુંડુંબની પારસી બાઈ છે. પલસાણા તાલુકામાં ધાર્મિક પ્રવચનો કરીને આત્મશુદ્ધિનો મંદિરો એક બિંદુ કરી રહ્યા છે. તે જન્મે પારસી છે. તે પણ ચઢા, કાંપી, દારૂતાડીનો ત્યાગ કરાવે છે. ઘણા પારસી બાઈબહેનો આ ચળવળમાં મદદ કરે છે.

વળી આ બધી જનગતિની અસર માત્ર સુરત જિલ્લામાં નથી થઈ. દક્ષિણમાં થાણા જિલ્લામાં પણ થઈ છે અને ઉત્તરે કાનમ તથા વાકળ પ્રદેશમાં પણ થઈ છે અને તેને લીધે ત્યાં સેવા મંડળો સ્થાપી જુવાનીઆ સામાજિક સુધારા તથા દારૂનિષેધનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. હજી ન્યાતોએ ઠરાવ કર્યો નથી ત્યારે અહીં આખા ગામ ઠરાવ કરે છે કે ગ્રેવ-બોર્ડન જમવા નહિ અને દારૂ પીનારી કેમને દારૂનિષેધ કરવાની સલાહ આપે છે.

આર્થિક સુધારો

સામાજિક સુધારા તથા દારૂનિષેધ એ બન્ને પ્રશ્નો ખરે જોતાં ઘણું અંશે આર્થિક પણ કહી શકાય, પણ બારડોલી તાલુકાને લગભગ કરોડ રૂપિયાનું દેવું છે એ વાત જાણ

બંહેર થયા પછી દરેક તાલુકો પોતાની સ્થિતિ તપાસવા મંદી ગયો છે, અને હવે એ દેવું કેવી રીતે પતાવી દેવું તેના ઉપાયો યોજા છે. સડી ગયેલા સમાજમાં ધણાં માણસો બેકાર રહીને આજસુ જીવન ગાળે છે, એક કમાનાર માણસની પાછળ ધણાં બેકાર સ્ત્રી પુરુષો પળાય છે, તેના તરફ લક્ષ દોરાયું છે. સુરત જીલ્લાની પ્રજા સાહસિક હોઈ લાંથી ધણા માણસો આફ્રિકા, રંગુન, ઑસ્ટ્રેલીયા વગેરે દેશોમાં જઈને પૈસો કમાઈ આવે છે, તે છતાં ધણા જુવાનીઆ કામ વગરના પડી રહે છે.

બીજી તરફ, રાત્રીપરજન્તા લોકો પોતાની જમીન સાચવી રાખવા, દેવામાંથી છુટા થવા, જમીન પાછી મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જે દુખળા હાલી તરફ રહ્યા છે તે પોતાની સ્ત્રી, કુટુંબ માટે વધારે ખોરાકની મદદ માગે છે. આજ સુધી કાચું બશોર અનાજ (જુવારી) મળતું હતું તેને બદલે હવે ચાંદી શેર પાકની માંગણી થઈ છે. શરમ સાથે કહેવું પડે છે કે કાચા એટલે ખોટાં કાટલાંથી તોળેલા, અને પાકા એટલે સાચાં કાટલાંથી તોળેલા.

ખારડોલી સત્યાગ્રહને લીધે પંજાબ, મદ્રાસ, મહારાષ્ટ્રના આગેવાનોએ પણ જોષ લીધું કે ખાદીના કામથી અન્ય જાડુઈ અસર થાય છે, ભણેલા અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા જુવાનીઆ ગામડે ગામડે, ઘેરઘેર અને ઝુંપડે ઝુંપડે નિડરતા, સ્વચ્છતા તથા સ્વાશ્રયનો સંદેશો પહોંચાડે છે. જે પ્રદેશોમાં કપાસ થતું હોય ત્યાં કપાસ સંઘરીને પોંજવા તથા કાંતવાથી કેટલો બધો લાભ થાય છે, અને ફાલતુ વખતનો કેવો સદુપયોગ થાય છે તે વેઠી તમા બીજાં આશ્રમો જોઈને સહ કોઈની ખાત્રી થઈ ગઈ. ખારડોલીમાં જે સંગીત પ્રચારકામ થયું, જે રહેલાઈથી પહેલા સ્વયંસેવકો મળી રહ્યા તે ખાદી કાપીલયોના સ્વયંસેવકોને લીધે. ખારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે જે લશ્કર કામ કરતું હતું તે જોઈને આખા દેશના નેતાઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ખાદીથી ખેડુતના બચત વખતનો સદુપયોગ થાય છે, જે ખેડુત કપાસ સંધરે છે તેને સોંધું કાપડ મળે છે, ખાદીને લીધે કપડાંનો મોહ ઓછો થઈ જાય છે, ખાદીને લીધે સ્વચ્છતા તરફ લક્ષ દોરાય છે, ખાદીથી એકમનું લાભ થાય છે, મોટા નાના બેદો બીડી જાય છે, અસ્પૃશ્યતા ઓછી થાય છે, વ્યસનોનો ત્યાગ થાય છે, નિડરતા આવે છે અને તેને લીધે અન્યાય તથા જુલમોની સામે ટક્કર ઝીલવાની હિંમત આવે છે.

પાટીદાર કોમમાં બળદોનો ઉપયોગ થાય છે તે છતાં ગાયને પાળવામાં આવતી નથી કારણ કે સાંદને ખસી કરીને બળદ કરવામાં પાપ મનાય છે. કોઈ ખસી કરે તો જ બળદ થાય છે એ હકીકત નિરાંતે બૂલી જવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે તો માંસાહારમાં હિંસા નથી કારણ કે હિંસા તો કસાઈને લાગે. લેંસને પાડા જન્મે તેને દુધ નહિ આપીને મારી નાંખવામાં આવે છે, કારણ કે પાડાનો ઉપયોગ ખેતીમાં કે કોઈ પણ પ્રકારે કરવામાં ન્દાનમ ગણાય છે. તેથી હવે એક પંચે દરાવ કર્યો છે કે ગાયોને પાળવી, અને સારી ઓલાદના સાંદ પાળીને ગાય બળદની ઓલાદ સુધારવી અને ખસી કરવામાં વાંધો નથી. લેંસની ઓલાદ સુધારવા માટે સારા પાડા પણ મંગાવવામાં આવ્યા છે, એટલે હવે બળદ ગાય તથા લેંસને મોટે ખર્ચે બદારથી મંગાવવાની જરૂર રહેશે નહિ, ગાય પાળવાને લીધે વધારે ખાતર થશે. તે ઉપરાંત મહુબના ખાતર (મળ) ને શા માટે ઉપયોગમાં

ન લેવું તેની ચર્ચા શરૂ થઈ ગઈ છે ખાતરના ઉકરડા ગમે તેમ રાખવામા આવે છે તેને બદલે જાડા ખાડા કરીને તેમા પકાવવાની ચર્ચા પણ ચાલી રહી છે. આવી રીતે ગ્વચ્છતા તથા આર્થિક લાભનો જિંદગી થઈ જશે એવી આશા રહે છે.

સામાન્ય જનશ્રુતિ

યુવક સંઘોની સ્થાપના ઘણા વર્ષો થયા ચાલી રહી છે, અને વાર્ષિક સંમેલનો વખતે સુંદર ભાષણો વાચવામા આવે છે, પણ બારડોલીને લીધે મુખ્ય યુવક સંઘને તથા સુસ્તના સંઘને યોગ્ય કામ મળી ગયું અને તેમણે કિંમતી સેવા બજાવી. આજે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા ગામડે ગામડે સેવા મડળો રચાયા છે, અને તેમણે જે કાર્યો આજ સુધી કર્યા છે તેની નોંધ લેવાની જરૂર છે. આ હકીકત જાણેલા રિપોર્ટોમાથી લીધી છે.

(૧) ગ્રામ સુધારણામા કુવાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી, ખાડા ખાખોચીયા પુરી દેવા, યોજાને સાફ કરવી.

(૨) રસ્તા દુરસ્ત કરવા. (એક જગ્યાએ તો માછલો સુધી રસ્તા દુરસ્ત થયા છે.)

(૩) ઝાડો રોપવા.

(૪) ગામડામા મક્ત અથવા સોલી દવા પુરી પાડવી, ખાસ કરીને કવીનાઈનની વહેંચણી.

(૫) સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી તથા વાચી સંભળાવવું.

(૬) અખાડા કાઢવા, રમત ગમતો શીખવવી

(૭) ન્યાતના સુધારા કરવા માટે પેતે અમુક પ્રતિગાઓ લઈને વ્યક્તિગત સુધારા કરવા.

(૮) પુસ્તકાલયો અથવા વાચનાલયો સ્થાપ્યા છે.

(૯) દારૂનિષેધનું પ્રચારકામ.

(૧૦) ખાદીનો ઉપયોગ.

(૧૧) ગામડા તથા સીમની રખેવાળી સિંધીઓને નહિ સોપતા સ્વયંસેવકોએ ઉપાડી લીધી છે.

(૧૨) આવા આવા કામો મેવામંડળોએ ઉપાડી લીધા છે અને જ્યારે જ્યારે મોટી સંખ્યાઓ ભરાય છે ત્યારે તેમા ખૂબ વ્યવસ્થા રાખવામા આવે છે.

જ્યારે યુવકસંઘો અને સેવા મંડળો આવા કામ કરે છે ત્યારે સ્વરાજ પાસે આવે છે, જવાહરલાલ નહેરૂ સ્વતંત્રતાનો દરખા કરે તેથી પાસે આવતું નથી. આજે અક્ષાહાનાદમા અને સમુક્ત પ્રાંતમા સત્યાગ્રહ કરવા માટે કેટલી તૈયારી છે એટલી તપામ કરીશું તો ખાતરી થશે કે સ્વતંત્રતાના દરખાથી નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરીને અને સ્વસુધારણાને લીધે સ્વરાજ મળી શકશે.

જેવી જનશ્રુતિ જીવવાનીયામા આવી છે તેવી જ સ્ત્રીઓમા પણ આવી છે અને જે ભાગમા હજી પડેલો અથવા મર્યાદા છે ત્યાં સ્ત્રીઓ સભાઓમા હાજરી આપે છે એટલું જ નહિ પણ ખુલી રીતે પ્રતિષ્ઠા લેવાની હિંમત બતાવે એ કેટલી નવાઈની વાત છે. આજે વડોદરામા સ્ત્રીઓમા ઘણી જનશ્રુતિ આવી છે, કાનમ પ્રેક્ષમા ગામડાઓમા પણ જિજ્ઞાસા જાગી છે, ઉત્તર ગુજરાતમા પણ તેની જ સ્થિતિ છે આ જનશ્રુતિને પોષનાર, તેને બળ આપનાર, નવી શક્તિને માર્ગ દર્શાવનાર સદ્ગુરુઓ અને સ્ત્રીઓની ખાતરી છે. આપણો કેળવણીનો વર્ગ આ પછાત પ્રજાની જૂથને ભાગે એ જરૂરનું છે. કડી ગામની સ્ત્રીઓ જે હજારની સંખ્યામા હાજરી આપે તેના અર્થ એ થયો કે લગભગ દરેક હિંદુ સ્ત્રી ભાષણ સાંભળવા

માટે આવી હતી. આવી જગૃતિ ક્ષણિક ન થઈ જાય તે આપણા આગેવાનોએ સંભાળવાનું છે. ગામડાના જુવાનીઆ પણ કામ ઉપાડી લેવાને તૈયાર છે પણ તેમને યોગ્ય માર્ગ દોરનાર વખતસર મળતું નથી.

એવા પ્રકારની જગૃતિ ખેડૂત વર્ગમાં આવી છે. ખારડોલીનો શંખ આખા ગુજરાતમાં રણકાર કરી રહ્યો છે. ત્યારે ખારડોલીમાં સંખનાદ બંધ થશે ત્યારે પણ તેના પડખા દૂર દૂર સંભળાયા કરશે. એ સંખનાદે નવી સૃષ્ટિ રચવા માંડી છે. નિરાશ પ્રજામાં આશા આવી છે. નમાક્ષી પ્રજાના હાથમાં અસહકારનું ધનુષ્ય આવ્યું છે.

અને જુઓ, ખારડોલીને લીધે નદિ પણ કાળજીને લીધે આજે મહારાષ્ટ્રના નાના રાજ્યઓ પોતાની પ્રજા સાથે મળી જઈને સ્વરાજની રચાપના કરવા મંડી ગયા છે. ખાદી ભક્ત સામેતવાડી અને તેની રાણી (સયાજીરાવ ગાયકવાડની પૌત્રી), બોર, ફદ્દણ અને ઔધના રાજ્યઓ પ્રજાના નેતાઓ સાથે સહકાર કરીને તેમની મદદથી રાજ ચલાવે છે અને પોતાના ખર્ચ પર અંકુશ મુકી દીધો છે. લગભગ એવી જ સ્થિતિ રાજકોટ દરખારની છે. જમાનો એકબી રીતે બદલાતો જાય છે, જે આગળ હતા તે પાછળ પડી જાય છે, પાછળ હતા તે આગળ ધરી જાય છે, ત્યારે બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ હજી વિચારમાં પડ્યા છે. તે સમજી ગયા છે કે સમાજમાં સમયને અનુકૂળ ફેરફારો નહિ કરીએ તો પાયમાલ થઈ જઈશું. પાર્ટીદારો અને જીજી કેમો આગળ ધસે છે. ગઈ કાલના મહાસભાના મહારથીઓ વિનીત પક્ષમાં જઈને માયું ખણે છે. એક વખત આગળ પડેલા રાજ્યઓ માનસિક ખામોશિયામાં ડૂબકી માર્યા કરે છે, અને નવા જુવાન રાજ્યઓ પ્રજાપક્ષની સાથે કૂચ કરે છે. રાજ્યોની પ્રજા દિંદી પ્રજાની સાથે રહેવાનો આગ્રહ કરે છે. આવતા એક બે વર્ષમાં પાછી ભારે જગૃતિ થવાની છે, ભારે ચળવળ અને મંચન થશે. એમાંથી હિતવત્ થતી ચક્રિતો સદુપયોગ વધારેમાં વધારે થાય એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ આગેવાનોનું છે. હજી આપણા દરેકે દરેક તાલુકામાં જોઈએ તેવી સારી વ્યવસ્થા નથી, દરેકે ઠેકાણે પગારદાર કે બીનપગારદાર સેવકો નથી, પછાત વર્ગની હિતતિ કરવા માટે હિપટેસકો અને શિક્ષકો નથી, ખાદી હિતવત્ કરવા માટે કાર્યાલયો નથી, સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓને માટે યોગ્ય શિક્ષણની વ્યવસ્થા નથી. ગુજરાતના વિચારકો અને કાર્યકર્તાઓ પાસે જોઈએ તેટલા કામના દગલા પડ્યા છે. જેમ ઍટલસે સંકંપજળથી આખી પૃથ્વીનો જોબો ખભે ચલાવ્યો તેમ ગુજરાતના કાર્યકર્તાઓએ આ બધા પ્રશ્નોનો હોડેલ કરવાનો છે. જે આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા હશે અને આત્મભોગ આપવાની તૈયારી હશે તો ઍટલસની જેમ આપણે પણ સફળતા પામીશું.

૨૧ હુ લ સુ ત

[સુતનિપાત]

કચ્ચિ અભિણ્હસંવાસા નાવજાનાસિ પંડિતં ।

ઽકાધારો મનુસ્સાનં કચ્ચિ અપચિતો તયા ॥ ૧ ॥

નાહં અભિણ્હસંવાસા અવજાનામિ પંડિતં ।

ઽકાધારો મનુસ્સાનં તિચ્છં અપચિતો મયા ॥ ૨ ॥

વત્થુગાથા ।

પશ્ચ કામગુણે હિલ્વા પિયરૂપે મનોરમે ।

સદ્ધાય ઘરા નિવલ્લમ્મ દુક્કલ્લસન્તકરો ભવ ॥ ૩ ॥

મિત્તે ભજસુ કલ્યાણે પન્તં ચ સયનાસનં ।

વિવિત્તં અલ્પનિગ્ધોસં મત્તજ્ઞૂ હોહિ ભોજને ॥ ૪ ॥

ચીવેરે પિણ્ડપાતે ચ પચ્ચયે સયનાસને ।

એતેસુ તણ્હં મા કાસિ મા લોકં પુનરાગમિ ॥ ૫ ॥

સંવુતો પાતિમોક્કલ્લમિંંદ્રિયેસુ ચ પચ્ચસુ ।

સતિ ક્કાયગતા ત્થયથુ નિલ્લિદા બહુલો ભવ ॥ ૬ ॥

નિમિત્તં પરિવજ્જેહિ સુભં રાગૂપસંહિતં ।

અસુભાય ચિત્તં ભાવેહિ ઇકામં સુસમાહિતં ॥ ૭ ॥

અનિમિત્તં ચ ભાવેહિ માનાનુસયમુજ્જહ ।

તતો માનામિસમયા ડપસન્તે ચરિસ્સસિ ॥ ૮ ॥

ઇત્થં સુદં મગવા આયસ્મન્તં રાહુલં ઇમાહિ ગાથાહિ અભિણ્હં ઓવદતીતિ ॥

(ભાષાંતર)

૧. અતિપરિચ્ચયના લીધે તું તે સુચની ('સારિપુત્રની') અવજા તો કરતો નથી ને ?
તે ચાનની મશાલ ધારણ કરનાર માટે તને યોગ્ય આદર છે ને ?

૨. અતિપરિચ્ચયના લીધે તે સુચની હું અવજા કરતો નથી, તે ચાનની મશાલ ધારણ કરનાર માટે અને દંમેશાં આદર છે.

આ પ્રાર્થનાવિક ગાથાઓ.

૩. મનને ગમતા અને ઉદ્વેગમિત કરતા પંચેન્દ્રિયોના વિપર્યોને છોડીને ધરનો ત્યાગ કર અને દુઃખનો અંત આણુ.

૪ કલ્યાણકારી મિત્રોની સંગતિ રાખ અને તારી બેસવા ઉઠવાની જગ્યા એકાન્તમાં રાખ, કે જ્યાં ગરબાં ઝોઘી હોય. તું મિતાદારી ચા.

૫ વસ્ત્ર (ચીવર), અન્ન, ઔષધ અને આશ્રયસ્થાન એ વિશે તૃષ્ણા ન કર; (જેથી) આ લોકમાં પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત નહિ કરે.

૬ પ્રાતિમોક્ષના નિયમોમાં અને ધ્યેયદ્રિયો વિશે સંયમ રાખ. તારા દેહનું સ્મરણ રાખ ! વૈરાગ્ય તરફ વલણ વધારે રાખ.

૭ કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય એવા શુભ નિમિત્તો છોડી દે; જેથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય, અને સમાધાન પ્રાપ્ત કરે એવા (શારીરિક) અશુભ ભાવોનું ચિંતન કર.

૮ અને અનિમિત્ત, જે (નિર્વાણ) તેનું ચિંતન કર અને અહંકારની વાંસના છોડી દે. અહંકારનો ત્યાગ કરીશ એટલે તને શાંતિનો લાભ થશે.

આ પ્રમાણે ભગવાન આ ગાથાઓને રાહુલને ફરી ફરી ઉપદેશ કરતા હતા.

ખૌદ સાહિત્યનો પરિચય ન હોય એવા વાચકો માટે આ સુતનો થોડોક ખુલાસો કરવો યોગ્ય છે. રાહુલ એ જુદાનો એકનો એક જ પુત્ર હતો. તે નાનપણમાં જ જુદની પાસે દાખાવ એટલે વારસો ભાગવા લાગ્યો. ત્યારે જુદ ભગવાને તેને સારિપુત સ્થપિરને સોંપ્યો. પછી તે હમર લાયક થયો એટલે જુદ ભગવાને તેને ઉપરનો ઉપદેશ આપ્યો. અતિપરિચયને લીધે જુવાન છોકરાઓ પોતાના ગુરુની ઘણીવાર અવગા કરે છે. તેને ગુરુના શુણ્ કરતા હોય જ વધારે દેખાય છે. તેથી પહેલી ગાથામાં ભગવાન પૂછે છે કે હું રાહુલ ! અતિપરિચયના લીધે તું તારા ગુરુની અવગા તો કરતો નથી ને? એવા શુણ્વાન ગુરુનો તું આદર કરે છે ને? રાહુલે ખીજી ગાથામાં યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી 'ભગવાનેનો' ઉપદેશની શરૂઆત થાય છે.

ગુરુનું માન રાખવું એ વિદ્યાર્થીના કસ્ટ્યનું પહેલું પગથીયું ખરું. પણ તેટલાથી આસે નહિ. તે જો રાત દિવસ ધ્યેયદ્રિયોની ઉપાસનામાં જ લાગ્યો રહે તો તેને તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? માટે જુદ ગુરુ ખીજી ગાથામાં ઉદ્રિયવિજય કરી મૃદક્રમેશોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

ચોથી ગાથામાં કંબોસ ત્યાગ કરવાના ઉપાય કહેવા છે. તે બધામાં સૌથી પહેલો સત્સંગ કહ્યો છે. તેનું મહત્ત્વ જુદના સમયથી તે કબીર નાનક છોકરામાં ઇત્યાદિ મધ્ય યુગના સાધુ સંત સુધી એક સરખું બધા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં મળ્યા આવે છે. એકાન્તવાસ અને મિતાદારનું મહત્ત્વ કેમને કહેવાની જરૂર નથી.

વસ્ત્ર, અન્ન, ઔષધ અને આશ્રયસ્થાન એ ચાર જ પદાર્થો લિમ્બુને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. આ સિવાય ખેતીવાડી પૈસા ટકા વજેરે રાખવાની તેમને સખ્ત મનાઈ હોય છે. પણ આ ચાર પદાર્થો વિશે આસક્તિ વધારવાથી પણ પુનર્જન્મનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એવો ભગવાનેનો મત છે.

છઠી ગાથામાં જે પ્રાતિમોક્ષનો નિયમ કહ્યો છે, તેનો સવિસ્તર ખુલાસો 'ખૌદસંધ'ના પરિચયના ખીજી ભાગમાં કર્યો છે. 'કાયગતાસત્તિ' એ શબ્દનું ભાવાન્તર દેહનું સ્મરણ એવું કહ્યું છે, પણ તે અધુરું છે. પોતાના શરીરમાંનાં માંસ લોહી હાડકાં આદિ

પદાર્થોને જ્ઞાનદષ્ટિએ જોઇ તેનું ચિંતન કરવું એને કાયગતાસત્તિ કહે છે ('સમાધિ-
માર્ગ,' પ્રકરણ ૪ થું જુઓ). આવા ચિંતનથી દેહની આસક્તિ ઓછી થાય છે, અને
વૈરાગ્યને મદદ મળે છે.

ઓને પુરપના અને પુરપને સીના દાર્શનિક વિજ્ઞાન જોઇને જે આનંદ થાય છે,
તેને શુભ નિમિત્ત કહે છે. એનાથી ઉલટું બાજરૂપ ન જોતાં આમડીની નીચે રહેલા દાડકા
માસ, આતરડા, ઈત્યાદિ અમંગળ ચીતરી ચડે એવા પદાર્થ સ્પષ્ટ જોવા, એને અશુભ
નિમિત્ત કહે છે. એટલે કે એકસ-કિરણોથી માણુમના પેટની અંદરનો ભાગ આપણને
જેવી રીતે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનદષ્ટિએ શરીરની અંદર રહેલા પદાર્થોનું અવ-
લોકન કરવાનું શિષ્યજ્ઞાને એકદમ કામવિકાર ઉત્પન્ન થઈ ચિત્તવિગ્રમ કરી શકતો નથી.

રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોની કલ્પનાને નિમિત્ત કહે છે, અને નિર્વાણના ચિંત-
નથી જ સર્વે નિમિત્તો નષ્ટ થાય છે, માટે, નિર્વાણને અનિમિત્ત એવી સંજ્ઞા આપવામા
આવે છે, અને તેના ચિંતનને અનિમિત્તભાવના કહે છે. માન અથવા અહંકાર ત્રણ
પ્રકારનો હોય છે. દુઃખીન કરતા શ્રેષ્ઠ છુ એવું માન, દુઃખીનની બરાબર છુ એવું માન,
અને દુઃખકો છુ એવું ત્રીજું માન. આ બધા પ્રકારના માનના ત્યાગથી જ શાંતિ મળે છે.

અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે શુદ્ધ કરેલો આ ઉપદેશ આજની પરિસ્થિતિના સર્વ વિદ્યાર્થી-
ઓને લાગુ પડે એ અસંભવિત છે તથાપિ તેનો સારાસ સર્વને ગ્રાહ્ય છે. આજકાલ પણુ જેને
વૈજ્ઞાનિક અથવા વાઙ્મયાત્મક જ્ઞાન મેળવી તે તે વિષયમા પ્રવીણતા મેળવવી હોય તેને
એટલા પૂરતો તે પંચેન્દ્રિયોની આસક્તિનો અને અંદકારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને તેમ
કરવાને માટે કાલગત સ્મૃતિ જેવી ભાવનાનો આજે પણ ઉપયોગ થાય એમ છે. તેથી
અર્થકામ વિદ્યાર્થીઓએ આ સુત્તનું અથવા શુદ્ધોપદેશનું અવરૂપ ચિંતન કરવું જોઈએ.

ધર્માનંદ કોસંબી

આજે પ્રેસીડન્ટ હીન્ડનબુર્ગનો જન્મદિન છે, પણ જરા પણ ધામધુમ કે
ઉત્સવ જેવું નથી. કારણ કે પ્રે. હીન્ડનબુર્ગે જણાવ્યું છે કે આજની સ્થિતિમાં
એક દિવસ કામ વગર ગાળવો કે ઉત્સવ પાછળ પૈસા ખરચવા જર્મનીને
શોભે નહિ.

રાષ્ટ્રલિપિ

રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ અને રાષ્ટ્રલિપિનો સવાલ એક ખીજા સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં નોખા નોખા છે, એક જ નથી. રાષ્ટ્રભાષામાં સાચું બેતાં હરિકાઈ છે જ નહિ. ઉર્દુ અને હિંદી બે વધારે ને વધારે જુદી ન પડે, એક ખીજાને સમજતી રહે, તો રાષ્ટ્રભાષા આજે જ સિદ્ધ થઈ જાય. કુસેડને લીધે જેમ તુર્કી અને યુરોપીયનો એક ખીજાના સંસર્ગમાં વધારે આવ્યા તેવી રીતે આજે હિંદુમુસલમાનના ઝગડાને લીધે એકખીજાનાં છાપાં વાંચવાની પ્રવૃત્તિ તો વધી જ છે. સવાલજવાબ, શાસ્ત્રાર્થ અને ગાળાગાળાથી પણ એક ખીજાની ભાષાનો પરિચય વધે જ છે. હિંદુઓ ફારસી શબ્દો ટાળવા માટે સહેલા તેમ જ અધરા સંસ્કૃત શબ્દો તૈયાર કરતા જાય છે; અને મુસલમાનો અસ્પૃશ્યતામાં ન માનતા છતાં સહેલા હિંદી શબ્દો ટાળીને પણ ખાસ ફારસી અરબી શબ્દો દાખલ કરવા લાગ્યા છે. મહારાષ્ટ્રી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખે થોડા વખત પર કહેલું તેમ આ પ્રવૃત્તિ અણધાર્યું જ પરિણામ લાવશે. પરસ્પર બહિષ્કાર તો શક્ય થવાનો નથી જ; પણ ભાષાનો રાષ્ટ્ર-લેડાણ વધશે, અને જડખાતોડ શબ્દો તો સ્વાભાવિક મોતે જ મરી જશે. બિહાર તેમ જ યુક્ત પ્રાંતમાં જે સાહિત્ય સંસદો હાલમાં સ્થપાઈ છે તેમના પ્રયાસ પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાના સવાલને ઉકેલવામાં ધણા મદદગાર નીવડશે. અંગ્રેજો અને અંગ્રેજી બણેલા કેટલાક દુરાગ્રહી લોકો અંગ્રેજી જ રાષ્ટ્રભાષા ચાલે એમ ઇચ્છે છે, પોતાથી બનતો પ્રયાસ પણ કરે છે, પણ લોકજનગતિ એટલી બધી વધી છે કે હવે અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રીયપદ પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે.

અધરો સવાલ છે રાષ્ટ્રલિપિનો. એ નક્કી કરવાની દિશામાં પૂરતા પ્રયત્ન થયા નથી. રાષ્ટ્રલિપિની બાબતમાં હરિકે કોણ કોણ છે એનો પણ ઘણાને ખ્યાલ નથી. કેટલાક અંગ્રેજો અંગ્રેજી એટલે કે રોમન લિપિ હિંદુસ્તાનમાં પણ ફેલાય એ વિશે ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. પાલી અને સંસ્કૃત ચોપરીઓ રોમન લિપિમાં તો છપાય જ છે. પાલી ચોપરીઓ હજી દેવનાગરીમાં મળતી પણ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આજે છે એ લિપિમાં દેવનાગરી લિપિ જ રાષ્ટ્રલિપિ થવાને વધારે લાયક છે એમાં શંકા નથી. પણ દેવનાગરી સામે જે આક્ષેપો છે એનો વિચાર કર્યો વિના ચાલે એમ નથી.

થોડા વખત પહેલાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’ માં શ્રી. નાડકરણીએ રોમન લિપિ સામે નાગરીનો ખચાવ કર્યો હતો. રોમન અક્ષરો કરતાં નાગરી અક્ષરો વધારે શાસ્ત્રશુદ્ધ છે એ એમની દલીલ હતી. પણ એમણે એમાં વર્ગમાલા અને લિપિમાલા વચ્ચે ગોટાળો કર્યો હતો. સંસ્કૃત વર્ગમાલા એટલે કે સ્વર, વ્યંજન તથા યુક્તાક્ષરો ઉચ્ચાર અને તેનું વર્ગીકરણ, ધણેલાગે શાસ્ત્રશુદ્ધ છે એ વિશે શંકા નથી. પણ નાગરી લિપિમાં તો શાસ્ત્રીયતાનું નામ ન મળે. સાચું કહીએ તો દુનિયાની કોઈ પણ વર્ણલિપિ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે જ નહિ. છુદ્ધિની શાસ્ત્રીયતા મીઠા લોકોમાં અને હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોમાં વધારેમાં વધારે પ્રગટ થઈ છે. તેમાં પણ ભાષાશાસ્ત્રની ખરી ખીલવણી હિંદુસ્તાનના આર્યોએ જ કરેલી છે એ નિર્વિવાદ છે. આપણા ઋષિઓએ અથવા આચાર્યોએ જો આપણી લિપિ શોધી કાઢી હોત તો તેમાં જરૂર શાસ્ત્રી-

વના આવન. પણ આપણે આપણી લિપિ ક્યાકથી ઉઝીની લીધી છે. બ્રાહ્મી અને ખરાઈ એ પ્રાચીન લિપિઓમાંથી દેવનાગરી (દેવનાગર એટલે કાશી. ત્યાની લિપિ તે દેવનાગરી) તૈયાર થઈ છે. પ્રાચીન લિપિઓના દોષો દેવનાગરીમાં સહેજે આવી ગયા છે.

રાશ્ત્રશુદ્ધ વર્ણમાલા ક અને જ એ વર્ણો વચ્ચે જેટલું માગ્ય છે તેટલું જ લિપિમાં પણ હોવું જોઈતું હતું ક મા સહેજ ફેરફાર કર્યાથી જ બનવો જોઈએ. જેમ ટમાંથી ઠ, ધમાંથી ધ બને છે તેમ કનું સહેજ રૂપાંતર થઈ જ બનવો જોઈએ. અને જે ફેરફારથી કનો જ બને છે તે જ ફેરફારથી જ નો ધ બનવો જોઈએ. સ્વરાનું કાર્ય બે પ્રકારનું છે. તે સ્વતંત્ર પણ આવી શકે છે, અને વ્યંજનમાં ભળી પણ શકે છે. સ્વતંત્ર સ્વર તરીકે આવે ત્યારે એનો આકાર બુંદો, અને વ્યંજનમાં ભળે ત્યારે સાવ બુંદો ! એ શુદ્ધ લિપિમાં શોભે નહિ.

વ્યંજનોના પાંચ વર્ગોમાં પાંચ પાંચ જ અક્ષરો આવે છે. એટલા ખસ નથી; છ જોઈએ છે. દિંદી શબ્દ 'હુમ્દે' મા 'મ્દે' એ યુક્તાક્ષર નથી એ યુક્તાક્ષર હોત તો 'હુ' પર થડો આવત. સાચું જોતા મ્દ એ મ નો મદાપ્રાણ છે જ નો મદાપ્રાણ ક, ધનો મદાપ્રાણ ખ, તેમજ મ નું મદાપ્રાણ મ્દ. ત-ય; દ-ધ; ન-ન્દ. એમ છ અક્ષરનો વર્ગ મળે જોઈએ. મરાઠી શબ્દ 'કળહેરી' મા 'ળહે' એ સાચો યુક્તાક્ષર નથી, પણ જ નો મદાપ્રાણ છે. તેથી જ ક પ થડો નથી આવતો. ગુજરાતીમાં 'ઉન્દાળો' એ ઉચ્ચાર હોવા છતાં 'ઉનાળો' એમ જ લખવું પડે છે. જે ન નો મદાપ્રાણ ઉચ્ચાર કબૂલ રાખી એને માટે લિપિએ સ્વતંત્ર અક્ષર શોધી કાઢ્યો હોત તો એ અગવડ ન પડત. આપણા સાક્ષરવર્ષ નરસિંહરાવ જે દ શ્રુતિનો આટલો આગ્રહ રાખે છે તેમાં વશુદ્ધ છે. બાપા-રાત્રનો ટેકો એમને છે. પણ જ્યાં ત્યાં દ જેવા અધરા અક્ષરનો જોડાક્ષર કરવો પડે છે તેથી જ લોકો નરસિંહરાવથી લાડકી જાય છે દ શ્રુતિ માટે જે લિપિએ કંઈક સહેલી મગવડ શોધી કાઢી હોત તો ધણીઓએ નરસિંહરાવના પક્ષને આવકાર આપ્યો હોત

યશ્રુતિ અથવા ચાન્ત 'યુક્તાક્ષર' માટે પણ કંઈક એવી જ અગવડ શોધી હોત તો ધણી તકલીફ જાયત.

શોભાની દૃષ્ટિએ રોમન લિપિ કરતાં દેવનાગરી ખૂબ ચડે એમ છે એ ખરું, પણ જ્યાં સુધી બીજા ગોઠવવાની કળામાં કાન્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધી એક પછી એક એવી દારમાં અક્ષરો ગોઠવવાની સગવડ અથવા મુશ્કેલીઓના એ ગમન લિપિનો મોટો ગુણ છે. દેવનાગરી લિપિમાં અક્ષરના સદાયકો અક્ષરને ચારે બાજુથી વળગે છે, અને જનાં એના ઉચ્ચારનો ક્રમ સચવાતો નથી 'મૂર્તિ' એ શબ્દમાં રૂ, ત અને ધિ એ ઉચ્ચારક્રમ લિપિ પરંપરા બાબકોના અને પરદેશી લોકોના ધ્યાનમાં આવી ગઈતો નથી.

દેવનાગરીમાં દરેક વ્યંજનના સ્વાભાવિક રૂપમાં જ એ સ્વર દૂષો રહે છે એ એક મોટે મગવડ છે, પણ તે અસાચી છે અને અધરી છે, એ મિન્ ઑડરમનતી તકગર થણે અશે સાચી છે. વર્ણો જે ક્રમમાં ઉચ્ચારાય છે તે ક્રમમાં જ લખાય, એ નિરપવાન નિયમ મળે જોઈએ બંગાળી માનાઓ અને અમી આર્ય લિપિઓના પ્રસ્ત મ્દાળ (િ) આ નિગમ માંજે ગુન્દો કરે છે.

ઓગળ જમને હું એમ પણ કહું કે હ્રસ્વ સ્વરોએ દીર્ઘ સ્વરો કરતાં અર્ધા જગ્યા રોકવી જોઇએ. અને યુક્તાક્ષરના પટક વ્યંજનો જે હમેશ એક નીચે એક આવે એવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય તો માત્રાનો હિસાબ રાખનાર છંદશાસ્ત્રી લિપિકારને આશીર્વાદ દેશે. દરેક લીટીની લેખાઇ જોઇને જ એની માત્રાએના હિસાબ હાથ આવી જાય.

આ બંધી વસ્તુઓ શક્ય છે એ વિષે શંકા નથી. માત્ર એકંએક બંધા ફેરફારો થવા મુશ્કેલ છે. ઉત્તરની દેવનાગરીએ પોતાનો કંઠજો અ કાંઠી નાખીને મુખધ્વજો 'અ' ધણુ લાગે દાખલ કર્યો છે. ગુજરાતીએ એથી વ્યાગળ જમને એને 'અ' એવું રૂપ આપી લખવાની સંગવડ વધારે સાધી છે. કાનહી લાપ્યાએ અનુસ્વારનું ટપકું માથા પરથી ઉતારી અક્ષરની જમણી બાજુ મૂકી દીધું છે. બંગાળીએ માત્રાઓ માથે ન ચંદોવતાં પ્રાચીન ઢંબ પ્રમાણે અક્ષરોની હારમાં જ રાખી છે. માત્ર ઉચ્ચારક્રમ પ્રમાણે વ્યંજનની પાછળ આવવાને બદલે તેની વ્યાગળ આવે છે, એટલો દોષ છે. મરાઠીએ ષ સાથે ગોઠાળો કરતો ષા બદલીને ષા જનાચો છે. ગુજરાતીએ 'શ' નો બ જનાવી એવો જ સુધારો કર્યો છે. વાંચનારને અગવડ ન થાય એવા કેટલાક ફેરફારો કરી નાગરી લિપિને વધારે શાસ્ત્રશુદ્ધ સંહેજે કરી શકાય.

બંગાળીનો દાવો છે કે નાગરી કરતાં એ લિપિ વધારે સ્પષ્ટ છે, અને લેખનસુલભ છે. નાગરી લિપિ લેખનસુલભ નથી એ વિષે શંકા નથી જ. તેથી જ દરેક પ્રાંતને નાગરીનો મરોડ બદલીને ભતભતના વિચિત્ર અક્ષરો તૈયાર કરવા પડ્યા છે. મરાઠીએ તો દક્તરી લખાણોમાં ઝડપ વધે એટલા માટે હેમાદ્રીના વખતથી નાગરીને ચોક્કસ મરોડ આપી એક સ્વતંત્ર લિપિ જ જનાવી દીધી છે. નાગરીનો જ એ મરોડ હોવાથી અમે એને મોઢી કંઠીએ છીએ.

મારી માન્યતા પ્રમાણે જે નાગરી લિપિ રાષ્ટ્રલિપિ જનાવવી હોય તો જે ઢંબે એ છપાય છે એ ઢંબ આપણે છોડવી પડશે. એને લહે લોકો બાળબોધ કહેતા હોય, પણ એ લેખનસુલભ નથી જ. નાગરીના જે અનેક મરોડો હાલ પ્રચલિત છે એમાંના જ જે મરોડ મૂળ છપેલા અક્ષરને મળતો આવે છે અને છતાં લેખનસુલભ અને ચારુદર્શન છે એવો જ મરોડ આપણે રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે પસંદ કરવો જોઇએ. મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે એવો મરોડ તો ગુજરાતી જ છે. ગુજરાતી એ સ્વતંત્ર લિપિ નથી, પણ નાગરી લિપિ જ છે. ફક્ત લખવાની સુલભતા અને જોવાની સુંદરતા એમાં વિશેષ રીતે સાધી છે એટલું જ. કોઇ પણ મહારાષ્ટ્રી કે હિંદી માણસને ગુજરાતી લિપિ વાંચતાં અગવડ નથી પડતી. બહુ બહુ તો દસેક મિનિટની મહેનત પડે છે. હિંદીઓ અને મહારાષ્ટ્રીઓને ગુજરાતી લિપિ લખતાં પણ જરાયે અગવડ નથી પડતી. થોડીક ટેવ પછી નાગરી કરતાં ગુજરાતીમાં જ લખવું તેમને વધારે ફાવતું આવે છે.

લિપિ વિષેની આ સૂચના કોઈ ગુજરાતી કરત તો તે પ્રાંતીય અભિમાન ગણાત. મેં તો સાર્વત્રિક લાલનો વિચાર કરીને જ એ સૂચના મૂકી છે. નાગરીનો ગુજરાતી મરોડ સાર્વત્રિક કરવા માટે ગુજરાત કંઇક મદદ કરે તો એ વસ્તુ સંહેજે થઇ જાય. સર્વમાન્ય સંસ્કૃત અને હિંદી મોપરીઓ ગુજરાતી લિપિમાં ધણી કાઢવાનું જે ગુજરાતી

છાપખાના માથે લે, અને એવી ચોપડીઓ સાવ સસ્તી કરી મૂકે તો એક પેઢીની અંદર જ ભારે પરિવર્તન થઈ જશે. હિંદુસ્તાની છાપા અને ગુજરાતી મરોડની નાગરી લિપિ એને જો આપણે રાષ્ટ્રીયતાની છાપ આપી દઈએ તો આપણું કામ ધણુ મહેલુ થઈ જાય. દક્ષિણ તરફ દ્રાવીડ લિપિઓ વાપનાગ લોકો પણ સંસ્કૃત માટે નાગરી લિપિ જાણે જ છે. બંગાળીઓ દંડપૂર્વક સંસ્કૃતમાં પણ બંગાળી લિપિ વાપરે છે, પણ તેમને સમજાવવું અશક્ય ન થાય. મદ્રાસ તરફના લોકોને નાગરી લિપિ સ્વીકારતા થોડીક અગતઃ પડશે, કેમકે કાનડીમાં જવરો વધારે છે અને રૂઢ તામીલમાં વ્યવજનો બહુ ઓછા છે. નાગરીની હારમાં આવતા તેમને જરા અવરૂ લાગશે પણ દક્ષિણ તરફના લોકો ધણા મમજી છે તેમને ત્યાં જાગૃત પ્રયત્ન નતન ચાલુ રહે તો નાગરી લિપિનો વિસ્તાર ન થાય એમ નથી.

સિંધીઓ તો પહેલાં નાગરીનું જ એટલે કે પાણીકા લિપિ વાપરતા અંગ્રેજોએ એમના પર અત્યંત સિંધી લિપિ ઠોકા મારી છે. સિંધના હિંદુઓ નાગરી લિપિ ન જાણતાને ત્રીધે આર્ય સંસ્કૃતિથી એટલા વચિત ગણા છે કે હવે એ દુષ્ટ તેઓ સમજતા થયા છે, અને નાગરી લિપિ તરફ એમનું ધનણુ ધંધા લાગ્યું છે એ પ્રયત્ન ત્યાં દસ પદ્મ પરસથી ચાલુ તો છે જ. શીખ ગુરુઓએ કર્મકાંડી સામ્રાજીની જાળમાંથી બચી જવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ગ્રંથ માં જુદી જ લિપિ તૈયાર કરી એમ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ એ કે શીખો ફક્ત શીખ સાહિત્ય જ વાંચી શકે એ વાત સાચી હો કે ન હો, શીખ લિપિ દેવનાગરીથી માવ જુદી તો નથી જ તેમને નાગરી લિપિ સ્વીકારના બારે અગતઃ ન પડે.

દેવે રહી ઉડુંની વાત

મુસલમાન બાઈઓ કુરાને તરીકે તો અત્યંત લિપિમાં જ વાચવાના અને ફારસી જેવી મુસ્લિમ લિપિ તો તેઓ જોડ જ રાખતા? પણ ધણા બંગાળી મુસલમાનો એકબી દેવ ના હરી જ જાણે એ ગુજરાતી મુસલમાનો તો ગુજરાતી જાણે જ છે. મદ્રાગઢના મુસલમાનો મરાઠીમાં સહેજે પતવહેવાર કરે છે એટલે ગુજરાતી નાગરી લિપિ મુસલમાનોને માટે સાવ અપરિચિત તો નથી જ. કારણે કવિતા બન જી લિપિમાં રચાય, પણ મુસલમાની ધર્મનું અધ્યયન હિંદુસ્તાનમાં મધી થાય એમ જો મુસલમાનો ઇચ્છતા હોય, અને રાષ્ટ્રીય દિલના મવાયોમાં પોતાનો ફાગો જો તેઓ પૂરતો આપના ગામતા હાય તો ત્યાં મમજી શકે એની ગુજરાતી નાગરી લિપિમાં જ તેમણે જાણુ જોઈએ, એટલું કોઈ દિવસ તો તેઓ મમજશે +

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

“ હુબતું નાવ ”

(ચુલબંધી ૭૬)

ઉર્મિ ગાન આજ ના છુટાય હો;
પ્રકાશ વા ન પ્રેરણા પમાય હો,
દુઝાય હેયું આજ ઝાઝ ડોલતું ઘની સ્વતંત્ર,
ધવાય પ્રાણ હાય હાયમાં નથી સુકાન તંત્ર.
સખે દિશા હવે ન સુઝતી કંઈ,
સુકાની ઝાઝ ને તણ જતી રહી,
હવે શું થાય ?

સખે હો પારશે પમાય ?

સુકાની વીણ શું તરાય ?

ઝાઝ ને હુબે છે આજ આ અગાધ નીરમાં,
સુકાની હાય ક્યાં ગઈ ? તુફાનમાં તણ તમા.

*

*

બવાળિધ માંહી એક એ પ્રિયા સુકાની શી હતી,
સુકાની વીણ આજ તો, થઈ ભૂંડી ગતી,
સદાય સુસતાથી દીલ નાવડું ચલાવતી,
કદી કદી ખરાબે નાવને જતું ગયાવતી.

દેવ ગાલશ્યાં હો, હુબે, દેવે, તિલાતિલાં,
હુમારે ઝાઝ ને હમે; ન અન્યનાં કદી થતાં,
પરંતુ આજ કાળ કેપીએ ઘની પ્રચંડ મચ્છ;
ને સુકાની શી પ્રિયા તણે બન્યો નકાર અસ્ત.

જાય આંખ,

ને કપાય આજ પાંખ,

હવે કદીય દીલને થશે ન એકલાં નિરાંત.

ભૂતકાળ,

ઠારતો બની કરાળ;

નાંખીને સ્મૃતિની જળા.

પૂછિમાનો પૂછું અંદ્ર અ્યાં નલે પ્રકાશતો,
 અને મરેત મસ્ત વાઈને સુગંધ ફેરતો,
 તે સમે હમે હમારે આજ લેઈને જતાં,
 સમુદ્ર રહેલગાહ માંહી, રાત્રિ સહુ વીતાવતાં.
 દિવ્ય ગાન ગાતી ત્યાં, પ્રિયા મધુર કંઠથી,
 વીણા અને સુકંઠ બેની એકતાનતા થતી,
 બુલી જતો હું બોન સર્વ સ્વરૂપ સ્નેહ રાત્રીએ,
 મજા બધી પુચી લીધી સખે બુંડી વિધાત્રીએ.

હવે ન એ મજા કદીય આવશે;

પ્રિયા વીના વીણા ન કો' વગાડશે.

તુટેલ તુંબી, તાર. આ ચોધાર અશ્રુથી રહે,
 હવે ન એ કરાંગુલી કદીય તારને અડે.

બંધ થાય આજ ગાન,

ને વિભાવ્ય જીવન તાન

હર્ષનો પ્રકર્ષ નષ્ટ થાય આ જ દેહથી,

ગઈ પ્રિયા હવે ન એ મળે કદી વિદેહથી.

“સુકાની ! આવ, આવ, આભણું ફરી કરે બહી,
 ઉતાર પાર શું બનેછ એ સખી હકામહી.”

પરંતુ ‘હાય’ કાણ સાંભળે હવે ?

બધું છું બહાવરો બની બુંડા ભવે.

નથી ઉપાય;

જેથી પારને પમાય,

આજ જો ડુળે છે આજ આ અગાધ નૌરમાં,

સુકાની છે જતી રહી તુકાનમાં તણ તમા.

ભલે, હવે ભલે ડુળે તમા નથી,

સુકાની વીણ ડુળવું કર્યું નકી,

ઉપાય છે નહીં યદી મરે મથી.

ભલે જહાં ફના થતી.

જર્મનીના એક પત્ર

હાંથુર્ગ તા. ૨-૧૦-૨૮

બાદરવા વદ ૨, મંગળવાર. સં. ૧૯૮૪

સુશીલજ્ઞેન, પંડિતજ્ઞના પત્ર બેગે તમારો પત્ર મળ્યો. વાંચી ખૂબ આનંદ થયો. પર્યુપણા પર્વનો આ રીતે તમે બધા બેગાં મળી જે આનંદ લીધો તેમાં હું જાગીદાર ન થઈ શક્યો. તે માટે જરા અમૂલ્ય તો થાય જ. પણ હું અહિં બેઠો બેઠો એ દિવસોમાં બૂનાં સ્મરણો યાદ કરી કરી કંઈ કંઈ અવ્યક્ત ભાવો અનુભવ્યા કરતો હતો. પર્યુપણાના ખેસતા દિવસે મિત્રો સાથે અહિંનું પ્રસિદ્ધ કબ્રસ્તાન જોવા જવાનું થયું. તમે સાંભળીને ચમકશો કે કબ્રસ્તાનમાં જળી શું જોવાનું હશે. મને પણ એ જોયાં પહેલાં એવો જ કાંઈક ખ્યાલ આવેલો. પરંતુ જ્યારે મેં એ સ્થાન જોયું ત્યારે મને હાથભર તો એમ જ થઈ ગયું કે આપણા સાહિત્યમાં જે નંદનન વગેરે દેવી વતોનાં વર્ણનો છે તે વર્ણન કરનારાઓની કલ્પનામાં પણ આવું વન કદાચિત નહિં આવ્યું હોય. મારા મનને તો એમ જ થઈ ગયું કે આવા દિવ્ય કબ્રસ્તાનમાં જો મૃત્યુ નજરે જણાય તો તેને હસતો હસતો વધાવી લઉં અને રત્નોદીપ્તની માફક તેના ગળે વળગી પડું. ૩-૪ કલાક એ સ્થાનમાં બેસી રહ્યો પણ ઉઠવાનું મન ન થયું અને કદાચિત જીવનમાં પહેલીવાર મૃત્યુ એ શબ્દ મદાન શાંતિ અને ઉપાધિમુક્ત દશાનો મધુર સૂચક લાગ્યો. એ કબ્રસ્તાન કોઈ ૫-૬ માઇલના ઘેરાવામાં ફેલાયેલું છે. વિવિધ જાતનાં વૃક્ષો અને લત્તાઓથી દેશાયેલું છે. જાત જાતનાં ફુલોથી આખું વન ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે. આખા બગીચામાં નાના મોટા સેંકડો રસ્તાઓ કાઢેલા છે. રસ્તાઓની ફુલગુંથણી એટલી બધી આડી અવળી બનેલી છે કે જો ઠેક ઠેકાણે જવાના આવવાના મુખ્ય માર્ગસૂચક પાટિયાંઓ ન લગાડ્યા હોય તો તમે આખો દિવસ ભટક્યા કરો તો પણ તમને તેનો કશો પતો ન લાગે. આખા બગીચામાં પ્રાર્થના કરવા માટે કોઈ ૧૦-૨૦ ચર્ચ એટલે ખ્રીસ્તી મંદિર છે. ૧૦-૧૨ લાખ માણસોની વસ્તીવાળા આ હાંથુર્ગ શહેરનું એ મુખ્ય કબ્રસ્તાન છે એટલે અહિંના બધા ઉચ વર્ગના માણસો અને કુટુંબોનું એ પ્રિય સમાધિસ્થાન છે. આપણને તો આપણા સ્મરણનું નામ સાંભળતાં પણ કંપારી ઘૂટે છે અને મનમાં કોઈ મદાન ભવંકર સ્થાનનું ભીતિ—ઉત્પાદક દર્શન થાય છે. મૃત જનના શબને ભસ્મસાત કરવા માટે ઘણા ખેદ સાથે આપણે સ્મરણભૂમિમાં પગ મુકીએ છીએ અને કાર્ય પૂરું થઈ રહેતાંની સાથે જાણે મોતના મોંમાંથી છટકીને આવતા હાથએ તેમ પાછા ઘરે આવીએ છીએ. સ્મરણ એ આપણા મને મૃત્યુનું જાણે સાક્ષાત નિવાસસ્થાન લાગે છે. વેળાકેવેળા તો એ તરફના રસ્તે થ જવું પણ આપણને અશક્ય થઈ પડે છે. ત્યારે અહિં એથી તદ્દન ઉઘડું દેખાય છે. અહિંનું સ્મરણ એ એક રીતે દિવ્ય અને બળ્ય સ્થાન જેવું લાગે છે. હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને ગાળેલા એ સ્થાનમાં બળ્લે ચચ્યાર કલાકો ગાળી કોઈ અસૌકંદિ આનંદ મેળવે છે. ઓછામાં ઓછું મહિનામાં એક વાર તો

દરેક કુટુંબીજન એ સ્થાનમાં જાય છે અને પોતાના સ્વજનોની કંઈ આગળ બેસી મનમાંના કાંઈ કાંઈ સુખદુઃખના પેશાક-આત્માનિગરાના ઉત્ક્રાંતિ નિશ્ચય લાડી નિયત આશાસન મેળવે છે. કષ્ટતાનની મુલાકાને વળાડ દરેક મનુષ્ય સ્વસ્થ અને સાદો એવો કાળો પોષાક પહેરે છે. દાયમા દુલોના શુભાઓ લઈ જાય છે અને બલ જ ગમી જીભાવે કંઈ આગળ જઈ તે પર દુલો ચડાવે છે અને પછી પામે પડેલી પાટલી પર બેસી જે કાંઈ અગણ્યા આવે તે ગમી કડી પાળ પડે વિનય થાય છે. કેમકે વળી, દક્ષની આમવાસ જે કાંઈ નેકામ વામ ઉગી ગયું હોય કે દુલગ્રાસ સુકાઈ ગયા હોય તેા તે કાઢવા માટે પેરથી નાના નાના ઝોળરો લઈ જાય છે અને તે વડે ધામ વગેરે દૂર કરી, નવી દુલકથારી બનાવી, ખીમ નવા રોપાઓ રોપી બધું મુદ્દ બનાવવામાં આવ્યા પિસતો વિનય લાડી નાખે છે એ કષ્ટ-સ્થાનમાં દરેક કુટુંબ માટે ૧૦-૨૦ દુલ જેવો એક વળીનનો દુલકો કાઢી દેવામાં આવે છે અને તે દુલકામાં એ કુટુંબના માણુઓને દેનાવવામાં આવે છે તે પર પડી, કુટુંબી જનોની દુલ અને સકિતના પ્રમાણમાં નાની ગોળી કંઈ કે કોમ ઉભા કરવામાં આવે છે એ આપણા દેશમાંના પ્રાચીન રૂપો છે. આપણે ત્યાં પણ આગળના વખતમાં એવી જ વનના મૃત્યુશ્યા ઉપર આગે ચિન્હો ઉભા કરવામાં આવતા હતા અને તે આગળ આપણા પૂર્વજો પણ અદિની માફક પૂજા અર્ચા કરતા હતા આ જે રૂપો છે તે એટલા બધા વિવિધતા વાળા અને ભાવસચ્ચ છે કે જેમના અવચોક્ત અને મનનથી આપણા વિચારશીલ મનને ઊલિન અને મૃત્યુ વિષેના કંઈ કંઈ તર્ક ચિન્હો ઉત્પન્ન કરાવે છે. કેમકે શ્રીમત માણુ-મતી કંઈ ઉપર દળા એ દળા પાઉં અર્થેના નજરે પડે છે, તેા તેની જોડેના કોઈ કંઈ કે દિવોદોષની દંઈ ઉપર માત્ર એક અણુસ પથર જ મુકી દેવામાં આવેલો મળે છે. કેમકેના મૃત્યુ ઉપર એવો હંદગીમાં શુ થા કર્યું હતુ તેનું આવેશન મેલુ રોય છે તેા કેમકેના મૃત્યુ ઉપર કેમકે એકાદુ ભાવમયકે દુલ વામ્બ જ બળેલુ દોષ છે કેટલીક વળાઓ મનનાની નાની ગોળી આગળ કે નાનાની નાદરથ સ્થિતિ બનાવીને બેમાટેલી હોય છે અને તેમાં પણ ધખી કંઈ અને ભાવના પ્રેવી હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ માતા-પિતાનું પણુ વ્હાલુ આગે મરી ગયેલુ હોય તેા તેની કંઈ ઉપર, માત પિતાને પોતાના બોળામાં બેમાટેના ગાળા સાથે આશ્રેષ્ઠમાં આવ્યા હોય છે, અને તેજો મનગભાવે ધમ્મની માસુ જાળે તે નજરની નબાગ વેવા પ્રાર્થના કરના દોષ તેવી દષ્ટિએ જોતા ચિત્તમાં આવ્યા હોય છે. કોઈ મૈનિક વળામાં માથો ગયો છે તેા તેની દંઈ પર તેની પ્રિય પત્નીને તેના દાયમા તયારે આપતી અને પુદ્ધમાં તેને થઈ મને તે નરે આગળથી આપતી જતાવેલી કે તેના જ વિવિધ ભાવો સ્વચરતી કોઈ આમૃતિ બેસાડેલી હોય છે. કેમકે કોઈ વળાએ નો નરેકે કુટુંબની ૧૦-૨૦ કંઈ એક સાથે આવેલી ધ અને તેમ બે ગાર પેટીના નાના મોળા કુટુંબીએ ના વિવિધ મૃત્યુ દાગબા ઉભા નેના છે. વળાએ કંઈ વળાનોમા છેલી લગામમાં માથાં ગયેલા કુલકાના મણુ રોગાચક મૃત્યુ આગળ વધારે નો મૈનિક પુલકે ના જદ મના-પિતાઓ, નાના આલોક, અનામ પનીઓ કે નોઈ મિત્રો વગેરે આવે છે અને જે મનરભાવે અને દુખી દિય એ નન્દ અનિમેષ દષ્ટિએ જોતા ઉભા મુદ્દ છે તે દરમને તેા વળા કરુ જ મળુ છે આ વળા અને સિંધ ભાવો અને વિગળે એ નમઃધિરયાનમાં દરેક મદામમુદના મોત્યોની માફક, ઉભા માથો કંઈ છે.

આ બધું જોઈ જોઈને મને શું શું થતું હતું તે અહિં શી રીતે લખાય ? આ પ્રગ્ન જેમ જીવતાં જાણે છે તેમ મરતા પણ તેટલી જ સરસ રીતે જાણે છે. આ પ્રગ્ન જીવિતને જે આનંદથી જીજ્ઞે છે તેમ મૃત્યુને પણ તે જ આનંદથી જીજ્ઞે છે અને એથી આપણને જેમ મૃત્યુનો મહાભય લાગે છે તેમ એ પ્રગ્નને નથી લાગતો. આપણું આખું જીવન જ લગભગ ભયમય થઈ રહેલું છે. નિર્ભય દશાની આપણને કલ્પના જ થતી નથી. આપણને ખાવામાં ભય, પીવામાં ભય, સૂવામાં ભય, બેસવામાં ભય, ચાલવામાં ભય, બોલવામાં ભય, લખવામાં ભય, ઉદ્યોગમાં ભય, આરામમાં ભય—ન્યાં જુઓ ત્યાં ભય ભય ને ભય જ આપણે અનુભવીએ છીએ. ખરી રીતે તો આપણને આપણા જીવવામાં પણ ભય જ લાગે છે. એ ભયની છાયાએ જ આપણને નિઃસત્ત્વ, નિરુદ્ધમી અને પ્રાણવિહીન બનાવી દીધા છે. આ પ્રગ્નએ ઘણે અંશે ભયને જીત્યો છે એમાં જરા યે શંકા નથી. એક આઠ વર્ષનો અભોધ બાળક પણ જેટલો અહિં નિર્ભય માલુમ પડે છે તેટલો આપણે ત્યાંનો એક મોટો નેતા પણ નથી દેખાતો. ત્યાં સુધી આપણામાંથી એ આત્મઘાતક ભય દૂર નથી થતો ત્યાં સુધી આપણે અધઃપાત અટકવાનો નથી.

આમ પર્યુષણનાં બેસતા દિવસે મેં અહિં શું જોયું તેનો તમને કાંઈક ખ્યાલ આપવાં આ લખું છું. દરેક જીવનના દરેક ભાવ અને દરેક વિચાર પર આ પ્રગ્નએ ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો છે અને મનુષ્યત્વની મહત્તાને સારી પેઠે સમજી છે. આ પ્રગ્નની સરખામણીમાં આપણું દરેક જીવન એટલે ઐહિક જીવન તો ઘણું દલકા પ્રકારનું છે એમાં બહુ અતિશયોક્તિ નથી જ. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જેમ આપણા મને આ પ્રગ્ન નારિતક છે તેમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ પ્રગ્નના મને આપણે નારિતક એટલે કર્તવ્યશૂન્ય છીએ. આપણે આપણી જાતને આસ્થિક સમજીએ છીએ પણ ખરી રીતે આપણે અંધ આસ્થિક છીએ. આપણી અસ્થિકતામાં આપણને જ શ્રદ્ધા નથી તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી જ હોય; અને તેથી ખરી રીતે આપણે વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક બંને રીતે નારિતક છીએ. આપણે ઐહિક જીવનનો પણ આનંદ લઈ નથી શકતા અને પારમાર્થિક જીવનને પણ સાધી નથી શકતા. હું આ બધા વિચારો મારા ચેતાના જીવનના સિદ્ધાન્તોકન પરથી જ વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી રહ્યો છું. જે વસ્તુ અને જે વિચારને હું મનથી ચાહું છું તેને આચરણમાં નથી મૂકી શકતો અને જે આચરણમાં છે તેને હું અંતરથી નથી ઈચ્છતો. જીવનની આ દશા નારિતકતા સિવાય બીજું શું સૂચવે છે ? પણ આ બધી પરિસ્થિતિ આપણી પ્રગ્નની અજ્ઞાનતાને આભારી છે. એ અજ્ઞાનતા ક્યારે દૂર થશે તેની કશી જ સમજણ નથી પડતી. અહિં આવીને મને તો આપણા લવિષ્ય માટે વધારે ને વધારે દુઃખ જ થતું જાય છે. ન્યાં સુધી અહિંની પરિસ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન હતું ત્યાં સુધી આપણી હીન દશા એટલી બધી ખેદકારક નહોતી લાગતી, પરંતુ અહિંનું જ્ઞાન થયા પછી આપણી અજ્ઞાનતા ઘણી કલેશકર જણાઈ રહી છે. કુદરતે અને ધર્મે આપણને અહિંના કરતાં, અનેક રીતે ઘણી સુંદર વસ્તુઓ આપી છે પરંતુ આપણી જડતા એ સુંદર વસ્તુઓનો કરોચા સુંદર લાલ આપણને નથી લેવા દેતી. આપણી ભૂમિ સુંદર જળવાયુથી પૂર્ણ છે પણ આપણી પ્રગ્નનું આરોગ્ય નિકૃષ્ટતમ છે. આપણે ત્યાં ફળદ્રુપ જમીન અનાકૃષ્ટ પડી છે છતાં આપણા કરોડો માણસો ભૂખે મરે છે. આપણે ત્યાં સંતોષપૂર્વક જીવન ગાળવાની ઘણી સુલભ સામગ્રી

છે છતાં આપણી પ્રજા રીવાજ રીવાજને મરી રહી છે. આપણો ધર્મ આપણને મદદન શાંતિ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે છતાં આપણું આખું પ્રજાજીવન અસંતોષ અને અશાંતિથી પરિપૂર્ણ છે. અહિં એથી બધું ઉતરે છે. પ્રાકૃતિક વાતાવરણ પૂર્ણ અનુકૂળ ન હોવા છતાં પણ આ પ્રજાનું આરોગ્ય હિલ્લેટતમ છે. બહુ થોડી જમીન અને તે પણ બહુ થોડી ખાદ્ય મામત્રી આપી રહે છે છતાં એક પણ મનુષ્ય ભૂખે મરતું નથી. જીવન જીવવાની વસ્તુઓ ધણી મોઢી હોવા છતાં આખી પ્રજા એક સરખી રીતે આનંદ અને ઉલ્લાસથી જીવી રહી છે. અહિંના ધર્મ પ્રજાના જીવનમાં આજે કરો વધુ લાગ લેતો નથી કે કોઈ ખાસ પ્રેરણા આપતો નથી છતાં પ્રજા મુખ્ય અને શાંતિને યથેષ્ટ સેવી રહી છે. આપણે સ્વકર્મ અને આત્મજાનનું સતત રટણ કરીએ છીએ છતાં આપણો આખો કુટુંબ-પરિવાર ઉદ્યોગદીન હોઈ માન કુટુંબના એક જ કર્તાદતાના પુરુષાર્થ ઉપર જીવતો હોય છે, ત્યારે અહિં કર્મ કે આત્મજાનની કશી કલ્પના વગરનો સગવડ-શક્તિ ધરાવનાર એકેએક સ્ત્રી-પુરુષ અને છોકરો છોકરી પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર જીવે છે અને પ્રગતિ કરે છે. આમ આ પ્રજાના જીવન સાથે આપણા જીવનની સરખામણી કરતાં બહુ બહુ વિચારો અને તરંગો આવ્યે જ નાંખે છે. પણ આ બધા લખાણનો અર્થ એમ નહિ મનજવો કે અહિં હવે બધી જ પૂર્ણતા આવી ગઈ છે. અહિં જે અપૂર્ણતા અને અશાંતિ છે તે આપણા કરતાં યે કદાચિત વધુ લયકર હશે પણ તે ખીજી જાતની છે. આપણે તેની સામું જોઈ આપણી જગતને પોષતી એ આત્મચાતીપણું છે. એથી આપણો નાશ વધુ જલ્દી થશે. તેથી હું તો એ જ દષ્ટિએ વિચાર કરું છું. બાકી અહિંના વિચારકો હવે એમ પણ કહેવા લાગ્યા છે કે યુરોપના ઉત્કર્ષિતો હવે લગભગ અંત આવતો જાય છે અને એશિયા, જેમાં આપણો દેશ ગુરુપદે છે, તેનો ઉપકાળ મમીપ આવતો જાય છે. પ્રજા એ કાળનું જલ્દી દર્શન કરાવે. અસ્તુ

ચન્દ્ર ખરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો

“ ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશો ન માનીએ, ચન્દ્ર ખરદાઈના પૃથ્વીરાજ રાસાને તો માનીયું ને ?* ” શ્રી ન્હાનાલાલ દસપતરામ કવિ ઉપરના વચનમાં અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશો સાથે કેમ મૂકે છે તે સમજાવું નથી. કારણ કે અંગ્રેજોએ કાંઈ તે કાળના સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા નથી. અંગ્રેજોએ અથવા બીજા આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોએ પૃથ્વીરાજ વિષે કે તે કાળના બીજા ઐતિહાસિક ખનાવો વિષે જે કાંઈ લખ્યું હોય તે ઇસ્લામી ઇતિહાસો તથા પૃથ્વીરાજ રાસો, તત્કાલીન તામ્રપત્રો, સિદ્ધાંતો વગેરે બીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી લખ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ શ્રી. ન્હા. દ. કવિના ઉપરના વચનમાંથી પૃથ્વીરાજ રાસો, ઇસ્લામી ઇતિહાસો અથવા આધુનિક ઇતિહાસો કરતાં, ઇતિહાસ તરીકે વધારે વિશ્વસનીય છે એવો જે ખ્યાલ નીકળે છે, તે વિચારણીય છે. ચન્દ્ર ખરદાઈ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન, પૃથ્વીરાજનો મિત્ર અને એની સલાનો રાજકવિ હતો. એ ચન્દ્ર ખરદાઈએ જ પૃથ્વીરાજ રાસો લખ્યો છે એવી માન્યતા પ્રસિદ્ધ છે અને એ માન્યતાથી દોરાઈને, પૃથ્વીરાજ રાસાને ઊંણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોવા વગર તથા એ મહા ગ્રંથ વિષે થયેલાં વિવેચનો જોયા વગર ઉપરનું વચન કહેવાયેલું છે. પૃથ્વીરાજ રાસા વિષે ઉપજી માન્યતા એટલા લાંબા કાળથી ચાલી આવે છે અને એટલી દૃઢ છે કે એમાં શંકા થવી જ મુશ્કેલ. ટાંડ સાહેબ જેવાએ પૃથ્વીરાજ રાસાને પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને વિશ્વસનીય માનેશો, પણ એના વખતમાં તામ્રપત્રો, સિદ્ધાંતો, વગેરે બીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. પણ હવે તો પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે અને પુરાતત્ત્વના સારા હિંદી વિદ્વાનોએ આ સામગ્રીનું મંથન કરીને મધ્યકાલીન રજપૂત રાજવંશોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ નવો પ્રકાશ નાંખ્યો છે. આ હિંદી વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ રાસો પ્રાચીન હિંદી મહાકાવ્ય તરીકે ગમે તેટલો ઉત્તમ ગ્રંથ લાગે હોય પણ ઇતિહાસ તરીકે વિશ્વસનીય નથી.

પરંપરાથી ચાલી આવતી માન્યતા વિરૂદ્ધ આવું વિધાન કોઈ એમને એમ માને નહિ, પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી, પૃથ્વીરાજ સંબંધી, એના પૂર્વજો સંબંધી તથા તત્કાલીન બીજા રાજવંશો સંબંધી હકીકતો બીજા અસંશયિત પ્રમાણોથી તપાસતાં ખોટી દેર છે, એમ જોયા પછી પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કવિનો રચેલો હોવા વિષે શંકા પડે તો નવાઈ નહિ.

ચન્દ્ર ખરદાઈ, ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક શંકાને ન ગણીએ તો, હિન્દીનો આદિ કવિ ગણાય છે અને પૃથ્વીરાજ રાસો હિંદી મહાભારત ગણાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં

* ‘ ભારતીય ઇતિહાસનાં કેટલાંક દશગ્રંથો ’ એ નામનાં શ્રી. ન્હા. દ. કવિનાં તા. ૨૩ જાન્યુઆરી ૧૯૨૩ ભાષણમાં પા. ૧૯૭ જુઓ.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું જીવન વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સખધી તથા પૃથ્વીરાજને તે કાળના જે જે રાજ્યો સાથે લડવું પડેલું તે રાજ્યો સખધી પણ પુષ્કળ માત્રા ગણાયા લખેલી છે. સૌ અવાદ રૂપ છે કવિ ચન્દની દગપની પ્રશ્ન કરે છે અને કવિ એનો ઉત્તર આપે છે એ રીતે આખો ગથ લખેલો છે.

જો વિશ્વસનીય હોત તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઈ સ બાન્ની સદીના ઇતિહાસ માટે પૃથ્વીરાજ રાસો એક અમૂલ્ય પુસ્તક ગણાત, પણ આ મહા ગ્રંથ વિશ્વસનીય નથી. ઇતિહાસ તરીકે ગણાયા અથવા થવાના કેટલાક કારણો નીચે આપ્યા છૂ.

૧ પૃથ્વીરાજ નાસામા પૃથ્વીરાજનો જન્મ મધ્ય સવત ૧૧૧૫ આખો છે તથા મૃત્યુ સમય સવત ૧૧૫૮ આખો છે પણ પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ શાહજુહીન જોરીને હાથે ઇ મ ૧૧૮૩ માં હાથો પછી થયું છે એટલે કે જિ સ ૧૨૪૯ માં થયું છે, અર્થાત ચન્દ કવિએ આપેલી સાક્ષો ખોળી છે એમ માનવું પડે છે શ્રીયુત મોહનલાલ વિશ્ણુલાલ પડ્યા નામના દિંદી વિદ્વાને ગણના વિક્રમ સોડ બાનન્દ' એ પદના આધારથી નવા બાનન્દ સનનની રૂપના કરી છે આ બાનન્દ સનત વિક્રમ સવતમાથી ૮૧ બાદ કરવાથી ગળે છે અમ તેઓ કહે છે અને રાસોમા પૃથ્વીરાજના જન્મ વગેરે માટે આપેલી સાક્ષો બાનન્દ સનતની છ એમ માનવાથી રાસાની સાત્રા નાચી દૂર છે એમ શ્રી પદપા નીલ કરે છે પણ ગણામા આપેલો બધી સાક્ષો બાનન્દ સવતથી યં મળી રહેતી નથી અને રાવ બહાદુર ગૌરીરાજર હીરાચંદ એકા જેવા મર્મથ દિંદી પુરાતત્ત્વજ્ઞ તો બાનન્દ સવતની માત્ર કલ્પિત છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે (જુઓ નાગરી પ્રયાગિણી પરિકા ભા ૫ અ ૨ પા ૨૦૦)

૨ પૃથ્વીરાજ નાસામા લખ્યું છે કે જે વખતે પૃથ્વી રાજના પિતા મામેશ્વર ચૌહાણ સાંઝલરી દેરાની નાજ્બાની અજમેરમા ૧૦૫૨ માં હતા તે વખતે અનગપાન તોગર દિ રીસા અને વિજયપાન મધ્ય ૮ નો તમા મળ્ય કરતા હતા હવે કોઈ કાનૂથી વિજયપાને દિંદી ઉપર ચાઈ મ્મી એટલ અંગપાન હત મોડીને મોમેશ્વર પાસે મ દ માગી મોમેશ્વર નરકર લઈને દિંદી ગયા આ અનગપાન તથા મોમેશ્વર મળાન દિલ્હીને ત્યાર કયો આ ગીતે જો કે જોગના નામ વિજયપાન એ રખતે ઉત્તર ભાગતમા મધ્યના પં જોગવના હતા એની પાસે ગણી મોગી સખ્યા હતી તમા એમલે પ્રિયિગ્ય કયો ન્તો હતા એમનાવી દિલ્હી જતાનું નહિ હવે અનગપાનને પુન ન્દોતો પણ ફક્ત મે ન્યાઓ હતી, મોટી જન્યાનું નામ સુરસુન્દરી અને નાનીનું નામ અમળા હતું દિંદી પતિ અનગપાને મોગી જન્યા સુરસુન્દરી, વિજયપાનથી કરીને તેને આપી અને નાની કમળા મોમેશ્વરન આપી આ કમળાને પેટે પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો કનોજના રાજા વિજયપાનને જન્યચન્દ નામનો પુત્ર થયો જે વિજયપાનના મૃત્યુ પછી કનોજની ગાદીએ પેઠો પણ આ જાનન્દ સુરસુન્દરીને જે જન્મ્યો હોતો કે વિજયપાનની કોઈ બીજી નાનીના ગણથી જે ગણામા લખ્યું નથી.

૩ પ્રખ્યાત દિંદી મણિ ૨ રસની ના ૧ ન્દ ના ૧ જન અન આ રસના ૧ મા છપા હા છે અનુવંદાદ પિલના નેખામાથી મ થ મુ આ ની ૫ ૭

૩ હવે દિલ્હીના રાજા અનંગપાલ વૃદ્ધ અવસ્થામાં જ્યારે બદરીનારાયણની જાત્રા કરવા નીકળ્યા ત્યારે એમણે પોતાના દોહિત્ર પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય આપી દીધું. એ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉંમર જાર વર્ષની હતી. અનંગપાલના મંત્રીઓને થોડા સમય માટે પણ પરદેશી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય સોંપી દેવાની વાત યોગ્ય ન લાગી. પણ અનંગપાલે મંત્રીઓનું કહેવું ન ગણકારી પોતાનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજને સોંપ્યું અને પોતે બદરીનારાયણ ગયા. અનંગપાલ જાત્રાએ ગયા પછી થોડા વખતમાં જ પૃથ્વીરાજે દિલ્હીના મોટા મોટા જૂના રાજપુરુષોને રાજા આપી અને અજમેરથી પોતાનાં સગાંઓને ખોલાવી રાજ્યમાં મુખ્ય મુખ્ય અધિકાર ઉપર તેઓને જોડાવ્યા. આ અજમેરી અધિકારીઓએ દિલ્હીવાળાઓ ઉપર જૂલમ કરવા માંડ્યો એટલે જૂના અધિકારીઓએ તથા ગામના પ્રતિષ્ઠિત મુદરથીએ બદરીનારાયણ જઈ અનંગપાલ પાસે કકળાટ કર્યો. પરિણામે અનંગપાલ દિલ્હી પાછા આવ્યા પણ પૃથ્વીરાજે એને શહેરના ચેસવા ન દીધા. અને કાંઈક ધન આપી પાછા બદરીનારાયણ મોકલી દીધા.

૪ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરે પૃથ્વીરાજને જાણાવસ્થામાં જ એકસો વ્યાઠ સાથી આપ્યા હતા. આ બધા સાથીઓ સાદસિક અને શરતીર હતા. રાસામાં આ “અષોત્તર સર” ની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. આ સાથીઓના જોર ઉપર મુસ્તાક રહીને પૃથ્વીરાજ કોઈને ગણતા નહિ અને જરા કારણ મળતાં ગમે તે રાજા સાથે લડી પડતો.

૫ પૃથ્વીરાજને ઉપર પ્રમાણે દિલ્હીનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે અજમેરમાં એના પિતા સોમેશ્વર રાજ્ય કરતા હતા; પાછળથી જ્યારે સોમેશ્વરને ગુજરાતના રાજા બીમે મારી નાંખ્યા ત્યારે અજમેરનું રાજ્ય પણ પૃથ્વીરાજને મળ્યું.

૬ વિજયપાલ કમંધવજ એક વખત દિગિરજ્ય કરતા કરતા ઉટ્ટીસાના કટક નગરમાં પહોંચ્યા, ત્યાં કટકના રાજા સોમવંશી મુકુન્દ દેવે પોતાની પુત્રી વિજયપાલને ભેટ આપી તેની સાથે સલાહ કરી. વિજયપાલે આ કુમારી પોતાના પુત્ર જયચંદને પરણાવી અને તેને પેટે સંયુક્તા અથવા સંજોગિની જન્મી. આ સંયુક્તા જ પોતાના પિતાના તથા પતિના કુળના નાશના કારણ રૂપ થઈ.

૭ સોમેશ્વરના મરણ પછી પૃથ્વીરાજે દિલ્હીને પોતાની કાયમની રાજધાની બનાવી. ત્યાંથી જ શાહજહાન જોરી માગે ઝડપા પૃથ્વીરાજ ગયા. અને પૃથ્વીરાજના મરણ પછી સંયુક્તા દિલ્હીમાં જ મતી થઈ.

પૃથ્વીરાજ રાસામાં આવેલી પૃથ્વીરાજ ચરિત્રની મુખ્ય વાતોનો ઉપર ટુંકા સાર આપ્યો છે. હવે એ વાતો સાચી છે કે ખોટી એ એક પછી એક જોઈએ.

ક ૧ પૃથ્વીરાજને અનંગપાલ તોમરે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીની ગાદી મળી એ રાસાનું કથન નીચેનાં પ્રમાણોથી ખોટું ઠરે છે:—

દિલ્હીમાં જે શરિજશાહની વાટ નામથી જાણખાતો અશોક સ્તંભ છે, તેના ઉપર અશોકના લેખ નીચે વિ. સં. ૧૨૨૦ નો એક સંસ્કૃત લેખ છે. આ લેખમાં પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરના મોટા ભાઈ જોધા વિઘ્નરાજ વીરઝદેવના દેશવિજય સંબંધે લખ્યું છે કે “વિધ્યાવ્યસથી હિમાલય સુધી સર્વ દેશોને જીતીને અમે તેઓ પાસેથી કર લીધો છે તથા

મુસલમાનોને આર્થવર્તમાવી પાછા કાઢીને ભારતને ફરી આર્યભૂમિ કરી છે વગેરે" (મજાલો ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧ પા ૨૪૪ માં છેવેના છે)

આ લેખથી વિ સ ૧૧૨૦ (ઈ. મ ૧૧૬૩) પહેલા તરતમા ચોદાણુ રાજા વીસવટેવે દિલ્હી પોતાને તાથે કયું હતુ અર્થાત એ પછી ગાદીએ આવનાર સોમેશ્વરના વખતમા દિલ્હી ચોદાણુના હાથમા જ હતુ, એમ સિદ્ધ થાય છે. અવગત ચોદાણુએ અજમેરને જ ગજવાની રાખી હોય અને દિલ્હીમા કાઈ માંમેન રાખ્યો હોય એવો નેહન છે સમકાલીન મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ પૃથ્વીરાજને અજમેરનો ગણ મ્હો છે દિલ્હી માથે પૃથ્વીરાજને મધ મધ્ય હતો કે નહિ એ તેઓ કહેતા નથી

તમકાતે નાસિંગીયા દિલ્હીનો રાજા જોવિન્દરાય હતો એમ લખ્યુ છે અને કિસ્તાએ પિથૌરાનો ભાધ ચામુકરાય દિલ્હીનો રાજા હતો એમ લખ્યુ છે x શાહશુદીન અજમેર પછી દિલ્હી પર દલો લઇ ગય છે, એમ મુસલમાન ઇતિહાસો કહે છે

ક્ર ૨ ગયામા નસાના સત્ર ને આનંદ નવન મણીએ તો, પૃથ્વીરાજ ઇ સ ૧૧૪૮ માં જન્મ્યા, અને બાર વર્ષની ઉમરે એટલે ઈ મ ૧૧૬૦ માં તેને દિલ્હીનું ગજા મળ્યુ એમ લખ્યુ છે પણ ઉપર કહેલા અશોકસ્તંભ વાળા લેખ ઉપરથી ઇ ન ૧૧૬૩ માં તો સોમેશ્વરના મોટા ભાઇની દિલ્હીમા મતા હોવી એઈએ વળી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલા એટલે ઈ મ ૧૧૪૮ પહેલા સોમેશ્વરે દિલ્હીના અનંગપાળને મદદ કર્યાની તથા એની પુત્રી કમવાદેવીને પરણ્યાની વાત પણ મળવિન નથી કારણ કે સ ૧૧૪૮ માં સોમેશ્વર નહિ પણ એના પિતા અણોરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર હતા, પછી ઉપરના લેખ પ્રમાણે સંવત ૧૧૬૩ માં ચોથા વિગ્રહરાજ વીસવટેવ ચોદાણુ અજમેરના રાજા હતા, તે પછી 'પૃથ્વીરાજવિજય' તથા 'પ્રબંધકોશ' પ્રમાણે તેના પુત્ર અમર ગાગેય ગાદી ઉપર બેસ, તે પછી વીસવટેવના ભાઈ જગદેવના પુત્ર ખીમ પૃથ્વીરાજ ગાદી ઉપર બેસ અને તે પછી સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યા

હવે સ ૧૨૨૬ (ઈ મ ૧૧૬૯) નો એક ઉલ્લીઈ લેખ પૃથ્વીરાજ ખીમનો મળ્યો છે અને સ ૧૨૨૬ ના ફાલ્ગુનનો સોમેશ્વરનો બીજોલ્લાનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે એટલે ઇ ન ૧૧૭૦ માંજ સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ બેસ છે એટલે ઈ સ ૧૧૪૮ પહેલા સોમેશ્વરે અનંગપાળને મદદ કરી હોવાનો સંભવ નથી વળી પૃથ્વીરાજની માતું નામ રાસામા કમવાદેવી લખ્યુ છે, પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમા કપૂરદેવી નામ છે તથા પૃથ્વીરાજના મમયમા (ઇ સ ૧૧૯૨ માં) લખાયલા પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યમા

* જુઓ Elliot & History of India Vol II

* Elliot & History of India Vol II p 295-296 અને Briggs & Farashia Vol I p 171-173

+ કાશિમરી કવિ જયલખના લખેલ પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યની એક અપૂર્ણ અને ત્રુટિત પ્રત છુટકર સાહેબને કાશિમીરમાથી મળી હતી, જે પૂના ડેક્કન ડોવેનના પુસ્તકાલયમા રાખવામા આવી હતી આ કાવ્યની આ સિરાય બીજ એક પણ પ્રત મળી નથી પણ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જોતાં જો એ ટી બોક્ષ એતુ સરોધન કરી છપાવવા ચત્ત કરે છે આ કાવ્ય વિશે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ નાગરી પંચાવલ્લી પત્રિકા ભા ૫ અ ૨ માં પૃથ્વીરાજ વિજય ઉપર લેખ.

સોમેશ્વરે ત્રિપુરીના હૈહયવંશી રાજા નરસિંહદેવની કન્યા કર્પૂરાદેવી સાથે લગ્ન કર્યું અને કર્પૂરાદેવીથી તેને પૃથ્વીરાજ તથા હરિરાજ એ પુત્રો થયા એ રીતે વર્ણન મળે છે. એટલે રાસાની કથા કલ્પિત હોય છે.

ક ૩ સોમેશ્વરનો પિતા અર્જુરાજ અજમેરનો એક મહા પ્રતાપી યૌદાણુ રાજા હતો. એને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની કન્યા સુધવાના ગર્ભથી જન્મદેવનો તથા વિગ્રહરાજ વિસલદેવ (૪ થા) નો જન્મ થયો. બીજી ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવીને કાંધ સંતાન ન હતું, અને ત્રીજી કુમારપાળની બહેન દેવળદેવીને પેટે સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સોમેશ્વરની બાળ્યાવસ્થા ચાલતી હતી તે વખતે અજમેરમાં અર્જુરાજને મારીને સુધવાના પુત્રોએ ગાદી ઇલાવેલી હોવાથી સોમેશ્વર મોસાળમાં પહેલાં સિદ્ધરાજના હાથમાં અને પછી કુમારપાળના હાથમાં મોટા થયા. અને પિતૃવાતી જન્મદેવના પુત્ર પૃથ્વીરાજ બીજાના મરણ પછી અજમેરની ગાદીને હાથે કરતાર અર્જુરાજના વંશનું બીજું કાંધ ન હોવાથી સોમેશ્વર પોતાના બાળપુત્રોને લઇને અજમેર ગયા. (જુઓ પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૭ તથા ૮) મતક્રમ કે મોસાળના આશ્રયમાં પડેલા સોમેશ્વરે દિલ્હીના રાજાને કાંઈ મદદ કરી હોવાનો સંભવ જ નથી. ટુંકામાં પૃથ્વીરાજના જન્મ સંબંધી તથા દિલ્હીની ગાદી ગાંઠગપાળ પાસેથી મળ્યાની રાસાની આખી વાત કલ્પિત લાગે છે. પૃથ્વીરાજ વિજયમાં અને હમ્મીર મહાકાવ્યમાં^x લગભગ સરખું વૃત્તાન્ત છે, અને એ વૃત્તાન્તને સોમેશ્વરના તથા બીજા યૌદાણુ રાજાઓના ઉત્પત્તિ લેખો, મોટે ભાગે ટેકા આપે છે.⁺ ખાસ કરીને સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ ના શિલાલેખમાં આપેલી વંશાવળી યૌદાણુના ક્ષતિહાસ માટે અતિ ઉપયોગી છે. એ લેખમાં પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર જ પોતાના ઔરંગાન મોટા ભાઈ વિગ્રહરાજે દિલ્હી છૂટી લીધી હતી એમ કહે છે. ટુંકામાં રાસામાં ગાંઠગપાળે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધાની તથા દિલ્હી આપાની વાત માત્રી શકાય એમ નથી. રાસાને યૌદાણુની ટુંકી વંશાવળીની પણ સાચી ખબર નથી. સોમેશ્વર પહેલાં એ વંશમાં ચાર વિસલદેવ નામના અને ત્રણ પૃથ્વીરાજ નામના રાજાઓ થઇ ગયા છે. રાસાને એક જ વિસલદેવની તથા એક જ પૃથ્વીરાજની ખબર છે, જેથી ધણો ગોટાળો થયો છે. ટાક રાજદયાનમાં પણ આ ગોટાળો ઉતર્યો છે.

ક ૪ સોમેશ્વર વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૯) માં મરણ પામ્યા. દવે પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમને દાણે સોમેશ્વર માર્યો ગયો, પણ એ વાત માત્રી શકાય એવી નથી. કારણ કે ભોળાભીમ ધણું કરી એ જ વર્ષે અણહીલવાડની ગાદીએ બેઠો હતો અને હજી તદ્દન બાળક હતો. (જુઓ મુંગધ ગેઝેટીયર

^x હમ્મીર મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૪૬૦ માં જૈન સાધુ નયચંદ્રસૂરીએ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર રણધોરમાં રાજ થયો. એનાથી પાંચમી પેઢીએ હમ્મીર રાજ થયો. આ યૌદાણુ હમ્મીરના ચરા ગાવા માટે હમ્મીર મહાકાવ્ય લખાવ્યું છે. આ હમ્મીર સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો સમકાલીન, મહા શૂરવીર રાજા હતો; [સમય વિ. સં. ૧૩૪૨ થી ૧૩૫૮] આ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં યૌદાણુ વંશની પૂરી વંશાવળી આપી છે.

⁺ પ્રબન્ધ કોષના અન્તમાં આપેલી વંશાવળી પણ ધણે ભાગે પૃથ્વીરાજ વિજય, હમ્મીર મહાકાવ્ય તથા ઉત્પત્તિ લેખોમાં આપેલી વંશાવળી સાથે મળી રહે છે.

અં ૧ ભા ૧ પા ૧૯૬) વળી ગુજરાતના રામને મહત્તા આપનારી એવી વાત બની હોય તો પ્રબધ ચિંતામણી વગેરેમાં નોંધાયા વગર ન જ રહે

ક ૫ સોમેશ્વરે પૃથ્વીરાજને ૧૦૮ સાથીઓ આપ્યાની વાત પણ ગપ્પ લાગે છે કારણ કે સોમેશ્વરના મરણ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉંમર નાની હતી અને તેની માતા કર્પૂરદેવી રાજ્ય સંભાળતી હતી, એમ પૃથ્વીરાજ વિજય કહે છે (ભુઓ સર્ગ ૮, ૯)

ક ૬ પૃથ્વીરાજનો દિલ્હી માથે શો સબધ હતો એ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કે હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તો લખ્યું જ નથી અને મુસલમાન લેખકો તો પૃથ્વીરાજને અજમેરના રાજા જ ગણે છે. શાહજુદ્દીન સામે લડના માટે પૃથ્વીરાજ અજમેરથી જાય છે x દિસ્તામાં દિલ્હીના રામને પૃથ્વીરાજનો ભાઇ કહ્યો છે અને એનું નામ ચામુડરાય આપ્યું છે. પણ પૃથ્વીરાજના ભાઇનું નામ તો હરિચંદ્ર છે એ આપણે બીજા પ્રમાણથી જાણીએ છીએ તખ્તકાતે નાસિરીમાં દિલ્હીના રામનું ગોવિન્દરાય નામ આપ્યું છે પૃથ્વીરાજના પુત્રનું નામ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં ગોવિન્દરાજ આપ્યું છે દિસ્તા વગેરે મુસલમાન ઇતિહાસો પાઠજથી લખાયા છે એટલે નામની ગરબડ થઇ હોવાનો સંભવ છે પણ શાહજુદ્દીન સામેના યુદ્ધ વખતે અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજની વતી દિલ્હીમાં એનો ભાઇ હરિચંદ્ર સામંત તરીકે હકુમત ચલાવતો હોય એ સંભવિત છે.

ક ૭ વિજયપાલ કેમધવજના દિગ્વિજયની તથા કટકના રામની પુત્રી ભેટ મળ્યાની વાત પણ કલ્પિત કાગે છે કોનોજના રાજા વિજયચંદ્ર (જેને રાસામાં વિજયપાલ કહેય છે) ના તથા તેના પુત્ર જયચંદ્રના જે ઉઠીશું લેખો મળ્યા છે તેમાં કયાય આ દિગ્વિજયનો ઉલ્લેખ નથી વળી ગસામાં અન્યત્ર (સમય ૨૦માં) એ વખતે પૂર્વમાં અમુદ્રશિખરગદમાં જેનું રાજ્ય સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલ હતું એવો વિજયપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેની પુત્રી પદ્માવતીનું કુમાઉના રાજા કુનોદગણિ સાથે વેવિશાળ થયું હતું, છતાં પદ્માવતીનો પત્ર આવવાથી વિવાદ સમય પહેલાં ૫-૭ દિવસે જમને પૃથ્વીરાજે પદ્માવતીનું હરણ કર્યું વગેરે કથા કે. આ કથા માટે કે અમુદ્રગદના યાદવ રાજ્યના અસ્તિત્વ માટે બીજા કોઇ પુરાવો નથી

ક ૮ હવે સંયુક્તાહરણની વાત જોઇએ પૃથ્વીરાજે અનેક રામઓની કન્યાઓનું, અનેક રાજાઓ માથે યુદ્ધ કરીને હરણ કર્યાની ઘણી વાતો ગસામાં લખી છે મોટે ભાગે આ વાતો કલ્પિત છે એમ ઉપરના દાખાઓથી લાગે છે એ પ્રમાણે જ સંયુક્તાહરણનું હોવું જોઇએ સંયુક્તાહરણની કથા એટલી પ્રમિદ છે કે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી શ્રી અમૃતવાન શીન કહે છે કે " જો કે મુસલમાન લેખકોએ સંયુક્તાહરણનું વૃત્તાન્ત લખ્યું નથી, પણ એ સમયના કાવ્ય નાટકોમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે, માટે આખી વાત કલ્પિત નહિ કહી શકાય, પણ રાસામાં જે વિસ્તૃત વર્ણન છે તે ઐતિહાસિક હોવામાં શંકા પડે છે " શ્રી અમૃતવાન શીનને, પૃથ્વીરાજનો રાસામાં જ વર્ણવેલો સ્વભાવ જોતાં એ જ મહિના સુધી સંયુક્તા સાથે અતપુરમાં પડ્યો રહે એ

અસંભવિત લાગે છે અને આ વર્ષાનમાં ઇ. સ. ૧૭ મી સદીમાં બનેલા 'બનાવની ગંધ' આવે છે માટે તેઓ એને પ્રસિદ્ધ ગણે છે. બીજી તરફથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ સંયુક્તા હરજીની આખી વાત કલ્પિત માને છે, કારણ કે પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કે હમ્મીર મહા કાવ્યમાં એ નથી. વળી કનોજના રાજ્ય જયચંદ્રે બે, રાસામાં કહ્યું છે તેમ, રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હોત તો એનાં મળી આવેલાં ૧૪ તામ્રપત્રોમાં કે બે લેખોમાં ક્યાંક તેનો ઉલ્લેખ હોત. (જુઓ 'સરસ્વતી' માર્ચ ૧૯૨૮ ના અંકમાં 'કનોજ નરેશ ઉપર કરવામાં આવેલા મિથ્યા આક્ષેપો' નામનો લેખ).

ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં શાદશુદ્દીન ગોરીને હાથે હાર્યા પછી પૃથ્વીરાજનું શું થયું એ વિષે ઇસ્લામી ઇતિહાસ લેખકો એક વાત લખે છે અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં બીજી વાત લખી છે. (અપૂર્ણ)

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

પરિષદમાં સાહિત્યનું સ્થાન

(એક તલિકા પાઠવ)

૧

મહાત્માજીના એક ભક્તનો એવો આદર્શ છે કે એક મંદિર ચણાવી તેમાં રેડિયાન્સ આકારનું ચાણું ગોઠવી તેમાં મહાત્માજીનું બસ્ટ ગોઠવી રોજ તેની બે વાર પૂજા કરવી. એ ભક્ત ખાદી પહેરી શકતા નથી, કાંતવાનો તેમને અવકાશ નથી, અસહકાર વિષે કાંઈ બળવા મોંઘિતા નથી, માત્ર મહાત્માજીના ભક્ત યત્નમાં જ માને છે. એ મંદિર બે ખરેખર ચણાય તો તેમાં મહાત્માજીનું સ્થાન ક્યાં હશે ? કવિવર ટાગોરે ઇશ્વરને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે અહીં તારી પાદુકા સમક્ષ બેસી હું પૂજા કરું છું પણ તું ક્યાં છે ? એક વિલક્ષણ પુરુષે કોષ્ટાનાનાં સ્વામીનારાયણનાં મંદિરમાં જઈને ત્યાં સહજનનન્દજીનું સ્થાન ક્યાં છે એમ પૂછ્યું હતું. આ અને આવા અનેક દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે કે તત્ત્વને બદલે વસ્તુને મહત્ત્વ અપાય ત્યાં તત્ત્વનો વિનાશ થાય.

૨

એક લાલીઓ લોલક લઈને ધડિયાળીને ત્યાં ગયો અને ફરિયાદ કરી કે લોલક ચાલતું અટકી ગયું છે. ધડિયાળીએ ધડિયાળ બેવા માગ્યું ત્યારે લાલીઆએ દલીલ કરી કે ખુદ ધડિયાળને કશી દરકત આવી નથી મારા લોલક જ અટકી ગયું છે. આ દષ્ટાંત ઉપહાસ કથા તરીકે મૂક્યું નથી કેવળ પરિણામદર્શી લોકો વારંવાર આવી ભૂલ કરે છે. આજે ધડિયાળ વિશેનું જ્ઞાન ધરાવનાર વર્ગને લાલીઆનું અજ્ઞાન દારવજનક લાગે પણ બીજા લાલીઆને તે જેમ ઉપહસનીય લાગ્યું નહિ હોય તેમ સામાન્ય અજ્ઞાનના ઇતર વિષયોમાં કેટલા ઉપહસનીય લાલીઆઓ હશે ?

૩

જીવનવિકાસનું એક સાધન સાહિત્ય છે, સાહિત્યવિકાસનું એક સાધન પરિષદ છે, પરિષદવિકાસનું એક સાધન બંધારણ છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી એ પ્રશ્નો રહે છે કે બંધારણે પરિષદનો વિકાસ કેટલો સાધ્યો, પરિષદે સાહિત્યનો વિકાસ કેટલો સાધ્યો, સાહિત્યે જીવનનો વિકાસ કેટલો સાધ્યો ?

નડિયાદમાં ભરાયેલી છેલ્લી પરિપદ્ધા હાજરી આપનાર પૈકી જેઓએ પ્રમુખશ્રીના ભાષણ વખતનો કોલાહલ જોયો હતો, નિર્બંધોનું વૈવિધ્ય જોયું હતો, સારા નિર્બંધોની સંખ્યા ગણી હતી, વિષયવિચારણી સમિતિમાં કયા પ્રકારની ચર્ચાને પ્રાધાન્ય મળ્યું હતું તે અનુભવ્યું હતો, સાહિત્યમાં ઉત્તમ સ્થાન ધરી ચૂકેલાની સાથે ધત્તર જનોની સંખ્યાનો મુકાબલો કર્યો હતો તેમને ઉપરના પ્રશ્નોનો ઉકેલ મુશ્કેલ નહિ લાગે.

૪

કોઈને એ પ્રશ્ન થયેલો કેખાતો જ નથી કે શુદ્ધ સાહિત્યની મર્યાદામાં શું શું આવી શકે. દરેક માણસ પોતે જો લખી શકે તે સર્વ શુદ્ધ સાહિત્ય એ જો તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો સાહિત્યને પરિપદ સમક્ષ આવનાર લેખો એટલા વધી જાય, વિવિધ એટલા વિવિધ બને, વક્તાઓની સંખ્યા એટલી મોટી થાય, વિભાગીય પ્રમુખો એટલા બધા નિમત્ત પડે, કે પરિણામે પરિપદની ખેંચ તણુને બદલે ત્રાસ દિવસની કરવી પડે, રીપોર્ટને બદલે એનમાઈકલોપીડીયા છાપવી પડે, મંડપને બદલે પરિપદનગર વસાવવું પડે, આશરે દશ લેખકે એકને દિસાથે પ્રમુખ ગણતા પ્રમુખો માટે જ એક ધિયેટર ગેકવું પડે અને પાંચ સાત છાપખાના વસાવવા પડે. એ સર્વ છતાં સાહિત્યને એ પ્રવૃત્તિ કેટલી ઉપકારક બને તે કાલેજો તો ઉકેલવાનો જ રહે.

તે જ પ્રમાણે પરિપદનું સ્વરૂપ કેવું હોયું જોઈએ, તેનું કાર્ય શું હોયું થટે, તે વિશે પણ અનેક પ્રકારના વિચારો પ્રવર્તે છે. કેટલાકને મન પરિપદ એક જાતનો મેળો છે. કેટલાકને મન એ વિશિષ્ટ જ્ઞાતિનો સમારભ કે જમણવાર જેવો ઉત્સવ છે. કેટલાકને મન એ હીબેર્ટોંગ સોસાયટી છે. તેમ ઘણાને મન એ ઘણું ઘણું છે એટલે જ એ ખાસ કર્યું નથી.

૫

જ્યા માત્ર નિર્બંધો જ વચાય પણ પૂરા સંભળાય કે સમજાય નહિ, જ્યા પ્રમુખોનાં માત્ર વ્યાખ્યાનો જ થાય, જ્યા ઠરાવો થાય પણ તેનો અમલ થઈ શકે એવું હોય નહિ, એ પ્રકારની નિષ્ફળતા મૃત્યુ સમી છે. જો પરિપદ માટે બધાને સહભાગ હોય, જો તેમાં સક્રિય ભાગ લેવાનો ઉત્સાહ હોય, જો સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાની યગની હોય તો એ સર્વ મનોવૃત્તિનું કૃતિમાં પર્યવસાયન થવું જ જોઈએ. મહાત્માજીના ઉપદેશો ક્રિયામાં ઉતારવાને બદલે જો તેમની છબીની પૂજા ચારંબે, ગામમાં પૂર આવ્યું હોય ત્યારે યથારાક્ત મદદ કરવા જવાને બદલે પૂર ઉપર જો કપિના લખવા માટે, વગેરે પ્રકારના બનાવોમાં કાર્ય ન કરવાની મનોદશા વ્યક્ત થાય છે.

૬

પરિપદ નિષ્ફળ થઈ એ વાક્ય થોડા સમયથી પ્રચુર થયું છે. પણ તે ખોટું છે. રકાબી પુટી થઈ એમ કહેવામાં રકાબી ઉપર જ કર્તૃત્વનો જેવો મિચ્છારોપ છે તેવો જ પરિપદ ઉપર લાદવામાં આવે છે. વસ્તુતાએ અમે પરિપદ નિષ્ફળ કરી એમ જ પ્રામાણિક રીતે કહી શકાય; અને ઉપરનું લખીને જો વસ્તુસ્થિતિ પ્રદર્શિત કરવાનો યત્ન થયો છે તે જો ખરી હોય તો એ દશમાં પરિપદ નિષ્ફળ થાય એ જ તેનું અનિવાર્ય પરિણામ હોઈ શકે.

ગાદિલા પરિપદને મદદ કરવી હોય તો અત્યારે પરિપદને મુખ્ય સ્થાન આપીને સાહિત્યને પરિપદના સાધન જેવું બનાવવું છે તે રિશતિ ઉચ્ચતાને સાહિત્યના વિકાસ માટે સાધન બનાવવું જોઈએ.

સુનિર્મિત મહિરંકર લઈ

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૩ મો

૨૭૨૨ માસ,
તા. ૮-૧૦-૨૮

સ્નેહી લાઘશ્રી,

આટલાન્ટિક મહાસાગર, આનિસકોમ્પ અને ઇસેકસથી નોંટખાયેલી ટેકરી પરથી આ પત્ર લખું છું. એક બાજુ સાગર છે અને આસપાસ આનિસકોમ્પ અને ઇસેકસ ફરી વળી છે. એ બે નદીઓની ધારે ધારે નાનકડી ટેકરીઓ લીલીછમ ઘટાઓથી ઢંકાઈ ગઈ છે. સાંજના જ્યારે સૂર્ય આથમે છે ત્યારે દરિયાના પાણીને અનેક રંગોથી રંગતો એ લીલીછમ ટેકરીઓ પાછળ એવા તો લાલ ભૂરા રંગો પાથરે છે કે આજુના સૂર્યોસ્તનું સ્મરણ થાય છે. છતાં આજુના સૂર્યોસ્ત કરતાં ये અહીંયા એક વિશેષ મનોહરતા છે અને તે દરિયાનાં ભૂરા ચિત્રપટની. સૂર્યનારાયણની સમરંગી પોંછી આ ભૂરા ચિત્રપટ પર અવનવી હાત પાડે છે અને મનુષ્યકૃત ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો આ ચિત્રની આગળ ઝાંખાં લાગે છે.

અમેરિકોના રિવાજ મુજબ અમે પણ અમારી 'વેકેશન' ભોગવવા આ જગ્યાએ આવ્યા છીએ અને અમારા મિત્ર લાઘ મજુમદારને અંગે મિસિસ ટેયલરના અંગે બન્ને મહેમાન છીએ. અમેરિકન કુટુંબમાં કુટુંબના એક માણસ તરીકે અમને આ પહેલો પ્રસંગ છે અને એથી અમેરિકન કુટુંબની આંતરિક વ્યવસ્થાનો આ અમારો પ્રથમ પરિચય છે.

મિસિસ ટેયલર અમેરિકન મિશનરીનાં પુત્રી છે અને હિન્દુસ્તાનમાં જન્મેલાં છે. તેમને ત્રણ બાળકો છે—પીટર, ટોમ અને જુડીથ. જુડીથને એક બાઈ મિસિસ વિલ્સન સાથે છે. તેઓ ચોતે અમેરિકન છે અને એક સ્કોલરશિપને પરણેલાં. પોતાના પતિની નોકરીને અંગે આઠેક માસ હિન્દુસ્તાનમાં ગાળ્યા પણ પતિ અકસ્માતને લીધે મરણ પામ્યા અને એથી તેઓ ચોતારે વતન અમેરિકા પાછા ફરી છે અને ફેરવશએ વૈધવ્ય ભેરે છે. જીવંત એક મિસિસ હિલ છે. તેઓ તેમના પુત્ર પીટર અને પુત્રી બારબેરા સાથે અહીં હાઈવેર માટે આવ્યાં છે. મિસિસ માટર્સ મિસિસ હિલનાં સંબંધી છે અને એમનાં બાળકોની માતાવત્ સંભાળ રાખે છે.

આ ઉપરાંત લાઘ મજુમદાર, ત્રિકમવાલ અને હું. મિ. ટેયલર અને બીજાઓ આવ્યો જાય છે, પણ સ્થાયી-સ્થાયી કદી શકાય તો ?—આટલાંજ માણસો.

સાધારણ રીતે રાતના અમે જધા મોડા સુષ્ટએ છીએ. એટલે સવારમાં સૂર્યનાં કિરણો અમને ઉઠાડે નહિ ત્યાં સુધી કોઈને પથારીમાંથી ઉઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. માત્ર બાળકો જોઓ આઠ વાગ્યા પહેલાં પથારી બેગા થાય છે તેઓ જગી ગયાં હોય છે અને જરખડ કરવાની ગના હોવાથી ધીરે સાદે અંદર અંદર ઘુસપુસ કરતાં સંભળાય છે. સવારમાં ૮-૮૧૧ વાગ્યે ઉઠી દાંતણપાણી કરી સૌ નાસ્તો લે છે. નાસ્તામાં મમરા કે 'લેડની' ધાણી કે કૌનકેક-જેને અહીં 'સીરીઅલ' (Cereal) કહે છે—દૂધની સાથે નાના મોડા સૌ

કોઈ લે છે અને તે ઉપરાંત નારંગી, પીચ કે કેળા જેવું એકાદ ફૂટ અને ટોચ લે છે. બાળકો પણ પથારીમાંથી ઉઠીને આ દૂધ પીઆ ખાઈ રમવા લાગી જાય છે અને તો દરિયાકાંઠે ન્હાવા નીકળી પડે છે અથવા તો બીજી રમતે ચઢે છે અને પણ બેથિંગસુટ (ન્હાવાનો પોશાક) પહેરી દરિયાકાંઠે ફરવા નીકળી પડીએ છીએ અને બે-ત્રણ ડબાક ફરી, દરિયાના શિતળ જળમાં સ્નાન કરી, ઘેર આવીએ છીએ.

સાધારણ રીતે આ દેશમાં ખુદ્દા પગ રાખવાનો નિષેધ છે પણ દરિયાકાંઠે આ રિવાજને અભરાધએ ચઢાવવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો માત્ર શરીરના વચવા ભાગને ઢાકી બેથિંગરૂં ફરે છે અને એમાં મર્યાદાનો ભગ રજ માત્ર પર્ણિકા પંચામાં આવતો નથી એ પોશાક પહેરી ધરમાં ફરવાનો પણ બાધ હોતો નથી અને કેટલાક તો એ પોશાક પહેરી જમવામાં પણ બાધ ગણતા નથી હું આ એટલા માટે લખુ છું કે આ લોકોની રચનસમયાનુસાર વર્તન રાખવાની વ્યવહાર સુધ્ધિ આપણા ભાઈઓને ભાન થાય અહીંના સામાજિક રિવાજો આપણા રિવાજોની જેમ અછકડ નથી પણ મુલાયમ છે અને અહીંના લોકોને તે રચનસમય જેમ વાળતા આવડે છે કેટલીક વાર તે જરૂર કરતા વિશેષ વળાધ જતા હશે, છતાં તેમની મુલાયમ સુવાળખને લીધે તેઓ આકરા યર્ષાપડતા નથી.

સવારમાં ઉઠીને ફરે જણ એક બીજાને Good Morning (ગૂડ મોર્નિંગ) થી અભિવંદે છે અને રાત્રે Good Night (ગૂડ નાઈટ) કહ્યા પછી જ છૂટા પડે છે આ રિવાજ એટલો બધો પ્રબળ છે કે ભાઈ ત્રિકમલાલ અને મારી વચ્ચે પણ આ Good Morning અને Good Night ની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ છે અને ઘેર આવ્યા પછી તમારા સૌના મહવાસને લીધે એ ટેવ જૂલાઈ જશે એના આત્માસનથી હાન તો એને જેમની તેમ રહેવા જ દઈએ છીએ.

બાળકોને માટે જમવાનો સમય એક ડબાક બાગળ હોય છે સાંજના તેઓ સાત વાગ્યે જમી નિયમિત આઠ વાગ્યે પથારી ભેગા થઈ જાય છે આ સમય પહેલાં તેમના પર કોઈ જાતનો દાળ અહીંઆ નથી તેઓ મરજીગા આવે તેમ લાકડાના ઘોડા દૂદાવે છે, બદ્દકાના પહાર કરે છે, ઘર માંડે છે અને ભાગે છે, સતાકૂકડી ખેરે છે અને દરિયાકાંઠે ન્હાવા જાય છે વચમાં વચમાં જૂળ લાગે ત્યારે સફરજન કે બિરખીટ ખાતા જાય છે પણ રમતમાં ભગ પડના દેતા નથી આપણા બાળકોની માફક અહીંના બાળકોને પણ રાગપાઠ બુદ્ધિ જ પમદ છે અને તેઓ મૂછો રગે છે, ફેટા બાધે છે અને હાથમાં બદ્દક લઈ કેટલાયે અદસ્ય સિપાઈઓનો સહાર રૂંદે છે તેમના મમ્મડાઓના જાતજાતના જનાવર જેવા કે બિટ, ઘોડા, 'છગ', હાથી, મગર વગેરે છે અને વહાણો તો તેઓ જાતે જ બનાવે છે અને તેને મઠ પણ ચઢાવે છે પણ એકના વહાણોથી તેમને હવે સતોષ નથી તેમણે વિમાનો બાધવા શરૂ કર્યા છે અને દરેક બાળકની પાસે પોતાનું બાધેલું એકેડ વિમાન છે આ વિમાનો ઘણા નાના હોનાથી તેઓ તેમ બેસીને ઉડી શકતા નથી આથી તેઓ એ વિમાનને લઈ મોટરમાં બેસે છે, અને વિમાનનો પંજો પવનથી ચકકર ચકકર ફરે છે ત્યારે મોટરની ગતિ માથે વિમાનને વાક આપી, એને જાણે કેમ વિમાનમાં જ ન બેસે હાય એવો દેખાડ કરે.

આ બધી બાળચેષ્ટાઓ છ, પણ અગાથી જ ભવિષ્યના સિન્ડરબર્ગ અને ટેની પાંડે છે ગાંધીજી આ બાળમતોને પોષે છે અને પોતે હાથમાં ડગવા લઈ વિમાન બાધવા

લાગી જાય છે. કુઠારા, પાવડી, કરવત, હથોડી, પાંછી વગેરેનો ઉપયોગ આ બાળકો નાનપણથી જ શીખે છે અને મૂળાક્ષર આવડે તે પહેલાં જે ચિત્રાથી જ આ વાદાણો બાંધતાં અને વિમાનો બનાવતાં તેઓ શીખી ગયા હોય છે. મોટર હાંકતાં શીખવું એ તો તેમને માટે સ્મત છે. આપણે ત્યાં ખેડૂતનો દોકરો જેટલી સહેલાઈથી બળદને હાંકે તેટલી સહેલાઈથી તેઓ મોટરને હાંકે છે. સૌદ-પંદર વરસના કેટલાયે છોકરાઓ ભર રસ્તે મોટર હાંકે છે, જે કે તેમને લાયસેન્સ નથી હોતું છતાંયે ઓફિસથી મોટરને ઘેર પાછી લઇ જતાં તેઓ અચકાતા નથી. સ્ત્રીઓ પણ ઘણીખરી મોટર હાંકી જાય છે અને ૫૦-૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ આંખે ચરમાં ચઢાવી, દૂરથી રસ્તે જનારને ભૂંગળાથી ચેતાવતી, મોટર હાંકતી જોવામાં આવે છે. કહે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ભૂંગળાનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે, પણ તેઓ એકસીક-ટ કે અકસ્માત પણ પુરુષો કરતાં ઓછા કરે છે.

રાત્રે સૂતી વખતે માતા દરેક બાળકને Good Night kiss કરે છે અને વખત હોય તો કોઇ પરીની વાર્તા કહે છે. ઘણાં બાળકો આવી વાર્તા સંભળ્યા વિના ઉંઘતા જ નથી, આથી માતા નહિ તો બીજું કોઇ તેમને એ વાર્તા સંભળાવે છે અને તેઓ થસ-થસાટ ઉંઘી જાય છે. ટૂંકામાં, જે નિયમિતતા માણસોના જીવનમાં છે તે બાળજીવનમાં પણ દેખાય છે અને તેમને ગમે કમને પણ તેનું પાલન કરવું પડે છે.

ટેન્ક પર સ્ત્રી-પુરુષો સૌ સાથે બેસીને જ જમે છે અને રાંધેલી તમામ વાનીઓ ઘરની બાહ્ય રસાણીમાં પીરસી દરેકને પસાર કરે છે. કોઈને કામવશાત્ મોકું થાય તો તેની રાહ જોઇ રાંધેલી ચીજોને ટાંડી પડવા દેવામાં આવતી નથી, પણ નિયમિત સમયે છરી કાંટા અને સૌ કોઈ ટેન્ક આસપાસ પોતપોતાને રથાને ગોઠવાઈ જાય છે.

જન્મતી વખતે કાંઈને કાંઈ વાતો કરવાનો અહીં આ રિવાજ છે. આપણા જૂના વિચારના કુટુંબની જેમ મૂંગા મૂંગા જન્મવાનો અહીં શિષ્ટાચાર નથી. આથી નવા મહેમાનોની જોગબાણથી માંડીને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ સુધીના તમામ વિધવો ટેન્ક પર ચર્ચાય છે અને વાર્તાઓ હેતુ મુખ્યત્વે વિતોદ્દ હોવાથી ચર્ચાસ્પદ, ગંભીર વિધવોની ચર્ચા બીજી વાત કાઢી ઘરની બાહ્ય દયાવી દે છે. વાર્તામાં નાનામાં નાના દુચકા અને મર્મોળાં વાક્યોની ઝડી જમે છે અને એમાં મર્મ હોય કે ન હોય છતાંયે હસવું એ શિશ્વરો છે. તમે એ વાક્ય સાંભળ્યું હોય કે ન સાંભળ્યું હોય, છતાંય તમારે બધાની સાથે હસવું તો જોઈએ જ, નહિ તો તમને બધા ધુવડ ધારી બેસે ! ભલે ૧૦૦૧ મી વાર એ મસ્કરી તમે સાંભળો, છતાંયે તમે જાણે તે પહેલી જ વાર સાંભળતા હો એવી રીતે તમારે હસવું જોઈએ, એ અહીંની સભ્યતા છે. ભલે મસ્કરીમાં કંઈ દમ જ ન હોય, સાવ સૂકી હોય, જે માસના બાબરાનાં પાન કરતાંયે સૂકી હોય, છતાંયે તમારે બધાં સાંભળે તે રીતે હસવું તો જોઈએ જ. આપણી ન્યાતો જન્મતી હોય ત્યારે માંખોના ગણગણાટ જેવો જે ગણગણાટ થાય છે તેવો ગણગણાટ નહિ પણ મુક્ત હારવનો કિલકિલાટ અહીં આ દરેક ટેન્ક પર સંભળાય છે. બાળકોને માટે જુદું ટેન્ક છે. તેમના ટેન્ક પર એ જ કિલકિલાટ સંભળાય છે અને એક બીજાની ચીજોને જૂઠાં જૂઠાં નામે આપી, તેની જોગબ કરવાના હેતુથી તેને ચાખી જોતાં બાળકો ટેન્કને અને આખા ઘરને ગમી મૂકે છે. અહીં આ મારામારી નથી, પડાપડી નથી, બીજા કરતાં કંઈક વધારે લેવાની અધીરાઇ નથી—માત્ર પોતાના ભાગની

ચીજો હસતાં હસતાં ખાવાની અને પેતે આનંદ પાળી આસપાસનાંઓને આનંદ પમાડવાની ઉત્કંઠા છે. જે મસ્કરી ખીજો અવસરે કલેશ ઉપગમે તે ખાતી વખતે ગળી જવાય છે અને સૌ આનંદથી છૂટા પડે છે.

જે ટેબલ પર જુદા જુદા માણસો જુદે જુદે સમયે એકઠા થતા હોય ત્યાં આવી જાતનો વાતો વિનોદ આનંદ આવે છે, પણ એક જ કુટુંબના ઓના એ જ માણસોને શિષ્ટાચારને ખાતર આ ધારા ચાલુ રાખવા પડે છે ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે અનેક વાર કહેવાઈ તે દુઆ થઈ ગયેલા ટૂચકા કાન પર પડે છે અને એથી સહેજ કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે એમ અનુભવીઓનું માનવું છે. કેટલાકને અચાંચી આ રિવાજ પ્રત્યે એક જાતનો અણગમો ઉત્પન્ન થયો છે અને તેઓ જુદા બિધુકાની માફક શાંતિપૂર્વક ખાવાને તબસે છે, પણ તે વિચાર અહીંના વાતાવરણને લીધે અમલમાં મૂકી શકાય તેવા નથી. દાખલા તરીકે, ગમે તે માણસની સાથે ઝોળખાણ થતાં વેંત જ હાથ મિલાવવાનો રિવાજ અહીંના સામાન્ય છે. મિસિસ ટેબલર કહે છે કે એ રિવાજ કરતા દૂરથી હાથ નેહી નમસ્કાર કરવાનો આપણો રિવાજ વધારે hygienic (આરોગ્યદષ્ટિવાળો) છે, કારણ કે ગમે તે માણસના ગમે તેવા હાથને હાથમા પકડવા કરતા તેને દૂરથી નમસ્કાર કરવામાં વધારે આરોગ્યદષ્ટિ છે. જો કે અહીંનાં માણસો હાથ ધૂએ છે અને સ્વચ્છ રાખે છે, છતાં યે રિવાજને ખાતર ગંદા હાથને પણ હાથમા લઈ લેવાવવા પડે છે. આ દષ્ટિ આપણને એકદમ ન સૂઝે તેવી છે, છતાં યે એક ક્લાસિકલ સ્ત્રીની આ રિવાજ પ્રત્યે શી દષ્ટિ છે તે જાણવા જેવી તો છે જ.

ઝોળખાણ થતા ઝોળખાણ થનાર વ્યક્તિઓનાં બંને જમણા હાથો ભેગા થાય છે અને તેમા જાતિબેદ નથી પળાતો. તમે પાસે પાસે ઉભા હો તો હાથ ભેગા કરવા એ અહીંના શિરસ્તો છે અને સ્ત્રી અને પુરુષો સાવ સ્વાભાવિકતાથી હાથ ભેગા કરી How do you do? Glad to see you. (હાઉ ટુ યુ ડુ? ગ્લેડ ટુ સી યુ*) કહી છુટા પડે છે. ખામ કરીને પુરુષે પુરુષ જ્યારે હાથ મિલાવે છે ત્યારે હાથનું દબાણ જ્યારે હોય છે અને હાથનો પંજો ઢીલો નહિ પણ મજબૂત રાખે છે અને બે પહેલવાન જાણે મિત્રભાવે હાથ મિલાવતા હોય એવી લાગણી થાય છે. ઢીલા પોચા હાથવાળાને આવું દબાણ બહુ પસંદ ન પડે તેવું છે, છતાં બે ન-દુરસ્ત માણસોને આવી રીતે, ભારપૂર્વક હાથ મિલાવવાથી એક પ્રકારનો આનંદ આવે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે સ્ત્રીઓ સાથે હાથ મિલાવતી વખતે આવું દબાણ પુરવ વર્ગ તરફથી વપરાતું નથી. માત્ર હાથમા હાથ લેવાની વિધિ જ અનુસરાય છે. આપણા દેશમા કોલેજના યુવકો ઘણી વાર અંદર અંદર મિત્રભાવે હાથ મિલાવે છે પણ તે સ્ત્રીઓની માફક ક્રોમજતાથી. એમના હસ્તમિલનમા જોર કે દબાણ નથી હોતું, ચેતન નથી હોતું, માત્ર વિધિ જ હોય છે. મદોનો સાથો હસ્તમિલાવ તો અહીંના અમેરિકનો એક ખીજને હાથ પકડી જોરથી હલાવે છે ત્યારે નજરે પડે છે. આપણામાથી ઘણાના મનમા હસ્તમિલન વિષે સહેજ ક્રોમજતાનો ખ્યાલ હોય છે, તેઓમાંથી કેટલાક એમના સ્ત્રીઓ જેવા ક્રોમજ, યુવાણા હાથને જરા મજબૂત, રીદા કરે અને મદોની જેમ હાથ મિલાવતાં શીખે એ હેતુથી જ આટલું લખ્યું છે.

અહીંના ખાણું ખાધા પછી સીગારેટ પીવાનો લગભગ સામાન્ય રિવાજ છે અને છેવટનું Deserts (મીઠું ખાણું) આવતા પહેલાં સૌ મીગારેટ ચેતાવી ધૂમાડા કાઢે છે.

ટેબલ પર બેઠેલા સૌ કોઈ આ ધૂમાડાના વાદળથી વીંટળાઈ નહીં હતા; અને લગભગ બધા જ સીગારેટ પીતા હોવાથી એક બીજાની પરવાનગી માગવા જેવું કશું રહેતું પણ નથી. પહેલાં સ્ત્રીઓની પરવાનગી મગાતી, પણ હવે તો ઘણીખરી સ્ત્રીઓ પણ સીગારેટ પીતી થઈ ગઈ છે એટલે તેમની પરવાનગી માગવા જેવું રહ્યું જ નથી. માત્ર દીવાસળી સળગાવીને તેમની બીટી પહેલાં સળગાવી આપવી પડે છે, પછી તમારી ધ્યાનમાં આવે એટલી તમે પીધા કરો. તમે લાંબી સ્ટાર્ક પીતા હો તો ઓલ્ડ ઓલ્ડ કેવી છે એ જોવાને બદલે તમે બીજા બે-ચાર સીગારેટનો ધૂમાડો કાઢો તો કાંઈ નવાઈ નહિ. ખાવાની ચીજો સાથે સાથે સીગારેટ પણ મીજબાન રાખે છે એટલે તમારી પેટી ખાસ થઈ ગઈ હોય તો તેની ચિંતા કરવા જેવું તમારે રહેતું નથી.

માત્ર આશ્ચર્ય તો એ છે કે પુરુષોની માફક જ સ્ત્રીઓ પણ તમારી ઉપર ધૂમાડાનાં વાદળ હાસેલે છે. અને પુરુષને તો તમે સાનગાં સમજાવી શકો પણ સ્ત્રીને એમ ન સમજવાય. એ પણ ઘણા પીનારાઓની માફક એમ જ માનતી લાગે છે કે એને પોતાને એથી આનંદ આવે છે એટલે બીજાઓને પણ એથી આનંદ આવવો જ જોઈએ. કાચી વયનાં બાળકોને સીગારેટ વેચવાની અહીંયા બંધી છે, છતાં કેટલાક ગમે ત્યાંથી સીગારેટ લાવી, નદી કિનારે ધૂમાડાના ગોટ કાઢે છે. સીગારેટ પીતી એ અહીંનો 'National vice' છે, અને પીનારાઓ એક-બે સીગારેટ નહિ, સીગાર નહિ પણ પેટીઓની પેટીઓ એક જ દિવસમાં ખસાસ કરે છે. આથી નિર્જન જંગલમાં પણ સીગારેટની જાહેર ખપરનાં પાટીઆં નજરે ચઢે છે અને સીગારેટની દુકાનો પણ ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. Lucky Strike, Camel, Old Gold, Chesterfield, Three Kings, Sweet Caperole, Navy Cut, વગેરે અહીંની પ્રસિદ્ધ બનાવટો છે અને દેશપરદેશમાં એનો બહોળો ઉદ્યાવ છે.

અમારા મિત્ર લાર્ડ મલુમદાર અને મિસિસ વિલ્સનને મેં કુટુંબનાં માણસોમાં ગણાવ્યાં છે, જો કે ખરી રીતે જોતાં તેઓ બન્ને કામ કરનાર નોકરો છે. છતાં નોકર તરીકે રહેવાથી તેઓ કુટુંબનાં માણસ મઠી જતાં નથી. દરેક નવા આવનાર સાથે બીજાઓની જેમ તેમની પણ ઓળખાણ કરાવવામાં આવે છે અને બીજાઓની જેમ તેઓ પણ એક જ ટેબલ પર સૌની સાથે બેસીને જમે છે. આ અહીંની સભ્યતા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં એ શક્ય નથી, આપણા દેશમાં અશક્ય છે, પણ અહીંયા તે સામાન્ય છે. હું આને આ દેશની સૌથી મોટી સંપત્તિ સમજું છું. માનવનું ગૌરવ આ દેશમાં જેવું સચવાય છે તેવું પૃથ્વીના પડ પર બીજા કોઈ દેશમાં નહિ સચવાતું હોય. સૌ મનુષ્ય સમાન છે તે જીવનમાં અહીં જોવા મળે છે. “મિ. મલુમદાર, ત્યાંમાં લીંછું જોઈશો કે દૂધ?” “મિસિસ વિલ્સન, તમે ત્યાં લેશો કે કોણી?” એ વિનય જોઈ ઉચ્ચતીય અને મોટાનાનાના બેદમાં ઉછરેલા માણસનું હૈયું હાથમાં રહેતું નથી. મિસિસ ટેબલરે હિંદુસ્તાનમાં કેટલાયે ખ્રિસ્તી નોકરો પર હુકમ ચલાવ્યો હશે, પણ અહીંયા તો તે નોકરોને મહેમાનની જેમ જ રાખે છે અને અંગણમાં તે ખપર પણ નથી પડતી કે એમાં નોકર કોણ અને મહેમાન કોણ?

પદ પાઉર લગાડી મહેમાંથી સીગારેટના ધૂમાડા કાઢનાર અને માત્ર લૂગડાં ધરણાંની વાતો કરનાર સ્ત્રીઓને જોઈ તમને પ્રથમ તો એમ જ લાગે કે સ્ત્રીસ્વભાવ સર્વત્ર સરખો છે અને મગજને તરફી પડે તેવા ગંભીર પ્રશ્નોનો વિચાર સ્ત્રીઓ કદિ કરવાની જ નહિ. પણ વિશેષ પરિચયમાં આવતાં તમારો એ પૂર્વાભિપ્રાય બદલાવા માંડે છે અને ખાણું ખાધા

પછી ધરના ધીરે તાપે બળતા અગ્નિ પાસે બેસી તાપતાં તાપતાં ન્યારે કોઈ ગંભીર પ્રશ્નની ચર્ચા નીકળે છે ત્યારે સીગારેટને દેવતામાં નાંખી હૃદયના ખરા ઉકળાટથી બોલતી એ સ્ત્રીના શબ્દો તમને ચમકાવે છે અને હાન કરાવે છે કે એ સીગારેટની અને શણગારોની રાખની નીચે શાનનો અગ્નિ ધગધગે છે.

બીજી આડીતેડી વાતો પરથી લડાઈની વાતો નીકળી અને ન્યૂયોર્કના ગ્રાન્ટ મેમોરિયલ પર મિસિસ માટર્સ ઉતરી પડી. એને લાગ્યું કે ગ્રાન્ટ સાહેબનું બાવલું એ ગ્રાન્ટ સાહેબનું નહિ પણ અંદરઅંદરના કલહ (Civil War)નું બાવલું છે અને તેને દૂર કરવું જોઈએ. એ દિવસો સંભારી રાખવાથી દેશને કાયદો નથી પણ તુકશાન છે. કોઈએ ક્ષત્રી કરી કે એ તો ગુલામીના વિધ્વંસનું સ્મારક છે. તો એને માટે અબ્બાહમ લિન્કનનું બાવલું ક્યાં નથી? ગુલામીની પ્રથાની જડ ઉખેડનાર તો એ લિન્કન હતો, ગ્રાન્ટ નહિ. પોતાના વિચારબળથી લિન્કને એ પ્રયા પર જે કાપ મૂક્યો તે ગ્રાન્ટની તલવારે નથી મૂક્યો. છતાં જંગતમાં શા માટે તલવારનો સ્મારકો ઉભાં થાય છે અને દિસકે વૃત્તિને પોપણ અપાય છે?

એ સ્મારકની પાછળ ખર્ચેલા પૈસા ગરીબ, અગાન લોકોને કેળવવામાં ખર્ચ્યા હોય તો વધારે લેખે લાગે એમ મિસિસ માટર્સે જણાવ્યું એટલે તુરત જ મિસિસ વિલ્સને ટાપસી પૂરી કે કલકત્તામાં વિક્ટોરિયા મેમોરિયલના મકાનનો ઉપયોગ ત્યાંના લોકોને કેળવવામાં કર્યો હોય તો એ ગરીબ દેશના પૈસાનો વધારે સદુપયોગ થાય. પણ યુદ્ધમાં જ માનનારા મુસ્લિમો તલવારબાજોનાં બાવલાંઓ ઉભાં કરે છે અને નાનાં બાળકોમાં બચપણથી જ યુદ્ધની ભાવનાઓનાં બીજ રોપી યુદ્ધની સંસ્થાને ચિરંજીવ બનાવે છે. મિસિસ માટર્સના હાથમાં હોય તો તે આવા તલવારબાજોનાં બાવલાં જ્યાં હોય ત્યાંથી ઉઠાવી લે-આમાં આપણા નીકળ સાહેબનું બાવલું પણ ઉઠી જાય-અને એને બદલે વિશ્વબંધુત્વ અને શાંતિના ઉપાસકોનાં બાવલાં રચાવે. કારણ કે ઉગતી પ્રજાની આગળ યુદ્ધના ખૂનખાર આદર્શને બદલે શાંતિનો નવો આદર્શ ધરવાની જરૂર છે અને એ માટે શાળાપાઠશાળાઓમાં સિપાઈ, સેનાની, બંદૂક, તલવાર, તોપો, લડાયક જહાજો, વિમાનો વગેરેનો સહંતર બહિષ્કાર થવો જોઈએ છે. મિસિસ માટર્સ કહે છે કે એ પોતાના બાળકના હાથમાં સિપાઈનું રમકડું પણ રહેવા નથી દેવાની, કારણ કે એ એને ખૂની સિપાઈ બનાવવા માગતી નથી.

આ અમેરિકન યુવતિની શાન્તિ માટેની ભાવના અને એને તુરત જ અમલમાં મુકવાની વૃત્તિ જોઈ અમને સાનંદાશ્ચર્ય થયું અને લાગ્યું કે પોતાના વિચારોને અમલમાં મુકવાની તત્પરતામાં જ પાશ્ચાત્યોની અને ધર્મ મદાન પુરુષોની મદત્તા રહેલી છે. કારણ કે ખાલી વિચારો એ તો પાણીના પરપોટા છે; એ ન્યારે વેગ કરી પડાડ પરથી નીચે પડે છે હારે જ બળ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ બળથી જંગત આવે છે.

ગઈ કાલ સાંજે અમે મોટર લઈ જંગલમાં પેદા. આસપાસ લીલીછમ ઘાટો દત્તી અને વચ્ચે વચ્ચે ચોતરફ વૃક્ષોથી રક્ષાયેલ ખેતરો દત્તાં. વાયોલેટ, ડેઝઝી, ફનીસકલ, સનફલાવર વગેરે જનજાતનાં રંગબેરંગી પુલોથી વનઘોની શોભા અનુપમ દત્તી અને આપણાં પુલોના જેવી મધમધતી નદિ છતાં મધુર ઘુસબો દત્તી. વચ્ચે વચ્ચે ખેડૂતોના (હંપ્પાં નદિ પણ) બંગલાઓ દત્તા અને ઘોડા, ગાયો, મરવા, તુર્ક વગેરે ચાલોના ખેડૂતોને ઉપયોગી જનારો દત્તાં. આગળ જતાં અમે ગ્લેસ્ટરમાંથી ઇસેક્સમાં દાખત થયા અને નદીના કિનારા પર મોટાં વડાણો તૈયાર થતાં જોયાં. ગ્લેસ્ટર અને ઇસેક્સ દરિયા કિનારાનાં બંદરો છે-મેરિટનથી એ કલાકને જ અંતરે છે. ગ્લેસ્ટર માછલીઓના ઘંધા માટે મહદૂર છે ત્યારે ઇસેક્સ આધવાના રોજગાર માટે પ્રસિદ્ધ છે. અમે જે વડાણો જોયાં તે તમામ

ઝોકવૂડનાં જ હતાં. વહાણના ખીલા પણ ઝોકવૂડમાંથી જ ખનાવ્યા હતા અને પાટીઆં ખૂબ જ જાડાં અને મજબૂત જોઈ જોઈને પસંદ કર્યાં હતાં. જે વહાણું તૈયાર થતું હતું તે આશરે ૧૦૦ વાર લાંબું અને ૨૦ વાર પહોળું હતું. ખીજાં વહાણો રંગાઈને તૈયાર થઈ ગયાં હતાં અને તેમનાં નામ કોતર્યાં ગયાં હતાં. આજબોટના આ જમાનામાં આ ઉદ્યોગ હતો પણ ટકી રહ્યો છે અને સૃષ્ટિના અંત પર્વત ટકી રહેશે એ નિર્વિવાદ છે.

ત્યાંથી આગળ અમે શિયાડોના સરોવર પર ગયા. ‘ચંદ્રકાન્ત’માં કેટલાંયે સુંદર સરોવરનાં મોઢક વર્ણનો વાંચ્યાં છે અને એના સૌંદર્ય વિશે અનેક રમ્ય કલ્પનાઓ કરી છે. પણ એ કલ્પનાઓથી થે પર એવું આ શિયાડોનું સરોવર હતું. ચારેગમ લીલીછમ વનશ્રી અને વચમાં નિર્મળ, મીઠું પાણી જોનારનાં નયનોને અને મુખને બંજોને હારે છે. તટ પરનાં વૃક્ષોની ઘેરી ઘટા આપણાં વૃક્ષોની જેમ કેડમાંથી લચીને જળને સુગ્ધન કરતી નથી પણ ટટાર સંઘીની જેમ ઉભી છે અને પોતાની છાયાણી પાંખથી જળને નીલવર્ણું રંગે છે. સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે નાની નાની નૌકાઓ છે અને તે હાકાકના રૂપિયાના દરે જોઈએ સારે મળે છે. યંત્રનૌકા (motor boat) સહેલાણીઓને લઈ આપ્યા સરોવરમાં ધમે છે ત્યારે કોઈ જળરો મગરમચ્છ પાણીને ડહોળતો ન હોય તેમ પાણી કિનારા પર દિશોળા મારે છે અને શાંત સરોવરમાં ખળખળાટ થઈ રહે છે. કિનારા પરનાં વૃક્ષોની ડાળાએ દોરડાં ખાંધી, એના પર લાકડાંનાં પાટીઆં ગોઠવી બૂલતા દિવ્યકા પર બાળકો અને મોટરોએ હિંચે છે અને પછી ખાસેના જ રેસ્ટોરોમાં જઈ કોઈ ઠંડું પીણું પી કે આઈરિશીયમ ખાઈ થાક ઉતારે છે. શનિવારે તો આ સરોવર પર લોકોની મેદની જામે છે અને યંત્રનૌકા એ દીર્ઘાંકાર સરોવરમાં ગાયાદીક છ આના લઈ કેટલાંયે ફેરા કરે છે. રાત્રે નાયગૃહમાં જોડાંઓ નાચે છે અથવા તો એકાદ નાનકડી નૌકા લેઈ, જ્યોત્સ્નામાં જળ-વિહાર કરે છે. જે કે આ સરોવર વસ્તિથી દૂર છે, છતાંયે પાસે જ એક નાની રેલગાડી દિવસમાં બે વાર પસાર થાય છે અને સરોવરની શાન્તિનો ભંગ કરે છે. સરોવરને સ્વચ્છ રાખવા માટે કચરાની પેટીઓ ગોઠવવા જેટલી ઝીણવટ બતાવનાર લોકો આ રેલગાડીનો અને યંત્રનૌકાનો ધોંધાટ કેમ સહી લેતા હશે ? એકલી મોટરના ધોંધાટથી તેમને સંતોષ નહિ થતો હોય શું ? કદાચ આપણને લાગે તેવો ધોંધાટ તેમના કાનોને નહિ લાગતો હોય, છતાંયે કુદરતની શાંતિના શીળા સ્પર્શથી સ્વર્ગીય સુખ અનુભવનાર મનને આ કડકા ધ્વનિ ખટકે છે અને રંગમાં ભંગ કરે છે.

ગઈ કાલે સાંજે આકાશમાં અમે ઉત્તરધ્રુવ પ્રકાશ (The Northern Light) જોયો. આ પ્રકાશ પૃથ્વીના ઉત્તરાર્ધમાં વસતા લોકોને જ દેખાય છે. તે આકાશગંગા જેવો ઝાંખો હોય છે પણ સૈયલાઈટની માફક તેનાં કિરણસમૂહો આકાશમાંથી પુટી નીકળે છે અને ઝળહળતા અનેક તારાઓની માફક પૃથ્વીને પ્રકાશથી રેલે છે. જાણે કોઈ સ્વર્ગીય નાટકની તૈયારી ચતી ન હોય એવું દરમિયાન લાગે છે. શહેરમાં વસનારાઓ એમના વિજળિક દીવાઓની લલકને લીધે આ ઝાંખા પ્રકાશને જરાજરા નિદાણો શકતા નથી. ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના પણ તેમની અંજબીથી ઝાંખોએ શીઘ્રી લાગે છે, પણ ગામડાંઓમાં કે દરિયાકિનારે રહેનાર માનવો કુદરતની આ લીલા જોઈ એની સાથે એકતાર અને છે અને સરજનહારની અનંત શક્તિનું લાન કરે છે.

દાવરને પણ “સ્પુનર સાહેબ થાપ ખાઈ ગયેલા” લાગે છે. તટસ્થ દષ્ટિએ અને બીજા પુરાવાઓ સાથે તુલના કરીને જોવાથી ડૉ. સ્પુનરની ઘણી દલીલો એવી જ બ્રાન્ત દેખાય છે. દા. ત. સીકાઓ વિષે જુઓ—

શ્રી. દાવર લખે છે કે “મૌર્ય રાજ્યોના સમયના સીકા આપણને જડતા નથી.” આ વાક્યનો અર્થ મૌર્ય રાજ્યોના નામના સીકા નથી મળતા એમ હોય તો એ ખરાબર છે. પણ મૌર્ય રાજ્યોના સીકાઓ નથી મળતા એમ જ હોય તો એ ખોટું છે. આ દેશમાં મૌર્ય સમય પહેલા લગભગ ત્રણસો વર્ષથી સીકાઓ પ્રચલિત હોવાના પુરાવા મળે છે. ૩ આ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં સર્વત્ર મોટા જથ્થામાં મળી આવતા ‘પંચ માર્કડ’ નામથી ઓળખાતા આપણા જૂનામાં જૂના સીકાઓ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા અને ત્રીજા સદ્દમાં આ દેશમાં સ્થાપિત થઈ ગયા હતા અને એનો એ વખતે પણ પ્રચાર જોતા ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં એનો વપરાશ શરૂ થયો સભવે છે, એમ નિષ્કંશાસ્ત્રી બ્રાઉન કહે છે. ૪ આ પ્રાચીન સીકાઓમાંના કેટલાક ઉપર સૂર્યની, ગોધાની, ઝાડની વગેરે નિશાનીઓ મળે છે એ સાચી વાત છે. વળી વાયવ્ય પ્રાંતમાં પાડવામાં આવેલા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા પહેલા શતકના કેટલાક સીકાઓની છાપમાં પરદેશની—માત્ર ધરાની નહિ પણ ગ્રીસ, ઇરાન વગેરેની—અક્ષર છે એમ નિષ્કંશાસ્ત્રીઓ કબુલ કરે છે. પણ એ જ અરસામાં પાચાલ, અયોધ્યા, કૌશામ્બી, મયુરા વગેરેમાં પાડવામાં આવેલા સીકાઓમાં પરદેશી અક્ષર એ જ વિદ્વાનોને નથી દેખાતી; અને ઘોડો, હાથી, ઝાડની ડાળી વગેરે ચિહ્નોને મી. બ્રાઉન તો શુદ્ધ ભારતીય (purely Indian) ગણે છે. ૫ એટલે ગોધાને, કે સૂર્યને જોઈને ઇરાનની અક્ષર માનનારા—અરે એ સીકા પાડનારાઓને પણ ઇરાની કહી દેનારા તો એકલા ડૉ. સ્પુનર જ છે, અને સ્પુનરનો એ મત પુરાતત્ત્વવિદોમાં માન્ય થયો નથી એમ એ પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા બ્રાઉન જેવાના પુસ્તકોથી સિદ્ધ થાય છે. છતાં શ્રી દાવરે આ વિષયને શુદ્ધ ઐતિહાસિક દષ્ટિકાણથી ન જોતા માત્ર ડૉ. સ્પુનરનાં ચર્ચાથી જોયું એ આશ્ચર્ય લાગે છે.

ભવિષ્ય પુરાણોક્ત મગ બ્રાહ્મણોની જે હકીકત શ્રી. દાવરે ડૉ. ભાગરકરના “વૈષ્ણવીઝમ એન્ડ સર્વીઝમ”માંથી ઉતારી છે એ વિષે ખાસ કહેવા જેવું કાંઈ નથી. આ મગ બ્રાહ્મણો હિન્દમાં ક્યારે આવ્યા એ સંબંધમાં પણ ડૉ. ભાગરકરનો તથા દાવર સાહેબનો પોતાનો જે તર્ક છે તે સંભવિત જણાય છે પણ મિ. કે. એન. સીતારામના શ્રી હર્ષવર્ધન અને તેના પિતા તથા પિતામહ તેમજ વરાહમિહિર પણ મગ બ્રાહ્મણના વસ જ હતા એ તર્ક તો ડૉ. સ્પુનરના તર્કો જેવા જ નિરાધાર છે. મગ બ્રાહ્મણોએ આ દેશમાં સૂર્યપૂજાને પ્રચાર કર્યો, સૂર્યમંદિરોમાં પૂજારી તરીકે મગ બ્રાહ્મણો રહેના અને મગ બ્રાહ્મણો પરદેશી—ઘણું કરી ઇરાની—હોવા જોઈએ એવું માનવામાં વાધો નથી. પણ જે જે સૂર્યભક્ત હોય તે પારસી

૩ These two classes of coins are computed to have been in circulation as coins at least as early as 600 B. C. (The Coins of India, by C. J. Brown p. 14.)

૪ જુઓ Ibid p. 17.

૫ જુઓ Ibid p. 20.

હોવા જોઇએ એવું વિધાન સ્વીકાર્ય નથી. મગ બ્રાહ્મણોએ સૂર્યપૂજને નવું જોર આપ્યા પછી વૈદિક કાળમાં જે સૂર્ય દેવની માન્યતા હોવાથી ધણા હિન્દુઓએ સૂર્યપૂજા સ્વીકારી દશે. વલ્લભી વંશના રાજાઓ મોટે ભાગે માહેશ્વર હતા છતાં એ વંશનો એક રાજા ધરપદ આદિત્યલક્ષ્મી હતા એમ એ વંશના ઉત્કૃષ્ટ લેખો કહે છે. તો શું એ વંશને ધરની ઈરાવવો? એક વખત કોઇ ધર્મનો પ્રચાર થઇ ગયો પછી એ ધર્મના પાતન ઉપરથી એ ધર્મ પાળનારના વંશ વિષે કાંઇ પણ અનુમાન થઇ શકે નહિ. મુસલમાનો બધા, આર્ય નથી કે ખ્રીસ્તીઓ બધા, યાહુદીઓ નથી.

અરી રીતે તો શ્રી હર્ષવર્ધન, “મિ. સીતારામ માને છે તેમ, પરમાદિત્યલક્ષ્મી ન હોતા પણ પરમ માહેશ્વર હતા. એના મોટા ભાઈ બૌદ્ધ હતા, એના નજીકના ત્રણ પૂર્વજો આદિત્યલક્ષ્મી હતા પણ એ વંશનો મૂળ પુરુષ પુષ્પજીત શિવલક્ષ્મી હતા,”^૧ એટલે શ્રી હર્ષવર્ધનને મગ બ્રાહ્મણોનો વંશજ ઈરાવવા માટે આદિત્યલક્ષ્મીની દલીલ અર્થહીન છે એ સમજાશે. વરાહમિહિર માટે પણ સૂર્યલક્ષ્મીની દલીલ સિવાય કોઈ પુરાવો નથી. એના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું એ સાચી વાત, પણ એનાં પુસ્તકોમાં “પોતાના મગ બ્રાહ્મણ પૂર્વજો વિષે વરાહમિહિરે ઇશારા કર્યા છે” એમ મિ. સીતારામનું કથન શ્રી. દાવર ઉતારે છે પણ એ ઇશારા કયા પુસ્તકમાં છે? આવા ઇશારા વરાહમિહિરના ગ્રંથોના ખીજા અભ્યાસીઓના જોવામાં આવ્યા હોય એવું દેખાતું નથી.

અહીં ફરી કહેવું જોઇએ કે શ્રી. દાવરના લેખ ઉપર ટીકા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. પણ આવો સરસ વિષય પસંદ કર્યો અને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠીથી ઇ. સ. સાતમા સત્રક સુધીમાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે પુષ્કળ સંબંધ રહ્યો છે અને એ સંબંધની ધણી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ મળે છે (જેમાંની કેટલીક શ્રી. દાવરે નથી નોંધી) તો થોડી વધારે મહેનત લાઇને, ડૉ. સ્પુનરને ન્યાય આપવાનો લોભ છોડી દઇને, આ સંબંધની ઐતિહાસિક દલીલો સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાથી મૂકી હોત તો પાંચનારને વધારે સાચું ઇતિહાસદર્શન થાત એમ મને લાગે છે. એમના જેવા પાસેથી આપણે એવી આશા જરૂર રાખીએ.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સ્વૈ ૨ વિ હા ૨

આપણા ધર્મો તો ચાલુ જમાનાની બદલાયતી સ્થિતિને અનુકૂળ નથી થતા, પણ આપણા દેવો ચાલુ જમાનાની નવી સોધોનો લાભ લે છે તેમ જણાય છે. ગણ ગણપતિ ચોથને દિવસે જે ગણપતિઓ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાકને કાંડે રિસ્ટવૉચ-કાંડા ધડિયાળ હતી. હમણા અમદાવાદમાં કેળવણી સ્ત્રીમંડળ તરફથી શિક્ષણ સપ્તાહ ઊજવવામાં આવી તેમાં એક છોકરાને કૃષ્ણ દરેલો હતો અને તેના મુગટમાં વીજળીનો દીવો મૂક્યો હતો. હવે મને લાગે છે કે દેવોને નૈવેદ્યમાં લીનાળામાં આપસહીમ, ગિયાળામાં જિન્જર અને કપડામાં પણ એ પ્રમાણે ઋતુને અનુકૂળ ફેરફારો કરાય તો સારું. કૃષ્ણને નાનપણમાં મોરપીંછ વિના બીજું નહિ મળેલું હોય પણ અત્યારે આપણને તો ખોટા મોતી, ચળકતા પીતળપાના, વીજળીની ખત્તીઓ સર્વ મળે છે તો તેનો શા માટે ઉપયોગ ન કરવો ?

જે સપ્તાહ હીક ઊગવાઈ તેથી મહકારી અસહકારી શિક્ષકો અધ્યાપકો અને કેળવણીમાં રસ લેતા સામાન્ય જનો હીક ભેગા થયા. ખાતાના સરકયુલરો નિયમો વગેરે ચોપડીઓ વગેરેના ઘોષકમાં રહી જિંદગી માળનાર મહેતાજીઓ જે ઘડી છુટી હવામાં બહાર આવ્યા. અને જે કે બિચારા મહેતાજીઓ ખોતાના ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેનું ઉપરીપણું કાણુ પણ વીસરી સમાનલાવે મળી શકતા નહોતા છતાં કંઈક પણ બેઠા પાણી હાલ્યા ખરા.

સપ્તાહમાં એક વાત હમેશા પ્લાન અમલી હતી. શીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની શિક્ષક-વિદ્યાર્થીનીઓ બરાબર અમુક વખત ચાપ એટલે ભેળી જતી હતી. આમાં તેમની સંસ્થાની નિયમિતતા વખાણવી કે નિયમની જડતાથી આશ્ચર્ય પામવું એ સમજાતું નથી. હું સ્ત્રીઓ શિક્ષક થાય તેના પક્ષેના છુ. છતાં આ સંસ્થાને માટે હું કદી બહુ આશાવાદી થઈ શકતો નથી. પહેલુ તો એ કે બિચારી જે સ્ત્રીઓ જીવનમાં આશાભંગ થઈ હોય—એક કે બીજે કારણે—તે જ આમાં જોડાય છે. ન્હાનાલાલ કવિએ ઉપામાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે મહેતીજીઓ વિધવા જ કા થતી હશે ?—શબ્દો બગાડ નહિ હોય પણ સ્વૈરવિદારમાં સાથે ચોપડી રાખવાના અને જેવાના મેં સમ ખાધા છે. ફરવા જતા એ ભાર કેણુ વેંદારે ? !—છતાં એ પ્રશ્ન સમાજને કે ખાતાને હજી નથી થયો. એટલે સ્ત્રી કેળવણીમાં મેં હિંદાસવાળી શિક્ષિકાઓ બહુ ઓછી જોઈ છે. તેમાં વળી સાબળ્યુ કે ઘણીને તો કોલેસની પણ ખબર નથી હોતી ખેર ! પણ આ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં તેમને રાખવાની રીત પણ મને તો બહુ જ જડ લાગે છે. અમુક અમુક દિવસે શિક્ષકવિદ્યાર્થીનીઓને ફરવા લઈ જાય છે ત્યારે સાથે સાથે આગળ પાછળ પટાવાળા પણ રાખે છે, અને શિક્ષિકાઓને જખ્ખેની દારમાં બરાબર ચલાવે છે. દોર પણ રસ્તે છૂટા ગોવાળ વિના ચાલે છે, અને ગોવાળ હોય તો પાછળ રહે છે, આગળ રહેતો ની પણ આ તો હમેશાં પટાવાળો હોય જ, અને તે પણ આગળ. તેમને રક્ષણની જરૂર નથી, તો તેમના કોઈ અધિકારી બાતુ તેમની આગળ ચાલે તો શું ખોટું ? કે ના, હજી વીસમી સદીમાં, શિક્ષણ મંથામાં પણ,

न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

અને તેના રક્ષણને માટે પણ પુરુષ જ જોઈએ—અતે પત્ની પટાવાળો હોય !

એક ભાષાનો ગણાવો નેયો ? Lady-students, Lady-teachers એનું ગુજરાતી શું ? 'સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી', 'સ્ત્રી-શિક્ષક', આ જૂના શબ્દો છે. 'તો પછી આ શબ્દોની વ્યાકરણમાં ભતિ (લિંગ) કય ? સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી આવ્યો કે આવી ? આવો કદાચ એમ કહ્યો કરાય કે સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીને બદલે વિદ્યાર્થીની અને એવી જ રીતે બીજાને માટે શિક્ષિકા કહીએ. પણ કોઈ બાઈ પ્રમુખ થાય તો તેમને કઈ રીતે સંબોધન કરવું ? પહેલા બે દાખલામાં સ્ત્રી-શિક્ષક અને સ્ત્રી-વિદ્યાર્થી બન્ને નર ભતિના શબ્દો છે એમ હું માનું છું. અને ત્રીજા દાખલામાં પ્રમુખ સાહેબ એ 'બાઈ સાહેબ' ની પેઠે માનાયે બહુવચનમાં વાપરી શકાય કે 'પ્રમુખ સાહેબ આવ્યાં.' પણ હજી એક પ્રશ્ન રહી જાય છે. પુરુષને માટે કહી શકીએ 'શ્રીમાન પ્રમુખ સાહેબ', તો બાઈને માટે 'શ્રીમતી પ્રમુખ સાહેબ' કહી શકાય ? વાંધો એ આવે કે 'પ્રમુખ સાહેબ આવ્યાં' એમ કહેતાં 'સાહેબ' માનાયે બહુવચન છે ત્યારે 'શ્રીમતી' એકવચન છે, અને 'શ્રીમતાં બાઈ સાહેબ' સાડે લાગતું નથી, મરકરી જેવું લાગે છે. 'સાહેબ' શબ્દની સાથે શ્રીમાન જેવો સંસ્કૃત શબ્દ શા માટે નોડવો એમ કોઈ કહે પણ તે ખરો ખુદાસો નથી. અહીં નહિ તો એ મુશ્કેલી બીજી ક્યાંક પણ આવીને ઊભી રહેશે. નવા જમાનામાં નવા રચયિકારની જરૂર છે તે કરતાં નવા વ્યાકરણકારની વધારે જરૂર છે.

અને ખરેખર કેટલાક હિન્દુ વિચારકો માને છે કે હિન્દુઓએ નવી રચિત કરવી બેઠાં. પણ અત્યારે રૂઢિ ને પ્રાચીન પરંપરાને લીધે માન્ય થાય છે, તે પરંપરા વિના નવી રચિતને માન્ય શી રીતે કરાવશો ? નવી રચિત કરવાના અધિકારીઓ કોણ ? તે પળાવવાને સત્તા શી ? નોંધપાત્રને ઉપયોગ કરો તો તો પછી કયલો જ... શા માટે ન ધડવો ? અને આપણા અભિજ્ઞ અચાન વર્ગોમાં એ રચિતનો ફેલાવો શી રીતે કરવો ? આવડા મોટા અચાન હિન્દુ સમાજને એક રચિતને માટે... એકમત કરી તેના ફેલાવો કરી રહેવા આવશો ત્યાં તે રચિતને જ ફરી ફેરવવાનો સમય આવી લાગ્યો હશે. ઇસપની વાતમાંના ચન્દ્રને કપડાં સીવડાવવા જેવું છે. આજે પરંગાણે નાખે, ત્યાં કાલે તો, માંછો, વધે હોય કે ઘટયો હોય !

ઉત્સવો પણ, દુઃખની પેઠે, એકલા આવતા નથી, ઉપરાઉપરી આવે છે. સપ્તાહ પૂરી થઈ ત્યાં આત્મા આનંદસંકરણાઈના પ્રમુખપણા નીચે એ જ મકાનમાં પીળે ઉત્સવ. ઉત્સવની પત્રિકામાં પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ અને ઉર્દુ ટ્રેનિંગ કલોસ બન્નેના હેડ માસ્ટરોની સહી ! કાર્યક્રમમાં પણ રૂઢિચી માંડીને સર્વત્ર વારાફરતી એકેક સંસ્થાના દેખાવો ! એક પણ રહી રાતે નીચે ? ત્યારે બાઈ બે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રમુખો શા માટે ન કયો ?

પણ આ પ્રશ્ન આમને પૂછવાનો જ નથી ? ઉર્દુ ટ્રેનિંગ કલોસની જ શી જરૂર છે ? તેમાં કેટલા ભણે છે ? કેળવણી... ખોતાનાં મુસલમાન અધિકારીઓનાં જ ફરવંદો કેટલાં એમાં ભણે છે ? એ તો સરકાર માથાપે હિન્દુ મુસલમાનને સમાન રાખવા આ યોજના કરી છે. તેમને સમાન રાખવા છે, એક નથી ચલાવેલા. ત્રાજવાનાં બે સામસામાં પદ્ધતિમાં રાખવા છે, અને વધે તેમાંથી 'એ બિલાહીઓ અને વાંદરા' ની પેઠે બચકું બાઈ જવું છે. યુરોપમાં નાની પ્રજાનો પક્ષ કરીને ઈંગ્લેંડે ચોતાની સત્તા કાયમ રાખી છે, અને અહીં નાની કોમોનો પક્ષ કરીને એમ જ કરવું છે. નહિ તો મુસલમાનભાઈઓને ગુજરાતમાં રહેવું છે, ગુજરાતી

બોલવું છે, યુજ્જરાતી બોલતા હિંદુઓ જોડે વહેવાર કરવો છે, અને તેમને ઉર્દુની નોખી જરૂર શાને હોય ? યુજ્જરાતીઓ જોડે નદિ લગ્યાથી, યુજ્જરાતી નદિ શીખ્યાથી જ મુસલમાન ભાષાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેમનામાંથી યુજ્જરાતી સાક્ષરો અને સ્વતંત્ર વિચારકો નથી થતા. પારસીઓ જેટલા પણ તેમનામાં લેખકો નથી. ઉર્દુ શીખવું હોય છતાં નોખી નિશાળ શા માટે જોઈએ ? અને આ વાત પ્રબલ તો જાણે છે. ઉર્દુ કલાસની સંખ્યા જ તે કહી આપે છે. પણ મુસલમાન નેતાઓને જુદી સંસ્થાઓ જોઈએ છીએ. અને તેથી પણ વધારે સરકારને તે જોઈએ છીએ—અને સરકારનો સત્પણદ ગાંધીજીથી પણ વધારે છે, ગાંધીજી કહેતા હતા કે એક વિદ્યાર્થી દશે ત્યાં સુધી તેઓ વિદ્યાપીઠ ચલાવશે, તો સરકાર એક પણ વિદ્યાર્થી ન હોય તો પણ સંસ્થા ચલાવે એવી છે. જ્યારે મુસલમાન અધિકારીઓ પોતે કહે કે હવે તો અમારે આ સંસ્થા નથી જોઈતી ત્યારે જુદી વાત ! પણ એ શા માટે એમ કહે ? સાંભળ્યું છે કે કેળવણી સંબંધી અભિપ્રાયો છૂટથી દર્શાવવા કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓને અભય વચન આપ્યું છે ! જોઈએ છીએ કે આ વાત કેટલા કહે છે ? અને સરકાર કેળવણીમાં વધારે ખર્ચ થયાની ખૂબો પાડ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે સરકારની એ જ પોલીસી છે. તેને વધારે ખર્ચ કરવું છે અને ખર્ચની ખૂબો પાડવી છે.

x

x

x

ધણાઓ માનતા નથી, પણ અધરી વાત સમજવી સહેલી પડે છે અને સહેલી વાત સમજવી અધરી પડે છે. તમને આ નદિ સમજાય કારણ કે આ મત્ત ધણું સહેલું છે. અત્યારે મંગળ પૃથ્વીથી કેટલો છેડો છે તે હું નથી જાણતો. તે જાણવું અઘરું છે પણ કોઈ મને કહેશે તો મને તરત સમજાશે કે ‘ હા તે એટલો દૂર છે. ’ પણ એક સહેલી વાત લો. કે આપણે બધા પરતંત્ર છીએ. વાન સહેલી છે પણ કેટલાં યે વરમથી તે આપણને મમળતી નહોતી. ગાંધીજીએ કહી ત્યારે થોડી થોડી સમજાઈ, દજી ધણાને નથી સમજાઈ. જૂનાં ભક્તો દમેશ કહેતા હતા કે ‘ ભાઈ બધાને મરવાનું છે ’ પણ કોઈને સમજાતું નહોતું, અત્યારે પણ સમજાતું નથી. પણ હવે આપણે એ ન સમજવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને સાચું કહીએ છીએ કે ‘ ભાઈ એ વાત જ ન કર. ’ અત્યાર સુધી હિંદુ સમાજને એટલી સીધી વાત નથી સમજતી કે ઢેઢ પણ માણસ છે, હિંદુ છે, તેને અડી શકાય, વિધવા પણ સોની પેઠે પરણી શકે, એક નાતનો માણસ બીજી નાતની સ્ત્રીને પરણી શકે. એમ કહીએ એટલે તરત સાચું પૂછે છે કે “ પણ એમ એક નાતનો માણસ બીજી નાતની સ્ત્રીને પરણી જ કેવી રીતે શકે ? વિધવા પરણી જ કેવી રીતે શકે ? ” તમે જોને પરણી ખતાવશો તો પણ તે માનવાનો નથી. સરકાર પણ સમજી શકતી નથી કે હિંદુ સમાજને માટે લાયક થયું છે. તમે સ્વરાજ લઈ ખતાવશો તો પણ તે સમજવાની નથી.

દમણાં ઇંગ્લાંડના માણસે એક નવી શોધ કરી છે. તે એ કે ઇંગ્લાંડમાં પુરુષનો પહેરવેય અગવડવાળો છે, શરીરના વિકાસને અટકાવનાર છે, પવનની આવજાને રોકનાર છે, અને ઘણે ભાગે ન ધોષ ચકાસ તેવો છે. મોજાં પહેરણુ વગેરે ધોવા અપાય છે પણ ગરમ કોટ પાટલુન અને વારકુટ ધોવા અપાતાં નથી. સ્ત્રીઓના વસ્ત્રો ખુલાં, સુતરાઉ અને ધોવા અપાય એવા છે. તે ભાઈ વળા લખે છે કે જિનાળામાં તો સ્ત્રીઓનાં ખુલાં અને છટાં પહેાળા વસ્ત્રો પુરુષોનાં કપડા કોટ કરતાં ધણા વધારે અનુકૂળ છે. વળા તે ભાઈ લખે છે

કે આ પહેરવેપના કાયદાને લીધે સ્ત્રીઓના શરીરનો વિકાસ પુરુષો કરતાં વધારે સારો થાય છે અને તે ભય દર્શાવે છે કે રખેને કસરતમાં અને રમતગમતોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં આગળ નીકળી જાય ! કેટલાં વરસોથી આવો પહેરવેપ પહેરે છે ત્યારે આ જ આટલી ખબર પડી. હિંદુ ધોતિયાં પહેરનાર ભાઈઓને અમે મુખ્યારકબાદી આપીએ છીએ. સ્ત્રીઓ કરતાં તેમનો વિકાસ ઓછો હોવાની વાતથી તેમણે ખીવાનું નથી.

અને અંગ્રેજોને ખબર પડે છે તે પછી એકાદ સૈંકે કે વહેવામાં વહેલી ૩૦-૪૦-૫૦ વરસે આપણને ખબર પડે છે. એટલે અંગ્રેજો તેમના પહેરવેપનો ફેરફાર કરી નાંખશે તે પછી અરધે સૈંકે આપણે તેમનાં કોટપાટલુન ઉતારીશું. આપણે ત્યાં એમના કરતાં ઘણી વધારે ગરમી પડે છે પણ તેથી આપણે નહિ સમજવાના. ઉલટા અંગ્રેજો પોતાનાં કપડાંમાં ફેરફાર કરી જૂનાં કપડાં અહીં મોકલી આપે તો આપણે એ સેકન્ડ હેન્ડ કપડાં વેચાતાં લઈ બે ઘડી સહેલ મારી લેવાના. અંગ્રેજોએ કંટાળ કોલરો હમણાં આ ગરમીને લીધે છોડી દીધા, પણ આપણે ત્યાં તો ઉલટા ઠાકરડા, મુંબઈના માછીમારો, કેટલાક મુસલમાનો વગેરે ઊંચા કંટાળ કોલરો પહેરતા જાય છે.

x

x

x

અમદાવાદમાં સંમતિવધ કમિશન આવ્યું ત્યારે વળી વ્યાખ્યાનમાડા ચાલી. વચમાં શ્રીયુત મુનશીજી આવી ગયા તેમણે પણ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું.

નામદાર જોશી અને શ્રીયુત મુનશીજી જન્મેનાં વ્યાખ્યાનોમાં મને એક સામ્ય લાગ્યું. જગતમાં સર્વવ્યાપી તત્ત્વ તો છે ઉષ્મા. દરેક પદાર્થમાં તે ઓછીવતી છે. બિનકુલ ઉષ્મા ન હોય એવો કોઈ પદાર્થ નથી. પણ માણસે પોતાના શરીરની ઉષ્માથી એક દંડ રચ્યું: જીનું-ટાનું. પોતાથી વધારે ગરમ તે જીનું, અને પોતાથી ઓછું ગરમ તે ટાનું અને પછી જીનું અને ટાનું બે વિરોધી હોય એમ કહ્યું. નામદાર જોશીનું 'આદર્શ અને વ્યવહાર'નું ધોરણ એવું જ હતું. જગતમાં ખરી વાત તો એક અનંત કર્તવ્ય કર્મોની છે. પણ પછી દરેક માણસ પોતે કરી શકે તેને વ્યવહાર, અને ન કરી શકે તેને ખોટો આદર્શ માની, પછી વ્યવહાર અને આદર્શ વચ્ચે વિરોધ માનવા માંડે છે. તે જ રીતે હમણાં સાહિત્યમાં વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એવાં બે ખોટાં વિરોધી જોડકાં ઉત્પન્ન થયાં છે. ખરી વાત તો એ છે કે સાહિત્યના અનેક પ્રકારના અધિકારીઓ છે. પણ માણસે, પોતે સમજી શકે તેટલું લોકભોગ્ય અને પોતે ન સમજી શકે તે વિદ્વદ્ભોગ્ય એવા એ ભાગો પાડી નાંખ્યા અને પછી લોકભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્ય બે પ્રકારની વચ્ચે વિરોધ કહ્યો. ડાકતરી વિદ્યામાં તો કંઈક નોર્મલ જેવું છે, પણ સાહિત્યમાં દરેકનું નોર્મલ જુદું હોવાથી દરેક જુદી જુદી રીતે આ પ્રકારે પાડવાનો.

પણ મારાથી એમ કેમ કહેવાય કે મુનશીજીએ પોતે ન સમજે તેવા સાહિત્યને માટે વિદ્વદ્ભોગ્ય શબ્દ વાપર્યો દર્શો ? તે ન સમજે એવું કશું હોઈ શકે ? કદાચ તેઓ પોતે નિંદર રીતે એમ કહે કે અમુક હું નથી સમજતો, અથવા સમજવાની નથી દરકાર કરતો, પણ તેમાં તેમને તો નુકસાન થવા સંભવ નથી કારણ કે તેમનું સાક્ષરત્વ સિદ્ધ છે, પણ તેઓ જે વિષય વિશે એમ કહે તે વિષયને બિચારાને જગતમાં પછી સ્થાન મળવું અશક્ય થઈ પડે !

પણ આ મુશ્કેલીમાથી તેમણે બધાને જણાવી લીધા વ્યાખ્યાનની શરૂઆત એવી કરી કે આ વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એ વિભાગો ખોટા છે, અને અતે એમ કહ્યું કે કેટલાક તો એવા હોવાના—૮૦ ટકા એવા હોવાના કે જેમને સાચુ સાહિત્ય સમજવાનું નહિ, તેઓ ડિટેક્ટિવ વાગતાઓ વાચવાના, અને તેમણે બીજા થોડા રસજો પાસેથી કાવ્યનો અભિપ્રાય જાણીને માની લેવા બેઠાએ આમાર અધ્યામની પેઠે તેઓ પણ

Came out by the same door,

As in (he) went

જે ખારણેથી પેલા તે ખારણેથી બહાર નીકળ્યા અને બહાર નીકળતા મુખની દિશા તો બદલાય જ ને' એટલે વિરુદ્ધ ઉક્તિ થઇ જાય.

મને લાગે છે કે મુનશીજીને માત્ર વિદ્વાન સંપદની સાથે જ વિરોધ છે તેઓ બાહ્ય કાયદાશાસ્ત્રી છે અને કાયદાની દલીલોમા 'વિદ્વાન મિત્ર'નો અર્થ 'મૂર્ખ શત્રુ' જ થાય છે તેથી તેમને 'વિદ્વાન' શબ્દ ઉપર કટાણો આળ્યો હશે હજી મૈત્રી વિશેના એમના વિચારો જાણવાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો.

શ્રોતાઓમાથી ઘણા ખૂબો પાડતા હતા કે મુનશીજીએ તે દિવસના ભાષણથી અમારી શુદ્ધિનું અપમાન કર્યું. હું તેમને ખાત્રી આપના માગ્ય છું કે તેમનો ધરાદો જગ પણ અપમાન કરવાનો નહોતો. તેમની ઇચ્છા માત્ર થોડા 'સમાર્જક વિધાનો' (sweeping generalizations) કરીને શ્રોતાઓને અકિત કરી ખુશ કરવાનો હતો વિદ્વદ્ભોગ્ય શબ્દ શોધનાર માણસમા મૂર્ખતાની પરિસ્થિતિ હશે એવું મોટું વિધાન તેમણે કર્યું છતાં શ્રોતાઓ ખુશ ન થાય તો તેમા 'કેનો વાક ?'

x

x

x

સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ

આપણે હિંદુ ભાઇઓમા એક રિવાજ છે એક માણસ બીજાને ત્યાં મળવા જાય તો પેલો યજમાન મહેમાનની ખાતરજરદાશમા જ એટલો બધો વખત કાઢી નાખે કે જે ભેગા બેસીને વાત જ ન કરી શકે ખરૂં તો વાતચીત કરવી મળતું એ જ છે પણ તે જ ન બને, માત્ર ખાવાનું બની શકે પણ કેટલીક નાતોમા તો ખાવાનું પણ ન બની શકે, શુ રાધવું, કેને નહોતરવા, કેને ટાળવા, વગેરે પ્રત્નોથી નાતના કળિયા ઉમેળાય અને ખાવું ખાવાને ઠેકાણે રહે મને લાગે છે આ સાહિત્ય પરિષદો છેલ્લી રિચિતિએ પહોચી છે મળાતું હોય, વાતચીત ચતી હોય તો તે હિતમ પ્રકારની પરિષદ, વાતચીત થાય અને માત્ર ખવાય કે ગવાય તે મધ્યમ, પણ આ તો માત્ર લડી જ શકાય છે. કેટલાક મહારથીઓ તો શુ વચાય છે તેના પર ધ્યાન રાખવાને બદલે માત્ર કેને મત આપના, કેવી રીતે મત મેળવના તેનો જ વિચાર કર્યો કરતા હતા અને લડનાની જગા કરવાને માટે બીજા બધા કામો બધ કરવા પડતા હતા. ખેર ! પણ આપણે હિંદુઓ તો પ્રારબ્ધવાદી રહ્યા પરિષદ ગિયારી ૨૩ વર્ષની યુસ્તી થઇ છે સ્ત્રીના પાના જેની સાથે પડ્યા હોય તે ખરા ! હવે કાષ્ટ ફેરવાય છે ? પરિષદ યુવતીને કડીએ કે

પડ્યું પાનું સુધારી લે !

કેટલાક પત્રકારોએ નડિયાદ પરિષદની ટીકા કરી કે સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષને માટે કરી વ્યવસ્થા નહિ કરે તોથી તેમને તથુમા મુદ્દ રહેવું પડેલું હું પૂછું છું, કોઇએ

એ અધ્યક્ષને પૂછ્યું કે : લાઈ તમારી જરૂર શ્રીજી થયેલી કે કેમ ? નરિયાદને અને એ અધ્યક્ષને બેને કશું વાંકામાં ન પડ્યું હોય તો વચમાં ત્રીજાને એટલું બધું શું લાગી આવ્યું તે મને સમજતું નથી. પણ કેટલાકને એમ જગતના કાજ થઇને કહાપણ કરવાની ટેવ પડી હોય છે. નરિયાદમાં શરૂઆતમાં જ ગવાએલું બાલાંકરતું કાચ

જગત કાજ થઇને તું પહેરી ના પોંકા લેજે
તેમણે નહિ સાંભળ્યું હોય ? ખેર ! મારે શું ?

કદાચ એ ટીકાકારોને એમ લાગ્યું હોય કે અધ્યક્ષને પૂછીએ તો તે કાંઈ જરૂરશની ખામી એટલી જ બતાવે ! એ અધ્યક્ષમાં એટલું બધું સૌજન્ય હોય એ તો હું આજે જ જાણું છું અને સાહિત્ય પરિષદની ચર્ચામાં આટલું બધું સૌજન્ય કોઈનું સ્વીકારી લેવાય એ મને તો ગુજરાતનાં, સાહિત્યનાં, પરિષદનાં અને સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષનાં અહો-લાગ્ય લાગે છે. નરિયાદની સાહિત્ય પરિષદે કેવું કામ કર્યું એ સંબંધી ભલે ગમે તેમ કહેવાય પણ આ સૌજન્યની લક્ષણી કાંઈ જેની તેવી નથી !

શ્રીઓ માટે મને ઘણું માન છે છતાં આ જગતની જૂલ કાઢવાની રીતને હું શ્રી-શુદ્ધિ કે બેરક શુદ્ધિ જ કહું છું. લક્ષમાં આપણી શ્રીઓ બધું યર્થ રહ્યા પછી ગાય છે :

ખારી ફૂંકનાં પાણી પાયાં, ખરે ખપોરે કાઢ્યાં જો !

અને ગમે તેવા દૂરનાં સર્ગાની જરૂરશની જૂલ કાઢી ખોટાં મહાભારત મુદ્દો લડે છે. મને આની નીચે પણ શ્રીશુદ્ધિ જ લાગે છે. કદાચ પરિષદ કુપતી ગણાય છે, કલા શ્રીશિંગ શબ્દ છે માટે એમ થતું હશે !

પણ મને એક બીજો વિચાર આવે છે. પરિષદની વ્યવસ્થા સારી નહોતી એમ હું એ કરતાં વધારે સારી રીતે સાબીત કરી શકું એમ છે. વિષયવિચારણી સમિતિનું કામ એટલું બધું મોડે મુઠી ચાલતું હતું કે પરિષદની સ્વાગતસમિતિએ મંડપમાં જ બધાને મૂવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈતી હતી. એમ કરવાથી લાંબા વખત મુઠી નિષ્કો ઉપર વિચાર યર્થ શકત અને તેથી કેટલીક વ્યક્તિઓના અને બાબતોના ખુલાસા થયા છે તે કરતાં વધારે સંતોષકારક રીતે થાત. આ તો ઘણાને મનની મનમાં સમાઈરે જેવું યથ્થ ગયું હશે અને તેથી તેમને વર્તમાનપત્રોમાં કે આવૃત્તી પરિષદે એ સ્વપ્ન કહેતું પડ્યું. આ પ્રમાણે મંડપમાં મૂવાની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે સ્વાગત ખાતાએ માત્ર સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષને જ ત્યાં સુવા દીધા અને બીજા બધાને માટે એવી વ્યવસ્થા ન કરી આખી તેમાં સ્વાગત સમિતિની વ્યવસ્થાની ભયંકર ખામી છે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ તરફનો પક્ષપાત પણ છે.

શરદુત્સવો આવ્યા અને ગયા. આપણે ત્યાં જેમ શ્રીઓનું ખાસ કાવ્ય કે ગીત સાહિત્ય છે તેમ એવા સાહિત્યના ઉત્પાદક ખાસ કવિઓ પણ છે. સાહિત્યમાં પણ માગ અને ઉપજનો અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ લાગુ પડે છે તે ઘણી સારી વાત છે.

આ નવા કવિઓનો કાલ સ્વીકારતાં પહેલાં બહેનોને ખારી એક બે ચેતવણી છે. અત્યાર મુઠીના રાસો જોવાનો મારો તો અનુભવ એવો છે. કે જે જે રાસો જૂના રાહે લખાયા છે તે જ માત્ર ગાવામાં 'ચગે છે'—સફળ થાય છે. કારણ કે જૂનો કવિ માત્ર

રાસ કે ગરબા કે ગરબી—કાણુ જાણુ આનો શો ભેદ છે—માત્ર લખતો નહોતો પણ ગાતો હતો અને તે પણ ફરીને તાળીઓ પાડીને ફરતો ફરતો ગાતો હતો. શ્વાસ ક્યારે પૂરો થાય, તાળી ક્યા પડે ત્યારે સારી લાગે, લીટી કેટલી લંબાવાય, ક્યા ગીતમા કેટલું ઝડપથી ફરવું જોઈએ, એ બધું તેને સ્વાતુલ્યથી આવડતું હતું અને તેથી તે જોવા જોઈએ તેવા જ રાગ અને તેવું જ ગીત લખતો. હાલના કવિને તાલની પણ ખખર નથી હોતી, નૃત્ય તો તેને માત્ર જોતા આવડે છે—અરે તે પણ નથી આવડતું. નવા કવિને નૃત્ય જોતા આવડતું હોત તો તે તેણે હલકી ગણાતી કામોના ગસો જોયા હોત. પણ તેને તો આમાનું કશું જ આવડતું નથી કવિઓને મારી ખામ લલામણ છે કે રાસો લખવા પહેલા તેમણે રાસો લઈ જોવા જોઈએ.

પણ નવો કવિ તે સિવાય જૂના કવિની પરખા પરાખર પાળે છે. જૂના રાસોમા એકાદ લીટી અર્થહીન સુંદર હોય અને પછી તો માત્ર ‘પીતળ લોટા’ અને ‘તાળા રે ફરીએ,’ રાગમા ખખડયા કરે જેમ તૂંબડીમા કાકરા નાખીને આપણે ખખડાવીએ તેમ ગીતમા માત્ર શબ્દો ખખડતા હોય. અર્થ બર્થ માર્યો જાય, હાલનો કવિ પણ તેમ જ કરે છે ચંદ્રિકા, તારલા, મેહુલો, મુઘા, અમૃત (ખન્ને જુદા લખું છું કારણ કે અહીં માત્ર શબ્દનું જ પ્રયોજન છે, અર્થનું નહિ) અધકાર, સરિતા, આકાશ, ચાંદની, પાવન, છેડલો, અલખેલડી, સાહેલડી, વગેરે વગેરે વગેરે શબ્દોને એક રાગમા નાખી, પાહેન જેમ લાઇને લણ ઉતારે તેમ, તે શબ્દોને ખખડાવે છે. અને તેમાથી કેવો સુંદર ‘ધ્વનિ’ નીકળે છે. માટે એ સર્વ ધ્વનિકાવ્યો છે. આનું એક ધ્વનિકાવ્ય હું પણ કેમ ન કરું? હવે શરૂ તો ગઈ માટે વખતનું કરું.

(રાહ ‘આવ્યો આપાદ’ એ કાવ્યના મૂળનો)

આવ્યો વસંત આજ સતનિયા ધૂમે
લીમડે લીલી લોબોળા કે લટકે લૂમે ઝૂમે રે.
પીતળ લોટા જળે રે લાપી રે
કંઠ સુધી કુમે લાગેલે કે નાચના ગોહે ધૂમે રે
ચંદ્ર ડોળો ને સળી તારિકા રે ડોળી
રમણે ચઢેલી ચલખેલી કે અંદર ને બારડોળી રે.

વગેરે વગેરે વગેરે.

કેટલાક માણસો આવા કાવ્યો ઉપર આક્ષેપ કરે છે કે આ ગીતો કે રાસોમા માત્ર પોચી પોચી જ વાત આવે છે, આધુનિક જીવનમા જે મરદાનગી આવવી જોઈએ તે આવતી નથી. એ આક્ષેપ ખોટો કરવા માટે ‘બારડોળી’ શબ્દ શ્લેષથી મૂક્યો છે.

આ કાવ્ય વસન્તોત્સવમા કે ગમે તે ઉત્સવોમા પણ નીચે સહી કરનારની રજ સાથે ગાવાની જૂટ છે. પણ આમાથી કેટલી કડીઓ ગાવી છે, કેટલા શબ્દો ગાવા છે, કયે રાગે, છેવટે ‘૩’ ગખનું છે કે ‘લોલ’, કઈ જગ્યાએ અને કેટલી બહેનોએ, લોટાથી કે ધડાથી કે હાડાથી હીચ લેવાની છે વગેરે સર્વ બાબતની પહેલેથી કતોની પરવાનગી લઈને જ ગાવું. લહાપોતો નમૂનો મોકલી પહેલેથી પસંદ કરાવવો.

“રૂચરવિહારી”

હેન્રી બર્ગસન

બુલોના પરચણી દદની નજીક પારીસને એક છેડે ઘોડોડની પાસે વિલા મોંટમો-રેન્ઝી નામનો એક લતો છે. ત્યાં ઘણું ખરું સાહિત્યપ્રેમી માણસો જ રહે છે. ગદ્યીઓમાં ખૂબો પાટી કેઈ પણ ચીજની ફેરી કરવાની સખ્ત મનાય છે; બીજાઓને ત્યાં જવા દેવામાં આવતા નથી; ગાડીઓ અને મોટરકારોને ધીમેથી હાંકી જવાનો હુકમ છે. ત્યાંનાં ત્રણું ખરાં ઘરોને ફરતી કમ્પાઉન્ડની દિવાલ જાંચાઈમાં ઘણી નાની છે, તેથી રસ્તે ચાલતા લોકો ઘરની પરસાળને જોઈ શકે; પરંતુ આપણા ફિલસૂફનું તથા મજલાવાણું મકાન વેલીઓની જાંચી વાડને લઈને દૃષ્ટિથી તદ્દન દંકાઈ જાય છે. ઘરની આગળ વરંડા છે, અને બારીઓમાં પડદા નાંખેલા છે. સારી ઋતુમાં હેન્રી બર્ગસન વહાર વરંડામાં બેસે છે, અને નહિ તો એના અવ્યાસના ઓરડામાં!^૧

એના પોતાના જીવનમાં ખ્યાસ ખ્યાન ખેંચે એવા કોઈ ખતાવો નથી. એના વિચારનો સ્રોત એ જ એનું જીવન છે. તોપણ ૧૮૫૯ માં એક ખનાવ તો ખન્યો જ. પારીસમાં એ વર્ષના ઑક્ટોબરની ૧૮ મી તારીખે આપણો ફિલસૂફ જન્મ્યો હતો. વિદ્યા-શિજીવનમાં એને દરેક વિષયમાં રસ પડતો, અને એ લાઈસી કોન્ડોસેંમાં શિક્ષક તરીકે હતો ત્યારે પણ વિજ્ઞાન લેવું કે ફિલસૂફી તેના એ નિર્ણય કરી શક્યો નહતો.

૧૮૮૨ માં એક ધનામતા મેળાવડા વખત એને બોલવાનું હતું. સમસ્ત જ્ઞાનના ક્ષેત્ર તરફની જે દૃષ્ટિ ડેળવવાનો જીવનમાં એણે પ્રયત્ન કર્યો છે તે વિશે જ એ વાત કરે છે. “મનુષ્ય જેમ શરૂઆતમાં માનતો હતો તેમ આપણામાં પણ બધું જાણવાની સરલ મહત્ત્વાકાંક્ષા હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે બીજાં તમામ સત્યો સાથેનો સંબંધ જાણ્યો નથી ત્યાં સુધી આપણે એક સાદા સત્યને પણ પીછાની નહિ શકીએ. માત્ર પથરાઓને જોયાથી ઘર કેવું છે તેનો તમને શું ખ્યાલ આવી શકશે? અને છતાં ઘરમાં માત્ર પથરા જ હોય છે. ઘર બાંધવું એ પણ એક રચનાત્મક કાર્ય છે; દરેક પથરાને ઓળખવાની ઓગાં જરૂર નથી, પણ તેનું સ્થાન આખા ઘરમાં શું છે એ જ જાણવું જરૂરનું છે. . . . આખી વસ્તુ તરફ જો આપણે પહેલેથી લક્ષ નહિ આપીએ, જો માત્ર આપણે લાગણ્યએને જોયા કરીશું, તો કદાચ આપણે વધારે ઝીણવટથી જોઈ શકીએ એ ખરું, પણ આપણે શું જોઈએ છીએ એનો ખ્યાલ આપણને કદી આવી નહિ શકે. માઈ જને તો જ્યારે બીજાં બધાં વિજ્ઞાનોનો વધારે અવ્યાસ કરવાની કોઈને જરૂર ન હોય, ત્યારે જ હું તેને અમુક શાખાનો ખ્યાસ અવ્યાસ કરવાનો કરું.”

અને આનું નામ જ ફિલસૂફી. હેન્રી બર્ગસને સત્તર અઠાર વર્ષ સુધી પોતાના આ વિચારને પુષ્ટિ આપ્યાં કરી; સમસ્ત જ્ઞાનને પોતાના ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકાર્યું, અને એ સતત

૧ રત્નઓમાં છત્રીવાની પશ્ચિમમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં આવેલા એના પોતાના ખંડવામાં એ રહેવા જાય છે. એક બાબત લે-મોંત નામનું શરોવર અને બીજી બાબત માઉન્ટ ખ્લેક, એ બેની વચ્ચે મુસાફરોની એક હોટેલ ત્યાં છે છતાં એને પૂરેપૂરી શાંતિ મળે છે. (ડેક ૧૯૧૪ નું આ વર્ણન છે.)

પરિશ્રમને અતે, વિજ્ઞાનની જેટલી જેટલી સ્વીકૃતિઓ છે એ તમામને મમગત જ્ઞાનના ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જોઈને, એણે પોતે જીવનતરુ કેવું છે તેનું નિરૂપણ કર્યું

જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર હાલ એટલું તો વિશાળ ચમ્પ ગયું છે, કે એના બધા તરુઓને સુસગત કરી, એનો સમન્વય કરવો તે લગભગ અશક્ય લાગે છે ફિલસૂફીમાં હવે સંપૂર્ણ લાગે તેવા, બધી બાબતો બધ ધર જેવા તંત્રો (Systems) કે દર્શનો હવે ગ્યાતા નથી, અને હેન્રી બર્ગસનની ફિલસૂફીમાં આવા તંત્રની ગંધ પણ નથી

બર્ગસનને ૧૮૨૭ નું નોબેલ પ્રાપ્તિ આપનામાં આ યુ છે તે પોતે ફિલસૂફી જના સાહિત્યનું ધનામ એને શા માટે આપનામાં આવ્યું હતો એ પ્રશ્ન સહેજે ઉભો થાય તેવા છે ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં એનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, અત્યાર સુધીની ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો જના એના લખાણોમાં પ્રાચીન ને અર્ધપ્રાચીન લેખિકા વિશે અતિશય ઓછા ઉત્તરો છે ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં એણે નવું જ પ્રસ્થાન કર્યું છે વિચારના ક્ષેત્રમાં જ્યારે બધા લોકો જૂના ચોકડામાં જ ફસાઈ ગયા હતા, ત્યારે એ તમામને તોડી ફોડી, જીવનના સ્વતંત્ર જલ જેટલો જ વિચારને પણ એણે મુક્ત કર્યો એ ઓછી નવાઈની વાત નથી આથી ફિલસૂફીના જેટલા જેટલા જૂના પ્રશ્નો હતા એનું નિરાકરણ કરવાની જરૂર પણ રહેતી નથી કારણ એ પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ જ ઓગળી રીતે થયો છે એમ બર્ગસને ખતાવી આપ્યું છે આ પરિણામો સાબિત કરવા માટે બર્ગસને વિજ્ઞાનની જ પદ્ધતિ પાંઠી

વિજ્ઞાનમાં પહેલા તો અમુક અનોકતો કરી કે તેના ઉપર પ્રયોગો કરી જે પરિણામો નીપજ આવે તેના પરથી તર્ક બાધી તે તર્ક કે શિદ્ધ અનુભવની દૃષ્ટિએ ખરો છે કે ખોટો તેનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અનુભવમાંથી જે વિગતો મળી આવતી હોય તે વિગતો સાથે તર્ક બધબેસતો ન આવે તો તેને ઓગળી ગઈ રહેવામાં આવે છે ફિલસૂફીમાં ઘણા જૂનો એક પ્રશ્ન એ છે કે માણસ પોતાના કામોમાં સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર? ચારી યમીમાંસા મનુષ્યની જવાબદારી તેને શિર નાખવા, માણસ સારા ખોટા કર્મો કરતી વખતે સ્વતંત્ર છે એમ કહે છે, ભૌતિક વિજ્ઞાન બાહ્ય જડ પદાર્થોનો અભ્યાસ કરતા કરતા, મનુષ્ય સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા જતા એમ કહે છે કે ' માણસ પણ કુદરતનું એક અંગ છે, અને કુદરતમાં જો કાર્યકારણનો સિદ્ધાન્ત સર્વવ્યાપી હોય, તો તે મનુષ્યને પણ લાગુ પડે અને તેથી મનુષ્ય તેના આચરણમાં પરતંત્ર ગણાય એમને કે સારું અથવા ખોટું પસંદ કરવા માટે તે સ્વતંત્ર નથી ' ફિલસૂફીના ઇતિહાસમાં ઘણા ફિલસૂફીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા એક અથવા બીજો પક્ષ લીધો, અને કેટલાકે તો કુદરતની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય પરતંત્ર છે એમ કહ્યું અને નીતિને દૃષ્ટિએ એને સ્વાતંત્ર બધક્યું ૨ આવી પરિસ્થિતિમાં બર્ગસને વિચાર કર્યો કે કદાચ બંને પક્ષો ઓગળી ગયા અને અત્યંત ટીકી જીજ્ઞાસા હોય ' કારણ કાર્ય-કારણના સિદ્ધાન્તને આપણે આપણા ચિત્ત ઉપર લાદીએ ત્યાર પહેલા આપણું ચિત્ત કેવું છે તેનો આપણને પૂરોપૂરો ખ્યાલ હોવો જોઈએ જ્યાં એમની એક વસ્તુ અથવા બનાવ ફરી વાર બની શકતો હોય ત્યાં જ કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડી શકાય ઉદાહરણ તરીકે પૃથ્વી દર વર્ષે પોતાની

૨ કાંઈ વિશે આમ કહી શકાય એના દ્રષ્ટિબિંદુ પ્રમુખે કાં તો વિજ્ઞાન ખોટું છે અને નહિ તો નીતિ ખોટી નથી એવું તો તે વિજ્ઞાનને જ અમુક પ્રકારના માયાવાદમાં ફાંપાઈ જ છે

કક્ષામાં તેની તે જગ્યાએ આવે છે, અને સૂર્યની આસપાસ ગ્રહો અમુક રીતે જ ફરે છે તેથી ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ યોગ્યઈ શકાયો. પરંતુ જ્યાં તેની તે પરિસ્થિતિ બીજી કોઈ વાર પ્રાપ્ત થતી જ ન હોય ત્યાં અમુક કારણો અમુક કાર્ય ઉપજાવી કાઢે, એમ કહી શકાય જ નહિ. કારણ એવા પ્રવાહમાં હર હંમેશ અવનતું સર્જન થયા જ કરે છે. આવો પ્રવાહ આપણી ચેતનાનો છે.

૧૮૮૬ માં બર્ગસન મોન્ટ-ફ્રેન્ડમાં હતો, ત્યાં સુધી પોતે ખાસ ક્યો વિષય લેવો તે વિશે નક્કી કર્યું નહોતું. ભૌતિક વિજ્ઞાન, અને જીવન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં, તેના મૂલબુત સિદ્ધાંતો એને ચિત્તચાત્રમાં લઈ ગયા. બર્ગસનને રોજ નિયમિત ફરવા જવાની ટેવ હતી; ત્યાં એક દિવસ ફરતા ફરતાં આપણા ચિત્તના ખરા સ્વભાવ વિશે એને એક પ્રેરણા યઈ આવી. (Concrete Duration), અને તે વખતે જ “અશક્ય” અને “નિષેધ” નો શો અર્થ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ તેના મનમાં ઉતરી આવ્યો.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં એક ફિલસૂફ થઇ ગયો. તે એમ કહેતો કે ‘આપણે એની એ નદીમાં જે વખત પગ મૂકી શકીએ જ નહિ, કારણ નદીનાં પાણી તો વહ્યાં જ જાય છે.’ જીવન પણ એક નદીના સ્રોત જેવું છે. એકની એક પળ ફરી કોઈ વાર એની એ રીતે આવતી નથી. ધારો કે એક પુસ્તક આપણે ફરી વાર વાંચીએ તો તેને બીજી વાર વાંચીએ છીએ એ જ કારણને લઈને એ નવું પુસ્તક છે. પહેલી વારના વાચનમાં જે સમજ નહિ પડી હોય તેની સમજ પડશે, જે વિગતોએ પહેલાં ધ્યાન નહિ ખેંચ્યું હોય તે ધ્યાન ખેંચશે, એટલે કે આપણા ચિત્તના સંસ્કારોને સંગ્રહી રાખવાના મૂળ સ્વભાવને લઈને, એકની એક વિગત ફરી વાર આપણા જીવનમાં ઉગી આવે તો પણ પહેલાંના સંસ્કારને લઈને એના એ પ્રત્યક્ષનો અર્થ પણ બદલાઈ જાય છે, અથવા વધારે સ્પષ્ટ અથવા દટ થાય છે. આપણી ચેતનાનો પ્રવાહ આવી શુદ્ધ ગતિ રૂપ છે; અને ગતિ પોતાના સ્વભાવથી જ અવિલામ્બ છે. જ્યારે કોઈ ગતિમાન પદાર્થ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે અને જે પ્રદેશમાંથી એ વસ્તુ પસાર થઇ એના વિભાગો

૩ પૃથ્વીની તમામ પ્રકારની ગતિ જે આપણે ગણતરીમાં લઈએ, તો તો પૃથ્વી કદી પણ આકાશમાં તેની તે જગ્યાએ આવી શકે જ નહિ ! Precession of Equinoxes અને સૂર્યની પોતાની હરકમ્પ્લેક્સ તરફની ગતિ-આ બધું ધ્યાનમાં લઈએ તો. પણ આપણા પ્રાથમિક વિચાર માટે આટલું બસ યોગ્ય.

કાર્ય કારણના સિદ્ધાન્ત વિશે જે આપણે આખા વિશ્વને ગણતરીમાં લઈએ તો તો તેની તે પરિસ્થિતિ, આપણી ચેતનાના પ્રવાહની માફક, બીજી કોઈ પણ વખત પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ; પરંતુ વિજ્ઞાનની જ દૃષ્ટિથી આ બધું સાબીત કરવા કરતાં, બાહ્ય વિશ્વમાં કાર્યકારણનો સિદ્ધાન્ત ખરો હોય તોપણ આપણા ચિત્તના બંધારણને લઈને તે ત્યાં જોટો પડે એ પદ્ધતિ બર્ગસન પોતે સ્વીકારે છે. Time and Free will (૧૮૮૯) કાલ અને છંદાનું સ્વાતંત્ર્ય

ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ જે રીતે Causation અને Uniformity of nature માં માને તે રીતે બર્ગસન આપણા ચિત્તની વૃત્તિઓ વિશે માનતો નથી. પણ તે Creative Cause માં માને ખરો. પણ તે તો સ્વતંત્ર જ રહ્યું. ઈશ્વરને તે ઉત્પાદક કારણ તરીકે માને છે.

૪ બર્ગસનની ગતિ વિશેની આ દલીલ દુર્લભવી અતિશય અધરી છે. બર્ગસનનું Duration કાલનો વ્યક્તિને જે રીતે અનુભવ થાય છે, અને જે રીતે સ્થલનું એને બાન થાય છે તેનું નિરૂપણ આઇન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદની બહુ જ નજીક જાય છે.

આપણે કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે ગતિના વિભાગો કરતા નથી, પણ માત્ર ખાલી આકાશના ભાગલા પાડીએ છીએ. આ દાખલામાં શુદ્ધ ગતિ, અને આકાશના જે પ્રદેશમાંથી ગતિમાન પદાર્થ પસાર થાય છે એ જે વચ્ચે જે બેદ પાડવામાં આવ્યો છે તે આપણે આપણી સાધારણ વિચારપદ્ધતિમાં પાળતા નથી. પરંતુ થોડો વિચાર કરીશું તો સમજશે કે શુદ્ધ ગતિનો આવિભોવ ખાલી ત્રણ પરિમાણવાળા આકાશમાં શક્ય જ નથી. આઈન્સ્ટાઇનની જેમ આપણો ઈર્જસન પણ એમ કહે કે પદાર્થની ગતિ દિક-કાલના ચાર પરિમાણવાળા વિશ્વમાં જ થાય છે.

આટલા વિચાર બાદ આપણને સમજશે કે એક તરફ ખાલી આકાશ, અને તેમાં રહેલી એક બીજાથી ભિન્ન એવી સ્થિતિ છે; વચ્ચે દિક-કાલ બંનેને સમન્વિત કરનાર ગતિમાન પદાર્થો આવે; ન્યારે બીજે છેડે આપણી ચેતનાનો કાલમાં જ ગતિમાન એવો શુદ્ધ અવિરત પ્રવાહ આપણે અનુભવીએ છીએ. આકાશમાં એક બીજાથી ભિન્ન સ્થિતિ (positions) છે તેથી સરવાળા બાદબાકીના વ્યાપાર શક્ય થાય છે, અને ગણિતને તેમાં સ્થાન છે. ગતિમાન પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવા જતાં આપણે તેની ગતિને એક બાજુ રાખી, આકાશના જેટલા ભાગમાંથી તે પસાર થાય છે, તેટલાના ભાગલા પાડી ગણતરી કરી આપણે ગતિનો જે શુદ્ધ ગ્રુહ છે તેને છોડી દહને ગણિત અને વિજ્ઞાનનાં ચોક્કામાં તેને ધસડી લાવીએ છીએ. આવી જ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને લઘુને આપણે આપણી ચેતનાના પ્રવાહનું નિરૂપણ કરવા જતાં એની જે શુદ્ધ ગતિ છે તેને આપણે દિકના પટ ઉપર આરોપિત (project) કરીએ છીએ, અને જે શુદ્ધ કાલના સ્રોતમાં બની ગયેલા બનાવો છે તે બધા બાજુ સમકાલિન હોય તેમ માની લઈ, એકી સાથે દિકમાં રહેલા જુદા જુદા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં જે પદ્ધતિ આપણે પકડીએ છીએ તે જ પદ્ધતિ આપણે આપણી ચેતનાને પાણુ લાગુ પાડીએ છીએ એટલે કે કાર્ય કારણના સિદ્ધાંત અનુસાર ચેતનાના તમામ ફેરફારોને સમજાવવા મથીએ છીએ. પરંતુ આપણું જીવન સ્વતંત્ર છે તેમાં શુદ્ધ સર્જનને અવકાશ છે, અને તેથી જ તે સ્વતંત્ર છે.

એક તરફ આ અસંખ્યગણું ભાગી શકાય તેવું ખાલી આકાશ, અને તેમાં પ્રસરેલું દ્રવ્ય, (Extended matter), બીજી તરફ આપણા ચિત્તના અવનવા સર્જનનો શુદ્ધ પ્રવાહ એ જે ક્યાં અને શી રીતે જોડાએલાં છે ? આ કુટ પ્રશ્નને પણ ઈર્જસન ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ હાથમાં ધરે છે. આપણા ચિત્તમાં દરેકે દરેક અનુભવના અથવા તો (અનુભવનું પૃથક્કરણ ન થયું હોય તો) દરેકે દરેક ક્ષણના સંસ્કારો સંગ્રહાઈ રહે છે તે ક્યાં ? આનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં ઈર્જસને કેટલાએક માનસિક અને મગજના વ્યાધિઓનો અભ્યાસ કર્યો; એફ્રેઝીઆ (Aphasia) નામનું દર્દ થાય છે તેના ધણા કેસો તપાસ્યા. એ દર્દ ધણી જુદી જુદી રીતે દેખા દે છે. દર્દી પાંચેલું સમજી શકે, પણ બોલી ન શકે. બોલેલું સમજી શકે, પણ લખેલું પાંચી ન શકે; અથવા સાંભળેલું સમજે પણ બોલી ન શકે વગેરે, વગેરે. આવા કેસોની વિગતોનું પરીક્ષણ કર્યો બાદ ઈર્જસન એવા સિદ્ધાંત પર આવે છે કે શુદ્ધ સ્મૃતિ-સંસ્કાર એકઠા થઈ રહે તે-આપણા ચિત્તનો જ ધર્મ છે. મગજ તો માત્ર સ્મરણવ્યાપાર માટે જ કદાચ ઉપયોગી થઈ પડે છે;

૫ આવી શુદ્ધ સ્મૃતિ અને સ્મરણવ્યાપાર એ જે વચ્ચે બેદ પાડ્યો છે. જુઓ 'સ્મૃતિ' પરનો નિબંધ લેખકનો દક્ષિણમૂર્તિ ત્રૈ. પુ. ૧ અંક ૨.

એટલે કે આપણા જીવનના તમામ ફેરફારો મગજમાં આલેખાએલા હોતા નથી. અંલબિત ચિત્ત અને મગજ વચ્ચે સંબંધ છે જ. પરંતુ એક ખીલી ઉપર કોટ લટકાવ્યો હોય તો તેની અને કોટની વચ્ચે સંબંધ છે જ. કારણ જો ખીલી પડી જાય તો કોટ પણ પડી જશે; પરંતુ તેથી કંઈ કોટ એટલે ખીલી જ એમ આપણે નહિ કહી શકીએ. !^૯ કંઈક આવો જ સંબંધ આપણા ચિત્ત અને મગજ વચ્ચેનો છે. મૂળમાં દરેકે દરેક માનસિક વ્યાપાર શારીરિક વ્યાપાર સાથે જોડા-એલો હતો, પરંતુ જેમ જેમ ચિત્તથી લંકા આપવાની શક્તિ શારીરિક વ્યાપારોથી સ્વતંત્ર થતી ગઈ,^{૧૦} તેમ તેમ માનસિક જીવન વધારે ને વધારે સાર્થક (અર્થવાળું) થતું ગયું. “ કોઈ નાટકમાં પાત્રોના આવંવા જવાથી નેટલું તે નાટક સમજી શકાય તેટલું મગજનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે આપણા ચિત્તને સંતોષી શકીએ.....જો આપણું જીવન માત્ર એક મૂક દશ્ય (pantomime) હોય, તો બધું જ; અને જો તે એક ગંભીર નાટિકા હોય તો કશું જ નહિ. ”^૮

એક તરફ આપણી સ્વતંત્ર સર્જન શક્તિ છે, બીજી તરફ કોઈ વાર એ શક્તિના આવિર્ભાવને મંદક કરવું, કોઈ વાર એના સંઘના પ્રયત્નોને છુંદી મારી તેના ઉપર ચડી બેસવું જડ દ્રવ્ય છે; એક બાજુ ચેતનાના સ્વતંત્ર પ્રયત્નો છે, બીજી બાજુ તેને એક રીતે વ્યક્ત કરતી, બીજી રીતે દાખી મારતી ટેવની પરતંત્રતા છે; એક તરફ વ્યક્તિ બીજી તરફ એની પરિરિચિતિ; જીવનનો આગળ વધતો સર્જનસ્રોત અને તેના તે જીવનનો ઓટ ખતાવતું જડ દ્રવ્ય !—બર્ગસનની ફિલસૂફી આવી છે! એની ફિલસૂફીની તમામ રેખાઓ આટલા નાના પરિચયમાં આપી શકાય તેમ નથી.^૯ એના “ સર્જનાત્મક વિકાસવાદ ”^{૧૦} માં જેમ મૂળ જીવન એક હતું પણ પાછળથી જુદા જુદા માર્ગો તેના આવિર્ભાવ કે વિકાસ થતો ચાલ્યો, તેવી જ રીતે બર્ગસનનો વિચારવિકાસ પણ જુદા જુદા દિશામાં ફેલાય છે. એ એકત્તવાદમાં (monism) માનતો નથી: ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં, કોઈ કોઈ શરૂઆતમાં એક તત્ત્વ હતું, અને અતે પણ એક જ તત્ત્વ સાચું છે એમ માને છે; કોઈ બીજા નૈતિક અથવા પ્રમાણગત આવરણક્રાંતિને લઈને ભવિ-ષ્યમાં, વિજ્ઞાની સાધના રૂપે એક તત્ત્વને રધાયે છે; બર્ગસનની ફિલસૂફી પ્રમાણે ‘શરૂઆતમાં જ’ માત્ર જીવન તત્ત્વ એક હતું અને ‘પછી જેમ જેમ જડ દ્રવ્ય ઉપર તે વિન્યયે મેળવતું ગયું તેમ તેમ તેમાં વિભાજ પડતા ગયા, અને ભવિષ્યમાં વ્યક્તિત્વ જેમ

૬ આ અવતરણ શબ્દસ: હતાયું નથી, મને યાદ આવ્યું તે પ્રમાણે હતાયું છે. ખીલી અને કોટની ઉપમા બર્ગસનેજ વાપરી છે.

૭ Mind Energy : ચિત્તશક્તિ—બર્ગસનનું સૌથી છેલ્લું પુસ્તક.

૮ Matter & Memory : દ્રવ્ય અને સ્મૃતિ.—(૧૮૯૬)

૯ તેમ તે તેટલી સહેલી પણ નથી. કોઈ કોઈ વાર તો આંતરનિરીક્ષણ કરતાં કરતાં એ આપણને એટલે જાહેર લઈ જાય છે કે આપણને તમ્બર આવે અને યાત્રી નીકળે.

૧૦ Creative Evolution (૧૯૦૭) આ પુસ્તક લખવા માટે તેણે પહેલાં તો જીવનશાસ્ત્ર અને વિકાસવાદનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો; અને અંતરે માત્ર ભૌતિક સિદ્ધાંતોને લઈને જીવન વિકાસ અભ્યાસ છે તેવા થયો છે—એવા હાર્વિનના વિકાસવાદથી સંતોષ ન થયો ત્યારે એકાંતમાં જઈ એણે મનન કર્યું અને તમામ સ્વીકૃતિઓ ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરી, માત્ર પ્રયોગો અને પરિણામોને જ લક્ષમાં રાખી તેણે આ પુસ્તક લખ્યું.

વધતું જશે તેમ, એક જ બિંદુમાથી નીકળતી લીટીઓ લાખી થાય ને એક બીજાથી વધારે દૂર જતી જાય તેવી રીતે, જાતિ જાતિ વચ્ચે અત્તર વધતું જશે જીવન તત્ત્વ અને જડ દ્રવ્ય વચ્ચેનો સબધ આ જગ્યાએ બરોબર સ્પુટ થતો નથી, એક જગ્યાએ બર્જસને એમ પણ કહ્યું છે કે વિકાસ થતા થતા એક કાળ એવો પણ આવે કે શરીર સિવાય એકંદ્ર ચિત્ત જ પોતાની મેળે જીવ્યા કરે !

ધર્મની લાગણી (Religious Emotion) વિષે એ એમ માને છે કે “ જુદી જુદી વૃત્તિઓની સાથે મળી જઈને એને કોઈ વાર પોષણ મળ્યું છે જ્યારે કોઈ વાર એ તેમનામા ગોટાછ ગછ છે, તો પણ તે સ્વભાવે જ સાદી છે, અને બીજી કોઈપણ લાગણીની સાથે એને કશું સામ્ય નથી કદાચ એમ દલીલ કરવામા આવે કે એટલી સાદી લાગણીનો વિકાર થઈ શકે નહિ, તોપણ કદાચ મરી તો જઈ શકે... જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ અવલખનને માટે એને નહિ મળે ત્યારે તે ખસુસ ઓગળી જશે. પરંતુ આમ વિચાર કરવામા બૂલ એ થાય છે કે ધર્મની લાગણીના આધાર રૂપ જે વસ્તુ છે તે થોડે અશે તો એ લાગણીની પહેલેથી જ હયાતી ધરાવતી હોય છે....તેથી એ વસ્તુ વિશેનો આપણો ખ્યાલ જેમ જેમ વધારે ઊંડો થતો જાય તેમ તેમ ધર્માનુભવ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય. ”

બર્જસને પોતાની ફિલસૂફીનું કોઈ પણ પ્રકારનું તત્ત્વ રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી વિજ્ઞાન, જીવનશાસ્ત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનમા લટકતા તેના વિચારોને લઈને કોઈને એમ નવાઈ પણ લાગે કે એને સાહિત્યનું નોબેલ પ્રાઈઝ શાથી આપવામા આવ્યું હતું? ઉપર જે કંઈ રૂપરેખા દોરેલી છે તે તો માત્ર એની ફિલસૂફીનું હાડપિંજર જ છે ઉપરના દરેકે દરેક સિદ્ધાન્તનું જ્યારે તે નિરૂપણ કરે છે, ત્યારે એની ભાષા અને વિષયને હાથ પર લેવાની પદ્ધતિમા દરીઆની સપાટી પર સ્વતંત્ર રીતે ફરફરતી પવનની લહેરોના જેટલી તાજગી દેખાય છે.^{૧૧} આ ઉપરાંત એની ફિલસૂફીનો મૂળ સિદ્ધાન્ત એ છે કે આશી તાર્કિક શુદ્ધિ તો આપણી આજુબાજુ વિશ્વના જીવનનો જે સ્રોત વહે જાય છે તેમા પથરાનાખી, બંધ બાધી, માત્ર આપણા શરીરના નિર્વાહને અર્થે તેને જૂઠી રીતે જકડી બાધી દે છે પરંતુ આપણી પાર્થિવ પ્રવૃત્તિઓને છોડીને આપણે જે શુદ્ધિને એકાગ્ર કરીએ અને તેની ગ્રેરણા વડે જે વિશ્વને અને આપણા જીવનને નીહાળીએ તો જ આપણે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ પારખી શકીએ આ ગ્રેરણા તે શુદ્ધિહીન સાહજિક ગ્રેરણા નથી, પણ સમસ્ત ચિત્તાના વિશ્વ સાથેના સમલાવનું પરિણામ છે દ્રવ્યના નિરૂપણમા બર્જસન જેમ ગ્રીક ફિલસૂફ એરીસ્ટોટલની નજીક આવે છે તેમજ અહીં પણ એની ગ્રેરણા એરીસ્ટોટલના શુદ્ધ ચિન્તન રૂપ ધર્મચરની^{૧૨} નજીક આવી રહે છે. ગ્રેરણામા કલાત્મક પ્રતિભાનો પણ સમાવેશ થાય છે. જીવનતત્ત્વ સાથે ગ્રેરણાત્મક એકતા, અને સર્જન એ જ એની ફિલસૂફીના મુખ્ય પાયા છે, અને એથી જ બર્જસનની ફિલસૂફી કલાકારોને ધણી રીતે પોષક નીવડી છે

આજથી લગભગ દસેક વર્ષ પહેલાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર યુરોપ ગયા હતા, ત્યારે તેમની સાથેની મુલાકાતમા તેણે કહેલું, કે “ કેટલાયે વર્ષના શીલસૂફીના અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પછી જીવનતત્ત્વ કેવું છે તેની મને જે થોડી ધણી જાણી થઈ છે, તે જ દૃષ્ટિ તમે કવિની પ્રતિભા અને શક્તિથી મેળવી છે. ”

૧૧ બર્જસનનું ગદ્ય અંગ્રેજી તરજુમામા પણ અતિશય પ્રવાહી છે.

૧૨ Aristotle's god as "Theoria "

બર્ગસનની ફિલસૂફીનો જે જાડો અસર થઈ છે તેનું એક બીજું પેણુ કારણ છે. ઓગણીસમી સદીને અંતે વિજ્ઞાન ખડુ આગળ વધી ગયું હતું, અને ફિલસૂફી પાછળ રહી ગઈ હતી. બર્ગસન આ જાણો પૂરી દે છે, અને વિજ્ઞાન જેટલે દૂર ગયું હતું તેટલે સુધી તે ફિલસૂફીને લઈ જાય છે. આરિત્ય મીમાંસામાં એને ખાસ કશું કહેવાનું નથી; કારણ સારા ખોટાના ધોરણને ભાતિક વિજ્ઞાનની જેમ ચોક્કસ પાયા પર મૂકી શકાય તેમ નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી એની ફિલસૂફી કેટલાએકને લાણી લાગે; કેટલાએકને એનો સાપેક્ષવાદ કે જીવન એટલે જે-હરહંમેશ-ખડલાયા-ન-કરે તે સિદ્ધાન્ત એકતરફી લાગે અને તેને પૂર્ણ કરવા માટે શાશ્વત કાલથી પોતાનાજ શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેતા તત્ત્વની જરૂર લાગે; પરંતુ બર્ગસન આ તમામ નિર્ણયો ભવિષ્યને સોંપી દે છે. તેણે પોતે જણાવ્યું છે: “એક ફિલસૂફ તરીકે મારે હવે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી; કારણ હું સમજું છું તે પ્રમાણે ફિલસૂફી પદ્ધતિ અનુભવ (આંતરિક તેમજ બાહ્ય) ઉપરજ ધરાએલી હોય છે. તે પદ્ધતિ પ્રમાણે આવા અનુભવને થોડે અંશે પણ એક બાજુ મૂકીને એકે ય સિદ્ધાન્ત આપણે ધડી શકીએ નહિ.”

અમેરિકા, જર્મની અને સ્વીડનના કેટલાએક લાયબ્રેરીઅનોએ ૧૯૧૨ માં ગણતરી કરી હતી કે ત્યાર સુધીમાં બર્ગસન ૧૨ ૪૧૭ પુસ્તકો અને નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આમાં છાપાઓમાં આવેલા લેખોને તો ગણતરીમાં લીધા નથી. એનાં પુસ્તકોનાં અંગ્રેજી, જર્મન, ઇટાલીઅન, રશીઅન, સ્વીડીશ, મેગીઆર અને ડેનીશ એમ ઘણી ભાષાઓમાં ભાષાંતરો થયાં છે. બર્ગસન ૧૯૦૦ માં કોલેજ દ ફ્રાન્સમાં આવ્યો ત્યારથી જ તેને પોતાને જરૂર લાગે તેટલોજ સમય વિદ્યાર્થીઓને આપવાની તેને છૂટ હતી; અને હવે તો લગભગ સીતેર વર્ષની વયે અધ્યાગ પરિશ્રમ પછી મેળવેલી જીવન તરફની દૃષ્ટિથી એ આપણી દુનિયાને જુએ છે.

જ્ઞા ન ગો ચ રી

૧ મનુર ચળવળનો ઇતિહાસ

મી. માર્ડી જોન્સ એમ. પી. 'ફારવર્ડ'માં 'હિંદુસ્તાનમાં મનુર ચળવળનો ઇતિહાસ' આપે છે. તેના સાર નીચે મુજબ છે:—

હિંદુસ્તાનની પ્રકૃતિને આગળના સાચાકામના કારખાનાની પદ્ધતિ કેટલે અશે અનુકૂળ છે તે વિશે તેમને શંક છે, અને હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય તો કા તો આ પદ્ધતિનો તે ત્યાગ કરે અથવા પોતાના ગામડાઓને અનુકૂળ થાય એવા તેમાં મોટા ફેરફારો કરી નાખશે. અને એ રીતે સામાન્ય-વાદી મુદ્દાદારોની ગણતરીઓને ખોટી પાડશે. હિંદુસ્તાન એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને તેને બિટી-રોની સત્તા પસંદ નથી. આટલું પ્રાસ્તાવિક જણાવી તેઓ ઇતિહાસ શરૂ કરે છે.

અત્યારે જે કારખાનાની નવી પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં છે તે લગભગ ૬૦ વર્ષ પહેલા શરૂ થયેલી. ત્યાર પછી કાપડનો ઉધોગ, રેલ્વેના વિસ્તાર અને ખાણોના કામ દ્વારા તે રીઝતાથી વિકાસ પામી. ૧૮૭૮ માં આખા હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૫૩ મિલો હતી અને તેમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ માણસો કામ કરતા હતા; આજે લગભગ ૩૪૦ મિલો છે અને લગભગ સાડા સત્તર લાખથી વધારે માણસો કામ કરે છે. આ ફક્ત મુતર અને શાણના ઉધોગની જ વાત થઈ. 'કેલ્કો' નામ કાલીકદના કાપડ ઉપરથી આવ્યું છે અને હિંદુસ્તાનની હાથશાળો હજી પણ આખી દુનિયામાં ત્રીજામાં ત્રીજી મસલીન તૈયાર કરે છે.

રેલ્વેનું કામ પણ હિંદુસ્તાનમાં મોટું શરૂ થયું છે, અને અત્યારની મોટી લાઇનો શરૂઆતમાં લશ્કરી પ્રયોજન માટે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. અને ત્યારપછી તે દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસનું એક મોટું સાધન થઈ પડી છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં ૩૮,૫૩૬ માઇલની રેલ્વે છે. આમાં લગભગ આઠ લાખ માણસો કામ કરે છે.

કાપડમાં કામ કરતા મનુરોની સ્થિતિ ખાણોમાં કામ કરતા મનુરોથી કંઈ પણ રીતે સારી નથી. રેલ્વેમાં કામ કરતા મનુરોની સ્થિતિ પણ એવી જ છે. ફક્ત સરકારી રેલ્વેમાં કામ કરતા મનુરોને કાંઈક રહેવા કરવાની સગવડ મળી હોય છે. સૌથી પહેલો કારખાનાને લગતો કાયદો ૧૮૮૧ માં થયો તે પહેલાં મનુર વર્ગ નો જે અતિસવ ખરાબ સ્થિતિ હતી તેની સામે કેટલાક માણસોએ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પણ તેના ઉપર ડોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને બાળકોની પાસે ૧૨ થી ૧૬ કલાકનું દિવસે કામ લેવામાં આવતું અને થોડાક આના વધારે આખી રાત્રે પણ તેમને કામ કરવા લલચાવતા. તેમની સહીસલામતી, તબિયત કે નીતિ માટે બાંધે જ નહોતું દરકાર રાખતું. આ બાબતમાં જેનું ઇચ્છાકામ હતું તેણે જ આ મનુરોને પણ અનુભવવું પડ્યું.

૧૮૮૧ નો કાયદો એ મિલમાલિકોના સમ્પત્તિ વિરોધ સામે થઈને પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, પણ આ કાયદો દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે જાહેર કામનો નહોતો, ફક્ત નૈતિક દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ હતું.

ખીન્ને કારખાનાને લગતો કાયદો ૧૮૯૧ માં પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદો એ મનુરોના દુઃખ દૂર કરવાનું પહેલું યોગ્ય પગલાં. ૫૦ થી વધારે માણસો કામ કરતાં હોય એવાં કારખાનાને આ કાયદો લાગુ કરવામાં આવ્યો અને પ્રાંતીય સરકારોને ૨૦ થી વધારે માણસો રોકતા કારખાનાઓ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી. આ કાયદાથી દરરોજ બપોરે કામ બંધ રાખવાનું તથા સાપ્તાહિક રજાઓ આપવાનું નિર્મંત્રણ થયું. સ્ત્રીઓના કામ કરવાના કલાકની મર્યાદા ૧૧ ની થઈ અને કામ

કરી શકે એવા છોકરાઓનો ઉમર ૯ થી ૧૪ ની નક્કી કરવામાં આવી. અને તેઓ માટે અનુવાણું હોય ત્યાં સુધી ૭ કલાક કામ કરવાની મર્યાદા બાંધવામાં આવી. પણ આ કાયદામાં જે સરકારી નિરીક્ષણની કાંઈ ઉપયોગી યામ એવી અવરણ હતી નહિ. અને તેથી આ કાયદો પણ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો નહિ.

પછીનાં ૨૦ વર્ષો સુધી મજૂરોની સ્થિતિ ધનનીજ ખરાબ રહી અને થોડીક સુધારક સંસ્થાઓએ કરેલા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. આખરે ૧૯૧૧ માં ગ્રીસે કારખાનાનો કાયદો કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાની કાંઈક અસર થઈ કહેવાય. આ સમયે થોડા આખા દિવસ કામ કરનારા નિરીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા અને તેઓની દેખરેખથી ધીમે ધીમે કેટલાક નાના હોયો દૂર થયા, અને કારખાનાં અને ખાણોમાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કેટલાક ફેરફાર થયા, અને કામ માટે નહીં થયેલા કલાકોના નિયમનું પણ વધારે સારી રીતે પાલન થવા માંડ્યું. પણ છોકરાઓને અને નાનાં બાળકોને અર્થે અર્થે દિવસ બે મિલોમાં કામ કરવાની કુદ્દ નીતિ ખૂબ વધી પડી. આ અનિષ્ઠ મદાન વિચિત્ર પછી લાંબા કાળે દૂર થયું. આજે પણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી મિલોમાં એ કુદ્દ નીતિ ચાલે છે અને છોકરાઓનાં નામનાં ખરાબર પતકો નહિ હોવાથી મિલમાલિકો તે અટકાવી શકતા નથી. આ ખરાબ સ્થિતિ વધારે સરળતાથી ચાલુ રહેવાનું એક કારણ એ છે કે એ છોકરાઓને રચનાયા દ્વારા ઈજવણી આપવાનાં સાધનો થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં નહિ હોવાં છે. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ ના વિચ્છેદના સમયમાં હિંદુસ્તાનનાં આધુનિક હથોગોનો ખૂબ વિસ્તાર થયો અને હવેરો ખેતુતોને બહુ જીલ્લામાં કારખાનાઓમાં કામ કરવા ખેંચી લાવવામાં આવ્યા. વિગત પછી પણ કારણોને લીધે કામદાર સંઘો (Trade-Unions) અને કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ સારી કરવાને કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સૌથી પહેલું કારણ આજીવિકાનું 'અર્થ' ધણું વધી ગયું એ હતું. મિલ અને ખાણોમાં કામ કરનારાઓ આજ્ઞાન અને ગરીબ હતાં તેપણ તેઓએ સમૃદ્ધમાં કામ કરવાની પદ્ધતિ રચીકારી અને એમના તરફ જે અમાનુષી વર્તન રાખવામાં આવતું તે માટે એકદમ હતાલો પાડવા. મોડી, આમાંની ઘણી હડતાલો સફળ નીવડી. પગારમાં કંઈક વધારો થયો અને કામ કરવાની પરિસ્થિતિમાં કેટલાક નાના સુધારા પણ થયા. આ અરસામાં મિલમાલિકો અને કાલસાની ખાણોના માલિકોએ ઘણો મોટો નફો કર્યો હોવાથી તેમને વધારો કરી આપવાનું કામ બહુ કઠણ ન લાગ્યું.

ખીલું કારણ ૧૯૧૪ ની વોર્શિંગ્ટન કન્વેન્શન સમક્ષ અને ત્યાર પછીનાં એમાં ખીલું 'સંમેલનો' સમક્ષ પોતાની શોષનીય આર્થિક સ્થિતિ રજૂ કરવાની હિંદુસ્તાનને સંગઠન આપવામાં આવી તે હતું. આથી ચિંતનને અને હિંદુસ્તાનની સરકારને સરખને માર્યું પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે કાયદાઓ સુધારવાનો ફરજ પડી. મિ. એન. એન. લેથી, લેથી ખીલું 'પ્રતિનિધિઓ' આ સંગઠનો લેવાય એટલા લાભ લીધો. આ સંમેલનોના નિયમ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની સરકારને કામદારોના સંઘો કબુલ કરે એવા જ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાની ફરજ પડી. આથી ૧૯૨૦માં 'ઇન્ડિયન ટ્રેડ યુનિયન કોએસ' સ્થાપવાની પ્રેરણા મળી. આની આડગી એકકમાં ત્યારે જિ. માર્શી લેન્ડે બાપુ આપ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં હવેળા ઘણા હથોગોના કામદાર સંઘો સ્થાપ્યા હતા. અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પડે એ રીતે તે સંઘોને કેમ દોરવા એનું તે કોએસને લાન ન હતું.

ત્રીલું કારણ એ હિંદુસ્તાનને બહુલા રાજનીય સુધારા હતા. જે કે આ સુધારાથી બહુલી સત્તા ઘણી સંકુચિત હતી તે પણ મજૂરોની સ્થિતિ સારી કરવા માટે ઘણા મહત્વના કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા. એક વાર જો હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે અથવા તે છીનવી શકે તે મજૂરોની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાની અવગણ ખૂબ જોરથી ચાલે.

હિંદુસ્તાનની નવી પાર્લામેન્ટે વોર્શિંગ્ટન કન્વેન્શનના નિયમો સ્વીકાર્યા અને ૧૯૨૨ થી એક પછી એક કારખાના અને ખાણોના કાયદાઓમાં અપરાધનું સુધારા કરવા માંડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઉવદનાં સાત વર્ષમાં મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે મોટું પગલું ભરવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનની પાર્લામેન્ટની જેમ સત્તા વધશે તેમ તેમ તે સુધારાઓને વધારે પરિણામદાયી બનાવી શકશે પણ મુખ્ય પ્રેરણા તે કામદારો તરફથી જ આવવી જોઈએ. તેઓએ વધારે વ્યવસ્થિત સંઘો

રચવા જોઈએ અને પોતાના વર્ગભાષી ન પોતાનું ઔદ્યોગિક અને રાષ્ટ્રીય કામકાજ કરવા માટે અગ્રેસરો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનના કામદાર ધીમે ધીમે પોતાની અવ્યવસ્થિતા, ગરીબાઈ, અજ્ઞાનતા, અને વહેંચભાષી બહાર નીકળતા નથી છે. હજી તેમને ધણુ કરવાનું છે. તેઓને બરાબર રીતે વ્યવસ્થિત થતાં ઘણા કાળ લાગે પણ હિંદુસ્તાનની મંત્રુર અજ્ઞાન એક એવું બળ છે કે જેની ગાંઠના હિંદુસ્તાનની સરકારે તેમ ન રાષ્ટ્રીય પક્ષે ગંભીરપણે કરવી પડશે.

૨ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારોહ વખતે સર જગદીશચંદ્ર બોઝે એક મહત્વનું બાપણ આપ્યું છે. તેમાથી કેટલાક ફક્ત નીચે આપીએ છીએ:

વર્તમાનના મૂળ ભૂતમા હોય છે, અને જે વસ્તુના ઉદયથી ભારતીય યુનિફર્મિટીનને પ્રેરણા મળે તે કાંઈ તદન બહારની ચીજ નહિ હોય પણ રાષ્ટ્રસંસ્કૃતિના રહેણ સંસ્કાર હશે. * * *

કુદરતના વિજ્ઞાનમા પ્રગતિ કરવાની હિંદુસ્તાનની સંકિત વિશે ઘણીવાર શંકા કરવામાં આવે છે. એમ કહેવામા આવ્યું છે કે વિજ્ઞાનની ચોક્કસ પદ્ધતિ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય હતી અને તેથી આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિને એ પર જેવી છે. આ કલ્પના પાયા વિનાની છે કારણ કે એમ માનવાને ઘણા પ્રમાણે છે કે પ્રાચીન ભારતવર્ષમા એવા ઘણાં હતા કે જે તેમના સંશોધનમા પ્રાયોગિક પદ્ધતિઓના ઉપયોગ કરતા. હિંદના વૈદ્યકિય જ્ઞાનના સપ્રદાયને સાચો ઇતિહાસ હજી લખાવો બાકી છે. એ વાત નિઃસંશય છે કે તેઓને શરીરના વિવિધ ધર્મોની રચના કલ્પના હતી અને આ કલ્પના ઘણી વાર બીજા દેશોના સમકાલીન જ્ઞાન કરતા વધારે આગળ હતી તેઓએ જે અન્યથા ભરેલી પદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો હતો તે પ્રાયોગિક પદ્ધતિના તેમના ધૈર્યપૂર્વક અનુસરણની સાક્ષી પૂરે છે. ઘણી એવા પણ પ્રતિસ્પર્ધી સપ્રદાયો હતા કે જેઓએ વનસ્પતિના અને ધાતુઓના શુભોના વ્યવસ્થિત અધ્યયનમા પ્રાયોગિક પદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો હતો. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી તરફથી 'એન્ટીક ઓફ રીસર્ચ ઓફ મેડિસિન' (પ્રાચીન હિંદુ વૈદ્યકિય પદ્ધતિ) ના ઉપર એક વિવેચનાત્મક લેખ માટે એક ધનામ નક્કી કર્યું હતું. આ ઈનામ માટે બધી વિદ્યાર્થીઓને પ્રયત્ન કરવાની છૂટ હતી. આ ઈનામ બંધવાનું મને માન આપવામા આવ્યું હતું તમે પણ અહીંયા કહક એવું કરો એ ઈષ્ટ છે.

વિજ્ઞાન નથી પૂર્વત્વ કે નથી પશ્ચિમત્વ, પણ તે આંતર રાષ્ટ્રીય અને વ્યાપક છે. એમ છતાં જે હિંદુસ્તાન તેની ઐત્રિક ટેવથી અને પરંપરાગત આવેલી સંકિતઓથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિમા મોટો હિસ્સો આપવાને માટે ખામ લાયકાત ધરાવે છે. નવલત પ્રતિકા જે અવ્યવસ્થિત, પરસ્પર વિરોધ વસ્તુઓના મોટાજામાથી બંધવસ્થા ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે તેને યોગના અભ્યાસથી નિયંત્રિત રાખી શકાય, અને આ નિયંત્રણ ચિત્તને ધૈર્યપૂર્વક સત્યની શોધમા વળગવાનું બળ આપે છે

x

x

x

શર્વિનના કેટલાક અનુયાયીઓએ કુદરતના લોહીઆળા હાંત અને પહા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. તેઓએ જીવનમા રહેલા વિરોધ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. પણ મારી સરથામા યોગેલા નવા સંશોધનોએ જીવનપટમા રહેલા ઘણા સવાહો વ્યક્ત કર્યા છે. વિરોધ એ એક જ જીવનનો નિયમ છે એ ભ્રામક વિચારે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પણ વિજ્ઞાનનો વિનાશક રીતે ઉપયોગ કરવાની દોડાદોડ કરાવી છે. સત્યમા બળના અભાવે સંસ્કૃતિ આને વિનાશની અણી ઉપર મૂકી રહી છે પણ વિરોધ એ એક જ કામ કરે છે એમ માનવું એ કુદરતના નિયમને ખોટી રીતે સમજવા બદોષ છે કારણકે વિકાસની મહાન પ્રક્રિયામા પરસ્પર સહકાર એ તેનાથી વધારે મહત્વનો છે.

મારી સમક્ષ જે યુવાન વિદ્યાર્થીઓને હું જોઉં છું તેઓ આપણી મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નિર્બળતા કે નિષ્ક્રિયતાથી નાશ નહિ જ થવા દે.

(૩) આયાત કરેલાં કાપડતું હિંદી કાપડની નીચળ સાથ સરખાવતાં
ધોલુ' પ્રમાણ

વરસ.	૧૮૯૭	૧૯૦૬	૧૯૦૯	૧૯૧૨	૧૯૧૪	૧૯૨૦	૧૯૨૧	૧૯૨૨	૧૯૨૩	૧૯૨૭
પરદેશી કાપડ	૨૦૦	૨૪૬	૨૦૦	૨૪૩	૩૨૦	૧૦૮	૧૫૧	૧૦૯	૧૫૯	૧૭૮
હિંદી મીલોતું કાપડ	૩૫	૭૦	૮૨	૧૧૩	૧૧૬	૨૨૦	૨૭૨	૨૯૨	૩૦૬	૩૫૭
હિંદી હાથની શાળોતું કાપડ	૭૮	૧૦૮	૧૧૧	૧૦૪	૧૦૭	૧૬૪	૧૫૮	૧૭૩	૧૭૨	૨૨૫

(૪) આયાત કરેલા બધા માલની કિંમત (૧૯૨૬-૨૭.)

બધા દેશો...	રૂપિયા ૨ અજબ ૩૧ કરોડ.
ગ્રેટબ્રિટન...	રૂપિયા ૧ અજબ ૧૦ કરોડ.

(૫) હિંદુસ્તાનની રેશમી અને ગરમ કાપડની આયાત

	ગરમ કાપડ કરોડ રૂપિયા	રેશમી કાપડ કરોડ રૂપિયા.
બ્રિટન...	૨	૦.૦૯
ચીન.....	...	૧.૨૩
જાપાન...	...	૧.૩૭
બીજા દેશો...	૨.૧૭	...

“બ્રિટીશ માલ અપાવવાને આપણે હિંદનો કાપડ રાખેલો છે !”

૧૯૨૫થી છઠ્ઠાંકના સ્પેશ આતાના વઝીર વિલિયમ જોનસન હીક્સ જણાવે છે કે:-

“આપણે કાંઈ હિંદીઓના લાભ માટે હિંદુસ્તાન હતું નથી. મીશનરીઓની સભામાં એમ કહેવાય છે કે, હિંદીઓની ઉત્તર કરવાને આપણે હિંદુસ્તાન હતું છે એ તફાવત દોષ છે.

“ગ્રેટબ્રિટનનો માલ અપાવવામાં બજાર તરીકે, આપણે હિંદુસ્તાન હતેલું છે. આપણે હિંદને તલવારથી હતેલું છે, અને તલવારથી તેનો કબજો જાળવી રાખ્યું.

“હિંદુસ્તાનનો કબજો, હિંદનાં લોકોનાં ભલાં માટે આપણે રાખીએ છીએ એવું કહેનારો હું હંબી નથી.

“આપણે હિંદુસ્તાનનો કબજો સામાન્ય રીતે બ્રિટીશ માલ અપાવવાનાં અને ખાસ કરીને લોકશાયરનું કાપડ અપાવવાનાં સૌથી સરસ બજાર હોવાથી જાળવી રાખ્યો છે.”

“ શહેનશાહત એટલે હિંદી રૈયતનું ધન હરણ કરવાનું સાધન ”

આ મુજબ શહેનશાહત એ હિંદી રૈયતનું ધન હરણ કરવાનું સાધન-અને હિંદી ઉદ્યોગોનો નાશ કરવાનું સાધન છે.

કસ્ટમની જગાતો, કર-સી અને રેલ્વેનાં નોલ્લ મારફત અન્યાયી વેપાર તેનું નામ શહેનશાહત. શહેનશાહત એટલે કે દેશમાં દીવાની અને લરકરી ખર્ચાંશુ અમલદારો.

આથી પ્રિટનના શહેનશાહતના હેતુનો નાશ કરવા માટે તમારે પ્રિટીશ માલનો ખોયકોટ કરવો જોઈએ. તમારી શક્તિ મુજબ તમે હાથવણાટની ખાદી અમરં સ્વદેશી મીઠાનું કાપડ અગર તો પ્રિટીશ સિવાયનું કાપડખી કાપડ-સ્વરાજ્ય મળે ત્યાં સુધી વાપરી શકો છો. ખોયકોટ લીમમાં જોડાઓ. ૩. ૩ જરી ખોયકોટ માસિકનાં ધરાક યાઓ-લીગને કોંગ્રેસ હાઉસમાં લખો.

[મુંબઈની ખોયકોટ લીમ તરફથી]

૫૧૦

ગુપ્તચરની લોકચર્ચા

મહેરખાન સાહેબ,

આજે ઘણા મહિના પછી આપને આ પત્ર લખું છું. આપને મેં પ્રથમ પત્ર લખી ચોકસ્યો હતો તે આપે લોકચર્ચામાં છાપી મને ઉપકૃત કર્યો હતો. ત્યાર પછી આપે મને અનેકવાર લખવા નિમંત્રણ આપેલું, મારો પત્ર ‘પ્રસ્થાન’ ના વાચકોને ગમેલો કૃત્યાદિ કહી મને ફરીથી લખવાનું આકર્ષણ કરવાનો આપે અનેકવાર પ્રયત્ન કરેલો; અને છતાં એક ગમારની જેમ આપના જેવાના દબાણને હું વશ ન થયેલો એનું કારણ આપના તરફ મને ભક્તિ ઓછી છે એ તો આપ નહિ જ માનો, કે હું મિથ્યાભિમાની છું એમ પણ આપ નહિ માનો; અને મારા તરફથી આપને ખાત્રી આપું છું કે એટલો વખત હું ઉધરો પાશું ન હતો. ત્યાર પછી આપના સેવક ગુપ્તચરની જાળમાં અનેક માંછલાં પકડાયાં છે. પણ તે બધાનું મેં આપને જણી જોધને પ્રદર્શન નહોતું કર્યું. આપના સ્વૈરવિદારમાં હું જણાવી શકું એના કરતાં વધારે મનોહર રીતે અને વધારે સચોટ રીતે વસ્તુરિથતિનું ગૂંજરાતને દર્શન યાપ છે અને તેથી હું રાજ ચતો હતો. આમ છતાં આપનો આગ્રહ સતત રહેવાથી આ પત્ર આપને લખવા હું પ્રેરાઈ છું; તેમાંથી તમને જે યોગ્ય લાગે એ તમારા વાંચકો આગળ મુકશે.

હું લખવાનો વિચાર કર્યું ત્યારે શું લખવું એમ કેટલાક નવા પ્રેશમાં પડેલા યુવાન યુવતિઓને એકબીજાને પત્ર લખતી વખતે ચામ છે એમ મને નથી થતું. મને તો આ લખું કે તે લખું એમ લખવા યોગ્ય અનેક વિષયો-પ્રાનો મુંઝવે છે. હું બદ્ધ વિનયી નથી એ તો આપ જણા છો; એટલે મારી ખોટો વિચારની દરિદ્રતાને લીધે છે એમ કશુંય નહિ કંઈ; તે બધી વિચારની વિપુલતાને લીધે છે, એમ હું તટસ્થ નમજાવે આપને જણાવું.

હું. આથી કદાપિ, શ્રી નરસિંહરાવ સાહેબે એક વાર તટસ્થપણે લખાણ કે કુસુમલાલાથી આધુનિક ગૂંજરાતી કવિતાનો આરમ્ભ થાય છે એ આપને યાદ આવશે. પણ હું કોઈનું અનુકરણ કરવાનું પસંદ કરતો નથી એ આપ જાણો છો.

આપણા જીવનનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન રાજકીય છે. આપણે આ પરચકની આક્રમકતાથી ક્યારે મુક્ત થઈશું—કેવી રીતે મુક્ત થઈશું એ આપણને સૌથી વધારે મુંઝવે છે. માણસે ન્યારથી સમાજમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું—મારી આમ લખવાની રીતથી આપ એમ ન માનશો કે રૂસો કે એવા બીજા કોઈને અનુસરી હું એમ માનું છું કે પહેલાં માણસ સમાજ વિના રહેતો હશે અને પછી સમાજમાં રહેવા લાગ્યો ઇત્યાદિ; આ તો ફક્ત એક લખવાની રીત છે. સમાજમાં ન્યારથી માણસે રહેવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારથી સૌથી પ્રથમ સંભાળવાની વસ્તુ દરેકને માટે સમાજ થઈ પડ્યો; અને સમાજમાં એ શાસનનો ભાગ દરેકને હેરાન કરતો હોવાથી—બીચારા તપસ્વીઓનેએ એમના તપનો છૂટો ભાગ રાખને આપવો પડતો !—એ સૌથી વધારે સંભાળવાની વસ્તુ રહી. આ શાસનની બ્યવસ્થા કુદરતની અનેક વસ્તુઓની જેમ કેટલાક અંશે પોતાની જાતે જ ઘડતી આવી છે, કેટલાક અંશે માણસે સમજણપૂર્વક પ્રયત્ન કરી ઘડેલી છે. પણ એ ઘટનાઓમાં એક વસ્તુ કુદરતના નિયમની જેમ એ તરી આવતી દેખાય છે કે જેમ કુટુંબમાં શાસન કુટુંબના જ માણસનું હોવું જોઈએ તેમ સમાજમાં પણ સમાજના જ માણસ અથવા માણસોદ્ધારા શાસન થવું જોઈએ. સમાજ બહારથી માણસો આવે અને સમાજ ઉપર શાસન ચલાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ સમાજ સ્વસ્થ ત્યારે જ થઈ શકે કે જો તો એ બહારનાને કાઢી મૂકે કે જો તો એ બહારના દેશનાં બંધી જાય. પણ જેમ શરીર, ઝાકટરો કહે છે તે પ્રમાણે, foreign body સંધરી શકતું નથી, અને તેને બહાર કાઢવાના પ્રયત્નની વેદના અનુભવે છે તેમ સમાજ પણ બાહ્ય અંશો સંધરી શકતો નથી; અને જ્યાં સુધી તેને બહાર કાઢી શકે નહિ કે પોતાનો કરી શકે નહિ ત્યાં સુધી તકક્રાંત માખી કરે છે; અને જેમ પગમાં કાટો વાગ્યો હોય અને આખું શરીર અસ્વસ્થ થઈ જાય તેમ સમાજને પણ થઈ જાય છે. અત્યારે આપણી એ દશા છે. આપણા સમાજ ઉપર પરદેશના સમાજનું શાસન છે; આ સમાજને આપણે અત્યાર સુધી કરતા આવ્યા છીએ તેમ આપણામાં સમાવી શકવાના નથી. સુસલમાનોએ પણ આપણા દેશમાં રહી—આપણા દેશના થઈ—આપણા ઉપર રાજ્ય કર્યું; અને એ રિયલિતો ક્લાસ લાઇ આપણા સમાજે તેમને અપનાવવાનો પ્રયત્ન પણ શરૂ કરી દીધો હતો. ધાર્મિક બાબતોમાં સાધુ સંત ફકીરોએ—સુરુ નાનકે આદિ જેવાના પ્રવચનોએ આ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. શાસનમાં—મેગલોની દીર્ઘ દષ્ટિએ પણ સમાજના માણસોને અતિ મદતવાના રચાન અપાવ્યાં હતાં. અત્યારે કોઈ હિંદી સેનાધિપતિ થવાનું સ્વપ્ન ન સેવી શકે; મેગલ જમાનામાં એ સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. પણ આ ક્રિયા પૂરી નહોતી થઈ એ પહેલાં વિધિએ અજબ પલટો દીધો; અને આપણને પરદેશમાં રહી રાજ્ય કરવા ઇચ્છતા સમાજના પંચમાં મુખી દીધા. આ લોકોને આપણે કદાપિ પણ આપણા કરી શકવાના નથી, અને તેથી તેમને તો કણ્ઠકની જેમ બહાર જ કાઢવા ને આપણું ધ્યેય. Dominion status કે Independence હોવું જોઈએ એને આમાંથી મળી રહેશે. પણ એ તો આઠી વાત થઈ. હું એ ! હું હું કે ઉપર પરચકની આક્રમક હોવાથી આપણે કોઈ પણ કાર્યમાં નહીં

આપણા દેશમાં જે અસ્વસ્થતા છે તેનું સૌથી મોટું કારણ મને આ લાગે છે. આપણે એ કાંટા કાઢવાની અતિ દુઃખદ ક્રિયા કરવામાં રોકાએલા છીએ; પણ દુઃખ યશે એટલા માટે કાંઈ કાંટાને શરીરમાં રહેવા દેવાય? આ સાથે આપણા સમાજશરીરની બીજી પ્રીઝ મુસલમાનોને અપનાવવાની અધૂરી રહેલી ક્રિયા છે. આ ઉપરથી આપ એમ ન માનશો કે મને અંગ્રેજો ઉપર દ્વેષ છે કે મુસલમાનો ઉપર પ્રેમ છે. હું તો નિરીક્ષણથી મને સમજા-એલા સમાજના કુદરતી નિયમો આપને જણાવવા પ્રયત્ન કરું છું. બાકી રાગદ્વેષ તો આપણે જોને ઝોળખતા હોમએ એના ઉપર યાય; અને હું બધા અંગ્રેજો કે મુસલમાનોને ઝોળખવાનો દાવો કરતો નથી. અને એમ પણ ન માનશો કે મને અંગ્રેજ કે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપર ઐકાન્તિક-જૈન દર્શનનો આ રાજદ્વેષ હુસાડી દેવા માટે મારી માગી લઈ છું-રાગ કે દ્વેષ છે. મને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિની ઘણી ચીજો ગમે છે; ઉ. ત. ક્રીડાલીમાંથી ન્હા પીવાની છત્તાદિ, અથવા શેકરપીઅર, મીલ્ટન, શેલી આદિની ઉપાસના; તેમ જ ઇસ્લામી સુશી કવિઓની કવિતા-અથવા સુન્નત કરવાનો રિવાજ. હું બનેનો ખાસ કરીને અંગ્રેજ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિવેચક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરનાર છું એ તમે જાણો છો. પણ આ તો મને કુદરતના નિયમ જેટલું ચોક્કસ લાગે છે કે અંગ્રેજ સત્તાને કાઢે જ છુટકા છે, જ્યારે મુસલમાનોને અપનાવે જ છુટકા છે. આપણો સમાજ આ બે પ્રયત્નોના throes દર્દમાં છે. તેથી આપણે અસ્વસ્થ છીએ; અને તેથી આપણે બીજું કાંઈ પણ સારી રીતે કરી શકતા નથી. અને તેથી જ આપણી કાંઈ પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિ જેમાં આ બે ખાખતો નહિ આવી જતી હોય તે નીરસ જણાવાની. આનો એક રમુજ દાખલો આપું. મારે મારા ચિરંજીવી—ને હિન્દુસ્તાન વિશે કાંઈક માહિતી આપવી હતી એ હિન્દુસ્તાનને ન્હાય એવું કાંઈક જણાવવું હતું. હું મુંઝાઈ ગયો. પ્રત્યેક ક્ષણે મારા મનમાં એ વિચાર અનંતરાય કેપે આવતો કે હિન્દુસ્તાન પરતંજ છે. હું એને શું કહું? છેવટે એક જોડકલું જોડી આપ્યું તે તમારી ઝીણી વિવેચક ભુદ્ધિ આગળ રજુ કરું છું

અમારો દેશ હિન્દુસ્તાન

અમોને તે માટે બહુ માન

અત્યારે એના પર જો કે પરદેશીની આણ

તો પણ તેને દૂર કરીને ગણું યશના ગાન.

અમારો દેશ—છત્તાદિ.

તમે કહેશો કે તમે અત્યારથી તમારા છોકરામાં દ્વેષનું ઝેર રેડ્યું. જો એમ હોય તો હું લાચાર છું. પણ આ વાત આપણા જાળકને જણાવ્યા વિના ચાલે? તે રાષ્ટ્રીય લેખકવાળી સંસ્થામાં ભણે કે સરકારી લેખકવાળી સંસ્થામાં ભણે, પણ તેને આ બે ખાખતો ખાસ જાણવાની જરૂર નથી કે અત્યારે પરદેશીની આણ છે અને તે દૂર કરી પછી જ આપણે દેશનાં એટલે કે આપણાં પોતાનાં યશોગાન ગાઈ શકીશું? હું ફરીથી કહું છું કે અંગ્રેજ રાજ્યને દૂર કરવું કે પોતાનું કરવું કે સ્વરાજ્ય મેળવવું-આમાંથી કામદાની બારીમાં જે ઝોળામાં આપણું આવે-એ રાગ દ્વેષનો સવાલ નથી-એ કુદરતના નિયમનું પાલન છે. અસ્તુ. મેં મારા કામળની યશસ્વાતમાં કહ્યું તેમ, તમને નબરમાં રાખી લખવા બેસું છું ત્યારે એક વિચાર પૂરો લખાયો નથી હોતો ત્યાં બીજો ધક્કો મારે છે.

આપણે મૂળે સહેલા હોઈએ તો પછી અગ્રેજને આપણા ઉપર રાજ્ય કરે એમા એમનો શો વાક? આપણો ભૂતકાળ અને વર્તમાન સ્થિતિ તપાસું છું ત્યારે એમ થાય છે કે આપણે આપણા વિષે જે ‘યશોગાન’ કરીએ છીએ તે કેટલા સાચા છે? સૌથી પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા. આપણે શું ખરેખર આધ્યાત્મિક છીએ કે હતા? એટલે કે ખીલ કોઈ પ્રજ્ઞ કરતા વધારે? સોફિસ્ટિસે સત્યને માટે ઝેર પીધું હતું. આપણા દેશમા એ જન્મ્યો હોત તો એવો પ્રસંગ આવતા તે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી કે અમણુ બિહુ થઈ જાત’ આ વિષે હું વધારે નથી લખવા ઇચ્છતો. આપણી પીકા આકર્ષિક નથી. બાકી હું પણ એ તો કહી શકું છું કે અદારગી સદી પહેલાની સતીઓમા હિન્દુસ્તાનને પ્રાપ્ત થએલા ગાન, ભક્તિ અને કલાના ધન ખીજ કરતા ઝોઝાં નથી. પણ આપણે સમાજ તરીકે બીજાઓ કરતા એ બધાનો એવો ઉપયોગ કર્યો કે-એમનો ઉપયોગ નકર્યો-નથી આપણે પરત્ર થઈ ગયા. અસ્તુ. હું ગ્રીસ ગયો જેવા માટે સામગ્રી તૈયાર કરવા નથી ઇચ્છતો. આપણે આપણા દોષો વગર લખે દૂર કરવાના ઉપાય શોધવા જોઈએ, નહિ તો પરદેશીઓ તેમનો ઉપયોગ આપણને વધારે દબાવવા કરશે.

મેં આપને વચન આપ્યું હતું કે મેં ન જોયું હોય અથવા ન અનુભવ્યું હોય એવું મારે તમને આ કાગળોમા લખવું નહિ. ઉપરના વિચારો મેં જે કાંઈ જોયું છે તે ઉપરથી ઉપજેલા છે, તે તમને ચોખ્ખા લાગરો કે નહિ તે હું જાણતો નથી. પણ હવે કેટલીક વ્યક્તિઓ ઉપર આવું થુ. પણ આથી તમે ગભરાશો નહિ. હું કેઈને માફું લગાડી ‘પ્રસ્થાન’ની હસ્તી કે પ્રચારને જોખમમા નહિ નાખું.

તમે એક વાર કહેતા હતા કે દેશી રાજ્યોના દીવાનો-એટલે કે નાગર દીવાનો- (તમારામા હજી એટલું unconscious નાગરપણુ દર્શાવે એમ તમે એકવાર કહ્યું હતું) કુશળ દીવાનો હોવા ઉપગત મોટા વેદાન્તીઓ પણ હોય છે. અને એક બાજુ બ્રહ્મગાનના ઉત્કૃષ્ટતા અને ખીલ બાજુ તેમની ગજબતપટની કુખડીઓનો સમન્વય કે પૃથક્કરણ કરતા કહ્યું હતું કે તેઓ વેદાન્તની માયાનુ પૂર્ણપણે તેમના વ્યવહારમા અનુસરણ કરે છે, અને એ રીતે ચિત્તનું અલૌકિક સ્વાસ્થ્ય સાધી દીર્ઘાયુષ ભોગવે છે. દાકતરો માને કે ન માને પણ હું તો માત્ર છું કે ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય-કોઈ પણ બાબત ઉપર બળભગાટ નહિ-એ દીર્ઘાયુષનું એક કારણ છે તમે કહેલું કે આ નવા જમાનામા એ species ઝોઝી થતી જાય છે. મેં તમને ખીજા ધર્મોત્તા-કેસરના મોટા ચાક્ષાવાળા વેપારી શ્રીમંતોના, કે ભક્ત અમલદારોના દૃષ્ટાંત આપી કહ્યું કે એ species જરા પણ પોતાના વિસ્તારમા ઝોઝી થઈ નથી. શું આજે સરકારી નોકરીમા અગ્રેજ અમલદારો કરતા પણ ખ્રિસ્તીય સંસ્તનતને વફાદાર રહેનાર વેદાન્તીઓ નથી? તેઓ શું આજે નીસાસો મૂકી એમ નથી કહેતા કે ‘ભાઈ આ તો માયા છે, અને જ્યાં સુધી સંસારમા હોઈએ ત્યાં સુધી મામાને અનુસરવું જોઈએ’ અને પછી તમારું અને એમના મનનું સમાધાન કરી વેદાન્તની ઝીણવટમા નથી ઉતરતા. જેમ મોક્ષ સાધવા માટે અર્થ અને કામ વિષે તટસ્થતા કેળવવી જોઈએ તેમ અર્થ સાધવા માટે ધર્મ અને કામ માટે તટસ્થતા કેળવનારા આપણા દેશમા ઘણા મહાપુરુષો છે. તેઓ સુમુક્તઓ હોય છે. પણ આ તો જુના પ્રકારની પરંપરા. વેદાન્ત આદિ એવી કેશી જૂની બીજમા ન માનતા તદ્દન નવી શૈલીના પણ મહા પુરુષો-અને આ પ્રકાર

ખાસ ૨૮ થી ૪૦ અને કોષ્ટક ૬૦ વર્ગની ઉમ્મરમાં ખાસ જણાય છે—ક્યાં જોણ છે ? તેઓ યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગોના જિંડા અવ્યક્તીઓ હોય છે. તેઓ જૂના વેદાન્તીઓ કરતાં રાષ્ટ્રીયત્વને વધારે સમજવારા-માનનારા હોય છે. કેટલાકના વિચારો તો ખુલ્લું ઉલટા ઠોરિનાં હોય છે. પણ તેઓ પણ બ્રહ્મ અને માયાનું પૃથક્કરણ કરી કાં તો સરકારી નોકરી, કાં તો વકીલાત કે કાં તો વેપારના નામે પરદેશી વેપારીઓની દલાલી કરતા હોય છે. તમે જો જૂના વેદાન્તીઓને ઉપદાસ કરો છો ત્યારે આમનો શા માટે નથી કરતા ? કારણ તમે અને હું એ પ્રકારમાં આવી જમ્એ છીએ માટે ? પણ તમે તો પોતાને તેમ જ બીજાને દસી શકે એ હારથને જ ખરો હારથરસ માનો છે. આપ્તા છે કે તમારો સ્વૈરવિહાર આ નવા જમાનાના આંદર્શવાદીઓની મનઃસૃષ્ટિમાં પણ વિહાર કરશે. આનાં અનેક નમૂના તમને જાણીતા છે એટલે હું દાખલા આપી તમને ચોટવીશ નહિ.

આ કંદાળો આપે એવી સામાન્ય જાણતોમાંથી નીકળી હું હમણું નડિયાદ મુકામે ઉજવાએલી સાહિત્ય પરિષદ વિશે તમને કાંઈક લખું ? પણ તમે તો તેના એક વિભાગના પ્રમુખ એટલે મને છુટથી લખતાં સંકોચ થાય છે. પણ કેટલીક વાતો જે પ્રમુખો નથી જાણતા હોતા તે અમારા જેવા ટોળામાં બેસનારા જાણી શકે છે; અને તમે મારી ટેવ તો જાણો છો. હું સભાઓમાં ભાગ્યે જ કાંઈ સાંભળવાના ધરિદાથી જાઉં છું. હું તો સભામાં એકલા થએલા માણસો શું કરે છે તે જોવા જાઉં છું—અને નાટકો પણ રંગભૂમિ જેવા નહિ પણ રૂક્ષકર્ણ જેવા જાઉં છું. મેં તમને એકવાર સભામાં જવું અને દાઝ પીવા એ બે સરખાં છે એમ સાબીત કરી આપ્યું હતું તે યાદ છે ? દાઝ પીવાથી માણસ જેમ જાન બૂલે છે તેમ સભામાં એકલા થએલા માણસો group-mind સંઘચિત્તની અસર નીચે આવી જાન બુલે છે. વધારે વિગત માટે જુઓ પ્રો. મેક્ડુગલનું Group-mind. એટલે હું સંઘમાં આવી સંચયિતથી હંમેશ મુક્ત રહેવાનો વિલક્ષણ પ્રમત્ત કરું છું. પણ હું સાહિત્યપરિષદમાં તો, કશુંક કરું છું કે, સાંભળવા આવ્યો દતો; સાહિત્યની મદિરા પીવા આવ્યો દતો; અને છ'દગીમાં પેલી વાર સાહિત્ય પરિષદ સાંભળવા બ્હારગામ ગએલો. સાહિત્યપરિષદ પૂરી થઇ અને ઘેર આવ્યો ત્યારે મને યંયું કે આ હું શું કરી આવ્યો ? હું તે સાહિત્યપરિષદમાં જઈ આવ્યો કે બંધારણ-ઝવડા-પરિષદમાં જઈ આવ્યો ? આપણા ગૂંજાતવા સાક્ષરો સાહિત્ય પરિષદનો આ અર્થ કરતા દશે ? તમે જાણો છો કે હું ગૂંજાતી સાહિત્યથી, કમનસીએ, બહુ જોણો પરિચિત રહી શકું છું. એટલે મને શંકા થઇ. સાહિત્ય સિવાય સાહિત્ય પરિષદમાં બીજી જાણતો જેવા-જાણવા ગએ; સાહિત્ય નહિ. તમે કહેશો કે અમારા પ્રમુખોનાં વિદ્વાતબર્ધા ભાવણો ! હું કહીશ કે તમારા ભાવણોની અમને શ્રોતા વર્ગને કાંઈ જ પડી ન હતી. નડિયાદ પોતાના નિશાળીઆવર્ગને સાહિત્યપરિષદનો લાભ લેવાની તક આપી તમ પ્રમુખોનાં ભાવણો સાંભળવાની પણ તક છીનવી લીધી. અને બીજે દિવસે પેલાં પાંચ મીનીટીઆં ભાવણો ! જેમ સ્વજનને સ્વજનનો ઉપદાસ કરવાનો દક્ક હોય તે ન્યાયે સાહિત્યપરિષદને સાહિત્યનો ઉપદાસ કરવાનો દક્ક દશે. પણ ધારો કે તમે સાહિત્ય આપવાની સગવડ કરી હોત તો પણ અમારી શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા એ દિશામાં નહતી. અમારે તો ખાસ એ જાણવું હતું કે સાહિત્યપરિષદથી ચેવીશ વર્ગની યુવતિના-આ ૩૫૬ હું નથી આપતો, સ્વાગતસામાના અધ્યક્ષનું ૩૫૬ છે—પતિ દેવે કોણ થવાના છે ? લોકો

કહેતા કે એ મુંઝાસમાં ગણ ત્યારે મી. મુનશીએ પોતાની કલાથી તેને પોતાની કરી લીધી. દરે નિઃસાદમાં એ જાની ચવાની છે એ જ અમારી જિજ્ઞાસાનો મુખ્ય વિષય હતો; અને છેવટે મનાધાનીપ્રિય અમારા મોટા પ્રયુજ આદેશે ત્યારે તે નક્કી કરવા એક કમીની નીમી ત્યારે અમને અત્યંત નિરાશા થઈ. આ અમારો સાહિત્ય પરિવર્તનો અનુભવ. મારે આ લખાણું ન હતું પણ તમે મને માગે અનુભવ જણાવવા આગ્રહ કર્યો એટલે જણાવું છું. અને દરે એક સૂચના કરૂં છું: સાહિત્ય પરિવર્ત એ રીતે મળવી જોઈએ. પ્રથમ એક રચને બંધારાનું ચર્ચવા-અને પછી બીજા રચને સાહિત્ય ચર્ચવા આથી બ-ને પદને ફાળો ધરો એવી આશા છે. બાકી મોટા માણસોને જે નાના રૂપમાં જોવા તે વિશે દુ કાષ્ઠ નહિ લખું.

પણ દરે બદ્ધ મધુ. આદેશે લાખો કાગળ વાચવાની તમે ધીરજ રાખો-અને તે પણ દિલ્લિસ્તાનના રાજકારણથી તે સાહિત્યપરિવર્ત સુધીના વિષયો ઉપર અભિપ્રાય આપતો કાગળ વાચવાની તમે ધીરજ રાખો એવી આશા રાખવી એ તમારી સુચનતાનો દુરપયોગ કરવા ખરેખર છે.

દુ માનું છું કે આ કાગળ વાંચી દરે પછી તમે સમજરતે કાઈ પણ લખવાનું કહેવાનો આગ્રહ નહિ રાખો, કારણ કે તમે એક મિત્ર કરતા 'પ્રસ્થાન'ના માદોના દિવની વધારે દરકાર રાખો એવા હો છતાં જો પસંદ પડે તો વળી કાંઈક આપવા પ્રયત્ન કરીશ.

આ પદને આપના અમે તે વિભાગમાં મુકીશ; મોગ્ય ન લાગે તો ન મુકીશ. મુખ્યત્વે એ આપને ઉદ્દેશીને લખ્યો છે તોલકમયો, સ્વેચ્છાદાર, વિચારચંકમણ, અમેરિકાના પત્રો આદિ અમે તે વિભાગમાં મુકીશ.

લી૦ તમારા નમ સેવક

ગુસ્તઅરના સલામ

લો ક ચ ર્થા

(૧) કરાંચીનું ગૃજરાતી સમાજજીવન

મુરખીશ્રી રામનારાયણભાઈ,

'લોકમયો' મારે કગચીના ગૃજરાતી જીવન વિષે કાંઈક માદિની આપવાની આપની સૂચના મારે ચલાવી દરે ત્રણ માસના જનઅનુભવ પછી કાંઈક લખવા દિવન કરૂં છું. આપણા ગૃજરાતી બાઈએનું મગાજજીવન નીચળવા કેટલાક પર્વોની ઉત્તરણી જોઈ, ગાંધીય મેગાજાઓમાં જળ્યો અને અન્ય રીતે એનો જોટો ખ્યાલ મેગવાય તેટલો મેગવો ન રજાડ એ વિષે મોજ્ય રીતે હદી સકાય એમ માણું તેથી મોટા વિષય પછી આ લખું છું.

૧૨ મીની વચ્ચી એ લાખ પંદર દવર ગયા મે-અમમાં ગજાઈ છે. પણ મારા મદદ મુજબ એ મગ આંદે વર્ષમાં દીક દીક વધારો થયો છે. આ વચ્ચીના એવા બાજન

આપણા ગૂજરાતીઓ છે. એ પ્રમાણમાં પણ ઠીક ઠીક વધારે થયેા હાગે છે પરંતુ વસ્તીના કરતાં અહિંના જીવન પર ઘણી વધારે અસર આપણા ગૂજરાતીઓએ પાડી છે. મારા એક મિત્રે અહિં ઉચ્ચારેલું કે હું તો અહિં સિંધીઓને જોવાને અપેક્ષા રાખતો હતો પણ અહિં તો જ્યાં જુઓ ત્યાં ગૂજરાતીઓ જ છે. એ સાચુ સાચુ છે. કરાંચી સિંધી છે તેના કરતાં ગૂજરાતી વધારે છે. પ્રો. મલકાતી કહે છે કે કરાંચી સિંધી જેટલું જ ગૂજરાતી છે. સંદર્ભી માંડીને શહેરના દરેક લગભગ જ્યાં જુઓ ત્યાં ગૂજરાતીઓ પસેલા છે. એમની મોટી વસ્તી રણછોડ લાઇન અને નાનકવાડામાં છે. અહિં વેપારની ભાષા ગૂજરાતી ગણાય છે. વેપારીઓમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ પડાવતા કચ્છી ગૂજરાતીઓ છે. કારીગર વર્ગ તો મોટા ભાગે ગૂજરાતીઓનો જ છે. આ કારીગર વર્ગમાં સોતી, દરજી, સુધાર, કઠીઆ, મેચીનો સમાવેશ થાય છે. સિંધીઓ ગૂજરાતી ભાષા સમજી અને કેટલીક વાર જોતી જાણે છે (જેટલા પ્રમાણમાં આપણા ગૂજરાતીઓ સિંધી જાણતા નથી. 'સા માટે જાણવી પડે?' એમ એ કહે છે.) ગૂજરાતી શાળાઓની મોટી સંખ્યા અહિં છે જેટલું જ નહિ પણ અહિંનાં સિંધી બાળકોની કેટલીક શાળામાં ગૂજરાતી શીખવાય છે. આવી શાળાઓ old town-(ઓલ્ડ ટાઉન) જ્યાં મૂળ કરાંચી શહેર હતું અને જ્યાંના ગીચ રસ્તા અમદાવાદની ગલીઓની યાદ આપે એવા છે ત્યાં છે. અહિંનાં સિંધી બાળકો ગૂજરાતી ભાષા શીખે છે. આ ઉપરથી અહિંના જીવન પર આપણા ગૂજરાતીઓની કેટલી અસર થઇ છે તે સહેજે સમજી શકાય એમ છે.

ગૂજરાતી ભાષાના શિક્ષણ પરથી ઉતરી અહિંની ગૂજરાતી બોલી વિશે બે શબ્દો લખવા મન થાય છે. હું આગ્યે ત્યારે શરૂઆતમાં એક બે શબ્દો તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા લાગ્યા. કોઇ ચીજ બગડી ગઈ હોય, ક્યાંક ગોરાળો ચઇ ગયો હોય, તો એ લોકો 'whole sale' (હોલ સેલ) રોલો ચઇ ગયો' એમ બોલતા દિવસમાં દસ વાર સાંભળતો હતો. 'શોખ ગયું' એના અર્થમાં જ એ વાપરતા હશે એમ વિચાર્યું પણ એનો અર્થ, ઘણો વિશાળ થતો જોયો. સિંધીઓ આ જ શબ્દ ઘણી વાર વાપરે છે. 'ખપે' 'જોઇએ' ના અર્થમાં તો કચ્છીઓ પહેલાંથી જ વાપરે છે એ અમદાવાદથી જાણતો હતો પણ અહિં સામાન્ય શુદ્ધ ભાષાના પ્રયોગમાં કેટલાક ભાઈઓ એ શબ્દ વચ્ચે વાપરી દે છે. 'મહેમાન' ને ખદ્દો 'મિજબાન' પ્રચલિત છે. ભાષાના આ પ્રયોગો વિશે મને ગમ નથી. ફક્ત હું તો જે શબ્દોએ ધ્યાન ખેંચ્યું તે વિશે જ લખું છું.

કરંચીનાં ગૂજરાતી છાપાંઓ વિશે નિર્દેશ કરવો ચોગ્ય લાગે છે. સરવાળે એમની ભાષા મને શુદ્ધ લાગી નથી. દેશપરદેશને લઇને ભાષામાં જે ફેરફાર થાય તેનાથી તો ભાષા સમૃદ્ધ થાય પણ અહિંનાં પાક્ષિકો અને દંનિકો વાંચતાં તેની ભાષા દુર્બળ લાગી. અહિંનું લોકપ્રિય છાપું 'હિતેચ્છુ' છે જે શ્રી હરિલાલ ઠાકર કરીને એક લુહાણા ગૃહસ્થ ચલાવે છે અને તેમની કરકસર અને કાર્યશક્તિથી તેઓ તેમાં સારી કમાણી કરે છે એમ સાંભળ્યું છું. મારે દિલ્લીરી સાથે જાણવતું જોઈએ કે આ છાપું બેઝીઆ બજારના કણીઆઓની 'રસવૃત્તિ' પોષવા પ્રયાસ કરતું ઘણી વાર જણાય છે. એમાં 'રસકટોરાભગ'નું એક કેલમ આવે છે તેમાં અને બીજાં કેલમોમાં ફોન્ટારી કેસોનાં વર્ણનો છપાય છે. પણ અહિંના એક બીજા છાપા 'સિંધવર્તન'માં તો હદ જ વળે છે એના કરતાં એ સાફ જ છે અને ગૂજરાતની અને હિંદની આગળ પડતી પ્રવૃત્તિઓ વિશે ઠીક ઠીક માહિતી આપે છે. આ છાપામાં

બાપાની શુદ્ધિ જળવાતી નથી એ જોઇ તાજેતરના ગૂજરાતના સાહિત્ય ને કળાના ધામ-માથી આવેલા મારા જેવાને ખોટું ન લાગે ?

હવે અહિંના ગૂજરાતી સમાજજીવનનો ખ્યાલ આપતા કેટલાક ઉત્સવો વિશે બે બોલ કરું. મારા આવ્યા પછી જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ આવી ગયો અને લોકમાન્ય તિલકની પુણ્યતિથિ અને 'ગાંધી જયંતી' ઉજવાઇ. 'ત્રેયસ્સાષ્ઠ મંડળ'ના ઉપેન્દ્ર ભગવાન અહિં આવ્યા અને ગયા. આ બધા ઉત્સવો અને મેળાવાઓમા ભાગ લીધા પછી મારા મન પર સારી છાપ પડી નથી એમ દુઃખ સાથે ક્ષુબ્ધ કરવું પડે છે. એક ઉત્સવમા આચાર્ય ગિદ્વાણીને નોતરવામા આવ્યા હતા. તેમને આપણા એક ગૂજરાતી આગેવાને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને યાદ દેવગાંધી કહ્યું હતું કે ગૂજરાતીઓ પ્રત્યે શ્રી. ગિદ્વાણીને પક્ષપાત હોય જ, ત્યારે એના જવાબમા શ્રી ગિદ્વાણીએ કહ્યું હતું તે સખ્તો આપણા અહિંના ગૂજરાતી જીવનને ઠીક લાગ્યું પડે છે તેમણે કહ્યું 'તમે મને ગૂજરાત યાદ દેવગાંધી છો. પણ કયા છે એ ગૂજરાતની પ્રજા રાષ્ટ્રીય બાવના, ક્યા છે એ સાહિત્ય સંગીત અને કળાના પુનરુદ્ધારની નિશાનીઓ અને 'નવજીવન'માથી નવચેતન મેળવતા નરનારીઓ ?' આની સાથે સાથે મારે એટલું કહી દેવું જોઇએ કે જો કે અહિંના ગૂજરાતીઓને એક સરકારી સાચા નાયકની જરૂર છે અને તેઓ સરકારિતામા કાઇક પછાત દશી હતા અહિંના સિંધીવર્ગના પ્રમાણમા રાષ્ટ્રીય ચળવળોમા ઘણા આગળ વધેલા છે. અહિંના ખાલીકદાના હોલમા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો થાય છે તેમા આપણા ગૂજરાતીઓ જ મુખ્યત્વે નજરે પડે છે અને આગળ પડતો ભાગ લે છે. અહિં એક રાષ્ટ્રીય (આપણા ત્યાંના ધોરણ મુજબ એને અર્ધ સહકારી કહી શકાય) ચાળા ભારત સરસ્વતી મંદિર છે તેમા ગૂજરાતી બાળકો જ ભણે છે અને તેના વહીવટ ગૂજરાતીઓ જ કરે છે. રાષ્ટ્રીય બાવના આપણા ગૂજરાતીઓમા પ્રજ્વળે છે અને બારડોલીની લડતે એ વધુ પ્રજ્વળે છે. જ્યારે સિંધીઓનું આકર્ષણ કચીકટન (જે અહિં ચોપાટી જેવું હવાખાવાનું રચણ છે અને જ્યાં કાઠક વાર યુવક અને યુવતીઓના સંવનન થાય છે એવું એક આમિલ યુવાને મને કહ્યું હતું) મા છે.

ગૂજરાતીઓમા નવચેતન રેશનારી પ્રવૃત્તિઓની નોંધ અહિં લેવી જોઇએ અહિં 'ગૂજરાત કુમાર સંઘ' રચાયેલો છે અને તેના પ્રાણુ વાઈધી કરસનદાસ માણેક જેઓ આપણી વિદ્યાપીઠમા હતા તે છે. કુમારસંઘમા કાતજી, ટોંદરોયની કથાઓનું વાચન અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. જૈન મિત્રમંડળ અને બીજી યાત્રિકોના અનેક મંડળોએ પુસ્તકાલય અને વાચનાલયો કાઢ્યા છે અને તેથી ઠીક પ્રગતિ થાય છે.

ગૂજરાતીઓની રસપ્રતિ પ્રગટ કરતા રાસો અહિં આમળવાના મન્યા ગાંધી જયંતિને દિવસે તો ખાલીકદીના દોષમા બાળાઓએ રાસ કર્યો અને કરાચીની પ્રજાને હેરત પમાડ્યા ભારત સરસ્વતી મંદિરના બાળકોએ રાસ સુદર રીતે કરી જનાર્યા હતા. જન્માષ્ટમી વખતે અમારા બંગીઆશ્રમોમા રામ થાય છે તે જેવાને કેટલાક ગૃહસ્થોને નોતરવાનું મન થતું હતું ના બંગીઓ પોરબંદર અને કાઠિયાવાડના ગામડાંમાથી આવે છે અને એમની સ્ત્રીઓ સુદર મર્યા લઈ શકે છે એ જોઇ ખૂબ મંતોષ થયો.

આપણા ગૂજરાતીઓ પોતાના જ અલગ લતાઓમા રહે છે એટલે એમના પર અહિંની ખાસ દેખાપ એની અમર પડી લાગતી નથી કાઠિયાવાડના લુદા લુદા ગામોમાથી

જેઓ અહિં આવેલા છે તેઓએ પોતાના જુના રીતરિવાજો કાયમ રાખ્યા છે અને તેમના કપડામાં અમદાવાદની ફેશનેલી ખરાબ નકલ થઈ જણાય છે, બેરોંઓ તેઓ એમના ઘેરવાળા ચણિયા અને કમખા જ પહેરે છે. કચ્છી લાઘવો વેપારી છે, પણ તેઓએ પણ તેમના જુના રીતરિવાજો કાયમ રાખેલા છે.

સુધારકો અહિં નજરે પડે છે. ગમા આવાડિયામાં Age of Consent Committee અહિં આવી હતી તેની સમક્ષ પ્રોફેસર બૂચે ઘણી સરસ જુવાની આપી હતી. પણ સરવાળે અહિંનું ગૂજરાતી જીવન બહુ વિચારનું ગણાય. શ્રી. ઉચેન્દ્ર ભગવાન આવેલા ત્યારે એક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો ત્યાં એમના લકતો જોયા. એમની આરતી ઉતરતી હતી તે જોઈ, 'વંદે માતરમ્' ની જ ઢબવાળું 'વંદે સદ્ગુરુમ્' એ ગીતથી થતી શરૂઆત સાંભળી ત્યારે આ બાબતનો ઠીક પરિચય થયો.

અહિં સાહિત્ય અને કળાનું કેન્દ્ર થીઓસોફીકલ સોસાયટી ગણાય છે. એના પ્રાણુ શ્રી. જમશેદ મહેતા એક ગૂજરાતી છે, પણ એના 'star strings' (સ્ટાર સ્ટ્રીંગ્સ) નું એક કોન્સર્ટ થયું હતું તેમાં ગયો ત્યારે ત્યાં બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજી ગીતો સાંભળ્યાં! ગૂજરાતીને સ્થાન ન જોયું! શવિખાજીનું રાષ્ટ્રીય ગીત અને 'ગોડ સેવ ધી કોંગ' ના સરકારી ગીતથી આ કોન્સર્ટની શરૂઆત થઈ. તેના ખુલાસો શ્રી. જમશેદ આપતાં કહ્યું કે એમના કલાકારો એ જાનેને ઇશ્વરસ્તવન માને છે અને તેથી તે ઉભા થઈ પહેલાં ગાવાનાં છે!

હેવટે મારે એક બાબત દુઃખ સાથે જણાવવાની રહે છે. અહિંના ગૂજરાતીઓ ધનિક છે, એમાં કારીગરો છે, ઠીક ઠીક કમાતા મજૂર લાઘવો છે પણ કેળવણીમાં આપણા લાઘવો ઘણા પગલ છે. અહિંની કોલેજમાં ગૂજરાતીઓ છે તે મુખ્યત્વે અમદાવાદ લાણીથી એન્જનીયરીંગનો અભ્યાસ કરવા આવે છે. એક ગૂજરાતી લાઘવે દુઃખ સાથે અહિંના ગૂજરાતીઓ વિષે આમ કહ્યું હતું: 'કરાંચીમાં કચ્છીઓ સાદસ ખેડવા આવ્યા અને ધન કમાયા. બીજા વખાના માથો આવ્યા કે ધંધો શોધવા આવ્યા. તેઓ કારીગર અને કારકુન બન્યા. એમનાં બાળકોને શિક્ષણ નેપછે ના? તેથી શિક્ષકો યોગ્ય આવ્યા. બાકી અહિં ઉંચી કેળવણી લેવાની કે આગળ વધવાની કોઈને પડી નથી.' આ વર્ણનના વધારે પડતા રંગો બાદ કરી હું કહેવા માગું છું, કે આપણે સાદસમાં અને વેપારમાં આગળ વધીએ તેની સાથે કેળવણીમાં આગળ હોઈએ તો કેવું સાઈ?

જીવણલાલ ચાંપાનેરીઆ
અર્થસાત્ર વિશારદ.

૨૪

(૨) ગુજરાતી ઍન્જીયો એસોસિએશન : કરાંચી

ગુજરાતી જાણનાર સ્નાતક લાઘવોએ પોતાનું ખાસ મંડળ સ્થાપ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાએ દેવાળું કાઢ્યું હોવાથી એ લાઘવોએ પોતાનાં મંડળનું નામ "ધ ગુજરાતી ઍન્જીયો એસોસિએશન" એવું આપ્યું છે! જે બી. એ. પદવીધારીઓ ગુજરાતી ભાષા વખી, પાંચી, બોલી જાણતા હોય તેઓ જ આ મંડળના સભ્ય થઈ શકે એવી એની એક

કલમ છે. એના મંત્રીઓ, પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ સમગ્રા ગુજરાતી ભાષાના ધણા સારા માણુ-
કાર છે છતાં એ મંડળનું નામ અંગ્રેજી રખાયું છે. અને સઘળું કામ—કાર્યવાદક સમિતિનું
અને અહેવાલ રજુ કરવાનું—અંગ્રેજીમાં જ ચાલે છે ! ગુજરાતી વિદ્વાનો, આચાર્યો આમ
પોતાની ભાષા માટે અભિમાન ન ધરાવે અને જાણે ગુજરાતી ભાષા રૂંઝાઈ હોય તેમ
સઘળું કામ અંગ્રેજીમાં ચલાવે એ જાણી ખરે જ ખેદ થાય છે.

આ મંડળે હુંકે મુદતમાં ભાષણની દૃષ્ટિએ મારું કામ કર્યું કહેવાય. વર્ષ દરમિયાન
' વૃત્પકળા ', ' દિદુ નાટ્યકળા ', ' શિશુજનું ધ્યેય ', ' વેકમીનેશન ', ' શિવાજી ' વગેરે
વિદ્વાતાભર્યા વિષયો પર દિદુ અને પારસી ભાષાઓએ આ મંડળ તરફથી ભાષણો
કર્યાં દત્તાં. પ્રો. અ. ક. ત્રિવેદી, ડૉ. નાયક અને ડૉ. રાણીના અત્રે-આવનાં તેઓને આ
મંડળ તરફથી માન આપવામાં આવ્યું હતું. આ મંડળના હાલ ખાવન સભ્યો છે. નવી મુદતથી
૨૯ મી જુલાઈએ થઈ હતી.

નવી મુદતથી પછીનું પહેલું ભાષણ " વિનોદશાસ્ત્ર " પર મુખ્યવાળા રા. જડુભાઈ
ખંધરીઆએ કર્યું હતું. વિનોદ શુ, હાસ્ય શું, હસવું કેમ આવે છે, હાસ્યના કેટલા પ્રકાર
વગેરે દાખલા સાથે રસીકું ભાષણ એ ભાષ્યએ કર્યું હતું.

આંતર રાષ્ટ્રીય દિવસ-જગતભરમાં એક દિવસ એવો નક્કી કરવો કે તે
દિવસે વિચાર કરી ચકાય, લાગણી ખતાવી શકાય અને પરસ્પર સુખ, આખાદી
અને ફતેહ ધગ્છી ચકાય. આખા જગતમાં એકી વેળા પળાય એવો એક તહેવાર નક્કી
કરવો. અત્રેના પારસી રહીશ (ઇંગ્લાડમાં અભ્યાસ કરી આવેલા) ડૉ. ધેગોતન
ગોરાખજી શુલબાઈ કુખાગે આ વિચારને અમલી રૂપ આપવા દેશ પરદેશ ખૂબ
પ્રયાસ કર્યો હતો. લીમ ઓવ નેશનલના ' અંડર સેક્રેટરી ' અને ખીમ્સાએ એમના
વિચાર માથે ધણું મળતાપણુ ખનાવ્યું હતું. કંગડીમાં એની મગવળ કરવાનું એમણે શરૂ
કર્યું અને ઈશ્વરકૃપાથી અત્રેના મેવક રા. આત્મસંદામ ઝેંડવાણી એમને મળી આવ્યા.
આ ચળવળને ઈન્ટરનેશનલિઝમ કે બોલ્શેવિઝમ કે કમ્યુનિઝમ સાથે કોઈ જનનો સંબંધ
નથી એવી ડૉ. પેરોનન ખાનરી આખ્યા પછી કહે છે કે કમ્યુનિસ્ટસ તો પ્રગ્નનો નાશ
કરીને માનવજન સાથે મિત્રતા બાધવા માગે છે, અમે લોકો તો પ્રગ્નનો નાશ કર્યો વિના
સઘળાને એક કરવા માગીએ છીએ.

આ ' આંતર રાષ્ટ્રીય દિવસ ' ને જાહેરાત આપવા ખાસ જલસો અત્રેની થીઓટ્રો-
શીકલ સોસાયટીના હોલમાં કરવામાં આવ્યો હતો. આંતર રાષ્ટ્રીયતાની વાતો છતાં આ
જલસો માત્ર જડેખાઓને (ખાસ આમંત્રણથી) માટે જ ખુલ્લો હતો. જાહેરને માટે એ
ખુલ્લો નહોતો. એ જલસામાં એ મંબંધી વિવેચન થયા હતા અને લુહા લુહાં રાષ્ટ્રની
ધન્યો બાંધી કરી ખાસ માવનો મવાયા હતા.

નરીમાન ગોરાખજી ગોળવાળા

લાલા લજપતરાયનું અવસાન

લાલા લજપતરાયનું અવસાન તા. ૧૭-૧૧-૨૮ ના દિવસે હૃદય ધંધ પડી જવાથી થયું. આ ખનાવના ખજારથી દેશહિતમાં રસ લેતી હિન્દુ-સ્થાનની જનતાનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું છે. દૈનિક પત્રોમાં લોકનાયકો ગણાતા મોટા માણસોના ઉદ્ધાર આવ્યા છે. તેમાંથી એક બાબત એ તરી આવે છે કે સૌને લાલાજીનું અવસાન ન મનાય એવી ચકિત કરનારી બીના લાગી છે. સામાન્ય માણસો જેમના ઉદ્ધારો છાપામાં નથી આવતા એમની સાથે વાતચીત કરતા પણ એ જ બીના તરી આવે છે. લાલાજી મરે કેમ? આ અનુભવ સ્વજનના મૃત્યુ જેવો છે. સ્વજનના મૃત્યુને માનતા વાર લાગે છે. લાલાજીના મૃત્યુએ તે લોકના કેવા સ્વજન બની ગયા હતા એ વાત સચોટ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

આવા પ્રસંગે એમના વિષે કાંઈક લખવું એવો સાધારણુ વિચાર ગણાય. પણ એવા મહાન પુરુષના જીવનની એમ ઉતાવળથી સમાલોચના કરી મુકવામાં એમને અન્યાય થાય અને વાંચકોને જાણવા જેવું, શીખવા જેવું બહુ આપી ન શકાય. માટે એમના જીવન અને વિચારો વિષે આગામી એકોમાં લખવાનું મુલતવી રાખી અત્યારે એક જ બાબત ઉપર અમારા વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીશું. લાલાજી આખા ભારતવર્ષના એટલે કે દેશહિતમાં રસ લેતા ભારતવર્ષના લોકોના સ્વજન થી રીતે યથા? જેમ કુટુંબનો કોઈ વડો આખા કુટુંબનાં દિતને સતત વિચાર કર્યો કરે છે અને તે માટે પ્રયત્ન કર્યો કરે છે અને તેથી

કુટુંબ માટે તે આવશ્યક થઈ પડે છે અને તેના જવાબી કુટુંબ જેમ થોડા સમય માટે પાંગળું થઈ જાય છે તેમ લાલાજી વિષે થયું લાગે છે. લાલાજીએ આખા દેશને પોતાનાં કુટુંબ જેવું ગણ્યું હતું, એ ગમતાથી જ સતત એના હિતને એમણે વિચાર કર્યો હતો, એના દુ.ખે દુઃખી થયા હતા, એને સુખી કરવા અધ્યાગ મહેનત કરતા હતા. જુવાનીથી મૃત્યુ સુધી એમણે દેશ માટે કેટલું સહન કર્યું હતું તે સુપ્રસિદ્ધ છે. દેશહિતની કોઈ પણ એવી ચળવળ ન હોય કે જેમાં લાલાજી જોતજોત ન હોય. આથી એમના મતને મજબૂત હોય કે ન હોય તે પણ કોઈ નવું કામ કરનારને એમનાં મતને વિચાર કર્યો વિના ચાલે તેમ ન હતું. આથી એમનું દરેક દેશહિતચિન્તકના આત્મામાં જગતા દેવનું સ્થાન હતું. આથી જ તેઓ નાના મોટા સૌના સ્વજન હતા. આવાઓના સરીર પડવાથી અત્યંત આવતો નથી! લોકોમાં રેડાએડું એમનું ચૈતન્ય અમર રહે છે. ખરેખર ગાંધીજી સાચું જ કહે છે: "લાલા લજપતરાય મૃત્યુ પામ્યા! લાલાજી અમર રહે!"

૨.

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ઓક્ટોબર તા. ૨૬-૨૭-૨૮ ત્રણ દિવસ નડિયાદ મુકામે નવમી સાહિત્ય પરિષદ ભારાઈ. આ પરિષદમાં મુખ્ય પ્રમુખ શ્રી. આનંદશંકરભાઈનું તથા વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો વંચાયા-અને તે પણ અધૂરા-એ સાહિત્ય પરિષદનો સાહિત્ય અંશ. બીજા દિવસના પાંચ મીનીટીઆ ભાષણોને 'સાહિત્યનું કારસ' એવું નામ આપી શકાય. બાકીનો

બધા ભાગ બંધારણ ચર્ચામાં ગયેા. સાહિત્ય પરિષદ માટે બંધારણ અવરધક છે, પણ બંધારણ સાહિત્ય પરિષદ માટે છે, નહિ કે સાહિત્ય પરિષદ બંધારણ માટે. છેલ્લી પરિષદ મુખ્યમંત્રી ભરણ ત્યારથી આ વિવક્ષણ બટ-પટ ઉભી થઇ છે. રહેવાની સાહિત્ય પરિષદમાં અગડા દશે-પણ તે સાહિત્ય માટે, દ્વસ્વ ઇ દીર્ઘ ઇની જેડણી માટે અને સાહિત્ય-કારો માટે. હવે ને સાહિત્ય પરિષદમાં અગડા કરવા જ હોય-અને મુન્ડકટિકમાં વિદ્યુતક કહે છે તે પ્રમાણે-અફલહોદ્દો ગામસમાગમે કહ્યો ક્ષો વિના ઉઠે એવી મંડળી દુર્લભ છે-તો તે સાહિત્ય માટે જેડણી માટે સાહિત્યકારો માટે થાય એ ઈષ્ટ છે, પણ બંધારણ માટે આટલું બધું તોડાન, આટલી બધી ખટપટ થાય એ તો અમને વિચ્છેદન લાગે છે.

સાહિત્ય પરિષદમાં આ જ કારણથી દરેકના મોઢા ઉપર એક જાતનું વૈશ્વદ્ય હતું પ્રમુખ સાહેબ જે તેમની સમયોચિતતા માટે જાણીતા છે તેમના મુખ ઉપર પણ એ જ વૈશ્વદ્ય દેખાતું હતું તેના કાર્યવાહકોના મુખ ઉપર પણ એ જ ભાવ પ્રતીત થતો હતો આ બધાનું અમને એક જ કારણ લાગે છે અને તે એ કે સૌ કોઇ મનમાં એમ સમજતું હતું કે આ સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યને આસ્વાદ લેવા, સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાના ઉપાયો ગોળવા નથી મળ્યા આ સરથા ઉપર કોનું પ્રભુત્વ રહેશે એ વિચારથી મૌ મુઝાતા હતા.

સાહિત્યપરિષદે અનેક લાભ કરે એવા દરોવો પસાર કર્યા છે, પણ એ દરોવો પ્રમાણે અમલ થાય તો લાભ થાય. પણ ફાલ કેમને એનો અમલ કરવાની નવરાસ હોય એમ લાગતું નથી ઉદાહરણ તરીકે ગૂજરાત યુની-વર્સિટી માટેના દગવ સાનમો. આ વિષે રા. રા. મુનશી આદિએ પહેલા ઘોડીક ધમાવ

કરી હતી, અને એમની બીજી, ધંધાથી છતર પ્રવૃત્તિઓની જેમ ધમાલ કરી પાછી નિદ્રાવશ થઈ ગઇ. કોઈ પણ નાનું મોટું કામ કરવા માટે તનિષ્ઠ ચિત્ત જેમને એ વાત હતી આપણા કાર્યકર્તાઓના ગળે ઉતરી નથી.

આહમો દરાવ આ પ્રમાણે છે: 'ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર સ્ત્રી કેળવણી માટે એક વિદ્યાલય સ્થાપવા ગૂજરાતમાં કેળવણીમાં રસ લેતા લાકડો અને બહેનોને આ પરિષદ ભલામણ કરે છે.' આ દરાવ ઘણો ઉપયોગી છે. પણ તેના અમલ થાય ત્યારે. અત્યારે અમદાવાદમાં એક મહિલા પાઠશાળા ચાલે છે, અને બીજે સ્થળે પણ એવી સરથાઓ છે આ સરથાઓ આર્થિક તેમ જ બીજી જાતની મદદના અભાવે જ મોપાય છે નવા સ્ત્રીવિદ્યાભયો સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. પણ જે દયાત છે તેમને નિભાવવાની-સારા કરવાની પણ જરૂર છે. સાહિત્યપરિષદે આને માટે કોઈ કર્યું હોત તો તેના ખાતે એક સારું કામ જમી થાત. આજે મહિલાપાઠશાળા આદિ, મંસ્થાઓ મહારાષ્ટ્રને અનુકૂળ થાય તે રીતે ધણાએથી પ્રા. કેવેની મહિલાવિદ્યાપીઠના ધારા ધારણે ચાલે છે. ગૂજરાત સ્વતંત્ર રીતે ચોતાની મહિલાવિદ્યાપીઠ સ્થાપી ગુજરાતની સ્થિતિને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી સ્ત્રી કેળવણીના પ્રચાર કરી શકે. એક રીતે વિચારતા ગૂજરાત યુનીવર્સિટી કરતાં અમને આ કામ વધારે જલદીથી કરવા જેવું લાગે છે. પુરુષ કેળવણી કરતા દેશહિતની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીકેળવણી ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ એ મન બીજા છેડે જતો લાગે, પણ એમાં ઘણું ઔચિત્ય છે એમ અમને લાગે છે. સાહિત્ય-પરિષદના કામ કરવાની આજે જે મંડળના હાથમાં મળ્યા છે તેઓ આના માટે કોઈક કશું તો તેની દયાપતિ કૃતાર્થ થઈ ગણાશે.

કરાવ નવમો વિવિધ મંડળોની રચાપના કરવા માટે છે. આ પછી તુરત જ અમદાવાદમાં ખાનગી રીતે ચાલતા એક અધ્યાપી-ગોના મંડળે જાહેર રૂપ પકડ્યું છે. તેનું જૂનું નામ મજલિસે ફેસુરી એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાસ માટે સભા એવું હતું. તેણે વધારે સાફ ફારસી જાણનાર એક ગૃહસ્થની સલાહથી 'શીસ્તુદેલી મજલિસ' એવું વધારે મોટું નામ ધારણ કર્યું છે. એના એક રચાપત્રે તેનો એવી રીતે બચાવ કર્યો હતો કે શીસ્તુદેનો મૂળ અર્થ જ્ઞાનનો પ્રેમી એવો થાય છે અને તેથી એવું નામ રાખવામાં બિંધાબિંધાન નથી. અસ્તુ. આ સભા જો જ્ઞાનના શુદ્ધ પ્રેમથી કંઈ કામ કરશે તો તેના નામનો કેાઈ ઉપદાસ નહિ કરે. આ મંડળની રચાપના માટે પ્રવૃત્તિ તો સાહિત્યપરિષદ પહેલાં થઈ હતી. તેના દરાવથી એને સાફ સમર્થન મળ્યું છે.

કરાવ સત્તરમો ઇતિહાસના સાધનોના સંરક્ષણ માટે છે. આ બાબતમાં બીજા પ્રાન્તો સાથે સરખાવતાં ગૂજરાતની સ્થિતિ શોચનીય છે. ગૂજરાતમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિથી જેમ કેટલાંક આચર્યક નવાં અંગ જેવાં કે વ્યાયામ, સંગીત આદિ પ્રત્યાર પાખ્યાં તેમ તેમની પ્રવૃત્તિથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આશ્રય નીચે એક પુરાતત્વ મંદિરની પણ રચાપના થઈ. પણ એમાં પણ પૂરતા ધનના અભાવે ઇતિહાસના સાધનોનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ જોઈએ તેટલું થઈ શક્યું નથી, જો કે તે સાધનોનો ઉકેલ કરવાનું કામ તેણે યથાશક્તિ કર્યું છે. આ વિષય ઉપર ગૂજરાતના રહેવાણી ધનિકો ધ્યાન આપશે તો બોદશેવિઝમનો પ્રતિવાદ કરવા માટે તેમને એક કારણ મળશે.

ગેતીવાલીનું બીજું પ્રદર્શન

મુખ્ય ઇલાકાત ગેતીવાલીનું બીજું પ્રદ-

સર લેરડી વિલ્સનના હાથે તા. ૧૭-૧૧-૨૮ ના રોજ ખુલ્લું મુકાયું છે. તે પ્રસંગે તેમણે કરેલા બાંધણીમાંથી એક બે બાબતો નોંધવા જેવી છે. ગૂજરાતની છેલ્લી અતિશૃષ્ટિથી થયેલાં તુકશાનનો ઉલ્લેખ કરતાં લોકોએ અને સરકારે મળી કેવી રીતે કામ કર્યું તેનો નિર્દેશ છે. સરકારના પબ્લીક હેલ્થ ડીપાર્ટમેન્ટના ખાસ વખાણ છે. અને જે તરફથી ગૂજરાતે પોતાનો ધા મટાડી દેવા પ્રયત્નો કર્યો છે તેનો ઉલ્લેખ છે. ગૂજરાતમાં અતિશૃષ્ટિથી પડેલી આફતનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે લોકોને મદદ કરનાર તરીકે ઘણાખરા ગૂજરાતીનાં મનમાં સૌથી પહેલાં શ્રી વલ્લભભાઈ યાદ આવે છે. ગવર્નર સાહેબને એ નામ યાદ ન આવે એ પ્રજા અને સરકારના માનસ વચ્ચે કેવા સંબંધ છે તેનો એક નમુનો છે. ખારડોલી બાબતમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ સરકારને હેરાન કરી એ જ એનું મુખ્ય કારણ હશે એવી કદમના થઈ શકે છે. પણ ગવર્નર સાહેબ પણ એવી બાબતોથી પર ન જઈ શકે એ પ્રજાએ વિચારવાનું છે. આપણા જૂના ગ્રંથોમાં યજ્ઞતિઓ ૭ ઇતિઓ મદાન ઉપદ્રવો ગણાવ્યા છે; તેમાં અતિશૃષ્ટિનો જેવો એક ઉપદ્રવ છે તેવો પરચકનો પણ છે. પરચકનો ઉપદ્રવ આપણા માથે દીર્ઘકાળથી આવે છે. વલ્લભભાઈને તો આ બધી ઇતિઓ સામે થવું હોય એટલે પર સરકારના પ્રતિનિધિ એમનું નામ શી રીતે લઈ શકે? અસ્તુ

નાજદાર ગવર્નર સાહેબે એમના બાપણના ઉવટના ભાગમાં આ પ્રદર્શનના ઉદ્દેશો સંબંધી વાત કરી છે: "આ પ્રદર્શનનો એક હેતુ એ છે કે જમીનના માલિકો અને ખેડનારાઓને એ સમજાવવું કે જ્ઞાન અને અનુભવની મદદથી શું શું કરી શકાય છે." આ પ્રયોજનને ખરેખર સિદ્ધ થતું હોત તો અમને ઘણો આનંદ થાત. નામદાર ગવર્નર સાહેબ જોગ

સમજવવા અનેક અમલદારો સ્પર્ધા કરતા હોય. બિચારા ખેડૂતોને અને અમારા જેવા સાધારણ માણસોને કોણ કશું સમજવે ? વળી જ્યાં જ્યાં એકલી અંગ્રેજીમાં લખેલી તખ્તીઓ હોય ત્યાં બિચારો ખેડૂત શું કરે ? અમુક યંત્ર ત્યાં શા માટે છે, અમુક પાક શાથી ખર્ચેલો છે, અમુક વસ્તુનો કેવી રીતે ઉપયોગ છે, તે કોણ કોને સમજવે ? એટલે ગામડામાંથી મોકલેલા બિચારા ખેડૂતોને અને અમારા જેવાને થોડો ધણો તમારો ભેટવો લાભ મળ્યો એ સિવાય ખેડૂતની દૃષ્ટિએ લાગ્યે જ બીજું કાંઈ ફિતકારી પ્રયોજન સિદ્ધ થયું હોય

આ ઉપરથી અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે આ પ્રદર્શન તદ્દન નિષ્પ્રયોજન હતું. એમા ખેડૂત સિવાય બીજાઓને ઘણા લાભ થાય એમ હતું, તે લાભો અહીં અણભવાની જરૂર નથી. પણ જ્યાં સાધારણ રીતે ખેડૂતો પાસે પેટીયું મળે એટલીયે જમીન ન હોય ત્યાં આ મોટા ડિગ્ગને જેવા સાચાઓ શા કામના એનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં કોઈકે કશું કે આપણા દેશી રાજ્યો છે ને ? આ રીતે પરદેશી વેપારીઓ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે મારી આપણે થશે.

જતા આ પ્રદર્શનના નિશાળના શિક્ષકો દ્વારા તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કાંઈક ઉપયોગ કરી શકે; ખાસ કરીને દેશી રાજ્યોના માડવાઓમા ગૂજરાતના તે તે ભાગની જે પેદાશ રજુ કરેલી હતી તે જુગોળ બજાવતા વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્ધક બતાવી શકાય. પ્રાચીન કવિઓના દંસની જેમ દૂધ અને પાણી ભુંદું પાડવા પ્રયત્ન કરીએ તો આટલું દૂધ એમાંથી નીકળી શકે. બાકી ત્યાં ચોખ્ખું દૂધ પીવાની પ્રેક્ષકો માટે સારી સગવડ હતી, અને

અમલદારોના સાબરીઆના દૂધથી કંટાળી ગયેલા માટે એ એક, પૈસા હોય તો, સારી તક હતી.

પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ જ ધ્યેયો માટે પોતાનો ખુલાસો બહાર કરી પ્રાન્તિક સમિતિઓ પાસેથી કલકત્તાની મહાસભા માટે પોતાના પ્રમુખપદની યોગ્યતા માટે ફરી પાછા ગત માગ્યા હતા. ગૂજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ અને બીજી સમિતિઓએ પોતાની સર્વાનુમતે સંમતિ આપીને મોતીલાલનું સમર્થન કર્યું છે. આ અર્થે ન હોય હોત તો સાર, પણ હોયો એટલે પંડિતજીને ફરી ચુંટવા એ જ યોગ્ય હતું. બાકી સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવા જે પ્રયત્ન કરવો પડશે એનું માપ વિચારતા એમ લાગે છે કે એટલું કરવાની જો તૈયારી હોય તો શા માટે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય નહિ ? અને જો એ તૈયારી ન હોય તો આ બધો અર્થ શું કરવા ? ખરી વાત અત્યારે કાર્ષકમની છે; ખેડ વિષે બધાએ અંતઃકરણમા સંમત છે.

બારડોલી તપાસ સમિતિનું કામ વેગથી ચાલ્યું છે. તેના સાચા અહેવાલો : 'નવજીવન' અને 'મંગલ-ડીઆ'માં આવે છે. શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈ જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી દેશના વકીલ થયા છે એ સદ્-લાભ છે. અગલદારોએ પણ ખંતથી કામ કરવા માંડ્યું છે એમ અહેવાલો ઉપરથી લાગે છે. યોગ્ય પરિણામ આવશે એવી આશા રાખી અધોગચ ન ગણાય. આગામી અંકોમા 'પ્રસ્થાન' માટે પણ ત્યાંથી ખાસ માહિતી આવશે એવી ઉમેદ છે.

પ્રસ્થાનના આહકાન

- ૧ (જ) તમે જો મ ૧૯૮૫ ના લવાજમના રૂપિયા પાંચ ગોઠવ્યા હોય, તો બેટના ટપાલ ખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે ક્યો સેટ જોઈએ છે તે લખી જણાવશો. ટપાલ ખર્ચ નહિ મળ્યું હોય તેમને બેટ ગ્વાના થશે નહિ.
- (ઘ) તમે રૂ. ૫-૮-૦ મોકલ્યા હોય પણ ક્યો સેટ જોઈએ છે તે ન લખ્યું હોય, તો દરે તરત જ લખી જણાવશો જેથી જોઈતો સેટ મોકલી શકાય.
- ૨ તમે જો સં ૧૯૮૫ ના ચેત્ર સુધીના આદક હો, તો બાકીના છ માસના લવાજમના ૩ ૨-૮-૦ તથા બેટના ટપાલખર્ચના ૦-૮-૦ મોકલી તમારે જોઈતો સેટ મગારી વેગો, નહિતો પાછળથી મનપસંદ સેટ નહિ મળે અને જે બાકી હશે તેમાથી જ ગળશે.

આ વર્ષથી આહક નંબર બદલાયા છે અને તે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. માટે એ નંબર નોંધી રાખશો અને પત્રવ્યવહાર કરો ત્યારે અચૂક આહક નંબર જણાવશો.

વ્યવસ્થાપક, 'પ્રસ્થાન'

બહાર પડ્યું છે

બહાર પડ્યું છે

સરસ્વતી ગ્રન્થમાલાનું બીજું પુસ્તક

રાજાજીની વાતો

લેખક : ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

આ પુસ્તકમા

ગાંધીજીના પદશિષ્ય રાજાજીની ત્રણ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે.

પૃ. સંખ્યા ૬૪

આદકોને મૂલ્ય •

૦-૨-૦

ટપાલખર્ચ માફ

છુટક નકલ મંગાવનારે માત્ર ત્રણ

આનાની ટીપ્પટ બીડની

છુટક મૂલ્ય •

૦-૩-૦

ટપાલખર્ચ ૦-૦-૬

દરેક ઘરમાં આ ગ્રન્થમાળાનાં પુસ્તકો હોવાં જ જોઈએ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શ્રી ઉપયોગી રસિક નવલકથાઓ

લોહીતા વેપાર: (સચિત્ર)	રૂ. ૪-૮-૦	ધીખતો જવાળામુખી	
વિશ્વશીલા	૨-૦-૦	(લોહીતા વેપારનું અનુસંધાન)	રૂ. ૪-૮-૦
અખળાની આત્મકથા	૨-૮-૦	અંધકાર પર પ્રકાશ	૨-૮-૦
મદીલાની મદાકથાઓ	૩-૮-૦	વનિતાની વાતો	૩-૦-૦
આદર્શ ચરિત્રાવલિ	૧-૪-૦	કળિયુગની વાતો	૧-૮-૦
		સમાજની વેદી પર (છપાય છે)	૨-૦-૦

‘ સેવાસમિતિ ગ્રંથમાળા ’ના આદક થવાથી આ ગ્રંથ પુસ્તકો ગોણી કિંમતે મળે છે. ગ્રંથમાળાના નિયમો તથા વધુ માહિતી માટે મળાવો અમારૂં

: : સૂચિપત્ર : :

આ સિવાય તમે જોયું છે ?

અગિયાર વર્ષ થયાં સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચાતું

શ્રી ઉપયોગી માસિક પત્ર

સમાજજીવન

(તંત્રી: લક્ષ્મીબહેન ગો ડાસાણી)

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦

નમુનાની નકલ. ૦-૮-૦

આજે જ આદક થઈ ગયો.

લખો:-

અવસ્થાપક:-સમાજજીવન.

૩૪, નગરીમહોલ્લા. મુંબઈ-૬.

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

હિંદુસ્થાનની ઉન્નતિ સાધવામાં દેશી રાજ્યોનો ફાળો જોઈ નથી. એની ઉન્નતિ કેમ સધાય, રાજ્યપ્રજા ઉભય કેમ સુખી થાય, દેશી રાજ્યોનો બ્રિટિશ સરકાર સાથેનો સંબંધ બનેના લાભમાં કેવો હોવો જોઈએ, વગેરે વિષયો ચર્ચનાર્થ પશ્ચિમ હિંદમાં, આ એક જ માસિક છે. હિંદના સહકારી કે અસહકારી હિતચિંતકે આ માસિકના આદક થવું જોઈએ. વહેવારની ઉન્નતિ ચાહનારાઓ આ માસિક દ્વારા જ. ખ. આપી દેશી રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું: તંત્રી, દેશી રાજ્ય: નડિયાદ. (ગૂજરાત)

દરેક પુસ્તકાલયનો શાગાર

ગાંધીવે પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો

ઐતિહાસિક

ભારતયુગનું અંગાળા	૫૫
હાય આસામ	૫૫
કલકત્તાનો કાસયુગ	૧૧
પંબળનું પ્રચંડ કાવતરું	૦૮
નિહિલિસ્ટોના પંબમા	૦૧૧
કાશુ ચુલાબ (હુમા)	૧૧
આનંદમઠ (જાકિમ)	૧૧
મનોરંજક	
પ્રધાંડનો લેદ	૩૧
અમૃતનો ખ્યાલો	૦૧૮
નામ વિનાની નવલકથા	૨૫
ગાંધીચક્ર	
લેલનો અનુલવ	૦૧
નીતિધર્મ	૦૧
પ્રકીર્ણ	
અગ્નિ ગીતાલેખિ	
(આઠ ચિત્રો)	૧૧
રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી	૦૧

ખાળસાહિત્ય

(દરેક ઘરમાં હોવું જોઈએ)

ટોલસ્ટોયની ૩ વાતો	૦૧
બકુલ	૦૧૮
ખીરબલનો બન્ધુ	૦૧૧
સુરખરાજ	૦૧૧
નીલમ	૦૮
લીધમ	૦૧
ખાળવિહાર	૦૧૧
જય બજરંગ	૦૧૮
વાઘોડું વન	૦૧
બહુઈ હાર	૦૧
ખરશીપુરી	૦૧
સોનાકુમારી	૦૧
તોફાની ટીપુડો	૦૧૮
ધુપચળી	૦૧
કચુબર	૦૫૩
ખાળવિહાર ભાગ ૨	૦૧૮
મોતીના દાણા	૦૧

એકેએક પુસ્તકાલય માટે આ પુસ્તકો અનિવાર્ય છે.

“ ગાંધીવ ”

શુભરાતમા કામ કામ પ્રચાર પામેલું આ પત્ર તેની મનોની અને રસિક શૈલી માટે ખાસ વખણાયલું છે. ચાર રૂપિયાના વાર્ષિક લવાજમમાં કોઈ પણ સ્થળે ઘેરબેઠાં મળી શકે છે. માત્ર ચાર આનાની ટ્રિકીટ ખીટી એક મહિનાના નમુના મંગાવો. એક વાર વાંચશો એટલે એ તમને જકડી જ લેશે.

જાહેરાતનું સરસ સાધન છે.

મુંબઈ તથા
શુભરાતના સર્વ
બુકમેલના વેચે છે.

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર,
કેળાંપીક, સુરત.

અમારા પુસ્તકો અમદાવાદમા છુટકે તેમજ જયાંય ખાવાનુમાન પાસે ખંડાયતા બુકડેપોમા પણ મળશે

પ્રસ્થાનના વાચકોને

જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે આપ ગુજરાતી સાહિત્યનાં કાંઈ પણ પુસ્તકો મંગાવો તેમાં આપને ટપાલખર્ચ બચાવવો હોય અને કાંઈ પણ ઠેકાણે પ્રકટ થએલાં પુસ્તકો ફક્ત એક જ ઠેકાણેથી મંગાવી પૂરેપૂરો સતોષ મેળવવો હોય તો ફક્ત અમોને એક જ વખત લખી જોશો.

મુંબઈ ખાતે અમોને નીચેની સંસ્થાઓની એજન્સીઓ ફક્ત ટુંક સમય-માંજ મળી છે તેજ અમારી પ્રતિષ્ઠા.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર ગુજરાત એન્ડ પુસ્તક શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થભિવન, ભાવનગર એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા
શ્રી પુસ્તકાલય સ.સ. મહળદી વડોદરા પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ
ગુલુગુદરી માર્ગે :

એ ઉપરાંત ગાંડીય સાહિત્ય મંદિર, ગુજરાતી પ્રેસ, અમદાવાદ તેમજ અન્ય કાંઈ સ્થળે પ્રસિદ્ધ થએલ તદ્દન નવાં પુસ્તકો આહવાની સગવડતા ખાતર પહેલાં મંગાવીએ છીએ.

આપે ગુજરાતી સાહિત્યના કાંઈ પણ પુસ્તકની જાહેરખબર ગમે તે જગ્યાએ વાંચી હોય છતાં તે જ પુસ્તકો અમારી પાસેથી મંગાવવાથી આપને અવશ્ય લાભ થશે કારણ કે, બહારગામથી એકાદ પુસ્તક પણ વી. પી. થી મંગાવનારને અમો વ્યાજબી કમીશન દરેક પુસ્તક ઉપર કાપીને વી પી કરીએ છીએ એટલે પોસ્ટજ લગભગ માફ થવા બચે છે,

ફક્ત એકવાર લખી તો લુએ ?

આર. આર. શેઠની ફાં. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

Dinker Brothers

The Only Manufacturer of
Up-to-date Commercial Stationery
... .. Such as

Account books, Embosing works,
Writing Pads, All sorts of Note-Books,
Graph Books, Files, Diaries, Portfolios
Calenders &c &c

Work is done by latest patterns of
machinery run by *Electricity* in such an
up-to-date style as to compete with any
English work and delivery is promptly made

Those desirous of having such work
need not go elsewhere,

but to come to us only.

Send four annas Stamps for Samples

Dinker Bros. Dhaigar Vada Ahmedabad.